

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ
BİLİM DALI**

**GURBAN GALİ HALİDÎ'NİN TEVÂRİH-İ HAMSE-İ ŞARKÎ ADLI
ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Nizameddin TOPCU

Ankara - 2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ
BİLİM DALI**

**GURBAN GALİ HALİDÎ'NİN TEVÂRİH-İ HAMSE-İ ŞARKÎ ADLI
ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Nizameddin TOPCU

Tez Danışmanı

Prof.Dr.Abdullah GÜNDOĞDU

Ankara - 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ
BİLİM DALI

GURBAN GALİ HALİDÎ'NİN TEVÂRİH-İ HAMSE-İ
ŞARKÎ ADLI
ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1-

2-

3-

4-

5-

Tez Savunması Tarihi

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

..... danışmanlığında hazırladığım
“.....(Ankara.20.....) ”
adlı yüksek lisans - doktora/bütünleşik doktora tezindeki bütün
bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp
sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada
eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik
kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda
her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:
Adı-Soyadı ve İmza

ÖNSÖZ	i
GİRİŞ	1
DEĞERLENDİRME	11
1. Gurban Gali Halidî Kimdir?	11
2. İmla Tarzı	15
3. Eserin Önemi	15
4. Eserin Değerlendirmesi.....	17
5. Yazarın Kullandığı Kaynaklar	18
6. Dil ve Üslup	18
7. Eserde Geçen Bazı Topluluklar, Devletler ve Boylar.....	20
8. Eserde Geçen Bazı Yer,Nehir ve Göl İsimleri	21
9. Kültürel Öğeler.....	22
10. Eserin Bölümleri.....	24
METİN	33
SONUÇ	551
SÖZLÜK	553
EKLER	565
EK-1	565
EK-2	566
EK-3	567
EK-4	568
EK-5	569
KAYNAKLAR	570
Öz	573
Abstract	574

ÖNSÖZ

Özellikle lisans çalışmalarımından itibaren Türk dünyasına duyduğum ilgi, araştırmalarımı bu yöne sevketmemde belirleyici oldu. Türk dünyası hakkında kapsamlı bilgiler içeren ve bu coğrafyanın insanı tarafından yazılan *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eseri incelememde de yine bu ilgilimin rolü büyüktür.

Arap harfli Türkçe metinlere karşı olan alakam ve Türk lehçelerine aşinalığım, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı hacimli bir eserin transkripsiyon ve değerlendirme çalışmasına karar vermemizde gerekli altyapıyı oluşturdu.

2017-2018 Güz ve Bahar dönemlerinde Mevlana Programı ile Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan ülkelerini yakından görme fırsatı buldum. Ayrıca bu program sayesinde Özbekçe, Kırgızca ve Kazakça'yı kısmen öğrendim. Aynı zamanda çalıştığım eserde adı geçen bazı coğrafi bölgelere gitmem de bana birçok yönden katkı sağladı.

20.yüzyıl başında bir Türk aydınının kaleminden çıkan bu eser geniş çerçeveli Türk dünyasına bakışımızı geliştirdi.

Tez yazma sürecinde yaşadığım bazı olumsuzlukları da burada belirtmekte fayda vardır:

- Tez çalışmamızın yaklaşık sekiz yüz sayfa olması ve zamanımızın kısıtlı olmasından dolayı daha derin değerlendirmeler yapmak pek mümkün olmamıştır.
- İmlada yazarın bir standarda sahip olmaması transkripsiyonumuzu bir hayli zorlaştırmıştır.
- Fotoğraflanan eserin bazı sayfaları eksiktir. Bu sayfalar şunlardır; 18-19, 121-122, 296-297, 604-605 ve 642-643. Bu eksiklikle ilgili olarak gerekli yerlere

başvurularda bulunulmuş ancak hala cevap gelmemesinden dolayı henüz noksanlık giderilememiştir.

- 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403 ve 404 numaralı sayfalarda Arapça bir metin vardır. Bu bölüm Türkçe'ye tercüme ettirilerek tercümesi metin içerisinde yazılmış asılları ise EK'te sunulmuştur.

Teşekkür kısmında ise, özellikle, danışmanım Prof.Dr.Abdullah GÜNDOĞDU hocama, tez çalışmalarım süresince karşılaştığım sorunlarda desteğini esirgemediği, daima yol gösterici olduğu ve her zaman yeni bir pencere açarak ufkumu genişlettiği için teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca dostluklarını ve yardımlarını her an hissettiren Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi mezunu Ali EMİN'e ve Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi'nde çalışmalarına devam eden Seçkin OKUMUŞ'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti dışındaki neredeyse bütün Türk dünyasının, Rusya ve Çin devletlerinin hâkimiyet sahası içinde bulunduğu bir dönem olan 19. yüzyılın sonu, Türkler için modern dünya içerisinde yer alma çabalarının yoğunlaştığı uzun bir dönemdir. Bu uzun dönem içerisinde Türk dünyası da farklı açılardan bir bütünleşme eğilimindedir. Bu eğilimin öncüleri, fikrî, kültürel, iktisadî ve medeniyet yönünden yok olma tehlikesini net bir şekilde kavrayan, Çarlık Rusya'sı içerisinde yer alan Türk aydınlarıdır.

18.yüzyıla kadar olan dönemde Kırım dışındaki Tatarlar, daha genel bir ifâde kullanacak olursak Rusya Türkleri¹ üzerinde Hıristiyanlaştırma/Ortodokslarştırma ve Ruslaştırma siyaseti katı bir şekilde uygulanmaya çalışılıyordu. Rusya Türklerinin, imparatorluk içerisinde, Ruslarla eşit haklara sahip olabilmeleri için Ortodoksluğu kabul etmeleri gerekiyordu.² Bu denli baskılar uzun süre devam etti. Siyasî olarak egemenliklerini kaybettikten sonra, Rusya siyasetine karşı direnebilecekleri tek yer dinî-kültürel-ticarî alandı.

18. yüzyılın sonunda 2.Katerina zamanında Orenburg Ruhânîler Meclisi³ açıldı.⁴ Açılmasında çeşitli sebepler vardır. Özellikle Pugaçev İsyanı(1773-1775) ve Salavat Yulayev Ayaklanması'nda İdil-Ural Tatarlarının toplu olarak rol oynadıkları görülür.

---

¹ O devirde genellikle Kırım dışındaki Tatarlar bu tanımın içerisindeydiler.

² Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara, 2014, s.10

³ Rusça adı, Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie'dir.

⁴ Yönetimde 1 müftü ve 3 kadı bulunuyordu. Geniş yetkilere sahip değillerdi. İmamların imtihanı dışındaki Müslümanlarla ilgili davalarda herhangi bir karar verme yetkileri bulunmuyordu. Bu gibi davalarda bir anlaşmazlık durumunda ikinci bir şikayet mercisiydi. Aynı zamanda cami inşa etme ve görevli tayini, metrik defterlerini(doğum, ölüm, nikah, talak, miras vs. işlerinin tutulduğu defter) hazırlamaktan sorumluydu. 1917 İhtilali'ne kadar yetkilerini fırsat buldukça genişletti. Ayrıntılı bilgi için; İsmail Türkoğlu, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin**, Ötüken, İstanbul, 2000, s.73-99

Bunun başlıca sebepleri arasında Müslümanlara karşı uygulanan baskılar vardı.⁵ Kazak Bozkırlarının işgalinden sonra imparatorluğun yeni tebaası olan Kazakları kontrol altında tutma güçlüğü zuhur etti. Rus hâkimiyeti Kazak sınırlarına dayandığında Kazan Tatarları ile Mişerler Orenburg bölgesine memnuniyetle yerleştiler. Tatarlar kazançlı ticaretle ilgilendiler. Moskova Hükümeti de bunu destekledi. Artan isyanlardan ve ticaretle uğraşan Tatarların, Kazak-Kırgızlarla olan münasebetlerinden dolayı Tatarlara karşı ılımlı politikalar güdülüyordu. Tatar din adamlarının aracılığı ile Kazak-Kırgızlara tesir etmenin yolları aranıyordu.⁶ İdil- Ural Tatarları Türkistan'a hâkimdiler. Bu hâkimlikleri bilhassa ticaretten geliyordu. Rus tüccarlar, Rusya İmparatorluğu'nun sağladığı imtiyazlara rağmen bu bölgedeki zengin ticarete girişemiyorlardı. Başlıca nedeni, Rusya'nın işgalci bir tavırda olması, Türklerin askerî açıdan hâkim durumda olamaması ve Rusya'ya karşı olan güvensizliktir.⁷ Küçük Kaynarca ile başlayan süreçte Kırım Rusya'ya belli koşullarla bağlanmış ve bundan sonraki dönemde İdil-Ural Tatarlarının Kırım'a dinî açıdan meylederek birlik oluşturmasından Moskova Hükümeti çekinmiş olabilir. Çarlık idaresi, İç Rusya'da bulunan Tatar Krizi'ni önlemek ve az bir imtiyazla büyük yarar sağlamak için tebaasına karşı ılımlı bir siyaset izledi. 2.Katerina *Orenburg Ruhanîler Meclisi*'ni kurmakla aynı zamanda Batı Türkistan'ın tamamının işgaline de zemin hazırladı. Semey, Turgay, Akmola, Ural ve Yedisu Müslümanlarının ortak çıkarları görünüşte sağlandı. Daha sonra müftülük İdil-Ural Tatarları, Sibirya Bölgesi Müslümanları ve Küçük Cüz Kazaklarının biraz da olsa rahatlamalarına yardımcı oldu. 2.Katerina'nın 34 yıllık istikrarlı yönetimi iktisadî gelişmeyi de

---

⁵ A.N.Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara, TTK, 1987, s. 304; Abdullah Gündoğdu, "İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler", **XIV. Türk Tarih Kongresi**, 20-24 Eylül 2010, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII.Dizi-Sayı 13^p, c.2, Ankara, 2015, s.3; Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966, s.91-95

⁶ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, s.12,13

⁷ 18.yüzyılın başlarında gönderilen keşif kolları ile hanlıklar arasında yaşanan birçok kriz mevcuttur. bkz. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, TTK. Ankara, 2004, s.43-49

beraberinde getirdi. Ticarete Tatarlar lehine önemli ilerlemeler kaydedildi. Rus iş adamları buldukları Tatar ortaklarla işlerini yürütebiliyorlardı. Büyük ticaret ağını yönetenlerin başında Hüseyinof kardeşler geliyordu. Bu ticaret ağı aynı zamanda Tatarların Türkistan'ın çok çeşitli bölgelerine yerleşmelerine de sebep oldu.⁸

1853-1856 yılında gerçekleşen Kırım Harbi ile Rusya'nın batıya doğru ilerleyişi Avrupalı devletler tarafından engellenmesinden sonra Rus yayılmasının yönü doğuya doğru olmuş ve daha sonra Rusya Çin'e kadar ulaşmıştı. Bu fiilî ilerleyiş İmparatorluğun eski Türk tebaası için bazı olumsuz sonuçlar da doğurdu. Türkistan'dan ve Çin'den gelen ticareti yönlendiren Tatarların yerini Rus iş adamlarının, Çarlık Rusya'sının fiilî gücünü de kullanarak, almak istemesi iktisaden Tatarlarla bir mücadele alanı doğurdu.⁹ Tatarlar ve Ruslar Türkistan'da bir nüfuz çatışması yaşıyorlardı. İlk zamanlarda Tatarlar üstün vaziyetteydiler. İdil-Ural Tatarları İç Rusya ve Türkistan arasında ticarî köprü vazifesi görüyorlardı. Türkistan'dan aldıkları ham maddeleri Rus tüccarlarla takas ederek çok büyük kârlar elde ettiler.¹⁰ Ancak fiilî yaptırımlara karşı sivil bir direniş göstermek zorundaydılar. 1875'ten sonra, hanlarını yitiren ve askerî-siyasî alanda direnemeyecek vaziyette olan Kazaklar etkisizleştirilmeye çalışıldı. Kazaklar, Tatarlar tarafından yayılan "Türk Birliği" ile "İslam Birliği" gibi fikirlerin etkisi altında bir millete mensubiyet hissi içindeydiler. Bu yüzden Kazak toplumu üzerindeki Tatar etkisini kaldırmaya yönelik Rusların tedbirleri vardı. Öğretim sahasında Rus-Kazak okulları dahi kuruldu.¹¹ Ancak Rus kolonicilerinin verdiği rahatsızlık ve Rusya'nın işgalciliği Kazaklardaki Rus karşıtlığını canlı tutup Kazakları Tatarlara yakınlaştırdı. Tatar tüccarlarının Türk aydınlanmasına, Usul-i Cedid

---

⁸ Abdullah Gündoğdu, "İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler", s.4

⁹ Abdullah Gündoğdu, Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması, **Türkiz** (17), 2012, s.14

¹⁰ İsmail Türkoğlu, **Rızaeddin Fahreddin**, s.75

¹¹ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, s.41

Hareketi'ne azımsanmayacak derecede maddî kaynak sağlamalarında Ruslarla olan bu rekabet de etkiliydi.¹² Bu, Türklerin İmparatorluk içerisinde, kendilerini muhafaza ederek, var olma mücadelesiydi.

Türk dünyasının bütünlüğünün sağlanması ve Türklerin ortak çıkarlarının korunarak yok olmaktan kurtulmasının tek çaresi 'Türk Birliği' olarak görüldü. Halkı buna hazırlamak gerekti. Bu gerekliliğin doğduğu dönemde Rusya içerisinde de modernleşme ve çağdaşlaşma eğilimi mevcuttu. 19. yüzyıl Rusya için de bir geçiş dönemi idi. 1. Aleksandr ile ivme kazanan modernleşme özellikle eğitim alanında birçok yeniliği getiriyordu. Sanayileşme de bir süre sonra belirgin bir şekilde güç kazandı. Gerek sanayileşmeden ve gerek eğitim alanındaki gelişmelerden kaynaklı olarak ortaya çıkan sosyal sorunlar devleti meşgul etmeye başladı.¹³ İç Rusya'da bulunan Tatarlar iktisadî ve kültürel olarak iyi durumda olduklarından modernleşmenin nimetlerinden faydalanabilecek seviyedeydiler. Rusya'daki Türkçülük hareketinin liderliğini yapma imkânını bu sayede bulabildiler. Kültürel gelişmede İdil-Ural Tatarlarını, Kırım Tatarları ve Azerbaycan Türkleri izler.¹⁴

Rusya'daki modernleşme her şeyden önce eğitim alanında baş gösterdi. Eğitim ile birlikte yükselen neşriyat hayatı fikirlerin gelişmesine ve yayılmasına büyük katkılarda bulundu. Bu dönemde, özellikle Kazan Neşriyatçılığı, Moskova ve Petersburg'u dahi geride bırakabilecek bir konuma geldi. Arap alfabesi ile yayıncılık da İdil-Ural Tatarları sayesinde konumunu uzun süre korudu.¹⁵ Rusya'da 1865 yılında yayınlarda sansür yasağı kısa bir süreliğine kaldırılrsa da Rusya içerisindeki *kontrolcü*

---

¹² Abdullah Gündoğdu, Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması, 2012

¹³ Mustafa Ergün, Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar, **Kuramsal Eğitimbilim Dergisi**, c.2, s.1, 2009, s.43

¹⁴ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, s.15,16

¹⁵ Almaz Yazberdiyev, **Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s.41,42; Kazan'da Arap harfli ilk Tatar matbaası 1800'de kuruldu.

yenileşme anlayışı ile sansür sürekli bir şekilde uygulandı. Çok çeşitli reformlar ve bunlarla ilgili yenileşme taraftarlarının devlete karşı eylemleri¹⁶, Rus yöneticilerinin ilgisini farklı bir yöne çekmiş, bu da tam olarak hükmedilemeyen doğudaki topraklarda yenileşme hareketinde Tatarların öncü olmasına ortam sağlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın büyük katkılarıyla başlayan Türk aydınlanma hareketi¹⁷, genel hatlarıyla bahsettiğimiz Rusya'nın yenileşme eğilimi olan dönemde başladı. 35 yıl boyunca yayın hayatına devam eden Tercüman Gazetesi, neşriyatçılığın da etkisiyle çok geniş bir coğrafyaya yayılıp yoğun ilgi gördü. Gazetenin ilk gayesi-aslında buna Türk neşriyatçılığının ilk amacı da denilebilir- Balkanlardan Çin'e kadar olan büyük coğrafyada yaşayan Türklerin anlayabileceği Ortak Türk Edebî Dili'nin gerçekleştirilmesi idi;

- Mümkün olduğunca halk dilinde yerleşmemiş yabancı kelimeler tasfiye edilecek,
- Yazan ve okuyan için anlaşılması zor olan Arapça, Farsça tamlamalar, deyimler kullanımdan çıkarılacak,
- Mahallî tabirler yerine Osmanlı Türkçesi'ne uyulacaktır.¹⁸

Ortak Türk edebî diliyle gerçekleştirilmek istenen şey ortak bilinç ve şuuru sağlamak ardında da ortak hareket tarzını yakalamaktır.¹⁹ Millet olmanın en temelinde, dil birliği görülür.

---

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilek Yiğit Yüksel, **Rus Modernleşmesi ve Türkiye(1682-1905)**, Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006

¹⁷ Kursavî(1775-1813), Mercânî(1815-1889) ve Abdurrahim b. Osman Otuzimeni(1754-1834)'nin de katkıları gözönünde bulundurulmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme**, Ötüken, İstanbul, 2002, s.47-65

¹⁸ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, s.28,29

1883'te Tercüman Gazetesi'nin kurulmasından sonra ilk adım, 1884 yılında Usul-i Cedid okulunun açılması oldu. Rus Hükümeti bu okulların açılmasına ses çıkarmıyordu ancak bunları resmen de tanımıyordu. Resmen tanımadığı için bakanlıktan bir bütçesi yoktu. Bu yüzden Rusya'daki Türk tüccarları, ki bunları özellikle Tatarlar oluşturuyordu, bu okulları destekledi.²⁰

Rusya'da uzun süre İdil-Ural bölgesinde her köyde bir mektep bulunmaktaydı. Büyük kasaba ve şehirlerde mekteplerin yanında bulunan medreseler de vardı. Buralarda mahallenin imamı tarafından geleneksel eğitim, yani temel dinî eğitim veriliyordu. Eğitimde Buhara ve Semerkant ekolü hâkimdi.²¹ Okunan kitaplar Eşârî kelâmını savunup öğrencilerin Kuran ve sünnete doğrudan temaslarını önleyici anlamsız tartışmaları doğuruyordu. Bu konularda Kursavî ve Mercânî gibi isimler eleştirilerde bulunuyorlardı.²² Okur-yazarlık oranı oldukça düşüktü. Ayrıca Rusya'da bulunan medreseler ünlü medreseler olmaması sebebiyle nitelikli din adamları da yok denecek kadar azdı. Medreselerin bu şekilde kalması halinde Rusya Türklerinin gelişmesi, edilgenlikten kurtulması ihtimal dâhilinde değildi. Rusya Türklerinin bir varlık olabilmeleri için maarifte Batı'ya dönük köklü reformlar şarttı.²³ Modernleşmenin zorunluluğu, eğitim usulünde yenileşmeyi hatta dünyevî okulların açılmasını gerektiriyordu. İdil-Ural Tatarlarının yenileşmesi daha çok İslam üzerinden bir gelişim gösteriyordu. Farklı bir dünyevî okul açmanın zorluğundan dolayı bunu, mevcut olan mektep ve medreselerle birleştirmek en makul olan hareketti. Usul-i Cedid okullarında dünyevî ilimler dersler arasına konuldu. Plan ve program dâhilinde hareket edildi. Türk

---

¹⁹ İbrahim Maraş, "İsmail Gaspıralı ve Siyasî Faaliyetleri", **Vefatının 100'ncü Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey**, 25 Haziran 2014, Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.29

²⁰ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, s.68

²¹ İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme**, s.277

²² İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme**, s.280,281

²³ Necip Hablemitoğlu, **Gaspıralı İsmail**, Birharf Yayınları, İstanbul, 2006, s.76

dünyasının birçok yerinden İsmail Gaspıralı'nın açtığı Kırım'daki Usul-i Cedid Okulu'na gelip ondan ders alanlar daha sonra kendi bölgelerine dönüp aynı usulde öğretime geçtiler. Bu yönetime uygun ders kitapları da yazıldı. Buradan mezun olan gençlerin yüzlercesi Rusya'daki üniversitelere devam ediyorlardı. Kızların eğitimine de çok önem verildi.²⁴

Modernleşmenin, yeniliklerin, Ruslaştırma eğilimini artıracığını savunanlar ise Usul-i Ceditçilerin karşısında yer almaya başladılar. Yenileşme giderek millî bir karakter kazanmaya başlayınca Çarlık Yönetimi desteğini Ceditçilerin karşıtlarına, yani kadimcilere vermeye başladı.²⁵ İsmail Gaspıralı Rusya sansürünü ve baskılarını ustalıkla, sabırla geçebilmesine rağmen kadimciler bir hayli güçlük çıkardılar.

Yenileşme taraftarları olan Ceditçiler, Rusya Türklerinin uyanmasında ve millet olarak gelişmesinde başarılı bir rol oynadı. Türk aydınları, neşriyatçılıkla buldukları ortak haberleşme ağında, kendi buldukları şartları anlatma, bazı meseleler üzerinde tartışma, kültürel öğeleri, mitleri, değerleri yeniden yorumlayıp sağlanan ortak havuzda paylaşma, tarihi yeniden yorumlama gibi imkânlar buldular. Dönemin şartlarına göre, kendi değerleriyle bir güncellenmeydi bu. Ceditçilerin ilgileri ve merakları bütün Türk dünyasını kaplıyordu. Rusya ve Osmanlı dışında, Çin, Hindistan, Japonya, Doğu Avrupa, Moğol nüfusunun yoğun olduğu topraklar, İngiltere, Fransa, Amerika bu ilgi ve merak alanının içerisindeydi. Bütün dünyayı etkileyen akımı, eğilimleri, fikirleri kendi anlayış açılarıyla yorumlayarak büyük bir birikim sağladılar. İncelediğimiz eser olan *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserde bu ilgiyi ve merakı görmek mümkündür.

Ceditçilik, Rusya'nın vasıtasıyla modernleşmeden faydalandığı gibi Türkiye ile de güçlü bir rabıta halindeydi. Gaspıralı, şartların gereğinden dolayı, ayrılma, bağımsız

---

²⁴ Necip Hablemitoğlu, **Gaspıralı İsmail**, s. 85, 86

²⁵ Abdullah Gündoğdu, “İki Devrim Arasında Rusya'da Siyasi Katılım ve Türkler”, s.9

olma gibi fikirlerden veya ihtilalcilikten ziyade “Müslümanlara hukukta müsavât verilmesi lazımdır.”, “Biz istidatlı bir milletiz, bize yalnız medeniyeti kendi dilimizde öğrenmek imkânını veriniz.” gibi temel vatandaşlık haklarını talep ederek ortaya çıktı. Aynı zamanda o, Rusya Müslümanları arasında hakikî medenî ve idealist insanların yetişmesini sağlamak için modern ilimlerin Türkçe olmasını elzem görüyordu.²⁶

1905 yılı Rusya içerisinde modernleşme ile birlikte ortaya çıkan sosyal sorunların açık bir şekilde gün yüzüne çıktığı bir dönemi araladı. Japon-Rus Harbi’nde Rusların mağlubiyeti buna başlıca sebep oldu. Çar, çeşitli özgürlük vaatlerini vermekle kalmayıp aynı zamanda Duma’yı da açtı. Bu özgürlük döneminde Rusya Türkleri biraz hazırlıksız kaldılar. Yine de hızlı bir şekilde teşkilatlanmaya çalıştılar. Siyasî katılım konusundaki istek doğrudan doğruya Türklerin modernleşme ile ilgili attıkları adımlarla ilişkilidir. Bugüne kadar olan bir takım temel şahsi özgürlüklerini savunma çerçevesinde gelişen Millî Uyanış’a, köklü ve sistemli bir ivme kazandırılmaya çalışıldı. İlk iş olarak gazetelerin sayısı artırıldı. Müslüman kamuoyunun Türk aydınlanmasına uygun olarak yönlendirilmesinde neşriyatçılık önemli bir rol oynadı. 1905 yılından 1907 yılındaki 2.Duma’nın dağıtılmasına kadar olan dönemde Rusya Müslümanları üç kongre düzenlediler. Abdurreşid İbrahim ve Yusuf Akçura gibi öncü aydınların etkisi ile olumlu gelişmeler sağlandı.

1907’den sonra Çar’ın istibdat idaresi yeniden hâkim oldu. Müslümanlar üzerindeki baskılar artırıldı. Bu baskının iki büyük etkisi oldu. İlki, Rusya’daki seçkin Türk aydınları Osmanlı’ya gelerek yıllarca Rusya’da birikimi sağlanan Türk aydınlanmasının mecrasını değiştirmişler ve Osmanlı Türk fikir hayatına önemli

---

²⁶ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili(Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.553,554; Gaspıralı’nın Türk Dünyasındaki etkisini göstermesi açısından belirtmekte fayda vardır, aynı eserin 556. sayfasında Togan şu sözleri zikretmiştir, “Gaspıralı’nın bu bağlamdaki Türkçe ve Rusça yazıları Rusya İslamlarına ve bu iki dilde okuyan münevverlerine olan tesiri tarif edilmez derecede büyüktür. Bunu kendi tecrübemle de biliyorum.”

katkılarda bulunmuşlardır. İkincisi, Rusya Türklerinin ikinci kuşak aydınları Liberal Demokrat çizgiden ihtilalci sosyalist çizgiye yaklaşmışlardır.²⁷

Genel hatlarından bahsettiğimiz Türk aydınlanması hareketine, hacimli bir eser olan *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* ile katkı sağlayan bir Türk aydını da Gurban Gali Halidî idi.

Uzun zamandır modern dünyadan farklı bir çağı yaşayan Türkistan'ın tecrit edilmesi, onun Orta Çağ'da kalmasına sebep oldu. Türkistan haricindeki dünya, bu bölgeyi daha çok kısa süreli gelip giden yabancı seyyahlar aracılığıyla tanıyordu. Ancak bu seyyahlar Gurban Gali'nin belirttiği gibi, olaylara vâkîf olmayan alelâde kişilerden toplanmış bilgilerdi ve seyyahlar da bu bilgileri **“işittiği gibi yazıp kendi inandığı gibi kitabında bunu kaydeder ve gelip giden her seyyahın hal ve hareketi bu minval ve bu tarzdadır. Dikkate alınsa, o yazdıkları hakikate hilaf bir kuru laf olur kalır.”**²⁸ Gurban Gali aynı zamanda kendi içerisinde bulunduğu toplum için **“bu taraf ahalimizin âdetindedir ki yabancı seyyahların geçmişe dair bildiklerini saklarlar. Bundan vatanına veya milletine bir zarar gelir fikrine kapılırlar.”**²⁹ diyerek kendi halkını tanıdığını da gösterir. Yazar söylediği bu ifadelere ek olarak **“zira bizler, ahalinin içinde durup onların ulema ve avamları ile birlikte yürüyüp bir haberi birçok kişiden sorup gerçeği öğreniriz ve sorduğumuz kişiler dahi bizleri ecnebi gibi görmeyip bildiklerini ihlâs ile söylerler.”**³⁰ demiş ve bu titizliğini eserini yazarken devam ettirdiği için çalışmasının bilimsel kıymetini artırmıştır.

---

²⁷ Abdullah Gündoğdu, “İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım ve Türkler”, s.17

²⁸ G.G.Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Kazan, Örnek Matbaası, 1910, s.679

²⁹ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.679

³⁰ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.679

Türkistan'ın fikrî, kültürel, içtimaî ve siyasî açıdan tablosunu, Türkistanlı olup aynı zamanda modern dünya ile bağlantılı, köprü niteliğindeki bir bilim adamı aracılığı ile incelemek günümüz sosyal bilimcilerine büyük katkılar sağlayacaktır.

DEĞERLENDİRME

1. Gurban Gali Halidî Kimdir?

Babasının adı Halid, annesinin adı Bibi Afife'dir. Babası 1842 yılında Ayköz'e geldikten sonra burada bir evlilik yaptı. Gurban Gali Halidî bir süre sonra Ayköz'de dünyaya geldi. Tam adı, eserde geçtiği şekliyle, “*İmam Kârî Kurban’ali Veled-i Hacı Halid Bik*”tir. Babası Kazan’ın Ornaşbaşı köyündendir. Halid Bik, 1879 yılında, 30 yıl Ayagöz³¹,de durduktan sonra, buradan ayrıldı ve 1886 yılında vefat etti.³²

Gurban Gali, Medine’de tahsil gören Abdullah adında birinin Ayagöz’de açtığı medresede eğitimini tamamladı. 1874 yılında Çuçek şehrine yerleşti. Burada imamlık ve kadılık yaptı.³³ İsminde geçen Kârî kelimesinin anlamı, Kuran’ı ezbere okuyan demektir. 1910 yılında Çöçek(Çuguçak/Şaveşek)³⁴ şehri ve bölge Müslümanlarının kadılığı görevini üstlendi. 1913 yılında vefat edene kadar bu görevini sürdürdü. Kendisi bu görevinden ziyade kültür, medeniyet, pozitif bilimleri sevdirmek, eğitim-öğretimi geliştirmek ve toplumu bilinçlendirmek yönünden tanınmıştır.³⁵

Gurban Gali Halidî Ayagöz Divanı³⁶,na yazılan aslı Nogay olan bir aileden gelen Çala Kazak’tır. Çala Kazak diye sadece anne veya baba tarafından Kazak olanlara Kazak’a benzer manasında denilirdi. Aynı zamanda ana veya baba tarafından hiçbir Kazaklık olmamasına rağmen toprağın Kazaklarda olması sebebiyle buraya yerleşenlere de bu sıfat verilebilirdi.

---

³¹ Metin içerisinde ایکوز şeklinde yazılmaktadır. Balkaş Gölü’nün kuzeyinde, bugünkü Kazakistan içerisinde yer alan bir bölgedir.

³² K.Halid,**Tevârih-i Hamse**, Düz. B. Tötenaev, & A. Joldasov, Almatı-Kazakistan, 1992, s.5,6

³³ K.G.Halidî, **Kitab-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde**, Şincan Halk Neşriyatı, 1989, s

³⁴ Uygur Özerk Bölgesi’ne bağlı olan Tarbagatay İli içerisindeki bir bölgedir.

³⁵ A.Gündoğdu, “Kurban Gali Halidî’nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî’sine Göre Kazaklar”, **III.Uluslararası Türkoloji Kongresi**, Türkistan: Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2009, s.505

Çala Kazak olarak anılan Nogayların ilkleri 1800'lerde Kazak İli'ne geldiler ve ticaret ile uğraştılar. Gurban Gali Halidî'nin babası da 1810 senelerinde Semey'e geldi. Babası, Ayagöz Divanı'na yerleşmeden önce burayla bağlantıları olan Nogaylar arasındaydı. 1830 yıllarında Kazak İli'nde bulunan Nogayların bazıları, Kazakların Rusya'ya olan eğilimlerinden dolayı Hokand Hanlığı'nda bulunan Taşkent Valisi'nin izniyle Salar nehri civarından³⁷ toprak ve su alıp 7-8 yıl kadar burada yerleştiler. Ancak Hokand Hanı Muhammed Ali Han(Madali)³⁸'in ölümünden sonra Nogayların malları yağmalandı ve zor duruma düştüler.³⁹ Bu sebeple Gurban Gali'nin babasının da arasında olduğu Nogaylar büyük zorluklarla Ayagöz'e 1842 yılı civarında geldiler ve Çala Kazak olarak Ayagöz Divanı'na yazıldılar.⁴⁰ Bunu yaparken Kazak ileri gelenlerine ricalarda bulunup bazı Ruslara ise para verdiler.

Gurban Gali, etnograf, tarihçi, dil bilimci, gezgin ve din âlimidir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla anadili haricinde Arapça'yı çok iyi düzeyde bilmekle beraber Rusça ve Farsça'yı da öğrenmiştir. Ayrıca Türk lehçelerine oldukça hâkimdir. Eserlerinde kullandığı dil yabancı unsurlardan arındırılmış Osmanlı Türkçesi'nin diğer Türk lehçeleri ile zenginleştirilmiş halidir. Yazı dilindeki bu usul sistemli olarak Gaspıralı tarafından ortaya atılmıştı.⁴¹

---

³⁷ Bugünkü Özbekistan'ın Taşkent şehri içerisinden geçen Salar isimli bir akarsu bulunmaktadır. Bahsi geçen Nogaylar bu akarsu civarında yerleştirilirler.

³⁸ Ömer Han'ın oğlu olan Madali Han, 12 yaşında Hokand Hanlığı tahtına geçti. 1840'lı yılların başında tahttan indirilerek idam edildi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Enver Konukçu, Hokand Hanlığı, **DİA**, 1998, Ankara, s.215

³⁹ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.17

⁴⁰ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.387

⁴¹ Y.Akçura, **Türkçülük**, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1978, s.100

Rusya’da Türk dilinde çıkan gazete ve mecmuaların birçoğunu takip etmekteydi. Ayrıca Avrupa’daki ve Rusya’daki güncel veya alakalı yayınlara da hkimdi. Dönemin Trkologlarından N.F.Katanov’la görüşmeleri de vardır.⁴²

Babasının ticaret işlerinden ve kendi ilgisinden kaynaklı olarak Türkistan’ın birçok bölgesini, Rusya’yı, Osmanlı’yı ve Hac ziyaretinden dolayı bazı Avrupa ülkelerini gördü.

Yazar saha araştırmalarına çok önem verdi. Gittiği, gördüğü coğrafyalarda topladığı bilgileri güvenilir kaynaklardan almaya gayret gösterdi. Özellikle Avrupalı seyyahların, Rus veya Arap limlerinin eser ortaya koymaktaki yöntemlerini bu yönden bir hayli eleştirir; **“Ecnebi milletlerin insanını görürsün, az hizmet ile çok alkış alırlar. şöyle ki, hazineden binlerce akçe alarak yola çıkarlar, vardıkları yerde evler diktirip zevk ve sefa sürdükten sonra oradaki ahalinin az bilenlerinden az haber öğrenip mesut bir şekilde dönerler. Kitaplarında yazarlar ki o dağlarda gezmeye o sahralarda yürümeye o kavimlerin hallerini bilmeye baş bakırdan ayak demirden olmak gerek”**⁴³ der. Ayrıca Türkistan’a yabancı olan Arapların gördüklerinin tamamına Acem, Rusların ise Tatar demesini ve Avrupalıların da Ruslardan görüp aynı şekilde bahsetmesini bilimsel açıdan uygun bulmaz. Meşhur Vambery hakkında da aynı mütalaa ile **“Vamberi her ne kadar meşhur bir müverrih ve bilgili bir seyyah ise de bir gelip giden yolcu olduğundan Türkistan ahalisinin lisnına hakkıyla aşına değildir, ya’ni tam manasıyla düşünüp yetemeyip yine üstten yazmıştır.”**⁴⁴ demiştir.

---

⁴² F.nal,Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi** (14), 2009, s.99

⁴³ Halid, a.g.e.1910, s.674

⁴⁴ Halid, **a.g.e.**, 1910, s.683

Haberlerini verdiği Türk halklarının kùltùrlerini, hayat tarzlarını, sùylencelerini, deyimlerini, çeşitli varyantlarıyla efsaneleri ve halk hikâyelerini, gördüğü önemli kişiler hakkındaki bilgileri, geçtiğı ùlkelerin kısa tarihçelerini, coğrafi özelliklerini, tarihî âbideleri, kayda değer ilginç hadiseleri ince ayrıntılarıyla mukayeseli olarak nakleder. İçinden çıktığı cemiyete göre oldukça ileri bir seviyede bilimsel ve objektif bir yaklaşıma sahiptir. Ancak yine de bazı değerlendirmeleri bilimsel gerçekliklere uymaz.⁴⁵ Bunun sebebi de dinî açılardan konuya eğilerek rivayetlere önem vermesindedir.

Tarihçilik anlayışını kendi ağzından şu şekilde belirtmek mümkündür; **“müverrihlerin vazifesi her işin aslını ve hakikatini bildiğince anlatmak ve hata yapanın hatasını düzeltmektir.”**⁴⁶

Yazarın bilinen eserlerinin ilki olan **Târih-i Cerîde-i Cedîde**, yazarın yol hatırasıdır. 1889 yılında Kazan’da basıldı. Genellikle 19. yüzyılda Doğu Türkistan’ın tarihî, coğrafi ve siyasî durumu hakkında malumatlar verilir.⁴⁷ Yazar, Târih-i Cerîde-i Cedîde’yi Hacı Nimetullah Efendi adlı birine verir. Bu kişi de Kazanlı şemseddin Efendi’ye teslim eder. Eser bu şekilde bastırılır ve yayımlanır. Yazarın bu eseri Bahattin Gencal tarafından hazırlanmış ve 2013 yılında TTK’da yayınlanmıştır.

Gurban Galî Halidî, adını **Tevârih-i Hamse-i şarkî ve Tetimme** olarak düşündüğü kitabı ise 1896 yılından Fergana Hanları ile başlatıp yazdığı döneme kadar getirmeyi planlar.⁴⁸

---

⁴⁵ Gündoğdu, **a.g.e.**,2009, s.506

⁴⁶ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.675

⁴⁷ K.K. Hâlidî, *Kitâb-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde*, Düz.B. Gencal, Ankara, TTK, 2013, s.XIX

⁴⁸ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.548

Tevârih-i Hamse-i Şarkî adlı bu eser daha önce 1992 yılında B. Tötenaev ve A. Joldasov tarafından Almatı/Kazakistan'da Kazakça'ya tercüme edilerek Tavarîh Hamsa(Beş Tarih) ismiyle yayınlandı. Yaklaşık 300 sayfadır. Önsözünde yazarın hayatı ve eserden kısaca bahsedilir. Eserin orijinalinde olan bazı başlıklar burada yer almaz. Örneğin, Japon Beyânı ve Seyahatnâme bölümleri yer almamaktadır.

2. İmla Tarzı

Eserin, Gaspıralı'nın Dil Birliği, yani yazı dilinin Osmanlı Türkçesi temel alınarak Türk lehçeleriyle zenginleştirilmesi görüşüne göre yazılmasından dolayı kelimeler Osmanlı Türkçesi'ne yakın okunmaya çalışıldı.

Bazı özel kişi isimlerinde bütünlüğü bozmamak amacıyla Arapça tamlama işaretlerine yer verilmedi. Örneğin, 'Abdullah, 'Hayrullah vs. şeklinde yazıldı, 'Abdu'l-lah şeklinde değil.

3. Eserin Önemi

Değerlendirmesini ve transkripsiyonunu yaptığımız bu hacimli eser, geniş eksenli Türk dünyasına bakışı geliştirmesi, Ceditçiliğin altın çağında ceditçilerin ilgi ve alakasının yönünü göstermesi bakımından oldukça önem arz eder.

Ayrıca içinde bulunduğu dönemden ayrıntılarıyla bahseder. Japon Harbi'nin Çarlık Rusya'sının imajını ve otoritesini nasıl Rusya Türkleri gözünde sarstığını bu eser sayesinde görebiliyoruz. Aynı zamanda yazarın kendi dönemini net bir şekilde yansıtması sayesinde Rusya Türkleri'nin vaziyetlerini, düşüncelerini, hata ve yanlışlarını anlayabiliyoruz.

Yine yaptığı Hac ziyaretinde 1.Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı'nın ve bazı Avrupalı devletlerin vaziyetlerini Gurban Gali Halidî'nin gözünden öğrenebiliyoruz.

Tevârih-i Hamse'nin içerisindeki kelimeler, yazım tarzı, kullanılan dil ve üslup, 20.yüzyıl başlarında Türk dünyasının dil açısından ne düzeyde ortaklaştığını gösterir. Ayrıca Gaspıralı'nın "Dilde Birlik" gibi büyük bir projesinin Türk aydınlarını ne kadar etkilediğini ve bu projenin nasıl uygulandığını görmemiz açısından eser, önemini korumaktadır.

Eserin Sovyet öncesindeki Türk dünyasını her yönüyle yansıtması, o zamanki Türk dünyası ile günümüzdeki Türk dünyası arasında kıyaslamalar yapmamıza olanak tanımaktadır. Böylece Sovyet yönetiminin Türk dünyasını nasıl değiştirdiğini, bu bölgeye nasıl etki ettiğini, etnik ve dil politikalarını neden yaptığını, Türkistan'ı niçin bölmeye çalıştığını, Türkistan siyasetinin temellerini açık bir şekilde anlayabiliriz.

4. Eserin Değerlendirmesi

Eser 798 sayfadan oluşmaktadır. Matbu olarak 1910 yılında Kazan'da Örnek Matbaası'nda basılmıştır. Arap harfli Türkçe bir metindir. 793-796 sayfaları arasında bulunan Hata-Sevap bölümüne ek olarak el yazısıyla kaleme alınmış 1 sayfa daha bulunmaktadır. Yine el yazısıyla kitabın içerisindeki 10 bölüm adının yer aldığı 1 sayfalık **Fihristü'l-Kitab** kısmı vardır. Ancak Fihrist kısmında birçok yanlış bulunmaktadır ve tam olarak kitap başlıklarını karşılamamaktadır. Bu yüzden Fihristi bir taslak olarak kabul etmekte fayda vardır.

Eserin adı Doğu'nun Beş Tarihi manasına gelmektedir. Eser içindeki en son bilgi Hicrî 1326 yılı Receb ayına aittir.

Eserde tarihler genellikle Miladî ve Hicrî olarak verilmiştir. Miladî olarak verilenlerde ay isimleri Rusça'dır; *Ganvar, Febral, Mart, April, May, İyun, İyul, Agust, Sintabr, Oktabr, Noyabr, Dikabr.*⁴⁹ Aynı zamanda idarî makamların bazılarının adları da Rusça şekilde verilmiştir. Örneğin; *Gubernator, Giniral* vs.

Bazı önemli kavramlar/kelimeler, boylar, kavimler, hakkında derinlemesine analizler yapılır: *Çala Kazak Beyânı, Orda Manası, Hun Adı, Nogay İsmi, Başkırd İsmi, Caysan İsmi, Buğra Lakabı, Huh, Sagun, Cüz, Altun Tağ, Kazak, Özbik Beyânı, Kıpçak Beyânı, Kırgız Beyânı, Kalmak-Mongol Beyânı, Dungânî Beyânı* vs. aynı zamanda Tatar ve Moğol töreleri/kanunları için de değerlendirmelerde bulunulur. Birtakım hanlar ve hanlıklar/devletler de ayrı başlıklarda anlatılır; *Ablay Han, Ebulfez Han, Mongol Hanlığı, Devlet-i İlhâniye*, Türk hanları vs. Bazı maddeleri açıklarken farklı görüşleri de yazmayı ihmal etmemiştir. Aynı zamanda bazı kavramların Moğolcasını, Çincesini, Japoncasını, Rusçasını da ifade edecek derecede ayrıntılara girmiştir. Önemli gördüğü

---

⁴⁹ Eserdeki okunduğu şekliyle yazıldı. Transkripsiyon Bölümü'nde eserin 531 ve 532. sayfalarında bunlar mevcuttur.

coğrafi bölgeleri ayrı başlıklarda toplamış ve ayrıntılı bilgiler vermiştir; *Beyân-ı Belde-i Bayar ve Çuçek, Durbuncun Kalası, Kök Tirek, Kar Karalı, Almatı, Belde-i Lepsi* vs. Bu bakımdan ansiklopedik bir çalışmadır denilebilir.

5. Yazarın Kullandığı Kaynaklar

Hamse-i Şarkî’de geçen bazı kaynak isimleri şunlardır; *Fihrist-i Târih-i Taberî, Cihan-Nümâ, Gazavât-ı Çin, Kutadgu Bilig, Usul-i Tevârih, Coğrafya-i Kebir, Mer’etü’l-Kâinat, Müstefadü’l-Ahbâr, Târih-i Hayrullah Efendi, Tevrat, Kuran, Gıyasü’l-Lügât, İmam Rabbânî-Mektûbat-ı Şerif, Tıbyan-ı Nâfi’, Târih-i Cevdet, Zebân-ı Türkî* vs.

Sözlü olarak, bazılarının ismini de zikrettiği birçok kişiden faydalanılmış ve eserde yer verilmiştir. Yazar bu konuda titiz davranmış bu şahısların güvenilir olmasına çok dikkat etmiştir. Bu şekilde davranmayanları da, özellikle yabancı seyyahları, eleştirmiştir. İsmi zikrettiği kişiler arasında Molla Yoldaşbay Efendi yazara önemli katkılar sağlamıştır.

6. Dil ve Üslup

Gurban Gali Halidî’nin *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinin sadece tarafımdan değil, aynı zamanda birçok araştırmacı tarafından yararlanılabilmesi için transkripsiyonu yapıldı. Ayrıca bu çalışma, dönemin “Ortak Türkçe” yaklaşımını yansıttığı için dilcilerce de kullanılabilmesini sağlamak amacıyla tam transkripsiyonuna özen gösterildi.

Dili, Türk lehçelerinden kelimelerle zenginleştirilmiş sade ve duru bir Osmanlı Türkçesidir. Yazarın din âlimi olması dolayısıyla ayet ve hadisler eserde çokça geçer.

Müellif, Rusça'yı bilmektedir ve Rusça kelimelerin telaffuzlarını yerel söyleyişe uygun olarak yapmıştır. Rusça olarak belirttiği miladî ay adlarında ve bazı makam isimlerinde bu yerel teleffuzları saptamak mümkündür.

Gurban Gali'nin Türk lehçelerine olan hâkimiyetinden ve yaşadığı çevreden dolayı olsa gerek, çalışmasının bazı kısımlarında Kazakça ağırlıkta olabilmektedir. Bu durum, özellikle bir kişiden alıntı yaptığında görülmektedir. Örneğin, eserin üçüncü bölümü olan “Kazak Halleri ve Hanları” kısmında Kazakça yazılmış yerler mevcuttur.

Yazar kullandığı dil ve üslupta bir standarda sahip değildir. Aynı anlama gelen bazı kelimeler, farkı şekillerde yazılmışlardır. Örneğin; Bolmuş/Olmış; Bermiş/Vermiş; Kel/Gel; Keç/Kiç⁵⁰; Degil/Dekil; Cihangir(s.96)/Cihankir(s.97); Sekiz(s.99)/Sikiz(s.99); Dunkānī(s.101)/Dungānī(s.100); Kūnah(s.103)/Gūnah(s.104); Hıtay(s.132)/Hıtay(s.131); İngiliz(s.274)/İnkiliz(s.274). Ancak bu, bizce bir kusur değil söylenişteki zenginliktir ve bu zenginlik tarafımızca korunmaya çalışıldı; nasıl yazıldıysa o şekilde okunmaya gayret gösterildi.

Bazı noktalama işaretleri bulunmakla birlikte bunlar pek önemsenmemiş ve bazı yerlerde kullanılmıştır.

---

⁵⁰ Geçmek fiili.

7. Eserde Geçen Bazı Topluluklar, Devletler ve Boylar

Eserde ayrı başlıklarda zikredilen topluluklar -ki bunların belli başlıları Özbek, Kazak, Kıpçak, Tatar, Kırgız, Nogay, Başkurt, Kalmak/Kalmuk, Dungan, Moğol, Tolankut'tur- hakkındaki bilgiler genellikle şu konular çerçevesinde verilir; kavim adlarının anlamları ve bunlar hakkındaki çeşitli görüşler, şecereleri, nereden geldikleri, yayılış alanları, yaşadıkları bölgeler, birbirleri ile olan ilişkileri.

Bazı kavim/topluluk/devlet/boy adları şunlardır;

Moğol Hanlığı	İlhanlılar	Abbasî	Osmanlı
Harezmsahlar	Selçuklular	Karahanlılar	Kıpçak
Oğuzlar	Şeybânîler	Timurîler	Başkurt
Nogay	Kazak	Kırgız	Bulgar
Salar Boyu	Özbek	Türkmen	Tatar
Moğol	Caysan	Rum	Tolankut
Kalmuk	Turgavut	Mangıt	Argun
Dunganlar	Tarañçiler	Kongrat	Hıtay
Kalka	Kimek	Oyrat	Nayman
Macarlar	Çerkez	Sart	Tacik
Arap	Fars	Hintli	Afgan
Musevî	Mecûsî	Nasara	
Yunan	Sırp		

8. Eserde Geçen Bazı Yer,Nehir ve Göl İsimleri

Varşova	Prusya	Avusturya	Londra
Paris	Berlin	Viyana	Budapeşte
Belgrad	Bulgarya	Sırbistan	Prut
Sofya	Bursa	Beyrut	Salihye
Dımaşk	Kudüs	İstanbul	Mekke
Medine	Hicaz	İskenderiye	Kazan
Lehistan	Bağdat	Mısır	Almatı
İli	Hoten	Aksu	Yarkent
Issık Köl	Balkaş	Gulca	Yedisu
Turfan	Namankent	Çimkent	Türkistan
Kırım	Saray	Astarhan	Tataristan
İdil	Yayık/Cayık	Ufa	Simi Palad/Semey
Kök Tirek	Deşt-i Kıpçak	Hazar	Lepsi
Moskova	Petersburg	Omsk	Rusya
Tobol	Kafkasya	İmil	Kaşmir
Andican	Fergana	Kaşgar	Akmola
Harezm	Ürgenç	Otrar	İrtiş
Altay	Ob Nehri	Ural Dağı	Balasagun
Tarhan	Kumul	Manas	Tokmak
Karakol	Tanrı Dağları	Karakurum	Tarbagatay
Amu Nehri	Çuy Nehri	Kızılcıkar	Talas
Altışehir	Seyhun	Ceyhun	Mâverâünnehr

Cizzak	Merv	Horasan	İran
Marginan	Oş	Tebriz	Hokand
Gazne	Meşhed	Akmescit	Hindistan
Ayagöz	Kar Karalı	Çuçek(Çuguçak?)	Kazak Bozkırı
Taşkent	Semerkant	Buhara	Hocend
Tibet	Amerika	Japonya	Orenburg
Çin			

9. Kültürel Öğeler

Gurban Gali Halidî eserinde siyasi olayları vermekle birlikte çeşitli milletlerin kültürel öğeleri ve bu milletlerin dilleriyle ilgili ayrıntılara değinmiştir. Özellikle eserin 7. bölümü olan *Cüz-i Kazak Halleri ve Hanları* kısmında Kazakların yaşantılarıyla ilgili çeşitli bilgiler mevcuttur. Aşağıda bölümler kısmında da belirteceğimiz gibi ana sosyal ve kültürel yaşantılarına dair verilen bilgiler şu başlıklarda toplanmış ve ayrıntılandırılmıştır; *Kazakistan'da Meyit Uzatmak ve Meyite Aş Vermek Beyanı*, *Meyite Fidyeye Hususunda*, *Kımız Beyanı*, *Kazak Taifesinin Dünürlük Tertibleri*, *Kalın Mal Beyanı*, *Bayramlarda Olan 'Adetler*.

Naymanlarda Han Koymak; bu konuyu ilgili eserin 454 ve 455'inci sayfalarında geçen bir örnek ile anlatmak daha yerinde olur. Naymanların asıl merkezleri olan Küçük Cüz'de yaşayan Ebu'l-Mambet Han'ın yanına, Naymanlardan dört beş kişi aralarında ittifak edip giderler. Ebu'l-Mambet'i davet ve ona hanlığı teklif ettiklerinde Ebu'l-Mambet Han bunlara oğlu Ebu'l-Feyz'i verir. Ebu'l-Feyz Naymanların arasına gelince onlar Ebu'l-Feyz'i han koydular. Han koymaları ellerini

üst üste koyup alkışlamak, ant ve yemin etmek veya ittifak ile Han denilip Aldeyar(Allah yar) unvanını vermekten ibarettir.

Kazaklarda Kudalık(dünürlük)⁵¹; İki tarafın dünürü anlaşdıktan sonra, kız alan taraf birkaç kişi ile kız veren tarafın evine gelir. Kız tarafı mal keser ve ziyafet verir. Önce bu malın kuyruk tarafı pişirilip katık ile karıştırıp dünürlere yedirilir. Katığı yüzlerine ve burunlarına sürüp şaka ve oyun yaparlar. Yemekler yendikten sonra kız tarafı dünürlerine “küyüt”⁵² verilir. Yani birtakım zorluklar çıkarılır ve suya girdirmek gibi eziyetler edilir. Ancak dünürler buna tahammül ederler. Bunlara tahammül göstermezlerse nikah kıymak olmaz. Daha sonra kalın verilir. Akrabalar da yardım ederler.

Kazaklar **bayramlarda** at çapmak, kökbörü tartmak, güreş yapmak gibi oyunlar oynarlardı.

Hanlığın nasıl meşru hale geldiğine dair bir bilgi de paylaşılır. Buna göre **Han ismini alabilmek için** dokuz ata geçmelidir. Buradaki dokuz sayısı göğün katlarıyla alakalıdır. Aynı soydan dokuz baba, bey veya hâkim olmadıkça han olması uygun görülmez. Bu durum, Cengiz Han, Moğol-Tatarlar, Özbekler ve sairde de vardır. Yazar bu bahsi ayrıntılı şekilde 9.Bölüm’de zikretmektedir.

Aynı bölümde yer alan *Moğol Kalmak İtikadı* başlığı altında da yine inanış, kural, töre hukuku hakkında değerli bilgiler mevcuttur.

Yüksek makamlarda bulunanlara bazı güçlü yönleriyle ön plana çıkan hayvan isimlerini vermek gelenektir. Moğol, Kalmak/Kalmuk ve birçok konar-göçer kavimde bu vardır. Kaşgar Hanı’na “Buğra”, Moğol-Kalmak/Kalmuklarda “Ökürda” yani “Boğa” unvanı buna örnektir.

⁵¹ Eserin 509. sayfasında ayrıntılarıyla yer almaktadır.

⁵² Günümüzde “kiyit” denmektedir.

Yazarın eserinde kaydettiği pek çok halk şiiri de yine bu toplulukların yaşayışlarını, ilgilerini, anlayışlarını kavramamıza olanak tanır. Çeşitli şiir atışmalarına rastlamak mümkündür. Bir örneği 7.Bölümde 517-521 sayfaları arasındadır. Latifelere dahi yer verilir.

Halk arasında yaygın olarak geçen **bazı ikileme, deyim, atasözü ve özlü sözlere** örnek olarak şunları verebiliriz; “Kim seyittir, babasının küfründen ona zarar gelmez, kim eşkiyadır, sahabe değil peygamber oğlu olmak ona fayda vermez.”, “erte gününü geç, geçi hiç ederdî”, “kol urmak”, “il uşlamak”⁵³, “çirk çıkmak”, “cavlık kılmak”, “cılık komak”, “Ölüm varlık sahibinin malını saçar, yoksulun eteğini açar.”⁵⁴, “ata gücü ana sütü”, “baş kötermek”, “Vakitsiz kıkıran koraz⁵⁵ kana bulanır.”, “az azık yufka giyim”, “yanlış yunlış”, “taşdan can, demirden ten olmak”, “Aramızı süyek⁵⁶ ayırsın.” vs.

Burada verdiğimiz genel bilgiler dışında eserin içerisinde çok daha fazla veriye ulaşılabilir ve çeşitli kıyaslamalar ve incelemeler yapılarak sosyo-kültürel öğeler üzerinde tahliller yapılabilir.

10. Eserin Bölümleri

Tevârih-i Hamse-i Şarkî içerisinde toplamda 12 büyük başlık vardır;

1.Bölüm(5-68) - Fergana Hanlarının Beyânı; Fergana bölgesinin istikrarsız geçen yıllarından sonra bölge halkı, hile ile bir çocuğu Babür Han'ın evladı olarak gösterdi. Bu çocuğun altın bir beşik içerisinde bulunduğu ve insanların gönlünde

---

⁵³ il tutmak

⁵⁴ “Ölüm barnıñ malını açar, yoknıñ itekini açar.” bknz. Halidi, **a.g.e.**, s.491

⁵⁵ Kazakça'da Horoz demektir.

⁵⁶ Kemik demektir.

yerleşmesi için çocuğun adını Altun Beşik ilan ettiler.⁵⁷ Bu soydan gelenler zamanla bölgenin tamamı tarafından kabul görüp han unvanını alarak Hokand'a hâkim oldular.

Muhammed Ali(Madali) Han döneminde Kaşgar'a kadar etkilerini gösteren Hokand Hanlığı Rusların ilerleyişinden dolayı Kazak İli'nden bazı göçler alır. Bunlar içerisinde Gurban Gali'nin babasının da bulunduğu bazı Nogay grupları vardır. Muhammed Ali Han'ın ölümüyle birlikte hanlık içerisinde birçok kargaşa meydana gelir. Hanlık Kırgız-Kıpçakların etkisinde bir süre kalır. Rusya Akmesid ve Almatı'ya kadar ilerler.

Hokand Hanlığı bir yandan taht kavgalarına, diğer yandan Buhara Hanlığı'nın baskılarına ve Rusya'nın ilerlemesine sahne olur. Hudayar Han'ın defalarca tahta çıkışı ve hanlığın sonu da bu bölümde anlatılır.

2.Bölüm(69-139) - Altı Şehir Hanları; Bu bölümde Doğu Türkistan ele alınır. Kaşgar Hanları'ndan bahis açılarak Sadık Buğra Han'ın⁵⁸ İslamiyet'i kabulüne, Buğra Han'ın seleflerine, Tuğluk Timur'a kadar olan İslam'ı yayma mücadelelerine değinilir. Aynı zamanda Tuğluk Timur'un Maveraünnehr'i ele geçirmesinden sonra İlyas Hâce'yi ve Timur'u bölgede memur kıldığı, daha sonrasında Timur'un İlyas Hâce ile olan çatışmaları sonucu hâkim geldiği, Altı Şehir'de her bölgede bir han türediği bilgileri yer alır. Dehbid Karyesi Hâcelerinden Hazret-i Apak⁵⁹ Altı Şehir'e gelir ve bir süre sonra buraya hâkim olur. Hocaların mücadeleleri de bu bölüm içerisinde anlatılır. Muadil Han'ın karışıklıklardan yararlanıp Altı Şehir yöresine girmesi, daha sonraları Yakub Han'ın Yarkend'e hâkim olması, ardından Hitayların Altı Şehir'de egemen olmaları bu bölüm içerisinde anlatılır.

---

⁵⁷ Halidî, **a.g.e.**, 1910, s.7

⁵⁸ Eserde صدیق بوغرا خان şeklinde.

⁵⁹ Eserde آفاق şeklinde yazılmıştır. Apak Hoca olarak da bilinir.

3.Bölüm(140-266) - Kazak Cüzü⁶⁰ Halleri ve Hanları; Kazaklara dair olan bilgiler tarih kitaplarında bulunmadığından yazar, Kazaklara dair olan malumatları 20 yıldan fazla süredir topladığı bilgilerden yazdığını söyler. Kazak cüzleri toplamda üçtür. Merkezi Saray ve Sarayçık olan *Kiçik Cüz*'ün hanları ve hanzâdeleri kesilmeyip silsile devam etmiş ve içlerinden marifetli hanlar çıktığından bu cüz hakkında birçok şey malumdur. *Uluğ Cüz* ise Taşkent ve Türkistan şehirlerine yakın olduklarından dolayı yine tevârihlerde adları zikredilir. Ancak Ayagöz ve Kök Tirek gibi iki meşhur mahkemesi olan Orta Cüz bu konuda ihmal edilmiştir. Yazar da bu sebeple Orta Cüz hakkında daha fazla bilgi vermeyi gerekli bulmuştur. Ayrıca Ayagöz'de doğduğu için Orta Cüz tarihini yazmayı kavmine hizmet olarak görmüştür.

Aynı zamanda çeşitli Türk kavimleri hakkında derin değerlendirmelerde bulunulur. Etnik kökenleri, adlarını nasıl aldıkları, tarihleri anlatılır. İlgili kavramlar hakkında açıklamalarda bulunulur.

Bu kısımda yer alan birçok başlığın içeriği çeşitli görüşlerin sunulduğu alt başlıklarla desteklenir. Bazı başlıklar şunlardır; Alaç İsmi, Özbek Beyanı, Kazak İsmi, Kıpçak Beyanı, Mânâ-yı Cüz, Kazağa Kırgız Demek⁶¹, Kırgız Beyanı, Beyan-ı Uran, Kazakların bir olduğu ve ayrıldığı beyanı, Kara Nogay Beyanı, Kırım Nogay Beyanı, Başkırd İsmi, Silsile-i Ecdad-ı Kazak, Orda Mânası, Ablay Han, Ebu'l-Feyz Han.

4.Bölüm(267-289) - Kalmak Cüzü Beyanı; Kalmaklar, Moğollardan bir şubedir. Kazaklar arasında, müellifin belirttiğine göre, *Moğol ismi zâyi*' ve *Kalmuk ismi şâyi*⁶² olmuştur.⁶³ Kalmakların tarihlerine, şecerelerine, kökenlerine, yayıldıkları alanlara ve Kalmakların çeşitli Türk kavimleriyle olan ilişkilerine değinilir.

⁶⁰ Kazak Cüzleri veya Kazak Ordaları olarak da bilinmektedir.

⁶¹ Rusya'nın Kazaklara Kırgız demesinden bahsedilir.

⁶² Yaygın anlamına gelir.

5.Bölüm(290-368) - Tetimme⁶⁴ Cüzü; Kitabın noksanını tamamlamak için eklenen bölümdür. Doğudan gelen Hitayların, Cungar Hanlığını yıkmasından sonra Ablay Han ve Gulca ile olan barışı hakkında bilgi verilir. Haber-i Gulca başlığında, Cungarların ilerleyişi, Altı Şehir ile olan ilişkileri, Tarañçiler ve Dunganlar hakkında bahisler vardır. Diğer bir başlıkta Çinliler ile Dunganlar arasında gerçekleşen Gulca Muharebesi ile ilgili malumat verilmektedir. Dungan isminin kökeni ve anlamı *Dungânî Ma'nası* başlığında sunulur. Müellif, *Biyar* ve *Çöçek* beldelerinin tarihlerini de anlatır. Çöçek'de Aksakal ve Bey olanlar, tercümanlık yapanlar, Dunganların mevlid-i şerif kılmaları ile ilgili ayrıntılar da yer alır.

1871 Kasım ayında *Dungânî Bozgunluğu* sonrasında Pekin⁶⁵'den hareket eden Hitay askerinden bir şube Çöçek bölgesine gelir. Bu, Yakub Han maddesinde yazılmış olmasına rağmen Tetimme bölümünde ayrıntılandırılır.

6.Bölüm(369-427) - Rusya'nın Bu Taraflara Ayak Bastığı ve Bazı Kalelerin İnşası; Rusya'nın Ural'ı aşır Sibirya'ya yayılması konusunun birçok kitapta yer alması sebebiyle ana konu olarak Rusya'nın Orta Cüz'e ilerlemesi ele alınır. Kendi asrı olan hicrî 1300'e kadar olan olaylardan söz edilir. Rusya, kurduğu kaleler vasıtasıyla bölge Kazaklarını kontrol eder. Bu kalelerin kurulması ve Rusların Hitay hâkimiyetinde bulunan Kazakları kendi nüfuzuna geçirme planları hakkında çok değerli bilgiler sunulur.

Yazar, Çala Kazak'ın anlamı ve Çala Kazaklar olarak anılanların kimler olduğuna dair detaylı ve değerli bilgiler vermektedir. Kendi ailesine dair şeylere de değinir.

---

⁶³ Halidî, a.g.e., 1910, s.267

⁶⁴ Tetimme: Bir şeyin eksikliğini gidermek için gerekli olan şey.

⁶⁵ Metinde Pekin'e Bacin denmektedir.

Kök Tirek Divanı, Ayagöz ve Uluğ Yar gibi bölgelerdeki gelişmeler bu bölümde yer alır.

7.Bölüm(428-547) - Kar Karalı Divanı Hususunda Molla Yoldaşbay Efendiden Gelmiş Olan Tarihçenin Nüshası; 7.bölüm düzenleniş açısından biraz karışıklık arz eder. 428.sayfada bulunan başlığın başına el ile “7.Cüz” yazılmıştır. 481.sayfada *Yedinci Özen Su Çeşme vs. ve Yıl Ay İsimleri* ve 529.sayfada *Yedinci Cüze İlişkin Yıl Ay İsimleri* adlarıyla 7.bölüm olarak zikredilen iki başlık daha vardır.

Molla Yoldaşbay’dan gelen nüshanın yer aldığı ilk başlık altında, Kar Karalı Karyesi’nin coğrafi konumundan, Kırgız Kazaklara dair notlardan, İmparator Aleksandr’dan bahsedilir. Yoldaşbay’dan Gurban Gali’ye gelen bir kaç mektup bu kısımda zikredilir. *Tarafımızda Olan Törelerin Evlatları*⁶⁶ başlığı altında asılları Çingiz Han’a kadar giden Kızıl Tuğluk, Ak Tuğluk, Kök(Yeşil) Tuğluk ve Çobar Tuğluk Törelerinin evlatları hakkında bilgiler verilir.

İkinci başlık altında *Yedi Özen, Yedi Su* kavramının içeriğinden, nerede bulunduğundan, nerelere ulaştığından bahsedilir. Su, derya, uzan, gök, narun, çeşme, arka, han, hanım, baybeçe, tokal, hançe gibi terimler açıklanır. Kar Kara lafzının manası da verilir. *Kazakistan’da Meyit Uzatmak ve Meyite Aş Vermek Beyanı, Meyite Fidyeye Hususunda, Kıymız Beyanı, Kazak Taifesinin Kudalık(Dünürlük) Tertipleri, Kalın Mal Beyanı, İydlerde(Bayramlarda) Olan Adetleri* gibi alt başlıklarda Kazakların hayat tarzlarına, kültürlerine ilişkin çok değerli hususlarda bilgiler mevcuttur. Aynı zamanda toylarla alakalı şiirler de paylaşılır.

Son başlık altında ise; Türkistan ahalisi tarafından kullanılan binlerce yıl öncesine dayanan yıl-ay-yıldız isimleri beyan edilir. Kazaklarca kullanılan yıl-ay

---

⁶⁶ Başlığın asıl ismi için bkz.: Halidi, a.g.e., 1910, s.453

isimlerinin yanı sıra bunların Farsça, *Kalmakça*, *Hıtayça*, Arapça, Süryanice karşılıkları verilir. Yıldız Yağdığı başlığında 15 Kasım 1888 tarihinde meydana gelen astrolojik bir olay da kaleme alınmıştır.

8.Bölüm(548-639) - Seyahatnâme; Gurban Gali Halidî'nin 15 Şubat 1897 senesinde Hacı Ramazan Efendi ve Hacı İlham Taşkendi ile çıktıkları Hac Ziyareti konu edilir. Çöçek'te bu tarihte başlayan seyahatleri 27 Eylül 1898'de yeniden Çöçek'e dönmeleriyle sona erer. Yaklaşık 20 ay seferde bulunmuşlardır.

Yazarın Hac güzergâhını şu başlıklardan çıkarabiliyoruz; *Varşova Beldesinin Beyanı, Şehr-i Viyana Derler, Budapeşte Beldesi, Belgrad Beldesi, Sofya Beldesi, Konstantiniyye Beldesi, Bursa Beldesi, Beyrut Beldesi, Şam-ı Şerif, Salihiye, Kudüs-i Şerif Şehri, Hazret-i Halilü'r-Rahman, Belde-i Mısır Dârü'n-Nasr, Yanbu'ü'l-Bahr Beldesi, Medine-i Münevvere, Mekke-i Mükerrreme.*

9.Bölüm(640-688) - Başlangıçtan Sonuna Kadar Moğol-Tatarlar; Bölüm, Hz.Adem ve oğulları kısmı söylendikten sonra Hz.Nuh ve oğullarının hangi coğrafyalarda yayıldıklarına değinerek başlar. Tatar Hanları'nın, Türklerin ve Moğolların şecereleri verilir. Alınça Han vefat ettikten sonra Tatar Hanlığı Moğolları kendisine tabi etse de bir süre sonra durum tersine döner.

Hicret'ten yedi yüz yıl önce İlhan'ın vefatından sonra Moğolların başına geçen Tağ Han döneminde Çin Seddi'nin yapılması, Altı Şehir'in Moğollarca zapt edilmesi, Türk Han'a kadar Türklerin Moğol Hanına tâbi olması, Kutluk Han zamanında Altay Türkleri ile savaşıldıktan sonra Semerkand ve Buhara'nın alınıp İran'a kadar gidilmesi, Altay'ın iki tarafındaki Tatar İli'nin talan edilmesi, ardından Tatarların birleşerek Kutluk Han'ı yenmeleri bu bölüm içerisinde geçen bilgilerdendir. Kıpçaklar hakkında da malumatlar vardır.

Tatar Hanlığı'nın inkırazından sonraki kısım Moğollar kısmıdır. Bu kısımda Tag Han ve Çingiz Han arasındaki han isimleri belirtildikten sonra Çingiz Han'dan sonraki isimler ayrı bir başlıkta yer alır. Ayrıca İslam dinini tercih eden Çingizli Hanlar da ayrı başlık altında toplanır.

Sadık Buğra Han ve atası Buğra Han arasındaki hanların isimleri verilir ve bazılarına kısaca değinilir. *Türk Hanlarının Tertibi* başlığı altında uzun bir şecere yer aldıktan sonra Kayı Boyu üzerinden Osmanlı soyu ve devleti anlatılır.

Kazakların cüzlere ayrılmalarına, isimlerinin nasıl verildiğine, Kazaklarda aş vermek ve at çaptırmak adetlerine değinilir. Yer alan diğer konular; Balasagun, Kaşgar beldelerinin beyanı ve Kutadgu Bilig'dir.

10.Bölüm(689-709) - Japon Beyanı; Tercüman Gazetesi'nin 1883 yılı civarındaki Japonlar hakkındaki yazısına kadar Türkistan coğrafyasında Japonlara dair pek de bir şey bilinmediğinden, bunların Hitay kavminden sayılmasından bahisle bölüme giriş yapılır. Japonların dinleri üstünden bir açıklamayla devam edilir. Ardından Japonya'nın yüz ölçümünden, adalarından, dünyadaki konumundan, şehirlerinden, nüfusundan, siyasi durumundan ve tarihçesinden bahsedilir.

Böyle bir bölümün açılmasında, özellikle Japonların hızlı bir şekilde gelişmesi, yayılması ve Rusya ile olan savaşı büyük bir önem taşımaktadır. Bölümde bu son durumlar üzerinde daha çok durulur. Özellikle müellifin, Rusya'nın son durumlardaki gelişmesinden, ilerlemesinden ve gücünden dolayı avamın Rusya'ya neredeyse *Allah* diyeceğini, ama "*Japon muhârebesi bunları insan sınıfına indirdi. Japon gibi henüz yeni olan, nâmu bilinmeyen, küçük bir devlete yenildiği için, Rusya hakkında insanlar, 'kaderden kaçamaz, istediği gibi hareket edemez' diye söylenir oldular*" demekle Japonların önemini vurgular.

Japon bahsinin geçtiği bu bölüm, yazarın şahidi olduğu yıllar olması ve ahalinin savaş sırasındaki görüşlerini belirtmesi açısından bir kat daha önem taşımaktadır. Gurban Gali, kendi dönemini ayrıntılarıyla yansıtmıştır. 1905 savaşı sonrasında Rusya’da meydana gelen hürriyet havası, bazılarının Çardan imtiyazlar koparması, evvelde Rusya İslamına hitap eden *Tercüman Gazetesi*’ne, *Hayat*, *Nur*, *Kızan Mahberi*, *Tan*, *İkbal*, *Ülfet*, *Azad*, *İrşad* gibi gazetelerin de eklenmesi, sansürün kalkması, Hürriyet-i şahsiyenin ilan edilmesi mukabilinden ehemmiyetli bilgiler verilir. Ayrıca Çarın bazı manifestoları da bu kısımda yer alır.

11.Bölüm(710-770) - Çin ve Hitay Hanları ve 1325 Senesine Kadar Çöcek Halleri; Avrupalıların verdikleri bilgilerden de yararlanarak Çin’in coğrafi durumu, nüfusu, dini ve inanışları hakkında bilgi verilerek başlanır. Daha sonra Çin’de hüküm sürmüş olan 25 Sülale ve bu sülalelerin tarihleri anlatılır.

Gurban Gali Halidî’nin hac seferine çıktığı Hicrî 1315 (M.1897/8) senesinden o an yaşadığı 1907/1908 senesine kadar olan dönemde Çöcek’teki yenilikler beyan edilir. Bu başlık altında hangi binaların kurulduğundan, kimin hangi makama geldiğinden, bazı çatışmalardan, Dunganlardan, Usul-i Cedit’ten, 1900 yılında Avrupalı devletlerin Çin’e hücum edip hükmetmelerinden, Çöcek’te açılan Rus ve Hitay Bankası’ndan, 1906 Nisan’da Petersburg’da açılan Duma’dan bahsedilir.

Ayrıca Mevlana Said ibn Muhammedü’l-‘aslü’ş-Şâmî adındaki bir zatın Kaşgar yakınlarında Tomsuk denen bir mevzideki harebelerinde bulunmuş bir sandığın içinde yer alan hattın içeriği bu bölüme alınmıştır.

12.Bölüm(771-798) - Antlaşma; Miladî 1881 yılında imzalanan Rusya ile Hitay Antlaşmasının sureti ve tercümesi yer alır. 17 Maddenin içeriği tercüme edilmiş şekilde yazıldıktan sonra kimlerin imza attığına dair bilgiler ve bir de tablo bulunuyor.

Kitabını Şu sözlerle bitirir; “Şimdi bu kitabımızı burada tamamlayıp durduk. Bundan sonra söyleyecek sözümüz olursa başka bir kitabımıza dercedilir inŐallah ”⁶⁷.

Hata ve Sevab Bölümünde (s.792-797) sayfa ve satır numaraları da verilerek liste halinde düzeltmeler yapılmıŐtır.

---

⁶⁷ Halidi, a.g.e., 1910, s.790

METİN

Transkripsiyon Harfleri

آ	Ā, ā
ث	Ṣ, ṣ
خ	Ḥ, ḥ
ك	Ṣ̣, ṣ̣
ى	ī ; nisbet 'i'si
ح	Ḥ, ḥ
ظ	Ẓ, ẓ
ذ	Ẓ, ẓ
ض	Ẓ̣, ẓ̣
ص	Ṣ, ṣ
ط	Ṭ, ṭ
ع	ʿ
ء	ʾ
غ	Ġ, ġ
ق	Ḳ, ḳ

İmam Kıurbangali Hacı Hâlid Oğlı Biñ

Te'lıfi

Tevârih-i Hamse

Şarkî İsminde

10uncı Cüz' Fergana Hıanları

Qazanda Örnek Maıba'ası

KAZAN

1910.2.

<Örnek> Mağba'ası

Qazanda

Rabbi yessir ve lâ tu‘ asr ve temmim bi’l-ḥayr

Bi’smi’l-lahi’r-raḥmani’r-raḥim

Bunıñla bitilmiş raqam

Ve bitilinmiş kelim

Cem‘-i neḳāyişden selim

Mazmūn ḥadiş bunı ‘umım

Va’l-lahu bi-küll-i ‘alim

‘İlm-i tevāriḥ ve iḥbār ve fen-i menāḳıb ve aşar ḥulāşa-i mu‘ādif ve eşal olmağla bu fen-i celil ve sed-i aşl efāzıl ve ekābirler nezdinde der-yetime ‘adil

Beyt

Ezā mā ḫālī‘ü’t-tāriḥ mer’

Re’iyye’l-dünya bi-eşnafü’l-enam

Bi-beşārihfı ma‘nuy

Tekevvün bi’l-fe’vad bilā kelām

Mefhūmıyla men mezbūr mürekkebāt-ı ‘ālim ve ecnas beni Ādem müluk-i ‘ādil ve ümerā-i cābirlerniñ ef‘āl ve eḫvarına muḫalli‘ itdikden mā‘adā kirçmişleri⁶⁸ fikir ve mülāḫaza idüb dünyanıñ fenāsını ve ḥarekāt-ı ḥamideniñ bağat ve şenāsını ve aḫlāk idüb⁶⁹ zamimeniñ rezālet ve denāsını tezekkür ve tafattun emşāli ḫā'id ve firesi ve münāfi‘ keşresi oldığı için cümleye ‘aziz ve ‘asıldan leziz bu mu‘azza-i belig ve nā-şarḥ nefi‘ sürür ve ğamda bī-āzār-ı refik ve cemi‘ demde yar şefik idüki ehl-i başiret aydın aydındır böyle ‘azimü’she’n olan ‘ilme şuru‘ bu fakir bī-bezā‘a ve ḫaḳir ‘adimü’l-istiḫā‘anıñ vazifesi degil iken zamānımızniñ ba‘zı veḳāyi‘ni yazmak münāsebetiyle sābıqlarıñ aḫvāli bi’z-zarüre taḫrīr kılındı.

Zirā ‘ilm-i tāriḥ didikimiz: <‘ilm-i yebḫaş fih ‘an ḫavādişü’l-dünya> ve mevzū‘ası naḳl-i iḥbār-ı mile’l-māziye ve beyān-ı aḫvāl-i ümm-i ḫāzireden ‘ibāret olub bunıñçün efrād-ı tevāriḥniñ müsemması mevzū‘anıñ muḫābiḳ olmağ bu iki ḫāle mevḳūfdır dimişler.

4

Encümen-i mu‘ārif-i kelāmda ‘ilm-i neḫvi tüz menzilesinde tutdıkları kibi, meramda ‘ilm-i tāriḥi işiñ revğanı meşābesinde yüz tutmuşlardır. Kim ki ‘ilm-i tāriḥi derkār dimeye ol bir marīza beñzer ki yağdan ḫazar kılıb yemye ‘ulūm-ı mezbürniñ ‘ulv-i şe’ninde ve lüzümü ḫaḳında kelām-ı ḳadim bizlere delil ve başcıdur ki ḫazret-i Vācibü’l-vücūd evvelgi ümmetlernin aḫvāl ve ef‘ālini beyān ile bendelerine ta‘līm ve anları temsil keltürüb soñrağılara tenbīh virmişdir <ḫalū’s-selef ‘ibaret li’l-ḫalef> bundın ötüri dinilmişdir. Ve ketb-i fiḫda ‘ilm-i āşar ve iḥbārı farzı kifāyeden ‘add kılmışdır. Ve daḫi insan-ı mücerred kendi için cihāna kelmeyüb nefsinı ıḫlaḫdan soñra menāfi‘ aḫyar ile me‘mur olub bu ḳula <ḫayrū’n-nas men yenfi‘ü’n-nās> ma‘nāyı men‘a şāhiddür. öyle olsa insan elden kelinçe eyyāmında iş başlamak ve arḫasında bir eşeriniñ başlamak evlād-ı ādemiñ ḫayvan-ı muḫlaḫdan imtiyazı ve bu imtiyaz daḫi yalğuz tāriḥ yazmağğa münḫaşır olmayub eşḫāşniñ tefāvütine köre envā‘ intifā‘ ve ḫaseneye şāmildür.

Şöyle ki ehl-i ‘ilm-i ḳalem ehl-i sipah-ı seyf ehl-i ḫikmet-i efkār ehl-i şervet mal ve bi’l-cümle her a...ab ‘adide-i fālide-i bi’l-ma’il ile enāma ḫıdmet itme mecbūr ve cinsi beşer ḳulıñ medlūhyla medyündür. Felizāḫā bu mütercim kimine ehl-i ḳalemiñ ḳademinde olmağ

⁶⁸ كيرچمش belki د olabilir.

⁶⁹ kelimenin üzeri çizilmiş.

arzusuyla ‘aşrımızniñ ya‘ni miñ iki yüz ile üç yüz bininde olan Türkistan-ı şarqda vâkı‘ ba‘zı havâdisâtını yazmaqqa meyl ve muhabbet idüb ol cümleden Kaşgarda Cihāngir Hoca Galebesi ve anıñ ‘aķabinde olan hācelerniñ ħarbesi aķiri Ya‘ķub Hān merħūmnıñ āmed-i iķbal ve zef‘atı ve zavāl ve inķimās-ı devleti kibi kārları toyda mübāşeret eyledim ve bu vâkı‘alarda Ferġana Hānlarınıñ ba‘zan medħali olmaq ħasebiyle ibtidā‘ anları ‘ala veche’l-ecmāl-i i‘lām ħalmaq elzem bilindi zirā başda söylenmeyen sözniñ aķire ma‘nā müntic olmaz faķat bu yine maķşūr ile oķıyan mefhūmı bilmez. Ba‘de Qazaķ ve Qazaķ Hānları şümme Mongul ve Qalmaq ħalleri ve tufeylā daķi bir kaç tā‘ifenıñ iķbārları derc ve teştir olunur.

5

Olinur egerçe ehl-i İslām ellerinde vesā‘ir ricāl milel beynlerinde ‘umūmī ve ħuşūşī tevāriķ kitābları var ama bizim bu ħarafniñ eslāf ve aĥlāfını mübeyyen beyān iden bu siyāķda bir mecmū‘a-i necibe körilmiş olmadıġından <el-faẓl lil-müteķaddim> müfādinça buña ta‘ķiben her ne kadar mufaşşıl tārīķ ve tevāriķ yazılır ise de şarķ aĥvālinden baĥş idenlere bu mecmū‘am bir esas olub le‘al ehl-i inşāf benim bu yolda iden sa‘yımı zāyi‘ itmez miĥnetim boşa ketmez ve bundın ħaber aĥz iden ehl-i ķalem nāmımı yaman bitmez ümidindeyim.

Ferġana Hānlarının evveli tokķuz yüz on tokķuz hicriyede Altun Bişükdin başlanub Altun Bişük ile Şahrūĥ Hān arasında iki yüzdin artuġraķ yıllar mūrūr ve on ata ‘ubūr idüb miñ bir yüz yigirmi senesi Şahrūĥ Hān cülūsından bu yaķ mufaşşıl tārīķ yazıla kelmiş, taĥtgahları şehir-i Hoķand olub mezbūr nesilden yigirmi sikiz zevāt ĥükümet ķılıb Şahrūĥ Hāndın yuķarusı <bey> isminde ve andan ķayusı ĥan isminde olmışlar, aķiri Hūdayar Hān ve anıñ ‘aķibinde daķi bir iki zāt bī şebat ĥan ismini köterib 1292 senesi Hoķand şehri Rusya eline ötdiġi ile mezbūr iki şahsıñ biri ma‘zül ve biri bir kaç aydın soñra maķtül olub ĥāşıl 1293 senesi bu vilāyetdin ĥan ismi bi’l-külliyeye meslūb ve ma‘dūm olub ketmişdir müddet-i ĥükümetleri üç yüz yetmiş dōrt yıla dek yetmişdir.

Beyān-ı Hān-ı Ferġana

Vaķta ki ahāli-i Ferġana arasında mezbezlık odı tüşüb dūdī müşāhide ķılındıķda bunu söndirmenin ‘ilacı bir ‘adaletlik zātınıñ emrine inķiyad ve fermanına itā‘atdin ġayri çare olmadıġını añlab o etrafniñ bir kaç tā‘ife ittifaķla iķlerindin birini ĥan kötermek maşlaĥat ķılıb lakin her tā‘ife ĥanlıķ özlerindin olmaq arzusuyla sözleriniñ ķararı olmayub aķir kār ķıl ve ķāldin soñra ĥāricdin bir ĥanzādeyi

6

da‘vet ve teklīf idüb aña inķiyāda ķā‘il olsalar da Türkistan Hānlarındın mı ya ki Buĥara ve ġayri ĥanzādelerdin mi keltürmek beyninde iķtilāf idüb tatışaraq turdıkları ĥinde Şeybanī Hānlarındın ‘Abdullah el-Aşm ile Semerķand ve Andican Hānı Mirza Muĥammed Babūr bin ‘Ömer Şeyĥniñ vâkı‘ası olub mezbūr Babūr Hān kaçub ĥālā Hoķand şehri binā bolmış mevzū‘dın keçmiş bu eşnāda bir hoşyār ādem ki Özbek uruġındın Turġavaya mensūb tā‘ifenıñ re‘yisi meşābesinde idi oġul ve a‘yānları ile müşāvere ķılıb dimiş ki vilāyetimiz ĥalkı ĥan

kılmakda ittifaq olsalar da ittifaq kimni han kötermekde ittihadları olmayub her bütün öz didiklerini arzu iderler cā'iz ki bu nifaqniñ ahiri niza' a müfezzi ve muharebeye muneccir ola ya ki bir nā-qolay hükümetiñ eline kirmege muhtar ola bes Müselmanları fitne ve felaketden kurtarmaq üçün bir tedbir ve tedarik kerek deyüb uğulları ol tedbir nedür ne tarıqa olur didikde hālā falan mevzū' dın Babür Han keçmiş anıñ ötdiki yola bir gulam gabiya ya' ni baş bī fehm şabīyi hanzāde şıfat-ı padişah şan' at idüb alub varıb bir caya koyub ba' de tapub almış bolub Babür Hanıñ oğlu isminde da' i ve terbiñ kılıb han köterib halknıñ nizā' nı bu bahane ile başmaq kerek diyor. Bu söz barçaya ma' kül tüşüb meclis-i müşāverede olanlardan ğayri hiç aħde bu seri faş kılmaz şartıyla mezbür re'yisiñ nebiresindin bir tıfıl rażı'ı kemal-i tecemmül ve tezeyyün ile libas zerine dürüb ve eşya-yı nāzenine çörüb⁷⁰ harir yastuq üstine yatkurub orab Altun Bişük içine koyub bulab Babür Hanıñ yürdiği yola taşlab bir niçe künler şahrada şaklab şoñra tabub almışlar. Tapdığı vaqıtde bu tıfıldın niçe keramātlar kördikini söyleyüb şöyle ki yanındın keyük kaçdı imzüb yürir iken üstündin kuş uçdı sayalab turur iken deyüb ve buña 'ilāve niçe 'alāyimleri zamm ve ilhāk idib halk ise zāhir o şafındın anıñ aşıl zāde idikini iz' ān

7

ve kuş ve keyük terbiñ kıldığındın elbette bī çeyiz degil deyüb mübarek qadem olmağın fal ve itkan ve bu keyfiyetde tapılab evlād-ı han oldığı ādemlerniñ köñlinde yerleşsün üçün hāmiliñ adını Altun Bişük ile i' lan ve cümlesi anıñ terbiyesinde bezl-i muqadderāt idib aña a' vān olmışlar. müşārü'l-ileyh maşlahat tapmış ādemniñ ya' ni tıfılñ babasınıñ adı daği Babür olmağla iki Babürniñ her kanfesine⁷¹ nisbet virilse daği Babürniñ oğlu demek yalğan olmayub lakin <e's-ser ezā tecāvüz 'an eşneyn faqad şā'> mantuqınça bu hileyi ba' zı ecnebiler bilüb nesebinde ihtilāf kılıb Altun Bişük ve ayağa yetdikde daği Turğavadan ğayri tā'ife buña boyun virmeyüb evvelgi kibi her faşılaniñ özara beyleri böleklese⁷² de biylerniñ içinde bunıñ şöhreti fā'ik ve sözi nüfuzlı olmış.

Altun Bişükniñ altı evlādı bu tertıbde ötüb nöbet yedinçi hafidi Bānī-i Hoqand olan Şahmast <bī>ye keldikde bu zāt istiklāli tālib olub han ismini almaqda hayli hareket kıldıysa da hanlıq müyesser olmayub amma <biy> ismini ziyadesiyle mürevviclendirmiş, ba' de bunıñ dörünçi hafidi Şahruğ Hanga Altun Bişükdin on birinçi boğum olur tavā'ifniñ biyelerini bir hem birün halkğa köb siyasetler kılıb nesebini işbāt idib Babür Hana çıkarıb Hoqand şehrini pay-i taht idinüb bu 'āli himmetniñ tedbir ve ğayreti ile han 'unvanı 'ile kirmişdir, Şahruğ Handın muqaddem ahalisi nesebinde ihtilāf itseler de bundın şoñra nizā' a maħal ve mücadeleye mecal qalmayub tahkiq-i han Babürnin oğlu evlādı olmışdır, imdi Altun Bişükdin yukarusını hazret-i Ādeme dek bir silsile kılıb yazıb andın qayusını ba' zı hanlarnıñ vāqı' a-i muvāfaqaları ile bile beyān ideriz inşā'Allahu te' āla.

Zıkr-i Ecdad-ı Altun Bişük

⁷⁰ چوروب

⁷¹ قانفس

⁷² بوله كلسه

Altun Bişük ibn Mirza Babür Han ibn Mirza ‘Ömer Şeyh ibn Mirza Sultan ibn Ebu Sa‘id Han ibn Mirza Miranşah ibn Emir Timur Küreken

8

ibn Emir Turğay ibn Emir Berkel ibn Emir İlinkir ibn Emir Encil ibn Kara Car Noyan ibn Emir Soğuçin ibn Beruķı Han ibn İrumçi Zalas Han ibn Kaculı Bahadır ibn Bertan Han, (Timuriye ile Çingiziye uşbu Bertan Handa koşulur) be'yin tarıķa ki Çingiz Han ibn Yazdı Bahadır ibn Bertan Han olur ibn Kabul Han ibn Tumna Han. Ama ravzatü'ş-şafada Çingiz Han ile Emir Timur şa'ibesi uşbu Tumna Handan ayrılub muķaddem mü'eħħer ve 'adedde daħi farklıları vardır. Tumna Han ibn Bay Sufkar ibn Baydu Han ibn Dütmenin Han ibn Yuzıncır Han ibn Anķu <Alanķu> binti Diven⁷³ Diven Bayan Sultan ibn Çobna Han ibn Meñli Han ibn Ay Han ibn Kün Han ibn Timur Taş Han ibn Kıyan Han ibn İl Han ibn Yulduz Han ibn Moğol Han ve Tatar Han ve hüma ebnan Alınça Han ibn İlyas Han ve Oğuz Han hezan ve ledan Kara Han. Nesepleri Sultan-ı Rum ref'at-ı lüzüm ile uşbu Kara Handa cem' olurlar lakin selātin-i Rum Halidu'l-lah mülke ila aħirü'l-ķarun ħazretleriniñ ced-i i' laları Ėazi 'Osman Hannıñ mu'āşırı Altun Bişük ecdadında Karacar Noyan olmağla bunıñ Kara Han beyninde yigirmi beş ata ve 'Osman Handan Kara Hana kadar kırk beş ata görünmek ile turğularında tevāfuķ tābeliz kibi tebāyün varlığı bu cānib nessablarımıza bilinmeyüb ve ķaleme alınmayub kalan babalara maħmūldir çünkü Altun Bişükdin ħazret-i Ādeme dek ançak illi ecdad ta'dādı bu ķula delil olur. Dimek ki eger bilinmeyüb kalan baba bolsa 'adedde bundın ziyade olmak lazım kelürdi. Kara Han ibn Türk Han ibn Yafeş ibn Nuħ 'aleyhe's-selam ibn Lemek ibn Metuşlah ibn İdris 'aleyhe's-selam ibn Berd ibn Mehlā'il ibn Kınan ibn Anuş ibn Şeyş 'aleyhe's-selam ibn Ādem Şalavatu'l-lah 'ala nebiyyina ve 'aleyhe's-selam nessāblar böyle ħaber birmişler mü'erriħün anı şahrir ķılmışlar. Vallahu a'lem ba'dethüm ve medethüm.

9

Zıkr-i Evlād-ı Altun Bişük

Altun Bişük oğlı Sultan İlik oğlı Sultan Hudayar oğlı Muhammed Emin Han oğlı Ebu'l-Ėasım oğlı aşil zāde oğlı Şahmast Biy oğlı Şahruğ Biy oğlı Rüstem Biy oğlı Ėacı Biy oğlı 'Aşur Biy oğlı Şahruğ Handur ki şehr-i Hoķand ibtida-i serir saltanata cālis ħanlıķ ismini cālib muħālif biyleri sālīb ve nesebini şābit iden bu zātdır <kemā bināħ āfan>.

Laťife: Uşbu ħannıñ cülūsına tebrik üçün etrafnıñ birindin ilçi keldikde ħan ile meclisde aş yemişler ħannıñ saķalına kirünç tüşüb vezirlerindin biri, <der pişe-i 'anbarın şekarist her penc piyade rarħāken> remzi ile ħanı āgah itdikde ħan saķalını şıfayub kirünce tüşürmiş ilçi buña taħsın idüb meclisden yatağā keldikde ħacet üçün bederfe⁷⁴ varıb bu ħinde abdeste tutan

⁷³ ديون

⁷⁴ بدرفه

yoldaşına demiş ki ḥanniñ ḥuzūrında böyle kināye söyleşüb biri birleriniñ merāmını añlar⁷⁵ iken vilayete kaydıkda ḥan ile bile ta‘āma oturub binākah saḳalıma aş tüşe bu beyti yad itkeysin her ikimize eẓhar-ı faẓl olur deyü tenbîh ider. İline ḳaytub bir kün ḥanniñ meclisinde aş yedikde vezirniñ saḳalına kirünc tüşer mezbür refik ökreñmiş beyti unutup taḳşir saḳalıñızda o bederfdegi demiş.

Şahruḥ Ḥan miñ bir yüz yigirmi birde taḥta kiçüb kāmil on iki yıl padişahlık kılib cülüsiniñ on üçüncü senesi vefāt olmuştır. ‘Abdurraḥim Bik ‘Abdulkerim Bik Şādi Bik nāmında üç oğlu ḳalub atası mesnedine ‘Abdurraḥim Bik cülüs eyledi. Bu daḥi on iki yıl ḥanlıḳ kılib miñ bir yüz kırk altıncı yıl vefāt idüb birāderi ‘Abdulkerim Bik taḥta keçdi on sikiz sene ḥanlıḳ kılib

10

miñ bir yüz altmış dörtnüçü yıl vefāti ba‘dında oğlu ‘Abdurraḥim atası cayına oturdu ise de tokkuz ay zarfında ḥālî‘ kılinub ornuna ibn ‘Ümmi İrdana Ḥan ibn ‘Abdurraḥim Ḥan cülüs idüb ‘Abdurraḥman maḥlu‘ını Merḡinana ḥākim kıldı bir sene ba‘dında İrdana Ḥan daḥi ḥālî‘ idilüb biraderi Baba Bik ibn ‘Abdurraḥim Ḥan taḥta cülüs eyledi bir sene inḳızasında Baba Bik ḳatlı kılinub İrdana Ḥan ikinci def‘a taḥtında bir ḳarar oldu evvelgi bir sene ile cem‘ on iki yıl ḥükümet kılib 1176ıncı yılında vefāt itmiştir. Ba‘de cemā‘a-i Sartiye ve Özbikiye cem‘ olub didiler ki Şahruḥ Ḥanniñ iki oğlu ‘Abdurraḥim Ḥan ve ‘Abdulkerim Ḥanlarnıñ nöbeti ötdi ḥanlıḳ üçüncü oğlu Şādi Bik evlādiniñ ḥaḳḳı deyüb 1177 senesi Süleyman Bik ibn Şādi Bikni Ḥan köterib altı ay mürürında ‘azl ba‘de ḳatlı idildi.

Şümme Narbuta Ḥan

Narbuta Ḥan ibn ‘Abdurraḥman Ḥan ibn ‘Abdulkerim Ḥan mezbür tariḥde on dört yaşında iken taḥta cülüs eyledi otuz altı yıl ḥükümet kılib 1213 senede vefāt olmuştır Fergana Ḥanları içinde bu zātdın uzaḳ saltānat sürmiş ferd körilmiyor. (Müstefādü’l-iḥbārda Süleyman Ḥan ile bunıñ arasında Muḥammed Emin Ḥan yazılıb Narbuta Ḥan bin Muḥammed Emin demiş) aḣlı zengi atalık Aḥmed Şeyḥ nāmında bir zāt 1308inçü senede beldemiz olan şehr-i Çöçekke keldi yüz on dört yaşını tekmiñ idüb on bişe ḳadar başmış yıl hemduna⁷⁶ ya‘ni meymün olub tokkuz muḳalını tecavüz kıldım diyor miñ iki yüz ile üç yüz arasında kelen ḥanlarnıñ küllisi közden kiçürüb ḳoldan ötkermiş elinde köhne tevliḥ kāḡızlarıda var toldı uşbu Narbuta Ḥan eyyāmında olub atası ‘Abdul‘aziz Şeyḥ yüz yigirmi yaşına yetib

11

vefat olmuş anıñ dadası ‘Abdulḥālik Şeyḥ Veled ‘Abdullah Şeyḥ bunlar daḥi uzaḳ ‘ömür körüb Şahruḥ Ḥan mezkūr ‘Abdulḥālik şeyḥi pir tutmuş. Bu Aḥmed Şeyḥ söyliyor Narbuta Ḥan eyyāmında bizler yaş isek de atalarımız sözi ḳulaḡımızda ḳalmıştır. Narbutanı ādemler

⁷⁵ kef-i nūnî kullanmak yerine şu şekilde yazılmış: آنكلر

⁷⁶ همدونه

han dimezlerdi Narbuta Bik Velami⁷⁷ diyorlardı. Zira han lafzi hondin mustak ismindin zulm isi kelur deyub han ismine ragbeti olmadigindin bik ile benam muttaki oldikdin velam deyub meshur enam olmus idi. Her isde 'ulemaları cem' kılıb ser' iyesini sorub hukumde ma' yubın cezasi nedur katl mi habs mi had mi ta' zir mi fetvaya mühr basıldıkdin sonra yine 'acele itmeyub hususen katle müt'e allik umurda hata ve nisyan kibi insaniyet ya ki hased ve 'adavet kibi bir esbab-ı nefsaniyet olmagay idi deyub nice vakitler sera teftis ve ba' de iskara idub hic bir dahil kılur mahal kalmadigi suretde icra-i hukm iderdi, buninçün eyyamı ma' mur ve abad ve'sene-i nasda Velami ile yad olunurdu. Velami rabbani vezinde bir vaz' -ı mubalagadur 'ilmiyle 'amel 'arif bi'l-lah olan 'ulemalara rabbani didikleri kibi muteserri' padişahları Velami demek ahali-i Mavera'nin esami mahsusasi ve fi'l-esas veliyy-i ummidin⁷⁸ murekkeb kelmedur hazret-i Velaminin han-ı hondin mustak didikine bahis varid olmaz zira lafz ve ma' nada munasebet derkar diyen usul-i lisan-ı 'Arabide ri' ayeten kılınur zeban-ı etrakde bu tahkik lazim degildir derkar dinilse bu kelmede istikaknin cevazına istihalesi memnu' çünki usul-i şarf-ı küllisi A' rabnin mu'teber şa' ir ve meshur kamillernin sözi ile sened kılındıkdin bizlernin i' lal ve istikakımıza mushar-ı ileyh hannin kelami delil bilur. Ama han semey hon dinilse idi bu irad ayılmaz idi meger rivayet-i lafz-ı mustak ile mervi oldıkdin izale-i istibah için bir az kelam der-miyân idildi ve's-selam. Bu handır ki hanımın iltimasıyla başmaççıya bir muraşsa' başmak tikmeye emr idub usta dahi başmagı tamam kılıb ketürmiş han körub

12

bu kadar aşil taşlar padişahların başına kiyer tacda mevcud degil iken ayak kabına israf olmaz mı diyence, usta canibindin hanım cevab virub vakit-i madde hanımların ayağı bikimnin başındin aşub turduğu mülâhazasıyla düzmişdir dimiş.

Narbuta Handın 'Alim Han 'Ömer Han ve bir hatundin Rüstem Bik namında uğulları ve Hacı Bik namında biraderi kalmışdır bu Hacı Bik Şir 'Ali Hannin atası Mele Han ve Hudayar Hanların babası olur. Biraderi Narbuta Han ile aralarında müddet-i toyla muhalefetleri ola kelub Narbutanın vefatı ba'dında mezbur üç uğul ve Hacı Bik bu dörtevlerini birini han kılmağda ahali-i Fergana ihtilaf ve her talebe birini taleb-i 'akıbet cemā' iye-i mekiye galib olub 'Alim Han Şahib Kıranı tahta çıkardılar.

'Alim Han ibn Narbuta Han

'Alim Hannin lakabı zalim Han idi han oldığı ile 'Ümmi Hacı Bikni katl idub ya ki bunin satvesindin kaçub Kırgız içine kidub nice yıllar anda nihan yürür kendi ecelinden vefat itmişdir. 'Alim Han gayet gayur ve gazab ve zulm ile ma' ruf ve mevşuf ve munekker ehl-i tasavvuf idi ma' mafih kendini müşteri' bilub icra-yı ser' iddi' asiyla özünün inabet kılımış ya' ni kul birmiş şeyhni dereye yatkurmuş, sebebi bu imiş ki kaysıdur bir şehri nice mertebe varib alamayub kaytmış bir kün şeyhine dimiş ki taşır falan şehre nice def'a vardım alamadım köb hazine şarf ve köb adem telef itdim ma' lüminizdur, du' a kılsañız şayed anın berekatında fetih-i müyesser ola diyor şeyhde teveccüh idib muraqabeye kidub ba' de başni köterib falan kün falan sa' atde koşun çıkarıb varasın bi tevaqquf alasın dimiş şeyhnin didiki

⁷⁷ ولامی

⁷⁸ ولی امی دن

vaqitde çıxub vâkı‘an varıb almış. Kaydıkdın soñra şeyhni da‘vet kılib el-ğamdulı‘l-lah du‘ânız sayesinde kerâmetiñiz pâyesinde seferim mübarek boldı

13

şehri aldım deyüb sürür ve teşekkür şüretni kösterib şormışki terk-i vâcib idenniñ cezâsı ne olur. Şeyh de <yetmiş kâncıdur> diyor bu fetva ile fi‘l-ğal şeyhni yatqurub yetmiş kâncı urır şeyh turub mendin ne günah ötdi didikde evliyâlara kerâmetni yeşürmek vâcib iken cenâbıñız şehri almak ile izhar kerâmet idüb cezâ-i terk vacibe müsteħağ oldıñız dimiş. Bir cayda kul alur işan ve mürid terbiñ kılur zi-şan var deyüb işitse huzûrına çağrıb ziyâfetler idüb tarîk-i sülukdan söz açub işanlıkdan ğarez-i nezr almak ve bunıñla yevm-i cezâda nâzırları cesr-i şırañdan bî tevekkuf ötkerib ucmâğa alıb varmağdur bu maqşadnıñ şıdķına hâlâ uşbu tartılmış arğandın başub o tarafa ötesin deyüb havz-ı ‘Amiķiñ üstine Arğan tartub ötmeye emir ve cebir eyleyüb bî-çare işan arğana kadar koydığı ile havza tüşüb batub çıķmağa koymayub taş kisekler atub hâşıl havzdan ölüğini alurlardı binâ-berin bunıñ eyyâmında işanlık ider âdem belki işan diyen bir nâm qalmadı deyü naql iderler. Taşkend Eyâletini ve Buğara tevâbi‘inden niçe qal‘aları zabt ve teşhîr itmişdir ‘Alim Hândan muqaddem Taşkend Şehri Tursun Hâce nâmında bir zâtnıñ elinde olub Çarhâkim⁷⁹ zamânı uşbu hâce vaqtinde keçüb kitmişdir. Ağlab Rüstem Biki ve serkerdedin daği niçelerini nâhâğ öldirib bunlardın ğayri daği köb âdemlerni başına yetmişdir böyle zulm ve huşûnetindin halk-ı tazaccurda olub tarğub ahîrü‘l-emir miñ iki yüz yigirmi beşinçi senede ümerâ ve a‘yânı elinde özi ve oğlı Şahrüh ve niçe tarafdarları ile berâber maqtül oldılar. Müstaķil hükümeti on yıl münâza‘ası ile on iki yıl idi fevti şahrâda olub cesedni Hoğandğa keltürüb defn itdiler.

‘Ömer Hân ibn Narbuta Hân

‘Ömer Hânıñ cülûsı ‘Alim Hân katlindin muqaddem olub ‘Alim Hânıñ fevtindin soñra ikinçi def a hân köterdiler. ‘ulemâ-i ‘aşr ittifağ itmişlerdür ki

14

şâhibü‘t-terceme ‘Ömer Hân a‘dilü‘l-ezman a‘lemü‘l-aqrân-ı fazl cehtindin benî Şahrühniñ cümlesine fâ‘ik şâ‘ir belı‘ ve sahn-ı sebiğ belki cemi‘ Babürkiye beyninde ‘ilm ve ma‘rifetle yegâne hüsn-i ahlâğda bir dâne idi. Şa‘ir Farisî ve Türkide bî-himmetâ olub ehl-i belâğat ba‘zı ebyâtlarını ketb-i ma‘ânide irâd itmişler. Menfa‘at-ı ‘âmmeye muşara‘at-ı aħkâm şeri‘atde bezl-i mu‘âdelet ve hüsn-i tedbir ve siyasete sa‘y ve mübâderet eyleyen bir hân nâmdar ve bir padişah kâmkâr idi ehl-i kemale kâmil muħabbeti ve ehl-i hünere tamam meveddeti oldıkdan eyyâm-ı henkâmında Buğara ve Harezmi Hıtay ve Hıoten Hindistan ve Kürdistan kibi bilad-ı ba‘ideden efâziller kelüb hıdmetinde bulmışlardır.

Li-mü‘ellife

⁷⁹ چارحاکم

Fa'zl-ı ezhârı mevķûf padişaha

Ki ya'ni terbihesi 'âlî-câha

Eger terbiye kılsa bir ħarifi

Bulur lâyıķ o menķüş kete caha

Neşir

El-ĥâşıl Ferġana zemîn ħanlarında zamânına muvâfiķ tertîb 'asâkir ve menâfi' fuķara ve mesâkinlerniñ ħalini fikir ve mülâĥaza idüb ħuşûşen Ĥoķand şehrini mesâcid ve medâris ile müzeyyen iden bu zâtdır bunıñçün 'Ömer Ĥan cennetmekân deyüb nâm maĥbûb ve izâfe-i merġûb ile yâd ve tezkâr olunmaķdadur. Buĥara Ĥanı Emir Ĥaydarıñ mu'âşırı olmaġla Emir bunu kendine tâbi' itmek zımnında mektûb ve ilçi yibermiş iken bu şa'ir ile redd-i sefir eylemiş.

Beyit

Sizdeki mir-i Buĥara mu'î' men kereded 'Ömer bi-taĥt ĥilâfet-i muķaddem ez-Ĥaydar

Ya'ni lâyıķ ve sezâ olurdu emir-i Buĥara meñe itâ'at kılsalar zirâ ki ĥazret-i 'Ömer ra'ziya'l-lahu 'anh ĥilâfetde ĥazret-i 'Ali Ĥaydardan aķdemdür.

Bu meclisde Ĥive Ĥanı Muĥammed Raĥimniñ ilçisi ĥâzır iken bu şa'iri inşâd itmiş.

15

Beyit

Muĥammed Raĥim aldıda tapsa câh 'Ömer tâbi' olmaz mı Ĥaydar mu'î'

Ma'nâ-yı beyt: Raĥmete lil'âlemin Muĥammedü'l-Muştafa şalla'l-lahu te'âla 'aleyh ve sellim ĥazretlerine mu'î' ve münķâd olmaķla ĥazret-i 'Ömer ve Ĥaydar ra'ziya'l-lahu te'âla 'anhümâ dünya ve aĥiretiñ cah ve manşıblarına nâ'il oldıysa sizler bir biriñize tâbi' ve matbû'lık iddi'â kılmâķdın her ikiñiz ittifaķla Muĥammed Raĥim Ĥana itâ'atıñız evveli valiķ⁸⁰ olurdu dimekdir. Ma'nâ-yı mecâzı li-ĥaķiķiye taşarruf kılıb ĥüb muvâfiķ tüşürmiş. Bu beyit Muĥammed Raĥim Ĥana mesmû' oldıķda pesend idib mührine naķış ĥazdırmışdur.

Cennet mekanniñ eyyâmında kendine memâşil şa'ir ve şa'ireleri olub bir kün baġniñ seyrġahında bir cariyeye teşâdüf itdikde ħan aña bu beyti söylemiş.

Beyit

Zirdaman topnihan çist ey kül pirehen

<Cevab-1 Şâ'ire>

Naķş-ı sem âhvi Çis'et der berk semen

Ĥanniñ laţifesine bavrımız ĥoş tüşüb tekrar dimişki:

Baz teşbîh diker ken tâ bekerdem ez serd

<Cevâb-1 Şâ'ire>

⁸⁰ اولی والیق

Ġançe-i sirab rāmāndkene Őikefte dehn

Ma' nā-yı muŐarā' evvel: Ey müzeyyen libas ve kev mülkler ile özini bizyeiçi gül-i Şaffet seniñ itekiñ astunda yaşrun turmuş ni nesnedür. Ma' nā-yı muŐarā' Őāni:

Semen güliniñ yaferāġına başmış ahvi çiniñ tuyaġı izidir. Ahvi çinden murad Cofar keyüki ya' ni ahvi meskdür.

Ma' nā-yı muŐarā' ŐāliŐ: Yine başka bir temşil ketirñ ey baŐakdan aynalay

16

Ma' nā-yı mıŐrā' -i aġir: Őordıġıñız nesneniñ vaŐfı Şuvı köb cayda üsmiş kızıl gül oġŐaŐ Őeydür ki henüz aġzını açmamıŐ dimekdir.

Beytniñ biri birine vezni ve kâfiyesi ve su'al ve cevābı bir kināye-sāz ya' ni isti' āre ve mecaz ile kelmiş ki bede añsızda böyle muvāfiķ cevāb imkānı 'asir olan kār dandır <an mine'Ő-Şa' irü'l-ġikmete> mu' acciz beyān böyle maġallerde 'ayān olur.

Bu zāt daġi ol iki yıl padişahlık kılıb 1237nçi senesi civār-ı raġmete vāŐıl olmiŐ. <Raġmetu'l-lahi 'aleyh> ġalāyık-ı cenāze ve kabri üstine bir kerih ve yaġı kılmışlar ki ta' biri mümkün degil. Eyyāmında ester ve Şen ya' ni evrāġıye ümerāları ile iġyānen vāġı'aları olub bundın mā' adā civār memleketniñ hiç biriyle muġārebe açdıġı ma' lümüm olmadı.

Muġammed 'Ali ġan ibn 'Ömer ġan

Ba' de bilā teveķķuf oġlı Muġammed 'Ali ġan on biŐ on altı yaşlarında atası cayına cülüs eyledi ġalk bunı Őaffet medġ ile mu' adil ġan diyorlar ki menba'ü'l-'adālet demek olur. KaŐğarda Cihāngir ġāce ġalebesi bunıñ zamānında zuhūra kelüb bu daġi KaŐğara varıb Gül Baġda maġŐür ġıtay ile muķātele kıldıġdın ġazi dib mülākķab olmiŐ. Bu zātdın faķaķ mu' adil ismi ve ġazi laķabındın ġayri hiç bir netice çıķmıŐ degildir. Çünki ġazi laķabı din uġurında ġayr-ı millet ile muġārebe idüb ķātl-i kefere olan çeñ-bāzlara ve ol yola canını ve malını bezl iden Őah-bāzlara koyulmuş nām olub ġatta Emir Timura ġazi laķab ķonulmadıġı küffār ile kārı olmadıġındın iken Mu' adil ġan-ı KaŐğar ķoŐun tartub vardıġdın <men ceHz-i ġāziyā faķad ġazā> naŐ-ı münifi ġan-ı mezbūrı bu isme nā'il itmiŐdir. Bunıñla Őöhreti āfāķa ketmiŐdir. Ferġana ġanlarında bu zātdın ġayriye ġazi dinilmeyüb ba' zı ġanlarınñ ġıtabede ve tuġrada ġazi ile yad olunmadıġı ġaġib ve kātiblernin ' indiyātındandır. Her naŐıl ise mu' adil

17

ġan-ı Kaşğar bahanesiyle ecdadından artuķ ad ķazanmış. Vālā Őöhbeti cāriye ve arāmil-i meclisi deni ve arāzil ile olub eyyāmını uyun kölki hava ve husda ötkermiş. Memleket ise atası 'Ömer ġanniñ toġrılab kettiki tertib ve ahaliye kösterdiki tarıķ ile bir devr-i āsude-i ġāl ve feraġ-ı bāl ' ömür keçürüb ' āķıbet bunıñ Őerāritinden bas ġararetine yanmıŐlar bilā vefātına astunda ķalmıŐlardur. Őurette aġsen-i bedende ecsem-i közke bi-Şavlet körir ki bi-ġeybet-i semin ve mu' azzām bir ŐaġıŐ bī-ġam olub seyr ü sefere çıķdıķça argumaķ atlar tazı itler

itlerrnin hıdmetinde niçe uluğ bikler kuran koşlar ve niçe çadır ve koşlar ile haremlerini bile alıb yürüb az mesâfeye köb koşun ile kidüb hanlık saltanatını izhar ahalini bu bahane iğfal ve bu siyaset ile ihmâl eylemiş zât idi diyorlar.

Hzret kıble-i hemzge ve Kazak içinde yürmiş niçe sodager Noğaylar Kazak halkınıñ Rusya taşarrufına keçmek âsârını müşâhede eyledikte dar-ı İslâma hicreti vâcib bilüb biri birlerini naşihat kılıb uşbu hannıñ zamân-ı emanlarında Taşkendke varıb valisi olan bikler bikindin sorab şalar boyundın yer şuv alıb bağ bağçe ve ‘imâret şalıb içlerindin Molla ‘Avbay nâmında bir aķsaķal koyub yedi - sikiz yıl ol cayda turub yine uşbu hannıñ fitne-i fâci‘asında emir tarafından koyulmuş Taşkend hâkimi Muĥammed şerif Atalık ile şir ‘Ali Han münâza‘asında malları talanķa tüşüb Noğaylar ekşeri kaytub Kazak içine kelmişler. Peder bezer kevâremiz daği çıķıb evvelgi iki zevcesi biri vefât ve birini tefriķ ile Ayköz İline kelüb bunda valide-i mükerrremimizi nikaĥlanmış. Faķir bu cayda ya‘ni Ayköz boyunda vücûda kelmişimiz ba‘de Ayköz divanına kirib otuz yıla şarib istikamet kılıb andan Baĥta beldesine keldiler. 1296nçı Hicriyede hac-ı şerife kidüb İstanbulda uşul

Tevâriĥ-i Ħamse 2

18-19 Yok

20

Meclislerde ornu müyesset ama iķbali bülend zeberdest idi zâhirde mülâyim ĥalim ama ĥad-i zâtında bir ĥayur-ı ‘âzim ve methûr-ı ĥayr kezim idiki her kime sıĥĥat iderse söz ile ĥaķaretlemeyüb ima ile siyasete sezâ ve ar eylerdi ĥazâbı baği ya‘ni tiz açığlanmayub ĥâlet-i ĥazâbında közine ĥamarat ya şafret peydâ olub yüzi aķarıb saķalı silkinürdi kölküsü kem iken ibtidâ-i açığında tebessüm-i şaffet olurdu âdemler açığlandığını andan bilürdi.

Li-Muĥarire

Külme řahnıñ küldikine kösterir ol nâbeni

Ya‘ni temsildür bu söz ķandın çıķarır şâbeni

ř

Ħıdmetinde bu kibi müdebbir ve müzevvir zevatlar var iken yine mu‘adil hannıñ umur-ı memleketinde müsâ‘di olmayub hannın ĥarekât-ı ĥumeķânesinden bikler biki de âzerde ĥâtır olarak aĥir eyyâmında kâr ne müsâhale eyledi. Yalguz bu degil cemi‘ bik ve serkerdeler ĥandan yüz çoyurub emirnin kelmeki kibi âfâta ve zeylde yazılaçaķ telefâta baş sebeb vali ve bikler olmuşdur. Ħatta Rusyanıñ Aķmescid ve Almataya ķadar cüre‘ti bu fesadnıñ fezlekesi idi. Eger ĥanların ĥefkârı bikler bikiniñ ra‘iy ve ictheadına muvâfiķ-ı evvelidi bu ana ķadar ecnebiden bir ferd Ferĥana memleketine el uzatmazdı diyor idi. Ve ĥayrat cehtinden daği köb işler köçürüb ĥâlâ Taşkendde medrese-i bikler biki ve niçe muvâza‘da daği mesâcid ve binâ-i ķanâtır ve evķaflar kılıb âbad-ı bilad ve bi‘l-cümle münâfi‘-i ‘ibâdi fikir iden hicriye-i nebevîyenin miñindin řoñra Taşkend eyaletine böyle a‘dil bik kelmedikine ve bundın uzak hâkim olmadığına cem-i keşir şahadet ider. El-ĥâřıl zamâne ĥanlarına fâiķ medĥ ve şenâye

lâ'ik bir zât şamimü'l-kalb şâdıkü'l-kavl idi deyü söylerdi. Misafir perver huşušen bizim Noğay tã'ifesine ğaribü'd-diyardur İslâm ismine ve dar-ı İslâm muħabbetine kelmişler deyü re'āya

21

ve ihyānen ta'riż ve laṭife ile iltifat bî gāye eylerdi. Bikler bikindin burun Taşkend şehri her üç yıl beş yılda bir bozılıb bikleri 'azl ya qatl olunur iken bunıñ eyyāmında nas bu beladan biri ve emin oldılar. Bikler bikindin ğayri ħākimlernin şebat ve qararı olmayub az müddetde fena ve yurtnıñ tiz-tiz bozılıb ahalinıñ fitne ile mübtelasına bā' iş neden idi deyü şordığımda Taşkend şehri kırk şan baraq ħanniñ yurtı deyüb ma' ruf ve Fergana tevābi' iniñ iñ ma' mür ve meşhür beldesidir qadimde Türkistan şahlarının pay-i seriri olmağla bu şehre kim ħākim olursa bir iki yıldın keyin evvelgi padişahların kārı yadına kelüb anlar bu cayda turub devran sürüb neçend⁸¹ memleketlerni zabtına almışlar taşarruf kılmışlar men daħi anların meskeninde bir karar oldım şayed ki iqbālım yüz virse baħtım teraqqi kılsa deyüb nefsinıñ iğvāsına şeyṭanniñ iğrasına aldanub padişahlıq da' vāsı damağına tüşüb ħā'in olmağa başlıyor ħan bunıñ bu qaşdını ba' zı nā-qolay ef' alinden añlayub ħuzūrına teklif ve da' vet ider <el-ħā'in ħā'if> ol ise fikr-i fāsıdımı ħan bilmiş imiş meni elbette öldirir diyerek ħavfındın varmıyor bes buña te'dib için ħanniñ ħareketini işidüb fuqarayı daħi ħana 'āşi kılmak şaddında şā'y ider. Dir ki sizlerniñ fā'idelerinizi közleyüb taraflıñızdan ħana falan işide öyle ve falan toğrida böyle deyüb cevāb kaytarmış idim ħan buña ve cemi' fuqaraya açığılanub keyüb ' asker-i ' azim ve cenud-ı keşir ile kelür imiş Taşkendge varsam ādemlerini qamçı şabına olçab kırqarım dir imiş deyüb bir tula mā-lā yütakları қоşub türlük türlük aqval-i kazībeyi şöhet-i cāzime ile söyleyüb eger ħanniñ teklifini qabul iderseñiz moynumıza alub a' lam idelim ne dir ise emir ile kidelim vālā men ħādimiñiz sizlerniñ yolıñızda can ve başımni ortaya qoymışım anıñla muqābele kılalım muħārebeye çıkalım deyüb fuqara sāde dil bi-çāreler buña inanub bizlere iki başdan bir ölüm imiş her ne ise meydanda

22

merdānelik kılmak kerek diyerek himmet-i kemrini billerine bağlab tamam ictihad ile uruşur oldıqda ħā'in bikniñ seri faş ve ħāli eşkar olub fuqaralar qatulur ħākim bi-yaquş⁸² tutulub merdūd olur ya maqtül olur. Bunıñçün burıñğalar Taşkend Şehri mürürgāh selāṭin qararkah şeyātin dimişlerdir. Bikler biki ise dānā ve ' aql ve ferāsetde yekāne olmağla bu sevdaya sebil virmeyüb biklikinde müstaqim ve meslekinde müsetdim olmışdur ħanlığa neylesün ħākim iken ħükümeti ħandan nüfuzlı idi otuz yıla qarib biklik kılıb mu' adil ħan fitnesinde emir bunu kendiyile bile alub kidüb ' aqıbet Buğarada vefāt itdi diyor idi. <Raħmetu'l-lahe ' aleyhe raħmete ve es' ate> ba' zılar bunu emir-i Hoqandğa aldırıp öldirdi dirler ise de bu ħaber i' tibara şālih ve i' timada qābil olmadığından validemiz merħūmeniñ taqriri taħrir idildi ya' ni emir ile Buğaraya varıb anda ecelinden vefāt idüb ' izzetle defn olındı ħaber ' andımda rāciħ bilindi.

⁸¹ نچند

⁸² بایقوش

Li-mü'ellife

‘Adaletlik faḳaṭ ḥana degil ḥāş   Kerek ḥākim kerek bikke kerek rāsit
‘Adaletlik bilen kār itse her kim   Evker dāyim o zātı medḥiyle nas
Kerek yüziyle kerekse miñ yıl ötsün   Du‘a eyler Ḥoḳanda nas be‘ḥalāş

Bikler bikiniñ aşıl ismini atam raḥmetlikden şormağa yadıma kelmeyüb şoñra köb ādemlerden şoradım isem de her biri bir küne isimle zikir kıldıḳdan ḥaḳıḳatni bilemedim hiç biriniñ ḳolına ḳarar ḳılamadım. Ve bu eyyāmda Taşkend Şehri ‘ulemā’ ve fūzelā ile memlu ve meşḥūn oldığıyla berāber iḡniyadan ehl-i ḥayrat daḥi az degil idi. Cümleden biri Folad Bay nāmında bir zāt zū’-ḥasenāt idi ki desmāyesi kim künde köñlindin keçer imiş ki Ḥuda meñe miñ ṭıla müyessir ḳılsa fā’idesini Ḥudā yolına taşadduḳ ider idim. Niyetine köre Ḥudā buña miñ ṭala ‘itā ḳılmış bu da va‘desine vefa ile savdāsınıñ her seferde ribḥini mesācid ve medārise ve münāfi‘ nasa şarf

23

ider imiş ba‘de’l-vefat ḥesaba şalmışlar altmış miñden ziyade altun ḥayrata ḥarc ḳılınmış re’s mal henüz bāḳi ḳalub beynü’l-vereşe ḳısmete düşmiş bu zātınñ ‘ādeti bir niyet ḥasene ḳaşd itse evvel anıñ ḥarcını taḥmīn idüb ticarete ḳıḳarmış mallarını da deveye ḳoyduḳda ḳulaḳına aheste söyliyor imiş ki ay-ı mübarek maḥlūḳ seniñ üstüñde falan ḳadar mal yükledim bu maldan olan rebaḥı falan maḥalde falan nesneye şarf ḳılmağa niyet eyledim. Vāḳı‘an mu‘ayyar ile ḳulaḳına söylemiş deve yükünden ḥāşıl olan fā’ide zikir ḳılmış urınḳa yeter imiş ya‘ni kifaye ider imiş. <lekel emri’ mānvi> her kim niyetinden tapar demek bundındır bunıñçün adını işiden ādem vefātına efsun itmişdir diyorlar.

Li-muḥarrire

Bu ‘ālemdin öter heme öten bir iş ḳılıb üstün

İştikan fevtni anıñ ḳulnı bir duhan itsün

Veya ki şöyle bir iş ḳıl işitken afrin itsün

Anıñ zımnında nik ismiñ şarḳdın ḡarbe dek yetsün

Ehl-i ḥayratnıñ evlādı ḥār olmaz meşāline binā’ uḡulları daḥi devletmend olub 1280inçi Hicriyelerde mezbūr baynıñ oḡlından biri Yarmönkeye⁸³ vardıḳda yolda Ayköz Ḳal‘asına kelüb atasınıñ devletkiḳ münāsebetiyle atamızı şorab ḥānemize tüşmiş ešnā-i kelāmda atamız dimiş ki maḡfūrla pederiñiz iḥsan ile maḳbūl-i ‘ām meşḥūr-ı enam olmuş iken sizleri niçe ādemlerdin şordım ekşeri adıñızni da bilmiyor didikde mal atamıznıñ vaḳtinden on ḥişşe artuḳ ama himmetimiz yüz derece az oldıḳdan kem-nam ve baḥillik bed-nam olmuşız cevābını virdi deyü söylerdi.

⁸³ یارمونکه

Şāhibü't-terceme Mu'adil Hān Hoqandnīn tarafında pişgar nām qal'a huşūşında Buḥara Emiri Naşrullah Bahadır Hān ile beynerine bürüdet tüşüb emir buñā küşmal bermek qaşdıyla mu'adil hān atasınıñ menkūhasını aldı Hudāya 'āşi oldı belki istiḥlal ḥarama irtkeb anasını aldıqdan bedter mürtekeb kebā'ir olan kārları icrā itdi 'ulemāları ihanet ve kitābları izā'at ve niçe niçe bid'atları baz eḥdās iderek şağir ve nārisid ḥanzādeleri öldirdi, Emir Hoqandğa kirdikde Mu'adil Hān qaçub Marğınana kelüb andan Oş taraf tağa ketmağçı bulub çığıb bir kiçe tañ atkunça yürmişler irtesi körseler çıkmış yerindin bir iki fersaḥ artuq ketmemiş hān bundın teşā'im idüb meni qan tartub yibermiş ola vālā bu at ve bu yürüş ile Kaşğara kirmek mümkün idi imdi meni emirniñ aldına alub varıñlar her ne kılsa kılsun deyüb qazāya rāzı olub ama ba'zılar arqasındın ādem yetib tutdı deyüb ve ba'zılar yanında bulunan yoldaşları ibtidā özlerini 'afv ve ba'de ḥannıñ cerimesini emire mu'affiv itdirmeye vesile üçün bi-maşlaḥat hānı bağılayaraq 'ala küll-i ḥāl emirniñ ḥuzurına alıb kelmişler emir bilā tevekkuf qatle emir kıldıqda vüzerāsından 'Abduşşamed nā'ib emire dimiş ki cenab-ı hümāyunlarına melal kelmezse bir söz diyeyim emir icāzet birüb nedür o didikde ḥālā bu muzāfāt eliñize kirdi bu ise aşıl mülkiñize mu'adil uluğ memleketdür zabtına ḥayli ḥazine ve köb endişe ve 'asker kerek şāni bir cihetden Rusya bu cāniblere qavl şuzmaq qaşdında imiş ma'küli budur ki ḥana tövbe virüb anı ekid va'd-ı şedid ile kendiñize tābi' idüb memleketi özine viresiz Rusyaya bir qałkan ve seper kibi turır binākah Rusya ile kār mün'akis olursa hān siznin mu'ayyen ve rehberiñiz olur didikde emirniñ zu'mına bu kelām ba'id tüşüb ya'ni Rusya nerde ne tarıqa buraya kelür ne kuvvet ile istilā ider şimdi

Bu yurt benim çinkalmanın nereye kider buña ne yerden şikest ider ḥam ḥayal ile nā'ibiñ sözi nā maqbül körülüb maşlaḥat kösterdiki cezāsına keş ile ağızına urdırmış. Bu 'Abduşşamed nā'ib aşlı Tebrizden olub Avrupa memleketlerini seyaḥatden soñra emirniñ ḥıdmetine dāḥil olmuş köb işler körüb köb ḥaberler bilmiş tecrübeli zāt imiş soñra Buḥaradan Kabile ketdikini inkar idüb emirniñ elinde maqtül olduğunu söylediler. İki kulniñ tevfiqı ibtidā bu zāt Kabil vāqı'asında olur da ba'de seyaḥat idüb soñra emirniñ ḥıdmetine kelerek qatıl idilmiş olur. ḥaberlernin siyāqına nazaran şaḥiḥde budur, zirā Kabil qaızıyesi Ferğana Faci'asından aqdem olduğu ma'lūm ama emirniñ elinde qatıl olmağı emir ba'id degildir, çünkü iş bilmez ḡabileri işe qoymaq bī temiz dinileri terbiḥ kılmak İslāma fā'ide ider zevatları millete ḥıdmet ider zevatları qatıl kılmak bu taraf ümerālarnıñ aqva-yı levāzımātlarındandır.

Ba'de emir siyaseten Mu'adil Hānı ve oğlu Muḥammed Eminni ve ḥannıñ anasını ve cemi' devlethāhlarını zulmen öldirdi Hoqandda bir niçe kün öltürdi pay-i taht zabt olunduğı ile başqa bilādniñ vali ve serkerdeleri emire ser ferd itmekden ḡayri mecali qalmayub muzāfāt-ı Ferğana bāsir hem tevābi' Buḥaradan ma'dūd olarak Hoqandğa İbrahim ḥayalini ḥākim naşb kılıb bu vilāyetiñ küllisini aña tefviz idüb kendi Buḥaraya qaıtdı.

Burun beste Aḥmed dirler idi şoñra el-pesva⁸⁴ oldu bu Aḥmed Bay söyliyor ḥazret-i emirniñ uşbu sefer-i Ḥoḳanddan ḳaytuşında bizler Gücdevandan çıkıḳ kervan ile kelışimiz idi yolda yolukdıḳ emir bir şavlet-i kebir ve heybet-i ‘azim ile kelür ki aldında bir çağırım miḳdarı yerden niçe yüzdür ya ki miñ mi ‘ulemā ve ḳurrā sürre-i fetḫi ḳıra'at, şağ ve şolında niçe yüz mi miñ mi ḥuffāz ve ḳārī daḫi ol ḳadar yerden surre-i

26

Ṭaha ve Yasin tilāvet ve arḳasında daḫi niçe miñ molla mu‘avvezeteyn oḳub cümlesi nefesini ḥazret-i emir ṭarafa üfürir ve emir uşbu çar eṭrafnı ihāta iden demçilerin ortasında تنها kelür cilavında iki ādem piyade yürmiş ve bir şaḫış ırāḳdın şemsiye tutmuş sayesini emire tüşürir ve cemi‘ ḳoşun ve çadır ve ḳoş ṭob tüfenk ve ‘asker zerepuş bir mil miḳdarı bunların arḳasındın kelür. Ādemlerinden şordıḳ ḥazret-i emir cihāngir her seferde böyle saltanat ile mi seyr ider ya bu def‘a böyle mi kider. Cevābda didiler ki Fergāna muzāfātı kibi büyük memleketi teşḫir iden padişaha işabet-i ‘aynıñ def‘i ya‘ni köz tikmesün için bu seferde mollalar dem şalmaḳ resmi cārī oldu ‘avebdür ki emirniñ nezdinde Ḥoḳandı almaḳ böyle bir kar kebir ve emr-i şaḳil iken Rusya bir avış ‘asker ile cümlesini zāḫı itdi közde tikmiyor sözde tikmiyor didi eh kelāme.

Egerçi bu ḳadar bilādı bir def‘ada taşarrufa ḳiçürmek az iş degil lakin ecnebi millet olmayub Müselmanların bu ḳadar beyhude tōkilen ḳanlarını ve telef olan mallarını fikre almayub ḡururāne yorıldıḳdan şavletni nā şevab körüb ta‘riḫ nāme söyledi.

İbtidāda ḥanniñ anasını öldirmek emirnin ḫayalinde yoḳ idi nebiresi Muḫammed Emin ki ḫad-i buluḡa irişmemiş mürāhıḳ ḫālinde iken anı öldirmekçi bulub alub çağdıḳları ḫinde mezbūr uḡul cedesine ḫiṭāben bir niçe kelimāt ve dā‘i söyledikde anıñ şirin sözi ve körkem yüziniñ firāḳına şabır ve taḫammüli ḳalmayub müzebbiḫa bile varıb anı öldirdikini körüb emirniñ ḫuzūrına kelüb oḡlınıñ eleminden emir anıñ közine bir şey ornunda körilmeyüb ay falanı zālīm atası ‘āşī oldu didiñ her nime ḳıldıñ bu bī ḡunah nāresid nime ḳıldı ki şoyduñ deyüb aḡzına keldiki el-faz ile emiri ḫaḳaretledikde ol mazlūmeyi ma‘iyetinde olan bir ṭaḳım nā ḫaḳ ḫatunlar ile bile boḡazladılar, körenler dirler ki bi-çāre

27

Anasına oḡlının elemi öyle mestevli olmuş ki ta boḡazına pıçak tikünçe ne ölümden ḫaber ve ne ḳılıçdan eşer bildi hemen bir külme ile oḡlını ökirdi⁸⁵ ve bir külme ile emiri sökirdi⁸⁶ vāḳı‘an mazlūm Muḫammed Emin anası degil ecnebiye maḫbūb bir nevnihal cemil ve ḫanzāde-i faḫil idi ki anıñ ḫüsninden ḳaṭi‘ nazır şol ḫin ve şol sen ile feşāḫatde belig ve bedi‘ ve her ḫal ve ef‘alde babası ‘Ömer Ḥana şebih olub ehl-i Fergāna andan cennet mekanniñ fevḫi ya‘ni isi kelür deyüb devlet yüz virüb nöbet buña keldikde merḫūm ‘Ömer Ḥanniñ

⁸⁴ البسوى

⁸⁵ اوكر

⁸⁶ سوكر

‘adaletini ol uğuldan ümid iderlerdi uluğlarda cinâyât olsa her biri cerimesine köre cezâsını buldılar bu ğulamıñ günahı ne idi ki qatle müsteħağ oldu deyüb ahali-i Fergana emirniñ ‘aleyhine ba‘zı ve ‘adâvetiñ baş münşay bu buldı diyorlar.

Mu‘adil Ħan miñ iki yüz otuz yedi senesi tahta kiçüb yigirmi bir yıl padişahlıq kılıb 1258inçi senesi maqtül olmışdır, kimine mütercim Mu‘adil Ħan atasınıñ menkūhasını aldı deyüb efvah-ı nasda aytula kelmiş sözini köb âdemlerden şordım Buħariler kılmış qaṭı‘alarını setr ver qabiħalarını tevcih idüb mülk-i Ħoqand atasınıñ faraşını başub fuzaḥte⁸⁷ ketdi ve bundın mā‘adâ daħi aħkâm-ı şeri‘ati hicr ve hetek⁸⁸ itdi bunıñçün Bahadır Ħan emr-i bi’l-ma‘rûf nehy-i ‘ani’l-münker kılmığa muħağ ve Ħoqandiler zecr ve cezâya müsteħak idi deyüb emirniñ fi‘ilini tezkih ve ğarezni şıyânet idüle.

Ferganıler diyorlar ki Buħarıleriñ bu iddi‘aları meħaz-ı iftirâ ve bühtandır cariye-i mezbûre ‘Ömer Ħana medhûle olmaq şöyle tursun ma‘kūdesi daħi olmamış meger aniñ ħüsn ve cemali zibâ ve kemali ‘Ömer Ħanniñ mesmū‘ı oldıqda qulaqdan ‘aşık ve ırağdan meftûn olub olurmen lafzı ağızından çıkmış iken arada köb kün ötmeyüb ħan aħirete rahlet kıldığı ile bi‘aḳid qalmış olurmen didikini âdemler aldı şöhet kılmış emir ise maqşadı icrâ-yı şer‘ olmayub faqat müşâr-ı ileyhâyı almak

28

üçün ħarş ve ṭama‘ı Ħoqandğa tüşerek Müselmanlarıñ köñlini Mu‘adil Ħandan döndirib özine ağıdırmaqğa bu kezbi muħazzi alt idinüb iştihar ve bu vesileyi muṭallibine ittiħaz itmişdir çünki maħbûbe-i mezbûreye emir daħi mesmū‘â ‘aşık olub Ħoqand i’le kirmedikçe Mu‘adil Ħan ölmedikçe ol nazenine ulaşmaq imkanı yok idi. Mu‘adil Ħan ise kemal-i müşerri‘ ve mütedeyyin oldığından atasınıñ alurmen diyen sözünü ri‘âyete tezvîc toğrısında ‘ulemâlardan fetva şorab ba‘zılar cā‘iz ve ba‘zılar evvelgi avâze ile egerçi şâhib faraş degilse de maħal ithamdır ictinab lazım deyüb almağı nâ-câyiz kördiler. Ama ħan bunıñ ħüsnine menkûs olarak câyiz tutan ‘ulemâlara iltifatı artuğraq ve keremi ziyade oldıqdan insan ‘abidü’l-iħsandur. İbtidâ bir Ħocendî molla cevazına fetva yazıb ‘ulemâ-i şehir bu mollaya ħaseden mühür başmayub efażılları arasına qıl ve qal tüşdikde ħan birer bahane ile qaṣı müftileri ‘azl kılib mühürlerini alıb bir niçe künden keyin qaṣı virmiş yazılmış rivâyete bu ħinde mühür başılmış ola.

Diriz ki ħıkayeñizniñ ‘aḳıbı öliniñ naḳızıdır çünki atasınıñ zevcesi olmasa ortada ‘aḳd daħi olmasa ecnebiyeyi tezvîcde fetva şormaq ve fetvayı tezvîcde a‘lim ve müftileriñ mührini derkâr kılmıqından ħâcet idi bir belası var ki böyle tereddüd olmuş binâ-i ‘ala hezâ emir ħazretleri iḳamet mā vecibbe⁸⁹ aḳdam kılmış. Bu baħşe cevâben dirler ki Mu‘adil Ħan ismi müsemmisine muṭabıq munaşşif ve müteşşir‘ zât idi iħyânen siyaset üçün zulme şebih bir fi‘il qabiħ şâdir olmasa cemi‘ kârı kitâba muvâfiḳ idi. Evvelde atasınıñ ne’hiḳ kulını ħürmete ya2ni alurmen didiki sözünde şer‘e muħalif bir iş olmasun diye fetva şorab bu şoraq uşbu sizniñ didikiñiz iştibaha sebep olarak şonra söz uzayıb ekşer âdemler ħaḳıqatine muṭṭali‘ olmayub

⁸⁷ فضاحتہ

⁸⁸ هجرو هتك

⁸⁹ ما وجببه

muḥalefet itdiler. Ve bir daḡi Őehir ādemi degil misāfir bir Ḥocendī mollaya teb'it⁹⁰ fetvaya mūhūr

29

BaŐmaḡdan 'arlanub 'ulemā-i Ḥoḡand bi'l-ittifaḡ bōyle ḡazı mūfti bulmaḡdan 'azilmiz evveli⁹¹ diyerek 'inada ketdiler. Mūceyyibnin bu tezkīhesi de iraddan ḡālī degil elbette bir su'-i 'aḡim olmaḡ kerek bunu mū'eyyiddūr Mu'adil Ḥanniñ validesine uḡluñızı tutub keltürdi öltürdi didikde cezāsını bulmıŐdır dimiŐ zira mezkūreyi tezvīc ḡuŐuŐında anası köb naŐiŐatler ḡılıb mani'a ḡalıŐmıŐ iken Mu'adil Ḥan anasınıñ sözini aŐġa itmemiŐ diyorlar. Validemiz merḡūmdan menḡūldir tubanda yazılaḡaḡ talandan ḡıḡıyb Ḥazaḡ iġine ḡaytuŐımızda fevt olmıŐ ḡanlarnıñ ḡaysı idiki ismi ḡaḡurımdan ḡıḡdı birisiniñ ḡatunı Ḥırġız ḡızı iken bizim kervan ile bile türkünne geldi miz buradın ḡanlarnıñ serāyinde olan ḡallerini ŐoramıŐ fitneye bā'iŐ olan Ayemke⁹² her kim körse kürkine meftūn olurımıŐ anıñ Őüret ve siretni beyān buyursañız deyü istifar itdikimizde cevam virib anı sizlere nime dib tevŐif ḡılay kören irler tursın ḡatun özlerimiz kördikde közimizi almaġa ḡaŐındın turub ġayri caya varmaġa ḡadar temiz ḡalmayub iḡtiyarımız elden kiderdi deyüb bir medḡ muḡtaŐar ve mūbālaġa-i mūvezzīḡ ile eda-i meram ieyleti didi. İsmi ḡan-ı padiŐah Ayım imiŐ her ḡanġa ismi merġüb ise de vūcūdı Őom ḡadem baŐdıġı yeri nedim olub ibtidā 'Ömer Ḥan ḡuḡbe ḡıldıġı yaḡud faḡaḡ aġzına aldıġı ile vefāt idüb Mu'adil Ḥan bōyle bela ile baŐına yetib emir alub vardıġda daḡi memleketinden fütur kitib köb tolḡun ve temuclar buldı deyü söyledi. Ḥanarnıñ aḡrabasından Maḡmud Bik nāmında bir serkerdeniñ ḡızı idi diyorlar.

Merḡūm Mu'adil Ḥanniñ ba'zı nā-ḡolay ḡareket ve ḡalef-i meŐrū' iŐlerindin ahali āzerde ḡaḡır olub emirniñ kelmekini ḡaleb ve sergerdeler seran ḡaḡ virüb emiri cālīb def'-i meŐālīm ve ḡalef-i Őer'ci salıb olmasını ümid ve temenni ḡılsalar da kār mūdde'āġa olmayub 'akise ve falnıñ⁹³ ḡan itdikleri naḡŐe⁹⁴ dönerek memleketi aldıġdın Őoñra emirniñ aḡvam

30

Ferġanaya ḡıldıġı te'addisi ve iḡdaŐ itdiki ḡabāyiḡ ve temŐehiri⁹⁵ Mu'adil Ḥanniñ iŐlerinden ḡandan merātibe ziyade olub ve buña naŐaran Mu'adil Ḥandan Őudur iden Őenā'at bu Őeḡāvatnıñ miñdin birine belki ḡiġ Őey yerine ḡonulmayub ehl-i Ferġana ötmıŐ ay ve eyyāmlarına efsun eylediler. aḡirū'l-emr Sardiye ve Ḥıfġaḡiye ve Ḥırġızıye iġden ve tıŐdan cümlesi bi'l-icmā' Őir 'Ali ibn Ḥacı Bikni ḡan ḡılmaḡ Őadasını ḡıḡarıb emirniñ ihānetini bedeline 'ulemā-i Ḥoḡand fetvalar yazıb bir Mangıtı öldirene yetmiŐ kāfir ḡarbiyi öldirenniñ Őevābı petlūr deyüb ahaliñiñ köñlünde emirniñ ḡılmıŐ elemi henüz mezkūr iken bu fetvā aña

⁹⁰ تبعیطة

⁹¹ ulı, öli?

⁹² ایم که

⁹³ فالنیک yazıyor.

⁹⁴ نحسه

⁹⁵ تمسخری

‘ilave olarak Mangıtiyeye tenehhüc⁹⁶ ‘adavet bağladılar ki Şir ‘Ali Han şehre kirmezden evvel Buharileri kırub öldirüb aḥz-ı sar eylediler İbrahim Hayal az âdem ile Azar kaçub kütulmuşdur. Hoḳanda hükümeti üç ayğa yetmedi. Soñra Emir niçe def‘a cünud-ı keşir ve cem-i ‘afir ile kelüb münhezim olub mülzem olub kaytmaqdan ğayri hüner itmedi işniñ encāmı buña müneccir olıçaq emir hayli ve tezvır yolına teşebbüs idüb Hoḳanda kılımış işlerine pişman şüretni köstererek, yarıb men Ferġana muzāfātını teşhirimde ‘asākirim anlara böyle haber ve cefalar kılımış men andan bî haber imişim yevm-i cezāda bundın su'al olunsam huzūrında ne cevāb virecekim diye kiçeler turub ah kılıb közlerini yaş kılıb bu ahnı âdemlere ızhar eyler çünki Hoḳandiler eger ḥazret-i emire tekrar itā‘ at iderseler evvelgi zulm mükāfatına ‘adil ve iḥsan idecekine ve Hoḳandileri memnun olana kadar onların rızalığını közedecekine men ba‘d emirniñ Hoḳandġa kelmekden maḳşad-ı aślisi bu olub bekāsı ḥaḳiki tevbesi naşuḥi oldıġını iştihar ile ahaliye bu telbisi istimā‘ idüb körsede kör ‘aşasını bir cuyar⁹⁷ meşelini muḥkem tutub Hoḳandiler emirniñ ‘aleyhine kıyam ve müsāra‘aydan ayrılmadılar bu feribne⁹⁸ kayırılmadılar ya‘ni aldanmadılar.

Emir Naşrullahnı âdemler Bahadır Han dib teḫalüş iderler kulġa tüşken

31

esirni aman virmeyüb öldirmekke ifraḫ bahadır ama nefsinde ya‘ni nefisü’l-emirde qorḳaq vehimelik âdem idi az nesneden köb ḥavfa tüşerdi deyüb bunıñçün Ferġaniler buña baḫır ḳaşab ad virmişlerdür.

Mu‘adil Han egerçi arāzil-i nas ile ülfet olub sefihe şebih fi‘il-i şeni‘leri icad itdi ise de atası ‘Ömer Hannıñ sırāḫat⁹⁹ ve zımnen kösterdiki yol ve ḫayyar kılıb kitdiki ḫarīḳ ile işler barçası tertibe kelüb bunıñ eyyāmı ma‘mūr ve abadan ḫāş ve ‘avam-ı ġamdan aman biz zamān ferāġat tü‘man¹⁰⁰ olub ‘aḳabinde zuhūra kelen ġavā’il ya‘ni fitne ve felaket ḳaḫḫ ve helāket her ne buldı emirniñ şom kıdemlikinden buldı deyüb ehl-i Ferġana henüz aġzına keldikini ayturlar. Her naşıl ise vālid-i veled bu iki ḫannıñ henkāmı parlaq kiçüb küya ‘aleyliñ¹⁰¹ ḳabil müvettinde müşāhide kılınan āşār şaḫti emşalinde bir ḫal olmuşdır men ba‘d levḫ-i ezelde muḳadder esbab mükedder birer birer zuhūra kelmeye başlayub Mu‘adil Hannıñ fevti Ferġanayı fitrata ḳoymuşdır. Şöyle ki keleşekde yazılaçaq aḫvāl fāci‘a-i küllisi bu vāḳı‘anıñ veci‘asıdır.

Emire mütāba‘at iden üç ay zarfında ahali-i Ferġana Ḳırġızda yüren Şir ‘Ali Han ile muḫāberede idiler ki anfan işāra kılınmış idi beyāna nöbet imdi keldi.

Cülüs-i Şir ‘Ali Han ibn Ḥacı Bik ibn ‘Abdurrahman Han ibn ‘Abdulkerim Han ibn Şahrūḫ Han

⁹⁶ تنهج baştaki harfin noktaları yok.

⁹⁷ جویار

⁹⁸ فرینه

⁹⁹ صراحة

¹⁰⁰ تۆمان

¹⁰¹ علیک

Şir ‘Ali Han atası Hacı Bik Kırgıza vardıkda toğub ya ki ‘Alim Han katl kıldığı hinde tıfil
çalub anası Kırgız kıızı olmağla tağaları bunu uğurlab alub kaçub hanlarınñ Hoqanddan hiç
ağde bildirmeyüb Talas didiki yerde turmuş Kırgızlarınñ qolında ğarib bulub yürimiş ikne
fitne-i mā-sabıq bu zātın bā‘ is iqbāli olaraq bahtı yüz

32

virüb verāset-i mülk-i ced ve ‘am¹⁰² ve bahāne-i haq-ı hun ve dem baş köterib kelüb İbrahim
Hayaliñ firarı ile muğattiyeden hālī qalmıñ şehir-i Hoqandğa kirib 1258inçi Hicriyede bī māni‘
ve bī müzāhim hanlık mesnedine qararlanmışdır.

Uşbu Hanın Vākı‘ a-i Kübrasından Taşkendde Talan

Validemiz ādemdir ser küzeştini käh käh hikāye kılib ah vah ile söylerdi şöyle ki emir
Naşrullah Hoqandı alıb Mu‘adil Hanı öldirib ma‘şukasına kavıñub hātır-ı cem‘ olarak
Hoqanddan savıñub Buharaya kaytdı bu vilāyetiñ küllisini kendine ram ve Buhara tevābi‘ iyle
benām idüb her beldeye bir vali ve her şehre bir hākim koydı Taşkendī Taşkendden bikler
bikini alub ornuna Muhammed Şerif Atalıkını vali Taşkend kıldı. Şir ‘Ali Han Hoqandda
hanlık tahtına oturdığı ile mezbūr atalıkğa bu mazmūnda ilçi yiberdi ki Taşkend şehri ‘an aşıl
ecdadımıznıñ iski mülki ve muzāfatımıznıñ büyük beldesidir eyyām ise halden hale dönüb
yine cayına karar tabdı imdi sinden ümidim budur ki buña mütāba‘ at idesin ziyade derecelere
iresin dimiş atalık ilçiyeye cevāb saht virüb, men Şir ‘Aliyi bilmiyorum meni Emir-i Buhara
naşb kıldı kārimde müşāreket¹⁰³ kabul idemem emire iden şartmı bozub ğayri yola kidemem
el-a'n hāzret emirniñ emirine muntazırım ezen olursa leşker-i Türkistan ile Hoqandğa kiderim
Şir ‘Aliniñ başına dünyayı tar iderim kibi katıg sözler ile kaytarmış şalarda¹⁰⁴ öz havlımızda
Molla Ğubay Aqsakal yine üç dört Noğaylar idik ilçiniñ keldiki ve ketdikindin söz açılıb
Molla Ğubay didi ki bu memleketiñ ne emiri ve ne māmuru yurt zabt kılmaya bilmez Kazak
kırağı gibi bir kuvvet hücumeye ile kelüb irüb birüb tarac ve talan

33

kılib bir bī tedbīr ahmaqını bunda hākim qoymış bulub bunıñla iş tamam buldı bilüb kendi
Buharaya ketdi ketdikdin bu yaq bu kadar künler ötdi yurtum bar ādemim bar deyüb bu tarafa
henüz haberleşken yoq bu ğabi¹⁰⁵ atalık emirden i‘ānet kelür mi kelmez mi hāmi olur mı
olmaz mı mülāhaza kılmaz böyle eçig¹⁰⁶ cevāb ile ilçiyeye conatmış imdi bilā tevekkuf ‘asker nā
ma‘dūd ile Şir ‘Ali Han kelür emirniñ kılmış işleri Hoqandilerniñ hātrından çıkmış degildir
canını bezl idüb başını ortaya taşlab uruşurlar Taşkendilerniñ meyli daği o tarafadur, bu bi-
çäre kime i‘timad kılib böyle cür'etlik itmiş didikde men daği aña muvāfaqat idüb bir iki söz

¹⁰² وعم

¹⁰³ کارمده مشارکت

¹⁰⁴ سالارده

¹⁰⁵ غبی

¹⁰⁶ اچینگ

söyledim ve oturanlar da rāsīt öyledür didiler yanımızda ya'ni meclisimizde Noğaylardan ğayri ecnebi bir ferd yoĝidi. Bu Őekuh fi'l-ħal atalıĝnıñ sem'ine yetmiŐ irtesi kün irte birlen yaŐavullar kelüb Molla Gubaynı alıb kitib ħabse koydı cerimesini beyān kıldı ki bayaĝı söz imiŐ aĝzına ħurŐun koyar didiler. Derin zamān Noĝay ve Sardiyedin aŐna ve ħadirdan ādemler cem'olub varıb atalıĝa ata tartıĝ kılıb azar azar kılıb aldıĝ arada köb kün ötmeyüb Ħoĝand koŐını kelür Őöhreti Őāyi'oldı atalıĝ yarlıĝ kılıb Ħazaĝ ħabilesiniñ Őecā'atde ma'rūf sanĝalı fırĝasını ili ve avlı ile Őehriniñ eĝrāfına ħondırıb uluĝlarına ser pā birüb yikitlerine at ve esliħa bir pā kılıb ve cemi' Őehir ħalkını kıl ħuyruĝ kılıb ħıĝardı kıl ħuyruĝ demek ata minmeke ħadar tay ve atı var ādemden ħiĝ iħdāvide¹⁰⁷ ħalmasun demektir ibtidā'alem ħanniñ važ'iden ħanunı olub Őoñra 'Ömer Ħan üç irden biri 'asker olmaĝ nızam ħıĝarmıŐ üçniñ biri ħanıñ demek bundın ħalmıŐ bu iki ħanundan muĝaddem her kim öz iħtiyarı ile 'askere yazılıb ħazineden ma'aŐ yirdi ziyade lazım ise falan Őehirden miñ ve falan ħaŐabadan yüz ādem kelsün dirdi bu yarlıĝ ile

Tevāriħ-i Ħamse 3

34

Ba'zılar kerhen ve ba'zılar yalkanub ve ba'zılar ĝanimet ħasdına aldanub kiderek 'asker bu tertibde küĝ ile cem'olunurdu. Baz atalıĝ aħvāline kilelim.

Atalıĝnıñ emriyle yazar baĝĝal ħasab nanvay ve kesab küllisi 'asker ile bile ħıĝdılar bizler de yarlıĝ mucebi atlarımızĝa minüb kılıĝlarımızı ħamāyil kılıb tabanĝalarımızı bilimizke ħıŐĝan bulub ħıĝdıĝ. Ol kiĝe iki 'asker muĝābil konub ħerĝiĝ Őuvınıñ iki yaĝında yatdılar irtesi vaĝit iŐraĝda üç dört ādem ħayĝı dükkanına kelüb birer piyale ħay iĝer iĝimiz toĝ atlamaya baŐladı ħaynı taŐlab atĝa minkenimiz hemene ĝarb tārāfdan bir serkerde ismini aytmıŐ idi unuttım evvel baŐlab ħaĝdıĝı ile heme koŐunda ħaĝmaĝ 'alameti körildi kiĝe iĝinde bu tārāfıñ ħumandanları Ħoĝandiler ile tilleŐüb belki burundın birleŐüb ittifaĝ bulĝanlar iken, ħadır koŐ toĝ zemburek bazar baĝĝal aŐ nan aŐya barĝası ħalu atalıĝ hemeniñ aldına tüŐerek ħandasın TaŐkend diyüb Ħonadiler Ħoĝand koŐını der'aĝıb deryadan ötüb darbāze biklemekke koymayub Őehre kirdiler, bu ħaĝ ħaĝda cemi' Noĝaylar bir yere cem'oldıĝ maŐlaħat buña ħararlandı ki bizler Őalar yolını tutmaŐaĝ ħaĝanlar özimizi tutub tobab ulca kılılar deyüb toĝrı Őalara yüz koydıĝ yolda körer isek eĝrafa ħonmıŐ ilniñ ħatun balaları ħal kāmpirleri at ayaĝı astunda ħalub niĝeleri mecrūħ ve niĝeleri bī ruħ yatmıŐlar. Bunları körüb zührelerimiz ħak olarak ħaĝ kelüb Őallara yetdik ehl-i 'ıyallerimizi muĝkem bir ħoraya berkitdik ruzĝarımızı kömüb naĝdiyemiz bulsa burundın medfūn idi özlerimiz birer ħapan ile ħaldıĝ Ħudāĝa tevekkül kılıb turdıĝ üy ħavlılarımız bu yer taĝlīdinde terzeli aynaklı köĝelerimiz kinkeŐ vāsi'idi bikütmekke araba yıĝaĝ yitĝüelmeyüb ah itdik Őehir ħalkı köĝelerini tar kılmak böyle bī tınĝlık vaĝitte bir araba ile sed yaħud bir yıĝaĝ ile mesd üçün imiŐ bizler ħaĝan

35

¹⁰⁷ احوال ویدہ

Hayalimizğa kelgen ehl-i tevhid bir muvahhidini böyle gârit zulm ve fitrat idi, bu hinde bir fırka ‘asker kelüb yetdiler cem’ olub turmuş Noğaylar her t̄arafa perakende olub ketdiler men bî ‘aql kaçmayub bir tabanča atdığım ile ‘askerden daği biravıķ çıkıb kaçımnda Faḥrüdđin isimli yoldaşımñ mañlayındın tikib yaķaladı oķ kulağım tobındın ötmekle başım kañrab qalmış neyleyecekimi bilemeyüb şaşdığ hoşımñı ceyüb divardan ařub kaçdığ ḥavf řevķdir müstevli olmış ki qanā‘ at bağlab asmāna uqmasam yaḥud yer yarılıb astına tüşmesem vech arzda bir penah bulur maḥal ve malaz bulur mekan kōrilmiyor ki bunča ebniye ve ‘imārat ve bu kadar bađ ve iřcārat hiç biri kārķir olmayub bî kārar qaçub yürdikimi kōrmişler arqamđın kelüb tutub aldılar bil bağım ile qolumñı bağlam moynumğa birib şaldılar yitekleb bir cayğa alıb vardılar Noğaylardın birinçi ādemlerni mundın muqaddem bağlab qoymışlar iken birer sa‘atdin keyin bir fırka ‘asker keldi kōmmiř řala ve kümüřleriñizni aytuñızlar deyüb qatl ile tehdid kılıb şordı řala tenkelermizni ḥarid kılıb mal alıb ilge çıkarmış idik deyüb inkar-ı tarıķni tutub kōrdik ise de inanmadı at üstündēn nayza ile buğazıma sanqub ayt rastını ve ilā aman virmeyüm didikde yürüñler ḥavlımke, kerçi şalam yoķ ařyamñı alub vireyim didim bir niqesi irkeşub keldiler ḥavlım budur deyüb kōsterdim ekşeri iķeri kirib iki kiři meni kōzetüb qaldılar iķeri kirenlerden birisi terzeve řuv qolmış piyale celdir¹⁰⁸ aytub yere tüşdikde yanmadağı ikevsı řala tōküldi řan idib yükirişub ketdiler men qaçub aruqda köprüñ astına kirdim kiķeçe řuv içinde yatdığ köz faşlı idi řavıķ içinde yatub ölmesemde ölmege yaqun buldığ irtesi kün münādiler köçe be-köçe yürüb aman aman zamān zamān řir ‘Ali Ḥan deyüb talandın al tartdığı ile öz özlerimizi yoķlařub Noğaylardın üç kiři fevt olmış qalanarmız cem’ olub

36

Ḥatun bala emvāl ve eşyalarımızı tōgelledik¹⁰⁹ birinçi ādemlerniñ ḥatun kıızını ve ir balalarını ve birinçilerniñ at deve şağirlerini alıb kitmişler şehre varıb seyyahlarniñ qolında esirlerimizi ve mallarımızı tanub řoradıķ virmediler misāfir idik memleketiñize kelmiş mihman idik diyerek uluğına varıb ‘arz buldıķ. Bu seferde ḥan özi yoķ idi oğlı Mala Ḥan on üç on dōrt yaşlarında emir-i leşker olub kelmişidi ḥanzāde ‘arızımızı tñleb esirlerimizi ve tanuğan mallarımızı alsunlar deyüb qaşımızı kiři qoşub virdi varıb şorab idik Qırđız Qışçaqke ḥannı özimize ḥan kıldıķ deyü minnetleri köbdir ḥanzādeniñ emrini tñlemediler esirimizi ve mallarımızı virmediler. Tekrar varıb ‘arz kıldıķımızda ḥanzāde söziniñ nüfuz kılmadığına ‘arlanub yağlab at tart men yurtñı sereřte¹¹⁰ kılamadım atam özi kelüb iñe bulsunlar deyüb ornundın turdıķda serkerdeler ḥanzādeyi uşlab toqtatub qaşımızı Qırđız Qışçaqdan yasavıllar qoşub berdi canlı mal ve esirlerimizi tamam tevekkāl¹¹¹ aldıķ ama eşyalarımızı alamadıķ. Māmuq tōřek per yastuqlarniñ yünini tōküb faqať şaşını almışlar böyle fena telefatar buldı fena degilmi bir-iki ruble řaři üçün kırķ illi şomlık iķini bile řavra¹¹² başqa řay‘at baz buña kıyas kılınsun deyü söyledı. Entehi kelām-ı vālıdi ce‘ala‘l-lahe şevah fi‘l-cennet ḥaldi.> Muḥammed şerif Atalıķ esiren Hoqandğa yiberilüb řir ‘Ali Ḥan elinde maqtul oldu. řir ‘Ali

¹⁰⁸ جلد

¹⁰⁹ توکل

¹¹⁰ سرشته

¹¹¹ baştaki harf biraz belirsiz. nun veya te olabilir.

¹¹² صاوره

Ḥan ibtidâda bî minnet ve bî miḥnet bu devlete vâsıl oldu ise de Kırgız Kıfçaqınñ fitnessi teskin tapmayub ‘âkıbet-ı cülüsınıñ üçünçi senesi 1261inçi Hicriyede ‘ınaqlar¹¹³ elinde şehâdet derecesini buldı. bundın biş uğıl qaldı bir ḥatundan Serimsaq Bik Sultân Murad ve Ḥudayar Ḥan ikinçi ḥatundan Mala Ḥan Şofi Bikdir. Ḥatunları her ikisi Kırgız kıızı idiler.

37

Murad Ḥan ibn ‘Alim Ḥan

Bu Murad Ḥan atası ‘Alim Ḥan katlı kılındıqda ‘Ömer Ḥandın kaçub Buḥaraya varmış idi. Şir ‘Ali Ḥanıñ mezbeziblikini işidüb emirniñ işâresiyle ḥafyet Ḥoqandğa kelüb kirdi vezirler bunıñla ittifaq idüb Şir ‘Ali Ḥanıñ şehid ve bilâ faşıl buña bi‘at itdiler. Bu eşnâda Müselmanqul aqsakke Kıfçaq ve Kırgızınñ serkerdesi ve Şir ‘Ali Ḥanıñ ḥan idende bu idi ‘asâkir-i ‘azim ile seferde Ḥudayar bunıñ ma‘iyetinde bile idi vâkı‘ayı işidüb Ḥoqandğa keldi tezvîr tarîkiyle Murad Ḥana itâ‘at şüretni kösterib zamân zamân Murad Ḥan deyüb münâdiler çıkarıb bu farib ile barçanı endişeden eman ve teşvişden fâriğ itdi de iki künden keyin Murad Ḥanıñ öldirib ornuna Ḥudayarıñ Ḥan kıldı. Murad Ḥanıñ ḥükümeti bir haftaya yetdi yayıtmadı.

Ḥudayar Ḥan ibn Şir ‘Ali Ḥan

Ḥudayar dört mertebe ḥan olmışdır birinçisi budur ki Murad Ḥanıñ öldirib 1261inçi senesi on dört yaşında iken Müselmanqulnıñ mu‘aveneti ile atasınıñ cay kiri oldu. Bu ḥinde birader-i ekâbiri Serimsaq Bik Taşkendde ḥâkim idi Müselmanqul bunıñ ḥanlıq iddi‘a kılmâqından qorqub ilçi yiberdi ki Ḥudayar yaşdır atañ ornuna kilesin ḥan olasın deyüb ḥile ile Ḥoqandğa keltürüb közini coydı¹¹⁴ ornuna ‘Aziz Betçe nâm bir şahışı Taşkendde ḥâkim koydı. Serimsaq Bikniñ katli ile Ḥudayar Ḥan ḥanlıq talaşından ḥâtır-ı cem‘ oldıysa da ḥükümet be’serhâ Müselmanqul elinde oldıqdan ḥan egerçi Müselmanqulğa damad ve anıñ sayesinde dünyası âbad iken faqat ḥan ismine qâni‘ olmayub ve cemâ‘a-i Sardiye daḥi bu işden bî ḥuzûr idiler cümlesi seran ittifaq idüb Kıfçaq Kırgızını kırub şehirdin sürüb balıqlama¹¹⁵ didiki mevzû‘a

38

qadar qovub varmışıdi ol cayda kıtal-i ‘azim ve ḥarb-i elim olub aḥîr kâr Müselmanqul esir tüşüb Ḥoqandğa keltürilüb timur kafes içine qoyulub teşhîren bir niçe kün yuqaruda aşub aşramışlar. Ḥükümet elinde iken eyyâmda zarb ve zulmi ötmüş âdemler: Ey çolaq imdi qandaqsın deyü tı‘ne itdiklerinde elḥamdulî‘l-lah henüz sizlerden yuqaru öltürübmen dir imiş. Ḥudayar Ḥan cülüsınıñ on ikinçi senesi Müselmanqul katlı kılınub Ḥudayarıñ ḥanlıqı bi‘l-istiqlâl buldı, ikinçi ḥanlıqı budır diyolarlar.

¹¹³ عنانقر kelime biraz belirsiz. kaf belki fe olabilir.

¹¹⁴ جویدی

¹¹⁵ بلقلمه

Uşbu iğbārniñ bir rāviyesi Marġinanī Qārī Hamid Efendi hikaye eyler ki Qıfçaqñı ibtidā şehirden heydeb çıkaruda bizler Marġinanda idik namaz zühür vaqti idi tahāret kılub mescidniñ şahnında bir niçe ādem sayeleb oturmuş idik mescidimizniñ şofisi köçede avaz-ı bülend ile vay Müselmanlar Qıfçaqñı¹¹⁶ kıra virüñiz, öldire virüñiz deyüb tekrar be-tekrar nida kılub kilür. Yüñrişüb çağub size nime buldı divane mi buldıñ ādemler işidüb hākime tikürir deyüb aña kāyu¹¹⁷ dimekmizde sizlere nime buldı? Bu vaqitkaça bī habersizler deyüb bizleri sökmeye başladı. Ne dür deyüb şordığımızda: Hoqandda böyle böyle hādise bulmuş Qıfçaqñı kırmış şehirden sürmiş, falan aksaçalğa aţ çabub handan haţ keldi: Fuqaralar fermāneçini öldirmekke alub kitdiler didi. Yükrüşüb vardıq, kördik ki hākimni, nā'ibni ve mu' ayyinlerini ya' ni her kim kolğa tüşken Qıfçaq Qırğızğa iña bulmuş, biririleriniñ közini oyub ve birirlerini hadağa¹¹⁸ koyub ba' zılarınıñ kol ayağını kisüb ve ba' zılarınıñ burnındın tişüb yeb taqub yitekleb hay zālim falanı nime cerime kıldı ki öldirdiñ ve falanı nime günah kıldı ki tirisini şoydıñ balalarını yetim koydıñ deyüb sodrab her birini bir ' azab ve meşele ile öldirdiler entehi.

Vāqı' an Şir ' Ali Ĥan cülüsındın uşbu 1273 tarihğaça qarib

39

15 yıl miqdar olur hükümet Qırğız Qıfçaq kolında olub her şehirniñ vali hākimleri Qıfçaqñın turub emşāli nar Muĥammed Dad Ĥāh Cumabay Dad Ĥāh Mirzat Dad Ĥāh Ĥalmuĥammed Dad Ĥāh Otanbay fermāneçi ve mā sevāhim zevatlar Taşkend, Namankend, Andican Şahrūĥ Ĥan, Marġinan kibi her biri niçe yüz kuşaq ve qaryeyi müştemil ' azim şehirlere hükümet kılub qara çağana ya' ni serdi hye benhec¹¹⁹ zulm ve cefa köstermişler ki sehl-i bahane ile niçeleri şalb çezi töhmet ile niçeleri boğub öldirmişler. Buña Qıfçaq zamānesi deyü ad qoymışlar. Qādimde Qazaq zamānesi diyen bir zamān kiçüb şahrādan şehre varanlara balaları aytur imiş ki ata maña bazardan Sard alıb kelüb bir dib uġlum anı neyliyorsın didikde ayağına ib taqub oynarım dir imiş. Bu Qıfçaq zamānesi daġi öyle bir zamān belki andan yaman olmışıdi diyorlar. ' Aqıbet kemā tedeyyün tedan mücāzatñı buldılar.

Mille Ĥan ibn Şir ' Ali Ĥan

Müselmanqul katlındın iki yıl soñra Ĥudayar Ĥan cülüsınıñ on dörtingi senesidir lab biraderi Mala Ĥan buña muĥalif bulub ortada ĥayli ceñ ve cidal ötüb aĥir qar Ĥudayar Ĥan terk-i hükümet idüb Buĥaraya ketdi 1275inçi Hicriyede Mala Ĥan Hoqandğa ĥan buldı uşbu müşevvik esnada ferşat¹²⁰ tabub Rusya Aqmescidni zabt itdi bu tarafından Almatağaça barıb yetdi Aqmescidni Rusya aldı deyü ĥana ĥaber buldıqda bundın niçe künlik yoldır deyü ĥan şoramış vüzerālar iki aylıq mesāfedür deyüb cevāb virmişler öyle yırax yer baña kerek degil alsa alsun didiki efvah-ı nasda menkūldir, padişahlara qanā' at-i mezmüm didikleri bundın

¹¹⁶ aslında قفچاقنى yazıyor.

¹¹⁷ آگاكيو

¹¹⁸ خاداغه

¹¹⁹ سرديه به بنهج

¹²⁰ فرصت

imiş çit¹²¹ ile köçse orta çit olur meşeline hātıra ketürmemiş deyüb hannı ta' yin iderseler de hannıñ bu sözi

40

kendine bir teselliden 'ibaret olub Akmescidnin qoldan ketdiki kerek hana ve kerek ahaliye uluğ elem kılmışdır istirdadına iktidarı olmadıǵından böyle dimişdir, men ba' de Rusyanıñ kim idüki añlaşılıb müşāvereye alınaraq mücerred izhār müddet üçün hāzret-i şāhib zādeyi ilçilik ile Piterburga yiberdiler, ol zāt varıb kaytdıǵda Rusyanıñ ne keyfiyetde oldıǵını küç ve kuvvetni kemā yenbaǵı beyān ile buña dostlıqdan ğayri çāre olmayub eger muhālif idüb muhārebe başlanursa başdan çıkılmayaçaǵını enhā ve memlekete zarar-ı külli ve belki zāyi' devlet olaçaǵını ifāde itdiyse de iş bilmeyen Ğabi Bikler dünya körmeyen körinikler bu zāt Rusyadan rüşvet alıb ilni şatmış İslāmdan küffarı terciğ ve taqvih eyledi deyü 'ulemā' ve füzelā daǵı bura'ya¹²² muvāfaqat iderek hāzret-i müşār-ı ileyhi itham itdiler, ve aǵzına qurşun qoymaq ile fetva virüb aǵır kār ba' zı yaranlarınıñ tevassıtı ile selāmet qaldı lakin meclisden devr-i maşlahatdan mehcūr idildi Rusya Akmescidi aldığı ile qana' at kılmayub qadem be-qadem ilerüleyüb Almatadan tecāvüz kıldığını Mala Hān işitdikde Andican hākimi ' Alim Bik Kırgız ve Türkistan Valisi qana' at şah ikevlerini altı miñden mürekkeb iki fırqa ' askere serdar idüb Rusyaya karşı yiberdi bunlar haştik¹²³ ile uc Almata arasında Rusya ' askerine muşādif olub muhāşara kılarak muzāyakaya tüşürmiş iken mezbūrın iki serdar beynine bir ve det¹²⁴ tüşüb, çünki düşmana zafer oldığı nāmı biri dikerinden bi-ğayllik¹²⁵ idüb kızǵanaraq ' Alim Bik öz tevābi' ni alıb ceñden al çekdi qana' at şah Ğayur öz qumandasında olan ' askeri ile Rusyaya muqābil turub şiddetle muqātele kıldıysa da Qazaq qoşunu yine tob tüfenk zārbına taqat ketüremeyüb arqa virdiler ma' zālik qana' at emirine muṭi' az qoşun ile vaqt-i işraqdan zuhr-ı āhireçe canlarını bezl idüb şavaşub muhārebede mahāret kösterseler de şebat-ı Rusya tarafında olub tob tüfenk bunları da ' āciz kıldı miñden ziyaderaq

41

ādem maqtül ve bu kadar daǵı mecrüh olarak kirüye çekildiler, Rusya ' askeri üç yüz miqdarı kişi idiler bunlardın zāyi' at ma' lüm degildir zīrā tofrağdan metres tutub anıñ içinden anmışlar Müselmanlar açıqdan hücum itmişler idi bu cānibde İslām qoşunu ile Rusya ' askeriniñ ibtidā muhārebesi budur egerçi bundın aqdem Akmescidnin istirdadına on miñden ziyade qoşun varmış ise de muqāvemet idemeyüb Rusya tarafından avf çıkdığı ile qoşun qaçmış oldıǵdan o sefer mücerred bir mülakatdan 'ibaret olub muhārebeden sayılmamış. Qana' atniñ bu qamalından Almata ehli lerzeye tüşüb Rus fuqaraları Müselmanlara tamaq kılib yalandığını ya' ni İslām ' askeri şehre kirerse bizleri aman şāqla deyüb himāyet istedikini rivāyet iderler,

¹²¹ چیت

¹²² بورأیه

¹²³ حشتك

¹²⁴ bir müddet برودت

¹²⁵ بخيل ليك

bu koşun igen çoblara ot koşub köyderib yandırıp etrafda cayılmış bir az mal ellerine aldıktan başka iş ondırılmayub döndiler. Qana'at bu seferden kaytdıktan sonra Rusyanın 'ilm-i harbde şebat ve maharatını hanğa tamam anlatdıqda hazret-i şahib zadenin sözi toğrı ve devlet-hahlık idikini der hatır iderek bi pervā ötmış künlerine ve bi mülāhaza itmiş işlerine efsun eyledi. Ne muşālağa ve ne muhārebeye karar vire bilmeyüb ahirü'l-emr tevekkel-i mucerride bil bayladı. Ne ise Rusyanın ahvālini anlaşmaq lazım kelüb bu semte katnayan sodagerlerden Rusyanın etvarını teftiş ve tefeħhuş kıldıqda sodagerler işnin haqikatini söyler ise bayağı şahib zādeye tikilmiş bela başlarına kelür havfindan ve han hazretlerinin bu teftişden murad ve maqşadı da ne oldığını tamam anlayamayub beher hal Rusyayı za'yig ve hanlarnın qutını kemal terciħ iderek, Rusya nizāmında bir beldenin 'askeri digerine imdad itmek yoqdır. Renbur bizim 'askerimize bir künlik Qızılcar bir kiçelik Simi Palad tüşlük barçadan bizim 'askerimiz küçlük deyüb her şoradığı ādemnin sözi böyle muvāfiq tüşdikden buña i'timaden yine ğafletleri ezdiyad oldu. Toğrısı

42

şahib zāde kibi 'aziznin kıymet baha sözünü mizana şalmadıqdan hayr hahlığını i'tibar almadıqdan bu qarğışa yolükdılar.

El-hāşıl zamān Mala Han nahvest¹²⁶ tu'manlarından Rusya Yeni Kurgana kadar vardı. Yunis Han ve ğayriler Hudayar Han ile Mala Hannın hanlık talaşını böyle serd ve beyān eylediler ki sābıķū'l-zıkr müsāman kıl muhārebesinde Mala Han ādemlerinin muhabbetini celb ider mertebede ğayret ve tedbir köstermişidi. Şöyle ki Balqalmada¹²⁷ ibtidā Qırğız Qıfçaq ğālib bulub qara çagan ya'ni ehl-i şehir yeñilüb kaçub Hudayar Han barçadan burun şehre ketmiş idi. Mala Han arqada qalub koşunun aldın keyin küllisini bir caya cem' kılıb didiki ey Müselmanlar Hudayar bulsa yaşlıq birle işnin şonıñ mülāhaza kılmayub aldımıza tüşerek şehre ketdi varıb darbāzeyi beklemek ile aman qalur zan itdi ve hālān ki Qırğız Qıfçaq bu zafere tamam qāni' olmayub şehre kirmek ve bizleri müdde'ālarınça öldirib kırmağı meczūmdır. Üyden el ayağımız bağlanub çıkıb bazar ortasında başımızı kisdirdikten cesedimiz bu meydan-u mu'arrikedeki qalmağı merdānelik degil mi hālā düşman bu galebeden ğururlanub ğafletdedir kiliñler mütevekkilan 'ala'l-lah ğayret ile bir kere bunlara özimizi uralım Hudā bizlere mi virir, anlara mı virir tala'mızı körelim didikde cümle koşun bu söze qā'il olub münācat iderek yağlaşub du'a-i fātihadan sonra atlandılar. Qırğız Qıfçaq daħi maşlahat oturub şimdi Sardiyenin muqāvemete kudreti qalmadı. Eger mühlet virir isek sonra bize küç virmez, belki ahiri veħim olur ma'küli budur ki uşbu fırsatda bilā tevekkuf varıb Hoqandı alıb ir cinsinden imçek dākiye kadar öldirelim kiñaşında iken bala-yı müberrim kibi bir kidekten bunlar at koydıqda şaşub ma' mā fih qarşı turub qatı şoğış kılub qanlı muhārebe olarak ahirü'l-emr zaferi qara çagan kızanub Müselmanqulnı esir aldılar. Bu cihetden hāķnıñ re'yi Mala Hana müteveccih olduğunu Hudayar Han anlab aldın çıkıb öz

43

¹²⁶ نحوست

¹²⁷ بلقلمه

ihtiyarınca hanlığını Mala Hana virdikde kabul itmeyüb Hıdayarını hanlığında ibkâ kıldı. Mala Han gah ba'zı beldeye bik ve gah Hoqandda turub hanga müstışar bik ya'ni vezir meřābesinde güzel meşveretçi olarak ülfet ve ittifakla turmuşlar iken Hıdayar Hanıñ nā meřrū' ve nā ma'kūl işleri kün be-kün ziyadeleşdikde Mala Han buña naşıhat kılıb aşğa itmedikden köñli ağrıb ve buña nemamlar¹²⁸ dağı arada şağuk sözler çıkarıb ya'ni hanıñ kaşdı Malayı öldirmek Malanıñ niyeti Hıdayarı yođ kılıb ornuna olturmağ imiř müřemmiřelerini¹²⁹ biri birleriniñ semi'ine işāl ile ortada eminlikleri münselib oldu, ağır bir kün Mala Han Aylatayaya¹³⁰ kidüb az kün içinde yedi-sikiz miñ miğdarı Kırgız Kıfçağ ile Marđınana kelüb kirdi. Ahali-i Marđınan bī muđārebe Mala Hana tābi' olub anlardan dağı birinçi miñ ādem cem' idüb 'ulemā ve fūzelālarını yama alarağ Hoqandğa yüz koydığda Hıdayar Handa bar 'askeri ile bunların aldını tevsüb urışub, uřbu curđdadır¹³¹ ki Hoqand 'askeri Kırgız Kıfçađınıñ baytalı üstünden çay alub içmişler ya'ni Balđalma Muđārebesinde ki kib bu sefer dağı Kırgız Kıfçağını ğanimet kılıruz zu'ımıyla dükkandarlardan bir çaya bir baytal birmek bulub nesye almışlar güya öz mindikleri argumağ ayđur Kırgız Kıfçađınıñ mindikleri baytal deyü temeřir¹³² kılmışlar iken vađt-i muğabelede baytal ayđurı kaçırıb hanlarını bile şaşırıb netice-i kār Hıdayar Han münhezim olaraq Hoqandğa kaytub kamaldığdan řoñra bir kiçe çıkıb Buharaya ketdi. Mala Han şehre kirib serire řa'vad itdi ise de atası řir 'Ali Han zamu kibi zamān-ı hükümet Kırgız Kıfçađınıñ elinde oldu. Ez cümle Mala 'Alim Kul şorta vezir sirtā beřir¹³³ ve nazır idi. Bī hayā bādiye nişin bu müsā'deye dağı řana'at itmeyüb bir kün han-ı Kıfçağ bikleriniñ birine 'itāb āmiz bir söz söyledikden serkerdeler talaşa tüşüb hana bed güman olmışlar ki bu da řara çağan ile ittifak idüb Müselmanđul fāci'ası kibi bir hādiřeye uđrādır

44

deyüb řānī ehl-i 'ilme fevku'l-'āde revac virüb 'ulemā ve řalebāda dā'ireden tecavüz iderek 'umüm 'avāmı insandan 'ad itmedikden fazla 'asker ve sipahlarıda tađđir itmeye başladılar hatta ba'zı yüzbaşı miñ başıllarada bī müverrid icrā-yı řer' iddi'āsiyla zārb ve şetem kılıb, mezbūrlar bu kibi işleri hana řikāyet itdiyseler de han buña muğayyed olmayub mollaların urdığı yer o da köymez kamçısı tikdiki i'zāya āđrıđ teymez bunu sened bilerek, her ne ise bunu yuğatub kendimize kolay birini han kıoyalım deyüb celusınıñ üçünçi yılı ki 1278inçi Hicriyedir veziri Molla 'Alim Kul ve 'Alim Bik Kırgız ve birinçi 'inağlar elinde Mala Han mađtūl oldu. Bu işe mübāřir ve maşlağat başı mezkūr Molla 'Alim Kul iken ne tezvīr ile ise kendini bu ittihamdan yırağ küstirib katle ittifak ve ağdam iden serkerdeleri seneye kıaldırmayub buram buram oldırıb edā kıldı, ādemler Mala Han zamānında řeri'at cārī idi, didikleri mezkūr te'addiyātdan 'ibāret imiř. Bu ise ahaliñ kāmil dindarlığındandır ki böyle

¹²⁸ نمام

¹²⁹ مٹمٹھ لڑ

¹³⁰ اطلاعاتیہ

¹³¹ جورقده

¹³² تمسخر

¹³³ صورتت وزیر سیرتا بشیر

te'addileri hażm idüb özlerini sökin şokın 'ulemâlarını medh ve bî sorak kıldıran hanlarını ta'rif ve tavşif iderler.

Şah Murad Hanın Cülusu ve 'Azli, Hudayar Hanın Tekrar Hanlığı

Mala Hanın 'aķabinde mezbür Molla 'Alim Kıl kendi müşâveresinde bulunan hâ'izler ile ittifak idüb Şah Murad Han ibn Serimsak Bik ibn Şir 'Ali Hanı 15 yaşında han kıldılar. Bu hinde kana' at şah koşun Taşkend ve niçe fırka kurama leşker ile Türkistanda idi Mala Hanın vâkı'asını işidüb 'askere i'lam şirasında didi ki 'Alim Kıl böyle hıyanet itmiş kend re'yine muvâfık bir Murahka Han 'unvanını virmiş müdde'ası bunıñla ahaliyi aldab hükümetni özi kılmaktadır. Bu tarafda Rusya ile kârımız böyle o tarafda yurtını sereşte kıılır âdemiñ ahvâli öyle deyüb

45

ortaya maşlahat taşladıķda cümle serkerde ve şah yek dil ve bir til olarak barçalarımız ihtiyar 'inanımızı size virdik kıaysı işi muvâfık meram ve menfa'at-i enam bilesiz emir siziñdir deyü cevâb virdiler. Kana'at anlara didi ki ma'kül ise Buharadan Hudayar Hanı da'vet idüb ba'de cemi' koşun ile pay-i tahta kidüb Hudayarı han kıılıb anıñ emri ile olmaķ kerek, vâlâ bir han nâ-reşidiñ¹³⁴ bî nüfuz sözi ve bir bâdiye nişinniñ bî tedbir maşlahatı ile iş oña kelmez didi. Cümle sipah ve sipahsalar bu meşvereti müsteħsin körüb ittifakla Hudayar Hana kişi yiberdiler. Hudayar da Mala Hanın mâcerasını işidüb emirniñ işâresiyle Cezh Kal'asına kelmiş iken eşnâ-i rahda cezceye yolukub sür'atle yürüyüb kana'at-i şah ile Taşkendde mülâkat oldılar ehl-i Taşkend ve cemi' leşker Hudayar Hana biy'at idüb han daħi kana'at-i şahga atalık manşibını birdi. Ma'nâsı vezir-i a'zam dimekdir. Nesli öz bik ve yaşı handan büyük olub hıdmet ile vezir mertebesine yetüşse aña atalık 'ameli virilür. Yarlıķda mühür hanıñ mühri ile berâber yürür. Atalık rütbesi virilmeyen vezirniñ mühri bu dereceye bâliğ olmaz. <fehza fırka> kana'atniñ mühriniñ naķşı evvelde böyle idi:

'Amel fermâneçi nâmım kana'at   Bi-hükmi-padişah bi-'adalet

Şoñra bunı kıazdırdı:

Zi-Laţif şah 'âdil zul-i hâlık   Kıana'at-i şah ğazi şed-i atalık

Atalık dimek atabik isminiñ mürâdifi olub şoñra ba'zı kıayudan zım¹³⁵ kıılarak büyük rütbeye 'ilm olmuşdır.

Tebyan-ı nâfi'de atabik lala ta'bir olınan şahışdır ki çocuklarınıñ hıfz ve terbiyelerine mu'ayyendir ve selâtin-i şirâze ata bik atalakınıñ vechi budır ki Sa'd bin Zenkike şeyh Sa'idi merhûmnıñ memdûhıdır ata bik Sultân Sencer müşâr-i ileyh vefât eyledikde farsda müstaķir olub ve tefâhür cehtiyle ata bik 'unvanını muķarrir eyledi, andan şoñra Fars

46

¹³⁴ aslında نارسيدك yazıyor.

¹³⁵ قيودان ضم

hanlarına ‘ilm kibi bir ma‘nen oldu ve terķide atabik peder bezrek dimekdir zīrā ata peder ve bik bezrek ve ‘azim tercemesidir. Ama bizim öz bikde bik lafzınıñ beyānı öz babında yazılır.

Ba‘de Hıdayar Han ve Atalık bar қоşun ile Taşkenden çıkıp Hıocendke keldiler, bu h̄inde emir muzaffer daħi Hıocendke kelmiş idi, aña yolıkdılar. Emir Hıdayar Hanı Hoķandğa varmağa icāzet virdi, eger Şah Murad Han ve Molla ‘Alim Qul māni‘ olursalar saña mu‘ayyen olurım va‘desini kıldı. Molla ‘Alim Qul bu şöhetden sisenüb kendini penaha tartarak Qırğız Qıfçaq қоşunı alıb Aylatıyaya ketdi, Sard қоşunı ile Şah Muradnı Hoķandğa taşladı. Hıdayar Han bī tevaqquf Hoķandğa keldi, Şah Murad Han muķāvemete kādır olamayub Hıdayar şehre kirdikde Şah Murad Han bir darbāzeden çıkıp qaçdı. 1279ınçı sene Hıdayar Han dāħil darü’l-saltānat olub üçünçı def‘a hanlık postına keçdi. Şah Murad arķasından yetib tutub keltürdiler Hıdayar Han anıñ yaşlıkını şefķat ve qarabetine merħamet ve şalah iderek öldirmedi. Şah Muradnıñ hanlığı iki ay miķdarı oldu, Hıdayar Han Hoķandğa kirdigi ile Emir Muzaffer hātır-ı cem‘ olub‘askerini alarak Hıocendden Buħaraya kaytdı, arķasından Hıdayar Han bir az teşekkür idüb tartıķ ve pişkin ile kana‘at atalıknı ilçilik ile emire yiberdi vardığı ile emir bunı öldirdi katline Hıdayar Handan imā var imiş deyüb bu söz rāsıt ise <ataķ şer men aħsenet ile> seri zāhir ve huyda¹³⁶ oldu. Bu künlerde Molla ‘Alim Qul Aylatayada yürdi. Hıdayar Hanğa itā‘at itmiyor memleketde köb tolķunlar kıldı içlerindin Balbaķçı Han nāmında bir ādemni han köterib az künde anı yokatdı. Şahrūh Han deyüb bir zātı han kılıb anı daħi i‘dam itdi Ferģanada fitne tesķin tabmadığını emir işidüb Hıdayar Hanğa imdad üçün Hoķandğa keldi, Qırğız Qıfçaqnı kovıb taģa vardı, taģa kirdiki ile bir qolay yerde Molla ‘Alim Qul

47

Emirni ortaya alıb muħasara kıldı; Emir bundın ğāyet havf ve herāse tüşmiş iken Molla ‘Alim Qul ilçı yiberib didiki: ģazret-i emir bu qulnıñ arķasından bu ķadar irkeşmek ne lazım idi, imdi keldi aħvāl buña müneccir oldu, fikir itsün elimden ķutulur ‘ilacı var mı? Men bu vakte ķadar qaçdığım ģazret-i emirniñ kuvvet ve meknetini izhār üçün olub ‘Alim Qul şu ķadar ‘asākir-i ‘azim ile emire muķābeleyle iķtidar olamamış deyüb her ikimizniñ ‘ad ve ekberimiz olan Rusyaya bir siyasetden kinaye ve ģazret-i emirniñ büyüklükini bildirmekden ‘ibāret idi. Eger muħāreveye tālīb ise anı disün çarpısub körelim vālā kirü dönsün sağ ve sālīm Buħaraya varsun didikde emir bu sözi canına minnet bilüb Molla ‘Alim Qula afrinler aytub buradan kaytub Hoķandğa keldi Hoķanddan Hıdayar Hanı alıb Şah Muradnı tekrar han koyub Buħaraya ketdi. a‘yān-ı Hoķand emirniñ bu işinden bi-ħuzūr olub Şah Muradnı ‘Alim Qulnıñ aldına çıkardılar. Bu fikir ile ki evvelde ‘Alim Qul öz qolındın qoymış han idi. Bu def‘a daħi hanlığına rāzı ola şehre bile kire yā ki nā-rāzı ola da maşlahatnı kıla. Şah Murad vardığı ile ‘Alim ‘āķıl anı öldirdi. Rāvı ider Şah Muradnıñ bu def‘a hanlığı iki yartı kün buldı, faķať bir mertebe selama vardık didi. Emirniñ efķarı telbīd ya‘ni Şah Muradı han kıлмақdan maķşadı ģile ile Molla ‘Alim Qulnı şayd ilmek şaddında iken bu telbīs ‘aksi ile ibťal idildi. Ba‘de Molla ‘Alim Qul Hoķandğa kirmeyüb cemi‘ қоşun ile Margınana kidüb Sulťan Seyyid A‘recni anda han köterdi. Tafşili ‘an qarib yazılır.

¹³⁶ هویدا

Dirler ki bu qatda Fergana memleketinde tolqun ve temevvuc hadden aqub kah Hudayar Han kah 'Alim Kul kah qah Murad Han kah Sulqan Seyyid biri ketdikde biri kelub biri kirdikde biri kidub bunin ile turmayub falan mevzi' de bir han cıkmıq ve falan cayda bir han zade baq kotermiq

48

qadasi baqları kunler kulakları aqam eyledi hanlıq salqanatı la' b¹³⁷ qıbyana donub fuqara bi-qare her han keldikde kozleri kase dek¹³⁸ bulub ne gunah ile qatlı ve ne bahane ile qetm ider deyü havfından hoq keldin hob qıldıin qare tabaladı emir ise qah Muradın qatline sebeb ıldıqdan baqqa hiq iq yapaladı fitne bayaqıdek qalıb gavqa babı qapaladı.

Sulqan Seyyid ibn Mala Hannın Hanlıqı

Hazret-i Mayan qalih bu vaqi' ayı serd ve beyan buyurub didiler ki yuqaruda yazılmıq tertıbde hazret-i Emir qah Muradı Hoqandqa han qoyub Hudayar Hannı Buqaraya alıb ketdi Hoqandda du' a keviler¹³⁹ barqamız cıqıq emiri uzadub conatdıq bizler emire ketdikde qah Murad Han Molla 'Alim Kulın huqurına varmıqıdi emirden mufaraqatımız soında qah Muradın qatline iqıdub toqru Molla 'Alim Kulın aldına vardıq memleket handan hali ve qehr-i qahıbsız qaldıqdan soıra Molla 'Alim Kula mulazemetden ve ana muraca' atdan gayri qare buladı cunki emir bunları qogalab varıb qaytdıqdan emirnin arqasından irqeserek Molla 'Alim Kul bar qoqunu ile kelmiqıdi iki 'askernin ya' ni emir ile qaqcaq qoqunu arası bir menzil mu' yari¹⁴⁰ yer idi, Molla 'Alim Kul bizlernin kelurimizdin haber aub istiqbale cıqdı i' zazi ikram birle qadırına alub varıb tuseirdi bir koone la' lke nan ve bir digare¹⁴¹ qebih yıqaq tabaq ile uzum ketirub sefereye qoydı misafirlikdur ' ayıb qlmayasız deyü i' tizar ve iltifatlar itdi hazret-i emiri selamet conatdılar mı sizler barqaya beraber du' acısızlar emirnin haqqında ve bizlernin haqqımızda daqi du' a qlmaqları elzendir didi keldikiñize ve qatem ziyade hoq oldu didi sozi mulayim ikramı kemalde ise de bizleri ibsiz baqlab Hoqandqa qaytmaqa qoyadı

49

ezen ve icazet birmedi. qagavelni caqrım ana tabqırdı ki bu cenablara qoq qadır tayyar qoyuq ve at ceym ve maqshuq hadim qoyub oz qaqımaza yaqın qondırıb ahvallerinden vaqıt be-vaqıt haberdar olqaysın didi, koqub Marqinana conadıq menzil be-menzil koerinuq qlıq selam birub Marqinana qarib vardıq yar mezar didiki maqhalde qehrinin ' ulema' ve fuzelasi istiqbal cıqdılar ol cayda toqtab tusedik eda-yı ziyafetden soıra Molla 'Alim Kul soz aqub didiki memleketimizde boyle bi serencamlıq buldı sebebi birademe inqıyadımız yoqlıqındandır lazım ki bi-ittifaq bir han naqb qlsaq emrine muqi' olsaq imdi kimni qahlarsız deyü

¹³⁷ لعب

¹³⁸ كاسه دك

¹³⁹ كوی لر

¹⁴⁰ معیاری

¹⁴¹ دغارہ

‘ulemâlara maşlahat taşladıķda azı Ziya'eddin Maħdum didi ki bu ĥıdmete öziñizden alıķ âdem körinmiyor Molla ‘ Alim ul bunu işitmemiş bulub yine didi ki bir âdemi ta‘ yin kılmaķ kerek azı mezbûr evvelgi cevâbı i‘ âde buyurdıķlarında azıya ĥiĥâben sizler meni dirsiz ama benim niyetim ĥan olmaķda degil men ĥıdmete bil baēlamışım ĥan zâdelernin birini ĥan kötermek kerek falanı ve falanı ĥan zâdeler var deyüb aħırde Sulĥan Seyyidni zıķır idüb atası Mala ĥan köbniñ yolında şehid olmış yetimçedür didikde ‘ Alim ulniñ ĥareziñi fehmler cümle a‘ yân bu orunēa Sulĥan Seyyid aħķdur didiler fi‘-l-ĥâl aķ kiz keltürüb kâ‘ ide-i adım üzere Sulĥan Seyyidni aña oturtub eĥrâfından ‘ ulemâ ve ekâbirler köterib taĥta ıķardılar ĥad-i buluēa yetmemiş yaş mürâĥıķ idi. Resum-i sâbıķ üzere uluēara serpâ kidermek olduēda Molla ‘ Alim ul Marēinan efâzıllarına didiki elan darü‘l-mülk budur sizler özlerimiz siz ĥoķand du‘ a keviler barçamıza berâber mihmandurlar şay ve serpâlarımızı ibtidâ anlara virüb ba‘ de sizlere oysaķ didikde azı Kilan ĥasan ĥâce cenabları Molla ‘ Alim ula arab ĥazretleri özleri bilsünler didi Molla ‘ Alim ul zeki¹⁴² mihmanları taēdime cevâb şafı olmadıēından her iki cânibe berâber serpâ oydılar kimĥab¹⁴³

Tevâriĥ-i ĥamse 4

50

aĥlas böyle kıymet baha eşya idi ba‘ de ĥanniñ ĥıdmetine şeēāvül ve hediyeçi ve niçe ĥâdimler oyub levâzımâtını ayyar kılıb cemi‘ ‘ asker ve serkerdeler serâser aķ serpâ birüb barçası ferişte şaffet bulub ıķdılar üç dört sa‘at içinde on beş yigirmi miñ miķdarı âdemēa böyle suyurēal ve en‘ am yitgürüb bu adar eşya-i mahyâ ve bunça iş mükemmil itdikine afrin ayttıķ ve bunu nerden yitgürdikine ĥayran olduē deyü mihriban buldılar. Eh kelâm ĥazret-i meyân.

Bu vâķı‘ a 1280 senededir. Molla ‘ Alim ul ser ‘ asker iken bu def‘ a tecdid-i ‘ unvan kılınub emir-i leşker diye mûlaķķıb oldu bundın şoñra Molla ‘ Alim ul ismi bi‘l-küllıye metrük aldı Sulĥan Seyyid Mücerred ĥan isminde sâbıķ ya‘ ni faēaĥ şandala şâĥib olub emurât-ı saltanat bâ serhâ emir-i leşkernin elinde oldu ĥanlıķ işini bir taraf itdikden şoñra köb kiçükmeyüb ĥoķandēa vardı yurtını encâma keltürir ferşat ötmeyüb Rusya Türkistana keldi ĥaberi ile Taşkendge kelüb Şad Man ĥâceyi öldirdi ornuna Nar Muĥammed Dâd ĥâceyi vali-i Taşkend kılıb devlet-i Tacik didiki bir divana mızac şaĥşı Türkistana ĥâkim kılıb yiberdi özi ĥoķandēa aytdı mezbûr Tacik Türkistana keldiki ile eĥrafında olan Aylatyayı¹⁴⁴ ĥârit kılıb çabdı uşbu bed ef‘ âliñ şomluēındın cemi‘ azaķıye Rusyaya tâbi‘ ve anıñ kelmekini tâlib oldılar az müddetde Rusya Türkistana kirdi.

Li-Muĥarrıre

Küfr ve İslâma berâber ‘ adl-ı inşafdır naķı

Bendeye zeman kefidür fi‘ ilide zulm şaķı

Bes bunıñçün imtına didi ol nâşıĥ-ı Resul

¹⁴² ذکی

¹⁴³ کیمخاب

¹⁴⁴ ایلاتیه

Muḥaṣṣilü'l-kelâm 1281inçi sene Türkistan ve Evliya Ata Rusya taṣarrufına kiçüb andan Çimkend şehrine kaşd kıldığı emir-i leşkere işidildikde

51

ḥannı ve cümle 'askerini kumandasına alarak Çimkendke kelüb Kaşaknıñ bir nâmdar aḳsaḳalını öldirmekle ol ḥıvâşiniñ aylatyası daḫi buña düşman oldılar. Uşbu sefere emir-i leşkernin iki miñçe 'askeri şahrâda Rusyadan bir yüz miḳdarı saldata teşadüf idüb kırk illisini telef baḳiyyesini esir aldılar telef olanıñ başlarını kisüb Hoḳandğa ve andan Kaşğaraça iletdiler, Çimkend üstünde 'azim muḥârebe buldı ehl-i İslâm her çend müdfa'aya çalışdılar ise de 'ilac pezir olmayub aḫir kâr Rusya Çimkendni aldı Oḳğa karşı yükrib vefât olandan başka altı yedi miñ nüfus zâyi' oldığını söyliyolar, Rusya bu kış Çimkendde kışladı irtesi yazında Taşkend üstüne vardı muḥârebede emir-i leşker vefât oldu rahmetu'l-lahe 'aleyh rahmet ve is'at. Emir-i leşkerniñ ḥükümeti Mala Ḥan fevtindin i'tibaren Hoḳandda turub gah çitde yürüb kah bütün kah yartı mütefferriḳalık ile üç yıl miḳdarı memleketke iñe darlık kıldı. Ne ise bu zât Rusya ile bir az muḳabele ve muḳavemet kılışub aḫirde vefât buldı. Ferğana ve Türkistanniñ ḥan ve biklerinde bundın ḡayri bir ferde böyle şöhret tam ya'ni bu iki nâm müyesser olmaışdır eyyâmında icad idilen tüfenk üstünde yazılan naḳşı bu idi <Emir-i leşker ḡazi âmid şed-nişin. Celavtof per çeşm âtiş fişan>

Bozork Ḥâce ve Ya'ḳub Bikniñ Kaşğara keldiki bunıñ vaḳtinde idi maḫalinde yazılır. Emir-i leşkerniñ şehâdetinden soñra Rusya Taşkendi muḥaşaraya aldı Sulṭan Seyyid Ḥan bu ḳamalda ḳaldı Emir Muzaffer bu ḫinde Hocendde idi ahali-i Taşkend aña feryadçı yiberdiler ol zât ne kelüb uruşmadı ve ne maşlahat tabub buluşmadı faḳat Sulṭan Seyyid Ḥannı Taşkenden öz kaşına aldırđı Ḥudâ evveldin emirniñ elinde idi Taşkendke Rusya kirdikini işitdikden soñra Ḥudâyarnı emir Hoḳandğa alıb varıb öz ḳolındın ḥan ḳoydı

Ĥudayarıñ dörünçü ĥanlığı budur. Ĥudayar daĥı ĥuĥbeyi emirniñ nāmına oĥudub aña tābi‘ ĥükminde oldı bi-nāgah Rusya ile muĥārebe açarlarsa biri birine mu‘ ayyen olmaĥ va‘ desini virüb arada ‘ ahd, ve peyman müsteĥkem kıldılar ma‘ māfih emir-i Ĥoĥandilerniñ ĥadırından emin olmayub cemi‘ ālāt ve esbab ĥarbi alub Ĥoĥandı Ĥudayar Ĥana Taşkendni Rusyaya taşlab Buĥaraya ĥaytdı. İşan Ĥāce ĥavlinçe¹⁴⁵ Taşkend altmış iki kün muĥāşara ĥayırlarıñ ĥavlinçe seksen iki kün müdafa‘ adan soñra içden muĥābere tışdan muĥārebe olaraq hicretnin miñ iki yüz seksen iki senesi miladniñ miñ sekiz yüz altmış beşinçı yaz may ayında Rusya eline keĥdi.

Nazm

Der-sal bi-ĥarf eger zinde bi-māni beyni Melik ve mülk ve millet ve din bir kereded

Beytiniñ ma‘ nāsı mu‘ āyene körildi bu beyti Ĥazret-i Sulṭan ‘ Arfinden deyüb ba‘ zılar ĥazret-i Afaĥa mensub dimişler müşār-ı ileyhmā her ikisi Özbikniñ uluĥ meşāyihlerinden olub işāre-i mezbūre ĥanaĥından ise de vilāyetiniñ inĥılābından keşifle ĥaber virmişdir ki bu tāriĥde Türkistan muzāfatı Rusya iline kirdi Kaşĥar Ya‘ ĥub Bik destine dāĥil oldı.

Taşkendni muĥāşara iden Rus ‘ askeri iki miñ miĥdarı olub Ĥazaĥ ve Kırgızdan ĥoşulub varan ĥurama¹⁴⁶ ‘ asker köb idi. Muĥārebede İslāmdan köb ādem vefāt tüşüb Rusyadan telefāt bir yüze yetmemiş diyorlar. Ahali-i Buĥara bu seferde ĥazret-i emir Rusyayı Taşkendden hidab sürir belki Renbur ve Almata şehrinin birine kirür ümidinde idiler. Ĥoĥandın ĥaydıĥına kāni‘ olmayub ‘ ulemā ve tālebā ve fuĥara bi-cema‘ hum ittifaĥ idib cihad-ı farz oldı kāfir üstümize keldi deyüb emiri aĥrā kılıb ĥazret-i emir egerçi Rusya ile muĥābeleye tābi‘ yoĥ iken ĥavĥayı başalmayub nā-‘ ilac ĥazaya ĥıĥdı altmış miñ miĥdarı ‘ asker ile Meyde Bulĥun¹⁴⁷ didiki mevzi‘ e kelüb ‘ askerniñ köblikine maĥrūr

olub bi-ĥuzūr bi-kere ĥoĥub yatdı Rusya bu teĥāfülden istifāde iderek az ‘ asker ile ba‘ zılar ĥavlinçe beş yüz ba‘ zılar miñ beş yüz dirler. Kiĥe içinde derya-yı Seyĥunı kiĥüb tob atdıĥı ile leşker-i İslām lerzeye tüşüb bī teveĥĥuf ĥaçdılar ĥadır ĥoş zenburek tob tüfenk ĥazine define yerlü yerinçe ĥaldı küllisini Rusya ulca kılıb aldı. Ĥafleti irlik şaymaĥ bu ĥaraf ĥanlarmızın başıĥa ĥüneri olub fehm ĥaşralarında bundın iki fā‘ide-i bī fā‘ide mülāĥaza iderler. Biri böyle bī pervālīgi düşmanımız kördikde ĥuvvetimize ĥamal idib ĥalbi sissenür. Şāni öz ‘ askerimizniñ köñline ĥavf ve ĥorĥu kirmeyüb şeca‘ atli olur diyorlar. Bu ise politikaĥa birşey ornuna tavrımız ‘ aĥlen ve naĥlen bunıñ merdūd oldıĥını bilmez. Beher ĥal iş Buĥarilernin didikiñe olmadı Ĥudayar Ĥanda va‘ desine vefā kılmadı imdāda kelmedi kendi istiklāl üzere ‘ asker cem‘ kılıb Rusyaya muĥalefet itdikden Ĥocend ve Cizzaĥ ve Oraytipe¹⁴⁸ elden ketdi

¹⁴⁵ قولنج

¹⁴⁶ قورامه

¹⁴⁷ ميده بولغون

¹⁴⁸ اورايتپه

ya'ni bulları Rusya zabt itdi. Mundın soñra Rusya ile üzleşüb arada muşäleha oldı. Rusya bu taraflı bir taraf itdiki ba'dında Buğara muzāfatına el atub miñ iki yüz seksen beşinçi hicriyede Semerqandı aldı andan Kete Qurgana¹⁴⁹ kadar vardı men ba'd emir dañi Rusya ile müşarata kılıb beynlerinde işlahat carı oldı. Hudayar Han Rusyadan hatır cem' olub uyun Kölkide ve Kökbarıda eyamını ötkerdikden fazla zulm ve setminden halayıq Azerde olub yüz çöyürdiki esnada Müselman Kulniñ oğlı 'Abdurrahman Aftabaçı ile aralarına muhāşamat tüşüb 'asker küllen¹⁵⁰ Aftabaçının elinde olmağla hanıñ buña muķabeleye kudreti qalmayub Rusyadan imdad talebinde Taşkendke çabmış keldikdin soñra hāb gāfletten közini açmış körür ki kār-ı yevm lā yenfa'ü'l-nedime qadem başmış Taşkenddin Ranburğa yiberilüb andın qaçmışdur.

54

Maħallemizniñ ağnıyasından Hacı 'Ömer Efendi hikaye eyledi Hudayar Han Ranbura yiberildikde bizler Yar Mönkeden¹⁵¹ qaytub şehre varır idik bir bikitde¹⁵² han kelür haberi buldı başımıza düstarlarmızı çalıb inimize çapanlarmızı şalıb hannıñ aldına çıkdık 'arabandan tüşdiki ile bizleri körüb bunlar kimdir deyü şordı hıdmetindegi ādem bizleri bilürdi Marğınanlık qullarıñız deyü cevāb virdi bikitke kirdikden soñra bizi qaşına da'vet kılıb serküzeştni beyān zımnında benim bu halime sebep 'isi¹⁵³ evliyā falanı falaniler buldı vebālim anlaradur vālā bu bed-namlığı moynuma almazdım dañli tüşsem şokışub tüşerdim deyüb bī haş bu 'arbetiñ¹⁵⁴ pişmanlığını izhār ve aldanub esir olduğunu arman eyledi.

Hudayarnıñ Müselmanqul vaqtinde müşterek hanlığı on iki yıl Müselmanqul katlindin soñra Mala Han münāza'asınaça hükümeti iki yıl Mala Hannıñ soñında Molla 'Alim Kulniñ müşevveşi ile hanlığı bir yıl ve ziyade ahır hanlığı tokkuz yıl cem' yigirmi beş yıl miqdarı saltanat sürüb 1291 Hicriyede ib'ād ni' met ve duçar naqmet olmışdır. Bğki ahvāl māfātı ve maħal vefātı ahırde yazılır.

Hudayar Handın Soñğı Halleriniñ ve bī Sebat Hanlarnıñ beyanı

Naşraddin Han ibn Hudayar Han

Hudayar Han hükümetiniñ intihāsına qarib Oş tarafda ma'mūr Kırgız nāmında bir ādem çıkıb iddi'ā-i hanlık kıldıqdan Kırçaq ve Hoqand qoşunı ile 'Abdurrahman Aftabaçı ibn Müselmanqulnı han aña yiberdi tob tüfenk küllisi anıñla ketdi bu vaqıtde oğlı Naşreddin Andican hakimi idi Aftabaçı me'mūr oldığı ma'müre varmayub Oşda toqtadı çünkü Aftabaçınıñ köñlünde atasınıñ intikam açısı henüz merküz olduğından Hudayar Hannı qatl kılmaq anıñ nezdinde i' māl-i vācibeden ma'dūd idi

55

¹⁴⁹ Semerkant'a yakın bir kaledir.

¹⁵⁰ كلا

¹⁵¹ يار مونكه

¹⁵² بيكيتده

¹⁵³ عيسى

¹⁵⁴ عربتاك

‘ömri boyunca muntazır olan bu âmâl fâsidesiye Hıdayarnıñ ‘askerden hâli ve esbab ve eslihadan ‘arı qaldığı tamam qolay tüşüb Marğınanda hannıñ labyun¹⁵⁵ biraderi sultan Murad Bikni azdırıb Hıdayarnıñ ornuna anı han kıılmağa va‘ad ve ‘ahd eyledi. Naşreddin bu ittifaqdan agah oldıqda çünki böyle hayatını atasına inha ve i‘lam lazım iken bi‘l-‘akis Aftabaçıya illi miñ altun virüb sultan Murad ile iden şartından döndirib atasınıñ qatline râzı olaraq kendini han kıılmağa anı akid¹⁵⁶ ile muqâveleye müstaħkem kııldılar. Bu eşnâda Hıdayar Hana Rusya tarafından ba‘zı teklifler vârid oldı han bu maşlahatı Aftabaçıya i‘lam idib meşveret şoradıqda Rusyaya cevâb-ı red virmek belki ilçiyi i‘dam itmek ile haq yazdı Hıdayar Han bu iş olmaz diye tekrar âdem yiberdikde han mürted oldı rusnıñ sözine kirdi şordığını vireyüm didi şimdi muhârebe han ile vâcibdir deyüb zamirinde müsettir nafaqa bunu alt ve şıla¹⁵⁷ ve oğlu ile iden va‘dine vefayı bunu vesile kıılıb Naşreddini yanına alaraq ‘azm-i Hoqand eyledi. Hıdayar Han bu fesadnıñ öñini almaq için Rusyadan imdad talebinde Taşkendke kelüb öz ayağından esir oldığı faşında yazılmışdır.

Aftabaçı Handan hâli qalan Hoqandğa kirib Naşreddini han koydı. Ba‘de cemi‘ qoşun ile kelüb Hocendni muhâşara kıldı Rusya ile uruşdı ise de hiç iş idemeyüb Marğınana kaytdı bu eşnâda Rusya kelüb Namankendni aldı andan Hoqandğa vardı Naşreddin Han uruşmayub Rusyayı qarşulab hürmet ile kütüb aldıqdan anı yerinde ibkâ kıılıb andan Marğınana keldi Rus keldiki ile Aftabaçı cemi‘ Kırçaq qoşunı alaraq Aylatyaya ketdi fuqara Rusyaya istikbal çıkıb serferü¹⁵⁸ itdiyse de Aftabaçıyı tutub virmediñler bahanesiyle Geniral Eskoblof Marğınan halkına niçe miñ tala alum şaldı buña <lek> pulı nâm koyuldu yigirmi miñ talaşını naqid alub baqiyyesini

56

cem‘ kıılmaq için batır başı deyüb bir âdemni bu hıdmete qoyub mezkür Geniral ‘askeri ile Andican cānibine ötdi bu aralıqda Namankend halkı baş köterib Müselmandan köb âdem şehid bulub şehrine Rusya elinde qaldı Andican kiden Rus ‘askeri bir hayli âdem zāyi‘ idüb bu firqanıñ serdarı Keniral Galavaçof mecruc olarak Namankende qaytdı. Ahali Andicannıñ bu gayretindin Marğınan halkı yüreklerek <lek> pulı toğrusında gāvğa çıkarıb bozulub batır başını öldirdiler, vali Han Turamnı emir ‘asker idüb Rusya qaşdına atlanub Balqaçı Qal‘asına keldiler buña qarşu Namankend Rus ‘askeri çıktığını bir Müselman kiçe ile Derya-yı Sirden yüzüb kiçüb vali han töreye haber kıldıqda ol bi‘ endişe evliyâ bu haber hâh Müselmannı cāsus deyüb bağlab erüb şoqub eker Rus buraya kelürse söziñ rastdır azad iderim vâlâ cezâ iderim öldiririm diye setünke¹⁵⁹ tañub koydı özleri tün yarısınaça kâkil oynadub oyun kölkide oturub irten Namankendni alurmız ba‘de Taşkende varırmız farzı ile yatub oğladılar Rus ‘askeri bunlarıñ yatdığını paylab turub deryadan ötüb kelüb vaqt-i seher zenburek mantaq atdığı ile bi

¹⁵⁵ لابيون

¹⁵⁶ اكيد

¹⁵⁷ وصله

¹⁵⁸ سرفرو

¹⁵⁹ ستونكه

perva yatan koşun uyqu müstelki ile başları kiramiñ kañrab¹⁶⁰ şaşdı perakende olub kaçdı Rusya ‘askeri Balqaçı Qal‘asına kirib ot qoyub köb telefâtlar itdi mezbür bağlanmış hâberçi biçare sûtunda yanub ketdi qaçalmayub qalan kâmpir çal ağık aqsak zamân şel¹⁶¹ ve za‘ifü’l-halden mâ‘adâ Rusyanın ‘adaletine istinad ve nızamlı ‘askerine i‘timad idüb ya‘ñi Rusya bir şehri alıb içine kirdikden soñra ahalisine qat‘an zaħm ve ziyan keltürmez zu‘mında qalan şâdeler qaçanları aħmaq diyen dâñalar küllisi od içinde qalub feryad¹⁶² ve fiğan ile teslîm-i ruħ itdiler, eyyâm-ı İslâmda ne qadar kırğın ve ne miqdar sürkün olursa da böyle bî raħimlik körilmiş degil iken nızamlı

57

Padişahniñ ‘askerinden bu kibi ‘azim kâr ihraq bi’n-nar vuqu‘ı âdemleri hayrete tüşürüb evvelgi künlere efsun eylediler ise de ne çäre ki iş aldı kidüb itâ‘ate mecbür oldılar eker bundın burun bir niçe şehirleri aldıkda atmaq çapmaq talamaq küydirmek kibi bî ma‘ni telefâtlar oldı anlar muqâbele ve muqatele kıldıklarına maħmül idi bu def‘a qarşı kelen âdem olmayub küllisi qaçub şehir boş ve qalanlar ise eli bağı esir hükminde bî hal ve bî mecal biçâreler iken beyhüde te‘addi idüb çar etraftan ot qoyub qaçar maħal qaldırmayub bu niçe miñ beşer ve hayvanı köl kömür kıldığı cümle Müselmanlara artuqça âlam kıldı deyüb vâkı‘ayı kören âdemler mazlûmların nale ve zârî henüz qulağıımızdan kitmiyor diyerek közleri yaşlanur. Bu kibi ef‘al fâci‘ayı izah eylemek her ne kadar sönmiş yalğunları yeñileyüb ‘ark hamit milliyeyi taħrik ider dinilürse de fen târihten maqşad böyle işlerden insan kesib ıtlâ‘ idüb her şeyde mütebeşşirâne hareketi müveccib olmağla şayid kıлма almak her iki tarafça fâ‘ideden hâli olmaz zan iderim. Eh.

Rusya Balqaçı beldesinden qaytub yine Namankende qararlandı derya-yı seyħuniñ biri tãrafı Rusyanıñ öte tãrafı Naşreddin Hãnnın taşarrufında olaraq turdığı hinde fi‘l-hal yazılaçaq Folad Hãnnıñ zuhûrı Naşreddini Hoqanddan çıkmaya mecbür eyledi. Öz tevâbi‘atı¹⁶³ ve atasının cemi‘ havâşisi ile Taşkendke keldi. Birinçi yıldın soñra Taşkendde vefât itdi. Naşreddinniñ hükümeti yarım yıla yetmedi, Mücerred Hãn isminden ğayr hiç iş itmedi, meger nãmına şoqulmuş sekese qaldı.

Folad Hãn ibn Murad Hãn

Atası Murad Hãn bir hefte hãnlık kılıb Müselman Kul elinde maqtül oldığı maħalinde yazılmış idi oğlı Folad Hãnnıñ hurucını qârî

58

¹⁶⁰ كرامك كآرآب

¹⁶¹ شل

¹⁶² dal harfi daha sonradan kalem ile eklenmiş.

¹⁶³ bunun sözlükteki haline bak توابعات

İşhak Namankendi böyle beyân eyledi. Kağun peşiği¹⁶⁴ vaqt idi. Bir yumuşum bulub Han Ābad kılağına bardım bu hinde Folad Han Bik Ābad Qışlağında Kel Şir nāmında bir ādemnin hıdmet ve terbiyesinde kendini pinhan tutub turır imiş mezbūr iki kışlağıniñ arası yarım taş tüşürmiş han kötermek bulmışlar Han Ābad hanım kışlağı ve bu etrafnıñ halkı hafit varib küllehüm buña bi' at kılmışlar bizler bu meşmeşeden bi haber idik. Bir kün bir bağa kirib namaz zuhūr otab turub idim han keldi avāze buldı bağıniñ bir şafasına keyiz kilam töşeb orun hazırladılar. 'Acaba! Bu qaysı han ola? Deyüb Turdığında kırk illi miqdarı ādem ile han keldi. zamān zamān Folad Han diye münādiler bazara çıkıb nidā kıldığı ile ehl-i kesbe her biri Dester Han köterib tob tob kelüb ketmeye du'a ve alqış itmeye başladılar, biz hem cemi' yete dāhil olub, qutluğ bulsun! Mübarek bulsun! Resmini edā itdik. İşikte Qırğızlardan bir iki ādem turub arızlarıñız bulsa qan qazretlerine aytuñızlar dimeye başladı. Bir iki mirza ya' ni kاتب şakanıñ bir çitinde oturub yazmaya han aña mühür başmaya başladı. Bu haq her şehirin büyüklerine ve biklerine imiş ki, halk bize bi' at itdi biz daği bu yolda başımızı ortaya qoyub din yolına canımızı bezl-i İslām uğurına hıdmet için bil bağladık, her kim dine muhabbeti ve gazyaya meyli var maña kelsün dimekten 'ibaret idi ol kün yataq hānemize qaytub qondık irtesi işitdik ki kiçe ile han kaçmış neden böyle oldu deyüb turmışdık Baqi Can nāmında bir ādem kırk illi Qırğız Qıfçaq ile kelüb tüşdi Folad Hanı istiyor imiş Baqi Hnnı Rusya bu hıdmete qoşmış bu ise bi'l-haş Folad Han için degil idi Rusya işitmiş ki şol tarafda bir ādem hanlık hareketinde olub halk içinde meşmeşe var imiş kim ise de anı tutub keltüresin

59

saña Hoqand Hanlığını viririm dimiş Baqi Can bu hafıye hanıniñ nerde olduğunu bilmeyüb şehir kışlaq be-kışlaq şoramış kile Folad Hanıniñ evvel künine düş olmış. Han bunıñ keldikini bilüb kaçmış Baqi Can Han Ābaddan Foladniñ haberni alıb arqasından conadı otuz adir didiki tağları aqtarib tapalmayub Kara Şuv Qışlağında imiş diye işidüb kelüb kışlaq ahalini kısüb öyle iderim böyle iderim elbette tabub biresizler alıb kiderim deyüb anda yatub oqladıqda Folad Han şol yerde bulsa kerek bunları yatdığı yerde başub barçasını öldirmiş. Folad Han Rusyadan bu kadar ādem qarmış avāze fi'l-hak etrafa yayladı çünkü böyle vaqitte haşmene cüz'i bir zarar yitgürmek 'avamıñ re'yine köre iqvāl keldikine dal eyü faldur bu debdebe ile hanıniñ hıdmetine halk cem' olarak evvelgi huruc iden Han Ābad Qışlağına beş meñçe ādem ile kelüb kirdi cevānib-i erba' adan Qırğız Qıfçaq ve gayr-i hem fevc buña tābi' oldı andan 'Aske Qal'asına keldi iki üç ay miqdarı anda turdı 'Askeden yigirmi miñ ve ziyade ādem ile Marğınana keldi Marğınanda Hudayar Hanıniñ biraderi Sulţan Murad Bikni cümle evlādı ile öldirdi vesā'ir hanzādeleri daği şağir ve nā-reşidlikine¹⁶⁵ bakmayub boğdırdı boğazlatdı bu bi rahimlik havfındın Naşreddin Han Hoqanda turalmayub hanlığını taşlab çıkıb Taşkendke keldi. Entihi kelām Kārī İşhak.

Hoqanddan Naşreddin Han kettikten soñra pay-i taht Marğınan olarak derya-yı Seyhundan o yüz küllehüm Folad Hanıniñ maħkūmı olub her şehre hākim ve bikler naşb kıldı Hoqandğa 'Abdullah Bik ibn 'Alim Bik Qırğızni nā'ib koydı Qırğız Qıfçaq ki ne semtden şalkun yel iser bi muhābā aña kider cümlesi Folad Hana tābi' oldı her ne ise bu kış hükümetini cārī ve sözini

¹⁶⁴ پشېغى

¹⁶⁵ şın yerine sin yazılmış.

nāfız kılib zarb Hoqand Folad Han bu¹⁶⁶ namda sikke şokdırıb han ismini itişar iderek turdı Rusyaya

60

ser vormeyüb anıñla muhārebe dañi kılmayub özinçe bunı bir siyasetden ‘ad itdi yaşlıkında her ne kadar Hāce Hġfız oqumış ise de <bi-düşman madara> muşara‘ınıñ ma‘nāsıyla ‘amel itmeyüb oqudığı boşa ketdi <ve i‘divā lehüm mā isti‘atım men kuvvet> emrine dañi terk ile esbab-ı esliha ve ālāt-ı harb kibi düşmana muqābeleye lazım kelen sebeplerden birine teşebbüs itmiyor tevekkül muhāzzah¹⁶⁷ istinad ile boşa yatdı aldında ne kibi işler ötdi anları hiç fikre almayub tabu vaqte kadar Rusyanıñ ne derecede düşman kavı oldığına ‘ağıl ve ferāsetleri varmayub tevekkül babında bilā sebep düşmana zafer ümidinde olarak şa‘ynı bile şatdı bu ise i‘tikad ceberiyeden bir şa‘ibe olub bu huşūşda yalğuz Folad Han müsevil olmayub tarafımıznıñ cemi‘ hanān ve ümerā ve belki ‘ulemālarınñ bu taqşiratda ‘azarları şer‘an ġayr-i maqbūl zan iderim.

Ne ise bu kış ötdi yaz yetdi evvel bahar ile Taşkendden Rusya ‘askeri çıkıp deryadan ötdi deryadan ötdiki haber ile Qırğız Qıfçaq koşunu Aftabaçıya irkeşüb öz yolına conadı faqat fuqara ile aḥvāl ne olağına közi yetmeyüb Folad Handa bir kiçe çıkıp tağ tarafa ketdi.

Aftabaçı ile Folad Hanıñ Margınandan çıkıp kettikini bu tarzda tafşil ve beyān kıldılar ki Taşkendden Rus ‘askeri çıktığını işitdikde Aftabaçı Han müşār-ı ileyhden ezen taleb kılib bu sefer şokuş ihtiyarını maña birgil soñında nāmim sönmekün dek bir hıdmet kılay ki bu yolda başımmı birey ya Taşkendni alıb Almatağaçā kidey deyüb kelām-ı şerifi kolına alub yığlab anı ekid ve iman-ı şedid ile inandırdıqda han hazinede bar kümüşni çıkarıp buña birdi Aftabaçıda kümüşni alarak cemi‘ Qırğız Qıfçaq koşunu ile Rus ‘askeriniñ aldındın vardıda ilçileşüb öz yolına ketdi kettikde tik tınç kitmeyüb Margınanıñ aqsaqallarından on on beş ādemiñ adını tutub haq kılib dimişki

61

Folad Hanı tutub Rusyaya viriñizler barçamız emin ve aman oluruz bu haq Folad Hanıñ eline tüşüb ismi yazılmış ādemleri birer birer çağırıp öldirib kiçesi özi de çıkıp kaçmış hāşıl Rusyaya hiç ferd māni‘ olmayub Margınana kirdi ba‘de şehir şehre ‘asker koyub Ferğana Muzafatınıñ küllisini zabt itdi. Hoqandda Folad Han tarafından nā’ib turan ‘Abdullah Bik kaçub Kabil semtine ketdi Qırğız Qıfçaqınıñ mülkesi menzilesinde duran süren meşhūra Qurman Can Dad Hāh uşbu ‘Abdullah Bikniñ vālidesidir ki ‘Alim Bik Qırğızın zevcesi olur ġayet ‘aqla ve sözçen hatun imiş.

Folad Han Margınandan kettikten soñra bī karar kaçub tağdın tağ aşub yürdi. ‘Askada iken vaqitte Şah Mirza nāmında bir serkerdeyi öldirmiş idi geniral anıñ oğlu Folad Hanı tutub

¹⁶⁶ يو ye harfinden önce belirsiz bir yer var.

¹⁶⁷ محضه

keltürmek hıdmetini sipariş kılıb ol daği atasınıñ intikamı üçün arqasındın esteb yürüb Alay Tağındın tutub keltürüb Rusyaya virdi Margınanda bunıñ üçün maşşūs dar yaşab aña aşdı hükümeti altı yedi ay miğdarı olmışdır. Yaşı otuzlar çamasında var idi diyorlar. Ba'zılar bunı Murad Hänniñ oğlı defildir şırf Kırgız idi yalğandan hanzāde kılıb han köterdiler deyü söylediler. Bu kılınıñ kâ'ili bunıñ hanlık iddi'āsını böyle beyān eylediki Folad aşılta İshāq nāmında bir şahrvāi kazınıñ oğlı imiş mezbūr İshāq şaf Kırgız idi İshāqıñ uşbu han bulmuş oğlı Folad ibtidā Margınanda tahşil kılıb şoñra atası bunı Buğaraya yibermiş iken Semerqandda Folad ibn Murad Hana yolqub anıñla bir hücrede turmuş az müddet içinde Folad ibn Murad Han hasta olub vefāt itmişde Folad merhūmnıñ esbab-ı elbise kitāb vesā'ir eşya küllisi bunıñ elinde qalmış kitābnıñ içinde müteveffa Foladnıñ şecere kağıdı var imiş bu zāt iline kaytdığı zamān böyle bir mezbezeb vaqte müşādif olub a'yanı bunıñ evvelgi ismini

62

nuş ile ahaliye bunı şecere-i merkūmeniñ yüzesinden¹⁶⁸ Murad Hänniñ oğlı Folad deyü taşdıq itdirmişde birden bire hanlık rütbesine iş'ād idüb ahırde bu belāya dū-çar itmişler. Mezbūr İshāq Kazınıñ Kırgız olduğından iştibah yoq 'aceb degil anası Murad Hänni töşekde körmüş olsa deyüb Kazı 'Aşur 'Ali lañife ile bu hikāyeyi Margınandagi üstazından işitdikini söyledi.

Bu haber şahih ise Fergana Hanlığı ibtidā Babir Hänniñ oğlı deyüb hile ile bir han düzilmiş iken ahiri yine öyle bir düzme han elinde inqıraž olduğu tevāfuq-ı ğaribedendir. Bir nesneniñ ibtidāsı ne ile iftitah olunursa ahiri anıñla ittimāma irişür kılınıñ maşaddağası mu'āyene körildi kim ise de aşılub öldi nā-hağ nā-residleri¹⁶⁹ katliniñ cezāsını buldı.

Folad Hänni aşdıqdan şoñra Geniral Aftabaçıya ādem yiberüb manşib biririm hākim kılurım diye aldab ile tüşürüb bu daği Hūdayar Hänniñ arqasından Runbur¹⁷⁰ tarafına yiberildi. Ma'mūr Kırgız ki Hūdayar Han bunıñ debdebesiyle esban-ı eslihasından ayrılub inqıraž-ı devlet Ferganaya sebep ahır bu olmuşdı. Bu da nefi kılınub Lepsi Kal'asına keldi. Bu aralıqda Yetimçe Han deyüb bir nekire nām çıkıb bunıñ hiç bir yere ili yetmeyüb alemi tikmeyüb öz özindin belürsiz olub kitdi. Belki çıkdığı daği bi-kār olub faqat yurtnıñ uzun kulağ haberi intişar itmiş ola.

Hatemü'l-kelem Hūdayar Handan şoñra müşevveşlik ile ise de uluğ küneşniñ eşeri baqdıqdan şoñra daği bir az vaqit ve şenlik kösterdiki kibi bir iki yıl han han deyüb söylenüb han ismi sönmeyüb turdı 'aķıbet 1293inçi Hicriye ile toqsan dōrt beyninde bu vilayet han zikrinden hālī ve isimden büsbütün 'ārī oldı qaldı. <küll-i men 'aleyhā fān ve yebķi vech-i Rabbik zū'l-celal ve'l-ikram> ma' nā-yı mefhūmı.

63

¹⁶⁸ بوزہ

¹⁶⁹ نارسید

¹⁷⁰ رونبور

Demiş vācib-i te‘āli fi’l-keḷām   Ve yebķi Allāh lā yebķi ilā nām
Ḳarib dōrt yūz yıla varmış ḥükümet   Biziñ şom¹⁷¹ ‘aşrımız itdi tamam

Uşbu dōrt mısra‘nıñ evel kelimeleri
ile tamam lafzından bi’l-tamam

Tārīḥ çıkar¹⁷²

1294 sene

<Men cezh-i ġāziyan faķd-ı ġazā> ma‘nā-yı müneyyifinçe Ferġana Ḥanları içinde merḥūm Mala Ḥan ve Sultān Seyyid Ḥan ikevlerine¹⁷³ ḥükümetniñ şartından istiķlālū‘r-re’y derķār deyüb mezbūr ḥanlar ‘inaķlar elinde esir kibi emrinde nüfuz olmadıķdan ġazi ‘unvanına münasib körilmişdir.

İmdi siyāķ ü sibāķnıñ mefhūmına nazaran Altun Bişük evlādınıñ istiķlāli Mu‘adil Ḥanda kisilüb bunıñ şoñında kelen ḥanlar arada Ḥudayar Ḥannıñ birinçi yıl faşilasından başķa ta Rusya istilasına ķadar bir devir kāmildir ḥan ismi ḥanzādelernin birinde ama ‘akid ve ḥal be’serhā Kırgız Kıfçaķnıñ elinde oldıķdan bu devletniñ mahv ve inķırazı tā’ifeteyn-i mezkūreteynniñ şe’metinden oldı demek şaḥte māni‘ degildir.

Vefat-ı Ḥudayar Ḥan

Ḥudayar Ḥan Renbur nevāḥisinde bir kaç yıl turdıķdan şoñra kaçub Ḥivaya andan Buḥaraya ve andan Hindistana ve andan ḥac-ı şerife varıb ešnā-i ziyaretde Ḥoķandı Mażlum Ḥana yolukdıķda aġzına erüb tişini şındırmış bunıñ sebebi ḥan Ḥoķandda iken ḥinde bi-ĉāreniñ ḥatunnı zulmen almış iken anıñ elemi açısından ḥaremiñ ḥürmeti ḥaḥrına kelmeyüb böyle mücāzāt itmiş ve ba‘zılar bu zarb ḥaberini böyle serd eylediler ki Ḥoķandda bir divana ādem var idi ḥan bir vaķit ‘Askeye vardıķda mezkūr divana ḥana bir ‘arıza şunmış ki içinde böyle yazılmış. Üysiz Ḥan köb yaḥşı Ḥan devirsiz mekrāyet erüşdirdiġiñ şa’nıña¹⁷⁴

64

Lāyık imiş dimiş. Ḥan bunı baġlab ‘Askeden Ḥoķandġa kelkünçe urdırub ĉenkellerde yalangāĉ cıyav yürdirüb bi-ĉāreniñ ayaķları telinmiş bedeninden itler yolunmuş arada köb ötmeyüb Mala Ḥan olub Ḥudayar Buḥaraya ketdikde mezkūr divana arķasındın varıb tobalışub arışub ķaytub kelmiş Ḥudayar Ḥan tekrar ḥan buldıķda divana kaçub Kaşġara ketmiş ḥan Rusya ķolından çıkıb ḥacge ketdikini işidüb divana bu intıķamnı almak için ḥannıñ arķasındın ḥacge varmış ḥannı ḥaremde tabub yatķan yerinde taş ile urub tişini şındırmış didiler.

¹⁷¹ شوم

¹⁷² چقار

¹⁷³ bu boşluk işaretleterek satırın bitimindeki yere کائز بولمدی yazılmış ancak tam okunamıyor.

¹⁷⁴ ایسز خان کوب بخشى خان دورسز مكرابت اروشدر دغك شاءنگا

aysı birindin ise urulub tişı Őındıda an tken yaramazlılarını¹⁷⁵ der-atır iderek buna bu da az ılımlarına kefarete olsun didiki mevvidir. udayar an acdan aytub kerc¹⁷⁶ didiki belde vefat idb 1299ını Hicriyede fitne-i fenadan muaf ve dadaa-i dnyadan alaŐ oldu kb arabetler ıkb kb minetler krmıŐdir. anlı henamında mah-ı Şerif keldikde Muadil an kibi sefere kidb ay tamamında aytub msafere ile eda-i farz ider iken alet-i arabetinde refilerine dir imiş ki keşki ibalim yz birb devletim baz bayaidek elime kelse ay deil yılını muttasıl ravza ile tkerirdim deyb uŐurlarına itiraf ider imiş.

ilave

Fergana anlarının her birini clsında avf na a addin aşub tklb uŐuŐen Muadil an Őoında anların fitratı anları Şuv kibi azıb bazı fitnelerde keteleri ldirdikten Őora Őair yaş balaları ‘arbeye¹⁷⁷ Şalıb ıkarıb deryaya taşlab byle b gnah bik bete ve anzadelere anasını ırmıŐlar. udayar an ile Mselmanul irec vıasında ıfa ırgızın Őyle ılımlar ki iki kişi bir mechl yani tanumaan ademge yolsalar¹⁷⁸ kimsin didikde Sardmen dise baday

65

dikil deyb badaya tili kelmeyb boyday dise ldirmiŐler ırgız ıfa iinde smuŐ badaya tili kelmeyen Sardiyelerden niesi boyday deyb lb ketmişler uşbu efalat brahimane zamanımızda¹⁷⁹ olan nizamlı padiŐahların anunına nisbet bik aır kr ve ‘acib al krinr ise de asyay ve satı¹⁸⁰ merları nezdinde idam-ı insan briamele-i isan mezilesinde Őayılıb czi thmet ile mnteha-yı mcazat-ı beşeriye olan atlı-i umur ‘adiyeden ‘ad idilmişdir İslamda atlı na adan avı¹⁸¹ gnah olmadığı naş-ı kerim ile mŐbet iken anlar ududu’l-lahı tecavz idb Őererifi reaye ılmadılarından teaddisi başlarına yetib devletleri kn lem yekn devrine dnmıŐdir yani vcda kelmediki kibi olmuşdur - bazılar anların arafını tutub byle işlerde fetva ile iderdi didikleri bi-kr ve boş olub bu sz ‘ulemalara bhtandır, eger fetva virilmiş olsa daı anların zlm ve zarbindan avfla evvela fetva-yı Őai ve itiyar-ı Őarile olmaya arier-iyesir ile ayr-ı keşir mreccев maalde atlı’l-baz iya-i lil-cemi aidesine mbenni byle ariulemal bir nevtecviz iderler ise de anlar ol ede bamayub evvel air efallerinde arzu-yı nefisden maada bir Şey krilmediki aval-i sbı ve evar-ı laalarından malm ‘ind-i ehl’l-‘arif ve mstani ‘inne’t-tarifdir <made perr nerkeŐ istedikleri tarkes> bu efaln bedelinde sylenmiŐ imiş.

anların himmetleri faat ‘mrlarında rahata mnaŐır olub ne slalesini beasına ve ne de fuarasını Őerur ve anasına msadele bir iş itdiki krilmeyb kendileri de temenni itdiki adar rahat ile kettiki malm defildir fikirlerini faat imek yimek kiymekke aŐır

¹⁷⁵ satır sonuna gelen kelimeye tire işareti kullanarak alt tarafta devam etmiş. yara-mazlık.

¹⁷⁶ Kelime zerine bir işaret konularak sa r yazıyor.

¹⁷⁷ عربيه

¹⁷⁸ بولقسه لر

¹⁷⁹ زمانمردده Şeklinde yazıyor.

¹⁸⁰ آسیای وسطی

¹⁸¹ اقوی

idüb yalğuz buña kâni^ç olmuşlar kana^ç at-i ğayrilere memdüh ise de padişahlara mezmüm olduğu dini himmet dimekten kināyedür.

Margınanı Kārī Hamid Efendi söylüyor Hıdayar Han Margınana kelmiş idi bir kün bazar ortasında kitib varib ne oldu bir dükkaniñ

Tevārih-i Hamse 5

66

aldına toktadı ehl-i sevķ Kela Hınnı temaşaya turdılar han yaşavıllara hayķırub üşle münav kızıñnı falan filayini uruñlar didi bir bi-çāreyi tutub ura ura öldirdiler öldikdin soñra da yüz tayaķ urulğandır köreñni falan filay öldi mi deyüb at ile basturdu yürdi ketdi hiç kim bilmediki neden böyle itdi meger mazlūmnıñ kaşında turanlar didi ki han keldikdin bu yaķ tekellüb qarab turmuşidi han da bir iki def^ç a yaman köziyle baķmışidi başķa cerimesi ma^ç lūm olmadı. Bes bundın bilindi ki hanların fetvāsında yüzine baķmaķ müsteħaķ-ı katl imiş bunu kaşısı molladan şormuş kaşısı molla buña fetva virmiş öyle olsa hanların ihlakına ^ç ulemāları ne tariķa peyvend kılmaķ kerek ve ne yüzden fetva ile ^ç amel kıldı demek kerek. Öz bildiklerinçe yürmişler aķiri bu belayı bulmuşlar. Ve's-salam ^ç ala men etba^ç el-hedi.

Tevārihlerniñ taķķiķine baķıldıķda bu vilayetler İslāmdan aķdem Farsiyan Mecusileri ve Etrak-ı müşrikleriniñ zir taşarrufında kāh ufaķ tufak rü'sāye tābi^ç kāh cümlesi bir hükūmete cāmi^ç turub zuhūr-ı din İslāmniñ ^ç aşır evvellerinde be'ceme^ç hā İslām taşarrufına kiçüb 500 yıl miķdarı duran sürmiş yedinçi ^ç aşırniñ evāsıtında Moğolyandan Çiñgiz Han ve evlādınıñ çenkeline giriftar olub birer yüz yıl kadar kāfir elinde qalmış ise de yine ol sülāleden İslāma kelenlerniñ ve ba^ç de Emir Timurniñ ve evlādınıñ vesā'ir nesilden olan İslām hanlarının hükūmetinde altı ^ç asır eyyām ötkerib el-hālete heze Rusya devletinin taht-ı himāyesinde kiçmişdir. Hāzret-i Kātibeniñ Mervden çıkıb on yıl zarfında zabt ve teşhīr itdiki arāziyi Rusya daķi Almatadan çıkıdığı i^ç tibar ile on yılda istila itmişdir. Türkistan ve Ferġanayı neşhīr iden Rus ^ç askeri başdan ayaķ on miñge bāliĝ olmayub telefātı ne kadar mübālaĝa ile söylemeler de bir miñden artuķ degildir bī mübālaĝa söyleyenler beş yüze de yetmez diyorlar. Ama İslāmdan faķať Çimkendniñ içi taşında on miñge qarib ādem

67

tofraĝa tüşüb ğayri caylardaĝı ile mecmū^ç ı illi altmış miñ belki ziyade Müselman ötden oķdan zāyi^ç olduğu rivāyet iderler.

Rusyaniñ bu memleketleri idaresine almaķ efkārı Tatar Hanlığı inķirazından ya^ç ni Saray Hanlığı bitdikden başlab damaĝına tüşmiş ise de ada şıra Avrupa tarafniñ ^ç ā'ilesinden şānī şehirniñ dānā ve dānişmend hanları ve meclis müşāveresinde diyānetlü ^ç āķıl ve diplomat vezirleri olduğından ve bik ve hākimlernin ittifaķı ve ahaliniñ ulu'l-emre itā^ç at ve inķiyadlarından Rusya ol efkārını ğāyet aheste ve aķrunlıķ ile icrā iderdi kaķan ki Mu^ç adil Han vāķı^ç ası zuhūra kelüb ^ç aķibinde hanların rekābet ve ihtilāf ve halkniñ nafaķat ve ihtilali

körilmeye başladı Rusya bundın istifâde iderek efkârını meydana çıkarıb hayli ilerüledi ise de qarım ya'ni Sivastapol şoğışı bu taraflara bir az müddet sekte virmiş idi muşâlehadan şoñra tecdid havaşla ie yine davâ'ına devam iderek cüz'i zamânda külli memâliki idaresine alub muţallibinden ziyade tofrağ kazanmışdır. İşte Bahadır Hânıñ ğayr-i 'âlimâne ğayret-i zâlimânesi Rusyanıñ maqşadını müsemirden başka bir şey köstermemişdir. Rusya mezbûr müddetden ya'ni Saray Hânlığı izmihlâlinden bu yak bunların qaşında dağıka-i fevt itmeyüb kiçe ve kündüz anıñ zıkr-i fikrinde meşğûl hanlar ise bundın bî haber bir birlerini katl ve maqtûl olarak netice-i kâr buña münecir oldı.

İmdi tahrîr-i sûtüratnıñ selkenden¹⁸² müstefad idildiki Rusyanıñ bu ilerülediki ve bu kadar memleketi cüz'i 'asker ile azil içinde mâlik oldığı egerçi şûret-i Rusyada nizam-ı kavıyyelerinden¹⁸³ sayılır ise de haqıki hâle nazâran Müselmanların beyninde galeyân iden qarşulık ve levle ve tuğyan iden şevreş¹⁸⁴ ve ğulgüle haşımalarına bâ'is iqbâl ve sebeb iftihar olmışdır. Eger hanlar muţala'a-i mülkde bezl-i tab ve halkı dağı aña satı' ve vefağ olursalar egerçi bunçalık bir ufağ hükümet Rusya kibi uluğ devlete muhârebe ile muqabele kılib bilmezse de şurut ve muqâvele ile

68

mülkni vekâye eyler idi yağud qadem be-qadem muqavemet haţve be-haţve mûmâna' atdan nâşi asanlıq ile istilâ mümkün olmayub bu ana kadar hükümeti himâye idüb bar¹⁸⁵ bir müddete kadar seririni şaklamak muvâfık olurmuydu diye köñilden kiçer. Meger irâde-i hağ buña te'alluğ tabmış levh-i ezelde böyle yapmış oldıqdan hanlar kendi qudret ve meknetlerini haşımınıñ kuvvet ve cesâmetine muvâzene ide bilmeyüb târiğ tevâriğ coğrafyayı muţallıq körmeyüb ahvâl-i zamâneye zara¹⁸⁶ ıtlâ'ı olmayub Müselmanlar bu huşuşda 'ağıldan yazmış tedbîrden azmışdurlar. <Ezâ ca'e'l-qaşa-i 'amiyyü'l-başr> eh.

Ehl-i emsale mülûketi münkârılı kuşa teşbih idüb padişah baş fuqahâ ve hükemâ iki qanat fuqara koyruğ 'asâkir çenkel dimişler. bunların bir yine nokşan tarı olursa uçmağa ya qonmağa yağud yemege yutmağa ya çenkelleb tutmağa kemlik kelüb birine kelen kemlikniñ zararı cemi' ebdâne sirâyet ider oldıqdan baş bunlara berâber nazâr eyleyüb bir dişine ziyan kelmemesini muţala'a ve mülâhaza itmek lâzım iken hanlar faqat başlığına mağrûr olub a'zâ-yı mezbûrlardan iğmâz 'ayn eyledikiçün tırnağlar tökilüb qanatlar qoyulub ceşe 'adm koyruğ ketibler elinde qalem öldi qaldı. Ne yabmaq kerek.

Li-Mü'ellife

Hamud oldı dilim keşki nebudi haţrım zâdi

Zamannıñ bî temizi dik bulurdım ğamdın azâdi

¹⁸² سطور انتك سلكندن

¹⁸³ قويه لرنندن

¹⁸⁴ شورش

¹⁸⁵ ز belki yerine

¹⁸⁶ ذره

(2nci) Altı Şehir Hanları.

Altı Şehirniñ Ahbārı:

Fergana Hanlarını yazıp ferāgatden soñra Türkistan şarķı ya'ni Kaşğar Hanlarını taħrīre ibtidā ve bu huşūşda ahali-i mezbūrenin ellerinde tevāriħ kitābları körilmedikden evveldin aytulub ecdādlarından işidile kelmiş sözlerini cem' kılıb ba'de'l-intiħab ol münteħabniñ daħi zabda seniyyü't-taķaķ iderek yazdım <esta' in bi'l-lah>.

Evlād-ı benī Ümeyyeden ħalife-i evvel ħazret-i Mu'āviye rażıya'l-lahu te'āla 'inne ħilāfetinde Türkistanniñ Kaşğar şehriye ta'ribe Kābķan dimişler ve cimin Farsıyla Çaç daħi dirler kırķ beşinçi hicriyede fetħ olunub yaħud bu evlādniñ altınçısı Velid bin 'Abdümülk 'aşrında Kātibe bin Müslim Kaşmir ķurbında Kānuç şehriye alub ba'de deryā-yı Belħke Ceyħundur ħala 'Amu Derya dirler andan kerāmetle kiçüb Kaşğara keldiki tefāsir ve tevāriħlerde mestūr ve liken ehlini İslāma da'vet itdiki mestürdur bu vilāyet ħaccācniñ eyyāmında İslāma keldi ve aña tābi' idi didikleri merķüm fetibeniñ keldikinden ma'dül olsa kerek zīrā ol zāt ħaccāc tarafından Ħorasan ħākimi idi. Ħazret-i Kātibe bu seferde on ya on iki kişiden mürekkeb sefāret tertīb idüb Kaşğara könderdiki ve müverriħlerniñ Çin deyü yazdıkları uşbu Kaşğar olmağa maznündür. Fihrist-i Tāriħ-i Tāberīde <Ħaber-i küşāden Kaşğar ve reften Kātibe bi-gazā-yı Çin> 'ibāresiyle taħriri ba'de fetħ-i Kaşğar Çine yollandıĝını kösterir ise de ħaber dāħiliyesi Kaşğardan ötüb Çine ketdiki ve ehlini İslāma da'vet itdiki şariħ degildir eger Kaşğarı kiçüb şarķa ölse idi Çine

varańça olan şehirlerniñ birinden lā aķl bir naķl söylenürdi çünki Kaşğar ile Çin beyni az mesāfe olmayub niçe aylık yoldır bes imdi Tāriħ-i Tāberīde Çin lafzından münfehım olan ma'nāniñ aşlı Türkistan Çinniñ pay-i taķtı olan uşbu Kaşğar ola. <El-'ilm 'inda'l-lah>

El-ħāşıl 'asker-i İslām bu cāniblere 'aşr-ı evvelde ķadem başub soñra ħükümet-i Āl-i 'Abbasa intiķal itdikde daħi müsta'in bi'l-lah ibnü'l-Mu'taşım eyyāmına ķadar anların elinde olub vali ve ħākim ħalife tarafından ķā'im ve naşb olunurlardı ba'de iki yüz illi ħududında müluk-i şafariye şümme müluk Samāniye şümme müluk Ġazneviyye şümme müluk Selcuķiyye zuħūr idüb bu vilayetlere teğallüb eylemiş iseler de Kaşğar Hanları ekşer o ķatda bunların zir-i taşarrufından ħāric ve müstaķil turdıĝı iħbār-ı sevābık ve āşārāt-ı levāħıķlarından vāziħ ve müstebandır ba'zılar dirler ki Kaşğarilerniñ düvel-i māziye toĝrusında söylenen aĝız iħbārına i'tibar olunmaz çünki bu cevānibler āl-i 'Abbasniñ elinden çıķdıĝı soñında Türkistan ve Māverā'ü'n-nehre tevā'if-i mülukdan kimler ħan ve taķt kaķları ne şehirde olduĝı tevāriħlerde bi't-taķşil yazıla kelmiş Maverā' 'ibāresi ise derya-yı 'Amudan öte taraflıñ küllisini şāmil ve Türkistan daħi bu isme dāħil iken ol devirde Kaşğarda ħan varlıĝı ma'lüm degil deyüb lakin

dikkatle nazar itsele varlığı körinür qalür şöyle ki mülük-i Samāniyyeyi cemi⁶ bilad Māverā'ü'n-nehre mālīk idilir deyüb yine bu evlādın yedinçisi Emir Nuḥūn Türkistan Şahı Buğra Ḥan ve İllik Ḥan ile vāqı⁶ asını yazmışlar bes ağız ḥaberleri kezbe¹⁸⁷ ḥamal iden zevat-ı kiram Türkistan ile Māverā'ü'n-nehr⁶ ibāresini kerek kibi fark itmeyüb Türkistanı Māverā'dan şayurlar mü'verriḥlernin Māverā'dan muradı Ceyḥun ile Seyḥun beyni olub Türkistan bu ḥududdan ḥāricdür böyle olmadıqda sened tutmuş tevāriḥ kitābları kendi kendine mu⁶ arız ve da⁶ va idenlerniñ derdi bī mu⁶ āllec qalür egerçi coğrafya-i kebirde Türkistanı üç kısım kılib Māverā'-yı Türkistan vastı¹⁸⁸ dimiş ise de ekşer mü'verriḥin

71

Māverā'nı Türkistana muḳābil zıkr eylediki Māverā'dan Türkistan ismi maḥv-ı merfū⁶ oldıqına şāhiddir ez cümle Cihān Nümā şāḥibi Ḥorasan Ceyḥunıñ ğarbına ve Māverā'ü'nehr nehr-i mezbūr ile Seyḥun beynine taḥşış eyleyüb Māverā'ü'n-nehrniñ ḥadd-i şimaliyyesi Türkistan ile maḥdüddir dimiş imdi bizim yazaçağımız istima⁶ iden aḥbardır baḥş-i cevāb ile seyr-i saḥn eylemeyüb maḳşadımıza müteşaddi olalım.

Bu vilayet eyyām-ı ḥaccacda İslāma kelmiş didiki ḥaber nādir yuqaruda işare idildi⁶ aşırımızniñ şā⁶ iri Nāzım Bilal <ğazavat-ı Çin> nām kitābında ki rāvi rivāyetde mundağ didi İla şehri Ḥicaza tābi⁶ idi didiki bu nādirde şadrdur bu qolnıñ tevcīḥi qatibe keldiki zamānda İla Kaşğara tābi⁶ olada pay-i taḥt olan Kaşğar qatibeye serferv¹⁸⁹ itdiyse tābi⁶ metbū⁶ niñ taḥtına dāḥildir beher ḥal bu vilayetiñ İslāmdan aqdem ve soñra olan ḥalleri şariḥ ve qaṭ⁶ i ma⁶ lūm olmayub lakin qarāyinlerinden¹⁹⁰ istifāde idilen bu devir ki Kaşğar muzāfātı qadimde Qambel şehrine qadar müstakil bir ḥanlık olub verası¹⁹¹ Ḥıtay ve anıñ şarḳı Çin memleketi olmuşdır el-ḥālete heze cümlesi Çin maḥkūmında bir şūrete kirmiştir köhne tevāriḥlerde bunlar yalguz Ḥıtay yaḥud Çin ḥükümeti deyüb Kaşğar ile üçevsini bilā fark bir kıla yazdıqdan Altı Şehir aḥvāli belürsiz qalmıdır Cihān-Nümā şāḥibi ibn-i Sa⁶ idden naqlen Türkistanda olan iki darü'l-mülkniñ biri Kaşğar ver biri Ber Sacandır¹⁹² Fazıl bin Yaḥya el-Birmeki zamānında ḥalkı küffar-ı Etrak idi soñra İslāma keldiler ve Selcuḳıyye tā'ifesine muṭi⁶ oldılar dimişdir Birmeki Harunü'r-Reşidniñ veziri olub ikinçi⁶ aşırımıñ ricāl indendir böyle muvāzi⁶ de vaqāyi⁶ -i eyyām padişaha mensüb olur iken Cihān-Nümāda ḥalifeyi yazmıyor vezire nisbet virdiki ḥalife-i müşār-ı ileyh umur-ı devlet kellā Birmekiniñ eline tevviż itdikinden ola müderris-i a⁶ lem Aḥund didiki Türkistan cemi⁶ ān Şadık Buğra Ḥan elinde İslāma keldi en evvel men eslem mine't-terkü¹⁹³ ş-şaduk qulı Şadık Buğra Ḥan

72

¹⁸⁷ كذبہ

¹⁸⁸ وسطی

¹⁸⁹ سرفرو

¹⁹⁰ قراین

¹⁹¹ وراسی

¹⁹² برساجان

¹⁹³ belki Türk. anlamına bak.

Hoqanda vārid olmuş deyüb bina-i ‘ala hezā bu qat‘amız mezbūr Şadık Buğra Hān ile başlandı ve bu hāl ya‘ni Şadık ile ibtisār yazaçağmız aḥbarıñ sıdıkına dal bir ḥüsn-i fal oldıǵı vefāq-ı ‘acibe ve tevāfuk-ı ğaribedendir el-muvaffıq huva’l-lah. Etrākiñ İslāma keldiki egerçi Buğra Hāndan aqdem amma bunıñ eyyām-ı henkāmında İslām ziyadesinçe uc ve kemālinçe revac aldıqdan lafz olbuña mensüb olmuşdır sabıķū’z-zıkr Kaşğar ve Ber Sacan beldeleriniñ aşıl ismi menķül Tatar beyānātı evāhirinde beyān idilür. İnşā'-Allahu Te‘āla.

Sultān Şadık Buğra Hān haqqında Ahali-i Altı Şehirniñ Ahbār-ı Tevātiri ve Anıñ Hālefinde Gelen Hānlarınñ Aḥvāl-i Terādifi

Şadık Buğra Hān ‘aliyye’r-raḥmete ve’l-ġufrān şeref-i İslām ile müşerref olan Türkistan Hānlarınıñ evvelidür. Şadıkniñ aşıl ismi Darvendir Buğra Hān laqab bulsa kerek beyāni aḥırde kelür. Atası vefātında yaş olmağın vālidesini ‘Ümmi Ğarun¹⁹⁴ Buğra Hān alub ağasınıñ cay nişini¹⁹⁵ olmuş. Darun yedi yaşına yetdikde ḥazret-i Hızır ‘Aleyhi’s-selam buña yulķub şaddında oldıǵı diniñ bi-ṭalanni¹⁹⁶ bildirmiş naşihat kılıb köñlini andan döndirmiş Darun ol künden bu yaq öz dininden ya‘ni Mecusilikden a‘raz idüb aya¹⁹⁷ haq dinniñ haqıkatini nereden añlarım deyüb yürmiş. On beş yaşlarına irdikde bir kün nökerleriyle şayd-ı şahrā kılıb yazıya çıkar bir fırķa kervana rast kelür anlardan nesne almak üçün metā‘ını çışdirib eşyalarını körüb oturdıǵı ḥinde kervandan birisi şuv yaqasına kelüb teşāret kılıb ezan oqur ezan avazı işidildiki ile ehl-i kervan cümlesi namaza kidüb meta‘ çışilgen çaçılğan köyi yerinde qalır eşyada aḥdiniñ işi olmayub namaza şervi‘ itdikden Darun te‘accübe qalub aya bunlar ne dinde ademler imiş ki ‘ibādeti ‘indinde dünya bir şey ornunda körilmiyor deyüb İslāmniñ aşlını ve faşlını bunlardın şorab bilmiş köñli din-i mübeyyine meyl ve muḥabbet

73

idüb ol caydın kirü dönmiş ba‘de kervan daḥi köçüb şehre kirmiş Darun her kün bunlarınñ yanına varıb kelüb dinniñ haqlıǵını kemā haqķa¹⁹⁸ bilüb Müselman olmuş anlarda Darunniñ ismini Şadık qoymuş kervanniñ kārı tamam olub şehirdin ketmek buldıqda kervandan iki üç ādem alub qalmış Şadık anlardan aḥkām-ı din ve Qurān-ı ‘Azim öğrenmiş ama bu sırrı izhārdan ḥavf ile aḡyardan imanni ketm ider imiş. Bu hāl ile niçe eyyām ve aylar ötüb birkün anasını İslāma kelmekni reḥā ve niyaz eylediki Şadık ise Şadıkı katl iderim deyü yemin eyleyüb Ğarun Şadıkı çaķırıp şordıqda inkar eylemiş vezirler dirler ki buña haqıkatni bilmek kerek olursa bir but ḥāne esasını şalmağa Şadıķa emir idersiz İslāma keldiki rāsit ise ulumni iḥtiyar ider aña qavl olurmaz vālā bu işi işler didikde buña emir idüb Şadık üstazları ile aqıllaşub mescid olmaq niyetiyle but ḥānenin esasını şalmış. Ba‘de zamān fırsat tabub Ğarunniñ kendini İslāma teklif itdikde ötemeyüb Şadıķa su-i zan kılmış ya‘ni öldirmek olmuş. Bu yaman şomlık öz başına yetib uşbu butḥāne cibarında Ğarunı yer yutmuş ornu henüz çuķır imiş ḥālā bu butḥāne mescid cāmi‘dür astun artuşda diyorlar ol eyyāmda pay-i taḥt bu qal‘a

¹⁹⁴ عمى غارون

¹⁹⁵ جای نشینی

¹⁹⁶ بطلاننى

¹⁹⁷ ایا

¹⁹⁸ كما حقہ

bulsa kerek el-an daği Kaşğarnıñ ma' ruf beldelerindendir. İsm-i qadimi Balasağun imiş. beyanı ahırde yazılır.

Garunnıñ fevti şoñında Şadık Buğra Han tahta cülüs eyleyub cemi' bilād-ı Türkistan bu hannıñ şayhı ve zul-i saykı ile İslāma kelüb bu vilāyetde din-i mübin-i Muhammedī müşār-i 'aleyhü'r-raħmeteniñ ğayret-i 'ālisiyle intişar olmışdır. Devri dörtnçi 'aşırnın evāsıtında ya' ni 350 ile 400

74

Hicriye arasında olub qabri Artuşda ziyaret kılinur. Bu zāt lāyık-ı cennetiñ ceziri Yusuf Qādir Han(1) laqabı imam padişahdur Şadık Buğra Hannın telkîni ile imana kelüb köb ğazalar kılmış elinde 'azim şehirler feth olmış kendi hanlık rütbesi hā'iz olmayub han lafzı isimden cüz' bulsa kerek qabri Kaşğardadır. Şadık Buğra Hannıñ oğlı qalmayub Nur 'Aliye Han nāmında yalguz bir kıızı qalmış Astanada ziyaret kılinan Alb Ata Hāceniñ anası budur diyorlar ba' zılar Şadık Buğra Hannıñ devri ikinci 'aşırnın içinde olub 190ınçı senede vefatını taħkikle buña mezardağı çeraqçılarnın elinde tevliħ nāme varlığını sened kılib közimle kördim dimiş ise de bu vilayetde o eyyāmdan ¹⁹⁹tabu ana qadar tevliħ nāme yoqalmayub keldikine köñlim inanmayor şāni şalbih kıızı Alp Ata Hāceniñ anası olb Alp Ata on yedi vāsıta ile hāzret-i Hānefiyeye müntehi oldığı cihetinden iki yüz yıl yetmez müddetde bu 'aded ata ötmek metşür olmayub her babaya iñ az hesab ile yigirmi ve yigirmi beş yaş şaldıkda dađi Buğra Han 'aleyhü'r-raħmet dörtnçi 'aşırnın ricāl inden olmağı meczūmdır ve bu devirde kelmiş keçmiş diyenlernin sözi 'aqla ma' kül şaħte aqrab ve şıdqa ufaq körinür. <Vallahu a' lem ve bi' āme ya' lem>

Alp Arslan Han

Şadık Buğra Hannıñ vefatı ba' dında merħūmnıñ kıızı Nur 'Aliyye Han din toğmış Alb Arslan tahta nişin olub bu zātınñ bahadırılıkı 'āleme meşhūr olmış. Sulğan Seyyid Alb Arslan Sa' id Bahadır Han deyü laqāb qonmış. Buña seyid dimeknin aşlı hāzret-i 'Ali Kerrema'l-lahu veche isnad ile olub nisneti nev' ān²⁰⁰ halilden hāli ve hilaf-ı zāhirden sālīm degil ise de müverridinde yazmayub qaldırmaq münāsib körilmedi. Hikayesi böyle imiş. Bir kün 'azizlerden biri Şadık Buğra Hannıñ huşūrında hāzret-i 'Ali Kerrema'l-lahu vecheniñ kerāmāt ve menāqıbeni 'ında'l-lah derecāt ve merātıbeni

Meşhūr Qudatku Bilik mücellesiniñ²⁰¹ mü'ellifi uşbu Yusuf Qādir Handır ki Şadık Buğra Hana taqdim itmiş. <'Aleyhümā er-raħmete>

¹⁹⁹ تابوآنه

²⁰⁰ نوعاً

²⁰¹ مجله

söyleyüb her bir zıkr itdikçe esedu'l-lahe'l-gâlib deyü şecâ' at ve ğayretni ta' rif ve tevşif ider bu hinde Nur 'Aliyye Han işükde qarab işidüb turmuş iken ol hâzrete kulağdan 'aşık olub kemal-i muhabbetinden keşki o zât-ı şerifniñ eyyâmında bulsam kendimi aña 'arz idüb nikağında bulur idim deyüb könlindin kiçer. Hükümet Hudâ bu fikirden şehvetlenüb hâmil olurda bir uğıl toğırır ismini Esedu'l-gâlibniñ tercemesi olan Alb Arslan deyü tesmih ider bes Aln Arslanniñ hâzret-i 'Aliye nisbeti ve seyyidlikden kısmeti bu râbıta ile olub Alb Arslanniñ tevellüdi ba'dında mezbûre kız Yusuf Qâdir Handan vezirnin oğlı Qadır Han Hâceye nikağlanmış Qadır Handın Astanadaki Alb Ata Hâce vücûda kelmiş bes Alb Hâce Alb Arslan ile mâderiki peder cüdâ ya' ni ana bir ata başka biraderler ola. Qadır Han ile Alb Ataya Hâce lağabı Qâdir Han vezirnin zevcesi tarafından tekmişdir ki zevcesi Hâce zâde olub iki albnıñ nisbeti ana tarafından hâzret-i hanefiyeye müntehi olur imiş. Şâhibü't-terceme Alb Arslan Hannın devri beşinçi 'aşırniñ evâsıtında olub Cedi Kam şehidânda medfündür. Kam Şeihdân şehidler kamı demek olub bu cayda 'asâkir-i İslâm namaz bi-medâdda²⁰² iken hâletde küffar hücum idüb Müselmandan köb âdem tofrağa tüşmişler han daği ol cayda şehid olmuş hâlâ bu cay büyük ziyaretkahdır. Arslan Hannıñ fevtindin fitrat toğub ya' ni mezbürniñ vefâtıyla ahali arasına ihtilâf ve iftirak tüşüb bundın soñra kelen bu cânib-i müluklerniñ ahvâli mazbûğ olmayub perakendelik ile iki üç 'aşır yıllar ötmüş. Bu hanlarnıñ aba ve ecdadları kitâbnıñ evâhirinde Mongul Tatar mâde senede taħrîr idilür. <İnşâ'ü'r-raħman>

Ħaber-i Tuğluğ Timur Ħan

Sikiziñçi 'aşırniñ içinde Tuğluğ Timur Ħan toğub câlis-i taht saltanat oldığı ile bu vilayetler küllen²⁰³ anıñ zabtında olmuş.

Semerqand ve Buğara vilayetlerine kadar varmış ya' ni bu ülke daği anıñ hüküm ve nüfuzına kirmiş oğlı İlyas Hâceyi Semerqanda hâkim koyub Aqsak Timurnı anıñ nâ'ibi yaħud ğayri bir şehre vali koymuş Tuğluğ Timur özi İlaya katub vefât oldıqda İlyas Hâce ile Aqsak Timur beynine bir vedet²⁰⁴ tüşüb soğışub İlyas Hâce kaçub Kaşğara va andan İlaya kelmiş Aqsak Timur İlyasniñ arkasından kıvaraq²⁰⁵ kelüb İlyas Hâceyi öldirib Tuğluğ Timur Hannıñ kızını nikağlanub ve tahtı olan Kök Taşı köçirüb Kürekan nâmını köterib Semerqandge kaytmış qalmağ (lüğatinde Kürekan küyev dimekdir) âdemler Aqsak Timurnı Bacin bardı Bacin Hannıñ kızını aldı Kök Taşı anın cehazı yaħud mihrine şaldı ve Dungan halkı Aqsak Timurnıñ 'askerinden qaldı didikleri haberniñ ğalağ-ı aşlisi budur. Muğallağları²⁰⁶ bu ğalağaya tüşiren esbablardan biri o 'aşırlarda Ħoblay Han evlâdından Bacinde Tav²⁰⁷ Timur Han Toğun

²⁰² بامدادده

²⁰³ كلا

²⁰⁴ برودت

²⁰⁵ قوارق

²⁰⁶ مغطلری

²⁰⁷ طو

Timur Han nâmında zevatlar hanlık kılıb Emir Timur Tuğluğ Timur Hanıñ memleketine vardı âvâzeyi irakdan işidenler Bacin Hanı olan Timurlardan hıyal kılıb birden isimde ve birden cins ve dinde ve hem eyyâm ve hinde iştiraklarıdır egerçi Tuğluğ Timur Han İslâma kelmiş ise de yine anı tamamen fark idemeyüb ve ol eyyâmlarda coğrafya ve harîta isti' mali dañi kim oldıkdan az mesâfeyi İlyas şanub İlaya Kaf Tağının çiti Küreyi anıñ kiçidi bildiklerinden ve 'avam halkı Qalmağ ile Hıtaya imtiyaz kılmayub hannıñ nerede turduğunu ve tahtıñ nerede oldığını dañi bilmeyüb zına Çin zi' mâ Bacin diyerek yañlış yuñlış habere ketmiş ola yañud Çin memleketini teşhîr itdi dimek ile Timuru medh ve mübalağada kemaline yitgürmek için nemek hor ve kâse lisleri²⁰⁸ böyle yalğan şöhet itmiş ola vâlâ Emir Timurnıñ Bacine vardığı haber tevârihlerde körinmiyor amma Timurnıñ evlâdına Kürekan dimek meşelâ Mirza Miranşah Kürekan Mirza Ebu'ul-Qâsım Kürekan Sulţan

77

Sa'id Kürekan Mirza Miranşah Kürekan bunlar küllisi Emir Timurnıñ kürekan laqabına tabi'yyet ya'ni bu isme bâ' iş olan Tuğluğ Timurnıñ kızından vücûda kelüb andan münşe'ab oldığıçündür Emir Timurnıñ hâtonlardan olan evlâdına kürekan dinilmez kürekan nâmında bundın ğayri aqval ve aħbar var ise de aşdığı bu olub bâkisi yazmağa arzumız ki kezbi zâhirdür.

Şâhibü't-terceme Tuğluğ Timur Han cenuben Tañgaç ya'nii Tibet ve Buğara şarğan ve şimalen Alutay Tağı ve İrtiş Ağumu ve Ob Nehri ğarben Ural Tağı ve Ural Diñizi qurbınaça hükmi nâfiz bir han-ı 'azimü'l-' unvan idi hatta Bacin Hanı buña mülâzemet itdikini rivâyet ve Kök Taşın ol handan buña hediye keldikini hikayet iderler ve ba'zılar Bacinde han oldığını ve soñra Bacinde turmağdan cinsdaşı olan Mongulistanda turmağı terciħ idüb İlaya keldikini ve Kök Taşı Bacindin kendiyile bile alub çıkdığını ve bu Caydın Bacine hükümet kıldığını naql iderlerse de bu dıraz sözler bayağı iğlat-ı 'âmmaniñ muhteliħ bir rü'yâsıdır.

Tuğluğ Timur Han Qalmağ iken Ebu'n-Naşr ibn 'Arşüddin ibn Celalüddin Bağdâdike soñra kitki olmuş ibn ebu Hafız Buğarî elinde imana kelmiş beyanı böyledür şehr-i Hoten ile Levub²⁰⁹ Suyı beyninde bir qumlık şahrâ var sür'atle seyrde on biş künlik mesafedür altı şehir ahalisi buña Dikadka²¹⁰ şahrâsı diyorlar uşbu şahrâ-i qadimde abadanlık olub niçe 'aded şehr-i 'azim var imiş a'zamı Kitek isminde olub cümlesiniñ medar ve merci' i bu şehir imiş Mevlana Celaleddin Hazretleri Bağdaddan Kitke keldikde ğalayık bu zatıñ müstecabü'd-da'vât idikini bilüb ilticâ iderler ki ğaqqımızda du'â kııl Hudâ bizleri ğani kılsun Mevlana Hazretleri anları red idüb aħret üçevi du'â kıılay dünyayı taleb eylemekniñ aħiri ğüsrandır diye mürâren men'eylediyse de (e'n-nas ğariş 'ala mâ men') mefhûmınça ğazretiñ men' i bunların ziyade ibram ve'l-ğâhne

78

²⁰⁸ نمك خور و كاسه ليس لرى

²⁰⁹ لام و لوب lam ve ardından gelen harf birleşik.

²¹⁰ دكادكا

bâ' iş olub dünyayı dünya râğıb oldıklarından bir meczûb halinde (Allahum keşr mâlehum ve şakl eşkâlehum) yâ rab bunların malını köb ve yüklerini ağır kılmak kelimesi²¹¹ lisan-ı mübareklerine cârî olub Hüdâ ol memleketde altun ma' deni halk elemiş hâlâ Hötent müzâfâtında altunun keşreti bu eşirden imiş du'ânın berekâtıyla ahali nihâyetde gani olmuş çünkü insan nisyandandır evvelgi hallerini unudub küfrâne-i ni' metle Hüdâyâ 'âşi olurlar Mevlana Hâzretleri de bunları naşihat kılib müfid olmadıkda kudret-i şahhar ile esmândan kam yağub cümle şehir kam astunda kalmışlar uşbu nâzil olaçaq belayı hâzret-i haq te'âli Celaleddin Hâzretlerine keşif ile bildirib kendileri şehirden çıkmaya me'mûr oldıkda sırat süyde²¹² şâbit kadem muhallişlerini bu ahvâlden akâh eyleyüb men ise ketmege me'zûn oldım sizlere bir 'alâmet vireyim anıñla 'amel eyleyüb şâyed necata iresiz deyüb niçe mevzûn ve uzun yığaçları yalgab ulab bir yere tikib gâzab elhi²¹³ olub kam yağdıkdâ uşbu yığaçı uşlab devre kılib ya'ni tekürmen kibi eylenüb hava açıldıkdâ meni isteb tabkaysız diye çıkıb ketmiş mu'ayyarlı künde mev'ûd kam yağub müridler yığaçı tutub aylanub kam niçe kiçe ve kûndüz yağub cümle şehir âdem ve emvâlli ile başılib tamam yığaç berâberi buldıkdâ hava açılmış mezbûr müridler selâmet çıkıb Aqsuya kelmişler Mevlana hâzretlerini ol cayda tabub hıdmetinde bulmuşlar bu hinde Tuğluq Timur Hânın bu vilayet barçası anın zir-i taşarrufında idi bilad-ı mağzûbın haberi mesmû' oldıkda haqıkatni bilmek için şehir-i Aqsuya kelür harab olan şehirin halinden haberdar kim var deyü tecessüs kıldıkda bir niçe âdemler içinden çıkıb kelmişler deyüb han bunları da'vet itdikde Mevlana hâzretleri müridleri ile bile varır han bunların vâkı' ayı şoraşub söyleşub oturdıkları eşnâda namaz vaqti olur müridniñ biri hannın huzûrında turub avaz-ı bülend ile ezan okur han bu nedür deyüb

79

bunlar ezan-ı Muhammedidür bizler bunın berekâtında selâmet çıkmışız cevâbını söyledikde hannın köñli İslâma meyl kılib bizim muqırrımız köremiz cem nehri ya'ni İla şuvınıñ falan mevzû'ındadur aña varınız men sizleri ikrâm iderim deyü va'de kılmış han ketdikde Mevlananın ecli qarib iken rahletini bilüb hayatından me'yûs oldıkda oğlı 'arş aldına va ba'zılar kılınça bu vâkı'a 'arş aldına olub oğlı Ebu'n-Naşra vaşiyet itmiş han ile böyle va'dem var idi menden selam diyesin varıb anları dine da'vet idesin dimiş müşâr-ı aleyh uğul atasını defn itdikden soñra vaşiyeti ile İlaya kelmiş kendini hana bildirib han imana kelmiş a'van ve itba'ından yedi yüz âdem Müselman olana kadar İslâmni mestûr tutmuş ba'de Müselman olduğunu aşikâre eyleyüb Qalmaq tâ'ifesi aba ve ecdadnıñ dinini terk itdiñ deyü hana galv ve gariv²¹⁴ kılib niçe miñ âdem cem' olub kelüb Müselman olanları muzâyaqaya tüşürmiş han anları zerâfetle toqtatub naşihat kılib haq dindir didikde haqlığına delil kerek dâ' i din olan zât bir kerâmet östermek lazım deyüb ne küne kerâmet istersiz didikde anlar bu evliya didikiñ âdem bizim falanı pehlivan ile küreş tutsun eger yaqıtsa²¹⁵ cümlemiz anın dinine kireriz ve didiki ile yürüriz vâlâ ol âdemi elimize viresiz bildikimizi kılıruz dimişler

²¹¹ كلمه سی

²¹² صراط سویده

²¹³ الهی

²¹⁴ غلو و غریو

²¹⁵ یقتسه

Çalmağnıñ pehlivanı mināre dek ʔoyıl ceml kibi cesim Mevlana ʔazretleri riyaʔı naʔif ceşede za' yıf olmağla ʔan endişeye tüşüb cevābda tevekkuf ʔılmış ʔazret-i Mevlana ʔana ʔiṭāben va' deyi muḥakkem ile inşā'-Allah bi-şerāfet Resulu'l-lah yaḫuturım dimiş aralarında şuruṭ ve muḫāveleye müsttaḫkem itdikden şoñra meydan ve küreş tutmışlar ʔazret gālib olub pehlivanı köterib yere ordıḫda pehlivan özindin kitib bi-hoş olmış körir ki ʔıyāmet ʔopmış ' arşat bulmuş ʔalāyık tolmuş cennet bezenmiş cehennem yanub ʔızarmış Müselmanlar ucmağā kider küffarı tamuya atar zebāniler kelür bu pehlivanı bağlab o da taşlamaḫçı oldıḫda dad ve feryad ʔılıb

80

vay feriştelere mundan burun bu ḫāli bilmeb idik işitmey idik ḫālā bir ḫādidin kelüb ḫaḫ yolın kösterib anıñ sözini ʔabul ʔılmaḫçı ve dinine kirmekçi idik meni azad ʔıl Müselman olurım deyüb feriştelere bunı ʔoyı virdikde ʔıvançından <lā ilahe illa'l-lah Muḫammed resulu'l-lah> kelimesini telkīn ʔılarak turub kelmiş ḫaḫıḫat ḫālını ḫaḫıḫa aytub uşbu anda ḫāzır olan niçe miñ miñ ādem imana kelüb barçası birden başında nişāne-i küfr olan ʔalinsuh²¹⁶ ya' ni ʔalpaḫlarını deryaya atdıḫda şuv tüsülüb buñalıb eṭrafı başub küreyi ḫarab ider oldıḫda ʔalpaḫnı şuvdan alub taşla eylüb taşla diyen maḫalde İla İla deyüb bu şayḫa ve şada İla şuvına nām ve ' alem olub ʔalmış andan muḫaddem buña Cem Şuvı diyorlar imiş naḫillere nazaran Cem isminde iki şuv olub biri Çuv biri bu balsa kerek ve cem nāmında bir şuv Ural cayıḫ civārında daḫi var olub bu künde buña Dim Şuvı dirler imiş.

Rāvı ider mezbūr ʔam başmış şaḫrā-yı tih kibi çulda deve ile sür' atle yürüyüb on bir künde Levub Köline yetdik ʔaytuşda iñ boğaz ya' ni mesāfesi az yerinden tokḫuz künde çıḫdıḫ bu beyabān bir yeniñ²¹⁷ ba' zı yerlerinde şehir ornu nişanı ve ba' zı maḫalde miḫrab ' alāmeti kibi āşarlar körinür didi eh. Ve ba' zılar ʔam astundın açılıb ʔalmış ḫazinelere yolıḫdığını da ḫıḫayet iderler.

ḫālā Levub Köli civārında yüren illerimiz burun²¹⁸ Tuğluḫ Timur vaḫtinde Müselman olan ʔalmaḫ cinsinden imişler ki Timur ḫanniñ vefātı ba' dında olan müteferriḫalık eyyāmlarda ʔalmaḫnıñ küfürde ʔalanı İslāma kelenlerine gālib olub mużāyaḫaya tüşürdikde bunlar bi'z-zarüre terk-i diyar iderek bu cānibden köçüb Levubğa ketmişler. İmtidād-ı zamān ile bunların İslāmiyeti nihāyet za' yıflanub cebeli-i aşliyesine ric'at itmeye az ʔalmış iken merḫūm Ya' ḫub ḫanniñ eyyām-ı henkāmında ḫayli aḫarub İslāmı ḫayli güzel oldı deyü söyliyorlar. Bu aḫbār-ı meḫmūna varıb diñliyenlere zarif bir

81

ḫıḫāyedür ki Tuğluḫ Timur ḫan eyyāmından bu yaḫ ağızlarda aytula kelmiş āşardandır.

²¹⁶ قلنسوه

²¹⁷ بر يه نك

²¹⁸ بور bu kısım normal metinde geçiyor daha sonra üst tarafına kalemle ون harfleri eklenmiş.

Tuğluğ Timur Hanın müdeffini Gulcadan dört menzil yer Kırgaş Şuvı boyında büyük ziyaretkah olduğunu imam Artuğ Kârî ve gayriler haber birdiler. Hükümeti sikizinci ‘aşırnıñ evâsıtında olbu yine bu ‘aşırnıñ evâhirinde ahrete intikal itmişdir. Tuğluğ Timur Han bin İsan Buğa Han bin Devi Çeçen Han bin Barağ Han bin Yesuntu bin Mutken bin Çağatay Han bin Çingiz Han ile de İslâm-ı resuğ tabub ahalinin i‘tikadına i‘timad itdikden soñra Ebu’n-Naşr Hazretleri oğlı şeyh Muhammed Şâdıķı hannın huzûrına koyub özleri aşhab-ı kehfi ziyâret niyetiyle Turfan Hana varıb anda medfün olmış ceridemizde meşûr bülend künbez budur. Bir niçe sene soñra müşâr-ı ileyh şeyh Muhammed Şâdıķ daği intikal idüb cesed-i mübarekleri Kırgaş şuvı boyına koyılmış anda ziyaret kılınur kendinin ta‘yini boyınça evvel hannın künbezine varıb kırân oğub ba‘de bu ‘azize kelinür deyüb bu nağl daği Artuğ Kârîden mesmû‘dur.

Tuğluğ Timur Han merhûmnın ‘akibinde Aqsak Timur vâkı‘ası ki ‘äleme meşhûrdur ehl-i İslâm arasına belvâ²¹⁹-yı ‘azim bırağub za‘if külli târî imiş aqsagın fevtiyle müzebbez belik kene²²⁰ meydan alub ‘âkıbet-i Kaşğar muzâfatının her şehrinde bir hâkim ve her beldesinde bir vali müstaķil şahlık kılıb turmışlar. Hicretnin elf-i kâmilleri hududında bir az müddet Buğara Hanına tâbi‘ olmuşlar ise de yine evkat-i seri‘ada rûsum-ı sâbıklarına kaytmışlar ya‘ni her şehrin hâkimleri mahkûmına hanlık kemendini atmışlar. El-hâşıl iki Timurdan soñra kelen Kaşğar Şahının hükümetleri hazret-i Āfâk devrine kadar Aqsudan ötüb Turhan haddine kadem başdıķları ma‘lûm degil. Buña ya‘ni Aqsudan tecâvüz kılmadığına niçe vech kösterirler. Evvel

Tevârih-i Hamse 6

82

tâlib-i istiqlâl iden hâkimlerin aşlı hanzâde olmadıklarından ta‘aşşubla olan hükümete âdemlerin inkıyadı faķağ fırsat közetmekden kinâye olub az müddetde ahali tarafından katl ya ‘azl olunurlardı bu eşnâda halk ara nifâklık tüşüb işleri muharebeye ‘âid olmağla diger bir zât kâ‘im olana kadar her kimnin damagına hükümet hevesi tüşüb kıtal ve cidal ile tamam çarçakda inşâfa kelüb birini hâkim naşb kılurlardı bu ihtilalnin her birinde kâh Kaşğar Hoten pay-i tağt ve kâh Aqsu Kuça²²¹ medâr-ı bağt olub evvelgi iki belde muķırr-ı saltanat oldıķda himmetleri Aqsu Kuça Kara Şehir taraflarına ve bu üç pay-i tağt oldıķda teveccühleri Kaşğar Hoten Yarkend taraflarına olarak bu ortalarda duran ile ‘ömür kiçürüb serhadleri serencam kılğunça bir hâdişe-i cedideye uçrab sed sebil olunurdu. İkinci vech tarhan muzâfatı Hıtay taraf hudud olmağla küffar Çine bir seper ya‘ni kalğan mülâhaza kılıb bi-hâle koyarlardı. Üçinci bu muzâfatın hâşılı kim ya‘ni haracâtına kifâye ider ve hazineye fâide ider derâmâtı²²²

²¹⁹ بلوای

²²⁰ بلیك كنه

²²¹ كچا

²²² دراماتی

olmadıktan ayadirlaraça²²³ ictihad idüb alub ba' de bu efkârlar mâni' olarak Tarhan şehri ekşer halde öz hanlıkları ile tura kelmişdir.

Ama ahali Tarhan bu def'ni aşhab-ı seb'a ve anıñ civârında olan 'azizlerniñ keramât ve şerafâtarından maḥsûb iderler. Vâkı'an Tarhaniler belâ-yı hanlık ile ol kadar mübtelâ olmayub belde-i hâmseye nisbeten her vuku' bunlara cüz'i vâkı' olmışdır. Egerçi bunlar hanlık fitnesindin fi'l-cümle tıñ iseler de etrafında Qalmağdan bi tıñ olmağla anlar cevâhib-i ecnebiyyeye nazar şalmağğa fırsat virmeyüb bi-nâçar buña ya'ni Qalmağ def'ine şarf-ı himmet ve bezl-i kuvvet kılarak Tarhanilerin ekşer ğuzâtı anlarıñkla²²⁴ olmışdır. Fezleke-i kelâm on birinçî 'aşırnıñ evâsıtına kadar Altı Şehirniñ aḥvâli bu tertibde kâh ma' lüm kâh nâ ma' lüm ötüb Tarhan Hanı Sultan Baba Han Ğâziniñ kuvvetiyle Qalmağlar Tarhana ve küllen Altı Şehre istilâ idüb 'an qarib

83

yazılaçaq kažiyye 'aķibinde âdemler ḥazret-i Āfâķı han köterib ḥükümet bu zâta ötdikde Qalmağ ile muşâleḥa eyleyüb bu muzâfât bir kaç müddet Qalmağ Hanına tâbi' ḥükümünde terklik kılib turmışlardır.

Ḥaber-i Ḥazret-i Āfâķ-ı 'Aliyye Raḥmete'l-Vahhab

Ḥazret-i Afâķniñ aşlı Semerķand qurbında Dehbid Qaryesi Ḥâcelerindedir bu cānibe ya'ni Altı Şehir tarafına babaları kelmişler keldiklerini köb tarıķa naql kılırlar cümlesini yazmaq taṭvîl-i kelâm belki 'abeş meram oldıĝıçün aqvalleriniñ faķaṭa birini bu kitâbçemize derc itdik. Ḥazret-i Āfâķniñ niçençî babaları ḥazret-i maḥtüm i'zamdur. Neseblerini böyle beyân eylediler ki maḥtüm i'zamniñ ism-i şerifleri Seyyid Aḥmed Kasanîdür Kasan qaşabasından ibtidâ-i Dehbide kelüb on tob tal tikmekle qarye-i mezbûrede beyyid ile müsemmi olmuş atası Celaleddin atası Seyyid Muḥammed bunlar Kasanda medfûndırlar atası Seyyid Kemaleddin müdennîdür didiler. Kasan Hoķand ile Hocend beyninde bir büyük qaşabadur. Ḥazret-i müşâr-ı ileyh Maḥtüm A'zim daḥi diyorlar her ikisi şâdıķdır. <Ta> ile söylenürse ḥatmlenmiş demek <dal> ile söylenürse ḥadmeden olur. Evvelgi ma'nâ ile uluğ evliyâlar bunıñla ḥatmlenmiş ola ki bundın soñra kelen evliyâların rütbesi buña bâliğ olmamaq iķtizâ ider ya'ni büyüklük bu zât ile mühürlenüb ḥatm kılnmışdır demekdir. İkeçni²²⁵ ma'nâ ile 'ulemâ ve 'azizlernin evlâdına maḥdüm demek istilâ ḥamizde ma'rûfdur maḥdüm ḥıdmeniñ ism-i mef'ûli olub vâlid velidniñ mürebbîsi oldıĝı sıyâķdan velide maḥdüm vâlide ḥâdım dinilür. 'âdeten bu ma'nâ ma'ķûl ama mübâlağa üçün maḥtüm ma'nâsı zât-ı şerife münâsib körilmişdir. Maḥtüm i'zamniñ oĝlı Muḥammed Emin ve anıñ oĝlı İşķaķ velidür Buḥara-yı şerifde 'Abdullah Han ki şehirleri ḥayrat ve ḥarabâtları ribât ile âbâd eyleyen Şeybâniyeden elf-i kâmilniñ padişah-ı meşḥûrlarındandır anın 'aşırında meşâyiḥ-i 'izamdan Qasım Şeyḥ

84

²²³ آياديرلره چه

²²⁴ انلرنكله

²²⁵ ايکچنى

ile mezbür İshak Veli beyninde münakaşa olub Qasım Şeyhniñ şikâyeti ile ‘Abdullah Han İshak Buharadan kitmeke icâzet virmiş. Bu zât Buharadan çıkıp Yarkendge kelüb anda yedi yıl turmuş kendileriniñ kem idikini bildirmeyüb derviş ve qalender postında yürmiş ‘Abdullah Hanniñ vefâtı ba‘ında Veli müşâr-ı ileyh Buharaya qaytub qadar ve ‘izzeti kemâlde olub avâzesi evvelgiden ziyâde âfâkâ cayıldıkda Yarkend halkı bu zâtıñ aşil zâde ve uluğ âdem idikini soñra añlab qadar kıymetine yitelmeyüb qoldan yiberdikine pişiman olmuşlar.

Ba‘de ittifaqla âdem yiberib bu zâtı yine Yarkendge ketürmişler Yarkendde Şeyh ve hem padişah olmuş evlâdları dañi ba‘zan hâkim ve şah ve ba‘zan du‘âkü²²⁶ şeyh olarak duran sormuşlar. Bu eşnâda hazret-i Āfâkıñ peder bezirkvârları²²⁷ İshak şânike bu da İshak Veli dinilmekle ma‘rûfdır Dehbiden çıgıp Hotene kelmiş bu eyyâmda Hoten hâkimi İshak Veli evvelniñ evlâdından Hüseyin Şah imiş hükümetini ‘umzâde zâdesi olan İshak Şâniye yusun ya‘ni hediye tarîki ile virmiş bu zât Hotenniñ meşhûr âdemlerinden Hacı Mir Kabul Ağalığıñ bent²²⁸-i pâkize-i şâlihalarını haremlerine alub andan üç uğul vücûda kelmiş biri Hidâyetullah Hâce Yarkendden yine bir hâton alub bundın ‘Abdulveli nâmında uğul be bir kız toğub lakin bu ikiden evlâd varlığı ma‘lûm degildir. İshak Veli vefât idüb mihrâb ve münebbir hazret-i Āfâka qalub hükümet bu zâta intikal itdikde uluğ oğlı Hasan Hâceyi Yarkendke küçük oğlı Hacı Ahmed Hâceyi öz ornuğa Hotende hâkim koyub kendileri Kaşğara kelmiş tarîk-i sülûkda barçaya üstağ-ı küll ve meşâyih-i maqbûl olmuş bu hinde Kaşğar hâkimi Mirza Bik ibn Mirza Zâhid Bik imiş mirzalar devrânı kiçüb nübet mirlere ötdikde Mir ‘Adilşah ibn Mir Mansur Qalmağ ile qati tutuşub kâh barıb ilni çabub kâh anlar

85

başub keldikde kırub kırub ahîr başkunda yine zafer tabub Qalmağni kaçırıp Han Tekri²²⁹ Tağı ya‘ni Mevzât divanınaça sürüb heydeb²³⁰ imdi Mevzatdan aşub İlaya ötmek oldıkda öz ara hıyanetden ‘Adilşah şehid olmuş ‘asker o caydan Kaşğara kayub hükümete hazret-i Āfâkdın şalañiyetli âdem olmadıkdan bu ‘azizi han kötermişler cemi‘ Altı Şehre bir kim otuz yıl ya‘ni yigirmi toğuz sene hükümet kılmış nüfuzı Qumul Şehrine qadar kelmişdür ba‘de fenâdan el çeküb rabza-i rızvân beqâya irtihâl itmişdir. <rahmetu’l-lahi ‘aleyh-i rahmete vâsi‘a>

Vefâtı hicretiñ miñ bir yüzler hududında vâki‘ olmuş, yaşları ba‘zılar qolınça yüzi tecävüz idüb bu ümitde iki müceddidlik faqat bu zâta münhaşır ya‘ni miñ ile yüzi cem‘ eylemek bu zâtdın ğayri bir ferde müyesser olmamış deyü söylüyorlar bu didiklerinden tulu‘ı miñde ğarubî yüzde olmağ iktizâ ider ise de bu söz taqriben söylenüb tañki miñden soñra toğub yüzden muqaddem rahlet itmişdir yaşları siksen toğsan yüz aralarında ihtilâf olunub lakin merhûm Ya‘qub Han vaqtinde hazret-i Āfâkıñ kendi mühri başılmış tevliñ nâmeler teftiş kılındıkda senesi yetmiş bişden toban hañt-ı mühir körilmedi diyorlar. Buña nazaran tevellüdi miñde

²²⁶ دعاكو

²²⁷ بزرگوارلری

²²⁸ بنت

²²⁹ belki Teñri

²³⁰ هیداب

oldıkda dağı yaşları yetmiş bişden tecävüz itmediki meczüm ola. <Va'l-lahu a'lem bi-künahe>

Hayf bizim bu cânib ahalimize ki böyle büyük zâtların ve bunın emşâli zevâtların hatta hükümet iden han ve hanânların ahvâline dâ'ir târih vâşir kaldırmamışlar. Tarafımızda ehl-i 'ilm az degil lakin mevzû 'ilm neden 'ibâret ve şemere-i 'ilm neye işâret bunı idrak idemezler bunın fehmine yedemezler. Hazret-i Haq Sübhâne ve te'âla kelâm-ı kadimde <'ilm-i bi'l-çalem 'ilmü'l-insan mâ lem ya'lem> diye insanın 'ilmini çaleme ta'lik eyleyüb <ve bihâ 'arafat aĥbârü'l-mâzin ve ahvâlehüm ve sırhüm ve muqâlâthüm ve levlâü'l-kitâbete mâ istikâm emirü'l-din vâlidinyâ> 'ibâresiyle taĥsîrler tolmış kitâblar memlû olmuş iken

86

yine bu teşvîk ve terĥîbden bî bahre çalan atsız piyade varan bizim ahalimizdür ki kerek aĥbâr-ı mâziyeyi ve kerek sâ'ir 'ulüm-i lâzimeyi yazmaĥ bizlerçe büyük 'ayıb körinür <hezâ> târih-i tevârih babında Çalmaq Mongul dağı bizlerden ilerü fehmlenür.

Hzret-i Āfâknın İsminde ve Hâce Laçabında Olan Hâberi ve Hâliyyesi

'Aliyyü'r-raĥmeniñ saç ve saçalı penbe kibi appaĥ oldıktan hazret-i Appaĥ Hâcem dinilüb Āfâk diyenler meşhür Āfâk oldıkdandır didiler her ikisi şâdıkdır. Hâliye aĥ biñizlük kök közlik kaşı çalun saçalı mu'tedil mevzün boyı navçe bedeni cesim mutavassıĥ körkili körkem zât münakaĥbet şıfat oldıĥını naĥl çıldılar nisbeti hazret-i Resul-i Ekreme Şalla'l-lahu 'Aleyhi ve Sellem müntehi olub <peygamberge neseb kim şâbit itdi* yigirmi yeti vâşit birle yetdi> bu zâtın ĥakkında söylenmiş beyitdür.

Lakin bu nesil pek hâce ismini hâmil olub bitin siyâçında hazret-i Resule nisbet virdiki ĥallerden ĥâlî degildir. Şöyle ki üstaçlardan istimaçımız şerif Hâsanı Seyyid Hüseyni Hâce Hânefi Töre 'ömri diyorlar. Ya'ni zuhür-ı 'Ali baçın Façma olub hazret-i Hâsanın budağına şerif ve hazret-i Hüseynin fûrû'na sey yid dinilür. Amma zuhür-ı 'Ali baçın ĥayr-i Façma olursa anın evlâdına hâce dinilür hazret-i İmam Hânefiyyenin fûrû'ı kibi eger ata taraf sey yid ana taraf hâce yaĥud bi'l-'akis ola buña meyan dirler evlâd-ı hazret-i İmam Rabbâni kibi Farside meyan dimek 'Arabide vasaç Türkıde orta dimekdir. Seyyid ile hâce beyninde tevellüd oldıĥıçün evlâd-ı İmam Rabbâniye meyan dinilüb her kime meyan ismi şâdıĥ ola ol zâtın evlâd-ı İmam Rabbâni idikine şâhid ola diker sened derkâr degildir. Amma eşraf ve sadâtdan ĥayri aşil zâdeleri 'umümen

87

Tire dimek vâkiç olur bu şüretde hâce lafzı töre ismine dahâlet ider ya'ni hâce zâdelere töre dinilür 'akis olmaz. Töre ma'nâsı Çingiz Han maddesinde yazılır.

Evlâd-ı 'Ali kerrema'l-lahu vecheden hazret-i Hâsan ve Hüseyn rażıya'l-lahu 'anhümâ nesilne eşraf ve sadât dimek hazret-i Resule nisbet ile olub hazret-i Hânefiye bunlara lab birader oldıĥıçün evlâdı hâce ile telķib çılınmış evlâd-ı 'Aliden ĥayri aşĥâbın fûrû'ında

imtiyaz derkâr degil iken evlâd-ı ‘Ömeri töre ismiyle ta‘rif neden deyü su'al olunursa hazret-i ‘Ömerniñ Ümm-i Külşüm nâmında iki zevcesleri olub biri hazret-i Fa‘ımadan ra‘ziya’l-lahu ‘anhâ ve dikeri bint-i cerdel²³¹ idi. İki Ümm-i Külşümden iki uğul vücûda kelüb her biri Zeyd ile müsemmi olmışlar Ümm-i Külşüm evveldin ya‘ni bint-i Fa‘ımadin olan Zeyd vefât idüb bundın evlâd qalmamış ise de valide ve velediñ esmâda iştirakleri soñra ihlaf ve insâba sirayet iderek çünki nesebiñ hazret-i ‘Ömere nisbeti ne derecede müfâheret ise hazret-i Resule nisbeti daha ziyade bir mübahât oldıqdan bunları da şerif ve seyyid demek kerek idi lakin ihtilâf valide bu ‘aley²³² tağyir idüb bunları eşraf ve sadât ve hâce elqabından teb‘il ve töre ile telkib eylemiş bu laqab beyne’l-etrâk ve’l-i‘câm câri olub ‘indel’-i‘râb şâyi‘ ve müte‘arif degildir. Öyle olsa bu tefâhür ‘Ömerileriñ ‘indiyâtındandır ya‘ni hazret-i ‘Ömerniñ şöreti başka şahabelere fâ’ik oldıgıçün ol zâta mensüb olmaq kendilerinçe bir büyüklük zan olunub isimde ağıyardan imtiyazı münâsib körmişler de bu laqâbı ihtiyar kılmışlar. Ve bundın istifade iderek töre ismini melbûs olan her kim olursa kendilerini hazret-i ‘Ömere mensüb ide kelmişler töre isminde bundın gayri bir sened tobanda yine bir az zikri kelür.

Sadât ve eşrafiñ tafşilini isteyen zevat hâşiye-i hamuy ve risâletü’l-‘ilmü’z-zâhir fî nef nesebü’-t-‘âhir ve mâ suy tevârih kitâblarına baksun

88

Evlâd-ı Hazret-i Āfağ

Ol zât-ı ‘âli vefâto ba‘dında mezbûr uğılları Hasan Hâce ve Ahmed Hâcele bunlara ay Hâcem Kün Hâcem dirler Şâhib Kıran laqabı ile de yâdlanurlar bu ikevleri atası cayını talaş ve hükümeti münaz‘a kılışub Ahmed Hâcem Hâklık kendilerinde olmaq zannında öz tefe’üllerine binâ-i Ağ Tuğ köterib Hasan Hâcem atalarınıñ rahleti ile nâhâklar hâklık iddi‘â idüb halk ar-nifağ ve iftirağ tüşdiki müstelzim oldıgına imâ-i Kara Tuğ köterib ahali Āfağ iki fariğ oldılar ta uşbu anğaçta Ahmed Hâcem etbâ‘ı Ağ Tuğ Hasan Hâcem etbâ‘ı Kara Tuğ ile benam qaldılar Kaşğarda iki Biklik kibi turdılar bir şehirde iki hükümet turdılar lakin aralarında kıtal oldıgı bilinmiyor amma biri birlerini serzenişleri henüz bi-kayddır. Bu iki kardeşniñ encâmı buña müneccir oldıqda Qalmaqlar Altı Şhiri ziyâde rahatsız idüb huşuşen tārhan teb‘asına zarar-ı külli ketürdiler. Qışşası ceridemizde yazılmış Emin Vankniñ tahrikiyle Bacindin Hıtay ‘âskeri kelüb İla köresini alıb Şehr-i Gulcayı şalib ba‘de tārhanaya varıb mezbûr Emine vañlık derecesini virüb bu tarafı temkin kıldıqdan soñra Hıtaylar Kaşğara ilçiyiberdiler ki Hâcemler bize tâbi‘ olsunlar Emin Vanke virilmiş manşıbdın büyük mertebe ve ziyade vazife virilür didiler. Hâcemler ilçiyeye cevâb-ı red virüb kaytardıqda Hıtay Kaşğar qaşdına qadem başub Kuça şehrine yakın keldikde Kuça hâkimi ‘Abdulkerim Bik Hıtaya qarşu çıkıb canını ortaya taşlab aruşub köb küffarı kılıçdan kiçürdi ise de ağır-kâr kâfir gâlib olub Kuçayı aldılar ba‘de bi tevekkuş Kaşğara vardılar Hıtay Kaşğara kirdikde Ay Hâcemke Ahmed Hâcedür Hoğandğa kitib kün Hâcem bed hışşâne vardı anda bir niçe vaqit toktab ba‘de Buharaya kitmağcı buldıqda Bedeşşan halkı bizlere de bir ‘aziz kerek hayatda nefsiñiz

²³¹ جردل
²³² عله بی

mematda cesediñiz ile teberrüklenüriz deyü kitmeke qomayub hâcem bunlarnıñ iltimâsını qabul kılmadıqda ahali-i Bedeşşan bu kibi Beşan Şehriniñ ‘azizden hâlî evliyâdın ‘ârî olmağı hikmete muvâfık ve nam-ı şöhrete münâsib degildür bizler bir mezardan lâ-bedimiz ya‘ni bizlere elbette bir mezar kerek deyüb fert-i muhabbetlerinden Hasan Hâceyi şehid idüb <Muhib Ğal> seri eşkâra²³³ oldı Kaşğar ‘ulemâsı Bedeşşanlık cā’izü’l-bey‘ deyü fetva virdikleri nu sebebe mübennidür ahırde anlarnıñ didikinçe olmayub müridleri meyyitine yaşrıb çıkarıb Kaşğara keltürüb qoydılar.

Ve ba‘zılar Aq Tuğ Qara Tuğ isnâdını tağ lafzıyla taqrîr kılıb aşlı tal kelmesinden taqrîfdir didiler şöyle ki mezbür Hasan Hâcem şehâdeti Bedeşşanıñ qara tal didiki mevzi‘nde vâki‘ olub yanlarında on sikiz müridleri var imiş her biri hâcem mührini birer kağıda başub irşad-ı müşâlinde öz bildiklerinçe yazıb her qaysıları bir şehre varıb şeyhlik iddi‘â kılmışlar bi’l-ahire bunlarnın bi‘aşl ve bi‘icâzet belki hâcemğa hıyânet idüb bā‘is-i şehâdet olmaları ‘ayan idildikde halk ara i‘tibardan qalub bunlarve ittibā‘ını qara tallıq ve aşlı hâceleri qararıñ muqâbilinde aq tallıq deyüb soñra kile tal lafzı tağa tebdil olarak aq tağ dimeniñ mübennâsı bu imiş. El-‘ahdete ‘ale’r-râvî

Yazılmış haberlere nazaran hâzret-i Āfaqnıñ imanda qalmaq ğâlib olub turmuş uğulları vaqtinde Hıtay istilâ kılmışdur. Hıtaylarnıñ Altı Şehire keldiki Hicretnin miñ bir yüz evâsıtından soñra olmağla hâzret-i Āfaqnıñ fevtindin Hıtay istilâsına qadar uzak müddetler ötüb nazır bireyin uğullarınıñ yaşı dağı atasınıñ aşına yetmiş belki tecâvüz itmiş olur El‘ilm-i ‘inda’l-lah.

Hâcemlerniñ Baş Ğalebesi

Müşâr-ı ileyhümâ iki hâcem Kaşğardın çıkııb ketdiklerinde qalğan evlâd ve ezvâclarını Hıtay Aq Üylük kılıb köçirib Bacine alıb ketdiler

hâlâ bunlarnın budağı Bacinde hândın vazife yeyüb ferağ bâl ile yaşıyor diyorlar ihyânen âdemleri kelüb Altı Şehiri aralab kiterler iken uşbu belvâda hâzret-i Āfaqnıñ bir şofisi Ahmed Hâcemnin serimsaq nâmında şağir oğlını uğurlab qaçub Buğaraya varmış Serimsaq Hâce Buğarada kemalâtqa yetib bundın üç uğul vücûda kelmiş Yusuf Hâce Bahaeddin Hâce Cihângir Hâce bu Cihângir Hâce ‘Ömer Han cennetmekan zamânında Hoqandğa kelüb istikâmet kılmış bunu Hıtaylar şöyle işitmişler ki Ahmed Hâcenin nebiresi Cihângir Hâce nâmında bir zât Buğaradan Hoqandğa kelmiş qaşdı Kaşğar imiş bu hinde hâcenin köñlinde ma‘âş-ı yevmiyeden mâ‘adâ hiç şey yok idi fakirü’l-hâl bi‘neval idi ama Kaşğarda avâze-i mezbûre ile halk ara gülgüle tüşüb hâcemni mütereqqııb idiler ki qaçan kile Hıtayı ne vaqıt ğanimet ve kısmet kıla. Halknıñ böyle arzu ve temennisini körüb türbe-i hâzret-i Āfağda turan Ziyaeddin nâm bir hâce baş köterib ahali-i şehir aña iyerib Hıtayları qarub bir niçe kün hükümet itdikden soñra külbağda ya‘ni hişarda maşşür Hıtaylar añsızda çıkııb başub

²³³ سری اشکاره

Ziyaeddinni tutub öldirüb tevvâbi'âtlarını tarumar kıldı. Kaşğarnı Hıtay aldıqdan soñra bozğunluğın başı budır. Hicriye 1230mçı senelerde olmış, ba' de iki üç yıl öter ötmöz tala Kırgız didiki bir zât eṭrâfıdağı ilâtiyeden қоşun cemi' kılib kelüb Kaşğara kirmiş Hıtay külbağğa қamalub "Tala,, külbağnı alamayub yeñi hişara carıb aña dağı kiremeyüb Yarkendke kitib anda dağı hiç iş kılamayub ahiri esir olub Hıtay elinde ölüb kitmiş.

Mundın soñra Hıtaylara havf tüşdi ki nâ ma'lûm âdemlere irkeşüb halayık bu қadar tolқunlanur, eger Cihāngir Hāce kibi aşil zādeleri kelse ittifaқları muқarrir deyüb hācelerni Kaşğara yibermez şartıyla ' ahd nāme yazışmaq üçün Hoқandğa ilçi yolladılar, buña senevī ne қadar

91

yambu virmek va' de kılib Hoқand hanı dağı hācelerni yibermez kefaletini zımmesine aldı ve bu sereñ âdemlerden mektûm olmasın dağı şarta dāhil kıldı, ҳanda va' desine vefā ile hāceyi hıfz idüb ve Hıtayda virkü kümüşni bī tehallüf virüb turdı, bu müşārata Mu' adil Hanıñ ibtidā cülûslarında ve ba' zılar ' Ömer Haniñ eyyāmında idi didiler. ' Ömer Haniñ²³⁴ birine menāfātı olmaz.

Ġalebe-i Cihāngir Hāce ibn Serimsaq Hāce ibn Ahmed Hāce ibn Hazret-i Āfaq Hācem

Hoқandnıñ ' İsa Bik nāmında bir uluğ serkerdesi var idi, han bir tuğrıdan buña kelüb ma' zül kıldı ise de bik esrar-ı sâbıqdan ya' ni Hıtaylar hācemden havfda idikine ve halknıñ intizārına vāqıf olmağla Cihāngir Hāceye ülfet olub her kün huzūrına varıb kelmekte idi: <Hıtaynıñ hāli fenā havf-ı vaḥşitte imiş ve ahali-i Altı Şehirniñ közi ve yüzi cenabıñıza müteveccih ve қademiñize muntazır imiş> diye hācemni Kaşğara varmağa terğib kılib salтанat hevesine damağına tüşürdi, ikevleri altı kişi atçı yoldaş ile Hoқanddın çıkıb artış қalğasına keldiler, Hıtay bunıñdın haber tabub hācemni kelüb қamadıqda kelte yaylaқ kışlaқlarındın bir miñçe âdem ekşeri mantıqlı mirkānlar hācemni kiçesi ile fayz ābād civārında Қızan Kөл didiki mevzi' e çıkardılar, oradan eṭraf-ı cevānibe at çapub himmeler haber tabub han uruğı kızıl boyı tazgun ve cümle şahrālardan âdem cem' olub maral başında Sa' âdet Bikke kişi yiverdiler ki kār böyle böyledir sizler içiñizdegi Hıtaylara ike bulub Aқsu Kuça yolını kisüb tüşseñizler bu cānibde bizler bi-nuşret Hudā Kaşğari bir iş kılurmız deyüb, haṭ vardığı ile maral başını

92

bozılan on üç ortanıñ beş aymaқ didiki caylarda küllen Hıtaylarnı öldirib cümle yek dil olaraq hācemniñ hıdmetinde buldılar, fermanına köz tutub yarlığını kütüb turdılar, hācem Қızan Kölden қuzğalub ' asker-i ' azim ile Kaşğara kelüb kirdi Hıtaynıñ ṭarafdarı olan muḥammil Seyyid Vanknıñ ki beyānı ceridemizde yazılmış Emin Vanıñ dörtinçi nebiresidir, Alamanlar²³⁵

²³⁴ niñ eki sonradan kalem ile eklenmiş.

²³⁵ آلمانلار

anı öldirdi, Hıtaı küllisi Külbağa kirib beklendiler etrafınıñ hepsi Hâcemğa tâbi‘ ta Aqsu qurbınaça hükmi nâfiz oldı, bu vâkı‘a 1245inçi Hicriye ve ba‘zılar 43 ildi didiler ise de, müderris-i a‘lem Ahund kendi tevellüdinden hesap kılib hâceniñ hükümeti 1239da bulub 40inçi senede kolğa tüşdikini taħkikle söyledi, şöyle ki uşbu 1313inçi senede yaşım yetmiş dördtedür Cihāngir Hâcem Kaşğardan çıkıp iki üç ay miğdarı tağda yürüb ba‘de esir olmış, bu aralıkda ya‘ni Kaşğardan hurucu ile esirliki arasında vücūda kelmişim didi eh ba‘zılar hâcemniñ Kaşğardan hurucu kendine târih tüşmiş deyüb bu beyti söylemişler:

Hesabda lafz-ı Kaşğardın Cihāngirni cüdā kılsın

Hurucına hurucıdur hâcemniñ târihin şorsuñ

Lakin a‘lem Ahundniñ taħkikine nazaran bu târih taħribi olmaq kerek.

Mu‘adil Hānniñ Kaşğara Keldiki

Cihāngir Hâcem Kaşğarda kararlandıqdan soñra Hoqandniñ Mu‘adil Hān Kaşğara keldi garez bu idi ki bī esliha bī yırak sālīt baş bertiyak²³⁶ hâcem barıb bu kadar işler kıldı lakin Külbağ henüz alınmamış, Hıtayların yetmiş yıldan seksen yıldan bu yak cem‘ ve idhār iden hazine define altun, kümüş, esbab-ı enkür küllisi Külbağda mahfūzdır, anı Kaşğarilere virgünçe men bu kadar ‘asker ile varsam Külbağını feth idib hazineyi özüm alsam deyüb batında bu niyet zāhirde

93

hâcemğa tehnit ya‘ni katlug²³⁷ bulsun bahanesiyle şorta mihman olarak otuz miñ miğdarı küzide ‘asker ile varıb Külbağını muhāşara kılib tüşdiler bunlar tışdan Hıtaylar içden niçe künler atışub köb ādem telef virdi alamadı, bu ortada hâcem ile hānniñ beynine bir az şalkun sözler tüşüb hān kaytmaqçı buldıqda Kaşğarilerden geb çıkar ki: <bizler fuqara, za‘ifü’l-hāl, bī kural bu kadar işler kıparıb hâcemğa böyle hıdmet kıldıq, Mu‘adil Hān bunça leşker bayrak ve böyle mükemmil yırak ile kelüb de bir iş köstermeyüb kider, ha! Eger Külbağını alıb virmeyüb döner ise bizlerniñ düşmanımız oldır, gūzātımız aniñla olur> deyüb lafladıklarında, hān havfa tüşüb def‘at çıkıp kitmeye endişe itdi. Hâcem ile kelmiş ‘İsa Bik dād hānni hān hūzūrına çağırıp bizleri bu ortadan selamet çıkarıp yola şal hıdmetiñ muqābiline Margınan hākimlikini al deyüb bu va‘de ile ise bik dād hāh Cihāngir Hâcemğa varıb ārı bu devlet elimizde tursa hob vālā varaçaq yermiz Hoqand şığınaçaq mülāzımız bu hān didikde Hâcemğa bu maşlahat ma‘kül tüşüb ahalini keft²³⁸ küden toqtatdı da hānni i‘zaz ile uzadub conatdılar, Mu‘adil Hān hişarı alub bilmese de gāzi laqabını kazanub ecdadları Taşkend Hocend kibi Māverāniñ meşhūr şehirlerine cebren mālīk hatta Buğara taşarrufından ba‘zı beldelere qahran gālīb olmuş iken anlara gāzi laqāb konılmayub Mu‘adil Hān Hâcem vāsītāsıyla bir niçe kün küffara oq atub muzāyakāya tüşürdikden eyyāmında bu nām ile söylenür olmışdır, gāzaniñ şemeresi hayri din ile olub mücerred galebelikke gāzi ismi

²³⁶ برتیاق

²³⁷ قاتلوع

²³⁸ كفت

virilmediki bundın ez'ân olunur ki Emir Timur muhârebe ile rab' meskûnı ihâfe itmiş iken gâzi dinilmediki küffar ile kârı olmadığından diye maḥalinde yazılıb keçmişdir.

94

Mu'adil Ḥan kettikten sonra köb keçükmeyüb zor bilen Külbağnı aldılar, Ḥıtayların kılıçdan kalanı ekşeri Müselman olub terk-i küfr itmeyenleri Ḥal menzilesinde hıdmetkâr oldılar. Külbağ alındıkdın sonra köb turmayub 'İsa Bik Dad Ḥâh Ḥoḡandğa ketti ḡanda va' desine vefâ kılib Margınanğa ḡâkim itdi.

Cihāngir Ḥâcemniñ Esir Olub Bacine Yiberildiki

'İsa Bik kettikten sonra Kaşğarda Ḥâceler her biri Cihāngirlik iddi'asıyla iltifatsız yürüb ḡalk bunlardın cefâ körmeye başladı ḡâcelerdin âzerde ḡâtır oldılar Cihāngir Ḥâcem bunlara muḡayyed olmayub tedbir-i 'âmmede taḡşirlik kıldı hevâ ve hevese tâbi' faḡat vâkt-i ḡoşlıḡnı tâlib olub bî ḡam yetdiler böyle yatdığını Aḡsuda Ḥıtaylar işidüb fırsat-ı ḡanimet diyerek Aḡsudın bir az 'asker yürdeş kılib Mara Başına keldiler mâni' bulub aḡdi körmeyüb andan Kaşğara ḡadem ḡarub bî teveḡḡuf Yeñi Âbâd Ḥışlaḡına keldiler ki Kaşğara bir künlik yoldır burada ḡâcemler ḡaber tayub Ḥıtaynıñ aldındın çıkıb uruş kılsalar da yeñilüb ḡaçdılar Ḥıtay arḡalarındın irkeşerek 'acek didiki mevzi'âce keldi Müselmanlar ol cayda tekrar ḡoḡıḡub yine ḡaçdılar, 'âkıbet bilâ mahal Ḥıtay başub Kaşğara kirdi ḡâcem ḡaçub taḡa cerdi, Arḡasındın İşḡâḡ isimli bir tüccar ne ḡadar kişi ile Ḥıvaraq Artıḡ Taḡında yetib üşleb ḡâcemni keltür dib Ḥıtaya virdi Ḥıtay 'izzet ve ikram ile ḡâcemni Baciḡa yiberdi anda merḡûm oldı, Kaşğarda ḡükümeti tokḡuz ay on kün olub važ' ḡamal müddetinde etmâma irişmişdir. Ḥâcemni tutub virdiki hıdmet muḡâbelesinde mezbür İşḡâḡğa Vanklıḡ derecesini virüb Kaşḡar Müselmanlarına ḡâkim kıldı. Cihāngir Ḥâcem ḡalebesi Kaşḡarnıñ meşḡur ḡalebelerindendir ḡöyle ki bu ḡalebeden sonra ahali-i Altı Şehir içinde târiḡ Hicrî münessi mertebesine²³⁹

95

kelerek Cihāngir Ḥâcem ḡalebesinden muḡaddem falan sene ve ḡalebeden sonra falan deyüb bunıñ 'âkıbinde her bir ḡalebelerniñ kendilerinçe bir târiḡ tutulmuş elan isti'malleri budur, ḡâcelerniñ her biirini ḡuşuşen Cihāngir Ḥâcem meddahında mübâlaḡa idib diyorlar ki: <muḡârebede cezâyil tüfenk ḡurşuna ḡarşı turub oḡ libasından öterdi, bi-ḡikmetu'l-lah bedenine kâr itmezdi, çişendikde ḡoynından oḡ tob tob tökülürdi râvi ider âdemler böyle diyorlar: <Ama ḡâzret-i ḡâcem ḡoḡıḡa çıkmaḡ ḡöyle tursun şehirdeḡi Ḥıtaynıñ şüret ve sâyesini de kördiki yokdır du'â kılib üyde yatdılar, fuḡarâlar canını ortaya taşlab ḡana batırdılar> dir idi. müşâr-ı ileyh ḡâcemniñ Ḥoḡanda Kaşḡar ḡaḡralarınıñ inşâd itdiki ebyatlardan ba'zı budur, ihyânen meclis-i bezmde oḡulur.(*)

Beyt

²³⁹ nun yerine te yazılmış.

Ĥuruc eyleb Cihāngir Ĥan	Ĥācem Kaşğar-ı zemin kelmiş
Ĥudāniñ emri birlen ol	Seyyidi āhir zamān irmiş
Yüzi aydıñ közi çolpan	Sözi ateş ĥācem kelmiş
İcābet bābıda ol mah	Taban arslan irmiş
Peygamberler zuhūr itkeç	Ĥācem tüşdi ki sulţanğa
Kemal şadık ihlāşı	Bilen cem‘ oldı mirkānla

Yusuf Ĥācem Ġalebesi

Yazılmış vākı‘ adan soñra Ĥıtaylar Mu‘adil Ĥanğa üfkā²⁴⁰ kılıb bī vefā ĥan iken ĥāceni yibergeni birle turmayub kendi kelüb bizimle uruşdı bāği oldı deyüb şarţ-ı evvelni bozub bireçek virgüsini

(*) özlerinçe yaraşkılsa kerek fevķ ile oķuyorlar.

96

virmedi yoğdır Mu‘adil Ĥanğa alem kılıb incinüb hācelerdin birini yine Kaşğara yibermek maşlahat ile Buĥarada Yusuf Ĥāce ibn Serimsaķ Ĥāceke Cihāngir Ĥācemnin biraderidir Kaşğarī Ĥasan Aĥund bi-kālñi²⁴¹ aña yiberdiler, bu ādem Buĥaraya varıb Yusuf Ĥācemni uğurlab alıb çıķıb Ĥoķandğa keldi, ĥan Yusuf Ĥācemğa uluğ serkerdelerdin қоşub emşāli ‘İsa Bik Dad Ĥāh sābık Muĥammed Şerif Қушbiki batır dad ĥāh ve bikler biki bunlarnıñ her birini bir fırķa ‘askere baş kılıb ve cümleden üstün ĥaķ kılı miñ başı emir leşker meşābesinde cem‘ i yigirmi miñ қоşun belki ziyadedür uluğ debdebe ve dağdağa ile Yusuf Ĥācemni alıb Kaşğara conadılar, Cihāngir Ĥācem Ġalebesiniñ üçünçi yılında idi bu köb қоşun Miñ Yol diidki mevzi‘ e kelüb yetdikde Ĥıtay qarşı çıķıb uruşub mağlūb olaraq tağa kaçdılar, Ĥıtay tarafdarı olub çıķan Müselmanlar şehre ketdiler, қоşun bunlarnıñ arķasındın қovub semen didiki yere keldi ol caydın içdegi Müselmanlara ĥaber yiberdiler ki Ĥıtaynı қarasunlar bizni şehre alub kirsünler, Müselmanlar bu sözi aşğa itmediler bozulmadılar imdi iki işidin қоşuna dehşet tüşdi biri Miñ Yol Muĥārebesinde Ĥıtay ‘askeri ile bile Müselmanlar körildiki şāni Ĥācemniñ sözini tiñlemeyüb ĥaberçini bī cevāb қaytardığı içde ĥareket bulmağandın keyin қоşun şehirge kirmege cür‘elik қılamayub eger Kaşğara başub varılırsa iki tārāfdan Müselman қanı tōkülür bahanesiyle Ĥaķ Қulı Bik Ĥoķandқа қaytmaq raynı küstirdi bikler bikindin ĥayri serkerdelerde bu ifādeye avışdılar²⁴² bikler bikide zāhirde Ĥaķ Қulı Bikke muĥālefet idemedi ise de ĥafit söz tiñler elinden iş kelür ĥayurlara sözleşüb bu қadar ‘asker bir iş қılamayub қaytmağmız ‘ardur namusdur deyüb Muĥamedī Aĥund ile Ĥāki Bik ikevlerini otuz ‘aded ādem қоşub kiçesi şehre кирgüzdi bunlar varıb vaķit şehir niğāre қalıb zamān Yusuf Ĥācem

²⁴⁰ اوفكا

²⁴¹ بقالنى

²⁴² اوشدیلر

deyüb nidā şalı köçe be-köçe caydıǵı ile uşbu şadādan şehir içi bozulub Hıtay Külbaǵa kirib kamaldı Müselmanlar kete kiçik himmesi hācemniñ aldınǵa çıķıb şehre alıb kirdiler hācem ordaya koşun Külbaǵnı muhāşara kılıb tüşdiler. İshak Vañke Cihāngir Hācemni esir muķābelesinde hākim bulmışidi Hıtay ile Külbaǵda mahşür qaldı bunıñ oǵlı Aħmed Bik Aqsuda Tāci Bik ‘amelinde idi bunlar ata uǵul her ikisi Hıtay hayr hāhıdur. Bu Aħmed Bik Maral Başında olan Müselmanlara böyle hať yazmış ki du‘a’ ve selam Maral Başında cemi‘ fuķara uluǵ ve kiçiklerniñ küllisine imdi söz şolkim Aqsuǵa yüz miñ çeri keldi uşbu kün Kaşǵar tarafta conadı vay sizlerniñ hāliñize vay Müselman qardaşlar vay birader dindaşlar Hāki Bik birle Folad Batırnı uşlaǵay sizler eger qoldan çıkarır iseñiz tañla mahşerde bize da‘vaçı olmayasız Hıtay cümleñizi kılıçdan kiçürir biz bu haber ile zımmemize lazım olan İslāmiyet haķķımıznı edā itdik bāķi ‘inan²⁴³ özleriñizedür dimiş. Ve bir hať Kaşǵar ‘ulemālarına ve ekābirlerine selam ba‘ dında ākāh oluñızlar Bacindin bi nihāye ‘asker kelüb Aqsuya kirdi peyder-pey kirib çıķıb yatқан ‘askerniñ hadd-i hesābı yoķ sizlere qardaşlıǵımızdur dindaşlıǵımızdur Andicanlıkdā ise dād hāhnı Kaşǵarlıkdan Toķu Bikni ve başlı serkerdelerden her kim bulsun uşlañızlar eger qaçırıp itseñizler yevm-i cezāda bize dāmankir olmaǵaysızlar Hıtay cümleñizi cesediñizi köydirir ve’s-selam dimiş. Bu haberniñ muħabbiri ki Muħammed Bik ibn Sa‘ādet Bik Devlānıdır. Dir ki uşbu haťnı alıb kile turǵan ilçini tutқан bizler idik şol hinde başım yigirmiye yetken yetmeken vaķitlerim idi dört kişi Maral Başındın çıķıb bir caya barır idik yolda bir ādeme yolqđık at elbise ve hey’eti avıl arasınıñ ādemine oħşamayub uzaķ mesāfeden kelür kibi körindi aħvāl şoraşdıǵımızda Kaşǵardın men falan

Tevāriħ-i Hāmse 7

yere varıb andan kelürmen didi i‘timad itmeyüb tefüşe aldıkda sözi ilkeri keyin oldıǵından şübhelenüb tehey²⁴⁴ ādem degilsin diye Kaşǵara alıb varıb Haķ Qulı Miñ Başına virdik yuķarı tümen şorab rāstı söylemedikde zarblar bir iki qaıçı urdıǵı ile iki mektüb çıkarıb virdi ki yuķaruda yazılmış maźmündür. Oķuǵan hemāne Haķ Qulıniñ zühresi qalmayub ilçini derħal öldirib cemi‘ koşun bir kün içinde çıķıb Hoķandǵa conadılar irtesi Yusuf Hāce daħi koşunıñ arķasındın ‘azim Hoķand kıldılar üç kündin keyin Külbaǵdın Hıtay çıķıb şehre ige buldılar Aqsudın kelmiş hiç kim yoķ. Alışı qandaķ ise kidişi daħi aña köre olub devleti tiz beķay nist maşdaķı müşebbit buldı. Tāci Bik böyle hayli ve hadi‘a ile bunça miñ koşunı sürüb heydeb bir kişiniñ qanı ile küllisini aķızdı yiberdi Yusuf Hācem hūķümeti üç ay olub Hoķandda medfündür. Bu ğalebe şoñında Hoķand Hanı taraftından Kaşǵara Aķsaķ Qoyla kelmişdir ki beyānı ‘ala hede bir faşıl üzere yazılır.

Yedi Hācem Ğalebesi

²⁴³ عنان

²⁴⁴ تهی

Ġalebe-i mā sabıkdın on yıllar şoñra İ'li Ĥan Töre ibn Yusuf Ĥāce buña kete törem ve İşan Ĥan törem dağı diyoralı ma'ıyyetinde ükeleri Kiçik Ĥan Töre 'amkeleri Veli Ĥan Töre ve Bozork Ĥan Töre ve Tevekkel Töre ve bir iki yaş ĥāceler yine var Kaşğarı Ĥasan Aĥund ve Ya'qub Aĥund ve Molla Muĥammed Aĥundiler cem' olub bir az ādem ile Kaşğara kelüb kirdikde Ĥıtaylar Mücerred Ĥāce keldi ĥaberden qorqub Külbağğa beklendiler.

Ĥācemler Kaşğardın bir qança qoşun tertib kılib Yarkendke ketdiler anda varıb atışub yatqan üstine arqasındın Ĥıtay 'askeri yetib başub ĥācemler şol yeredn qaçub Ĥoqandğa kitdiler

99

bu ĥācemlernin Kaşğarda ĥükümeti yetmiş kün buldı. Her birine on künden taqşım tüşdi. Yeti Ĥācem Ġalebesi didikleri budur.

Ġalebe-i Veli Ĥan Törem ibn Bahaeddin Ĥāce ibn Serimsaq Ĥāce

Yedi Ġalebedin bir niçe yıllar şoñra bu zāt ya'ni Veli Ĥan Töre bir def'a kelüb artışdın qaytmış idi uřbu sene tekrar 'avdet kılib on dört ādem ile kelüb kiçesi şehre kirib her derbāzeğa qamuş toplab qoyub neğāre çalıb zamān zamān Veli Ĥan Törem deyüb çağrıb köçelerde at çabub Ĥıtaylar etrafda otını körüb her darbāzededen 'asker kirmiş zan kılib Külbağda muĥakkim biklenüb qaldılar kirelmeyüb qalannı birini qoymayub qardılar. Müselmanlar Ĥācemğa bi-cān-ı dil itā'at kıldıalr Ĥıtaynıñ řaĥrāda qalmış yeti sekiz miñ 'askeriye atlarını heydeb kelüb 'asker tertib kılib yeñi ĥiřar Maral Başı ve cemi' ĥevāřilerni tābi' idüb on dört ādem ile kelmiş ĥācem on miñden ziyāde 'askere mālİK oldı bu kuvvet ile de Külbağnı alamayub cem' üç ay on sikiz kün ĥükümet kılib Aqsudan Ĥıtay çıqmış ĥaber ile Kaşğarı taşlab Ĥoqandğa kitdi. Ĥāce kitdiki ile ĥiřardan Ĥıtay çıqıb şehirni kel-evvel zabt itdi. Bu ġalebeye dağı masbıkdagi²⁴⁵ mişal řādık olub ĥükümetni ahun şarık ile elden aldırđı. Ĥıtaylar kerek bu ġalebe ve kerek bundın muqaddem ve şoñra olan bozğunlığnıñ ĥiç birinde fuqarā-i İřlāmı cezālandırđı bize öyle itdiñ böyle itdiñ deyüb ĥarb ve kıtal kıldığı yoqđır. Fıqrayı kim zabt ider anıñ emrinde kider biçārelerin elinde ne var nilsün ne yabsun diyerek kiñ kürtesin keyerek yüri varır böyle bir 'afvlı kiçürümli maĥlūkdır. Bu ġalebe 1266nçı ve yedinçi senelerde vāqi' olub Veli Ĥan Törem aĥırde Ya'qub Ĥan elinde yoq olmuşdır yoqalmışdır. Beyāni kelür.

100

Kaşğara Aqsakal Qoyulđıđı

Sālifu'z-zıkr Yusuf Ĥācem Ġalebesi şoñında ta Dungāni bozğunlığına qadar Ĥoqand Ĥanı şarafından Kaşğara bir aqsakal qoyula keldiki yuqaruda işare idilmişidi. İcmāli budur ki Ĥıtaylar bildiler ki Ĥoqand Ĥanı ile mürāsā kıлмаğunça mücerred ufka ile iş olmaz yurt tınç turmaz bu maşlahata maşşuş Ĥoqandğa ilçi yiberdiler ĥan dağı ĥācemlerni yibermemek ve

²⁴⁵ ماسبقداگی

buniñ bedeline konşol meşâbesinde Kaşğara bir aqsakal qoymaq Cihāngir Hācem hūkūmeti yetūşken yere qadar ehl-i tüccarnıñ ihtiyaı aqsakal elinde olmaq anlardan onan huşūli Hoqand Hanı alib turmaq şartıyla 1250nçi senelerdeki Mu'adil Han hūkūmetiniñ evasıtı olur evvel 'Abdulğafur nām zāt aqsakal bulub Kaşğara keldi buniñ ismini ba'zılar galaş idüb 'Abdulqahhar ve 'Abdurresul deyüb de söyliyorlar. Ba'de ni' met-i can aqsakal buldı Yedi Hācem Galebesi buniñ vaqtinde idi ba'de Bayhan aqsakal buldı ba'de Şekür Han ba'de Seyyid Han buldı. Veli Han Töre vāqıası buniñ vaqtindedür. Şümme Naşreddin Dad Hāh aqsakal bulub keldi. Uşbu Naşreddin eyyāmında Rusya tārafından Çoқан Töre sodāger şūretinde casus olaraq Kaşğara varıb aqsakalınıñ icāzeti ile şehre kirdi Hıtay bunların ne ādem idikini bilmedi bilse daħi hiç nesne dimedi. Bu haberniñ muhabiri mezbūr töre birle ma' iyyetinde varmış Colay ibn mutābidür ki soñra Çöçekde niçe yıllar aqsakallık levāzımını edā iden ādemdür. İkinçi muhabir Muhammed Rezzaq ibn Perenzor bān Marğınāni idi didiler ki Kaşğarda Veli Han Törem galebesi bez²⁴⁶ aldımızda bulub başılmış iken Müselman şehri ile Hıtay şehri arasında ādem başı taş kibi yuvarlanurdı yumarlanurdı bir azdan keyin ceyüb kömdiler. Sodālarmızı tamam ve işlerimizi serencam kılib çıkıb Issıq Köl etrafında Qırğız İline keldikimizde Manablar efkār-ı fāsıd ile emvālimize tāmā' idüb türlü

101

bahaneler köstererek bizleri toqtatdı ise de Rusyanıñ şatvesinden endişe idüb zarar tikürmeye cür'etlik idemediler bizim böyle maşşūr qaldığımız Almata Qal'asına işidilüb Almatadan 'asker çıkdı haberi ile Qırğız İli hürküb köçüb qaçdılar bizler de conab iki künden keyin 'askere kelüb yolqub selāmet kutuldıq ol hinde Issıq Köl ve etrafında olan Qırğız İli küllen Hoqandğa tābi' hūkminde idi. Kaşğara vardığımız Miladnıñ 1859ınçı yıl küz ayında olub altı ay Kaşğarda iķāmetden soñra altmışınçı²⁴⁷ yılınıñ baharı ile qaytub çıkdıq didi eh.

Bunlar Kaşğardın çıkıb kitdiki ile aqsakalğa Hoqanddın haş kelmiş sodāger didikiñiz casus imiş tütub öldiriñiz dib, aqsakal bunların kim idikindin ve ne işde keldikindin evvelde agah idi ise de hannıñ emrini ridayedemey²⁴⁸ üb yarlığını yerine ketürmek üçün bunları arqasındın qovarak niçe külik menāzile qadar kelüb yetelmeyüb qaytmış bu toğrıdın Naşreddin aqsakalını han-ı Hoqandğa aldirib kāne Kaşğar kendi tevvābi'nden imiş de a' dādın casus kirküzdiki cezāsına anı öldirib ornuna Nar Muhammed Dad Hāhı aqsakal naşb kılib Kaşğara yiberdi bu zāt köb turmayub qaytdı sābıq Şekür Han tekrar aqsakal bulub keldi bir niçe müddet turdıqdın soñra ornuna Hemrah Qulnı nā'ib qoyub Hoqandğa ketdikiniñ ikinçi senesi müstāqbelde yayılaçaq Dunkāni vāqı'ası vuqu'a kelüb hūkūmet-i İslām hākimine ötdikden aqsakallık devri intihaya irişdi.

Aqsakallar her biri huşūşen Naşreddin Dad Hāh Hıtaya şol qadar gālib idi ki Hıtaynıñ bir töresi aqsakalınıñ bir ādemini atdan tüşmediñ deyüb köçede qamçı ile bir urmış bunu aqsakal işidüb açığlanub Hıtay uluğına ilçi yiberib meniñ birle bitişsün vālā hāzır hanğa haş yazıb hāce aldırırım dünyayı başına tar be bu küne zar iderim deyüb. Bu haber Hıtaya irişdikde hemen sā' it yigirmi yambu

²⁴⁶ بزه

²⁴⁷ Aslında Altınçı yazıyor. Üzerine 60 yazılmış.

²⁴⁸ ردایدمیوب

kümüş ve ni kadar kıymet baha tartık ve hediyeler birüb 'özr ma' zür aytub zarb töre meZRüb ve manşibındın ma' zül olub aqsakalınıñ açığsını azar basmış. Aqsakallar sehel bir işdin Hıtaya kāyuse²⁴⁹ on biş yigirmi ādemni tağa yiberib ötün çobke²⁵⁰ çıkmış Hıtaydın bir ikini öldirib hāce kelmiş kılıb bu haber ile Hıtay aqsakalğa kişi koyub aqsakal daği Hıtaydın at esbab-ı harc harācāt alub beş altı kün şayd-ı şahrā kılıb yazıda yürüb qayrub hāce kelmiş iken haydadım sürdim qodum deyüb böyle la' b-ı şıbyan ile otuz yıldan artuğraq Hıtaya üstün güya ki Kaşğara aqsakal üstün bulub turdı. Hoqand hazinesine bundın senevi beş yüz yambu derāmet olub idi diyorlar bir yambu dört yarım qadaq kümüşdir aqsakallıq eyyāmnda olan iki galebe ki biri Yedi Hācem ve biri Veli Han Yörem Galebesidir hāndın bī icāzet Hācelerin hāfiye-i fesadı oldığından Hıtaylarınñ ufkāsı aqsakalğa ötmeyüb hānga daği hācet bulmadığından aqsakallıq şartı bozılmayub burıngıdek bula kelmişdir. Kaşğara aqsakal qoyulduğınınñ ibtidāsı ne zamānda olduğına dā'ir sened-i müşbet işidilmeyüb beynü'n-nas ihtilāf var ise de Mu'adil Han 'aşırında başlandığı ba'dü'-t-tab' taşrih kılındı muqaddem mü'ehher diyenlerniñ sözi cūzaf oldığı bilindi.

Aqsakal isminiñ ma' nāsı ve Rusyada bu isimnin ibtidāsı Çöçek bahşi aħirine ilhāk idilür.

İstıtrād

Altı Şehirniñ Hāzret-i Āfaqdan aqdem olan hālınden şarf-ı nazār anıñ devrinde Qalmağ ile bir nev' müvāsāt ve mūrāsā kılıb ahali-i Altı Şehir bir qarn-ı āsude āsude hāl ve ferağ-ı bāl ile yaşayub herkes öz kesbinde ölmüş hükümet 'asabelere qaldıqda aralarında olan rekābet ahalini hayli rahatsız idüb ba' de memleket Hıtaya ötdikde yetmiş

beş yıllar çemasında daği bir dereceye kadar eminlik olmışdı. Bozğunluqniñ başı Ziyaeddin Hāce ve meşhūr galebe-i Cihāngir Hācem ve bunıñ 'aqibinde her üç yıl beş yılda muhārebeden hālī olmadığı yuqaruda yazılıb kiçdi. <Fuqarā bī hāl bi-çāre <eş-şeyh fī qavme kālenbi fī ümmete> qavlini işidüb hāzret-i Āfaqa farq-ı muhammedlerinden anıñ evlādına itā'ati vācib bilüb muhālefet ider iseñ 'āşi olurız müstelzim 'ikābdır deyüb hıdmetine ikāmeti lazım körmişler. Bu i'tikād ile hāceler keldikde vay hācemleb aldındın çıqıb başlarını meydan-ı harbe taşlab urışub niçe mertebe şehri alıb virmişler 'ayb ve qusur fuqarāda olmayub faqat hükümete qā'im olan zātlardadır ki şehri aldıqdan soñra belki bir şehri bütün alub serencam kılmaz burun nefis arzusına eyerüb ve heves ile hālkınıñ nef' ve zararında zerre işi olmayub bu bi-kārlık ile yine tınc turmayub cümleleri kendi qulları şanub anların canı ve malı bizimdir zu' mıyla <keyf mā yeşā> taşarruf kılıb her nā-ma' külleri işliyorlar. İ'āli ve ādāni hācemlernin bu ef'alinden azerde hātır olarak zāhirde itā'at kösterseler de bātında bi-zārlıqdan zeval-i devletni istiyorlar idi. Ne üçün istemesün ki hācelerdin biri bir kiçe meclis-i

²⁴⁹ كايوسه

²⁵⁰ چوبكه

mahyâ kılib dutar sitar nağmeleri tayar ider bu ziyâfete ekâbirler küllisi da'vete kider inşaf-ı şebh qarib olmuş iken cellad deyü çağırır sel seyf iderek iki şahış muhib bî muhabb hâzır olur cümleñiñ zühresi çak olub qaysı birimizdin bir cinayet ötdi dib turmuşlar iken nağmeçiniñ birini aymaqlamış cellad derhal çıkarıb soymış cerimesini bilmiş kişi yok anın ülkânında²⁵¹ hiç kimiñ daği işi yok bizim hemen kızmağda şâ'irler bayağı dek avazını bi-zâb eşvâtını tüzmeğe ebyatlarını tüzmeğe bi-çâre na' meçiniñ künahı ne idi deyüb şoralsa bu daği vel bilâye giriftar olmağ havfından şormağ degil sümkürmek daği küç bulsa kerek. Niçe künlerdin keyin vüzerâsındın biri şol meclisde

104

nağmeçiniñ kuşurı ne idiki katle müstahağ oldı deyüb hâcemdin şu'al kıldığda baña tikilüb qaradı dimiş. Mazlūmnıñ kolları ağrıb tırnaqları yağırıldıktan mikan ya ki hâcet-i hayvaniye tarabından ya'ni istirâğa kısılıb ezen taleb kıılmağçı bulub hâcemğa bağdı mikân beher hâl eceli yetmiş eyyâmı bitmiş olub ketmiş. Yine bir hâcemni hikaye kıılurlar bir kün meclis-i 'ıyşde ekâbirler ile oturmuş iken cellad deyü çağırır yalañ kıılıç ile yala kıalib bir bî raħm hâzır olur hâcem ehl-i meclisniñ birini işâre ider. Celladda süreb çıkarır şoyar. Mürür-ı eyyâmdın soñra mağtūlnıñ günahı ne idi deyüb hâcemden şoradığda közime başsız köründi dimiş. Şorayan âdem bu sözi işitdikde başsız körünmegey idim deyüb havfından Hudâ böyle kerâmetli hâcemniñ zamânında halk idüb vücūda ketirdikine miñ şükür deyüb başını yere koymış. Yahtemil ki kemal-i ihlâşından böyle kıılmış. Ve bir hâcemni daği naķil kıılurlar ba'zılar Veli Han Törem idi diyorlar. Bir ma'ruf ustası da'vet kıilib maña bir kıılıç şoğub birgil şöyle olsun ki bir çaydığda her ne bulsa kisüb tüşsün dir. Usta da hob deyüb kıılıçını şoğub Ostara dek ötkün kıilib qaşına beş altı başında bir u' lını irkeşdirib hağğında hâcemdin du'â alurım en'âmı bulsa yine köririm şâbilere büyüklerniñ merħameti köbrak olur ümidiyle kıılıçını ketürüb hâcemğa birür. Menim digenmeçe buldıma dir âve tağşir diyerek usta kol qaşırıp türür hâcem mezbūr şabîni aldına çağırıp kıılıç ile başına bir çabdığda bala iki şağ olub yere tüşmiş. Hâcemde bârek-Allah hob ötkün kıılıbsın eger balañnı ayırıp yarıp tüşmese öziñni çabar idim dimiş. Bi-çâre usta öziñniñ amanlığına şükür kıilib oğlınıñ ölüğini küterib kıullıq deyüb çığıb kıitmiş. Hâcemlerniñ bu kibi kârları köbdür. Ne dimek kerek bu taraf memleketleriniñ küllisi ağyarnın eline tüşdiki şâhibleriniñ böyle böyle şe'metinden olmuşdır.

105

ma' mā fih Altı Şehir ahalisi hâcemlerğa ihlâş kemalde olub anların hağğında bir nâ kolay söz viremez kelâm söyleyen âdemi körseler bilseler elan daği fırsat tabsa öldirmekten kaçmazlar. Bunların bu ahlâqları 'ayb kıılır iş degil her kim bir nesneye iķan eylese öyle olmağ kerek vâlâ bizim bu taraf âdemleri kibi az nesne ile ihlâş sehl-i nesne ile i'raz eylemek ol şadığdan şayılmaz. Hâcelere ahaliniñ bu i'tinâsı iki şey'e mübennidür biri hağret-i Āfağa ziyade ta'zīm ve terħiblerinden ve mübâlağa-i tekrimlerinden evlâdınıñ mu'âyıb ve müşâlibine nağzar itmeye yağud hâcelerniñ her birinde birer kerâmât-ı bedi' a olub ba'zı hinde

²⁵¹ الكان

kılınmış nā-ma' külleri münākıbları tahtında mestür qalub aña irād yetmeye <el-' ilm-i 'ında'l-lah>.

Vākı' a-i Bozork Han Hâce ibn Cihāngir Han Hâce ibn Serimsak Hâce ibn Ahmed Hâce ibn Hâzret-i Āfak Hâce ibn

Bu Bozork Han Hâce atası Cihāngir Hâce Kaşğara keldikde Hoqandda anası qarnında qalmış hanındür bunıñ tevellüd haberi Külbağın fethi küni atasına irişüb ismi Bozork Han bulsun deyüb Kaşğarı buña nam-zed kılınmış idi şehri Bozork diye ad virmiş idi anası Kaşğara kelmek şaddında iken Cihāngir Hâce tutkun oldığı ile bunlar Hoqandda qalub Bozork Hâce Hoqandda büyüdi. Atası galebesindin otuz biş kırk yıllar soñra Dunkānī bozğunluğu olub Kaşğar Dunkānileri Hıtay elinde telef olub ketdikde şahrada yüren Şadık Bik nām adem öziniñ Kırğız Kırçaqını cem' kılıb kelüb Kaşğara kirdi Altı ay hükümet kıldı lakin hükümeti muztarib ve tınçsız oldıktan Kaşğar halkını hâcesiz başqarıb bulmaz iken dib tartıq ve yusun birle hâce şorab Hoqandğa ilçi yiberdi ol hinde Hoqandda Sultan Seyyid Han isminde hükümet Molla ' Ālim Qul elinde idi

106

Molla ' Ālim Qul ilçiyе Bozork Han Hâce ni ve anıñ ma' iyetine Ya' kub Bikni koşub Kaşğarğa yiberdi bunlar Kaşğara keldiler Külbağ henüz alınmamış idi aña hareket kıldılar niçe aydın soñra Hıtaydın ilçі çıktı ki bizleri öz halimize qoysañızlar zımmilikni qabul idelim hişarnı açub virelim size tābi' olub turalım didiler. Hâce bunlarınñ mayuq²⁵² moylablarını alub başına çalma çalub üstine came kiderüb ta uşbu hey'ete kirmekünçe ya' ni Müselman olmağunça sizlere iman yoqdır deyüb qaytardı ilçі hişara ya' ni Külbağa kirib bu haberi söyledikçe Hıtaylar muhakkim beklenüb biri qalana qadar şoqışmaya bil bağladılar dinimizden dönmeğden ise ölümimize artuqdır diye ağladılar. Külbağın fethi yine bir yıla mümettid oldı bu aralıqda ve ba' zılar Külbağın fethindin soñra diyorlar her hinde ise şadık ile hâce beynine birudet tüşüb şadık bunları şoqdıqda Bozork Hâce ki ' amkeleri Hasan Hâce Bedeşşan varıb halkı müreyyed ve muhalliş olub ihlaşları ne derecede idiki anka aytulmuş idi bu münasebetle Bedeşşana imdād talebinde ilçі yollab andan bir az koşun kelüb Şadık Biknin şerrinden hâce ni halaş kıldılar Bedeşşandan kelen üç yüz miqdarı adem idi aşılta bunlarınñ keldiki hâce niñ teklifinden olmayub ibtidāda Rusya ile Türkistanın kārını işidüb İslāma imdād niyetiyle bi'l-kaşd gāzā için Hoqandğa keldikde Kaşğarınñ hālini añlamışlarda Rusyadan Hıtayı ehven bilüb bu tarafa şavışmışlar ya ki öz içlerinde bir vākı' adan tolayı kaçub çıkıb Hoqandğa yüz qoymışlar iken ol tarafın Rusya ile mezbezbelikini işidüb Hoqandğa kirmesden Kaşğara kelmişler. ' Ala küll-i hāl ve ihtilāfü'l-muqal bunların keldiki ile Ya' kub hile düzüb hâce Şadık kaşdına Bedeşşandan koşun ketürtdi muqaddime-i ceşş bunlardur arqasındın niçe miñ koşun kelür avāze kılıb Şadık bu şöret-i zordan sikenüb Kaşğardan çekildi. Keyindin kelür hiç kim yoq bu ise Ya' kubın politikası idi. Kelen

107

²⁵² ميوق

Bedeşşaniler Ya'kuba tayyar yikit ve serbaz oldılar <ezâ irâdu'l-lah şey'a heye' le esbâbe> böyle mu'ammâların müste'ârî imiş. İbtidâ hâcem ile Şadıkın şalkunluğu daği Ya'kubniñ desisesi idi ki Şadık maşlahatdan çıkarulsa soñra hâcemnin kârî âsan olur fikrinde astundın kizli çıra koyub çoklandırmış idiki vaqtiyle alevlendirede her ikisi içinde yani kide kendi maşşadına yede. vâkı'ân itdiki kibi olmışdır. Hâcemnin devlethâhları bu serden vâkıf olub Şadıkı elden aldırma Ya'kub size vefâ kılmaz diye kördiler ise de hâcem bu söze kulak koymayub 'âkıbet keleşekde yazılan hâller oldu Şadıkın selâmet kutuldıkdın soñra Külbağğa zor barub köb âdem çakım kılıb aldılar. Hıtayların bağıyyetü's-suyûfî Müselman oldılar.

Ba'de Yarkend Hoten şehrini alıb Niyaz Hâkim Bik birlen Şaliğ ve anı yerinden ibkâ kılıb kaytdı, bu vaqitğaça Bozork Hâcem Han levâzımında Ya'kub Bik Atalık isminde idi Hotenden Kaşğara kaytdığı ile bi't-ta' kib yazılaçağ tertibde Bozork Hâcem habse ilkâ kılınub Ya'kub Atalık hanlık mesnedine oturdı, Altı Şhiri tamam özine ram kılana kadar hâcemni habisinde şaklab ba'de çıkarıb qolına köb pul ve kümüş virüb haqqımızda du'â kılasız deyüb hac-ı şerife yolladı, ol zât Bağdadğaça varıb hac-ı naşib degil iken oradan kaytub Hoqandda vefât oldu bi tedbir ve bi endişe-i şerâreti âdem idi diyorlar, sâbık Şadık Bik Ya'kub Han elinde maqtül idildi, katlini böyle naql kıldılar ki Şadık yukaruda yazılmış tertibde tevvâbi'ât-ı cem' keşire ile şahrâya selamet çıkıb iline varub Ya'kub bunu yatmağa koymayub çünkü mübâdâ bir kün hâce ile beynamazda bir birüdet peydâ olursa ikevleri ittifak iderek içden tışdan iki tuzağın ortasında qalırım dâmene giriftar olurım diye endişede olub bu âmâlniñ aldını almak için ya'ni Şadıkı aldab iline tüşürmek için âdem yiberib da' vet itdi. Kelsün

108

köñilden öfkemizi çıkaralım künahlarımızı taşlayalım dostlık ile turub biri birimize mu'ayyen olaralım ziyan-ı zağm keltürmeyelim kelâm-ı şerifi ortaya koyalım 'ahd ve peyman anı ve iman kılalım diye huşûrına ketürüb uluğ ziyâkat virüb qodırıp kiçesi boğdırmışdır. Ve ba'zılar diker bir nev' serd eylediler ki Kaşğarı tamam serencam kıldıkdı soñra Şadık Bik ve Ya'kub Bik ikevleri iki ordu 'askere serdar olarağ Hotene varıb muhâşarada Şadık Bik Bozork Hâcemden kayub başka hâcemlerniñ birini kaşına alarağ bir kiçe öz qumanda 'askeri ile Kaşğara conadı maşşadı Bozork hâceni bi-kâr kılıb ahali-i Kaşğarnı kaşındağı hâceye bi'at ve anıñ ismine kendi hükümet itmek idi irtesi Bozork Hâce ve Ya'kub Bik bundın haber tabub Kaşğar elden kider havfiyla bu fitneniñ soñını kismek için fi'l-hâl niyaz Hâkim Bik ile ilçileşüb şulh kılarağ Şadıkniñ arqasındın qovub Kaşğara keldiler Şadık qurgana kirib beklenüb Ya'kub Bik bunu taşradan muhâşara kıldı âhirkâr Şadıkniñ şabra mecâli qalmayub muqâvemete mekneti olmadıkdan bir kiçe çıkıb iline qaçdı qalanlar Ya'kuba qurganı açdı Ya'kub Bik Şadıkniñ arqasındın âdem yiberib bunlar şarı qol didiki şuvniñ ayağında qutas qoyrukda yetib Şadık bunlara qarşu turub uruşdıkdı atı oğğa yığılub özi esir tüşdi Ya'kub Bikniñ aldına alıb keldiler hob mihman nevalık kılıb başda dostlığını soñra düşmanlığını tamam söylenyüb katline emir itdi. Şadıkı serencamdan soñra Bozork Hâcemni habse koyub kendi istiklâl-i hükümetini i'lan itdi ya'ni hanlık rütbesine yetdi ki tafşili öz faşında tizdür kim yazılır. Muhabbirler bu huşûşda her türlü söylediler ise de cümlesiniñ ma'ili bu ikiye mübenni olub faqağ Şadıkniñ katli evvelgi qola binâ-i Hoten muşâlahasından muqaddem ve soñrağı qola nazarañ mü'eşşer körinür te' accüb iderim vâkı'ayı kören evvel ahîr içinde bile yüren âdemler her biri bir başka taqrir kılıb böyle eşkâre işlerde muhtelit haber virürler.

Kıssa-i Ya'qub Han ibn Eyub

Bu zātın aşıl ismi faqat Ya'qub idi sonra Ya'qub Bik sümme Ya'qub Atalık sümme bedulet²⁵³ ve Ya'qub Han atanub dünyevî derecenin aqsiyyü'l-gâyesine irişdi ki padişahlıktur. Taşkendniñ cenubında Hocend cānibinde pesket didiki qaryeniñ qazısı oğlıdır babaları Belhden imiş ba'zılar şahrāvī Özbikden kırklardan deyüb anası bī ihtilāf Hocendlikdür. Ya'qub yaş yeñi nihāl vaqtinde Keday Bay Fermāneçi ibn Dāvil Bahadırniñ hıdmetinde idi Keday Bay Mu'adil Han tarafından Peşgarga hākim bulub vardıkda Ya'qub bunıñla bile vardı Peşgarnı emir Naşrullah kelüb adıkda Keday Bay Oratipeye hākim buldı andan Hocendge kelüb emir keldikde uruşub Keday Bay qolğa tüşdi Ya'qub qaçub Taşkendge keldi ba'de Şir 'Ali Han nöbetinde ki Qıfçaq zamānesiniñ evvelidür Taşkend hākimi Nar Muhammed Kuşbiki Yaqubın hemşiresini alub Ya'qub yaş ise de Kuşbikiniñ kullavī ile Evliyā Ataya hākim buldı iki yıldın sonra Aqmescidge vali bulub keldi bunda Rusya ile bir muqavele nāme yazısub kölniñ balığını şatmaqda aldanub şuvını қоşub birmişdi bu haatası sebebinden ma'zül olaraq Aqmescidden kitüb ornuna Veli Muhammed nām şahı şatmaqda Rusya Aqmescidni uşbu Veli Muhammedniñ elinden aldı Ya'qubın Rusyaya köl şatdığı kuşurı yine müşar-ı ileyh kuşbikiniñ şefā'ati ile 'afv olunub kirevçiye bik ve andan Hocendke vali oldı bu esnāda Qıfçaq nöbeti intihaya irişüb hükümet bi'l-istiqlāl Hudayar Hana ötdikde Ya'qub Qıfçaq zamānesiniñ hākimlerinden oldığıcün Hudayar Hannıñ qahrından qaçub Buharaya ketdi ba'de Mala Han cülüsında ki Qıfçaqniñ ikinci nöbet zamānesidir Ya'qub Buharadan kelüb Mala Hanga şegāvil buldı Mala Han fevtindin sonra Molla 'Alim Kul bunı bir cinayet huşuşında öldirmekçi

iken ba'zı ekābirlerin tezkıhesi ile ölümden qaldı bu hinde Dulkan hādişesi olub Kaşgar bozıldı. Merķüm Şadiķ Bik Hoqanddan Hāce taleb kıldıkda Molla 'Alim Kul Bozork Han Hācemniñ hıdmetine Ya'qubı ta'yin kıldı ki yuqarıda yazılmışıdi Ya'qub özine yoldaş üçün hannıñ ma'zül ve bedkerde²⁵⁴ beklerinden işke yarar cararke emşāli hemdem fanaşid Gazi Bik fanaşid 'Abdullah fanaşid kibi kārkipleri caylavına alub mecmū'ı bir yüz miqdarı ādem ile hācemni alaraq 'azm-i Kaşgar kıldılar. Naqil kılırlar ki Molla 'Alim Kul Hācemğa dimiş ki Ya'qubnı size қоşdım köbini körmiş iş connı bilmiş gayur ādemdir ne yerde bağı ve qaısı cayda bir müşekkil yağı bulursa Ya'qubı ol hıdmete buyurub eger soğışda közi yoqalmasa ahırde bunı öldirmekniñ peynde bulasız vefasız ādemdir zarar tikürir deyü tenbih itmiş ise de Ya'qub kerek yolda ve kerek Kaşgara keldikde hācemniñ hıdmetini kemā yenbağı yerine ketürüb tamam köñlini hoş kıldıkdan hācem bunıñ ef'āl ve etvārından gāyet haż idüb her işi

²⁵³ بدولت

²⁵⁴ بدکرده

Ya'qubnıñ re'y ve maşlahatı ile ider oldı bik ve serkerde ve 'asākir küllisi hācemni hāḫırdan çıkarıb Ya'qubnıñ hoşnudlıgını ve anıñ nazarından muḫallibini ister oldılar. Ya'qub da hācemni teğāfüle şalıb cenābınıñ biz kibi kulları ola ne ğam var yoluñızda düşmana karşı başımızı topa kökrekimizi oğa tutarız cümle işlerniñ oña keldiki 'azizimniñ iqbāli ve du'ası berekātıyladur keyfiñizi bozmayub bi-huzūr yatsunlar diye kün tārafını kendi alub hācemni saya mişal raḫata şaldı bu nehizde²⁵⁵ çıkan ve kārdañ ya'ni yiz müşerrib iş bilür elinden iş kelür ğayur ğayyar yikitleñniñ sem'ine şebr idüb meşelā kulağına ağızını koyub avlağda serilişüb söyleşüb devlet buña yüz virse seni falan kılarım ve falan manşıbı viririm deyüb hemmeniñ köñlini kendine dondirdi ve bundın mā'adā daḫi niçe muḫaddimleri mahyā iderek muḫallibine icrāya az hareket qaldığı Bozork Hācem faşında sebqat itmiş idi bu hālğa²⁵⁶ mükārin-i Taşkend

111

Rusya taşarrufına kiçüb Molla 'Ālim Kulnıñ fevtiyle mandasında olan Hōkand 'askeri kaçub Kaşğara vardılar küllisi Ya'qubnıñ rekkābında 'inān ve 'avni oldılar. Men ba'd ābruyı kün be-kün teraqqı tabub ekşer 'asākir ve vükelā küllehüm Ya'qubnıñ emir ve idāresinde ama ehl-i sevq fuqarā hācemniñ itā'atında idiler. Şöyle ki Hōten seferinden qaytdıqda ehl-i Kaşğar bu muzafferiyeti kāne hācemniñ kerāmetinden bilüb tebrik üçün hācemğa kelmişler idi Ya'qubı iltifatdan ırāq kılmışlar idi bu kār Ya'quba ğar ve endişe-i efkār olarak bu kün 'avam böyle olsa yarın havāşnıñ nazarındandır olmaq bi-'ıyd degil soñra bu şarı ḫasta 'asākirede sirāyet ider her ne ise tāli'mi tecrübe ve izmārımı izhār ideyim diyerek niçe eyyāmlardan bu yaq intizar olan istiklāliyetniñ esbabını teberrātımeye başladı, ibtidā'ü'l-derrāc dād ḫāh ile meşveret idüb el-derrāc ise ḫod az qadım bu serniñ vāqıfı idi irtesi kün kiçesi cem'i serkerde ve çoñ ādemleri cem' idüb didiki bu ana kadar hemtemiz pes ve sa'yemiz 'abeş olmayub kerek kefer ve kerek ne şehre vardık ise bi-'ināyetü'l-lah elmiz üstün olub zafer yüz küstirib turubdır bunıñ da sebep-i qavisi ehl-i sevq ve sipahıñ ittifaqı ve ittihādıdır lakin qorqarım bu ittihād bir kün ihtilāfa ve ittifaq ihtilāle müneccir ola çünki ehl-i sipah meni severlerse de fuqarānıñ iḫlāşı hācemde körinür bir şehirniñ iki şahışa mensüb oldığı aḫiri veḫim ve ḫüsrandır. Bir bedinde iki can bir asmanda iki mah olmaz maşaddağnı mişal keltürüb bir şehirde iki ḫan olmaz kāfiyesine toğrılıb köñlinde merküz bar müdde'asını aşikāriye çıkardı. Serkerdeler de bu söz muḫaqqaq ve mücerribdir deyüb şaḫr-ı evvelide olan şuğrā ve küberāya netice virerek elbette bir beldede iki ḫan olmaz diye hācemden selb-i ḫükümeti tensib ile Ya'qubnıñ efkārında yek dil oldılar. Bizler size ḫıdmet ideriz hāceyi bilmiyoruz didiler bunıñ 'ilacı cenābınıza müfevvızdır deyüb söz buña qararlandıqda Maḫmud ḫan Bik ve Muğarrib Şah ve İslām Bik emşāli Kaşğarınñ büyük ādemlerini

112

²⁵⁵ بونھزنده

²⁵⁶ Orijinalde بو له حا yazıyor.

her birine bir şehiriñ hükümetini virmek va'd eyledi ve fi'l-hâl hatt-ı mühür kılib teslim-i menşür itdikden sonra Bozork Hâcemni maşlahat var diye töşekden uyğatub meclise da'vet itdiler de işük ke keldiki ile içerüye kirdirmesden habse könderdiler. Hâşıl liçeyi müsâhere ile uyağ kiçürüb 'askerde mahyâ turdı işniñ ne idikini ricâl-i şurâdan gayri kimse bilmiyordu. İrtesi namaz bi-medâdin çıkdığı ile Ya'qub uluğ divan idüb küllehüm ehl-i sipaha serpâ birüb kendiniñ istiklâlini i'lân itdi ehl-i sipah ittifaq oldıktan ehl-i sevkiñ bir söz dimeye hâli muhâlefete mecâli qalmayub tav'an ve kerhen Ya'qubniñ itâ'atine kirdiler hâkim mu'tallik oldığını bildiler böyle bî nizâ' ve bî cencal padişahlığı nâ'il olub kendine bi-devlet namını viridi. Bu vâkı'a 1282de irdi ayı ba'zılar Şaferdür didi. Bu haber Kuça şehrinde hâcelere irişdikde Raşidin Hâce ki Dungâni bozgunluğu başında kiçen huruc idüb Hıtayı yeñüb Aqsuh ve bir tarafı Tarhana kadar kelmiş hükümetni cârî kılmış ve nâmına aqçe şokdirmışidi bu zât Bozork Hâcemni habisten halaş kılmak hanlığını hâcemğa alıb virüb Ya'qubni taraş kılmak qaşında hareket itdikini Kaşgarda Ya'qub Han işidüb norgun 'asker ile 'azm-i Kuça eyledi haceler daği buña qarşu çıkıb Aqsu qurbında iki 'asker muqâbele ve muqâtele kılışub Kuçalıklar qaçdı bi-devletke oq teyüb mecrûh oldı. Uşbu seferde idi bi-devlet bir oğlını sehl-i harime ile öldirib halk bu hâli kördikde öz oğlına rahm itmeyen âdem ecnebiye ne kılsa kerek deyüb bu siyasetden 'askere gayret kelüb Aqsu şehrini aldı andan Tarhana vardı ol eyyâmda Tarhan muzâfâtı Kuça hâceleri ile Dungâniye müşterek idi Dungânlar bir az şokışub kördiler bi-devlet gâlib olub Tarhanı da zabt itdi devleti böyle öc aldıkda adını Āfaqa bildirmek için şâni Rusya traktatına kendini kirdirmek için hâmi-i din mübeyyin 'amme-i ehl-i İslâma mu'ayyen

113

halife-i Müslimîn sulţanı-ı rum münebbi'ü'l-'ulûma tâbi olub 'Abdul'aziz Han nâmına zarb-ı seke kıldırub ol esâtin-i cihân ve esânid-i ehl-i imanniñ imdâd-ı ma'nûyısı ile köb işler köçirmiş idi muhâlif ve mu'ânidleriniñ nâmına uçurmuş idi eķâlimniñ büyük devleti olan Rusya ile daği ilçileşub cemi' padişahlarınñ diķkatini celb iderek şöhreti bir dereceye carmışidi ki âdemelr anıñ elinden Bacini tama' ider oldılar ya'ni memâlik-i Çini alur demek fikrine vardılar medh ve mübâlağasında târih ve müsânehesinde fâzıllar böyle ibyât-ı inşâ' ve inşâd itmişlerdür.

Beyt

Muhammed Ya'qub Gâzi gazâ-i müyekker dikçindi

Bik hamala hezârân pet perestanrâ perâkendi

Tekün şed râyit küfr-i 'ilm zi-İslâm bi'l-eşd

Bi-cem' -i Müslimîn üftâd her suzuķ harsındı

Nemud fetḥ-i Külbağ bağ-ı cennet âmdâz hünermendi

Kenun Külbağ bağ-ı cennet âmdâz hünermendi

Bacin âbruş Maçin Çin fetḥ-i hâhdeşd

Şevd hâķân zi-lüṭuf haķ bedest ķahr-ı evbendi

Çekvim zi-Andican Oş Marginan çesteşrā

Bes sāl cülūs ötkirir taht-ı Hoqandı

Kenün rev āverend ber derkehş ezher taraf şaf şaf

Seyh-i çeşmān keşmiri türkān Semerqandı

Hezar doşd hiştaddu bu dāyen ki rüzı şad

Bi-Muhammed Ya'qub Ğāzi çenin fazl-ı Hudāvendi

Elhi fetḥ-i nuşret rā kerāmet ken topıdır pey

Şekset zemere-i İslām yā Rab hiç mepesnedi

Ya'qub Han Kuça seferine ketdikde Kaşğarda Veli Han Töre ki

Tevāriḥ-i Ḥamse 8

114

Ḥıtay zamānesinde bir ğalebe çıkardıĝı yukarıda yazılmışdı. Bu zāt baş köterib köçeye münādiler çıkarıb zamān zamān Veli Han Ḥācem deyüb 'asākir ve fuqarā iki tārāf olub bi-devletniñ nāyibi mühetir her ne tedbīr ile ise işi ulğatmayub başub niçe kün mevķūf qaldırdı bu haber bi-devlete yetdikde ta'cīl ile qaytub fitneyi teskīn ve mezbūr Veli Han Töreysi ziyāfete çağırıp çahğa tüşirdide üstine taş tofraķ tōküb işini tamam itdi. Ba'zılar bu vāķı' a bi-devletniñ Yarkendde iken vaķtinde idi didiler.

El-ḥāşıl Ya'qub Han Altı Şhiri tamamen temīz idib civār devletler ile daḡı bir nev' zamāne sazlıķ kıldıķdan soñra rumca²⁵⁷ Manaş Dunkanlarını maña tābi' olsun mażmūnında ilçi yiberib anlar onamadıķda başub kelüb urışub her ikisini aldı 'askeri Çöçek qurbında Barlıķ Taĝınaça keldi ol vaķitde bu taĝ ve şahrālar ilden 'ārī Çöçek daḡı adımdan ḡāli idi, Rumça Manaş Ḥıtay tārāf ḡad ve anlar keldikde bir sed olsun üçün bi-devlet bu iki şehirniñ ḡükümetni özlerine ya'ni Dunkanilere tefvīz kılıb faķaṭ Gömdi Qal'asına bir az 'asker koydı ve devançıye²⁵⁸ bir miñ miķdārı ilğar taşlab kendi Kaşğara kaydı, bu cānibde Ḥıtaylar ki Dunkānī iḡtilāliniñ evvelinde Bacin din çıķmış niçe miñ 'asker idiler talanmış şehirleri tecdīd virānelerini ta'mīr kılarāķ aqrānlab ayanklab Ḥocusucu şehrine keldikde Daḡuşaḡu bahadırlar ki bu maḡale kelinçe macerası cerīdemizde yazılmış idi bunlar lancu ya'ni Ḥocudan daḡı tevvābi' ātları ile çıķıb Rumça Manaş şehrine keldiler; Ḥıtay 'askeri arķasındın qovaraķ Qambel Şhirne kelüb andan iki firça olarak bölünüb biri Rumçaya beş menzil yer Kūşankze Şherine keldiler, bir firçası ādemden ḡāli aşiyāne-i bevm olan Çöçek beldesine kelüb tüşdiler sene 1289 Hicriye idi. Çöçek kelen Ḥıtaynın aḡvāli öz baḡşinde yazılır.

²⁵⁷ رومچه

²⁵⁸ دوانچیه

Küşankzeye kelen Hıtay ‘askeri bir yıldan artuğraq anda toqtab 91inçi sene Gömdi Qal‘ āsına keldiler, bi-devlet t̄arafından qoyulmuş 250 miqdārı ‘asker ki serdarı Kaşğar Dunkānisi Maluye nāmında bir zāt ve ‘Azim Qul isminde fanaşid idi, bunlar Hıtaya qarşu çıqıb Hıtaydan niçe miñ ādem telef qılıb aħır kār bu şahbazlardan bir kişi qalmayub esir tüşmeyüb küllisi şehid oldılar. Raħmetu’l-lahe ‘aleyhim.

Ba‘zılar mezbūr Maluye beş altı ādem ile aman qutulub Kaşğara vardığını söylediler, bu az ‘askeriniñ böyle şeca‘atinden Hıtaya hayli dehşet tüşüb Küşankze serdarı Cenkcatekcunıñ Çöçekde Fuyacankcunıñ i‘ānete çağrıb bu daħi ‘afir ve ğuvvel-i²⁵⁹ keşir ile çıqıb iki ‘asker ittifaqla varıb Manaş şehrini bir niçe ay muħāşara ve hayli muħārebeden soñra aldı ba‘de bala tevekkuf Rumça şehrine vardı Daħoşaħu bahadırlarına tevvābi‘yle çıqıb Ya‘qub Hıan yaña conadılar; Dunğāniler bi-devlet ki niçe def‘a feryadçı yiberdiler ise de bi-devletdin bunlara ne ħissı ve ne ma‘nūy bir türli yardım itmedi i‘ānet itmedi.

Ya‘qub Hıannıñ Devletine Şekset Yetib Serħaddine Hıtay Qadem Başdıǵı Ve Altı Şhiri Aldıǵı

Hıtaylar Rumça Manaş şehrini zabt itdikden soñra bir yıl ve ziyād -anda añlandılar. Bu tevekkufniñ sebebi çünki bi’l-kaşd atlanub çıqmış -şamanı Dunkāniler idi anlarınıñ merkez ve muqırrı olan Rumça Manaş illerine kirdikden fi’l-cümle ħātır-ı cem‘ oldılar şāni Ya‘qub Hıannıñ yalqunı Dunkāni kibi āsān fehmlenmeyüb at t̄on esliħa azıq zahire kemā yenbbaǵı ikmal olmadıqça o t̄arafa qadem qoymaǵa cür‘etlik itmediler. Bu köhne ve yeñi iki devlet ki biri köblik ile ma‘rūf ve biri ta‘līm ve tertib ile -şūfdır ne küne mu‘āmele ve ne keyfiyetde muqābele ider qanǵısı ğālib ve maǵlūb olur diye cümleñiñ sözi ve qulaq ve közi o cānibe idi. El-kışşa²⁶⁰

Hıtay köçine ve hūşını tamam özine keltürüb 1294inçi Hicriye rabi‘i ya‘ni yazbaşı ile Kaşğar qaşdına atlandı.

Hıtayniñ Rumçadan ħareket kıldığını bi-devlet işidüb aña qarşu yürmek oldıqda vüzerālar dimişler ki bu def‘a uǵluñzniñ birini emir-i leşker idib ‘asker yibermek kerek kendiñiz varmaq ma‘qūl degil zirā vardığınıza köre iş köñildegı dek bulsa ħob vālā kendiñiz kirü çekilmek yahşi olmaz, eger bu yerde tursañız işiniñ encāmına münāsib maşlaħat tabılur didiler ise de bi-devlet bu söze qulaq qoymayub ornuna oǵlı Haq Qulı Bikni²⁶¹ Kaşğara qoyub cemi‘ ‘asākirni istişħab iderek bar quvveti quzgalub Hıtaya qarşu yürıdi bu seferde niyaz ħākim bik qumandasından başqa on altı miñ muvazzıf atlı leşker ve beş miñden artuğraq mu‘allim piyāde ‘asker küllisi birden ki mantıq ve niçe ‘aded yeñi icād tob ve zenberek mevcūd idi ba‘zılar latmış yetmiş miñ belki ziyāde ‘asker ve iki yüz miqdārı tob var idi deyüb mübālaǵa qıluralr her ne ise bu aǵır şavlet ile kelüb Kerūlaya toqtadı muqaddimesinde qara şehre ve toqsun eṭrafına qoşun şaldı bu cānibde Hıtay Rumçadan dōrt menzil yer Devançi Qal‘asında

²⁵⁹ غول

²⁶⁰ alt kısımda satır başlarındaki bazı harfler sayfa aralığında kalmış, tam okunmuyor.

²⁶¹ bu kelime ilgili düzeltme sağ boşlukta şu şekildedir; بيك قل بيك

Dunkānīlarni kelüb aldı andan bir taş yerde bi-devletiñ miñ iki yüz miqđarı müselleḥ ‘askeri yetmiş idi qumanda başı İşmuḥammed fanasid idi Hıtayın Rumçadan çıkdığını ve Devançi Qal‘asını aldığını yarın bir kün bunlara kelüb muzāyaqada qaldıraçağını bi-devlete i‘lām itdi bi-devletden buña cevāben yarlıqında Hıtayın aldındın varma qurğanı ḥāli qoyma üstünize başub kelmekünçe çıkıb uruşma dimekten ğayri ‘ināyet nāme kelmeyordı bunı ne tedbīr ve ne tezvīr ile didikini aḥdi bilmiyordı uruşmağa emir olsa elden kelinçe bunlar ğayretde idiler düşman bu derece ya‘ni bir taş yere kelesen qadar ne ilkeri yürmeye ve ne kirü qaytmaya icāzet olmayub böyle maḥbūs ḥalde qaldıklarına ‘asākīr-i ziyāde ḥayretde idiler. Hıtay Devançi Qal‘asında bir niçe kün

117

aram alub ba‘de bu ‘askere varıb ḥışarı muḥaşara kıldılar bu ḥāli bi-devlete yine bildirdiler mābeyni ulağa varuş kelüşü iki künlik yol idi ḥaber kelmedi iki üç def‘a kişi çıkardılar hiç cevāb bulmadı çünki varmış ḥaberçilerini bi-devlet tenhasına çağırıp aḥvāli şoradıqdan soñra kimseye yolqıdırmayub ḥabse qoyardı ki Hıtayın serḥade keldikini bilseler ḥaḳ ara keft²⁶² kütüşüb yurt yolqunlanur endişesinde idi maḥşūr Müselmanlar o taraftan imdād kelür ümidiyle kāh içden kāh tışdan bir niçe kün uruş kılıb qurğanı qurğadılar qanča ādem şehid tüşüb Hıtaydan daḥi ḥayli ādem öldirdiler bu muḥāşarada Hıtay ‘askeri yigirmi miñden ziyāde idi diyorlar. İmdi bi-devletden imdād kelmek şöyle tursun ḥaber daḥi münqaṭi‘ olub yiberken kişilerinden de köñil kisdiler dermandalar armanda qalub fenā mertebe müte‘ellim ve ḥayatdan me‘yūs olarak bi-devletden bi‘l-küllīye ümidlerini üzdiler neylürmiz diyerek maşlahata tutunub irtesi ne ise de bir mertebe muḥārebe kılıb körelim küffara külfet virelim nāmımız dillerde destan olgu dek bir iş kılalım ya cümlemiz şehid olub toğrı cennete kidelim deyüb söz qararlandığı kiçede Hıtaylar tağ tarafta ötüb yolları tavşub büyük tipelere tob zembürek çıkarıb vaqt-i işraqda qurğanniñ üstüne oḳ atmaya baladı qurğanniñ qalkannı bir niçe caydın bozub zaḥm dār eyledi de böyle siyasetden soñra Hıtay ilçi yiberdiki aḥvālleri ma‘lūm oldı beyhüde qana batmasunlar vālā özleri bilürler didikde Müselmanlar nā ‘ilac qurğanı açub Hıtaya birdiler sikiz yüz miqđarı ādem qalmış iken esir oldılar. Hıtay bunları iki bulub altı şehirlik öz kişimiz diye at ton azıq berüb āzād eyledi Andicanlıqniñ serkerdelerini öldirib sipahlarını tarqatdı āzād olan Altı Şehirlik köriled²⁶³ bi-devlete varıb aḥvāli ‘arz kıldıqda Hıtayın kızını Andicanlıq falan kılmışda sizler kılmamışsız deyüb bī müverrid tehevürlik idüb bu kelmiş bi-çāreleriniñ bir niçe ādem

118

şundalarını²⁶⁴ öldirdi ḥalḳ bi-devletiñ ḥanlığından burunda zir kemişler iken bu ziyadelik aña zamm kılınub ahali-i Altı Şehir arasına gūlgüle tüşerek zeval-i devletine zınk urdılar ya‘ni bi-devletiñ ayağını çalmaya dam qurdılar. Bu ḥinde Hıtay ‘askeri Devançi tağından aşub

²⁶² خاق اراكفت

²⁶³ كورلاده

²⁶⁴ veya şevendelerini

Ṭarḥana qadem başdı bi-devlet bu ḥalden ḥayran olub şaşdı. Ḥıtayın aḥvālini bilmek uęün casus yiberib anlar qaytmadıqda arqasındın ilęi şaffet ādem yiberib ol daḥi qaytmayub kelenler ise Ḥıtayın keşretini ḥaddın aşurı sōyleyüb bu sebebden ḥalqın kōñline qorqu tüşüb bi-devlet Müselmanların aḥvālini ḥafiyet-i teccessüs qıldıqda cümleñ kōñlini kendiden döndikini bilüb eger Ḥıtaya qarşu varsam ahalim meni öldirir ya tutub bağlab düşmana virir deyüb ne kendi ḥareket qılmadı ve ne muqaddimesinde ‘ askere emir virmedi bi-devletin böyle bī ruḥ kibi qaldığından ahali Ṭarḥan bi’z-zarure Ḥıtayın aldındın çıkıb şehre teklif qıldılar Ḥıtay Ṭarḥanilerin bu istikbalini bi-devletin bir mekri olmasun diye iḥtiyaten casus yiberib ba‘de’l-eṭminān şehre kirdiler bu eřnāda Serṭan Ayı dāḥil olub havanın secağından ‘ aqreb yulduzına qadar Ḥıtay ḥareket qılmayub ṭarḥanda toqtab qaldı. Bunlar bunda yatub tursun kelelim bu ṭarafda Müselmanların kārına.

Ḥaber-i Ātī Bi-devletin vefātı

Bi-devlet bu cānibde ḥiç iř itmeyüb bi-kār boř Kurlada yatdı Ḥıtayın Ṭarḥana kirdiki ḥaber Kurlaya yetdi bi-devleti sevenlernin ‘ aqlı başından ketdi ḥā’inler ya2ni bi-devleti sevmeyenler bu işdin ḥayli ḥaz itdi. Bu ḥaberi bi-devlet bī ḥař işitdi ise de işitmemiş kibi olurdı ādemler bi’l-ḥař işitdirmezlerdi çünkü Ḥıtay perestlernin müdde‘ası bunı bi-devlet bilmesün de Ḥıtay ańsızda kelüb başsun idi. Amma ḥayr ḥāḥlar bi-devletin maḥal bī maḥal tehevürinden qorqub böyle ḥaber-i muvaḥḥiři

119

sōylemeke cür‘etlik itmezlerdi. Bi-devlet ibtidāda her umurı tedbīr ve zerāfetle ve her iři kiñeř ve ferāsetle işler iken iki uę yıl bulmiş idi ki öz re‘yi ile yürüb ḥodbinlik itmiş idi barçanı pest kendini bülend bilüb özindin ketmiş idi kōñline ifrāt-ı gurur ve tekbirlik bitmiş idi uluę serkerdelerdin niçesini āzerde ḥāṭır ve bī abruy qılıb ve řāverhem emrini bi’l-küllıye terk itmişidi ḥal böyle oldıqda تنها özi ne qılurını bilmey kār bu mertebeye keldikde meşveretni münāsib kōrmey derunında derdni itmey dise moynı car virmey serini fař qılığusı kelmey türlü efkār ve endişe-i řeti ile teḥayyirde qaldı Ḥıtay ile uruşmaqdan tamam kōñli yandı bir kün Dunkānilerin serdarı Daḥu řaḥu ikevlerini bi-devlet da‘vet qılıb Ḥıtayın mu‘āmelesine sizler ‘ālimrak siz buña ne tedbīr kerek didikde bunlar didiler ki Ḥıtay ise bizleri qovub kelmişdir ikimizi tutub virseñiz sizler ile iři olmaz amma Dunkāniden bir ferd qalmağunça biz ikimiz eliñize kirmiyoruz deyüb cāhilāne cevāb birdiler çünkü bi-devlet bunları bu küne qadar meşverete almayub iltifatdandır idüb nazar şalmayub şimdi can boğaza keldikde kerek qıldığından kāyuř yüzini kōsterib elidnen iř ketdikini bildikden yaḥud özlerinden ḥavf idüb kōñillerine başqa bir ma‘nā mı keldikden ‘ala küll-i ḥāl bī ebā bu sözi sōylediler. Ma‘lūmdır ki böyle vaqitde bir qadem ilkeri burılsa dost yüz olur bir qarış kirü çekilse düşman iki yüz olur. Bi-devlet mezbūr iki serdardan bu cevābı işitdikde ‘aqlı ḥuři qalmayub imdi her kimi kiñeře alsam kelāmı bu olur Ḥıtaya ilęi ve casus yibersem meni taşlar aña kider şoquş başlar isem bilmeyim ne ider diyerek terdidin intihasına yedelmeyüb ve bir münāsib iř daḥi idelmeyüb ‘āqıbet kendi kendini helākete qoyub mesmūmen vefāt itdi dirler.

İkinçi ḥaber Qara şehir qurbında uşağ tal didiki bir çul var bi-devletin

ğarezi Hıtay ile uruşmayub mağlûb şüretde çikilerek hayli ile bu bi-yaban bî âb çöle Hıtay ketürüb şuv t̄arafını özleri alıb Hıtay çöle şalıb bu şahrâda serencam kılmağ fikrinde idi mağsadı müyesser olmayub Hıten hâkimi Niyaz Bik t̄arafından hıyânet ile merhûm oldu dirler. beyânı böyledür. Bu seferde mezbûr hâkim Bik bi-devlet birle birge Kurlada idi. Bir kün bi-devletiñ bir muharremi Niyaz Hâkim Bikke kelüb şikâyet ider bi-devlet meni bî vech ve bî günah böyle zarb ve ta'zib kıldı dir. Hâkim Bik muharreme aytur siñe bu nesneyi vireyim fırsat tabub bi-devlete yedirkey sen ya ki içürkey aniñ zulminden kütulursın deyüb eline bir parça sem-i kâtil virir kaçan ki munı viresin yükirib maña kilesin deyü tenbih ve bu kadar nesne saña en'âm iderim deyü tahriiz ider. Muharrem zehiri alıb bi-devlete yedirmek içürmeknin pinde²⁶⁵ olur arada iki üç kün öter ötmez bi-devlet Molla Kelâm nâmında bir mirzasından kayub²⁶⁶ anı urdılar âdemlerniñ urdıgına kanâ'at kılmayub özi varıb ayağı ile başına yüzine tiyüb köb tahkîr ve tecrih ider. Bi-çâre Molla Kemal eleminden şu'ud münâcât ve muṭarrih şadur hâcet evlat esmâne köz tutub ay barı Hudâ körüb ve bilür turubsın men buña nime zarar ve ziyan ketürdim ki böyle ihânet ider deyüb zârı eyler bi-devlet bu söze yine ziyâde ğazablanub hâli kidinçe urub ornuna barub öltürir maḥremine şuv ketür didikde ma'hûd maḥrem tayyar kılmış zehirli şuvı derhal kase birle şunmış ğazab ve cehninden ta'amlı doymayub tamam için tüketdikden soñra maḥreme yaman köziyle tikilüb qarab vay harâmi dimekten ğayri söze kelmeyüb yüz toban yakılmışda can teslim kılmış. eh.

Mazlûm Molla Kemal merkûmıñ bu derde duçar olan cerimesi nedür deyü şorar iseñiz Hıtay 'askeri Tarhana keldikini hiç kim bi-devlete bildirmeke cür'etlik idemeyüb bu Molla Kemal ay Müselmanlar bu iş fırsatı fevt ider kârdan degildür. İ'timad iden Devançi daki²⁶⁷ sedd-i İskender kibi

'askerimiz Hıtaya esir olsa düşman kadem be-kadem başub kelüb tursa bizler bunu bile turub da bi-devleti akâh itmesek İslâma bundın büyük hıyânet millete bundın uluğ cinâyet olur mı elbette bildirmek kerek sizler qorqar iseñiz men aytay deyüb bî muḥabân bi-devletiñ aldına kirib ahvâli i'lâm kıldıqda böyle haberi sen mi maña söyliyorsın seniñ vazifeñ bu mertebeye mi yetdi cellad ur dimiş bi-çâre devlethâhlik kılıb bu balaya giriftar olmuş <qurb-ı şulṭan ateş suzân bud> bundındır mezbûr ğaddar maḥrem zehirni virüb bi-devleti yaqatdıqdan soñra yükrüb Niyaz Bike varır Niyaz Bik de bu işi maḥreme sipâriş idüb de ḥanesi içinde bir quyu qazub koymış iken kelüb haber virgen hemâne içkerüsine alıb kirib maḥremni kılıç ile çabub çahğa taşlab işini tamam kılmış <beşerü'l-katıl bi'l-katıl> cezâsını birmiş de der 'akb yükre başarak bi-devlete varmış. Bu işdin hiç kim vâkıf degil. Niyaz Bik vardıkda işik aldında hâcibler men' idüb bi-devlet keyüb²⁶⁸ öltürübdür hâzır kirmek ma'kul körilmeyüb diyorlar Niyaz Bik ise ḥod bu serniñ şahibi olmağla hâciblerniñ men'ine baqmayub zarar maşlaḥat var

²⁶⁵ بینده

²⁶⁶ کایوب

²⁶⁷ داکى

²⁶⁸ کایوب

diye kirib körir ki bi-devlet bî devlet olub ele kaçan âhîretet ketmiş bu hinde oğlu Hax Kulu Bik toksunda idi fi'l-hâl aña haber kılib ol keldi de irtesi kün atasınıñ cesedini alıb Kaşgra ketdi bi-devlet bi-eyyi kavlin kâne zahiren vefât itdi. Evvelgi qola binâ' özi zehirlenmiş ikinci qola nazaran hıyânet ile içmiş ola.

Haliye Ya'ni Şuret Ve Hey'eti Şekl Ve Heybete

Bi-devlet orta boylınıñ etvâi cesim ve semin mutavassıt toluq kıızıl yüzli qara qaşlı qara közli orta kır burunlu burnı üstünde bir az çeçek nişanı var koyuq qara saqallı olub vefâtı hinde maş keruç ya'ni aq qara qarışık belki aqı köbrek idi yaşı altmış

122-123 (eksik)

124

kanı ile vârişlernin qalbini teselli kılib toldırdı.

Ba' de qurğanı varıb qamadılar alamadı mürtedin²⁶⁹ qurğannıñ içinde qalan Müselmanları öldirmeyüb çıkarıb yiberdiler ve didiler ki Aldırac Dad Hâha aytuñızlar bizler yağı degiliz bağı degiliz ama işitdik ki bu qadar çeri ile Daşuşaşu Dunkâniler kelürmiş anlar keldikde bizleri aman qoymıyor öldirir bunıñçün özlerimizi penâha tartub qurğana kirdik kaçan bik betçe selâmet qaytur evvelgi dek aña muñi' miz didiler. Müslemanlar buña baqmayub her kün muhâşara kılib uruş ider idiler. Bu eşnâda beş altı miñ ve ziyâde âdem ile müşâr-ı ileyhümâ Dunkâniler kelüb yetdiler Aldırac Dad Hâh anlarınıñ aldındın kişi çıkarıb anlar üçün maşşuş cay hâzırlanmış idi aña alıb kelüb tüşirdiler daşu iki yüz âdem ile ordaya keldi Aldırac Dad Hâh ile körışdi dad hâh bunlarınıñ küllisine serpâ birdi illi miqdârı aşıl tavar ve kıymet baha ton idi. Köb kiçikmeyüb bik qulu bik de Hotenden qaytdı. Mürtedin muñi' miz didik sözlerinden yandılar Müselmanlara bu söz mehâzz aldav ikenne qandılar. Bikde bar qıvveti ile muhâşara kılib şoğışdı alamadı ahırde âdem başına bir yambu virüb qurğana yükürdüb kirdi anıñla da ' ilac bulmadı maşşür mürtedinler dört miñ miqdârı nüfus idiler irtidâd üzere Hıtaya köz tütub turdılar. Bunlar bu halde iken küz ayı yetdi şalqun tüşdiki ile Hıtayda hareket itdi Tarhandan tebrenüb çıkıp Kuça ve Aqsuya qadar keldiler bikniñ bu iki şeirde qaldıran ' askeri Hıtayın Tarhandan çıqdığını iştdiki ile Kaşğara yüz qoydılar zirâ bikden i' âne kelmezligine közleri qanub ümidlerini kesmişler idi ba' zılar Hoten yağı oldığı haber ile bu tarafda bir kişi qoymayub bik cümle ' askerini Kaşğara almış idi didiler. Beher hal Hıtayın aldındın tusqan âdem yoq her şehre kelseler fuqarâ istikbâl ider idiler. Byle olaraq maşal-i ' asker taşlab beram beram başub yalpaq

125

²⁶⁹ مرتدين

taban ile tepilib ketdiler ta Kaşğara varıb yetdiler. Zü'l-ħicce ayı kirdi 'ıyd-ı ħurban buldı namaz oĖub herkes ħurban boğazlamağda iken Ĥıtay keldi ħaber ile DaĖu Şağu Dunkāniler atlanub talanĖa al urdığı ile sodāker ve sipah küllisi ħaç ħaç olub KaşĖar iĖi fitrat Ėüya 'arşat oldı. Ĥıtay keldikde bu kibi iş bulurındın iħtiyāť idüb bik Ėulı bik ve cemi' tüccar ehl-i 'ıyal mal ve manalını²⁷⁰ şehirden Ėitke ĖıĖarıb kiĖe ve kündüz atları igerlik azığları şalığlığ tayyar ve mahyā idiler. 'ıyd oğulduğı kiğesi Mir Ėasım Bay baş olarak 'askerden otuz kiři ile bikniñ anası ve Ėatun balası ve zamānbik efendi refiğ terkleri ile ve cemi' Dunkāni ve sodākerler ĖıĖıb Narun semtine yüz Ėoydılar bik Ėulı bik bala ĖaĖasını anasını bu Ėarafdan conatub özi bir niĖe yük Ėazine artarak Oş cānibine ketdi tob tüfenk esbab esliğa ĖuzĖalmayub yerlü yerinde Ėaldı iki üç künden şoñra Ĥıtay kelüb şehre kirdi Hicriye 1294inĖi yılı miladıñ 1877nĖi Zü'l-ħicce on terti Dikabrniñ altısı idi.

Bi-devletiñ şoñında uğulları müteferriğalılık ile ise de altı ay memleketke igederlik²⁷¹ Ėıldılar. Ekşer ādem bi-devletiñ vefātını toğsan üçünĖi yılda deyüb lakin bu sözniñ tağmminle oldığı taĖĖiĖ Ėılındı şöyle ki Ĥıtayniñ Kaşğara kirdiki bi iħtilāf toğsan dertiñ ağır ayında olub bi-devletiñ şoñında uĖullarınıñ Ėükümeti altı ay idikinde aĖdniñ inkāri olmadığından vefātı mezbūr toğsan dertiñ sene evāsıñında olmağ iĖtizā ider. Yazıb ĖoymadıĖımdan tāriĖ vefātı Ėayriden şormağa ve bir sene iħtilāf olmağa bir iki saır ziyadelike sebeb oldı körmüş bilmiş ve işitmiş Ėavādişāti fi'l-Ėāl Ėalma almağ edā-i vācibātımdan şoñra cemi' umuriyeme esbağ buña ĖaldıĖda neden müsāhele Ėılmamış bilmem bir caya yazdığım Ėātırımıda var ise de isteb tapalmadım. Ama KaşĖarınıñ Ėaysı kün bozıldığı peyderpey kelen Ėaberleri

126

tevātüren yaza turmağla yıl ve ayında iştibah olmadı Ėayriden şormaya Ėācet dağı Ėalmadı.

Ĥıtay keldikde KaşĖarda cem' olmış 'asākir-i İslām Altı Şehir ve Andican ve Duncan vesā'irden mürekkeb 30 miñ miĖdārı ve ziyāde ve esbāb cenk ya' ni tob tüfenk mükemmel ve Ėazine dağı cemi' iken iki miñe yeter yetmez Ĥıtaydan hürküb Ėaçub ma' mā-fih mevtden necat ve felāĖ tabmayub ekşeri şağuğdan helak buz vağardan Ėarab oldılar

Uşbu seferde iğinde kelen bir ādem söyliyir: <yolda ĖırĖız İli oldığdan bir munĖa ādem aman Ėaldılar, eger il bulmasa idi vallah i' lam bir can şağuğdan selāmet Ėalmazdı> bir Ėoy tirse ton Ėırk illi rube yūñi²⁷² ĖalunraĖ olursa bir yambuğa Ėadar mübāya' a ve bir köpi Ėekman beş altı bi-Ėaşb Ėapana mübādele Ėılındı ve bir dāne Ėabulı Ėaptal keyüm bi-naras şağı kibi beş altı nefis libaslara muĖāyaza idildi, yolda ĖaĖmaĖ Ėaravulında bi-devlet vağtinden bu yaĖ turub serĖad közeden miñ miĖdār nev Müselman 'asker var idi Dunkāniler keldikde bunların birini Ėoymayub öldirdiler, ba' zıalr bunu KaşĖardagi nev Müselmanlar mürted oldığda Aldırac Dad ĤāĖ 'asker yiberib küllisini ĖılıĖdan ĖeĖürmiş idi didiler, el-Ėāşıl miñ belā ile Rusya Ėududına kelüb Narun Ėal' asına ĖıĖdıĖ Ėanımlara üy hāzırlanmış ve niĖe ĖazaĖ üyler tikilmiş idi aña tüşdik arĖamızda kelen Dungānilerin aldındın otuz ādem ile etratnay niğellik ĖıĖıb mantığ ĖılıĖlarıñızı viresiz vālā yerimize kirmeyesiz deyüb Dunkāniler bir az keğlik 'inādlık Ėıldıysa

²⁷⁰ منالنى

²⁷¹ ايگادارلىق

²⁷² يوڭى

da ‘ākibet qurallarını virüb anlarda keldiler hesab kılib deftere alındı dört miñ niçe yüz nüfus idiler didi.

Amma Fari İşhak Namankendi söyledi ki Dunkānileri Narunda eliyle şanab deftere kayd iden kişi buña haber virdi ki 7464 can idi didi. Bes biriniñ nefsi-i Dunkāniye ve biriniñ cemi‘ çıkmış nüfusa

127

maħmül olub bu taḫbīk ile her ikisiniñ sözi taḫdīk kılmur, (vallahu a‘lem) qavlı-i evvel Hüseyn kençir ve feniñdür.

Bu belvāda olan şoğuk kibi zehir hiç bir vaqit buldıgını seksen toqsan yaşını tecāvüz iden qartlar bilmiyor, Qazaqıstanda buña <Yeti Ayaz> ad qoyuldu, şoğuk egerçi bir aya mütemādi oldı lakin gāyet şiddeti yedi kün oldıktan bu isimle müsemmi oldı. Mütercim faqir Çöçekde namaz-ı ‘ıyd imāmetlik nöbeti bizim idi qarā’it ve huḫbeyi ‘acle ile edā itdik ma‘ hezā niçe ādemler şiddet-i berdden ola yazıb üyelerine az az kelüb yetdiler küneşniñ nuri ve kiçelerde aynıñ aydınlığı bir türlü körenlen kızıl renk ya‘ni hevā maşbū‘ ve boyalmış kibi körinürdi ismen ḫuman ve dudun²⁷³ mişal turdı.

Hıtay Kaşğara kirdikten sonra qaçmışlar qaytub başmasunlar diye eḫrāfı dolaşmaya çıkdılar añsızda Dunkānilerin üstine keldiler şoğukdan yürelmeyüb tağa şıgınuḫ yatmışlardı Hıtayni kördiki ile hemmeler qaçdı Şaḫu Bahadır eceli yetmiş ‘ömri bitmiş iken şaşılıb ata manalmayub ya ki ‘ādi ādemler kibi şaşılıb minüb qaçmağı kendine münāsib köremeyüb turdıgı hinde bilenden oq tikib mecrūḫ oldı qolğa tüşeçekini taḫkīk bildikde esirlikden ölüm behraq deyüb kend kendini boğazlayub fevt oldı Hıtaylar başını kisüb alub Bacine yiberdiler, başını kisen Hıtaylardan menküldir ki Şaḫu paçağını boğazına qoyub şöyle tartmış ki başı üzölmeye az qalmış imiş; bu cayda bir ḫayli Dunkāni şehid olmuşar qalanı Daḫu qumandasına deḫālet iderek yuqarıda yazılmış tertıbde Narunğa çıkıḫ andan Toqmağa kelüb toqtadılar ḫālā Qaraḫuñızda qarar iden Dunkāni bunlardır. Bik Qulı Bik ile ḫükümet talaşan Hākim ḫan Töre Marğınana çıkmış idi ikinci sene yazında qoşun cem‘ kılib Kaşğar üstine keldi şarı qul didiki mevzū‘da Hıtay ile uruş qaçdı Aldırac Dad Hāḫ birge idi uşbu şoqışda

128

şehid oldı; bu Aldırac Dad Hāḫ Ya‘qub Bik Aqmescidde iken hinde ḫıdmetine dāḫil olub miḫnet ve raḫatda Ya‘qub Bik ḫuzūrından bir laḫza ayrılmayan hem-ḫābe yoldaşı ğam ve sürurda hem-dil serdaşı idi. Kaşğarda Dad Hāḫ manşibında bi-devletniñ veziri ve maşlaḫatçı müşiri olmuşdı aşlı uluğ cüz-i Qazağından imiş. On beş yaşından bi-devlete ḫayr ḫāḫ olmuş.

Bi-devletniñ Körmüş Tüşleri Ve Ba‘zı ‘ Aceb İşleri

²⁷³ دودون

Merķūm Aldırac Dad Hāhdan menķūldir ki Ya'ķub Bik Hıocendden ķaçub Buķaraya vardıķda men daķi bik idim bi kün ikevlerimiz ĥazret-i ĥace Bahaeddin 'aliyyü'r-raĥmeye ziyārete vardıķ bikke uyķu ġalebe ķılıb oturdıķı ĥāletde nü'ās eyledi ya'ni ķalıġdı²⁷⁴. Sehl-i fırsatda közini açub didiki ĥazret-i ĥācem baña bir uzun kaġıd virdi içinde tolu <Lā ilahe illa'l-lah Muĥammed Resulu'l-lah> kelime-i tayyibe yazılmış. Bu ne ola te'vıl ķıl didi men daķi te'vılını öziñizden işidirim didim. Bir az tefekküre vardı da ĥazretim maña virdiki menşürdür inşa'Allah men bir beldeye padişah olub elimde köb küffar İslāma kelse kerek didi. Men de tüşüniñiz raĥmāni bulsun ta'birñiz toġrı kelsün āmin deyüb du'ā ķıldık. Meger sa'atine rast kelmiş seham da'vet-i hedef icābete işābet idüb böyle devletlere irişdik dir imiř. Vāķi'ān eyyām-ı henkāmında taĥt-ı taşarrufında olan ehl-i keferi İslāma kelüb her yerelrde 'ala ĥede mesvid ve mektebler binā ķılıb İslāmı ġuzel olmış iken Hıtay vardıķda irtidad itdiler ya'ni evvelġi mücevvelikine ketdiler. Yuķaruda nev Müsliman deyü yazılan bunlardur. Hālā beldemizde bir niçeleri var ki niçük İslām dininden ķaytdıñız dinirse efsus şüretni kösterib keşki imdi İslām zamānesi bulsa idi muĥakkim Müselman bulur idik bi-devletniñ řoñında olan řāĥib-i devletniñ i'tibarsızlıġıñından²⁷⁵ bu ĥāle tüşdik ĥāmimiz yok nime 'ilac ķılalım canımız üçün yürübmiz diyorlar. <En-nās 'ala din mülūkehum> bundın 'ibāret imiř.

129

bu sözlerniñ bir rāvisi tüccardan bi-devlet birle hem bezm hemrāz ādemdir. Ol zāt diyorki ibtidā devletinde bik ki beř altı yüz ġala pulum tüşdi ya'ni aķçesi ĥazineden birilür diye bar eşyamı ald. Men ise batub şorayamadım özi tizde virmedi köb künler ötdi vaķit be-vaķit aldına barub turamın barmadıķda yoķaltub çağrıb turadur öünki nātvan vaķtinde ĥıdmetimiz ötüb köb ķadirdān bulmuş idik. Bir kün vardıġımda bayaġı dek ötken ketkenden söyleşüb hezel muťāyebe ile ötürmiş idik köñlime keldi bu zālīm söz birle cıvandırıp pulumnu ařla ĥātırına almıyor ĥaķķımını virse idi yüzini körmey ketsem idi deyüb köñlimden kiçken hemāne renki bozulub yüzime ķaradı mende ne ķadar ĥaķķıñ var didi. Yoķ taķřir ĥaķķım yok didim. Sen böyle dib oltrubsın imasımı deyüb köñlime keldikini ziyāde kem ķılmayub aytub virdi. Men ise şaşub yok yok Hūdā řaķlasun ĥāřā ĥātırına başka řey kelse siziñle şunçalık oturuşum ġanimet degil mi bu řoĥbet ve bu devlet maña ķaydın tabılır deyüb ķorķġanımdın inkār idüb ķasem ķılmıřım. Bu seriñni tabmaġan bulsam men muĥāv bulay tapub itmegen bulsañ sen muĥāv bul didi derĥal ĥazineçiye emir ķıldı şanab pulumnu virdi.

Yine naķil ķıldı bikke mihman idik ĥücremiz biknin ĥücreesine yaķın idi ķařımda bir ādem var ol daķi bikniñ ġarabetlikinde yoldaş olan aĥbablarından idi. Kiçesi töşek yatmaķçı bulub turdıķımızda on üç on beş yaşlarında bir maĥrem betçe ĥücremize kirib bir nesne ķarab çıķıb ketdi ĥořruy ĥüsn-dar ġalam idi. Refiķama hezel ile nā inřāf bik bu ġalamnı falan ķılır mikān didim. Evvelde bik betçeġar böyle bir nā ġalam degil toġrı kelse doñızni²⁷⁶ falan ķılır didi. Men daķi aña muvāfaķat ķılarak niçe ĥatun ve bu 'aded cāriyesi var

Tevāriĥ-i Ĥamse 9

²⁷⁴ قالغ

²⁷⁵ ñ yerine kef var.

²⁷⁶ دوڭزنى

yine şöyle ider aşlı Müselman dimek münāsebeti yok deyüb söyleşerek yatub oğladık. İrtesi turub namaz bi-mudādni edā kılib mescidnin şahnında ‘ādetimizçe bikke selam virüb üyke kirdik arķamızdan bik dağı hūcreye keldi bir maħrem irkeşerek kirib destur-ı ħan şaldı çaynı tayyar kılib maħrem çıķıb ketdi köñlimizde hiç nesne yok bik birle üçevlerimiz oturub evvelgi dek kiçken köçkenlerden ħikāye kılışub bu ħinde maña illi ser altun bir miñ²⁷⁷ ķarzi var idi kesesinden bir kisek altun çıķardı size illi ser vireçekim var idi kiçe Niyaz Bikden otuz üç ser altun kelmiş on yeti serini yine birürmen ħāzır munı alıb turgul deyüb uşandı, turub ķulluķ deyüb altunni tutub idim yibermedi bir üçi benim ķolımda bir üçi bikde maña tikilüb ķarab itdi ādemniñ tili ve dili biri birine muvāfiķ bulsa ne bulur didi. Şadık bulur didim eger muħālif bulsa ne bulur didi münāfiķ bulur didim ba‘ de itdi men yaşlıkımda her ne poħ yesem yidim ama yaşım falana yetdikden şoñra ir oğlan degil bī nikāħ ħatunniñ itekini açdıgım yokdır niçe ħatun ve bu ķadar cāriyem var cümlesini şer‘a muvāfiķ terbih kılurmen elħamdu’l-lillah men Müselmanım sizlernin zu‘m itdikiñiz yaramaz yaman sözden biri ve ba‘ idim didikde ķorķub can manım ķalmayub altun ķolımdan tüşüb ketdi altun yerde ķaldı bik çıķıb yūri vardı yoldaşımız ile biri birimizi sōküb sen dimeseñ men aytmazdım sen hoşlamasañ men söylemezdim öldirib yiberse ķandaķ kılurdıķ deyüb tövbe istiğfar ile mundın şāni bikniñ ħaķķında ķabiħ bir söz söylemezlike şart kıldıķ didi. Şoñra kile aniñ iķbāli artdı baħt bizleri artķa atdı iħtiyāť idüb aldına kırmekden özimizi tartdıķ ma‘ māfiħ bizlere re‘ āyası kemāilde idi> erbābü’l-devlet mefhūmıñca işite iķbal kelür de bu kibi vilāyet ve böyle kerāmetler olur iken aħırde kerāmetde bitdi devlet de ketdi deyü söyledi. eh

netice-i kelām merħūm Ya‘ķub ħan ħāce zāde ħan zāde degil kim sodā bir sāde sard iken ‘aķl-ı ħarizi ve ħayre ta‘bi‘isi ile evāħir ‘ōmrinde padişahlıķ rütbesine nā’il olarak esbāb-ı esliħa ‘asākir ve ħazine-i vāfir cem‘ kılib bu ķadar işler köçürdi lakin muntazır olan düşmanına bir oķ atmayub armanda olub ketdi. Ādemler elinden iş kelmedi deyüb ta‘na iderler böyle diyenler ħıřaya kiderler. Muħtelifü’l-ecnās-ı ecnebī bir memlekete kelüb müddet-i ķalilede niçe milyon ħalkı zābť idüb böyle nām ķazanan ādem ādem eyyāmına köre az tabılır. Nizamlı müluklarıñ yanında ilçileri mu‘teber olub Rusya ve İngiliz kibi ‘ālemi bir barmagıyla taħrik iden devletler buña mülāzemete rāğib ve her biri bunıñ köñlini almağa ķalib oldılar bu azaçaķ abruy degil maħķūmında olan yerde evliyālarıñ türbesini terfi‘ ve tercib ile ħalkıñ köñlini kendine döndirmişidi buñar beyitü’l-malı vaz‘ından ħayri maħale şarf ve sapalģa dağı derķār degilse de men vech-i şevāba aķrab ve ķalub celb-i ‘avāma ufaķ olmağla ibtidā-i cülūsında şebat ve ķararına bunıñ müdaħil-i ‘azīmi olmuşidi eṭrāf-ı şetiden usta ve hūnerler aldırıp tob tüfenk ķoydirmişidi ta‘līm-i ‘asākir ve tertib ceyüş ta‘mir mesācid ve tecdid-i mekātib ile bilād ve ‘ibāde-i revnaķ virmişidi şehir be-şehir pošta yüridib kelür kider kün ta‘yın kılmışidi beher ħāl umur-ı levāzımında ķuşur itmeyüb nizām ve intizām ile mülkni ruşen idāre itmişidi bu teşbisāt meşūrātıñ her biri iķtizā-i zamāna köre şuret-i muvāfaķatda ise de ħazret-i cenāb rabbü’l-erbāb ser nüveysde başķa bir bab yazmış olmağla çāre-i mezbūr

²⁷⁷ مك yazıyor aslında

ta'rif-i devletiñ ifrādını cem' a ağıyarnı men'e kifāyet itmeyüb evāhır salında gurur ve tekbiri gāyet kuşva buhl ve emşāki 'urve-i vüşka şandığı dostlarıdır düşmanı mevfur itmişdir hattı sulţan t̄arafından bu huşūşa me'mūr diplomatları maşlahtadan mehcūr eyleyüb müteffir dilke ketmişdir. Bu 'avāyibden başına şekset mülkni kesür yetmişdir. Eger evvelgi kibi her işi kiñeş

132

ve müşāvere ile kılsa siyāseti berāberine burunğı sehvāveti bulsa le' al üyle olmazmıydı deyü arman idilür. zırā baht ile bi-ħalıñ bir mekanda ictimā' i müluklara münāsib olmayub insan 'abidü'l-ihsan olmağla menfa'at körmeyen devletiñ zevālini istemek emir t̄abi' idür.

Beyt

Ezā lem yekün lilmür' fī devlete emire-i Naşib velā ĥaz temenni zevālhā
Ve mā zak men ba' z lehā ġayrāne Yerci sevāhā fehv yehvi intiķalhā

Bi-devlet bu cānibde Rusyadan ve cenubda İngilizden endişe iderdi Hıtayı bir şey ornuma körmezdi bunu insan deyüb bilmezdi 'ākıbet ĥakir kören düşmanı mülkni teşāhib itdi bunıñ elemi başına yetdi. Rusya ile özleşdikden soñra kün ba' zı vüzerāsı Hıtay t̄arafdan söz açub bunıñ ile de bir nev' muşālaħa kılnsa didikde kāyuş yüzini kösterib bu maşlaht bi-devlete ma' ħül körilmedikden men ba' d böyle söz söylemeke kimseniñ t̄ab' i olmadı. Aşulda bu şuret sulţan t̄arafından imā olınmış iken bi-devletiñ bahtı tenezzüle yüz tutdıktan ĥodbinlik idüb bu huşūşda sulţanı ta'yib nime söz ağızdan şadır oldığını rivāyet iderler. Bi-devletiñ efkārı Hıtayıñ köb yerlerini feth kılmak ta ki Hıtay ilticā itmekünçe qoymayub aña fend ve küşmal virmek iddi' asında idi ĥāşıl efkārını fevt itdi tadbiri bile ketdi. Bende ne bilür baht keldikde bildim dib kıılır ketdikde qol tekmeşüb yaqılır mülk-i Ĥudāniñ kime birse anıñdur. <te'vetü'l-mülk men teşā> el-ayete. herçe Ya' ħub Bik merħūm az iş kılmadı amma ĥalefleriniñ elinden iş kelmedi diyen teşnī' i uğulları ĥaqqında söyleselele ornundadır. Şöyle ki ne qadar ĥazine ve 'asker ve bunça t̄ob tüfenk ve leşker var iken kelüb yetmeyen düşmanıñ yılından hürküb mücerred Hıtay keldi avāzr ile mülk ve memālikni taşlab qaub altı şehiriñ ünşisine muzāħ ve kölki olarak qaldılr. Bu bed namlığı aldılar. eh

133

Hıtay vardıqda bi-devletiñ cesedini çıkarıb andan şoraq şorab ba' de köydirib kölni yıla şavırdı deyüb ĥikāye kıldılar ise bu sözler bi-devletiñ zarbı öten elemi yeten ādemlerden şadur iden ĥaberdür. Ĥayatında ĥiç 'ilac kılamayub mematında bu kibi yalğanlar ile intiķam almak istiyorlar çünkü Hıtayıñ işd-i i' dāsı olan Şaħu bahadırının cüşsesi ellerine tüşdikde faqat başını almak ile kifāyelenmiş iken bi-devletiñ Hıtaya zararı anlarça oldığı yoqdır neden böyle itsün memleket tutan uluğlardan böyle ĥimākat bulmasa kerek. Lakin ĥazret-i Āfaħ kibi ulyā-i 'uzzāmnıñ civārında ayağından kelen bir Andicanlıkniñ yatmağa revā körilmeyüb türbe şeyhleri 'avāmiñ ilķā ve iğvāsıyla diker bir caya köçürmiş dise mümkindür. Beyne'n-nas bargebdür. Vallahu a' lem.

Zamīme

Fergana Hanları ve Kaşğarnıñ bi-devletden burunğı halleri fuqarā şöyle tursun ‘ asker ve sipah ‘ adediniñ irād ve meşārif hesabında defter ve divan olmayub boş vaqıtde ihtiyarınça kelen derāmete kani‘ ama vaqt-i hācette her belde ve her maħleye pul şalıb cem‘ kılmağ resm-i ve ‘ asker tertibi daħi buruyada²⁷⁸ oldıktan birde az birde köb ve hazineye senevī ne miqdār derāmāt ve hārācāt ya‘ni kelür irād ve kider muşārafat ma‘lüm degilse de Fergana hanları elinde yigirmi dört miñ muvazzaf ‘ asker mevcūd olub bunıñ nışfı pay-i taħtda baķısı lazım maħallerde mahyā turırdı vaqt-i muħārebede illi altmış miñ kadar cem‘ ine muķatter ve buña kifāye ider mal hazine de var idi dirler.

Ve Ya‘ķub Han yigirmi beş miñ leşker dā‘ima şāħib ve lazım vaqıtde yine on on beş miñ kadar ‘ asker ve uşbu ‘ aded ricāle kifāye ider mala mālİK oldığı zan ve taħmīn kılınmışdır.

İki devletiñ ‘ asker ve hazinesinde tevāfuķ ve tefāvüti böyle ise de

134

Kaşğar maħkūmı kerek müsāħa ve kerek nüfus cihetinden Fergana tevvābi‘inden ziyāde oldığı ma‘lüm ve meşhūrdur. Nüfus ve hüdud ile ve sa‘ti müşbet iken ‘ asker ve hazine de Kaşğarnıñ Ferganadan noķşan ne sebebden didiki su‘ale cevāben dirler ki Altı Şehirniñ evvelgi hanlarından şarf nazār ya‘ni ‘ asker ve hazine-i irād ve meşārifı ne taħminen ve ne taķdiren belli olmayub meker bi-devletiñ eyyāmında hazine her kaçça ‘ askere yeder ve kifāye ider ise de Andicanlık sipahisinden Altı Şehir ādemni ‘ askerde ziyāde kılmağ ihtimal ba‘ iş-i fesad olur diye ‘ anāşır-ı aşliyesiniñ meknet ve kudretini yad itdikden idi. Bi-devlet bu kibi tedbirleri etrāfiyla ölçüb kemā yenbağı mülāħaza ider zāt idi devlet ekerine yigirmi otuzıyla kadar keleydi bi-devlet hayatda қalaydı Kaşğarda üylenen Andicanlık evlādı sulh tutar ir oğlan yüz miñe bāliğ olaydı o vaqıtde Altı Şehir sipāhisini²⁷⁹ aña köre қılaydı. Anıñ ‘ ilmini bileydi. Devletin müşār-ı ileyhümāniñ içinde yüren ve haķıķatni bilen ādemlerniñ hesab ve haberi budur.

Ama perişan ağızda bunça yüz miñ leşker mu‘allim ve mezbūť ve bu kadar min yük tala-i mazrūb hazine de hāzır ve mevcūd idi didikleri mücerred havadan tertīb cenud ve yıldan tedārik nüķūd-i cem‘ idüb söylemişler ola,

Yuķaruda ihtiyarınça kelen derāmāt ididimiz aşlıķdan ve guzeden hams ya‘ni beşden bir üzüm bağından ve kaçunlık tenābından on tenke-i şehir cunça ve yığaçlık yerniñ tenābından beş tenke-i şehir alınurdu. Tenke-i şehir bir mişķāl kümüş bizlerde yigirmi tıyın miqdārı olunur. Tenāb didikleri bizim distine mu‘ ādilidir ki az farkı vardır.

Ama ‘ asker terbiyesi ehliyeli olursa şehir içinde öz hānesinde oturub hācet vaqıtde hıdmete hāzır bulınlardı. ‘ Azb ya‘ni boydağ ‘ asker şehiriñ çitinde Hitayniñ cınğanı kibi kiçik қurğaçeleri olub her ordu öz sipahsaları ya‘ni ser ‘ asker ve başbuğları le anda oturlardı. Yaz ve küz iki vaqıt serpā birilüb azrak²⁸⁰ yevmiye ve ma‘aş

²⁷⁸ بورويە

²⁷⁹ aslında سياسنى yazıyor.

²⁸⁰ orijinalde ارزاق şekindedir.

mahyānesi cem' olmuş i'şardan edā idilürdi. Fergana ' askerinde uyratmak oynatmaq ta'lim ve te'allim ' âdet olmayub Ya'qub Hınnıñ beş altı miñ piyade mu'allim ' askeri var idi aħırde on miñge qarib olmuşdır dirler. Atlı ' askerini daħi ta'lime başlayub tob tüfenk Fergana Hınnarından artuş idikini söylediler.

Hıdayar Hınn aħırđı hınnlığında bir az ' asker ta'lim ve tertib itmiş ise de özindin soñra boşa ketdi. Tob Tüfenk ve cemi' esbāb-ı eslişasını Rusya zıbt itdi. Hořand tevvābi' inden hınnlar zamānesinde yüz miñ çārik her çārik beş puř altı puř hesab olunur cem'an beş yüz miñ ve ziyāde puř şabra ya'ni ğala hazineye alınur iken Rusya eyyāmında bu caydın sikiz yüz miñ şom revsi alınur oldı. Bu aķçe ahaliye evvelgiden ğayli ağır olmuş ise de emirikān paştası bu ğarācātı teshil itmişdir. Evvelde ğala bahası raħiř varzan oldığdan beş yüz miñ puř ğala üç yüz miñ rubleye bāliđ olmaz iken bu künde o miķdār ğalanıñ bahası sikiz yüz minke mu'ādil olmuş ma' mā fih ahali řaħtlıķ kıymetlik oldı diyor. Ğala bizlerçe ařlıķ demek ' arabisi şabredür.

Fergana ile Kařđar muzāfātının manşıbdarları elkābda biri birine muvāfiķ tüşüb Buřariler ile faķař ' ulemā sınıfında müteffiklerdür ki, şazı müfti şazı kelan ' ālimiyān a'lim müderris re'yis esmālarıyla kıullanurlar. Ama ařnāf-ı ' askeride ve ğayride ba'zan muvāfiķ ba'zan muğāyir tüşer. Meřelā hıندان soñra birinçi derece ki vezirdür buña Atalıķ dinilür Buřarada kıuşbigi mu'ādili olur. Atalıķ ne dimekdür beyānı Hıdayar Hınn maddesinde yazılıb kıçdi. İkinçi derece miñ başı ki pāy-i taştda oturur hınnıñ maħkūmında cemi' ' askeriyeniñ nāzırı olub Buřarada toķřaba meřābesindedür. Üçünçiye fanaşid dirler beş yüz ve ziyāde ' askerniñ başlığı olub Buřarada daħi bu isimde söylenür dörtinçi rütbe yüz

başıdır. Beřinçi başır başı ' amelike fanaşid memāsil bir derece olub fuřarāniñ ' āmili varzaķ ' askerniñ muştesibidür ya'ni ' ařr ve ğarācdan cem' olınan ğalanıñ řesābı bunıñ elinde olur. şağavul didikleri hınnın ğuzūrında olan ğıdmetde meřelā bir ādem ' arıza virirse elinden alub ğana kösteren ve oķub işitdiren ve hınnıñ mührine siyah sürtüb yarlıķğa başan ve buña oħřař iç ğıdmetlere māmur zātıdır. Muķābilinde tış ğıdmetde olanlara yaşavıl dirler. Hedāyiçi didikleri hınn ata mindikde aldında yürüb selam viren ve selam alan ve hınnıñ yarlığını ki bir ādeme hınn en'ām ve siyurğal iderse hınn ğazretleri falaniye böyle merğamet kıldı yaşud falaniye falan cerime toğrusında böyle cezā virdi demek kibi iřlerniñ i'lānı buña maħřūřdır. Mirřeb didikleri kıçeniñ emiri ya'ni cemi' közetçileriniñ āmiri olur. Buřarada daħi bu isimdedür.

Amma aftabaçı dād ğāh didikleri her biri bir řehirniñ ğākimi ve za'imi ya'ni vāli ve bikleri olub bu elkāblar ile mūlaķķıb olan zevāt me'mūriyetinde müstaķilü'r-re'y iř köçürmeye muķtedirdürler. Pā-yı tařtdan soñra büyük řehre turan vali fermāneçi manřıbında olup rütbesi ğayrilere köre fāyiķ idi.

Ve bunların gayri dahi köb esmalara münkasem büyük ve küçük rütbelere olub ba'zı fuqarâ sınıfına ve ba'zı asker adedine mensüb idiler. Şadur naqibü'l-ıqabları hâce ve hâce zâdelere söylenür esmâdan ve mevlevî didikleri molla lafzının nesebiyesi olub han ve hanzâdelere üstaz olan zâta hâşılınmış namdur.

Amma mansıbdarlarının ve zayfesine kelinçe kazı müfti ve kâtiblerin ma'ası hatt-ı secil ve kitâbet rivâyât ve tevki' ve mührânenen alan eciresi²⁸¹ olub imam müderris vesâ'ir ulemâ sınıfı kendilerine mahşûş evkâfdan yirlerdi.

Hâkim ve bikler öz mahkûmında olan fuqarânın i'şâr ve ihmâs ve tanab

137

yirlerinden cem' olunan mahşûlâtın kendilerine kifâye kadarını alub ziyâdesini hana ya'ni hazineye virirlerdi. Ama han olan zât hazineyi beytü'l-mal dimeyüb kendi mülki kibi kullanurdu. Şöyle ki ba'zan şarf ider maħalde imsak ve ba'zan ekşeren bî maħal isrâf itmek hanların vazife-i sefihesidir. Ve Kaşgar şâhib-i hükümetiniñ kadîmi buğra hanlardan soñra Tuğluğ Timur ve hazret-i Āfağ müsteşna olmak üzere hâkimleriniñ tertibi tarz-ı mezbûr üzerinde olub faqat bi-devlet eyyâmında ba'zı bilâdi böyle ze'âmet tarîki ile biklere virmiş ise de 'asâkir ve ser askerleriniñ küllisine mu'ayyen vazifeleri var idi dirler. Lakin büyüklerine ne kadar küçüklerine ne miqdâr virilür olduğı anuğ ma'lûm ve lemdi hiç bilemedim köb âdemlerin şordım bir cevâb şâfi bulamadım. Bize kalursa bunun da tertibi bilâ kayd ola. Çünkü bu kibi işleri kemâ yenbağı tamamlamaya fırsat ve tertiblemeye nühzet olmadığı yazılmış beyânâtdan zâhir ve müstebândır eger biş yıl on yıl Ya'qub Han hayatda kalaydı yahud halefleri birer devr-i hükümet kılaydı le'al hayli tertibe şalaydı. Meger irâde-i hağ öyle sebkat itmiş kalem-i ezl böyle bitmiş olmağla bendeniñ tedbiri oşa ketmiş başlarına bu kibi hâdişeler yetmiş. <El-'abdîd ber vallahu yağdır>

İkinçi Rü'yâ

Ve bir âdem naql kıldı Ya'qub Hoğanda iken bir rü'yâ körmüş. Şöyle ki eyüb mişal bedeninde bî hesap kırt peydâ olub başdan ayak itini yir imiş bu hâletniñ dehşetinden uyğanmış da bir mu'abere varmış mu'abbir şadıka viriñiz didikde Ya'qub mu'abbir qarap siz bundın teşevim itdiñiz ve hâlânki bu buña büyük tefe'üldür. Ben bir memlekete padişah olub köb âdemler benim vazife havârim olsa kerek dimiş vâkı'an ta'biri toğrı kelmiş.

138

ba'zı ru'yâ zâhiri sürur bātını ğam olur ve ba'zan zâhiri havflı ahîri hayr olur binâ birin muşayyib iden mu'abbir az tabılır.

Muṭâyebe

²⁸¹ اجره

Marġinanī kārī Şahmerdan Efendike yuġaruda bir niće ĥaber ve ĥikāyelerniñ rāvīsidür bu zāt söyliyör Ya‘ ħub Bik ile ħadīmden muşāĥib hemraz olmaġla bī ebā hezel ve muţāyēbe iderdim bir kün meclisde kim saĥn oturmışidim ha kārī didiki murad bir ĥikāye söyle dimeye işāret itdi def at aġzıma baĥtū’-n-naşr bedbaĥtıñ ĥikāyesi ĥāzır kelüb söz ešnāsında o hem köpür astunda yatub at hürkütenlerden imiş ya‘ ni kel imiş diye sözler kićdi Ya‘ ħubıñ başında daĥi iki üç çićek nişanı olub andan ĥaberdār isimde aniñ kel dimeye ĥić bir münāsebeti yoć iken kendiden kināye ider deyü köñline almış ĥikāye tamam olub du‘ā-i fātīhadan şoñra bir maĥreme işāre itdi uzun kiyeyñ bir māvit çekmen ketürüb üstime yabdı yine işāre ħıldı bir ħalun paĥtalı külahġa uramış kete sele ketürüb başıma ħoydılar altı çārik kızan ħadarı vardur yine işāre itdi bir kiyeyñ kāvīş meshi ketürdiler kāveşiñ ökćesi bir ħarış Bozork üçli olub ayaġım başı yere teyer yetimiz mertebede büyükdir du‘ā ħıldıġdan şoñra icāzet virdi çıġdım menden muĥaddem bazar ve köćelere yarćı çıġarmış ki Şah Merdan kārī ile kim söyleşe kim ki üyine ve dükkanına kirdire aña falanday cezā dimiş bazara çıġıb kimniñ tarafına ħādem başara isem dükkannı bekleyüb ħaćar kime ħarşı varır isem yüzini çuyurır vay men pis buldım mı muĥav buldım mı diye her kime ĥaţţāb idersem teskārī ħarar kider ĥāşıl aş fūzun ve çay ĥaneden ġayri caya varmaya anda daĥi mu‘ayyārdan ziyāde oturmaya ruĥşat olmayub kićelerde köćede yatub turub bu miĥnet ile bitilib ħurtulub kirilib sać moylablarım usub bir ay miġdārı yürüdim ba‘ de bir

139

yaşavıl ħoşub Ĥoten şehrine yiberdi anda ĥabse buyurmış ise de Ĥoten biki ĥabse ħoymadı bi-devletiñ hezlidür siz kemal yaĥşı kördikinden itmişdir deyüb sać moylablarımni aldırıp tecdid elbise idüb Ĥotende bir ay miġdārı turdıġdan şoñra Kaşġara kelsün deyüb ‘ināyet nāme yibermiş evvelgi keyümlerimni keydirib toġrı bi-devletiñ aldına ketürdiler tebessüm ħılıb tövbe itdiñ mi didi taĥşir diye du‘ā ħıldım yeñiden yaĥşı serpālar berüb vaĥtimi ĥoş ħılıb çıġardı. Bu beze ħılmış hezl muţāyēbesi imiş ola ħalsun diye söyledi. eh

---

3inći Cüz' Ķazak Ĥalleri Ve Ĥanları.

Ķazak beyanı

Esyay ve saĥı ve Türkistan-ı şarkīde olan ĥādīsātlanıñ terkīmini tamamdan şoñra Ķazak ve ĥanān-ı Ķazakıstanları yazmaġa ibtisār eyledim bunlarıñ keşreti barćanıñ aġzında var lakin ĥuşūşī tevāriĥ ve tezkereleri olmadıġından ĥaĥķında her kim bir söz yazıb ba‘ zı deliller murażz-ı fāsīd bir ġarez ve ba‘ zılar muĥaz-ı temşeĥer bī ġarez ve ba‘ zılar ĥaĥıĥatni teftiş ħılmayub mücerred farz ve ba‘ zılar aşıl ĥallerini bildiyse de tafşılden rafz ya‘ ni beyānnı terk ve mücemmil taşladıġı ile faĥir bu babda sa‘ y-ı belig ve bezl bī deriġ idüb yigirmi yıldan

ziyāde buña dā'ir aḥbār ve buña müte'aliḡ āṣārları cem' vecm kıılıb cümlesiniñ zübdesini bu kitābçede derc eyledim cedekdimiz ehl-i idrāke ba'de't-tetebbu' ma'lüm olur.

Qazaqiyeniñ aşı üç cüz' ve anlarıñ bu tarafa cayradığı orta cüzden 'ibāret olub bu cüz'niñ ḡanları ve bu kaṡı'aniñ ḡalleri 'aliyyü'l-keṣret zıkr kıılındı çünki kiçik cüz' tā'ifesi aşı merkezleri ki Saray ve Sarayçık ve ḡan Orda ḡal'alarına ḡarib olmaḡla içlerinden ḡan ve ḡanzādeler kisilmeyüb silsile ile kelmişler anlardan tevāriḡ dān ve ma'lümātlı ādemler körilmiş ve işidilmişdir. Ve uluḡ cüz' Qazaqları ise ekşeri Türkistan ve Taşkend kibi uluḡ şehirlerniñ ḡoltuḡında yürdiki ile içlerinden fāzıl ve 'ilm-i tāriḡe māhir zevātlar varlığı ḡüsn-i ḡan olunur. Ama bu cānibde caylamış Orta Cüz' ḡuṣūšen bir zamānlarda Çin tevvābi'nden ma'dūd Nayman didiki ṣu' beleri bir deṣt bī payāne kelüb tuṡan kııldıqları ile

141

bundan birer 'asır muḡaddem ṣöyle ḡararmışlar ki aralarında Müselman isminden ḡayri 'alāmet ḡalmamış böyle olduḡından müverriḡler bu taraf Qazaqlarımızı kitāblarında yazmayub zikirden ḡāli ḡalmadan 'ārī taṣlamış ḡatta devlet tarafından Naymana maḡṣūṣ ṣalınmış Ayküz ve Kök Tirek kibi meṣḡūr maḡkemelerini daḡi nazara almamış müverriḡlerniñ böyle i'tibardan sāḡıṡ kııldıqları buña köre bir sebil ve bahane-i cemil olub bu ḡavme ḡāliṣ bir ḡıdmet üçün ḡallerini beyān ḡuṣūšen aḡvāl-i Nayman 'ayan yazılmaḡa sebep oldı zirā Ayküz toḡmış yerimiz Nayman yürmiş ilimizdür. Ve bir cüz'niñ ḡāli tafṣıl yazılmaḡ zımnında bāḡi iki cüz'niñ aḡvāli daḡi ma'lüm ola bilür zirā mayaları müteḡḡiddür.

Bu fariḡ-i vafire ve ḡabile-i keṣireniñ ḡadimden ḡala kelmiş tevāriḡleri olmadıysa da aba ve ecdād ve eslāf ve iḡlāflarından işidile kelmiş aḡbārları yok degil meḡer zamāna uzaydıḡa aḡvalleri aşıl vuṡu'ndan artub kemeyüb ya muḡaddem ya mü'eḡḡer söylenüb mülemmi' ve müṣevveṣ oldıysa da cümlesini cem' kııldıḡdan ṣoñra taḡrīn ḡarayan ve taḡrīb 'alāyim ile artuḡı alınub kimi körinüb ḡalur ḡaḡıḡat ḡal-i zāhir olur çünki iki saḡimden bir müstaḡimniñ tevellüdi emr-i mücerribdir. Bu rivāyetler bilā sened taṣdıḡ idilmese de bilā sebep tekzībde kıılmaz belki taṣdıḡı aḡvi ve erceḡdür. zirā bu tā'ife özleriniñ oḡumadıḡlarına muḡırr ve nādānlıḡlarına mu'terif olub 'ilm-i toḡrusında da'vā-yı dānālıḡ kılmadıḡlarından eṣyāḡların ḡelāmını kāmil tiñleb oḡub anlardan işitmiş ṣözlerini her meclisde tezkir ve her maḡalde tekrir eyledikleri ile köñillerinde merküz ve meṡbū' olub evlāddın evlādḡa ulaṣa kelmiş nessāb ādemlerini ṣeçere deyüb ad ḡoyub uluḡ mu'arrikelerde ol zātıñ eṡrafını ṡolaṣub aḡvāl-i māzīyeden ṣoraṣub ve üyelerinde iken daḡi a'yān ve aḡrabaları aniñ çevresinde oturub ol zāt daḡi anlara ders maḡamında neseblerini beyān ve keḡmiş büyüklerniñ kelāmını naḡl ve 'ayan kıılır. Ṣecere ādemlerniñ aldında kendimiz daḡi niç

142

mertebe ders almışımız bu e'ālleri faḡaṡ bu 'aşıda olmayub ḡadimden ḡala kelmiş 'ādetleridir. Ba'de her işlerini bundın istifāde iderek muḡālleri mucebinçe seleflerine taḡlīd iderler. Ol muḡālleri özlerinçe uluḡ seneddür nefṣü'l-emre baḡdıḡda ol senedleri bī aşı ve bī

aşıl ve bî muğaz olmayub münbe' i kitāba 'āyid mü'eħħezi şeri' ate kâ'id olub qadimde bu kavm bir padişah-ı 'ādilniñ tehdidi yahud bir 'ulemā-i kāmiliñ ta' lîmi ile 'āmil olduklarını ifade ider. Bunların oğumadıklarına birinçi sebep budur ya' ni eşyağların ağzına i' timadıdır. İkinçi sebep bunlar kendilerince fuşāhat ya' ni çeçenlik²⁸² söz çenlik iddi' āsında olub mā fi'z- zamirlerinden qanun belāğat üzre ta' bir ve taqrîre qadar olmağla resm-i qara'it ve inşā-i kitābet nezdlerinde hācet kōrilmedikden mā' adā oğuga şenken omuqçaq cazuğa şenken cañılçaq kâ' idesine temessük iderek oğub bilmedikden işidüb oğumağı terciħ kılurlar. Ama uşbu aħîr eyyāmlardan bunlar daħi oğub yazıyub tariħ ve tevāriħden hāz ve hāberdār olmağla ağız söze anca kulaq koymayub bundın yigirmi beş otuz yıllar burun işitmiş sözlerimizi hālā bilür ādem az qalmışdır. Qadimi sözlerniñ qaderini bilen qāretler ötüb yaşlar her biri öz sağı ile kār ve kesbe kidüb ötmüş aħbārlardın nime fā'ide keçmiş ketmiş zamān her kimiñ öz zamānı deyüb seleflerini yıl söz ile 'ömürlerini zāyī' iderdi qavliyle ta' yīb iderler bunı diyenlerniñ zu' mı oldır ki bu qadar milyon hāq tevāriħlerde yazılmayub qalmaz le' al bir caydın aşlı faşlı tabılıb qalur lazım iden andan yazıb alur oğub bilür ağız söz ile evkāt ötkermek ādem kerçilik imiş diyorlar. Öyle degildir efendim mechūliyet setresi tahtında qalan qabā'il ançaq Qazaq tā'ifesi olmayub aqvām-ı mütemeddinelerniñ niçesi 'ilm-i tariħdin bî behre ve bî naşib qalmışlardır. Ve ta' yīb-i selef idenler nesebiñ nef' ini ve nessabiñ ref' ini bilmediklerinden ve şefi' -i ümmetden şeref şādır olan; <te' allimvā men ensābküm> ilħ.

143

şadef daranurniñ²⁸³ dahiline kirmediklerinden ve bir daħi <te' allemve'n-nesebe velā tekūnvā kenibti's-sevadi elħ> kelām-ı 'ömürniñ rażıya'l-lahu te' āla 'inne 'umkine irmediklerindendir. Yazudan ğayriye i' timad itmeyen yaşlar diħqat buyursunlar ki eger anlarniñ içinde ilgeri aħvālleri bilüb ağızdan ayete kelmiş o tariħa ādemler olmasa idi ne olurlardı İslām ismini cavımayub Müselmanlıqı quldun koymayub bu küne qadar kelüb yetdikleri şol şecere ādemlerniñ şerāfetindedür. Eşyağlardın ya' ni qārit mesen ādemlerimizdin işidüb tiñleb oltursaq Qazaqiyeniñ biyleri burunğı künde öz ölküleri birler bitürmüş işleri ve kılmış hūkümleri şoraq ve teftişde diħqat ve şakitleri müftilerniñ mühürli fetvāsı ve Hūdādan qorquları ehl-i tariħatniñ tam taqvāsı kibi kōrinür. İşitkenime otuz yıl belki ziyāde boldı yetmiş yaşlara yetmiş müvellidā hāce nāmında bir ādem söyliyor. Yaş vaqtimde uğrı idim Qazaq Rusyage qaramağan vaqitler bayus bay siyuq iki qabile ildürmiz bizler bayusmız bay siyuqğa fāyıkımız baysiyuq malı elimize kirse atadan qağan miraş dek mülk hālişimiz olur bilirse lalniñ başını küç ile virüb bilinmese yeyüb kitermiz caylavge çıkarda illeri bir biriyle yakın qonar. Bir kün baysiyuq falan mevzi' e kelüb qondı deyüb hāber virdiler varıb bir tüye uğrıldım tağ içinde bir toğaylıqğa bağlab bikitüb üye qaytdım yatdım irtesi izi ile iñesi kelüb yetdi izim uşbu tarafa ketdi uğrım şındırsın tüyemni birgil didi. Men bayuslık qılıb var yürü var alğanum yok didim isem de ğayur ādem iken tüyemni senden alırım ya ki eliñde ölürim deyüb ketmedi. Didim ki ayğaq gevahıñ bulsa moynumğa şal vālā menden şeri' at al didim. Hıob didi kime varırsañ ve kimi biy qılursan didim. Ağañ toğayraqğa barurmen didi. Men içimde kıvandım lakin zāhirde bu didikiñ bulmaz ol benim ağamdır eger seniñ fā'ideñğa hūküm qılursa ma' qul dırsen bılmasa barunk bir

²⁸² چچن

²⁸³ درانورنك

kişisin saña yan başub söyledi diye onamaz sen başka bir biyge kidelim didim. Toşam her ne hüküm kılsa rāzıdurmen didi ba^c de aḥşamğa kadar söz birle cevandırıp bu kün kiç buldı bahanesiyle üyiñe qondırıp irtengi kün toğayraqğa barmaq buldıq ne dise hükmine rāzı bulmaq buldıq. Ol kün bunu mihman kılib qondırmaqdan maqşadım tünde varıp toğayraq biyge bir söyleşmek idi. İl yatdıqın soñra mihmanlarını yoqaltub atumğa mindim qolumğa nayzımnı aldım toğayraqğa ketdim avılı bir hayli yerde idi varıp yetdim üyine kirdim toşam töşekde yatmış hatunı ot başında irmeçük qaynatub ot yaqub oturmuş. Kiçeleb nime kılib yürübsen deyüb cengemiz şoradı. Toşamda bir ağız maşlahatım var idi didim. Uygatdı yaşı seksenden aşqan qarıt ādem idi. Nime hıdmet deyüb istifsār kıldıqda bir baysiyuq kelüb böyle hal kılib irtengi kün size kelmekçi buldıq meni meşhūr ugrı idi deyüb yaqub birmesün üçün bu tüyeden aq laqamı tazalağımı size bildirmekke inandırmıqğa keldim didim. İhre qara bulmasañ qarañguda curmas idiñ bir bileñ barguy didi. Yoq Yoq deyüb ugrıladığımı aşla bildirmedim. Hayır berāber keldikde körirmiz müdde^c iniñ müdde^c isi nedür didi. aḥırde didimki bir ādem da^c vī kılgandı keyin muqarrirdür ki münekkirke qasem kelür bunıñ üçün ecnebiden bir can qasem birsün dimeyüb anıñ özümke keltürniñiz ya ki taygunan dek nerse birle bitürünkiz didim. Hayş vāqır belkimni²⁸⁴ ortaya qoyub olur dek sözler aytdım ondamayub oturdı. Biz az keyin cevāb aytur ümidiyle imdi yüreyün deyüb, urnumdan quzğaldım henüz hiç söz dimesi. Cenkemiz aytdı. Bir iş kılib tüketüb yiberir bargul didi. Bu söz birle üyge qaytdım yatdım. İrtesi uyqudan uyqanub töşekden turub ayran qalabımızı içüb atımıza minüb ikimiz refiqlerimiz ile bile

toğayraq biyke conadıq barub tüşdik aman isen kılışub kübden körmegen kişi dek bulub oturdım. Müdde^c i bir çeçen yikit iken aḥiretni alğa alıp muqaddime kılarıq; <Ey toqa baysun bay siyuqdañ balasımız * barımız aḥiretke barasımız * sizlerni artuq varatdı * bizlerni avzıñızğa qaratdı * köbniñ baral ceri bir qara gör * azniñ baral ceride aḥiri şol * edil bulğan ādemğa Allahniñ kinekçiligi mul * aldımızad altı qadem gör bar * altı qarı buz bar * münker nekir şorav bar * cevāb tabmay celav bar> deyüb taqmaqladıqda müdde^c i sözini tamam kılır toşam müte'eşşir olub oḥ aḥ ile yıqlamağa başlayub maña qaradıda canım sin tünde kelüb nimeni nimeni dib aytub kitib idiñ bu ādem tay gunanğa könetügan²⁸⁵ kör ve nimeydi tüyesin birüb conatsañçı dib yüzimni aydek kılib tüyesini alub birdi deyü söyledi, Toğayraq Biy Ablay Hınnı körmüş zāt imiş, burunğı biylerniñ bu kibi menāqıbları köbdir.

Qazaqiyeniñ evvelde ḥakimleri biyleri böyle toğrı olmış, ama bu künlede serkec da^c vādan ilteri ayırıp yiseler hay falanqa felāket kāpir diseler aña faḥr kılurlar anı hüner bilürler, burunğı vaqitlerde alıp ir bahadır isimleri intışar ^cadillik ^cadāletlik i^ctibar olmış iken bu zamānlarda şom qocayıb kiter isimleri iftiḥar bulmuşdır. ^cAşrımnıñ ^cavāmı belki ehl-i sodā

²⁸⁴ خیش واقر بالکمنی

²⁸⁵ کوناوغان

şevabı Qazaq Halkı evvelde köb qara bulmuş imiş bu künlerde aqarmışdır diyorlar, lakin qadimi Qazaqni köre qalmış qartılırmız diyorlar ki ahali Qazaq zahirde aqargan kibi körinir ise de bätini qararmışdır. Evvelgi ‘adâletni coydılar. Hımâyet ve şefkatni qoydılar miñ mertebe maqtağan birlen burunğı Qazaq tabılmaydır diyorlar, zırâ burunğı Qazaqlar kâfir didiki kelâmda saçları tam tik olurdu İslâm didiki ismige canların

Tevârih-i Hamse 10

146

feda kılırdı, hâlâ elsene ve elbise ve ekser ef’âlde beiki cemi’ hâlde ‘akse döndiler müşâbehetniñ kemâline yetib taqlidniñ tamamına irdiler (men teşebbüh qavmen) hadişi haddine bâliğ ve sedine münthehi oldılar, İslâmiyeti faqat til üöinde qalub insaniyeti tar keyüm kiymekde uraturub simakda bildiler, keşki bu taqliddan maddi ve ma’nevi İslâma bir menfa’ at körilse deyüb Qazaqın evvelgi i’ tikadını böyle tervic ve ihlâfını bu emsâl ile tercih iderler, Qazaqni evvelde qara idi diyen âdemlernin delili qan yer imiş deyüb, böyle iş vâki’ oldı mikan dinilse Qazaqçılıq imasına²⁸⁶ qan qorub yasma qavlini sened tutub hürmeti qati’ olan dem mesfûhi yedikden qaralğanı esbât iderler, bilmezler ki bu künde anıñ bedeline hamer için iki harama mürtekb oluralr biri içmek ve biri haram ire pul saçmaqdur bu kibileri ta’ dâd kıldıqda evvelgi bir münehhi ve şerir ornuna hâlâ niçe haram ve meker ve caykir olub binâ-berin qartlarımız Qazaq aqardı diyen söze qat’ an qulaq qoymazlar qâ’il olmazlar (el-ħaq küll-i ‘aşır ‘aliyyü’t-tenzil bi’l-nesebet ala mâ kıble) ħod muqarrirdür, âri bu künde hem şeri’ atnı yürütken ülkü birlen iş tutqan zevâtlar var lakin nâdirdir azdır.

İmdi şaddında oldığımız cemâ’ a-i keşire ve cem ‘afire Alaç Özbik Qazaq Üç Cüz isimleriyle iştihar olub üç cüzden yuqaru neseblerinde aqvaller muhtelif andan qayusında cümle nessâb müttefiklerdür siye’ti tafşilehüm.

Alaç İsminde Birinçi Qavl

Alaç demek ba’ zılar qavlinçe Alınça Hanga mensüb olub Alınça Han cemi’ hanların babası Mongul Tatarınıñ atasıdır. Alaç Alaç Alınça Han bulğanda Qazaq Qalmaq Noğaylar barı şonda bir bulğan intibağı caraşub caykun köldey bay bulğan İdil Cayıq Uraldı Orday Qulday cayılğan. Özbik Han Cenbek ölgen şon Toqtamıs Timur bulğanşon. İl içine cik tüşüb. Üç bölek bulub ayrılğan.

147

Qazaq Noğay kıblede Müselmanga can tartub. Din için qatdı qayğurğan. Qalmaq Mongul bölünüb. Kâfirliki bilinüb. Kün çağusqa qayrılğan. İçen boğdı şonda dib. Altaydı mikan cay kıılğan. Didiki köhne kelâmlarından aılğan budur ki Alınça Han eyyâmında Noğay Qazaq

²⁸⁶ ایماسمه

Qalmaq bu isimler ile ayrılmayub cümlesi bir namda anıñ taht-ı hükümetinde olmış. Natoqtamış Han Aqsak Timur devrineçe böyle bir han teb'ası kibi olarak ismen ve cismen ittiḥād üzere kelüb ba' de ayrılmış oldığı ez'ân idilür Qazaq Qalmaq bir kişi Noğay Qazaq bir kişi didikleri bundındır. Binā-berin Sard Noğay ya ki Qazaq ile Sard uruşdıqda Alaç Alaç diseler Qazaq Noğay bir taraf olub Sard bölek qalur. <El-cins aliyyü'l-cins temeyyül tab'an ve teb'an> egerçi aşıl nesilleri ne yerden oldığını bilmeyen ğabiler daḥi bundaya dāḥil olub tārāfgirlik iderler biri digeriniñ namusına kiderler. Özbik öz aĝam Sard şadaĝam diyorlar. Bu mişal fi'l-aşl ḥazret-i sultān-ı 'ārifinden menqūl olub Özbikte baraymanım. Tacikde bar ğumānım. Qāfiyesiniñ mülḥaqātındandır şart çert didiki sözleri de var ya'ni bizlere başqa dimekdir. Ḥazret-i müşār-ı ileyhniñ terki tilinde kelimāt ḥikmetāميز ve letāyif 'ibretenkizleri köbdir. Ḥalka ḥüsn-i zan ile ḥürmet ve her vaḳti ğanimet bilmek babında her kimi körseñ ḥazır bil, her kiçeyi qadir bil, ve kesir-i nefisde barça yaḥşı biz yaman barça buĝday biz şaman, deyüb bunlar küllisi ḥazret-i Ḥācemnin muqalleridir. Meger reşḥātda aḥirĝı iki mişalni mezbūr-ı 'aliyye'r-raḥmeniñ üçünçi ḥulefāsı Süleyman Ata ḥazretlerinden yazmışdur. Cā'iz ki bu zātta ḥazret-i müşār-ı ileyhden işitmiş ola. Alınça ḥanniñ aḥvāli şoñra Mongul Tatar maddesinde yazılır.

İkinçi Qavl

Ba'zılar ḥazret-i Enes rażıya'l-lahu te'āla 'anh evlādından oldığıçün Enesden Alaç olmuş dirler. Ecdadlarını ta'dād kıldıqda bu da'vāları

148

yarım yolda aşır ḥazret-i Enese teymez ve kendileriniñ Özbik iddi'āsı daḥi bunları o baḫından itmez zirā Özbik 'Arabdan olmadıĝında kimsenin nizā'ı yoqdır.

Üçünçi Qavl

Bir ḥanniñ oĝlı bedeni bozuq ala ya'ni barş²⁸⁷ ile mübtelā oldıqda atası anı şehirden çıkārib yibermiş buña yüz kişi yoldaş olub şahrā ve taĝlarda mesken tutub yolları urub bī tınç kıldıqda bunı kaytarmak üçün ḥan yüz kişi yibermiş bunlar varib körirler ki evvelgi yüz kervanları başub mallarını alub ğani olmuşlar kıymet baha keyüm şandıq şandıq beyüm yaḥşı at azade iker tokum dünyadan bī ğam aḥiretten a'ma ve ebkem yürmişler. Da'vete varan yüz kişi bunları körüb köñilleri meyl kılib anlara yoldaş olmuşlar. Ḥan yine kişi çıkarib bu da burunĝılara қоşulmuş cemi' üç yüz kişi olarak yoları kisüb yolavçıları talab şoñra niçe mertebe 'asker çıkardıqda ala kirmeyüb qaçub uşbuniñ birle qaçaq ismini küterib qazaq olmuş ala ḥanĝa tābi' oldıqdan Alaç ismini almış 'adedde üç yüz oldıqda bu namda qalmış diyorlar. Diyenlerniñ da'vāsına bu naqil bik de toĝrı kelmez. Zirā bir ādemni ḥoş körüb tu'ā tābi' oldıqda metbū'niñ aşıl merĝüb ismini taşlab ma'yüb barş ismiyle faş kılmazlardı mücerred sözde söylemeler de uranlarında böyle menqūş laqābla çağırmazlardı. Zirā uran didikelri kendilerinçe bir büyük faldır ki maḥal-i münācātta anıñla istiĝāse iderler. Öyle olsa ma'yüb ve ma'zūr elqabla çağırmaq teşe'vüm olur bunı ḥob bilürler ve mülāḥaza kılurlar naqle ve 'aqla muḫābiq tüşmez. uran beyāni 'ala ḥede bir babda kelür.

²⁸⁷ برص

Şāni anları illik ve dostlık ile da‘vet kılsa ‘adedde anlara berāber yüz kişi yibermek hācet olmayub ilçilikke biş kişi on

149

kişi kifāye iderdi <bi’l-farz kelmedikte bī iḥtiyar keltürmek ile ḥan emir iderse ‘adedde artuḳ biş yüz altı yüz ve ziyade ādem yibermek lazım kelürdi bundın ḡayri niçe ‘ala bu sözniñ boş ve bi-kārılıkına şāhiddür>

İmdi Alaç isminde yazılan aḳval-i şelaşeniñ iñ ma‘ḳūli vallahu a‘lem evvelgi Alaḳa Ḥaḅa mensūb olmaḳ alaç urandı aḡayın mez didiki sözlerine muvāfiḳ tüşer zirā Alınça Ḥan eyyāmında evlād-ı ādem bu ḳadar üsmeyüb azlık vaḳitleri Tatar Mongul ayrılmayub cümlesi Alınça Ḥanniñ ili Alaḳa Ḥanniñ yurtı atanub bu söz böyle ḳatış unudulmayub kelmiş altı şan alaç dirler. Şan lafzı Mongul Tatar tilinde on miñ ‘adede isimdür bundın ma‘lūm olur ki Alınça Ḥan elinde altmış miñ nüfus ya ki altmış miñ ḥāne olub o zamānda bu miḳdār ḥalḳıñ bir ḥükümete ictimā‘ı uluḡ devletden şayılmış altı san alaç dimek keşretten kināye ve eyyāmında ta‘rif bī ḡāyedür elan daḡi maḳam mübālaḡada isti‘māl iderler. Alınça Ḥan ḥazret-i Nuḡ ‘aleyhi’s-selamnın oḡlı Yafeşiñ dörtniñ nebiresidir bunıñ otuz toḳkuzıncı nebiresi Çingiz Ḥan olur. Alınça Ḥan ve evlādınıñ aḡvāli maḡalinde kelür.

Özbik beyānı

Özbik isminde birinçi aḳvāller bar kendileri zu‘minça Özbik etrakden bir ādemdir toḳsan iki oḡlı bulmuş uşbu uḡıllardan üsmiş uruḡlara toḳsan iki bavlı Özbik deyüb söyleyüb ḡikāyesini böyle niḳāye ḳılurlar. Özbik ata barça uḡulları birle ḡazaya çıḳmış iken ittifaḳ ḥazret-i Resul-i Ekrem şalla’l-lahu ‘aleyh ve sellemniñ küffar ile muḡārebe ḡaline müşādif olub taḡ başındın körirler ki bir ḡaraf teñlik tartub inhizāma ḳarib olmuş iki firḳanıñ ḳaysı İslām ve ḳayusı küffar idikini bilmeyüb lakin merdānelik maḡlūm ḡārafa i‘ānetde ve irlik za‘if ḡārafa iḡāsetde deyüb taḡdın inüb icāzete köz

150

tutub turdıḳda Resul-i Ḥudā bunlara ḡiḡāben azrab deyüb bunlar ‘arabı bilmediklerinde bizni deyüb farsiyi daḡi bilmedikte ur özleriñizi deyüb bunlar imtişālen ilā mürebbirden ḡamle ḳıldıḳda küffar işrār müsteḡaḳ bi’n-nar şadime-i Özbikāne dayanamayub tarumar olmuş ḥazret-i Nebi ‘aleyhi’s-şalāt ve’s-selām bunladan rāzı olarak keşret-i tenāsül ile du‘ā ḳıldıḳdan böyle köbeymiş diyorlar. eh

Amma zamān-ı sa‘ādetde ‘acem ve etrakden şu‘ub ve baḡun ile İslāma kelen ve ecānibden varıb böyle ḡıdmet ḳılan ḳabile seyr ve tevāriḡlerde körilmeyüb vuḳu‘ı nā ma‘lūm oldıḳdan bu söz bir ḳışşa-i bī cā ve bir ḡikāye-i bī pādur. Meger soñra kelen serdar İslāmlarıñ birine böyle ḡıdmet ḳılıb du‘āsını almış dimek olur. Mümkün iḡtimali var müstecābü’l-da‘vāt olan zevatlar köb kelüb ḳiçmişdir. Ve bu kelām Rum padişahı Sultān ‘Alāüddin Keyḳubad ibn Ḥüsrev Şaha bir ḡazāda āl-i ‘Oşmanıñ cedd-i a‘lāları Ertuḡrul ibn Süleyman Bikniñ kösterdiki

hıdmet maqbülesinden alışınmış haber ola vallahu a'lem zirā tab' insanda her fi' il memdühi bizimdür ve vizim babalarımıznıdır deyüb iftiħaren özlerine isnad itmek vardur. Ve Özbik etrākden olmaħ hayşiyetiyle bu hıdmeti bizimdir dimek daħi kezib olmaz.

Toħsan ikiniñ isimleri bunlardur: 1inçi, miñ 2 yüz, 3 kırk, 4 oñācat 5 calayur, 6 peray, 7 koñrat, 8 Alčan, 9 Nayman, 10 Arğun, 11 Kıpçaq, 12 Qalmaq, 13 Fırat, 14 Kırklık, 15 Tuřgavut, 16 Burlan, 17 Çamarçık, 18 Fitağan, 19 Kacı, 20 Kenekas, 21 Boyrat, 22 Uyrat, 23 Quyat, 24 Baėlan, 25 Qanay, 26 Qañlı, 27 Özçe Bilüçi, 27 Qoyçı, 29 Bolançı, 30 Çabut, 31 Coyut, 32 Çalçavut, 33 Bayavut, 34 Otarçı, 35 Arlat, 36 Kereyit, 37 Ongut, 38 Mañgut, 39 Nanğut, 40 Uymavut, 41 Qaçat, 42 Merkit, 43 Burqat, 44 Kiyet, 45 Quralas, 46 Turalas, 47 Qararab, 48 İlaçı, 49 Çaburğan, 50 Kışlaq, 51 Oėlan, 52 Türkmen, 53 Durman, 54 Tabut, 55 Tama, 56 Meçed,

151

57 Kerdarı, 58 Ramdan, 59 Kiray, 60 Naday, 61 Qafşana, 62 Kırgız, 63 Uyarçı 64 Cuyrat, 65 Uysun, 66 Curğa, 67 Bataş, 68 koysun, 69 Mulduz, 70 Tobal, 71 Tatar, 72 Taylav, 73 Başal, 74 Nayan, 75 Qazğan, 76 Şirin, 77 Onğan, 78 Kürlat, 79 Çalkas, 80 Uyğurğan, 81 Tarğın, 82 Cabu, 83 Suran, 84 Turğaq, 85 Mutyan, 86 Qaşqa, 87 Macır, 88 Tuşlıq, 89 Çuran, 90 Çürçüt, 91 Behrin, 92 Uygurat, eh.

bir kart ādemniñ elinde köhne nüshada böyle köridi mezbür nüsha yek nazarda iki yüz üç yüz yilgi hañtı-keman kılınur yuħaruda yazılmış hikāyeniñ mefhūmına ara sıra 'arabī ve farsī ile qatışdırıb ve ba'zı maħalde qalū'n-nebi qavliyle iktibas idüb cümleden biri el-terk-i hayrameti deyüb ve hażret-i İmam Mes'ud ve hażret-i Resul-i Ekremden Özbik neslini şoradıqda Özbik Uzğan peygamberdin evvel Ermiya peygamberdin evvel tälutdin evvel Yahudadın evvel Ya'qubdin evvel İshaqdin evvel İbrahim peygamberdin Sara andın turur. Deyüb uşbu 'ibāre ile hayli kelām muhammilleri beş eylemiş bu nüshasında olmağa qabul ve i'timad itmeye lāyık degil zirā Türk toğrusında hadiş deyü yazdığı aqvaller mu'teber kitāblarda körilmedikden fazla Türkī 'ibāreler daħi sehvden selim ve hañadan hāli olmadığı nüshanıñ kendi kendini i'tibardan sākit ider. Lakin yazılmış isimler ile qabā'il varlığı inkār idilmez küllisi mevcüddur.

Façaq qarınlarınñ ağzında Özbik neslini hażret-i İbrahime ittişali bir sened-i şahıħa müstenid olmayub böyle nüshalardan şöhet almış ola.

Nesebini hażret-i İbrahime çıkararı zevat kendilerini benī Qançuraya mensüb idüb Özbik andan münşe'ab dimek olursa ba'zı tevāriħniñ sözine nev'an muvāfiq tüşerdi. Zirā 'Arablar ehl-i şarq ve Çinniñ beñi Qançura oldığını iddi'ā iderler Özbik daħi ehl-i şarqıdandır. Lakin bu da'vālar Çin ve Mongul tevāriħlerinin haşerine toğrı kelmiyor. Türk Çin

152

Mongul Tatar beyāni tertibi ile kendi tevāriħlerinden alınub icmālen aħirü'l-haħ olunur.

Egerçi Özbek husûşında bu ihbârâtın aşlı olmasa da etrâk husûşında: <etrevâ't-türk kemâ terkevâ kem> hadîsi vârid olub bundın istifâde kılınur ki zamân-ı sa' âdetde etrak kavmi ağıza alınub da' vet-i dine ya gazâsına maşlahat olmış ola. Vallahu a' lem.

İkinçi Kavl

Özbek Han eyyâmında cemi' tevvâbi'âtı Özbek ile atandıktan müşâr-ı ileyhniñ vefâtı ba' dında gayr-ı cins olan tâ'ife bu isimden hâric qalub aşıl Tatar Monguldan İslâma kelenleri bu namda bâkî qalmışlar analarını ta' dâd kıldıqda uşbu miñ üç yüz Hicriye devrimizden Özbek Hangaça yigirmi toquz ve otuz ata beher birine yigirmi ve yigirmi beş yıl hesâba şalşaq sikizinci 'aşırda kelen Özbek Han zamânesine toğrı olur buña binâ' bunların Özbek iddi'asında gayri bir ma'nâ olmayub Özbek İli idikden atanmış ola müstefâdü'l-ağbâr şahibiniñ ifâdesi de budur. Nitekim her devletiñ teb' ası metbû' ası isminde söylenüb soñra devletleri münkariş olsa daği ol ism ahalide bâkî qaldığı ermeni ve gayri tâ'ifeler ile istişhad idilür. Atamız Özbek ve Özbek balalarımız didikleri daği bu ma'nâya olub çünki padişah ata menzilesinde re' aya bala menzilesinde oldığı ma'lumdur.

Üçünçi Kavl

Özbek özi bik demek olub bu tâ'ifeniñ vali ve hâkimleri ehl-i hal ve 'ağdınıñ ittifağı ile olmayub içlerinden bir söz çan ve sülhandan âdem da' vâda gayrilere muqâbele kılıb qabilesini hâmi olsa ve öz âra işlerini 'adâlet ile tüketüb tursa aña bî ihtiyar biy ismi qoyulub hâkim

153

ve bik meşâbesinde sözi nüfuzlı olduğından özi bik kelimesi yası hazf kılınarak Özbek olmuş, hâlâ kâfiyelerinde <burungı bî cağıstı Hudâ kayagan indükini urışman Hıtay kılğan> didikleri bu mefhûmı ifâde ve bu mazmûnı ihâta ider, öyle olsa bu ma'nâ yalğuz Kazakğa maşşûş olmayub hâni olmayan ve han tarafından hâkim naşb olunmayan her tâ'ifeye itlâkı câyiz olub kadimde Kırgız Kıpçak daği bu qabileden olmuşlar, müverrihlerniñ bu tarafları Özbekistan ve ahâlisini bilâ fark Özbek didikleri de bu kavli mü'eyyed olub Özbek haqqında yazılan üç 'alenin²⁸⁸ ahsenide budur Özbekistan içinde evlâd-ı Çingiziyeden töre ve ânk ve Kırgız ilinde manab kibi aşıl zâdeleri kisilmeyüb keldikden bunlara özi bik ismi şadık olmaz dinilmez zirâ bunların töre ve manabları daği ittifaq âra ile intihab idilmeyüb her biri öz isti' dâdı ile ilge ilge darlık kıldıqdan ta' rifimize tenâkiz kelmez ya' ni 'alemize noşan tarı olmaz.

İstidrak

Ba' zılar yukarğı 'adedni Kıpçakğa nisbet virüb ya' ni toqsan iki bavlı Kıpçak altmış iki bavlı Özbek deyüb de söyliyorlar. Siyâkından münfehim olduğu üzere bav lafzı etrakniñ lügat-i kadimesinde sebt ve sınıf demek olur, ama bizim Noğay tâ'ifesini ba' zılar Özbek deyüb ba' zılar dimezler, aqtaylak biyke meşhûr nessâbdır altış ikiniñ içinde ma'rûf ve meşhûri yedi qabiledir; Noğay, Kazak, Başkurd, Kıpçak, Türkmen, Çerkes, Tabtar deyüb bu yediniñ içinde köbi ve bayı gayur ve şahib rayı kezâ ve fezâyı Noğay halkı diye söyler iken, bu sözlere ba' zılar dağl kılıb Noğay halkını böyle medh ve mübâlağa idiyorsız ve hâlânki cümleden

²⁸⁸ عليه

ağdem Rusyaya aldırın bunlardır didikde bu ise kuşurlıktan değil kaçay esmânı olmuştur kendilerinin cesaret ve besâletine i' timad idib ol vaqıtde Rusyayı

154

bir şey' ornuna körmeyüb belki beşerden ' add kılmayub ve soñra bu iltifatsızlığa ba' zı iç ' illetler ' ilâve kılinarak türli yaralar zühür idib ihlâtı sağ yerlere sirâyet iderek başlarına bu bala kelmişdir ma' zâlik kırk yıl atışmışlar bizler kibi mücerred boğaza aldanub aldırılmış değil deyüb cevâb virmiş.

Fezleke-i kelâm bizim Noğay Halkı evvelgi ve ahîrgı iki kavle binâ' Özbek isminden hâric qalub kavli-i vasağa nazaran Özbekden olur zîrâ Özbek Han cemi' Noğayistan ve Kazakistanı mâlik ve cümle deşt-i Kırçağa şahib ve eyyâmında ekser mülûka gâlib bir han-u ' azimü'l- ' unvân oldığı tevârihlerde mestürdür.

Kazak İsminde Akvaller

Kazak isminde beynü'n-nas sahn-ı medid ve ihtilâf-ı ' adid vârid olub ba' zılar kavlinçe Kazak kaçakdan muharrefdir delili oldır ki Çingiz Han evlâdından hanzâdelernin biri atasının cay kiri oldıkdâ aña rekâbet iden hanzâdeler havfındın kaçub kaçına yaş yelkme ilbez ilbizkeri²⁸⁹ ayartub yolları kisüb kervanları başub şahrâ ve tağlarda gizüb yürmüşler mesken ve me'vileri olmayub bi ser ve bi karar fi' illeri medâm firâr oldıkdan kaçak dinilüb soñra Kazak olmuş diyorlar. <Gayaşü'l-gâtâ> Kazak bi'l-feth ve teşdîd zay mu' accemdir terk-i rahzan ezelgat terki dimiş. eh rahzan iki kelimedden mürekkeb farsidir. <Rah> yol ve tarîk ve sebil ma' nâsına <zen> lediyyü't-terkîb zedenden taleb fi' il olur. ' Arabide <zarb> Türkiide <urmak> ta' bir kılinur. Bu maħalde Kazakdan rahzan rahzandan yol urub kaçmak ya' ni kat' ü't-tarîk ma' nâsını almışlar lakin Kazak lafzı rahzan ma' nâsında oldığı gayr-i müslimdür zîrâ zeban-ı Türkiide Kazak bir cile ya' ni bir kıbleye isim olmuş yol urmak ma' nâsını hiç bir terâk bilmiyor. Şahib-i gıyâş Tacik iken Etrâknîñ özi bilmediki

155

ma' nâda iddi' âsı mevhum ve bunu nerden aldığı gayr-i ma' lümdür. Ecâlib ana dilini öz erdusından²⁹⁰ artuk bilmek da' vâsında şâdik olmaz bu kibi kelma mühemmil i' timâda şahib olmaz. Ehl-i Fars Türkiyi bizden şorsun. Böyle sözde bizlere şakird olsun.

Bes kaçakdan olmuş diyenler gıyâşnîñ kavline temessük ve gıyâş ise bu kavimniñ ba' zı ef' âllerini istimâ' ân yazmış ola. Âdemler gıyâşnîñ tarafını tutub <karak> lafzında bir nokta qalem kâtibden sehb yahud maħba' ada râtibden gâlağ tüşüb kazak olmuş diyerek körseler de

²⁸⁹ بلکمه ایلکزکری

²⁹⁰ اردوسندن

kelâm karâk lafzında olmayub qazaqda oldığından bu didikleri bir şey ornuna turmaz ne irād ve ne cevāb olmaya bilmez ğiyāş qazaq lafzını madde-i zāde keltürüb zā ile zabt ve mu‘acceme ile kayd kıldığı kâtib ve rātib e şübhe qoymaz. Ama bizim Noğay lehcesinde qazaq lafzı ‘azb ya‘ni boydaq ve sālīt maḥalinde müsta‘meldür. Meşelā bir ādem Qazağa yolqub mal mülkindin ayrılıb faqat öz başığına qalsa qazaqğına başı qalğan ehliyesiz evlādsız olsa Qazaqğına başı yūri diyorlar bu ma‘nālar bütün bir baṭun mükemmil bir qabā‘ile laqab olmaya muvāfiq kelür.

İkinçi Qavl

Qazaq ḥaysaqdan mübeddildir ḥaysaq lafzı Qalmaq Mongul lügatında rābiṭ ya‘ni memleketniñ çitini saqlağuçı ma‘nāsında imiş bu tā‘ife medenī ḥalklarınıñ eṭrāfında tolaşub yürmek ḥaysaq taḥrifle Qazaq olmış diyorlar bu sözi sevdiye seyyid ‘aleyn Rusya tevāriḥinde kördim deyü söyledi. Naqli seyr ve ḥareketlerine şādıq ise de isimge ‘ala olamız²⁹¹ zirā eṭrāf-ı müdāyinde mükeyyin yalguz bunlar olmayub Etrāk ve A‘cāmdan niçe tā‘ifeler var ki küllisi ḥaysaq ile müsemmi olmaq lazım kelürdi. Āri Hıtaylar Qazaq ḥalkını e’s-sene-i ḥāzıralarında daḥi ḥaysaq ve ḥāsā ve ḥaysav ve ḥasaq diye söyliyorlar lakin kelām-ı tekellümde olmayub Qazaq

156

dimeye vaz‘ ve taḥşışindedür. Hıtaylarınñ ḥaysa ilḥ söyledikleri tilde taḥşirlikden olub aşıl ismi ḥaysa oldıqdan degildir nitek kim ba‘zı tā‘ife kaf ve zadı maḥrecinde edā ide bilmeyüb Qazağı kezek ve Kırgızı kirgiz diye kafı kef zadı zeye tebdil iderler bunlar zebanda qāşır ve ‘ācizlikden kilür.

Üçünçi Qavl

Qazaq ḥazlıḥdan²⁹² münşe‘ abdur ḥazret-i Zülqarneyn sed yabdıqda Ye‘cüc ve Me‘cüc iṭerüde qalub Etrāk taşrada terk oldığıçün Türk dinilür soñra lā ya‘d velā yaḥşi tā‘ife-i müteḥālife olub meşḥūr fırqalarından biri ḥazlıḥdur. Ğilzet-i lisandan iki ḥa’ mu‘acceme kaf olarak ve lam ḥazf kılınaraq k Qazaq olmış dirler ya bi’l-‘aks ya‘ni evvelde Qazaq olub ‘Arablar ḥazlıḥ deyüb müverriḥler ma‘ribiyle yazmış olalar. Züfnün zarif ibn Ḥaldun şerif dörünçü iḳlimniñ tokkuzınçı kısmınıñ ṭaraf-ı ğarbisinde Fergana ve Şaş memleketlerinde soñra tavā‘if-i Türkistanda ḥazlıḥiye cemā‘atine maḥşuş arz-ı ṭaraf cenūbda vāqidür. Didiki ve buñardıq²⁹³ Kimekiye tā‘ifesi deyü yazdığı vallahu a‘lem zan-ı ğālib üzere ḥālā uşbu Qazaq Qalmaq didikimiz aqvām olmaq kerek. Qalmaq qadimde Kimek söylenüb soñra ya maḥaline lam ve kef maḥaline kaf kelerek Qalmaq ola vezni toğrıdır. <Coğrafya-i Kebirde> Kimek Qalmaq deyü taşriḥ itdiki bu zannıma zamime ola bilür.

Dörtünçi Qavl

Qazaq Qaza‘adan yaḥud ḥazā‘adan menba‘işdür bu iki tā‘ife ümmet-i ‘Arabdan ḥamir bin Sipā qabā‘iliniñ ekber ve ekşeri olub yeminde seylü’l-‘arm dimekle ma‘rūf seyl-i pervil

²⁹¹ علمه اوله مز

²⁹² خزلخ

²⁹³ بوگرديق

vilâyeti ħarab itdikde ħabâ'lniñ her biri bir tarafa kidüb ħabile-i Ķaza' a ve ħuzâ'a tehâme ve ħicaz vilayetlerine ve cevânibaştiye dağılub perişan ve perâkende olarak anlardan ayrılan

157

ba'zı bañunları Türk ve Tatar ile ħatnaşub aralaşub ħâlâ Tatarlardan bir şu'be olmuş da Ķaza' a ve ħaza'adan taħrîfle Ķazaħ olmuş dirler. Bu sözi diyenler evvel isimde mürâfîħ şâni ba'zı kelâm ve meramda muvâfîħ meşelâ sürurda tehniħ ve ħamda ta'zîħ meyyitke mersîħ şâlîse uluđlarınñ ismini zikre taşġir ya terħim ya kinâye ya kenih râbi' biri birlerine iftiħar tekâşür ve münâza'ada ħimâyet ve tenâşür kibi ef'âl ve aħvalleri 'âdet-i 'Arabnıñ 'aynı ve bir niçe ħıyâsât ġayri ile aşlı 'Arabdan olmaħ iħtimâlini icrâ iderler.

Beşinçi Ķavlı

Ķazaħ kız ile <aħ>dan mürekkeb isimdür. Bunı diyenler zamâniyla bir padişahıñ kıızı düşünde iħtilâm ve andan ħâmîle olub bilâ sebep ħamilini izħârda atasından ħorħub bu seri dâyesi ile ħıdmetkâr kıza badırıp anlar ise seniñ paklıkıña bizler şehâdet-i ebder isek de inandıрмаħ müşkildür imdi çaresi hemen bir tarafa baş alub ketmek ve sa'y yalguz yiberib özlerimiz ħaldıġımız ile birlere aman yok deyüb köterdikçe zad raħle altun kümüş alıb taġa ketmişler varıb bir caya yetmişler ki ol cayda bir şayyad üç keyük yavrısını tutub bağlab anasını tutmaħ ħaşdıyla turdıġında bunlara yolħub aħvâllerini şordıkda serküzeştelerini beyân kııırlar. El-ħâşıl şayyad-ı merħüm kız ile 'aħd-i izdivac taleb kıılıb kız daġi tâlî' me düşdikimdür deyüb râzı olub mühür şoradıħda şayyad daġi ni'am nime ta'yin idirsiz deyüb kız aña uşbu üç keyük yavrısı benim mihrim olsun dimiş şayyad ol yavrıları kıza virdikde başındın şalayub âzad kıılmış yavrılar yükirişüb çabışub anası daġi ol çevrede tolaşub yürmiş iken yavrılarını boşandıġını körüb kemâl-i sürurından bunlara yakın kelüb etrâfını üç merâtibe eylenüb köziniñ yaşını töġüb ħabileye ħarab du'â kıılır kibi olub ba'de yavrılarını eyartub yolına ketmiş bu sebebdendirler Ĥudâ

158

bu kıza üç ferzend virüb nesli köbeyüb ekşer ħâlde mu'af ve ħamdan sürurı köbrak olur dirler. Şayyad kız ile 'ahd ve muħakkim-i aħd ve keyük yavrıları ile şadaġını naħd kıılıb iline üyine alub keldikde körenler her biri kıznıñ ħüsnine afrin maħhalinde bâreka'l-lah: <Ķız Aħ> mundan artuħ ni bulsn çerknay şaluvnay beli kızaħ didiklerinden bu laħab kıza bir mübârek nâm olarak uğul kıızları daġi anasına asâlete kızaħ balaları diye müştehir olmuş ve soñra bala terkibi terk ve münessi ħalur kızaħ olmuş aħ lafzı ilħâħâtdan olduġı altınçı ħavlıde yazılır. Ķazaħda anası ismiyle mevsüm faşıla her cüzden tabılır yalguz bu degildir.

Ķız ne idiki 'âleme ma'lûm ve beyândan müstaġni olub etrâkniñ kıza koyduġı isim cemi' lüġat içinde kıza muvâfîħ tüşmiş bir mülâyim isimdir. Aşlı 'Arabî olub 'Arablar yefakını kız deyüb yefak ħurtına dudalkız diyorlar yefakeniñ nezâheti kıymet ve nezâketi mülâbesesiyle maddesi olan dudalkızniñ aruġ tökerde köbelek hey'etine kirib ħaşı helal le'âbi zılan bedeni meyn esvedü'l-'ayn olduġıdan kıza yefak ve tefak ħurtı nâmını virmişler. Zirâ kız daġi bu

şaffetler ile mevşûf olub mezbûr buçke²⁹⁴ müşâbih oldığıçün dudalkızınıñ izâfesini hazf ve kız lafzını ahz kılmışlar. Fazākān kezâlik ba'zı kâtiblerin imlada kız²⁹⁵ deyüb ya ile yazdıkları ğalağdur.

Mezbûr üç uğılnıñ uluğı uluğ cüz şümme orta cüz şümme küçük cüz olub cemi' Қазақиyyeniñ aşlı vudur dirler, şayyad Türkden kız Belğden imiş Қазақınıñ ata curtı cidâli Baysun didikleri bundın olub bu cay Belğ kurbında bir cay ya'ni uzan şuv қалun nev imiş, şayyad mezbûr dâye ile hâdimeyi iki şaқиқine nikâh kılıb virüb dâyeden Қара Қалпақ Қыбчақ hâdimeden Қыргыз тоғmışdur bu şüretde Қыргыз Қыфчақ ve Қара Қалпақ Қазақ ile 'amzâde ya'ni ağa inisiniñ evlâdı olurlar hikâyeye nazaran böyle ise de haқиқate nazaran Қыфчақ üç қысымдур.

159

Қыфчақ beyanı

Birine Қыргыз Қыфчақ dirler Қаşғар üstünde olur, digerine Ҳитай Қыфчақ dirler Марѓinan Ош Ҳоқанд üstünde yürir, ve biri de orta cüz'den ma'dūd Қазақдан bir бағındур, мүсавирlerine mensüb olарақ сөylenen evvelgi iki fariқiñ ашıl maddeleri tevârihlerde yazıla kelen қадими Қыфчақlardandır Тыbyān Nāfi' de Қыфчақ bir шаһrā-yı 'azim адидур ol шаһrāda мүtemekkin Түрklere Қыфчақ dirler dib буña binā-i Қыфақ yere isim olub ceyile isim olmaz meger zıkr-i mekān irāde mekin ola ya'ni mekandan mekine intıkal ide. Ve bir maħalde Қыфчақ neseblerinde ihtilaқ vāқи' olmaya dimiş ya'ni ğayr-i cins aralaşmayan şaf ve taze nesil dimek olur, ama Şecere-i Түркde içi қавуş ағақını Қыфчақ dirler idi anıñ içinde tevdiğı üçün ismini Қыфчақ қоşdıлар dimiş, zāhir ve мүtebādir Қыфчақ bu ādemnin nesli dimek ola ki Оғuz Ҳanniñ beklerinden imiş.

İmdi zabtı budur ki orta cüz'den ma'dūd Қыфчақ bi'l-ittifaқ Қазақдandır faқat isimde ашıl Қыфчақ ile addaş olmış, ama Қыргыз Қыфчақ ve Ҳитай Қыфчақ ve bunlardın ma'adā memālik-i āhirde мүteferriқа olan Қыфчақлар küllisi қадими Қыфчақlardandır қадими Қыфчақ didikimiz Ҳazer ve Bulğar memālikine istilā idib Sibr ve Turan beynini fāşıl Deşt-i Kebirde мүtevetțin tā'ife-i vāfiredür шоңраğı zamānlarda ba'zı қабā'il bunları sürüb huşuşen Mongul Tatar Ҳanları тулу'ında ағыār қылmış cerimeleriniñ cezāsını tartub eṭrāf-ı şetiye perākende olub ketmişdir, evvelgi şan ve şöhreti bitmişdir.

İlā 'asrımızda Müselman Қul ve Molla 'Ālim Қul kibi zevātlar zuhūr idib Ferğana zemini bir az yıllar teşāhib itdiki Һanlar baқşinde таfilan yazılıub ötdi, Müselman Қul Ҳитай Қыфчақдан Molla 'Ālim Қul Қыргыз Қыфчақдан idi.

160

Altınçı Қavl Қазақ İsmінде

²⁹⁴ بوچکه

²⁹⁵ қыз olarak yazılmasından bahsediyor. Öncekiler қыз biçimindedir.

Қазақ Қазы ақдан ма'дүл isimdir, bu қавли diyenler bu та'ифениң ашлы Tatar Mongul ve һанлары ise Чингизийеке mensub olur Чингизийеден ibtidā Berke Һан шeref-i Islām ile мүшерref olub сәни yedi yüzинчи yillar һудудında Һазан Һан imana kelub ba'de bu iki nesilden her vilāyetlerde Islām Һанлары ola kelmiş bu evlāddan kelen һанларының içinde ma'ruf ve meşһuy Özbek Һандur ol zāt һамиде шıfatnın gāh taltif ve gāh taһvifi ile tevvābi'inde olan Tatar Mongul fevc fevc Islāma kelub köbeymiş Özbek Һанның vefātı a'dında oғlı Cenbek Һан Islāma kelen köçmeli Tatarлары üç kısma taқsım idib Uluғ Cüzge Uysunnu dad һāһ қoyub Calayur nām zātı аña nā'ib ve orta cüzge Arғunni bik tikib Naymannı аña mu'ayyen kiçi cüzge Alçannı biy қoyub Cabasni аña yardımçı қılmış da һüküm keştni ellerine virmiş senede iki def'a һанның һүзүрине kelub selam ve аһvālāt teb'alarından һабер ve bitürdiki işlerini divanға ihzār ile emir қılmış, bunlar bu yarlıғı қабуl iderek İdil Cayıқ İşil Nura Aral Cim ortalarında köçub қonub yürüb һанның ta'yin қılған вақитlerinde өз ара bitürmiş işlerini ve ötmіş vāқи'alarını һан һазретlerine i'lām buyurdıқlarında һан-ı 'ālіshan қаşında oturan 'ulemā ve fuzelālarına һitāben bunlar böyle iş bitürmişler ve böyel һüküm қılınmışlar шер'adu ғарими igrimi eger muvāfiқ шер' olursa tenfiz ve te'kid ve eger muһālif olursa tenbih ve teһdid lāzimedir didikde һақиқат қılıb sorab шер'atine muvāfiқ deyu müftiler fetvā irmişler. Һан te'accub idib bunlar kitāb көrmeyub mes'ele mesā'ile bilmiyor мүcerred 'aқıl ve заn ile itdikleri һүкм-i шер'a muvāfiқ mıdur deyu 'ulemālar elbette muvāfiқdır didikde bunlara қази müfti kerek degil imiş өзleri қази iken таһқиқ қазидur dimek

161

maһalde mübālaға ile қазиyaқ deyu һанның bu iki kelime sözi ile заn lafzi (zan) қазиyaқdan Қазақ olmi diyorlar. Қазақ lehcesinde bir nesneyi ziyāde medһ ider olsalar aқ lafzını ilһāқ қılmaq kā'ide-i telaffuzlarındandır. Meşelā bir ādemi mübālaға ile maқtamaқda kesақ һақsaқ admaq diyorlar. Yuқaruda қız ismine aқ ilшақи daһi bu һayaldendir. Aқ lafzi maқam-ı aқratda aytuldıғı kibi muvāzi' tefritde daһi müsta'meldir meşelā bir ādeme ғāyet aчıғlanub kelüdikde anturғanaқ ikensin falanaқ ikensin diyorlar imdi bu аһbardan Қазақийenin üç cüz'ke bölünüy yedi yüz ile sikiz yüz Hicriye aralarında olur. Ama müstefādü'l-iһbarda Қазақның üç cüz'ke bölünüy meñ bir yüz һудудında deyu аһund һазретleri bunda bi'l-cümle tesāmiһ itmişdir ya'ni bilā teftiş yazıb ketmişdir. Zirā Қазақ nessabları yüz iki yüz yılғı işlerde niza' ve iһtilāf itmeyub eger taқsım menden biride olaydı içinde olmuş kibi bileydi. Üç Cüz'nin isminde kelām-ı keşir varlıғı bu taқsım meñden ārı ve Қазақ nāmından belki yuқarı oldıғına delildür. Vallahu a'lem bi'shevab.

Һан һазретleriniң bir iki kelime iltifat-ı һāniyesi bütün bir қавме laқab olub bu uşule binā kātibler imlāda қазақ diye za ile yazmayub Қазақ deyu zād ile yazmaқları lazım kelür. Bu қavl sādīs aқval sābiқların in aqvı ve erceһi idiki ehl-i zekāya аşikārdur, ғазizlerniң nefsi ya uluғların lafzi ile bir қabile mülāққıb olmaq қадимден қāle kelmiş 'ādetdir. Һанның bir kelime sözi ile bu қadar һalayıқ bir isimde bir қарар қалmaq emr-i ba'yid dinilmez. Һан ve ümerā söyle dursun müverridi ile 'ādi 'avāmdan şadır olan ba'zi kelām esas ola билür nitek kim ehl-i berbere 'Arablar māhize el-berbere ya'ni bu ne күne sözdür didiklerinden bütün bir aқvam berber ismiyle benām ve мүштейir beynü'l-enam oldıғı tevāriһlerde mersümdir. Le'al bu sözi ibtidāda barça birden tekellüm қılmayub içlerinden

162

façağ biri söylemişde şoñra cümleñiñ ağzında bir bir ismi cāri olmuş. Öyle olsa şāhib-i hükümetden şadır olan kelām bi-tarîk evveli isme şālih ola bilür Cenbek Hıñnı Ez Cenbek Hıñnı diyorlar. ‘ Aziz Cenbek Hıñnı dimekdir.

Ma‘ nā-yı Cüz.

Yazılmış hikâyelerden añlanan oldır ki üç cüz demek bir kişiniñ üç oğlına isim olub ya ki hıñnı muğassem halkını üç kısma tağsım kıldıqda anlarnıñ hākimlerine berilmiş manşıbıñ ‘ unvānı ola. Rusyada asraş²⁹⁶ sultān ağa sultān ve Hıñtayda vank könk kibi yağud ‘ Arabi olub üç cüz’ üç bölek demek ma‘ nāya kelür ‘ akla ve nağle evfağı da budur. Bu iğtilāfdan nāşı ba‘ zı mağalde cüz ve ba‘ zan cüz’ yazılır okıyanlar iştibāha tüşmesün üçün sebğat qalemden şikāyetimdür bu. Ve her iğtilāflı kelimedede ki meşelā ba‘ zı mağalde ağına binā’ No‘ ay ve ba‘ zan iştilāğ-ı lisana ve isti‘ māl-i nāse binā’ Noğay diye teşir idilür, ‘ ayb idilmesün ğayri bir ma‘ nāya kidilmesün.

Qazağnı Kırgız Dimeknıñ ‘ Alası

Rusya ahālisi Qazağnı Kırgız didiklerine sebeb ibtidā Rusya seyyahları Kırgız halkına kelüb tanışub sizler kimlersiz deyü şordıqda Kırgızımız dimişler. Kırgız ili de bir ğayli qabā’il olub tağ ve şahrāları tutmuş oldıqdan seyyahlar ne yere varsa Kırgız ilini körüb köçmeli halknıñ küllisini Kırgız zu‘m kılmışlarda seyāhat nāmelerinde ‘ umuman köçmeli ahāliyi bilā fark Kırgız diye yazmışlar. Bu sözi konşol Balkağın ve bir niçe mu‘ teber zevātlar nağl kıldılar. Bundın ğayri bir sened şāhiğ ya bir qavl-i şariğ işidilmedi ise de Qazağ demek Rusya lüğatinde bahadır ve kezide ‘ askere ıtlāğ olındıqda bu nāmı şahrā nişin Müselmanluğ ğayf

163

körüb kıymayub Kırgız dimiş ola doğrusı da budur. Çünkü Rusya uluğlarından köb kere mesmū‘ mız olmuşdır ki Qazağğa kimsin deyüb şoradıqda Qazağmen dise aña çeraynı şatub kakoy kezak tı kirkiz <ya Kezak>²⁹⁷ deyüb nām Qazağnı kendine nisbet virüb mağam tesev yerde ve Kırgız ismini Qazağğa isnad idüb mağal-i tağğırde qullandığı bu ma‘ nāyı qaviyyū’l- ifādedür mer’etü’l-kā’nātde Qazağ bahadır ‘ asker deyü yazmış.

Kırgız beyānı

Kırgız Halkı ağız-ı ağbara nazaran manşūr ğallaca mensüb olub bu qula istinad idenler böyle hikāye iderler. Ğazret-i Hüseyn bin manşur ki ğalac dimekle ma‘ ruf ulyā-i ‘ azamdan olub vāğı‘ ası tefāsir ve tevāriğlerde meşhürdur ol zātı şalb itdikden şoñra cesed mübāreknı köydürüb kölni yola şavırdıqda deryaya tüşüb köbeklenüb şuv yüzinde aqarağ ğariğ ile bir bağa kirmiş ol bağ bir padişahnıñ kızına mağşüş olub kırğ kenizek ve ğādimesi ile anda olur

²⁹⁶ اسطرش

²⁹⁷ Hangi kazak sen kırgızın <ben Kazak’ım> (Rusça)

imiş bunlarnıñ biri şuv yüzinde köbükni körüb barmağıyla alub ağızına koymış ta'amı ve lezzetişekerdin şirin duyulub yanındağı kızlara bunu haber virmiş. Her birleri ve hannıñ kıızı dağı köbükdin alub yaladıqlarında bi-hikmetu'l-lah barçası yüklı olmış. Han bu hali añladıqda şorab kızlar ise aşlını söyleyüb han bu haberden tehayyürde qalmış da eger kâzibe idiklerini cezmen bilsem idi cümlesini katlı iderdim şadıka iseler cerimesiz bunlarnıñ nâhaq kanına kirmiş olurım diyerek iki şaknıñ kangasına hüküm kıla bilmeyüb ağırkâr bu bi-çareleri sürüb şehirdin çıkarmış. Kızlar tağlarda mesken tutub ve anda tevellüd kılıb şahrâda usub ötmüşler bu kırk kıznıñ nesli Kırgız ile benâm olmışdır.

Ba'zılar kırk kıznı taşdıq ama küçükni tekzib idüb dirler ki mezbür kızlar yüklı ya'ni hâmile oldıqda han bunları teftiş kılub

164

aralarında bir kıznı <İt> varlığı bilüb bunlarnıñ hamili ol itden oldığı teyekkun idilmiş idilmiş Kırgız kıznı itden peydâ olmış kırk kıznıñ eladı demek deyüb böyle ekâzib kabihaları beyân iderler. Böyle bi ma'nilike kiderler. Ve böyle yalğanlara mecbür iden başlıca sebeblerniñ biri tarafımıznıñ ya'ni Ferğana ve Türkistan Hanlığınıñ birden bire intikalidür. Şöyle ki hükümet Kırgızlara ötdikde iki yüzilür anlarnıñ hâtırasıçün atalarını medh zımnında aşlını enbiyalardan bir nebiye ya ki ulyalardan bir veliye isnâd ile hâkimlere teqarrib qaşd iderler. Nitekim uşul-i tevârihe buña dâ'ir deliller ketürüb dimiş ki: nüfus-ı insaniye ise medh ve şenâ ve zikir cemili muhabete meftün olub nas dağı iqbâl-i dünyevî ve esbâb-ı cah ve devlete meyl ve rağbete mecbül olmağla âmâl-i dünya tâlibi olan aşhâb medâhına mecâlis kibâre hâzır olub mezâk-ı ekâbire muvâfiq nefisü'l-emre muhâlif umurı taşsin ve işâ'a ve haq ve şevab olmaq üzere naqıl ve taqrir ve ketb-i tevârihe derc ve taqrir ile ağıbâr-ı kâzibeniñ intişârına bâ' iş olur. eh

Ama hükümet gayriye ötdikde köpükini <Köpke> taşvîl ile qadî iderek kezib maşza kiderler. Bir zeki kend neslini zekâhe tensib üçün niçe künler fikir idüb rast yalğandan mürekkebe bir muqaddime duzar oşadub mercandek dizar delilsiz da'vâ bi-talanı ehven oldıqdan anıñ muhâlîfe olan zât ol sözi gâlaş ve mezbürniñ muqaddimesini kendine sened kılarak naqıl iderde meşelâ: küçük lafzı <köpek> demek kibi bir ma'nâya tebdil kâne yüz tahâreti bir yıl yüz korkağı bir ir bozdığı kibi mişnetli hikâyeyi bî minnet bikâr ider işte Kırgız haqqında yazılan naqliyât bu kabilden olub kezib-i şarih ve kelâm sefiye idiki ehl-i vuqufa aşikârdur.

İmdi Kırgıznıñ aşlı etraqnıñ in evvelgi şu'belerinden oldığı tevârihlerde meştür olub mer'etü'l-kâ'inâtda hâzret-i Yafeşin neslinden etraqnıñ meşhür fırçası hayr hayz deyü yazmış ve Şecere-i Türkte Oğuz Hannıñ Kırgız isimli bir nebiresi bar idi şunıñ neslinden idi dimiş

165

oqyanusda Kırgız kaf ve gayn mu'accemeniñ kesriyle Türk zümresinden bir âdemniñ ismidür ki Gâzne şehrinde bir medrese binâ eylemişdür dimiş femeni küllü'l-vücuha Kırgıznıñ Etrakden olub manşür halacdan aqdem mevcüd evfâm ma'lümeden oldıqında iştibah yoqdır. Bu aqval

şelaşeniñ eşağ ve iqvāsı Şecere-i Türkde mestür Oğuz Hınnıñ nebiresi diyen haberdür. Oğuz Hınnıñ beyānı Mongul Tatar maddesinde taħrır idilür.

İstitrād

Bedevi halkınıñ her birleri huşuşen Qazaq biyleri aşıl ölkü ve qā' ideleri ile hüküm kılsalar şeri' atden yırak ketmez zan ile iden işlerini aħdi ' ayb itmez lakin bu zamānmızda ekşeri aşıl ölkülerinden ayrılıb şeri' atni anuq bilmeyüb bildiki ile daħi ' amerl kılmayub iki yolnıñ arasında rüsvey yürmişler. Bu tariħden bir iki devir muqaddem ya' ni altmış yetmiş yıllar tekrāsında bulmuş biylerniñ kılmış hüküm ve tutmuş tariqlerini mülāhazaya alsaq mizana şalsaq ve bizim vilāyet-i Kazandan Qazaq içine alday kelmiş köhne ādemlerdin işitüb tiñleb tursaq bu tā'ifeniñ biyleri ' aceb ' adaletde müstaķim imişler hāzırda daħi her işke qābil isti' dādı kāmil ve icthādları belki evvelgiden artıqdır. Lakin başçıları nā kolay oldıqdan nā ' ilac icrā-yı şeri' a aqdam idemezler. Anları ötüb hiç caya kidemezler Qazaq biyleri bu künde şeri' at yolını tutmayub ve özleriniñ zan ve ölküleri ile daħi iş yurtmayub iki yolnıñ meyānında kaldıklarına bā' iş benim zannımda bir şey' oldı. Şöyle ki bu tā'ife i' tiqadları muħakkim imanları müstaķem Müselman-ı kāmillerdür meker bādiye nişin olub ' ilm-i din bī behre qalmışlar amma bilmezliklerine muķırr ce cehāletine mu' terifdürler. Memleket-i Bulğarda bizim Noğay halkındın saldat alına başladığı şoñında ekşeri hıdmetden qaçub Taşkend ve Buğaraya kidüb ve ba' zıları Qazaqıstana kelüb mütāhil olaraq

166

Molla nāmını köterib her müşekkil mes'ilden su'al kılınsa bī teveķķuf aña cevam virüb şeri' atde andaqdır tariqatde mundaqdır deyüb öz arzularına muvāfiķ mes'ele ve öz ğaraźlarına mu'tābıķ muva' zalar söyleyüb bi-çāre Qazaq iħlāşı pak delilleri şaf oldıqdan anlarınñ her sözünü rast körüb taşdıķ kılırlar. Çala Molladın büzār nādān şofi il büzar meşhūr meşeldür mezbūr mollalar kākiri kışıķ bir yol tüzüb zan birle yürmek cā'iz degil zirā zank zākün ikevleri isimde uyķaşdur bunu bi'l-külliyeye taşlab bizim kösterdikimiz yol ile türmek kerek deyüb öz müdde' ālarına meyl itdirdiler mollaların şiddetli va' zı bunlara dehşet virüb haķikat hāl bu imiş deyüb ötken künlerine efsun iderek aşıl ölkülerinden bizüb zanklarını fesh ve qā' idelerini nash eylediler şeri' ati cāri kılamak şaddında il yaħşıları sa' y balıĝ ve cehd bī deri' idüb 1275inçi Hicriyede renburh müftisi nezārātına dāhil ve ol şabraniye daħi bunlara nazar ve nāşır oldı içlerindin ukāznay²⁹⁸ molla şayılamak emir ver ferman kıldı mollaların işini teftiş ve şeri' ate toĝrı mı igrimi taħķiķ için Akrucnay Aħund oblosına Aħund ve muħtesibler koydı bu aħund ve muħtesiblerniñ ekşeri ukazlarınıñ eşbehi idi: <kānehum haşeb mesnede> kā'im olub durdı. Bu tā'ife köñilleriniñ aqlığı qalbleriniñ paklığı ile zlerindin oķumış yazmış Qazaq mollalarını şaylamıyor bizlere toĝrı yol körsetken bunlar idi henüz öz özlerimizi bilkenkeçe iş connı körkenkeçe Noğay mollalarını muķtedā kılalım deyüb içlerinde bi-devam kitābnı bilür bilmez Noğayları ukaz şaylab Rusya teba' sında Qazaqdan qańça boluş bardur her boluş Noğaydan bir molla intihab iderek perıĝvar ceyüb oul birüb imtiħan için Ufage yiberdiler.

Mollalar peraĝun çapar ile varıb ukazlarını alub zincirli sa' at moyunlarına şalub beratları oñ qolına birilmiş kibi çapub

²⁹⁸ اوکازنای

ķaytdılar. Nizam mucebi metriķa defter toĝan ölgen nikaķ ıalaka ķayd ķılmaķĝa me'mür ve da'vā işleri daĝı diyānet anlara tafvīz ķılınub ıarafeynniñ rızalıĝı ile ĥükümde me'zün ve icrāya icāzet alub keldiler. Bu söz birini medĝ ve birini ķadĝ degil ĥaķ sözdür ķulaķ Őalmaķ kerek ehl-i baŐirete fā'ide virir keldikdin Őoñra ķörir bulsañız bir iş ķıldılar ki aniñla ne din ve ne dünya tutılır Şöyle ki bir ādem vefāt itse ukaznay molla bulmasa ya ki aniñ emir ķolmiŐ ādemi bulmasa cenāze oķulmayub niķe künler yatdı ıssıķda ba'zılar Şaşub kibubde aĝubda ketdi böyle te'ĥir-i Şeri' degil deyüb başka bir ādem cenāze oķur bulsa bi-ķārenin başı belādan ķıķmayub zakon ve Őodniñ astunda ķalaķaĝı bedihi oldıķdan namaza ĥiķ kim cür'etlik idemeyüb ķaysı kürke kitse de ukaznı azlab tapmaķ moyunlarına buruķ böyle bir aĝız iş oldı. Ukaz keldikde veli meyyite ezan ve iĥniyār ķoymayub malını zekvet ķılmaķ fidyeye munı virirsen ķarāne munı ķılursın cenāzeye munı ķoyarsın dimek kibi ĥükümetleri icrā idüb ĝüya meyyitiñ kümeŐte ve 'aŐabesi oldılar öz bildiklerinķe malnı taşarruf ķıldılar. Ĥatta ki ķaķan bulsa bir ölüm ĥaķdur diye ĥayatnıñ fidyelerini aldılar ve bunlardın ĝayri daĝı ķöb işlerde tecāvüz itdiler, ya'ni dā'ireden ķıķıb ketdiler. Naķil ķılurlar bir ādemniñ atası aĝrıķ bolub ĥāli aĝız tartdıķda falanınıñ ölüki kibi ķerüb Şaşub bī namaz ķoyulmasun diyerek at yitekleb ukaza kider ukaz buña bir Őākirdini ķoŐub virir, Őākirdniñ başında levendī ķalpaķ bilinde kümüş billük yalpaķ öki baŐıda ķaķķa ķaŐda ulanlatub cir aytub avıldın ķıķar, yol eŐnāsında yoldaşına dimiş ki <sen falanı men bargandın keyin atañ olsa ĥob, eger olmasa bu ıssıķda keldikimniñ cezāsını tartdırırım.> dimiş bi-ķāre elemzede bu sözi işitdikde atamniñ ölüm ķayĝusu isimden kitib <Ĥudāya atam ölse ölsün bununı derdine duķār ķıla ķörme didim> dimiş

Ĥazaķ evelde ķöb ĝayre ķılıb molla alsalar da byle işlerden ķati ızıraba tüŐdiler ĝāyet 'ārlandıķdan aķunlar olan ki ĥatunlar merŐihge ķoŐub ukazlarınıñ ıard ve izālesine ahalini taĥriż itdiler.

Ve bir daĝı cisur deyüb ĥatunlara verāset da'vāsı ki ķadīmden ķala kelmiŐ 'ādetleridir naŐ ile nuşĝ ve nehy olmiŐ iken yine terk itmeyüb Ĥazaķiyede bir büyük beliyyedür, mollalar bu toĝrıda ziyāde ĝaźablarını Őaķdılar ma'zalik mā huve'l-ĥaķ ile icrā-yı Őer' eylemeyüb rüşvet babını aķdılar. Őöyle ki irli ĥatun bir toĝrıdan öfkeleŐüb ĥatun men irimni süymeymen evvelde daĝı rızā degil idim falanı idi kezā idi deyü cüz'i bir vech küstirse derĥal ayırıp ikinçi ire virdiler. Reft olunmayan ya'ni uzadılmayan ķızlar men atam birken yere varmayman yaŐımda virmiŐ Őimdi balaĝta yetdim diseler ĝayri yere virdiler bunlardın aldıĝı rüşvetni ĝanimet bildiler nef' cüz'den zarar-ı kül müstelzim olurını idrak itmeyüb aña fehm ve ferāsetleri yetmeyüb Őeri'at ile iş tutmayub ne nizam ve ne zank ile de ĥüküm yürütmeyüb maĥż boĝaza aldandılar ĥaķdan bi'l-küllıye yüz ķöyürüb pul kelür ıarafa köz tutdılar Ĥazaķıstanı at meydanı kibi tozĝutdılar iķerinden yerli yarım 'umde 'ālim var ise de ekŐerniñ tuzanı bunlarınıñ közine toķınub a' malar iķinde ķalmıŐ a' ver kibi methīr turdılar. Mollaların bu ef'āl nābecā ve ĥarekāt bī mezālerine rāzı olmayub ay birāderler Őeri'ati paymal ķılmaķ

aḫîri yaḫşî olmaz diye naşîhat ide kördiler eblehler bu sözniñ ḥâşîtan²⁹⁹ bilmediler nâşîḫlarınñ maşlahatına kirmediler.

ahaliniñ ukazlar üstündin birken ‘arızasına aḫund ve muḫtesib köz ḫulak şalmadılar sözlerini iltifata almadılar müftî ḥâzretleride lazımnıça muḫayyed olmadılar. Çünki ukazlarınñ işini aḫundlara ḥavale iderdi aḫundlar ise ḥod aḫılta ittifaḫ rüşvetde iştirak oldıḫdan ukazları tezkîh idüb müftiye kösterirlerdi. Ḥükümet ise bunlarınñ

169

ya‘ni ahaliniñ müftiden ve mollalardan bi-zârını müteraḫḫıb olub <ruḥâni> duḫavnı işe maḫkeme töreleri ḫatuşmak niżâma ‘akis diyerek ukazlara şey' demek şöyle tursun astundın ot ḫoyub üstündin puf iderlerdi ḫareket eblehânelerinden ḫaz kılıb miḫden külüb kiderlerdi. Bes bu cihetden il mollalar benhec ‘adâvet bağlab namus bayraḫlarını açub niçe yerdin ‘arż-ı ḫalleri virüb pulları saḫub ‘âḫîbet müftî nażarâtındın çıḫdılar on yılğa yiter yetmez ukazlıḫnı birhem birdiler. Ḳabile-i Ḳazaḫ uşbunıñ ile evvelgi ḫâ‘ide ve ülkülerindin ayrılıb şeri‘at yolunu anuḫ bilmeyüb zank yolına daḫi kirmeyüb iki aralıḫda ḫaldılar. bu kâr bî baḫt ukazlarınñ kesâfât ve fesadâtındın oldı. Âdemler Ḳazaḫ ḫalḫını müftiden çıḫdı molla kerek degil didi dinlerini yidi kezâ fezâ deyüb töḫmet ve ta‘yib iderler men buña aşla ḫâ‘il degilim zirâ közimiz birle körmüş mezdür ki ukazlardın ötken işler ḫâḫıt beşeriyeden ḫâric idi ‘ayb kimde idiki körmiyenlere de muḫâla‘a ile ma‘lûm olur. Ḳazaḫnı ta‘yib idenlerniñ niçesini köririz ki cüz‘i da‘vâda ḫükm-i şer‘e râzî olmayub ḫükûmete kiderler anıñ külli zararını da ḫabul iderler. Tofraḫ ve ḫun da‘vâsı cemî‘ milletde uluḫ oldıḫı kibi bunlarınñ bizden de ḫatun da‘vâsı buña mu‘âdil belki ziyâde bir kârdur binâ-berîn bu işe köb diḫḫat kerek idi ḫayret ve siretiñ ve her nesneniñ vaḫti ve müverridi var burundın ḫalan ḫâritlerdın işidile kelen bir söz bu söz egerçi Özbikidür ama liken sözlerniñ bikidür. <Celi celi söyleseñ cılan inden çıḫadı. Ḳatdı ḫatdı söyleseñ kāfir dinden çıḫadı> dirler taḫşîl ḫâşîl iken dinden çıḫadı demek tuḫyâna kider ḫadden tecävüz ider dimekdür.

Eger mollalar ahalini ıḫlah ile kim kim könderselerdi ḫalḫ böyle ‘inada ketmeyüb ‘umrelerine azıḫ olurdu aḫîretde ecrini köirirdi evlâd ve aḫfâdı daḫi bu eşerde duran sürüb ruḫına du‘âlar ḫılurdu

170

şaḫîr ve şaḫîreyi müzevvic atası olsa: <filyes ḫayyârü‘l-fesh ḫa‘de‘l-bülüḫ lehümâ> ‘ibâresi ile kitâblar tolmışdır. Ve cisur da‘vâsı men nev‘ inşâ‘dan olub <vaşḫ-ı nikâḫ> metin muḫtaşarda ve ḫayrilerde ruşen turmışdır. Mollaların bilâ fark tefriḫleri münşâ-i nizâ‘ ve madde-i ta‘arruz oldı. ‘Adetde uturan ḫatun ikinçi ire varmak ḫürmeti ḫurân-ı kerim ile şâbit iken bilâ müddet ḫayriye virdiler bunedür diyen su‘ale inşâf idüb iltifat idüb cevâb viren mollalar, Ḳazaḫda nikâḫ yoḫdır ‘aḫdı şaḫîḫ degildir binâ-berîn ‘adete ḫâcet ḫalmaz didiler. Ama iltifat itmeyenler seniñ nime işiñ var belâ mısın benim kim idükimi dimeye de ketdiler

²⁹⁹ حاصيتن

feliḥazā cümle Müselmanlara zarar itdiler. Bu toğrıda il yaḥşıları ne de öfke ider orun bar lakin iş elden ketdikden şoñra öyle böyle demek layığı yok: <lā yesmen velā yağni men cev' > vaqt-i nühzet ötdi fırsat yıla ketdi aḥirini Allah oñğarsun: <Fi'l-lahe ḥayr ḥāfiẓan ve hevārahmü'r-raḥimīn>.

İla hem bulsa il başçılarına yurt yaḥşılıarına selam ve naşihatimizdür ki evvelgi fırsat elden ketdiyse de ḥāzırğa fırsatı fevt itmeyüb ḥalka delil ve ḳulağuz olub toğrı yola şalmağa sa'y kerek zīrā insan öyle bir cevher ḳābildür ki teraḳḳiyi kesb itse melā'ikeden efzal olur tenzile ketse ḥayvandan azl olur ziyāde ne diyelim: <felel' āfel yekfi el-işāre> ilḥ.

Beyan-ı Uran

Ḳazaḳ ḥalkınıñ uran deyüb bir şiveleri bar aşlı ağradan yaḥud urand lafzından me'ḥūzdur. Ağra bir nesneye ḳandırmaḳ ve taḥrīz ḳılmaḳ ve ḳızdırmaḳ ve ğayret virmek ma'nāsında 'Arabī urand baḥt ve iḳbāl ve bir niçe ma'nāsı var Farisidir. Bu ḫā'ife istigāşe maḥālinde ve yardım ve meded talebinde ya Allah evvelde ötmüş devlet ve abruy birle ketmiş falanı babalarımız kibi bizlerniñ daḫi baḥtımızı bülend ve iḳbālimizi üstün ḳıl demek

171

Münācatarında özleriniñ meşḥūr bahadır ve şeci' ādemlerini vesile ḳılarak ismini tutub uza bülend ile çağırırlar her faşılaniñ maḥşūş uranları olur uluğ işlerde ğayr-i cins ve ecānib birle cedel ḳılıb ğalaya ketseler ya'ni uruş ve şoğış mertebesine yetseler alaç adını ağza alurlar ya'ni alaç alaç çağırırlar. Alaç 'āmmeten Noğay Ḳazaḳınıñ belki cemi' Özbikniñ uranı diyorlar. Alaç didikde ittifaḳımız ma'nā-yı nidādan nāşidir ki ya evlād-ı Alınça Ḥan egerçi ḳabā'il ḳabā'il bölünmüş isek de aşılta cümlemiz bir ādemniñ neslinden ve Alınça Ḥanniñ teb'asındanımız demek olur. Mütercim-i faḳīr dirim ki bu ḳavl azdāddındır. Çünki Alaç uranında Noğay Ḳazaḳ cümlemiz bir nidālınıñ taḫtına dāḫil ādemniñ evlādı kibi oluruz. Ama ba'zı maḥāalde Alaç mısın ağayın mısın deyüb Alaç lafzını irāḳ ve ecnebiye daḫi isti'māl iderler. Bes Alaç lafzı ağayın muḳābilinde zikir ḳılınsa ecnebi ma'nāsını ifāde eyleyüb uranda ḳardaş ma'nāsını efḥām ider. Ama ḥāşşa Noğay uranı ur muḥabbet diyorlar. Bāni Ḳazan olan uluğ Muḥammde Ḥandır. Noğay isminiñ ibtidāsı bu ḫan ile başlandıḳdan uranımız aña tensīb itmüşler. Bizim ḥalkımız uran ne idikini unutmuşlar ise de Ḳazaḳ bunu ya'ni uranımız ur muḥabbet idikini moynumıza ḳoyar şöyle ki eger anlarinkla³⁰⁰ uran ḥuşūşında baḫiş eylesek evveldin işidile kelmiş niçe ḫikāyeleri delil ketürüb bizleri mülezzim ider. Ḳazaḳ yavḳını lağırdı³⁰¹ yazmağannı şağırdı diye körsekde mücerred inkārımız orun tapmayub aḥırde maḥşūr oluruz dinilse ki menḳūl 'anhası ma'lūm olmayan naḳl-i mu'arrā ile mülezzim ve maḥşūr olmaḳ ize neden lazım kelür. Dinilür ki elimizde ve ağızımızda anları tekzīb iden senedimiz olmadıḳdan delil ile işbāt delilsiz inkārdan aḳvi oldıḳı sükuta mecbūr ider. Anlarınñ aba ve ecdādından tevātürle işitüle kelmiş ḫaberleri delil olmağla yeder zīrā şāyi' olan bir şey'i bilā delil ebḫāl itmek delil ile müşebbit olan şey'i senedsiz ifāde ḳalışmaḳ kibidür dimişler.

³⁰⁰ آنلرنكله

³⁰¹ لغردی

Töre uranı arqardılar <vaqar> demekdir vaqar ‘Arabide muḥāfaza-i namusı muvecceb ḥaşılatdır ki temkinlü ve senkin olmaq ma‘nāsına kelür. Bes töreler her işde vaqarlı şabır ve taḥammüllü olmaq şe'nini ḥāṭırda tutmaq üçün bu urannı iḥtiyar itmişler. Töre ayağı Maymaq Töre ayağı Maymaq bundındır. Ya‘ni şabır ve taḥammülde töreyi tüyeye teşbîh eylemişler vāqı‘an muvāfıq muḳalldır. Ama soñra kile bu uranlar metrük olub her kıble Qazaq bir uran ve her tuğlı töre bir uran ile özlerini imtiyaz kılmışlar meger vaqti ile çağırılar ki alaç uranında Noğay Qazaq küllisi bir oldığı kibi vaqar ya‘ni arfar uranında cemi‘ töre ol şadā tahtında şaf tutarlar.

Uranları böyle başqa başqa oldığı kibi her kıbleniñ maḥsūş tamğaları daḥi vardur anıñla ‘alāmet kılırlar oqumak yazmak bilseler de tamğada teḥallüf kılmazlar. Ez cümle Nayman tamğası çömeçdür buruşda <O> Kiray tamğası açamay buruşda <X> Argun tamğası közdür buruşda <oo> Bura tamğası busağa bu ruşda <II> Kiçi cüz'den cibas tamğası böyle <Ů> Kiray tamğası böyle <X> dür <faqs ğayrihüm ‘ala hezā> ama töre tamğası ‘umuman bu şüretde olur III aşılđa şah lafzınıñ nişanı olmaq kerek ki ruşenlik üçün şın ḥarfiniñ merkezlerini şuzmış ve uzatmışdır.

Sard Uranı Kök Mezar dirler. Meşhedde meşhür künbez sebzür. Meşhedrā künbez sebzeş nebaşđ ḥavāric ḥāne-i ru-yı zemin est> bu künbezniñ ḥaqqında söyleniş imiş. Qā'ili ḥazret ḥāce Bahaeddin Naqşibendidür. Künbez mezbür egerçi İrānlılara mensüb iken lakin Qazaq ḥalkı İrān Turan, Hindistan, ve Türkistanın ahalisini bilā fark Sard tesmiye iderler. Sard lafzı bi'l-dāl sözi ulaşdırı dizüb peyvest söylemek mülāyim ve yumuşak söylemek ma‘nāsında ‘Arabidür. Vāqı‘an bu ṭā'ife köb mütevāzi‘ ve edib tilde faşih ve dilde fesih oldıktan bu isimle müsemmi olub

soñra ğaliz ve mu‘ānedlerine daḥi ğalabe kılmışdır. Şard bi’ş-şad ḥālîş ve bî ğaş olan ma‘nāda ama <sert> bi’t-te’seḥt ma‘nāsına kelür. Qazaq ḥalkı ‘Arab, Rum, Dungan bu üç ṭā'ifeni ayırıp söyleyüb bunlardın mā‘adā cenubī olan ehl-i kıbleniñ küllisini Sart didikleri kibi şimalden kelen İslāmı ‘āmmete Noğay dirler kerek Başkurt kerek Tabtar ve kerek Tarı tümüni ve ğayri olsun.

Noğay Qazaq bir boldığı ve Ayrıldığı ve Noğay İsminde Vech-i Tesmiye

Māsabaqda mürāran zıkr olundığı üzere Qazaqniñ iski sözinde Noğay Qazaq bir kişi Qazaq Qalmaq bir kişi demekleri bî aşıl ve bî esas olmayub bir ‘alesi Alınça Ḥan maddesinde yazılmış idi. İkinci ‘ale Sarayda Tatar Ḥanlarından bānī Qazan olan uluğ Muḥammed Ḥan biraderi Kiçik Muḥammed Ḥan ile da‘vā-yı verāset-i taht toğrusında devlet Kiçik Muḥammed Ḥanğa yüz virüb vüzerālarınıñ ittifākı o cānibe müteveccih oldıqda Uluğ Muḥammed Ḥan Saraydan çıkıp özini ayarmış niçe miñdür Tatar Mongul birle Bulğar eṭrāfına kelüb istiḳāmet kılarak Bulğarilere ḥan olub şehr-i Qazannı binā kılmış bu cemā‘a-i ‘askeriye Bulğarilerden

qız alubana tarafı Bulğar ata tarafı Tatar ve bu iki kabileden toğmış balalara iki cinsden mütevellid oldığıçün <Nu' ayn³⁰²> laqab konulub soñra nuna ve anıñ cinsdaşı olan zımma virilüb daha soñra nun aħır hazef ve i' tibāt idilüb ve daha soñra ' ayn mühemmile mu' acceme olarak ve ' avām elif daħi ilhāk kılarak <Noğay> olmış. Bu cihetle bizim Bulğarlıqda bir çala Qazanlıqda iki çala, çala Qazaqda üç çalalık olur. zira Bulğarlıq aşlı Türk olub şaqalbaya ihtilâtlar neden qatuş ma' nâsında olan bulğanub toğdı demekden münteħib kılinub Bulğar ba' de Bulğar ile Tatarıñ münâkihesinden vücûda kelenlere Nu' ayn dinilüb Noğay olmış ve bu yerimizde Noğay ile Qazaqıñ mu' anaqasından olanlara Çala Qazaq ismi

174

virilüb her birleri öz ' aşrında mütedâvil ve müsta' mel lügat ile müsemmi olmışlardır. <ve'l- ' acem kefv ba' zıhum li-ba' z lânehüm zi' vâ ensâbehüm> qulı cemi' a' cām neseblerin böyle ihtilâtlar ile zâyi' itmişler ola.

Qarışık ya' ni qatuş toğanlarını aşlından imtiyaz üçün böyle bir isimle kullanmaq her tã'ifeniñ de'b ve âdetinden olub Farside buña ekdeş diyorlar. Ve Türkmen daħi Türkmen demek olub Türkten qalmış ma' nâda oldığı Coğrafiye-i Kebirde mersümdür. Ve bilâd-ı Sadsede çalgura diyorlar. ' Arablar müsta' rebe ve muta' rebe deyüb zamânımızda kerek ' Arab ve kerek ' Acem böyle aralaşmış oldıqdan ekşer kabâ'il aşıllarını unudub nesillerini şehre nisbet iderek qaysı şu' ubdan olsa olsun mütevaṭṭın oldığı beldeye münevviṭ kılinurlar ilâ bedevi a' râb ile Qazaq Qırğız kibi şahrâvilerde ecdâd ismi qalmışdır.

Mer'etü'l-kâ'inatda kemâri bin Yafeşniñ Bulğar bir tanuş isminde iki oğlı olub hâla o diyar halkı anlarını neslindendir didiki ahali-i Bulğarıñ beynü't-Türk ve'l-şaqâlebe olduğına münâfi olmaz Bulğar evvelde ism-i mürtecil soñra müntakıl olmuş olur.

Uluğ Muhammed Han ile Bulğara varmış Tatarlar ve Qırım ve Sarayda qalmış Tatarlar küllisi Çingiz Hanniñ teb' ası olan Mongul Tatar ve Qazaq daħi ol cinsden oldığıçün Noğay Qazaq bir kişi Qazaq Qalmaq bir kişi didikleri bundındır. Uluğ Muhammed Han Qazanda hükümet kılıb bir niçe sened mürürından soñra evlâd-ı mezbûr ya' ni kendiyle varanlarını evlâdı qalma alınub ta' dâd kılındıqda yüz miñden ziyâde ir oğlan hesap kılmışlar ki fi'l- haqıqat Nu' ayn bunlardır. Azıl³⁰³ içinde öz tevvâbi' i bu kadar olduğına han teşekküren toy kıldığını rivâyet iderler han müşâr-ı ileyhiñ vefâtı ile uğulları beynine muḥâlefet tüşüb tarafeynden köb âdem telef olmuş diyorlar. <Or Muḥabbet Han ölkende On Şan Noğay bölkende> didikleri meşhûr kâfiye bu vâkı' anıñ haber ve bu fâci' anıñ eşeridir. Ve qadimî tevârihlerde

175

³⁰² نوعين
³⁰³ ازيل

Noğay nâmi muṭallıkan körilmeyüb sikizinci ‘aşırdan şoñrağı te’liflerde ara şıra nevay tatarları ve no‘ay ve noğay diye yazıldığı bu hâle ihâle ve bu haber ve ismiñ şadıķına işâredür. Ve dağı Noğay Qazaķ ayrılğan köyi deyüb Qazaķ dutarçılarında bir nağme ve âhenk var iki ħanzâdeniñ ayrılğan eyyâmında icad idilmiş ħazin ve moñlıķ köydür. Hikâyesi böyle imiş Uluğ Muĥammed Ħan mağlûb ve mağmûm olarak Saraydan çıkıp Kiçik Muĥammed Ħan ħanlıķ mesnedine bir karar oldıkda ħâtır cem‘lik sürürına toy kılib meclis-i ‘aşiretde sazandeler ilkâ-yı vüzerâ ile uşbu maķamı ihdâş eyleyüb bu âhenk evvelde ħanniñ mesmu‘ı olmadıkdan bu qaysı köy deyüb şoradıķda nağmeçiler iki ħanzâdeniñ ayrılğan köyi deyüb cevâb virmişler. bundın Kiçik Muĥammed Ħanniñ köñline raķt kelüb beş künlik bî vefâ dünya üçün iki şaķıķ biri biriyle ‘adâvet bağlab qatline müsâre‘ at kıldığına pişman olub Uluğ Muĥammed Ħanı tutub keltürmek ve öldirmek yaĥud qovıb sürüb yıraķ yere ketürmek tayyarlanmış ‘askerini atdan tüşürmiş şoñra Uluğ Muĥammed Ħan dağı aĥiniñ bu aĥını ya‘ni ötken işlerine o kündikini işidüb köñlindin keyin ve ‘adâvetini çıkarmış Qazanı binâ kılib ħan oldıkda iki kardeş ĥaķ qarâbetlerini re‘âya kılarak ikçileşüb ĥıyânetinde biri birlerine mu‘ayyen dâmi‘ olur közleri yaşla tolur. Noğay Qazaķ Tatarlar dumburada tartarlar. Taķmağı şol vaķitdin qalmış deyüb nağmeniñ aĥirine ilĥâķ iderler. Bu qavıl dağı iddi‘â-i ittiĥâdlarına ya‘ni Noğay Qazaķ bir kişi didiklerine delil ola bilür ki No‘ay Uluğ Muĥammed Ħana ayarmış ‘askeriniñ evlâdına isim olduğu zikir idildi. Saray teb‘asınıñ şaĥrâvisi ise Cenbik Ħan eyyâmında Qazaķ nâmini almış idiler. Bes iki ħanniñ teb‘ası madde-i aşılıarı bir olub küllisi Moñgul

176

Tatarıñ baṭunlarından iken ismen ayrıldıķlarına bâ‘ iş bu olmuşdır.

Fezleke-i kelâm Noğay Qazaķ her ikisi Çingiz Ħanniñ tevvâbi‘i Tatar Moñgul olduğu cihetle mâyeleri mütteĥiddür. Meger mezbûrın iki ħanzâdeniñ ayrıldığı ile Qazana varan Tatar evlâdı Nu‘ayn nâmini alub Saray eṭrâfında qalan köçmeli Tatar Moñgul Qazaķ laķabını qazanub aşlına binâ’ bir ise de ismine nazaran iki olmuşdır ama şekil ve hey’etde aķ ve şarı olduğu ħanlar zamânında ruslardan esir ve cârıye alub anlara iĥtilâtından kelmişdir. Ama Uluğ Muĥammed Ħanniñ ĥükümeti ançak tokķuz yıl miķdârı olmağla bu müddet qalile içinde Noğay cinsinden ve ayağa yetib salaĥ Tatar ricâl -i metsûr degil ki yuķarğı yazılmış On Şan Noğay bôlkende diyen qâfiye mefhûmınça muĥârebe Uluğ Muĥammed Ħan ile varan ‘askeriniñ evlâdı beyninde olmuş dinile bu baĥşe taĥķiķi degil tağlibi ola deyü cevâb virile buña dağı irâd kelür ise cevâbını fen-i târiĥe aşınâ olan zeki ve zeki yaş talebelere ĥavâle iderim ki bu kitâbçemizde faķaṭ aşlımızı beyân kılamak maķşadımız üçün baĥiş ve cevâb ile sözi uzaytmâķ de’b-i müverriĥe münâsib olmayub müteşaddî olanlara cevâbı da ‘asir degildir.

Noğay İsminde İkinci Qavıl

Nuru’l-‘ayn kelâmından No‘ay olmuş diyorlar. Qışşanıñ tamam ve icmâli budur ki zamân-ı sa‘âdetde iki ya üç şahabe rażıya’l-lahu te‘âla ‘anhüm ĥazret-i Resul-i ekremden icâzetle Bulğar memleketine kelüb ağırlara devâ kılib köb âdemler şefâyât olmuş bu ĥinde padişahıñ

kıızı maraẓẓ falca³⁰⁴ mübtelā olub ittībā ‘ilacından ‘āciz qalmışlar iken bunları işidüb da‘vet kıılıb keldiklerinde kıızı körüb eger şıhhatlanursa İslāma kelür işiñ kārına mübāderet idelim didikde padişah h̄ob ola deyüb şart kıılmış, bunlar da kıızı hamāme koyub kayın

177

yafragı ile çapmak kerek dirler, kış eşnāsı oldıktan kayın yafragı tapulmayub şahabeniñ biriniñ kavline ‘aşası kayın bulsa kerek (besmu’l-lahe ve bi-hürmete Resulu’l-lah) deyüb yere sançdıqda fi’l-hāl yaşarub tafraqlanub anıñla devā kıılmışlar. Hayatdan me’yūs olan kıız bi-izni’l-lah şıhhatlanub ornundın turmuş kıızniñ sağaldığını ve bī vaqıt kırı yıgaçniñ kökerdikini körüb bu kerāmātniñ aşlı mu‘cize idikini bilüb padişah Bulğar cümle halkı ile imana kelmiş, ba‘de şahabeler Medineye kaytub cenāb-ı Resul ‘aleyhi’s-selama bunlarnıñ eshel tarıqla İslāma keldikini haber virdikde ol şefi‘ ümmet ve destkir millet ehl-i Bulğara kemāl rızāsından hem nur ‘aynı ya‘ni anlar benim közimniñ nurı deyüb uşbu nur ‘ayn beşāreti tahriifle Nu‘ay olmuş diyorlar. Bizim kartlarımız ağzında barçadan meşhūr bu ‘aledür. Bunıñçün hamāme munça demek vekāyin yafragı ile silinmek bizim memleketimize maşşūs ve ahalimiz haş olmuş, Munça lafzı mu‘cize lafzından tahfif kıılmış ola ki ibtidā ‘ayn bediline vav tüşüb mu‘cize soñra zāhir fī hazf olarak müvecceh ve nuniñ deḡāleti ile munça dinilmişdir. Bes munça mu‘cizeden me’hūz olub devrimize kadar ol isimde bāki qaldığı ehl-i Bulğar bu mu‘cize tafilinde İslāma keldikine sened ola bilür, ketb-i mu‘tebereniñ ba‘zında icād hemām peşd edyandan cemşidniñ ihtira‘ı deyü yazmış ise de ismi munça olmayub soñra sebep-i devā-i şahabe ile mu‘cize ismine tahvil ve ba‘de munçaya tahriifi şadık vāqı‘aya sebil ve bu haberniñ aşlına delil ola bilür, egerçi vilāyetimizde eyyām-ı resulde şahabe keldikini ba‘zılar inkār ve aşsız bi-kārdur dirler. Lakin zamān-ı sa‘ādeti ta‘ķiben tabib şüretinde dā‘iler keldiki ve mücerred tabābet ile olmıyoz zımnında böyle büyük kerāmātlar körmekle İslāma kirdiki tevārihlerniñ (fe‘a’l-cāhümā fi-daḡlen³⁰⁵ fi’l-İslām) ‘ibāresinden münfehüm olur, memleketimize ‘Arablar ‘aşr-ı evvelde qadem başub İslāmı cemi‘

Tevāriḡ-i Hamse 12

178

Etrākten aqdem oldığı daḡi bu kavli taḡviye ider, bu şüretde nur ‘ayn ismi hulefālarnıñ birindin şadır olmuş kelām olur.

Çünki ‘Arab ‘askeri çehar yar ve qanda durbından ötüb bu vilāyete keldikleri Tāriḡ-i Ṭaberi ve ḡayrilerde mersümdür. Ve İslām hanları isminde köhne tenkeler köridiki daḡi İslāmı qadimi oldığına delildür. Medni Mustāfa Efendi hikāye eyledi Qazanga evvel def‘a keldikde papurda bir Rus bu kimdir deyü meni şordı <‘Arabdır> didiler kisesinden bir dinar çıkarıb buña kösterdi naḡşı <zarb heze’l-dinar fī beldete’l-Bulğar fī sünnete mā’it ve seb‘ ve seb‘ in 177> ve bir tarafında <fī zamān-ı ḡalifetu’l-lah fī arza emirü’l-mü’minin Süleyman> deyü

³⁰⁴ فالجه

³⁰⁵ فعالجهما فدخل

yazılmış didi. Müselmanlar körüb bunı bize şat deyüb illi tenkeye kadar baha birdiler yüz daği virirlerdi şatmayorım diye kaç ümid kıldı. Bunı şehr-i Bulğarnıñ harābesinden bir şaldat tabub buña iki danesini otuz tenkeye şatmış birini Piterburgğa yiberib birini özi alıb qalmış keteliki ‘Oşmāniye altunına bir yarım kelür didi. Bu dinar ahali Bulğarnıñ ‘aşr-ı şānide belki ‘aşr-ı evvelde İslāma keldikini kösterib ba‘zı müverrihinniñ me‘mün ve muqatdir eyyāmlarında İslāma keldiklerini haçaya mensüb yağud tevcīhe muhtāc ider. Mezbūr dinarnıñ zarbı Muştafa Efendiniñ bize yazıb virdiki taħrīr ve söylediki taħrīr üzere halifetu’l-lah ilh ‘ibāresinden Emevi Emir Süleyman olmaq iqtizā ider cayız ki ahali-i Bulğar anıñ eyyāmında İslāma kelmişde dinarı anıñ nāmına şokmış ola. Meger emir Süleymanıñ ‘aşr-ı evvelniñ aħiri olmağla dinarnıñ senesi yetmis yıllar miqdārı soñra olub Emevi Emir Süleymandan ğayri bir emir oldıgını kösterir. Bes Bulğar emirleriniñ ismi olur. Bu Süleyman müstefadü’l-ahbārda mersüm Almas ğannıñ atası Selki ğan degil mi iken. Çünkü bizim ahalimizde ismini terħim kılmak ‘ādet-i qādīmeden ve ta‘zīm ve tercīb maqamında birkārdur. Selki ğannıñ İslāma keldiki ma‘lūm degilse de bu dinardan anıñ Müselman

179

idiki istinbaç idilür. Lakin dinarnıñ senesi andan daği muqaddemdir şöyle ki müstefadü’l-ahbārniñ naqline binā' Almas ğan muqtedir-i eyyāmında olub muqtedir halife dörünçü ‘aşırda Selki ğan Almas ğannıñ atası oldıgı cihetden üçünçü ‘aşırda ama dinarnıñ zarbı ikinçü ‘aşırda körinür. Öyle olsa u dinar mezbūr iki emiriñ birine qarar virilmeyüb faqat ağund ğazretlerinin Bulğar İslāmiyeti i‘timad itmedikini ğıçayra çıkarrır. Ve ahalimizniñ şahabe keldi diyen ağız naqlini şevaba yaqınlaşdırıb belki taşdıq ider. Ağund ğazretleri ğayriler kibi her istimā idenni rast demek ve her işitdikini yazmak de'binden olmayub sözi taħkīkle taħrīr kılmak şe'n ‘ālileri üçün ğikāyelerimiz kibi ğaberleri terk itmiş ola. Eger mezbūr dinar ağund ğazretleriniñ eline tüşe idi andan bir ğayli ma‘nā istiħrah idüb büyük bir ğaber alurdu bizlere sened bulub qalurdu.

Yuqaruda şahabe zamānında İslāma keldiklerini taşdıq ider diyen sözim Bulğar ğanlarınıñ evveli bu olmayub Süleyman ğandan aqdem daği İslām ğanları ötmüş oldıgı maznündür.

Me‘mün ğalifeniñ velādeti bir yüz seksen rabi‘ olanda vefātı iki yüz on sikizde ve muqtedirniñ tevellüdi iki yüz seksen ikide vefātı üç yüz yigirmi birde olmışdır. Hicriye

Noğay isminde tevāriğ ve coğrafyaların bundın ğayri daği aqvalleri var. Ez cümle Tāriğ-i ğayrullah Efendide Noğay ismiyle bi-nām bir bekniñ tevvābi‘nden oldıgıçün Noğay ta‘ bir kılmış dimiş. Vesā’irler daği ğayri tarzda yazmışlar ise de toğrısı bu fağirnin yazdıgı iki qavliniñ biri olub belki ikisi bile şahih ve şevābdır. Şöyle ki evelde nur ‘ayn lafzından ve soñra Nu‘ayndan iştiħar itmiş ola. Çünkü bir

180

âdemniñ ismi < Ālim Bik> olsa soñra ‘ilm cihetinden ‘Ālim ve hükümet cihetinden bik olsa isim mehdine hâlel virmez ya‘ni bişükdagi ismine zarar kelmez. Belki te‘yid ider

Müşcar beyānı

Neqqāyillere nazaran Uluğ Muhammed Han hanlık mesnedine oturduğu ile Rusya tarafa ‘asker şalmağ maşlağat körilüb bir bik ile niçe miñ âdem o cānibe yiberdikde Rusyaya çekdiş bir hāli ormana varıb anda müstaħkem bir kal‘a bina kıılıb ismini Mişe-zār qoymış.<Mişe-zār> Farsīdür. Bizlerçe Ormanlık ve toğaylık dimek olur. Soñra taħriifle Mişcer ce cim terk olaraq deyü söylenüb halisi resm eyyāma köre şehre mensüb olmış. Uluğ Muhammed Hanıñ vefātına kadar bu kal‘a biklik ile turub ba‘de oğlu Maħmud Han cay nişin ab oldıkdā biraderi Qasım Han kaçub kal‘a-i Mişcere varıb anda istikrar ve şehirniñ adını kermana istibdāl itmişdir. Kerman lafzı Türk Lehcesi olmayub ne mülābese ile bu isme qararlandığını köb âdemlerdin şoradım balamdılar ilā Molla Mir ‘Aziz bamında bir ‘Aziz didi ki Qasım Han Kazandı çıķıb Mişcer Kal‘asına vardıkda Maħmud Han mülāyemet ile Qasıma ilçi yiberib dimiş ki ittifaqımız ayrılmasun maña tābi‘ hükminde tursun hududı taşarruf kılsun faķaķ başlı başımıza kitmeyelim eger her birimiz istiklāl iddi‘āsında olur isek mülk elden kider yurtımızı ecnebi teşāhib ider. Bu söz Qasıma kār kılmayub men müstaķbel hānım memleketi kendim tutarım siyākında Şive-i Farsī ile mektübında kirim taħrİR ilmiş. Ahali-i Kazan ve Mişcer beyninde han ilçiye ne dimiş ve mektübında ne yazmış su‘ale kirim cevābını virmiş kelāmı beynü’n-nas şāyi‘ ve intişar olmış. Qasım Handa bu ismi tefe‘ül iderek şehre layık körüb istihar itmiş. ‘Avam <Kirim> lafzını kirman ile söyleyüb i‘tiyad itdikden evvelgi Mişcer ismine gālib

181

ve kirim nāmına daħi fāyık olmışdır. eh

Mezbūr Molla Mir ‘Aziz aşlı mişer olub Buħara-i şerifde taħşil kılmış anda Qazağ içine kelüb istikāmet iden zāt idi. Qati sözli toğrı tilli oldıkdan <el-ħaķ mir> mufādınça ihlāķı hiç kime uyuşmayub kemervāc ve kemnan kendi başına yürmiş bir âdem idi. Hicriyeniñ üç yüz on sene hududında vefāt itdi. Hudā rahmet eylesün. Balaları caysan ilinde yürirler.

Qasım Han bu siyāk ile şehirniñ ismini kirman koyub Müşcer bikiniñ maħkūmindan mā‘adā ba‘zı kıılā‘ı daħi idāresine aarağ Rusyaya söylenüb³⁰⁶ Kazana muķābil turmış Kazan Hanı ise atası Uluğ Muhammed Hanıñ uluğ himmeti ile bir küçük devlet hey‘etine kirmiş iken uğulları ikiye taķsim itdiler. Qasım Maħmud Handan ħavf idüb Rusyanın amnına dāħil oldığı ile Rusya buña hevādan envā‘ va‘ad ve hebā‘dan türlü ‘ahdler virüb ħayli ve mekreniñ muķaddimesi olarak hoş āmed yüzinden şehri hana nisbet idüb Kasımāski nām ile yad itmişdir. Soñra kile kirman ve Kasım şehre ‘ilm ve Müşcer lafzı ahaliye laķab bulub qalmışdır. Qasım Han o künden başlab nifāķ ve Rusya ile ittifaq iderek Kazanı almağa tālib ve Rusya ise Qasımı dā‘im vu muṭallibe rāğıb ve elden kelinçe Qasıma i‘ānet ve yardıma inandırıp aġvādan daķıķa fevt ve iġrādan şāniye ‘avd itmemiş Qasım bunıñ Rusyadan desise idiki fikrine yitememiş ba‘dü’l-vefat evlādları daħi o qaşddan kirü ketmemiş aħİR kār bu iki

³⁰⁶ سويانوب

belde ehline ya'ni Kazanı ve Müşceri beynine olıkdır³⁰⁷ 'adāvet tüşmiş ki ğayri cins olan Ruslardan biri birini işd ve eb'ed bilmişler ahali Müşcer Kazanı deyüb müzemmet ve ahali-i Kazan Müşceri deyüb müzellet ider olmuşlar. Böyle olarak az müddetde aşıl faşılıları unudulub çünkü Müşceriler elsine ve elbisede bi'l-cümle Rusyaya meyl ve müşābihti körilüb Kazanlı ise anlara nisbet öz biki ve sāderak yürilüb ikisi iki

182

Hey'etde olduklarından ādemler cinsleri başka zu'mına varmışlar. Bu şaffet anlara Rusya ile ihtilātları burunrak ve melāz cehtinden muvāsāt ve muvāfaqatları köbrek oldıkdan idi vālā bu iki fariķiñ aşlı maddeleri bir idikinde iştibah yoķdır. Ama ba'zılar baķayā-yı fenden olmaķ zu'mına kidüb ve ba'zılar 'Arabdan deyüb iddi'ā' idüb: <benve'l-miřār³⁰⁸> nāmında 'Arabdan bir başın varlıĝını oķyanusdan körmişle ise de ol řu'ubdan bu cānibe kelüb Etrāk olanı ğayr-ı ma'lūmdır. Oķyanusu qarā'it iden zevāt-ı kiram şaffet muhteşalarına binā-i mişer ile müsemmi olmuş diselerdi evvelgi 'aleden bu münāsib tüşirdi: <Yaķal ricāl miřrā-yı şedidü'l-ħamret> dimiş zirā bu tāt'ife-i mezbūre aĝlabi kıızıl çehreli kırmızı beñizlūdür. Ne ise aĝlāt kezā ve ve fezā ile neseblerimizi tartışa tüşiren ahalimizniñ eyyām-ı nas ve 'ilm-i tārīħa heves ve ħavlařası olmadıklarından ve aralarında olan vāķı' ayı yazıb ħaldırmadıklarındandır. Buniñçünki zamānımızniñ ehl-i ħalemi ecdadımızniñ bu ħalinden infi'ālen dad dad diyorlar aħbār yazıb ħaldıran olmasada evveldin işidile kelüb bu ħadarça bilür köhne ādemlerimiz varlıĝına teşekkür ideriz.

Muħabbirniñ naķli miřezār ile ta'bir ħılındıkdan böyle yazıldı vālā bizim vilāyetimizde Farsiden köbrek 'Arabī lügāt ħollanmaķ 'ādet ola keldikden meşcerden mişer olmaķ lafızda aķrab ma'nāda ufaķ körinür. Müşcer munaşsır vezninde bu daĝi miřezār demek olub her ikisi ismen řālīħ ve iştilaħen řādıķdır. Lakin kirem ve kirman kelimeleriniñ mü'eħħezi yine Farsī oldıkdan zamān-ı evvelide ahalimiz arasında lügāt-i Fars daĝi müsta'mel ve mütedāvil oldıĝı fehmlenür: <ñir> kef-i Farsiyle tutmaķ ma'nāsında olub kef 'Arabiyle ħazıb ma'nāsına kelür ki ħazıb neden kināye idiki ehline hüveydadur. Ama Cihān-Nümāda meřtūr kirman bu olmayub kirman evlād-ı Yafeřden kirman felevce mensüb deyüb şehir mezbürniñ ħududı taķvimde beyān ħılınmışdır. Ama fen-i tāt'ifesi didikleri

183

icnās-ı muhtelifeden mürekkeb ħurama³⁰⁹ ħalk demek olur. Ba'zılar nezdinde tāt'ife-i fen-i 'ala ħede bir nesil şan idilür.

Ķara Noĝay beyānı

³⁰⁷ اولقدر

³⁰⁸ بنوالمیشار

³⁰⁹ قورامه

Uluğ Muḥammed Ḥanniñ vefâtı belvâsında üçünçü oğlu Ya'ḳub kendine eyarmış bir fırça Noğay ile çıkıp aşıl merkezleri olan şehir-i Saray semtine kelmişler. Ya'ḳub vefât idib tevvâbi' Kîçik Muḥammed Ḥanniñ himâyesine dâhil olarak istirahat etrâfında istimrâr ve ba'de ol şehirde istikrâr itmişler Qara Noğay didikleri bunlardır. Bunlara Qara Noğay dinildiki üç sebebe mebni olub biri aşıl merkezde vâriş bi'l-istiḥkâk olan ḥanzâdeye inkiyâd ve itâ' atden ḥurucudur ki ya'ni Maḥmud Ḥana muḥâlefet idib keyin ve 'udvan ile Qazandan ketdikini qara köñilli dimekden kinâye kıılıb Qara Noğay dimiş Muḥammed Ḥanniñ teb'ası olub Qazanda qalanlar kendilerini aq köñil dimek zımnında qaraniñ zıddı ile iftiḥar itmişler. Şâni Qazandan ketdikden soñra şahrâvî ve qaravî olduklarındandır zirâ Özbik tilinde medineye aq bedevîye qara itlâkı müsta'mel meşelâ avıl ve kışlaq ahalisini qara ḥalk 'umum Qazaḳiyeyi Qara Qazaḳ demekleri bu kavle sened ola bilür. Üçünçü Qazanlıya köre reñde qararaq olduklarıdır. İmdi kerek mezkûr üç 'aleniñ birisi ve kerek barısı ile olsun bunlara Qara Noğay dinilüb lakin muḳâbilinde Qazanlıyı aq ile imtiyaz aralarında câri olmamışdır muḥallîk Noğay zikir kıılınsa Qazanlık murad Qara Noğay dinilse Astarḥan ḥalkı murad olur zirâ mu'âdilini qara ile taḥşîşden soñra aḥirini aq ya ki şarı ile tavşîfe ḥacet qalmaz. Ama qara didikden Sudan 'Arablar kibi esved yaḥud Hind 'Acemleri kibi ecred zan idilmesün faqat Qazanlıya nisbet qaradur ki lisanımızda koñır ta'bir olunur. Qara Qaş Noğay daḥi diyorlar qaşları qalemdek koyulub turdıḡı üçündür. Faḳîr zan iderim ve buña zamm iderim ki bunlar egerçi

184

Saraya ric'at idib evvelgi cinslerine қоşulmuşlar ise de Qazanda qazanmış Noğay nâmı metrük olmayub çünkü 'ırq-ı nasda bir laqab ile şöret alan zât diger bir caya varsalar o cayñ ahali özlerinden fark üçün ol namla köbraḳ söyliyor oldıḡı ma'lûmdır. Binâ-berin bunlar başkalardan ziyade bu nâm ile müştehir olmuşlar. Amma Qazan Noğayları Noğay ismine bâ' iş olan aşıl münebbi'lerinde oturdıḡıçün ḥayriden imtiyaza ḥacet qalmayub buniñçün Qazanlıda Noğay nâmı kemyâb ya'ni ekşer Noğay dinilmeyüb Qazanlı diye yad kıılınur olmuşlar. Bu uşûlden bî behre olan müdde'iler Noğay Astarḥan ehlidür Qazanlı Noğay degildir diyorlar. u didikleri bî sened bir da'vâ-yı 'alil ve bî ḥüccet bir kelâm-ı kelildür.

Netice-i kelâm âdemlerni tarîḳa dise disün ve niçe ad ile söylesün bu üç tâ'ife ya'ni Qazani Mişceri ve Astarḥani cümlemizniñ mayamız müteḥhid olub ḥazende yağlaşub ta'ziye aytur qardaşımız sürurda şadlanub tehniḥ itüşür toğanımız oldıḡında ehl-i dânişniñ inkârı meyv ya'ni inkârı yoḡdır aḥbâr-ı mâsabaqları ya'ni Mişcer maddesini Molla Mir 'Azizniñ ḥaberine muvâfiḳ söyliyem ve Qara Noğay aḥvâlini bi'l-ḥaşşa yazılmış tertibde Sard ve beyân iden Ḥacı 'Abdurraḥman Efendike familyası 'Abidülleyn olub beynü'n-nas Şarı Molla deyüb mülaḳkıb idi üç def'a ḥac kıılıb seksen dört yaşında iken 1308inçü sene dörünçü ḥaccınıñ 'arafatında vefât itmişdir. Bu zâtniñ kim idikinde iḥtilâf olunub ba'zılar Mişer ve ba'zılar Rus diyorlardı Rus zebânına ve ḥaḫtına kemal mahâretinden Rusdan Müselman olan zu'mına kiderlerdi söyleşem Ruslar daḥi iştibah iderlerdi eger Rus olmasa bu kadar feşâhete mâlik olmazdı Rus oldıḡda daḥi bi-kâr âdemnin balası olmayub büyük bir knez ya ki general kibi bir zâtniñ fer'î olmaq kerek diyorlardı niçe çinavnikleri aşlını şorab birine bir türlü cevâb virdikden

sözine karar virmezlerdi kim idikini haqıki bilmezlerdi. Kendini bilen ve tanıyan Rus olmadıkda tercüman ile söyleşürdi. Bir def a Çöçekke keldikde şişmeruf konşola alıb kirdim tercüman ile söyleşdi. Ne için öziñiz söylemediñiz tilni ne urında lazım idersiz didikimde Rusça söyleşmekden kaçub Kaзақ olmış degilim cevabını virdi. Hacıge kider ahır seferinde Bahtada birge yatdıq yazılmış hikâyeler ki burunda def atle işidile kelmiş iken yine te'kidle tekrâr şorab bunı nerden bilürsiz didikde köhne âdemlerden işidüb ve Rusya tevârihinde daği körmüşim deyü söyledi. Bu zât bizler toğmasdan burun Ayköz iline kelüb atamızniñ qolında bir niçe Noğaydan Kaзақdan bir hayli balalar ta'lim alub yahşı ma'lümâta yetmişdir. Her kaçan bu fağiri körseler şabi vaqtimde sözlerimi söyleyüb öyle dir idiñ böyle dir idiñ taze durak idiñ deyü lañife iderdi. Bir yıl iki yılda bir kelüb konağ bulub kiderdi. Bu münâsebetle küstañlıq qılıb didim ki hacı baba bizleri quçağıñıza köterib qoltuğıñızda üstürübsiz bir su'alim var rastını haber viresiz didikimde ne şorarıñızı bildim didi. Bilseñiz beyân ile diidm aşlımdın haber almağ muradındasız didi. Arı kerâmet kıldıñız didim. Belbelim³¹⁰ deyü huñtâb eyledi her kaçan fağire böyle şive iderdi ki şabi vaqtimden bu isme i'tiyad itmiş idi didi ki kim idikimi neyliyorsın haqqımda du'â qıl Allah Te'âla bizleri İslâm şıfatında qılıb bu sefere münâsib körmüş cesedimiz ol mübarek cayda qalsun tofragım anda naşib olsun cevânibi virdi tekrar şormağı âdabdan körmeydim 'âkıbet niyetine köre cesedi ol şerif cayda ya'ni Mekke-i Mükerrerede qaldı. Âdemler her ne zu'm iderlerse de aşlı Şaratof Mişerlerinden oldığı atamızniñ naqlinden ve hem evvelgi hac seferinde yoldaşı Ğaribcan Hacıniñ kelâmından münfehim olur. Bu zâtniñ bilümlükine³¹¹ Müselman

Rus cümle kâ'il idi 'aklen ve naqlen söylenen sözi barçanıñ ağızında meşel olmuştır. Zâhirde halim batında bî rahim sahtgir âdem idi. Bir işi tutsa ta'n ve melâmetden kaç'an qorqmayub ol işinde şâbit-i qadem olurdu. Ba'zı ef'âlinden ve aqvâlınden bañış idilse 'avâm 'aklen ve 'ulemâya naqlen dirâyet ve rivâyet her birine muvâfiq cevâb virirdi. Meyyitni devirde anası ismiyle zıkr idüb cemi' mollalar atası ismiyle devre ider iken siz neden böyle idersiz dinilse bala atağa gemal anağa 'ayan deyü 'avâmlara söylerdi. Ama mollalara <yevm-i ned' vâ küll-i inâs bi-mâmehüm> ayeti kerime tafsîrinden taqrîr idüb her âdemniñ özine köre edâ-yı meram iderdi <ed'avhüm lâ ba'hüm> eyetini körmemişsiz ma'nâsını bilmemişsiz dinilse bu ayet hayata maħmûl. Evvelgi ayet memâta maħşûş anıñçün ahîretlik olan meyyitni anası ismiyle çağırırım dir idi. Âdemler açığılanub sen Russın bu fi'iliñ aña şâhiddür dinilse istihâlene var İslâmniñ ne idikini bilmeyen Müselmandan bilen Rus artuğraqdır deyü muqâbele iderdi.

Lafz-ı imam müferrid ve cem'i e'imme vamiñ cem'i imhat olub hacı merħümniñ ayetden istidlâli kâ'ide-i naħve muvâfiq degilse de ba'zı tafâsirin beyân hikmetine mübenni şaz olan kâ'idesine temessük iderek da'vâsından dönmezdi ne qadar edile ile iskât iderim dir iseñ her

³¹⁰ بلبلیم

³¹¹ بلوملكنه

birine bir cevâb birüb öz re'yinden ğayriye künmezdi. Ve ‘acayib halkı var idiki bir işi ibrâm ve'l-hâc ile şormadıkça öz toğrusından da'vâ-yı dânalık kılib öyledür böyledür dimezdi hiç nesne bilmemiş âdem kibi söyleyenlerin ağzına bakub hayretde otururdu. Nöbet kelüb söze kirişdikde barçanı hayretde koyub ağzına qaraturdu. Meşel sözlerinden biri til-i cevher söz-i gevherdür kıymetini bilen âdeme bey' itmek kerek aşıl taşını ite irseñ ne andan fâ'ide ide bilür ve ne senden râzı olur dir idi. Qazaq

187

Duĥavnaya dâhil oldıqda bir boluş ilge Ukaznay Molla bulmuş idi bundın Qazaqlar qorqıldılar ise de başqa mollalar kibi ħamaqta ketdiki ve zararlı bir iş itdiki yoqdır. Ĥudâ rahmet eyleye mollalar öğüt viren Qazaqnı aqrun aqrun könderelim diyen naşıññ biri bu idi maşlahatına kirmediler bunıñ kıymet baha söziniñ qaderini bilmediler.

Evvelgi ħaberi ya'ni Meşcir ħikâyesini mezbür iki zâtıñ söylediki mazmûnda koşol balkaçın daĥi Sardu beyân idüb kendiniñ aşlını efhâm zımnında Qasm evlâdından iki uğul taşşıl üçün mesküf şefulasına virildikde her ikisi irtidâd ya'ni ħıristiyanlıqı iħtiyar itmiş bizler ol nesildenmiz didi. Bir kün başına çalma üstine câme keyüb patrite tüşüb ħariğada hey'etni kördikde dört yüz yıldan bu yaq terk idüb taşlanan babalarımızniñ libasını keydim deyüb bu siyâq ile aşlını ve mişer vâkıasınıñ faşlını söylemiş idi. müşâr-ı ileyh koşolniñ aĥvâli ve aqvâl ve ef'âli Çöçek maddesinde yazılır.

Qırım Noğay beyânı

Qırım lafzı fi'l-aşl ceyle isim olmayub yire virilmiş namdır. Vech-i tesmiyesinde büyükler böyle naqıl kııurlar ki qadimde Aq Diñiz ile Qara Diñiz arası bu küngi kibi boğaz olmayub qurılıq imiş ortada bir şehir 'azim var imiş ħişar ve surı muħakkim oldıqdan hiç bir düşman buña zafer olaramamış alamamış zamânıyla bir padişah ba'zılar İskender dirler bu şehre qaşd kılib fetĥ-i müyesser olmadıqda yolını körmek ne yerden qolaydır bilmek ve aña köre bir tedbır kıılmaq üçün tebdil şüretle şehre kirmiş meger ol anda şehirniñ padişahı ħatun imiş ħânesinde cemi' padişahlarınıñ taşviri mevcüd oldıqdan İskenderi bilüb esir kıılmış ba'de âzâd idüb irâde şart kıılmışki şimdiden soñ 'asker tartub bu şehre kelmeye İskender de 'asker ile varmaz ve 'adesine vefâ ile Qara Diñiz taraf

190

taĥkikle yazılan öz kitâblarımız ğayr-i menzûrdur, bu ħal ise eyyâmniñ teqâzasıdır ki zamânımızda cümle işler esbâb-ı çarĥ ve ĥile ile vücûda keldikden 'ilm ve âlet-i 'ilm olan kitâb daĥi böyle çarĥ ve maşınaya qalmışdır. Lakin ehl-i zeki ve zekâ buña baqmayub icthad-ı qalemde kuşur itmek kerek ki ħalk bilmezse ħalılık bilür aĥırde şemeresi bulur, inna'l-lah lâ yazb' ecrü'l-muħsinin.

Li-Muħarire

Bölme ğâfil şuĝl-i dñnya birlen ay ehl-i qalem

Keldi nöbet sizlere yaz kılmağla soñra nedim

Çünkü her bir yazdığınıla nāmınız yad ol yesir

Buldığınıda mevtille bir kün ücudın kālī' dim

Beyan-ı Tümeni³¹² ve Tarı

Tahrir-i siyāk siyākdan ya'ni Noğay Nu'ayn dimekden terhīm nām nu'ayn iki cnisden mürekkeb tã'feye 'ilm-i 'ām oldıktan ahali-i tümen ve tarı dağı fı'l-aşl Türkistan ve Buğara muzãfâtından kelüb bu tarafda tãhil idib tevellüd oldığıçün ta'rif mâtekkaddeme ya'ni Noğay ismine dâhil olmak iftizã ider iken 'arf zamãna binã' mutevaţtın oldukları beldeye mensübü'l-'ilm ve Noğay nāmında merfû'u'l-ķalem olmuşlardır. Bunların içinde 'ulemã-i mevşûķ ve ađniyã-i ma'rûf mevcüd olub le'al kendilerine maşşûş beyã nãme ve târihleri vardır zannıyla tafşil-i hallerine taşaddi kılınmadı zirã bunlarda öz aşvãllerini yazmayub ħaldırmaķ şöyle tursun ađyãrınñ bilinmeyüb ħalan ħal ve târihlerini yazıb yaruķğa ħıkarmaya ħayret iden zevãtlar vardır. Ez cümle ħacı Ni'metullah Efendi ki şervet ve samantdan şarf-ı nazãr envã' 'ilmden behre yab bir zãt sa'ãdet meãb olub ħuşuşen 'ilm-i târihe rağbeti artuķça oldıktan eyyãmında her kim bildikini yazıb bundın ötiri kömelüb ħalmış köb ħaberler kurnak ki ya'ni ruşenliķğa ħıkarılmışdır. Her yerlerde ta'mir-i mesãcid ve tecdid-i mekãtib

191

itdikden mã'adã cibinden niçe miñ mücellid kitãb-ı keşirü'l-evrak kebirü'l-ħacm vaķf kılıb ve müsakķıķ re'isi olan ķarye-i malķına dağı bir cãmi' senkin kevh temkin bünyad itmişdir ki körenler tarķında maķşürü'l-naķl ve ta'rifinde methirü'l-'aķl olurlar, bu zãt-ı kerimü'l-şaffãt ile faķaķ tümeni degil memleketimizde cemi' ehl-i İslãm az her ceht iftiħar itseler cã'izdir. Seħãsa misãfir mücãviri ħãvi nezdinde ħarib ve ba'id musãvi basit elyed³¹³ keşir elved³¹⁴ bir âdemdür. ħãzret vãcibü'l-tercib böyle zevãtlarınñ 'ömr-i 'azizlerine berekãt virüb devlet ve abruylarını kün be-kün izdiyãd eyleyüb aĥir nefisde cümlelerimizi ħüsn-i ħãtime bilã ħesab vãlã sevã'il cennete kiren ħullarından ħılsun. Amin bi-ħürmete ħem.

Ĥayrat 'umumisi ile meşhür 'ãlim oldıktan isimleri yad idilen maħalde maħãsinini yazmaķ lazım ve elzem iken meger bu muħtaşaramız ol semaħ simireñ cud seħãsını ve kıymet bahasını şığdırmaya müteħammil olmayub faķaķ vücüd zincudlarını zikir ile ķãni' ve bu ħadar ile ķã'id oldım kim olsun bu zãtnın ħaķķında bi rkitãb yazmaķ lazım olub ħuşuş-ı tümen efãzılları bu baħr-i 'amimniñ merãtibinde ne ħadar uluğ mücellid ve müdevvin kitãb yazsalar dağı kemã ħaķķa ħaķları edã olmaz zãn iderim. Tecrube ve imtiħana köre bizim Noğay ile aralaşãn ħayu cins olsa olsun sülãlesinden böyle maķbülü'n-nasü'l-ma'rûf beynü'l-'avãm ve'l-ħavaş zevãtlar olmak ħaşşamızdandır ve's-selam.

Başkırd İsminde Vech-i Tesmiye

³¹² تومنى

³¹³ اليد

³¹⁴ الود

Başkırd t̄ā'ifesi Özbikden olub ismi evveldin varise de nefsi-özlerindin nāmına seke şokdırmış müstakıl hanları oldığı ma' lūm degildir. Kırgız kazağnıñ manab ve tōre menzilesinde kantōn 'unvanlı hākimleri olub anlar hūkumet kılarak ve civār memleketiñ hanlarına t̄ābi' olarak kelmişler. Bunların Başkırd ile müsemminde kııl ve qaller

192

olub cümleden biri budur ki lūgat-i Farsda k̄aşkari gūrg deyüb Etrāk bundın tahrīfle kurd diyorlar. Bu t̄ā'ife hadd-i zātında bi-ğayret bi-şecā'at oldıktan k̄aşgara teşbihen <kurd> dinilüb kurdan ziyāde koy demek maħalde mübālağa idib baş lafzını k̄oşarak baş kurd dimişler nitek kim bir nesneye rütbe-i 'ulyāda ya'ni bir niçe derecede demek maħalde baş barmağa işāre itmek vardur. Elan bu t̄ā'ifeden kōrilmiş ādemelr kōze tōluk mücessem avazları müfehħim 'ulemāları cūr'etlik carar sipahları şokışda kirār olub yemiş yığaçından yırak tūşmez didikleri kibi ecdādlarında daħi bu uşūl-i memdūħa mevcūd oldıktan k̄aşkarnıñ mūrādifi fi olan kurd ve mübālağasıyla Başkırd tesmiye itmişler ola. Hāzret-i 'Ali kerrema'l-lahu vecheniñ medħinde şir didikleri kibi bahadır ādemleri arslan demek k̄aşkar demek ve laqabı ile kōk cal demek medħ öz bikendir. Ama Başkırd deyüb bi'l-cim söyleyenler 'Arabdan işitmiş olalar ki kelām-ı 'Arabda k̄af ornuna kef ve kef maħaline cim isti' mālī ma' rūfdır çenançe³¹⁵ k̄am lafzını kim ve Kürkan vilayetini Cürcan Baykan beldesini Baycan didikleri kibi Başkırdnıñ k̄afını cime alışdırub Başkırd dimişler hezā huve's-şevab 'indi velā a'lem 'ind ğayri.

Amma Hacı Molla Zuhreddin nām seyyahıñnıñ nakline binā' Başkırd isminde vech-i tesmiye zamān māzī-i³¹⁶ ecdādlarımızdan üç ādem kış seferinde yol yañılıb adaşmışlar iken ittifaq bir kurdnıñ izine tūşüb il tabdıqda bizler kurnıñ eşeriyle keldik bizlere kud başçı oldı didiklerinden bu ucevleriniñ fūru'ına başçısı kurd olan ādemlerniñ nesli demek siyākında Başkırd deyüb bu nām evlādlarına laqab olub kalmış ahali-i Başkırdnın büyük ecdādı uşbu üç zevatlar imiş. El-'ahdet-i 'aliyyü'r-rāvi 'İsa³¹⁷ böyle bir nakil beynerinde var ki 'aqla ba' id ise de söyledi lakin senedi adaşkan babalarının seyrinden daħi seyrdür. Muħabbirleriñ haberi böyle oldıktan meşelā k̄aşkari kūrki deyüb kūrki kurd deyüb kurdan baş kurd olmuş didiklerinden bu kadar

193

sağur yazıldı vālā şimāyil ve şehāmetlerine nazaran k̄aşkar demekden tahrīfle Başkırd olmuş diselerdi lakin aħşar ve eşmel. Müsemmini ne sebep birle bulsa bulsun bunlar etrākniñ meşhūr ve ma' ruf fırkası idikinde aħdnıñ inkārı olmayub inkār iden var ise vehmi ve zu' midur.

Ama bizim Noğay ve Kazağda kurd deyüb haşerāta ıtlak iderler ki Farside kiçik ma' nāsını mutazammın olan hurddan me'hūzdur bu ise Başkırd ismine şālīħ olmaz. Ve k̄atıktan maşnū'

³¹⁵ چنانچه

³¹⁶ Matbuda ماده yazıyor ancak kelime ile ilgili düzenleme sayfanın sağ boşluğunda gösterilmiş.

³¹⁷ عسی

bir nev' ğızā-yı kurd diyorlar yoğurddan muhtaşar idilmiş yoğurd cergatdan Farsīde Başkurd ismi bundın olmağa daħi muvāfiķ kelmez bes aşñı ve efşahı evvelgi 'ale ola.

Bu cemā'a-i keşire Rusyaya tābi' oldıķdan bu yaķ atlı kızak hıdmetinde hāzır bulunurlardı. 1290ınçı Hicriye neyfinde saldat alınmaya başladı. Bunlar Rusya taşarrufına kirdikiniñ ibtidāsı Hicriye miñler hududında oldıģı ba'zı ağız aħbardan ve müstefadü'l-aħbardan daħi müstefaddur. Ve Başkurd halkına iştak daħi dinilüb isimde böyle iki kısım söylendiki Noğaymı Tatar Qazaķmı Qırğız didikleri qabiliden olub elfaz-ı müştarekedendir.

Tabtar Tā'ifesi

Tabtar Halkı ağızlarda Başkurd ile қоşıqlanub söylenür ise de körenelr nesli Noğaya mā'il ihlak ve zeka-i fehm ve feţānetine cümle qā'il bir küzide qabā'il oldıģını haber virdiler lakin Tabtar lafzı neden me'hūz ve neden bunlara 'ilm oldıģı ma'lūmım olmadı bu isimniñ aşlını hiç kim bilmedi. Meger sabıķ Molla Zuhreddiniñ didikine köre bunlara Rusça Prapoşinnuk³¹⁸ tercemesi demek istediye de bu isimniñ lafzen ve ma'nen Tabtar ismine münāsebeti yoķdır. Bir taķdīr Tabtar demek Prapoşinnukniñ tercemesi olur ise

Tevārih-i Hamse 13

194

bu şüretde bunlarnıñ ism-i qadīmisi ne ola deyü su'ale mecbūr ider ve hakezā teselsüle kider. Buña efendim deyü boynumı kısmaqdan ğayri cevāba qādir degilim. Ama zannımda bu isme bā'is ataları TABtar nāmında bir ādem ola da evlādı ol isimde qala. Bunlarnıñ Özbik oldıģında ihtilāf var ise de Etrākden oldıģında iştibah yoķdır.

Barabe Noğayı

Barabe Noğayı amında bir tā'ife Sibiryaniñ şuvı ülkesinde olub ba'zılar bunu qavrama ya'ni her cinsden mürekkeb ve müctemi' cemā'a deyüb ba'zılar bir cins oldıģını da söylediler ne ise şol caynıñ sükkānındandır. Hicriye miñdin soñra bir 'azizniñ kerāmātı ile İslāma keldikini Barane didiki bir zāt ticāret ile Ayköz iline kelmiş iken söyledikini pederimiz merħūm ve hem Yusuf Abaza merħūm zikir kılmış idiler. bundın soñra Muħammed Bik merħum ki hacı Dulan deyüb ma' rüfdır bu zāt haber virdi ki barabe halkı kim sodā 'āmi ise de ziyāde dindar muħib-i 'ulemā ve muħallaş-ı meşāyiħ bir tā'ife olub bizim sodāmız yoķ iken faķať hacı lekmeze hürmet-i işan hāzret ad qoyub elimizni öberlerdi kemal-i ihlaşından meccānen kız virüb üylendirdiler deyü söyledi. Bu zātniñ barabede turdıģı 1250nçi seneler içinde olub ahaliyi İslāma ketüren 'aziznin şalbiye oğlını kören yetmiş seksen yaşlarında qartlar ile söyleşdim dir idi bu haberden istihrāc idilür ki bunlarnıñ İslāmı on ikinçi 'aşırnın evvellerinde ya'ni 1100 Hicriye hududlarında olub uşbu 1300 tāriħimizde iki yüz yıllar miqdārı olmuş olur. Barabe bir şuvniñ ismi olub muşabbi Ob Şuvı dirler. Ya'ni Ob Şuvına qoyar dimekdir.

195

³¹⁸ براپوشيننوڪ

Noğay Kazak Esması

Kazak halkı Alaç Tatar Özbek Kazak Üç Cüz' isimleri ta'yin olındığı gibi bizim Noğay ahalimize Bulgarı Tatar Noğay Kazanî isimleri şahih ve terk ve şakâlibe ismi daği şadıktır. Şaklab bin Yâfes bin Nuḥ 'aleyhi's-selam evlâdı İtil eṭrâfında usub ötdiki tevârihlerde mastürdür. Bu isimler arasında Hazar nâmı daği tevârihlerde yazılmış ise de lafz-ı Hazar şaffet muhteşalarına binâ' 'Arablarnıñ kısık közli dimekinden me'hûz olub aşıl isimge medḥali yoḡdır. Dinilse ki bu isimler her biri bizlere şadıḡ iken ya niçün Tatar didikde ahalimiz cehl iderler ya'ni açığlanub kayub kiderler. Buña iki vech vardır: biri aşlının Tatar idikini bilmeyüb ma'nâsını daği fehm kılmayub Tatar demek mecusdır mecus ise bî din bir ṭâ'ife deyüb bu fikre kiderler. Şâni Tatar oldığını bilüb de Tatarın İslâmdan aḡdem olan ḥâline nisbet virüb tenḡış nemâ söyleidkden ḥufalanurlar. Meşelâ Rusdan ya Hıtaydan Müselman olan bir âdeme ya evlâdına hay Rus Hıtay dinilse kendiniñ kim idikini bile töre aña 'ârlanur men Rus degilim Hıtay degilim deyüb şiddetlenüb narlanur. Bu şöyle ṭursun ḥatta Noğay Kazakğa ya Sardğa taḡkiren hay Noğay ya Kazak ya Sart dinilse köñline bir nev' elem kelür Tatar didikde nizâ' bu ḡabileendir, aşıl Tatar olmadıḡdan degildir. Bes imdi bir âdem Tatar didikde Tatarın İslâmdan evvel olan ḥâlini mülâḥazadan söyliyör deyüb ḥufalansa bu ṭabi' idir. Ama aşlı Tatar oldığını bilmeyüb inkâr iderek münâḡaşa kılsa bu cehâlet ve bilmeslikdir. Çingiz Ḥan bî iḡtilâf Mongul iken anı ve teb'asını Tatar dimeknîñ sebebi budur ki Tatar ḡanı Sevinç Ḥan Mongul ile uruşub ḡâlib olub Mongul Ḥanlığını bitürüb beş altı yüz yıl Mongul ismi metrük ve münessi ve Tatar ḥükümeti müstaḡil olub kirek aḡuzda ve kirek ḡalemde Tatar ismi söylenüb yazılub soñra

196

Mongul ḡâlib olub Tatarın küllisi Mongul Ḥanlığına deḡâlet itseler de evvelgi şöhret mübenni Tatar ismi bâḡi ḡalmışdır bunıñçün Noğay Kazakğa Mongul demek daği mümkündür, çünki her ikisinden İslâma kelenler mevcüd olub belki ḡanları Mongul cinsinden olmaḡla ḡanlarına ittiba'an Tatardan köbrek Mongullarnıñ ḡabul-i İslâm eylediki maznündür, lakin Mongul demek istimâ' da Tatar demekden aḡırḡak duyulur, anıñçün ki Tatar ismi aḡızlarda köbrek söylenüb köbrek işidile keldikden fi'l-cümle eshel ve Mongul nâmı mecusda ḡalub 'âdetde bedḡehre ve edebden bî behre ademe aytula keldikden ḡulaḡğa aḡır köñilge yaḡır işidilür.

Yaz başdaḡı sözimize mürâca' at idelim:

Kazaknıñ kelâmlarında ki barçamız bir Müselmannıñ balasımız dirler bu sözden cemi' ehl-i İslâmı ḡardaş murad iderler. İfrad ehl-i tevḡid bu kelimedede müteḡḡidlerdir şâni neseb cihetinden ḡardaşlık iddi' âsında barçamız Alaç urandı aḡayınımız, bir Özbekniñ oḡlımız dirler; bu söz ile ecânbiden iḡtiraz idüb Noğay ile ḡardaşlık irâde iderler. Şâlişe barçamız bir Kazaknıñ balasımız, barçamız üç cüz'niñ urfa'ımız diyorlar fer'amız dimekdir. bu söz ile Noğaydan iftirâḡ idüb özleri ḡaş ve ḡâliş olurlar. Râbi' uluḡ cüz, orta cüz, kiçi cüz deyüb bir cüz'e taḡşış kılsalar bâḡi iki cüz'den imtiyaz iderler. Ve hakezâ tefri' ile öz atasına kelüb yerler.

İmdi yazılmış aḥbār ve bitilmiş aḳvallerden müstefad olan ma‘nāniñ mürecci‘ ve istişhādı budır ki Қазақ tā’ifesi evveli Alınça Ḥannın iki oḒlı Mongul Tatar ve andan ḳala Çingiz Ḥanniñ tevvābi‘ olub bu evlāddan Berke Ḥan Ḓazan Ḥanlar şeref-i İslām ile müşerref oldıḒda niçe yüz miñ miñ Tatar Mongul Ḥanlarına eyerub imana kelüb ḳadimden köçmeli olmaḒla Sardiya Ceym CayıḒ İşil Nura İdil Ural bu yerlerini yaylaḒ ve ḳışlaḒ ḳılub vaṫan tutub ṫurmuşlar bardıḒça usub, onub köbeyüb

197

eṫraf ve iktifan ṫoldırub şehre yakın yerde mal aşramak ‘asir ve bir cayda ḳararlanub oṫurmak Ḓayr-i yesir olmaḒla taḒ raḒa sönüb şahrā ve sühullerde cayılıb cayrab yürmişler zamānesiniñ ḩāni aḒını Cenbek Ḥan bunları kemā fi’ş-şābıḒ üç ḩısma taḒsım ve iḒlerindin ḩākim ve biyler ṫoḒrı oldıḒdan zandan zank ve ḩazı aḒdan Қазақ olmış diyenlerniñ fevlli taşdıḒ olmaḒ ‘aḒla lāyık ve cemi‘ edilleden bu delil fā’iḒ körinür. Hezā mā vaşl bī ve zuhr li va’l-lahu a‘lem bi-ḩaḒıḒatü’l-ḩāl ‘aşmana Allah mine’l-zalal.

Şalavat Ve Rice³¹⁹ lafzı Ve Biy İsmiñiñ beyānı

Şalavat lafzı selbatdan mı mübeddel ya ki aşıda şalavat mıdır, Қазақniñ böyle bir iski iştılaḩları var. UluḒ ma‘rikede ya‘ni siyaz sürelmiyor diyen maḩalde şalavat deyüb bu muḒāveleye ṫarafdarlık ile bir niçe künler pest bülend ya‘ni yukarı tümen bölüşüb aḩiri buna ḩararlandıḒda işler āsān olur; ḩünkü evvelrek yıllarda ḩaḒḒı köbrek kidenler yılını yukardan olmaḒni isteyüb soñraḒılar öz ḩaḒḒı dāḩil olan seneden ḩayusını şorayor da yukarusını yok ḩılmaya sa‘y ider buniñḩün neri beri bölüşüb söz uzaḒḒa tartılır kendilerinḩe böyle bir ‘aḒide-i ‘azimdir. Bu şart ḩararlandıḒdan soñra beynlerinde ışlaḩat vāri olub nifāḒları ittifaḒa mübeddil olarak sözlerini ifşāya ve ḩükümlerini icrāya başılayorlar.

Ḓanun-ı mezkūreni rice diyorlar buña ‘akis kiden ve falan iden ‘ayblı olur. Bu ḩararda ḩüküm ile kisilmiş mallarnıñ bahası daḩi taḒvīm ḩılınur ki ḩoy bu baha at tüye şıḒır bu baha deyüb bundın Ḓayri daḩi biylerin ḩuzūrında ḩaşmeyn biri birlerini seb ve şetm ḩılsalar aña böyle cezā kezā ve fezā demek kibi işler küllisi meclis-i Қазақdan muḒaddem söyleşinüb defter ḩayd ḩılınur. BurunḒı caḒitlerde böyle cem‘iyetni ṫob

198

ve ceyun deyüb şuruṫ ve ‘uḒudları faḒaṫ aḒızdan toḒtaşılırdı aña ḩaṫ’an teḩallūf itmezlerdi Ḓāyet te’kīdlemek olsalar bir mal ḩurban ḩılarak ḩullarını ḩana baturırlardı ba‘de du‘ā-i fāṫiḩa ḩılarak fāṫiḩa ḩudāniñ mihrı deyüb iṫtimad idüb mezbūr ḩararnıñ belāsına nihāyet ihtimam iderlerdi. İşiñ başı bu tertıbde başlanub aḩiri bir ala ipi kisüb tarḩaşurlardı ala ipi ḩüret kisüb ya‘ni ḩaṫ’an ḩati‘ idüb ayrılısalar bu ṫobda sürelmeyen ya‘ni ḩüccetsiz ḩalan söz ikinci def‘a sürelmez ala ib kisülmeyüb acraşsalar iş tamam olmayub soñra bir cemi‘yete mevḒūf da‘vā ḩaldıḒına ve bir birlerinden nā rāzı olub tarḩaldıḒına dalālet iderdi. AḒ ḩara ḩarışık ala ib

³¹⁹ ورجه

kismekniñ hikmeti de bu  oyda a za alınub  oralan da'v  her ne ki olursa ha dur n  ha dır ha ikat kılınub intih ya iri di h k m ile tamam oldu demekdir. Bu kibi b y k 'a ideye med hali oldu i n bu t 'ife ala ipi h rmet id b ayak astunda yatsa atlab  tmezler ba ub ketmezler. Bin -ber n bir  demi tez ih kılma  bulsalar  demniñ ala ipi atdam an diye tev if iderler ki s zinde  ebatlı 'ahdinde mu kem ha  -ı  ayrdan ictinab iden z t demek olur. Evvelgi cemi'yetler a ızdan olursa da  ebat ve  ararında bir t rli i til f olmuyor iken bu zam nda  yle cemi'yet siyaz³²⁰ ismiyle s ylen b 'ahudları yazma  sezme ³²¹ ile m h rlen b m t nlen r ise de 'ib r t-ı mihmelerde³²² mu a  id bu degildi m dde'  o degildi dey b ara  ıra niz ' v ki' oluyor.

Tevbe biy  ayılma  da i resm oldu tevbe biy demek iki  araf biyeleriniñ  st ndin  oyulan nazardur ki m meyyiz menzilesinde olur h k mde i til f tala  olursa tefti  id b bir  arafını terci  ve ta viye iden budur. Ve c mlesiniñ fev inde h k metden uyaznay na alnik ya ki  ayri bir h kim turr H tay ile olan siyazlarda o  arafda  alday n mında bir man ıbdar olur. Siyazniñ evveli defter ile ba land i kibi a iri

199

yine deftere  ayd ve imz  ve temh r ile etm ma iri  b bunı la h tt m viril r.

Rice lafzı telaffuzda kesre ile ed  idil r ise de fi'l-a l 'Arab  olub bi'l-feth ve'l-te did (recce)den olma  kerek (rice) hareket itmek ve  oyma   apama  ma'n sındadır, bu  ob ve siyaz cemi'yeti da i evvelde tol ınub neri biri b li  b pest b lend aytu ub ba' de to ta ub sekven ve  arardan 'ib ret olma la rice demi ler.

Amma  alavat lafzı iki ma'n ya ma m l olub biri fi' il-i 'Arabdan istif de idilmi dir ki 'Arablar  arafeyn olan da'v larda i lerinden biri  al 'aliyy 'n-nebi diseler ism-i  erife h rmet terk-i niz ' iderler, bunlar  al 'aliyy 'n-nebi ornuna  alavat dirler,  alavat olan da'v   oralmaz,  ani selbniñ bir cemi'i selb t kel r. Selb  ekmek ve yo   iyemli ³²³ ma'n sında 'Arabid r. B  ez ceht  urb-ı mu arrec v ve kılıb kılınarak "Selevat., ve sin  ad ile s ylenerek " alavat., olmi  bundın a rab ve i lah vech vecih k rinmiyor, fa ir bu 'aleden  tiri da'v  defterimde ma hali ile selb t yazarım ha a ise isti faru'l-lah.

Ve  alavat lafzı yine ba'zı ma alde s ylen r ki bu  alavat  alabatdan m tebeddild r, me el  falan  dem  alavatdı  dem iken dirler ya'ni  alabatlı ve muhabbetli demek olur, falaniniñ  alavatu ba dı dirler ya'ni muhabbeti  abzıt virdi siskendirdi demekdir, h sıl her biri bir c mle siy kında isti' m l idil b her  alavat ma hali ile  z sebkende s ylen r.

Ve da i Etr k ve  zbek ba unlarınıñ h kim ve man ıbdarları <biy> ve <bik> el abları ile s ylen b biy ismi bikden ter im ve bik ismi b y k lafzından ta fif idilmi dir,  yle ki baya zimme  a il ve ba' de itim ' s kinin sebebiyle vav ha f kılınarak bik olmi  bu a nazaran iml da bik kelimesi ya ile yazılma  derk r iken tev ri lerde ya sız yazıldı i  ala dur

³²⁰ سیاز

³²¹ سزمتق

³²² میهمه

³²³ قیملق

lakin ğalaṭ-ı meşhūr efsaḥ kâ'idesine mübenni yasız yazmağda cā'iz olub ya ike yazanıñ evleviyetinde iştibah idilmez, çünki tekellümde taḥfif tektibde tekmil kerek dimişler, büyük kelimesi fi'l-aşl uluğ lafzınıñ mürādifi olubher iisi terkiyyü'l-aşl ve ism-i mürtecildür, te'accüb iderim muḥarrirlerimiz kız ismi kibi ya kerek olmayan maḥalde kız deyüb ya şebt iderler de, ya kerek olan maḥalde yasız yazarlar, bik ve büyük isimleri 'Arabīde 'aẓim ve kebir lafızlarınıñ tercemesidür ki seyyidü'l-ḳavm şeyḫü'l-ḳabā'il ve ḥākimü'l-beled dimek olur, iştılaḥ-ı 'Arabda şeyḫ dimek ḳārit ve iḥtiyar ādeme ıtlak olındığı kibi ḳadar ve menzilet cihetinden yaşlara daḫi şeyḫ dinilür şaffet müşterekedendir.

Elfaz Müsta' mele Beynehüm

Özbek uruğınıñ müdin ve imşārda istikāmet idenlerinden şarf-ı nazar bedevi olan Ḳazaḳınıñ her bir sözi bir uşüle mu'temed me'ḥazı 'Arab ve Farsiye müstenid olur bir nesneniñ isminden bir niçe ma'nen almak mümkündür, meşelā bunlarınñ muḥāveresinde her me'külü'l-laḥm olan ḫayvannıñ yavrısına bir muvāfiḳ isim ḳoyub çınanča ḳoy balasına ḳuzı deyüb içki ve keyük balasına laḳ mir, ve bulan balasına baẓav, tüye balasına böte dimek kibi. Ğayr-ı me'kül ölen ḫayvannıñ inükine cim-i Farsiyle küçük dirler, ama ḳoyan balasına cim-i 'Arabiyle kucak diyorlar, bunu ḳuzı laḳ deyüb me'küle veya ki küçük deyüb ḫayr-i me'küle ḳatmayub bu iki isim beyninde kucak dimeke bā' iş ne ola diyerek teftiše alındıḳda Resul-i Ekrem şalla'l-lahu 'aleyhi ve sellemden ḳoyan ḫuşuşında (lā ākile velā ḫarrame) ḳolı şadır olub me'küllikde muẓtarib imiş, keteb-i fiḳihda yaḥl ve ba'zında lā be's 'ibāresiyle kelmiş, ama deliline daḳişle³²⁴ nazara itdikde ḡayr-i me'kül ṭarafı oḳuv körindikden o tarafınıñ ismine ḳarib tekellüm itmeki terciḫ itmiş ola şöyle ki aḫkām-ı Tevratda ḫürmeti şariḫ olub <şeri'at men ḳablinā şeri'at lenā> edilesi ile

ḫürmeti bāḳi dinilürse de yukarğı <lā aḫreme> şāni ekel Resulu'l-lah 'aleyhi's-selam ḫin ahdi meşveyā> ḳolından ḫürmete mensūḫ ḫaliti mensūş olur. ma' māfiḫ ḫayvātü'l-ḫayvanda aşḫābdan raẓıya'l-lahu te'āla 'anhüm 'Abdullah ve Ebu Leyli <inhimā kerḫā ekliḫā> deyüb rivāyātları cem' ḳıldıḳdan şoñra <ve ḡāyet mā fi hezā'l-ḫaberin istikzār ḫā ma' cevāz ekliḫā li-te'āruẓ el-delillin> dimişdir. Bes bu kibi ma'nalar molla Ḫazaya alinsa kemā fi's-sābıḳ bu ṭā'ife evvelde 'ulemālarınıñ ta'limi ile 'āmil oldıḳlarını ifade³²⁵ ider didikim ḳanmı zāhire çıkarır ve daḫi fi ḳanfez ki Farside ḫarpeşt, Türkıde kirbi, Ḳazaḳda kirpibi, ve kirpik çeçen diyorlar. Biylik çeçenlik şaffet-i insan ken böyle bī natıḳ ḫayvana bu iki laḳab neden ḳonulmuş deyüb diḳḳat ḳılındıḳda ma'lüm oldı ki ḫazret-i Süleyman şalavatu'l-lah 'ala nebiyyinā ve 'aleyhi's-selam padişahlık eyyāmında bir def'a könlindin kiçer uşbu mülk ve devlet ile ḳıyamete ḳadar ḳalsam dir. Ḫazret-i Ḫaḳ cell-i 'ālemü's-serve'l-ḫafiyāt ki buña muṭalli' olub

³²⁴ دقتله

³²⁵ ادده

hazret-i Cebrâ'ildin bir kâse şuv hazret-i Sülemana irsal ider. Ce demiş ki kalem-i Süleymanın könlündin böyle bir fikir kiçdi eger terklikni temenni ider ise bu şuvı içsün ab-ı hayatdır kıyamete kadar kalur ve lakin mahkûmında olan cemi' zî ruhı cem' idib anlarnıñ ittifak ve meşvereti ile içsün deyü emr ider hazret-i Süleyman da imtişâlen li'l-emr ins cin ve huş ve tıyur barçasını cem' itdikden soñra maşlahatını ortaya taşlab küllisi dirler ki içiñiz kıyamete kadar turıñız deyüb buña karar verdiklerinde <kirpi> bir çitden nidâ idib ya nebiyu'l-lah bu kiñeşden biz hâricimiz eger dâhil isek bir söz hâtırına keldi icâzet olursa söyleyim didikde hazret-i Süleyman ni'am söyle deyüb. Kirpi de bu şuvnı içmek yalğuz öziñize mi maşşuş yahud uşbu oturmuş ehl-i 'ıyal erkân-ı devlet a'yân-ı saltanat tiñ tüş qurbu qurdaşlarıñız cümlesi ile mi içersiz dir. Hazret-i Süleyman da kendime haş deyü cevâb virir. Öyle olsa men sizi içmege delâlet itmiyorım zîrâ dünyanıñ 'izzeti

202

hayatnıñ lezzeti ehl-i evlâd ebnâ-i ahfâd ve zamândaş qurdaş ve muvâfık yoldaş ile bile 'ömür kiçürmekdedir. Eger bu oturan a'yân vezir vüzerâtıñ tüşleriñiz ötüb yalğuz kalur olsañız bunlarnıñ her biriniñ vefât ve vedâ'ı size berdâ' ve hasret olub şöyle bir hâletler ruy virir ki ölümi estirsiz ulalmassız didikde hazret-i Sülemana bu maşlahat ma'kül kmrılub şuvnı içmemiş kirpi hazret-i Süleyman kibi zâta böyle hüküm kıldığıçün <biy> ve böyle hekimâne söz söyledikiçün <çeçen> nâmını almış ta bozmanaya kadar bu isimde kalmış çeçen söz çen demek mütekellimeniñ tercemesidir.

Yine bir kiçik turğay var cüşsesi barmağ kadar olur ismini suca turğay diyorarl aşlı söz çen turğay çeçen turğay dimekdir buña neden söz çen turğay dinilmiş dinilse bir şayadçıl ve bûdene tutmağ üçün dam qurub dan taşlamış iken tuzağına bu turğay tüşer şayad ne ise naşibim diyerek qolına alıb üyine kitmek oldıqda turğay tekellüme kelüb meni neyliyorsın dir. Şayad da kebab kılub yirim didikde, turğay aytur meni yemek ile ağıñ tolmaz qarnuñ toymaz meger saña üç maşlahat diyeyim dünya ve ahîret andan fâ'ide körirsın meger şol şart ile ki birini eliñde iken söylerim ikinçiyi bu körinmiş talnıñ budağına qonub üçünçiyi tağnıñ töbesine çıkıb söylerim demiş. Şayad fikir idib vâkı'an bunı yedikden ne çıkar belki naşihatinden fâ'idelenirüm diye sarf-ı mezkûre râzı olub söyle didikde turğay tekellüm idib her kaçan bir sözi işidesin rast deyüb taşdıq itme yalğan deyüb tekzîbde itme 'aql mizanına şalıb muvâfık ise rast nâ-muvâfık ise yalğan deyü hüküm idesın demiş. Va'de mucebinçe turğaynı koyı virmiş. Turğay talnıñ budağına qonub demiş ki ay bi-çâre ne kini bahtsız âdem imişsin ki hâlâ yigirmi mişkal miqdârında bir deryetim yutmuşdım ki kebab üçün içimi yardıqda o cevher eliñe kiredi bazara

203

çıkarırsın miñ tala olurdu mahrûm qaldıñ didikde şayad efsun idüb barmağını ağına koyub ne eyleyeyim ne yapayım elimden ketdiñ barı üçünçü maşlahatıñnı söyle işideyim didikde turğay demiş ki başdağı sözimden ne istifâde itdiñ ki saña üçünçiyi söyleyim zîrâ bir sözi işidesin taşdıq ve tekzîb itmeyüb 'aqlıña şal demişdim. Qarnımda bu kadar kıymet baha cevher var

didikimde ğamdan yüziñ şarğayub ah ile eliñni aĝzıña koydıñ benim cemi‘ vücüdum on mişkal kelmez iken yigirmi mişkal taş ne tarîka ve ne sebil ile benim içine kirer ve qayu yerimde turır bunı fikir kılmadıñ mizâna qoymadıñ siniñdek bi temeyyüze üçünçi maşlahatı zâyi‘ idemem deyüb uçmış ketmiş. bundın ötiri buña söz çen turğay dinilüb muhafifi ile suca turğay dimişler. Qazaqiyede bir nesneniñ isminden bir niçe ma‘nâ almaq mümkün deyü yuqarıda yazdıĝımniñ aşlı böyle uşüllere istivâdan ‘ibâretidir. ‘aceb ki bizim ehl-i beled bu kibi esasları azdan azı bilür ama bunlarnıñ şecere-i âdemleri şöyle tursun ‘âdi âdemlerden bu kibi hikâyeler mesmü‘ olur. Ve bir daĝı ğazret-i Süleyman ‘aleyhi’s-selama cerâd-ı hediye ketüren qabre bu olub lisan-ı faşih ile <‘ayn> inne’l-hedâyâ ‘ala miqdâr mehdıyâ> beyânı ile edâ-yı i‘tizâr itdikden söz çenlik çeçenlik ile ma‘rûf olmış. Her ikisi söze şâlihüdü. Ve daĝı bir âdemniñ şiddetine qarşı katılık itseler kışaş kıldı deyüb intikam maĝalinde isti‘mâl iderler. ve qadimi sözlerini muqal dirler mişal daĝı dir meşeliñ murâdifidür. Ta‘zîmni tecm-i kı‘ideni kede mekânını miken muzâhini muzâk lafzını lipez senedni şanad seminni yemüz cedelni cincal ‘aşânı âşâ bandaĝını meltek hezleni ezil cenı ve mecnunni cendi meker ve heni mekrüb cerâhitni carar ecilni âcâl ma‘lûmnı malum mu‘âleceni ğalca qalca ‘adelni edil diyorlar.

Selah-ı Fariside cellad bunlar cindet dirler ezelni icel deyüb bi’l-kesr ve bi’l-cim söyliyolarlar ya‘ni taqdir-i ezelde bir iş öyle olsa soñra

204

tebeddül ve teĝayyüri qâbil olmaz sebkinde söyliyolarlar icalki dos³²⁶ cav bulmıs. Çar neviçde ğaṭṭı var. İcalki dosban il bulmıs. Köñilde deti var. Çar nebiç ser neviş dimek ya‘ni levhü’l-maḥfûzda dos yazılan âdem ebeden düşman olmaz. <Det> köñlinde bir ğarez dimek olub senden mecrühü’l-qalb olan düşman hiç vaqıt köñlinden derti ketmez elden kelinçe saña bir zarar tikürmeye fırsat közedir dimekten kinâyedür. İcalki dos cav bulmıs. Aytuşkan onıñ seri bar. İcalki dosban il bulmıs köñilliniñ kerı bar. Bu da evvelgi qafiyeniñ mazmûnidur <dosban> düşman dimek ve daĝı ir öltürüb ires bozĝan yoĝ dirler. <Ers> erş dimek dit mādunu’n-nefse ıtlaq olunur. Ğuşşanı qoşa kıyasını qaysun dirler. Mal ayasına tartmasa maytalman bulur ya‘ni beytü’l-mal bulurdimekdir. Qan üçün alunan mal ‘Arabda dit Farside ğundur. Aña qon dirler ve daĝı kiden kiden buldı kiden niden buldı deyüb bir meşhür meşelleri var ki <ked> bi’l’feth ve’l-teşdidir nec ve meşakqat ve allâme³²⁷ düşen ve düşiren âdeme lazım ve mute‘addi olur. Meşelâ bir âdem bir kimseniñ sebebiyle qazaya duçar ve belaya giriftar olursa bu ta‘b ve meşakqat seniñ uĝratdıĝıñdındır ve elandan³²⁸ böyle olurdu sebkinde söyleyüb taḥrifle kâfi kesir ve teşdiden bedel nun ketürirler. Müştâkı ‘Arablarnıñ <Falan aşabe zelk fı merqak> ya‘ni bu iş seniñ islendirib şaştađıĝıñdan tikdi qavli kibi bir müste‘âr lafzıdır. Ve bir ma‘rûf sözleri daĝı var <ilev celde il caña cüz cel Qazan> dirler. Qazan ğazan dimek Farsidir. Ya‘ni illi yılda yeñi toĝan yaşlar il ikesi bulub o künde illi padişah giler olub edâ olurlar olmay qalanı yüze yetib ğazan ayında yafraqı tökelüb taravtı kiden yıĝaç kibi oldıĝdan öyle şeyḥ fânileri qoruq yıĝaçta teşbih idüb ğazan deyüb ğalazat lisandan ğay mu‘accemeyi qaf ile Qazan dimişlerdür.

³²⁶ دوس
³²⁷ الآمه
³²⁸ والاندن

ve ba‘zı sözleri var ki vaz‘ından gayri ma‘halde kullanur gibi görünür yine vaz‘ında bulunur, meşelâ nikâhı okumak diyen orunda nikâh kıymak anı ve kâsem kılmak diyen yerde anı içmek kâsem içmek ‘ibâresiyle edâ iderler, kıymak lafzı izdâddan olub bir nesneyi kaç‘ itmeler kıydı dirler kisdî dimekdir. Ve bir nesneyi diğer bir yine peyund idib ulasa ya‘ni rabt idib bağlasalar aña da kıydı dirler, nikâhda kıydı lafzı bu ma‘nâ ile olub iki ecnebiyi bir birine zâm idib koşdı demek olur.

Ama kâsem içdi dimeknin ma‘nâsını bir ‘aleyne müstenid idemedim isemde bu kadarça hâtırâ hâtır ider ki anı anı ve zühre teşbih idib anı ve kâsem kılan âdeme hâşımı kâne zehr virdi de ma‘fün anı içdi dimekden isti‘âre ola meşelde hâkğa kâsem kılsa <der> içdi kârağa kâsem kılsa <zer> idi diyorlar, der içdi demek dertke daru ve devâ içdi, zer içdi zehir içdi dimekdir, yahud Tevrat-ı şerifniñ babü'l-le‘anda tuzlu şuv içermesinden aḥz idib ‘ameli mensûh ise de muhâverede müsta‘mel kalmış ola.

Hâkğa kâsem kılmak şer‘an memnû‘ degilse de kâsemge ‘âdet kılmalık yine şer‘niñ maḥlûbîdür, nâ-hâk kâsem ya‘ni yalğanga anı kılmak lâ şek zehir olub zararî kendiden tecâvüzâne evlâdına ve aḥfâdına sirâyet itdiki tecrübe idilmiştir.

‘İbretli bir vâkı‘a ki ‘aşrımızda olmuş kendimiz körmedik ise de körenlerden işidüb beynü’n-nas meşhûr oldıktan yazmak münâsib kördi, bu tîraf Kâzâklarınıñ Rusyaya yeñi kârağan vaḳitleri argun ilinden Canâk isimli ma‘rûf şâ‘ir Nayman iline kelmiş astunda menkân bir yahşı çobar atı var imiş, bir niçe divan il cem‘ olan büyük ceyünde³²⁹ uluğlarınıñ huzûrına kelüb Canâk atdan tüşüb oturmış o eşnâda tüzük maldar bir yikit tîbda oturmış iken Canâkınıñ

atı isneb ağzını açdıkdâ közi tüşer ki atınıñ tiliniñ tevbinde bir kâra ḥal var, yikitniñ köñline kelür bu çobarnıñ tiliniñ tevbinde olan ḥâlini kimse bilmez, bunı sened kılarak da‘vâ ideyim dir de atınıñ ardına aldına çıkıp bu çobar benim falan yılğı yoğalmış atımdur tanudım dir, Canâk da ḥaḫa aytursın bu at falanı bayınıñ öz tömesi ya‘ni öz beyesiniñ balası diyor, yikit sözünde muşır olub benim ‘alâmetim bilgüm var tay künde örtiş³³⁰ çıkıp anı alğan vaḳitde anı alğan vaḳitde körmişdim tiliniñ tevbinde ḥâli bulsa kerek eger ḥâli olmazsa benim degil diye bu sözge beylev kılışub ekâbirlerniñ aldında atınıñ ağzını açub körirler yikitniñ didikinçe ḥâli bulurlar, Canâkda hiç söz diyelmeyüb canım taḥkîk bilürim bu at falanıniñ öz beyesiniñ kâlonı öz ayğurınıñ balası idi lakin buña da ḥacet bulsun uşbu çobar şol coğalğan atımdur anuḫ tanudım deyüb Ḥudâniñ ismini aytda al dimiş yikitde bala teveḫḫuf <evvelde³³¹> (evvelde ya‘ni Vallahu dimekdir) vallahu öz atım diyor Canâkda atını iker toḫum cukannı alub teslim ider de bu şi‘iri aytub otura kider.

³²⁹ حیونده

³³⁰ اورتیش

³³¹ اولده

Şi'ir

Canın birgen canağnıñ çobarun cir   Mene ādam bu çobarnı minki dir
Caqsatuñnı calğanga şanğan candı   Bar Ğuday öziñ bilüb cezāsın bir

o künlerde ādemler kelderi bilbağ yağud bütün aq kök metādan bilbağ bağlamak resm imiş yikit bilbağnı çişüb bir üçü belinde bir üçünü atnıñ moynuna bağlab yitekleb alıb kider varaçaq yeri ile ortada bir küçük çeşme bulaq var iken yikit bulaqdan atlab ötdikde at tartınub qalırda yikit çalkadan yıkılır tüşer at hürküb südreb alur kider taşdan taşqa urub içi başı yarılıb öler qalır, canın birken Canağnıñ çobarın cir meşeliñ aşlı bu

207

imiş ba' de Canağğa ayturalr bu ādem yalğan anı içmiş ki bu balaya yolıkdı at senki imş öziñ al didikde calğanıñ cezāsını viren cabarın celladına minmek yaraşmaz deyüb atnı mezbür müteveffānıñ aşına şoymışlar. Mülāhaza idilsün qasem ne derecede uluğ iş imiş ki bir def' a yalğan yere şarf itmek ile sa' atinde canından cüdā tüşmiş. Bir ādem qasem kılsa can birdi demek bu kibi vāqı' alardan ıstılah ola kelmiş ağızlarda qalmışdır. Canağnıñ söylediki zāhirde bir şı'ir öz bikidir lakin ba'ında bir münācāt nikidir. Mefhūmı deyranke³³² kider mażmūnı esrāra sirāyet ider ve's-selam.

Ve daği bunlarda cisur dib bir sözleri var. Cisur esir demek esir lafzı ' Arabi olub ğanimet tüşen insana ıtlak qılınur iken Qazaqda iri fevt olan ğatuna cisur diyorlar bu ıtlaknıñ münşe'i de egerçi iri yoq ğatunıñ başı boş olub miras nisā-i naş qatı' ile memnū' ve mensūh olan aħkāmıdan iken Qazaqıstanda böyle ğatun öz iħtiyarınça ire varalmayub müteveffānıñ aqrabasından biriniñ taht-ı nikāhında olmaq qanun-i a'zimlerinden ola kelmekle iħtiyarsızlıqdan esir dinilüb taħrifle cisur atanmışdır. Müteveffānıñ aqrabası bu ğatuna mankir olur amankir lafzı Türkī Farsiden mürekkeb kelmedir ki aman tutqucu ya' ni ağıyardan aman şaklab öz taşarrufında terbiye qılguçı kışkası başqa kişige virmeş özi alguçı dımeqdır. Bu cisur maddesi bab-ı istıtrādda daği bir az zikir idilmişdi yine müverridi kelinçe yazılır.

Ve daği cihad lafzını cavdırlar şaha ve şıħhatlikni şavdırlar. Bu zikir qılınan ve bunların ğayri daği köb sözler var ki ' Arab ve Farsiden müteväfik olsalar aħde-hümā³³³ aħirden me'hūz demek ğatadır dimiş iken bu külliye bunlara degildir. zirā bu tā'ifeniñ aşlı Tatar Monguldan olub da İslāmdan aqdem bu elfāznıñ bedeline başqa kelimeler var olub bu elfazların

208

ba' de'l-İslām ' Arab ve Farsiden aħz idildiki bedihidir. Eger İslāmdan aqdem bu kelimeler Etrākde olaydı men ğayş almada tevāfuq tüşmek demek toğrı keleydi İslāmdan aqdem bu

³³² ديران

³³³ احدهما

elfazların bunlarda yokluğuna aşıl mecuslığında kalan Tatar Mongulnıñ hâzırkı muhâvereleri şahiddir.

Ve daği ‘Arablarda Türkiden mu‘arreb kelimeler daği nâdiren körilmededir. Tud ve dünya lafızları kibi ki bu iki isim fi‘l-aşl Türkiden mu‘arreb oldığı melhūzdır zirā tudnıñ mu‘arربی cebel dünyanıñ mu‘arربی ‘âlem olub lüğat-i Türkiden bunların tercemesi olmadığı aşıl Türkî olduğına delil düşer bu kelimeleri Türkî demekden bi-lisan-ı ‘Arabî mübeyyen ve diger ayt kerimelere münâfi olur zan idilmesün me‘hūzı kıyası lisandan ise de mu‘arربی olub ‘Arablar isti‘mâl itdikden soñra ‘Arabî ıtlak kılinur. Yağud tevâfuğ beynü‘l-lüğateyn ya‘ñi men haysü‘l-mâde toğrı tüşmiş olur. Ama tudnıñ Farsisi <küh> dünyanıñ Farsisine <cihân> dirler ve yine kıti‘ ümid iden bir nesne añsızda vücūda kelürse aña <şamalık> diyorlar. Meşelâ kıaht senelerinde havada bulut körilüb bir az yağmur tamlasa ve uzağ müddet kelmeyen bir âdem nâ-ğaşda çıkıp kalursa şamalık diyorlar <semaliktir> ‘Arabide <semâ> bizlerçe asman <lik> lık kelimeleri Türkide nisbet üçün olub muhafifi <li> ile edâ idilür, ma‘nâ-yı terkibi hâtırdı yok iken haber-i asmanî kibi buldı könilde yok iken körildi dimekdir. Vaz‘ ı tefe‘ülde olub teşevüm isti‘mâl idilmez ya‘ni hayra yorılır şerde aytulmaz bes semaya mensüb söylenen bir kelime-i ğaribe olur.

Ve bir uşülleri daği var ki ecnebiden celb iden sözi aşıl vaz‘ ında söyler iseler de münâsebet ile derhâl yine öz tillerine tarturlar. Meşelâ nuş-revân ‘âdilni mesrūn edil dirler. <Mesrūn> özlerinçe merhamet ve mürüvvet mevzū‘ ında müsta‘mel bir kelimedür. Nuş-revan lafzı Fars-ı kadim lub ma‘nâsı nâ ma‘lūm iken anıñ ma‘nâsızlığına bakmayub padişah-ı mezbūrniñ evşâf-ı mahmūdesine mübenni öz tillerinde merhamet

209

mefhūmını mutazammın olan mesrūn lafzına muvâfiğ tüşürmişler de anıñla tekellüm iderler, kezâlik misvakını besvak diyorlar beş namaza lazım olan şahâret ‘ameli olmağla bu ‘aded ile müsemmi olmuş iddi‘âsına kiderler, bes didikleri beş ‘aded olub bizim Nogay ve Sart lüğatinde şin kelen kelimeniñ ekşerinde belki küllisinde bunlar sin ie söylüyorlar.

Ve ba‘zan Hıtaydan alınmış lüğatleri de var, meşelâ: Avıl çileb ‘ıyd çileb yürir dirler, çile lafzı Hıtayça yemek ma‘nâsında olub ‘ıyd aşlarından ağız timge tuğanlarından şebağasın yimege dimekdir bu lafzı Hıtaylar <keyfe aşbaht> mağalinde ketürüb biri birinden aħvâl şoraşdığda çileme diyorlar ya‘ni aş yediñ mi dimekdir ki şahihü‘l-beden ve selimü‘l-a‘zâ ğam ve ğışşadan emin şabağladıñ mı demek olur, zirā kıamdan³³⁴ emin ve emrâzdan selim olmayan âdemnin aş ve ta‘âma iştihası olmaz ve daği şayn lafzı ki Hıtayda oğşaş ve meşâbih ma‘nâsında olub falan şaynı âdem ya‘ni falanı oğşaş âdem dimekdir, şanine kıara dirler, şuret ve şekline bak dimekdir, ve bunların ğayri daği Hıtaydan vesâ‘ir milletlerden kıoşılmış sözleri de var küllisini yazmak derkâr degildir.

Ve daği bunlarda töre ehline <aldıyar> deyüb bir teğavvülleri var ki, Allah yar olsun Hudâ her işiñe yardım ve meded kılsun demekden ihtisâr idib <Aldıyar> dirler sultân hazretlerine padişahım çok yaşa, Buğara emirine hazret-i emiri Hudâ manşūr ve muzaffer kılsun demek kibi bir du‘â ve şenâdur ibtidâ Özbek Hınnıñ icad itdiki vaz‘ ı imiş. Böyle ise kadim Nogay

³³⁴ فمدن؟

hanlarında dağı varlığı melhūz olub lakin ğaberi bize vāşıl olmadı zan idilür ki ğanlığ münğariż oldıktan ōñra metrük ve müsenni olmuşdır, egerĉi Ķazāđıstanda dağı ğanlığ bitib töre ve ğanzādeler elinde ğükümet ğalmadı ise de aşlını neslini

Tevāriğ-i Ħamse 14

210

ri'āyet törelere Aldıyar demek henüz ki vardır fağať bu künde bu re'āya Rusya teb'ası olan Ķazāđnıñ ğartlarında ğalub yaşlara töre ğara berāber oldı, ōyle ki bundın on beş, yigirmi yıllar muğaddem iñ adını törelere 'umumen Aldıyar demek bilā terk aytulur iken ğālā tañlab Aldıyar dir oldılar, az yılda bu da ğalur kibi körilür, ve dağı <mirza> deyüb bir sözleri var aşlı mirzadır, lüğat-i 'Oşmāniyede mirza 'acem elğabından olub bik dimekdir ōyle ki AĦmed Mirza kibi bir isimniñ aĦirine vaż' ve irad olunursa şahzādelike delālet idib mirza AĦmed kibi isimniñ evveline vaż' olundığla kitābdan ağındı mağamında olan ādeme lağab olur dimişdir, eh. Ama Ķazāđda murza ismi saĦi ve cömerd ādeme ıtlağ olunur cömerd civanmerd dimekdir, Molğulda Cömerd ādeme ĉölen dirler Ķazāđda dağı müsta' meldir.

SaĦi ādeme mirza demek vallahu a'lem bundın nāşi olsa kerek ki māverā'ü'n-nehr ğanunında ğükümet tarafından en'ām ve siyurğala müsteĦağ zevāt küllisi mirzaların ğať e ğalemi ile ğanğa ma'lüm olub siyurğalnıñ teslimi dağı mirzalar elinden tarğatılır olmağla şahrāyı 'avām en'āmı mirzalardan bilüb saĦa ve mürut mirzalarda deyüb i'tiğad iderde kendi ğabilesinde olan eşĦiyāları buña ğıyas ve teşbih ile mirza <murza> dimişler ola.

Ve ba'zan olur ki hiç bir lüğate mülāĦĦığ ve hiç bir ma'nāya müstenid olmayub mücerred lafızdan 'ibāret kelāmları da olur. Meşelā: Serasını aytamın dirler binā kāh bulsa ya bulmasa demek silkinde bir sözdür. Ve dağı bir mühemmili ğuşa ğılıb söylemek Özbikniñ her baťunında var ise de bunlar da ağleb ve ekşerdir meşelā kesi mesi adam madam colavĉı cobavĉı cürkünĉi mürkünĉi kibi sözlerini pirev yaylav edā iderler. Ve yine bir nesne bir isimle müsemmi olsa küllen Ķazāđiyede kāne biri biriyle ğaberleşmiş kibi cemi'si ol lehcede müttefiğ olurlar. Meşelā sebğan yılı ya ki ğoy yılı ğar köb yağub uzağ yatsa aña ağ tığğan

211

ya ki albastı ğar at ğoyarlar. Eger ğış yaĦşı ölse ğar az yağub irte ketse aña ğara ĉolāğ tığğan ya ki ğoñır ğoy ğoñır ala ğoy deyüb mezbür ğışlar küllehüm ilatiyede ol isimle cāri olur. Ve bundın mā'adā 'alāyim semāviye ve nücüm 'ilāviyeleri dağı öz zebanlarına ğarb idib <ğıştlaniye> ya'ni ğos ğazĦnı ğuşağlıyan ğoyuna teşbih idib ğoy ğuşağı diyorlar. Şeryayı toblanub turdığıçün ürkken ğoyuna oĦşadub ürkir diyorlar. Cedi Yuldızını Timur Kazuğ deyüb farğdanı arğanlayan at kibi aylanub yür diki üçün ağ buzat diyorlar. Anıñ arğasında tögere kelib yürdiki ile <benāt-i na'ş> yuldızına kāne ağbuzata ğaşd ğılan uğrıya teşbih idüb yeti ğarağĉı diyorlar. Beher ğal her birine bir mişal ketürüb özlerine muvāfiğ isim birle şebt iderler. Ve bu yuldızların ğible ğuşuşında medĦal-i 'azimi oldığıçün tetimmemizniñ bab-ı

kıblesinde bir az beyân idüb maḥali tefâsirin kaysı ayetinde ve keteb-i küğatnıñ qayı fevâşılında idikini ol babda kösterirmiz lazım idenler andan istesünler.

İmdi Etrâknıñ her şu'ubında muhteliṭ kelâm-ı 'Arab ve zebân-ı Farsî var lakin anları bu tâ'ifeniñ tillerine kıyas kılib bulmıyor. zîrâ Qazaqdan ğayi qabâ'ilniñ ekşeri mütemeddine olaraq her 'aşırda ve her devirde 'ulemâdan 'âri ve oqımaqdan ḥâli olmayub kitâb yüzinden körüb ma' nâsını bilüb feşâhat-i kelâm ve tâşir meram üçün aralaşdırmışdır. Ama bu fariq-i kıtab körmeyüb oqumaq yazmaq bilmeyüb faqat ağızdan ağıza aytula keldiki evvelde ta' lîmi oldıklarına ve işitdiki sözlerin ontmayub keldiklerine delil kâfidir felhezâ bunların köhne aḥbarlarına kulaq şalmaq târiḥ ve neseblerini i' tibarğa almaq ve ḥikâyelerine i' timad kıлмақ mümkündür. Qârit ve kâriye âdemleri var olan yaşlara bizden vaşiyet ve naşihatdür ki fırsatı fevt itmeyüb anlardan selefleriniñ sözünü işidüb tiñlemek kerek. İstünk³³⁵ bulmasa iskünk yokmuydı demek bundındır. Ve anlardan

212

işden sözleri cerḥ kılmayub ve şerḥ daḥi kılmayub bir kışşayı kemâ ḥaqqâ tiñleb nöbet ikinçiye keldikde nağmenin kulağını burub köylemiş kibi çinlab kürkli³³⁶ maḥalde ḥatırına şalıb ara sıra iyi dib ğankleb³³⁷ böyle su'al kıлмақ kerek vâlâ ḥaḳikat ḥâl faşıl olmıyor müdde'âda ḥâşıl olmıyor. zîrâ cerḥ kılınsa mes'ül ikinçi sözünü yine bi-kâre çıkarır deyüb köñlindegi bildikini tamam aytub yitgürmeyüb. Şâni ba' zı sözler tertibden almaşınub inkigayından³³⁸ ötdikten şoñra aytmaq ve şoramaq daḥi iske kelmiyor. Şerḥ kılınsa şâ'ilniñ sözünden istifâde kılındığı melḥûz olub o kadar i' timâdı kalmıyor. Bes bunları evvelden işidile keldiki kibi ve tamamen oqub añladığı kibi keyf mâ yeşâ' söyledüb men ba' d artuğımı artqa taşlab kürkli yerden yazmaq kerek bir niçe ḥikâyelerniñ ictimâ' ı ile ḥaberniñ ḥaḳikati ma' lûm olur. <Ḥaz mâ şafâ da' mâ keder> böyle mevâzi' lerniñ bünyadıdır. Bu naşihatim sebebi şabî ve murâhık iken vaqtimde söze hevesligim olub qartların ağızına kulaq koymaq ṭab'ımdan idi. Ol künde işiden aḥbarlarımı bu künde bilür âdem az qalmışdır ol eyyâmlarda şecere âdemler her yerden tabılurdı her baṭundan bulunurdı elan eşyâḥlar azalub karyeler kelmeyüb yaşlardan bu babda şöhret çıkarmış burunğı vaqitde işitmiş dastanlarımızı ba' zını bilüb ba' zını ötmüş qartlara ḥavâle kılib bunu teya bersün falan ekem aytub oturuçı idi men ança o qalmaq kalubmen diyorlar. Böyle olsa baz bir iki devirde ya' ni illi altmış yıllarda şecere âdemler bitüb aḥvâl-i mâzîyeden ma' lûmât viren kimse qalmayor oḥşaydır semâ' ı aḥbardan cem' olmadıqda Qazaqğa iskiden qalmış tevâriḥ kitâb yokdır. Faqir kadar yıllar aqtarub bir kitâba zaferyâb olamadım. zamânımızniñ yaşları oqumaq yazmaqlarına mağrûr olub ağız sözden daḥi ayrılıb qalmasunlar ve's-selam.

213

³³⁵ ایستونک

³³⁶ کرکلی

³³⁷ غنکلب

³³⁸ اینکغایندن

yuğaruda <tayabersün> deyüb söz ötdi tayabersün dimek andan nağıl idilen sözniñ şevabı müteveffanıñ ruħına tiksün ya'ni merħüm ve 'aliyye'r-raħme maħalinde ketüren du'ā ve şenādür ki kelāmda ihtişar üçün raħmet ve şevab lafızlarını zāmirinde tutub faķaķ tayabersün ile iktifā iderler.

Karye ya'ni ķārit ādemlerniñ 'ibret algüdeķ ğarib sözleri köb lakin anı i'tibar iden azdur. Ayközde üstazımız Molla Muħammed Şādık ğazretten menķüldir Ķazaķ ğalkı bu nadanlıķlar birle sözleri taħķik-i taşavvufdır dir idi. Bir <Biy> ya'ni ğākim zī şan şağlıķında ağzı perişan bir ādem idi. Mürezzı müşettid olub muti müşāhede ķılındıķda evlād ve aķran ve niçe ķabileniñ eşraf ve a'yānları cem' olub ake bizlere nime naşihat ķılursız ve nime vaşıyyet ve maşlahat virirsız didiklerinde müreyyız mezbūr cevāb virüb men yetmiş yıldan ziyade içleriñizde turdım yağşıdır yamandır bildikimi sizlere didim şimdi bu ğāle irdim 'azrā'il eline ķirdim sizler köb birle toḅ birle ķalursız maşlahat bulsa bir birleriñizden alursız men yalğuz başım yürmeğen yirge barurmen körmegen ilge barurmen bilgenleriñizni maña öğretüñiz mendin nime şorarsız deyüb ğatim kelām ilmiş. Feve'di olan fikir ķılsun ķayu derece mazmündür diye söyliyordu.

Yine aytur idi Ayköz divanına ibtidā keldikimde bir bay ādeme meni teklif ķılıb alıḅ vardılar muħtazar ğalinde idi başı üçünde oturub kelime telķin ķılmaya başladım. Müreyyız bu kemdir deyüb şordı. Birisi cevāb virüb divandağı ukaz uluğ ğazret Dimla İmam Ağund falan deyüb boyumdağı dāhili ve ğārici var 'unvan ve şavletimi kim küs ķılmayub yitğürdiler. Müreyyız bunu işidüb üy bay orş³³⁹ koyğan ukaz mağan kerek imes üyine barsun iman aytuğa ğāce kelsün ğāce bulmasa aytmaymın didi. Balaları menden uyalub taķşir 'ayb

214

Ķayamañız aķıldan yazğan alcuğan çal deyüb ğatırımını aldılar köñlime teselli şaldılar. Vāķı'an ğazret kibi üstazķil olan ğatm kerdezātı sevadı yoķ ğāceye tiñ körmediki teselliyi muveccib ider işdir

Ba'de çalını ğāce keldi deyüb aldadılar közini açub üy carıķtaķ³⁴⁰ peyğamberim curağanı aķ süyek ulyamay belkenüñdi aytabir min artuñdan ayara bireyün dib kelime-i şehādet ile can virdi diyordu. Eger bu zamānda bizler ve bizim emşalimize böyle diseler bu sözi kendimize naķş bilüb ağza almaydıķ ya'ni i'tibara aldığından 'ar idüb söyleyemedik. Bir taķdir ağza aldıķda falanı kāfir buldı dinden çıķıḅ evveldi zeberdest dimladan sevadı yoķ ğāceyi artuķ bildi deyüb müzemmit iderdik. Ama ğazret-i merħüm kibi 'azizler böyle sözniñ zāhirinden köz yumub başınna ŗalurlar ki ğāce nesl-i Resul deyüb muħabbet iderler. Ukaz Rus tili deyüb nāmından nefret ķılıb yıraķ kiderler.

Yuğaruda yazılmış carıķtaķ lafzı yaruķ ve ruşen dimek olub serac ve çerağdan kināyedür. Feğvā-yı kelām bizleri zulmāt-ı küfrden nur-ı İslāma çıkaran zātınıñ budağı dimek olur ve her bir teberrük ādeme ve muveccib tercib zevata ve her bir ğürmeti lazım olan şey'e böyle diyorlar. Curağat sülalāt ve ferev'āt ya'ni budaķ ve nesil ve neseb dimek olur.

³³⁹ اورص

³⁴⁰ جارقتق

Bu t̄a'ife vahşiyet ve bedeviyet ile mutaşşif cehālet ve zehālet ile müstezim oldıktan içlerinden bid'at ve hılaf-ı şer'niñ 'afşırı³⁴¹ ğayri mümkin ama muķābilinde insaniyet ve ihsaniyetleriniñ ihşası dağı ğayri mütemekkindür. Cehālet ve zehāler kibi mu'ayibini ve meşālibini zikir idüb mehāsin ve merāsimni yazmadığımız inşafdan olmaz. Evvelā bunlarnıñ bir hāşiyeti özleriniñ nādānlıklarını moynına alarak bizniñ nādān Qazaq ni biledi nādān Qazaqni körgen bizniñ Qazaq nādānlık menen ni dimeydi bilmeslik menen ni cimaydı diyorlar. Bilmezlik fahr degil nādānlık maqtanu degil lakin bilmegenni bilmek insāniyetdür çünkü bilmezlikni cehl dirler

215

devāsı āsān olub bilmedikini bilmeyen buña cehl-i merkeb dirler devāsı yoķdur 'azim dimişler. Buniñçün bed du'āda öziñ bilme bilmegenniñ tilni alma ya'ni bilmegenüñni bilm cehl-i merkeb ol dimekdir eger bilmegenni bilse idi elbette bilüb itkenniñ sözini tiñler idi aniñla 'amel idüb neticesini körir idi

Şāni konağaşı didikleri bir körkem fi'illeri var şöyle ki bir misāfir yaz olsun kış olsun kerek kiçesi tün yarısı olsun kelüb üyine kirse otunni yağub ısıunub şuvını alub çaylanub kizini alub çaylanub her kaçça rahatlınsa aña rencimiyorlar belki uykusından uyğanub töşekinden turub hıdmetinde bulurlar mü'ennetni körirler. Şālişe bir āem bir üyniñ arķasına kelüb mihmanmın didikde kondırmasalar irtesi biyelerine varıb çağırtub aña cezā kiserler bir ādem bir caya varmaķ bulsalar atına minüb bir hıbe azıķ almayub kisesine bir çaķa pul dağı şalmayub birden bire konub tüşlenüb niçe yüz belki miñ çağırım yerleri yürüb ilinanub kayturlar. Eger atı arımaķ tonı isķü mak kibi bir nesneye muhtāc ve muzaţtar olsalar özine münāsib bir ādeme tamur bulub ol dağı buniñ hācetini çıkarıb yola şalur çünkü böyle ihtiyacı vakitte lazım nesneyi şatub almaya bazar ve aña virmeye elinde aķça olmadığından beynlerinde <Tamur> deyüb böyle bir kanun vaz' itmişler ki ol sefer anı yonadıktan şoñra kilesi yazında buña kelüb ol dağı kerek nesnesini şorab alur bunı kulķa dirler. Fi'l-aşl kol alķa dimekdir ki yardımlaşmaktan 'ibāretdür. Tamur lafzı hācet çıkarmaķ ef'āl hasenesinden istinbaţ idilen isimdir ki okuyanusta insāniyet ve ihsāniyet ma'nāsını mutaţammın <teķavvül märe'yet tamur ya ey insana ihsan mene> dimişdir. Tamurlığınıñ özlerinçe her cihetden fā'idesi köbdür şöyle ki birbirlerinden mal yoķalsa bu tārafa kelene bu tamur yoķçı ve süreķçi o tārafa varana

216

o tamur süreķçi ve izleķçi olub re'āya-i dostlık iderler. Hāliş niyetde olan tamur ahiri kıdā bölüşürler aldav niyetinde olan tamur ayağı barumta³⁴² ile cüdā bölüşürler. Barumta demek ğaşb ve serķayı müştemil lafız Türkidir. Ve olurki bilā hācet tamur olub bir birinden nesne alışub birşelürler bu faķaţ nişāne-i aħbāblıkdur. İmdi inşaf-ı nazarıyla baķar iseñ mektüb mā sabķıñ küllisi fi'il-i memdüh ve 'arf-ı maķbül degilmi. e bunlarda mā 'adā dağı ef'āl hasene

³⁴¹ tam okunmuyor.

³⁴² بارومتا

eṭvār müstaḥsineleri köb olub cemi' sini ta' dād kılmak derkār degildir ki tamamen bilmek estin insan üç cüz'niñ içinde lâ aql üçer yıl kirmek kerek oluyor.

‘Ākıllar ‘aqlını ikiye taḳsım idüb biri ‘aql-ı ṭabi‘i dimişler bunlarda ya‘ni tā'ife-i Qazaḳda ‘aql-ı ta‘līmī olmasa da ya‘ni ‘ilm-i ihlāk ve fen ādābı oḳub bilmese de fikir ve mülāḳa ile yaḫşı yamannı fark tik ve bedi temiz kıldıḳdan bunları bedeviyyü‘ṭ-ṭavr dimeyüb medeniyyü‘l-ṭabi‘i demek ṣaḫiḫ olur.

Çünkü mücerred bilād ve imşārda mütevaṭṭın olmak ile medenī dinilmeyüb medenī demek āḫad her bir ferd ḳanun-ı ‘aql ve ḫikmet üzere ma‘āş ve ma‘ādlarına ṣāliḫ eṭvār-ı ḫasene ve evzā‘-ı müstaḥsineye mürā‘āt itmelerinden ‘ibāretdir deyü uşul-i tevāriḫde taşriḫ itmişdir niçe beledini köririz vaḫşı ṣaffet ola ve niçe bedevī köririz Felāṭun ḫikmet iş kıla

Nazm

İ‘tibār-ı vaṭan isti‘dād zāta te‘şir itmez

Tofraḳda yatmakla ṭaladan cıla ketmez

Ne ehl-i bilād olmak nādān ṣāḫib-i kemāl olur

Ve ne bi-yabanlar da gezmekle dānā cāhil ve bāl olur.

Ve bu ṭā'ifeniñ baz ba‘zı işleri var zāhirde ḫilaf kibi körinür ama fi‘l-ma‘ni bir uşüle mübenni olur, cümleden biri meşelā ḳatl-i ‘umded

217

şer‘an kıṣaş vācib iken bunlar bu mes'eleyi naşḫ itmiş deyü ṭa‘n iderler ama müstaḫḳ-ı ṭa‘n degillerdür. zīrā bunlarda ḳatl-i ‘amd ḳaṭ‘an yoḳdır kıṣaş ise ‘amdde olub ḫaṭāda ḫükm-i diyetdir. Bir taḳdīr ḳaşden maḳtül mal ile rāzı ve kıṣaşdan ‘afvı evveli bilürler. Çünkü dünya çarḫ-ı felek (nidā ve lehā beynü‘n-nas) mübādā bu ṭarafda daḫi böyle bir iş vāḳi‘ olursa soñra anlarda kıṣaş isteyüb irāde ḳan tökülmek ‘ādet olur ḫavfindan ṣiyānet ledmü‘l-Müslimīn şulḫ bi‘l-mal mes'elesini meāḫiz iderek beynlerinde bu ḳanunı cāri kılmışlardır.

Şāni mirāş ḫuşūşında ki mülk-i mirāş mecbūrī iken bunlar ṭaleb-i mirāşı terk ile inkār ve cevbi ider dirler. (leysü‘l-emr ‘ala mā ḳalvā) zīrā atası ḫayatında uḡullarına inçi ve kızlarına törkünlik nāmıyla hibe kılmak ‘ādet-i ḳadīmeleri ola keldikden ba‘dü‘l-memāt taḳsım-i mala maḫal ḳalmıyor ṣaḫiḫü‘l-beden ve selimü‘l-i‘zā ve ḳatında ṣāḫib-i mal cemi‘ mā mülkünden taşarrufi cā‘iz olub kime virse aniñ olur, dinilse ki ḫayatında evlādınıñ inçisini ifrāz itmek ile ve hebt ve ḳablet ḳavli olmadıḳça falanna rükn hibe müteḫḳıḳ olmaz ya‘ni malını yalḡuz tobçuk oḡlı rızā-i vereşe ile vereşeye vaşiyet derset idiki erbāb-ı fıḫıḫniñ ra‘nā-i ma‘lūmlarıdır. Eger şādır olmazsa beynü‘l-vereşe biri birlerine hibesi memnū‘ degildir bu terdidler taḫḳiḳ üçün kerek olub tecvīze ḳalsa (ḳabzü‘l-hibete evve‘ş-şadḳate bi ḫazretü‘l-mālik vehüve ṣākit kemā lev vaż‘ mala fi ṭarīḳ) ḳalmayub mücerred ḳabz ile etmām-ı kār olur. Bes evvelde mübennāsı böyle bir uşul-i müstenid olub ḡayet mā şurutunda ḳuşur itmişlerdür. Böyle

işlerde haramdır küfürdür kezâdur fezâdur emsâli aqvaller ile zamân tavilden câri ola kelmiş ‘arf ve ‘âdeti terke çalışmaktan ise şuruṭını ta‘lîm ve te‘allüm ile icrâ-yı şer‘ eylemek ehven olup bunda hem şer‘a i‘ânet ve hem de ihvâna imdâd olur. Şâliṣ da‘vâda ecnebiyi anṭğa kaşemke tutar şer‘i degildir dirler. Bu da bî kanun ve bî esas olmayub çünki bunların sarıklar ve kâṭi‘ tarîkleri kılmış işlerini öz yaḥşılardan yaşurmızlar yaşurmakğa daḥi koymazlar böyle oldıḡdan müdde‘i da‘vâsında bir şanlı ve işanumlu âdemini ağza alarak bunıñ aldığını ve uğurladığını falanî kimse bilür eger bilmedim diyorsa, taḥlîf ‘ala ‘admü’l-‘ilm kılsun dir fi‘il-i ġayra kaşem kılmak egerçi bu huşûşa haş olmasa da ḥaḡḡ-ı ġayr zâyı‘ olmasun üçün (e’t-teḥlîf fi‘ilü’l-ġayr innemâ yekün ‘aliyyü’l-‘ilm) mes‘elesine mübenni iderek bu kâ‘ideye karar virmişler vâkı‘an bu ḥükümleri nefsü’l-emre muṭâbıḡ tüşmiş eger böyle olmasa uğrı ziyâde öç alurdı henüz daḥi az degildir.

Râbi‘ bunlarda mesâcid ve mekâtib yoḡlığı dinde noḡşanlıḡ irâş ider diyorlar. Ama muḡâbilinde butḡâne ve meyḡâne olmadıḡı mezbûr iki kuşuru setre kifâye ider fâzâ kânü’l-emr³⁴³ kezalik bunların ef‘âllerini bî fikir teştîr ve efkâr ve aqvallerini bî mülâḡaza tekzîb ve ebṭâl eylemek ‘âlemniñ şanına ve ‘ârifniñ re’yine münâsib kâr degildir. Ehl-i beled bunları Kaзақ deyüb kametdikleri³⁴⁴ otun çöb ketüren setak³⁴⁵ ḡıdmet üçün ḡal‘ada oturan cataḡları körüb cümle aylatya³⁴⁶ Kaзақlarını bunlara kıyas itdiklerinden ve böyle zu‘ma ketdiklerindendir, nitek Kaзақ ḡalkı bizim Noḡaylardan kaçkan puskan ağzından sözi tüşkenlerini körüb külerler küllen Noḡayları böyel deyüb balalar. Bu ḡaṭada olan ṭarafeyniñ âdemleri iki yurtniñ ḡalun içine kirselerdi ne körirlerdi ninday zevatlar varlığını fehm kılurları bes her kim bir ḡabileniñ menâḡıb ve meşâlibine muṭalli‘ olmak isterse o ṭâ’ifeniñ içinde yürmek kerek ma‘reke ve cem‘iyetlerini

körmek kerek uluḡları ile ülfet olmak kerek. Biri birlerini ta‘yîb ide keldikleri diğeriñiñ esrârına kemâ yenbaḡı ‘ilim ḡaşıl idemediklerindendir. İmdi tevcîhe imkânı olan su‘al-i muḡadderelele böyle bir nev‘ cevâblar virilüb ötdi ama tevcîh ve te‘vilden ba‘id ta‘dâdı maḡdûd olmayan kâr ve ef‘âlleri daḥi köbdür bu cümleden iñ ednâsı bir kişi küñinde iki def‘a selam virmek ‘indlerinde ‘ayb oldıḡı kibi yılında iki def‘a bir âdeme körişmek daḥi şeni‘ körirler.

Ve bir daḥi akrabâsından nikâḡ-ı câyiz olanları nikâḡlanmakdan kaçınurlar bu ise bir nev‘ muḡâlefetdür ki şer‘-i şerif ḡelal iden işiden haram kibi imtinâ‘ ider diyorlar. Lakin buña muḡâlîf şer‘ dinilmez faḡaṭ meşrû‘a-i ġayr ma‘müledür cevaz ve ḡelalniñ ṭarafını müsâvi olup fi‘ili cebri degildir. Meşelâ zevcin biri biriniñ bedenine baḡmak câyiz ve ḡelal iken baḡmazsa ‘ayb idilmez. Yeti Ata ötmekünçe kız aluşmamak ‘âdetleri yaḡınlıḡı ġâyet re‘âya

³⁴³ فاذا كان الامر

³⁴⁴ كامتدكلىرى

³⁴⁵ ستاق

³⁴⁶ ايلاتيه

itdiklerindendir ki (e'n-nikāh yeba'd ve yaqrab) ya'ni nikāh yakını alıs³⁴⁷ ider alısı yakın ider kâ'idesine mübenni yakını alıs itmekden ise alısını yakın kılmak 'aqla ve nakle evfağdır diyorlar. Aqrabā ve aqrabalarından ıraklık murad iderseler aramızı süyek ayursun dimekleri bundın 'ibāretdür. Şāni bunlarda sūd imişmekden şaklanmak az oldığı şaklanmak az oldığı cihetden ve bundın mā'adā daği itiyāt ider 'aleleri var oldıktan ibtidā İslāmda üstaz ve mu'allimler ırakdan kudā³⁴⁸ buluşmağı münāsib körüb şoñra özlerinçe lazım müşebbit bilmişler ama birer devirden birli bu resmleri nush idilüb şimdi yakınlarından almak 'ādet-i tahtına dāhil olmaya başladı

Ve yine bunların 'ağd ve nikāh huşuşında 'aşrımızın 'ulemāları ihtilāf idib (nā cevaz) tārafını tutanlar 'ağd dimek şayğa³⁴⁹-i māzī ya emir ve māzī ile 'ākidinnin icāb ve qabuline mevķūf iken bunlar mücerred kudā kudā diyüşüb kıyruķ bavır cişüb bir birlerini şuvğa şaluşmaqla ol 'ağidden şayılmaz diyorlar. Amma cā'iz diyenler bunların 'ağidni 'ādeme çıkardıkda İslāmdan

220

bu kadar milyon nüfusu yaramazlığa nisbet virmek lazım kelüb bu ise nam-ı mü' mine büyük nakışa ve uluğ kemçilik oldıktan mehmā emken bir mes'eleye mübenni kılarak cevazına fetva virmek evvelidür diyorlar. Faķir naşihat iderim il yağşıları bu huşuşda ictihad idib ahalisini 'ağd-i şer'e ağdām eyleseler mollalar mübāhese ve muğālefetden tınç ve özleri molla melāmetden emin ve selāmet olurlardı. Bu kibi iba'dü'n-nükul ve'l-'uķül olan nizā'lı ef'āl ve etvārları köbdür. Lakin 'āķıllar her birini ta'dād ve teftiş ile muķayyed olmayub hemen ħamal mü'emmin bir şalağ teccessüs ve gıybetden özlerini falan itmeleri elzemdir.

Emşele-i lañife. 'Aşrımızda isimleri maħfūz iki <biy> bir cayda namaz kılmışlar her ikisi bidin ve semin ādemler imiş bunın birisi namazda zārta ider anın nāķız ve zāv' idikinden bī ħaber etmām-ı şalavat itdikden şoñra o biri lisan-ı ğalız ya'ni qalun til ve yuğan en³⁵⁰ ile şāhibine dir ki falanı sin qarañşavalğur namazda turub oşırub kıoydıñba uşı onağlağanun didikde şāhib zārta cevāben dimiş ki üy falanča aķlıñ çok iken ğoy kadaysını menen mini çuķumasun çaķusa ikevmizden neyler çıkbas disün onan zorıda çıkar dimiş ya'ni Ħudā bizlernin işimizi teftiş ve taķķıķa almayub fażl ve keremi virle ħağalarımızı 'afv buyurub 'aşıyanlarımızı mağrifet kılsun. Eer 'adeline şalsa diķķate alsa sizden bizden her bir 'ayblar tabılır ki in kiçük tövedek olur dimekdir. Elħaķ hiç bir tārife bid'atden ba'id 'aybdan 'āri degildir işlerimizi Ħudā özi āsān eylesün şarat süyda³⁵¹ müstaķim ve müstedim eylesün amin bi-ħürmete ħem. İmdi bu babda ziyāde kim her ne ki yazıldı benim bildikim bu oldu qalanı fażıllara kıoyıldı ve fevķ-i küll-i zī 'ilm-i 'alim.

Silsile-i Ecdād-ı Kazak

³⁴⁷ أليس

³⁴⁸ قدا

³⁴⁹ صيغه

³⁵⁰ أن

³⁵¹ سویده

H zret-i cen b-ı Resul-i ekrem ve nebi-i muhterem  alla'l-lahu te' la 'aleyh ve sellem neseb-i  eriflerini zikir itdikde 'adnanaa ta' d d ve andan tec v z itmey b

221

kezb 'n-ness b n dir idiler dey b lakin bu avilni n  adi  olub olmadıgında aqvaller vardır. Ma' m fih a hab-ı kiram ve t bi' in 'iz m ve selef-i  ali in ve mu ted -i din olanlardan nesebi bey n id b  zret-i Nu  ve  dem 'aleyh m  e's-sel ma çıkaran zev tlar k bdir. Bu a nazara n kezbi z hir olmayan ecd dlarını zikre zarar da i yo dır eger memn ' olursa c mlenden a dem anlar  a ınurlardı. Ve bu adar ile <Elem ye'tek m nebe' 'z-z in men ablek m avm-i Nu  ve ' d ve  emud ve'z-z in men ba' dehum l  ya' lemh m il 'l-lah> ayet-i kerimesine mu alefet lazım kelmez zir  bir silsile-i bey n ılma  ile ifr d-ı in annı n env 'ını mu it olmaz anları ecz sı ile ya'ni keyfiyet ve kemiyyet 'aded ve i' m r  ile tamamen bilmek bir v cib 'l-v c dni n kendine  a  idikinde a dnı n ink r  yo dır. Bu ma' n da selefleri  iy net var.  oyle ki bir silsile-i bey n memn ' olmayub fa a  evl d-ı  demni n cemi' ba un ve n fusını ta' d d ılma  ve anlarını n kendini bilmekde iddi'  -i c 'iz degildir bu ise idr k-ı be erden ba' id ve  ab' ' u  lden  aric olub mezb r ayet-i kerimeni n tefsirinde tefsir-i kebirni n <inne yek n 'l-murad kene mu adirh m il 'l-lahe l n 'l-mezk r fi'l-ur'an c mlete f  m  zikr 'l-'aded ve'l-' mr ve'l-keyfiyet ve'l-kemiyyet fa ir-i  a ıl> didiki avli da i mefh m  abı  m 'eyyedd r. Murad 'l-lehi bilmek ma d r-ı be er degil ve cezm ılma  da i met ur degil <e'l-'ilm-i 'inda'l-lah ve h ve 'alim> imdi  zbik atadan ayusını aza  ness blarını n  z na illeri boyna tertibi ile yazıb andan yu arusı i til flı olduğı u n terk idildi. Ma' m fih Mongul Tatar maddesinde icm len a lanur.

 zbik balası Yalanka  baba balası ırđız obar balası Bortay balası  olay balası çayın balası Baygutun u c zni n atası budur u c ze ara kil mbet  arı kil mbet a  kil mbet dey b her uisini n ismi kil mbet ama man ıb cihetinden c z ile m la ıb olmu dur. ara Kil mbet Uluğ C z  arı Kil mbet Orta C z A 

222

Kil mbet Kii C z diyorlar. Uluğ C zden uysun Kiçik C zden alun toğmı . Uysun uğulları ide iri di cayılır alun uğulları içinde e' ali cibas olduğdan isimde atalarına i tir gen uysun caylayor alun cibas diye u a lanub s ylen r turgula  olduğdan degildir. aza da urbu turgu dey b iki l gat bar. urbu demek ya da ber berlik <turgu> demek mu abil dimekdir  ah arda ı olsun  ah ecnebi olsun. Me el  uysun alun turguda ber ber iken ferz n uysun oğlı calayor ya da aluna ti n ya'ni bir yılda toğmı  urda  olsalar urbu dinil r turgu dinilmez farkı budur.

Orta C zden altı uğul bar bu a Altı Arı  dirler Arđun Nayman onkrat ıba  ve A  Kiray, a irđi ikisi kiçik  atundan imi  ek er nessabdan b yle mesm 'dır. Ama ba' zilar ıba  ornuna Uyđurat isimli bir z t  zikir id b bir tuğrıdan toğanlarına  fkeleb T rkmen içine senk b ketmi  ve ba' zılarını uzanke barub yetmi  diyorlar. Yeti Uzan ne yerde dey b  oralsa

Hıtay içinde kıışı az yılını ekşeri yaz bir yer imiş deyüb kollarını şark semtine seltayolar ol yere āsān kayğudan ğayri ādem varmamış deyüb söyliyolar. Āsān kayğu aşlı Noğay imiş Çingiz Hānnıñ mu‘āşırı olan Maykı Biyniñ altınçı nebiresi diyolar. Uluğ Cüzde yine bir Mayķu Biy bar ol degildir. Ba‘zılar Uluğ Muḥammed Hānnıñ tevvābi‘inden deyüb bu şüretde Noğaynıñ babalarından olur ziā Noğay ismi Uluğ Muḥammed Hāna ayarub varmış Tatar Mongulnıñ evlādına ıtlak kıılınub soñra tağlıben o memleket ahālisiniñ küllisini şāmil olmışdır. Āsān atanıñ muķal ve meşelleri Kāzākıstanda ma‘rūf ve mu‘teberdür ğarib hikāyeleri var. Ba‘zı muķalleri maḥali ile yazılır. Hālk üçün ğamḥār āhret üçün bi-dār bir ricāl seyyar olmuş dünya darğını ve müttāki naķıyy zāt imiş. Tavlık ya‘nikiçe ve kündizi üçe taķsım idib namaz-ı hıftin din soñra dünya işindin bir işke el urmayub kimse

223

ile bir ağız geb kılmıyor tañ atķunça tilinde zikir dilinde fikir āhret olub ğin kıyamda bir az kaylule kıldıķdan soñra kündüzini tamam dünya ğamıyla ötkerir imiş ‘ömrinde bir mertebe küldikini kışi körmemiş işi dāyim ve eyim oldıķdan kayğulaķıb ķonmuş zamānesi ḥanlarınıñ ef ālinden nā-ḥoş olub zevāl-i devletine işāret ḥayli ḥayli zamān bular ķarağay başın ķurtan ķalar meşel-i meşḥūr bu zātın kelāmı imiş ma‘nāsı bir nöbet ile Ablay Hān maddesinde taḥrİR idilür. Hān bir kün kendi ķoş bazlığından faḥr kıılıb ata ķoladunni kayırub ķav alguzdım didikde āsān ata dimiş ki ķoladun ķoşnıñ ķavli idi aķ ķoķuşnıñ aşlı ķarabaylab³⁵² ḥālkınıñnı ḥor bular ḥānnıñ nesli deyüb ḥānnıñ bu ķafırub ata falan ādemni falan yere bik kılsam didikde ol ādemniñ aşlı pest ḥükümete nā ķolay zāt oldıķdan, turnadan caşavıl ķoysañ başıñdan kayķu kitbes tiksizden tōre kılsañ cüretünk muradğa citbes deyüb bu söz ḥānnıñ re'yine muḥālif tüşdikden muḥāllisden tārđ eylemiş bundın ötiri ya‘ni saray ḥānı maşlahatdan taşladıķdan soñra Kāzanda Uluğ Muḥammed Hānnıñ ḥuzurına vardığı menķüldir bu şüretde evvel kıçik Muḥammed Hānnın tevvābi‘inden olub ba‘de Uluğ Muḥammed Hānnıñ ittībā‘ından olmuş olur. Beher ḥal niçe ḥanların devrini ötkeren uzaķ yaşamış ādemdir zamānında ihtilāf oldığı da yaşdan nāşi olub bunıñcün ḥanlar buña ata deyüb ḥitāb ider imiş. Aşıl ismi Ḥāsan iken āsān ata deyüb mükaķķıb olmuş Orta Cüz Altı Arış(*) dinilüb idi <ers> ‘ars ma‘nāsında yığaç tikmekden tercüme-i ‘Arabīdür. Bir ādemniñ şalıbı ya‘ni bilinden altı ķabile il bulub evvelgi iki cüz’ge ğalebe kıldıķdan uşūlini yığaçā fer‘ni şāḥa teşbih eylemişler iḥyānen maķam-ı teşekkür ve imtinānda

(*) Ārış ers demek <ers> ‘ars ma‘nāsında olmağla altı budaķ olub kökermiş dirāḥta teşbih itmişlerdür.

224

ve men veche maḥal temeddūḥ ve iftiḥarda: yapanda yağuz butaķdı tirek itken Ḥudāyım* tamaķlab Afğan bulaķdı tikiz itken ḥudāyım deyüb bu ķāfiyeyi keşret tenāsüliden isti‘āre iderler.

³⁵² قرابيلاب

Orta Cüz balası Kara hacedür muttaki oldikdan Aq Sofi, sehâvetinden atm tay, ‘adâletinden kazı dirler imiş. Ba‘zılar bu elçablarnıñ herbirini bir atanıñ ismi deyüb Orta Cüz ile Nayman arasında dört ata ta‘dâd iderler. Bu ğalaıtdur mezbür dört isim dörtisi mu‘âbir kişiniñ nâm ve lağabıdur. ‘Ala küll-i hâl Orta Cüzden bî vâsıta ya bir vâsıta ile Nayman toğmış şöyle ki vâsıta ile olursa Orta Cüz oğlu Kara Hâce olur bî vâsıta olursa Orta Cüz oğlu Nayman olur. Nayman balası ökreç³⁵³ ba‘zılar ökreç Naymannın lağabı deyüb ökreç atı Naymandı. Kartaykanda çoçub ökreç atun alğandı kâfiyesi ile istidlâl iderler. Bu hinde ya‘ni Naymannıñ kız alğan vaqtinde kilüniniñ qayın atasına kılmış hıdmetini naql idib buña isti kilün ad koymışlar. İsti demek hoşlı demek ya‘ni ‘akıllı ve hoşyar demektir. Hikâyesi böyle imiş Naymannıñ Çobartay isimli yalğuz oğlu bulub vefât itdikde hatunı ki mezbüre isti kilündür ir kılmayub qayın atası olan Naymannıñ qolında oturmuş bir kün atasınıñ bevlinde köpükni körüb tecrübeden anamnıñ henüz bir ferzendelik kuvveti bar imiş deyüb aña hatun alub virmiş Nayman ol hatuna yakınlık ya‘ni mücâma‘at kıldıkda yaşı toqsandan tecâvüz iden şehveti bağlanmış şeyh fâni olmağla vaqt-i enzâlde ökürerek avaz ile can birmiş bu mücâma‘atdan bir uğul vücûda kelüb adını ökreç koymış

Ökreç ve ayağa yetdikde müşâr-ı ileyhâ İsti Kilünke Ökreçniñ cengesidir bu uğulğa nikâhlanmış bundın Şukurça toğmış. Ol eyyâmda Arğunniñ Altı oğlu bulub Nayman oğlu Çobartay vefât itdikde Arğunniñ babaları mezbüre İsti Kilünni cisurmız deyü cebren almağa köb hareketler kılib irâde büyük vâkı‘alar ötdikini hatta bu huşuşdan

225

tolayı vüzerâlar iki taraf olub ahırde han bi’z-zât özi aralaşub afağaya ketürdiki mürevvidir. bundın bir niçe ma‘nâ münfehim olunur ki Kazakda cisur da‘vası kadimden var ve nihâyetde uluğ da‘vâ imiş. Şâni bir tül hatunniñ muhâkemesine zamâne hanı bi’z-zât aralaşub aznı köbke yalğuznı topka tinkkerüb³⁵⁴ za‘yif ile qoynı berâber kördiki ol eyyâmda ‘adâlet ne derecede imiş. Bes böyle uzağdan ‘âdet ola kelmiş ve hanlar daği tiz elden men‘ idüb bilmemiş bir işni zamânımızniñ ukazları def‘at yok kılmğa çalışdıkları ‘ayn hamâkatdan³⁵⁵ şayıdur. Ebleniñ eline esbâb virilse tirekni tobından kararım. Tiñizni başından burarım, diyen mesel kâne bunların şe‘ninde söylenmiş imiş. Fikir ve mülâhaza idilsün ki bu tâ‘ifeniñ Rusya taşarrufına kirdikiniñ ibtidâsı iki ‘aşra qarib olmuş millet naşarada daği miras nişâ-i memnû‘ iken henüz daği bu ‘âdeti cebr ve köç ile terkine çalışmayub hemen bir tarafını il yaşlılarınıñ evzâ‘ına <âv cayına> süyeb iş tutarlar. Her işde huşuşen böyle belvay ‘âme olan kârlarda te‘enni lazımdır. Benim bu didikimden cisur da‘vası terk idilmesün zannına kidilmesün hürmeti men‘indu’l-lah ahkâm qarâniyedendir³⁵⁶ meger müdde‘âmız cehâletden câri cümleye saray olan bu kibi işlerde va‘z ve naşihat ile bi-tedric köndermek kerek idi demektir. Hatta dünya ve ahıret ahvâlinde bî haber mahrûm zan idilen Hıtay hükümeti daği kadîmi kanunlarına muğâyir bir iş ihdâş ider olsalar bir niçe sene muqaddem bazarlara çaplab i‘lân ve soñra meddâh meşâbesinde vâ‘izler çıkarıb a‘lâm ve ol vâ‘izler evvelgi padişahlarnıñ ef‘âl pesendîdelerini ve ahaliniñ anlara itâ‘at ve inqıyâdlarını ibrâm ile söyleyüb müstemi‘inlerniñ köñlini yumuşatdıktan soñra me‘mûr oldığı müdde‘âlarını ol muva‘zasınıñ ahırine zam ve

³⁵³ اوکراج

³⁵⁴ تينککاروب

³⁵⁵ ahmaklık

³⁵⁶ قرآنيه

ilhāk ile ahaliniñ kulağını kandırıp ba' de ol işniñ icrāsına aqdām iderler. Her şahab mülk ve ricāl milletniñ zamirinde

Tevārih-i Hamse 15

226

bir muqaşşid ve muraşşıdı var iken yine anı ta' cilen meydana çıkarmayub niçe türlü meker ve al ile arzu-yı mal iderler ve's-selām.

Naymanniñ devri vallahu a'lem rus hanlar eyyāmı bulsa kerek. Şöyle ki Ebulfeyz Han ile Baygara Biyni turgulaş kılıb hesaba şalsağ her ikisi on dört ata birle Naymana ve rushāne müntehi olur ki keleşekde beyān idilür. Kazak şā'irleri yukarğı yazılmış hikāyeyi ya'ni Arğun balaları ile Naymanniñ İsti Kilün huşuşında ötken vāqı'alarını olank cer kılıub uzağ uzağ söyliyorlar niçe yüz yıllar ve ne zamāndağı işleri unutmayub şā'irler biri birle aytuşub çağrışurlar.

Mezbüre hatun vāqı'an İsti Kilün dimeke lā'ikā ve emşāline fā'ika idiki ma'lūmdur. Çünkü eger Arğunniñ balalarına tikse idi evlādı Arğuna mensüb olub Nayman nāmı bi'l-külliyeye mahv ve münessi olur idi atasının ismini bu vakte kadar unutmıyub evlādını Nayman İli ile bāki kaldırdığı mezbüreniñ devr-i beyn ve diren endişelikinden olmuşdır. Dünyada bundın büyük devlet olmaz ki cesedi tofrağda çerüb mahv ve müzmeñil oldığı zamānda adı ağızlarda söylenüb ef'āl hissesi emşāl ile yad olına medğ ve şenā ile zikir kılına fi'l-haқиkat Adenk iki tarafı vardur ya hasen ile ya kabğ ile olur kabğı söylenürse dünyada evlādına 'ār ve her söylendikçe ol müntedi' azab tartar. Haseni ya'ni yahşılığı söylenürse dünya ve ahretde derecesi arta. Kimke hayatında hayratı işliyor mematında söylenmeke şālih ola ol şıdğa-i cāriyedendir. Eh.

Yazılmış kāfiyege Ökreç Naymanniñ özidür hikāyeye nazaran oğlı olur iki kolınıñ tevfiğı Ökreç Naymana lağab oğlına 'ilm ola.

Şukurca balası Tola Katay balası kataydur. Qaydan dört uğlu bar Qara Kiray turtavıl şadır metay. Qara Kiray balası İrturıbay tōri ir tōri balası Qızılum Cıranum Cıranum balası

227

...³⁵⁷ seyuk balası simüz Nayman bundın ya'ni simüz Naymandan beş uğul bar bir hatundan Miñlūbay tevbet bir hatundan cañğulı camğurçı ve bir hatundan ma' ihtilāfü'l-ahbar qara müvellidādur.

Bayturu balası: Taylağ, Caynağ, Ayram, Mayram; Ayramdan: Kucambet; Mayramdan: Bayus nāmında bir uğul, Maqatapay nāmında bir kız toğmış; Bayusdan beş uğul bar: Murun, Şaban, Aqmembet, Membetdir, Membetniñ lağabı qarçı olub hālā bu qabile lağabı ile müştahirdür.

³⁵⁷ ى؟

İkinci hatundan: Allahbirdi, Elmembet vücūda kelüb Allahbirdi bilā veledi'ni balasız vefāt olmuş; Elmembetden: Çurantay toğmuş, Çurantaydan: Muñaytebas, Tuma isimli iki uğul toğub, Muñaytıbasdan: Toğmağ vücūda kelmişdir. Hālā: Tuma, Toğmağ ikisi mükemmil iki bološ il bolmışlar.

Mezbüre Mağtapaynıñ zevci toğtar hāce nāmında bir Türkistanı olub, mundan: Bayceket, Canceket iki uğul bulmuş, Toğtar Hāce ağır 'Ömerlerinde Canceketni yanına alub yerine ketmiş, Canceketniñ evlādı ne yerde idiki bize ma'lūm olmadı, nessablar bundın haber viremedi. Amma Bayceket vālidesi Mağtapaynıñ qolında qalub, hālā bu evlād sikiz bološ miğdārı ildür ki Timur Şuvdur Buncun Çöçek Bahta evāhisinde yüren ilniñ ekşeri bunlardur, ba'zılar Mağtapay bayusınıñ ...zidür³⁵⁸ didiler. Baysunıñ oğlı İr Şarı olub hālā mürevvin deyüb mülakqıb olan iller mezbūr İr Şarınıñ evlādıdır. Merden³⁵⁹ İr Şarının ...çesi³⁶⁰ olub ismi Aq Bike iken gāyet büyük mervenli oldıqdan ...unı³⁶¹ iriniñ ismini setr idib, evlādı mürevvin ile mülakqıb olmuşdır uşbu künde mürevvin sikiz bološ miğdārı ildür.

İhtilafa nazaran bayceketniñ anası olan Mağtapay, Meyramnıñ kızısı olursa bayusınıñ ağıtı olur, Bayusınıñ kızısı olursa: İr Şarınıñ ...hi³⁶² olur. Evvelgi şüretde Mağtapaynıñ evlādı bayusınıñ evlādı ...³⁶³ Turgulaş; ikinci şüretde: İr Şarınıñ evlādı ile Turgulaş

228

vulub böyle muqābil ve Turgulaş oldıqdan merun ve Bayceket köblikde biri birilerine tefevvuklık iddi'ā idib tefahürlernürler, bu iki qabile bološ 'adedinde berāber ise de hana ve nüfus 'adedinde tahminen merun ili ziyade körinür.

İmdi bu ceridemizde: Qazaqñıñ aşlı māde ve māyesini yazmaq mağşadımız oldıqdan fūru'ını taṭvīl kılmayub burada toğtatdıq yazıb almış ve eṭrāf ceānibde kelmiş mektüb ve cem'ilere nazār kılsağ yalguz Orta Cüz' bir mücessim kitāb olaçaqdur. Eşnā ve iş, aqrabā ve hış ādemlerimiz her biri bir kelām ya bir haṭṭ-ı selam ile şecere ya'ni nessab ve müverrih ādemlerdin diğkat kılıb şorab irinmeyüb yazıb bilümlü ādemlerni ırāq ya vağdin at yiberib aldırıp aş ve çayğa qandırıp üyelerine qondırıp ba'zılarına keyüm ve ba'zılarına ança munça beyüm birdikleri mesmū'mız olub bī qarar memnūn ve fevkü'l-gāye mesrūr oldıq. Biz ne devrimizke bir kelime sözimizi şunçalıq ri'āye ve bir saṭır haṭṭımızza renc bī gāye kılurlar Allah rāzı bulsun Hūdā ecrini birsün dost şādıq bunlardur. Bu kemher zevātlarnıñ nam-ı 'azizi ve kelām-ı lezizi yibermiş Qat'aları ile bile defter ağırde yazılır. İnşā'-Allahü'r-raḥman.

Defter-i ağır didikim üç cüz'niñ fūru'ından ta uşbu 1300 devrimize kelinçe Qazaqiyeniñ meşhūr ve ma'rūf olan ādemlerini yazaçaq kitābçemizdür, çünki dostlarımız bu tārihçemizi te'hıre mecal qoymayub qalem-i ğarib ve 'ibārāt-ı 'acib ile mektüblar könderib şe'nimizden ziyāde medḥ ve talṭif ile bu hıdmete tahrik ve tergib ider oldılar, ez cümle Molla Yoldaşbay

³⁵⁸ قزی دور

³⁵⁹ مردن

³⁶⁰ چه سی

³⁶¹ ونی

³⁶² حی

³⁶³ okunmuyor.

Efendi bir nāme ile iħtiyarımızı elden alub kelāmından fazla alemine ve cümleden ziyāde keremine taħsīn itdim, müşār-ı ileyhniñ mektūb mergūbı yibermiş risālesi ile me‘ā bu kitābçemizniñ aħirine ilhāk idilür inşā'Allah, ta‘accübüm bundındır ki bu aħbablarım meni körmemiş iken matanan idikimi neden bilmişler keşf ile mi yaħud düşünde mi

körmüşler ne ise yazmas birirün tükerekden tebrikleb bu hıdmeti benim boynıma koydılar buña lāyık kördiklerine de köb teşekkür iderim. Elhāmdulillah.

Elhāşıl niçe meşāgil mevāni'leri bir taraf iderek buraya kadar yazıb keldim kayusına Hüdāyım kuvvet virsün ervāhlar meded kılsun. Ur³⁶⁴ muḥabbet ur muḥabbet ur muḥabbet ḥamsemizniñ şālişi olan Qazaq maddesi burada qararlanub men ba'd rābi' i olan ḥanlarnıñ ḥāline dā'ir ḥaberler taḥrīr idilür. İnşā'Allah te'āla!

Ḥanlarnıñ Aşlı Çingiz Ḥan

Çibgiz Ḥannıñ Çin adı Timurçindür 'ilm-i ḥarbde maharātından ceñ³⁶⁵ enkiz yaḥud bütün dünyaya mālīk olur zu' mıyla Cihāngir laqab ...nulmuş³⁶⁶ taḥrīfle Çingiz ve Çingis söylenüb qalem daḥi kelāma muvāfaqat ider ...ni³⁶⁷ ceñ enkiz ya ki cihānkiz yazılmayub Çingiz ce Çingis yazılır kider.

Ba' zılar Çingizniñ anası bekar iken bunu vücūda ketürdikden taḥkīk ...ñ³⁶⁸ oḡlı dimekle çin kız ile tesmīh kılınmış deyüb cuhhāllerini ...ndirir³⁶⁹ mertebede buña muvāfık senedler söyleyüb ve bu sözler Moḡul tevāriḥinde varlığı daḥi ma' lūm olub lakin İslām tevāriḥinde aşlı ...li³⁷⁰ evvelden yazıla kelmekle aruqça maqtamaq atasızğa çıkar meşeline ...kes³⁷¹ Moḡul tevāriḥiniñ medḥ ve mübālağasından iḡmāz-ı ' ayn iderek ... kitāblarımızdan kördikimizi derc eyleriz. Çingiz Ḥannıñ aba ve ecdādları ...³⁷² ḥanları maddesinde yazılıb kiçdi yine tafşili Moḡul Tatar maddesinde³⁷³ keleşektir. Çingizniñ dört oḡlı bulmuş. Çuçi Ḥan Çāgantay Ḥan Öküday Ḥan Tulı Ḥan. Bağdada Müsta' şım ḥalifeyi ... idüb eşrefü'n-nas olan āl-i ' Abbasnıñ zeval-i devletine sebep ... ḥafidi ya' ni oḡlınıñ oḡlı Hülakü Ḥandır. Lā mallarnıñ elindegi ... nāmeniñ sözi daḥi İslām tevāriḥine muvāfık tüşüb meger ...ülleri³⁷⁴ isminde Şāğaday Onguday kir şancu kirdürma deyüb

cemī' Moḡulistan Ḥanlığı müşār-ı ileyhümā iki kirniñ sūlalesinden deyü söyliyorlar.

Ḥabduq Şorbuku Bilkütü nāmında iki biradı³⁷⁵ ükesi varlığını daḥi baña yazıb virdiler. Çingiz Ḥan bī iman şaқи ve yaman put perest ṭāliḥ duzaḥi lafzı tāriḥ bir kāfir bī din ve zālīm bed kin

³⁶⁴ اور

³⁶⁵ ئۇ

³⁶⁶ ئۇنى؟ unutulmuş olabilir. nun yerine belki te

³⁶⁷ ئۇنى؟

³⁶⁸ ئۇ؟

³⁶⁹ ئۇندۇر؟

³⁷⁰ ئۇلى؟

³⁷¹ كىس؟

³⁷² ئۇ؟

³⁷³ ئۇندۇ؟

³⁷⁴ ئۇلۇرى؟

³⁷⁵ ئۇرادى؟

ola turub Haq te'ala hazretleri buña şol kadar baht ve iqbâl-i dünyevi virmişki bütün rebî' meskûnı zelzeleye tüşürüb cemi' müluk bunıñ zarbindan penah ve harbinden melâz istemişler. Böyle meşhûr 'âlim oldıqdan hâlâ hanzâdeler töreler nesebini Çingiz Hana çıkarırsalar aşil zâde aq süyeklikinde iştibah qalmıyor. Küfrinden şarf-ı nazar saltanata şâyeste hükümeti âraste şavleti hob mehâbetli 'gazub müdebbir ve mezbûr bir zât olub teb'asına cârî kıldığı qanunları evlâdınıñ mülkine esas ve maqbûl-i nas olmuş hatta İslâma kelen evlâdları şeri'ate cüdâ muhâlif olmayan resm ve yasalarını ibkâ ve icrâ eylemişlerdür. Maraž mevtinde aqrân ve a'yânlarını cem' idüb <keman> ya'ni şadaq <yay>nıñ oqundın bir baylamnı bağlab keltürüb bunı şındırıñız deyüb ellerine ve birdikde cümlesi alub kuvvetlerini şalıb şındıralmayub qoymışlar. Ba'de oqñı çişüb her birine birerden virüb şındırıñız didikde beram beram şındırmışlar. Bunıñ hükmetinden şoradıqda sizlere temşıldür şöyleki eger külliñiz ittifaq olub maşlahatıñız ayrulmasa sizlere hiç kim zafer bulmaz barçalar size aş ve azıq olur hemmeler size hıdmet kılor emriñizçe yürir. Eger teferrüdlik idüb aralarıñıza tefriqa tüşse yalguz yalguz qalub her biriñizni her kim qallenüb âdemleriñ havâri ve hâdimi olursız dimiş ittifaqda öyle bir haşlet ve hâşiyet var ki meşelâ kâğıddan qurğan qurayda qural içinde 'askeri hatun olub ittifaqla kılsalar düşman anları ala bilmez. Eger qurğanı timur 'askeri ir cümlesi nayzakir kuvvetde meşel şir olub da birlik ve ittihadları yok ise düşmana muqâvemet ide bilmez aldırır dimiş. Çingiz hannıñ bu kibi zâde-i hâtırları köbdir.

231

Bu bî imanıñ ehl-i imana zararı cümleden azarr olub evâ'il-i İslâmdan o ana kelinçe Müselmanlar böyle bir nâkis ve bunıñ kibi bir cefâkeş körmemişler iken neslinden Berke Han Gazan Han ve Toğaytemür emşâli zevâtlar İslâm ile teberrüklendikde babası Çingiz küfr ile harab kıldığı şehirleri şeri'at ile ma'mûr ve mu'atır ve zulm ile qara kıldığı caylarını 'adâlet ile memlû ve münevver eylediler. Huşuşen âl-i Cuçi ki Saray ve Qazan ve Qırım ve Aştar Han Buğara ve Semerqand Ferhana ve Türkistan ve küllen Qazaqistan hanları bu nesilden olub birâderleri evlâdına tefevvuq ve tegallüb itmişlerdür. Çingiz Han arazi isyanıñ ekşerine ve Avrupa bilâdınıñ ba'zına dañi mâlik olub gurur-ı câhilânesinden niçe kıla'ı katl-i 'âm ve niçe bekâ'ı telef ve i' dâm kılmış ise de ahâliniñ din ve diyânetine qat'an dañil kılmamış. Ve Emir Timur küffar ile muṭallıqan muhârebesi olmayub huşuşen ehl-i Naşaraya dini şöyle tursun dünyasına bir zarar tikürmemiş iken elhâlete heze yer yüzini 'adâlet ile aqartmaq iddi'âsında olan Avrupalılar kiçe ve kündiz tebdildin ve tağyir-i âyin efkârında misyonirler çıkarıb mille ta'arruz itdikleri müşâr-ı ileyhümâ iki mülkniñ ṭurbduyânesinden³⁷⁶ nâşi zuhûr iden katl-i 'âm ve ğaratından işd ve anlardan vahşiyâne şudur iden her qabâyiğden ekre ve her habâşetinden ehbeş körinür. Böyle bula turıb yine millet Naşara müverrihleri uyalmayub 'adaletden dem urırlar.

Evlâd-ı Çingiziyeden iñ evvel İslâma kelen Berke Han olub sebeb-i İslâmını böyle söyliyor ki beled-i Sarayda bir kün Sarayında tenhâ oturmuş iken bir hirre <mışık> kelüb üyiniñ tevrinde³⁷⁷ turan Burhan ya'ni butınıñ aldına qoymuş aşını içâr zirâ Mongul Qalmaq halkı aşınıñ aldını Burhanna birmek bismi'l-lah menzilesinde bir resmleridir. Taşqarıdan hatunu

³⁷⁶ طور بدويانه سندن

³⁷⁷ تورنده

kelüb ayaqda aşnı boşaldığını körüb hanğa aytur ki Burhan aşnı içüb bitürmiş. Bu ise özlerinçe büyük bir tefe'ülniñ imiş. Han buña zâhirde serürlenmiş kibi olur da baında 'aceblenüb bu

232

nedür ki elden yaşamış bir cemâdnıñ aldına aş koyub mışık içse burhan içdi i' tıkad ider. Menke közimle körüb turubmın körmeyenler böyle yalgana aldanub inanur imiş bu 'âkıll işi degildir diyerek teftiş-i edyâna ya'ni din izlemeye tutunmuş. Her milletniñ dinini tikşürüb körüb İslâm dinini bekenmiş de Mecûslikini terk idüb Müselman olmuş. Bunı halkına i'lâm kıldıkda hanğa tab'iyet niçe miñ Mongul Tatar iman ile müşerref olmuşlar. Çünkü başında 'aqlı var dâna nefsine gâlib tevânâ edna tefekkür ile haq ve bâtlını fark iderler âdemler fikir kılmadıktan hayvan kibi inri yola kiderler. (evle'ik kâlâ ni'âm bil hem azl) böyle bî temizlerniñ haqqındadır

Ama Ğazan Han 'anzâdesi Baydu Han eyyâmında Tebriz ya Herat velisi iken veziri Nevruz Bikniñ telkini ile imana kelüb Nevruz ise kendiniñ 'aql-ı 'azizi ve fikir şâ'ibi ile İslâmiyeti kabul itmiş zât idiki tevârihlerde mezkûrdur. Ğazan Han Müselman olmadığı kün 400 miñ ya 600 yüz miñ Mongul Tatar terk-i âyin iderek Müselman bulmuşlar Tatar Mongulniñ ibtidâ kabul-i İslâm kıldığı meburin iki hannıñ eyyâmında ise de rasuh tabdığı Özbek Hannıñ himmet ve gayreti ile olub ahalimiz arasında din Özbek Handan kaldı demekleri bundındır Özbek Han bin Tuğrul bin Menkü Timur Han bin Toğan bin Cuçi Han bin Çingiz Han olur. Altı boğun ile Çingiz Hana çıkar.

Elimizde Özbek Hannıñ tenkesindin bir danesi var haqq-ı küfi ile bir tarafında <Lâ ilh ilâl'l-lah> diger tarafında e's-sultânü'l- a'zam Özbek Han 7300 sene bitilmiş. Raqamda iki noqtanıñ biri kelime tamamı üçün koyılmış ola. zirâ resm-i haqqda noqtanıñ üç ciheti var biri 'alâmet-i harf üçün ve biri 'aded üçün şâliş kaçı kelimeye işaret olub bu maħalde murad budur. Ve ba'zan remz üçün koyulur. Özbek Han 713inçi Hicriyeden kırk bir seneye kadar Sarayda hanlık kılmış zât me'âli şıfatdur³⁷⁸.

³⁷⁸ صفات

Ṭabaḳa-i Evlād-ı Çingiz Ḥan

Çingizniñ uluĝ oĝlı Cuçi Ḥandır. Aḳsaḳ Ḳulan Cuçi Ḥan, Coḳtav aytdım Uşıĝan, Taḳmaĝı Ḳazaḳda meşhūr olub uşbu Cuçi Ḥan huşuşında aytulmuş merşiyeden bir fıḳradur. Cuçi Ḥan şaydke çıḳıb bir ḥamar ve ḥaşı ya'ni ḳulannı atdıḳda ḳulan ayaḳdan aḳsab ḳaçub Cuçi Ḥan bunı ḳovaraḳ yoldaşlarından ayrılıb mefḳūd olmış ya'ni yoḳalub bī derk ketmiş. Ḥanga ḳulannı ḳoşub yoḳladıĝı bundın imiş. Cuçi Ḥandan beş uĝul bar. Orda İcen Batuḥan Berke Ḥan Toĝaytimur Şeyban Ḥan. Ba'zılar Toḳan Ṭatar isminde yine iki uĝul yazmışlar cem' i yeti 'aded olur. Bunlarnıñ üçisi ḥan olub ĝayrısı ḥanlıḳ rütbesini nâ'il olmamış iseler de Toĝaytimur evlādındın köb zevâtlar saltanata irişmişlerdür.

Ṭabaḳa-i Evveli

Birinçi ṭabaḳaları bānī Saray olan Batu Ḥan 624de cālis-i taḥt saltānat olub bunıñ evlādındın on yedi zevāt şehir Sarayda ḥanlıḳ ḳılıb aḥiri 762de keldi bik ḥanda tamam ve müddet-i saltānatları 138 yıl olmışdır Batu Ḥan bin Cuçi Ḥan bin Çingiz Ḥan.

Ṭabaḳa-i Şāniye

İkinçi ṭabaḳa 650nçi senelerde Şeyban Ḥandan başlanub bunıñ zevāt ḥanlıḳ aḥiri 773de Ḥaydar Ḥanda tamam ve müddet-i Ḥanlıḳları 123 yıl olmışdır. Şeyban Ḥan bin Cuçi Ḥan bin Çingiz Ḥan bu ṭabaḳanıñ ekşeri bādiye nişin olub şahrāvilere ḥükümet itmişler ve ba'zıları māverā'ü'n-nehrniñ ba'zı beldelerinde turmışlar ḥan bulmışlar.

Ṭabaḳa-i Şālise

Üçünçi ṭabaḳaları Tulı Ḥan evlādından İnan zeminde 666nçi yıllardan soñra, Abaḳan Ḥan ile başlanub sikiz nefer zevāt müstaḳil ve on nefer eşḥaş emir ile müşterek ve muḥteliṭ cümleon sikiz ādem ḥükümet ḳılıb aḥiri 759de Nuşrevan Ḥanda intihāya irişmiş, müddet-i saltānatları taḳriben yüz yıl miḳdārı olmışdır, Abaḳa Ḥan bin Hülakü Ḥan bin Tulı Ḥan bin Çingiz Ḥan.

Ṭabaḳa-i Rābi' at

Dörtinçi ṭabaḳaları 762de Batu Ḥan evlādınıñ ḥükümeti tamam oldıĝı ile Şeyban Ḥan evlādından Ḥazar Ḥan Sarayda ḥanlıḳ mesnedine olturub bu evlādın on altı zevāt ḥanlıḳ ḳılmışlar aḥiri 779da ya seksende bazarçı ḥanda tamam ve müddet-i saltānatları faḳat yigirmi yıllar olmışdır, bunlarnıñ Ḥazar Ḥandan ĝayrısı Sarayda olmayub her biri bir nāḥiyede ezmān-ı vāḥidede ḥanlıḳ ḳılıb mezbūr müddet ḳalile inkızāsında yine Saray ḥanna tābi' olmuşlar, Ḥazar Ḥan bin İbrahim Ḥan bin Fulad Ḥan bin Menkü Timur bin Badaḳul bin Cuçi Buḳa bin Bahadır Ḥan bin Şeyban Ḥan bin Cuçi Ḥan bin Çingiz Ḥan.

Ṭabaḳa-i Ḥamse

Beşinçi tabakaları Hazar Handan sonra Rushan evlâdından Sarayda on beş zevât hanlık kılıb evvelleri Rushan 799da câlis saltanat Saray olub ahîri 908de Şeyh Ahmed Handa nemmâm ve müddet-i hükümetleri 117 yıl olmışdır bunların beyninde Toqtamış Han Sarayda bir müddet hanlık kılmış bu zât Rushan evlâdından degildir, Rushan bin Badaqul bin Toq Kul Hâce bin Künçek bin Sarıça bin Öz Timur

235

bin Toğaytimur bin Cuçi Han bin Çingiz Han, amma Toqtamış Han bin Tuy Hâce bin Toq Kul Hâcedür, Rushan ile Toqtamış Han uşbu Toq Kul Hâcede cem' olurlar.

Tabaka-i Sâdise

Altınçı tabakaları Aştarhan Hanlığıdır, evvelleri 799 ya 800de Kuyurçak Han ile başlanub ahîri 991de Devlet Berdi Han elindin Aştarhan Rusya destine ötmüş, hanların 'adedi yigirmi ve müddet hükümetleri 190 yıllar olmışdır, Kuyurçak Han bin Rushan ilh.

Tabaka-i Sâbi'a

Yetinçi tabakaları Sibir Devleti muırr mülki Tobol Kal'ası kurbındadır, evvelleri 800inçi yıllarda Muhammed Han ile başlanub ahîri 1017de İsim Han ile intihâya irişüb cem' on bir han ötmüş müddet-i mülketleri 200 yıldan yadarak olmışdır, Muhammed Han bin 'Ali bin Bik Kondı Oğlan bin Menku Timur bin Badaqul bin Cuçi Buğa bin Şeyban Han bin Cuçi Han bin Çingiz Han.

Sikizinçi tabaka Kazan Hanlığıdır, Bulgar padişahlığı bitdikden sonra memleket mezkûr bir müddet Saray Hanlığınıñ zîr-i cemâyesinde turmuş iken Noğay maddesinde sebkat iden vâkı'adan otiri Uluğ Muhammed Han 840 hududında Bulgar memleketine varıb şehr-i Kazan pay-i taht idinüb bu nesilden on dört zevat-ı 'âli nejad Kazanda saltanat sürüb ahîri 961de Yadiâr Han elinde inkıraza irişerek Medine-i Kazan bi'l-hazan Rusya taşarrufına kiçmişdir, müddet-i hükümetleri 121 yıl olmışdır. Uluğ Muhammed Han bin Fetluğ Timur Han bin Rushan ilh.

Ṭabaḳa-i Tas‘a

Tokuzıncı ṭabaḳa Kıırım Ḥanlığıdır, evvelleri Ḥacı Giray Ḥan ile 860 neyfinde başlanub aḥiri 1215inçi sene Baḥt Giray Ḥanda etmāma irişdi, Kıırım da mecmū‘ı illi bir zevāt ḥanlık kılıb müddet-i ḥükümetleri 351 yıllar miḳdārı olmuşdur, Ḥacı Giray Ḥan bin Ğıyaşüddin bin Taştemur bin Muḥammed Ḥan bin Ḥasan bin Ḥayna bin Tülek bin Künçek bin Öz Timur bin Toğaytimur bin Cuçi Ḥan bin Çingiz Ḥan.

Ṭabaḳa-i ‘Āşire

Üçünçü ṭabaḳa Kirman Ḥanlığıdır, bāni Kazan olan Uluğ Muḥammed Ḥanniñ oğlu Qasım Ḥan 872de Kirman Ḥanlığı i‘lān ile bu nesilden cem‘ on dört ḥan ötüb, aḥiri 1094de Faṭma Ḥanım ile intihāya irişmişdir, bu ṭabaḳa ibtidā Rusya ḥimāyesinde turub müddet-i mezbürdan 222 yıl ötdikden soñra tamamen Rusya taşarrufına keçmiş, evvel aḥir Rusyaya muvāfaḳat ide keldikden ğāyet mā fi‘l-bāb Kirmanlıları knez ile aḡyardan imtiyaz itmişler ise de bu isimniñ netice-i kārı ya‘ni nefi‘ ve zārı bize ma‘lūm olmadıḡı kibi kendilerine daḡı semeresi belli degildir, Qasım Ḥan bin Uluğ Muḥammed Ḥan ilḥ.

Ṭabaḳa-i Ḥādiye-i ‘İşret

On birinçi ṭabaḳa Şeybaniden Māvera‘ü’n-nehr ya‘ni Buḡara ve Semerḳandda ḥan olmuşlar, evvelleri, 900den çezi soñra Muḥammed Ḥan ile başlanub aḥiri 1020de Veli Ḥanniñ katli ile tamam ve cümle yigirmi dört ḥan ötüb, müddet-i siyāsetleri 100den ziyāderak yıl olmuşdur. Muḥammed Ḥan bin Şahbudağ bin Ebulḡayr Ḥan bin Devlet Şeyḡ Ḥan bin İbrahim Ḥan bin Fulad Ḥan bin Mengü Timur bin Badaḡul bin Cuçi Buḡa bin Bahadır Ḥan bin Şeyban Ḥan bin Cuçi Ḥan bin Çingiz Ḥan.

Ṭabaḳa-i Şāniyet ‘İşret

On ikinçi ṭabaḳa Ḥārezmden yine Şeybandan ‘Arab Ḥan evlādı 915de Yolbarş Ḥan ile başlanub aḥiri 1240da Şir Ğazi Ḥan ile tamam ve cümle yigirmi beş zevāt ḥanlık kılıb müddet-i ḥükümetleri 325 yıl olmuş. Ba‘de Koñratıyeye ötmüşdir, Yolbarş Ḥan bin Berke bin Yadiḡār bin Timur Şeyḡ Ḥan bin ‘Arab Ḥan bin Fulad Ḥan bin Menkü Timur bin Badaḡul ilḥ.

Ṭabaḳa-i Şālişet ‘İşret

On üçünçü ṭabaḳa eyzan Māvera‘ü’n-nehrde Aştarḡaniyeden İmam Qulı Ḥan şābıḳ on birinçi ṭabaḳada Veli Muḥammed Ḥanniñ öltürüb 1020de ḥanlıkmesnedine oturdu, bu evlāddın Buḡara ve Semerḳandda yedi nefer ādem ḥükümet kılıb aḥiri 1160da Ebulfeyz Ḥanniñ şehādeti ile tamama irişdi, müddet-i saltanatları 140 yıl olub, ba‘de ḥükümet Mangıtyaya ötmüşdir, İmam Qulı bin Din Muḥammed bin Can Sulṫan bin Muḥammed bin Mangışlaḡ bin Çevaḡ bin

Muhammed Han bin Timur Sultan bin Timur Quṭlu³⁷⁹ bin ‘Ali Timur bin Quṭluḡ Timur bin Tomḡan bin Abay bin Öz Timur bin Toḡaytemur bin Cuçi Han bin Çingiz Han.

Bu on üç tabaka hanların evvelinden başlab Çingiz Hana kadar ecdâdları yazıldı evvel ile ahîr arasında olan hanların nâm ve ‘adedi her tevârihlerde mevcûd oldıktan cümlesiniñ ta‘dâdı lazım körilmeyüb isteyenler Şecere-i Türk ve Müstefâdü’l-ahbar vesâ’ir tevârihlerden istifâde itsünler, imdi müstaḡbelde yazılaçaḡ Kazak hanları ile on dört tabaka olur bunlar küllisi evlâd-ı Cuçi Handır. Çingizniñ evlâd-ı Cuçiden ğayrisine hanlık müyesser olmamış zan idilmesün Kazan ve Kazak hanları Cuçi Han neslinden oldıḡı üçün ṭardü’l-libâb bu evlâd tabakâtı

238

ile tamamen yazıldı, vâlâ Çingiz Hanıñ diger oḡlı Çaḡantay Han neslinden niçe hanlar ötüb evâhiri Tuḡluḡ Timur Han öz baḡşinde yazılıb keçdi, üçünçi oḡlı Öküday Haḡannıñ evlâdından³⁸⁰ Keyük Hanke bunıñ ili Qumaḡ Mañraq İmiş didiki yerlerde oldıḡı Şecere-i Türkde mersümdir, hâlâ İmil boyındadır, Devaboncun Harebesi bunıñ ordası degilmi iken, degilmi iken deyüb terdid ile yazdıḡım bundın aḡdem Kara Hıttaydan bir ṭa’ife halk kelüb İmil boyında bir şehir yabdıḡı yine mezbûr târihde mezkûr olub beyânıdur Boncun baḡşinde ve Tatar Monḡul maddesinde taḡrîr idilür, dörtninçi oḡlı Tulı Han evlâdından tokkuz nefer âdem Bacinde ḡükümet itmişdir ki bunlar nâm be-nam Hıttay tevârihi tercemesinde ta‘dâd idilür.

Orda Ma‘nâsı

Müverrihler Çingiz Han evlâdıñ ḡükümetini üçe taḡsım idib Uluḡ Orda, Aḡ Orda, Kök Orda deyüb bu isimler ile şebt ve taḡrîr iderler, Uluḡ Orda Saray Hanlıḡıdır buña Altun Orda daḡı dirler Rusça Piravatda Zalataya Arda Balşay Arda deyüb bu Ordanıñ ornu İdil boyunda hâlâ Serif dirler bir ḡal‘ adur. Muḡâbilinde Mali Arda ya‘ni Kîçik Orda deyüb bizlerçe Aḡ Orda Kök Ordaya işâret iderlerse de bu iki ḡükümeti ne yerde oldıḡı mübhem ḡalub buña keldikde³⁸¹ İslâm müverrihleri ve Avrupa muḡarrirleri muḡtaribdürler, faḡîr bu babda bir ḡayli ketb-i tevârihi tettebbu‘dan soñra tevâfuḡım buña ḡararlandı ki bunlar her ikisi isimden istifâde idilüb Çaḡantay evlâdı ile Öküday evlâdıñ hanlığına ḡoyulmuş ‘unvan olmaḡ kerke, şöyleki Monḡul Ḳalmaḡ lûḡatında Aḡnı Çaḡan deyüb Çataynıñ aşlı Çaḡan Tay ola da bu nesilniñ hanlarına Etrāk-ı Çaḡannıñ tercemesiyle Aḡ Orda dimişler. Amma Kök Orda dimeḡ Öküday Han evlâdına aytilub Ök ile Kök istimâ‘da

³⁷⁹ قطع
³⁸⁰ اولاندن
³⁸¹ كلكده

aqrab oldıktan Öküdaynı Köküday söyleyüb sonra Aq Ordaya muqabil Kök Orda dimişler ola, Cihān-Nümāda Kök Orda uluğ yurtnıñ sağ cānibinde olan qabā'il hanlığıdır Aq Orda Ala Tağ hududında ulus hükümetidir didiki mezbür qavlimi taşvib ider, dimekke Çağantay evlādından Ala Tağ ve Alutay arazisine kim hükümdar ola ya'ni Mongulistanı kim han ola aña Aq Orda dinilüb Uluğ Orda ile Aq Orda hükümetinden hāric qalub deşt-i Qıbçaqda duran iden qabā'ile Öküday Han evlādından kim han ola aña Kök Orda dimiş ola. Şoñra kile ordaların han ve hanzādeleri biri birine qarışub aralaşub qayusı aq ve qayusı kök idiki bilümsiz qaldıktan bu künlerde Qazaq Hanları tuğ i' tibāriyla söylenüb orda ismi aralarından bi'l-külliyeye meslüb ve münessi olmışdır. Meger qadimi kitāblarda orda ismi yazıyla keldikten ihyānen bu nām ağızlarda aytulur.

Orda lafzı Özbikde Otağ-ı Padişah demek olub ne yerde hāne-i han ola kerek birde ve kerek belde bulsun aña orda diyorlar ta'rifde Altı Qanat Aq Orda didikleri bundın ya'ni serāperde handan 'ibāretdür.

Uluğ yurt didikimiz zāhir şöhrete nisbeten Uluğ Orda ya'ni Saray şehri olmak iqtizā ider ise de Cihān-Nümānıñ taħriri Bisüke 502de vefāt idüb oğlu Çingiz yerine keçdi darü'l-mülki Qaraqurumke uluğ yurt dirler idi deyüb Qaraqurum qaysı yer ve qayu mekan olduğunu yazmamış meger semā' i haberde Çingiz Hanıñ pay-i tahtı Issıq Köl ornu imiş ki şoñra şuv başmış diyorlar. Gıyaşü'l-lügātde Qaraqurum bi-feth kaf evvel ve zamm kaf şāni ve zamm ra' mühemmile-i şāni lafzı Türkist nām şehri ez Türkistan dimiş hālā Türkistanın da bu namlı şehir işidilmeyüb mezbür Issıq Kölniñ bir ismi Qaraqol oldıktan Qaraqurum Qaraqum isimlerine aqrab tüşüb bu siyāqdan Uluğ Yurt didikleri Issıq Köl ornu

olmaq kerek. Ol kölden Çölmek Qazan peşq hışt tekürmen taş ve mişāli eşyalar tabıldığı qadimde şehir ornu olduğunu mütehaqqıq ider. Ademlerniñ ağızında bu menderes şehriñ ismi daħme-i şahan imiş didikleri Qaraqurum ve Uluğ Yurt ismine münāfi olmaz. Daħme-i şahan padişahlar qabri dimekdir. Bu isim şahih ise pay-i taht olduğunu bildirir öyle olsa Uluğ Yurt didikleri bu olubbunıñ taħribinden şoñra Uluğ Yurt ismi Uluğ Ordaya taħvil ve tebdil ile Saraya intiqaletmiş ola. Saraya Uluğ Orda 'unvan virildiki iki vechile olub biri Uluğ Yurt isminden mübeddil şāni Çingiz Hanıñ uluğ oğlu Cuçi Hanıñ cay nişini olan Batu Hanıñ binākerdesi yasaqındandır ve bu ordanın hanları bir müddet cemi' Deşt-i Qıbçaqa mālİK hatta meskūf ve Qafqaz ve Lehistan kibi büyük vilāyetleri şahib-i nāqızü'l-hükmi padişah müstaqil olduğu daħi Uluğ Orda dimeke bā'ış ola. Bāki ordaların hükümeti bu mertebeye bālig olmamışlardır.

Ağız ihbāra istināden Issıq Köl ornu Çingiz hanıñ pay-i tahtı imiş deyü yazdık. Ama Şecere-i Türkde bu şehir Yafes oğlan ya'ni Türk Hanıñ binākerdesi olduğunu kösterir bu söz şevāba aqrabdır. Çünkü Çingiz Han şahrāvi köçmeli olub ne yerde qadimi yeder ve ne vilāyete istilā ider ile ve yurtı ile ol caya varıb qışlab caylab yürdikden tahtı bir caya taħşış ve bir mekana ta'yin idilmemiştir. Hatta bir vaqit Çingiz Tağına kelüb qışladıktan hanıñ oturan tağı orda

nāmıyla malı ve ili kışlayan tağı Çingiz ismiyle benām olmuş diyorlar. Öyle ise Issık Köl ornu Çingiz Hınnıñ pay-i tahtı olan şehir diyenleri hañadur. Bu Issık Köl ornu ne zamānda şehir binā olub ve ne vañitde harab oldıǵı aħdnıñ anuñ ma' lūmı degildir köhne vañdimliki bundın kıyas kılınur. Ve köhne oldıǵda terk hınnıñ binası diyen söz şahıñ olur zırā eger Çingiz hınnıñ pay-i tahtı olursa ve anıñ eyyāmında var şehir

241

olursa şehrinñ binası ve harabı tevārihlerde yazıyla kelüb ve ağızlarda dañi iştiħār tam ve haber tamam ile söylenürdi çünki Çingiz Han eyyāmı artuñ uzañ zamān degildir. Yine beyānı Tatar Mongul ihbārında yazılır. Karağurum didikelri dañi uşbu Issık Köl ve etrafındaǵı tağ ve şuvlara nām oldıǵı tārıñ mezbürnıñ sözinden istifāde idilür şöyle ki Türk Han oǵlı Kara Hınnıñ yayladıǵı yer Ertağı <Kirtağı Kirtağı> didiki tağlar olub kışlaǵı Karağurum ve Sırderya idi dimişdir. Köçmeli halknıñ yaylağ ve kışlaǵı arasında fāşıla aylıñ yol olmayub beş kün on künlik mesāfe olur. Ertağı didikleri Ala Tağ olub ve bir kavilde Türkistan ile Aral diñizi arasında olan tağlar imiş. Arağum Karağum, Kızıl Kum dañi ol ortalardadır deyü haber virirler. Ve ba' zılar Karağum, Karağurum şehre ' ilm olmayub Karamuran köli etrafında olan tağ ve kumlara nām oldıǵını söyliyorlar. Karamuran, Karaboran dañi yazılır. Lob Köli civārında bir köldür Altun Tağ nām Cebelden ağan bir nehirniñ muşbi³⁸² olub haritālarda böyle tersim kılınmış.

Fezleke-i kelām Cihān-Nümā şahibinin Uluğ Yurt deyü yazdıǵı yurt Issık köl ornunıñ şehri ya ki Karamuran etrafının cebeli olub sağ cānibi didiki muşalli i' tibarıyla şimalinde olan Öküday ikidür ki buña Kök Orda deyüb ğarbında olan Çağanay evlādınıñ maħkūmına Ağ Orda dimişler ola. Uluğ Yurt didikleri bu ikiden ğayri degildir. Vallahu A' lem.

Her ne ise o zamānda orda ismine i' tinā idilüb soñra tuğ i' tibarıyla söylenür olmuş iken el-hālete heze tuğ kısmı dañi Enderase³⁸³ buz tutmışdır.

Tenbih: Bisüke bahadırnı ba' zı tevāriħde Yesükey ve Yesüy ve ba' zında Yezdey yazarlar Cihān-Nümā bunıñ vefātı 502de deyüb oǵlı Çingiz Hınnıñ

Tevāriħ-i Hamse 16

³⁸² Manşıbı olabilir.

³⁸³ اندر اسه

zuhûrı altı yüzden soñra oldığı ittifaq müverrihîn Afaq ile müsebbit iken ata bala beyninde yüz ve ziyâde yıllar hulul kıldığı ‘ağıldan ve nağılden ba‘iddür. Elimizde olan Cihân-Nümânîñ târihi maṭba‘ada gâlaṭ bi-kâtibden sehven altı yüz diyen maḥalde beş yüz yazılmış ola. Lazım iden diğere nüshasını körmek kerek oluyor. Ya ki oğlı dimekten murad evlâdı demek ola da Çingiz Han Besükeniñ nebiresi ya ‘abiresi ola oğlı ve niçe boğuma evlâd dinilür. Bu maddenîñ evvelinde ya‘ni yukarıda yazılan şehri Sarayı Altun Orda dimeke bâ‘iş ḥişarın esâsını kâdıqda at başı kadar altun tabıldıqdan müsemmisi bundın imiş.

On Dörtinçî Nöbet İle Kazak Hanlarına Kelüb Yetdik Törelernin Aşlı Halife Sultan İmparator Kıral ve Gayrilemiñ Faşlı

El-hâlete heze Kazak hanlarına töre dirler. Töre demek Çingiz Hanın çıkardığı resm ve yasağa isim olub lakin hanzâde ya‘ni hannın uğullarına töre demek ma‘nâ-yı aḥîr üzeredür. Türkide töre farside <dere>den tağlîṭ âdem zârb ider âletdür ‘Arabide şevṭ mürâdifî olur nitek kim ḥazret-i ‘Ömer raḫıya’l-lahu te‘âla ‘anhnîñ elinde tutan töresi kayşarınîñ oğından ötkün ve kesiriniñ kılıçından kiskin idi deyü yazarlar Türkî menâkıblarda uşbu şevṭ ma‘nâsında olan töreye tensib ile töre evlâd-ı ‘Ömer oldığı zu‘mına kidüb bunları töre dimeke elbette bir ‘ale vardır var ise budur deyü da‘vâ iderler. Heyhat leys-i kezâlik hanzâdeleri töre demek töre ile tesmiḥ kılamak vallahu a‘lem bundın nâşi olsa kerek ki hannın ḥayâtı ḥininde evlâdınıñ eline ḥüküm küç virilmeyüb nüfuzları nâkış ve zârbından ziyâdeye emirleri yürmeyüb buña münḥaşır

oldığıçün töre dinilüb zikir maḫrâb irâde-i zârib ola. Tıbyan nâfi‘niñ zebân-ı hindide töre lafzı nâkış ve eksik ma‘nâsında didiki ve zamânımızda nüfuzı azaldıqdan ‘aliyyü’l-‘umum bunlara töre dinildiki mefhûmlar küllisi töre lafzı ḥükümetde ḥandan dūn ya‘ni kem ve eksik demek ma‘nâda olduğına delildir. Çünkü aḫşay mertebe-i beşeriye ḥanlıq ve padişahlıq olub münṭehâ-yı ḫatl-i nüfus ve a‘dâm insan oldıqdan mertebeniñ kemâline nâ’il olmadıqça mücâzâtıñ tamamına daḫi kâdir olamadıqdan töre ismi bu iki nâkışdan mürekkeb ‘ale ile ola.

Amma bu künlerde töre ismi mücerred hanzâdeye maḫşûr olmayub envâ‘-i aşıl zâdeye ıtlâq kılınur Buḫara emirzâdeleri Kaşğarda Ḥâce zâdelerive ba‘zı işanzâde ve pirzâdeleri töre demek vâkı‘ oluyor ‘Oşmanlıda çebebi Rusyada knez isminiñ müsâvisidir.

‘Ömerîlere daḫi töre demek var ama bu babda yazılan töreler ‘Ömerî olmayub Çingizidürler bes töre ismi iki nesle münḫasem oldı. ‘Ömerîlere mensûb olan töre ismi Ḥazret-i Afaq maddesinde kiçüb faḫaṭ Mayan ismi seyyid ile ḥâce beyninde tevellüd oldığıçün deyüb üstazlardan istimâ‘mız mucebinçe yazılmışıdi bu mütercim kemine zan iderim Mayan ismi Seyyid ile ‘Ömerî beyninde münşe‘ab olmuş ola zirâ ḥazret-i İmam Rabbânî Mektûbat-ı Şerifde ‘Ömerî olduğını niçe caylarda zikir ve ifâde itmişdir.

Ama ḥan lafzı Etrâk lisanında bir i‘tinâlı uluğ ‘unvan olub ‘Arabda emir ve ‘Acemde padişah lafzınıñ mürâdifidür meger bu iki lafız taḫt-nişin ve şâḫib-i şevket olan zâtıñ her birine ıtlâqı

cā'iz olub ḥan ismi neseb i'tibariyle isti'mal idilür ya'ni aşlı ve nesli ḥan ve ḥanzāde olmayana bu nām virilmez, uşūl tevāriḥde ḥesab ve nesebniñ

244

mucedd ve şerefine 'aliyyü't-tevāli dört baṭun kifāye ider dimiş, lakin kā'ide-i Özbikde ḥan ismini almak için eflāk tes'a 'adedinçe tokkuz ata bilā faşıl biylik ve biklik ile nāfizü'l-ḥükm ḥākim muṭallik olmaḥ ḳanun-ı ḳadīm ve şart-ı sābıḳlarından olub cenāb Emir Timur ḥazretleri bu ḳadar fütuḥāt-ı 'āliye ve şāḥib-i ḳaranlık ile de ḥan rütbesini ḥā'iz olamadığı şart-ı mezbūrniñ faḳdānendindir³⁸⁴, evlādları daḡi niçe boğumḡaça Mirza Şah isminde söylenür oldılar, Rusyanıñ iski nizāmında töreden ḥan şaylandıḳda bilā şart ḳabul ḳılınub ḳaradan ḥan ḳoyuldıḳda tokkuz yıl ḡidmet ḳılmaḥ kerek oldığı bu tokkuzniñ numunesi idi, seyci-i fi faşıla.

Ḥandan uluḡ dereceye ḥāḳan dirler ma'nāsı ḥanān ḥan ya'ni ḥanlarnıñ ḥanı dimekdir, düvel-i mesihide imparator 'unvanına mu'ādil olur, ehl-i Naşari beyninde ziyade i'tinalı elḳab-ı faḡiredendir. Sulṫan Mehmed Fatih ḥazretleri İstanbul feth ile ḳayşar imparatorluğu taḡtına şu'ud idib bi't-tabi' imparator adını almışdur.

Amma şah ve padişah ḥan ve ḥāḳan laḳabları Etrāk ve i'cāmda ba'is-i Resul-i Ekremden miñler sene muḳaddem başlanub ol eyyāmlarda 'Arab şahlarına mülk dinilür idi Resulu'l-lahdan soñra ḥazret-i Ebu Bekir rażiya'l-lahu te'āla 'anhaya ḡalife nāmı ḳoylub şümme ḥazret-i 'Ömere Emirü'l-mü'min'in dinilür oldı eyyām benī Ümeyye ve 'Abbāsiyeden bu iki laḳab müşterek söylenüb soñra vāşık bi'l-lah ḡalife devrinde veziri olan eşnās terkiiyi sulṫan laḳabıyla telḳib idib men ba'd tavā'if-i mülük her biri kendielrine sulṫan 'unvanını virdiler, ya'ni ba'zıları menşür ḡalifeye münevviṫ ve ba'zıları da ḳılıç küçi ve nayza uçı ile ḡod be-ḡod sulṫanım didiler, fitne-i Hülaküde ḡalifelik Bağdaddan Mısıra müntaḳil oldı, Sulṫan Çerakeseden ḡalife-i 'Abbasiyeden olaraq bir niçe zamānlar turdı, Sulṫan Selim Ḥan ḥazretleri

245

Mısırı feth itdikde fātiḡü'l-'Arab 'unvanını alub, ḡaremeynü'l-muḡteremeyn ehli teslīm sancaḳ-ı şerif ile sulṫana tābi' olub bu vesile-i sa'adet sayasında Sulṫan Selim ḥazretleri ḡilāfet tuḡrına³⁸⁵ ḳonub dünyevī derecenin zirve-i 'ulyāsına 'aruc ve ḳille-i devletiñ kemal-i şervāsına ve levc eyledi femen telk elan van ta ala hezālān dudman āl-i 'Oşman ḡalidu'l-lah mülke ala aḡirü'l-ezman ḥazretlerine ḡalife dinilür oldı, aḡyārda imparator faral ḡaran düḳ ve düḳ ve elektor ve prens ve Landuḡruf isimlerine mütesāvi İslāmda ḥan ve ḥāḳan, sulṫan, emir, padişah, şah ve bik ve töre isimleri olub ilā ḡalife namları mevcüddir.

Ama ḥāḳan 'unvanı evvelden var ise de Çingiz Ḥanniñ oḡlı Öküdaydan soñra ziyāde öc alub men ba'd Etrākde her uluḡ padişah ḥāḳan ibn ḥāḳan kiçinüb kiçikler keteye tabi'yet öz ahalisine ve mu'ādiline bunıñla büyüklenüb tefāḡür ider oldılar, fezleke-i kelām beynü'l-

³⁸⁴ فقدا ننددر

³⁸⁵ طغرنه

enam İslâm padişahları arasında halife, hağan, sultanü'l-kâbi bi'l-arş ve'l-istiḥkāk ve büyük isimleri K̄ara Tekin ve Kancut gibi ufaḫ tufak ḫükümete'l-libas idilmiştir.

Amma zamānımızda Ya'ḫub Ḥan ve emsāle bekleri ba'zan ḫan deyüb söyledikleri ḫā'ide-i maḫarda ya'ni bi'z-zāt meḫārin-i ḫanon olmayub vaḫ'ından 'udül ile ḫarden libāb tekellüm olunan esmā-i sehvdendir.

Ve daḫi İslām padişahlarından ba'zına ḫidiv ḫidvi deyüb bir 'unvan-ı cedid icād olunmuş bunun ibtidā mü'essisi Mısır valisi Meḫmed 'Ali Paşa oub bundın aḫdem ḫiç bir padişah bi'l-ḫaş bu nām ile söylendiki tevāriḫlerde körilmedi ve Mısırdan ḫayri memleketniñ valisine ḫidvi deyü yazıldığı daḫi oḫulmadı, ḫidiv men vech-i padişah ve men vech-i vezir demek olub Tıbyan-i Nāfi' de vav mechül ile mālīk ve padişah ve efendi vezir ve biy nazır ma'nalarında ve padişah lafzı

246

lügat-i Fars ḫadīmde pad ile ḫahdan mürekkeb 'ilm ra'nalarında olduğu mersümdür.

Amma Avrupalı beyninde padişah lafzı impirātor demek olub bu iki lafızniñ muvaḫḫi' isti'māli muḫāyir diyerek sefirler arasında mübāḫeşe olduğu Tāriḫ-i Cevdetde tersim idilmiştir, impirātor lafzı Latin tilinde ḫumandan ma'nāsında iken soñradan zafer ve ḫalebeye muzahhir olan ḫumandanlara maḫşüş olarak bu şüretde sultan ile bir ma'nāda olmaḫ iḫtizā ider zirā sultan salāḫatdan ḫahr ve ḫalebe ma'nāsında olmaḫla impirātor ile sultan elfaz-ı müştarekeden olur, ma'nen cihetinden böyle ise de mükālemede Fransa ve İngiltere ilçileri padişah lafzınıñ mürādifi olmaḫ ile iddi'ā itmişlerdür.

Bürhan-ı ḫāḫi' de lisan-ı Efrenc üzere papaya impirātor ismi ıtlaḫ olunur ki zāhiren tacdād dimekdir deyü yazmış. Ama padişah ismi pay-i ḫah ya'ni ma'nā-yı luḫavisi padişahniñ ayaḫı demek olub murad padişahniñ ḫidmetinde olan zevatlar ki padişahni baş, pā-ḫahlarını pay menzilesinde ḫılıb ḫāşıl zī maḫlebiñ çenkelendi isti'āre ile ḫonılmış isimdir, bināların bu nām 'askeriye zabḫlarına ser 'asker ve emir-i leḫker olanlara söylenür 'unvan bilüb, mülkiye ya'ni fuḫarā büyüklerine aytulmaz paşa dinilmez.

İmdi bu yazdığımızdan ziyāde elḫab mezbūrātınıñ tafşilini estin zevāt-ı envā' tevāriḫ ve keteb-i lügāt ve coḫrāfyalara iḫtiyacı olub ḫalife nāmınıñ aşlı uşül-i tevāriḫ ve muḫavvil keteb-i fıḫıhda ve impirātor isminiñ taḫḫiḫ-i ḫuḫuk milel ve ḫayrilerde beyān idilmiştir, ḫālib anlara baḫsun.

Baz Başdaḫı sözimize mürāca'at idelim

'Ala küll-i ḫāl vay muḫāl 'aşrımızda K̄azaḫ re'yislerinden ḫan ve ḫanzāde ismi serāser maḫv ve münessi olub kerek maḫşıbdar ve ḫāḫibḫār ve kerek boş ve bikār olsun neseb i'tibariyle muḫallik töre diyolar, ḫarafımızda ḫan ismini ḫā'iz olanlarınıñ aḫiri Ablay Ḥan ve Ebulfeyz Ḥanlardur

247

ba‘d-hümā evlādları Hıtay hükümetine dāhıl şümme Rusyaya tābi‘ olub hanlıkları ilğa idildi. Binā-berīn bu kıt‘amız silsilesini uşbu iki hanğaça yazıb andan qayusını tetimmemize ve tekemmülemize taşladıq, tetimme ve tekellümle didikimiz yuqaruda va‘ad iden defter aḥīr degildir, defter-i aḥīr inşā‘Allah ‘ala hede bir kitābçe olub anda zamānımızniñ ‘ulemā ve fūzelā ve şāhib-i ḥayrāt olan aḡniya ve millet-i İslāma qalem ve kelām ile ḥıdmet iden ehl-i ziyā nām be-nam yazılsa kerek, tetimme ve tekellümle bunıñla bile meydana çıqaçaq bir mülḥaqātdır, aḥbablarım bī şabırlıq idib qārī efendi söziniñ evvelini naqd-i aḥīrini nesih itmiş deyü şekvesinden ḥavf idüb alday ḥaber virdikimdür bu.

Törelerniñ aşlını köb ādemlerden şoraşub ba‘zıları biri birine muvāfiq ve ekşeri digesine ḡayri muḥābiq tüşdikden içindin intihāb idüb iki ādemniñ aytdığını yazdım. Hezā kelām aḥd-i hümā, aşlımız Çingiziyeden Ruşhana müntehi olur Ruşhandan yuqarusını bitirtib bilmiyorum didi Rus Han oḡlı Ceñ Han oḡlı Bada Kul Han oḡlı Baraq Han oḡlı Cantekay Han oḡlı Cadık Han oḡlı Şaḡay Han oḡlı İşem Han bir ḥatundan yalḡuzdur. Qametde eḥval ve deraz ya‘ni uzun ve mevzun oldıqdan enkeskay³⁸⁶ boylı ir İşem diyorlar Ruşhanniñ Qızıl Tuḡ bunıñ qolında qalmış Şaḡay Hanniñ ikinci ḥatundan iki uḡul bar biri Seyyid Kul biri Onnan Han bu Onnan bahadır bulub Qızıl Tuḡ tahtından çıqaraq istiqlāllik iddi‘asıyla öz cibinden Aq Tuḡ kötermiş cemi‘ Aq Tuḡlıq Törelerniñ babası budur. İşem Han oḡlı Cenker Han oḡlı Tevke Han bir ḥatundan yalḡuzdur oḡlı Fulad Han oḡlı Ebulmembet Han oḡlı Ebulfeyz Han bu cānibde olan Qızıl Tuḡlıq Törelerniñ babası budur. Cenker Hanniñ ikinci ḥatundan Ulı Bāqi nāmında iki uḡul bar ulı oḡlı Ablay Handur yaş vaqıtde cav qolına tüşüb

---

³⁸⁶ انكسكای

ba' de bir çapandı da Qazaq qolına kelüb uysun Tula Biyniñ hıdmetinde turmuş tüyeçisi bulub yürmiş iken 'amzâdesi Fulad Han bunı öz qolına alub terbiye kılmış evâhir 'Ömerniñ Fulad Han kendi oğlu Ebulmembet Hannı tuğ ile öz ornunda qaldırıp Ablay Hanga Yeşil Tuğ virüb ba' zı kabâ'il vali kılmış soñra Ablay Han öz isti' dâdı ile orta cüzniñ küllisine ve Uluğ Cüzniñ ağlebine ve Kçük Cüzniñ dañı bir kıt' asına mâlik ve cümle törelere fâ'ik olarak binâ-berin Ablay Han üç cüzniñ hanı deyüb söylenür oldı. Yeşil Tuğlık töreler küllisi buña mensübdır. Nessâblar bu üç tuğniñ barçası Rusşan neslinde dirler ise de fi'l-ma' ni orda i' tibarıyla Saray Hanları Kızıl Tuğ Çağantay evlâdı Aq Tuğ Öküday aħfâdı Kök Tuğ ile imtiyaz kılinub soñra kile bu dañı unudılarak yaqın atalarından Onnan ile Ablay Hana nisbet virmişler ya' ñi mezkür iki tuğ yine Rusşan nesline intiçal kılmışdır.

İkinci şahısnıñ naqli Rus Han neslinden Taşkend ve küllen Mâverâ'ü'n-nehri zabtına almış Baraq Hannıñ evlâdı özinden soñra şahrâ nişin olub bu yürgen töreler barçası Baraq Hana müntehi olur ama Baraq Han Rusşandan bi-vâsıta mı ya ki bi vâsıta mı ya' ni şalbiye oğlu mı ya nebiresi mi anuq bilmezim Baraq Handın birkisini qoldan toğurmuş kibi bilürim didi. Baraq Han oğlu Badaqul Han oğlu Cadik Han oğlu Şağay Han oğlu İşem Han oğlu Cenker Han oğlu 'Aziz Tevke Han oğlu Fulad Han oğlu Ebulmembet Han oğlu Ebulfeyz Han deyü söyledi. Bu iki qavl 'adedde birdür meger bunıñ naqlinde Baraq Han oğlu Badaqul deyüb Cenk Han sâkıt oldı. Evvelginiñ naqlinde Badaqul oğlu Baraq deyüb Centekay dâhil oldı bu ikiniñ ve bundın gayri niçelerniñ 'aded ve esmâda iftirâqları var ise de Rusşan neslinden idikinde iħtilâfları yoqdır. Rusşanniñ

Aba ve ecdâdları Çingiz Hana varanča tabaqa-i hâmsede ce Çingizniñ babaları hażret-i Âdeme varanča Altun Bişük faşında yazıldı isteyen andan körsün ve ziyâdesi tekemmülemizde Tatar Mongul maddesinde dañı kelür andan oqub bilsün.

Ablay Han

Qazaqiyeniñ aħirgi hanlarında meşhür ve ma' ruf olanı Ablay Handır bunıñ evâhir devri Rusyada Yekaterina <Ebi Padişah>niñ evvel cülüslarına müşâdif olur bu han ibtidâ Rusya ile reft âmid ve soñra Hıtay ile baruş kelüş kılmışdır. Qazaqiyeyi zabtına almaq ve bunıñla yolları te'min ve kuvvetni tekmi idüb asya-yı vasa'ıye ayak başmaq Rusyanıñ efkâr-ı ' atıqası ise de bu henkâmda Yekaterinanıñ muṭammih nazarı Qırım tofrağında olub o taraflarda sultân ile mâcerâdan tolayı bu cânibe kereki kibi ihtimam idilmeyüb faqat Qazan ve Rinbur ahali-i İslâmına müfti ve qazı qoymaq Qazaq hanlarına menşür ve hedaya virmek kibi desise-i devr-i beyn ile Müselmanlarınıñ hâtırasını kendine celb iderek ezan³⁸⁷ cümle Ablay Hana hanlık destürü virilmiş idi. Dimek nizamlı padişahnezdinde hanlığı taşdıq idilmişdir. Ablay Hannıñ guzâtı Qalmaq ile olub bunları Kızıl Car ve Qar Qaralı eṭrafından Ayköz Şuvını ötençe heydeb sürüb Qazaqniñ yirini keyiñden bu handır. Qazaq Qalmaq qadimden köb müddet

³⁸⁷ ازان

atışub çapışub ekşer evkatda Qalmağ ğālib olur iken şarqdan Hıtay ‘askeri klüb Cuñğar Hınlığını bitürüb Qalmağnıñ yerine istila itmekle kuvvetleri azalub ekşeri Hıtay himāyesine dāhil olmışlar idi hāricde qalan azı Qazağğa muqāvemete qādir olamayub çünki bunlarnıñ bu perişan hallerine mekārın Ablay Hınnıñ iqbāli üske çıkararaq Rusyanıñ imdād-ı ma‘nevīsi ile Orta Cüz iline ve bāki iki cüzniñ ba‘zı kabā’iline hükümeti cāri olub cümle Qazağdan qoşun

250

cem‘ kılıb Çingiz tağnıñ ğarbinda ve şarqında niçe def‘a Qalmağ ilini çapmışlar bunıñ zarbından Turğavut tātīfesi İrtiş Şuvınıñ urına <yuqarusına> kidib Qalbe Tağnıñ ğarbına kilemeyüb Qalmağ İli Tarboğataynıñ cenūbına kidib erucar³⁸⁸ iken şuvıñ ğarbına kiçelmeyüb turmışlar. Qalmağ böyle ırak ketdiyse de Qazağ bunlarnıñ qādīmī siyāsetinden sisenüb boş yerlere başmağda da cūr‘etlik kılamayub hāşıl Qalmağ Qazağ birbirindin qorqaraq iki ortada tulan ve ‘arzan beş altı yüz belki ziyāde çaqırım yerler birinçi yıllar ilden hāli insandan ‘āri turmışlar.

Ablay Hınnıñ eyyāmında bahadır ve ‘asker başı olan zevātlar Qara Kiray Qabanbay Bağur Altı Bay Bağur Aqtan Birdi Bağur İsmembet Bağur Muğay Çünkay Bağur Kiray Cenbek Bağur Bur Aqbantay Bağur, Qancağalı Bukanbay Bağur Bestin Malay Şarı Bağur ve emşālehüm bunlarnıñ herbiri bahadırlık birle şöret-i tam çıkarmışlar ise de cümleden aqvı ve a‘lāsı Qabanbay Bağurdur. Şoqışda etrafına taş tofrağdan sur ve qurğan kılıb içine qamalub mantıq şadağ taş ve kisek atub müdāfa‘a ile düşmannı yakın ketürmiyorlar Qazağda buña qamal dirler çeyib³⁸⁹ dirler. Çeyib ile qamalnıñ farkı budur ki çeyib çitden varan düşmannıñ müterrisi ki içden çıkıp başmasun diye ihtiyāten yaşamış bir penahdur. Qamal maşşūr qalan qavmnıñ şıgınaçağ mülāzı ve melcā‘idür. Qazağ böyle qamallarnıñ niçesini viren kılmışlar almışlar iken bir sefer Çingiz Tağında Qalmağ qamalda qamalub Müselmandın köb ādem şehid tüşüb teñlik tartdıqda Ablay Hınnıñ bahadırlarnı taħrīz için kim ki bu qamalnı boza añna hınlığını viririm deyüb bu şerefe nā’il olmaq arzusıyla bahadır serkerdeler her biri öz qumanda ‘askeri ile sa‘y kılmışlar ise de alabilmemişler aħırde mezbūr Qabanbay Bağur ve İsmembet Bağur ikevleri az ‘asker birle varıb oğ şadağ taş tüfenk şadasına baqmayub özlerini erüb qamalğa kerüb qalmağnı kırub serencam kıldıqda Ablay Hınnıñ Qabanbayğa

³⁸⁸ اروچار

³⁸⁹ چيب

han ismini virüb İsmembetke bir kıymet baha kişteli yargağ ton en'am kılmış uşbu 'unvan birle han Qabanbay deyüb de söyliyolar. Qabanbaynıñ Darabuz ismi dağı vardır. Darabuz mübāriz lafzından me'hūz dur ki öz nellerine³⁹⁰ tartmışlar. Mübāriz ve müvārize düşman ile yalguz muqātele idişmek dimekdir. Darabuz özlerinçe vaurlara bahadırlara haş bir şan küye³⁹¹ birilmiş nişan olub mübārizden muharrif mübālağa maqamında söylenür 'unvan-ı 'azimdür. Qazaq lüğatinde <Dara> yalguz demek <buz> aq demek bes Darabuz bu ikiden mürekkebe bir lafz-ı müste'ar ola. Sabq-ı emşālehā mā fī bābü'l-fāz müsta' melet beynehüm.

Qabanbay BaTURNıñ evvelgi ismi Azbaşar iken Qaban kibi yüz qoymış şarafdan qaytmadığıcün bu laqab ile söylenmiş, Qaban ma'lūmdır ki hūknıñ irkekine ayturlar. Bu t̄ā'ifeniñ 'ādetleri bir nesneden haddeden tecāvüz medh ider olsalar işd-i kerih nesne ile tavşif iderler. Meşelā bir ādem gayur ve 'āqıl bilümlü dānā olursa hay bulmaytuğanaq kāpirgoy diyorlar İslāmda küfürden ebğaz şey yoqdır. Ve dağı kirāzu³⁹² kök cal goy dirler zī nāb qaşqar dimekdir Yolbarş ayu kişi diyorlar, her biri Qabanniñ yoldaşı olub 'Arablarnıñ icābı nefy ile takid eylediki kibi ahseni aqbeğ ile ta'rif qılmaq telaffuzda bunlarnın başlıca sermayesidir. Meşela bir zatı körkem ve nihayetde güzel ve ahsen demek olsalar çirknay şulunay çirkinniñ edā misay deyüb zıddını zamm kılarak teşyid iderler. Çirkin ahseniñ körkemniñ zıddı degil mi ve hakezā ve bizim Noğayda dağı bir nesneye taḥsīn maḥalinde ölümke yaḥşi bulğan diyorlar ve ḥālān ki bendeye ölümde ekre ve aqlaz hiç şey yoqdır. Ve Altı Şehir ahālisinde dağı bir kimseyi ziyāde maqtamak bulsalar yaman yetim diyorlar insana yetimlikden işd yamanlıqdan aqbeğ şey olmaz iken maḥal-i meddaḥda böyle ta'rif iderler ve hakezā.

Ablay Ḥanniñ Qalmağ ile aḥir şoqışları kendi cūnud-ı keşir

ile çıkıp Qalbe Tağına keldikde iliniñ qaytub itekke tüşdikindin ḥaber alub Turğavut t̄ā'ifesi Tarboğataynıñ şimāli Lastu Gabuyında ve Qalmağ ili tağ-ı mezbūrnıñ cenūbı Erucar İmil boyunda imişler qaysu çitdin ve qayu cihetdin barub çapmaq kerek deyüb ekābirleri ile meşveret itdikde qumanda başları Bokanbay BaTUR ve Qabanbay BaTUR ikevleriniñ maşlahatı muḥālif tüşüb Bokanbay BaTUR dir ki Tarboğatay aşub Erucar İmil Boyundağı Qalmağ ilini çaparmız zīrā Lastu Çurğa boyundağı Turğavut ili iliniñ çiti ve bizler taraf bitidür böyle oldıqdan atları tayar ādemleri mahyā dā'im uyğaq ve yıraqlı turırlar tağdın irte tüşdiki belkim bizlerniñ atlandığımızdın ḥaber tabmış ola ihtimal ki fırsat elden kider 'asker telef idermiz Alısağı il bī pervā bulur. Añsızda barub başsağ muqābeleye kudreti qalmaz müdāfa'a kılib bilmez sālīmın ve gānimin qayturmız diyor. Qabanbay BaTUR buña mu'ariza kılib yaqın yerdin Lastu Çurğağa barırmız andağı ilni alurmız Alışka varsağ at arur azık tükenür 'askere fütur ve za'if kelür mübādā bu il izimizi körüb bizlerdin ḥaber tapub o şarafa ketdikimizi bilse ilkeri ilge ḥaber yollab bunlar arqamıza tüşerek ortaya alur diyor ikisi öz 'azmanı taqviye idib arada

³⁹⁰ اوزنل لرینه

³⁹¹ كويا

³⁹² كيرأضو

hayli keftkü³⁹³ olur. Ablay Han bu ikiniñ qaysı birini terciñ kılmaya bilmeyüb maşlahtnı bir caya kararlandırmaya şu^c rāsından buhar nām Cerçiye imā ider Buhar Cerçi Qabanbaynın re'yini muvāfiq meram bilüb anı tervic ile bu kâfiyeyi söylemiş.

Sin Ablay Ablay * Türkistandan kelmeken ol idiñ * Onan biri kelkenşoñ * Ulu Cüzde tolanıñ * Tüyesin cayğan qul idiñ * Devlet qondı başıña * Qadar keldi qasıña * Baq üyine tunadıñ * Altun toğurğa qonub * Aq şoñğarday toladıñ * Alısdan tuyat tilediñ * Sin qancğalı Bokanbay * Toqum kepmes uraydıñ * Tün qatub caña coraydıñ *

253

Qabanbaydan burun nayzıñdı * Qaçan sin cavğa taradıñ > deyüb aralarından ref^c nizā^c ve def^c şikāq kılaraq Lastu Curgadağı Turğavut ilini çapmışlar Müselmanlardan bir hayli çaqım³⁹⁴ bulmuş ise de qalanı ganimete qarq olmışdır.

Qâfiyede <taradıñ> lafzı sançdıñ dimekdir, ma^c nisi Qababay Baqur muhârebeyi köb körüb senden burun tecrübe hâşıl itmişdir. Sen Bokanbay bu huşuşda Qabanbaydan ilerüye kide almazsın anıñ fikrine yede almazsın Qabanbaynıñ re'yi toğrıdur deyüb cevâb virmiş olur. Fi'l-aşl Bokanbaynıñ maşlahtı dañi ' aqıldan ırak degil iken Buhar Cerçi maşlaht Qabanbaynıñ sözini şevab körmişdir.

Qazaq tã'ifesi evvelde şã^c irlerniñ sözine böyle i^c tinã ider olmışdır. Şu^c rāsına aqun diyorlar. Aqund dimekdir. Mondan bir devr-i muqaddem ya^c ni otuz kırk yıllar tüşende ve andan burunraq aqunlarğa at tüye yambu virir olmışdır bunıñçün aqunlar cüzden cüze kiçüb qabã'ilden qabã'ile gezüb caylab qışlaq yürerek köb mal cem^c qlıb iline qaytur ikenler uluğ mu^c arrikelerde qarar buluşub her şã^c ir öz şic^c irini aqirden terciñ ile aytuşub ciñüb, ciñişüb yürirlerdi. On beş yigirmi yıllar tüşende at virenler var idi. Baybetçelik sefâhatinde kendimiz dañi virmiş idik. İmdi bu vaqitlerde aytuşmaq qaldı ahaliniñ en^c âmı da azaldı binã-berin aqunlarınñ hãli perüşan olub ulankçı³⁹⁵ mertebesine tenezzül qıldı aqun ile ulankçının farqı budur ki aqunlar şic^c irni öz tab^c ından inşã' ve inşãd ider ulankçı ise örgenüb aytur könlinden çıkaralmaz mu^c arrikede mükãleme kılalmaz mübãheşeye kirelmez.

Şã^c irniñ bir kısmını cerçi diyorlar derecede aqun ile berãber olur meger şic^c irinde başqalıq var şöyle ki aqunniñ şic^c irni ulank dirler mişrã^c ı dört ya ziyade kelimedden mürekkeb rubã^c i olur.

³⁹³ كفت كو

³⁹⁴ چقم

³⁹⁵ اولانكچی

Amma cir didikleri şî'ir lafzından alınan mevzûn ve müseccî' kelâm olub fuqarası üç kelimededen mürettib olur. Meşelâ bunıñ qabilinde yazılmış Buğar Cerçiniñ şî'iri ve tizdürkim yazılaçaq âsân atanıñ muqâl ma' nâs ve Ablay Hınnıñ vefâtı hinde söylenen Buğarnıñ qaşidesine cir dinilür. Kileçekde Qadabay Aqunniñ rubâ' iyesine ulank dinilür sici'. İkinçi farkı aqunlarnıñ ulankı ağlebit üzere (enham fî küllin ve edihimun) müzemmetniñ maşaddıqası olub, Cerçilerinñ sözi ekşeren (İn mine'ş-şî'irü'l-hikmet) medhine muvâfıq va'z ve naşihat kibi temşilli ve te'şirli olur. Şâliş ulannıñ evvelgi iki mışrâ'ı ağlebâ aşıl maqşada müdahale olmayub mücerred kâfiye üçün ketürirler. Ama cirniñ her mışrâ'ı netâyicden hâli ve ifâdeden 'âri olmayub cemi' fuqarası bir müdde'ânı müsemirdür. Lakin şî'ir isminde her ikisi müşterekdir. Ve daği şî'irniñbir kısmını taqmaq ve bir kısmını coqtav diyorlar. Bunlar cir tahtına dâhil ise de taqmaq didikleri mücerred kelâm müseccî' den 'ibâret olub sahn-ı çeyn <çeçen> âdemler zinet kelâm üçün muqâllerde kullanurlar meşelâ cayav âdem şoqmaq çil * Caman âdem taqmaqçıl * col bilmegen toqtavçıl * Cun bilmegen buqatavçıl * Ve buña mânid sözlerdür. Amma coqtav didikleri meyyitiñ mehâsinni zikir iden merşiyedür ki bunıñ beyânı payke babında ve aş faşında yazılır.

Anfâ aylmış muhârebeniñ ikinçi yazanda Turğavut Qalmaqdan niçe miñ âdem atlanub Qazaqniñ yolını puşub kıralum ilini çatub evvelgi yılınıñ intıqamını alalum deyüb köb қоşun ve қол Çingiz Tağına ve bir қол da Kөkildir Tağına kelmişler bu hinde Qazaq daği Qalmaq qaşına atlanub Qoñır Çavlı tağına keldikde qalmaqniñ ğarb tarafa ötmüş izini körmüşler bu қолını ya'ni 'askerni arqamıza taşlab ilini çapqanımız birlen bu қоşun bizni aman қоymaz evvel bunıñ işini tüketüb ba'de ilge barmaq kerek kiñeşni қılmışlar imdi Qalmaqniñ bu 'askeri ne yere vardığını

ve қaysı tağda yatdığını bilmek lazım oldıqda Metay Çunkay Bağur Dala Ködyan âdemniñ bir yükürük anna minüb kiçesi yürüb varıb eger bulsa bu tağda bulur didiki cayda tañ atdığı ile özini şahrâya şalıb körinüş қılır. Qalmaq bî temiz bunı kördikde barçası birden bunıñ arqasına tüşüb қоmışlar Çunkayda öz 'askeri yatdığı tarafa qaçub Qalmaq қоşunu Çunkayniñ arqasından қavaraq uzaqdın uzaq şüzilüb özilüb keldikde kiminde <puşuda> turan Qazaq қоşunu bölek bölek her yerdin tiküb küllisini қırmişlar Qalmaq қоşunu üç miñden artuq ba'zılar beş miñ miqdârı imiş deyüb hâşıl niçe miñ ise de Qalmaqdan bir kişi қutulmamışdur. Müselmanlar 500 kişi imişler bir töre ile toqquz kişi şehid olmuş қumanda başı Ablay Hınnıñ oğlu idi diyorlar. Bu 'askerni serencam қıldıqdın soñra Qazaqniñ aldından қоşun ketdi deyüb bî pervâ yatan Qalmaq ilini Erucar boyından başlab çapub hatun Şavavta³⁹⁶ İmilgeçe keldiklerini rivâyet iderler. Uşbu cevraqda Qalmaq Hınnı Qandı Cab қatl қılınub қızı Çağan Hınnı esir tüşmişdür bunı Aq Tuğluqdan Baraq Töre almış. Baraqniñ vefâtı ba'dında Qızıl Tuğluqdan Ebulfeyz Hınnı nikaqlanmışdır. Bu hınnıniñ evlâdı öz faşında ta'dâd idilür. Qalmaq niçe zamândın bu yaq Qazaq ile atışub çapışub ğâlib ve mağlûm ola kelmişler iken böyle bir

³⁹⁶ صواوته

fâhiş münhezim ve bunıñ kibi bir talan-ı ‘azim kördiki bu kadar deyü söyliyolar. Uşbu iki çapu ya‘ni evvelgi sene Lastu Çurğa boyunda ba‘de Erucar İmil boyunda vâkı‘ olan iki çapandı 1160 ile yetmiş Hicriye beyninde vukû‘a kelüb bundın bir yüzinçi sene soñra zamānımızda körilmiş Dunkānī Bozgınlığında Kikān Çağan ‘ayn şol iki mevzi‘ede Қазақ ilini çapdığı Çöçek bahşinde yazılır.

Ablay Һан Қалмақ ile alışdığı ешнāda шарқдın Һıtay ‘askeri kelüb Cunғар Һанлығынı bitürüb Һulca шеhrini bina қıldılar Cunғаріleri

256

Cemi‘ān itā‘atine aldılar meger uşbu çapandı körmiş Қалмақ Turғavut ili Һıtay һimāyesine kirmeyüb қаçub ғарба ketmişler idi қаңдықları бойларына қуғ olmayub bunlar Ablay Һана азıқ ve ol zātıñ şan ve şöһretine bā‘iş oldıқдан başқа bir şey қазанmayub аһіре сүрілүб қулub kelerek nā ‘ilac Һıtaya ilticā itdiler қаңдықları ‘afvü’t-tecāsi қабуl idilerek İcen Һан canbenden қарадur çün nām bir me‘mūr Һulcadan çeri ile çıkıb mezbūr ālāmzede olan Turғavut Қалмақдан iki miñ miқdarı ādem istişhāb iderek iki tarafa ortalıқ cay Aykōz şoyına Maşblay şuv Batbaқ şuv diyen mevzi‘e kelüb түşdiler ol caydın Ablay Һана ilçi yiberib һан даһи miñden ziyāderāқ ādem ile keldiler mezbūr lay şuvnıñ boyında şulһ söyleşüb betüm³⁹⁷ тоқтаşub көк Қаşқа Ayғур Қарабаş Қоңқар şoyub қullарını қана батурдılar şöyle қарар қılışдılar ki evvelgi ötken iş ma‘füv alınған mal аққан қан selbat men ba‘d Қазақ Қалмақ bir birine қа‘an ziyan ve zarar қılmaz şartıyla lay şuvı māmur şuv Ablay Һана İcen deyü ad қoyдılar. İcen demek Mongul lüğatinde faқағ һан demek olub artuқ ma‘nāsı ma‘lūm degil iken bu laқabıñ Ablay Һана bi‘l-cümle bā‘iş faһrı Һıtay Қалмақ bunıñ һанлығынı таşdıқ ile isimde İcen Һана іştirak ve müsāvat қıyas қılıндıғıdur vālā başқа bir imtiyaz ve сеbeb-i iftiһār көrinmiyor. Elan Қısa Bay Biti diyen маһал şol Көк Қаşқа şoyulған topa imiş. Bunların resminde şulһ nāmeleri kitābet ve imzā ile olmayub va‘ad-i muһakkim ve ‘ahd-i аһkemleri қullарını қана батурмақdır ki güya bu şuruға kim muһālefet ide cesedi қана bastun cannı Һudā alsun Mengü Tamuғda yatsun demek ola. Aşlı Çingiz Һannıñ çıkardıғı āyin ve yasası olub Қазақистанда bir һayli ve қатлар icrā idilmişdir yaқın zamānlarda terk ve ilğa idildi ise de ara şıra varlığı даһи mesmu‘ mızdur.

³⁹⁷ بتوم

māmur lafzı ma‘mūr demek olub ma‘mūr ‘Arabide mer‘āsı köb ahalisi toq emvālî çok ābādanlığa itülür iken Qazaqda köñilden ğam ğaşa ve kedüret kidüb sürur ve şadlıq maqāmında isti‘māl iderler. Meşelâ iki âdem muhâlif iken şoñra tatulışub dostlaşub oynab külüb barub kelüb hoş şöbet itseler māmuraşub mâceraşub mâzamayram buluşub qaldı diyorlar. Şevr ayını māmur demek dağı bundındır. Ya‘ni ‘Arabî ve Türkî her iki ma‘nâyı müştamil olub biri digeriniñ mürâdifi olur.

Elhâşıl biz burlay şoniñ boyunda ıslaħat-ı etmâma irişdikden şoniñ adını māmur şuv koyub bu ana kadar o isim ile söylenmekdedür Ayköz divanıñ tobanında bir çağırım yerden Ayköz uzanına koyar. Batbağ şuv bundın toban bir bekit yerde olub ol şuvı bunda yazmaq derkâr degil iken muhâbbirniñ her biri lay şuv Batbağ Şuv deyüb kuşaklab söyledikten ikisi mu‘âderic idildi vâlâ Batbağ Şuvniñ muşâleħa babında medħali yoğdır.

Bu maşlahayı özlerinçe qandı cab betümi deyüb ad koymışlar çünki Turğavut Qalmağniñ qandı cab isminde ğanı evvelgi yıl çabundı da maqtüb olmağla Qalmağ ibtidâ ğanlarınıñ ğunni şorab lakin muqâvelede evvelgi ğun ve mal selbat kılındıqdan ğun ornuna muşâleħa qandı cab isminde qalmışdır ki mezbür ğanniñ nâmına bir âşâr ya‘ni pamtinuk bâliğ bulmuş iken küllisiniñ zikri ğâcet körilmeyüb içinde senesini taħkik iden iki zâtı yazmaqta iktifa idildi. Bu ikiniñ biri altmış yaşlarından aşmış Aybağ şoqran balası atasından işitdikini 1305inçi Hicriye ikinci cemâde’l-ahire müşâdif olan 1888inçi Febralniñ ikinci küni bize söyledi. Atamız Şoqranın cılı itdür³⁹⁸ toqsan

Tevâriħ-i Ħamse 17

İki yaşında cılan yılı dünyadan ötdi uşbu üstimizdeki duñğaz yılında vefâtına kırk üç yıl buldı. Atamız Māmur Şuv Muşâlaħasında dört yaşında iken ikinci yazında dağan dili digan yerde ğattına kılınub aniñ kilesi yazında kıyan yılı Ayköz boyına kelüb uşbu küngi kışavımızni babamız Qonusbay mülklenmiş bizden bir yıl burun qarcı kışlağan qarcıdan burun muşâlaħa yılında Kızay İli kışlağan iken Qazaqda Kızaydan ilgeri Ayköz boyuna irkesi Tiken İli yoğ deyüb söyliyor idi idi eh.

İkinci revay Ħacı Qurban ibn Kencedür Böteke töreden naqlen muşâlaħa şayr yılında bulub ğâlâ 118 yıl buldı deyüb benim Böteke Töreden işitdikim duñğaz yılında idi uşbu üstümüzdeki barş yılında yigirmi yedi yıl buldı bu ğaberi maña söyledikinden iki yıl şoñra Çöçek bozuldı bu da şayr yılında idi didi eh.

Barş yılı didiki bu mütercime söylediki senedür ki 1307 mah Zü’l-ħicce yigirmi üç ya‘ni 1890 Miladiye İyulniñ yigirmi sikizi idi. İmdi zahtı budur ki 118ge yigirmi yeti seneyi zamm kılsaq bize söylediki senede muşâlaħaya 145 yıl bulub Hicretniñ 1160ınçı yıllarına teşâdüf ider. Evvelgi muhâbbirniñ ya‘ni Aybağniñ sözinden muşâlaħa şoñğı şayr yılında olub iki ğaberniñ

³⁹⁸ جلی ایت دور

beyninde on iki yıl on üç yıl teķāvūt körinür. Şöyleki şokranın toķsan iki yaşından dört yaş taşlasak seksen sikize қалur buña vefātından şoñrağı kırk üç seneni zamm kılsak 130 yıl olur, bizim işitdikimiz 1305 seneden mezbūr 130nı alsak muşālaķa 1173inçi 1174inçi senelere toğrı kelür. İmdi ekşeriñ қulına ve ҳaberleriñ қарinesine nazaran Hacı Қurbanniñ ҳesabı dersет körinür va'l-lahu a'lem.

Bayar Қал'ası uşbu muşālaķa yılında bina bulmışdır ki beyānı Çöçek baķşinde yazılır, bu muşālaķaya қadar Қазақ ili Çingiz tağına kelmiş degil iken muşālaķadan şoñra aқrunlab ayankeleb ilerü başdılar, Ayköz

259

uzannı ötüb Alaköl ve bir tarafı Caysan ve Tarbođatay Tağınaça aşdılar, Ablay Hanniñ evvelde yürgen yerleri Қızıl Car ve Kөkçe Tav tevāhisi olub muşālaķadan şoñra kendi Çingiz Varқat Tağına қadar keldikini ve Orda Tağını mekan ve қışlav қılıb orda ismi Ablay Hān oturdığı 'alaķa ile bu tađa isim oldığını söyliyolar ise de Қазақ kelmezden evvel orda nānı var imiş diyen ҳaber dağı vardır. Orda Çingiz Tağları ҳuşuşında olan rivāyātlar biri digerini cerħ idib tercihi қābil degil iken ve mu'ārız olan kelāmları tevāfuқ yā tesāқıт ile şuğullenmek mücerred taṭvīl-i kelām ve taz̄yī' meramdan mā'adā münfe'iti dağı olmayub ve bizim kibi bī mağz-i hādimleriñ hıdmeti dağı degil iken söziñ müverridi keldikde mestūr қaldırmaқ baћillikden şayıur üçün 'indimde olanı 'ilāniyeye çıkarırım ki zan-ı 'ācizāneme köre bu tađ Çingiz ile Erқat tađıñ aralığında 'ala hede bölek turdığı <Orta> dimege sebebiyet virüb gāyet mā te' müşennāt dal mühemmileye alışınmış oldığı 'aқla muvāfıқ tüşer bundın gāyri bir ma'nā-yı muṭābıқ ve mefhūm münāsib körinmiyor. zīrā Etrākiñ ba'zında tağı dađ ortayı orda deyüb dal ile söyleyen baṭunlarımız vardır ve ba'zılar Çingiz Tağı meşhūr Çingiz Hanniñ ili yürmiş yerler oldıқdan aña nisbet virilüb orda tağı ol hanniñ қışladığı ya'ni oṭağı oturdığı cay oldıқdan <Orda> atanmış diyen söz orda faşında beyān idilmişdi bu da köb yañlışnıñ biridir, zīrā Çingiz Hān orda kibi bir küçük tepeye taқulub қabā'ili ise Çingiz Tağı kibi bir қıт'a yere şaklub oturan hānlaran hānlardan olmayub yalguz özine bütün az ya azlık iden hānlardan idiki tāriħ tevāriħe āşinā olan fāzıllarıñ re'anā ma'lūmlarıdır.

İmdi Çingiz Tağı ve Orda Tađınıñ müsemmisinde bu mütercimeniñ ...len³⁹⁹ 'ācizānesinden gāyri bir sened-i şaћih ve bir delil-i şariħ işidilmedikden ...n ed'iy-i fi'iliyye'l-beyān hāddine қadar bu didikime қарар virdim hezā.

³⁹⁹ len

Āsān Atanıñ Bir Muḳālınıñ Ma' nāsı Budır(*)

Ĥan müşār-ı ileyh Ablay Ĥan bir mu'arriked e at üstünde turub öziniñ birmesen bī ve müverriḡ ya'ni taşamış ḡarat ve ṣecere-i ādeminden şoramış ki <āsān atanıñ ḡayli zamān bular, ḡaraḡay basin ḡoratan ḡalar> didiki sözniñ mefhūmına baramadım ma' nāsını balamdım onadur didikde, muḡāṭab bī atınıñ başını burub ḡarun ḡarab turub közine yaş alıb ḡamḡısını igerine şalıb: <Ey ḡan bu sözni sin şoramasıñ kerek idi min aytamasam kerek idi. Ḥaḡa cevāb aytbaşam * Ḥanıñ köñli ḡaytıdı * Ḥandıra cevāb söylesem * ḡalḡımını deyib aytadı * Ḥan Ablay Ablay * Ḥayḡılı munday ḡabardı * Şoramasıñ nitedi * şoraḡan şoñ aytbaşam * Kisilikim kitedi * İndi aytayun tiñlaşañ * Maḡan ḡahr ḡılmaşañ * Ḥaraḡay şuvdan ḡaçub * Ḥölke bitken bir darḡ * Ḥurtan şuvḡa ḡadamasız * Balıḡdan ḡıḡḡan bir ḡaraḡ * Uylama ḡurtan uḡbaş dib * Ḥaraḡayḡa ḡaḡbaş dib * Kün batuşdan bir desban * aḡırde ḡaḡar şuv ṭavaşdan * Özi şarı közi kök * başdıḡınıñ atı bub * Kün ḡaḡuşḡa ḡaraydı * Ḥaçen almay taraydı * Ḥudaydı bilmes dini coḡ * Camandıḡda meni coḡ * Uşı şındı bir kāpir * Avazı başı cun kāpir * Cayavlab kiler cortaña * Caḡalı ḡakman kiküzüb * badı may caḡar murtuña * Cimurlarge cim birüb * İl ḡamun aytḡan ḡaḡsını * Söyletbay urar ornuna * Bavazdamay iḡer ḡanunkdı * Öltürmey alur canunkdı * Kāḡıdḡa cazar malunkdı * İsabke şalar baruñdı * İlüñdi alar ḡoluñdan * 'Asker ḡılar oluñdan * Tiksizdi teverrike ḡıḡarıb * Başuña ol kün toḡanda * Tiñlük tiymas ḡaluñdan * Bu aytḡan söz Ablay * Bulmay ḡalmas artuñdan * iştiseñ mene ḡartuñdan> deyüb sözini

(*) Ablay Ĥan maddesinde yazılır diye va' de idilmiş idi.

tüketdikde Ablay Ĥan ah ḡılıb şoradıḡına ökinmişdir. Bu ḡaber tāsif köhne ādemleriñ biriniñ aḡzında bar karyeleriñ ḡulaḡı ḡanuḡ özlerine anuḡdur. Ḥada Bay nāmında bir a' mi aḡun bar idi 1288 Hicriye Zū'l-ḡa' de 17 idi, bir cayda mezbūr aḡundan şoradım āsān ḡayḡu kimdir aniñ maḡālelerinden bilür iseñ söyle didikimde bu yazılaḡaḡ olañ ile cevāb virdi.

Āsānıñ aşıl toḡı Noḡay daymın * Ölkāndardiñ aytuy şulay daymın * Bu sözge anuḡ ḡanuḡ imes idim * İştikenim taḡrav bulay daymın * Tikinde Noḡay Ḥazaḡ toḡumuz bir * Altay İrtis Uraldı ḡalḡan dubur * Ur Membet Ĥan ordadan ḡıḡḡan künde * Āsān ata ḡayḡurub aytobdı cer *

Deyüb yuḡarḡı yazılmış maḡmūnı aytulaḡaḡ iki cümle olañ ile edā itdi ki budur.

Munan şuvıñ ḡılı ḡılı zamān bular	*	Zaman azub zañ tüzüb caman bular
Ḥaraḡaydıñ başına ḡoratan ḡıḡub	*	Baleleriñ duranı tamam bular
O künde ḡarındaşdan ḡayur kiter	*	Ḥanun köḡ ḡaraḡaydan ḡabur kiter
Uluñ ḡızıñ ursḡa bu dam bulub	*	Ḥayran il isil curtum şuvında niter

Deyüb aytḡan iken diyerek ḡoyḡı ekem söylevḡi idi didi. Ḥoyḡı ekem didi ki: ḡoyḡan nāmında bir dānā ve bilümlü ādem bulsa kerek. Ḥadabay ol zātın neşir iştmiş bize nazım ile söyledi.

Zire aqunlara neşirden nazım teñildür anlar nazımsız sözni serd idüb söyleb bilmezler. Bunıñçün aqun davğa caramas, çeçen cavğa caramas diyorlar meşhür meşeldür.

Āsān atanıñ ba‘zı ahvāl ve aqvāleri silsile-i ecdād Qazaqda aytulub ötdi sözini sec‘ ve kâfiye ile söyleyüb her kelime senede bir nikāt ğarib ve her terkibinde bir m‘āni-i laţif mefhūm olınur büyük zātlardan imiş. İki ciar memleketniñ ya‘ni Mongul Tatar ya‘ni Saray

262

hanlarıñ ve Rusya knezleriniñ hareketini fikre alub ef‘āllerini mizana şalıb öz hanlarınıñ orunsız turandıĝındın devlet kiderini ve Rusyanıñ bu yurtlara istilā iderini qarā’in ve kıllerindin añlamış ve andan kıyas idüb mezbūr sözlerini dimiş ola.

Şāhibü’t-terceme Ablay Han uzak müddet üç cüz’ge nāfizü’l-ħükmi han olub devlet ve şavlet ve abruy ve ni‘met üstünde duran sürmiş iken evāhir eyyāmlarında iqbāline halel kelüb bir az yıllar taqşirlik tartmış mürāret ‘azli tatmışdur. Çünkü ma‘mūr şuv muşālahasından soñra hannıñ meyli Ĥıtay mütevice oldıqdan Rusyanıñ nazarından şāqıñ düşdiki esnāda öz içinde az nesneden devletine noqşan tarı olmış. Şöyle ki hannıñ qaysıdur bir oĝlı beş altı yoldaş nökerleriyle yolavcı olarak çıqıb yolda bir avılğa rast kelür avılınıñ çitinde қоş çadır körindikden sodager zan kılıb aña varırlar. Ol ise qaynına kelmiş kiyevniñ қоşı imiş bunlar barub söylemiş kıldıqda üyün kölkide dolaşub çolaşub oturan yaşlar bunlara cevāb virmez üyde oturub istihzā iderler. Nökerniñ biri atdan tüşüb қоşdaĝıları urmaya başlar irāde tobalaş çıqıb hannıñ oĝlına da қамçı tiker. Hannıñ oĝlı idikini bildikde avıldan ādem kelüb aқsaқal biyler her ise қоş çadırdāĝılarını ‘ayblı körüb cezā şalıb hannıñ oĝlına at çapan yoldaşlarına daħi keyüm beyüm berüb conaturlar. Qaytdıqda nökerlerniñ birindin bu vāqı‘a hannıñ қулаĝına işidilür. Han oĝlına keyüb başına қамçı urdıqda at çapan ile bitübsen öldirse hunıñ daħi ma‘lūm bulmış bu daĝ bizlere süyekimize az tamĝa degil yaқındırıp cezā almak kerek idi ya ki ‘afv kılıb kıçüb қоymaq kerek idi deyüb bu açu ile mezbūr ilniñ ‘arżĝa kelmiş anay yaħud қанay nāmında bir bilgülik ādemni tutub baĝlar. İlniñ yaħşıları tartıq ve beşkiş ile kelüb ‘azer ma‘zūr aytub ‘afv taleb kılıb

yalvarıb şorarlur virmez anay bir niçe eyyām ve ay böyle baylavda qalur. Ba' de il cem' olub Qazbik biyke kelübol zāt oğlı bik bulağnı yiberib qandın köb tulı birle anaynı şorar iltifat itmez. ağırde bik bulağ bir oğlını yine anaynıñ ilindin bir kiři rehin virüb anaynı esirlikden ayırıp alurda cemi' Arđun ittifaq olarağ qandan bilā bedel merhünlerini şorab ilçi yiberirler eger de virmez ise bizim ile uruşur yerini turuşur ornunı aytsun diyorlar. Qan ilçiye bik bulađnıñ balasını virüb obrını uđlumnıñ qamçı qanı bulsun diye öldirir. <Zad fi'l-tanbūr tağmet ağiri> qannıñ zu' mı bu idiki bik bulađnıñ oğlını azad kıldığdan arđunnnıñ ekseri rāzi olur da anıñla kider. Anay ise ādemni öldirdiki siyasetde sissenüb maña qarşu kile bilmez deyübbu muğala'ada kılmış iken iř qanıñ didikinçe olmayub mezbürnıñ qatli Qazaqnıñ namusına toqunmaqla ziyade hücum ve ittifaqa sebep buldı. Qan hükümetiñ elden ketdikini bilüb beř yüz üylük Tolankut tevvābi' i ile köçüb Türkistan qurbında qara tađa bardı anda bir iki yıl kışlab malları cotab kıırılıb baz qaytub burunđı yerine evvelgi iline keldiyse de qadar 'izzeti qadimgi dek olmayub oldıran ādemnin qunnu birdi bu tenezzülde vefāt itdi. Qudā rahmet eylesün. Hayatında il bir az yıllar böyle rukerdān olsalar da ba' dü'l-vefat evvelgi hıdmet ve qallerini mülāhaza ile üç cüz ittifaq idüb uluđ mu'arrike kıldılar ya' ni at qabdırub ař birdiler evlādlarını her tã'ife il töre kılıb aldılar.

Ablay Qan ağir eyyāmında řāhib faraş qasta yatmış iken meşhür Buqar Cerçi kelüb bu şi'iri söylemiş.

Qayđusız uyqu uyukdatqan qanmay * Qayrusız cılkı bađđuzđan qanmay qaluñsız hatun
qořquzđan qanay * Üç cüzden üç kisini qurban kılsam
Sonda qalar miken qayran cankay

Deyüb yine söylemek buldıqda qan közini açub toqta diye iřäre itmiş ve dimiş ki men yurtıma bu söyledikiñ üç hıdmetden ziyade fā'ide ketürmedim eger bundın artuğ söz diyesin men mađrūr olurım sen yalançı olursan dimiş. Vāqı' an söylediki üç mıřrā' meřelā: qayđusız uyqu, qātır cem' lik ce şervetden kināye qayrusız cılkı yurtnıñ tınçlığından uğrı falan yoqlağandan 'ibāre, qaluñsız hatun qanimet tüşen cariyeden isti'ar olub eyyāmına köre ve ahalisine köre az hıdmet degildir.

Kerek bu ve gerek bunıñ yuqarusında yazılan ři'irler eger 'Arab Farsı řā'irlerinden melfüz yağud Türk fāzıllarından mesmū' olursa niçe kitāblara yazılır niçe m'āni alınur idi qayfke Qazaq lisanından söylenmişde ulank diye cerdiye isminden nefret idüb i'tibarğa almazlar mefhūmına varmazlar muğla'ına muğalli' olmazlar.

Ablay Qan sevqat iden muřālahadan řoñra Qalmaqnı qoyub Kırgız ile tutuşmış idi. Özindin řoñra evlād ve ađfādı Arđun ilinde qalub ve bir niçeleri Uluğ Cüzke varıb anlar dağı Kırgız ile

katı aluşdılar. Lakin bu falları kendilerine bik yaşşı tüşmeyüb nebiresindin niçeleri Kırgız olında telef olub kettiler maalinde icmlen beyn idilür.

Ablay anni veftı ba dında Nayman İli miri ve zciri olmadıdan b başlak ılıb biri birini yemek talama ve apışma ile mbtel oldılar aır kr bu derdi devsı bir demni emrine inıyaddan ayri imkanı olmaz deyüb niçe abile ile ittifa ile aşıl merkezlerinden bir anzdeyi alub kelmek ücn şaban Böte ara Biy Mern Buranbay Biy ocambetden şarimbet Biy arcı astav Bay Biy Bay Seyudan Tolubay nmında zevtlarını intiab idüb ıkardılar bunlar kii yüzde Ebulmembet ana varıb anı da vet ve teklif ıldıklarında o zt bu sen sala keldikim künde ata yurtumnu aşıl vaanımnu taşlab ketmek mana layı olmaz ulum

265

Ebulfeyz an

Ebulfeyzni alıb barub an naşb ılınızlar deyüb, Ebulfeyz henüz Balaatke yetmiş yatmamış yaş iken arf ve adetlerinçe kiikden namzed idilmiş ya ni ataşlamış alile Seyke anım padişah bent Nur Ali bin Ebulayr⁴⁰⁰ andır Bukay anı atı olur. uzadub alub üstine üy tikib du-i Ftiasını virüb mşr-ı ileyhim ilcilerle oşub conatmış. Ebulfeyz şaban iline kelüb Baya arabiy avılında ararlanmışdır. Cingiz Taı itekinde mekan ve ol cayı ışlav ılıb oş şuvı boyında şalmış mescidini esası 1280ini senelere adar mevcd ve ararı belli idi. İmamı Eyüb ce İşan olub bu künde evşadşarı Mern İlinde yrirler. Ve daı anım padişah mescidi dirler ızıl elik didiki yerde deyüb mezbr trie adar anı daı aşarı bi olduını aber virdiler. eyymında bu mescidni imamı Seyyid Ya ub ce diyen zt imiş.

Ebulfeyz an keldiki ile Nayman ili kllen bua tbi olduysa da az mddet şora abile A Tulı Törelere daı aralaşdı zamnında il Gulca ve öcek oltuına akılı ve Caysan Kli yuarusı Maraq ve Sarı Talarınaa ve İrtiş ötüb Altay itekine adar vardılar evldları ıtaya tbi olub Vank Knk manşiblerini aldılar. şora Rusya taşarrufına kirib il bir az il ıtay imyesinde aldılar.

Ebulfeyz anazine Rusya ile muavele ve ne de ıtay ile muvnese ıldıı malm olmayub tam basan tevi gibi ferzend köbeytüb ab'il aba'ıl tartub töre ılma ile şuullenmişdir. bundın ayr bir nm azandıı mesm olmadı.

Ablay an ve Ebulfeyz anların cesedi Trkistandadır o zamnda byle byk ve şanlı demlerini azret-i sultan civarına oyma adet

⁴⁰⁰ ilk harf olan  unutulmuş.

olub 1200 tārīhinden sonra ol ' âdetleri terk idildi. Tarafımızda meşhūr âdemlerden in evvel bu yaqlarda defn idilen zevâtlar, Şaban Büte Ğarabay Ğarabiy, Bayceket ili batır. Töreden şahınyazdur ki künbezleri Ayköz Şuvı yukarısında henüz bardur. Men ba' d her bir hürmetli büyük âdemlerini kışlav caylavına koyub mezbürlere taqliden bülend künbez yaşamağ resm oldı. Türkistanda Ablay Ğan ile Ebulfeyz Ğanniñ kabrine koyulmuş levh taşlarında tārīhi yazılmış oldıgını zā'irler söyliyolar ise de senesini zabt idib haber bire bilmediler. Ayközi ' Abdusettar Ğacı o taraflarad vardıkda arkasındın yazmış mektübımız o zāt Türksitandın kidüb Taşkende vardıkda tabşırılmış oldıkdan yazıb ketüremedi. Şoñra şeyh ve çıraqçılarına neçend def' a yazdım ve bunda kelen hâce kelenlerinide miħman kılıb nezr nezürlerimizi virüb elini obub elbette yazıb yiberesiz diye bi-te'kid tabşırdım isem de bir cevâb alamadım. Ma' mā fih Ablay Ğanniñ vefâtı 1200den muqaddem Ebulfeyz Ğanniñ vefâtı 1200den az mü'ehħer oldıgı Ğarine-i aħbâr ve sen sal evlâd ve aħfâdlarından zâhir ve müstebândır.

Râviyân-ı aħbâr zan ve naqlen âşâr hezâ elfin Ablay Ğanniñ vefâtı senesini cezm idib bilmeselerde bu yolda yoldaşımız Molla Yoldaşbay Efendi cevheri 1781 miladiyede vefâtını ta' mīm ve taşriħ itdiki Ğır Ğıralı divan maddesinde şebt idilmiştir. <Sici-i fi faşıla>

Mürâren zikir ve beyân olındıgı üzere ma' mūr şuv muşâlaħaşından sonra küllen ĞazaĞiyeniñ meyli Ğıtay tarafa aşub İcen Ğanda bunları kemalü't-tefâte alarak Ablay Ğanniñ eşrinçe Argun töresi Altun Şarığa Ğanlığ menşürı Nayman töresi Ğan hâceğa vanklığ manşıbı kiray töresi kökadaya köñlik rütbesi virüb ĞazaĞ iliniñ Ğızıl Cardan şarkıyyesini tamam Ğimâyesine almış ise de az müddet sonra ekşeri Rusyaya tâbi' oldıgı tetimmemizde tafşilen yazılır. <İnşâ'Allahü'r-raħman>

Ğamsemizniñ râbi' i olan töre aħvâli bu radde tamam bulub Ğâmsi olan Mongul Ğalmaq beyânına şimdi şüru' idelim.

4 İNÇİ CÜZ' ĞALMAĞ beyânı

Ğalmaq Mongul beyânı

Cemi' Moğulyan Çingiz Ğanniñ tevvâbi' i olub Çingizniñ evdâdı Alınça Ğana ve andan Yafeşe müntehi oldıgı yukaruda maħal maħal yazılmışıdi tekrâren Tatar Mongul maddesinde daħi tafşili kelür

Manğul Mongul Moğol barçası bir cins insana isim olubya' ni Mongul dimekdir iştılahımızda bunlara Ğalmaq dinilüb bu ıtlakdan Mongul Ğalmaqdan cüz' yaħud Ğalmaq lafzı Moğula muqâbil biri aħirinden başka fehmlenür ise de Ğalmaq Monguldan bir şu' be idikinde iştibah yoğdır ağlâğ 'âmme ism-i cüz' i maħal-i küllde keltürüb Moğulını Ğalmaq ile ta' mir kıldıgı sebebi bu tâ'ife kitâblarda Kimek yazılub anı az tağyir ile veznine muvâfiğ mağülede Ğalmaq deyüb söyleyüb ve Ğalmaq kabilesi Moğulıñ in az vâqıl vâzi' fi oldıkdan ortaya kiremeyüb Ğarb taraf çitde falanı ve bu cânibde olan Ğalklara çekdaş ve yaħın yürenidür bu cihetden

Müselmanlarıñ vaqt-i harbde muqâtelesi ve eyyâm muşâlahada muhâlefası Qalmağ ile olub ol ħinde bunlarıñ Qalmağdan ġayri farkı varlığı ma' lüm olmayub ahalimiz arasında Mongul ismi zāyi' ve Qalmağ ismi şāyi' olmuşdır.

Evvelde bu t̄a'ifeniñ t̄arihçe ol qadar ehemmiyeti olmayub nazarü't-tefātden devr ve nezd-i erbāb qalem ħalleri mestür ise de soñra Çingiz Ĥanniñ ħarbi ve zarbı cümle milletleri uyğudan uyğatub közini qanıqdırımışdır aba ve ecdād evlād ve aħfādlarını tanıtdırımışdır, veqāyi' leri ħuşuşında müdevvin müdevvin kitāblar yazılıb lakin mü'ellifler faqat ħan ve ħanzādeleriñ silsilesi beyān ile faħrekd⁴⁰¹ ve ' umum Mongulyanıñ bañun

268

ve eħādından kef yed itmişler, bu se bunları i'tibāra almadıklarından degil bilüb yitgürmediklerindendir. zirā ilçilerinde ecnebīden cāsus kiralmazdı kirer ise şuret ve siret-i şekil ve hey'et ve ħareketlerinden anlara taqlid ve müşābehet mümkün olmayub fi'l-ħāl tuyulur ve tutulurdu binā-berīn ekşer emem-i ' ālem bunlarıñ aħvāline muṭalli' olamazlardı, ħatta züfnūn zarif ibn Ĥaldun şerif cemi' ' ulumda tam müsellim ' ām iken ħuşuşen ' ilm-i t̄arih ve ensābda iddi' ā-i mala kelāmları var iken yine bu t̄arafıñ tafşil ħālinden sükut idib uşul-i tevāriħinde (el-ħaber leys kālīm' āyene) külliyesi ile ' azar mā fi' z-zamirlerini ezhār eylemiş, ol eyyāmlar şöyle tursun elan içinde iken bilmek mümkün olmayub meger sodager siyer ve seyyahlarıñ yel yıl reft e āmid varmaq kelmekleri tekeşşür tabdığdan mütercim kemine bu qadarça beyāna muqtedir ve bu yazılaçağ isimler ile ' iyāne-i muvaffiğ oldu: Cungağ, Ĥuşavut, Oyrat, Turğavut, Oymat, Orañqay Mangut, Tanğut, Dürbüt, Ülküt, Ĥavıt, Bulat, Kök Munçağ, Zağçin, Qalka, Qalmağ ve bundın ġayri daħi niçe isimlere münqasem olub cümlesiniñ madde-i aşliyeleri Mongul bizlerçe küllisini Qalmağ diriz, Tatar t̄a'ifesi bunlarıñ şimal-i şarqiyesinde meşkūn olub Mongul Tatar barçası dinde mütteħidlerdür. Buħara, Ĥive ve Ferğan civārında ve ġayri yerlerde bulınan bu namlı aqvamıñ küllisi Çingiz Ĥanniñ eyyām istilasında bulunub qalub İslāma kelenlerdendir.

Mongulyanıñ pay-i taħtı qadimde Tam' ac Şehri olub Qalmağça buña zav deyüb bu künde Tibet diyorlar, zu' mlarında Tibet bir teberük caydur ki muqtedası ol cayda ötmüş aña Mani diyorlar. Maniniñ i'tiqadı beni Ādem oldıktan soñra bikār boş ketmeyüb ' ameline köre cezālanur diyor ise de kimke bu dünyada ateşe oda ħürmet qılıb baş ura aşna ola aħretde od aña dostlıq ider yazdırmaz kelāmını ma' külleb bunları ateş perest eylemiş ħāla da' vāda qalmağnı qasemke tutub eger münker iseñ otqa siy diseñ ħağdır nāħağdır odıñ yaqınına varmıyor, amma öz nezdlerinde

269

Böyle dimek kebā'irden ve belki küfr ' azim imiş zirā ħalefden evvel odıñ ħürmetini hetk idib aña bol qıl didikiçün da' vāsı bāṭıl muṭallibi ' aṭıl malı heder ve qā'ili cezāya müsteħağ olur imiş. Ama bizim ehl-i İslām (femen yekfur bi't-ṭāğut) ayet-i kerime medlūli ile küfürden

⁴⁰¹ فخرکد

anların dinine inkâr ma'nâsını alub ya'ni onların küfür didikiden korkmayub şarâhet otka siy de kutulub kit diyorlar, öz ara anları otka potka baş koymaktır. Dünyanın fenâsını ve zamânın inkrâzını bilürler. Buğdı nâmında bir mev'üd zât var anın zühürü 'alâmet-i kurb-i kıyâmetdir diyorlar ve anı özlerinden olmak zu' m kıllurlar.

Mani' mezbürnin hikâyesini bize böyle söylediler ki bu zât ümmet-i sâbıkaların kayusındandır zamânında 'âlem-i meşhûr ve muttaki ma'rûf olmuş âdemlerin artuqça ihlâş ve ziyâde ez dehamından zir köb tenhâda 'ibâdet kılmak arzusuyla 'uzlet ihtiyar iderek tağa varıb bir nehriñ kenarında bir ğara kirib münâcât ve du'â' ider dir ki ey halkım hudâmen siniñ rızalıĝını isteyüb bu caya keldim ecel-i mev'üdıma kadar kefâletimni kendiñe tefvîz kıldım rızkımnı uşbu ağan pak şuvdan irişdiresin diyerek 'ibâdete meşgûl olur. İrtesi çıkıb şuvğa kelür girdabda bir iki dane sebze ve baderiñ körir du'am müstecâb olmuş rızkımnı bu imiş deyüb hıyar ile sebzeni alub yeyüb yine 'ibâdete turır, her kün vaqti ile mezbür hıyar ve sebze kelüb yeder bunıñla ğazâlanub hayli müddet ğarda devam ider, bir kün köñlindin kiçer ki bu ni' met baña ne yerdin keür imiş aşlını bileyim diye çıkıb taĝnın kalasını aşub şuvnıñ başına barur bir bağa kirür şâhib-i baĝ malı çok kul ve kenizekleri köb misâfir perver bir âdem imiş bunı körüb hânesine alıb varır bir niçe künler ziyâfet kıllur mihman bir kün baĝda seyr ider iken körir bir kenizek hatun baĝdın bir iki dane sebze ve hıyar koparıb alub şuv tarafına kider bunı neyler deyüb Mani daĝı ol hatunıñ arkasından varır hatun şuvnıñ yaqasına kelüb sebzeyi

270

yunub hıyarı hâlinçe koyub maħaline işkub iştiħâsı tamam oldıktan sonra sebze ve hıyarı şuvğa taşlab üyine kaytur Mani bu hâli körüb canı halkumına kelüb Hudâğa öfkeleb keyüb men seniñ için vağanımdan ayrılıb kardeş kabilemni taşlab bala çaķamdan kidib keldikimde maña kılan iyilik ve mu'âmeleñ bu olursa seni terk idib ğayriye tapayım bendeleriñni de senden irâķ ideyim deyüb da'vâ-yı nübüvvet iderek, bunda vâcib ta'âlânıñ hikmet ğamzesi ne ise bendelerine mestürdur. İstidrâc için Mani mezbürdan havâriķ 'âdât zühûra kelüb köb âdemler buña ayarıb igri yola ketmiş kümrâh olub zalâlete yetmiş Manilerin din ve diyânetleriniñ aşlı bu imiş, Mani bi-çâre tehevür ve cehâletinden ahîr 'ömrine kadar bu halde muşir oldıysa da murız mevtine bu iden işlerine pişimân olub vay men bed-baĝt buldım kelâmını tekrar eyledikten telmizleri bunı vaşiyet ve te'allüm şanub ve red idinmişlerdür. Hâlâ okularınıñ evvelinde <ve İmbâni Baĝbaĝ> ketürdikleri ol vaşiyet şandıkları kelâmıñ muķaddimesidir.

Burhan kıtî' tercemesi Tıbyan-ı Nâfî'de <Mani> bir naķķaş-ı meşhûr ismidir iddi'â-i nübüvvet eyledi ve şan' atını mu'cize kösterib halkı zındıķa da'vet itdi mülük-i Samaniyeden Behram bin Hürmüz hile yüzinden aña ve ittibâ'ına ta'zîm ve tekrîm eyleyerek cümlesi i'timâd idüb zâhire çıkıldılar bir kün 'ulemâsını cem' idib mezbürnin zındıķa ve'l-hâddini sâbit itdikten sonra tevbe 'arz olunub kabul itmemele derisin şoyub şaman ile doldırılıb âsdılar ve ittibâ'ını 'umumen helak eylediler aşla mezhebinden nâm ve nişan kalmadı ve dirler ki hâlâ Çin diyarında mezhebi mevcuddur. Burhannın bu sözi mâ kıbildeki yazılan aĝız haberini şadaķa-i Burhan olabilir.

Mani lafzı muzıl-ı evvele isim olduğu gibi yay nesbiye ile ittibâ'ına daği Mani diyorlar Mani ismi iki ve cehle bunlara şâbit olmuş biri Mani-i mezbûre mensûb ve biri kıtilden kıalanlarına <Mandan> den münteħab

271

<Man> dinilüb bu şüretde Kıalmağ bunıñ tercemesi ola zırâ Mandan ve mayından kıoymağ ve Kıalmağ ma' nâsındadır, bunlarıñ küllisi Çingiz Ğannıñ tevvâbi' idürler. Çingiz Ğan Kıara Kıurumda vücûda kelüb zuhûrı Tibet Kıalmağlarında olarak ibtidâ Altı Şehiri zabt idib ba' de Altaya kıçüb şimal-i Mongullarını ve amur vilâyetinde olan Tatarları tâbi' itdikdenşoñra İrtiş Nehrini ötüb ğarbında Ural tağına kıadar şahrâları şâhib ve ba' de bütün Mâverâ' ve deşt-i Kııpçağı mâlik ve şoñra evlâdları cümleye ğâlib olub Akşa-yı şarkdan ta Bağdad, Ğaleb ve Şam ve bu ortada cemi' tavâ'ifi kendine ram itmişdir, ğanzâdeleri ile İslâma kelenleri ğanlarıñ ma'iyetinde kıalub kümrâhları şarka ketmişdir, bunlar İslâmı kıabul eylemeyüb küfürde kıaldığdan Kıalmağ atanmış deyüb de bir kıavl bar. Şöyleki İslâma kelen ğanlar (lâ ekrah fi'd-din) ayet-i kerimesiniñ muḡla'ından ahalini ceber ve küç ile İslâma da'vet itmeyüb inşaf ve 'adâletle kıabâ'ile vâ'iz ve nâşihlar könderüb anları İslâma teklif itdiklerinde falan müddetkeçe bizlere mühlet viriñiz maşlahat kılalım deyüb kiñeşde iki farığ olmuşlar bir fırğa İslâm dinine kıirmek buldığ cevâbını virüb diğeri evvelgi dinimizde kıalmağ buldığ deyüb bu kıabaħatleri küfürde kıalan kıabâ'iliniñ küllisine ism-i 'âm olub kıalmışdır diyorlar, Kıazağda ve kıalmağda meşhûr sözdür. Bu tã'ifenıñ rûsum ve töreleri insan fi'iline oğşamayub kelib kıbi niçeleri bir ğatuna ir olur imiş biri ğatunı kıaşına keldikte papuçını (kefşini) taşkıarı taşlab başkıarı anı kördikte kıirmez imiş nikâħ ve 'aqidleri kilün olaçağ kıız kıçesi Lama ile kıalur imiş üyelerine miħman kıondığda aş ve şerbetden ziyade ğatun kıızı ile ziyâfet kıılır imiş deyüb bu toğrığa böyle ğoş desturħan ğalk deyü söyliyorlar, lakin bu şenâ'atleri bizim bu taraf Kıalmağ Turgavutlarında müşâhede idilmeyüb Tibet Kıalmuğlarında olduğini ğaber virdiler. Ğacı Mala Marğınanı Tibet vilâyetine varıb kıaytdığda söylediki

272

Kıalmağlarıñ niçesibir ğatun alur imiş ğaberi ağızlarda aytulur iken bu kıadar yıllar Ğıtay Kıalmuğ içinde yürüb böyle kıâr körilmedikten yalğan imiş fehmi iderdim Tibet Kıalmuğlarında varlığını közim ile kördim didi, Tibetde tüşken <ğan> ya'ni saramıza kıoñşı bir Kıalmağnıñ altı oğlı variken barçasına bir ğatundur didiler ve bir niçelerini de öyle ğaber virdiler yağamı tutub isti'âza kııldım Ğudâğa şağındım deyü söyledi.

Bu ğal Mejdek la'iniñ mezhebi bâḡılına muvâfiğdir ki mezbûr Mejdek iddi'â-i nübüvvet idib nur ve zûlmet-i kıadım nurnıñ fi'ili iħtiyârı ve zûlmetiñ fi'ili ğabtı ve ittifağıdır ve âyin-i ateş peresti ğağ ve cümle eşyâ mübâħdır zidniñ zevcesi 'amruh ve bil'akis ğelaldır mecmû' ğalkıñ emvâl ve aħvâli müşavât üzeredür ya'ni herkes birlikdedür bi-ħuşûşa kıimsede taşarruf yokdır cümle nas müsâvi ve müştereklerdür ve bir mücerred kıimse kelüb ezvâc müte'addide şâhibi kıimseden zevcesiniñ birini taleb ilse red olunmayub ağniyan zümre-i fuğarâdan malların deriğ itmeyüb mühimmât ve levâzimatların körmek lazımdır zu'mında idi deyüb Tıbyân-ı Nâfi' de mersümdür. Tibet Kıalmağlarında ziyade bay vezâ müterribe miskin yokdır didikleri bu

mezhebiñ dirāyeti ve bu i' tıķadnıñ sirayeti ola. Ba' zı tevāriħde Mejdekniñ Buda mezhebinde oldıģını yazarlar. Buda mezhebi milad ' İsa ' aleyhi's-selamdan takriben miñ sene muķaddem Hindistanda Bahar ülkesinde Asyanıñ cihat şarkıyesine münteşir olan şamküni mezhebiniñ bir füru' ıdır ki Tibet Tatarlıģı ' umumen bu mezhebe olıyor deyüb Tāriħ-i Ĥayrullah Efendide taħrİR idilmiş ise de i' tıķadı naşl mu' āmelesi ne keyfiyetde idikini yazmamış. Cemi' edyāniñ i' tıķadını ve mezhebini cāmi' milel naħl kitābında Budanıñ adı bile aģıza alınmamışdır. Bunlarnıñ tafşili Ĥıtay Ĥanları faşlında yazılrsa kerek. Ĥudā Ĥavāhid⁴⁰².

Tibet aħvālinden az munça aħbar söyleyen mezbūr Ĥacı Mala Marģinanı idi. Bu zātıñ Tibet vilāyetine vardıģına sebep bu idi ki 1307nçi

273

sene bu diyara ya' ni beldemiz olan Bayara⁴⁰³ bir Afģāni keldi bir kün bu Afģāni Baħta Ķal' asına vardıķda yolda körir Hindistan vilāyetinde nābit bir keyahke anıñ şam' i ya' ni çayurı Hind bedevı diyorlar bahası kümüş vezni ile berāber olur imiş. Baħtadan Bayara ya' ni Çöçekke kaytuşda yafrāģını alub kelüb Hindistandan Ĥurcunģa şalınub kitāb içinde kelmiş yafrāģa muķābele kılıb körir ikisi bir olur bunu şol Hind-i bedeviniñ kiyesi deyüb cezm ider de derħal merdkār yalkab Ķazaķlara söyleşüb puģına sikiz şomdan on şomdan va' de kılıb aralarında ĥať şak yazmak üçün <Colay> aķsaķalģa kelürler aķsaķal Afģāni mihmanģa maşlahat kösterib dir ki ĥāzırda bu şam' ın ĥāşitini bunda ĥiç kim bilmez siz buña ' acele kılmayub aşuķmayub evvel taħķiķ ol keyāh oldıģını bilmek kerek ba' de'l-betāt merdkār bu bahanıñ naşfi belki yine kemraķģa tabılır diyerek el-ħāşıl puģına üç şomdan iki şomdan ' arbun zatatke birüb va' de ve ĥať ve mühür kılurlar. Şaħrāda böyle boş otnıñ pul oldıģını işitken ādemelr her caydın çilek çilek alub kelüb az kün içinde iki yüz üç yüz puť çayur cem' kılıb kerāye artarak Hindistana conadı. Mezbūr Afģanıñ ĥıdmetinde yüren Çöçekde bir ādem var idi birinçi aydın soñra aña bir selam ĥať keldi ĥaťda isan amanlıķdan başķa bir söz yok ise de ādemelr bundın istidlāl itdiler ki eger çayurdan vaķtı ĥoş olmasa bu mektübı yazmaz idi bu tarafı ĥātırına almaz idi bu ĥať yine bu tarafa kelmekniñ muķaddemesidir elbette fā'ide kılıb ola. Afģāni kelmez burun arzan vaķitde çayur alalım diye ĥafiye maşlahat iderek bir niçe ādemelr bu kesbe kirişüb çayur cem' ārimeye başladılar. Mezbūr Ĥacı Mala daģı bir ādem ile şerketlik kılıb bir kaç yambulıķ çayur aldılar. Bu yerde on iki rubleye puģını şatmayub kere ile Almataya ve andan Kaşģara vardılar Kaşģardan

Tevāriħ-i Ĥamse 18

274

Yarkendke vardıķda şeriki ol caydın kaytub keldi ki alunmayan fā'ideyi bölüşmeyüb aytuşmışlar keyüşmişler. Ĥacı Mala Yarkendde yatub Tibete kervan yüren vaķitde çayurnı kiraya virmek ĥareketinde iken Hindistan tarafından kelen sodakerler Hind bedbuy bu olmayub mezbūr Afģāni bundın zarar aldıģını ve bıraķdıķ şatılmayub bikār boş ĥaldıģını söylemişler

⁴⁰² خواهد

⁴⁰³ بیاره

ise de hacınıñ köñli tamam inanmayub bu kadar pul şarf idib ve bunça miñnet ile zaħmet çigüb bu cayğaça ketüren malını kendim varıb közimle körmeyüb ne olurına bilmeyüb mücerred haber ile kirü qaytmağım insaniyetden olmaz deyüb çayurnıñ köbini Yarkendke qoyub bir yarım at yük artub kervan ile Tibetke varır çayurnı sodakerlerge ‘arz qılur her birleri kelüb körir lakin anlara lazım olanı bedbuy imiş bu çayur hoşbuy oldıqdan mizaclarına muvâfiq tüşmeyüb buña aluçı tapılmamış. Hâşıl-ı kelâm Tibetdeki Tibetde Yarkenddeki çayur Yarkendde qalub qaytub keldi. Çayurnıñ haberine köz qulaq tutub turan âdemler bunı işitdikden keyin çayurnı caylı cayına taşlab yerlü yerine ketdiler. Hacı Malanıñ bu seferinden dünyevî zarar ve ziyandan ğayri bir netice çıqmayub faqat yollarında olan tütök⁴⁰⁴ ve kâh yerde piyade ve ba‘zı yerde camus, qodas, ile yürilür oldıqını söyledikden soñra Tibet halkı şekil ve kıyafetde uşbu özlerimiz körken Qalmaq kibi olub mezhebde başqa iseler de i‘tiqadda müttehid ve cümlesiniñ melâzı Tibet oldıqını ve Hindistan tarafından kelen kervan senede bir def a qatnayub kervanıñ ma‘iyyetinde İnkizden bir konşol kelüb qaytdıqını ve Tibetiñ burunğı hanlarınk arık⁴⁰⁵ ve ordası şehirden hâric bir tipeniñ üstünde olub hanzâdeleri henüz ol cayda turub resm-i qadimi üzere hiç keme körinmedikini ve Tibet vilâyeti İngilize tâbi‘ hükminde ise de hâkim ve töre özlerindin ya‘ni Qalmuqdn idikini ve halkı nihâyetde yavaş hiç nesne ile işi olmaz idikini ve yerleri tağı olub yaz

---

⁴⁰⁴ توتاك

⁴⁰⁵ اريك elif harfinin üstünde de bir çarpı işareti var.

çilesinde karlı ve buzlu olduğunu şuvları gâyet muşaffi ve zemherirden eşd şoğuk olduğunu ve buña beñzer niçe halleri serdübyan⁴⁰⁶ idüb mücerred böyle haberi ketürmek için varmış gibi olduğundan nâmi kalma alınub sözleri yazılmağa sebep buldı. Çöçekke kaydıkđın şoñra bir niçe ey hayatda kalub 1310ınçı sene rebi'ü'l-evvelinde merhûm ve medfûn oldı. <Hudâ cayını cennetde kılsun>

Hacı merhûmıñ didiki kibi Tibet Qalmuqları hatun kız huşuşında böyle bî hamıyyet iseler de Hıtay hatunları mestüre eyri dağı zâbiğdür hâneleri içkeri taşkarı olub 'ıyalleri içkerüde tururlar. Ve bu etrafımız Qalmaqları dağı hatun kızlarına köb körinmiyor ot perest put perestlikde Hıtay ile bunlarıñ farkı olmayub uşul ve âyinlerinde mütaħhid ama fûru'ında muhtelifdürler şöyle ki Qalmaqlar meyyitesini şahrâğa taşlab gayrileri kömerler ve ba'zıları köydürler. Qalmaqlarıñ muqtedâsını keyken çağan dirler anıñ mürid ve şakirdlerini Lama dirler libasları şarı cümlesi iştänsız olur köçe ve bazarlarda söyleşüb oturdığı urında hadişleb hiç nesne ile arınmayub beden ve keyümleri kir ve necâset ile maħlû böyle bir iflas maħlûğdur. Bununı 'ayb idikini bilmezler bilseler de arınmaqlık kendiler niçe günah 'azim imiş çünkü muzılları böyle dimiş bes şarı keydikleri necâsetni setr için ola.

Ve diger bir muħabbirimiz 'İzzetullah Efendi Qobdadan yazıb ketürdiki kıt'asında mecmû' Mongul dört cihat i' tibar idilüb: Duñdazumancu, Şarqı, Şodažu, Mongul Garbı, Zañ Dažu, Tañğut Cenübı, Zon Dažu Şolañ Şimali 'ad kılnur imiş bunlarıñ mecmû'ında kırk iki kikan⁴⁰⁷ var deyüb yigirmi biri irlerden ve yigirmi biri kızlardan imiş ir kikanlar hatun almadığı kibi kız kikanlar dağı ire varmaz imiş ir kikanlara mensüb elqab bunlardur.

Birinçi Buğdukikan, İkinçi Caqu Kikan, Üçünçi Balanar Kiken, dörünçi Daylu Kikan, Beşinçi Çiren Tin Kikan, Altınçi Laymayun Kikan, Yetinçi Zoyun Kikan, Sikizinçi Narun Huţuğdu Kikan, toqkuzınçi Arın Kikan, Onunçi Cambu Kikan, On Birinçi Çuñ Şocuñ Dunumun Han Kikan, On İkinçi Bikür Numuñ Han Kikan, On Üçünçi Çarın Kayan Çu Kikan, On Dörünçi Kün Huţuğdu Kikan, On Beşinçi Düşükün Huţu Qadu Kikan, On Altınçi Dayen Dirkü Kikan On Yetinçi Arun Çol Hubuluğan Kikan, On Sekizinçi Yarduk Küş Kikan, On toqkuzınçi Maduçir Kikan, yigirminçi Canca Kikan, yigirmi birinçi Yanduk Şa Kikan deyüb kız Kikanlarıñ nâmını qaleme almamış le'al nâ muħarremliki mâni' olmuşdır ki, müşâr-ı ileyh muħabbirimiz Receb ve Şa'ban aylarını ve 'aşurâ bayramlarını rüzesiz ötkermeyen şofilerden idi.

Çağan Kikandan toban beş derece i' tibar iderler: Lama, Kiskü, Onzut, Kişel, Mancı diyorlar adını mertebesi Mancıdur ki mübtedi dimek imiş, bu beş sınıfdan başkası 'avamdan 'ad kılnur Çağan Kikandan yuqarusı Manidür ki re'is-i millet ve ser mezhepleri olub beyanı keçdi.

⁴⁰⁶ سردويان

⁴⁰⁷ کیکان

‘İbâdetleri kün çıkğan ve kıtdın zâhi vâktine kadar vâkt-i ‘aşırdın şama kadar terlenüb oturub kolumı köterib du‘â kıılır kibi olub okub okub her zamân başını yere kıoyub botna secde kıılır. ‘Urâmları ‘ibâdet ile köb işi olmayub Lama ve kışellerniñ edası yâşka‘ inne’l-bâkıñ imiş, binâ-berin Lamaların terbiyesi ahaliye vâcib diyorlar, bir hânede üç irden biri Lama ta‘yın kıılınur Lama olanlar alum birümden azad aykıum çakıumdan mu‘âf olurlar, ‘avam nezr nezürlerini but uğurına ve berüb bu tağa cem‘ olan emvâl ve emlâk Lamalara mülk kibi şâhib haķ bunlar olur, okularınıñ başı: <Vam Mani Baķbaķ Vam Mani Baķbaķ Vam Mani Şeraķ Vam Mani Şeraķ Niken Hıoyur Ğurbun Da Vam Mani Şeraķ> deyüb bu elfâzları evvelini iki üç

277

merâtibe tekrar idib hıuruf fehıim ve şavt ğaliz zefir ve şehik ile okudıkda avazları aleniye oħşayor, mal bogazladıķda: <Ya Burhan Baķça> diyorlar eh.

Ķalmaķlarıñ cenübî ve şimâli olanlarıñ arasını Altı Şehir ve Hıtaynıñ ba‘zı beldeleri fâşıla olarak aşıl ma‘denleri Tibet oldıķdan ekşeri köbi o tãarafdadur, şimâli olanı İla etrafi ve Tekas Taĝı ve Şuvı ve Ķara Şehir üsti ve Aylan Ķaburĝa ve Ķunci nevâhisi baytuk ve tay tuk şaĝrı Şayķan Altay Taĝları Ķobdalastay şehirleriniñ şarkı smetinde Bacin Ķurbına ve bir tãarafı urĝa şehri ve Amur Nehri ve andan Keyahte Kamçatkeye kadar cayılmışdır. Cümlesiniñ zuy ya‘ni şıĝınaçak ve tavaf idecek yeri Tibet oldıĝı kibi bu cânibde ziyâretkâhları Urĝa Şehridür Ķalmaķ buña Daköre diyorlar, Uluĝ Burhan demek olur.

Köre lafzı vav mechül ile Burhan ma‘nâsında olub Uluĝ Kikanları ya‘ni büyük ruhânileri ve çuñ maşıbdar <vañ>ları dakörede turırlar, kıçik melce'leri köbdür aña da köre diyorlar. Meşela bir yere but hâne bina kıılıb anın etrafında yüz-iki yüz üy tikib Lama ve kışelleri ‘ibâdet üçün anda istikâmet iderler buña kurul daĝı dirler, nefis buthâneye ve buthâne içinde olan Şanma Burhan dirler ism-i maħşüşdür.

Bu tã'ife Ķingiz Hıandan soñra daĝı bir zamânlar şimalde Tobol ve Tarı, cenübda Türkistan ve ğarbde Ural Taħınaça varıb kıayurb ceyülüb cayılıb yürmişler huşuşen Cıngar kıabilesi ki Ķara Ķalmaķ ile Turĝavut batunna haş isim olub ba‘zılar Ķalka şu‘ubı daĝı Cıngara dâhil diyorlar, bu üç kıabile Tuĝluķ Timur Han ‘aşrırdın ta Hıtay aldıĝı eyyâmĝaça kıarar kâhları Issık Köl İla şuvı Alataĝ Yedi Uzan ve Yedi Şuv ve Ala Köl Balkaç Diñizi ve Ayköz Uzanı Aķça Taĝ Ķingiz ve Kökçe Taĝ ta Kıızılcar kıurbına kadar, ve şarkda Altay ve Buĝda Taĝları ve mezbür hududıñ içike Mayli Cayur Tarboĝatay Arķat

tağları Arbalı Şarı Tağ Qalbe Lama Tağları ve İrtiş Nehriniñ iki tarafı urlab qollab Cunğarilerniñ yürmiş yerleridir, yazılmış hududniñ tağ ve şahrâsı bunlar ile memlû olub o vaqitden qalmış âşarları henüz mevcûddır. Azan cümle Ayköz boyında Quzı Körfeş ve Ay Qız künbezi anlarıñ buthâne ve ‘ibâdet kâhıdur taşdan şüretleri var bu tâ'ife but hânelerini içini vasi' kılmayub faqat butları turımğa orun yaşab özleri anıñ taşrasında baş urırlar secde kıılurlar kirdikde cemâ'atle olmayub beram beram körirler, Quzı Körfeş Ay Qız kibi künbezleri meyyit üstine kılmış didikleri gâlağdur, zîrâ meyyitelerini şahrâya taşlab ba'zıları kömerler ise de hâşşaten üstine künbez kılmak yoğdur ekşeriyâ ölüklərini buthâne civârına qoyarlar eger ma' rûf âdemleri bulsa aña 'alâmet kılmak lazım kelse şüretini taşğa kızarlar ya ki ismini yazarlar künbeziñ içini kâvak ya'ni qovış kılmak 'âdet degildir belki özlerince günah imiş, Quzı Körfeş Aygöz künbezi toğrusında Qalmaqlardan şoradım, Şolman isimli bir Qalmağ söyledi ki <İçi qovış bulsa meyyitke yaşalmış degildir, körfeş nâmında bir âdeme mensûb burğandır> didi ve ğayriler daği böyle didiler.

Amma t̄arafımızda tofrağdan oyulmuş büyük büyük tipeler ile şahrâ ve suhüller tolu olub ta Ural Tağınaça vardır Hindistanda vesâ'ir vilâyetlerde varlığını daği söylüyorlar, ekşer âdemler bu tipelemleri mezbûr Cunğariler eyyâmında ve andan muğaddemgi Mongul Tatar istilâsında qalan 'alâmet ya'ni meyyitleriniñ üstine kılmış künbezleridir ki yağılıb tipe olmış diyorlar. Lakin bizim bu körgen Qalmağ ve Turğavutlarda böyle 'âdet körilmedikden ve işidilmedikden benim zannımda bu tipeler vallahu a'lem hikâyelerde yazılan Muğ Tersa didikleri qavmniñ âşarından olmaq kerek Qazağ halkı buña Muğniñ üyi diyorlar, Muğ didikleri Muğ dimek

olub Muğniñ aşlı "Nuğ,, dimekdir ki Nuğ qavmi dimekden gâlağ idib Muğ qavmi dimişler ola, kışşa kitâblarında ve müdâhiller ağzında Muğ Muğ tersa didikleri muğallıq bu qavm Badalkaya isim olub <Dağme> bundın şoñra kelen aqvamniñ muğabbireleridir, Tıbyân-ı Nâfi' de dağme meyyit vaz' olunaçağ serdâbdır ğarda ve ba'zı cebelde ota tarzında bina olunub içine bir kaç cenâze birden qoyarlar lağdiñ ğayridir ve lağde daği ıtlak olunur ve 'umuman şanduka-i mevti ve huşuşen Kürhâne-i Mecûsî ma' nâsındadır selâtin ve ekâbir-i Fars câhiliyet türbeleri ki köh iştiğar ve eñrafında idi üç kısım üzeredür biri zikir olınandır ve biri tağ itekinde qoyub üzerine taşlar yığub tepe iderler idi ve biri köb içre qoyub yer altında defn iderler idi dimiş.

Qar Qaralı qaryesiniñ mu'temed ve mevşûqu'l-kelm baylarından a'nî Molla Veli Bikmetof naql eyledi ki t̄arafımızda Rusdan ve Qazağdan Moğ Tepesini köb qazdılar kâvlediler ba'zısı üç kat dört kat olub evvelgi tabağasından faqat süyek ve çölmek emşâli nesne çıkar. İkinçiden ba'zı eşya üçünçi dörünçi tabağasından kıymet baha 'arûz ve altun kûmüş esbablar tapılır. Bir meyyit dörünçi tabağada iken kûmüşden kefen kıılıb uramış ve bir meyyit daği taşdan serir ya'ni kerevat üstünde qoyulmuş iken qolında altun bilezik, boynında altun kılade saçı başınıñ iki t̄arafına tükülmüş deyü söyledi eh.

Ama hal uşbu köz aldımızda turan şahrâda körinen tepelerini kör idikinde yaħud üy idikinde ihtilâf olunub lakin taħķiķ kılınıķda kör idiki şübhesizdür şöyle ki kâvelense şandıķ şekilde yaşamış mürebbi‘ taş çıkar ve anıñ icinden istiħvân <süyek> çıkar üy olsa öyle olmazdı ve hem şuvġa yakın olurdu şuvġa yırak olduġı kör idikine delil tüşer. Ve Bikmetofıñ naķlı daġı kör idikini anuķ bildirir. Ne ise yukarıda yazdığım gibi bu tepeler tufandan aķdem olan ġalkıñ

280

ħırfetı olmak maznündür eger tufandan soñra olursa Mongul Kalkmaķdan ġayrı bir hünarli tã'ifeniñ şan'atı olmak maħlũzdır. zirã yer altında koyılan taşlar taķtadek yonulub üstinde dikili turanı taşvır kılınımışdır bunları bunmaġa esbãb ve dirmeke üstãd kerek olduġdan zamãn-ı ġãzıramızda körilen Kalkmaķ Mongullarda böyle ġavşala olmayub ve bunu ġıtaylara Çinlülere daġı nisbet vire bilmeyüb şãni Mongul ve ġıtaynıñ hiç birinde bu tarzda taş yonub yer altından kabir kılmaķ 'ãdetleri daġı körilmeyüb ve bu tiplerden tapılan süyekler ġayet de 'ariz ve eyri tapılub ve bunıñ aşlı ve faşlı hiç bir tevãriħlerde taħrır ve tersim idilmedikten Mışırda ihram tepeleri eyyãmında yapılmış kãrlardan olmaġı derkãr deyü sözimi şıġdıрмаķ ister isemde erbãb-ı fen ve aşġãb-ı zan buña ne dirler bilmem. kabirini böyle taķaķa kılıb bölmeķ ve bu keyfiyetde meyyit koymaķ zamãnımızda hiç bir milletden körilmiş ve işidilmiş 'ãdet olmadıķdan ġazret-i Nuħ ve andan muķaddem olan ġalknıñ de'bi⁴⁰⁸ olmaķ iķtizã ider dimeke cüretim vardır. Kãr böyle ise tufandan muķaddem benı Ādem az olub bu tãraflara cayıldıķı yoķdır diyen bunıñcün ãb-ı Tufan cezire-i 'Arabdan ġayriye vãķi' olmamışdır diyen ġükemã-i lâhiyeniñ kavlini abtãl ve erbãb-ı vãhiyeniñ delilini efsãd ider. Bes bu tepelere de ihrãm dimeķ cã'iz olub çünki ihrãm tafzil-i beniyesiyle ġayetde köhne ve nihãyetde pir ve kadim ma' nãsında olan heremendir bu tepeler eger diidkimiz gibi aķvãm-ı Nuħıñ i' mãli olur ise anları sãde ve bı hünar didiki sözlere pik de eşãnüb bulmaz zirã taşları yıġaçdıñ yonub tıraşlab biri birine rabt ve mes itdikleri ve ba' zı büyük ve kete taşları taġdan tartub ketürmeye kudreti yetdikleri ve emşãli işler barçası bı esbãb ġayr-i mümkün ve bı hünar müte' assir iken böyle cerãşkal altlarını icãd iden ve anı isti' mãle fehm ve ferãseti yeden insanı mutlaķã ġayvana şebih dimeķ 'aķıldan ba' id olub meġer dinde nãķış ve kem ve küfrinde muşır ve aşam olduġı cihetden kãlã ne'ãm⁴⁰⁹ bel hüm azal dinilürse

⁴⁰⁸ دأبي

⁴⁰⁹ كالانعام

aña kelām yoqdur. Lakin bu tepelerni Çingiz Han vaqtinde qalmış didiklerine qaç an i timād idemem. zira Çingiz Han zamāni ziyade iraq olmayub elan Mongul Qalmaqlar o kündeki ef al ve etvarlarından ayrılmış degillerdür o zamānda var iş bu künde dağı bulurdı çünki millet ve mezheb řanā at ve hünerleri o künde kiden teğayyür ve tebeddül tapmış degildir. Tevāriğ körmeyenler Çingiz Han zamānı gāyet uzak fehmlēyüb avāmü'n-nās arasında bir nesneye mübālağa ile köhne demek olursa Qalmağ zamānından qalğan deyü söyliyolar. Muğ qadim ile Mongul cedidniñ müddet medidini kırk ve temiz idemezler aşlına yedemezler. Çünki meşelde vardur <müverriğlere keçendeki miñ yıl kiçeki dek, hükümete keleçekdeki yüz yıl yarınki dek> tevāriğ körmeyenler bundın üçün yaqınnı iraq bilürler iraqnı qadim bilürler qadimni evveli adim diyolar.

Fezleke-i kelām ne zamānda bulsa bulsun bu tipe ahali emem řābi'a kibi nesli maqtū aynı mensūh vücūdı cihāndan münkariz ve meslūb bir qavm mechūl ve qabile-i ma düm olub řazret-i Vāhidü'l-qahhār ibret lā veliyyü'l-ebşār řahrā ve suhūl cibāl ve řahūrlarda böyle āşarlarını bāki qaldırımıřdır. <El-ilm-i inda'l-lahe lā ya lemu'l-gayb sevāh>

Māsabağda zikir kılınmış Quzı Körfeş künbezi artuğ köhne olmasa kerek zira Qazaqlarınn qārit ve kəriye ādemleriniñ didikine köre il Ayköz boyuna keldikde üstiniñ řebāı ya ni şalamış layı tamam tüşken yoğ idi içi kıızıl ve kök renk ile boyalı idi diyolar. Ba id degil binası qadimi olub boyası şadişi olsa ya ni buthāne olduğı şayşiyetden her vaqit üstine şalab içini boyab tursa, ama şimdi fenāya yaqlaşmışdur. Ayğöz Burğanı yaqılıb qulamış.

Ay Qız, Ay Köz, Ay, Tañsuğ, bunalr küllisi Qalmağ Hanlarınıñ qarı ismi imiş ki her biriniñ nāmına buthāne qılınub řoñra meyyitesi dağı anıñ içine qoyulub her biri bir uzan ve aqar şuvğa ilm olmış

lakin mezbür şuvlara ilm olan künbezleriniñ Ayğözden gāyrisi nerde olduğı bilinmeyüb faqağ bamları qalmışdır. Ay Qız dimekdir.

Masabağda mürāren zikir idilen Quzı Körfeř hikāyesini Qazaqıstanda aqunlar Qarabay şarı Bay Quzı Körfeř Qudar Bayan şalav deyüb bir tevda olank⁴¹⁰ qılıb söyledikleri egerçi bu yazılmış ādemler aşlı mevcūd iseler de hikāyesi şaqim aqvālleri gāyr-i müstaqim bir şaber řāyi adur.

Ma zālik avamlara gāyet yaqışlı olub qaysı aqun Quzı Körfeş bayan olañnı tavıl iderse ya ni uzak qılıb söylerse ol aqun beynü'l-cuhhāl itibarlı olur bunıñ üçün aqunları biri birinden aşurı söylemeke ihtimam idüb arada niçe türlük ekādib ve yalğanlarını qoşarlar. Hatta bu quruğ deruğı bir hafta belki on kün ve ziyadeye qadar söyleyen aqunlar olur niçelerini aytdırımışmız lakin qalma alurlıq bir qavl şahiğ olmadıqdan şi irindin bir fuqara yazmağa da münāsib körmedik, ama bunı ve bunıñ emşāli olank cirlerini yazıb alanalr vardur. Çünki bizim

⁴¹⁰ تودا اولانك

İslâm müverrihleri on rastdan bir yalğan bilirse küllisini i‘tibârdan şâkıf iderler ki kalan tokkuzına yine şübhe iraş ider. Ama ğayri milletiñ ehl-i qalemleri yüz yalgandan biri rast olursa bâki tokşan tokkuzdan yine bir ders set söz çıkar ümidiyle barçasını tamamen yazarlar. Rast yalğanından şarf-ı nazâr mücerred hevestlikden⁴¹¹ yazıb basturırlar yalğan hikâyelerini iştihâr iderler.

Bilmezler ki hiç bir milletiñ kitâbı ehl-i İslâm kitâbları kibi esaslı ve hiç bir muharirleri İslâm kâtibleri kibi diğkatli degillerdür. ‘Ala küll-i hâl İslâmdan ğayri milletiñ ehl-i qalemleri rast yalganna bakmayub her ne işitmiş ise cemi‘ sini cem‘ itdikden soñra bilâ te‘hîr tab‘ itdirmek ‘âdetleridir. Ama İslâm müverrihleri egerçi işitmiş bilmişlerini bihâle yazarlar ise de ihbârât-ı sâbıkaya taṭbîk

283

ve âşârât şâ'ireye tevfiğ kılarak artuğınını alub kem ve azını uzaytub iki saqımdan bir müstaqimi peydâ ve bunıñla aḥvâl-i ‘âlemi hüveydâ iderler.

İmdi aqunlarınñ efrât-ı tefritinden qat‘ -i nazâr faqat bir zamânda Qarabay Şarı Bay namlı baylar ötmüş Qızı Körfeş bayan nâmında uğul kızlar bulub biri birine ‘aşık olmuş kavd erasmende qulı⁴¹² var imiş deyüb bu eyyâmlarğaça aytula keldiki böyle ekâzibleri istimâ‘ idenleriñ taḥfilinde olmuşlar eger işitüçi olmasa isimleri münessi olub mezbûr künbeziñ kem oldığı bilimezdi, bilmek lazım degil ise de bu kadarça bir haber yazılıb ötdi. Quşurı ‘afv buyrıla.

Tuğluğ Timur Hândın soñra mağulyan şarğa kitib bir az Qalmaq Turğavut bulunub beynlerini Başkırd ve Qazaq ḥalkı fâşıla olarak Cayıq yaqasında qalmışlar idi, Saray Hânlığı bitdikden soñra Astarḥana tâbi‘ ve soñra bir müddet Ürkenc Hânlarıñ zir-i taşarrufına dâhil ve ba‘de Rusya idâresine kiçüb elan o muvâza‘ da yürmişlerdür, Turğavutdan bir kıṭ‘ ası hicretiñ miñ ile yüz evâsıtında Cayıqdan köçüb şarğa kelmiş idi Altayda olan cinslerine қоşulduğu ile zıvda olan muzılları Dalay Lamaniñ iğvâsıyla şimali mağulyan ittifaqla baş köterib ibtidâ İrtiş Şuvınıñ iki tarafında olan ufağ tüfek şahrâvi ḥalklarını başaraq talab bulub tümen tarğaça varıb yetdiler. Ve Ablay⁴¹³ Hânı Ğaldan Hân Altı Şehire İstilâ idib ḥazret-i Afağnı kendilerine tâbi‘ itdiler. Tiyan Şan vilâyetini ve bu nevâhiniñ küllisini zabṭ itdiki ile Hıṭay ...lketine⁴¹⁴ daḥi el şuzub⁴¹⁵ ḥududdan içerüye ketdiler, bu esnâda ḥazret-i Afağ rahlet idib Ğaldan Hânıñ ḥalifi olan Qonk Tacı daḥi dünyadan kitâb ḥâceler ile Qalmaq beynine birüdet ve şalkunlîğ tüşerek ceridemizde yazılan Emin Vañniñ ilkâsıyla Hıṭaydan ‘asker kelüb bu eyyâmda Qalmaq ḥanı Amursana

284

⁴¹¹ هوستلکدن

⁴¹² قلی

⁴¹³ Ablay kelimesinin üzerine çizik atılıp sol boşluğa düzeltme yapılmış. Tam okunmuyor.

⁴¹⁴ لکتینه؟

⁴¹⁵ ال صوضوب

Vaň oğlı Hıtay ile şokışlar kılıb ağır kâr mağlüm olmuşdır bunıñla Cunđar hıkümeti inđırāza irişmişdür, Hıtaylar řehr-i Ğulcayı ve belde-i Bayarı binā idib bu diyarı küllen zabıtına aldıkları muhtaşaran beyān idilmişidi müstağbelde tafşili dağı yazılır, bu tolđun arasında kara Ğalmağ kabilesi Hıtay hıkümetinden hāric şalub Ğır Ğıralı kara öktül nevāhisinde yürmişler bunlar cem^ç otuz miň miđdāri üy imişler öz ara hıkümet talaşub iki fariğ olarak biri kaçub biri şovub kaçanları Balđaç bağiresine mađřūr olub bu bī bağtlar bedbağt çölünde şuvsızlığdan helak olmuşlar, şalan ikinci fırıasını Ablay Hıan şovub heydeb bu raya ya^ç ni Tarbođataya şadar ketürdiki yuğaruda yazılmış idi.

El-hāřıl Ğazağ ğarbında Ğalmağ biri birindin hürküb řorđub yürdiki eřnāda bi'l-đul ve'l-^ç arz tağminen beř altı yüz çağırım belki ziyade yerler bir kaç yıllar ādemden hāli ve boř şalub evve ādir vadi ve řahrā küllisi orman ve acam ile çeř ve đulu olub Ğazağ İli Ayköz boyına evvel keldikde Ğarağanı řarađaydıñ tobulđusu tirek dek Ğazağ üyine terak ve sütun ya^ç ni bağan ve şarığ bulmağa řābil idi deyüb mübālađa kıllurlar, uğanlığda ve uzunlığda bu sözler mübālađa ise de řay ve uzak çay ve uzanlarda yıđaçıñıñ şalunlığında yolsız yerde ādem yürelmez idi deyüb köhne ve řāret ādemlerden ğayr-i mert mesmū^ç mız olmuşdır.

Bıu acam ve abādanlıđ Ablay Hıan maddesinde aytulub ötmış yerlerdür ki bir niçe yıllar boş ya^ç ni ilsiz ve ādemsiz turdıđınıñ neticesidür.

Mezbūr Ğalmağlar Ablay Hıanıñ źarb ve ğarbiyle kelüb Hıtaya tābi^ç oldığda Hıtay bunları bölkleb bir kığ^ç āsını Ğulcaya ve bir elvetini Bulcaya şararlandırıp Çöçek eđrāfinda turmağ ile emir kıldı Urığçar Mañrađ Mayli Cayur Tarbođatay tağlarını yaylağ İmil

285

ve Ğolostay ülkesini kışlağ virüb bir niçe üylük çağarnı bunlara nāzır şoyub çağar bunlara Ğazađıñ töresi meřābesinde hākim bulub çağıldab turdı öz tillerince ve hem Ğazağ lehcesinde çağar diyorlar, müverriğler az tağyır ile Cunđar ve Duzañđar yazarlar Ğalmağ Hıanalrı evvelden bu nesilden bula keldiki üçün memleketni bu uruğa nisbet virüb Cunđar memleketi ve Cunđar Hıanlığı dimişlerdür, Ma^ç mūr řuv Muřālađasından ta Dunganı Muđārebesine şadar bu aralığ ki yüz yıldan artuğrağ müddetdir Ğazağ Ğalmağ bir bir yıla aralaş yürdiler tatuv tınç turdılar, Dunganı Muđārebesinde Ğalmağ yine Ğazağ źarbında Altay Tağında icnās incāslarına varıb şoşuldılar yeti sekiz sene ba^ç dında Çöçekke Hıtay kelüb tüşdikde bunlar kelüb evvelgi mekanlarında mekin oldılar hāla Çöçek ve durbuncun eđrāfi bunlar ile memlūdur, bunları On řom Ğara Ğalmağ diyorlar sekiz şomı řaf Ğalmağ bir şomı çağar bir şomı Ulça Muñaldur, Ulça Muñal didikleri esir ve đanimet tüşen Mongul dimekdir, Ğazağ đanimete ulca deyüb Ğalmağ Farsı ile ulça diyorlar, ve ulça çala ma^ç nāsını dağı mutazammın imiř her ikisi dersset ve bu isme řālihdür ya^ç ni đanimet-i Mongul yağud Çala Mongul demek olur, bunlar içinde yaşrunçı Müselmanları da var diyorlar.

Şom didikleri üç yüz beş yüz üyden ‘ibâret bir re’isiñ maḥkûmı olub buña şomun deyüb de söyliyorlar cümlet zikir kıldıqda mecmû‘ını barlıq elüti⁴¹⁶ deyüb ta‘rifinde ya‘ni bölek bölek ta‘rifde İmil Şomunı Cayur şomunı kezâ ve kezâ isimler ile şomunlara taqsım iderler Rusyada meşelâ Lepsî uyazı deyüb şonra her voloşnı bir yer ismiyle tefriķ kıldıqları kibidür.

Elüt lafzı aşlı Mongul lehcesi olub tâ’ife ve cemâ’a ve haşşa ve ülüş ma‘nalarını müştemildür, bu lafzını Qazaqda ittifaq ve ictimâ‘ ve ba‘zan qanun ve qâ‘ide urnunda keltürirler, meşelâ ilniñ elütinden çıkamaz ma

286

dirler bunda ittifaq ve ictimâ‘ ma‘nâsı melḥûzdır ki yurtniñ ittifaqından çıkamaz mı cemâ‘atden ayrılamaz mı demek olur, ilniñ elüti şalay dirler ol ilniñ ülküsi şalay bula kelgen demek olur ki ol cemâ‘a ve qabileniñ qadimden de’bi ve ‘âdeti qanun ve qâ‘idesi şalay dimekdir, hâşıl elüt kelimesi uşbu mefhümlariñ birini şâmil ve hâmil olub siyâqına köre söylenür maḥaline köre mu‘annidât kılnur, Ğiyâşü’l-Lügâtda <ulus> qavm ma‘nâsında dimiş elüt, ulus, ülüş biri biriniñ mürâdifidür.

İcmâlen zikir idilen ve tafşili keleşekde yazılaq Dunganî şoqışına kadar çıkarıñ sözi bunlara ötkün ve nüfuzlı iken bu künde Qalmaqlarıñ özinden Öküday Zenki İlkıday naşb kılnub çıkarıñ nüfuzı berhem birildi, uşbu On Şom Qara Qalmaqdan ğayri Moğulyan barçası vañ maḥkûmindadır, vañ demek özlerinçe ḥan demek “Kañ,, daḥi diyorlar qadimi ḥanlarıñ neslinden silsile ile neseblerini Keyük Ḥan ibn Öküday Ḥana mensüb iderler imiş, Vañ demek ḥan demek ise de ḥükümetde Rusyanıñ iski nizâmındaki İştıraş⁴¹⁷ Sultân mertebesinde bir manşıbdur Qazaqlar aña daḥi ḥan dirler idi vañ kelimesi lafzı ḥan demek ama ma‘nâ töre maḥamında müsta‘mel lafızdur ki töre beyânı aytulub ötdi, Rusyada ‘umumen töreye sultân deyüb ḥan şaylananları manşıb cihetinden cümle töre qaralara fâyiķ oldıqçün İştıraş ‘unvânını izâfe eylemişlerdür, yukarıda yazılmış idiki Mongul dört bölek, bunlarıñ cenubisi ve köbrağı Tibet vilâyetinde olan Qalmaqlardur, miqdârı bize ma‘lûm olmadı, ama bu tarafda olan ya‘ni Altı Şehiriñ şimâl ve şarkisinde olan Moğulyan kırk altı vañe münkasem olub bunlarıñ kırk ikisi Qobdalastay ve Urgan Qal‘asınıñ şimalinden keyâhte “Mimaçin,, ve muḥit şarkıye kadar mümettid olmışdır cümlesi on beş on altı milyon olur deyü Qobdanıñ sodager Ruslar öyle tahmîn kılmışlar diye Molla Fetḥullah söyledi. Ba‘zılar on sikiz şayñ⁴¹⁸ olan Ḥıtay memleketiniñ

287

sikiz şayñı Mongul olub on şayñı icnâs muhtelife imiş bu ḥesaba şimâli ve cenubî ğarbî ve şarkî cemi‘ Moğulyan dâhil olubbu şüretde Ḥıtay ḥükümetiniñ naşfına qarib Mongul ḥalkı olur, dört vañ ğarbî Monguldur Qara Şehir Gulca İlan Qavırğa ve Qobuķ şağrıda yürirler

⁴¹⁶ الوتى

⁴¹⁷ استطرش

⁴¹⁸ صبيك

Bunların kayıdır bir vâñ fevt oldıqda evlâdı qalmayub ornunda hatunı hükümet kılib turdığı eşnâda bir niçe yıldın keyin hâmile olmuş bu huşûşda hatun Bacinde İcen Hanga haq kötermiş ya'ñi 'arıza virüb dimiş ki bir kiçe sizi düşümde körüb töşekde bulışdm andan yüklü oldım dir. Han bu 'arz nâmeni oqub 'arzını tamam oqub ni kadar devr-i yambu ve kümüş ve kıymet baha hediyeler yiberib cevâb kılmışki meni döşekinde körüb yüklü olmuş sen veled-i benim olsun ve iriñniñ⁴¹⁹ cayına otursun men ba'd meni düşiñde körmegeysin eger yine körüb benim ile buluşur iseñ öziñni ve balañni öldiririm dimiş el-hâlete heze ğarbî Turgavutıñ vâñı bu oğlandır uşbu 1300 târihde yaşı otuzlarıñ içine keldi diye söylediler.

Esmâ-i Mogulaniñ bize ma' lûm lanı başda yazılmışdıki cinsi müttehid ise de isimleri muhtelif til ve zebanları dağı biri birine muğâyir ve mübâyindür. Ve bunlarıñ içinde ağıyardan aralaşan aqvâm dağı varlığını haber virirler hâlâ lastay eţrafında Buğaris ve Taşkendis ta' bir idilen iki tâ'ife aşlı mezbûr iki şehirdin varmışlar imiş tilleri Türkiye mâyil ve belki te'enni ile söyledikde cemi' tekellümi Türkîdür diyorlar. Ve devr-i but içinde dağı Hotenli nâmında iki üç zenki ya' ni birer miñ hâne miqdârı ile var imiş ki dileri İslâm tilleri Türkî diyorlar bunlarıñ babaları Hoten Yarkendden varmış âdemler imiş bu evlâdıñ aba ve ecdâdları Mongul içine vardığı niçe zamânlar olmuş iken henüz tilleri tamam Mongullaşmadığından mâ' adâ ahlâk ve etvâr-ı şekil ve hey'etde dağı başkalığı bilenüb turır diyorlar, Müselmanlık iddi' â

288

iderler ise de ğâyet qaraldığını söylüyorlar, bir himmetli bağiret Molla Kelidi varıb anları aqartub hem dünyası ve hem ahîreti âbâd olaydı özleri tâlib imiş ki keşki bir molla kelüb balalarımızı oqutsa başımıza köterib baruruznu berür idik elden kelinçe terbiye kılib idik dirler imiş, Çöçekke kelen misâfir mollalarıñ niçesine delâlet itdim hob deyüb ayturlar yine yoldan kayturlar, seflelere huşûşen 'Arablara afrinke yer yüzi ehl-i keferi iken canlarını fedâ kılib ğarbdan şarqa yürüb bu kadar İslâm açmışlar, hâlâ Müselmanlara İslâmiyetni anlatub Müselman kılamıyoruz. Ah mine'l-dehr.

Haberlere nazaran bunlarıñ ibtidâ Mongul içine babalarıñ keldikine iki yüz yıllar miqdârı belki ziyâde olmuş iken henüz yıllarında tamam Molğulit körilmiyor diyorlar, lakin 'acebdür ki Qazaq içine kayu cinsden kelüb kirme olsun bir devr ya'ni otuz kırk yıl içinde tamam Qazaqit ğalebe ider bir iki boğum ötdikden soñra kelâm ve selam vesâ'ir ef'âl ve merâmda kaţ'an farkı qalmayub navşadır ve tuz kâni kibi cemi' sini Qazaq cezb ider kider, Qazaqdan başka şu'ubda ağıyârıñ evvelgi zeban ve ahlâkı yüz iki yüz yıllarda dağı bi't-tamam metrük olmuyor benim zannıma köre bu haşlet İslâmıñ haşşasından olmaq kerek, ğayri 'alesi var ise anı ulu'l-elbâb bilür. (ve fevk küll-i zî 'ilm 'alim).

Qobda sodakerindin Şâlih Ahundıñ aytuy⁴²⁰ boyınça hâlâ Qobdağa qaragan yigirmi yeti Ökürday Qalka bar mecmû'ı bir vâñlıqdur didi. Qazaq bundın hâricdir, imdi Hamse-i Şarkimizniñ hâmisi olan Mongul Qalmaq maddesi burada intihâya irişüb qavl-i qalem bir az istirahat eyledi men ba'd inşâ'ü'r-raħman tetimmemizi başlarız, hamse ve tetimme egerci bir kitâbdur lakin hamsede başlıça beş ferikiñ uşul-i evvelleri yazılıb tetimme ise miñ üç yüz

⁴¹⁹ وایرک نك

⁴²⁰ ایتوی

‘ağde kadar binâ idilen ba‘ zı kılağın beyanı ve andan sonra daği bir niçe senelerin veğâyi‘ ta ki bu kitâbçemiz mağaline

289

ulaşana kadar yazılmağ ile beyinlerini hamse ve tetimme deyüb ikiye ba‘ de tekemmüle ile üç kısım tağsım eyledik. Bir haberin aşlını estin hamseye fer‘ini estin tetimmeye cümlesinin kemâlini estin tekemmülemize bağsun tekemmülede şarğ ağvâlinin tafşili yazılmağla şarğî ismi hamseye zam idilüb kitâbımızın hamse-i şarğî diye müsemmesi bundındır.

Tevâriğ-i Hamse 19

5 nçi Cüz' Tetimme

Muğaddime-i Tetimme

Hamsemizi yazıb fâriğ oldıktan sonra uşbu tetimmemize mevğûf kalmış ağbarlarını yazmağ zimmemize din kibi kôrilüb beyanı mübâşeret idildi <esta‘ in billah>.

Çañ Luñ Han eyyâmında şarğdan Hıtay ‘askeri kelüb Cungar Hanlığını bitürüb Hicretin 1170 seneler hududında şehr-i Ğulca ve bu eşnâda Ablay Han ile Ma‘mür Şuv Muşâlahası olub ‘akibinde Bayar Ğal‘ ası binâ idildi bu iki belde-i ma‘ rûfe Cungarilere haş ya‘ ni Ğalmaq ve Turğavutlara esas oldı. Şarğda bu iki şehrinin iğdâşı ile berâber Rusya ğarbdan kelüb Ğızılcar şümme Simey Palad Ğal‘ asını icâd ve inşâ' itdiler.

Haber-i Ğulca

Ğulca şehir ismidir bunun şuvı kadimde <cem> nâmında olub sonra İlaya tağvîl oldığı nağl-i femmi ve haber Semey ile Tuğluğ Timur Han maddesinde yazılmış idi “Buşu,, Han Tekri. yaa‘ ni muzât ve anin eğrafında olan tağlardan neb‘ân iderek ğarbinda Balğaç diğizine maşb olur papur yürer mertebede büyük nehirdür. Ğulca beyânday kurgas süydün köre ve ğayr-i zâlik müte‘ addid Ğal‘ aları müştemil ama ırağdan yalğuz Ğulca bamiyla müştehirdür. Hıtay Ğulca şehrini te’sis kıldığı ile icnâs-ı muhtelifte ictimâ‘ından mâ‘ adâ sikiz yüz ‘ aded mencür köçirib ketürdiler ki Hıtayın hanı o kabileden olmağla anları cümle nasdan ağdem ve efzal bilürler. Mancur didikleri Mongülden bir şu‘ bedü. d⁴²¹

291

Hıtay yurtunda hanlığının ibtidası öz tevâriğlerine nazaran hâlâ beş miñ yıla ğarib olub bu müddet içinde yigirmi beş rudan⁴²² ya‘ ni nesilden iki yüz illi dört âdem hanlık kılmışlardur.

⁴²¹ د

⁴²² رودن

Devr-i hâzırımızdan iki miñ yıllar muqaddem birinçi hükümete taqsim kılınarak her biri istiklâl-i tam üzere turub ba' de bi-tedric biri birine tedâhül ile şerkaçin ğarbâ Hıtay nâmıyla iki hükümet müstaķle-i 'azimeye münhaşır qalmış soñra çinlüler ğâlib kelüb Hıtay hanlığını bitürmişdür. Hicriye miñ altmış senesi neyfinden buyaq hanlık Mancur nesline intiķal itmiş ise de uşbu on üçünçi 'aşrımız evâsıtında taygunan ya' ni harit nâmında Hıtaylar baş köterib beynerinde muhârebe-i 'azime vuķu'ndan soñra bi'l-âhıre vezâret Hıtaylılarda olmak şartıyla hanlık Çinlülerde qalub hükümet-i müstaķile ve meşrûta beyinde bir idâreye ma' kūd ve muqarrir kılınmışdır. Elhâlete heze Badırğadur Köñşuy Çuñ Han Mancur Hanlarının tokkuzınçısı olub miñ iki yüz tokşan ikinçi Hicriyede tahta cülüs eylemişdir. Hudâ havâhid uşbu tetimmemizniñ tamamı ba' dında Hıtay tevârihini elimize alub hanlarıñ hâlini icmâlen yazarız.

Mezbür köçüb kelen Mancurlarıñ hıdmetine Altı Şehirde sikiz yüz üylük âdem İlaya ketürüb ellerine virdi. Mancurlarıñ ikinni tarımaq toyguzmaq minnetini bunların moynına koydı. Fir'avn zamânında Mısırlılar benî İsrâ'îlni kullandıkları kibi Mancurlar da bunları esir itdiler ve niçe meşak ve 'asiri üstine yükletdiler bunlar güyâ Manvulara kul menzilesinde oldu. Şöyle ki senevî muqarrir kılmış aşnı yitgürelmedikde emvâl ve eşya hatta ferzendlerini şatub ah ile anları toydırırlardı bu zulm ve setm ile yüz bu kadar yıllar cefâ çekib aķır bir kün ahlarıdır ğâha yetüb Dunkânî belvâsında rıķabları azâd ve bu ağır boyundırdık başlarından berbad oldu. Hâlâ Tarançı didikleri mezbür sikiz yüz üyniñ evlâdıdır ki niçe miñ nüfus olmuşlar. Tarançı lafzı Altı Şehir lüğati Dihkânî ya' ni igümçü dimekdir

292

Dunganîde <hurca> diyorlar Hıtayçadur. 'Adediñ sikiz yüz idikinde artuķ kim sözler var ise de aşıl münşâ' ve müsemmisinde kıl ve kâl yoķdır. Belvâdab muqaddem Ğulca şehri uluğ merkez olub vaşif ve mübâlağada kiçik Bacin deyü söylenürdi bu nâm ile söylenmege sebep çünki evvelde Cunğarileriñ muqarremliki olub şâni bir 'aşr içinde bu kadar cemi' yet yine bir iki 'aşırda Bacine berâber olmağı iķtizâ ider zannıyladur ahalisi eķrâfında olan köçmeli il ve Hıtay hurcalarından başka nefsi-i kal'alarında oturan nüfus üç yüz illi miñ tahmîn kılınub bunıñ bilâ noķşan üç yüz miñi ehl-i küfre Hıtay kuşuru ehl-i İslâm ya' ni Tarançı Dunganî idi diyorlar.

Ğulca Muhârebesiniñ Qabilinde Olan Havâdişât

Ğulca Dunganîleri içde olan ya' ni ceridemizde yazılmış seçen çaña şehrinde bede' ve zuhür iden bozğunlıķnı işitib aña kulaķ koyaraq işiñ encâmı niye muneccir olur diye turdıķları hinde bir qadardab Dunganîniñ oğlı ki fâzıl yikit idi hatunınıñ fâhişelikini bilüb bir kiçe anı ve aña kelen âdemni yoldaşları birle öldirmiş. Cañcuñ bu yikitni tutub zindana koydı. Cañcuñ didikleri vali vilâyet paşa ve ğubirnaķor meşâbesinde manşıbdur. Dunganîler cem' olub Cañcundın mezbür maħbûsını şoradılar virmedi niçe köre iltimâs kıldıalr iltifat itmedi bir yıldın soñra meydana çıkarıb çabdı burundın köñilleri bulanub turan Dunganîler bu yikit üçün açıyub irâde keft kev⁴²³ çoğaldı köbeydi fesad olur dereceye keldikini Cañcuñ işitib bir kün mescide çıkııb on baş öğüz otuz koy qançâ kerünc ve çay virüb mezbür yikitniñ ruķına hatm-i

⁴²³ گفت کو

Qurān kıılmağa tevşih ve birinçi naşihat sözleri aytub bunıñla Dunkāniler bir az tebkīn tabdılar kış ötüb yaz keldikde içdegi bozğunluğınñ şalkunı qoya sirāyet idib şandu havza qal'asında Dungāniler

293

bozıldı içindegi Hıtayları kırub öldirib ba' de tarcı ve çanza huza kışlaqları talab andan şahrāğa çıkıb kumlıqda bekendiler eṭrāfdan quralub cayulub mecmū' ı bir miñ beş yüz miqdārı nüfus olmışlar bir niçe künden keyin Gulcadan 'asker çıkıbbunlarıñ üstine varıb uruşub ekşerini öldirib kalanını kaçırıp hatun bala kampir çal cümle biş yüzçe ādemni esir alub keldiler, esirleriñ işke yararnı her kün ondan on beşden çıkarıb çapub üç yüz miqdārını katl itdi baqiyyesini boşatdı, bu vāqı' a esnāsında Bacin din haṭ kelüb Hıtaylar Dunkānileri qaramağğa karar virüb qoymış idiler eṭrāfka i' lān iden va' deli küni kelinçe Dungānileri iğfale şalmağ qaşdıyla bir kün Cañcuñ bi'l-hāş mescide çıkıb bunlara naşihat kıılıb didi ki içkeri Dungānilerden aşılız haberler işidüb teşviş ve endişede imişsiz, burada Bacindin haṭ aldım galebeler başılıb yurtlar eminlik olmış bunıñçün elimize tüşen esirleriñizi azad itdim eger haṭ yine bir az burunraq kelmiş olaydı esirlerden bir kişi öldirmezdin maqtüllere Hudā rahmet itsün qalanlara 'ömür virsün bizler de yaman niyet yoğdır eger su-i qaşd kılsam irleri tamamen öldirib içeriñizde yalançı ve ağvaçları dağı öldirmeye kudretim yeter idi, miñ yıldan ziyādedür bizler Hıtay sizler hoy hoy deyüb bir birimizni yat ve yırak kördikimiz yoğdır barçamız bir cins ve bir hannın teb'ası mezbūr ādemiñ evlādı kibi ola kelmişiz henüz bayağıdek bulalım tınç aman turalım yalğan yaman sözlere kulak qoyub özleriñizi odğa şalmañız helaklıkda qalmañız deyüb ezhār muḥabbet ve izmār 'adāvet iderek dönüb ketdi Dungāniler bu maqşadıñ aşlından haberdār idiler bunlarda serlerini setr idib Cañcuñnıñ cevābına muṭābıq mülāyim sözler aytub eṭrāfğa i' lān iden vaqit mev' ūda muntazır turdılar, bu hinde konşol Peterburga kitib ornunda bir niçe Qazağ Rus ile sekretar

294

ya' ni serkātib qalmış idi Dunkānileriñ ittifağı Hıtaylarıñ va' deli küninden muqaddem idikini ve ol küniñ yakınlaşdığını bilüb bir kiçe sekretarda çıkıb cunadı bir Qazağ Rus Çerkav Töbesinde yoğlab qalmış yağud vāqı' ayı köziyle körüb haber kılsun üçün bi'l-qaşd qaldırılmış, sekretarıñ ketdikini faktoriyada sodāgerler dağı duymamış irtesi kün Hıtaylar kelüb sekretar neden böyle itdi sizleri ve böyle 'asker kişisini de unudub ketdi deyüb şordı bilmiyorız deyü cevāb virdiler sekretarıñ arqasındın ādem yiberib evvel yetemeyüb qaytdı Hıtaylar cemi' sodāgerleri faktoriyadan çıkarıb mezbūr Qazağ Rusğa vazife ta' yin kıılıb qaşına Hıtaydın bir niçe ādem qoşub faktoriyanı közedüb turdılar. Arada bir hafta ötmeyüb şoqış başlandı her kim öz başı ile evvāre bulub faktoriya hāli qaldı Qazağ Rus sodāgerlere kelüb qoşıldı.

Muhārebe Başlandığımı Bize Böyle beyān İtdiler

Ceridemizde yazıldığı ve bunıñ qabilinde işāre olındığı üzere Dunkānileri qaramağğa vücūdını bi'l-külliyē 'ālimden yoğ kıılmağğa Hıtay ittifağ itdikleri fikr-i fāsiddin Dungāniler

akāh olub bī-çāreler öz canlarını necat kılmak ya ki şehādet ile uhrāvī derecātlara irmek için bunlarda bir ma‘hūd künde cemi‘ olmağa ‘ahd kıldılar eṭrāf-ı cevānibde olan Dunkānīlere bu ḥaberni şık şık ya‘ni tiz tiz irsāl ide turdılar va‘deli vaḳit yetdikde ba‘zı re‘yi za‘if bī nāmuslara birden Hıtayın keşreti ḥasret virüb şāniyen sene-i evvelinde şānid ve ḥavza⁴²⁴ Dungānīleriñ kārından netice çıkmadığını teşe‘üm idib muḥārebeyi ‘asir bildiler kendilerini bilā ta‘ib esir itmeye rāzı oldılar, cebān ve ḳorḳaḳlarıñ köbi bu ḳula tābi‘ evvelgi ittifāka māni‘ oldılar va‘ad ve ‘ahdden çekindiler Hıtaya ḳılıç tartmasaḳ ḡāyet mātraṇçı kibi bizleri de ḳullanur ḳoyar

---

⁴²⁴ صاندوخوزه

diye sözde bekendiler. Faqat üç yüz miqdârı dilleri şaf dâvir i' tîkâd muhakkim dilâver din yolında başlarını bezl ve cihân bî vefâdan özlerini 'azl kılarak hicretniñ 1280ninçi senesi ve miladniñ 1823inçi oktabırniñ evvei Cum' a kiçesi aynıñ bilmedim niçesi küffâra kılıç ordılar. Bu kiçe etraftağı Hıtalara haber irişüb Dungânilernin evvelgi va' deye muhâlefet iden qorqaklarınñ ham hayalden teğâfüle tüşüb Hıtay öldirmez diyen iki üç cayniñ qarye ve qışlaqdağlarını helâk kıldılar mezbür üç yüz Dungânilere Hudâ Nuşret virüb üç dört kün zarfında hişarnıñ haricinde qalan Çañ Yañ didiki halkdan Gulca içini aratdılar qanlarını şuv kibi aqıtdılar. Çañpañ didikleri nefiy beled olan Hıtayniñ başı bozuqlarıdır hâliş Hıtay bunları hişara kirdirmeyüb taşqarıda taşlamışlar idi zira bu bî başlardan Hıtay özleri de qorqardı. Ve taşqarıda qaldırmaqdan iki şey mülâhaza qılınmışlar idi ki eger Dungâniye gâlib olursalar <haşlü'l-maqşad behm vâlâ nekün ib' ad men şerhüm> didiler. Galebeyi başlamış üç yüz gâzilere Cum' a Şenbe Yekşenbe künlerinde hiç bir yerdin yardım teymedi zirâ her caynıñ özi öz başları ile mübtelâ idiler. Hıtayni öldirib hâtır-ı cem' olan ba' zı qaryenin Dungânileri Düşenbe kün kelüb bunlara qoşula başladılar. Mu' teber tüccarlardıñ muhârebeniñ içinde yüren zevâtlar söyliyolar ki yuqarğı yazılmış tertibde sekritar çıqıb ketdikden soñra Rusya ve Ferğana tüccarları cem' olub niçe qoş kârbân bir şäye ya' ni bir çuqur caya kelüb qondıq ol cayda bir niçe künler yatub qaldıq çünki tutaş kiterke⁴²⁵ yüklerimiz şaymayub taşlab kiterke biri birimizni kıymayub turdığımızda şoqış başlandı Dungâniler üç kiçe kündüz aş yimeyüb uyqu körmeyüb çaymaqda oldılar dörtninçi kün bir cemâ' a Dungâni kelüb yar başından turub bizlere söz qatub didi ki aman tınç oturub sizler mi imdi küffâr

296-297 Eksik

varıb yetdiler bir cayda bir farqa Hıtay Kemün ya' ni yaşrun turmış iken nağâşda bu Dungânilerni ortaya alub cümlesini şehid itdiler nereden çıqa keldi hemen illi miqdâr Dungâni arslan kibi atıub yetüb ol Hıtaylarını esefle yonatdılar⁴²⁶. Qaçub darbâzeğa varan Hıtaylarını içdegiler kirgüzmediler ol çıqmış beş miñ çeri din bir ferd qutulmayub cesed habişleri tofraqda qaldı canları muqırr mev' üda ve mağal-i ma' hûda vardı Dungânilerde o yaq bu yaqdan quralub⁴²⁷ birer miñ bulmuş ikenler men ba' d dağı kün be-kün köbeyüb her ceñde Hıtayğa gâlib boldılar buñarça bizler ümid var idik ki Hıtay üstün olur ya ki Dungâni ile bir nev' muşâleha qılır da savdâgerler beher hal evelgi kibi turır imkândan hâricdir ki bir kef Dungâni bu qadar küffarnı yeñüb şehir anlara qala. bildik ki keşret nuşret iki şey imiş. İmdi kördik ki Hıtayniñ hâli bitdi kervanda köçüb öz yolına ketdi her birleri selâmet yurtlarına yetdi. El-hâşıl niçe zamândan bu yaq bir âdemnin evlâdı kibi bir hana inqıyâd ile turan aqvâm bir hafta içinde iki taraf olarak hişarğa Hıtay şâhib hâricke Dungâni mâlik oldılar. Bir ay

⁴²⁵ كيتاركة

⁴²⁶ يوناتديلر

⁴²⁷ قورالوب

böyle keçdi zāhirde kuvvet Dungānilerde ise de Hıtaynıñ köbliki hemen bunlara vahşet virirdi. Şānī Tarançı halkı bu fırsata kadar İslām namusına çabmadıklarından daħi dehşet kelürdi. Şöyle ki balta şabi özinden olmağunça yığaçnı kesmez meşhūr meşeldir. Hıtaylar Tarançıyi igvā kılıb bizimle cenke yiberir fikrine ketdi ve böyle bir şağuk⁴²⁸ söz Dungānilerin sem'ine yetdi bu sebebden Dungāniler Tarançıye ilticā itdi Tarançı ise işiñ encāmına köz tutub turmuşlar idi. Dungānilerin iltimāsı ile bunlarda 'ulemādan fetva şorab 'ulemālar daħi ibtidā 'özr ve zulm Hıtaydan oldığı delil ile ve hıyānet anlardan şadır oldığı sebil kılış tartmak oğ atmak dürüst deyü fetva virdiler hükümet Tarançide almak şartıyla Dungānilerden anğ ve şasem alarak Tarançiden niçe miñ

299

ir atlanub ceñe hāzır oldılar, mundın şoñra olan veķāyi'ni Molla Nāzım Bilal Ğazavat-ı Çin 'unvānıyla mevsüm tārihinde bi't-tafşil taħrīr kıldıkdan tekrarı hācet körilmedi isteyen o kitābı körsün.

İbtidāsı bundın ya'ñi Dunkānilerden hükümet üçün şasem aldığı künden ki Hicretiñ 1280 Miladın 1823 Noyabrın evā'ilinden i'tibāren etrāf ve cevānibi ile İla muzāfātını Tarançı zabt ve teşhīr idib sikiz sene miğdārı istikrār ve sultān laķābıyla hükümet bi'l-istiklāl itdiler, va'desine vefā ile Dunkānilerde Tarançıye tābi' olub turdılar ba'de Hicretin 1288inçi senesi Keniral Kalpakofski Almatadan bir fırka 'asker ile çıkıb az hareket ve yeñil fırsatta bu ülkeyi himāyesine aldı on yıl miğdārı Rusya nezāretinde ķaldı, 1299 sene Ğulca Hıtaya ķaytub virildikde Dunkān ve Tarançı küllisi Yarkend Ğal'āsına köçdiler.

Tarançı tā'ifesi Hıtay esāretinde hārlıkdan insaniyeti ma'düm ve ķābiliyeti daħi mevhum iken ser best azadlıķğa irdikde hükümete lāyık dānā devlete lāyık tevānā maşlahata münāsib perdāz secān⁴²⁹ kibi saħn saz hātım emşāli eşhiyā ķāfiye senc ezkiyā muttaķī 'ābid bī reyā mükemmil 'ālim 'ālim ziyā ve hekim hāzıķ tekellüm keyāh zevātlar körilmiş ve işidilmişdir.

Dunkānī Ma'nāsı

Lafz-ı Dunkān ihtişār üzere ceridemizde yazılmış idi bunda yine bir az tafşil kılınsa zarar olmaz, Hıtay içinde Müselmanların iki ad ile söyleyüb birini haptu⁴³⁰ dirler ki Altı Şehir ahalisine isimdir. Haptu türlük ma'nāya olub lakin bu maħalde aķ baş demek imiş ki destārdan 'ibāretdir diker nev'ini Dungān dirler, bu lafız Hıtay ve Dungānilerin zebānī olmayub etrākdan aħz kılmış imiş bizler şorşak Dunkānmız diyorlar ama öz içlerinde Dunkān dinilmez bunların

300

⁴²⁸ صغوق

⁴²⁹ Solda yer alan kelimeyle ilgili düzeltmede "sehbān vā'il" yazıyor.

⁴³⁰ خېتو yazıyor. Sol taraftaki düzeltmede چونتو؟ yazıyor. Çinliler Müslümanların sarık takmalarından kaynaklı olarak onlara Çentu(Sarıklı) diyorlardı.

Ḥıtay iki kısım ḥaviliyor⁴³¹ biri Şacudur ki küçük tâ'ife ve küçük nesil demek olur murad Semerkandın varanlarıñ evlâdı ki ana tarafından Ḥıtaya cayan ya'ni kızdan toğan torun oldıktan bu nâm virilüb soñra aşlı ve fer' i bilâ fark cemi' Dunkâniye bu ismi isnâd itmişler muḳâbilinde özlerini “Dacu,, diyorlar uluğ nesil demektir. İkinci adı “Ḥoy Ḥoy,, olub ma' nâsı tiz tiz demektir ma' nâ-yı lügavîsi faḳaḳ bu ise de taḥtında tiz tiz bozulıçı ve tiz tiz ḥâlden diger ḥâle dönüçi ma' nâda olur kerek evvelgi dininden İslâma dönüçi ve kerek tınc ḥâlden bozğunluğa tiz dönüçi demek olsun berâberdür. Bes Dunkâni lafzı ḥoy ḥoy lafzınıñ tercemesi olub kimsin didikde men Dunğânî men didikleri terceme ile cevâb virmiş ola nitek kim Ḥıtay lafzı aşlı “Ḥod Âyin,, imiş ki ma' nâsı ketb-i menzileden bir kitâbe iḳan ve ba' şit enbiyâdan bir nebiyye iman ketürenlerden olmayub öz bildiklerinçe ve öz resm ve âyinlerinçe din tutan tâ'ife demek olub soñra terḥîm ile Ḥudây şümme Ḥıtay olmuş bes bu isim daḫi Ḥıtayın öz lügati olmayub Fars ve etrâkden almış da şoradıḳda Ḥıtayız diyorlar ḥoy ḥoy lafzı daḫi bu ḳabildendir. Dunğânilerin aşıl zebanları Ḥıtayça olub meger 'Arab ve Farsî aralaşdıktan istima'da bir az başka kibi fehmlenür, ama Şalarileri Dunkân demek ta'libidür Şalar Dunkânilerin lehcesi Etrâk ve Fars beyninde 'ala ḥede bir lügatdür Şalariler tâ'ifeyi cüz' deyüb söyleyüb mecmu' ı on sekiz cüz' ḥalk ve her cüz' bir divan il ḳadar olur didiler, nefsi Şalar bir büyük nehir ya'ni Ülken Ağım Şuvğa isim olub o ülkede oturan ilniñ küllisine Şalar ḥalkı diyorlar ve bu namda bir 'azim şehir daḫi var imiş ceridemizde yazılmış Semerkandiler bunlar olmaḳ kerek, ibtidâ Secin Çaña şehrinde çıkan şoḳuş uşbu Şalardan varıb Şançin vilâyetinde oḳıyan şakirdlerden başlanub soñra aşlı Dunkânlar

301

şakirdlerini ḥimâyet Ḥıtaya tabi' tartmışlar lakin on şoḳışda Şalarda olan Dunkâniler bozulmamışlar Şalarinin ḥâkim ve bikleri özlerinden ise de Ḥıtayın zabtı eşd⁴³² diyorlar, bunların zebanları Türkî ve Farsîye müşterek oldığı Semerkandî diyen söziñ şıdḳına sened ola bilür şöyle ki Semerkandın kelenler küllisi Farsî olmayub etrâfında Özbikden ḳoşlub kelmiş olub Özbik Fars ikisi bir cayda ḳararlandıḳdan tilleri muḥtelit oldığı zan ḳılınur ama Ḥıtay zebânî ḳarışdığı tab'iyetden ve hem ana tarafından aḫz idilmiş ola, Şalar lafzı ne demek olduğunu Dunkânilerden şoradım şalar aşıl şardlar demek olub az tağyir ile Şalar diyorlar didi nazar birin Semerkandın varanara ta'yin idilmiş arazi ve uzan bunların nâmına mensüb olmuş ola Semerkandın ne tariḳa ve ne sebeble vardıḳı ceridemizde yazılmışdır, âdemlerin ağzında Emir Timur 'askerinden ḳalmış Dunkânî lafzı turğanı demekden taḥrîf olmuş didikleri ḥırafât-ı aḳvâl-i sefiyye ve ekâzib-i şariḥ idikinde iştibâh olmayub bu ḥuşuş tevâriḳ kören zevâtların ra' nâ ma' lûmlarıdır, ba' zılar terkânî lafzından muḥarref Dunkânî olmuş diyorlar bu da ğalaḳ olub toğrısı ḥoy ḥoy isminin tercemesidir ve ba' zı tevâriḳde körinür ki 135inçi Hicriyede Çin İmpiratorı <Sun Tsung> ḥan 'Abbâsiyenin ikincisi Ebu Ca'fer Maşurdan istimdâd idib ḥalife tarafından on min ir könderilmiş bunların mu'âvenetiyle içde ḳıyam iden ehl-i ğalebeye ğâlib olarak bunlara mükâfât olmaḳ üzere Çinde ikâmet ve Çin ḳadın kızlarını izdivâc itmelerine müsâ' de virmiş olduğundan Dunğânilerin aşlı 'Arabdan olduğunu zu' m iderler ḥalife 'Arabdan olmaḳla 'askeri 'Arabdan olmaḳ lazım kelmez çünki o eyyâmde

⁴³¹ حويليور

⁴³² اشد

Hırasan ve Māverā'ü'n-nehr küllen halife taşarrufında olmağla mezbūr on miñ 'askerni bu taraf ahaliden yiberdikleri melhūz'dır aqvāllerni taḫbīka eshel ṭarīḫ bu olur.

302

ne ise Dungānī tā'ifesi yeñi İslāma kelenlerden olmayub bu kadar ihtilāfātlar İslāmı köhne ve qadīm olduğına delālet ider bu huşūşda ne kadar tevāriḫ kören ve ne kadar teftiḫ ile şoradıqda daḫi ceridemizde yazılmış <deb> aḫundnın haberinden ufaḫ bir haber şariḫ ve bir kelām-ı şahih bulmadım haber-i mezbūr Hıtay tevāriḫine daḫi nev'an muvāfiḫ tüşdikden aqvālleriñ aqvāsı oldır deyü cezm iderim, Hıtay tevāriḫiniñ on altıncı sülālesinde bir az yine beyān idilür.

Şalarilerden ğayri Dunkānilerin ḫaṭṭ-ı 'umūmiyesi küllen Hıtayça olub huşūşī ḫaṭları 'Arabdır kelām-ı şerifi ve kitāb-ı münifi 'Arabī ḫaṭṭda oқыub ma'nāsını öz tillerince taḫrīr iderler şöyle ki:

La ilahe illa'l-lah

Muḫammed Resul'ullah kelime-i ṭayyibesinde

Moyu tiyeñ cuşu inü ḫudā

Şeñrūñ Muḫammed ḫuday ceñşay

Yok ilah meger bir ḫudā

Cenāb-ı ḫazret-i Muḫammed ḫudaniñ ilçisidür

Tiyeñ=Teñir dimek, faḫıḫs ğayrıhum 'ala hezā.

Beyan-ı Belde-i Bayar ve Çöçek

Ablay ḫan maddesinde zikri sebḫat iden Ma'mūr Şūv Muşāleḫasından ḫaytuşu ile ḫālā Arucar Ḳal'ası ḫurbında Tamdı didikleri orunğa Hıtay kelüb tam şoḫuş 'imāret ḫılıb ḫal'anın ismini <Bayar> ḫoydılar aşlı <Bide Yar>dur <Bid> Hıtayça aḫ dimek <yar> Türkidir ma'nā-yı terkibi <Aḫ Yar> dimek olub teshīlen <Bayar> didielr. zīrā o maḫalde büyük ve bülend yarlar köb olmağla Aḫ Yar puḫuḫ yar uluğ yar kiçik yar uğrı yar ikri yar deyüb ekseriya yar ismiyle iştihār oldıḫdan şehirni añna mensüb ḫıldılar anariñ ol cayda ḫararını ḫudā ḫāḫlamayub her sene ḫariñ ḫalunluğından zaḫmet çeküb ḫazineniñ igenge ḫāzırlamş öğüz ve 'askerniñ atları olub bir niçe seneler ıztırāb çekdikde diker bir mu'tedil caya köçmek kiñeşi ḫıldılar o eyyāmda Tarboğatay

303

Ṭağı Turğavut Ḳalmaq tā'ifesiniñ ḫararkāhı idi anlardan başçı ve Ḳazaḫdan daḫi ādem ir keşdirib eṭrāfını tolaşdıḫlarından uşbu mevzi'ni ya'ñi elan Çöçek oturmış orunni bikenüb ma'ḫül körüb <Bayarı> bu yere köçirdiler buña Çöçek nāmını virdiler. Çöçek ile vech-i tesmiye mezbūr başçılar Hıtay uluğını başlab uşbu caya keldikde ḫālā yukarı bazariñ arḫa tarafında ḫavız kibi bir apan ḫayu var mescidniñ yığaçlarına şuv andan kelür aniñ içinde yolçılardan ḫalmış mı bir şablı ayak tapub almışlar. Turğavut Ḳalmaq lüğatinde şablı ayak ve kiçik tostaḫlara <Çöçek> dinmekle Hıtay kelüb tüşdikde reft āmid idenlerden ya'ni kelüb kidenlerden ḫal'a ḫaysı orunğa tüşdi deyüb biri biriyle vārid olan su'ale Çöçek tapılmış

çeşmeye tüşdi dimek cevâbı beynerinde cārī olarak şoñra şehre ‘alem olmuş. Ecānibniñ küllisi bunlardın ihzā Çöçek nāmıyla söyleyüb çünki ħanıñ divan ve defterinde evvelgi Bayar ismi bitilmiş oldıqdan Hıtay içinde henüz bayar ismi bākıdır <Çiñ Şañ> daħı diyorlar. Tarboğatay şehri deyüb de yad iderler lakin Tarboğatay ismi yalguz şehre ħaş olmayub vilāyete isimdir. Durbuncun Qal‘ ası ve ğayriler bu isme dāħil olub valisi Tarboğatay Ambusu dinilür. Tarboğatay tağ ismidir Çöçek şehri bir tağniñ otuz çağırım cenübında vāķi‘ olmuşdır. Tağniñ tulu şarqdan ğarba uzanub iki yüz illi verset ve ‘arz ve say‘ı kırk ve ba‘zı yerleri yigirmi verset artuq ve eksikte taħmīn kılnur ğarbu Kutal Keçidinde tamam olub şarķı közüven aşundan i‘tibāren bir az ova ve ādir olarak cayıldı kıraķu curçğan oba kirken taş nāmıyla varıb şāġiri tağına ittişal ve şāġiri şayқан tağı Ülükür Köli ve İrtiş nehrinde intihāya irtişüb anın verası Alutay cibal müteselsilesi olur İrtiş Nehriniñ maħreci ve menba‘ı olan tağlar bunlardur. Tarboğatay dimek Turgavut Qalmaq lüğatinde <şurlı> tağ dimek imiş <şur>

304

Bir şayddur ki renki şaruya māyil kızıl ve cüşsesi meşķden zavraq⁴³³ olur bu canur bu tağda köb olmağla tağı aña nisbet virmiş de madde-i isim iki lafızdan ya‘ni Tarboğa ile Taydan mürekkeb olmuş <Tarboğa> şur dimek <ta> ‘Arabīde yay nesbiye maħalinde ve bizlerçe <li> <lıķ> <lik> mevzi‘nde müsta‘mel olub meşelā tülküsi köb yere tülküli kaçķarı köb yere bōrili yığaķlı yere toğaylık çalğunlı yere çōblik didikimiz kibidür <tağ lafzı maħzūf ola> ve bu ma‘nā ile <Alutay> daħı ayulı tağ dimekden taħfif oldıġı müşebbitdür. Gerçi müverriħūn ve coġrāfiyūndan niçeler Altun Tağdan taħrīf didiler iddi‘ālarında ğayr-i şādıķdır ve ba‘zılar tūl ve ‘arzda altı aylık meysereyi ħāvī tūd ‘azim oldıqdan altı ay ve ba‘zılar yaz künlerinde ķar ve muzları tamam tōkmedikden Ala Tağdimekden alışınmış deyüb bunlarıñ küllisi zu‘umı ve bī zābitdür, kelāmniñ toġrısı <Alutay> dimekden taħfifen <Altay> dinilmiş ola çünki Qalmaq ve Mongol lüğatinde ayunı luti deyüb ekşer ve aġlebi <Alu> diyorlar Alutayniñ ayusı ma‘rūfdır. Qā‘de-i uşūlde ism-i müsemmeden cüz’ bulmaq şart degil ma‘ mā fih cemi‘ tağ ve şuv ve şahrālara koyulmuş nām böyle bir ma‘nāya mübenni ve bir bahaneye baġlı oldıġı daħı inkār olunamaz, uşūle de münāfi degildir.

Çöçek şehriniñ şarķında yetmiş seksen verset mesāfede <Urķaçar> uġrı kaçķar tağı sālifü’z-zıķr şāġiri tağından tefriķ ve münşe‘ab olarak büte moynaķda mūntehi ve anıñ cenubi māyili cayur ve ğarbi barlık tağı olur Çöçekniñ kırk verset cenübında aķan İmil şuv mezbūr tağlardan neb‘ān ve iki yüz çağırım belki ziyāde mesāfe ğarba seyelan iderek Alaköl baħiresine maşb⁴³⁴ olur bu ülkeyi ķolostay dirler bizlerçe ķamuşlı ülke dimekdir, Qalmaq lüğatinde ķamuşnu ķoloş deyüb tanıñ ħarf nisbet idiki aytulub ötdi tanıñ aħirine ya ķoşmaq Etrāķniñ ziyādesidir. Qaldı ki Çöçekniñ ğarbında

305

⁴³³ مشقندن ضرورراق

⁴³⁴ مصب

on beş çağırma yeter yetmez yerde baht tağı Tarboğatayın cenub tarafına ayrılıb çıkmış bir küçük tağçedür, küçüklüğüne 'ilave şuvdan yıgaçdan kafer çöl ya'ni tağlar tabayi'nden mürecceve menfa'at ğayr-i me'mül iken iki uluğ devletiñ beynini fâsıl serhad ve sağur ve baht kal'ası dağı bu namda açılıb cemi' ticäre kiçid ve 'ubur olmağla bu tağ akran ve emşalinden şöhreti fâyiğ ve bahtü'n-naşr kibi aqtâr arza şayt ve şadâsı şâyi' ve bu veşâ'il ile kaleme almağa lâyiğ oldu, lisan-ı nâsda 'umümen <bahtı> <bahtı> söylenüb lakin isim müntakıl mi mürteçil mi ma'lümim olmadı ba'zılarnın naqline binâ' Kazak ibtidâ keldikde şavan ilinden iri vefât iden bahtı bala nâmında bir hatun bu tağı küzel ve kışlak kılıb maldâr ve meşhüre oldıktan aña mensûbe olarak bahtı atanmış diyorlar ise de Kazak kelmezen muqaddem Turğavut Qalmağ eyyâmında <bahtı> nâmıyla mevcûd oldıktan bahtı bala hatunniñ isimden kaldığı o kadar kul mu'temed degildir. Bi-şart mezbürenin küzel kışlağı olan tağdırde isim kadimiyesine muvâfiğ tüşmiş ola ve ba'zılar kadim Qalmağ eyyâmında bahtı nâmında bir lama bu tağniñ bir kat içinde bir buthâne şalıb buthâne lamaya tağ buthâneye mensûb olmuş diyorlar ornu ve âşarı henüz var oldıktan sebep müsemmisinde bu kul dürüst olmağ derkârdur buthâne bulağınıñ başında yazılı taşlar vardır 1313inçi sene baharında Hacı 'Ali Bacay ve Lepsuy Mürteza Efendi ve bir niçe âdemler ile varıb kördik hatta ne Hıtayça ve ne ğayri hatlara oşamayub körilmiş hatlardan degildir, alâ aşhâb kehfde nağş mişâl buña oşşâş hatlar tağniñ ğarlarında köze tüşmiş idi hiç kim oğub bilmiyor, ama şayniñ ağızında Hıtayça yazılmış bir taş var anda sened bulur söz körilmedi. İmdi bu yazılmışlarıñ şâğiri ve Alutay Tağından ma'adâsı Çöçek nevâhisinde oldıktan ve bir dağı mâzi ve müstağbel hikâyelere medğali

Tevârih-i Hamse 20

var cihetinden her birini nām be-nam yazıb baz muṭallibimize mūrāca' at itdik.

Çöçek şehri bina bolındığı ile ğarb taraftan Qazaq dađi kelüb Uluđ Cüz' İla cānibine kiderek Ğulca Cañcuñına Orda Cüz' Tarboğatay semtine kelerek Çöçek ambanına tābi' oldılar törelerden niçeleri ğańğa varıb vañlık künklik manşıblarını aldılar. Qazaqıstanda ğükümetini ülgiden⁴³⁵ ziyāde cāri kıldılar. Vañ didikelri Rusyanıñ iski nizāmında Astraş Sultan mevķi' nde <künek> didikleri zasıdatil⁴³⁶ menzilesinde bir manşıbdur ki Qazaqlar ğan deyüb qağı deyüb söyliyordı. O vaķitlerde icen ğandın birilmiş bir yarlık ğağ elimize tüşdi maħalinde yazılır. Qazaq ğalkı Ğıtayğa maħküm dimekten ğayri alum berüm toğrusında hiç bir mezāħimleri olmayub ğannıñ aşıl vađi' si bir familyada niçe ğana devr-i senevi' bir at virmek ve bu ortada müte' addid sinin mūrūr idib kerek yüz üy iki yüz üy olsun hemen bir atdan ziyāde nesne virmiyorlardı ve bunı bi' i vađ dađi koymiyorlardı atnı ketüren ādeme keyümlük çaylık nesne virüb yollayordı törelere ğazineden ta'yın vağife olmasa da ğayatında ğürmet ve memātında vārişine ta' ziye tariķiyle kümüş tavar koy şığır ile aşına yardım ve i' ānet iderlerdi nitek kim yarlık kāğızda yazılmışdır. Ve zamānımızda dađi ba' zı törelere böyle yardım kıldığı körilmişdir. Bu müdarāt ve mülāyemet ile de Ğıtay bunları elde tuta bilmeyüb ' āķıbet bi' nizamlık ve ğudud vālileriniñ bi' tertib ve bi' zābitlikleri cemi' Qazaqiyeni Rusya ğimāyesine kirdirdi koydı ila bir az il ğaldı.

Qazaq ahalisi mezbūr iki şehre yaķınlaşdıķda Türkistan ve Fergana muzāfātından İlatiyeye kelmiş savdāgerler çarpa mal kirgizib şatıb şehir metā' indan Ğıtayğa qağı nesne kolaydır anı fehmler Taşkend Marĝinan Nemankend Andican ve ğayri şehirlerdin Ğıtay qolı eşyalarını alıb kelüb oldılar töreleriniñ ğalaķçısı ya' ni töreleriniñ ğıdmetinde yüren kişisi ve anlarını

ğıdmetini edā kıılır için kelmiş bolub şehre kirürlerdi böyle bir vesile ile olmasa Ğıtay öz teb' asından ğayrini şehre kirdirmezlerdi. Töre isminden at tartık kıılurdı tartıķnı boş koymayub amban anlarğa at bahasından artuķ belde virirdi en' ām kıılurdı savdā satıķğa müsā' de iderdi bunlar şehirniñ çitinde çadır ve Qazaq üy ile oturub savdalarını tamamlab kiderdi ' imāret şalmaķğa ğatta şehirnin içinden icāreye üy alub oturmaķğa icāzet virmezdi yaz küni vaķtiyle kirib küz eşnāsında çıkııb şehirniñ muğarrib semtinde üyteñize qaravulı ki ğālā bağta ğal' ası ornudur o etrafdā ğayme nişin olub kışlab oturlardı. Qazaqđın kıız ğatun alub bala çakalı bolub elan serdçala Qazaq nāmında bir tā'ife il bolmışlardur. Bir qańça vaķitdin soñra Kaşĝarda Cihāngir Ğāce Ğalebesi zuhūr idüb bu ğavĝanıñ ' āķibinde cemi' şehirlere büyük cambol ya' ni sur e kıurĝan şoķmaķ ğandın ferman bolub Çöçekke Altı şehirdin miñden ziyāde ādem keltürüb uşbu küñgi köhne cambolnı ornunda bir kiçik kıurĝançe var idi anı içke alarak şoķmaya başladı 1247ñci Hicriyede idi ibtidāsında ve intihāsında bunda idik deyü Ğacı Taşbay Marĝināni ğikāye eyledi.

⁴³⁵ اولگی

⁴³⁶ Rusça makam adı.

Hıtaylar özlerini böyle müstaḥkem kılb serdar ve ‘asākir cambol içinde fuḳara ḥāricinde oturdılar yavıḳ yaraḳdın ādem cem‘ olub savdāgerler kün be-kün köbeyüb savdālar yıl be-yıl teraḳḳi tabdıḳda ittifākla ortadan ḥarācāt çıkarıb ambaḅa uluḅ tartıḳ kılıb ‘arz-ı ḥāl virdiler bir cay ōradılar amban daḅi bunların ‘arzına ḳulaḳ ḳoyub ilticālarını ḳabul ile Hicriye 1250nçi seneler idi cambolnıñ ōimal ōarḳı cānibinden çehar eḫrafı iki yüz ḡulaç cay ölüüb virdi savdāgerler ol caya bir ḳurḅançe ōoḳub içine ‘imāret ōaldılar ambudan emir iki yüz ḡulaç ise de ölüçke çıkḅan uluḅdan iltimās idüb ve ōoñra üyeleriniñ arḳasını taōḳaruya çıkararak aōıl vaz‘ indan

308

iki ḥiōōe cayḅa mālīk boldılar ḅammazlar ya‘ni ōaḅn-ı çinler bu ziyādeyi ambaḅa bildirdikde turḅanı bozub savdākerlerni hidamlıḳ⁴³⁷ ile emir kıldı aḅırde yine Dungāniler vāsıtasıyla artuḳ çıkḅıō üylerini bozub evvelḅi ölüçke ketürdiler de savdākerler ke‘l-evvel cayında ḳaldılar birer yıldın keyin bozulmuş üyelerini baz ta‘mir itdiler buña Sard Ḳurḅanı deyü ōöylenürdi ortaya bir mescid binā iderek beō namaznı anda öteb cum‘a ve ‘ıyd namazlarını Dungānī mescidinde oḅurlardı zirā Dungānī imamı bu mescidde cum‘a ve ‘ıyd oḅumaḳḅa icāzet virmiyordu, savdākerler öz içindin ni‘metcan nāmında bir ādemni aḳsaḳ ōayladılar bu eōnāda Rusya nüfuḳı İrtiōdin ötüb iki devletiñ ser ḥadı biri biriyle yaḳın keldikde Rusya ticārī daḅi aralaōub alıō viriōlerini Sard Ḳurḅanındın tamam idib yürir idiler o künde Hıtaylar ḥaō Rusnı kirmekke ḳoymazdı Ruslar ōehre kirmek bolsa ōaç moylablarını alub Noḅay Sard ḳıyafetinde kirürlerdi, Sard Ḳurḅanıniñ aldında moy taza, ya‘ni bac ḥana aḅub kelgen ketken cümlesi aña körinüb mallarınıñ ‘adedini i‘lām ve bac ve tamḅa ile savdā iderlerdi böyle olarak Çöçekniñ savdāsı sene sene izdiyād olub Hıtay zenkinlerindin yigirmi ‘aded meōḅūr canküde ya‘ni ma‘rūf bay küfisler⁴³⁸ kelüb çay savdāsı ile ḥardañ ve fuḅul ya‘ni dükan ve maḅaza aḅdılar, çay yolu aḅıldıḅı ile ōavdālarına iz‘āf meḅā‘if olub Türkistan Ferḅan tüccarlarındın mā‘adā ḳızan Ḳızılcar Türiskiy ve Simi Palad Omskiy ve ḅayri biladlarındın daḅi çayçılar kelüb Çöçek ōehriniñ ōöhreti bir mertebeye vardı ki ādemleriñ ḅannında cemi‘ memālīk Rusya ve Asya-yı vustaya kiden çay ve keḅāye⁴³⁹ iden menā‘ yalḅuz bu keḅiddin ḳiçer dir idiler, binā-i ‘ali zālīk 1270inçi Hicriye ḥududında Ḓulca ve Çöçekke Rusya tarafından konsol ḳoyuldu Ḓulca zeḅāruf bu caya Tatar Nikūf nāmında zātlar konsol

⁴³⁷ هيداملق

⁴³⁸ كوفيس

⁴³⁹ كقايه

oldı, Sard urđanı Őarkında yüz ĥaŧve miğarı yerden uzun alub anda urđan Őouldu faktorya aıldı Rusya tevābi konŐol urđanna Türkistan ve Turan ve her ecnebi memleketden kelen ādem Sard urđanna tüŐer idiler, Rusyadan kelen mal māvıt nanke barĥat⁴⁴⁰ ve bir nev külli et burlat atat ve Bulđari emŐali eŐyalar idi. Őehir ŧarafından kiren Őahı drye doppi pıa kilam kimehtab ve bununı izzābı mallar idi, azayadan arpa mal aran ab kiz ekman ve buňa mānid emvāl kirerdi bunların küllisi ay ile metā a mu āvaza ılınub turđun ŧavar kāsse-i ini amak kibi nesnelere az ŧula alınurdu Őehir ŧarađa ekŐer fuay kiderdi Rusya ahaliŐi ekŐer fāmil ay isti māl iderdi bir nev taŐay dağı bulunurdu, meta ise aza iine ıardı nad ve nesye malđa oyđa Őatılurdu el-ĥāŐıl oek Őehri yıl bil⁴⁴¹ böyle teride olarak ābādlı ile bir a seneler turdu, 1274 ya 1275ini Hicriyede Hıtay baŐı bozuqları bir kie konŐol urđanna ot oyub konŐolnı ovub ıardılar. Savdākerlerniň malı küllisi otede yanub talanda telef olub ketdi, bu ğavđanıň sebebi Ala Klniň ote ŧarafı ayđan tağı urbında a taŐ didiki mevzi o vakıtte Hıtay ile Rusyaya müŐterek kibi ya ni Rusya bizim yer ve Hıtay bizimki dir idi her sene Hıtaydan ādem varıb andan altun azardı bu ĥinde Rusyadan etrat ııb Hıtaylarını ođalamak olduğda cenk ılıb ortada Cunkāniden ve Hıtaydan iki  kiŐi telef olmuŐ bundın otiri oekniň Hıtay ve Dunkānisi ittifaqla ambuğa ‘arz ılıb maqtlleriň ĥunnu elbette konŐoldan alub viresin diye tazyı iderler buňa konŐol sened ile cevāb eytb ambunu iskāt itdi ise de fuaralar faa Őze āni olmayub ambuğa ve konŐolđa au idib keyb bu fitneyi opardılar. Őnra Őulĥnāme mucebi Hıtay talanmıŐ mallarını ay ile tolub birer yıldın keyin

KonŐol ikinci defa aytub tüŐdi evelgi urınnı ta mır idib iine padiŐahlı dükkanlar Őalındı ve bir erkev dağı binā idildi. UŐbu ĥinde kemine iki defa kelmiŐidim miladnıň 1259ını ve altmıŐını senesi idi. Evvelgi defa Sard urđanna ikinci defa konŐol urđanna tüŐmiŐ idik. Bir kn Hıtaynıň oyunu boldı bara savdāgerler konŐolnıň icāzetiyle Őehre kirib kb caylarını seyr ve seyran ıldı itden aradıda Őehirniň cesāmeti kiik ise de kirmiŐ ımıŐ kervanıň kbliki bazar ve kcelerde ādemnin tağuzlığına ve izdiĥamlıđına teaccbm ĥālā kz aldımnda körinür yaŐlı balalı ile mi nazarımđa böyle krnmıŐ disem karye ve ārit zevātlarımız o didikiñden ziyāde idi diyorlar. zırā ĥavāŐisinde miň miň ĥāne kcmeli aza almaq ve her Őay ve Őuvlarda arye ve ıŐla kllisiniň medār ve mercii bu belde olduğdan bazarında ādemnin kbliki kette Őehirlerden kim degil idi. nki o eyyāmlarda baĥta ve Timur Őuv alası vcdı ile yo ve Aykz Kök Tirek emŐali alalarını tüŐmiŐ olmağla dkkandarlığı öz ehline kifāye itmez idi, bes Őimālen Simi Palad ve cenuben Ēulca ortalığında İlatiye mecm‘ınıň vazarı yałguz bu olub kqe ve bazarlarında ĥalknıň keŐret ve izdiĥamı bundın idi. Böyle ŧulu ve mükemmil Őehirni bir miňe yeter yetmez Dunkāni viran ılıb Hıtaylarını arub iki yıl miğarı taŐarruf ılıb turdılar. Dunkāni iĥtilāliniň evveli ne sebep birle baŐlandı ve ayu Őehirdin ıkdı ve anıň Őalkunı bu itlerge ne rüŐde sirāyet itdi ve aĥiri ne ile

⁴⁴⁰ بارخت

⁴⁴¹ بیل

etmâma yetdi bunlar ceridemizde ve bundın yuqaru bir niçe caylarda maḥal maḥal yazıla kelmiş oldıqdan tekrarı ile şugullenmedik. Ama Çöçek belvâsını daha anuq añlatmaq için ‘ala hede bir faşl üzere yazmaq münâsib körildi anıñçün ki bu da vaḥanımız olmışdır her kim vaḥanına ve milletine ḥıdmet ile ḥavar olmaz dimişler.

311

Faşıl

Ceridemizde beyân olundığı özere içdeki secin Çanke Şehrinde başlanmış belvâdan beş altı yıl şoñra Ğulca Dunkânisi bozulub bunlar ile ḥaberleşmiş cemi‘ şehirniñ dunkânileri barı bir künde baş kötermişler idi meger Çöçek Dunkânisi amban ile ‘ahd ve bimân⁴⁴² idib bozulmayub qaldılar. Ceridemizniñ aḥirinde yazılmış tertibde Ğulcadan kaçub kelen Ambu Çöçek Hıtaylarını iğvâ kılib ‘ahd namazı cem‘iyetinde Müslümanlarını kıрмаqğa añarça bu esrarnı hiç kime bildirmeyüb turmaqğa karar kılib koydığı ğadrinden Dunkâniler akâh olub Hicretniñ 1280inçi ve miladniñ 1864inçi yıl Ramażan-ı Şerife müşâdif olan çağan ayınıñ ğurresinde bozuldılar ki bu ay Hıtayların yıl başı uluğ bayram ayı oldıqdan iş küşe baqmayub terk-i dünyâ ider kibi üyelerinde beklenüb yatan künleridür. Bu qavl Aḥmed Ağa ve bir niçeleriniñ naqlidür.

Ba‘zılar Çöçek bozulduğu Dikabr ayı içinde idi didiler. Dikabrda idi diyen colay⁴⁴³ aqsaqaldır. Dir ki Ğulca belvâsından çıkıb selâmet Semeyge bardım ba‘de Çöçek aḥvâlini bilmek için ḥükümetden māmur olarak bunda keldim yolda muqançide konşolğa yolukdım talannı körüb çıkmışidi vâqı‘ ayı andan işitdim taḥkiq Dikabr Ayı idi didi. Muḥabbirler her biri belvâyı kören içinde yüren âdemlerdür. Aḥmed Ağa sözine nazaran altmış dörtniñ evvel olur colayniñ sözine binâ' altmış üçniñ aḥiri olur ‘ala küllen ḥaberin kış çilesi şoğukniñ şedid vaqtinde idiki müttefiq ve ramazan-ı şerife müşâdif çığan ayniñ evvelinde idiki ğayri muḥtelifdür. Çığan ayında oldığı anuqlandıqdan şoñra muḥârebe başlandığı lâ muḥâlete Ğanvarda olub altmış dörtninçi yılınıñ ayında oldığını işbât ider. zîrâ Çığan ayı Ğanvarniñ sikizinden

---

⁴⁴² بيمان
⁴⁴³ جولای

muḳaddem kelmez Febralniñ yedisinden şoñraya ḳalmaz ḥaşıl Ğulca bozğunluğundan yüz kün miḳdârı te'ḥîr idilmiştir.

Müselmanlar o kiçe namaz tevâriḥ bahanesiyle 'âdet-i ḳadîmeleri üzere mescide cem' olub ittifaḳ ḳıldılar ki tañ ile küffâra ḳılıç uralar öç bölek olmaḳ maşlaḫat körildi biri ḫatun bala ehl-i 'ıyâlini muḫâfazaya töre bir böleki cambulıḡa kire ve bir bölekiḫaşḳarıda uruş ḳıla Dunkâniler nüfus yüzinden miñ niçe yüz insan bar ise de on yaş ile yetmiş yaş arasında olan irlerni şoḳışa yarar ḥesab idüb yedi yüze yetmedi. Azlıḡına baḳmayub Allahḡa ḳıldılar din yolına can ve başlarını ḳoydılar ittifaḳlarında sâbit ḳadem olub cümlesi silahlandılar ḫatun kızlara şabi ve şaḡirlere de birer pıçaḳ ellerine virdiler lâ aḳıl yaḳalananı sançub öldirebilür didiler tañ bilürdiki ile namaznı bağles⁴⁴⁴ öteb du'â ve fâtiḫa ile meşḡul olub cambulniñ işüki açılmasına muntazır turdılar darbâze ile mescidniñ arası yüz ḫaṭve miḳdârı yerdür. Ḥıtay bu işdin bî ḫaber kündeki 'âdetinçe fevr atub darbâzeyi açdılar içkerüye maḫşüş Dunkâniler fi'l-ḫâl cambulıḡa kirdiler körünen ḫıtaynı bî muḫâbân öldirdiler ve ḫaşḳarıdan daḫi ḳıtâle el urdılar niçe caydın ot ḳoydılar Çöçek içi tekbîr ve şadâ ot ve dud ile toldı Ḥıtaylar ḫayran eyne'l-mefr oldı.

İmdi ḫışdaḡiler öz ḫıdmetini edâ ve içdekiler daḫi işlerini baca ḳılıb evveḡi ambunı esir idüb mescide ḫıḳardılar Müselmanlarınñ közine hiç aḫd körilmedikden küffarnı bitdi şanub ḡanimete yükirdiler Ğulcadan kelmiş ḡaddar Ambuke iḡvâsı ceridemizde icmâlen yazılmışıdi ḳaçub taḳulub yatmış iken Müselmanlarınñ müsâhele ve teḡâfûlni körüb tarḳaldıḡını bilüb puşmış Ḥıtaylara ḫaber virüb derḫâl darbâzeni yabub bikitüb aldılar yukarıya ḫıḳıb neḡâre ḫalıb cambulniñ içinde cümle Ḥıtaylar cem' olarak içde ḳalan yigirmi ve yigirmi beş miḳdârı

Dunkânileriñ şehid ḳılıb ḳurḡannı inellendiler. Vâḳı'a başlandıḡı kün koñşol ḫıḳıb conadı faktoryada köb kişi yoḳ idi savdâgerler köbisini fesad ḫavfından küz eyyâmında ḫıḳıb ketmişler idi ḳalanlar koñşolniñ arḳasındın ketdiler ba'zılar Sard Ḳurḡanna ilticâ itdiler. Sardiye savdâgeri öz ḫurḡanlarında muḫakkim beklenüb bizler ne Ḥıtaya ve ne de Dunkânîye taraf olurız ḫâliş tururız deyüb işniñ encâmını közedüb toḳtadılar aḫırde Dunkânîye ḳoşulub ḡanimetni yoḳladılar, bu eñnâda esir tüşem ambunı öldirdiler imdi cambulda ḳalan Ḥıtaylar beklenüb ḳaldı Dunkânîler ḫaşḳarını yaḡma ve şehirni zabḫ ḳılıb aldı ve imamnı ḫâkim naşb ḳıldılar Ḥıtaynıñ baḳıyyetü's-seyuf olanı imana kelüb Müselman oldılar şehrinin ortasında bir çönek butḫâne var idi, anda maḫşür Ḥıtaylarını imana teklif itdiler onamadı aña ot ḳoyub köydirdiler, özleri mescidniñ iḫâtasını muḫkemleb kideklerini bikitüb müstaḫkem ḳılıb anda ḳararlandılar imam Aḫund koñşolmiñ kinidin kişi yiberib ḳaytsun evvelḡi kibi urnunda otursun deyüb, ḫaberçi koñşolḡa yetib da'veti i'lâm itdiyse de kirü ḳaytmayub Arucar Ḳal'asına keldi, bu ḳış böyle ḡavḡa ve ḡalebe ile ötdi bahar buldıḡı ile Sard Ḳurḡanı savdâkerleri her biri yerlü yerine ketdiler eṫrafda köçüb ḳonub yüren çala Ḳazaḳ namlı fırḳa küllisi Arucar Ḳal'ası tekrasında ḳarar itdiler, ni' metcan aḳsaḳal ol terâde vefât idib ḳoşaq

⁴⁴⁴ بغلس

didiki mevzi'e defn idildi kabri yol üstündedir, fırsat tapub kaçan Hıtaylarda Arucar Kal'asına ilticā itdiler cankuday bayları Rusya içi ile keyahteden eylenüb memleketine ktdiler, Çöçekde az Dunkānī faqaṭ özleri qaldılar egerçi bu kadar iş kılib şehirni mülklendiler lakin cambulniñ içinde Hıtaydan ve nāhiyesinde qalmaqdın emin degiller idi bu cihetden imam aḥund yaqın yırağdağı Qazaq uluğlarına nāmeler yazıb yardım istedi anlar da istid'āsına icābet idib etraf-ı cevānibden guruh guruh

314

keldiler ise de maqşadları meḥaz-ı ḡanimet ulca oldıqdan şoqışda Dunkānī ḡalib olursa kaçqan cavni⁴⁴⁵ ardına tüşerdi maḡlūb olursa qanda sen avdil deyüb arqāsına qaçardı Dunkānisiz şoğuşqa kirmiyorlardı ilkeri daḡi yürmiyorlardı bunlarıñ bu aḥvālini bilüb Dunkānilerde aldayor yemiyorlardı ma' mā fiḥ zahir ve arqa olub düşman közine köblik siyaseti var idi.

Bur Bahadırniñ Ḥālinden Bir Şeme beyān

Ceridemizde va'ad ve işāre idilmiş Bur Bahadırniñ tevellüdi Ğulcada ve bir qolda Manaşda olub beher ḡal şabi vaqtinde ve eldini ile bile Çöçekke kelmiş <taifutan> ya'ni tınçlıq eyyāmlarda her kemeñ işikinde ḡıdmetde yürmiş yaşı yigirmi beş ve altılara yetdikde bu belva zuhūra kelüb Ḥudā buña bahadırlık abruyını virmiş.

<Ḥaliye> başı 'azim gövdesi 'ariz közleri çukur saqalı ḡafif qamtı etvel ve mevzūn yüzi çobar burnı çoñ avazı faḡim aḡzı kiñ qara saçlı çatıq qaşlı qaraya māyil qaḡ itli ne tuluq ve ne şuluq betli yuqaru irni dürük tobangi irni şalık şüreti müheyyib şir idi her ne dise yaraşık ölçek ki tulur ir idi körenler yuqarusına nisbet bildən qayusı niçke dir idi, kündizi ḡarib kiçesi ḡaris İslāma ḡalim küffāra ḡaliz bir nev civan ve şeci' avan idi ki bu zāt var oldıḡı muḡārebede Müselmanlara aşla şınmaq vāqi' olmayub sālīmīn ve ḡānīmīn qayturlardı cüz il tüfenk oqlarına qarşu çapub bi-ḡakimetu'l-lah oq kār qılmazdı diyorlar birge yüren köziyle kören mu' teber ādemleriñ niçesi Bur Bahadırniñ ta'rifinde ve her kılan iş ve irliklerinde biri birini sebqat ve terciḡ iderek bu yazılan ve yazılaçaq sözler hiç biri mübālaḡa olmayub vāqi' a oldıḡını fem be fem aḡız be-aḡız

⁴⁴⁵ جارك

söylediler. Bahadır çıkmış seferde illi ya ki yüzden ziyâde Dunkânî irkeşdirmeyüb uşbu miqdâr âdem ile niçe miñ küffarı urub qarub kaçırırdu Bahadır şehirde kaldıkça niçe yüz Dunkânî ve niçe miñ Qazaq koşunu küffardan kaçub böyle inhizâm haberi bahadıra irişdikde yalguz çıkıb yetmiş küffar bunu kördiki ile arslandan kaçan işek kibi bir karar olub firar ider idiler.

Evvel âhir bu vâkı'aniñ içinde yüren bir zât söylüyor: Sıçkan Yılı ahîri Hıtayça çığan ayı ve bizlerde mah-ı şerifnin evvel küni idi seher içüb bolub tañ atdı ezan okur vaqit bolmış iken Çöçek tarafdın mantık tüfenk avazı işidilüb ot yalğun körindikden buna ola deyüb çobar yığaçda kışlayan avılınıñ âdemleri cem' olub meni haberçiye yiberdiler, Kelşañğa kelmişidim aldımın iki Dunkânî çıkıb meni üşledi Müselman Müselman deyüb derhâl birisi bilendin belbağrı çişüb başımğa sele kılıb uradı qorğanımdın hiç nesne dimeke dermanım yok şehre alıb yürdiler sa' at tokkuz onlar vaqti idi mescide keldik Sard Qurganı ketteleri ki başlığı Ni' metcan Aksakal ve gayriler Dunkânî mescidine cem' olmuşlar habere keldikimi söyledim qolumğa hat kılıb birdiler mazmün bu idi ki barça Müselmanlara selam şehir böyle boldı iş işlahdan ötdi gâfil bolmayub ne yerde ehl-i kefere var İslâma ketüresiz yahud öldiresiz dimiş, mektubını alarak ilka çabdım benim kilüşimden muqaddem haber tapmışlar iken cemi' ir cinsi atka minüb qaravıldağı Hıtayları kırılmışlar kiçkeçe etrafdağı inen tam ve ne yerde Hıtay var küllisini 'âm öldirib serencam kılıb birer yüz âdem hıftın vaqtinde şehre kelüb mescidke kirdik Dunkâniler her biri bir ejderhadek oturmuşlar lakin cambul beklenüb içde bir az Müselmanlarıñ telef olduğından imam Ahund bi'l-cümle gamnak iken âdemlere naşihat kılıb din için hıdmet kılıb din için hıdmet kılmaq kerek niyet-i hâliş olursa

dünya ve ahîret ma'ân tabılır mücerred ganimet kaşdında olanıñ ahîri hüsrandır deyüb zamân-ı sa' âdetde ve eyyâm-ı şahabede olan hâllerden hayli emsâl söyledi ol kiçe nöbet ile yoqlab irtesi namaz fecri ötedikden sonra imam ahund Müselmanları iki sınıf kılıb nişfını mescidke koydı ve nişfını gârete ya'ni talanğa çıkardı Hıtay halkı hiç kimke qarşı kile bilmedikden hemme Müselman bahadır oldılar ganimetni mescidke ketürüb toldırdılar bir tarafda altun kümüş aşıl taş bir tarafda turğun tavar çay kemiş kundizi böyle hıdmet kiçesi mescide cem' olub her biri kılmış irlik öldirmiş kâfir köstermiş bahadırlıklarını söyleyüb imam ahund bunlarıñ her birine afrin aytub layığına köre ganimetden siyurğal ya'ni en'am virirdi, Bur Bahadır başkalar kibi öyle böyle dimeyüb iş Hudâ bendeniñ elinden ne kelür diyerek bir çitde oturırdu ortaya kirmezdi ganimetden hiç nesne almazdı âdemler bunu özlerinden artuq bilmezdi böyle olarak on beş yigirmi künler ötdi bir kün haber boldı Malurlu haçinde mantıklı şadaqlı dört beş miñ müsellağ Hıtay Qalmağ toplanmış irteñi kün bunda kelür imiş şehre kirür imiş, bu hinde etraftan Qazaqda cem' olmuş vaqit idi bir yüz miqdârı Qazaq mezbür cemi'yyete qarşı çıkdık anlarda menzilden ötüb kelmişler iken iki ' asker bir birlerini kördiki ile mantık atarak kelüb yakınlaşdılar oğ aldımıza tüşe başladıkda bizler taraf

toqtadı Hıtay hemen oq atub qadem be-qadem başub kelmedikde idi Qabanbay evlādından Edelbik Mirza ve Bur Bahadır ikevleri birden at qoymağa Müselmanları terğib kıldıysa da ilkeri ayak başuçı bolmadı düşmannıñ bī aba kilüşindin belki qaçmaya da aňgaylandılar⁴⁴⁶ Müselmanlarıñ bu hālını körüb Bur Bahadır Edelbik Mirzağa qarab didiki ey bahadırıñ oğlu astıñdağı at üstüñdegi şāvit başıñdağı doluğa qoluñdağı Qabanbayıñ bayrağını

317

maña birkil⁴⁴⁷ Hūdāğa tevekkül kılıb bu küffarğa özümni orayun⁴⁴⁸ yalguz barub kireyün vālā cümlemiz telef ve helak olurız bu bī namuslarıñ barçasını birdi Bur Bahadır didiki közleriñiz bu tuğda bolsun tuğ yıqılsa andan soñra maşlahat özleriñizde eger iki üç def a araladıqda ya Allah meded senden deyüb çabdı, bahadır barub aralaşdığı ile küffār bölük bölük bolub tarqaldı bizlernin tarafqa mantıq atmaqdan qaldı cümlesi bahadırıñ kelüb taqulurdu biri birine şokulurdu köz açub yumğunça niçeleri atdan yuqulurdu bunı körüb Müselmanlarğa ğayret keldi Dunkāniler Allah deyüb Qazaq qoşunı Qabanbaylab birden at qoydıqda Hıtay Qalmaq ya Burhan deyüb qaçmaya baladı qar hayli qalun idi Müselmanlar ardlarına tüşüb bir kırmağını kıldılar ki şunça miñ ‘askerden ve Allah a‘ lem yüzden artuq adem qutulmamışdır. İslām ‘askerinde faqat bir kişi şehid oldı bunıñ da sebeb-i şehādeti bahadırıñ arqasından bile baramın deyüb küffar tarafdan atılan oq bahadırıñ başından aşub buña isābet itdi, iş tamam oldıqdan soñra bahadır yalguz varıb bir tepeye tüşdi halk aña vardılar mübārek bad kıldılar atınıñ başı moynı arqa ve sağrısı şadaq oqı ile tolmış ve öziniñ üstünde niçe caydın oq şavtğa sançılıb turmış atı ve özi yolbarş dek kıbqızıl ala qan bolmış birer sa‘ate qadar atından ve özinden oqlarını aldırmaıub qoydı qoşunıñ baş ayağı tamam tökel⁴⁴⁹ cayuldıqdan soñra (men qatl qatilen fele selne) hūkmüyle her kim öz almış at tutnu ulca qılarak şehre qaytdıq seyünçike haberçi varmış idi mesciddegiler istikbal çıkııb saçu saçdılar Bur Bahadırıñ ibtidā bahadır nām qazandığı budur bundın burun bahadır ismi ‘āmmeten söylenüb her kime bahadır

318

haqtāb kılınurdu men ba‘de mümtaz idildi ya‘ni faqat burğa bī izāfe bu ‘unvan virildi ğayrilere ismi ile qoşqulanub dinildi didi eh.

Bu haberni taħkik üçün köb ādemlerdin şoradım küllisi uşbu tarzda söylediler, ve bu muhārebede qulğa tüşken esirlerden şunça ‘asker niçük yalguz bir kişiden bu qadar qorqdıñızlar deyüb şoradıqda başda yalguz ise de tobgā kelüb kördikde tuğ ile bile büyük arğumaq atlara binmiş aq seleli ādemler körinüb nayzası iki üç ādeme birden kiçerdi qılıçı niçeleriñ başını birden kiserdi anlardan bī tāqat oldıq vālā bunça ‘asker bir kişiden mi qaçar idik dimişler. Men ba‘de Bur Bahadır bar ‘asker küffār qarşı kelmedi Bahadır bu şoqışdan soñra şāvet dolğa kiymedi quralı yıqaçqa şapılmış iki yüz lama şapi idi ve bir kelte nayzası

⁴⁴⁶ انگای

⁴⁴⁷ برکل

⁴⁴⁸ اورایون

⁴⁴⁹ توکال

daği var idi şokışğa bir de nayza ve bir de şapi ile kirerdi köçelerde kılıç ile yürirdi mantık şadağ tutdğı muṭlağa körilmiş degildir didiler.

Tevārihniñ muḳtezāsı zāhir vāḳ' atı yazmaq olub ādemiñ ḳalb ve niyetinde olana ḥüküm ḳılmaq de'beden ḥāric iken siyāk ve ḳarineden añlanan ma' nā-yı te'vil ve ta' birde māni' daği yoḳdır, bahadırıñ soñrağı şokışlarda tuğ şāvit dolğaya iḥtiyacı olmayub evvelgi def' a neden böyle ḳılmış dinilse, evvel böyle cemi' yete yalguz çabdğı bundın aḳdem vāḳi' olmadıḳdan ne ḥāle düş olurım endişesi, şāni 'askeriñ ekseri Ḳazaḳ oldıḳdan Ḳabanbayniñ tuğını taşlab ḳaçmaz pişesi, şālis böyle vaḳitte ervāhlarıñ müddedi mert ba' d aḫiri müşāhede ḳılındıḳdan meşhūr tuğ ile istimdād itmışçesi ola, çünki böyle iş muzāyaḳada ḥāṭıra kele irkünlikde insan ne bile.

Bu ğazadan ḳaytdıḳdan soñra cambulnı almağa ḳaşd ḳıldılar alamadı ne ḳadar ğayret itdiler bulamadı aḫir kār ḳurğannı terk idib eṭrāfğa köz şalmaḳ maşlaḫat körildi, kızıl tam körti sitār ḳal' aları ki

319

Çöçekniñ şarkında birer künlik yoldır anlarıñ fetḫine Dunkāniden üç yüz illi ve Ḳazaḳdan sikiz yüz miḳdārı ādem o cānibe conadılar bunlar ketdiki ile taşdağı nev Müselman Ḥıtaylarke yerden lağım ḳazub cambulnı içindegiler ile ḥaberleşüb turırlar iken anlar azub imandan yazub keleş Dunkānileriñ işke yararı çıḳıb ketdi ḳalanı hemme ḥatun bala kempir çal za' ifü'l-ḥāldürler bunları yoḳ ḳılalım deyüb bu söz ile içdegiler hücum ḳılıb mescidni muḥāşara ḳıldılar Ḥudāniñ fazlı ve yardımudur Bur Bahadır bunda idi çıkan Ḥıtaylarıñ ekserini ḳaçdan kiçürüb ḳalanı ḳaçurub ḳurğanga taḳdı bala barḳalarını selāmet alıb ḳaldı men ba' d taşdağı Ḥıtaylarıñ Müselman oldım didikine i' timād itmeyüb barçasını yoḳ ḳıldı dirler ki uşbu kün maḳtül küffārniñ meyyitesi ḥesab ḳılındıḳda mecrūḥān ḳurğana kirib telef oldıḳdan ma' adā altı yüzden artuğraḳ ādemiñ cüşsesi bulunub bunıñ nişfindan ziyādesi yalguz Bur Bahadırniñ kılıçından keçdiki müşbet bulmışdır. Müselmandan sikiz kişi şehid olmışlar, bundağılar bu ḥalde iken İmil tarafına ya' ni Körti Sitarı almağa kiden 'asākir Körti Ḳal' asında uruşub münhezim oldığı ḥaber uşbu kiçede Çöçekke irişdikde bahadır mesciddegilerni Ḥudaya emānet ḳoyub özi yalguz conadı irtesi iki taraf şaf tartub şokışub turdğı vaḳide 'askere varıb yetişdi bahadırniñ vardığı ile küffāra ḥavf, İslāma ğayret keldi Müselmanlar birden at ḳoydılar küffār ḳaçub Körti Ḳal' asına şokuldılar Müselmanlar bilā mehl ḳal' aya kirüb Ḥıtaynı ḳarub serencam ḳıldıḳdan soñra irtesi kün Sitar Ḳal' asına çıḳdılar. Ḥıtayniñ eṭrāfdan i' ānete kelenleri yetüşüb Müselmanlarıñ aldını tüsdiler⁴⁵⁰ Körti Ḳal' asınıñ alındığından bi ḥaber ictihādı ḳal' aya kirmek olub zu' umları ḳal' adan 'asker çıkar da Müselmanları ortağa alurız deyüb bu ḥam ḥayal ile ḳıtal-i 'azim itdiler ise de İslāmiñ hücumına ve bahadırniñ

320

⁴⁵⁰ توسدیلر

zarb ve şiddetine tākıt ketüremeyüb tağğa kaçdılar. Anları sorub kiterdikden soñra Sitar Qal'asına şarf himmet iderek üç dört sa'at zarfında anı dañi aldılar, başka qarye ve qışlaqdağı Hıtaylar muqāvemete mecāl qalmadıgını bilüb qal'alarını taşlab tağa rağa bekindiler, şuvnıñ taşu ve qatları idi kılıç nayza zar bile olanlardan şuvğa aqub kidenler köbraq olmışdır, dirler ki qaytub kilüşimizde bir şuvnıñ yaqasında iki üç yüz miqdarı âdem oturmuşlar içinde hatun balalarda körüdi Müselmanlardan bir bölek 'asker iki def'a hücum kıldıqdan mantıq şadaq ile qaytarub yaqınına yibermedi Müselmanlar da buña bu qadar aqdām nime lazım ölümke bil bağlamış âdemlerdür heves kılırlıq elbiseleri de körinmiyor bu hâlde iken ellerinde ne var qoyalım bî müverrid Müselmanlardan çıkım bulmasun diye yatmışlar idi, Bur Bahadır kelüb yetişdi bu sözi aña söyledikde ey za'ifu'l-re'yer hâzır taşlab ketdikimiz ile soñra şoqışa kirmez mi Müselmanları öldirib bilmez mi deyüb aña yürdi bahadırını kördiki ile cemi'si yar başından özlerini şuvğa taşlab cümlesi taşquna aqdı ketdi, 'acebdür ki bahadırını körmeyen kâfirler neden bilürler ki yüzi anlara müteveccih oldığı ie <Bur kelür, Bur kelür> deyüb kaçmaya turırlar le'al başında bir 'alâmet yaşında bir kerâmet körinür ola, bunı te'yid ider ki özini şuvğa taşlamayub esire olan bir hatundan şoramışlar bahadırını nerden bildiñiz didikde, başı üçünde ot tanub eţrafında özinden büyük uzun nayzalı âdemler körindi bahadır kelür idikini andan bildiler özlerini şuvğa urdılar men ise böyle hâşiyetli âdemden kaçub özimni helak itmekden Müselman olub anıñ hıdmetinde turmaqını münâsib kördim dimiş. Bu sefer de meñden artuğraq müsellaq 'asker varıb bir iş kılamayub bahadır bargunça yüz illi miqdarı Dunkân va Qazaqdan dañi qanqa kişi telef olub kirü çekilmeye az qalmış iken yalguz

321

Bur Bahadırıñ yetişdiği ile küffara hâşit ve hayret tüşüb kaçub helâkete yetdiler Müselmanlar ganimete garq olub üyelerine ketdiler. Bu hinde eţrafıñ ehl-i kefere küllisi ittifaq idib falan kün Körti Qal'asına cem' olmak ve andan atlanub Çöçekke kelmek ikenler beyâni sebkat iden Sitar Qal'asına çıkdıqda qarşı kelen Hıtay 'askeri bu ictimâ'nıñ ibtidâsı imiş Dunkâniler bundın haber tabub degil Hudânıñ latif ve keremidür ki Hıtaylarınıñ va'deli küninden bir kün burun Müselmanlar bu balanı başlarından dağıtdılar vâlâ Müselmanlar muzayqada qalub belki telef olmak ihtimali aqrab idi çünki bu ittifaq eker ornuna kelürse on miñden artuğraq mükemmil 'asker toblanub anlar taşdan keldikde cambulnıñ içinde iki miñden ziyâde silahlı âdem dañi qoşulur hesab kılmışlar.

El-hâşıl bahadırınıñ bir iki ay zarfında eţrafınıñ qarye ve qışlaqlarını tamamen alub çitden hâtır cem' oldılar meger cambulnıñ fetñi uzadıgına Müselmanlar teşvişde ve hafâde idiler. Buña bir 'ilac kılamak gerek deyüb İmam Añund âdemlerini terğib üçün cambulğa çıkana bu qadar mal virilür va'desini söyledi her kes bir başkaq yaşab qurganğa minkeli hâzırlandılar Hıtay bu işdin âgâh olub zağr yağını qaynatub tayyar kılub qoymış iken Müselmanlar eţraf-ı cevânbiden örmekçi kibi çıkmak oldıqda qaynağan ıssıq maynı yuqarudan tökdiler hemmeler qaytub tüşdi Bur Bahadır köykenine bakmayub yalguz çıkıb Hıtaylar bunı kördiki ile cümlesi kaçub qurganniñ içine tüşdiler birden mantıq şadaq ve cezâyil atub bahadırınıñ üstine oqını barandek yağdırdılar bahadır bir az toqtab yine qaytub tüşdi yüzine tökilmiş yağnıñ cerahatdağı şehâdetine qadar bitmemiş idi dirler. Cambulğa köb kere böyle hareketler kılıb fetñi müyesser olmadıqda cambulnıñ cenub semtinde bir bülend minar yabdılar bunıñ üstündin

Ûurganniñ içindegileri bir bir közleb atmaq mütâla'ada idi bu da müdde'ânı ifâde itmedi ba' de qable tarafından bir lağım qazub barut tögüb kötertdi ise de daruniñ azlığından divarını tamam köterüb taşlayamadı azğına açılmış kidikdin Müselmanlar yükürüb kördiler yol tar olmağla de' at köb kişi kiremeyüb birden ikiden kirenleri içdegiler atub çabub derhâl kidikni bikitüb aldılar bir niçe kişi şehid boldı. Yine bir caydın lağım qazub cambulniñ içine işik açdılar Müselmanlar aqırdanlab toqquz on kişi çıkıb arqadağılar tamam kilüb yetkünçe içlerinden birine havf müstevli olub şaşub mantıq atdıqda Hıtaylar bilüb derhâl cem' olub mezbür çıkanlardan altı yedi kişi şehid boldı bākisi qaçub qutuldılar bu kirenleriñ içinde Dunkān yoq idi şehidlerniñ ikisi Noğay idi didiler. Böyle mühemmil mahallerde İmam Aqund Dunkānilere ve bi'l-haşşa Bur Bahadır icāzet virmezdi Bur Bahadırniñ çıqdığına ğayriler de rāzı olmazdı hatta yağ tökülen yoldan cambulğa yükürdikini ta'yib itdiler bahadır ise ādemleriñ yağdan qorqub yanub tüşdikinden ğayrete kilüb yükürmişidi.

İmdi Cambul huşuşında her ne fikir itdi barçası boşa kitdi, Qazaq ise şebatı yoq bir de kelür bir de kelmez Dunkāni biçāreler taşda Qalmaqdın içde qurgandağı Hıtaydın dā'im havfda idilir Qalmaq vaqit vaqit kilür muhārebe qılub bunları havātırdı qoyar idi bahadır niçe def' a çıkıb Qalmaqniñ cemi' yetini bozdı qan içinde yuvarlanub yürdi ma' zālik cayulub kilüb muzāyaqa qılmaqdan çekinmezlerdi, tebe boluş ve bir niçe ādemler söyliyör Müselmanları her vaqit kilüb ihāfa iden ur qaçar tağındağı Qalmaqlar idi anlarıñ zararını def' ve izāle için Dunkāni ve Qazaq ittifaqla varıb ol Qalmaqları çabmaq maşlahatında oturmuş idik Qazaqdan birer miñ ve ziyāde ādem var idi maşlahat tamam bolur bolmaz Çöçekden biş altı qaqrım yer Qarankur şoyına bi hesab Qalmaq

‘askeri kildi deyüb haber virdielr añsızda böyle köb ‘askerniñ kildikinden cümle Müselmanlar hayrete tüşüb huşından yazar mertebede şaşdılar Bur Bahadır derhâl yüz illi miğdar Dunkānı istişhāb iderek on cezāyil ile Qalmağniñ qarşusına çıkdı Qazaq ‘askeri de biri qalmayub irkeşdi şehirdin çıkdığımız ile ne oldı tevķūr batır özine tābi‘ üç yüzçe ādemni alub Bahta Tağına qarab conadı bunı körüb küllen Qazaq qoşunu Dunkāniden ayrılıb keyfde qaldılar dünya yüzini çank tofrağ kılıb Qalmağ ‘askeride Qara Şuvğa kilüb yetdiler Dunkāniler uşbu küngi Müselman ziyāreti ornuna barub toқтаb oğ çıkarıb cezāyil mantıq ata başladılar Qalmağ oğğa otqa baqmayub kelmekte idi Qalmağniñ bī aba başub kelüşini körüb Qazaq qoşunu közi arqasında boldı qaçmaq yolını közliyorlar idi, Bahadır Dunkānilere hayqırub urub sürüb heydedi ise de ilkeri başmayub turdılar Bahadır atdan tüşüb ayallarnı muhkem tartub yine mindi ya Allah deyüb bu qadar ‘askere özini yalğuz urdı bizler de ya Allah meded virgeysin enbiya ve evliyā meded kılğaysın deyüb turıbmız Bahadır barub aralaşdığı ile Qalmağ ‘askeri qaşkırdan ürkgen qoy dek biri birine şoқuldı közimizni açub baqğunça hemen biş on ādem atdan yıqıldı bunı kördiki ile Dunkāniler de Allah deyüb birden at qoydılar sūt peşverüm çeması öter ötmez (Qazaqda yarım sa‘at miğdarı taħmīndür) Qalmağ qaçmağa yüz qoydı bir cānibden Qazaqda Qabanbaylab Qalmağniñ ardına tüşdiler tevķūr batır taқır muçqa şuvınıñ başında poşub turmış iken qaburgadan qoyulub o da yetüşdi Qalmağ qaçub qara önkürke yetdikde bunlara yardıma kelmiş mi yağud bi’l-qaşd poşuda qoymış mı içinde tüyege mengenleride körildi beş altı yüz ādem aldımızdan çıkıp Qazaq ‘askerini qayta qodıqda nerden çıqa keldi bir az Dunkāni ile Bur Bahadır yetüşdi şol cayda ‘aşr vaқtine qadar şoқuş bolu Qalmağ yine Bahadırniñ

zarbına tāqat kılmayub qaçdı Qazaq bir hayli yergece qovub varıb qançasını kırub qaytdı hālā ādemlernin ağızında kāfir qaçқан kāfir qurğan didikleri o caydur. Qulğa tüşken esirlerden şoradıqda ilden çıkmış iki miñ altı yüz ādem idik sinelüb⁴⁵¹ şaylanub iki miñ ādem Çöcekke conadık arqamızdan yine iki yüzçe ādem kelüb qoşuldı mecmū‘ı üç miñge yaқın ādem idik dimiş uşbu ādemden dört yüzden artuğraq ādem tofrağğa tüşdikini şaymışlar şahrāda şaylarda körilmeyüb qalanı mecrūh ve cerahatli kidib ölgeni bolsa yine bardur, Dunkāniden yigirmi miğdarı va Qazaqdan dağı andan köbrağ mecmū‘ı illi niçe kişi şehid olmışlar.

A‘cebü’l-‘aceb budur ki kerek bunda ve kerek ğayr-i muqātelede bahadırniñ bedeninde bir cerahat eşeri körilmiş degildir qul beden libas qana bulanub qaytdıqda mecrūh olmuş zan kılinurdı şoyınub yunub keyindikde bayağıdek şıhhat olurdı qalurdı eger içinde yürmesek közimizle körmesek idi bunça ‘asker bir ādem yalğuz qaçırırdı atılan oğğa qarşı varıb bu qadar kılıç nayza içinde qalub bedeninde cerahatden bir eşer bolmazdı diyen sözlere aşla inanılmazdı deyüb mundan başqa on yigirmi kırk illi ādeme yalğuz varıb muğarebe kıldığı kırdığı köb kere vāqi‘ olmuşdır didi.

⁴⁵¹ سنالوب

Bur Bahadırınıñ her şoqışında bir hikmet söyliyorlar iken huşuş bu def'a barub yetdiki 'ayn kerāmetden şayıur şöyle ki Qalmaq kaçub Qazaq anları qob ketdikden soñra Bahadır bunda qaldı şehid tüşen Dunkānilerniñ cesedini kötertüb mecrūhlarnı alaraq şehirge kirib mescid darbāzesine yakın vardıkda cümle halk istikbāl çıkmışlar iken birden asmanğa qarab hay mü'minler yürütkler Qalmaqğa yardımçı yetdi Qazaq qoşunu qaçmağa yüz tutdı varalım Müselmanlar beladan qurtaralım diyerek yanına altmış miqdarı Dunkāni alıb yetdiki bu

325

imiş Bahadır yarıb yetkünçe Qazaqdan otuzlab ādem olmış eger Bahadır barıb yetişmese idi köb ādem çıqım bolurdu çünkü atlarımızniñ dermanı qalmayub qarçamış idi didi.

Bahadır böyle vāqı'ayı neden bilür imiş didikde bedeninde it tartmaq 'ādeti var imiş ki her işi andan tecrübe ider imiş dirler eh. Öyle mi iken yañud hudāyım buña ilham kibi bir şey 'itā kıldı mı iken el-'ilm-i 'ında'l-lah.

İmdi bu yaz bunıñla ötdi şalkun tüşüb küz faşlı yetdi aqrab aylarında Qalmaqniñ kiyken çığan didiki ruñāni muzılları Alutaydan ve bundağı Qalmaqlardan qoşun cem' kılıb kelüb hatun şuv muqançı boyunda oturan Qazaq ilini çabdı cay töbeden ötüb Arucar Qal'ası qurbınaça yetdiler köb telefatar kılıb köb mal alub kitdiler, Arucadan birer yüz etrat çıqıb muqançıya keldikde Qalmaq conab ketmişlerdi arqasından qomayub kirü kaytdılar bu çabandı her ilke zararını sirāyet itdiyse de 'umumen zarar kören turtul ilidi. Qalmaq bu seferden yüreklenüb bu muzafferiyetni kiykeniñ istidrācından şayub kiyken içlerinde oldıqça mağlūb olmaz i' tıqadıyla ur qaçarda yüren on şom kara Qalmaq tamamen illi ve avılı köçüb kelüb Çöçekden toban İrkeytü İmil boyında kışladılar kış içinde Qalmaq ve Dunkāni her ikisi quzğalmayub tınç kıçelerde cambulğa katnab uğurlıqça Hıtay ile haberleşüb turar idiler bahara qarib qar kite başlağan vaqıt idi Çöçekdin Dunkāni çıqıb Qalmaqni çapub hürkitdi <Bur keldi Bur> deyü qaçarlar imiş Müselmanlar köb ğanimet keldi aldılar ulcağa ğarq boldılar. Qalmaq içine savdā birlen kelen savdāker Noğaylardan beş kişi ve birinçi qoşçı hıdmetkārları ile çabundıda telef olub ketdiler Arucar Qal'asınıñ ādemleri idi. Te'essüf ki Müselman ile küffār muharebe ide Müselmanlar küffāra i' ānet yetkirüb mal talebinde ola

326

yine özlerini ta'bib itmeyüb Dunkānilere ta'n kıla ki Dunkāni Müselman degil imiş Müselmanları öldirir diyorlar.

Bunıñla iki kış ötüb ikinci yaz keldi az Dunkāni biçāreler uruş şoquşdın uşanub berām berām Qazaq içine qaçmaya başladılar bunları alub kelmek ki bir iki def'a ādem çıqıb anlar kaytmadıqda Bur Bahadır üzüm⁴⁵² barub alub kelürim deyüb yatınça dört beş Dunkāni irkeştürüb ilge ketdi hatun şu boyında Qazaqda yürmiş Dunkānileri cem' kılıb cümlesi söz tiñleb Çöçekke yürmek oldılar bir Dunkāni 'inadlık kılıb varmıyorum didikde Bahadır buña

⁴⁵² اوزوم

bir çapalık urdı herifiñ yeñinde gezlü pıçak bar imiş Bahadırnı karnından sançub cerahatladı içaki yere tüşdi Kazaklar derhâl Dunkânini tutub bağlab Bahadırnıñ cerahatini teküb Çöçekke alub keldiler. Dunkâniler mezbür cerrañnı öldirelim didikde Bahadır rızalık virmedi koyuñızlar irâde-i hağdır ecelim bu cerahatden bolub ölüb kitsem nime kılurıñıznı özlerinkiz bilürsiz şıhhatlensem az kün elem üçün bir muvañhidniñ kanını tökmek mü'mine münâsib degildir deyüb boşatdı. Bu zâlim Dunkânî bir zenkin âdemniñ oğlı olub belvâdan muğaddem Bur Bahadır bunıñ hıdmetinde yüren hâdimi imiş kiçeki yılda menim işikimde yüren <bur> bu kün meni urur diye hımye-i cähiliyesi galeyana gelüb katline mübâşeret itmiş. Bahadır bir niçe künler yatub yağşı şıhhatlenüb töşekden turar hâle yetdikde Ur Kaçarda Qalmaqlarğa avâze bolmış ki Bur Bahadır ölmüş deyüb bu yalğan haber ile Qalmağ kelüb Çöçekni kamab hatta şehirniñ içine kirdiler Müselmanlar her köçeden çıkıp aldını tuşub⁴⁵³ uruş kıldılar. Qalmağ kaytmayub ölgenine baqmayub mescidniñ darbâzesineçe yetdiler Müselmanlar mescidke taqulub cambuldan daği cümle Hıtaylar çıkıp köçeler küllen küffâr ile toldı Müselmanlar eyne'l-mefr oldı. Ya'ñi sağı ile şoğulub helâk olur hâle yetdikde huşušen hatun

327

balanıñ nala ve figân ve zararına tãakat ketürmeyüb bahadırnıñ gayret gâzanferi harekete keldi cerahatine baqmayub turub darbâzeden yükürüb çıkarak nağra urub küffâra qarşu yükürdikde düşman bedbaht kayda varurını bilmeyüb şaşdı. <Bur> <Bur> diyerek köçelerden yol tapalmayub divardan aşub kaçdı atları hürküb birini biri başdı. Bu şoğuşda imamıñ daği gayreti közge körindi didiler. El-hâşıl Bahadır köb küffârni qarub şehirniñ çitineçe sürüb özi kaytdı Dunkâniler Qalmağnı kovub beş altı çağırım yergeçe heydeb barub taşladılar. Bu hareketden Bahadırnıñ cerahati sökülüb soñra tıkdiki fâ'ide virmeyüb iki kündin keyin vefât itdi <rahmetu'l-lahe 'aleyh> bunda Müselmanlardan kırk niçe kişi şehid ve yüz miğdârı âdem mecrûh olub Hıtay Qalmağdan miñden artuğraq âdemiñ cüşsesini şaymışlar. Cambuldan çıkanlarınñ bir kaççası handekniñ ya'ni <Örnek> köprüden yıkılıb ölmüş ve bir kaççası darbâzeden şoğuşmayub şaklub telef olmuşlar. Hatun bâddan daği çıkmışlar var iken başılıb ölenlerniñ ekşeri anlar idi didiler.

Merhûm ve mağfûrla Bur Bahadır bu belvânıñ ibtidâsından i'tibâren Bahadır nâmını kazanub mu'arrike-i meydân muğâtelede bir yarım yıl miğdârı oğ kılıç nayza içinde yürüb ve sil kibi ağan kan içinde bulanub yüzüb bedenine bir cerahat tüşmemiş iken 'âkıbet eceli öz ehli elinde öldi, ağır hâlinde dimiş ki keşki küffârniñ zarbıyla ölsem şehâdet derecesini bulurdım maña naşib degil imiş deyüb töşekde ötdikine arman ve efsun itmişdir. Qabri şehidler kabiriniñ kıble tãarafı şuvniñ ğarbında yolniñ çıkan yerindedür üstine künbez kılmağ fikriyle tenhâ koymış idiler aña fırsat bolmadı bir niçe kündin soñra atası daği oğlınıñ ölümünden irtihâl idib Bahadırnıñ civârına defn itdiler ata bala ikisi bir cayda ziyâret kılınur.

⁴⁵³ توصوب

Bur Bahadır ile berāber Qazaqdan dağı niçeler başur nāmını kōterib ve bizim Noğaylardan hem bir iki zāt bu adnı almışlardur bu gāzilerniñ niçesiyle kōriřüb mu‘ānaqa kılmışız sōzlerini ağız be-ağız işidib bilmişiz buña teřekkūr iderim zīrā (men ‘āniķ ĥaccen ev gāziyān faķad ‘āniķ elf nebi) vārid olmuşdır. Bununřoñra bala başur deyüb Dunkāniden bir yař çıkmış ise de bu cayda kōb ĥıdmet kılamayub Manařda şehid oldığı mervidir.

Qalmaq uşbu qaçdıķdan řoñra qaytub kelmeyüb Alutay tağında cinslerine varıb qoşuldılar bu muĥārebe eřnāsında Rusyadan Etrāt kelüb Baĥta Tağı ġarbına tüşdiler Dunkāniler bunıñ keldikine rāzı olmayub etrātını haydayormız diye iki yüzçe Dunkāni varıb oķ çıkarıb aĥiri iki üç ādem telef iki ādem esir virüb qaytdılar řoñra Rusya bunları azad kılıb yiberdi.

Bahadırnıñ Vefātından řoñrađı Ĥaller.

İmdi Dunkānilere niçe cihetden ġam tüşdi biri Bahadırnıñ vefātı řāni cambulnıñ alunmadığı řāliř etrātınıñ yaķın kelüb yatdığı rābi‘ ařlıķ azıķ ve her nesteniñ azaldığı ve mundan ġayri ‘aletler dağı zamm kılinub kılinub bu sebeblerden bizlere bu yer mesken olmaz deyüb at ‘araba mahyā kıldılar Ėulcaya ketmekçi boldılar yüklerini artub tartub qoydıķda cambuldağı Ĥıtaylar çıkıb qamab qanda kidiyorsız deyüb řoķıř kılıb yibermediler Dunkāniler kidelmeyüb qaytub tüşdi çünki Cambuldağı ambu Bahadırnıñ öldikini i‘lām kılıb çıġan kıykenge kişi yibermiş idiki cem‘ olub kilede Dunkānilerniñ işini tamam kıla řoñra öyle itdim böyle itdim Dunkānileri şöyle kisdim böyle biçdim diyerek ĥandan mertebe ala. Kıykenni irten bu kün kelür ümidinde idiler anlar ise ambunıñ evvelgi def‘ a Bahadır oldı

didiki yalġan ĥaberinden o qadar ādem telef oldığını piř tutaraq kelmediler yine evvelgi kibi aldanurız vehmiyle yarlıġına kulaķ şalmadılar her ne qadar şasem bir zamm kılıb ĥatırlar yazdı ise de sōzini kulaķġa almadılar. Ĥāřıl içdekiler bunlara bunlar anlara māni‘ olarak bir birini kōzedüb bir niçe vaķit böyle turdılar bahadırnıñ vefātından cambuldağı Ĥıtaylara ĥatır cem‘ lik peydā olub qalan Dunkāniler cambulnı almaġa cür‘etlik kılmaz zu‘mında idiler bu bī pervāliķ ile bir kiçe ġaflet başub kōzetçiler uĥladı bunlarnıñ nevmindin Dunkāniler teyaķķuz kılıb cambulnıñ üstine çıkdılar kōzetçileriniñ küllisi öldirib taķılddaķ taķatlerini qollarına alub tañ bilürkençe özleri kōzetçi olarak aylanub yürdiler vaķt-i řabaĥ darbāzeni açub Müselmanlar qurġana kirib Ĥıtaynı qarub mallarını yaġma kıldılar evvelgi ambuke Dunkāniler ile ‘ahd ve peymān kılmışdı ibtidā řoķuř başlandığı kün esir tüşüb bir niçe eyyāmdın keyin öldirildiki yuķaruda keçmişidi Ėulcadan kelen ġaddar ambu bedbaĥt henüz olmayub cambulnıñ şimal cānibinde ĥālā bir butĥāne var anı mesken kılıb cambulnıñ divarnı qazub yol yaşab taşqarı tārafını yuşqa qoyub at esbāb mahyā altun kümüşlerini ĥurcunġa şalıb tayarlab qoymış iken Dunkāniler cambulġa kirdiki ile ambu mezbūr caydın teşüb otuz niçe kiři yoldaşi ile çıkıb conadılar munda qolġa tüşmeyüb ketdiyse de qara İmil başında Qazaq iline yolqub emvāline řam‘ān ambunı anda yok kılmışlar ma‘ refiķahum.

İmdi Müselmanlar cambulnı aldı Hıtay Qalmaqdan qutulub hātır cem^ç boldı egerçi yaznıñ bir hayli vaqti ötmış ise de igen şalıb qağun tarbuz tarib küzgeçe avqat ötkerdiler lakin bu cayda turmaqğa köñilleri qararlanmadı zırā özleri de azalub ekşeri hatun bala qart ebi yaş şabiler qalmış idi bir şahrā-yı bī-pāyānda

330

az ādem neylermiz diyerek beher hāl kitmek kiñeşni qıldılar aşlı İladan kelenler İlaya rumça Manaşdan kelenler o tarafa yürmek bolub turdıqlarında Manaşdan beş yüz miqdārı Dunkānī kelüb bunlarınñ barçasını Manaşğa alub conadılar İlayı iħtiyar idenler bir az cedel kılıb Manaşa varmıyorız deyüb ködiler ise de anlara sebil virmediler, qalanı mecmū^çı altı yüz miqdārı nüfus idiler, bozıldıqdan soñra Dunkānilerin Çöçekde istikāmetleri az kim iki yıl boldı.

Naqil kılırlar ki Hıtaynıñ maħkemesinde olan bir siya ya^ç ni defter kātibinden şoradıqda uşbu ambu qol astında bir yüz altmış niçe miñ nüfus insan olub bunıñ şüleşānı nefsi-i Hıtay ve baqiyesi Qazaq Qalmaq idikini haber virmişdir, bu qadar Hıtaydan azdan azı azad ölümden necāt bolmışdır, hesab ve inşāf ile söyleyenler etrāf-ı cevānibe ile altmış yetmiş miñ ehl-i keferet tofrağğa tüşdikini naql iderler cezāfe qalsa yüz miñden yuqaruya kiderler qazub kitse milyona barub yederler bu muħārebeye kelüb kiden irler ve nevāhide yüren iller ğanimete binehc ğarq oldılar ki bir kırk qurşun ketürenler bir şandıq çay bir qadaq⁴⁵⁴ barut ketürenler tüye yüki mal artub qayturlardı mantıq ketürenler niçe yambu kılıç ketürenler kezālik bermez on ve yigirmi otuza bāliğ olurdu deyü söylediler, lakin bu fā'ideler hiç vefā kılmadı.

Qazaqiyedin bayceket qabilesike qadimden Hıtay maħkümü idiler soñra Dunkānī ile birleşüb Qalmaqnı Hıtaynı cavladılar bu ilden membet şu^ç ubınıñ ekşeri Dunkāniler Manaşğa ketdikde arqasından anda ketdiler İla Qocaquldan ve ğayriden bir az il Rusya tevābi^çnde Qazaqğa kirib qaldılar, Çöçek ile Manaş ortasike taqriben beş yüz çaqırım mesāfedür ādemden hālī qalub bir niçe yıllar hayvānāt vaħşın ve ğul faħşın qarar kāğı oldu Manaşğa barmış iller bir kışlab ve ba^ç zısı iki kışlab Dunkānilerin te^ç addisine taqıt ketüremeyüb köçüb qaçub

331

Kaytdılar kelüb Rusyaya tābi^ç oldılar, Qazaq Manaşğa vardıqda otunçı qal oğlını cemi^ç Qazaqiyeye han kılıb qolına virdiki tuğ niçe yıllardan bu yaq balalarından şorab yürmişidim uşbu miñ üç yüz on üçünçü Recebinde nebiresi Mala Şahı vāsıtasıyla elimize teslim idildi. Tuğda yazılmış haq bir nev^ç qalem ğarib ile bitilmiş oldıqdan her kim oqub bilmiyor nüşha budur.

Bismi'l-lahi'r-rahmanir'r-rahim lā ilahe illa'l-lah Muħammed Resulu'l-lah qavle te^ç āli etya^ç vā'l-lah ve etya^ç vā er-resul ve evveliyü'l-emr münekkim ya ma^ç şerü'l-müslimān

⁴⁵⁴ قدق

a'lemvā in hezā 'ilmü's-sultānū'z-zī naşbu'l-'adel fī aḥkāmü's-şeri'at. Hâzret-i 'Abdurrahman bin Miyanşah rahmetu'l-lahe 'aleyhümā.

Bunu ḥarir kök tavara yedi setr kılib yazmış bir şatırın aḥirinde birer kelime söz ilhāk kılnmış şatır tamam oқulursa sataş olur evvel yukaru yazılmış tertibni tamam oқub ba' de mülḥāk kelimelerini biri birine rabṭ kılmak gerek. Kelime bunlardır: hezā sultānū'l-ḥasavī vaṭantiye'l-bayar kendiyē) ḥāşiyesinde Hıtaçça ḥaṭları da var ṭul ve 'arzi üçer kezdür ḥasavī Kaçakiye dimerdir vaṭanti otunçı dimer bayar kendiyeden murād mensüb ila Çöçek ya ki Miyanşah aşlı yar kendilik olmağla nisbet añadır.

Dunkānī ketdikden soñra Çöçek şehri ḥālī ve boş kıaldığı ile ğarbında Baḥta Kaç' ası şarkında Camanay beldeşi binā idildi bu iki orta ki iki yüz verset miqdārı mesāfedür yeñi maḥkūm Kaçak ili caylab kışlab yürdiler. Rusyanın Hıtaç ile çekdaş hem-ḥudud olduĝa bir ḥayli zamāndan bu yaқ ise de Dunkānī iḥtilālī Rusyayı daha ilerületüb bu iki kaç' adan ğayri köb caylarğa daḥi diryuna⁴⁵⁵ şalınub şalınub Hıtaç ḥududına kaçem başmağla ba' iş ve bu tarafta serḥad büyükleriniñ nām kaçanmağına uluğ desmāye olmışdır bu ḥāl ile altı yedi sene mürür itdi nöbet yine Hıtaçta kelüb yetdi.

332

Çöçekke Hıtaç Tüşdiki

Dunkānī bozğunluğu başında Bacinden çıkmış Hıtaç 'askeri küşanzağla kaçar kelüb andan bölünüb bir fırkaşı Çöçekke ketdi deyüb ḥamsemiziñ Ya'kıub Ḥan maddesinde yazılmış idi, mezkūr fırka 1289ınçı Hicriye Miladın 1871inçı Oktabr(*) evāhirinde Çöçekke kelüb ḥarābesinde kaçar itdiler, Ğulca bozğunluğundan kaçub çıkmış Şeybe Şolañ tā'ifesike Mancuriñ bir şu'besi imiş Rusya içinde yürüb Hıtaç 'askeri kelür ḥaberi ile Baḥtada iki üç sene kütüb közedüb yetmişlerdi yaz kıçtığı ile Çöçekke köçdiler İladan kıçtığı vaçitde bunların bölünüb bir kaçması Şarқан Kaç' asında kaçalub tenaşşur itmiş iseler de soñra beram beram kelüb Çöçekde bir ḥaylisi öz cinsine koşılıb kaçimi dinine kaçtdılar, toқsanınçı sene evvelinde Çöçek 'askeriniñ serdarı <Fuya> Cañcuñ Rusyadan İlanı şorab Ayküz Kaç' asına vardı buña Piterburğdan maḥşuş bir muraḥḥaş kelüb söyleşdiler lakin muķāvele tamam tökemeyüb kaçtdı çünkü İla kibi bir büyük ülkeni almak virmekde tarafeyn muraḥḥaşları elinde kuvve-i kāmlesi olmak derkar iken Hıtaç māmurında Piterburğ keniral berāberinde imtiyaz-ı külli olmayub mücerred dostāne tariķi ile İlayı talebden 'ibāret imiş, ma' mā fih Rusya muraḥḥaşı Cañcuñğa dimiş ki siz bu müdde'ā birlen kelen mihmansız ilinizde sened yoқlığını sened kılmayub İla ahalisinden şorab biķālim⁴⁵⁶ aña köre iş kılalım diyerek bu söz ile Cañcuñ Çöçekke kaçtdı Keniral İlaya ketdi, varıb vāķı'ayı beyān kıldıkda İla ahalisi küllen Rusyaya maḥkūm olurız

(*) sene 98inçı Maymun Yılı idikinde şübhe olmayub naçar birin 82 Miladiyeye müşādif olmak iktizā ider iken ādemler 21inçı yıl idi didikden böyle yazıldı.

⁴⁵⁵ ديريونه

⁴⁵⁶ بقاليم

didikden bu huşuş Piterburgda söyleşinüb tokkuz milyon bedel ve niçe şuruṭ ile İla muzāfātı Hıtaya kaytub birildi Hicret idenler üçün Yarkendden yer ta' yin kılındı, hālā Yarkenddeki Dunkānī ve Tarañçiler İladan köçmiş aqvāmdur.

Mezbūr keniralniñ ismi Ustaryof idi Semey Paladga kelüb tüşdikde mollaları ile mübāheṣe kıldığı ve Hıtay ile Rusyanıñ İla huşuşında yazılan şart nāme ya' ni traktat zeylde linçi 2nçi rakım ile yazılır.

Çöçekke Hıtay kelüb tüşdiki yıllarda aşlık nihāyet kıymet bulub en puṭı üç som kümüşe kadar satıldı kışında qar kalun tüşüb yazında zirā' at Obdan öñüb Bağdad puṭı bir mişkalga yigirmi tıyına kadar tenezzül kıldı, uşbu Hıtay keldiki kışdan başlab Rusya savdākeri Çöçekke kelüb ornaşdı kışda Qazaq üyi ile oturub bahar boldığı ile hālā maḥallemiz olan maḥalde dükkan açub bazar bunda başlandı Marğinanı Muhammed Hālīk şofi baş bularak bir keçkine mescid bina ve aña tüslük⁴⁵⁷ Molla Mir 'Ali nām zātı imam kıldılar laqabı Çamcaq Molla idi ibtidā Tavcan nāmında bir Çala Qazaq aqsaqallıq levāzımını edā kılıb turdı

Ba' de Taşhāce şümme bay Marğinaniler aqsaqallıq kılıb savdāker işi aqsaqal elinde umur hārici ya' ni Hıtay ile siyāsi söz bolsa Bahta uluğlarına mürāca' at kılınurdı, Çöçekke aqsaqal olanlar tertibi ile maḥalinde yazılır.

Toqsan birinçi sene savdākeriñ ba' zıları bazarıñ Hıtayga yakınraq bolmağnı ma' kül körüb dükkanlarını yuḡaruğa köçürdiler ambu çıkıb yer küstirib birdi bu bazarda ' imāreti yoqlar yuḡaruda üy ve dükkan kıldılar bazar bundın köçüb yuḡaruda qararlandı tobangi bazar yuḡarğı bazar diye iki isim birlen söylenür oldı anda daḡi bir mescid binā kıldılar Namankendlik Molla ' Abdülqahhar nām zātını imam qoydılar

laqabı Qāri İmam diyorlar idi ya' ni qāret imam dimekdir, bu eṣnāda bir sehl-i sebeb tobanki mescidiñ imamı Molla Mir 'Ali ma' zül olub Aykōzi Hacı Hüsneddin Efendi delāletiyile bu mütercimi ki bilmem ādemiñ qaḡt zamānı mı idi imāmetlikke da' vet ve teklif idib uşbu sene şa' banında Sentabr yulduzı idi bunda keldim mah-ı şerifde ḡatm itdikden şoñra Aykōzke kaytub Zi'l-ḡicce ay ḡurresinde yine Çöçekke keldim iki seneniñ ma' an aḡiri idi, ya' ni Hicriyeniñ aḡiri ayı olan Zü'l-ḡicce ve miladıñ daḡi aḡir yulduzı Dikabrda idi. Toqsan ikinçi sene ta' mır ve ' imāret ve işḡālāt lābid ile keçdi bu senede yazarday şayan i' tibār bir şey olmadı.

Toqsan üçünçi sene yazında evvelgi kiçik mescidimiziñ orna ehl-i maḥalleniñ i' āneti ile bir mescid vāsi' tecdid idildi bu huşuş üçün qavmimiz beyninde ḡayli keftḡü⁴⁵⁸ köterildi ise de İbrahim Bay Çanşafnıñ bir ağız himmeti ile mu' ānidler meskūt olub mescid evvelgi cayında bir qarar oldı anlarıñ ' arzı ikinçi caya köçürmek idi, ve bu yılda Hıtay uluğları Çöçekde

⁴⁵⁷ توسلوك

⁴⁵⁸ كوفت گو

Rusya savdâkerleriñ malından bac almağ boldıqda: Almata Simi Palad kenirallerindin Ğalofkin, Vılaşof nâm âdemler kelüb Hıtay uluğlarını ziyâde şağub Ğulca Tarañçilerindin Hıtay hıdmetine dâhil olanlarıñ beş altısını tutub İlaya yiberdiler, bac sözi bunıñ birle mu' aṭṭal qaldı.

Bu yıllarda Hıtay 'askeri peyderpey kelüb turmaqda idi bu yerde ârâm esbâb-ı esliḥalarını mükemmil kılib Manaş(*) rumca 'askerlerine daḥi levâzımât ya'ni at deve ve her ihtiyacât bundın yiberilüb yetüb turdı ama Ğulca Dunkânileri dâ'im bularıñ yolını tösub⁴⁵⁹ qaravul ve ortañlarını talab çapavuldan kirü qalmazlardı bu sebebden yollar ziyâde ḥavfnâk ise de çünki ehl-i tüccâr padişahlarıñ bahadır 'askeridür ki yollarıñ ḥavâtırına baqmayub dem be-dem şeyḥuğa

Manaş rumca şehri 1293inçi senede Qıtay qolına ötdi.

335

varıb kelmekte idiler Çöçek kibi anda daḥi qura cay kıldılar ihyânen andan âride⁴⁶⁰ barub kelüb yürdiler o künlerde yolıñ ağırlığı ve ḥavâtırı şol mertebede idi ki şeyḥuğa kiden âdem Amerikaya cabılıkaya yollanur kibi baḥilleşüb rızâlaşub ya'ni sağı⁴⁶¹ ile kider idiler, keldikde ḥacdan qaytan kibi istikbâl ider idiler, faqat yollar degil Çöçek daḥi bu mezbezblikden ḥâlî olmayub bir cihetden Hıtayıñ bî nizâm 'askeri ve diger cihetden Dunkânileriñ ğâretinden emin degillerdi niçe merâtibe yüklerni baqlab çeyşüb⁴⁶² at 'arabalarını ciküb tüşürüb turdılar.

Toqsan dörünçi sene Hıtay me'mûrı ile bu faqiriñ beyninde bir cedel çıkıb Hıtay bizleri tutub ḥabse koydı Şakir Bay Hocendî Şadıq Şemuy bizimle bile tüşdiler bu ḥinde keniral Kalpakofski Baḥtağa kelmiş idi Çöçekden kettelerimiz barub aḥvâli i'lâm kıldıqda keniral müşâr-ı ileyhniñ siyâye-i sastında ğalebe başıldı ḥabisden âzâd oldıq dükkanlar beklenüb oq çıkıb niçelerini urub yaqub şa şa ta ta ile bozılmaya az qalmış idi din qardaşımız Dunkânileriñ ḥimâyet yolında dört beş sa'at esir ve maḥcûs oldıq, bu cedeldin soñra Hıtay uluğları 'askeriñ ba'zı te'addilerini teftişe alaraq bazar ğavğası bir az tınçlandı bu qadarça fâ'idesi körildi ḥutuyun⁴⁶³ 'askerini tamamen haydab aqtamğa çıkardı Çöçekdin bir merḥale yerdür, uşbu sene Kaşğar aldığı ile Çöçekde olan Altı Şehir ahalisi Rusya ḥimâyesinden çıkıb Hıtay nazarâtına kirdi özlerindin şaḥye⁴⁶⁴ saylandı, bizlerçe aqsakallıq ornudur, yolları Rusya içinden oldıqçün buña qadar bunları Rusya şorab turırdı.

Durbuncun Qal'ası

1295inçi sene yazında evvelgi Ambu kitib ornuna Çi Ambu keldi Çöçekdin 65 çağrım miqdarı şarqında İmiş Şuvınıñ yuqaru

⁴⁵⁹ توسوب

⁴⁶⁰ آری

⁴⁶¹ صغی

⁴⁶² چیشوب

⁴⁶³ خوتویون

⁴⁶⁴ شاگیه

tarafidur, Durbuncun Qal' asını binâ kılıb anda oturdı ol caynı idâre idendi, bu şehiri Hıtay <İmil-Hu> diyorlar, Durbuncun Qalmağ lügatidür, dört bürçekli ya'ni murabba' demek olub mezbür cayda bir köhne qurğân var nazarda miñ yıl ve ziyâde olmış fehmlenür ne zamândan qaldığı kimseniñ ma' lümü degil her kim diğkat kılıb huşušen konşol Balkaçin buniñ haқиkatini bilmekte ihtimâm-ı tam eyleyüb Ambudan şoradı o daği özlerinçe târih tevârih körüb ve köb âdemlerdin şorub anuğnı bilmedi Çöçekke ibtidâ Hıtay kelmezden böyle köhne hâlinde olub o vaqitlerde daği buniñ ne zamândan qaldığını kimse bilmemiş deyüb cevâb könderdi, qadimde Altı Şehir Ahalisi bu caylara zafer tabub anlardan qalmış âşâr deyüb ağız taqrir iderler ise de bürçeklerinde olan buthâne 'alâmeti bu sözi bikâr ider, meger anlarıñ istilâsı İslâmдан muqaddem idi dinilse mümkün. Ambu buniñ aşlını bilmedi mi yağud konşolğa bildirmekni revâ körmedi mi çünki Hıtay halkı Rusyaluniñ bu kibi haberlerini teftişden şübheye tüşmeki vardur gâyet şaқınurlar.

Ambu bundın derk bilmedi ise de Şecere-i Türkde qara Hıtaydan bir cemâ' a kelüb İmil Dikan yerke şehir şaldı didiki uşbu qurğân olmaq iqtizâ ider o kitâbda zikir kılınan şehir bu bolursa Hicriye beş yüzler hududında binâ bolmışdır meger süriniñ cesâmeti kitâbda yazılan kırk miñ hâneyi hâmil olmayub câ'iz ki az halkı qal'ada mekin ekşeri havâlisinde sâkin olurlar, qurğânıñ çar eţrafında virâne 'imâretleriñ 'alâmeti birer çakrım yere qadar mümtedd olmuşdır, ve mezbür târihiñ diger bir mağalinde Öküday Haқanıñ oğlı Keyük Han aıñ yurtı Qamağ İmil Mañırağ Dikan yerlerde idi didikinden Keyük Hanıñ ordası olmaq daği ihtimâlden ba' id tüşmez bu iki qolıñ tevcîhi evvelde Qara Hıtay kelüb urnamış da şoñra Keyük Han

mülklenmiş olur, İmilni Mañırağ ile kuşaklab yazdığı uşbu İmil Uzanı oldığını tağkik ider, Mañırağ tağ ismidir İmil Uzanı ile fâşılması bir iki merhale yerdür Cimanay Qal'asına kiden yolçılar közdün⁴⁶⁵ aşundan aşub ol tağıñ keçidinden kiçer bu tağ bülendlikde bik büyük degilse de tula ve 'ırzan hayli illere qonuş ve qışlav olmağa mütehammildür, Dunkânî belvâsına qadar Hıtay mağkümü olan Qazağ Qalmağ bu tağda aralaş yürirlerdi şoñra Hıtay tevâbi' i bu tağdan bi'l-külliyeye çekildiler bu tağ kerek bülendlikde ve kerek tül ve 'arzda Tarboğatay ve Şağrı Taglarıniñ nişfi qadar olmaz iken Şecere-i Türkde uluğ tağlar zikir idilmeyüb buniñ yazıldığı çünki Tarboğatayniñ şimali qışlav cenubı qarlı Barlıq Tağı ise cenubı qışlav şimali qarlı Urqaçar Şağrı daği uşandıq⁴⁶⁶ bir taraflık olub Mañırağ Tağı yazda caylav ki şâlih ve qışda içi tışı birdek qışlav oldığıçün civârında olan cibâl mürtefa' lardan nâmı sebkat idib qaleme alınmış ola ama qamağ didikleri mevzi' Durbuncun Qal'ası qurbında bir kiçik qumlık şahrâca olub qışlav caylav olmağa qâbil degil iken tevârihğa neden derc idildiki ma' lümü olmadı hâlâ qamağ setek deyüb qoşıklanub söylenür ki Qazağdan bu namlı iki âdemiñ cesedi bu şahrâğa qoyulmuş ama qamağ qoyuldıqdan şoñra anıñ ismiyle iştihâr idilmiş zan olunmasun andan aқdem bu şahrâda qamağ ismi vardur.

⁴⁶⁵ كوزدۆن

⁴⁶⁶ اوشاندق

Ve dağı mezbür tārıhde Balasađun Dikan Őehir ol Őehirni Mongol Ğubalığ dir idi, <đu>nıñ ma' nāsı yağı dımeğ, <balığ> ma' nāsı Őehir dımeğ deđü yazmıŐ, Cihān nāmede Balasađun Seyđun verasında KaŐđara şarib yüz bir derece řul kırđ yedi puçığ ' arzda bir beldedür dimiŐ, bu řuŐuŐda siyah řaťanofnıñ nağlı <Ğubalığ> rumça beldesiniñ evvelgi ismidir, <đu> biŐ ma' nāsında <balığ> Őehir dımeğ

Tevārıh-i Ğamse 22

338

ma' nā-yı terkibi beş Şehir dımeğ olur Ğubalığ Balasağun degildir, Balasağun KaŐđarıñ ismidür didi bunı Ğıtaydan tercüme kılınan Rusya tevārıhinde kördim deđü söyledi.

Mezbür řaťanof Peterburđda tađŐil iden ğosudarskiy cođrafiyunınıñ şelin ya' ni perüfiserlerinden⁴⁶⁷olub 1308inçi Hicriyede Čöçekke kelmiŐidi tođđuzınçı senelerkeçe bunda turub bura şumıl ve şurfan Őehirlerine varıb onunçı sene Ğulca ile eylenüb vilayetine şaytdığından faķire bir řať kılmıŐidi bu zāt funun-ı Őeti ve ' aliyyü'l-yaķın ' ilm-i şarih ve ' ilm-i coğrafya ve ' ilm-i hey'ete muhāretinden fağla Türki lisan ile de ğüzel söyleŐürdi ve az az ' Arabi ve Farsi lisanlarıyla da tekellüm iderek mektüblarını ba' zan ' Arabiyyü'l-' ibāre yazardı, iĥbār řuŐuŐında bir şayli ādemler ile mücālese itmiŐidim bunıñ emŐali bilür ādem nādir körmıŐidim yaŐları otuzdan dūn idi ama otuz miñ yılđı şaberleri bilür dımeğ maznūn idi ta' rifinde her ne yazmağ Őaĥıĥ iken körmeyen ādemler ve böyle zi kıymetiñ şarini bilmeyen nādānlar řari bunda mübālađa itmiŐ ĥadden tecāvüz medĥe ketmiŐ dımeğ ĥavfından bu kıadarça ile iktifā idildi, řuŐurı ' avf buyurıla.

Ğüsn-i dāmād ve bir niçe iĥsān zevāt rumça Őuvınıñ ismini <Ğubalı> değüb Ğubalığ ismine şarib tūŐdiki siyāđdan řaťanofnıñ sözini tağdığ itmek istiyorlarsa da Rumça ve Balasađun beldeleri beyānında řaťanofnıñ ve kerek Őecere-i Türknıñ yazdığları zu' umı ve söyledikleri vehmi olub Őaĥıĥ Tatar Mongol maddesinde taĥrır idilür.

Baz Öz BaĥŐimize Devam İdelim

Či Ambu keldikde evvel Čöçekke kelüb tūŐdi Rusya ile Ğulca iŐi tökemeyüb tıraktat tamam olmayub iki devletiñ arası yalķun köñilleri Őalđun vaķitler idi, Ambu ise ĥad-i

339

zātında bir ĥiddetli ādem oldığından Rusyanıñ Őiddetini körüb öziniñ tizlikinden ortada bir fesad vāki olmağay idi diye Čöçekden yırağrağ turmağ ma' ķü körilüb bu mülāĥaza ile Durbuncunke köçüb ketdi Čöçekde Luđalday nāmında bir me'mur şoyub Rusya ile nınday⁴⁶⁸ söz bolsa āna tefviz itdi Ğalday dağı Baĥta uluğları ile aŐnalıđ peydā kılıb kāĥ iŐlerde taťif ve yumuŐaķlıđ ile külüb kāĥ yığlab ' avf şaleb kılıb elbette bu iŐ Ambuđa yetmesün Ambu

⁴⁶⁷ و فیسر لر نندن

⁴⁶⁸ نیندای

işitmesün diyerek bu müdürā ile turdı, ve bu yıllarda Hıtay yerine Rusyadan ayaklı mal ve aşlık çıkarmak memnū^c ve yasağ oldu bir niçe savdākerleriñ malları ve aşlıkları şatılıb hazineye alındı, Çöçek savdākerleriñ Bahtağa Kapital töledikleri dağı uşbu yıllarda olub az müddet zarfında ilğa idildi, ādemler Ambunıñ Çöçekden ketdikini kiyken çeğanıñ ya^c ni özləriñ uluğ ruhānisiniñ işāresiyledür diyorlar meşelā Ambuğa dimiş ki sen Çöçekde turasın tiz fırsatda olasıñ zāhirde bu söz ile ketdiyse de bātında muṭāla^c a-i siyāsiyesi evvelgiden ^cibāret idi ve fi'l-aşl her ikisi bir ma^c nīdür. Vāqı^c an Rusya tarafından her iş bolsa Ğaldaydan aşmayub ^cavam ise ama hiç iş Ambudan bī cevāb ve bī maşlahat degil idi.

Ambu Durbuncundan hayli muhābbet ile turdı haş Ruslarıñ şehrine kirgüzmedi esrārı ağıyara bilgüzmedi yılında bir def^c a iki def^c a Çöçekke kelürdi keldikde cemi^c ^casākır ve cümle küç kuvveti ile kelüb niçe ma^c yūbları söküb şoşub vaqıtile müsteḥāq olanlarıñ aşub kisüb öldirib böyle siyāset ile az kün turub kiderdi bu şavletden öz halkı ile berāber savdākerlerde qorqardı methūr ādemdir şoñrasını mülāhaza kılmayub açu ile bir iş çıkarmasun diyorlardı herçe bu uşul ile maḥkūmını muḥkem zabṭ idib turdı,

340

Ambu Durbuncunda qararlandığı ile Rusya savdākerinden bir kaç ādemler varıb anda dağı dükkan açdılar.

Toğsan altınçı sene Rusya maḥkūmında Caysan ilinden bir ṭā'ife ilni çapub köb mal ve esir aldı Kaзақlar Çi Ambunıñ üstünden ^carz berüb bunı ṭalev kıldılar esir qaytdı malları bī şorağ⁴⁶⁹ ketdi ve bu ve bu yıllarda Ambu öz tevābi^c inden Aq Nayman İlini çapub ādemlerini esir ve mallarını hazineye aldı sebebi Rusyaya köçüb qadığı üçün idi bir azı qutulub Caysanğa vardı Rusya ḥimāyesinde qaldı.

Çi Ambu ^casker ta^c līmine nizam ve tertībine ziyāde rağbeti var idi Frenki tüfenkler kullanub ṭob zemburekler aldırıb ^caskerine uyun örketmiş idi kişel⁴⁷⁰ nev^c inden sipah kılmak li> ya^c ni āyin ve qanunlarında qat^c an cā'iz degil iken anlarıñ işke yarar yaşlarını ḥidmete alub ta^c līm berüb birinçi miñ ^casker ḥazırladı bu iş ḥandan bī icāzet boldığıçün ḥaracātı iz^c āf muzā^c if olub ḥadan kelen ḥesablı kümüş buña kifāye kılmadıqda Ambu öz nüfuzı ile tize ya^c ni kāğıd aqçe çıkardı ibtidā Cañfezuldān ya^c ni padişahlıq bankadan yize bedeline kümüş virerek turdı şoñra ḥazinede kümüş edā^c bolub tenke (şom)lik tize bir mişkalğa ya^c ni yigirmi tıynke tenezzül kıldı tize sebebinden savdākerleriñ niçe miñ yambusı ḥazinede üç yıl miqdārı aşılıb qaldı.

Toğsan yedinçi sene iski cambulıñ maşrıq Canbende Luğalday Qırğanı şalındı ve hem Konşolıñ köhne qırğanı tecdid kıılınub aña Hıtay ^caskeri tüşdi. Toğsan sikiz sene Rusya ile Piterburgda şulḥ nāme yazılıb Ğulca şehri Hıtayğa qaytub birilür boldı, toğsan toqquzınçı sene beşinçi may yulduzında kesüf külli vāqı^c oldu, uşbu sene Zu'l-qa^c de ayı Milādıñ 1882nçi Sentabr 14inde Konşol Balkaçin kelüb tüşdi, muḥārebeden şoñra kelen evvelgi Konşol budur.

⁴⁶⁹ صوراق

⁴⁷⁰ كيشل

burunğı konşollarıñ turğan iski qurğan Hıtayğa qalb bunıñ bedeline hālā tüccarlarıñ ta‘mır kılmış iki maħalle cayı tamamen ve bir az boş yer ve qal‘adan fuqaralarıñ mal otlayaçaq mera‘ı ve bir ħariq şuv ve Küristan ornu ifrāz kılınıb alındı konşol öz tevābi‘ini tamamen deftere kayd kılıb her kimiñ şomasına desmāyesine köre virkü şaldı ya‘ni i‘lāye bir şom evsāta illi tıyn ednāya on beş tıyn aylık qoyuldı dört bī bir aqsaqal şayıldı aqsaqalğa mezbūr aqçeden altı yüz şom senevī vazıfe ta‘yın kıldı aqsaqalğa mundan muqaddem böyle mu‘ayyen vazıfe yk idi, beyleriñ bitüren işinden şomına üç tıyn almaq evvelde icāzet kıldıysa da az künde bunı ve iki kiçik beyni berhem berdi bir aqsaqal iki bey bir qarar qaldılar, yerni qurarı ölçekke alub bağ bağçelerini üy cayğa ‘imāretke berdi, Durbuncunke daħi bir aqsaqal bir bey qoydu.

1300inçi sene Miladıñ 1883inçi yılıdur Konşol Balkaçın bu işlerini serencam kılıb birinçi sene Piterburğa ketdi da‘vā işlerini faqire ve ğayri işlerini tobanda yazılaçaq üç ādemke tefvīz itdi, uşbu sene mescidimiziñ cenub-ı cānibine ħıştan bir mināre kılındı cemā‘at aqçesinden ve bu senede Almatadan Keniral Freyde⁴⁷¹ ve ħitābdan Çeñsay nāmında me'murlar kelüb Çöçekde mülāqat oldılar iki devletiñ ser ħadini taħdīd idüb yazulı yığaç tikdiler birinçi sene bunıñla ötdi.

1302nçi sene Konşol Piterburğdan qaytub tize toğrusında kümüşni Ambu ile aqıllaşub Ambu daħi böyle ziyāde ħarc neden oldıǵını ve bu tedbirde mā‘adā ya‘ni ‘asker kuvveti ile serħadni şakılmaqdan ğayri ‘ilac olmadıǵını sened kösterib bu sebebden maħkūmındaǵı ahaliden ‘asker alub ħarācāt anıñla iz‘āf-ı mezā‘if oldıǵını beyān ile ħanğa ħať köterib Konşol ve Paşannik buña mu‘ayyen olaraq savdākerleriñ kümüşi kāmil

Qullarına tekdi, ha ketdi ha keldi deyüb turdıqda kümüş kelüb yetdi tizeni ħazineye virende armanda virmeyende oldılar viren köb virmedim virmeyen nik virmedim didiler, ba‘de Qazaq toğrusını söyleşüb muħabbet ve cemuq v eturtul ilinden iki miñ miqdarı üy Hıtayğa kirdi Rusyada qalğan Qazaq üçün Barlıq Taǵını ri‘āyet on yıl otlamaqğa va‘de nāme yazışdılar ve bu senede zamān Bik Efendi Baħta Qal‘asına ħākim bolub keldi. Yazında mezbūr ‘ārit yeriñ çitine Baħtadan on altı ādem etrāt çıkıyb yatdıqda çünki serħade ılgar şaldıqda bunı Konşolğa ve Ambuğa bildirmek derkār iken nedendür zamānbik Efendi buña müsāhele kıldıqdan Ambu anları nāħāşda tutub bağlab ketürmekke iki yüz miqdarı ‘asker yiberdi ortada oq atılab dört kişi Qalmaq bir kişi Rusdan telef boldı uşbu toğrıda Çi Ambu ile Konşol ħayli neri beri bölüşüb arada ilçiler yürüb aħır kār söz iki pay taħtıñ paşanniklerine mevķūf qalub başıldı.

1303inçi sene Şaferü'l-ħayrıñ yigirmisine müşādif olan 1885inçi Noyabrıñ 15inçi Cum‘a kiçesi sa‘at sikizlerde asmandan yıldız yağub sa‘at tokkuz onlarda nihāyet şiddet birle barandek tökülüb tün yarısına qadar bu hāl ile keçdi burun körmeyenlere tevāriħ bilmeyenlere

⁴⁷¹ فریده

köb qorqınç boldı, ama tevârih oqıyanlar böyle kârlarıñ niçesini közden kiçürmiş kibi bilürler yıl ay baħşinde bundın beyânât yine yazılır.

Çi Ambu ba'zı bî nızam işleri toğrusından ma'zül mertebesine yetdikde Konşolıñ i'ânati ve tezkiyesi ile 'azli 'ilâye ya'ni tenezzülü teraqqiye mübeddil olaraq derecesi artub İlaya Cañcuñ boldı ornuna diger Ambu keldi, Konşol Balkaçın bu kibi işlerini bitürüb ve Konşol ħaneyi ta'mir idib baz Piterburğa ketdi ornuna 'izzetlü Fiderof

343

nâ'ib bolub keldi, bu zât Hıtay tarafa ħayli ħiddet ile turdı her sözini sened ve her işini delil ile kıldıqdan bunıñ eyyâmında savdâkerler Hıtay tarafa köb üstün boldı ve Rumça Şehrine aqsaqal koydı.

Dörtinçi sene yazında Durnbuncun çerisi vazife toğrusında cedel çıkarıb Ambusı kaçdı savdâkerler daħi çıkıb Çöçekke keldiler aħiri şeyhüdan ve bu yerden 'asker varıb ħavğav sundı savdâkerleriñ bir az malı telef olub bilâ zaman ketdi uşbu mücadele üstünde Balkaçın yine Piterburğdan kelüb ba'zı maşlahat üçün Rumçage ve andan Turfanğa varıb öz resmlerinçe aşhâb-ı kehfî ziyâret kılıb kaytuşında sene bişinçiye dâhil olmışıdı şeyhü Manaş ortalığında fevt oldı, uşbu bişinçi senede Şişmirof Konşol bolub keldi Fiderof evvelgi ornu Urğa şehrine ketdi ve bu senede evvelgi mescidimiziñ ornuna ħâzırğı minâreli mescid şalınmaya başladı evveli bir az cemâ'at aqçasından soñra Ramağan ħaccı etmâma irişirdi, Şevvaliñ on üçünçi şenbe küni başlanub altınçı sene Rebi'ü'l-evveliñ on toqkuzınçı Cum'a kün Miladıñ seksen sikizinçi Noyabr on birden ırte namazındın iftitaħ idildi, şebtu'l-lahe esâse.

Mescidimizge şu'arâdan her fâzıl bir târih yazıb cümlesiniñ malı mütteħid olmağla içindin intihâb idib Türkistanı 'Ali Ĥâce nâmında bir zâtıñ târihi bunda derc idildi.

Beyt-i 'Ali Ĥâce Târih-i Mescid

Şenâ'l-ħamd evvel kim evşâl ħelâk mevcüdât

Durudı Muştafağa kim ħabibi seyyid sâdât

Ki bir merd Ĥudâ bu kün kılıb bünyâd bir mescid

'Aceb tarafa münakkaş seviz körirki yaħşidir heyhat

Evşâl kim 'âli himmet ki igemni raħmeti yağsun

344

Naşib eyleb aña raħmet ki kılsun dâhil cenat

Ki her kim barsa mescidke du'a kılsun evşâl irni

Hemiŝe maqŝadın virsün keremlik qazıyyü'l-hâcât

Ki bu hacı efendimke bu kılgan himmeti üçün

Oqur raqmet aña dâ'im cemi' küll-i maqlûkât

İmam eyleb bu mescidke ki bir kâri merürettibni

Qare'tede irer bülbül oqur âvâz ile âyât

Telb çün isti' ânetni burunğı evliyâlardın

Ki bu virâne könlümdin çıkardım uşbu ta' rifât

Ŗorab mescidni târihin niçe ehli risâlerdin

Bu mescid târihin ŝorsañ didiler <tentehvâ'l-ebyât>⁴⁷²

Mescid-i Siyâkından Kıble Hıuşuşında Bir Nebze beyân

Beldemiziñ maqal-i mevki' i haqq-ı üstüvâdan kırk yedi yarım derece ' arz şimali ve tul-ı kadim ile yüz bir derece ve bir hesab ile toqsan beş derece ŝarqide vâki' olub semt-i kıblesi muqarribü'ŝ-ŝitâdan sekiz derece şimâle tüşer iken hâlâ mescidimiziñ kıblesi bundın on iki derece maqrib haqq-ı üstüvâya inhirâf itmişdir bu qadarqa ile inşâ'a'l-lah namazımıza noqşan kelmez zirâ ehl-i ŝarqıñ kıblesi bilâ taqyid mâ beynü'l-maqribeyn oldığı ketb-i fıkhda meşhûn ve lakin beldemiz ka' be-i mu' azzamadan şarqı ya şimâli idikinde kelâm vardur, ba' zı fuzalâniñ taqririnde zan ve taqarri şahrâya olub vaz' -ı mihrâba ' ilm-i hendese ile taqqik derkâr diyorlar buña tefsir-i kebirin (te' allümü'l-dela'ilü'l-hendesiye farz-ı ' ayn ' ala küll-i ahd) kavliyle aqvâllerini tervic iderler, âri tervice ve tercihe haqları da vardur zamânımızniñ iddi' â-i nübüvvet itmeye az qalan ' ulemâ postında cuhhalleri bu ' ilmi bilmediklerine beytleri kızarmayub kızarmaq şöyle tursun bilenlere qarşu kıçkırub⁴⁷³ bu taqqik lazım degildir, bi-kâr sözdür, boş sözdür

345

dimekten qaçmazlar bu kibi ' ilm zaruriye muqlaq qadem baŝmazlar her ruz beş def' a farz olan kıbleye zan ve tahmini câ'iz bilüb ' ömürde bir vâki' olur ve olmaz mes' il ŝemâniye kibi nâfile ve ref' yedde muhâzât ve mas emşali zâ'i' a ve senet ve mekrûh beyninde müşterek işare-i sebâbe siyâklı zâ'idelerde nizâ' ile biri birlerini tekfire qadar hûkm ve fesad ŝalavata qadar fetva virerek tazyi' avkat iderler demek ki farzı terk idib edebe vücûdı terk idib ' idame kiderler küfr ve İslâmı hezel sözde isrâfi fazl bilürler, işare ve mas kılsun kılmasun mes' ele muhtelif fihdür bunda kâfir olur fâsit olur ne var böyle kârlar kâhil ve fâ'illerin şan' ı olub beynü'l- ' avâm belvâ-yı ' amme bunin kibi zu' m-ı bâriden zuhûra kelür.

⁴⁷² Parantaz içindeki yerin altına şu şekilde tarih atılmıŝ; 1306 (1306)

⁴⁷³ قچقروب

Ayar taḥsilimiz idi Simey Palad Ƙal'asında beriki yaḳda köhne mescidiñ ƙıblesi ğayri mescidlerden ayrıça maġribü'ş-şitāya ƙarib tüşmiş aşılda bir mühendis ādem bunıñ ƙıblesini taḥkiḳ toġrı ƙılmış iken mollalar buña müdāhale idib ƙıble-i ehl maşriḳ mābeynü'l-ġarbın ƙolıyla egerçi maġribinden ḥāric degilse de ƙaribü'ş-şey ḥükmü'ş-şey diye bu mescidde namazıñ nā derselikine zāhib oldılar bu ƙola ayaranlar zāviye. Puçmaġa ƙarab oḳub yürdiler, müderris Kemaleddin Efendi bunu tevcih iderek iddi'āñiz ehl-i şarḳıñ ƙıblesinde olub bu maḥal şimalden ma' dūd olmaġla her bar ḥaṭṭ üstüvādan ƙaṭbe çekildikçe semt-i ƙıble cenuba meyl ƙıldıƙdan derece-i i' tibariyle mekānımızıñ ƙıblesi maġribü'ş-şitāya 'adil olmaḳ iḳtizā ider taḥşiş ma beynü'l-maġribin ƙolınıñ kā'ili merude olub baz taḥkiḳden soñra muşallaya ḥiṭāben <teyāser va ya ehl-i merv> deyüb ol cayıñ ƙıblesi daḫi muşallanıñ şolına inḫinā ile oldıġını ḥaber virmişdir fekeyf bu caya 'aliyyü'l-ıṭlaḳ beynü'l-maġribin ƙıble ola diyerek adele-i vāzıḥa ile mu'ānedleriñ aġzını sed itdi, bundın ötiri ṭalebeler beyninde teskāri oḳıyanlara ta' riżan zāviyeye ƙarasañ ḥāviyeye varasın laṭifesi

346

zarb-ı meşel olmışdır, ḥayf ki evvelgi mescid hedm idilüb ikinci mescidiñ ta' mirinde miḥrābı başka mescidleriñ semtine ketdi.

Müctehidin rażıyu'l-lahe te'āla 'anhüm her birleri şarḳıñ ƙıblesini beyān idib şimal ve cenubdan söz açmadıƙalı eyyām-ı mübāreklerinde fetḥ olınan yerler 'İraḳ ve Ḥorasan ve Maverā'ü'n-nehr memleketleri olub keldikleri araziniñ ka' besini ve mes'ul olan memleketniñ ƙıblesini ta' yin eylemekle Ƙazıḥan ve ğayr-i ketb-i müteḳaddimlerde bu ṭaraflara dā'ir taḥkiḳāt yazılmaġanlıkı⁴⁷⁴ bundındır soñra ahali-i İslām rebi' meskūne münteşir ve mālİK oldıƙda müte'ehḫirin raḫimeḥumu'l-lahe te'āla cenubıñ ƙıblesi şimal ve bi'l-'aks ve ġarbiñ ƙıblesi şarḳ ve bi'l-'aks deyüb bunlarıñ ve mā beyneyhümniñ ƙıblesi ṭul ve 'arż ve 'alāmāt-i necm ile idrāk idilür ƙavliyle taşriḥ itmişlerdür, öyle olsa ƙıbleye lazım olan yıldızlarıñ bir niçesini ismini yazıb maḥalini köstermek münāsib köridi.

<Farḳdan⁴⁷⁵> bizlerçe, <aḳ boz at> didikimiz yıldızdur. Civārında iki yıldız var, bu dörtisini na' ş diyorlar. Yine iki yıldız cedi ṭarafadur <cedi> ile üçisi banatdır mecmū'ına <banat na' ş şaġrı> dinilür <vedeb asġar> daḫi diyorlar ve bunlarıñ tışında duran iden yeti yıldız ki banat na' ş kebridür Ƙazaḳda buña yeti ƙaraḳçı diyorlar mürebbi' şekilde turan törtisi <na' ş> ƙatar turan üçisi <banatdır> ve bu yedi yıldız deb ekber ve şadef felk nāmıyla söylenür, ve bunıñ muḳābilinde yedi yıldız daḫi var ki aña <zātü'l-kürsi> diyorlar, bunıñ Türkiçe ismi nedür bilemedim, bunlarıñ her biri tefāsirde ve lügāt-i kitāblarında ve hey'et-i risālelerinde beyān idilür.

<cedi> yıldızı ki <cedi>den tefriḳ üçün taşġir-i beniyesiyle <cedi> dinilür, bizlerçe: <Timur Ƙazıḳ> didikimiz budur, ḥareketi maḥvirine ƙarib olmaġla dā'im urında turmuş kibi körinür, tefsir

⁴⁷⁴ Metinde بازلقدیغی yazıyor yan taraftaki düzeltme esas alındı.

⁴⁷⁵ فرقدان

kebirin (en rabbekumul'l-lahe'l-zî halkü's-semavât-i ve'l-arz) ayet-i kerimesinde dedi yıldızı ki 'avâm bunu kûtb dirler bu yıldız kendini az mesâfe devresini otuz altı miñ yılda tamam ider dimiş kûtb mevcûd ya mevhûm bu devrenin ortasında olsa kerek, fi'l-aşl nokta-i mezkûr hârmannin tob kazığı ve dedi aña bağlanan hayvan meşâbesinde olub her yıldız ki kûtbâ qarib ola betü'u'l-hareket ve her yıldız ki mınıtıkaya taraf ola sari'ü'l-hareketdür.

İmdi bu beyânâtın hâşılı budur ki Mekke-i Mükerrime şerefhâ'l-lahenin şarkında olan akvâm dedi yıldızını oña alub ğarbında olanlar şola cenuba olanlar cebheye şimalde olanlar ceylkeye ya'ni kifâye ve bizim bu maħalde olanlar oñ kulağın arkasına koyarak namaza tursalar kıbleye muşab ider inşâ'a'l-lahe te'âla, bu maħalde bizim maħşadımız kıbleyi teftiş olmayub siyâk ü sibâkdan bu kadarça kaleme alındı tafşilini estin tefsîr muṭavvil ve ketb-i müdevvin ve risâle-i hendeseye ve fen-i hükmiyeye müraca'at idib men ba'd mescid-i binâ idenler bu daқиkaya diқkat itmeleri elzemdir, 'ilm-i hendeseye itla'ı ve nücuma vukufi olmayan âdemelre kıbleyi bilmenin तरीкі oldır ki ħamal ve mizanin evvel künleri kûtb-i nümâ ve dâ'ire ile sa'atni tamam kıyama toğrı kılıb ba'dü'z-zeval üç sa'at üç daқиka beş daқиkada kıoyaş nerde olursa bizim bu derecede turanların semt-i kıblesi budur. Ve bundın eshel dağı bir तरीк ki beynü'l-mağribeyni altı ħişşe kılıb beş ħişşe mağribü'l-şayfa birisi mağribü's-şitâya kıala, şöyle ğanvar yıldızının tokkuzınçı künke delvniñ evvelidür kıoyaş ne yerde batarsa bizim bu yerimiziñ kıblesi odur, zirâ Dikabr tokkuzında ki dedi yıldızının başı olur kün tamam kışkarıb İyun önlerinde kâmil uzamağla⁴⁷⁶ mağribeyn arası altı ay müddet olub bir ayın tefaveti mezkûr müddetin sedesi olur. Hâlâ bizim mihrâbımız yigirmi dörtinçi, yigirmi beşinçi Febralin mağribine toğrı oldıktan kıblemiz kırk beş künlik şimale tüşmiş olur, demek ki

mâ beyne'l-mağribeynden dört ħişşenin o üçisi şimale birisi cenuba kıalmışdır. Bize lazım idi ki beş ħişşe öñe bir ħişşe şola kıalsın, kemâsebağ⁴⁷⁷.

Ka'be-i mu'azzama-i şerefhâ'l-lahu 'ilm hey'etçe 23 derece 'arz 67 derece tulda ma'rifet nâmenin kösterdiki 23 derece 'arz 77 derece tulda olub bizim sâkin oldığımız şehir Çöçek 67 ile 48 derece 'arz beyninde 101 derece yahud 95 derece tul olmağla, ħariṭayı ħaṭṭ-ı üstüvânın şark ve ğarbına toğrı kıoyub beldemizden Ka'be-i Mu'azzamaya bir ħaṭṭ-ı müstaķim tartılıb ve andan ğarba toğrı uzanursa mağribü's-şitânın sikiz derece şimaline tüşer hâlâ bizim kıblemiz 12 derece yine şimâle tüşmişdir. Mağribü's-şitâ ile maşriķü's-şitâ beyni 133 derece mağribü's-şayf ile maşriķü's-şayf beyni kezâ 133 derece maşriķeyn mağribeyn beyni 47den 94 derece cem' 360 derece olur, kıble ħuşuşında i'tibar 'arzda olub tulın kıbleye lüzümü azdur. Ama fıķıħ kitâblarında kıblenin beyânı cümleye ma'lûm oldıktan bunda yazmaya ħacet körilmedi.

Yine Başdağı Sözüme Müraca'at İdelim

⁴⁷⁶ Aslında اوزایمغله yazıyor.

⁴⁷⁷ کماسیق

Mescidimiziñ tamamı ile evvelgi hışt-i mināre hadm kılınub hıştı şuv kuyusına şarf idildi, uşbu sene kavmlerimiz beyninde bir mes'ele üçün münāza' a bolub bi'l-aḥire İshāḫ Baybetçe ve 'aleyke bī ve 'Ali Bacay kibi lenkerleriñ çenkāleri ile ile mu'ānedler menkūb ve sernekūn olaraq mes'ele mekānında qarar tabdı, yine bu senede Hıtaylar ḥālā Ambu oturan yeñi qurğannı şoqmaya başladılar yedinçi sene aḥirinde etmāma irişdi buña 'askerden ve Qazaḫ Qalmaḫdan mecmu'ı üç miñden ziyāderāḫ ādem ḫıdmet kıldılar, bu qurğan ya'ni cambulñ bülendliki qalḫanı ile on iki kez ve 'arzı qalunlıḡı tokkuz kez iḥātası üç çağrımdan az kemdür.

349

sikizinçi sene Diḡankūñ Çitay nāmında uluḡları çeri ile kelüb köhne cambulḡa tüşdiler cenubda bir cañḡañ ḡarbda Baḡta yolu üstünde bir ceñḡañ soḡdılar cañḡañ kiçik cambul dimekdir bir rut ya'ni iki yüz illi 'askeriñ qararkāhı olur, tokkuzinçi sene Konşol Şişmerof fevt olub ornuna barınman kelüb tüşdi uşbu sene ki miladıñ 1891inçi yılıdur Oktabr ya'ni 'akrab ayında maḡriib yıldız toḡdı evvelgiden az keçraq körinürdi kızḡıl⁴⁷⁸ tūsli idi tokşan ikinçi sene ḡanvariñ yigirmi beşi Recebū'l-mercebiñ sikizinçi küni mezbūr iki yıldız bir noḡtaya cem' kāne ikisi bir yıldız olub irtesi kün o biri uzub⁴⁷⁹ çıḡdı, yine uşbu sene Şevvaliñ evveli ile Hıtaylar ikisi cambulñı taşından iki ḡulaç qalınlatub şoqmaya başladı, beş altı ay zarfında tamam kılıb darbāze ve burçaklarında olan temāşā ḡānelerini ta'mir eyledi, bu ḡinde etrāfında tofraḫ alan caylardan ādem süyekni köb tapuldı aḫ süyekni bir bölek şarı süyekni bir bölek toplab ikisini iki cay kömdiler, neden böyle idersiz didikde aḫ süyek bizleriñ şarı süyek sizleriñdür deyüb bunıñ ḡikmetini şoraḫda İslām tā'ifesi köçe ve bazarlarda qaza-i ḡacet itmeyüb ḡālī mekān istedikçe böleñ mażarratı bedenge sirāyet idib süyek şarı olur bizim ḡalḫ ise bul ḡayḡı şaklamayub ne yerde teḡāza kılur edā-i ḡayvāniye itdikden bul ḡayḡıñ eşiri bedene yetmeyüb sebep-i aḡlıḡı bundındır cevābını irdiler. Vāḡi' i mi degil mi aşlını ehl-i ḡikmet bilür, Mecuslarıñ sözi şadıḡa delil degilse de kend kitāblarımızda bulı şaklamak aḡriḫ irāş ider ve teḡāza var iken namaza turmaq mekrūh diyen ḡullar vardur.

1310inçi sene şaḡrında iki taraḡdan me'mūrlar çıḡıb ḡududlara tikilmiş taş yıḡaçlarını körüb baz evvelgi ornunda bir qarar ḡaldı

350

Uşbu sene Konşol Badarin kelüb barınman Piterburḡa ketdi, on birinçi sene Muḡarremiñ evvel küni tokşan üçünçi Miladıñ üçünçi İyul idi mezbūr Baderin öz özindin atıub öldi ne verimesi var ve ne ḡavḡdan böyle itdi ve ne sebebden canını ḡoyub bu belā başına yetdi aḡdiñ ma'lūmı olmadı, ornuna yine Barınman Konşol bolub keldi ve böyle barlıḫ taḡımiñ on yıl müddeti tamam olub Hıtaya ḡaytub virildi yedi söz tokkuz üy Qazaḫ yer ile bile Hıtaya ketdi,

⁴⁷⁸ قزغل
⁴⁷⁹ اوزوب

yine böyle de Cemâdiye's-şâni ayı idi Dikabr 23de sekritar Nikalay Vislaviç kelüb tüşdi mundın burun konşollarda sekritar yok idi.

12nçi sene Hıtay tarafından tilegraf kelüb iski cambulğa kirdi, ve bu yılda Hıtay ile Yaponya şoğışı başlandı 13inçi senede muşâleha boldı bu muhârebeniñ neticesi şoñra Yapon maddesinde yazılır. Uşbu sene Çöçekke pošta keldi Cemâdiye'l-evvel ahiri idi, yine bu yılda Bahta ile Çöçek ortasına tilegram tartıldı, yine bu yılda Hocu Sucu Dunkânileri bozıldı kambelden argı tilegraflar üzülde Hıtaylar Bacin haberini Rusya içinden alıb turdılar, bu muhârebeniñ münşe'i bu imişki mezbür iki şehriñ birinde mevlüd-i şerif cemi'yeti bolub meclis-i 'ulemâda kelime-i tayyibe ma'nâ-yı lañfesinden aralarına mübâheşe tüşer, şöyle ki Muhammed Resulu'l-lah zamm kılınmadıkça faķať lâ ilahe illa'l-lah kelimesi zıkr-i tām olur mı olmaz mı yalguz bunı itmekle me'mün dinilür mi dinilmez mi deyüb bir fırkası elbette zıkr-i tamdır kâ'ili me'mün kāmildir dimeke zāhib olur, diger tarafı Muhammed Resulu'l-lah dimekçe zıkr-i tam olmaz me'mün dinilmez diyerek nizā'ıñ ahiri muzārebeye müneccir olur bunları toktatmak için hükümetden 'asker çıkıp cañcuñniñ ya'ni vāli şehriñ huzūrına alıb varırlar, cañcuñ bu nizā'lı sözleriñ mefhūmını añladıķdan şoñra iki cümle ma'an zikir kıldıkda ne zarar var deyüb Müselmanlar zarar yokdır didikde yok iken ikisini tamam aytub nizā'ı söndirsiñiz

351

olmaz mı idi diyerek evvelgi cümle ile iktifā iden tarafa 'itāb āmiz hitāb ider Müselmanlar 'afv talev kılıb beynimizde böyle mübāheşeler her vaķit şadır olur mes'eleniñ haķıķati añlandıķdan şoñra rızālaşurmız hükümete naszadur deyüb o birini cezāya müsteħaķ kılır oldıkda deyüb cañcuñni pıcaķ ile urmuş öldirmiş hāzır turan 'asākir Müselmanlara kılıç urdıķda mezbür iki fariķ Dunkāni ittifaķla Hıtaya karşı muhārebe kılıb Hocu Sucu şehri bozıldıķı ile civārında niçe şehirler bunlara tabi'yet Hıtaya teba' tartmışlar, ğazetelerde bu belvāyı büyük havādişātdan yazdılar.

Uşbu yılda rumçaya konşol koyuldu mundan muķaddem aķsaķallıķ ile turmuş idi, evvel konşol Fiderof boldı bu zāt Balkaçin vaķitnde Çöçekde niyābete turdıķı yuķaruda yazılmış idi, uşbu sene medrese şalındı, muķaddem kendimiz bir mekteb hāne binā kılıb o mekteb Balkaçinniñ maşlahatı ile bozulub ba'de yine özimizniñ bir hānemizde oķutub turmuş idik o cayımız ta'mir idilüb damadımıza ya'ni uzadan kızımıza birildikden şoñra mü'ezzin birlen Molla Toķaç öz üylerinde balalar oķutub turmuş idi bu medresemiz uşbu yılda tamam bolub Hacı Ramazanniñ himmetiyle yigirmi bişinçi Cemâdiye'l-evvel on ikinçi Noyabırda iftitaħ idildi Molla Muhammedşahģa mu'allimlik virildi.

Yine bu yılda ikinçi Zi'l-ħicceye müşādif olan toķsan altınçı Mayıñ üçünçi Cum'a küni tilegraf çubuģı Hıtay tilegrafından tefriķ kılınub pošta hāneye kelüb kirdi, bu sene 'ıyd-i ķurban on birinçi May şenbe kün oķulub 'akibinde Çöçek savdākerleri padişahıñ tahta cülūsına tuģ bayraķlar tikib büyük şenlikler kıldı at çapdırıldı

uşbu 1313inçi Hicriyemizniñ aħiri 1896nçı Miladıñ Mayı ile ma'an etmāma irişüb 14inçi sene Muħarremü'l-ħaramiñ evveli İyunniñ 1inçi küni şenbe ile başlandı Ĥudā senemizi barçamıza mübārek eyleye bu kün buraya kelüb bir az istirahat idildi Ĥudāyım baħiyyesine daħi yardım vire ve hüve'l-ma'in.

Çöçekde Aksaķal Olanlar Bey Olanlar

İbtidā Ĥıtay kelüb tüşdikde aksaķal olan Sard Çala Qazaķdan Tavcan Carti Bay oğlı idi, bir yıldan artuđraķ turub ba'de taş ĥāce işan nāmında bir Marđinanī aksaķal boldı, bir yıla yeter yetmezden bu zāt özi taşlab Haşım Bay bin Musa Bay Marđinanī aksaķal boldı(*) anıñ vefātı ba'dında Qāri Ĥāmid bin 'Alim Bay Marđinanī bir yıla qarib aksaķallıķ kıldı ya'ni tokķuz ay turdı, ba'de 'Azim Bay bin Musa Bay aksaķal boldı konşol kelene ķadar turdı, konşol Balkaķın Piterburđa ketdikde bunı 'azl kılıb Taşkendlik el-Muħammed Bey Nođay Din 'Ömer Bey yine Taşkendlik Din Arslan Bey üçevlerini müşterek öz ornuna nā'ib kılıb ķaldırdı da'vā işlerini bu kemineye tabşırdı Taşkendlik iki beyniñ ĥaķ ve sevādı olmadıķdan yazmaķ sezmeķ bilit birmek ĥıdmetleri 'Ömer beyniñ 'uhdesinde idi. Bu beyleriñ vaķtinde bu cānibde Rusya uluğlarından ve diger tarafta Ĥıtay törelerinden türlü te'addilerolub żararı fuķaraya sirāyet itdi şöyle ki Ėaniral Freyde ĥudud ta'yine Baħtađa keldikde istikbal kılmağınlar bahānesiyle 'Ömer Beyni ĥabse koyub Çöçekden cemi' savdākerlerini kiçe içinde Baħtađa aldırıp irtesi vaķit pişingeçe köcede şaķlab kıyaşā qaķlab nan tüzmeznı almayub ĥayli siyāsetler kıldı bu ĥuşuşda Şakir Bay 'Alike Bay ve bu faķire üçevlerimiz uyazge

(*)Rusya taraftan berkitilen Ĥıtay taraftan taşdik idilen aksaķallıđıñ evveli uşbu Haşım Baydur. Evvelgi ikisi savdākerleriñ şaylavı boynça bilā-ķayd turmışlar idi,

barub yolķun ve bir taraftan savdākerleriñ her biri öz āşinā töreleriyle sözleşüb el-ħāşıl niçe vāsıta ve hedāya ile ĥubirnařordan⁴⁸⁰ 'afv taleb kılıb beylerimizni alıb Çöçekke ķaytdıķ, ĥubirnařor Çöçekke keldikde ĥarācātını savdākerler üstine şaldı güyā serħad ta'yini savdākerler üçün boldı, bu ešnāda Durbuncundan Çi Ambu kelüb 'Azim Bay birle bizim elimizde emānet turan bir Rus ticāriniñ beş miñ kürek çaynı tartub aldı beylerimizni köb vaşsetke şaldı uluğlardan böyle ĥafa ve cefālıklar körildi, ama konşol keldikden soñra ĥubirnařor Freyde bu kılmiş işlerine münestir taraftan mu'ānet olarak bi'l-aħire Almatadan paħtađa kelüb konşol birle özleşdi tatulaşdı, ambu daħi tartub almış çaynıñ pulını tamamen töledi.

'Azim baydan soñra Semeyden kelüb Marđinanī 'Oşman aksaķal boldı birer yıldan keyin 'Oşman ma'zül bolub Colay bin Metay aksaķallıķ ornuna oturdı beyler daħi şaylanub evvelgi beyler ķaldı 'Alike bey İşāķbay Marđinanī Ferfi⁴⁸¹ Şeyħ Taşkendiler menşüb boldılar, üçünçi

⁴⁸⁰ Vali

⁴⁸¹ فرفى

def'a yine saylanub Noğaydan İshak Baybetçe Şemuy ve Taşkendlikden Mir 'Abid Baybetçe ba'de Tursun Bey Taşkendi beylikke ta'yiñ kılınlar.

Cöçekde Tercimānlık İdenler

Konşol Balkaçin ile evvel kelen terciman Omskiy civārından İbrahim nāmında bir Qazaq bala idi ba'de bay kara ilinden 'Arif isimli bir yikit tercimanlık kıldı bu ikisi Balkaçin vaqtinde hıdmet itdiler Fiderof vaqtinde Simeyde bura ilinde 'Iyd Muhammed Bulaţof tercimānlık kıldı ba'de Şişmirof vaqtinde Almatadan Şebalin nāmında bir Rus tercimānlıqğa keldi ba'de Qapal ilinde Turdu Bik Şartdanof keldi ba'de Bariman eyyāmında sâbık 'Iyd Muhammed Bulaţof tekrar tercimānlık levāzımında turdı

Tevārih-i Hımse 23

354

mundan soñra olan aqsakal bey ve tercimānlar her biri öz nöbetinde sene siyākı ile yazılırlar, 1314inçi seneye kadar olan kiçen aqsakal bey ve tercimānlardur ki nām be-nam yazılıub ötdi.

Baz 'İläve

Konşol kelmezden aqdem ya'ni aqsakallık eyyāmında her iş şeri'ate 'aid olur ise de galeben tüccarlarıñ ittifaķı ile merāma kelüb işlah ile olınurdı, Konşol Balkaçin keldikde şeri'ate ziyāde 'unvan virüb huzūrımız bir an da'vādan hāli olmıyordu hatta Müselman ile da'vası olan Rus ve Hıtay şer' şerife kelüb hükimize rāzi olurlardı, zira bir cayda kayu cins insan köb bolursa anlarıñ diğkatini celb itmek ve hātırını avlamak için dinine muvāfaķat ve tab'ına muţābaķat iş köçürmek umur-ı siyāsiyeniñ başlıca medāridur bu cayda ehl-i İslām çok oldıķına binā-i Konşoliñ bu kadar şeri'ate revac virdikinden ba'zılar anı Müselman zu'm iderlerdi ama öz dininde muhkem ve aħkam idi, umur-ı politikayı kemālinçe bilen ve padişaha ihlaşla hıdmet kılan cemi' ulumdan haberdār tevārihden diplomat bir zeki zāt idi, su'al kılsa her işiñ aşlından şorardı, cevāb kılsa esāsından söylerdi, mah-ı şerifde idi bir kün ešnā-i kelāmda terāviħ namazındın söz ortaya tüşüb didiki hāzret-i haq te'ala evvelde illi vaķit namaz emir kılmış soñra Resul-i Hudā ilticā idib beş vaķte kaldırmış ümmetlerine yeñillikni hāhlar iken hātım ve terāviħni iltizāma bā' iş nedür, cevāben dinildi ki terāviħ namazı iki sebeble sünnet oldı bir dünyevī haşlet ve biri uħravī hikmet, dünyevi oldı ki ādemler kündüzi şā'im olub aş şuvdan imtinā' ile vaķt-i iftarda iştiħā açılır ekşer ādem nefsini zābı idemeyüb istedikçe yeyüb içüb em'āsını toldırır bundın bedençe bir şıķlet peydā olub bilā hareket yatmaķ cisimge zarar ve ziyan ketürir

ya'ni hasta ider, ser ba'de'l-ṭa'ām velev ḥaṭve ḥareketden kināyedür, bes ümmet olan Resulu'l-lahniñ emrine imtişālen sünnetini zımmesinden işkāt için namaza çıkar zehāb ve ayāb ruku' ve sücud kıyam ve ku'ud ile harekete kelüb haẓm-ı ṭa'am ider bunıñla mübde-i ağık olan aḥırlık bedenden kider, didikde bu ḥikmet ḥükemalarıñ niçe zamānlar zihniñi şarf idib tabdığı tecrübesidir ki bir cümle ḥadıñniñ taḥtında derc idilmiş didi, uḥravī olur ki yevmü't-tenādda 'arşatıñ miqdāri illi miñ yıl olmağ ile ibtidā ḥalde ḥazret-i vācib te'āla anıñ şiddeti def'ine illi vaḳit namaz farz kıldı soñra beş namaza kaldırdı, mü'min olan elbette bu beş namaznı öder emr-i ḥidāye inḳıyad ider, lakin insan sehv ve ḥaṭadan ḥāli olmaz beş farzıñ noḳşanı bu beş terāviḥ ile ekmāle kelüb fez'a'l-ekberin ḥavfından emin olsun için cenāb-ı sürur imtina şefkat bu sünneti buyurmuşdur ama cemi' senede edāsı işka oldığdan meşru'ıyyeti efzālü'l-eşhere taḥşış kılub bu ayda ötemek ile yılıñ küllisinde edā kılingan namazıñ kemlikine kifāye ider nitek kim bir ay rüze bütün yıl için yeder. eh.

Ve bir daḥi mināreye ay koymağdan su'al kıldı, cevābda cenāb-ı ekrem şalla'l-lahu 'aleyh ve sellemniñ mu'cizāt-ı bāhirelerinden biri inşikāk-ı ḳamerdür bu mu'cize ādemleriñ küz aldında turub köñillerinde merküz olsun için mināreye ay koymağ münāsib körilmişdir dinildi.

Ve daḥi laḥm-ı ḥınzır ve bey'-i ḥamr ḥuşuşında su'allar kıldı bunları yalguz bizden degil köb ādemlerden şoradı dir idiki ḥazret-i vācib-i te'āla ḳur'an-ı kerimde ḥınzırın ḥürmetini laḥma taḥşış idib meyyite pay ta'mim kılmışdır ki meyyiteniñ cemi' eczāsı ḥaram olmağ iktizā ider faḳḥāller Raḥimeḥümü'l-lah ḥınzırın cemi' eczāsı ḥaram deyüb meyyiteyi ba'zı eczāsı tāhirdür diyorlar, şa'r-i zülḳ ḳarn-ı 'azim kibi, bu ise siyāk-ı ayete münāfi körinür, cevābda didiler ki eczā-i fi'l-aşl laḥmdan mütevelliddür laḥmıñ

ḥürmeti cümle eczāniñ ḥürmeti müveccib olur ayet-i kerimede olan meyyiteden murād aşlı tāhir ve me'külü'l-laḥm olan ḥayvandır ki soñra bilā zebḥ mect ile aña ḥürmet tāri olmuş bes evveli laḥm tāhirden mütevellid olan eczā-i meyyite tāhir olur ki aña mevt tāri olmamışdır çünkü mevt ol nesneye şādık olur ki aña ḥayat ḥulul ider de soñra ol vaşif andan zā'il ola, ama ḥınzır ḥaram-ı la'ine oldığıçün ḥayat ve memātı ḥürmetde müsāvidür, eh. Ba'zan zı ruh olmayanlara mevt-ı itlākı mecāzı ola.

Tevrat-ı şerifiñ kitāb-ı seyum Musa on birinçi suresinde me'kül olan ḥayvanları ta'dād idib ḥınzır ḥuşuşında <ve ḥuk bāvucudki sem çak ve tamam şekāfest ama nuşḥıvar nemikendān beray-ı şimā nā pāk est 8ez küşt anḥā neḥur yed velāşe anḥā rāmis neknid anḥā az beray nāyak and> deyüb ve kitāb-ı pencem Musa on dörtinçi faşında baz bu ḳul tekrār ve te'kid idilerek yazılmış iken aḥkāmı Tevrāta ḥavāle iddi'āsında olan aḳvām-ı ḥınzırnı me'külü'l-laḥmdan 'add itdikleri Tevrātı terk idib öz bildiklerinçe ketdikine ya'ni kitābı degil idikine delil körinür.

Mezkür Koşol Balkaçin Piterburğdan soñğı kelür seferinde kümüş zarfa şalub faḳire bir hediye ketürüb virdiki Semerḳandın varan kelām-ı şerifiñ cüz'i bir kıṭ'a kāğıdıdur birden bu

kibi ele kirmez derinime mâlik olduğuma ve diger böyle büyük derecede âdem bu kemineyi Piterbur çaklı caydan hâtırına alub ketürdikine fahr ve mübâhâtımdan ziyâde teşekkür iderim.

Bu zat ya'ni Balkaçın ve zende Çi Ambuniñ ğayret ve siretine mu'âdil tüşmiş âdem idi ve bir def'a kendi söyledi, men bu caya kelür âdem degilim Çi Ambuñ şöret-i siyâsiyesi meni bunda iletdi didi nefsü'l-emre baqdıqda siyâset cihetinden Çi Ambu Konşolğa fevķ ise de

357

zâtında olan hiddetlik ya'ni Rusya tevâbi'inden il çapmaq ve kolğa tüşken uğrılarını kulaķ burnını kismek zırb-ı şedid ve habs-i medid kibi nizâm ve tıraktata muhâlif niçe işleri sebķat itdikden eger konşolğa muvâfaķat itmez ise bu işler iki tarafıñ ministırına yetüb ma'yüb ve ma'zül olur endişesiyle la'lâc konşolıñ didikine küvenib turırdı, konşolda iş öz didikinçe bolub turdıqdan ambuniñ ķanuna 'akis köb kârlarını setr kılıb ötkerdi, eh.

Çöçek nâmı bir kayuğa mensüb olduğu yuķaruda yazılmış idi bu kayu konşolğa birilen yerke dâhil olmağla illi altmış şom hıracât kılıb içindin ahlâtıñı arıtub üstine künbez kılmaq ķaşdında idikini Çi Ambu işidüb içini arıtmaq ecrini konşol almış künbez kılmaq şevâbı bize ķalsun deyü mektüb könderib bu söz ile künbez kılınmayub ķaldı. Konşolıñ köñli şehir ol namda açılan kayuniñ künbezi kendi nâmında olub peş taķına bir hayli ta'rifât yazmaq emelinde idi. Ambuniñ ğarazı bir belde aña mensüb kılınmış kayu ecnebi âdemnin adına ķalmasun idi. Bu kayu <ķaduk>nı faktoryanıñ içine ķaldırıldığı üçün <Loğaldayğa> ambu hayli keyüş ķıldıysa da o vaķitde Hıtay teb'ası Hasan Aķund Kaşğariniñ mülkinde olduğu bahane ile Galday bu melâmetden ķutulmuş idi soñra Hasan Aķund üy ķura dükkanlarını Muhyiddin Hâce kette hâce taşkendilere şatub özi hâce kidüb vefât oldu. Kayu Muhyiddin Hâcelerniñ mülkinde ķaldı, Konşol Barınman buña yığaçdan bura kılıb ağzını ķabķaķlatdı.

Ve yine Balkaçın eyyâmında Caysan tevâbi'inden Şaybulat İli Lepsi maħkûmında Membet İlinde cılķı ķovub bunı Bahta uluğları etrâtiñ atını aldı deüb Keniralğa körfesğa bildirib buña Şaybulatdan kolğa tüşken bir niçe kişileriñ atulmağa hüküm keldikde Konşol ara tüşüb bunları ölümden acratdı cerimesi 'afv idildi cemi' Ķazaķıye

358

ve belki işiden cemi' ehl-i İslâm Kolşolıñ bu işine afrin aytub alkışladılar kırķ kişi telef olaķaķ idi ķutuldılar. Balkaçinniñ bu yazılmış işlerden mâ 'adâ daħi 'âmmeye köb menfa'atları körilmişdir.

Uşbu on dörtinçi sene küşañzede bir âdemiñ mülkünden ne ķadardur mażrüb tenke çıkıb bir tarafında kelime-i tayyibe ve bir tarafda mu'taşım ya musta'sım yazılmış deyüb Rumça İmamı Molla 'Abdülmlük Efendi söyledi bundın bir iki danesini tapub yiberirim va'desini ķılmış idi bu ana dek derk olmadı. Mu'taşımke Harunü'r-Reşidniñ nebiresi olub üçünçi 'asırniñ hâlifelerindendir. Musta'sım olursa Hülakü zâlim elinde şehid olan Bağdâdiñ aķır hâlifesidir. Molla 'Abdülmlük mütereddid söylediye de va'l-lahu a'lem Musta'sım Hâlife

derāhimlerinden olmak kerek zīrā Mongolyan Hülakü eyyāmında ‘ Arab memleketlerine istila idib ol vaqıtde ğanimetden kelmiş ya tācirlerden qalmış ola. Mu‘ taşım eyyāmında olmak daħi mümteni‘ degil lakin ‘ Arablarnıñ Mağulyan ile iħtilātı Musta‘ şım ħalkı eyyāmında oldıqdan buña ħamal qılındı dirhemini kördikde yine ma‘ lüm olur.

El-ħālete heze Çöçekniñ üç mescid üç uluğ Cambul dört kiçik cenğaniñ ya‘ ni cambulça dört yüze qarib dükkan olub bunıñ bir yüz kırk niçesi Rusya savdākerleriniñ ğayrisi Kaşğarı ve dunkāni ve Hıtaylarıñdır. Ateşkede “but ħāne,,leri ondan ziyāde olub şehirniñ civārında otuz altı şodkermen⁴⁸² ve içde müte‘ addid at dekirmenleri mevcüddur ve iki tekürmen daħi var ki ħaniyelikdür taşınıñ üsti turır astı eylenür buğdaynı iki kere öküdüb evvelgisini şavfank ikinçisini cavfakn diyorlar İlaki kaşında duravannı kipeksiz şatarlar bizlerçe körfe çitni diriz. Bu oniñ başkalardan farķı ħamırında uzaymaq ħaşşası var imiş ki Hıtay ve Dunkānlarda bir nev‘ uzun kisme olur qol ile uzaytub şüzerler buña ‘ ādi tekürmenlerniñ unı yaramayub o kisme bu ondan olur imiş. Cihān nāmede bu tekürmenni

359

‘ Acayibāt ğarāyibāt Çinden yazmışdır. İki ħamam ‘ amme ve bir dimas Hıtay vardur şuvını kenek⁴⁸³ ile ħavuzda ışıdub araşan menzilesinde aña tüşerler.

Araşan beyānı

Araşan Şuvı ki her yerlerde olur tārāfımızda meşhūrı dāmen barlıqda olanıdır, cevānibi şitadan emrāzlar kelüb ekşeri şıħhatlanub qayurlar ayaq qol sızlamak kibi bil ağrığı yil ağrığı kibi dertlere ğayet nāfi‘ ama yürek ağrığı ne muzırdur, Özbik zebānında öz táb‘ indan ışıyub ağan şuvğa araşan varaşan deyüb ‘ Oşmāni Lügatinde buña kudret ħamamı diyorlar qapluça diyorlar, araşan lafzı qaysı tārāfeniñ lisanı idiki anuq ma‘ lümim olmadı Noğay Qazaq Sard ve Qalmaq küllisi bu isimde müttefiklerdür. Rus Hıtay daħi arşan diyorlar Özbikden ışıdüb söyliyolar mı yaħud anlarda daħi bu isimde mi herçe ma‘ ruf ismi arşandır, bu isim ħuşuşında köb ādemlerden şordım ve ketb-i lügāt ve tevāriħleride aqtarub kördim bundın ğayri isim qulaqğa ışıdilmedikden ve köze tüşmedikden özimçe bir ma‘ nā yazmaq yadıma keldi toğrı olmaz ise bari müverriħleriñ pişi ve bā‘ iş teftişi olur ğayet mā ğalaq yazmış dir bir söker qoyar ya köb söker tıyar, arşan aşlı ħarşandan muħarrif terkibi öz táb‘ indan Esiyan Şuv dimek olur bu isim ecnebiden alınmadıqda kerek müferriden ve kerek mürekkiben muqlaq bizim Özbik zebānı degildir ecnebiden alındıysa elbette mü'eħħizi bu ola, eh.

Oqyanusda ħama ħanıñ kesriyle esi şuv qaynayub çıkan peykāre dinür ki aşħāb ‘ alet anıñ şuvıyla istişfā ve iğtisāl iderler Türkidir ilçi ve Bursa⁴⁸⁴ şehrinde qapluça ve rum ilinde bāne ta‘ bir iderler dimiş, ve Tıbyan-ı Nāfi‘ de kermaban ve kermaye iliçeye debnür dimiş, eh.

⁴⁸² سودكرمن

⁴⁸³ كانك

⁴⁸⁴ بروسه

Çöçekde Rusya savdâkerleriñ senevi savdâsı bu tarihte taqrîben iki milyon rubleye bâliğ olub qadîmi çay ornuna bu künde kümüş çıkar Müselman qaşabda yevmiye illi miqdârı koy boğazlanub kıırma ile senevi yigirmi beş miñden artuğraq koy ve bu miqdâr belki ziyâde içkü şoyulub şatıldığı söylenür, ahâli-i belde nüfus yüzinden mecmû' on miñden artuğraq taħmîn kılınur bunıñ nışfı ehl-i İslâm oldığı hesablanmışdır, hâşıl belvâdan şoñrağı binâniñ yigirmi beş yıl zarfında bu mertebeye bâliğ olub daha yıl bil teraqqide olmağı melhûzdır mağazinler daħi şalınmaya başladı ki biri İshâk Baybetçe Hacı Muzaffer oğlu ' Abdülcebbarofnıñ ve biri Batubin nâmında Rus tüccarnıñdur, bir yük kentüri daħi açıldı.

Hacı Yunus Baba Marğınâni Tayfunan vaqtinde ya' ni belvâdan muqaddem Çöçekde turub Hıtay ve Rus uluğlarına i' tibârî bülend ve savdâker içinde daħi sözi nüfuzlı qadri yüce bir zâtdır o künde ekşer mal bu âdemiñ adında körüb çıkub bunıñ elinden bey' -i şerâ olunurdu. Dir ki Tayfunan eyyâmında her sene on miñ şandık fâmil çay faqat benim elimden kiçüb serhade kiderdi çıkan foçay ve ğayri çay ve metâ' ıñ hesabı olmazdı ve her yaz iki lek ya' ni iki yüz min koy alınub ve niçe miñ baş at höküz şatılurdu ve bir yılı on dört miñ bavze foçay öz elimden ötdikini bilirüm didi her bavze on dörtten ve her foçay yeti qadaqdan⁴⁸⁵ olur.

İlteri teri arkan qab çekman kız emşâli eşyalar kere kere yük yük Hıtay içine yollanurdu hâlâ ol künde kelen çayıñ çeriki körinmiyor çaydan mâ' adâ malıñ küllisi ' aksine dönmiş ya' ni Hıtaydan Rusya taraflına ötüb turmışdır deyü söyledi, eh.

Ve uşbu 1314nçı Hicriye ki Miladıñ 1896nçı ce Hıtayça Badergadur Kevankşuvı hanıñ yigirmi ikinci yılı sikizinçi aynıñ sikizinçi

küni bizlerniñ Rebi' ü'l-şâni ayı idi Sentabr birinçi yekşenbe küni ambu Durbuncundan cemi' çerisi ile köçüb kelüb Luğalday Cambulina tüşdi yeñi cambulniñ içinde ' imâret tamam olmadıqdan bu kış uşbu tüşdiki qurğanda kışlamaqdur. Ambu ketdikden şoñra Durbuncun savdâsı tenezzülde olub savdâkerler bi-tedric köçüb kelmekdedürler ve's-selam.

İmdi ' ilâvemiz burada tamama irişüb men ba' d Çöçekde qaleme alınur aqvâl ve yazarlıq iħbâr olursa on bişinçi seneden başlanub Hıtay hanları tarihi ile bile taħrîr idilür inşâ' u' r-rahman.

Çöçekde Dunkânileriñ Mevlüd-i Şerif Kıldıkları

Beyanı sebkat iden belvâdan muqaddem Dunkâni tâ'ifesi ecânib ile iħtilâfları az oldığından bunlarnıñ tafşil hâlini bilür âdem nâdir ve faqat misâfir pürur Müselman kâmil deyüb aş ve ta' ama işâr ve seħasını söylüyorlar ise de anıñ daħi tertibinden bi haber idiler belvâdan şoñra bu cayda Dunkâniden bir ferd qalmayub bi'l-külliyeye köterilüb ketmişlerdi Hıtaylarnıñ tekrâr nüzulinde yine az azlab kelüb tuğan kılarak hâlâ Durbuncun ve Çöçekde iki mescid binâ idüb

⁴⁸⁵ قدق

imam naşb kıldılar iktamda dağı vardır. Dunkānilerin mu'āmelesi Rusya tevābi'iniñ İslām tüccarları ile oldıktan tarafeyn biri birine varmak kelmekte olub muvānest ve ülfet ider idiler ve ziyāfetlerde teklif ve da'vet kılinur ve kıılır oldılar. İmam ve mollaları ile dağı aralarımızda inbisāt külli peydā itdik ise de bu ana kadar bunların mevlūd-i şerif kıldığını kördükimiz yoğıdı ve böyle 'azim cemi' yetine kirdikimiz yoğıdı şimdi vardığ ve kördük şöyle ki mevlūd-i şerifiniñ tekrim ve tercibi bu tā'ifeye haş ve hatim demek cā'izdür. Egerçi bu ayı cemi' ehl-i İslām ve cümleden ziyāde bizim Noğayistanda hürmet iderler ama bunların tertibi baz başka oldıktan

362

qaleme almak münāsib körildi haqıkatni bilmeyen ādem bunların hāl-i hāzırasını körüb libas ve lisanda Hıtaya müşābih şuret ve siretde anlara mürādif faqat İslām isminden gayri bunlarda ne var diyorlar vāqı'a zāhir nazarda öyledür ama fi'l-bātin ne derecede i' tikād ve ne mertebede Resulu'l-lahğa iştıyākı var ef'āl ve etvār kelām ve aqvāllerinden ez'ān olınsun.

Bir kün İmam Aşundları keldi faqire didiki vilāyetimizde bu aynı evvel ağır tebrik idib hatm-i qurān ve şalavāt-ı şerif ve mevlūd okumak ile ötkerirler bu yerde Dunkāniler misāfir kibiyiz tuvānkir ve devletmend ādemlerimiz yoğdır ma' mā fi bu aynıñ şerefinden mağrüm qalmamak için ve bu eyyāmda qadrinden bī naşib bolmamak için qavmlerimiz her biri hāl bi-qudret pul cem' kıldılar bunıñçün size keldim bir niçe 'aded mefrūşāt bişat ve bir niçe destār lāzımdır 'āriyet viresiz didi hob deyüb cem'arub berdüb üç künden sonra resmlerince bir kaçta kızıl kāğıd yibermiş bu kāğıdlar ziyāfete da'vet hat imiş uşbu kāğıd 'adedinçe ādem alıb kilesiz kimlerini alıb kelürse imam qāriğa müfevvizdir dimiş. Mađallemizden aqsaqal bey ve eşref savdākerlerini irkeşdirib vaqt-i mev'ūdda iki mağalleden hayli ādem vardığ istikbāl kıldılar. Mescidniñ darbāzesindin kirdikimiz ile ezan okıldı namaz-ı zuhrı edā itdikden sonra mahyā kılinmış mağalke teklif buyurdılar ki mescidniñ şahnında idi. Koy hoküz qurban kılmışlar qazan ve qazğan qurmuşlar cemi' Dunkāni kette kiçik hıdmetde bil bağlab turmuşlar mevlūd için yaşalmış orunniñ üstini çadır ve çar etrafını kilim ile toşub içini neşāyih ve mev'ize kāğıdlar ile toldırmış niçe yerdin qandil ve fenerler aşub turanda közgi ve sa'atler qoyub üstüllerini yufak örtü ile yapmış ortada bir bülend üstülde kelām-ı şeifi qoymuş. 'Āriyyeten almış düstārlarınıñ ba'zını setre ve ba'zını mağal mağal harire važ' ve niçe caydın 'ud ve 'anvar ile mekān muhāzzarı mu'aştar kılmış çevresinde havanlar hāzırlamış

363

her sofraya sikiz kişiden oturdıq çay ketürdiler içdik. Ba'd-i kelām-ı şerifi alub okumağa el şuzdıqımızda İmam Aşund ayağa qalqub <mihmanlara melāl kelmezse öz resmimizce ahalimize emr-i ma'ruf kılsaq didi> arı küzel olur deyü icāzet virdik. İmam ayağa turdı aña teba'ıyyeten barça Dunkāniler qalqdılar ortada minber bar idi imam minbere çıqdı ibtidā Resul-i Ekrem Şalla'l-lahu 'aleyh ve selleme şalavāt virüb şümme e'uz-i bi'l-lahe mine's-şeytāni'r-raħim diyerek <le'n şekertüm lā zidneküm> ayet-i kerimesini okub ma'nāsını öz tillerince böyle tefsir kıldı ki <ey mü'minler muvaħhidler bu ayet-i kerimeniñ ma'nā-yı

müneyyifi ve mefhüm-ı laṭifi budur ki cenāb-ı mevla dimişdir. Kim ki benim ni‘metime şükür ide şükri berāberine ol ni‘meti aña ziyāde iderim ve kim ki küfrāne ider aña ‘azab-ı şedir iderim> imdi şükür kılmak mücerred til üçünden Hudāğa şükür demek ile olmaz faḳat ḳarun toklığı ve malnıñ köblikine kıvanmak ile şükriñ ornu tolmaz şükür oldır ki ḫazret-i Ḥaḳ Te‘āla bizleri ‘ademden vücūda ketürdi ve bizlere fehm ve ferāset virüb nuṭuk ve kelām ile muḳayyed ve bunıñla cemi‘ maḫlūḳātdan bizleri mümtaz ve müşerref eyledi bu şükranede cümle beşer müşterek ve cemi‘ millet bu maḳulede müttefikdür ama bizim ehl-i İslām beynü’l-insan miñ miñ merātibe bundın ziyāde şükraneye muḫaḳḳ ve medyüdürmiz. Çünki ḫaḳ sünḫāne ve te‘āla ḫazretleri bizleri anaz içinde intiḫāb idib ḫabibine ümmet kıldı ki on sikiz miñ ‘ālem anıñ tıfılında⁴⁸⁶ ḫalk ve icād olunmuşdır bu devletiñ şükranesi üçün vücūdımız ile Hudāya ‘ibādet can ve malımız ile emrine itā‘ at borçımızdur. Ve her ḫâlde Resul Hudāya muḫabbet ve ‘ale’l-ḫuşuş bu aylarda ruḫ-ı pakına şalavāt ve durud ve ḫatm-i ḳurān ve mevlüd oḳumak ile edā-yı ḫaḳ eylemek zımmemize dindür ki yevm-i cezāda ol destkir millet ve şefi‘ ümmet idd‘āmızı taşdıḳ idib bu küngi evzā‘ ve eṭvārımız o künde ümmet idikimize şāhid ola bu vesile ile şefā‘ at kıla diyerek

364

temşil ketürüb maḳamına muvāfiḳ muḳaller söyledi. Tamamında bizlere ḳarab es-selām ‘aleyküm deyüb ḫatm-i ḳurān oḳumakğa işāre eyledi. ‘Ādetlerinde ‘ādi selamdan ḡayri selam-ı izn imiş meşelā: aş yemeke ruḫşat ve ketmeke icāzet virdikde ve emşāle orunlarda es-selām ‘aleyküm diyorlar. Ḥatm oḳub tamamından soñra ḳārilere şadaḳa virdiler der‘ḳab aş keldi imam mü’ezzin ve bir niçeleri ḳoşulışub mevlüd ve şalavāt-ı şerif oḳudılar yine şadaḳa virdiler uşbu rüşde her aş keldikde mevlüd ve durūd aytub şadaḳa kıldılar aşları öz resmlerince türlü türlü pişürmiş iken taḫsīn buña ki ḳurban kılmış ḫayvanıñ cemi‘ eczāsını kisüb çabub turḡab ḳatışdırub içek, ḳarun, öfke, baḡır, baş şayrak ḫāşıl bu teberrük ḳurbanıñ me’kūl olanından hiç bir i‘zāsı aḡız teyülmeyüb ya‘ni yeyülmeyüb ḳalmadı ve bi’l-cümle meyveden mā‘adā on sikiz türlü ḫa‘am maṭbūḫ aldımıza kelüb elimizden kiçdi ki biri birine beñzemiz idi iñ aḫiri birinc aş ile ḫitāme irdi, işük ḳarşusunda bir üstül ḳoyub üstini müzeyyen bir perde ile örütmiş şadaḳa aḳçasını toplaḳ anıñ üstine ḳoymışlar anı bir ādem şanab ve bir ādem kāḡıda durub ve birib defter ḳayd kılib üç kişi bu ḫıdmete mü’ekkil turmışlar, böyle itdiklerinden iki ma‘nā mülāḫaza kıldı biri maḫşuş bir divan tertib ile ol ḫazretiñ ḫıdmetni kemā ḫaḳḳa ḫürmet idib yerine ketürmek, şāni cem‘ olınan aḳçden artub ḳalanı barçanıñ köz aldında olub imam mü’ezzin ve mübāşirler ḫıyānet şübhesinden irāḳ olmaḳdır.

Meclisiñ intihāsına ḳarib Durbincun imamınıñ aldına bir kıızıl kāḡıd ketürüb ḳoydılar taşı mektüb içi mektüm idi le‘al ḳā’ime ya‘ni kāḡıd aḳçe olmaḳ kerek, imam mezbūr ornudın turub bizlerdin istizān kıldı ki aña va‘z söylemeke işāre mektüb imiş, imam minbere çıḡıb eyyühe’n-nāsdan soñra e‘uz-ı bi’l-lahe mine’ş-şeyṭāni’r-racim, ve i‘tişmevā⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ طيفلنده

⁴⁸⁷ واعتصموا

bi-ḥablu'l-lahe cemi'ân ayet-i kerimesini okıyub ey mü'min-i muvahhid mu'tekidler ḥazret-i ḥaḳ cel ve 'ilânîñ metin ve ḳavi ipine muḥkem yapışub ebed ayrulmañızlar ki ol ib sizleri çah zülmâtdan şah rah hidâyete çıkarır ipden murâd ḳurân-ı 'azımdır anıñla 'amel idesiz cennete toğrı kidesiz dieyüb buña zamime şeyḫ şebli ve Ḥasanü'l-Başrı rahmetu'l-lahe 'aleyhümâ âşârlarındın 'ibretli kelâmlar söyleyüb minberden tüşdikde bir niçeleri ḳoşılışub avaz-ı bülend ile şalavât-ı şerif okudılar ba'de bu kemineye işâre itdiler bir iki ayet tilâvet ḳılıb meclis-i tamam boldı, İslâm-ı 'aleyküm didiler bu selâm ketmeye destur selâmı imiş işükdin çıkdık Dunkâniler iki şaf bolub dizlenüb dizilüb iki tãrafda oturmuşlar Emin Bik terciman bizlere didiki bunlarıñ resminde istiḳbâli ayaḳ üzere olur uzatdıklarında oturır mihmanlardan lazımdır ḥoş ḥoş Allah rażı olsun teḳabbel Allah nezurküm ve yağfer leküm zenubküm, turıñızlar turıñızlar dimek didi, tercimanıñ ta'lîmi ile öyle itdik darbâzededen çıkdığımızda barçaları arḳamızdan kelüb es-selâm 'aleyküm ḳıldılar redd-i selâm ḳıldık conab ketdik.

İşte bu biçâreler esirlikden şimdi azadlıĝa irmiş iken mevlüd-i şerifi böyle ḳarşulamak aş virdikde orunlar yaşab bu ḳadar ta'b ve meşâḳket tartmak şadaḳa ve ḥesab üçün 'ala ḥide bir divan tertib itmek bu ayıñ böyle ḳadr ve ḳiyetine yetmek bukâr küllisi 'aşk-ı Resul ve şefâ'atine vuşül üçündür, vâlâ deftersiz de kelen ve kiden şümmeniñ ḥesabını bilmek ve bu ḳadar teklifsiz de ḥatm-i ḳurân ḳılıb aş virmek mümkün idi, bârek-Allah bunlara, afrin Dunkanlara, bilmeyene bir şey irmez 'ibret ol bilkenlere, 1309ınçı senede başlanmış bu 'âdetleri henüz tertib-i mezkûr üzere bu tariḫe ḳadar her sene bilâ terk bula kelmışdir.

Dunkânileriñ ne zamânda ve ne keyfiyetde İslâma keldiki bundın on

sene muḳaddem yazılıb ta'b idilmiş ceride-i cedide nâmında olan tariḫçemizde tafşilen beyân idilmiş olmaĝla bunda tekrârı ḥâcet körilmedi isteyen o tariḫçemize baḳsun diğer baḳiyesi Ḥıtay tariḫiniñ tañ vañ ḥan meddesinde taḫrîr idilür.

Aḳsaḳal Ma'nâsı

Aḳsaḳal dimek 'Arablarnıñ şeyḫ didiki lafzından alınmış isimdir. Lafz-ı mersüm fi'l-aşl mesen ya'ni yaşlı olan ḳârit ve ihtiyâr âdeme ıtlaḳ ḳılınur iken soñra ḳabâ'iliñ re'is ve büyüklerine ḳârit yaşı bilâ fark şeyḫ dinilür oldı. Bizlerçe aḳsaḳal dimek daḫi uşbu şeyḫ lafzınıñ tercemesi olub il ağası yurt atası dimek ma'nâdadır. Aḳsaḳal isminde rütbe evvelde muḫlaḳa yoḳ idi ne Rusyada ve ne ĝayride, soñra Kaşğarda ḥâceler ĝalebesi sebab bolub Ferĝana ḥanı tãrafından aḳsaḳal 'unvânıyla Kaşğara bir me'mûr ḳoyıldı. Ba'de Rusya içinde olan teb'asına daḫi aḳsaḳal ḳoymak maşlahat körilüb ibtidâ Simey Paladda Mir Ḳurban Bay ibn-i Muminbayĝa ḥan tãrafından aḳsaḳallıḳ yarlıḳ birildi. Rusya tãrafından ḳabul idildi. Almatada Seyyid Aḫmed Bay aḳsaḳal boldı. Taşkend Rusya eline ötkenge ḳadar ḥan tãrafından böyle bola keldi.

Ḳaçanki Dunkânî bozĝunlıĝı boldı bir niçe yıllar soñra Ḥıtay kelüb Çöçek ḥarâbesine tüşdi Rusya savdâkeri fi'l-ḥin Ḥıtaya aralaşdı çünki iki ḥududıñ iñ yakın ḳal'aları bu maḫal

olmağla bir yaz içinde hayli tüccar Çöçekde ornaşdı. Bunlar bir nâzırdan lâbid olub içlerinden bir zâtı aqsakal koydılar ki tertibi yukarıda keçdi aqsakallığa intihâb idilüb Rusya tarafından ta' yin ve Hıtay tarafından taşdıķ idilenniñ evveli Haşim Bay ibn Musa Bay Marġinânîdür. bundın muķadde iki aqsakal bilâ te'kid turmışlar idi. Konşol Balkaçın kelene

367

ķadar Hıtay ile savdâkerlerniñ sözi Bahta naçalliki idâresinde olub aqsakal ile etmâma irişürdi. Büyük işlerde ġubernâtorâ mürâca'at kılınurdı. Ol vaķitde aqsakalınıñ mu'ayyen vazıfesi olmayub savdâkerlerniñ himmet ve mürüvvetine mevķûf idi. Konşol keldikden şoñra mirniñ aķçasından altı yüz şom senevî ma'aş ile ķararlanub aqsakallıķ konşolınıñ hâzırında hâdimi ġaybında nâ'ibi meşâbesinde boldı.

Rusyada aqsakallıķ rütbesi uşbu Çöçek aqsakallığı ile başlanub şoñra ġulca Kaşġar ve ba' de Durbuncınıñ Rumca şümme ķobdâ⁴⁸⁸ vesâ'ir ne yerde Rusya savdâkeri var ise anda bir aqsakal ķoymaķ nızam tahtına dâhil oldı. Kerek Müselman ve kerek Rus olsun savdâkerlerniñ nâzırını aqsakal ismiyle söylenüb bu isim her beldeye sarı ve cârî oldı.

Aqsakalıñ vazıfesi ibtidâda alt yüz rubleye ķararlandı ise de şoñra Çöçek Aqsakallığıniñ vazıfesi ziyâde idi, ġayri caydaġi aqsakallarıñ vazıfesi tüccârlarıñ az köbine ve taħammüline köre ta' yin idilmişdir.

Simey Paladda ġan Tarafından Aqsakal Olan Zevâtlar

Simeyde evvel aqsakal Mir Ķurban Bay ibn Mü'min Bay Taşkendîdür ġudayar ġanniñ evvel cülüsında idi, anıñ vefâtı şoñında oġlı Mir 'Ali ki aqsakal bolub anıñ 'azli ba' dında Pir Nazar Bay aqsakal boldı, Sebak Töreniñ çabundusı sebebinden Pir Nazar Bay ma'zül ve menfi olub bunıñ ornuna tuķal mescid imamı Molla 'Abdullah naşb kılındı, ba'd Raħim Pehlivan Taşkendî şümme Mir Ķurban Bay veled Eyüb Bay aqsakal boldı, Taşkend Rusya eline ötdiki ile aqsakallıķ ilġa idilüb, Simey Paladda aqsakallıķniñ evveli Mir Ķurban Bay isminde açılmış iken aħiri daġi Mir Ķurban nâmında olan zâtta tamam boldı, şoñġı Mir Ķurban Baynı

368

Âdemler Muķaç Bay deyü söyliyordı, ķametde ķaşır bedende naħif sözde ķavi şâhib re'y âdem idi.

Ölki aqsakallıķ ġudayar ġanniñ evel cülüsında aħiri ġudayar ġanniñ aħirġi cülüsında olub altı 'aded aqsakal yigirmi yıldan ziyâderâķ müddet ötkerib yine ġudayar ġan devrinde duranları intihâya irişdi, sünnetu'l-lah altı ķad ġalet min ķable ve len tevd li-sünnetu'l-lahe tebdilen.

⁴⁸⁸ قويدا

6NÇI RUSYANIÑ BU ȚARAFLARA ȚADEM ȚOYDIĐI VE BA'Zİ ȚILA'NIÑ BİNĀSI

Rusyaniñ Bu Țaraflara Țadem Țoydığınıñ İbtidâsı Ve 'Aşırımız Olan Uşbu Miñ Üç Yüz Hicriyeye Țadar Mâlik Oldığı Araziniñ İntihâsı

Rusyaniñ Uraldan aşub Sibiryaya ve Asya-yı Vasať Țaşdına Țadem başdığı zâten ve Țafılan her bir tevârihlerde yazıla kelüb anlar bizim beyânımıza hâcet bırakmamışlar ise de bu cânibde cayılmış orta cüz' Țazağlarınıñ Rusyaya mutâba' atını yazmak münâsebetiyle bunlara mağşuş ba'zî Țıla' niñ tarihi ve te'sisi Țaleme alındı.

Hicretiñ elf kâmilleri hududında Rusya başı bozuğlarından <Yarmak> nâm âdem Sibiryada <Küçüm> Hânlığını alub lakin kedüsünde hıfz itmek iktidârı olmadığından Rusyaya bey' eylediki ile <Tabol> Țal' ası ve andan ötüb <İrkotskiy> Țal' aları şalındı. Ta Kemçatke ve Amur maşbi ve <Bağrni'> ya'ni bahrniñ boğazına Țadar ellerini uzatdı. On ikinci 'aşırniñ nişf-i evvelleri içinde <Omskiy> Țal' ası binâ idildi ve o 'aşırniñ evâsıtında Kiçik Cüz' hâkimi Ebulhayr Hân ibn Aça öz yurtında emniyetlik ümidiyle kendi 'arz iderek Rusyaya tâbi' oldı. Ve Budan Țazağları da bu hânıñ amanına dâhil oldı. Ba' de orta cüz' Țazağlarını himâyesine almak efkâriyle 1180inçi Hicriyelerde Simey Palad Țal' asını ve buña meğârin üstikâmin Țal' asını te'sis eyledi. Ama bir niçe müddet İrtişden ötmeyüb Țazağlarını öz hâline Țoyub

Tevârih-i Hamse 24

ihyânen il içine kırk illi ziyâde ve kem atlı 'asker kelüb aşnalık peydâ kılib Țazağdan bir nesne alsa iki üç hisse 'avaż virüb böyle madara ve mu'âmele böyle madara ve mu'âmele ile turdı. Țazağ ise ibtidâ Țalmağni Țovub ba' de Țırğız ile cav bolub hemen yerini kingütmek sebebinden idi arğasından Rusya kelüb bunların aldığı yere Ța'a şalmağ şaddında idi. Rusyaniñ keldikini ve keldikini bunlar bir şey urnuna körmeyüb belki birini alsa beşini virir imiş ne istihâle deyüb Rusyaniñ kelmekni varalaşmağını arzu iderler idi. O vağıtde Uluğ Cüz' Ferğanaya tâbi' ve Orta Cüz'niñ ekşeri Hıtaya mağkûm idi. Ortada öz başına yüren illerde var idi. Bu bî başlar Rusya mağkûmindaki cinsdaşları olan Kiçik Cüz' Țazağlarını talamağdan kirü turmadılar. Bes teb' asını şağlamağ Rusyaya vâcib oldıda Orskiy Țal' ası şalındı. Țazağ buña Yaman Țala dirler. Andan ni Țadar 'asker kırlara yollanub şağrâyı şağlab közedüp kirü Țaytdığı ile Țapavul kene meydan alub ellerine tüşen esir ve mallarını Hıva ve Buğara bazarlarına ve Hoğand muzâfâtına keltürüb şatarlar idi. Buniñ üçün Ruslar her Țarafdın ilerüleb Țal'a ve istiğkâmât yaşamağ lâzım kelüb Aliksandr evvel eyyâmında Nov Aliksandrofskiy Țal' ası binâ idildi. Ve bu Țarafda İrtişden ötmek dađi siyâsetçe ma'ğül körildi.

Bu Taraf Kazaklarının Rusya Taşarrufına Keçdiki ve Ayköz Beldesiniñ Binâsı

Simey Palad ve Üstikâmin Qal'aları binâbulundığı ile Rusya serhadi bu taraf Kazaklara yakın bolub savdâkerler yıl be-yıl izdiyân ile varıb kelmekte idiler ba'zan yolda ve ihyânen ilde Kazaklarınñ zulm ve te'addisi olub mazlûmlar bunu Rusya hâkimlerine kelüb 'arz kıılır idiler.

371

'arz nâmesini kabul körüb alurdu lakin Kazakğa varmak savdâkerlerniñ haqqını şormak yoq idi niçe yıllar böyle ötdi. Bir vaqıt Üstikâmin toğrsında bir az 'asker İrtişdin ötüb Kazak ile tob ve seyaz kııldılar yavaşlık ve yumuşaklık birle idi üç dört yıldın keyin yine bir cemi'yet boldı hemen evvelgi gibi idi Kazakniñ berkenini aldı beyir maymın dikâni⁴⁸⁹ qaldı taşlab kite vardı üçüncü def'a seyazda hayli gayrete keldi mazlûmlarınñ haqqını alub virdi serkeşlik iden bir az ilni çabdı Rusyanıñ bu şiddetini Kazak kelüb Hıtayğa şikâyet itdiler Hıtay beyavcenk ya'ni iş deyüb anlarınñ sözine kulak qoymadı⁴⁹⁰ dâdiler muqayyed olmadı bu sebebden Kazak töre qarası Hıtaydan yüz çöyürüb Rusyaya tâbi' olmak temennisine tüşdiler. 1240ınçı seneler neyfinde Kızıl Tuğluğdan Şart Töre ibn Cuçini il ittifaq ile Piterburğa yiberdiler ki pâdişah bunlara maşşüş bir qal'a binâ kıla ve ol qal'a cümle Naymana merkez ola. Bunlarınñ 'arz ve ğarzi pâdişaha maqbûl olub çünki Rusyanıñ köz tutdığı maşşadı dağı bu idi. 1249ınçı Hicriyede Simeyden etrât çıkııb Ayköz Şuvı kelüb tüşdi. Beled-i Simey Paladnıñ cenûbında üç yüz verset miqdârı mesâfe olub ol cay hâlâ İski Divan ornudur. Kilesi yazında Çöçekden bir Ambu üç yüz kadar çeri ile çıkııb Ayközden Rus ile söyleşdi. Hazret-i kıblekâhımız Mihribân nâmında bir âdemde nesye malum bar idi niçe merâtibe kişi yiberdim virmedi. Kaşımğa beş altı yoldaş alub özüm ketdim İğün Şuv semtinde cıldı Qaratağı itekinde yürüb kelmiş köb âdem körindi bu kimdir deyüb turduğımızda yürüşlerinden ma'lûm oldu ki Hıtaydur özindin uzak şuzılab kelür. Çöçekdin Hıtay çıkııb Ayközden Rusları heydar imiş haberi burundın bar idi.

372

Yoldaşlarımız ile söyleşüb bunlar hamâkat ile ma'rûf cehâlet ile mevşûf halkdır bir zarar irkürmesün diyerek yoldan şavıldık bizleri körüb on beş yigirmi âdem at çabdılar. Eker kaçsaq yetüb tutsalar yağı olmaz deyüb toqtadık kelüb yetdiler atdan tüş Kazak resmini aytdılar tüşdik kimlersiz kaydan kelürsüz ne yere varırsız deyü şordı, savdâkerlerimiz diye cevâb aytdık, ambuğa yürüñler didi aramız bir hayli yer idi ya'ni iki üç mil var idi atğa mindirmeyüb mañdırdı, ambu mafâğa taht-ı revanğa tüşmiş köterüb kelür, bizler bardığımız ile toqtadı perdeden başını çıkarııb kimler siz didi evvelgi cevâbımız didik Ayközke Rusdan 'asker kelmiş rast mıdur kaçsa kişidür didibildikimizi söyledik, soñra didi ki sizler İcen Hınnı mı obdan körürsüz yağı Aq Padişahı mı didi. İcen Hınnı yağı körürsüz meker ki bizler il içinde yürmiş savdâkerlerimiz mu'âmelemiz Kazak birledür anlar bize te'addi kıılır malımıznı

⁴⁸⁹ بیر مایمن دیکانی

⁴⁹⁰ دادیلر

alur virmiyor sizlerniñ işüñiz tardırdı aldıñıza kirüb bolmıyor ‘ arz dādımız yetmiyor didikimde bu söznin rastdır dürüstür Kazak halkı sözinde şebāt yok yüzinde uyat yok bī inşaf halkdır mundan şon Kazaknı böyle boş qoymıyormız kerek savdaker kerek gayriye kılan zulmini tahkik ve te’ addisini teftiş ideriz elbette İcen Hannı obdan köreñler cümleden uluğ bilünler deyüb üç merātibe te’kid ile tabşırub başını igüb hış aytdı aqardanlab⁴⁹¹ yürüb ketdi.

Mayur Nokulofnıñ Nuñku

Ambu uşbu sefer Ayközke bardı Rusya buña istiğbāl çıqıb hoş amdını⁴⁹² hob yerine ketürdi haş üyler tikib ‘ izzet ve hürmet ile ziyāfet kılub bir niçe künler ötkerdi ba’ de söz başlanub eşnā-yı muhāverede Rusya me’mūrı, Nokulof Kazakça Simüz Mayur

373

dirlerdi Dayçin yurtını uluğ özlerini kiçik kılib söyleyüb bizim bu yere keldikimize sebeb Türkistan ve Ferğana muzāfātına katnayan tüccarların ‘ arzı boyınça anları Kazakiyeniñ çapavulından şaklamak üçündür hāşā sizlere mu’ ādillik iddi’ ā kılib mülkiñize qadem qoysaq bir şey köñliñize kelmesün savdakerleriñ ilticāsı bizleri bu caya ilette anlarıñ dādı bunda kelmeye bizleri mecbūr itte eger yollarıñ ‘ uhdesini zimmeñize alur iseñiz Kazakdan irişen elemin cevābını virir iseñiz bu yerden kidelim didikiñizçe idelim didi, o vaqıtde yollarıñ havātırı bu söze uluğ sened ve büyük bahāne olub tez ve yer⁴⁹³ taqdire muvāfik tüşdi, ambu bu efkārıñ ‘ umqına varmadı varsa dağı aytar söz qalmadı yolıñ ‘ uhdesini zimmesine almadı Rusyayı bundın kayt diyalmadı, ma’ mā fiñ ol cayğa qurğan şokmağa ve Ayköz Şuvındın öte tarafa ötmeye icāzet virmedi, me’mūrın bu muqāveleye qarar kıldıqdan şonra sözlerini iki taraf uluğlara bildirib cevābını alaraq ambu Çöçekke qaytdı illi Kazak Rus bu mihmānlarını uzadaraq Arucar Şuvı boyınça keldiler Ambunu qaydavıl kiçünden ötkerib kirü qaytdıqda Kazak ilini köb bī serencām kıldı Arucardan bu yaq Rusyanıñ boldı tābi’ olur iseñler Ayköz Divānına varib deftere yazılıñlar yok ise Arucar Şuvından öt Hıtaya kit deyüb Kazaklarını şıkdı, bu söz rast mı yalğan mı diye Kazak yahşileri ambunıñ arqasındın qovub keldiler Ruslar böyle diyor ve hālānki biz anlarını Ayközden heydar ümidinde idik didiler, Ambu anlarını aldına kirdirmedi yüzini kördirmedi şikāyetlerine iltifat itmeyüb yolına kite vardı Kazaklar Hıtayın bu fi’ ilinden münfe’ al olarak köñilleri şovında Ruslarıñ sözünü rast bildiler böyle olmasa elbette lā ve ni’ am bir cevāb aytur idi didiler oradan illerine qaytub ittifaqla Rusyaya maħkūm oldılar Ambu ‘ ahd nāmede Ayközden ötmeye ruşat virmediyse de Rusya bu

374

cānibde Arucar ve Ala Köle qadar qollarını uzadub nüfuzını cāri kıldı, bu eşnāda bir az il bulunub köçüb Ala Tağda yüren bik sulğan töreye varib penahlandılar bik sulğan o vaqıtde Hıtaydan köñ manşıbında idi, bik sulğan bunlarıñ keldinie hoş olmayub neden bunda keldiñiz

⁴⁹¹ آقردنلب

⁴⁹² آمدنی

⁴⁹³ تزویری

kendikde yine tınç kelmeyüb Rusya tevâbi'nden mal kovub kelübsiz anlar 'arz ider o bahâne ile Rusya bunda kelüb yeder Hıtayın aḥvâlini körüb turubsız yerimden kayt diyalmamış Hıtaya kidemem ne ise kelmişsiz şoñına baḳalım diye teselli ile ḥekimâne cevâb virüb turmış iken Rusya bu tarafı bir taraf itdikden şoñra Ala Köden öte varıb Bik Sulṭanı da özlerine tâbi' itdiler, Bik Sulṭan Rusyanın keldikini Çöçek Ambusına bildirdi ise de ambudan cevâb bolmadı, imdi şarḳan Caysan Köli ğarben Balkaç baḫiresi cenüben Ala Tağğa ḳadar ki mâbeyni ṭulan ve 'arzan altı yedi yüz çağrım yerdür bu ortada olan iller barçası Rusyaya bi'at idib bunların küllisine yalğuz Ayköz Divânı merkez ḳılındı, il içinde yüren Noğaylarr uşbu vaḳitdin başlab Ḳazaḳ ḳatarında yazılıb ḫâlâ Çala Ḳazaḳ nâmıyla müştehir bir tâ'ife yurt bunların evlâdıldurlar beyânı 'ala ḫede bir faşıl üzere yazılır.

Ḥan Şaylav

Rusya faḳaṭ bunıñla ḳâni' olmayub bir tarafda Türkistan maḫkümü ve bir cânibde Hıtay maḫkümında ḳalan Ḳazaḳları daḫi taşarrufına kiçürmek efkârında idi, Ḳazaḳnıñ ef'âl ve etvârından istifâde iderek müdâri mülâyemet ve her işi öz iḫtiyârına taşlab anıñla şayd eylemek müṭâla'asını tapub özlerindin ḫan ḳılmak ḳanunını câri ḳıldı, nizâm mücebi ḫan şaylamak için Ayköz Divânında Uluğ cemi' yet idib Ḳazaḳlar ḫanlıkğa talaş

375

ḳıldılar ḫayli ḳıl ve ḳâlden şoñra padişahnıñ yüzini körmiş münâsebetiyle Şaret töre ibn Cuçi Töreni ḫan köterdiler, Ḳazaḳ lehcesinçe, ḫan Rusça İstraş⁴⁹⁴ sulṭan deyü 'unvan virildi, ağa sulṭan demek bunıñ tercümesidir, umur ḫârici ya'ni il içinde olan her vuḳu'âtı bunlara tefvîz idib ḳatlden ğayri emirni ellerine virdi, maḳtüle diyet ma'yübi zarbe ḳâdir idi, lakin ekşer cerime ta'zir bi'l-mal ile tükenüb urmaḳ şoḳmaḳ nâdir idi, ḫannıñ ma'iyetinde bir mu'ayyen ḳoyub buña kandidat didiler, iki zaside il daḫi şaylab Ḳazaḳça buña ḳazı laḳab ḳoydılar, muḫakkimede ḫanğa hemme uluğlardan yuḳaru orun virüb zirsalıñ aldında oturdılar, ḫannıñ ve ḳazınıñ her birine vazife ta'yîn ḳıldılar, sabıḳan yazılmış ḫududın içindeki il ekşeri Naymandan 'ibâretdir barçası bir divânın maḫkümü ve bir ḫanın menzûrı oldılar. Müşâr-ı ileyh Şaret Töre iki yılğa yetmeyüb vefât itdi, ornuna Aḳ Tuğluḳdan Cabay Töre ibn Şañḳaynı ḫan köterdiler, bunıñ eyyâmında perikaz⁴⁹⁵ yeñi divânğa köçürilüb keripes ḳurğan şalındı el'an Sirkipol Ḳal'ası didikimiz budur, Rusya ambu ile muḫkem va'de ḳılmışıdi ki evvelgi caya ḳurğan şoḳmaya⁴⁹⁶ va'desine vefâ ḳılıb Çöçekke bir merḫale yakınraḳ kelüb ma'mûr şuv maşbında ḳararlandı.

Cabay Ḥan iki şaylavdan şoñra ḳalub orunna Ḳızıl Tuğluḳdan Bik Sulṭan Töre ibn Ağaday Ḥan boldı, bir şaylav ba'dında ma'zül olub, Cabaynıñ birâderi Bölen Töre ibn Şañḳay Ḥan naşb ḳılındı, bu zât üç şaylav şoñında vefât idib maḫalline Ḳara Ḳazaḳdan Bik Ḥâce ibn Uysunbay oturdu, iki şaylav ba'dında 'azl ḳılınub Ḳızıl Tuğluḳdan Barak Baṭur ibn Sulṭan Bay Töre ḫanlık mesnedinde bir ḳarar boldı bu zât ḫan boldığı ile divândan üy cay şatub aldı burunğı ḫanlar iḫyânen ḳuş çadır

⁴⁹⁴ اسطرش

⁴⁹⁵ پریکاز

⁴⁹⁶ Kelime ile ilgili yan taraftaki düzeltmede "şoḳmamaya" yazıyor.

tikib oturlar idi ekser avqatda her kime qonub tüşlenüb erzaqni tirüb yetüb eyyâmını ötkerirler idi.

Şahibü't-terceme Barağ Han Kazakiyede bahadırlik birle meşhür ve ma' ruf zâtdır, Uysun İlini çapub ahzşâr itdiki bahadırlik ' unvânına bâ' is ve sebeb iftihâr olmışdır.

Hezâ beyâne. bundın aqdem muvâzi' ' adidede zikir ve taħrîr olundığı üzere bu taraflı illerini Arğun Nayman diyorlar Orda Cüzden ma' düddur Ablay Han evlâdı ba' zı Arğun ilinde kaldı, ba' zılar Uluğ Cüzke vardı, Ebulfeyz Han evlâdı Nayman içinde her biri bir kabâ'ile ige boldılar kâne Nayman bunlarıñ sihâmina tüşmiş idi, tüşmiş idi, Naymanıñ ekseri Rusyaya tâbi' olub bunlardın şâdır metay kabilesi bölünüb Türkistan tarafına ketdiler ki ol semtde olan iller ile ittifaq idib Rusyaya muhâlefet itmetk iddi' âsında idiler, barub Çu Şuvından ötdiki ile Uysun içinde, Rüstem Töre bunlarıñ re'islerinden yigirmi miqdârı âdemni ziyâfet bahânesiyle aldırıp öldirdi ilini çapub talan ve tarac kıldı biçâreler mal mülkindin Mâ' idâ Hâtun kızlarını koşub esir virüb kirü kaytdılar Naymanıñ qanını nâmus ve ğarını taleb kılmak Ebulfeyz Han evlâdına vâcib ve lâzım körilüb Barağ Töre Uysunke atlanmak şöhretini şâyi' kıldığı ile cekri hun dilleri ğuşsa ile meşhün olan şâdır Metayniñ yaş qarısı kette kiçik barısı atlanub cem' i üç miñ miqdârı nüfusdan merkeb bir firqa ' asker boldılar, <İla> Şuvından ötüb barub Uysun İlini çabdı, Rüstem Töre köçüb kaçub conadı Barağ ardına tüşdi ne yere varsa qoymayaçağını bildikde Rüstem Töre toqtadı zirâ Türkistan ve Taşkend hâkimleri ile de ' aks olduğdan ilkeri varmaya da orun qalmamış idi, bi'z-zarûret Barak ile ilçileşüb irâde muşâleha oldı evvelgisine talanmış mal ve esirlerni qaytarub maqtülleriniñ hunni bi't-tamâm virdi ve penah tutub

varmış Müselmanlara böyle cefâ kıldığı üçün miñ ' aded yılqı cezâ' nakid daħi alub köb ğanimet ile kaytdı uşbu hıdmet tafilinde Barağ Töre Bağur şöhretini tabdı, men ba' d Uysun malı Naymanğa mal ğarbi kibi ğelal zu' m idilüb dâ'im anları varıb talar idiler on ve yigirmi uğurlıqça varsalar Barağ kelmiş avâze ile Uysun İli üyelerini ve mallarını taşlab tağa kaçur oldılar boş qalmış mal ve manaldın⁴⁹⁷ müdde' âlarınça alıb artub tartub heydab qovub qaytur idiler.

Barağ Han şaylandıkda ma' mür şuv boyında uluğ cemi' yet idib at çabdırıp toylar kıldı, Hıtayğa qarağan <qazay> iline kelüb qarağaçda toq seyzaz kılib tüccariniñ ve ğayrileriñ uzak müddetden bu yaq ketken mallarını qaytarub alub virdi, bu zâtiñ bahadırlikdan başqa hüneleri var idi mıntıq⁴⁹⁸ atmaqda mâhirliki âdemiñ töbesine tenke qoyub atub tüşürirdi çapık destlikde fitilli mıntıqni tütünni tütünne koşardı, yığaç yunmaqda keyüm kesmekde itük çitük peçmakda ve tikmekde timur şoqmaqda hiç bir üsteden ve çibardan kem degil idi, qol kuvveti ürük ve yañaqni uçlab şoqub uşadırdı celük süyekni burab şındırırdı, öz resmlerince aħund ve

⁴⁹⁷ منادين

⁴⁹⁸ منتق

şecere ya'ni şā'ir ve nessāb idi, lağz ve mu'ammā, bendine ve ḥaline ğāyet seri'ü'l-fehm idi ya'ni combağ itmekde ve çeşmekde tiz fehm idi, Uysun tesseffürinde 'askere kıanun vaz' idib on başı yüz başı miñ başı tertib ve her biriniñ derecesine köre iş ta'yin kıılmışıdı, hükümet elden kiden zamāniñ za'if ve bī ḥāl vaqtine toğrı keldikden ve yurtiñ nifāḫ ve bī ittifaḫından elini ağızına kıoyardı eger müsā' deli bir eyyāma düş olıdı elbette elinden iş kelıdı, herçe re'y şā'ib hükümete münāsib efkār 'amīḫ şāḫini idi her şaylava ḥanlıḫ talaş kıılıb müyesser olmazdı, çünkü buniñ çenkāli ğayrileriñ kibi

378

olmaz deyüb ādemler satvesinden sissenürdi aniñçün şaylamazlardı. İl uluğlar yeke emşāli Ğonabay Mirza ve Aqtaylıḫ Bey evlādı ki bunlar Kıara Kıazaḫniñ Ḥānı meşābesinde ma'rūf zevātıdır. Sā'irler daḫi küllen buña 'asker idiler. Maḫkeme uluğlarıda buniñ revācını istemezler idi. 'Aḫıbet <Körfeş> ya'ni Omskiy Geniral Ğubernatırı buña bir ḫıdmet tabşırdı da aniñ tafilinde ḥanlıḫ rütbesini ḫāyız oldı. Mezkūr ḫıdmet bu idi ki, 1276nçı veya yedinçi yıllarda Simey ve Ayküz ortalığında üç dört 'aded Ruslara Kıazaḫ Barumtaçısı yolḫub mezbūr Rusları öldirib ketmişler altını kisüb ağızına taḫub arḫasındın ḫādā şoḫub niçe meşhire itmişler biri ḫārunça⁴⁹⁹ rütbesinde 'ameldār imiş. Bu iş Rusyaniñ ziyāde nāmusına toḫınub Ayküz ki <Körfeş> keldikde Kıazaḫları kısub uğrıları elbette tabasız deyüb Kıazaḫ ise il igesi törelerdür yaḫşi yamannı anlar bilür tabsa anlar tabar bizleriñ almazdan ne kelür diye ağırlıḫni törelere ḫavāle kıılıb ḫuşuşen Baraḫniñ ḫāsıdleri Baraḫḫa bir naḫs keltürmek ve bir belāya kıoymaḫ ḫaşında bu iş Baraḫniñ elinden kelür uğrıları tutarsa ol tutar başḫalarıñ elinden kelmez deyüb körfeşe tikürmişler körfeş töreleriñ manşıbdār ve ğayri manşıbdarlardan bir niçesini Kıara Pabuske 'araba birle Simey tarafına uzadub Baraḫni Ayküzde ḫabs ḫāneye kıoyub kendi Almata tarafa ötüb ketdi. Baraḫ ḫabs ḫānede bir aydan artuğraḫ yatub ḫaldı <Körfeş> Almatadan kıaytıḫda Baraḫni ḫuzūrına çaḫrıb teselli virüb köñlini aldıḫdan şoñra bu uğrıları tapmaḫ başḫalarıñ elinden kelmez sen bu işni elbette 'uhde kıılırsan uğrıları tutub keltürirsen saña ḫanlıḫni viririm deyü va'de kıılmış Baraḫda bu ḫıdmetni zimmesine yüklebmaña her boluşdan buḫadar kışi ma'iyetimde bolmaḫa emir idesiz ve hem bir munça Kıazaḫ Rus ḫıdmetime viresiz şāni heydelüb ketmiş töreleri kıaytarasız diye emir nāmeni eline

379

alarak çıḫdı. Mezbūr uğrılarıñ ḫıtayḫa kıaraḫan Kıray İlinde idikini işidüb her ilniñ büyük ve kıçiklerinden istişḫāb iderek cemi' iki miñ miḫdārı ādem - 50 'aded Kıazaḫ Rus ile İrtiş urına ketdi. Ḥālā Timur Şuv Divānı oturan urında Kıray İli birle sözleşüb kıatiller Kıaldan Kııyal didiki meşḫūr uğrıları Kıray İline kaçmışlar iken, Kıray Töreleri ḫimāyet kıılıb bir az tartıuşub körseler de Baraḫniñ satvesinden sissenüb aḫır kār eline tabşırdılar Baraḫ uğrıları alub ve Nayman İliniñ ne zamāndan birli Kırayda alamay yüren ḫun ve ḫaḫlarıñı tamam alub ve savdākerleriñ daḫi ketken mallarını kıaytarub hem <Körfeş>niñ emrini ornuna ve hem de

⁴⁹⁹ yandaki düzeltmede "kıaraḫçılar" yazıyor.

yurtuñ könlünü yerine keltürüb uluğ abruy ile qaytdı. Bunıñ kilesi yazında Qazay İli Qarağaçda toq seyaz kıldığı yuqarıda yazılmışdı. Uğrılar beş kişi idiler Simeyde mıntıqğa atıldı. Uşbu hıdmet muqabelesinde müştâk olan manşıbına vâsıl oldıysa da ‘ömri vefâ itmeyüb hanlığınıñ ikinçi senesi Hicretin 1280inçi yılında vefât itdi. Yaşı illige yetmemiş idi cesedini Simey Paladnıñ uluğ yolınıñ ğarbında içi şuv boyuna qoyub büyük künbez turğuzdılar el'an baqur süyeki deyü benâm olmış mevzi^c oldır.

Hilye orta boylınıñ eṭvali beden cesimeniñ evsaṭı yağrınılı cilkelı, büyük başı, mayuqlı, qaşlı, qoñır şaqallı, alaqa közli, körkem kızıl yüzli âdem idi. Ehl-i savdâ namaz han ve her işden haberdâr idi. Hanlığından muqaddem malı az ise de azlığına baqmayub ‘ibretli kışsa yaqışlı hikâye söyleyene resmlerince at mindirib libas keydirdi himmeti bülend lakin ṭab^cında hun rizlik var idi köb âdem öldirmişdir. Vefâtında meyyit aşını bir divân il ve cümle Aq Tuğluq Kızıl Tuğluq töreler uluğ mu^carrike kılıb at çapdırib ötkerdiler. Uçağı Ayğur Cal Tağı itekinde Köb Şuvı boynda idi. Uysunnu çapub

380

İbtidâ bahadırılık nâmını çıkararı vaqıtde yaşı yigirmiler çemasında belki yetmemiş idi dirler. Ve bu qavli taqvih ider meşhür canaq aqun bir mu^carrikede buña evlânıñ⁵⁰⁰ itmiş. Çobarım Argumağum kirmaralum* öz zañımqça bulkandik candıralım* Bala künden bas bolğan miñ şan qolğa* Balası sulṭakamniñ ir barağum* Casuñ bar cayur mâde celiñ şır* Caylaydı bik sulṭanıñ öbür qayur* Cas küñünden Talpunub ṭaleb kılıb* Ṭaylağunında aqan man boldıñ üyür*

Uysunnu çapdığı baqur atağını aldığı bu mışrâ^clardan muqaddem olub yaşı yigirmilerden dün oldığı istiḥrâc idilir.

Medeni padişahlarıñ maḥşuş mü'ellif ve müverriḥleri oldığı kibi bunlarıñ da her hânıñ öz henkâmında bir müverriḥi olur ki buña özlerince şecere diyorlar. Meher bunlar qalem ve kitâbet ile olmayub vâqı^casını kelâm mevzûn ve şı^cir mergûb ile edâ iderler. Baraq Hanıñ şeceresi kendi ile hemsâl <Dolat> nâmında bir zât idi. Dimlâ Hüseyin Hacı bu dolatnı köb söyledirdi. Kimine mütercim daḥi kerat ve merat ile aytdumışmız <dolat> ekerçi savdây yok nâdân idi ama söziniñ mağzi yağ bādâm idi.

Baraqnıñ vefâtı ba^cdında teritni ya^cni şaylav müddetini kandidat İdilhan ibn Camantay Töre tamam itdi. Ba^cde nöbet birâderi Silhan ibn Sulṭabaya yetdi. Silhan Töre üç sene hanlıq soñında ‘azl kılınub ornuna qaradan ve aq <qaldubay> manşub oldı bunıñ teriti tolmazdan yeñi zakün çıkıb hanlıq qazılıq bir hem bir veledi bu mecrûhlara hazineден pansiyon ile mürehhim urıldı. Ayküz Divânında hanlıqnıñ ibtidâsı Milad 1833inçi yılda başlanub 1868inçi yılda intihâya irişdi müddet hanlıq cemi^c otuz yıl olmışdır. Yeñi zakon çıkıb Uyaznay maḥkeme açıldıqda Prikaz Maḥkemesini Qazaq uluğından defa^cat ‘ârî taşlamayub li-maşlahat pamoşnuk nâmıyla bir âdem qoydılar ki uyaznıñ

⁵⁰⁰اولانك

mu' ayyini oldı. Bu dağı on yılğa tetmeyüb ilğa idildi. Ayköz Divānında pamoşnuk olanların evveli <Uraz Bay ibn Bik Hâce> şümme <Gonanbay ibn Üsken Bay> ahiri miñ iki yüz toqsan sene neyfinde Süleyman Töre ibn Bik Sulţan ile etmāma irişdi.

Hanlıq kazılıq bi-tār⁵⁰¹ oldıkdabunları prikazğa çağırıp sizler burun bağlı esir hükminde idiñiz şimdi ihtiyarlı oldıñız āzād boldıñız sizlere hıdmet yoğdır üyleriñize qaytuñız bala çağalarıñız aldında rahat rahat yatuñız didi. Bu nezāket ile işitdiren āzādlik esirlikden an miğdar eşid oldıkdan mezbūr Qaldubay ki hanlıq devri anıñ elinde inqırāza irişmişdir maħkeme uluğları ile cedel kılıb aytuşub orşdar sindar nimne⁵⁰² aytab otdab torşuñdar hansız curt bola mı halksız divan bola mı uzdarıñ aqçe alayun dib qalğan qoluđdarıñ çıkarmayan aq padişahıñ özinden cevāb kelmey urnumdı kesige bir maymın teritim ya' ni müddetim tolmay çıkımaymın dib zirsalıñ aldına bardıqda bi-çāreni sudrab sōküb sōqub bi abrūy kılıb çıkarmışdır kōb pul şarf kılıb almış ornu idi harācātını tolab alamadığı eleminden böyle dimeke mecbūr olmışdır.

Hanlıq kazılıq her üç yılda bir şaylanurdu. Töreden han şaylansa bilā şart kabul kılınurdu. Kara Qazaqdan şaylansa üç terit ya' ni toqkuz yıl hıdmet kıldığı kerek olurdu bu qadar yıl padişahğa hıdmet köstermiş olmasa qaradan han qoyılmazdı. Bu şartıñ aşıl mübenāsı Özbikde toqkuz ata hükümet kılmayan ādeme han ismi virilmez oldığından bu kanunı teshil idib toqkuz yıla tahvil kılmışdır. Hanlıq eyyāmında boloslıq adını merteve idi hālā Qazaqiyeniñ aqşı ilğaya derecesi boloslıq bolub qaldı, ol vaqıtde on başı ilü başı dimek yoğ idi bolosıñ mu' ayyini eşarşine idi, alum almaq mal hesābından idi, yeñi nizamda çañaraqdan alınur oldı. O künde qal' anı divan maħkemeni Prikaz

deyü söyleyüb hākimine mayur diyorlar idi, kettesine divān başı mayur, kiçikine il mayurı diyorlardı ismi kim bolsa bolsun Qazaq özlerince bir nām köterirlerdi, meşelā: şulu mayur simüz mayur pesken baş mayur şakallı mayur ve emşālehüm şıfat muhteşaları ile ad qoyarlardı il mayurlarından tarğaq mayur ayğur mayur qara caq mayur diyenler bodı, bir yeñi mayur keldikde Qazaqıñ bir kettesi kirib körüb amanlaşub çıkmış ādemler andan şoramışlar mayurnıñ ismi kimdir şordıñız mı deyüb adı öz qolumızda şorab neyleyim imiş, Qazaqda el'an dağı ol 'ādetleri var ise de ekşeri ismi ile ya manşıbı ile söyler oldılar, qal' a evvelde, Ayköz Divānı ismiyle yād idilürdi. 1860ınçı sene qabilinde Sirkipol diye ta' dil ve bir niçe yıl şoñra Prikaz ismi aqrucnay maħkemeye tebdil kılındı az müddetde aqrucnay dağı bütün yeñi zakonda Uyaznay maħkeme nāmı virildi.

Evvelde il şāhib manşıbıñ isminde meşelā falan hanıñ ili ve falan bolosıñ yeri deyüb uluđlarıñ nāmına nisbetle söylenürdi ba' de yer ismi ile yazılır oldı, iski zakon ya' ni hanlıq eyyāmında lavşoyuş didiki işler var idi ki ilde bir hıdmet bolub maħkemedən haq çıkısa ya ki il uluğlarından prikazğa kağıd yiberilse yoldağı ilden at minmek söyüş yemek qorqıtub nerse

⁵⁰¹ بتار

⁵⁰² اورصدار سيندار نيمنه

almağ urmağ şoğmağ sökmek kibi cebirler var idi, hağ alıb yüren yaşavılını puşteçi dirler idi bu hıdmete ta' yin idilen âdem lâ ebâl ile olurdu bilmem böyle ağmağlarını hanlar bi'l-kaşd koyarlar mı idi yoksa evvelde tüzük olub şoñra ' ağılnı coyarlar mı idi, yürüş türüşde sekün ve hürmetlerinde aşla insana müşâbeheleri olmayub kâne maymun kibi idiler, binâ-berin âdemler bundın isti' âze idib, Hüdâya ilni şağla poçtalğandan tiñselüb iki ciñün bos şalgandan deyüb derkâha ilticâ ve niyâz ile bunlardın nefret idib şıgınlardı bu bed-bağtlar qara qızıdan ğayrini şoymazlardı

383

Bir künde niçe caydın şoydırub tüymezlerdi, curğa coyır ve kiden başqa at binmezlerdi bir başına niçe at üşleb artuğın nesne almayunça virmezlerdi, uluğar buña bir söz dimezlerdi belki hıdmet kârlarınıñ böyle siyâset birle yürdikini il qorqıtub qara qızı yedikini qara ilteriden ton keyüb kayqayub yürdikini hoş körirler mi idi ' acabâ, fağat Barağ Han eyyâmında bu bi başlık bir az ipe keldi âdemler at ve qızusına ige boldı, bir zamân Qar Qaralıda Ğonanbay Mirzaniñ hanlık eyyâmı uğrıdan poçtadan böyle tınç olmışıdi deyü nağil kılurlardı,

Ayköz Divânına her yılda bir merteve keniral kelürdi Almata tarafına kidib qayturdu añada Qazağdan lavşoyuş hazırlardı Qazağ uluğları birer ay burun divânğa cem' olub ketüb yaturlardı, keniral keldikde bunlara toy virüb at çapdırırdı, ağun ya' ni şâ' irlerge ulañ aytdırmaq pehlivan küreşdirmek uzun yıgaç başına çapan bağlab aña âdem çıkarmağ cıyav payke yükürtmek kibi Qazağnıñ öz tab'ına muvâfiğ ve re'yine muğabığ uyun temaşalar kılurldı, il yağşileriniñ ba' zına midal ba' zına kılıç ya çakman ve ba' zına tefriğ nâme ya' ni mağtav kağıd virüb keydirdi ve ba' zına balalar cevandıraçık kibi tostak qaşık istikân rumke emşâli eşyalar en'âm iderdi, ol vağitde bikib ve menzillerde Qazağ Rus turardı çaparçılarnı çaban ve ağrun yürküzdikden ekşeri öz atları ile yürirlerdi Simey ve Ayköz arası ki hâlâ bir sükelik mesâfedür ol vağitde dört beş sükte keydirdi üç sükte ya' ni üç tavlıkda yetseler de nihâyet tiz yürmiş hesab iderdi, bunlardın başqa dağı köb bedeviyet işler var idi şimdi tertibe kelüb yurtlar bu yazılmış cefâlarıñ cemi' sinden biri ve ba' id boldı şöyle ki evvelde öyle idi diyene körmeyenler işanmaz hâle keldi.

384

Çala Qazağ beyanı

Kerek Noğay⁵⁰³ kerek Sard ve kerek ğayri zât olsun bir tarafı Qazağ olub andan tevellüd idene Çala Qazağ dirler ve ba' zan ata ve anasında qat' an çalalık olmayan hâliş Noğay ve şaf Sard kelüb Qazağ boluşına yazılsalar bu da Çala Qazağ deyü söylenür, Sard ta' ifesi köb eyyâmdan bu yağ Qazağ ile ihtilat kılıb aralaşub emşâli Toğtar Hâce refiği Qara Müvellidâ ve Mal Keldi evlâdları niçe boluş ve Aşarşına il bulub hâlâ hâliş Qazağdan bir şu' bedürler, ama bunlar

⁵⁰³ Eserin aslında نوعی yazıyor.

evvelde çala ismini melbūs olub soñra qaldı mı yañud evvelde bundın biri idiler mi ma' lümüm olmadı faqat aşılıarı Sard imiş diyen aħbar ağızlarında söylenüb başqa cihetle Qazaqdan qat'an farqları yoqdır zan iderim çala ismi soñra metrük olmış ola, buña nazaran eyyāmlar uzadıqça bu küngi çala isminde olanlar daħi Qazaqdan bir bañın olmaq muqarrirdür, binā-berin bunları 'ala hede bir bab üzere beyān kıılmaq revā körildi zirā bundın yine bir iki 'asır ötdikden soñra aşlıımızda ihtilāf ve neslimizde ihtizā' olub ecdadımız bunda ne zamānda kelmiş neden bu nam-ı naķışı kendilerine almış aşılıarımız kem imiş diyerek nebire çebirelerimizniñ öfkesi bize qalır ki babalarımızdan bir ādem olmamış⁵⁰⁴ ki haķıqat hāli yazıb evlādlarına andan āsar qala oqıyanlar adını añub ruħına du'ā ala ħayr soñrası ne olur aña bizim emirimiz yürmez ħükimiz nüfuz kıılmaz, imdi 'aşr-ı ħāzırımızda olan iki çalanıñ biri ki evlād-ı Sarddur ataları Qazaq içinde sodā ile yürüyüb Çöçek ve Simey Palad beldeleri bina bulındığı ile o qal'alara qatnab Simey qatnayan Sardlar Arqat Tağlarında ve Çöçek qatnayanları qolostay qağalarında cayılıb kışlab turmuşlar Qazaq birle bile köçüb qonub Tarboğa Tağını caylab cayrab yürmişler soñra evlādları müteferriķ olmuşlar. Bu tefriķaya sebep Sardiyeler evvelde

385

öz ħanlarına tābi' turub Ĥıtaya ve Rusyaya mihman idiler, Aqmescid alınub Türkistan ile Rusya yağı oldıqda Rus yerinde olan Sardların yeriñize kit ya ki bize yazılıb bi' at it deyüb bu teklif ile ekseri Rusyaya fuqara olub qaldı ve bir azı yerlü yerine ktdiler Türkistan bir taraf oldıqda baz qaytub Qapal Almata ve her qal'ada qarar itdiler, Çöçek üstünde yürenler Dunkāni belvasında kitib Ĥıtay keldiki ile yine qaytub yetdiler.

Ama bizim ahali-i Noğay ba' zısı ticaret ile vağlabi⁵⁰⁵ ħıdmetden qaçub bunda kelmişler her iki fariķ ya'ni Sard ve Noğaylar Qazaqdan kız ħātun olub tenāsüllenüb evlādları bu isimde qalmışlar. 'Aşrı bir ise de Sardiyeniñ senesi bizim Noğaylardan birer devr burunraq keldiki evlādlarınıñ yaşından istinbat idilür, şöyle ki 1302 sene Şah 'Azim ibn Seya'qub⁵⁰⁶ nāmında bir çal vefāt itdi yaşı toqsan toqkuzda idi, Sard çalanıñ senede bundın esbaķı yoqdır bes ma' lüm oldı ki Sardiyeden 1200 Hicriye ħududında ferzend vücūda kelmiş ola. Noğay çalanıñ ibtidāsı 'an qarib yazılır. Ĥülāşa-i kelām 1200den muqaddem Çala Qazaq isminde ecnas varlığı cezmen ma' lüm degildir. Men iddi' a⁵⁰⁷ fi' iliyye'l-beyan

Noğay Çala Qazaqniñ Zikri

Noğaylarımızniñ ibtidā Qazaq içine qadem başdığı Miladın 1800den soñra olub evvelleri Mus'ayyed⁵⁰⁸ Ağa ibn 'Abdülmü'min Otarı, Velişah Ağa Qaşqāri, İsmā'il ve Ĥamid Ağa Menduşi, ve Şemseddin Ağa ve Bikçantay Ağa ve Ĥasan Ağa Ornaşbaşı, ve Ĥabibullah Şabbaşı, ve bizim kıble-kāħımız ve emsāli niçe zevatlar kelüb Qazaq içinde mallanub sodā ile Türkistan ve Taşkend qatnab yürmişler Qazaq içine kelen Noğaylarınıñ in aqđemi

Tevārih-i Ĥamse 25

⁵⁰⁴ Eserde اولماشکه şeklindedir.

⁵⁰⁵ واغلبی

⁵⁰⁶ سبيعقوب

⁵⁰⁷ ادعی

⁵⁰⁸ مسعيد

bunlardır. Hâzret-i kible-kâhımız mihriban bulurlardı Miladîñ 1810 seneler neyfinden Semeyke kelüb andan Qazaqğa çıkdık biz keldikde Uysun İlinde Mus'ayyed Ağa Nayman ilinde yuqarğı yazılmış âdemlerden iki üç kişi bar idi yaqında kelmiş olmağla hiç birleri oylanmagan tecerrüd hâlinde idiler, soñra her birlerimiz te'allük dâr oldık, evvel tevellüd iden ferzend 'Adilşah ibn Velişah idi 'İnneddin ibn Hâbibullah idi, bu iki uğul evlâd Noğayñ iñ aqđemi olmağla tankesq⁵⁰⁹ körüb künlik yerden ve arâ künlik yerden mehażż bunları körmek ve kuçağımıza köterib süymek üçün bi'l-qaşd barurdık birer hafta yatub mihman bulub qayturdık dir idi, eh.

Mezbür 'Adilşah 1300 Hicriye qabilinde altmış dört yaşında ve 'İnneddin 1305inçi senede yetmiş yaşlarında vefât itdiler, ama Mus'ayyed Ağanıñ Abdulmen nâmında bir oğlı bulub yaşda 'Adilşah 'İnneddinden uluğ ise de anası Uysun hatunı olmağla Mus'ayyed Ağa bunı tül alub Abdulmen evvelgi irinde qalmış uğul deyüb aqvaller muhtelif oldıqđan nâmı Çala Qazaq dinilse de aşlı aşıl Qazaq idiki ihtimal dağı cârider. Bu zât dağı üç yüzler hududında vefât itdi. El-hâşıl bu canibde Qazaq hatundın toğmış Noğay ferzendlerniñ tabaqa-i evvelileri bunlardır, ba'de Hacı Hasan ibn Hamid Dimla Hüseyin Hacı ibn İsmâ il Ağa ve bunlar berâberinde her birlerindin ferzend vücûda kelüb mezbürin iki Hacı hâlâ altmış yaşlarında bir hayatdurlar.

Yuqarıda yazılmış siyâqda Qazaqlar padişaha varıb kelüb Rusya ile yıl yıl ihtilaqları köbeyüb tâbi' olmağa meyl-i tamları körildikde mezbür Mus'ayyed Ağa himmet kılib Yedi Şuv İlinde bir töre ile Piterburğa bardı Qazaq içinde yürmiş Noğayların küllisini Çala Qazaq köterib ya'ni niçe ataları ötmüş aşlı Qazandın çıqıb Qazaq içine kelmiş anda hatun alıb usub onub bir tâ'ife il bulmuşlar bunlarda

Qazaq qatarında yazılsa deyüb 'arz kıldıqda iltimâsı qabul kılinub bu hüküm ibtidâ Ayküz ökrükine⁵¹⁰ cârî ve sârî oldı 'umumen obloş ve ökrüklere i'lam ve i'lan idildi, ol vaqıtde Çala Qazaq cinsi yoq idi barı yuqarğı yazılmış iki üç yaş balalar idi. Mus'ayyed Ağanıñ bu efkârı bir sebil 'âmme ve nef' tâme olub qaysı obloş ve ökrükde bulsun il içinde burundın yüren ve soñra kelen bi' pasbort Noğaylar barçası Ayküz Divanına kelüb Çala Qazaqmız diye yazılıb bilit aldılar. Bi'l-añire esmit galebe⁵¹¹ idib atasında ve anasında bir qatre Qazaq aralaşmayan aq süyek şaf şarı Noğaylarımız da bu laqabda qaldılar, mütercim kemineyi de Çala Qazaq dimeke rabta budur ya'ni atamızın Qazaqğa yazıldığıdır vâlâ validinimizde⁵¹² hiç bir cihetden Qazaqlıq olmayub ata taraf ve ana taraf babalarımız her ikisi Urnas başında anamızın anası Oğarnıñdur.

Çala Qazaqlarını fi'l-aşl atalarına nisbet Çala Noğay Çala Sard demek kerek iken yer suv Qazaqñıñ oldıqđan ata nisbeti anaya aşmışdır nitek kim 'Arablar memleketinde temekkün ve

⁵⁰⁹ تانكسقى

⁵¹⁰ اوكروك

⁵¹¹ اسميت عليه

⁵¹² validemizde olmalı.

te'ehhül iden i'cāmīñ evlād-ı muhteliğine idi. Şānī Mus'ayyed Ağa 'arzında Çala Qazaq diye yazdığı bu isme sebep olmuştur, ahırde yine yazılır. Hāzret-i kıble-kāhımız söylerdi Naymanñ Rusyaya mutābi' atı muqarrir oldıqda her ne ise burunraq barub bilkülenmek kerek ahırde bir söz yetmesün diyerek ilteri kıl Tibet kibi sodā pullarımını artub Semeyke bardım refiğ bayğa tüşdim ol zaz Rusya uluğlarına i'tibarlı ve sözi nüfuzlı idi, pasbort toğrusını bay ile maşlahat kıldım oğlı Şadıknñ baybetçelik yaş vaqti idi bay aña falan falanıçını alıb kil dib Rus töresine yiberdi. Töre keldikde benim sözimni aña aňlatdı. Töre didi ki barçadan āsān ve esheli⁵¹³ Qazaq qatarına yazılmaqdır deyüb 1830

388

niçe senede Simeyden bilit aldım Ayköz divanı şalınmadı ise de Ayköz ökrügi Qazaq içinde yüren Çala Qazaq deyü yazdı boluş ta'yin kılmadı ya'ñi falan boluşqa qarağan dimedi. Otuzbirinçi yıl yazında Ayközke Rus kelüb tüşdi üçünçi ya dörtinçi yılında tekrar Qazaq bulub simüz Nayman boluşına çentebay qol astına yazıldım anñ kilesi yazında Taşkendke kitib kırk ikinçi yılı yine qaytub Ayközge keldim dir idi. Taşkendke barıb qaytdığı Şir 'Ali Hān maddesinde tefşil yazılmışdır.

Mus'ayyed Ağanñ padişaha vardığı otuz üçünçi yıllarda olub atamızıñ otuzınçı yıl Semeyden alğan bilitinde Çala Qazaq deyü yazdığından bu madde beynü'l-meşir ya'ni sanatlar arasında meşveret kılınub qaralanmış iken ğayet mā Mus'ayyed Ağanñ sa'yi kuvveden fi'ile çıkarmış ola. Ba'zılar Mus'ayyed Ağanñ padişaha vardığı sevk-⁵¹⁴i töre ile olub bu töreniñ ğaramt⁵¹⁵ ya'ni menşür kağıdı yigirmi dörtinçi yılda virilmiş olduğunu söylüyorlar ise de ekşerniñ nakli Ayköz Divanı tüşdikden soñra deyüb bu şüretde seneyi yigirmi dört diyenler otuz dördten alşınmış⁵¹⁶ ola. Yağud Mus'ayyed Ağa Piterburğa iki def'a varmış ola. <Vallahu a'lem> Mus'ayyed Ağanın menşürünü Ayközi Hacı 'Abdullah bin Velişah oqub körmiş iken öz başına tarhanlık ve aqçe tağdan kışlavlık yer virildi deyü yazılmış başka söz yok didi. Senesini zabt idememiş. Sevk-i Töreniñ padişaha vardığı 1819ınçı yıl Ganvarda idiki Rusya tevārihinden müşebbit oldı töre faşında yazılır. Çala Qazaq yazılmaq nizāmı başlandıqdan yeñi zakon⁵¹⁷ çıqana kadar arası kırk yıla qarib olur faqat bu mahkemedem bilit alan Çala on miñçe olmuş diyorlar. Soñra şā'ir divanlarda daği yazıldılar ise de evvelik cihetinden ve keşret cihetinden ve bir daği Piterburğa varan ādem ya'ni Mus'ayyed Ağa bu divan ilinden ve bu hüküm anñ vesilesiyle olduğundan cümle Çala Qazaqnñ

389

⁵¹³ اسهلی

⁵¹⁴ سوك

⁵¹⁵ غرامت

⁵¹⁶ الشنمش

⁵¹⁷ закон; Kanun, yasa

ebul-kırası⁵¹⁸ Ayköz Divanı demek münāsibdür. Çünkü bundın muqaddem şalınan divanlara bu “Prava,, virilmeyüb soñrağılara ya‘ ni soñra açılmış divanlara virilmiş imtiyaz bunıñ tafilinde idi. Bu künde Çalasız avıl yoq eger küll-i Çala Qazaq bir caya cem‘ olsalardı mükemmil bir divan il bulurlardı. zira Qazaqniñ da burunğı yaqşileri bütün nöbet yaşlara yetüb zulm ve te‘ addiye başladılar ve hem teftiş ziyade olub boloşlarda her kimi yazmaqdan endişe ider oldılar şaliş ne kılğan birlen Rusyaniñ kemend ya‘ ni quruğındın⁵¹⁹ qatulur olmadıqına közleride yetdi bunıñçün işler tevekkele ketdi.

Babalarımız hıdmetden qaçub bunda kelüb Qazaq uluğlarına temellük kılıb Rus uluğlarına pullar virüb miñ bir bela ile necatılğa⁵²⁰ Qazaq bulub azadlığa yetmişlerdi atalar özleri ve şalbiye uğulları hıdmetden qutuldı hālā nebireleri tutuldı çünkü burun vaqitde köpisiden saldat yoğidi Türkistan ve Fergana yurtı serencam olana qadar bu serhadniñ müşcan ve kristiyandan⁵²¹ dağı saldat alunmadı bu tevessi‘ a atalarınñ evvelgi miñnetlerini isden çıkarıb Qazaq ismini naqş fehmleb ba‘ zı ‘ ayblarını dağı buña ‘ ilave kılarak bu namdan nefret idüb müşcan ve kristiyan buldılar yazıldılar. Maldar ādem köpislikke kirdiler ki bu birisi murızz-ı ‘ azim o ikisi derdalimdür⁵²². ‘ Aqıbet bu üç sınıftan dağı bu çitde çertmeye başladı ya‘ ni Miladniñ 1866nçı yılında tevellüd kılğan baladan başlab seksen yedide saldatqa alındı. Hāzırda ‘ umumen Qazaq halkı ve Qazaqğa yazılan Noğaylar hıdmetden boş olub lakin müstaqbelde bī-kār bulmasığı muqarrir iken bir niçe yıllar boştanlıq ğanimet diyerek müşcan kristiyan yazılmayanalrı henüz boloş defterinde yürmişlerdür. Sevk-i töreniñ menşürini kören ādemler mezkūr

390

menşürda Qazaqdan saldat yoq deyü yazılmışdır didiler o hüküm ebedi mi yā muvaqqıt mı ma‘ lüm degildir.

Köhne ādemlerden yaşlarıñ bir niçesi kelüb Qazaqdan çıksam deyü maşlahat şordıqda dimiş ki: Hay balam, bizler uluğlarğa murat ile tolı ve temellük kılıb bizim üçün niçeler qasem virüb küç ve meşakket ile Qazaq bulmışdıq deyüb bu yolda kören miñnetlerini yad ve tezkār idib Qazaqdan çıkmaya icāzet virmezlerdi.

Çala Qazaqniñ evveleri hoşhal ve ferağ bāl ile kiçinüb ağırleri bī mal ve faqir bī mecal oldılar bu iki hāle esbāb ‘ adideden başlıca sebep budur ki evvel vaqitlerde Qazaqniñ yürgen yerleri şehir ve qal‘ aya yırağ olub bazarlara varmaq kelmek bunlara ‘ asir idi ve ‘ ādet dağı degil idi her ne qadar kıymet baha ile bulsun özlerine kelen sodākerlerden alurlardı tüccarlar bundın istifade iderek rahış eşyanı bülend baha ile nesye virüb va kızıl qızı didikleri beyā‘ āt nā-meşrū‘ ile dağı şatuv idib anıñla fā‘idelenürlerdi hatta fark-ı tıym otuz tıym ve yigirmi beş tıyınge qadar koy tüşürmişlerdir. Bey‘ añ-ı ğabn⁵²³ ve fevāhişinde zara pervāsı olmayub neden olsa olsun muqaşşid mal köbeytmek idi. Bu cihetden inşaf babı mesdūd olarak öz bildikleri ile

⁵¹⁸ اب القراسی

⁵¹⁹ قوروغندین

⁵²⁰ نجاتلغه

⁵²¹ مشچان وكرستیاندن

⁵²² درداليم

⁵²³ بيعك غين

‘amel iderdiler. Şuruṭ bey‘anı⁵²⁴ i‘tibar itmeyüb ‘aḳd-i fāsıde kiderdiler. Şöyle ki nesye maldan bir koy eger ādemlerniñ zımmesinde ḳalur olsa iki ḳılıb üsmey ile alurdılar. Ḳazaḳ buña bir söz dimezdi dimeke mümkin de imezdi zırā sodākerler iliniñ biyleri ve büyükleri kibi ḳamçısı yuḡan, ḳolı ḳuvvetli, sözi ötkün avılğa kelüb tüşüb ile ādemiñ mihmanı oldıḳdan muḳābili bunlarını re‘āya ve zu‘fāsı ḥavfından ḥürmet iderdi. İşte bunların ḳazanan malı bu yoldan idi. Ama şoñra külliye her yerge ḳal‘alar şalınub her belde bazar ve her ḳaryede tüccar oldıḳdan Ḳazaḳlar özleri varmaḳ kelmek ile eşyaniñ narḫına aşna

391

ve özlerinden daḫi sodākerler çıkıḳ fā‘ideni ecnebiye yibermediler burunḡı kibi nesye almayub alsa virmediler bunıñçün çetden kelen sodākerler burunḡıdek bulmadılar. Ḳalḡan malğa üsüm⁵²⁵ şöyle tursun şatḳan izine zar ve ‘āḳıbet nesyedenden bizar oldılar evvelden ürḳānān āsān-ı kesbniñ aḫvāli böyle olıçaḳ ikinci ḫareketiñ ḫayli ve tedbirini bilene ḳadar elindeki sermayeden ayrıldılar bes iḳballeri idbāra dönüb malları evlādına belki kendileriniñ aḫir ‘ömrine kifaye itmedi olar vaḳtine yetmedi. Bu tenezzülle māde-i zāhir bu ise de ma‘nā-yı bātını taḫfif şer‘añ şe‘metinden mā‘adā bir şey olmadıḡında iştibah yoḳdır bunıñçün ya‘ni şeri‘atni yeñel⁵²⁶ şayub re‘āya ḳılmadıḡı üçün zararlı tiz zamān sirāyet itdi sermaye elden kitdi.

Nesye koy didikleri bu yılḡı ḳuzını yazğa koy çıkarıb virmek, kızıl ḳuzı didikleri bu sene ana rahmine tüşeçek <mā‘i> koy ḳılıb virmek, yeşil ḳuzı didikleri andan yine bir yıl mü‘eḫḫer olan ‘aḳiddür.

Fezleke-i Mollalardan

Ḳazaḳçı tüccar toḡrusında üstazımız merḫūm ‘Abdülcebbar ‘aliyye rahmete‘l-ḡaffar cenablarından bi‘z-zāt ve bi‘l-dihan iştmiş bir naḳilni teberrüken bu maḫalde yazmaḳ münasib körildi le‘al fā‘ideden ḫālī olmaz, ḳula. Buḫara-i şerifde bir niçe yıllar taḫşilden şoñra ḳarzdār bulub bunı eda ümidiyle uzaḳdan aḳrabamız olan Şarı Molla Ḥacıya keldim, anlar İrtiş Şuvı başında Ḳazaḳ ilinde sodā ile yürirlerdi, avılında ḳışladım kördim ki mu‘āmeleleri nesye koy ve kızıl ḳuzıdır, ‘acabā bu maldan ḡazālanub ḳutıla ḳılan ‘ibādet ḳandaḳ bulur eker bunıñla mübteli ādem az bulsa bekim taşlatmaḳ mümkin idi, cemi‘ tüccar bu mübādele ve bu mu‘āmele ile mülevveş iken bu belvā-yı ‘āmmenden bunları niçük ḳurtarmaḳ ḳaydına tüşüb

392

Aḫir kār buña ḳarar virdim ki Ḥudā selāmet ḳılsa ḳaytub Buḫaraḡa vardıḳda bu ticāretiñ cevāzına bir yol tabub bu yüzden bunları necāt ve nār āhiretten āzād eyleyim bu fikrimi ḫātırımda tutub Buḫaraya vardım, ibtidā şerik şerkā‘ilerimiz ile bir müddet kitāb körüşüb

⁵²⁴ بیعن

⁵²⁵ اوسوم

⁵²⁶ یگل

üstazlardan daği şorışub muhaşşıl müfti ki müraca' at lâzım keldi de uşbu mübaya' ada mehmâ emken ictihâd idib cevazına rivâyet kılasız deyü te'kid ve mihrânesini taqdim virüb ketdim, bir niçe künden keyin vardım mes'eleyi elime virdi <bey' mâ lem yera> bâbında mebni tevki' ve taħrîr kılib petmiş mihr başmış köñlim qararlanmadı ise de aldım. Çıkıb müderris aħundğa kösterdim ve münşe'ni söyledim, âri ma'küldir vâkı'aya muṭabıķ güzel rivâyetdir didi, vallahu a'lem aşıl kârını tamam źabṭ idemedi ya'ni sözimni tamam fehm idemedi. Andan fıkhda üstazımız Dimlâ Ramażan Aħundğa alub vardım tafşil kârını tamam ve tekrâr şorub rivâyetni körüb muṭala'adan soñra mihrâne virdiñ mi didi, bir altun virdim didim, tebessüm kılib maña virseñ idi du'â' alurdiñ virdikiñ boşka ketmiş deyüb bey' mâ lem yerañ şurût ve tariķni taħrîr kıldı ki fıkh okıyanlar ħafı degildir. El-ħaşıl Buħara-i Şerifde bu kadar tereddüd kılib bundın ħayri bir yol bulamadım, ba'de nan naşib bu imiş ki Simey Paladğa kelüb qararlandıķ mezbûr şübheli malıñ ħaynayan içidür bu ħinde kağıd aķçeden zekvetiñ vücüb va'dem vücübında 'azım münâzaralar olub bir cemâ'a naķdin maķâmına ħâ'im deyüb vücübı ile kâ'il ve bir cemâ'a a'nî Molla 'Ali müfti ma' ħarafdârehüm 'arüzdır niyet-i ticâret olmadıķça zekvet vâcib olmaz deyüb ħarafeyn her biri öz sözlerin tervice sa'y tām ve delillerin terciħe ceħd ve aķdām idib bizim keldimiz ile kıl ve ħâl daha ziyâdeleşdi bu iki mes'eleyi Ķazanda üstazımız Dimla Muhammed Kerim Ĥazretke yazdım, ol zât ħaṭ kılmış ħâzırda ħac niyetiyle sefer tedârikinde oldıħımdan kitâblara köb diħķat ile baķalmadım körilen kitâblarda nesye malıñ derselikli

nā ma'lūm ve akçeğa zekvet vācib olsa kerek, lakin bu huşuş dār-i İslām 'ulemālarından şorarmın söyleşürmin dimiş. Hacıdan şoñra haç kılmış ki mezbūr iki mes'eleyi beldeteyn-i tayyibeteyn efāzıllarından ve dārü's-selāmeyn-i İslāmbul ve Mışırın müftehir be ve mütebehhir 'ulemālarından şordım evvelgi yazdığımın ziyāde cevāb bulamadı ya'ni canlı malğa nesye virmek Hānefi mezhepde dersset degil ve akçeden zekvet vācibdür <velev lem yekün niyyetü'l-ticāret> dimiş ilā nesye ile mübtelā olanlar eker mani'a ve tereke mecāli yok ise Şāfi' mezhebin kazısından fetva alsalar haram-ı şarihdēn köre fi'l-cümle eshel olmağı ifāde itmiş, eh.

Bu mukālemenin vuķu'ı 1270inçi Hicriyelerde olub bunı bize söylediki 1286nçıda şerh veķāye dersinin bābü'l-bey' de idi. Yine bir dersin ahirinde bir müverrid ile didiki: şart-ı meşrūtdan münfek omamasına mā beynehümāda münāsebet-i tāmme derkardur eger münāsebet-i nākışa olsa maħal-i mümkinde ri'āyesi lāzım olub müte'azzirü'l-huşul olan maħalde mübāyin kibidür ya'ni etyanı ile mükellef degildür bunıñçün fevt olan namaz każā' ile emr-i kılınub bu ise vaķit ile namaz beyninde münāsebet-i tāmme olmadıkdandır. Vālā taħaķķuķ meşrūť bedünü's-şarť mümteni' dinilürdi şu kadar var ki bir ādem namazını kaşden każaya koysa aña cezā-i müterettib oldığı ri'āye-i vaķit mümkin iken müşāhele ile fevt itdiki sebebdendir vālā namazı ğayr-i şāhiħ oldığı için degildir. Bizim Bulğar memleketinde 'işānıñ edāsı bu uşule mebni ola didi. Eh.

Şefk-i ğāyib olmayan urında 'işānıñ saķuť ve ğayr-i sūķuťında edile-i ğayr-i mütenāhiye bilā inķitā' beş altı yüz yıldan bu yaķ sudralub kelmiş iken bu muhtaşırada anıñ izāhı lāzım körilmeyüb bu beyāndan murādımız merħūmnıñ kelāmını zikir ve merāmını teberrūken derc eylemekdür. Vālā bir tarafıñ ifādesini tezkih bizim kārımız ve digerinin delilini cerh bizim balımız degildür huşuşen bu kitābçemiz namaza müte'alliķ mes'elenin medħali daħi degil iken

meclis siyāķından bu kadarça ķaleme alındı. Zāt müşār-ı ileyh 1298 tārihinde hac-ı şerife kidib toķsan toķķuzınçı sene Tur-ı Sināda medfūn olmuşdır <'aliyye'-raħmete>. Haķķında yazılmış ebyāt-ı tārih mevlūd ve fevti şāmildir. Hezā

Li-Muħarrire

Deriğa bu fenā mülki nelerni kılmadı virān

Hemmeniñ 'aķlını alıb yürekeni dilni kıldı ķan

Ulūm bir ef'i ejder kim muķırr aña cemi' nās

Қıılır laķmanları laķma şabibler tapmıyor dermān

Var idi bu vilāyetde şebātlı üç zevāt ālim

İkevsı ötdi 'ālimdin birevsi ķaldılar amān

Bağa vardı ötkenler refiği bolsun imanı

Selāmet eylegey Allah üçünçi ‘ālimi ezmān

Yağın irdi rızā ḥāzret ötüb bu dār dünyādan

Közimiz yaşı kepmebdi işitdik bir ḥaber el’an

Ḥaber ol ğam eşer budur kelüb ḥaṭ Ṭur-ı Sinādan

Vefātı ḥāzretimniñ kıldı mü'minlerni serkerdān

O rıḥlet itmiş ekrem zāt ki ‘Abdulcebbar idi ad

İşidüb fevtni anıñ köñiller eyledi ğalyan

Bize üstaz idi hem barçaya üstaz küll irdi

Te'essüf eyleyüb külli işitkenler idib Afğan

Te'essüf eylemey nitün ‘adili şāz idi anıñ

Çadem ayrılmadı ašlā şeri‘ at rahdın bir an

Zamana çarasandın köb çarā'itde idi mümtāz

Niçe Çarılar aldındın ötüb ḥıfz eyledi Çurān

395

Ḥükümde ‘ādil irdi ol birer tutmadı ikri yol

Beraber irdi nezdinde façır şah aĝniyā erkān

Temelluğ tam‘ yoğ baya kibirlik kılmaz ednāya

Cemi‘ kārı doĝrıdı bilürdi cümleyi yeksān

Kemāalde irdi taçvāsı idi bī şübhe fetvāsı

Delilsiz sözlemezdi hiç sözidi ḥüccet ve burhān

Tikiç nef‘ hemmeler ki söziniñ derd te'şiri

Belāğatde bedāyi‘ de idi nāşıḥ faşıḥ lisan

Naçiri yoğ muḥābetde niçe fenke mahāretde

Ḥuşusān ‘ilm-i fiçhda idi ol baçır-ı kāl‘ aman

Zamanıñ şeyḥ irdi bir tamam maḥmūd şaffatıyla

Simeyde bir sütün irdi niçe vechile ol ‘irfān

Küni ta‘lim ders idi deli çikriyle ferş idi

Kiçeler raḥat olmazdı müdām yıĝlar idi keryan

Anıñ vaşf-ı kemâlâtın bitübmin baħr-ı din қаtra

Yazarmın қаysı bir fażlan tüketmekde telm ҳayrān

Bu ҳaşletler қılıb cezbī қalıbdır Tur-ı Sināda

Nazar raħmetleri tüşken maħalde қabş olıbdır can

Kitermiz barçamız aħır şebātı yoқ bu dünyādın

‘ İtā ile Hūdāvendim aña hem bizlere imān

Körir ki ol şerif caynı naşib it bizlere yarıb

O tofraqlar naşib olsa kişi hiç eylemez arman

Sa‘ ādet ol kişike kim müyessir olsa ol tofraқ

O caylar tüşse ҳātırge köñiller tolқınur hicāb

O zāt zī sa‘ ādetniñ tefe'ül sa‘ dına bu fāl

Bolubdır fevtine tāriħ mekānı mesken rızvān

396

Mekān mesken rızvān kelāmını ҳesab eyleb

Eger tarħ eyleseñ bir nun çıkar tāriħi bī noқşān

Daħi mevlūdine tāriħ қарarı cennetü'l-firdevs

Қарardın қaf yaқalsa bolur toғdıғına nişān

Resulniñ yaşına toғrı kelübdir seni hem anıñ

Niçe vechile fāli ҳayr bolıbdır sa‘ dına i‘ lān

İlahi yazıçı қalni sezāvar ile raħmet ña

Şeri‘ at tüzken irlerniñ bolubdır yolıda қurban

Temme

Ba‘ de

Simey Paladıñ meşhūr ‘ālimlerinden biri Dimlā Rızā'üddin şāni bu zāt idi ki vefāt oldılar. Ama bir ҳayat olanlardan el'an ma‘rūf medreselerniñ evveli Dimla Hacı Kemāleddin Efendidir ki ‘Ulūm-i Şitada mütefennin ҳuşuşen ‘ilm kelāmda ‘adimü'n-nażir ve ‘ilm-i tāriħ ve hey'etde bī ‘adil ve bī meşil zāt olub eyyām ҳāzremizde vāқи‘ mes'ele-i uzħiyede yazan risālesiniñ bir iki қıт‘asını bunda derc eyledik ki adını tefetṭun iden ehl-i idrāk müşār-ı ileyhniñ fażl ve fezā'ilini andan ez‘ān ider.

Mâ Kavle

Ve'n-nizâ' fi diyâr nâ hezâ fimâ beynü'l-'ulemâ' fi mes'ele-i tazhîyetü'l-bedene evâlibkare ma' zimmü'l-meyyit lilâhyâ' ve iştehir iştihâran tamâ hatta se'levâ meni mine'l-'avâm ve ihdâ ba'd ve ahd 'inzam emvâtinâ lilâhyâ' fi tazhîyetü'l-bedene evü'l-ğabre em lâ ve kad qâlvâ se'linâ 'an ba'zü'l-'ulemâ' heze'l-mes'ele fâcâb ni'am ve enâ sem'inâ 'an ba'z âhir ba'demü'l-cevâz fetreddenâ fi teşrikü'l-meyyit lilâhyâ' fi'l-tazhîye kalet lehüm fi'l-cevâb ba'd tettebbu' qavlü'l-fikhâ' bi-ğader ve sa'y ve bi-ğader mâ teyessür li

397

Mine'l-ketb in zebhatim izhîtkümü'l-bedene evü'l-bağara ma' zimm meyyitküm lilâhyâ' yaqi' hisse küll ve ahdküm mine'l-üzhiye 'ind imâmenâ'l-a'zim bi-tariğü'l-istihsân velâ yaqi' 'in ahdküm bi-tariğü's-selbü'l-küllü 'ind-i imâmenâ's-sâni İmam Ebu Yusuf lâmin hayküm velâ min meyyitküm ve bi-hezâ'l-tariğ üzhîtküm yaqi' 'aliyyü'l-ğilâf ve imâ in zabhetüm 'ala meyyitküm 'aleyğde kebşen ev hayre mine'l-bedene evü'l-bağara 'ala hayküm fağat yaqi' üzhiye meyyitküm izâ 'ala hezâ'l-ğilâf ve imâ üzhiye hayküm min ğayr zimme'l-meyyit yaqi' üzhiye salmâ 'inne'l-ğilâf muvâfağan li-mezheb hüve'lâü'l-e'immetü's-selâse ve zefer rağmeğüm Allah Te'âla hezâ hüve'l-evfiğ ve't-tatbîğ ve'l-cem' bey-i mezheb e'immetenâ's-selâse hezâ mâ hüve'l-ğaç 'indi ve Allah Sübhâne ve Te'âla a'lem.

TAMAMEN ARAPÇA 398,399,400,401,402,403,404 dahil

ve daği Damla Aḥmed Veli Aḥunddır ki beled-i Simey Paladıñ ‘ulemâlarından mütefennin bir zât-ı ekmelü’l-şaffât olub beled-i mezbûrîñ binâsına müte’allık yazmış tevâriḥçesiniñ dibâcesini bu ‘ibâre ile tezyîn ve terşîḥ itdikini bize yazıb yibermiş idi teberrükenburada derc idildi:

Bismi’l-raḥmanü’r-raḥimü’l-ḥamdu’l-lah rabbü’l-‘âleminü’z-zî faẓl ba‘zü’l-buldân ‘ala ba‘zı bi’l-mesâcid ve’l-cevâmi‘ ve bi-şi‘â’irü’l-İslâm vezinü’l-mesâcid bi’l-minber ve’l-miḥrâb ve’l-ḥaṭib ve’l-imam ve ecir aḥkâmü’ş-şerâyi‘ bi’l-aḥund ve’l-muḥtesib ve’l-‘ulemâü’l-‘azim ve’l-şalavat ve’s-selâm ‘ala resulü’z-zî sinne’l-şalavât bi’l-cemâ‘a fi’l-mesâcid efzâlü’l-beḳ‘a ve’l-maḳam ve ‘ala âle ve aşḥâbe’l-berre’l-kirâm eh. Yine terceme-i ḥâli bâbü’l-hemzede taḥrîr idilür.

Ama kenc ve yaş mollalardan ḥâzırda meşhûr ve ma‘rûf olanı Molla ‘Abdulḥaḳ Efendidir ki taḥşili medine-i münevverede olub uşbu on dörünçü ‘aşr evâ’ilinde Simey Palad beldesine kelüb üçünçü raḳam mescidde imam bolmışdır bu mescidniñ medresesi mekteb menzilesinde iken bu zât keldikden soñra ‘ilm-i uşul ve fûrû‘ oḳulmaya başlayub ḥuşuşen bu memleketde körilmemiş belki işidilmemiş ‘ilm me‘an ve bedi‘ ve beyân fenleri taḥşî idilmek ile berâber talebeleri ‘ilm-i ḳara’imde daği kesb imtiyaz itmişdir istimâ‘ımıza köre şâhibü’t-terceme Efendiniñ sa‘y ve icthâdı kemâlde olub tafşil ḥâli iḳtişâd üzere maḥalinde beyân idilür. e bunlardın mâ‘adâ daği her mescidiñ imam ve müderris ve mü’ezzinleri vardur ki ba‘zını körmiş isek de faẓlı ne derecede ve ba‘zını körmedikimizden vezni ne mertebede oldıgını bilemeyüb ezhemün cihet nâm ‘aziz ve kelâm-ı lezizleri bu te’lifçemize derc idilmedi Ḥudâ selâmet kılsa ‘ömrimize müsâ‘de virse her birleri birle körişüb ef‘âl ve etvârını bilişüb soñrağı mecmû‘amızda münâsebetiyle yad itmek emelindeyiz inşâ’-Allah Rabbü’l-‘âlemin.

Yine şadedimizden ḳalmayalım, bu eşnâf-ı mevşûfe ve ecnâs-ı ma‘rûfe ki a‘ni Çala Ḳazaḳlardur ecdâd-ı imcâdları aşıl Noḡay olub bunlardın mütevellid çalanıñ bir niçeleri nâm be-nâm şadr-ı kelâmda söylenüb keḳti evvelde kelen Noḡaylarıñ iñ aḥırde ḳalanı bizim kıble kâhımız ve daği Velid Ağa didiki bir zât idi mezbûr Velid Ayközde her sene divânğa kelüb atamız ile körişüb köhne Noḡaydan divânda Ḥalid ḳaldı kırdı Velid ḳaldı deyüb Ḳazaḳlar sec‘ ve ḳâfiye ile söyliyorlar diye muṭâyibe ḳılışurlardı eb çalanıñ iñ aḥırde vefât idenleri bu iki zât olub mundın bu yaḳ nefsi çala nesil ve fûrû‘larına eb ve ced olurlar. Bunlar evvelde Çala Ḳazaḳ deyüb söylenüb bilitde daği Çala Ḳazaḳ yazılır idiler 1850nçençi seneler idi ḳal ve Kıristiyan azâd oldıgı nızamda çala dinilmeyüb bunlar da Ḳazaḳ deyüb söylensün ḥükmi i‘lân olmuş ise de ağızlarda bayağı çala ismi bâḳi ḳalmışdır. Başda yazılanlarıñ eline sviditilstva⁵²⁷ ya‘ni küvâh nâme kağıdı virilüb Şaf Ḳazaḳ ile Çala Ḳazaḳları bunıñla imtiyaz eyledi bu imtiyazdan müdde‘âna idiki henüz bilinmeyüb elimizde bir dânesi var ki bu ana ḳadar nicesi körilmedi Allahu a‘lem bunları Ḳazaḳdan ayırıp evvelgi ḥâline ya‘ni müşcân ve kristiyan ḥıdmetine ḳoymaḳ efkârıyla virmiş iken teklife ḥâcet ḳalmayub ekşer Çala Ḳazaḳ öz iḥtiyarınça yazılmaḳda oldıgından bu kağıdıñ ya‘ni sviditilstvaniñ ḥükmi mestûr ḳalmışdır

⁵²⁷ свидѣтельство

eger bu vakte kadar müşcân ve kristiyana yazılanlar olmasa idi elbette o kağıd hükmini icrâ ider idi hâlâ bizim elimizde olan sviditilstvada 1834inçi yılda yazılmış Çala Kazak diye yazılmışdır, 2691inçi nomır. Nükta: Evlâdı fi'l-ḥaқиқate ataya mensüb olub Çala Sard ve Çala Noğay demek lâzım iken 'ala ḥilâfü'l-uşul ana cânibine ilḥâk idilüb Çala Kazak dinildiki vaṭan i'tibâriyle olmuşdır deyüb yuқaruda yazılmışdı, lakin aşıl mâde ata ṭarafdan olduğıçün Çala nisbeti ana ṭarafa birilüb Çala Kazak dinilür ya' ni

407

aşlı Noğay Sard idikinde kelâm olmayub ana ṭarafdan çalalık var demek olur eger Çala Noğay Çala Sard dinilse idi kâmillik ana ṭarafda olub nâkışlık ata ṭarafda olmaқ lâzım kelürdi.

Altı Şehir ahâlisi buña çalgurd diyorlar, çala uru' demekden ğalaṭdur. Anlarıñ zebânında ḥuruflarını muқaddem mü'eḥḥir söylemek vâfir tabılır, meşelâ bu riyâyı bu yere, ruḥşatnı ruşat, deryânı dayre, kibi kelâm köbdir.

Prikaz İski Divândan Yañğı Divânğa köçdiki ve Andan Noğay Divânı Bölünüb Çıķıb Mescid Şalındığı Beyânı

Bu cânibde maḥkeme açıldığı ile hükümetden her ṭarafa i'lân nâmeler neşr oldı kim ki imâmetlikni ṭâlibdir Ayköz Divânına varsun didi bu ḥaber ile çilbe uyazından Dimlâ Muḥammed Şâdıқ Ḥazret ibn Molla İsmâ' il Müftiye varıb ukaz alub bunda keldi ḥazretniñ yoldaşı Molla 'Abdurraḥman ki Uzun Molla deyüb mülâkķıb idi bu zât söylüyor miladıñ 1840inçi Aқ Sıçқан Yılı kışında üyden çıķıb kelüb kışnı Simeyde ötkerdik yaz başı Şıyr Yılıñın evveli Ayközge keldik o künde bikit yolu Ağadır Tağından yürirdi İslı Divânğa kelüb tüşdik prikaz anda idi divân başı Nokulof isminde bir mayor⁵²⁸ idi aña kirib yolķdıқ şoraşub bilişdik o daḥi çilbe uyazınıñ âdemi imiş ḳal'ada Noğaydan Münaf isimli bir ḳârit kişi ve tüccârdan Naşibullah Bay bar idi üyleri zimmânke ḳoraları çarbaқ idi bazar dükkân yoқ tab taқır, ön poṭı beş şom baқır idi, aşlık ve her iḥtiyacât Simey Paladdan alınub turırdı, bir cânibden bu 'usratlık ve bir cihetden Ḳazak içinde Noğay ile körişmek ve Ḳazak Uluğlarına tanuşmaқ kerek olduқdan ilkâ çıķdıқ bik Çoyun Baynıñ vefâtı yılı iken Berk Ḳara Tağında aña varıb fâtiḥa kıldıқ ḥazretke

---

⁵²⁸ binbaşı

bir yaşı at ve bize bez donan berdi. Cabay Han ile avılda körişdik, andan Habibullah Ağa avılına keldik Qazaqçı savdäkerniñ içinde iñ zenkin ve maldarı bu idi, üstimize aq kuş tikib berdi Sulıtabay Töre Camantay Töre Davud isimli bir şadır töresi ve ‘Osman Töre yaş yikit vaqti idi ve Qazaqniñ ma‘rûf âdemlerike emsâli caqsılıq boloş şatumqıl aştarsına ve ğayrihüm barçaları kelüb hâzretni ziyâret itdiler, el-hâşıl kış bolsa qal‘aya kirib yazında Qazaqda yürüb bir niçe yıllar ötkerdik Töme Yabmekit İlineçe kelüb Meñlüğul Bay Seyfullah Baylarğa mihmân bolub kaytdıq, biz kelmiş seneniñ evvelgi yılında ya‘ni 1839ınçı yılı yazında Ruslar yeñi divânğa köçe başlamışlar iken ikinçi yazında kripis soqılub prikaz dağı köçdi, hâzret ildeki Noğayları qal‘aya kirmekke teklif ve naşihat kıldı söz tiñleb her birleri yeñi divândan üy şaldılar ve şatb aldılar az yıl Rus divânında Ruslar ile aralaş turdılar, müteveffalarını Ma‘mür Şuv boyuna tav kırına koydılar ol cayda kırk illi kadar Müselman mevtâsı medfündür, ba‘de Ruslar ile aralaş turmaq münâsebet körilmeyüb kripisden yuqaru bir caya oturmaq meşveret kıldıklarında hâzretniñ re‘yi divândan üç dört çağırım yuqaru Narun Şuvı koyğanında oturmaq maşlaht körilüb çünki bölündikden soñra ‘ala hede bir qarye bolur isek bazar baqqal qaşab ve her ihtiyâcât özimizde tabılır didi ise de savdâkerlerden ba‘zıları bizlerniñ ekşer eşmez Ruslar ile oldıqdan barmaq kelmek meşakkat olur huşušen şuvniñ taşu vaqitlerinde bi‘l-külliyeye işden qalurmız diye kripisden bir çağırım yuqaru orun alub 1848inçi Miladiye iñ evvel hâzretniñ üyi ve Naşibullah Bay şalındı kırk tokkuzınçı sene Muhammed Raħim Baba âdemler Çetreçi Molla diyorlar aniñ üyi ve Yusuf Ağa Tazulı üyike bizim kıble kâhımız almışdır ve Seyfullah Bay bunlar barçası Rus divânındağı üyelerini köçirib bunda keltürdiler ve ba‘de zalik Muhammedyar Bay ve Terciman Han

Seyyid Ağa ve ğayrihüm keldiler, bizlerçe Noğay divânı Rusça İslabutke nâm virdiler, Naşibullah Bay bir mekteb hâne binâ kılib mescid şalınana kadar ol hânede namaz oqulub ve hem balalar oqutılub turdı, illinçi sene Simeyniñ Hacı Tımbay Bay mescid binâ kıldı, eh. Kelâm Uzun Molla.

Uşbu mescidniñ padraşçiki Muhammed Şah nâmında bir âdem bolub otuz sikiz yıl soñra ya‘ni 1888inçi yıl yine padraşçik olaraq Çöçek mescidimizniñ ta‘mîrine bunda kelmişidi, bu zât söyledi ki Ayküz mescidiniñ levâzımâtını meşelâ yıgaç timur işük terze esbâb azıq üste ve hâdim ve cümle madde Simeyden alınub yüz illi ‘araba ile bir def‘a kelüb tüşdik ta‘mîrniñ tamamına yakınlaşub kilesi cum‘a namaz oqulur ümidinde idik qapal farafa ötüb varan bir mühendis <Arhitektur> mescidimizni körüb feşadqa <palanğa> toğrı kelmiyor diyerek işden toqtatdı kiçesi Naşibullah Bay barub sözleşüb bir benaras çapan, ve yigirmi beş şom aqçe birüb köñlini tabdıqdan soñra irtesi kelüb imdi tizlik ile tamam kılıñız ba‘de‘l-etmâm bozılmaz deyüb lakin terezeniñ bir cayına ‘alâmet koydı ki aldınğı bölmede artuq tüşen râm aniñ nişanıdur. eh <kelâm Muhammed Şah>

Yine Uzun Molla sözine rücu idelim. Ba'de Qızılcarı Murtaza Bay maqşud⁵²⁹ bir taş medrese şaldı baylarınñ himmeti ve hazretniñ sa'y ve gayreti ile etraf-ı cevānibden talib ve talibān cem'olub qış eşnasında iki medrese tulu şakird olurdu 'ağāyid mertebesineçe ders oqıldı bu aralıqda şabanıñ şahı Ahmed İsan kelüb hazret aña kızını virüb bu zahir ile qal'ada Noğay kırdā Qazaq huşušen Bayqara İli küllen müreyyid muhalış oldılar 'ilm-i zāhir ve 'ilm-i bātın her iki gel bu divānda açıldı boy hoşı etraf-ı erba'ya saçıldı bu kız ve birle Qazaq içindeki Noğaylar buram buram kelüb dükkandarlar Rus divānında Qazaqça savdakerler bu divānda qarar itdiler iki divān

410

bir mahalle hükminde namaz-ı Cum'a ve 'ıydını mescidke kelüb oqur idiler Müselmanlarınñ 'adedi az devletleri Çinden artuq degilse de sehvāvetleri bu küngi illi miñ yüz miñliden bülend ve ihsānları ziyāde idi şöyle ki her pencşembe şakirdlerge ziyāfet yedirmek hamam ya'ni munçe yağub yuvındırıp kirinikidermek qış bolsa medreseniñ ötün şuvını tayyar kılmak şogum vaqtinde koy şıgır biye virmek ve qış ortalarında daħi it may çay ve Simeyden bazarçıları keldikde on nan kibi me'külāt hatta qalem qara ve kağıdlara dekin virüb böyle hayrāt iderlerdi yaz bolsa aq üy tikib avılğa çıkmak yırağ yavqđın kelen misāfirlere miħmān nevazlıq kılmak qadar hāl ba'zına at ve ba'zına ton keydirmek kibi körkem 'ādetleri var idi erbit ibanpoş didiki derdni qat'an bilmezdi köterme qarz digen keb ašlā bolmazdı az köb bolsa barı özleriniñ idi qana'atlık vaqit hoşlik ile kiçinürlerdi. <İntiha Kelām Uzun Molla>

İmdi öz bildikimizi yazalım zirā bundın yuqarğı iħbār bizim vücūdımızdan aqdem ve ba'zısı şabi lā yefhüm vaqtimizde oldıqdan gayriniñ naqline ihtiyāc bırakmışıdi. Yuqarğı yazılmış zevātlardan soñra Şadıq Bay kelüb iski yıgaç medreseni yaqışlı idib tecdid ve mescidniñ şimālinde bir 'ıydkaħ ta'mir kıldı bu zāt bir şahib hayrāt ādem idi divānga kirdikden soñra beş altı yılda artuq turmadı yaşı kırkniñ içinde illige yetmeyüb vefāt itdi. Ferzend yoğidi yurtında iki hātunı qaldı malını Qazandan ağaları kelüb aldı. Marazında hac bedel ve gayri vācibāt ve nevāfilleri üçün yedi miñ şom kümüş rusı vaşiyet ve efrāz idib ve bundın mā'adā İstanbuldan vaqf-ı kitāb aldırmağğa miñ şom aqçe çıkarmış idi bu emānet qapalını İbrahim Bay hac ketdikde aña virilüb o ādem yolda vefāt itmekle aqçe ve kitāblar elden ele, qoldan qola kiçüb barı bir tefsir tıbyan, ve bir ibnü'l-ābidin

⁵²⁹ مقصودف

ve bir lügat kitabı Vançulı keldi bākisi bī derk ketdi. Şadık Bay ‘Abdurreşid oğlu yeñi tazlarınığur vefatı 1862nçı yıl Aprilde idi Hüdā rahmet eylesün.

Ƙal‘amız yukarıda yazılmış haşletler ile on on beř yıl miđdārı kōrilib turdı ma‘lūmdır ki insan bir ĥalde bir Ƙarar olmaz az yıl içinde baylarınñ niyeti özgerib himmeti azaldı bunun ile turmayub iřsān mā sebaƘlarını minnet Ƙılarak talebelere til uzadub imamlarını da azarda ĥatır itdiler bu sebebden devletleri de zevāle yüz tutdı. Hāzretniñ de yaşı yetmişden ařub beƘāya ketdi zıkr idilmış ĥālete ĥasene küllisi ke'n lem yekün olub bitdi. Hāzretniñ vefatı 1865inçı yılda idi. Raĥmetu'l-lahe ‘aleyh. Merĥūm bu ūstazımız bu cānibde olan ‘ulemālarınñ eşref ve ekmelidir řākirdlerinden kōb ādem ilge ƘıƘıb Ƙaralmıř ƘazaƘiyeni İslām ile aƘartmıřdır cümleye ūstaz olan ve sülūk Ƙılan bir taƘiy ve naƘiy zāt menƘabet řaffāt idi Ƙıř künü kiçeler uzaƘ vaƘitte medreseye seĥerden kirürdi namaz fecre dek unmużec ve kāfiye dersini virirdi ba‘de'l-iřrāk mescidden bī vāsıta yine medreseye kelüb fıƘıh mantıƘ ve ‘aƘāyidden ders aytub sā‘at on birlerde ve ba‘zān peşinni oƘub Ƙayturdı istirāhati faƘať zuhr ile ‘ař beyini olub ekşer eyyāmını ravza ile keçirirdi. Ba‘dez řam ‘ařāya Ƙadar ve ba‘de'l-iřā‘ daĥi bir vaƘte Ƙadar Ƙarā‘it miřř Ƙıldırırdı yigirmi beř sene ders ve imāmetlikde ‘ōmrini ötkerib vefatı ba‘dında oğlu řeyhū'l-İslām ƘaşƘardın Ƙaytub cay nişini oldı imtiĥāna varıb aĥundlık rütbesini alub keldi lakin eyyāmında medrese mekteb menzilesine tenezzül Ƙıldı. Bu eřnāda mescidniñ ihātasını ĥacı ‘Abdullah řofi ibn Veliřah ĥıřt ile tecdid idib taƘta ve yıĥaçı ile vazarda bir lafke vaƘf Ƙıldı mescidniñ řem ve otunu ūçün. Aĥund yigirmi dōrt yıl imāmetlik ba‘dında ĥacı şerife kidüb Hicretniñ 1306nçı Zū'l-ĥiccesinde Minada vefat itdi Hüdā

rahmet eylesün. Men ba‘d medrese mekteplikden daĥi Ƙalub bi'l-külliyeye fenā ve ĥālā olmiř iken ĥalā ĥacı ‘Abdulsettār Bay himmetiyle mekteb hey'etine kirdiki mesmū‘mızdur. El-ĥālete heze mescid-i mezbūrniñ imamı Molla ‘Abdullah olub ĥazretniñ kence ya‘ni töbçük oĥıdır.

Divān Tüşdikden Başlab Bu Ana Ƙadar Mü'ezzin Olanlar Bunlardır

Mescid binā bolmazdan muƘaddem mülk aĥa didigi bir ādem ezān oƘurdı mescid binā boldıƘdan řoñra evvel mü'ezzin Selim Can Babay boldı şümme Molla ‘Abdurraĥman el-mülaƘƘıb Uzun Molla bu orunda turdı, şümme Molla Serāceddin bu ĥıdmeti edā Ƙıldı. Uzun Molla ki bu fařlıñ bir rāvisidir 1308inçı Hicriye Ramażanında yaşları seksenden tecāvüz Ƙılıb Baĥta Ƙal‘asında medfūn oldı. Molla Serāceddin Aĥa ki ezānda avazı bülend namaznı tamam te'enni ile edā iden ve Ƙurān-ı kerimi ĥoř maƘam ve ĥoř ilĥān ile oƘıyan zāt idi yaşları toĥsan altıya yetib 1313inçı řa‘bānında vefat itdi. ĥālā mü'ezzinlik levāzımında ĥazret-i merĥūmnıñ bir oĥı Molla Laťif turmışdır.

Rus Divānında MuƘim Müselmanlar

Lafkeçi <Dükkānçı>lar evveldin Rus Divānında turub savdālarını ūyden řatu ider idiler. Nerse řatılan ūyniñ ūstine Ƙızıl burlatdan ‘alāmet ya‘ni ‘ilm tikerdi ādemler savdā ūyi idikini

andan bilürdi Hicriye 1280inçi senelerde uşbu küngi oruŋa dükkân lafke şalınub bazar boldı üyde şatu kılmak memnû idildi. Bu bazar bolmuş küce evveldin lafke şalmağa maşşüş ve ta'yin kılnub vâsi' qoyulmuş idi. Müselmanların istikâmetleri iki cayda ise de Cum'a ve 'ıydını Noğay divânında cem' bolub oqurlardı. 1297nçi sene hacı 'Arabşah Ağa Rus divânından bir üy qura alıb anı mescid ve bir

413

tarafını mekteb hâne kıldı 'ala hede bir maħalde boldılar. Bu maħallenin ihdâsı yeñi olmağla imam ve mü'ezzin, ve müderris, ve mu'allimlerini tafşil hâline taşaddi kılnmadı ise de bunların mü'kili ve mescid ve medresenin müebbisi olan zât eşrefü's-şaffâtı yazmayub kaldırmaq yazık körinür. Bâni mescid olan Hacı 'Arabşah Bay ibn Muhammed Şerif eyyâm-ı hayatında misâfirpürür ehl-i şürüt ve şehâdan olub mescid ve medresenin terbiyesinde kuşurlıq kılmış degil idi lakin böyle şevâb-ı ebedinin terbiyesinden fuzelâ qahtlık yıllarda ahâli beled ve eţrafının fuqarâsına her kış niçe yüz âdeme üç dört ay aş nan bermek ef'âl hissesini icrâ ve iltizâm itmişdir. Bu zât fi'l-aşl Kazanın Taşkeçü qaryesinden olub beled-i Ayközde pul tabub el'an kal'a-i merķūmnin birinçi bayı budur. 1306nçi sene bir oğlı ve imam şeyhü'l-İslâm hac-ı şerife kidib dârü's-selâm İslâmbulda kümüş hanuy hazretlerine inâbet kılıb yaşlıkdaki bal soy baylıkdaki mal boy emşâli fi' illerinin küllisinden tevbe ve rücû idib savdâ ihtiyarını oğullarına virüb terk-i dünyâ kılmış kibi dâ'im vird evrâd ile meşguldir ne yerde bir yaşlılık iş ve ne cayda bir yaşlılık kâr o mekânda var deyüb işitse aña dâhil olmağa tâlib ve öyle şevâba râğib bir zât zû'l-ħasenâtdur. Her vaķit Medine-i Münevvere medreselerine aqçe yiberib ve bundın ğayri daħi köb urınlara iħsân itmek 'âdetini lâzım bilmişdir bundın ötiri nâmi ıraqlara ketmişdir şöreti kemâle yetmişdir. Hudâ maqşadını maqbul ve muţallibini mebrür eylesün barıb şâhib ğayrâtın cümlesine sa'âdet dârin müyessir bād bi'l-nün ve's-şâd

İstitrâd

Divân yikiri beş yıl miqdarı Ayköz Divân maħkemesi ismiyle turub ba' de Sirgipol nâmina taħvîl ve bunıñla söylenmek emir idildi ise de adreslere

Sirgipol yazılıb ağızlarda henüz evvelgi ismi bākīdir. Ayköz didikimiz bir nehriñ nāmı olub Tarboğatay Tağınıñ şimalinden neb'ân ider iki üç merhale keldikden soñra toğrı ğarba saylan ta İski Divāna qadar varıb andan cenūba meyelan iderek Arğınatı Tağınıñ berāberinde Balkaç Bahiresine tōkilür mecrāsı beş yüz virset vardur yaz künlerinde şuvı az qalur ise de evvel bahar taşqunda perahud, papur yürer mertebede tolu ve şiddetle aqar, ahāli-i qal'a 1260 Hicriye neyflerine qadar igün ikmeyüb aşlıq hemen Simeyden alınub turırdı mezbür tārīh içinde Ruslar Qalkutı Boyuna igün ige başladılar iki üç yıl soñra Noğaylar qaravıl töpe dalasına çıkıb toğum saqđılar yine altı yedi yıl soñra narun şondan toğam alub ulca Murād Tağı itekinde çobar ayğur ve ol eṭrāfiñ bulaqlarına ikdiler, toğsanıncı Hicriyeye qadar aşlıq puṭı bir şomdan kemeymeyüb bir şomnı arzan körüb alurlardı, men ba'd qal'anıñ eṭrāfı kem kem zīrā'at ile muḥaṭ ve memlū olub Arucar ve Lepsi nevāhisinde sākin Ḥaḥullardan daḥi yıl be-yıl aşlıq kelmeki köbeymek ile buğdāy puṭı otuz tıyın yigirmi beş tıyına qadar alınub şatılıb ḥālā aşlıqniñ arzan qal'alarınıñ birinden ma'düddur qal'anıñ bināsından bu yaq şuv taşqun vaqıtde qayıq ile kiçürilür iken 1300üncü Hicriyede İslabutkeniñ yuqarusından bir köprük şalınmış iken taşqun iki yıla qoymayub aqzıb ketdi, Ayköz yek nazırda iltifata alınmıyoz az şuv ise de vaḳti ile uzını tanatur körenler bunıñ zāhir qaltını qoyub bāṭın qıvvetini mülāḥaza ile işini muḥkem ve kārını müstaḥkem qılmaq kerek ki ḥāşā imkāki zāyi' miḥneti hebā' olmaya fāfehüm. On üçüncü sene yine şol caydan köprük şalınmışıdı bir taşu ile işini tamam itdi eşer qaldırmayub alub ketdi

Nükte, evvelde körilmeyen bir işini maḥal şatmaq tarafımızda olan sāde ahāliniñ başlıca bir 'ādet-i 'ātiqası olub binā-i 'ala hezā Ayköz

şuvınıñ nefsinden qadimde qazılmış ḥarīk ya'ni tuğam eşeri ma'lüm olmadıqdan eker mümkün ise burunğı ādemler şuv çıkarıb igün şalurdı şāyed bir 'alāmeti qalurdı bu şuv simāb kibi sınıb şartqa çıkmaz deyüb ve ba'zı qaritler buña uyursak ad qoyub cinsinden ayrılmaz ülkeden çitke qayrılmaz, diyerek maqaller söyledikden kimse bu şuvdan cedvel tartmağa cür'etlik itmeyüb biḥāle qalmış iken 1300 ḥududından bu yaq niçe caydın tuğam tartub şuv aqzıb el'an Ayköz boyınıñ köb cayları zīrā'at ile memlū ve ḥayli iller derāmet tapub memnūn olmışdır.

Te'lifçemiz buraya kelinçe ki 1314inçü Hicriyeye muşādif olan 1896nçü Milādiyede mezbür beldeniñ aşıl sekenesi nüfus yüzinden miñ beş yüz miqdārı ve mülḥaqatıyla iki miñe bāliğ olur, ḥāne ḥesābı arğı yaq beriki yaq mecmū'ı üç yüz 'aded vardur, bunıñ şüleşāni Qazaq Rus ve şuluşi Noğay Qazaqdan mürekkeb İslām olub mujūq ve Ḥıristiyan muṭlaqā yoqđır.

Ayköz Qal'asike vaṭan-ı aşlımız ve maskaṭ re'simiz oldıqdan bildikimiz qadar bunı tafşil yazdıq Ayközden soñra şalınan qal'aları daḥi ṭarda lillbāb iḥtişār üzere beyān idelim bunlardur.

Kök Tirek Divanı

Ayköz Divānı tüşdiki ile eṭrāf-ı cevānibden Qazaqıye fevc fevc tābi' oldılar hūkūmetiñ bir maḥkemeke aşıł vaż' ısı on boloşdır ziyādesiyle on beş ve yigirmi boloşa qadar tereḫki kıılır Ayköze tābi' olan Orta Cüz' İli bir divānga köblik kıılıb Hicretniñ 1250nçı senesi bunıñ şarķında iki yüz virset miqdarı mesāfede Kök Tirek Divānı şalınub Merun İli küllen aña virildi. Rusça Kukbaktıy dirler edrislere böyle yazılır İrtiş urında yuḫarusında Caysan Kölineçe cayrab Hıṭay tevābi' Qazaqdan bir niçe tā'ife ilini qararub mükemmil bir maḥkeme boldı, bu qal' ada evvel imam Qahraman Molla ve anıñ oḫlı şümme Molla Menaf idi 1309ınçı sene vefātı ba' dında oḫlı Caykiri oldu.

416

Qafal Qal' ası Binası

Rusyanıñ bu cānibe qadem qoydıḫı faqat Qazaq qaşdı olmayub Türkistan Taşkend eyyāmını taşarrufına kıçürmek efkārında oldıqdan ibtidā ilatiyesi tābi' idib yolları te'min itmek hūkūmetiñ başlıca muṭāla'ası idi, çünki böyle kılmayub toḫrıdan toḫrıya ' asker yollamaq ' asir ve zahire yitgürmek ḡāyet ağır idi bunıñçün her yigirmi otuz virset caya bir bikit ve her münāsebetli yere bir qal' a yaşab bunıñla eṭrāf-ı erba' sını bī ḫavf kıılmaq lāzım keldikden 1848inçı Milādiyede Ayköz Divānından üç yüz altmış çağrım mesāfe beynü'l-cenüb ve'l-maḫriḫ Qafal Qal' ası binā kıılındı. Ayköz Divānından şadır Metay İli buña virilüb ve ol nevāhiniñ Qazaqkı daḫi aña qoydılar. Qapalda evvel imam Hacı Muḫammed Can idi 1308inçı Hicriyede vefāt idüb ornuna oḫlı imam boldı. 1289ınçı Hicriyede bu qal' aya varmışdım mescid bir idi ḫālā iki mescid olub birinde Hacı Molla Muḫammed Zākir ibn Hacı Dimla Ṭayyib nişin olmışdır. Bu zāt ile ya' ni Dimla Ṭayyib Efendi ile Qapalda hem şöḫbet olmuşdım aḫbār-ı māsabaqdan söyleşdikimizde bize te' accüb idib Ayköz Simeyden tecāvüz itmedikini ya' ni bu iki beldeden başka caya ketmediñini bilürim bu qadar aḫbārı neden bilmişsen ve böyle kelāmı kimden almışsan deyüb şe'nimde bu beyti söyledi teberrüken kendi qalemi ile yazdırıb almışdım bu maḫalde ibrādi münāsib körildi bundın baña bir tefeḫhür zan idilmesün müverridi keldikde ' azizlerniñ sözünü setr qaldırmaq qadar kıymetini bilmedikden olur söz qadarını bilmeyen sevdâyiden ḫesāb kıılır.

Beyit

İ' tibār-ı vaṭan isti' dād zāta te'şir itmez

Tofraqda yatmaqıla ṭaladan cilā ketmez

Ne ehl-i bilād olmaq ilen nādān şāḫib-i kemāl olur

Ve ne beyābānlarda kızmekle dānā qābil-i cehl olur

Kendi qaleminden şudür iden ' ibāre budur.

417

Almata Qal' ası Beyanı

Ƙapalden sehl Őnra belki bir yılda andan üç yüz altmış verset mesāfe Tűrkistan ęarafında Almata Ƙal'ası te'sis ęılınub Ƙazaędan Uluę Cüz ve Ƙıręızdan daęi bir paręa il buņa ęaradı. Rusya istilasından muğaddem bu cayda Feręana ęanları ęarafından ılığar ve zekvetęi 'āmiller ytdiğini rivāyet idib Raęmetullah nāmında bir serkerde Rusya ile bu cayda Őokıř ęıldıęını sűyler iseler de mezbűr Raęmetullah ęimkend ęākimi iken Ƙıręızların hıyāneti ile telef olub Almata ornunda kerek Raęmetullah ve kerek ęayrı ile uruř Őokıř olduğı haber-i Őaęiē⁵³⁰ degildir ęanā'atniē keldiki ise ęanlar maddesinde yazılıub keğdi mağali ma' lűmdır.

Almata lafzı ba'zılar ęolinęa Almalı Taę dimek imiř <Ta> lafzı bizleręe <li> <lik> <lık> ma'nāsında olub yuęaruda <Tarboęatay> <Alutay> maddelerinde yazılmıřıdi. Taę lafzı maęzűdır ve ba'zılar <'Ālim Ata> didiki bir bozurkvārniē nāmına mensűb olarak bu 'aziz bařka atalar kibi kűnbez ve ęubbe tuę ve bayraę Őaęibi olmayub maęberesi mestűr tűrbesi maęműr bir zāt imiř. Bu Őehir Sibirya ile Tűrkistanıē mrekez ticāreti olduędan tiz zamānda teraęęi tapub az yıl ięinde ābād olmiř idi 1304inęi Hicriye Ramaęanında zelzeleden harāb oldu ise de ahalisi tekrār ol mevzi'niē ta' mirine sa'y idűb evvelgi hāline yitgűrdiler el'an beynű'l-İslām Almata ismiyle sűylenűb maękeme ve muęākemelerde <Virniy> deyűb yazılır. Zelzele yıllarında bu cayniē ęadım bir Őehir-i 'azim ornu olduęı 'alāmetleri kűrilűb bir caylardan otuz kırę ādemniē cesedi tabılmıř olduędan o Őehir daęi bu kibi zelzeleden harāb olub ādemler tam astunda ęaldıęı ve bir hānede bűyle cemi'yet olduęından 'asker hāne olmaę

Tevāriē-i ęamse 72

418

iętimālini icrā itmiřlerdűr, ve bir orunlardan 'Āmer nāmında tenkeler tabıldıęı İslāmıē ęarn-ı evelinde var Őehir olduęını istihrāc iderlerse de bu iddi'āya dā'imi olan tenkeden biri elimize tűřűb andan ęazret-i 'Āmeriē dirhemi olduęı rűřen bilinmiyor, ve daęi İslāmda zarb-ı sikke Hicretiē yetmiř beřinde ibtidā 'Abdűlműlk bin Mervan hilāfetinde vāęi' olmaęın ęazret-i 'Āmeriē dirhemi dimek tevāriēlere muvāfię kűrinmiyor meęer 'Āmer bin 'Abdul'aziziē dirhemi dimek ola naęřında 'Āmer ismine muvāfię ve 'adl ismine műřābih sűzler var ęan lafzına oęřař bir kelime daęi bilinűr 'Āmer ismine nazaran 'Āmeriēniē birine ęaml műmkin ise de mizāna alındıęda isnādı Őaęiē olmaz Őűyle ki ęazret-i 'Āmer eyyāmında dirhem Őokılmıř olmayub Őűnraęı 'Āmer ęan ile műlaęķıb degildir, bu beldenēiē imamları evvel İřaę Aęund ibn Aęmed İřan idi, ba'de műte'addid maęalleye bűlinűb her mescidde bir imam menřűb olmiřdır.

Almataniē arāzisi Māverā'ű'n-nehir kibi meyvedār ve hoř hava olduędan Rusyalu bu beldenēiē ęaęķında, Tűrkistanskiy Kiray Sibiraskiy Ray, ya'ni Tűrkistanıē ęiti Sibirniē Cenneti deyűb medę ve műbālaęa ęılurlar ama kűrenleriē ba'zı Őehir-i mezbűriē Őe'ninde bu ta'rif ęayrı-tām ya'ni nāęıř bir kelām diyorlar, cennete teřbih iderse yine ęāni' degillerdűr, műbālaęa Őadhezār didikleri bundın kināye imiř.

Belde-i Lepsi Beyāni

⁵³⁰ aslında صحیح yazıyor

Lepsi al' ası Ayk z Div n n cen b-ı c nibinde toğrı yol ile  c y z virset mes fede bir belde-i ma' m red r mevki' i tağ içinde oldıktan  t n  b mevfu'r omara, zenbur ' aslı ve fev ke cebeli mevc d olub yeri zir a' atni abil ve her kesbni Őamild r, ehl-i tecr be dimişler ki Şehirni' mağal ve mevzi' i beğer ' ağimi' n s hili ya k h-ı b lendi' n d hili olsun, bu kelpe bu beldeye Őadıkdır, al' anı' n oturdığı

419

urnı  y caylav, tağı obar ağaç Şuvı Lepsi isminde olmağla elsine-i azağda evvelgi n m Sard Noğay arasında ikinci Rusya ağırgı isim ile s ylemekded r, Lepsi Şuvı tağdın aşub Őađr ya t Ődikde toğrı Őim le cereyan ve bir niçe Őuvlar dağı oŐularađ ağdığdın Őo' nra đarba meyelan iderek Bala K line maşb olub bu k l T rkistanı' n Őim linde v ki' ulı tağminen beş y z virset ve ' arz-ı vesı' i y z virset miğd r olub đarbu bed-bağt bi-tabağ olid r, Őaran Lepsi cen ben Ayla Şuvı ve bu ikini' n beyninde Ala Tağnı' n đarbına ağan ne adar Şuv var ise k llisini' n maŐbu bu k dir Őim lden Ayk z Şuvı dağı bu' na t k l r. Balaa t k len yedi enh rke ıŐılađımızda bunlara yedi uzan diyorlar: İla K l, Őokratal, BaŐan, AđŐu, Őaran, Lepsi Őuvlarıdır bu' na Yedi Uzan diyorlar, Ala K le t k len yedi ca' fer encli  c tentek yine Ala Tağdan ağan  c Şuv ile bunlara Yedi Şuv diyorlar, ama Ala Tağnı' n Őarından ağan yedi enh r dağı var ki Hıtay h d dındadır Lob K line t kil r azağ bu' na da Yedi Uzan diyorlar uzan b y k nehre ıtl k idil b Şuv kiçik nehre s ylen r, Bala K li arafımızda olan k lleri' n i' n kettesi oldığı n  demler bunu di' niz ile ta' bir iderler, Yedi Uzannı' n beyanı ' ala h de bir faşlı  zere yazılır.

Hicretnin 1306nı sene Lepsi al' asına vardığımda bağ rağ ve tağlarını seyr kılıb b lend ve b y k alelere aŐdıđ etraf-ı cev nibden k b caylar k rin r idi bu anda Şehirni' n imamı Dimla H seyin Hacı s yledi ki 1854ini Miladiyede  stazımız Muğammed Őadıđ H zretni' n hıdmetinde uşbu Bolan bulağına keldik Bolannı' n h n vağti idi avılında yatdığ <Elhavaskiy Mayor>  demler Şağallı mayor dirler azağnı' n cem' ılıb ye' ni arağanlarağ anđ itdirdi iki ay miğd rı yatub andan aytdığ bizler kettikimiz ile etrat kel b t Ődi ikinci yazında altmış  yl k Hıristiyan azağ Rus hıdmetni iltiz m id b bu cayda ararlandılar o sene zimnanke ya' ni

420

yigirmi  y ile ıŐlab yazında yığaçdan ' im ret ıldılar o vağitte arağaynı' n alunlığındım k n k renimizdi tağa ığdığda yolu bilenimizdi yolsız yerdin muğlaqa y relimizdi Rus t Ődiki yıldan başlab savd ker keldi illi altınçı yılda Molla ayyib İmam boldı illi yedinçi yılda Molla Manşur  ri  demler Şafa  ri dirler imam boldı bunı' nla niçe yıllar turdı ba' de ye' ni zakon ığıb uyaznay naalnik <Erdanofskiy> kelikte Sirkipol mağkemesini bunda k irdi bunı' nla bile kel b im metlikke turdım. Mağkeme k diki ve bizim keldikimiz mi' n sikiz y z yetmiŐini sene Sentebrda idi Ağmed Bay  y nde namaz oğulub turdı seksen d rtini miladı' n İyul ayında zemin mir <Zimna mir> kel b đurd yerini  leb berdi ve mescid mevzi' in ta' yin ıldı. Hez  kel me m lahhaŐa.

Đurd Yeri didiki Bolan Bulağnı' n đarb arafıdır bu yıldın başlab ol cayđa ' im ret ılındı astlı  stli m rtefi' binalar Şalındı lakin mescidni' n bin sında biraz keft k  oldıysa da i' tib rlı ve

i'timâdlı âdemler imam tarafında oldıktan muhâliflerniñ sözine bakılmayub mescidniñ esâsına mübâşeret idildi ma' mâfih ittifaqsızlık mescidniñ maddesine kemlik kılib hâricden pul cem'ine mecbûr oldı bundın ötiri İmam Hacı Hüseyin Efendi her caya hatlar yazıb Simey ve Ayküz aġniyâlarından ve Qazaq Baylarından daġi i' ânet yetüb imam müşâr-ı ileyhiñ sa'y ve ġayretiyle miñ üç yüz üçünçi Hicriyede bir büyük ve güzel mescid câmi' inşâ' ve icâd el'an bu cânibde müslimü'l-küll olan zâtdandır medresesinde her fen okulur. Nefs-i Qazaqiyeden kâri olan bu ana kadar körilmemiş ve işidilmemiş idi bunıñ aldındın bir niçe yaşlar hıfz-ı kelâmullah kılib kâri boldılar binâ-berin ehl-i şehirden şöreti ilâyetede alda ve cümleniñ nezdinde ' izzeti kemâldedür. Bu zât kerek mübâheşe ve kerek münâzara ve kerek ' âdetçe âdi söz de bir kimseniñ sözine cevâbesiz sekvet kıldıġı ma' lüm olmayub

421

ġâyet söz çendür ki Qazaqça Çeçen diyorlar. Hudâ selâmet kılsa Kızılcar ve Simey Paladdan başlab anlardan soñra şalınan bu taraf kal'alarımızniñ imam mü'ezzin ve şahib-i hayrât aġniyâlarını elif ba tertibinde yazıb babü'l-hâde inşâ'Allah tafşil hali daġi beyân idilür.

Uyazniñ istikâmeti bu kal'ada ise de qalemde Sirkipol uyazı deyüb yazılurdu miñ sikiz yüz toqsan dörünçi yılınıñ evveli ile Lepsi uyazı deyüb yazılmaġa emir olındı. Bu beldenin üy miqdârı tahmînen bir miñ ve nüfusı taqriben biş miñ kadar olub bunıñ reb' i ehl-i İslâm aġyârı Köfis Meşçan ve Qazaq Rusdan mürekkeb ve müctemi' ruslardur.

Uġrı Yar Yahud Uluġ Yar Qaryesi

Senesi Lepsi ile bir ġinde Ayküz Divânından iki yüz virset ve toġrı yoldan yüz illi verset miqdârı mesâfe beynü'l-cenûb ve'l-maşriq Arucar Kal'ası binâ idildi. Bu caya Rus keldikke Çöçekden ġıtay çıkıb Rusyayı ol yere koymaz üçün tamam icthâd idib söyleşüb hayli neri beri bulışsalar da ġıtaynın sözi nüfuz kılmayub kaytdı ġudud-ı Maqançıdan ta'yinlendi ki Arucardan iki menzil Çöçek tarafadur bu ġinde kal'a başı ve ' asker başı <Baranof> isminde bir mayor idi. <Mayor> miñ başı demek deyüb ba' zı tevâriġde körinür aşılta ecnebiden alınub Rusyada müsta' mel olmuş ola bu kal'adan on biş yigirmi üy Müselman başkası Qazaq Rus ile ġahuldan mürekkeb ecnâs-ı muhtelifedür üy ġesâbı iki yüz miqdârı olur. Müselmanlar üçün Hacı ' Arabşah miñ üç yüz senesi bir hâne alub üç dört yıl ezân ikâmetle anda namaz okulub turmuş idi ba' de yukarudan ezân aytmak memnû' idilmiş ise de on üçünçi sene ezâna izn ve mescid binâsına ruġşat virildi on dörünçisene mescidniñ tamamı ile baġtiâr olub Molla ' Abdulġak imam naşb kılandı, Lepsi uyazına tab' idir.

422

Şarqan Qaryesi

Hicretniñ 1285inçi senelerinde Qapal ve Lepsi beyninde Şarqan Kal'ası şalındı mütercim seksen toqkuzünçi sene oradan keçdikimde Müselmandan iki üç hâne dükkândâr var idi ahalisiniñ aġlebi Gulca Bozġunluġından çıkan ġıtaylar idi ki ol yerde tuğan ve tenaşşur

kılmışlar. 1306nçı sene kördikimde al'a ayli tekeşşür tapub ızılcarı 'Abdullah Bay ve Seyyid Bay didiki zâtlarınñ himmeti ile mescid ve medrese icâd idilüb kâmil bir maalle-i Müselman cem' olmuşlar. Çöçek ve ulcaya ıtay tüşdikden řoñra mezbür tenaşşur iden ıtayların aylisi vaanlarına aytub evvelgi dinine ric' at itdiler ya' ni Mecuslikine kettidiler. Bu arye apala tâbi' dir.

Bata al'ası

Çöçek Bozıldıının ikinci yazında Bata Taı itekinde Rusyadan <Ilar> <Etrâd> keldiki ve Dunkâniler varıb iki üç âdem telef virüb aytdıı Çöçek maddesinde yazılmışdı. Dunkâniler köterilüb Manaşa kettikten řoñra bu etrât Kök Töme şuvına ararlanub el-âlete heze Bata al'ası didikleri budur. aza Kök Töme dirler. ıtay <Üy Tañze> ismi ile söyleyorlar ki adım bu urında olan aravıl <Bikit> bu nâmda imiş al'ada biraz Müselman cem' olmuş ise de tosan beşinçi Hicriyeye adar beş namazı üyelerinde otub Cum'a ve 'ıyd namazlarına Çöçekte kelürlerdi. Tosan altınçı sene acı 'Arabşah Baynıñ üyini mescid kılib işan 'Abdummennan âce imâmetlikke ötüb turdı Cum'a Namazı da oulur boldı faa namaz 'ıydke Çöçekte kelür idiler. Ba'de acı Ramazan aındı ac kettikde beş yüz şom açe mescidke ta'yin kılib buña zamime amza Bay Masudofa avmleriniñ her biri 'ala ader ûtehüm yardım tikerib Ayközi acı 'Abdusettâr

Bay ve Hacı ‘Arabşah Bay ve aḥırde bu kemine Çöçek baylarından Cem‘arib ve Simeyde Hacı Vâsıl Baynıñ vârişlerine haṭ yazıb anıñ hayrâta çıkarımıñ aḳçesinden daḡi altı yüz şom i‘âne kelüb 1300 Hicriyede bir güzel Mescid binâ idildi. <Allahümme şebt esâse>

Mescidniñ İnşasına İnşad İdilen Târiḡ Budur

Bu Mescidniñ binâsına tüşüb târiḡi bik evla

Şıyânet itkey afatdın cenâb ḡazret-i Mevla

Tamam bir miñde üç yüzde kemâlâta irişdi bu

Ḳabul itkey ‘ibādâtı cenâb rebiyyü’l-a‘la

Şafer Ayında Cum‘a kün ḡatimle iftitaḡ oldı

Muḡadder ile yarıb zafer-i Nuşretleri ecla

Târiḡi bik evla târiḡ tüşmişdir.

İbtidâ bu kemine mütercim varıb ḡuṭbe ve Cum‘a ile iftitaḡ itdikimizden soñra Molla ‘Abdulḡayyum el-mülaḡḡıb <Şarı Molla> miḡrâba ötüb turdı, şümme Molla ‘Abdulḡaḡ iki yıla ḡarib imam bolub andan Arucar Ḳal‘asına ketdi, Molla ‘Abdulḡayyum ikinçi def‘a imam boldı bu zât 1308inçi sene ḡac-ı şerife kidib ornunda Muḡammed Seyyid Ḥâce el-mülaḡḡıb <Ḳara Molla> nâ‘ib ḡaldı. Şarı Molla-i sâbıḡ ṭariḡ-i Medine-i Münevverede vefât itdikden mezkûr Ḳara Molla imâmetlikde ḡararlandı ise de ahâlisi ittifaḡ olmayub bir sene ba‘dında bunı ‘azl ve işan ‘Abdumennan Ḥâce ibn Tursun Ḥâce Buḡârini imam naşb itdiler bir yıla yeter yetmez bu zâtı daḡi ḡal‘ idib ahâlisi bi’l-ittifaḡ Molla Muḡammed Can Baybetḡe ibn İbrahim Ḳanişofnı bu uringa köçleb ḡoydıalr imâmetlik bunıñ nâmında olub miḡrâbḡa niyâbet-i mü‘ezzin ‘Ayneddin ibn ‘Abdurraḡman ötüb turdı bir sene ba‘dında Simeyden Molla Necib Ḳârini da‘vet ḡılıb bu zât bir miñ üç yüz on

birinçi sene sulḡ-i şa‘bânda kelüb miḡrâb nişin oldı. Bâḡi aḡvâli bâb-ı nunda beyân idilür.

Ḳal‘a binâ boldıḡdan bu yaḡ ahâlisi etrâf ve nevâhisi ile küllen etrâtnay naḡalnik idâresinde olub mescid binâ boldıḡı sene uçastkavay maḡemesi açıldı Ḳazaḡdan beş altı boluşnıñ nezârâtı buña virildi. İbtidâ uçastkavay Maḡonin nâmında bir âdem idi. Balkaḡın konşolnı vaḡtine teşâdüf itmekle tiz fırsatda ketdi ornuna zamânbik Efendi keldi bu daḡi konşol ile ḡaḡışamayub ric‘at itdi. Üç yüz sikizinçi sene tilḡıraf tartıldı ikinçi yazında kümrük ya‘ni tamocnay açıldı ve bu yılda savdâgerlerniñ alḡutı ya‘ni savdâ turḡanlığı tamam olub ticâret üçün kapital toladılar. Bu ḡal‘anıñ ahâlisi bir yüz illi miḡdâr ḡâne olub bunıñ nışfı İslâm ḡuşurı Ḥıristiyan Ruslardur.

Caysan Ḳal‘ası

Timur Şuv Cimnay nâmında iki şuv olub Müselmanlar ƒal' ayı bu isimde söyliyolar Ruslar Caysan diyorlar. Çöçek şehriniñ şark-ı şayfiyesinde iki yüz virset mevzi' de vâqi' olmış bir belde-i ra'nâdur. Caysan demek Mongolça <Bey> <ve Bik> ma'nâsında olub ƒadım bir zamânda Caysan Köline bu nâm virilmiş oldığı <Tatar Mongol> maddesinde taħrîr idilür. Bu köl ƒal' a-i mersûmdan üç dört merħale ba' d-ı mesâfede ise de Ruslar ƒal' ayı bu isimde iştiħâr eyledi. İrtiş Şuvı Caysaniñ ortasından aħar biri birine ƒoşulmaz diyorlar. Bu kölde envâ' semek mevcûd olub ƒıymet baha kıızıl balıƒ ve mikre balıƒlar vardur. Kölniñ ƒulı taħminen yüz ve ziyâde ƒaƒırım ' arazi nişfidur dirler.

Bu ƒal' ada evvel İmam Şerefeddin nâmında bir zât olub <Aħ Molla> dib mûlaƒƒıb imiş bunıñ eyyâmında nöbet ile bir yıl bir âdemiñ üyinde ve bir yıl yine bir âdemiñ üyinde namaz oƒulub turmuş. Ba' de Molla Zarfif ve ba' de Molla Fazl

425

İlam ibn Ebubekir Ğacı imam bolmışlar maħşûş bir küçük üyde namaz oƒub turmışlar. Fazl İlamiñ imâmlık eyyâmında ki miñ üç yüz birinci senesi idi Ğacı Teymerşah ibn Ğacı Ğasan ittifaƒ-ı ahâli ile bu mütercimi Ğatmke teklif ƒıldılar at yıbarıb aldıldılar burunğı mescid ƒılmış Ğâne virâne oldıƒdan mu'aƒtıl ƒalub taƒtadan sâye bân içinde namaz otab turırlardı anda Ğatm oƒıldı. Ba' de ehl-i Ğayrâtdan Ğacı Taħfetullah Bay ol caya bir mescid binâ idib sâbıƒ Molla İlamiñ vefâtı ' akibinde Molla Veliyullah Enverof imam ve şâhib-i miħrâb oldı bunıñ eyyâmında yine bir mertebe varıb Ğatm itdik. <Tekâbbel Allah minâ ve menhum> sene üç yüz biş idi mezbûr Molla Veliyullah Efendi her fenden Ğaberdar Ğuşuşen ' ilm-i târiħ ve eyyâma mahâreti var mü'ellif-i coğrâfi ve risâ'il zekiyyü'l-ƒab' bî tama' zât me' âli semâtdır terceme-i Ğâlî bâbü'l-vavda yazılır inşâ'Allah. ƒal' a-i müşâr-ı ileyhiñ Ğarb cânibi ve cenûbı tağ şark ve şimal ƒarafı açık şahrâ olub mevqi' i merğûb havası maħbûb ahâlisi güzel namaz Ğan ve şâhib DesturĞan misâfir pürver muħib ' ulemâ-i âdemlerdür. Şehirniñ cesâmeti Ayköz beldesinden indik uluğraƒ olub köbreki Rus nişfina ƒarib Müselmandır Molla Veliyullah Efendi terk-i imâmet idib ticâret ile şugullendikdenşoñra Molla Zeki nâm zât me' âli şifât bu caya menşûb bolub Ğâlâ imam odur.

Yarkend ƒal' ası Çeylek ve ƒarakol ve Narun ƒal' alarınıñ Zikir ve Beyânı

Hicriye 1299ınçı senesi ki Miladniñ 1881inçı yılı olur şehr-i Ğulca Ğıtaya ƒaytub virildiki ile üç yüzinçi senesi Orta Cüz' ƒazaƒlarından üç boluş ƒazay İli tamâmen Ğıtaya ketdiler Ğulcada sâkin Tarançi ve Dunkânî Rusya yerine köçüb Yarkend ve eƒrâfında ƒarar itdiler. Bu beldeniñ binâsı ƒaribü'l-' ahdde ise de Ğayli izdiħâm

426

ve Ğalebelik olub ba' zılar ƒavlinçe kırƒ niçe mescid belki ziyâde maħalleye münƒasem oldıƒını Ğaber virirler.

Ehl-i ‘ilmden Nizameddin Ahund nâmında bir zât menkabet-i şaffât cemi‘ imam ve ‘ulemâların başlığı ve cümle ehl-i şehirmiñ kazısı budur diyorlar, tevellüdi ve taşşili <İla>da olub az okumış ise de köb bilmiş âdem imiş dersi ‘aķâyid mertebesinde belki andan dunda kalmış iken hâlâ tevziñ ve telhiş Molla Celal ve hikmet fenlerinden tedrislik idib ilhâmı ve Hudâdâd oldığı mesmû‘ımızdır. Aferin ahundımğa Hudâ izdiyâd eylesün insanıñ isti‘dâdına köre ictihâdı olsa ferişte şıfat olub ferşden ‘arşa şu‘udî imkândan ırak olmaz. Ve bir maħalle Nogay daħi var ki imamı Ķâri Abdurrahman nâmında ehl-i sülûkdan bir nâyâb nâdirü’l-emşâl zât imiş ve bir câmi‘-i cedid-i uşûl çini <Veli> Baynıñ himmetiyle icâb idilüb mezbur bay câmi‘ ve cemâ‘ası ile ceride ve havâdiş nâmelerde nâmı meşûr ve tarafımızda seħa ile şayyit ve şadâsı meşhûr bir âdemdür.

Ve Ķabl-i zâlik Çeylak ve ĶaraĶol ve Narun Ķal‘aları ihdâş idilüb bunlar Ķırğız tâ’ifesine merkez olmuşdır. ĶaraĶol Ķal‘asını IssıĶ Køl daħi diyorlar idi hâzırda perjvalskiy nâm seyyâħa mensûb idilüb adislere böyle yazılmaĶ emr ve fermân Ķılındı. IssıĶ Kølñiñ beyanı Orda Faşında biraz aytulub ötmüşdir âzım iden o faşla mürâca‘at eyleye.

İşte Rusyanıñ bu câniבלere cayrab cayılıb ilerülediki bundın ‘ibâretidir ki şalınan Ķal‘alar 1300 Hicriyege Ķadar bi-tertibehüm yazıldı. Almatadan çıkıb Türkistan ve Ferğana ve Buħâraya Ķadar istilâsı HoĶand Hanları maddesinde yazılmışdı tekrarı hâcet körilmedi. El-hâlete heze Rusya serħadi şarĶan Hıtay ve Türkistan Çin cenûben Afğan ve Ķaratkin Ķarben Herat ve İnan Zemin ile hemhudûd olub turmuşdır.

427

yazılmış Ķılâ‘ıñ ba‘zında huşuşen Ayköz Ķal‘asınıñ Nogay Divanı ile Lepsiniñ Ķurd Yerinden âdem süyeki çıkar zâhirde Küristan Nişanı ma‘lûm degilse de Ķazıldıkda körilen ‘alâmetleri Mecus ve müşrik meyyitesine oħşar ki baş ayağında köl <ramad> şalınmış köze <Çölmek> ve ba‘zından seĶine serğa ve bilezük kibi eşyalar tapılır. Lepsi Ķal‘ası Ķurbında bir Ķal‘a ornu var andan Hıtaynıñ kök hıştı ve ba‘zı esbâbları çıkar diyorlar. Bir ĶazaĶ ol caynı Ķazub hayli kümüş tenke tabub almış. Bunı uyaznay naĶalnik işitdikde tenkesini alıb körüb bir niçesini hazineye Ķoyub pulnı virmiş men ba‘d ĶazmaĶdan men‘ Ķılmış ya‘ni Ķazma dimiş bu tenkeni körmekke arzu Ķılıb âdemlerge tabşırdım hiç Ķaysı ‘uhde Ķılmadı şatub alan bir savdâker körmekke daħi virmedi körmekden maĶşadım anıñ Ķattını oĶub senesi ne zamânda olmuş Ķaysı Ķanıñ vâĶtinde şoĶulmuş ol künde bu caylar kimniñ taşarrufında olmuş faĶaĶ bunı bilmek için ve öyle bir şey andan istifâde ĶılmaĶ için idi vâlâ bir dirhem ne Ķadar hâcet edâ ider anıñla kim murâda yeder bilmem ol bî temiz tüccâr anı taĶıb şaĶlab neyler özine ve atasını zikirden bilir ya‘ni nâmnikni añmaĶdan maħrûm eyler. FaĶire kösterse idi andan bir eşer bilüb falan ibn falanıñ elinde şöyle bir şey körildi andan bu ma‘nâ istinbât idildi diye adı Ķaleme alınrdı. Oldıkda Ķayr ile añılırdı bî naşib bunı mülâħaza Ķılmıyor böyle eşernin Ķadrini bilmiyor. zirâ Hudâ bir bendesini adını ardında ĶaldırmaĶ istemese anı mümessik idi dimişler. Ve’s-selâm

Naymana maħşuş şalınmış Ķal‘alar her biri tertib üzere yazılıb Ķarden lil-bâb UluĶ Cüz’niñ tâbi‘ oldığı Ķal‘alar daħi Ķaleme alınub ötdi. Ama ArĶun İli Naymandan muĶaddem Rusyaya tâbi‘ oldığı muĶarrir ve lakin anlara maħşuş maħkemeleriniñ ki beyân avıla, Kökçe Tav, Ķaratköl

divānlarıdır tārīhi bize ma'lūm olmadı. İla Kıır Kııralı Divānınıñ tafşıl-i hāli hürmetlü aḥbābımız Molla Yoldaşbay Efendi Cevheri ibn Hacı 'Atā Can Buḡariniñ himmet-i 'ālisiyle baña ilḥāk idildi mezbūr zāt-ı kirāmıñ kendi eliyle yazıb yiberdiki risālesi bi'ibārete derc idilüb aḥırde mektüb-ı merḡūbları daḡi zamm ve 'ilāve kıılınur inşā'allahu te'āla.

7.Cüz Kıır Kııralı Divān Hıuşuşında Molla Yoldaşbay Efendiden Kelmiş Tārīḡe Budur ki 'Aynen Nüşha İdildi

Teyemmünen Basma Sübhāne ve Te'āla

Kıır Kııralı kıaryesi 'iraz-ı ḡaḡ istivā-i i'tibārı ile 49 derece 'arz şimālī ile mebde-i ḡul Pirburg i'tibārı ile 45 derece ḡul şarkīde vāḡi'dür deḡāyıḡ ve şevāniye diḡḡat idilmedi. Nefs-i kıarye Kıır Kııralı nām cebeliñ ceyb-i şarkisinde yıḡaçlık sebzelik çimenzār ḡoş hava mevzi'de olub üç ḡarafı ya'ni şimāl ḡarb hem cenūb ḡarafı taşlı yıḡaçlı ḡaḡ ile muḡāḡ olub yalgız ḡaraf şarkīsi açıḡdır cebeliñ ḡulı şimālden cenūba kıırḡ ve 'arzı şarkıdan ḡarba on beş ve yigirmi virset miḡdārındadır Kıır Kııralı ḡavı köriñişde müselsil cibālden münḡaḡi' köriñür ise de aşıl ḡilḡati tedḡiḡ olınsa ḡarḡı ve şarkı sendeki ḡaḡlar ile mürtebiḡ idiki zāḡir olur. Arḡa tesmiye kıılınan uşbu orḡa yüz Kıırḡız Kıazaklarıñıñ vaḡanı olan ḡaḡlar nefsu'l-emirde bülendlikde olub ḡarbīsi ıssız şıvsız hevl-nāk olan bidnās nām şahrā-i vesī'den bedā' ile kāḡā biri birine mürtebiḡ ve kāḡā bir az fāşıla ile müselsil evlā kilib cibāl-i dūnyāñıñ aşlı maḡamında olub bu ḡaraflarda Ala ḡaḡ nāmı ile meşḡūr olan Kindüküş Himalay ve Kıuyan Luya bir rābiḡa-i ḡafiye ile merbūḡdır. zirā arḡa cibāliniñ şarkīsi aḡḡe ḡav arşalan ḡaḡlarına terelüb bunlar iye Aḡ Çavlı Kıonur Çavlı cebeline ve anlar ḡarboḡatay

nâm sıra tağa teselsül iderde ve bu Tarboğatay cibâli Bütemoynağa cenübîsi Altay ve Qaradine şimâlisi mürtebiğ olub Bütemoynağ Kazay Tavı dinilen Ala Tağın bir şu'besi ile merbûtdır. Uşbu irtibât-ı hafıye ile aşl-ı cibâl-i 'âlem mevki'inde olan Himalay ve Kindukuşa mürtebiğ ve müselsil dimek mümkündür. Arğa dimekniñ sebebi mevki'iniñ 'ulüviyeti atқан ve polat ve koylı bay nâm cibâlden aqçe tav Tarboğataya ittışâl idençi müselsil olan cibâlden neb'ân iden çeşme ve nehireler küllisi ya'ni şimâlisinden cârî olanı şimâle ve cenübîsinden cereyan ideni cenüba toğrı râhi olmağıdır. Hiç bir nehir ve yanbū' yokdır ki 60 derece 'arz-ı şimâli'den cârî olub arğa cibâlini kisüb cenüba öte ve kırk derece cenübîsinden şimâle taraf cereyân ile yine arğa sıra tağrı öte kisüb şimâle aqsun mebde'i olan tay atқан ve anıñ müselsili olan cibâliñ 'arzi kirçe nişf ve üç derece kadar ise de arğanıñ çağ vastında cibâliñ'arzi iki ve iki ve nişf ve ba'zan üç derece kadardur Qır Qıralı vilâyeti faqat bu cibâlden 'ibâret olmayub dört tãrafından vüs'at şâhibi çul ve şağariden de mürekkeb olan biri vilâyetdir ki tulı ğarb tãrafından Çuy Nehrinden beda' ile Simey Polat hüdüdına kadar tahminen yedi yüz virset ve 'arzi Aqmolla hüdüdi olan Çeçen Qara nâm mevki'den Tablağş bahiresine kadar kezâ dört yüz illi virset kadarında olub nefsi-karyeden Aqsay hüdüdi şarķisi ve ğarbîsi beş yüz ve şimâli 120 ve cenübîsi 330 virset kadardur lakin bu mesâha mesâha-i coğrafi olub aşl-ı mesâhada ba'zan ziyâde ve ba'zan nâķış yerleri de vardır. Bayan Avla tarafı şimâli-i şarķisidür ki anda hüdüdi nihâyet 77 veya 78 virsetdür memleketniñ ekşer yerleri cibâlistan olub suvı ve otı firâvân ise de ekşeriya taşlık ve şurezâr olduğından zirâ'ate şalâhiyeti azdur havası ziyâde

mu'tedil olduğından yazın saçağ ançağ İyun İyul Avgusta kadar olur. Bu fırsatda bir kün ıssı olursa üçkün serin olub elvalar vaħa hayat tãze bağş ider. Qışın yine bürüdet mu'tedil olub ekşer avqatda mizanü'l-bürüdet saferden kiçmez sağuk hava cedi burcından soñra duğul idib non biş derece sağuk bik seyrek olur. Tahtü'l-safer 30 derece sağukni nişf-ı aşırda biş altı def'a körilmiş ve anda hem iki ve üç künden ziyâde olmamış rivâyeti vardır. Vilâyet-i ğalkı ya'ni karyeni teşkil idüçiler ekşer Qırğız Qazağdan 'ibâret olub başka cins olarak kırk illi büyüt Tatar Mişar Başkırd Tebter ve on biş yigirmi üyli Sart ya'ni Buğari Taşkendi Hocendi Hoğandiler vardır. Rus cinsinden ise ümerâ ve hukkâm ve küttâb ve ğarbiyeden ğayrı Mişcan nâmında azdur hele Hristiyan cinsi muṭlağa yokdır barça Rus ğalkınıñ miğdârı müstağfiz 'askerden ğayrı 200 hâne ar ançağ olur 'asker ise müstağfiz olarak bir yüz miğdârdur karyenin büyüt ğesâbı altı yüz kadar olub zikir ayılmışdan kuşurlı 'unşur-ı aşı vilâyet olan Qırğız Qazağ cinsindedir. İlkeriler 1880inçi senesine kadar ğâh ğazari ğâh bedevî zirâ'at ile aşlâ kãrları olmamış imiş ğatta vaqtiniñ giniralleri Rivizyede zirâ'at ile emir itseler de yer taşlık zirâ'ate şalâhiyeti yok 'alesini sard ile zer' ve harş itmiyorlar idi bu 'aşırda lillahi'l-ğamd ve'l-minnet 80inçi seneden biri zirâ'ate teğayyüd ile bir az kerden şekn oldılar hem Allahu te'âla kerimi ile zirâ'ide boş ğalduğı yokdur. Lakin ba'zı qışlar qar az olub yazı hem yağmursız olsa yeterlik suv yok için ekşeri asmâni suv ile yetişıyordu yağmur kem boldıysa

zîrâ' da tahmînden hâric oluyor. Ğaribdür ki cedvel ile saķi iden cüz' aķl-ı zîrâ' baran olmadıkda nihâyeti tahmîne şâhib çıkıyor. <Ve's-selâm>

431

Arķa memleketi her çend cebelistan bir vilâyet ise de bu cibâlden zîrâ' ate kâfi suv vireçek uluĝ enhâr yoķdır cenûbdan şimâle cereyan iden Yarlı ve Tallı ve Nura ve Tünlik nâmında nehireler var ise de ķar şuvı ile bir az taşıb yazınıñ sıçaķ vaķitlerinde şuvları azalıb ve ba' zan muţlaķ ķurubda ķalıyor. Şimâlden cenûba cereyan iden Toķravın nâmında bir nehir vardur ki bir az zîrâ' ate suv virüb uşbu semâhatinden ve hem de kenarınıñ zîrâ' ate şalâhiyetinden biş altı yüz üylük halkınıñ zîrâ' atine sebep kesb ve kâr oluyor ve hâşılı da ondan yigirmiye ķadardur ki ipeyce yaķşı huşul vireyor dimekdir. Ama yukarıda zıkr idilen dört nehireniñ iñ büyüki olan Nura nehri hiç zîrâ' ate suv virdiki yeri yoķdır kenarı ķumluķ olub şuv çıkarmaķ müşkil hem eţrafı yaylaķ olub ekşer kuvvetli ilniñ şayfiyesi oldıĝından zîrâ' ate yol yoķdır üçü kiçik oldıĝdan başķa kenarlarında ba' zan şalâhiyet az olub ba' zan bunlar da kışlaķ ve yaylaķ oldıķlarından ba' zı hâli yerlere şuv çıkarıb zer' iderler ise de ekşer yerlerinde imkân hâricindedür. Kırgız Kızaķ halkınıñ bay ve bi-ķuvvet olanları bi-ķuvvet bi-medâr zîrâ' niñ zîraatini bahâyimi ilen bastırub zulm ile nâbud itdikleri de olur. Her ne ise Kırgız Kızaķ halkınıñ orta yüzlileri ve alarınıñ Argun nâmında olanları zîrâ' ate çendân i' tinâları yoķdur hele bereket virsün şu ' aşırda bir az zer' e ibtisâr itdiler belki mürür-ı eyyâm ile terakķi itmeklerini de ümid itmek imkân hâricinde degildir. Kıır Kıralı vilâyetine tâbi' ilâť on toķķuz il olub her ilde bir miñden iki miñe ķadar büyütları da vardur. Her il bir oprabitel <a' yân> ve her opravitelde beşden on beşe ķadar istirseneler olur uşbu ilâtiyeniñ istatistik Ğesâbı 1893inçi seneniñ defteri mücebinçe otuz iki miñ küsür üylük olub ekşer avķatları eţraf-ı bilâddan ya' ni ba' zan yedi yılĝadan ve ba' zan Simey Palaťdan ĝale keltirüb hem ticâret hem

432

teķavvüt itmek ile küzârendir. Eţraf Kırgız Kızaķ halkı barçası bahâyim re' y ile evķât küzâr olub yazlebni ve vebri' ve şı' iri şofi ile kış celdi ve laķmı ile ve şaķmı ile zindekânı iderler her sene bir ay bazarları olub yigirmi beşinçi Maydan yigirmi beşinçi İyuna ķadar ķaryeden kırķ sikiz virset şimâl-i şarkî tarafında pavladar taĝtı üstünde tallı nehoresiniñ kenarında bir şaĝrâ-i vâsi' ada Butof nâm bir Rus tâciri ismine ķurulmuş bazardur ki anda ictimâ' idib bahâyim ve füzelâti olan tiri ve yün ve nemed ilteri ve kıllarını ve bahâyimlerini her cinsini keltürüb şatub levâzım bitiyelerini iştirâ iderler bu bazara eţraf-ı şitadan tüccâr cem' olur.

Meşelâ: Türkistan ve yedi yılĝa, ve Simey Polať ve Aķmolla obloşlarından ve Tevkele⁵³¹ Kırgan ve Şadrın ve Yaluťar uyazlarından ve ĝayrihümden kelirler. Kırgız Kızaķlar Kıır Kıralı vilâyetinin bütün yıĝılıb pavladar Simey Palad ve Aķmolla ilâtınıñ da bir cüz'leri kelürler bu yazda mecmû' bey' ve şerâ iki ve kâhan⁵³² üç milyona ķadar olur. Şimâli Sibirden

⁵³¹ توکاله

⁵³² كاها

kelen Ruslar ekşer bahāyim iştirā iderler ve baʿzan fuželāt bahāyimde iştirā iderler Taşkendçiler yalğuz koy hayvanı iştirā iderler Yedi Yılğaçlar bahāyim ve fuželātını kiltirüb beyʿ idüb kerek eşyalarını iştirā iderler hāşıl-ı kelām bir ayda her kıuyusı bir yıllık işlerini encām itib kitrelik bir yağış bazarıdır eṭrāf-ı kıaryede olan Kırgız Kıazak halkı Orta Yüzniñ Arğın neslinden olub Maykı Boşan, Karaçukiray, Tobuklı Taraqlı, ve Tolankut ruʿları olub şarkisinde olanlarına Bayböri Çançar Taraqlı Küçüm Calık Baş Kıaravıl Kıambar nesli dirler. Ğarbisinde olanlarına Kıarsun Kernay Kıuyanç Tağay İltike Şarım dirler. Cenübilerine Kıray Tolankut Nadan Tobuklı Kıara İtmebet Duysanbay Çekçek kezā ve kezā dirler ama şimāl tarafında Ğuday Birdi nāmında beş yüz üy miqdārı ğunne halk olub başka sākin il yoğdur. Bu Orta Yüz halkınıñ Rusyaya

433

tabiʿ yetleriniñ evveli 1778inçi senesinde olub bu biʿate vāsıta olub Kırgız Kıazak halkını Rusyaya tābiʿ itdiren Ablay* Ğandır ki Ebulfeyz Ğan evlādı olub Çingiz neslidür Ablay Ğanniñ vefātından soñra orta yüz iki ğanlığa bölünüb biri Ablay evlādı Bökeyğandır. Abidullah ve Veliyullah Ğan eṭfāli Kıaravıl Kıray Tamacağalbaylı yetmiş iline ğan olub merkezleri Kökçe Tağ idi. Bökeyğın Altay Tavka Maykı Tanaş Boşan Tortul Kıray Tobuklı İline ğan olub merkezleri Kıır Kııralı idi. Bökeyğın Ablay Ğan vefātından soñra bu tarafğa ğan olub ğod serāne bir ğükümet teşkil itmiş idi bul sebebdin Ablay evlādı ile sazişleri bolmayınca Rusyaya kırdin inkıyādlarını zamm itmek zarar oldığınan Tobol Ğubernatörı Ğalazinaya ğanlığını Rusya İmpiratorına taşdıq itdirmek üçün mürācaʿatnı lāzım bilüb mürācaʿat itdi müşār-ı ileyh Cenral vāsıtasıyla Bökeyğın 1816nçı sene Milādiyede, 12nçi Yanvarda İmpirator Birinçi Aliksandr Ğazretlerinden Piterburgda tertib idilmiş mükemmil ʿaramta <menşür> kelmişdir ki Orta Yüzniñ meşhür rüʿlarından on üç il üstine ğanlıq mansıbı taqyid ve taşdıq itmişdir. Bökeyğanniñ Ablay Ğan vefātından soñra ta ʿaramtaniñ senesine kıadar olan ğanlığı ʿaramtadan ğāric oldığı için ğod seāne taʿbir itdik ki hiç bir ğākim biʿl-istiqlāldin muşaddık menşür ile menşüb olmayan öyle cüzʿi bir ğanlıqlar meşrūʿ tanılmasalar kerek. Mezķūr ʿaramtaniñ şüretini biʿaynihi şāhife-i atiyede derc ideriz Ablay Ğanniñ vefātı ile Bökeyğanniñ meşürı senesi arasında olan müddet 30 senedür ki bu müddet indik de arğada Bökeyğın özini teğallüb

(*vakiyye tesāmiğ lāne Ablay leys-i men evlād Ebulfeyz seybin fı faşıla

Tevāriğ-i Ğamse 28

434

ile ğod serāne bir ğanlıq otağını naşb itib Orta Yüzniñ Arğın nesline ğükümet icrā itmişdir ama pederi Barağ Ğan ise yine biʿaynihi şol ilde Ablay Ğanniñ ʿāmilı kibi belki de şuluk şüretde icrā-yı ğükümet itmişdir. <Allahu aʿlem biğākiğate>

Küçreldi Bökeyğınğa virilmiş ʿaramtaniñ şüreti İmpirator biʿl-istiqlāl Aliksandr birinçi ğazretlerinden biʿaynihi tercemesinden

Allah Te'ala merhameti birlen biz Aleksadr evvel impirator bi'l-istiqlal tamam Rusya memleketi vesair vesair vesairlerni

Biz impirator hazretlerini ita'at-i ra'yyemiz orta yuzni Kizgiz Kazak Sultanlarına beylerine estarsinelere hem ol yuzni tamam halayiklarına biz impirator hazretlerini rahmidir, usbuni arki kas ve beyan-ı kılamaz küllisine kimge bilmek tişlidür niçükdür ki Kizgiz Kazak Orta Yuzni on üç ili mu'ayyen Altay Tortugul Cancar Baybori Küçük Calun Bala Çarın Kerin Kizgiz Tobuklu Taraklı Koñrat ve Karpuk illeri usbu yuzde turguçi sultan Bökey Barak Han oğlını kul astunda turub hukm-i beyluküne razı bolub meyl kılublar özlerine başka anı han itmekke imdi bir ittifaqda usbu mansıbka ve bizlerni bik humayun iznimiz ilan-ı kadımgı kanun zank birle anı han dib atadılar taqi biz a'la padişah impirator hazretleri habealaz rdarımız anı bizlere mulazimet rast ihlasi bar Hoqand ve biz rahimli padişah anı arz namesin maqbül körub kayu bizlere yiberulgen Sibir serhadlerini sürü General Litnat Galaz Yanapdın beyine yad idulmiş illerni bir ittifaq muradların bicaya keltürü için taqi ol sultanga il beylerindin sabit idub tamgalar basılıb yiberulgen şehadetname için biz Veli Hanı öz ornunda ihtiyar kuvvetinde burungıca ana tabi bolgan tokkuz ilni bilmekke

435

qaldırub yuqarıda yazılmış on üç ilde izn ve ruhsat ideriz mezkur Bökey Sultan Barak Han oğlın hanlıka sabit itmek.

Şahih-i beyaz şimdi ol sultan Bökeynin biz a'zam-ı padişahiye munasib dürüst ihlasi bar dib hem dayimu'l-vaqt ced ve cehdi birle tuzuk tınc ol illerni uçtamaqda kob kere serhad sürürlarındin gevahlık virilub idi qaysın hususunda biz a'la impirator hazretlerine munestir üstuvamızni a'lam itmek mücebince kamil ma'lumdır anı yahşı huluki biz rahimlik padişaya maqbül boldı imdi biz a'zam padişah impirator merhametin küstirib usbu yana hasıl itken hanlık mansıbında sabit itmekke biz impirator anı için emir itdik tuzilmış kuvvetinçe hanlıka munasib nişanlar birür ki evvel yarlıkımız name biz impirator hazretlerini humayun mührimiz basılıb kılıç betinde yazılı keşün hem Karakuran Tolki Tamaq usbu büyük emimiz hususunda ihtiyaclu kördik bu bizlerni ihbar-i kıymemiz ilen barca Kizgiz Kazak Orta Yuzni illerdeki sultanlara beylere estarsinelere hem halayiklarına a'lam itmek bizlerni Bökey Barak Han oğliga emrimizni qoşub nitekim ol mu'ayyen olımb te'kid idilmiş hanlıka biz impirator hazretlerini an tahtındin mulayim ekrem ve hurmet idub yarlıkına muti olası şol sebebli nikem layık ve mahşuş olur Kizgiz Kazak halayiklarının menfaatine hem özünü izgu nizamina hem biz impirator hazretlerini hizmetine gayrinde biz impirator rahim idib izgu mihrbançılıqımız birlen turamız virildi bizni Sankt Piterburg şehrinde delv yulduzni 12 yevminde 1816 sene padişahlık sürken on altıncı yılda

Harfiyen tensih idildi bu aramta yercemesini ve hem diger nushasını yine bi'aynihi tahtitini ba'dında bunlara müte'allik ba'zi mutalaat kitabet idilecek.

436

İmpirator Aleksandr birinçi hazretlerinden han Bökey Barak Han oğluna birilgen ‘aramta tercemesi şüreti bi’ avnu’l-lahe te‘āla biz Aleksandr evvel padişah bi’l-istiklāl a‘zam ve impirator zu’l-iclāl ekrem kāfe-i memālik Rusya ‘aliyyü’l-ḥuşuş padişah Moskof ve Kiyef ve Vladimir ve Novgorod ve Çargazan Çar-Hacı Tarhan Çar-Polşa Çar-Sibir Çar-Harun padişah Piskof ve Knez-i kebîr Simulinske ve Liţvanya ve Dalinya ve Podolya ve Filandiye ve Knez İstlandiya ve Liflandiya ve Qurlandiya ve Simgalya ve Biluştoskiya ve Toyrubugurya ve Prempe ve Vyatka ve Bulğarya vesā’ir ũlke padişah ve knez-i a‘zam emākin-i süflā-yı Novgorod ve Çernigof ve Rezan ve Bolosk ve Rustof ve Yaroslaf ve Biluzriya ve Udorya ve Ubdorya ve Qondiya ve Viţik ve Mestişlaf ve fermān-ı fermā padişah cümle cevānib-i şimāl ve İvriya padişah ve hükümran Balariş ve’l-istiḥkāk küll-i Kürcistan ve Kartil ve arāzi-i Kıyarıta ve Çerakse ve Bikhay Dağıstan vesā’ir diyār ve vāriş Norviciya ve Ğarsuğ Şelzviğ Ğolştina ve Şatırmariya ve Didmarsina ve Oldinburg ve ğayrihüm ve ğayrihüm ve ğayrihüm iz beyān idemiz tamam bizlerniñ itā‘at-i ra‘iyyelerimiz nitekim Kırgız Kazan Orta Yüzniñ on üç il mu‘ayyen Altay Tortuğul Çançar Bay Böri Küçümağ Calun Bala Çorın Kerin Kırgız Tobraklı Taraqlı Koñrat hem Karpuk illeri kayular ol yüzde Bökey Sultan Barak Han oğlınıñ kul astunda turulur hükminde rāzi olub ceyl itibler anı özlerike başka han kılmağa imdi bir ittifağda olub silebler anı uşbu hanlığa ve bizlerniñ hümāyun büyük iznimiz ilen qadimğa kanun zank atablar anı handın ta kim biz a‘zam padişah impirator hazretleri haberdarmız anıñ bizlere mülāyim rast ihlāş bar haqqında biz raḥimli padişah ‘arz nāmesin kabul itib kayu yiberilgen Sibir serḥadleriniñ sürüri yanaral litnānet

437

ğalaznabdın yine kāmil bicaya keltürür üçün mezkūr illerniñ ittifağ talavların hem şol illerdin beylerniñ tamğalar basılıb ol sulţanğa şābit idüb birilgen şehādetnāme üçün biz Veli Hanı öz ornunda ihtiyār-ı kuvvetde burunğaça tābi‘ bolğan toqkuz ilen bilemekde qaldırub izn ve ruşşat itemiz bu Bökey Sultan Barak Han oğlığa han bolub yukarıda yazılmış on üç ilde şābit itmek kayu bu bizniñ impirator hazretlerimizniñ hümāyun raqamımız mücebinçe tekrār idib emir ideriz küll-i bizlerniñ itā‘at ra‘bemize lāyık ve hem teyüşlidür ve taqi bizlere itā‘at olan şol illerde turğuçı Kırgız Kazak Orta Yüzniñ ḥalāyıqlardan tüzük uçtamağ ced ve cehd kıılır her bir kōsne ‘adalet kösterür uşbu bizniñ bülend raqamımızni biz a‘la padişah impirator hazretleri padişahlıq mührimiz birlen işbāt itmekke fermān itdik virildi bizlerniñ şehrimiz Şankt Piterburgda Delv Yulduzunıñ 12nçi yevminde 1816 sene bizlerniñ padişahlıq sürmeklükümüzde on altınçı yılda.

‘Aramtaniñ tercemesiniñ şüreti uşbulardur ki bi‘aynihi öziniñ ‘ibāresinde ve şüret-i qaleminde nüşha idildi ve bunıñ her ikisiniñ de aşlı olan Rusça nüşhasında tāriḥleri 1816nçi sene 31 Dikabrdadur ama mütercim-i tercemede 12 Delv yine 1816nçi senede terceme ideyor. Terceme-i aşlından muqaddem ise Buğraybāt ‘ālemniñ bir ğaribe-i ‘acıbesidür yok ise tāriḥi 1817nçi yazmağ iken ḥikāye-i tercemeye alışğındın aşlında olan tāriḥni bilā mülāhaza 1816nçi yazıb ketmişdir ki aşlı-ı ḥaқиқati de 12 kün soñra terceme itilmiş olub 1817nçi seneye dāḥil olmuş ola. Diger iki şüretde metin mānenddir ve bir ve zımme ile ḥaḥ cizilmiş mevzi‘ler aşlında hem tercemesinde ḥal-i tılā ile <buḥal> yazılmışlarıdır ki resmi ‘ibāreden bi’l-imtiyāz üstlerine ḥaḥ ile ‘alāmetledik. Ve diger ‘ibārelerin de meşelā il atların tercemede birinde küçük ikinçisinde küçümeğ sebt itmiş aşlı ‘aramta kedevçü

Movskiyy Kırgız Qazaq telaffuzında Küçüm ile yād idiyorlar. Mütercim Kırgız Qazaq lüğatin ve alarnıñ nisbetin cāhil oldığından böyle mużtarib terceme itmişdir. Ve diger birini dağı balaçarın digerini balaçurın ile terceme itmişdir ki bu da evvelgi kibi ra‘şedārdur. Ve bunlardın ğayri tercemeniñ her birinde nāzırlarnıñ dıde-i im‘ānlarına ğağa terkibler mülāki olsa kerek ba‘zan lafzıñ maķāmına nā-muvāfiķ körinüy ve ba‘zan imlāniñ ğalağlıki ile lakin biz anı işlah yolına ketmedik ki ta ğarfıyen nüşā itdik da‘vāmıza buğlan tārī olmasun. Muṭāla‘ayın kirām kendüleri maķamü’l-cāsi ile kıra‘at iderler barçasın ya taşhıh itmek veya tenkid itmek sözini taṭvilden ğayri ṭul irāş itmese kerek. Her iki ğaramṭanıñ aşında ağırlerine sorğuş nām kızıl mum frenki ile ‘arz miķdārı müdevvir iki başı ğireb mühür başılmışdır ki bürkütiñ eṭrafında impiraṭorınıñ ismi mektübdır mührini ğaramṭa kāğıdına başmayub belki dört üçli ortası müdevvir bir kāğıd başub ol kāğıdnı ğaramṭa kāğıdına iki yerden tişib bir düyme ķadar ‘arzında aķ linte ile berkitmişdir ki şüreti uşbudur⁵³³. Aşıl ‘aramṭalar hem tercemeleri birer ṭabaķa ķalın ğalız ve muḥkem kāğıda yazılıb her bir nüşhası tercemesi ile ‘ala ğede cildlenib soñra cildi ile mu‘āyene muķavviden saḥtiyān ile işlegen şandūķa vaz‘ itilmiştir. Cildiniñ zāhiri zer ile ķablanıb baṭanası yeşil kernator idi maḥfazanıñ da içi bi‘aynihi cildiniñ baṭanası kibi ibrişim sizindür ğaramṭanıñ ğağdan ziyādesini ğal ṭala <Buṭal> ile tezyin itmişdir tercemesini dağı ama ğāzırda ‘aramṭanıñ ikisi bir maḥfazada olub Bökeyḥanıñ fevti ile ‘amelden ķaldığından ğalkları da i‘tibārdan işķāt idib ķaryede bir aķrabalarınñ ḥānesine keltürüb koymışlar idi. Bökeyḥandan beşinçi derecede olan ğalefi nebiresi Muḥammed Yunus Töre nām <1< zātıñ mülkindedür ki şurdan körilüb nüşhası alındı imdi ‘aramṭanıñ aḥvālini bunda tevķif idib aşıl maķşadımızda rücū‘ idelim.

İkaterina Vilikiyy ‘aşırında 1778inçi senede 22inçi ‘aķrabda bir ‘aramṭa Ablayḥana dağı birlemiş imiş demek ki Ablay Ḥanıñ ḥanlığı da Rusya impiraṭorları tarafından taşdıķ ile şebāt bolmış. Veya ki bu ‘aramṭa ile orta yüz Kırgız Qazaqlarını arızā ile alarnıñ tābi‘yetini istiḥkām ve taḥtına almaķ murād olınmış ama Ablay Ḥanıñ ‘aşırında Orta Yüzniñ tābi‘yeti çendan müstaḥkem degil idi, zirā ki İrtiş nehrinden öte ve İşimden öte ğarbī Sibirde ķal‘a ve istiḥkām yoķ idi, hem Kırgız Qazaqlarınıñ nazarında Rusya ‘askeri Arķa Şahrāsına çıķsa yol yazıb nābud olaçaķ idi. Binā-berin ve hem Arķa tarafları açıķ oldığından Rusyaya çendan i‘tināları yoķ idi, hezā. Bu Ablay Ḥana i‘tā olınan ğaramṭa rābiṭa-i müddet ve kemend tābi‘yet ve numüne-i cezb idi.

Ablay Ḥanıñ ḥanlığı bütün Orta Yüz ve bir cüz' Uluğ Yüze idi Deşti Kırgız Qazaqdan köbraķ Cunğarlar Qalmaķ ve ta‘bir-i digerle Moğolniñ meskeni idi, İrtiş taraftan Rus ‘askeri her çend te‘addi niyetinde olmasa da İşim taraftan bir az eşer te‘addi ve tecāvüz körinüb bu eşer ise Qazaqlarını Arķaya taraf sürmek şadedinde körendikden Ablay Ḥan ve anıñ zir destleri

⁵³³ Bu şekil yer almaktadır;

Cunğar ile Arkanı talaşmak lâzım oldu binâ-berin Cunğarlar uruş açıb öz ' aşırında hâricden mu'âvenetsiz kendüsiniñ az kuvveti ile Cunğar Mecusilerini <İla>dan öte sürdi Ablay Hänniñ Kara Kırgız ile dağı gavğası olub alarnı nihâyeti Ala Tağı temkinden gayri iş başarılmadı.

Ablay Hänniñ impirator Alikandr(*) Birinçi birken taşdıq nâmesinden başka Hıttay impiratorından dağı menşürü olub anıñ

(*) Alikandr evvelniñ cülüsü re's-i mâ'e ya'ni 1800de olmağı Ablaynıñ vefâtı bundın 20 yıl miqdârı muqaddem olub Cevheriniñ bu mağalde Ablay Han diye yazdığı evlâd Ablay demek ola ki lafz-ı evlâd kalemden qalmış ola yâhud İkatirina yazmaq iken zihn alışıñub İkatirina dik urında Alikandr dimiş ola, böyle sehv ve hağa her kimden şadür ider ya'ni dil ve kalem bir şeyde bi'l-' aks kider, eh.

440

ile ma'an <ile> ve tevâbi'ini ya'ni Balğaş Bañiresine muşâbbîni Ablay Hana yaylağ ve kışlağ üçün temlik itib birken imiş, Cunğar kavmi ile muhârebesiniñ başluça bir sebebi de şu imiş, vâlâ Arka Cunğarları kendüsine tâbi' idi, emrini baca keltürirlerdi alarnı vağanlarından qovmaq mürüvvetden ma'düd degil idi, Ablay Han hoşyar hilekâr ve hoş celv tâlî'i mes'üd bir han olub vilâdetiniñ 70inçi senesi 1781inçi Milâdiyede mekânı olan Kökçe Tağ nâm mevzi'de vefât idüb na'sı Otrarda hazret-i sulţânü'l-'ârifin Añmed Yesevî cenâblarınıñ astânesine iletib defn itdiler ki Türkistanda muqaddimen kendüleriniñ mülk idindikleri arzları olmaq kerek, rahmetu'l-lahe 'aleyh.

Ablay Hänniñ 30 'aded ir evlâdı bar imiş ba'd-ı vefâta içlerinden 'Abidullah Han nâm birisi maqam pederde hanlık mesnedine kâ'id olmuş da hod serâne icrâ-yı aħkâma başlamış, yukarıda dimiş idik ki Ablay Hänniñ vefâtı ba'dında anıñ tevâbi'i ikiye münkasem olub ekşer tarafı Bökeyhanı tanıdılar dib imdi 'Abidullah Hänniñ bu icrâ-i âti nihâyeti Veli Han nâmına taşdıq idilgen tokız ile olaçaqdır Ablay Hänniñ bütün tevâbi'ine degil, Ama 'Abidullah Hänniñ bu hanlığı Rusya impiratoru tarafından kabul ve taşdıq ile degil Hıttay impiratoru tarafından ruşsat ve icrâ ve dehenki taşdıq ile olsa kerek, bunı bildikten sonra Rus imâresi 'Abidullah Handan Kökçe Tağ tahliyesini istediler ki 'asker iğâmesi üçün kal'a ve istihkâm binâ idib serhad müstañfizlarını meydan harbe ki ol vaqit Aqmola at başar Aq Tav ve etrafı mu'arrike-i ve'â-i hükminde imiş, yakın yere 'asker iğâme itdirmek lâzım deyü 'Abidullah Han ba'zı 'alel ve delâ'il serd ile imtinâ' itmiş eger tażyıq itecek olsalar belki bağâvetden kaçmayaçağ imiş binâberin ümerâ-i serhad 'Abidullah Hanı ziyâfete da'vet ile icâbet itdiginde tevkiif ve habs itmişler bunıñ sebebi de Veli Han ile Ablay Hänniñ başka evlâdları imiş ki ümerâ-i

441

hudüd ile müttelik olmuşlar imiş, sonra Rusyalılar ornuna birâderi Veli Hanı hanlık mesnedine iclâs itmişler ki anıñ da menşürü 'aramta impirator Alikandr Birinçiden i'tâ ve irsâl idilmiştir ki Bökey Hänniñ ğaramtasında mezkûrdur ama tahkiki ve kayusına da idiki ma'lûm degildir, sonra Veli Han bi't-tav' ve'l-rızâ Kökçe Tağını tahliye ile ümerâ-i Rusyaya teslim itmiş de

Kökçe Ta' nâm kıyeye binâ idilmiştir, binasınıñ târihi kıyası sene de idiki ma'lûm degildir. Beher tarîka Ablay Hânıñ vefâtı ile Bökey Hânıñ menşûrı mâbeyninde olan 30 seneniñ beynindedür hâric degil Kökçe Tavı tahtiyeden soñra Ablay evlâdı kıurlarını Uluğav Kıçıtavda tökmüş de kışlak idinmişler ve yaylakları Calançak Turğay nâm nehireler olmuş, evvel Kökçe Tav kıyeyesi ve ta' bir digerle istihkâmı Kıy Kıralıdan bir az ilkeri mebnî olmak kerek zirâ Kırgızların ta ortasına kıyeye olunmasa tâbi'iyet-i hesâbında tutmaydır Kökçe Tava tâbi' Kızakları Kıy Kıralı ilatı ta'yib itdikleri mesmû' idiki, Kıarananğa kızgıb urska burun kal bolğan meyni atğan dimosin Kıy Kıralıya ilata Bökey Hândan ilkeri Rusya impiratorları tarafından taşdıq ve menşûr ile hanlık manşıbına nâ'il olmuş zevât ma'lûm degil, Bökey Hânıñ menşûrı senesi olan 1816nçı Ablay Hânıñ vefâtı olan 1781inçi arasında körinen tefâvüt bir Bökey Hânıñ menşûrdan muqaddem vefât Ablay Hândan sonra tegallüben ve 'indiyan Orta Yüzniñ bir şu'besine şâhib olub hanlık itdikidir andan ilkeri Orta Yüz ve Kıçı Yüz ve Ulu Yüzniñ birer miqdârı Ablay Hana tâbi' olub bu yüzlerde iki han olmak mutaşavvir degil idi nihâyeti Bökey Han hem han meşrû' ve ta' bir âhirle zakonnuy karul olub köb turmayınca 1819ınçı sene 'unvân ya Febral bercleriniñ birinde vefât yetmiş ki muşaddıq hanlığı iki sene bir aydan 'ibâret olmuşdır vefât itdiki vaqıt oğlı Cinkizniñ oğlı Tursun ki

442

Camantay nâme ile meşhûr idi, Kızaklardan bir niçe şâhib-i i'tibâr zevât ile Peterburğda dipuťatsiyalık ile (ya'ni ilçilikke kendine mahkûm kavminden ise dipuťatsiya ecnebiden ise poşol tesmiye iderler) bölünüb impirator hazretleriniñ bi nihâye merhametlerine nâ'il oldılar idi ki taşılınıñ bize lüzümü az olduğından şarf-ı nazar olındı, Bökey Han ve Veli Hânıñ vefâtları ile Orta Yüzde hanlık 'unvânı bi'l-küll metrük ve mensûh oldu, bundın soñra intihâb ahâli' ile üç yıla olınacak ağa sultanlık nâmında bir manşıb ihtirâ' olındı ki hanlık mensûh olğaç Kırgız Kızak törelerini bir az yıl uyandırıp hileleb tutmak zarûr idi şunıñ üçün ağa sultan 'unvânı ile her bir divân-ı nâhiyesine bir han ile Bökey Han ve Ablay evlâdı uyalındılar hem iyallendiler, Bökey Hânıñ vefâtından soñra oğullarından biri post pedere bi-ğaramta han olmak kerek idi ğaramtalarnıñ sözleri yahşı idi lakin toğrı kelmedi nihâyeti Cinkiz nâmında bir oğlı dört ya beş yıl bir ay hod han olub turdı ümerâ-i Rusya körmedi lakin yakın yerde kal'a ve istihkâm olmadığından az yılğa körse hem hiç şey diyecek degil idi ve yeñi muhteri' olan manşıb ağa sultanı Orta Yüz halkınıñ Rusyaya tâbi'yetini te'yid idecek ve ağa sultanların da hükâm Rus zir idâresinde bir manşıb muvaqqıt olduğını irâ'e ideyor ki üç sene bir def'a ictimâ' ile selâtin ve vücûh ilat ile intihâb idilüb menşûrları mühürlenüb soñra ümerâ-i Rusyadan ceniral ğubernatorların taşdıki ile menşüb olurlar idi, ama bu manşıbdâ hâh selâtin ya'ni töre hâh Kırgız Kızak olsun seyan idi tek ahâliniñ memhûr menşûrına dâhil olsa olur idi kimsin dib şoramız idi bu ni muşaddıqdır ki Kıy Kıralıda Kıonanbay Mirza Ösken Bay oğlı Aqmolada İbrahim Kıbçak Bayan avlada Musa Kıarças Kıormanoflar niçe intihâblar kıçirdiler, ki Musa Kıormanof ile ibrâ-yı Kıbçak

443

yigirmi seneler muttaşıl ağa sultan olmuşlardur, Kıy Kıralınıñ binasına sebep Bökey Hânıñ nebiresi Tursun Cinkiz oğlıdır ki, Camantay Han ile meşhûr idi. Ol 'aşırda Ablay Han evlâdından Veli Hândan başkaları Rusyadan rû-kerdân olub İrtiş Nehri ile Sir Nehri

arasındaki aqvâma rahat virmedikinden Tursun Han bir kün çenkaline giriftâr olurım korkusu ile Omuskeden İvan Simyoniç nâm serdâr ma'iyetinde çıkan Rus Kazak 'askerini gubirnağordan iltimâs ile Qır Qıralıya başlab kiltirüb alarnıñ içinde qal'a binası üçün çıkan yüze qarib üylük Kazak Rus ve tilmaçlar ya'ni tercümânlar 1824inçi senede evvel bahardan beda' ile qaryeyi binaya başlamışlar, az vaqıtde yüze qarib büyüt ve 'askere ma'an kışlalar bina olunub aħşab istiħkâm tofrağ qurgan ile qal'ayı bend idib bir ruğ piyâde bir bölek süvâri bir batarya tobçı 'asker iķâme itmşlerdür qaryeye böyle istiħkâm birdikden soñra her iķâmet ihtiyâr itken kişi olursa levâzım-ı binâ'ıye bî ħarâc müft olarak ruħşat virildikden bir az başqa tevâ'ifden de savdâkerler kilib iķâmet ite başlamışlar meşelâ Kazandan, Uraldan Buğara ve Taşkend ve ğayrihümden, Camantay Han Tursun Han bu politikası şöhret tabdığdan soñra Ablay nesli ile 'adâveti artmış, vâlâ Tursun Ħanniñ Arqaya Rus qal'ası bina idilmesine sebep olduğından ve bu bina ise Ablay nesli uruşını ya'ni yaylasını taraytdığından Tursun Ħana kin bağlamışlar ve ħalk ağzından taratmışlar ki Ablay evlâdı kaçan bolsa bir kilib Bökey evlâdını tâhib ve terâc idecek bu muħavvıf ħaberden ürkür ħaber merk bedterâz merk mâ şıdķınça her kün kilib tarac idecek körindikinden Bökey evlâdı qaryeden illi verset miķdârında kışlaların birâĝişib qaryeye beş on virset yakına kadar kilib Qır Qıralı Taĝınıñ koynına kilib niçe vaqıt kışlamışlar ki 'alâyim ve imâresi ħâlâ mer'î ve mevcüddur, bu teħaffüz Kine Şarı vefât idib

444

oğulları niçesi bir az serkeşlik ba'dında Rusyaya tâbi' olub içlerinden Şadık nâmında birisi boynını bükmevinçe Rusyaya kılıç tartmaq üçün ol vaqıt öz başlarına olan Ħoqand Ħanlıĝına deħâletinden soñra terk idemişdir, Qır Qıralı binasından soñra Tursun Han Ceñiz oĝlı ya'ni Camantay Han ahâliiden bi'l-intihâb aĝa sultân olub yigirmi sene miķdârı devâmdan soñra ma'zül oldu ki 'azli senesi 1844inçi sene idi anıñ 'azlinden soñra aĝa sultânlık Bökey evlâdından kiçi ħâtun oğullar neslinden Kuşbik Tevke oĝlı nâm bir cibâre müntakıl oldu ki altı sene miķdârı kıyâmında ahâli-i qan aĝlatıb soñra ma'zül olmuş bu iki aĝa sultânlar 'aşrında mescid olmadığından imam her çend Kazak ħalkınıñ barçasına Tattardan bir Molla koymak nizâm olduğundan mevcüd ise de imâmet ħâl olub maħal-i mescid olduğundan ve maħalsiz ħal-i metşür olmak maħal olduğundan zikrine şürü' edilmedi ama bu iki Bökey⁵³⁴niñ aĝa sultânlığı henkâmında kör ya'ni A'ver Ħasan Molla ve Ħanife Molla nâmında iki zât imam isminde mevcüd idiler ise de teķaddüm te'hirleri az ve çok kıyâmları ma'lüm olmadığından zikrine teķayyüd sezâ körilmedi ama Kuşbiknin 'azlinde 1849inçi senede yaħud 50inçi seneniñ evvelinde Tobuķlı neslinden Qonanbay Mirza Öskembay Bey oĝlı aĝa sultân olmuş niçük aĝa sultân oldu mescid binasına ceħd itib 50nçi yıllarda mescidni tamam itib zebħ-i qarabin ile resm-i küşâdnı ayın tamam ile icrâ itdirmiş ve imâmete kendü ħıdmetkârı yaş yikit olan Molla Ħasan Seyfullah oĝlı Şaraťavını intihâb itmiş ve bu bahâne ile bütün Qır Qıralınıñ ilatına molla imam olmuşdur, Qonanbay Mirza seħâvet ve keremde ve 'adâletde yekâne ve bir dâne idi ħayfke zamâna bu müşilli yaħşılarnıñ ayaĝına tiz tişe urmak 'âdeti ile köb kiçüktürmey aqrabâsı ile da'vâya şoķışdırub nihâyeti 'azlini müntic olmuşdur manşıbında kıyâmı üç ya

445

⁵³⁴ Bu kelime karalanmış ve üzerine okunamayan bir düzeltme yapılmış.

beş sene ancağ olmuştur. Ama Molla Hasan Şaravı Seyfullah oğlını imâmeti 1869ınçı seneye kadar devam itdi kendüsi çendan fen körmiş degildi ama az körüb köb bilgen ezkiyâyı ‘aşırda biri idi 1869ınçı sene Sibird müntişir olğan yine nizâmda Qazağ halkına Noğaydan Şartdan imam bolmaq memnû‘ Qazağnıñ özinden bolmaq meşrû‘ oldıgından Molla Hasan ma‘zûl olub Qazağ tertibinde olan Türkistanî Hâcelerden İbrâhim Seyyid ‘Ali oğlı nâmında biri menşûb oldı bunıñ 1887nçı seneye kadar tartılıb bu senede Nabalğa bir Tatar kızına nikâh okudığı açılıb maħkûm düşdikinden ‘azl olunub yine Türkistanî Hâcelerden Zübeydullah ‘Abdurrahman oğlı nâmında biri naşb olındı ve anıñ da ‘ömri sefinesi toğsan birinçi senede kerdân eceli tutulduğundan şekset olub aħîrete yol tutduğundan Qazağ içinde iğâmet iden Qara Qırğızlardan Köbkebay Cetmes oğlı nâmında biri intihâb ahâli' ile naşb olındı ğaribdir ki Molla Hasan rahmetullahe ‘aleyhniñ imâmetine râzı olmayan ahâli andan soñra naşb olınan zevâtıñ cehâlet ve hodpesendeliki ile mücâzât olındılar ki pây-e-i nişf esfel-i selm kibi biri birinden echel biri birinden eħvel viri birinden esfel idi ta iñ soñrafisi ise muṭallıq râcil bir hayvan lâ ya‘ lem idi ki hâlâ menşûb-ı imâmetdir.

Qonanbay Mirzaniñ ağa sultânlik manşıbından ‘azl olındıgından soñra Tobuqlı İliniñ Qonan Baya tâbi‘ tãrafı Simey Palaṭ beldesine tâbi‘ yet kiltirdikinden yüzleri şarğa dönüb Qır Qıralıdan cüdâ düşdiler soñra aña cay nişin Bökey evlâdından Camantay Haniñ büyük oğlı Tuluk Töre 1803inçi senede ağa sultân naşb olındı altı sene iki intihâb çocıkları üyni kibi bir hükümet ile küzârân olub 1808inçi yılda ‘azl ile yine Quş Bik Cabbar ikinçi def‘ a münteħib olmuştur ama bu def‘ asında evvelgi def‘ adaki cebr ve cevrini terk ile yaħşı ‘adâlet ile iş sürdi lakin sefine-i ‘ömri kürdâb-ı fenâya yaqınlab

446

qalğan iken kendüsi bi haber halkdan alqış alamın dib niyet itüb kirişken iken evvelgi def‘ ada yaşlık ile haṭa ketdim bu def‘ a anı telâki mâ fât iterim deyü bir yılğa yetmez yürün 1809ınçı sene evvel baharında âhîret seferine yılı cehesine toğruldı <Raħmetu’l-lahe ‘aleyh>

Quş Bikiñ vefâtı ile nâ’ibi Camantay Haniñ Kiçük oğlı Şarcan Canşin olub intihâb senesi oldıqda ya‘ni 1861inçi senede Ablay evlâdından yine Tobuqlı İliniñ törelerinden Çalğunbay Töre münteħib ve menşûb oldı ki bu naşb ve intihâb şöyle mevki‘ ne vâki‘ oldı ki Qazağ halkı Rusyaya tâbi‘ olub hâşıl itdikleri manşıb ağa sultânı 1869ınçı yılı müntişir bolğan yaña nizâm ile muğı⁵³⁵ olub Rus ümerâsı kendüleri virmiş manşıb idi. Qırq niçe yıl ibleb iyelendirib yine özi qaytarub aldı Çalğunbay merhûm Bökey evlâdınıñ muħteri‘i olan ağa sultânlik şandalını qabul itmeyinçe men Ablay evlâdı idim Ablayiler ğayrdan kerisi ve şandal ikerni aldıkları yok idi bu şandal ağa sultânı maña da hâcet imes al öziñ tileken kişige bir dib şandal ağa Sultânı atıb urub anıñ da ili mevki‘-i i‘tibârından Simey Palaṭa tâbi‘ yet lâzım idikinden bolar da Simey Palaṭa tâbi‘ olub yüzeri maşrıqdan tarafa döndi de Qır Qıralıdan cüdâ düşdiler. <İnnâ lillah ve innâ ileyhe râci‘ ün>

⁵³⁵ ملغى

Bu nizâm ta' mî Tabkaç Kazaknıñ töre ve bik zâdelerine nihâyeti bir miñ veyâ iki miñ üyge Oprabitil <a' yân> olmağdan başka manşib qalmadı ve hâlânki şunıñ özi de ekşeriniñ közine tütya kibidir. Cevheriniñ kevheri burada intihâya irişdi.

1313inçi sene Qır Qıralınıñ mu' teber ve birinçi tüccarlarından Molla Veliyullah Bikmetof belдемiz olan Çöçek keldi bu zât ile hemşohbet olaraq o taraflardan hayli haber aldık Cevheriniñ ta' rifini tekmil ve yazdığı aqbârlarını taşdıqden soñra burunğı işidilen mücemmil hikâyelerniñ bir

447

niçesini mufaşşıl beyân idib haber ve ahdniñ muhbir-i şani eşini olarak izâle-i iştibâh eyledi Qır Qıralı didikimiz beyanı sebkat iden bir qaşaba-i şağire iken kendi de neşv ü nemâ bulunan ebnâ-i muqimden böyle ma' lümâtlı zevâtlar körildiki ahâlisine büyük mübâhât ve fahr-ı ' azim oldıqdan füzela gayrilere de gayret ve gıbta ketürir kârdandır müşâr-ı ileyh bir ' âdi tâcir iken bu kadar ma' lümât hâşıl itdikine nazaran ' ulemâ' isminde ve mu' allim postında olanları ne derecede kıyas kılinsa kilden taşqarı olaçağdan ırağ ketmez.

Ĥatıra

Molla Cevheriniñ qaleminde ma' nâ-yı lağvîsi murâd olub fermân nâmeniñ her ikisini ' aramta ismiyle yazdığında bir kişiyeye bir künde iki ġaramta virildiki neden imiş deyüb iştibâha düşen var ise bunıñ evvelgisi ġaramta ya' ni menşür ikinçisi i' lân nâmedür ki pâdişahlar böyle evâmiri re' âya ve yer ayasına bildirmek lâzım oldığı kibi cümleye bildirdikini şâhib-i menşûra bildirmek dağı ġükümetiñ aġkâmındandır. Bes böyle menşür ile berâber i' lân nâmeden bir nüsha dağı ġan-ı mezbür virilmiş ola ki ġaramtanıñ mefhûmından münfehim budur. ġaramtanıñ <tekrâr idib emir ideriz> ' ibâresi: i' lân ideriz sebkinde olub itâ' at olan şol illerde didiki itâ' at iden demek silkinde sözlerdür ki Cevheriniñ şikâyet itdiki kibi mütercimiñ Zebân-ı Türkiye mâhir ve ġayr ' âlim oldığında emir ile i' lân ve olan ile iden kelimeleriniñ maġal ve meslekini farğ ve temyiz idemedikinden mâ ' adâ sâ'ir köb caylarda imlâsı ġalağ ve tercemesi müşevviş ve bî mefhûm yazılmışdır kemâ lâ yaġfi lil-faṭin bâdenî tefekkür. Böyle büyük menşürları eger şâhibü't-tercümân İsmâ' il Efendi ġaşpirinskiy emşali zevâtlar qaleme alsalardı ne ġüzel adâvet ile beyân ve ne iġsan-ı ' ibârât ile ' ayân iderlerdi. Mütercim kiçünenlerniñ ekşeri aġyârıñ degil ana dilini anuğ bilmiyorlar. <Hezâ>

448

ve dağı aşıl nüshada ve tercemede 1816nçı yıl yazılıb ayınıñ muqaddim mü'eġġir tüşdiki çünki Rusyada qadîmi yılların ibtidâsı Oktabrdan başlanub soñra eyyâm-ı Pıtırda ġinvara taġvîl kılınmış öyle ise mütercim bir qârit Rus olmağla qadîmi târiġi i' tibâr iderek yazmış ola ki bu şüretde cedi celv her ikisi bir seneye toğrı kelür. Nitekim İslâmda sene-i Hicriye ile iken köhne menşürlarda Sal-ı Türkistâniyi terk itmeyüb: Sıçqan Yılı, Şıyır Yılı, Falan kezâ yıl deyüb yazmaq vâki' oluyor. <Entehî>

İmdi Molla Yoldaşbay Efendiniñ bu mütercime yazmış mektüb-ı mergüb ve mestür maġbûblarından bir iki kıt' asını bunda derc eylemek münâsib körildi ki leṭâ'if-i ' ibâre ve

şimâyl-i kitâbesini nazâr-ı im'ân ile muţâla'a iden ecnâb-ı kirâma her saţurı bir ğars ve her cümle bir ders maķâmındadır.

Mektüb-ı Evvel Cevheriden

Mü'ellif-i şark hâfız Kırbân'ali Efendi cenâblarına, men ğayr had ve istihkâķ ğaybâne 'arz-ı muhabbet ve iştiyâķ ve ricâ-i müveddit ve itilâf ile izhâr mâ fî'l-bâl iden kemine-i eķķar ez zerre-i Yoldaşbay bin El-hâc 'Atacan Buĥârî Cevheriden es-selâm 'aleyküm selâm sünnetü'l-islâm edâ-i peyğâm şadâķat-i irtisâm ihdâsından şoñra 'atebe-i 'ulyâya mevrûzdir ki te'lif-i vâlâları olan Ceride-i Cedide 89ınçı sene el-Hâc Şemseddin Efendi birâderimizniñ himmet-i 'âliyesi ile tab' olunub bir nüşhası faķire birey numüne taraflarından irsâl olınmışdı muţâla'ası keminelere iz'âf-ı muzâ'ife lezzet-i irâş itmiş tekrârı ile baĥtiyar olmuş idi ama Ceride-i mezkûreniñ şafha-i ahîrinde münşâ-i muĥârebe faşında te'lifi mev'ud kerimâneleri olan ahvâl-i Ya'ķub Hân ve muĥârebât-ı Dunkandır

449

Çöçek ve muķâvemet Bur Bahadır ve ğayrileri müntezirimiz idi şöyle taşavvurda idik ki cenâbları ba'dü't-te'lif el-Hâc Şemseddin Efendiye tevdi' ve o zâtda ba'dü't-tab' faķire irsâl ide ama bir niçe seneler küzâriş idib taşavvurumızı taşdik' ide olmadıĝından ve intizâr ise nardan eşd olduĝundan ve va'd-ı kerimâneye nihâyet i'timâdımızdan te'lif-i elifniñ vuķû' ve lâ vuķû'mı sevâle bî idbâne ve kestâhâne cür'et olındı 'afv-ı 'âlileri temenni-i 'âcizâneniñ aķşâsıdır, el-kerim ezâ va'd ve fî- ve'l-le'yim ez ķadar cefî bu şukķa-i 'âcizâneye astâne-i 'âliyeden cevâb-ı 'âli-i kerem buyurılır ise ğâ'ibâne muĥib-i üftâdelerini ĥak müzellel intizârdan üç semâ-i vuşlata işâl iderler ve ahîr da'vânâ inne'l-ĥamdul'l-lah rabbü'l-'âlemin. El-müstedî' i Yoldaşbay Aţacanof Kıır Kıralıdan. ^{18.10.93}/₁₀

Hâţ-ı mezbûra cevâben taraşımızdan mersül olan nâmeniñ mektüb-ı âtiye bir az medĥali var ise de Cevherî haţlarınıñ beynine idĥâli münâsib körilmedi çünkü bizim 'ibâremiz bu haţlara nisbet aşıl taş arasına adaş düşmüş maş menzilesinde olub binâ-berin tensiĥi terk idildi ve bir daĥi mektübümüzniñ mażmûnı haţ-ı âtiden münfehîm olduĝiçün tekrârına ĥâcet de ķalmadı.

Mektüb-ı Şâni Cevheriden

Teyemmünen basım sübhâne's-selâm 'aleyüm ve men ĥazreldiküm

cenâb-ı şerefme'ab ve siyâdet-i iktisâb ĥâzret-i imamü'l-mü'minin ve muķtedâ'ü'l-muvaĥĥidînü'l-'âlemü'l-'âmil ve'l-edibü'l-kâmil yenbû'ü'l-'ilm ve'l-'arifân ma'denü'l-şiddiķ ve'l-iķân hâfız-ı kelâmu'l-lah nâşir-i ahķâmu'l-lah nâşirü'l-şer' nâfizü'l-aşl ve'l-fer' mü'ellifü's-şer' ve müdevine ve mü'essis bünyânü't-târiĥ ve mükemmilü'l-mülaķķıb bi-imâm ķârî Efendi 'atebe-i 'ulyâlarına bu 'abd-i faķir ve keşirü't-taķşir Yoldaşbay ibnü'l-hâc 'Aţacan Buĥârî Cevheriden selâm-ı sünnetü'l-islâm

Tevâriĥ-i Hâmse 29

edāsından sonra ‘an şamimü’l-ıkalb şikeste ve beste ve mā fi’l-zamirinden bir deste ma‘rūzdur. Kene taraf vālalarından mürsil şehir-i hāmis ‘Arabiniñ şālīşi ve burc hādi ‘aşer rūmīniñ evveli le müverrih mektüb-ı şerif muhabbet diriğā vāşıl ve mezmūn münifine kemā yenbağı ıtlā‘ hāşıl olub sürür bī had ve nihāye ve hubur bī ‘ad ve gāyeye sebep müstaķil oldı. zīrā bir mektüb idi ki eger mürde-i şad sāleye vāşıl olsa can ve kāfir bī iz‘āne mülākī olsa imān bahş iderdi her bir hūrūfi şu‘ā‘ şems esādideleleri rüşen ve her bir nuķātı ķatrāt āb-ı hayāt mānend ķalub efsürdeyi şen iderdi her efrād kelimātında niçe mu‘āni dilnişin mazmūn ve her terkibātında niçe cevāhir esrār-ı mektüb idi faķir kerçi şāhib-i ıtlā‘ degil isem de men ğayr-i had lenk ve levend ba‘de’l-mütālā‘ a şol derece farih ve mesrūr oldım ki eker rabi‘ meskūn ve mā ‘aleyhāsı ile mütemellik faķir olsa idi nihāyeti şol ķadar sürür hāşıl olurdu. Kemāl-i farh ve meserretten cārbi azarlardan olan ba‘zı aħbāba irā‘e ile izhār hubur ve tefāhir ve i‘lān mübāhāt ve tesārir eyledim. İmdi körelim ķanğımız buyurdıķları kibi idhālü’l-sürür fi ķalbü’l-mü’mīn efzāl men ‘ibādetü’s-seķaleyn hūkmi tahtına duhūle şālīh imişiz bāri te‘ālī ve teķaddūs aķtār arz ma‘ü’l-tavl ve’l-‘arzda cenāb-ı fāzılāneleri kibi efāzıl ve ekārim aħbābıñ vüçüd-ı şeriflerini izdiyād ile ‘ömr-i edibānelerine bereket ihsān ile cemi‘ mühimmāt-ı dūnyevī ve aħrāvīlerini murād-ı şerifāneye muvāfık işāl idib ķalem-i kevher raķam şāyesinde cümle-i muvaħhidini menfa‘at berdār eyleye āmin bi-ħürmete ya vesīn

Ba‘de ve ‘add-i kerimāneleri olan tārihleriniñ emr-i tebayyuzı ve tab‘ı tamam olana ķadar olan müddet-i medīdeyi ‘āşık bī serüpāniñ mev‘ūdı olan vaşıl ma‘şūķasına intizārı kibibir intizār ile keçirsek kerek ki bu intizārniñ lezzeti hayr belki merāret ve harāfetni zāyıklar dimişlerdür ki <el-intizār eşd men harķü’n-nār> lakin vuķū‘ı müteħaķķık olan eşyāni

efāzıl-ı ümmet merhūme vāķi menzilesine tenzıl ile merāret şabırlarını hılāvet vuşüle tebdil itmişlerdür. Binā-i ‘ala hezā faķirleri de kılib nāşekibi şu ķā‘ide-i külliye ile teselli virüb teskin itse kerek. Diğer emr-i hümāyunları olan hıdmetke vaţanımız olan Kır Kırāl ve beyān-ı avlanıñ aħvāl-i ķadime ve cedide ve tārihiyesi ve binā olunan devā‘ir-i divāniye ve naşb olunan hūkkām-ı Każāķiye ve cārī olan evāmir-i nizāmiye ve ğayrileri inşā‘allah mevşūķü’l-kilem ve mu‘teberü’l-rivāyet olan ba‘zı danişmendān ve mevr han vaķt olan zevātdan ba‘del’-istifsār maħfaza-i faķirānede müdeħħiri ile ma‘an burc-ı şāni ‘aşeriniñ evāħirinde irsāl olınsa kerek inşā‘Allah Rabbü’l-‘ālemīn. Ve diğer su‘al buyurdıķları ba‘zı cümleñiñ ki bāz kendiñiz ķayu mekānda teskin ve ķayu cayda taħşil ve cevheri ilh cevāb-ı ‘ācizānesi evvelā ‘ācizleri hālā maħal-i ikāmetimiz olan Kır Kırāl ķaryeķesinde mütevellid olub ne sefer-i dūnyā ve ne sefer-i ‘uķba ile ki bu ıtlāķdan Kızılcar ibān poş Omske Şemi Pavladār ve Çöçek hāricdir, hiç bir bilād ba‘ideye sefer itmemiş taħşil evveli faķir uşbu ķaryede olub had-i bulūğda taħşili ta‘til ile taraf-ı ķiblekāhiden me‘mūr olub işğālāt-ı dūnyeviye ve umur-ı ma‘aş ve ticāret iler erkerdān hūmar olmışım ki emr-i taħşil bārestede bi-müdde‘ā-i tab‘ ‘ācizi dest ve pā urulmamışdır. Aam fażl ve kerem lem yezildendir ki isti‘dād ve ķābiliyet tab‘i ve cebeli ile ne yerde bir fāzıl ve ne mevzi‘de bir ‘ālem kāmīl kördimse piş üstādānesinde dezānevi edeb ile oturub behre ve ifāde ķaydında ve ne yerde bir kitāb-ı ‘aziz ve ne cayda bir te’lif-i leziz

uçrasa idinmek şadedinde olub ta hālā bu emr-i mühimni zımme-i faķirāneme vācib ve lāzım idinmişim ki lillahi'l-ḥamd ve'l-minnet şu icthād kāsırāne sāyesinde şuġl-i faķirāne 'abeş ve ced-i 'ācizāne lehv ile mültebis olmamışdır. Kerçi ku'ub-ı füzelā ve üdebāya vuşul-i 'ācizānelerine köre müte'assir belki müte'azzir ise de fī'l-cümle merām-ı añlamak ve añlatmaķ derecesi faķirlerinden çendan rū-kerdān degildir. Bu cemel aķirden tefāhūr añlanmasun cenābları kibi efāzılıñ su'āl-i 'ālī

452

cenābāsına bundın ġayri cevāb şāfi vücūdı mümkün olmadıġından ve bī cevāb ġaldırmaķ insāniyete münāfi oldıġından bi'l-iztirār terceme-i hāl faķirāneyi şol tarzda beyāna nefis-i serkeş icbār olındı.

Ve diger lafz-ı Cevherīniñ ne bir maḥale ve ne bir aşıl ve nesebe nisbeti olmayb faķat ṭabī'at şebābet ile heves-i kelām mevzūn murād olunub ve bunıñ ise teḥallüşe iḥtiyācı keresine-i sührevezeniñ nan-ı 'azize iḥtiyācı kibi oldıġından ve benī ādem ise aķsām-ı maķūlāt 'aşereden ḳasem cevherden ġayrisine münāsebet ve müşābeheti olmadıġından lafz-ı Cevhere bir yay nisbet izāfe ile bi'l-iķtibās ṭab' faķirāneden müḥteri' teḥallüş ebyāt üçün olan bir nisbet bardeden ġayri bir şey kıyas buyurılmaya. Ve bu nisbet bedev yāneden bi-esāhib şamāḥa te'aşşüb veya ġayr-i efāzıla istivāzin idilmeye ḳaryemizde ba'zı füzelāmızdan vāķi' oldıġı kibi maḥz teḥallüş üçün böyle yabmamış dimek aḥdinin şalāḥiyeti ḥāricindedür. Ve ba'zı aḥbābdan münkesirü'l-ḥāṭır oldıġda dinilmiş nun ḳāfiyeli olan ḥesab hāl-i ebyātiniñ muḳata'ı ve teḥallüşü ile işbāt-ı müdde'ā ve bunıñ ile daḫi etmām-ı meclis bī ser ve pā iderim: her ne ise Cevherī ḳapılma başı ḳardlara yok mı 'ālimde diger Allah rabbü'l-'ālemīn. Ḥezā'l-'afv fāşıḥ⁵³⁶ 'inne'l-cāhilin zaviyyü'l-cāhilin mefhūminça 'amel 'āzmāna aķşā temennā kemterānedür efendim. Ḥarir fī yevmi'l-aḥd $\frac{13}{16} \frac{5}{11} \frac{18}{14} \frac{11}{39}$

El-müsted'ı faķirālī raḥmetu'l-lah Yoldaşbay bin El-ḥāc 'Aṭacan el-Buḥārī Cevherī = temme

Men ba'd yazan mektūbları daḫi biri birinden e'az ve biri birinden elez olub lakin cümlesini taḥrīr lāzım körilmedi ehl-i fiṭnata uşbu iki mektūdan Cevherīniñ ne derecede fażlı var idiki iz'ān olunur

⁵³⁶ فاصفح

(453)

ḥaṭ-ı evveline bir def' a cevāb kōndermiş isem de ṣoñra mektūblarına cevānibden 'āciz ve ne yazaçağımın şaşırımış olduğımdan bī cevāb ḡalub faḡaṭ bu mektūba ātideki iki faḡire ile selām idelim.

Cevherī cebher dimek ki ṭab' iñiz olmış revā

Her nuḡṭ her bir söziñdir derdlere iksir devā

Ḥamd idib Allaha ḡılḡıl kün be-kün şükriñi zed

Sernüvişde lāyıḡ itmiş bu laḡabı ol enred

Her ne yazsam ḡaşırım sizdek cenāb-ı 'āliye

Bes buniñçün vaşfıñı ḡıldım ḡavāle bāriye

Ḥaşılı miñ bir 'acze itdi tesvīd bu ḡadm

'Afv vālā din temennīdür ḡuşūrım ḡıl-i kerem

Cevherīniñ terceme-i ḡālī bābü'l-cimde bāḡi mektūbları ile bile derc idilür. <Ve's-selām temme'l-kelām>

TARAFIMIZDA OLAN TÖRELERİN FÜRÜ'İ

Törelerniñ aşlı Çingiz Ḥana varır lakin zamānımızniñ nessābları Çingizniñ küfrinden evlādına 'ār lāḡıḡ olur zu'mile andan ı'rāz idib ecdādlarını Baraḡ Ḥan ve Ruşhana ḡadar ta'dād ve andan yuḡarusını şaḡābeden Ḥazret-i 'Ömere ya Ḥazret-i 'Abbasa Rażiyallahü Te'ala 'Anhümā yāḡūd evliyālardan bir veliye isnād iderler ya'ni özlerini eşref neslinden idinmek müdde'ā ile silsilesini bu cānibe sürüb kiderler. Heyḡāt bābāniñ küfrinden evlādına 'ār lāzım kelür mi evvelde cümleñiñ ecdādı öyle degil mi İslām küllisini aḡartmışdır şirk ve küfrden tazartmışdır. Kim se'iddür babasının küfrinden aña zarar kelmez kim şaḡīdür şaḡābe degil peyḡamber oḡlı olmaḡ aña fā'ide virmez. Öyle olsa her kim neslini taḡḡıḡi ile aytmak kerek ecdādlarını Baraḡ Ḥana Ruşhana tikürdikden ṣoñra nessāblarıñ naḡline ḡācet de ḡalmaz zīra yuḡarusı tevāriḡlerde yazıyla

(454)

kelmişdir ṣöyle ki turalar Çingiz Ḥaniñ oḡlı Toḡtatimur sülālesinden saray ḡanı olan Ruşhana ve Ruşhandan bī-veset Baraḡ Ḥan ya iki vāsıṭa ile Baraḡ Ḥana kelüb buniñ

evlâdı şahrâ-nişîn halk içinde müteferri' olub Qazâkıyeniñ her kabilesine hükümet kıle? kelmişler ve Barâq Hândın iki vâsıta ile Şogây Hana kelüb Şogâyıñ oğlu İşim Hân ve Onnan Hân da Qızıl Tuğ aq Tüğ bolub ayrılıb İşim Hânıñ nebîresi oğlu Âblay Hân da yeşil tuğ ile münşe'ib olmuşlardır. Bunıñ tafşîli yuqarıda yazıldığıçün tekrarı hâcet körülmedi.

Şogây Hân hicretten kabîl-i elfde olan ve İşim Hân miñ ile yüz evâsıtında kelen hânlardandır. Töreleniñ babalarını beyân kıldığımız evlâdlarını yazmaq zemmimize din kibi oldı çünki tetimmimizde yazılır va' desî sebkat kıldı, egerçi bunlarnı yazmaqdan bize bir şey hâşıl olmaz niçe yıllar bezl-i tâb ideniñ kaderini 'âmme bilmez meger 'avâmıñ bilmediğinden havâşşıñ bilmezi lazım kelmez öyle olsa va' deye vefâ âdemiñ i'timâdı zemmeden edâdın irleriniñ i'tibârı devr binâen 'ala hazâ buña mübâderet eyledim "ve hüve'l-me'în"

QIZIL TUGULUK TORE EVLADI

Nayman ittifaq idib dört beş kişi intihab idib çıkarib bunlar aşıl merkezleri olan kiçi cüz' içinde Ebu'l-Membet Hanga varib anı da' vet ve teklif itdiklerinde oğlu Ebu'l-Feyzni bunlara koşub virdi ki hamsede yazılmışdı. Ebu'l-Feyz keldikde Nâyman ili icma'le buña bey' at kıldılar ya' ni hân koydılar çünki bunlarnıñ bey' atları şer'ân kol kola koyub taşfih yâhüd anı ve kâsem ile te'kid veyaki Buğârâ ve Fergân Hânları kibi aq kız ile terfi' veya ki imzâ ve gayri bir 'alâmet ve nişân ile takyid veyâhüd bir pâdişâh-ı müstakilden menşür ile taşdik idilmeyüb mücerred-i ittifaq ârâ ile Hân ismi virilüb Âldeyar dimekden 'ibâret bir rütbe-i 'âlidür. Âldeyar dimek Allah yâr

(455)

olsun kolundan ma' dül "Pâdişâhım çok yaşa" kibi bir du'â ve şenâ olub cemî' töre bu titüliñ tahtına munderic ya' ni hân ve evlâd-ı hân oldığı bunıñla tervic idilür.

Ebu'l-Feyz Hân dört hatun alub tenäsüllenüb evlâdı her biri bir tâ'ife ilge törelilik kıldılar Kete Hânım buña hânım-patşe, diyorlar Boğay Hânıñ hemşiresi olur, ikinci Qalmağ Hânıñ kızî Çiğan Hânımdur, üçünçî Kara Qalpağ kızî Üzbike Hânım, dörtünçî Qırğız Manabıñ kızî Tumar Hânımdur, Ebu'l-Feyz Hân Budağı uşbu dört hânımdan târ qalur, Kete Hânımdan Bubi Töre yalğuzdur, Ayköz Divanı eyyâmında bina bolub aq zâdesi Şart Töre ile hânlık ya' ni Ağa Sulţanlık toğrusında köb talaş ve münâza' aları oldığı yuqarıda hân şaylav faşlında yazılub keçdi.

EVLĀD-I BUBĪ TÖRE

Mezkūr Bubi Töreniñ bir hatundan on oğlı bār, uluđ oğlı Canay Töreni on dört yaşında iken Tüme İli töre kıılıb aldılar, Canaynıñ vefâtında oğlı ‘ Osman Töre yaş qaldı il bunı yağşı terbiye kıılıb üsderib kemālatqa yetar yetmaz Boloşlıq mansıbına minderdiler ‘unfuvān-ı şebāb ya‘ni yaşlık dīvāneliđi ile zulm ve te‘diye başladı hālk bunıñ ef‘āl nāşayestesinden teźcerde iken anıñ üstine qavm didiki yerde qışlav da‘vāsı törelerniñ işlerini hükümete ‘āid kııldı ‘ākıbet-i Qazaqlar töreni qavmden qoğaladılar, qışlav hüküm ile Qazaqqa virildikde Törelere bu qışça oturub yaz öz ihtiyarımız birlen yerni boşatub bir elvek didi ki temellüklerine baqmayub qış içinde bunları köçürub haydadılar, babası Bubi Töre bu yıl da qavmde qışlamış idi yaşları toqsandan aşub yüze yaqınlaşmış qart ve ağrık bî-tāb iken uşbu köç köç ešnāsında vefāt itdi,

(456)

Tüme oldırdı diyüb töhmet kıılıb niçe künler defn idilmeyüb yatdı, hatunlar mersiyede törelerni Tüme İlinden intikāma taħrîz kılarak qar üstünde söyretüb, qaburgasın köyretüb, diye yoqladılar ba‘de Çingiz Tağında qışlamış oğlı Solta Bay Töre kelüb bu kibi elfazları terk itdirdi zıra Tümeni yeñüb hun alsaq müdde‘amızça iş kılsaq febihā ve illā böyle sözler suyak ki tamğa ve ‘arlıq olur diyüb hatunlarını bu iğradan toqtatdı soñra Tüme İlinden da‘va kılsalar da ağrık ecelinden öldi ki müşbet bulub hūn da‘vāsı ‘atıl qaldı.

Bubi Töre mütekellim ve sözçin ya‘ni Çiçenlik ile ma‘rūf ādem olub aldındın iş bitmezdi diyorlar çünki da‘vācılarınıñ her sözine bir mişal ve her mişale bir hikaye münzemm kıılıb irte kününi kiç kiçni hiç iderdi diyorlar, şā‘nında şā‘irler : buye kamdan törelilik is kitibgan * cikanne Bayusday il citibkan* qara söz ki kıbleden iskān coldāy*aldınan toqtaı koy dad bitibgan* deyü hicv eylemişler bunıñ vefātına evlād ve a‘yānları celī diyüb resmlerince āş virüb āt çabdırub büyük ma‘raka kııldılar Hāzret-i kıblegāhımız miħribān bulurlardı bunıñ āşında üç ađ alub barub bayka qoşdı üçüsi bile keldi ikisi alde ve birisi sikzençi idi faqat birinçi atıñ baykesi bir büyük bayıñ desmabesi qadar var idi, toqız tabtubaq bunı 9 yambu şöhret kıılmışıdi toqız tüye, toqız qalunlı beye, toqız kilām, toqız givm mavt, toqız givm turğun, toqız givm meqmal yine toqız büyüüm ile bir citem mecmū‘î ‘cucu’ ya‘ni toqız toqız idi. Qazaq içinde kançi yıllar yürüb bundın köb ve bundın taze ve pakize payke körmedim faqat yetmi bir ze‘ife kampir idi evvelgi iki atıñ paykesini alub üçünçi atıñ paykesini töreniñ tuğurına bayıldık ya‘ni özlerine berdek dir idi, bu ma‘rike hicretiniñ 1264 ya 65’de bolmuşdur, qabri qaraqol boyunda töre tuğanı didiği mevzi‘ dedür.

‘Osman Töre egerçi yer da‘ vâsında maħkūmı olan Tüme İli tarafında ise de babasını bî-ħürmet kıldığı ‘arından Tümeye kin bağlab qaşında tolanküt oturan Toqmaq İlinde bir ademni çabdı Tüme Toqmaq bir ademniñ evlâdı ve bir atanıñ neslinden olmağla bu sebebden kellâ Cörentay Töreden yüz çöyürdiler Boloşlıknı aldılar, ‘Osman Töre buña efkâ kıılıb Canay evlâdı cemî’an Hıtay tarafa köçdiler iliniñ yaħşılarına başlığı Cemantük ve ğayriler ceyülüb arkasındın keldiler atalarımız olub kelmiş ğanıñ evlâdı aq suyak Āldıyar Töremiz idiñiz kıaytub evvelgi orunga olturuñuz burunğıçe boluñuz Boloşlıq tuğuruna konuñuz didiler ise de Töre kıabul kıılmayub İrtiş başına kitdi bir niçe yıldan soñra mal-ı menâlındın ayrılıub evvelgi orunna keldise de i‘tibârdan sâkıt olarak hicriye 1280inçi seneler ğudūdunda vefât eyledi evlâdları faķirü’l-hâl Arucar Kıal‘ ası etrafında ve ğayri caylarda perâkende yürümüşlerdür.

Bubi Töreniñ bir oğlı Şoltabay Töre bunıñ oğlı Baraq Töre ğanlıq eyyâmında vefât itdi ki ve ba‘zı terceme-i ğâli Aygöz faşında yazılıub geçdi, ikinci üçünçi oğlı Sulyığan Töre Ablay Töreler ğâlâ Şibân İli içinde babalarının iski orunna şâhib bunlar ve evlâdlarıdır.

Bubi Töreniñ yine bir oğlı Akımbek Töre bunıñ oğlı Ulbabe Töre bu tevâriħçemizniñ bir râvisi budur, bu zât manâşdan bir manşıba menmeyüb boş ve rütbeden ğâli yürüdi ise de Kıazaq içinde kıadri ‘âlî sözi nüfuzlı diyânetli penc vaķti ğüzel-i obdan âdem idi, hicretniñ 1300 ğudūdunda vefât itdi, ğudâ rahmet eylesün.

Bubi Töreniñ ikinci ğatundan Camantay Töre, bu Camantay Töre Hıtay zamânında bacinge barub İcen ğanniñ yüzini körüb uluğ derece alub Hıtaylar buña Cankıuraż Tacı dirler iken ğayli vaķitler Ēulcada turub Sard Noğay savdâkerlerine yine köb menfa‘ati tekmiş

imiş, illeri Rusyaya tâbi‘ olub Ēulcadan kitdikden soñra daği sodâgerden her kim şehre kirse bunıñ nâmına kirib Cañcunğa aķ tartıq kıılıb en‘âmlar alur imiş Aygöz Divânında Şibân İlinde köb yıllar Bolos bolmuş idi, cesede nehîf kıaşirü’l-kâme ğasisü’l-câme bî-tekellüf âdem idi, bu Töreden menkııldur Bacinge barub Ēanğa köriniş kıılındıķda evvel il yurtniñ amanlığından ve tinçliğinden sordı ilde kıaysı mal köbdür didi, devletiñizde tört türlik mal her kıaysı az imiş didikde kıoy şayrınıñ köbliğine kıavanurum balabarķa toķ bolur her cihetden menfa‘ati köb bolur ama cıķkı cemi’ kıılmañız tinçsizlik bolur

cavkerçilik bolur didi. Haniñ bu didi ki Qazaq ehline çarpa malınıñ zikrinden elezz ve andan e'azz kelâm olmadıǵı üçündür. Netak kim sodâgerlere ticâret bâbından başqa söz qulaqlarına yaqmaz binâ berin Qazaqınıñ ta'ab'ına muvâfiq 'aqlına mutâbıq su'al cevâb kılınıştır.

Camantaynıñ naqline binâ'en Haniñ körünüñü bu revişde imiş. Özleriniñ yıl başı ki çıqan ayı olur delev yahūd "hūd" yulduzında kelür devresi Çüçek bahşinde yazılmışdır. Bu ayda maħkūmunda olan ehl-i keferi gâ'ib ve hâzır hanğa baş ururlar yeñi yılını tebrik üçün yırâq yâvkın aña uluǵlar varırlar öyle ise Han bunlara bir körünmek lazım kelür maħşūş bir meydanda vüzerâ ve ekâbir derece be derece anıñ tahtı tahtındın sağ ve şol iki saf olaraq tizilüb qatar tururlar Haniñ tahtı üstünde altun başlu bir ejderha mühib aǵzını açmış otlar saçmış körünür Han anıñ içinde mi tışında mı yırâkdın köz tamam yetmiyor ya'ni keregi gibi idrâk itmiyor. Önünde olan âdem il emân mı diyüb ol yanındaǵıya ve ol daǵı yanındaǵıya aqarunlab fısıldab söyleyüb niçe miñ vâsıta ile bizlere kelüb yetdikde başımızı yere koyub emân tinçimiz diyüb bu cevâbımızı şol canibdeki âdem biri birine söyleyüb niçe miñ vâsıta ile Hana yetdi ikinçi su'al ve cevâb yine böyle olarak

(459)

bir niçe sa'at fırsatda yukarǵı yazılmış dört beş kelime söz hâşılı yılını köb kılmañız naşihati ile tamam boldı. Qadimden kâ'ideleri böyle mi idi ya ki bu sene bizlere böyle şavlet ile mi körünüñ kıldı Haniñ yüzini kördi demek bundın 'ibâret imişdir idi.

Camantay Töre 'ilm-i ensâbda daǵı müteferrid zât idi. Bizlerniñ bala vaqtimizde simi tarafından maħşūş bir Rus töresi kelüb Ayküz Divânında cümle nessâblarını cevüb Qazaqınıñ aşlını ve Töreleriñ neslini şorab yazdıqda barçadan bu âdemniñ sözi 'aqla ve nakle muvâfiq dimiş. Ama ol yazan âdem anı ne üçün yazdı andan ne hâşıl itdi bu ana kadar ma'lūm olmadı âdemler her türlü zü'm itdiler igeri fikre kitdiler ise de faqır zan iderim bir müverrih te'lif üçün şoramış yazmış ola.

Camantaynıñ sözlerini köb işitdik lakin yaşlık ile anıñ kerek olurını bilmeyüb zabt kılınmayub yazıb almaq muqlaqa hatıra kelmeyüb buña köb armanda idim. Şimdi yazılacak oǵlı 'Adilhan Töre 1305nçi sene Çüçek ki keldikde bir niçe kün toqtatub mihmân kılıb andan köb haberler aldım bu bâbda tevârihimize hayli yardım tikürdi Hudâ ecirni virsün.

Camantaynıñ oğlu ‘Adilhan Töre yaşları yetmişden aşub 1311nçi senede vefât itdi Rusyanıñ bu cânıblere kadem başdıqda ibtidâ kelmiş uluğları kimdir anları isimleri ile bilür ve Qazaqyanıñ Rusyaya tâbi‘ oluruz ve olmazız deyan terdidinde tereddüd ve kiñaşleriniñ küllisinden haberdâr âdem idi Barağ Haniñ vefâtında kandidatlık teritni bu tamam itdi ‘an qarib yazılaçaq bir menşür bunıñ sa‘y ile bize yetdi beyanı kelür.

Bubi töre evlâdında uşbu zıkr idilmişlerden ğayrısı faqağ töre ismine kâni‘ olub hiç nesneye kol urmadılar ya‘ni ne il

(460)

bilib bilmediler ve ne de bir mansıba menmediler ve ne bir şöhrete irmediler. Ekşeri Şaban İli içinde yürümüşlerdür.

EBU’L-FEYZ HANIÑ İKİNÇİ HATÜN EVLÂDI

İkinçi hatun Cenge Alğan Çağan hanımdur. Evvelgi iri Barağdan Han hâce toğmuş idi bu aq Tuğluğda yazılır. Ebu’l-Feyzden Cuçi Töre toğdı bunı Merun İli Töre kıldılar. Cuçi Töreniñ dört hatunu bar idi birisi Köki Hanım Qalmağ Hanınıñ kızıdır bundın “Sart Töre” yalguz idi Aygöz Divânında evvel Han ya‘ni Ağa Sultân bu buldığı yazılmışdır. İkinçi hatunu Ablay Haniñ nebîreçesi ya‘ni oğlunuñ kızı olub İşim Töre ve Şah Murâd Törelerniñ anasıdır. Üçünçi hatunu Çolpan Hanım kara Qazağdan Bayceket kızıdır Veli Töre ve Halifân Törelerniñ anası budur. Dördünçi hatundan Aday Töre toğmuşdur. Cuçi evlâdi ekşerî Merun İli içinde yürürler.

EBU’L-FEYZ HANIÑ ÜÇÜNÇİ HATUN EVLÂDI

Üçünçi hatunu Kara Kalpak kızı Üzbike Hanım Ağaday Töreniñ anası budur bunı Simuz Nayman İli Töre kılib aldılar. Ağadaynıñ bir oğlu Bik Sultân Töre Hıtay eyyâmında ya‘ni Hıtay teb‘ası idi ki vaqti de künüñ mansıbında idi Rusya eyyâmında Ayğuz Divânıñ üçünçi Hani bu bolmuşdur ‘Kemâ sabğ fi faşıla’

Ağadaynıñ yine bir oğlu “Bukay Töre” bu zât başkalardañ büyük fi‘lli Kayuk halkalı olmayub ya‘ni hiç kime zulm ve te‘addi kılmayub bu evlâdınıñ içinde iñ diyânetlisi idi. Hazret-i Sultân ‘arifin ve Evliyâ Ataya ziyâde muhabbeti oldıqdan vasîti mücebinçe cesedni ol mevzi‘ e eyletib koydılar. Diyânetiñ şemeresi olaraq özindin soñra zevcesi Ay

Kümüş Hanım ve oğlu Rüstem Töre her ikisi hac yolunda vefât idib hadîş-i beşâret tahtına dâhil oldılar. İkinci oğlu İşim Töre hâlâ Rusya teb'asında olan Törelerniñ iñ ağınyasındandır. Ağadayniñ üç hatundan mecmû'ı yeti oğul olub bunlarniñ evlâdı küllisi Yedişu ve nâm digerle Yedi Yılğa İlinde Lepsi Qal'ası etrafında yürürler.

EBU'L-FEYZ HANIÑ DÖRTÜNÇİ HATUN EVLÂDI

Ebu'l-Feyzniñ dörtünçü hatunı Turğavut kızını Tumar Hanım ba'zılar bunu Kırgız kızını idi didiler. Kökaday Semen Cabağı Törelerniñ atasıdır. Bu üçünüñ evlâdı Giray İlinde Hıtay himâyesinde olub Çöçek ve Qubda şehirlerine müşterek ya'ni ba'zısı Çöçek Ambusına ve ba'zı Qubda Ambanene kararlar. Kökaday balası Acı Töre küniñ manşibında idi vefâtı ba'dında oğlu Qasım Han Töre cây-nişin eb oldu küñ didikleri Rusyaniñ Ağa Sulţan menzilesinde bir derecedür ki beyanı keçdi. Kökadayniñ yine bir oğlu Adaka Töre oğlu Hacı Canım Han Töre oğlu Ma'mür Bik Toredür Hıtaydan Ambu manşibında olub tarafımızda il uşlağan töreniñ iñ meşhûrı ve Baylaq cihetinden bu evlâdınıñ iñ maldâr ve ma'rûfi budur. Qızıl Tuğluq Törelerniñ beyanı bunda tamam oldu. İmdi Ak Tuğluq törelerni ta'dâd idelim.

AK TUĞULUQ TÖRE EVLÂDI

Sogay Han oğlu Onnan Han oğlu Tursun Han hudâbende bu ikiniñ birinden Baraq ve birinden Kuçak Töre toğmuşdur. Kuçakniñ bir oğlu Şahniyaz Töre bunıñ ma'rûf uğulları toқта Küçük Qanbar Törelerni miñ iki yüz altmış ile yetmiş aralarında vefât olmuşlar evlâdları Çöçek bozğunluğuna kadar Hıtay himâyesinde idi Timursuv ya'ni Caysan Qal'ası şalındıqda cümle ilâtiyesi ile Rusyaya tâbi'

olub elân ol nevâhide yürürler. Qanbar Töre oğlu Çotan Töre Bokay Töre Bokayniñ oğlu Mercük Töre Timursunuñ ibtidâ binâsında Boloş bolmuşdur. Ba'de Çotan Töre oğlu Musa Boloş boldı. Şahniyazniñ yine bir oğlu Sok Töre oğlu Sabak Töre Dolanbay Törelerdür, bunlar hicretniñ 1270 seneler neyfinde vefât idib evlâdları Bayceket İli ile bile Rusyaya tâbi' olmuşlar idi Barlıq ile yine Hıtaya kitdiler. El-hâlete haze Çöçek civârında duran ide yürümüşlerdür. "Sabak" Toreden "Seyid Ğazi" "Veli" isminde iki

ođul bar. Seyid Ğazi oğlı “Rüstem Töre” Veli oğlı “Aban Töre” bu Aban Töre diyānetli, kanā‘atli, ‘adāletli güzel ādem idi 1304ünçi hicriyede vefāt itdi. oğlı İrcan Töre hālā Hıtay teb‘ası Qazaqlarınñ i‘tibārlı ve nüfūzlu beylerindendir. Dolanbay Töre oğlı Kōbalak Tōredür bu zāt penç vaqti namaz-ı han ādem olub hālā Rusya teb‘asından Kocaqol İli içinde istikāmet ider ihyānen Çüçek ki kelüb kider.

Toqta Küçük Töre oğlı Tahir (Dayur) Töre oğlı Sultān Töre bunñ otuz dōrt oğlı bar diyorlar cümlesi Caysan eţrafında yürürler.

Kuçak Tōreniñ ikinçi oğlı ‘Adil Töre, ‘Adil Töre oğlı Duşali Töre oğlı Kayraq Töre oğlı Ya‘qub Tōredür. ‘Adil Tōreniñ yine bir oğlı Sañqay Töre oğlı Cabay Töre Caday Töre Çaday oğlı Bolan Töre Aybaq Tōrelerdür. Cabay ve Bolan her ikisi Aygöz Divānında Hanlıq rütbesini hā‘iz olub Aybaq Töre Semi Paladda suyutnuk rütbesinde turmuşdur. Buña suyutnuk manşıb virildi ki hıdmet mukābelesinde yāhūd fehmi ve ferāsetine mebnī olmayub faqat yeñi tābi‘ olan Serhadd Qazaqlarını zabt üçün böyle bir şanlı ādemni elde tutmaq hükümetçe bir kizli efkārdan ‘ibāret idi şorta menşüb ma‘nen maħbūs hükümünde ma‘aş esirî olarak turdı Semidin qaydıqdan şonra Qapāl Divānında Han ya‘ni Ağa Sultān boldı anda vefāt itdi

(463)

vefātı 1280 seneler hūdūdındadır. Bunlarınñ evlādı Sader Metay İlinde qaral ve Lepsi Qal‘ası arasında seyrān iderler Bolan Hasan ođlı Oraz Töre hālā hayatdar.

‘Adil Tōreniñ yine bir oğlı Ebul Ğazi Töre buña “Ezberkan” dirler Ebul Ğazi oğlı Çeñgis Töre oğlı Kolake Tōredür. Bu Kolake Töre köb hatun sahibi olub her birlerinden evlād var ekşerî Caysan İlinde yürürler. Bir hatundan Kasım Han, ve diger biri Bedi‘ül Cemal Mahmud kıızıdır. bundın Fazel Han (*) Töre hālā Bahte beldesi tüccārlarından olub istikāmeti andadır. Kolake Töre yeñi zākünde pāmuşnük şonra Boloşlıq rütbesinde hidmet idüb 1300 hūdūdunda vefāt itdi. Tāne Mescidinde Müslümanlarınñ cem‘ine bā‘is olan bu idi. ‘Adil Tōreniñ yine bir oğlı Zekeriyya Töre hālā Hıtay teb‘asından Kiray İlinde Ambū manşıbında turmuşdur ānası ‘Oşman dađi Āmbū manşıbında ötmüş idi. İrtiş başında Altay Tağında yürürler.

Kōçaknñ üçünçi oğlı Sama Töre oğlı Ebu‘l-Feyz Töre oğlı ‘Bōtake Töre’ Bōtake Dūngani bozğunluğına qadar bir hayat idi evlādı Kazay İlinde Ğulca şehri eţrafında yürürler. Qazaq bu cānibe qadım basdıqda orta cüz’iden ibtidā Hıtay himāyesine dāhil olan Kazay İli Tortul İli uluđ cüz’den Sıvan İlidur Sıvan İli evvel Çüçek kurbuna kelüb

İmil Kerāğaç Toқта Barlık Tağlarını mekân kıldılar o vaqıtde Kazay İli Tarboğatayınıñ şimâlinde idiler hicretiniñ 1200'lerinde cenûbe âşüb Sıvannı Ğulca üstine sürdiler ba' de Kazay üstine Bayceket İli kelüb uzak müddet âralaş burdiler Dunkane fesâdında Kazay İli Aylaye kidib Toқта Tağını Toqmaq ve Barlık Tağını Bayceket ve bir tarafını Kiray İli tesâhüb itdiler. Sıvan ve Kazay ile kûb

*Fazel Ğan Töre Hacı Hayrullah Efendi ile ehlâm olur.

(464)

eyyâmları Ğıtay maħkûmunda turub ba' de Ğulca'ya tarançı hâkim buldıqda aña bey' at itdiler Ğulca Rusyaya ötdükde bunları bile tâbi' itdiler Ğulca Ğıtay'a virildikde yine Ğıtay'a kitdiler. Qazay İli Rusya eyyâmında üç Boloşlıq olub ' adedi dört Bolosa bâliğ olur idi diyorlar.

KİLELİM KOÇAÑ TÖRE BERÂDİ BARAĞ TÖRE EVLÂDINA

Barakniñ bir Ğatundan Ğanbaba Töre Maman Tahir Boğay isimli dört oğlı bar Ğanbaba oğlı Dosan ba' zılar Dosan Tahir Töre oğlıdur dirler, Dosan oğlı Kılıç Töre oğlı İbrahim Töre Yunus Töre bu evlâd Böra İlinde Üstkamin etrafindadurlar, ve üç uğul ki Maman Tahir Boğay Töreler idi evlâdları Kır Kralı İlinde yürürler, Kır Kralı maddesinde yazılan şâhib-i menşür Boğay Ğan bu olub oğlı Çingis Töre oğlı Camantay Ğandır, Aygözde Ağa Sultân olan Bârâk Ğanniñ bir Ğatunı uşbu Camantay Ğanniñ kıızı idi bu seferde ya' ni Mezbûre Ğanımnı Nigah seferinde Barağ öyle böyle varmış Molla Fetħullah kışşayı dırâz kılib Barağniñ Camantay Ğanğa yazmış şi' irini söylerdi.

Şâhibü't-terceme Barağ Ğanniñ ikinci Ğatundan Ğanğace toğmuş idi bunıñ tufüliyyet Ğalinde atası Barağ vefât idib anası Çegan Ğanımnı Ebu'l-Feyz Ğan alub andan Cuçi Töre toğmuş idi, Ğanğace ile Cuçi ağlam olub evlâd-ı Cuçi Kıızıl Tuğluğda yazılıb ötdi Ğanğace Töre Ğıtaydan "Vañ" manşibni idi, Vañ demek Ğan-ı maħdûda demek olub "küñ" derecesinden bir başkıç yukaru Ğanlığdan bir başkıç düven bir mertebedür, Ğanğaceniñ beş oğlı bar Canbubek buña Canğace dağı dinilir, Şabanğul, Küçük, Danyar, Calğunbay Törelerdür. Ğanğaceniñ vefâtı ba' dında uluğ oğlı Canbubek anasınıñ kâ'im mağâmı buldı buña İcen Ğândan birilmiş şarı kağıdli menşür Ğat elimizdedür. Hazâ taşvîre:

(465)

ĤITAY ĤANINDAN MENŞUR

Ĥamîde-i şıfât sa' âdetlikniñ dörtünçi yılı on birinçi ayınıñ yigirmi üçü Ĥudâniñ fermâni bile vaqt-i zamânı İnalakan Ĥanniñ yarlığı Ĥazaq ĤanĤacege Tüşürgen Çili İleniñ cañ coñ Ĥaybe Ambanlarınıñ yerinden siniñ atañ ĤanĤaceni aĤrib oldı diyibma' lüm kılıb kildi men añlab nihâyeti raĤim kılıb şefkat kıldım siniñ atañ ĤanĤace Vañ manşıbge ulaşkandıñ siniñ atañniñ coñ oĤlı Bulğaçka küşik tikürüb siniñ Ĥañ ..... tinç turĤanıñ men nihâyeti obdân körüb raĤim kılıb turub idim Çili taraf ..... b yarlık nişân tüşürüb tört tof coñ tavarşañlab ibardım Cañcoñğa tafşurub şundın Amban çıkarıb küçi koyd ..... şinĤe kotarıb Tümenki Ĥazaqlarınıñ ni obdân kodaĤalaĤınıñ siniñ atañğa küçi köydura doĤanıñ taşıda ..... CanĤace sanâ ulaştıra ..... buyurıka rast köñli bile yurtniñ ra' iyyelerini obdân kodaĤalab ..... manşıbga ula ..... köşikimni ..... aĤrib olĤani obal-ı raĤim kılgudık men uzalab köşik tikürüb ileniñ ..... yisun bile ' irâk kaĤad kelle koy qatarlık nimelerini alıb barıb ..... ber soñlar ..... yakın aymaqlar bile eflik buluñlar bölek aymakdın kaçıb kilgen kaçqını yaşunmañlar ..... işiñ bulsa rast köñlüñ bile öyle cañcuñ tarbaĤatayniñ Ĥaybe AmbanıĤa añlatıb maña ma' lüm kılsun aşlı ' ayân isteb yakınlık kılaman dimesin râst lahne bar işde miniñ köşikimni başıñĤa köterib yurtniñ işiĤe köñlüñni koyub şidkeb i' zâz-ı ikrâm bile yürüsañ men saña teĤi muvâzelab-ı raĤim kılıb köşik yetkuramen imasmo cânĤace sin

30 TevâriĤ-i Ĥamse

(466)

yarlık nişân-ı ĤaĤtını şañlaĤan tevarlarını ĤoluñĤa alĤandıñ soñ hene bar yerde rast köñlüñ bile coñub cedelleb yürüb ebedü'l-ebed miniñ kişkimge yetmaknı kiçe kin i' zâz-ı ikrâm bile bol cukum tüşürĤan eh

KaĤad büklünmüş yerleriniñ sözi üçmüş ve ba'zı yerleri yırtılıb tüşmüş oĤub bulmamaqla taĤminen her kelime maĤaline bir nuĤat ' alâmet kılındı ki ehl-i zekâsiyaq kelâmdan merâmını añlar. Bir tarafda Ĥıtayça yazıb Türkiye terceme kılinmış. Kıızıl tamĤa ile Ĥanıñ mürebbe' mühri başılmış evvelgi satır-ı mühr üstündeki ĤaĤtdur. Bu menşür CanĤace vefâtında oĤlı Rüstem Töreniñ elinde Ĥalmış o eşnâda Rusya istilâ idib menşürüñ i' tibârı Ĥalmadı ise de bir küñge kerek bulur Ĥam Ĥayal ile muĤkem şaĤlıb tutmuşlar. Böyle menşürnüñ törelerde varlığını işidüb niçe vaĤtler şoradım oĤumaĤĤa tereddüd kıldım diĤkat ve ceĤd ile ardına tüşdüĤünden buña iĤtiyâc-ı küllî ve ziyâde gerekli oldıĤı zü' mne kidib zarfdan aş tam' a tüşdiler körmege daĤi virmediler bir az hediyelemiz bî-maĤal zâ' yi' oldı. Ba' de ' Adil Ĥan Töre İbn-i CamanĤay Töre ata uĤul her ikisi atamız eyyâmından bu yaq Ĥadardan idiler ol zât bu menşürnüñ pinde olub

hâşıl 1306'ncı hicriyede bize vâşıl oldu bu kağadge bu kadar se'ım sebebi üç yüz beş yüz seneler zarfında olmak zannında idim zirâ körenler köhnelikte mübâlağa ile haber virmişlerdi öyle oldıkda Қазақyanıñ Ҳıtaya tab'ıyyeti köb zamanlar olub müverrihlerniñ sözi Ҳıtaya haml қılınмақ ihtimâli var idi. Bu menşürdan ma'lûm oldu ki Қазақyanıñ Ҳıtay himâyesine kirdi ki Ablay Ҳан ve Ebu'l-Feyz Ҳанlardan şoñra ola zirâ şâhib-i menşür hanhaceniñ atası hanhaceden muқaddem Ҳıtaydan manşıb alan töre yoқdur diyorlar. Ablay ve Ebu'l-Feyz Ҳанlara Ҳıtaydan menşür virildiği ağızlarda söylenür ise de haқиқati nâ-ma'lûm bir haber ğayr-ı meczûmdur ama Argunda "Altun Şarı" töre ki hanlık Naymanda "hânhace" ğe ve Anıklık Kirayda "Kökaday" Töreye köñlik menşür virilmişdir ki her üçisi bir 'asrda olub bunlarnıñ tefâvüt rütbeleri

(467)

қабâ'il i' tibâriyla қılınmışdır. Bes bunıñla iktifâ idib baқи kağadı teftişe hâcet қалмады. Ama körenlerniñ köhne mübâlağası zâhirne maһmûldür ki yırtılıb түзüb isekde kine binâen yek nazarda miñ yıllık mektûb demek mümkündür. Biri birine rabt қılıb tertibni tabub oқumaқ daқи hayli hidmet oldu ba'z yeriniñ hattları түşüb yokalmış ve ba'zısı mahv ve bulumsuz olmuş orunna nuқaт ile 'alâmet қылındı ki her nuқaт bir kelime söznüñ nişanı oldığı yuқaruda daқи yazılıb keçdi. Bu menşürnuñ қayu yılda virildiği hicriye yâһûd milâdiye ile yazılmayub zâhirde mechûl ise de hanlarnıñ һükümetinden senesi bilinur. Amma Çin tevâriһini körmeyan âdem Ҳıtaynıñ târiһini çıқара bilmez çünki bunlarnıñ târiһi hanlarnıñ culûs i' tibâriyle һesâb idilür. Ve hanlarnıñ isimni yazмақ daқи memnû' dur han şöyle tursun һâşâ anı ele bilürler cаñcoñ ve Âmbularnıñ nâmnı şarâht itmek ve yazмақ kendilerinçe kebâ'irden 'add iderler қанда қалды ki hanlarnıñ zikr ide.

Rüstem Töreniñ uğulları һâзірда hayatda uşbu uğullara canһace üçünçi ata olur bes bu menşür bize tabşurulmuş eyyâmda senesi yüz yılға yetar yetmez. Dezaçık Ҳanıñ dörtünçi yılında virilmiş olur "Dezaçık Ҳан" 1217nci hicriyede һükümete oturmuş һандır. Ҳudâ 'ömrümüze müsâ'ade virirse bundın şoñrağı yazaçак târiһçemizi oқuyan aһbâblarımız bunlarnıñ senelerine muттali' olurlar. Tevâriһleri terceme idilür İnşâ'allahü'r-Raһman. Ama bu menşür şâhibi canһaceniñ atası hanһace İbn-i Baraқ Ҳanıñ ve anıñ devri bundın muқaddem olan "Çаñ Loñ" Ҳан eyyâmında olмақ iқtizâ ider Çаñ Loñ Ҳан hicretniñ 1150 һudûdunda tahta kiçüb uзақ müddet pâdişâhlık қılmış һандır. Bunlarnıñ senesini lâzım iden zevât "Kañ Cañ" ya'ni Ҳıtay tevâriһinden körsünler hanlarnıñ һükümetinden һesab қılsunlar.

Ҳанһace Vañıñ bir oғlı Şabanқul Toredür Rusya elinde esiran vefât itdi. Ҳикâyesi böyledür Şabanқul Nayman İlni Rusyaya tâbi'

kılmak şadedinde Simi Palad Gubernatorı ile haberleşüb bir az ‘asker kelmekni dâ‘î oldu bunıñ da‘veti ile ilge Rus çıkıb keldikde Qazaq Şabankulnıñ sözine kirmeyüb ‘inädlik kıldığı eşnâda Ruslar Merun tã‘ifesinden <hace keldi> nâm bir ma‘rûf âdemni atub oldurdı Rusnı çaķırıp keltürüb bu kibi âdemimizniñ telefine sebep oldıñ diyüb Merun İli Şabankuldan bunıñ ħunrı taleb kıldılar ‘âķıbet ilden sürdiler Şabankul Merundan kidüb Arķat Tağına vardı Aķmebet Şaban içine kirdi andan her ilden kurame tulankut cem‘ kılıb Merun kaşdına atlanmaq oldığını Merunlar işidüb meñden ziyâde âdem Şabankuluñ üstne bardılar Şabankul dağı üç yüz miķdârı âdem ile karşu çıkıb Alčan Tağında Merun kuşunrı ħob kaçırdı ise de Merundan emin degil idi dâ‘im anlardan ħavf ve endişede turdı böyle ıztırâblık ile bu cay meña qarargah olmaz diyüb üç dört sene ba‘dında Arķatdan köçüb Tarbođataydan aşdı Çöçek üstine Bayceket İline keldi bu illerni ata babasından mîras şanub cümlesini öz taşarrufuna almak arzusunda oldu güyâ atasınıñ terikesinden kısmetine tüşmüş kibi kullanmaya başladı. Bayceket içinde yurt burunđı törelerni nazırına almayub anlarını da kara Qazaq қатарında koydı ve cümleside bunıñ Vañ zâdeligine muķırr idiler sebep-i iķrâr ve itâ‘ atleri de çünki atası ħanħaceniñ menşürı bunıñ elinde olub binagâh Ambuđa kösterirse Ĥıtaydan çirk çıkıb ‘inäd idenlerni ayakda izâr endişesinde idiler. Binâ berin Şabankulda ħururâne tavranub öz iline ve öz yerine kıni‘ olmayub Qazay yerini mülklenmek ve ol ilni de teşâhüb itmek hevesine tüşdi anıñla cavlık kıldı Qazay kaşdına atlanub Altun İmil bu yine çıkıb ‘asker ile yatdıķda Qazay bir kiçe kelüb bunları añsızda başub kaçırdı soñra bir iki def‘a cılkı komaya mal almaya yibergan barumtaçileri dağı esir tüşüb ne ise Qazay

tarafa fâli yürümedi de men ba‘de o tarafa kadem basmayub Tarboğatay Tağını mesken ve bir niçe yıllar bu nevâhıde deverân kıldı. Lakin tinçliği bulmadı faķat Qazaqlara te‘addisi ile turmayub sodâgerlere de zarar ve ziyânı tikdi ħalk bundın âzurde olub Kerrât ve merrât ile Çöçek âmbusına şikayet itdiler âmbu buña niçe def‘a âdem yıbarıb gâh taltif gâh taĥffif ile naşihat kılsa da mütenebbih olmadı teklif kılsa <çaķırsa> ħuzûruna kelmedi âmbunuñ sözini sem‘ine almadı aldına varmadı. Bu eşnâda Ayğöz ve Kök Tirâk Divânları bina bulub Rusya bu taraflara kol uzatdı Şabankuldın zulm kören her kim var ise Rusyaya ilticâ idib meded taleb kıldılar Rusya Şabankulga kışı koyub bunlar ile yettüşsun diye aytub kördi ise de kârgir olmadı lakin Rusya me‘murları Ĥıtay kibi kârında müsâhele itmezler ‘âķıbet Rusyadan otrât çıkıb Çöçekniñ ħarbında iki üç menzil miķdârı <veyrân> didi ki cayda Şabankulnı eylâtiyesi ile veyrân kılıb çabdı ol cay henüz veyrân isminde iştiĥâr tabdı tevâbi‘âtı ekşerî Qarcı İlinden idi. Şabankul özi kulğa tüşmeyüb kaçub Çöçekke keldi Şart kurđanına tüşüb atasınıñ tâcnı başına kıyüb özini Zorđan Ġaldayna ya‘ni Palitse Mistre bildirdi Ġalday Ambuğa barub ma‘lûm kıldı Şabankulnıñ sözini ayıtdı, atam ħannıñ devletĥevâhi idi biz dağı ħayr-ħah ħâdimlerimiz idik Rusya kelüb ilmni çapdı yurtumrı ħarâb itdi bu kadar mal mülküm kitdi cümlemiz sizniñ fuķarânız idik Rusya böyle cebir kıldı öyle caķa kösterdi diyor didi, Āmbunuñ

könlünde Şabankülğa kinesi var idi ki köb kere çakırıp huzūrına kelmedi kelâmını iltifâta almadı idi, şânî karavuldın taşkarı olan vâķ'aya katuşmaq Hıtaynıñ leyyinde nizâmında yok idi, binâ-berin Āmbu Şabankülñ adını işitdigi ile kayub ol yaman âdemdir uğrı töredür zâlim töredür eger başında

(470)

hänniñ taşı ve atasınıñ hürmeti olmasa idi hâzır meydānga çıkarıp çapardım öldirirdim men aña imdi kerak buldım mı kaydın kelmiş anda kitsün bir uğrı üçün men Rusya ile ufkālı⁵³⁷ olmuyorum söyleşmiyorum diyüb ğaldaydın aytub yıbardı, Ğalday Şabankülñi zurġanġa ya'ni maħkemege çağırıp Āmbunıñ sözini söyledi Şabankül onamayub dadımını öz aġzım birle Ambuġa aytmaġunça ketmayorum⁵³⁸ diyüb ğalday ile cedel kıldıġda bir niçe âdem Şabankülñi zurġandın sudrab çıkardılar, töre kılına taşlı tamaġnı alub bu taş siniñ haniñniñ bergen taşıdur <li> ya'ni nizâm boyınça meñe i'ânet virmek yardım kılmaq sizlere farzdır karzdır diyerek kıçkarışub körse de sözi yol bulmadı hidâdı, min ba'd Hıtaydın köñlini kisüb atna mindi yoldaşlarını ayartub Şart kurġanı arķasında doñ ya'ni tipide bir az toġtab turdılar ki bir iki yoldaşı bazarda nân-ı⁵³⁹ çây almaġa qalmışlar idi, Şerif Bunbak oġlı söyleyor bizler mekteb oġub yürgen on dört on biş yaşında bala vaġtimiz⁵⁴⁰ idi, zurġanda cedel ve bülend avaz çıkdığı ile kete küçük barçalar yüġrişub varıb ġavġa suranniñ içinde turub tâ Şabankül conâb kitkengeçe arķasındın irgeşub yürdük Çöçek koduġınıñ kıble taraf tipeniñ üstünde Cambulġa qarab didi ki aħmaq bi-'akıl Çörçüt cambulñu uşbu doñġa şokmaq kerek idi seyl kelse aġzıb kitsün üçün peske şokdı iken diyüb Hıtaynı şiddetle çıkartılıb turdı. Ol anda bazardaġı âdemleri de keldi yürüb kitdiler on 'adeddin ârtuġraq yoldaşı bar idi didi eh,

Ba' de Tarboġatay iteginde İlge varıb her kimge qonub tüşlenüb mihman bulub bir niçe künler yürdi ilde yürğenni Rus işidüb Karboġa Bazar ilinde bir sodâġer sertge burundın Şabankülñiñ dostı ve aşnası imiş Rus anı Şabankülġa yıbardı her ne kılsañ

(471)

töreni munda keltürgey sen señe böyle en'am ve böyle yahşılık ideriz adını pâdişahġa yitğürüb öyle nişân ve rütbe viririz diyüb itma' eyledi o süret⁵⁴¹ kelüb Şabankülġa yolukdı yıġlaşub körişub ta'ziye ve tesliye kıldı ötgen künlerine efsūs iderek dostluġnı izhâr 'adâvetni izmâr eyledi de böyle yürümek şe'niñe layıķ şörettiñe münâsib degil yürün kidelim benim avlumġa ol yerdin Semi Paladġa varıb pâdişahġa 'arz-ı hâl yazıb

⁵³⁷ اوفكالى

⁵³⁸ كئمايورم

⁵³⁹ Burada –ı ya gerek var mı nan-çay olabilir mi

⁵⁴⁰ وفتمز

⁵⁴¹ (güzel he nin üstte iki noktalısı ile bitiyor.-te) سره

señe külfet virenleri sebr kılıb maluñni ez'āf muzā'af tulatub birün men Rusyada nizām öyledür böyledür diyüb aldab Tarboğatay aşurub avlına keltürdi iki üç kündin soñra kırk illi Qazaq Rus kelüb añsızda başub Şabanqulnı tutub aldılar. Şabanqul aşnāsıñ bu hıyānetindin fenā mertebede müte'ellim olarak ey Şart cezāñı tartarsıñ korcunuñni moynuña artarsıñ eğer sen bulmasañ men İcen Hañğa varırdım bu üçümni Rusdan alurdım yāhūd hañnıñ qolında olurdım hañnı hañ oldırsa suyāk ki hār olmazdı evlādımā 'ār olmazdı diyüb conadı özini Kök Tirek⁵⁴² Divānındın hatun balası mal-ı menalı barçası Aygöz Divānı üstündin semige yıbarılıb malı hazineye şalındı tabi'ātı narqatub töreni tum tarafna nefy itdiler anda vefāt oldu. İl evvelde Şabanquldın Rūgerdān olub yüz çöyürmüşler ise de çünki Qazaq halkınıñ 'ādet ve resimlerinde hañzāde aşilzādeleri deg⁵⁴³il 'ādi bir ādemni Rus ve Hıtaya esir virüb katl-i yanfi itdirmek özlerinçe büyük 'ār ve 'ayıb oldıkdın mezbūr sodāgere cemī' Qazaqya kin bağlab ğazabnak olub anı öldürmek kaydna tüşdikdin Şart Rusdın himāye isteb illi Qazaq Rus bunı şakladılar ise çıdab turulmayub ildin kitdi biçāre sert Rusyanıñ yelden nukūd-ı hevādan cenūdna inānub sevdasına zarar itdi.

(472)

Bu vāk'a ya'ni Şabanqulnıñ ibtidā zuhūrı ile esirliği arası 15 sene miqdarında olub 1340dın 55 hicriyeye qadar mümted olmuşdur esirliğinde yaşları illidin aşmış idi diyorlar, Hañhace Vañnıñ beş oğlında Canbubak⁵⁴⁴ ya'ni canhace ile uşbu Şabanquldın ğayrı ne Hıtay zamānesinde ve ne Rusya eyyāmında manşıbga ulaşub ya ki hūd-be-hūd ilge törelik kılıb yurt belledigi⁵⁴⁵ ma'lüm degildir, hālā nebīre çebīrelerindin kök tüme ve Çöçek etrafında yürenle⁵⁴⁶r vardır.

Aq Tuğluq töre evlādı bunda tamam oldu, imdi Kök Tuğluq töreleriñ furū'ını yazalım.

KÖK TUĞLUQ YA'Nİ YEŞİL TUĞLUQ TÖRELERİNİN

EVLĀDI

Şoğay Hañ oğlu İşim Hañ oğlu Cenker Hañnıñ ikinci hātundın ulı⁵⁴⁷, Bākī nāmında iki uğul bar deyüb hamsede yazılmışıdi ulınıñ bir hātundın Ablay Yolbarş ve bir hātundın Sultanbet Töre toğmıdır.

⁵⁴² تيرك

⁵⁴³ گ harfini belirle.

⁵⁴⁴ باك

⁵⁴⁵ بللاديكى

⁵⁴⁶ يورنلر

⁵⁴⁷ اولى

Ablay Hänniñ bir oğlu Tavki Töre hamsede yazılmış Qalmaq muhärebesinde şehid olan töre bu bulsa kerek, Tavki töre oğlu Berali Töre oğlu Çalgunbay Toredür, Qır Qıralı Divânında Ağa Sulţan buldı 1300 hicriye qabilinde vefâtdır Ablay Hänniñ meşhür çadı abâ an cedd bunıñ eline kelmiş iken hâlâ kimde idigi ma' lümım olmadı Çalgunbayıñ evlâdı Argun ilindedür.

Ablay Hänniñ yine bir oğlu Qasım Töre oğlu Kene Şarı Töre bu zât Rusya ile muhâlif olub köb müddetler yürdi Qırğız ile de köb alaşdı bala hayra⁵⁴⁸ birâderleri ile bile Qırğız qolında telef oldı.

Kene Sarı oğlu Şadıq Töre bu da uzaq müddet Rusyage 'aks olarak yürüb Taşkend Rusya eline ötdikdin şonra Ürgenç ve Buğarâ ve ba' de Kaşğara varıb Ya'qu Bik eyyamında Kaşğarda turdı o cânibler Hıtaya bu cânibler Rusyage ötüb barur mağal qalmadıkdın be-nâçâr öz

(473)

ayağındın Rusyage kelüb toqtadı hâlâ Çimkend üstinde Eylatiyede yürimişdir, Ablay Hänniñ baz bir oğlu 'Adil Töre oğlu Nurali Toredür uşbu Nurali Töre Qızıl Tuğluqda yazılmış Cemantay Töre ile bile Bacinde⁵⁴⁹ Hanğa barmış âdemdir, Nurali Töre balası Tizrak Töre 1290 hicriyege qadar hayât idigi ma' lümdır evlâdları Almata eţrafında uluğ cüz içinde yürirler.

Ablay Hänniñ Kince ya' ni Töbçük oğlu Sök Toredür anası vefâtında bir yaşında qalmış bu zât Almatanıñ ibtidâ binâsında Ağa Sulţan bulmuş idi didiler.

Sök Töreniñ nebiresi İşimhemid Töre hâlâ Omski beldesinde Geniral Gubernatornik tercümanıdır. Bu İşimhemid Töreni ba' zılar Sök Töreniñ şalbiye oğlu ve ba' zılar nebiresi diye ihtilâf idib anuğnı balalmayub yürimiş idim Omski de Hâlimhemid Baynıñ ziyâfet meclisinde mülâqat olub özindin şoradım, didi ki meni tıfıl iken babam Sök Töre qolına alub anıñ terbiyesinde üsdim⁵⁵⁰ bu sebebdin Sök Töre oğlu diye müştehir olmışım atam Cuçi Töre bin Sök Töre bin Ablay Hândur deyü beyân eyledi, şohbetimiz uzaq olmasa da sözleriniñ mefhûmındın hayli zekâvetli zât oldığı istifâde idildi, hıdmeti yalguz tercümanlık olmayub mağkemede rütbesi dağı var didiler, Sök Töre 1819unçı yıl 18inçi ğanvarda oğlu hanğace ve müsa' id⁵⁵¹ mü'min oğlu ve bir niçe Qazaqıñnıñ yağışları ile Piterburğa barıb pâdişahdın 8inçi kelasda altun midal kök çelterli kâfitan çapan burgı

⁵⁴⁸ بالآخره

⁵⁴⁹ باجینده

⁵⁵⁰ اوسدیم

⁵⁵¹ مسعید

birleşen aldığı 59,462 can ya'ni nüfus-ı Rusyaya tâbi' itdiği Rusya tevârihinde mersümdür.

Ablay hânın birâderi Yolbars Töre İbn Ulı töredür. Yolbars Töre oğlu Karâmoyun Aybağ oğlu âdemzâde töre hâlâ bunlar Uysun İlinde yürürler.

(474)

Ablay Hânın diger birâderi Sultanbet Töre İbn Ulı töredür Sultanbet oğlu hanhace oğlu Argun Gazi Töre Semide Ağa Sultan buldı sonra Sövyet⁵⁵²niñ mansıbına da mendi 1300 hicriyed^طın muqaddem vefâtdır evlâdları Karâkav⁵⁵³ Qal'ası eţrafında istiķâmet iderler.

Ablay Hân Kök Tuğ köterib evvelgi iki tuğdın imtiyâz itdiği ile birâderleri Yolbars Töre ve Sultanbet Töre evlâdı dağı bu tuğniñ tahtına dâhil olub cümlesi kök tuğlı töre atanmışlardır. Yeşil tuğ didikleri dağı uşbu Kök Tuğdur ismi iki oldıkdın cismi başqa zan idilmesün.

Ablay Hânın 'Ubeydullah isimli oğlu Hüd Serâne Hânlık idib anıñ tevkîfi ba'dında Veli Hân İbn-i Ablay Hân Aliksandır evvelidin menşür ile toğuz ilge hânlık kıldığı Qır Qıralı maddesinde taşrih idilmişidi, mezbür târihçeniñ mü'ellefi Molla Yoldaş Bay Efendiniñ taħrîrine nazaran Ablay Hânın otuz 'aded oğlu olub nâmları te'dâd idilmişdin ğayrıları bize ma'lûm olmadı, bu şoñrağı ikiniñ evlâdları henüz Qır Qıralı eţrafında Argun İlinde olsalar kerek.

İmdi tuğlarınñ zabtı budur ki Yeşil Tuğ Şoğay Handa Aq Tuğğa qoşulub bu ikisi Rusşanda Qızıl Tuğ ile bir noqţada cem' olurlar Hezâ vallahu a'lem bi's-şavâb.

ÇOBAR TUĞLUQ TÖRELERNİÑ EVLÂDI

Çobar tuğluq birqaç törelerdür, uluğ cüz içinde yürürler bu nesilde Rüstem Töredin ğayrı hiçbir nâm qazanub hükümet kıldığı töre ma'lûm degildir, ba'zılar kulunça bunlar Onnan Hân birâderi Seyyid Kul Töre neslinde olub ve ba'zılar Ulı Töre birâderi Bâki Bin Cenker Hân neslindin diyorlar, böyle oldıkdâ aşlına binâ'en Qızıl Tuğa mensüb olmaq münâsib ise de Onnan Hana birâder oldıkdın Aq Tuğ

⁵⁵² سوۋېتلىك

⁵⁵³ كراكاو

ve Ablay Hana ‘ amnzāde oldıkdın K k Tuğ olmak iktizā idib nisbeti her birine berāber  cun ‘ ali hede⁵⁵⁴ bir tuğ kotarmışlarda tuđnıñ nuğatları  c renkdin ya‘ ni  ızıl K k Ağ oldığı bu ma‘ nāya mebnı ola, Vallahu a‘ lem.

Bu tuđnıñ m cidi R stem T re olub lakin R stemniñ atasınıñ isimni bil r ādem bulamadım ođlınıñ şohreti R stem Dastān kibi atasınıñ isimni unutturmışdur. Ba‘ zılar R stem T re Seyyid  ulnıñ řulbiye⁵⁵⁵ oğlı ve ba‘ zılar Bāk  T reniñ bil⁵⁵⁶ balasıdır didiler ise de bik i‘ timād idemedim ortada iki vāsıta lā akıl bir vāsıta olmak derkār idi.

R stem T reniñ Barağ Bağur ile olan macerası yuğaruda yazılıb  tdi. Buña  an  ar R stem dirlerdi sefk-dimā' ya‘ ni kan d kmek ādem  ldirmekdin kināyed r. Kene şarı ile bir devrede ve andan řoñra daği Rusyanıñ T rkistan istilāsına  adar yollarını hafnak iden ve sodāgerlere zarar-ı k lli ir k zān ādemdir. 1280n ci hicriyeye kelince bir hayat idi evlādları hen z uluğ c z i inde y r rler uğul ve neb relerindin devletli zenkin maldar zevātlar var diyorlar.İntihı

Bizim bu cānibde cemı‘ t re uşbu d rt tuđnıñ tağtında m nderic olub Ki i C z  anzādeleri Sodiye⁵⁵⁷ Seyyid ‘ Aleyn vesā’irlerniñ s zine nazaran tuğ i‘ tibarıyla degildir.

K ci ciz' t releri Aydel Cayığ  rgenc etrafında deverān iderler. Bunlar burunđı tevāriřlerde yazıyla kelmekle ve  zlerindin oyāz ve sodiye ve ğeneral mertebesine  adar manřıbdār ve gemnaziyelerde oğumuş tārıřden ve tağr r ve te'life  ādir ve  ābil ma‘ l matlı zevātlar k r lmış ve işidilmış olmağla ānları bizim bu kitāb emiz tağamm l idemez ya‘ ni yazmağa iktidārmız yedemez binā berin bu řarafımıznıñ t relerini beyān ile kifāyelendik  s rımız ‘ afv buyurıla.

554  li  de

555  alıbiye

556  bil

557  odiye

Anfâ ayıldığı siyâkdın Kiray töresine könlük Nayman Töresine Vañlık Argun Töresine hanlık manşib virildiği ya kabâ'il i' tibâriyla olub yâhud konuşu qarib ya'ni yakınrağ olana küçük ve âlisrak⁵⁵⁸ olana uluğ manşib virüb bunıñla âlis-i yakın cemi' Kazakyanıñ könlünü kendine döndürmek olub çünki Kiray ile Hıtaynıñ içine kirmiş Nayman İli serhade qarib yürmiş Argun İli Rusya taraf çikde ya'ni bir cânib çitde oldıkdın bu ma'nâ ile 'amel ve bu mu'âmele ile tul emel kılmış Eykan Hıñnıñ bu mu'âla'asına serhad uluğları muvâfağat idebilmediler Âlis İl şöyle tursun içinde olan ya'ni öz hududında olan Kazaklar yine daği üyge⁵⁵⁹ darlık kıla almadılar hanıñ ırakdın toğrı leyan oknı kaçında turub nişâneye işâbet ide olmadılar. zirâ re'is devletiñ efkârna ahâliniñ infâğ ve i'âneti şart oldığı kibi icrâsına vali-i vilâyet ve a'zâlarınıñ ğayet ihtimâm ve ictihâdı derkârdur. Hazâ

MÜLHAĞ

Kazak sözünde törelerni <şard> diyorlar burundın bâr sözdür Ablay Han eyyâmında cemi' bahadırlar hanıñ huzurında oturub mu'âyeye ile biri birine fâ'iklik iddi'â itdiklerinde <Darabuz> kim bulsa bahadır <Bağur> alıb <Gâlib> oldır diyüb Qabanbay Bağur bir mevrilde yalguz ğayret kılib Qalmağnı kaçurmuş oldıkdın buña Darabuz lağabı konulmuş imiş. <Darabuz> mübârizdın me'hüz ve müştak oldığı yuğaruda yazılmışıdı. Ablay Han Qabanbayğa hitâben benim bağurlığım sendin niçük didikde <Ā Ā> opruk⁵⁶⁰ şard sinde meniñ birlen yürüb Alğansın diyüb hağa küstâhlik hikâyesi meşhûrdur. Opruk keydik⁵⁶¹ demekdir. Şenâyâ' 'aliyâ ya'ni yuğarğı iki kürak tiş kidek⁵⁶²

(477)

olsa Opruk dirler tevbanki⁵⁶³ olsa keydik ta' bir iderler Ablay Han öyle imiş.

Evvelde törelerniñ niçesi Türkistan ve Mâverâ'ünnehre istilâ tabub şehirlerde hükümet itdiki eyyâmlarda ehl-i şehirdin hatun alub huşuşân Şoğay Han Taşkendde turub Turab nâmında bir Şardnıñ kızını almış andan Onnan Han ve birâderi vucûda kelüb Şoğay Han matrûd oldıkda bu iki uğul tağasib⁵⁶⁴nıñ terbiyesinde qalub Taşkendde kemâlâtqa yetdiler. Ba' de Kazak içine kelüb İşim Han evlâdına ğalebe itdiler. Onnan Hanıñ anası ve bundın ğayri daği köb törelerniñ anası şard kızları oldıkdın mağâm-ı hezel ve

⁵⁵⁸ أليسراق

⁵⁵⁹ ایگا

⁵⁶⁰ اوپروق

⁵⁶¹ كيدك

⁵⁶² كيدك

⁵⁶³ توبانكى

⁵⁶⁴ طغاسب

muṭāyebede perişān ağızlardan <şard> demek şudūr idib şoñra şard idikine bu sözni sened tutmuşlar şard didikleri bu siyākındur vālā ata taraf neseblerinde қағ'ā şardlıq yokdur.

Ama Kabaynıñ Ablay Hana şard didiki sözi sahih şarede iki ciheti olub biri küstaḥlıķı ile berāber medḥi⁵⁶⁵ mutaḥammındur ya'ni ḥāliş ve bī-ğaş olan pāk nesil demek murād olur ki şard lafzınıñ ma'nā-yı luğavisi budur. Şāni beynü'l-avām şard şırt demek olub bu ma'nā murād olursa tenkîş-i nemā söylemiş olur. Zīrā şard ṭā'ifesi Қазақnı ne derecede kerye körirler ise bunlar daḥi şardnı andan ekre bulırlar belki insāniyetdin çıkarıb ḥayvan-ı bī-idrākdnı 'ınd⁵⁶⁶ iderler. Şöyle ki bir cimā'a kızlar suğa tüşüb yıraqdnı bir iki ādem körüldikde kişi kelūr diyerek kiyümlerini kiyüb turmuşlar yaqın keldikde bilmişler ki şard imiş, Eyvay⁵⁶⁷, kişi digenimiz şard iken diye suyunub yine suğa kirmişler hikāyesi meşhūrdur.

Törelerniñ aşılzādeleri Қızıl tuğluk idekinde inkār ve ihtilāfları olmayub Bākī tuğlar Қızıl tuğlukdnı kız alsalar kābin ya'ni қалun maldın başqa başı bir citim yā ki cambu ile bir toқuz birmek ve bunlardın Қızıl tuğluқ kız alsa bunıñ muқābilni kim қılmaқ 'ādet-i қадim ve қānūn

(478)

sābıklarındın iken ḥālā bir hem birlemiş ya'ni ilgā idilmişdür. Ma' māfiye ata yolu iski Rum diyüb birar nerse ta'yin қılmaқları vardır.

TOLANKUT⁵⁶⁸ BEYĀNI

Töreniñ tabi'ātını ya'ni Ayarkan İlini kim bulsa bulsun aña tolankut diyorlar. Ma'nā-yı ıstılāḥisi bu olub ma'nā-yı luğavisi nedür ciz mā ma'lūmı olmadı. Töreniñ ḥimāye ve ma'iyetinde dā'im oldığı anda Tolankut ismindin ḡayri ile yād қılmaқ memnū' ve bunıñla üç dört ata ötdikdin şoñra aşlı nerden keldiki ve nesli kim idüki münessi⁵⁶⁹ olarak töreler bunları memlūk idinürler. Bī-çāreler қabilesindin cüdā tüşdiki ile töredin ḡayri melāz ve melce' tapalmayub bi'z-zarūre memlūk oldıḡnı ikrār ve i'tirāf iderler. Hattā kim қulısın diyüb su'al қılınsa Hūdā kulımen demek bilmeüyü falan töreniñ

⁵⁶⁵ مدحی

⁵⁶⁶ ع?د

⁵⁶⁷ ای وای

⁵⁶⁸ تولانکوت

⁵⁶⁹ منسی

kulimen diyerek böyle ğalete⁵⁷⁰ kiderler. Binaberin bunlarnıñ malı ve canı törelerniñ mülki olub keyf-i mâ yeşa' taşarruf iderler. 1270inçi hicriye neyfind e ğristiyan ve ğullar âzad ğılınsun niżâmı cârî oldığda Tolankut dimek dağı memnû' idildi. Bu emr ile töreler taşarrufdın el ğekseler de nâmı heman bâkidir.

Ēır Ēıralı idâresine tâbi' bir Boloş Tolankut İli vardur ki anlar bu Tolankutdın ya'ni töre tabi' âtındın olmayub Tolankut nâmında bir şahşa mensub 'ali hadde bir fırĒadur.

İmdi ĒazaĒyanıñ uşuli ğamsede yazılıub törelerniñ fûrû'ı bunda tamam buldı. ĒazaĒyanıñ fûrû'ında dağı ğayli ma'lûmât cem' ğıldık ise de ğâlâ fırsatımız bu Ēadar Ēeye yetib Ēudâ 'ömür virse fûrû'ındın dağı yazarız vâlâ ğuşûrımızı 'afv 'ayıbımızı setr buyuralar. <El-'azr-ı maĒbûl 'ind-i kirâmü'n-nâs>

(479)

ÛSTİKÂMİN BELDESİNİN BEYÂNİ

Ûstikâmin Ēal'ası ki ĒazaĒ buña <Dom> Ēale diyorlar Ûstikâmin kelimesiniñ RusĒa ma'nâsı her kese ma'lûm olub üst maşb ya'ni ĒoyĒân ma'nâsında kâmin taş dimek ma'nâyı terkîbi taşlı Ēoy⁵⁷¹Ēân dimek olur. Aşlı Türkidin terceme idilmiş ki Ûstikâmin şoy-ı Ēadimde taşlı evzân taşlı ĒoyĒân dinilür imiş, şehir-i mezbûr bu şunıñ İrtiş Nehrine ĒoyĒân masbın⁵⁷² da vâki' olmaĒla sebep-i müsemmi budur diyorlar. Şunıñ RusĒa ismi ulbedur, ve dağı Ûstikâmin ismine "Ēavr⁵⁷³" kelimesini ilĒâĒ ile Ûstikâmin Ēavriski diyübd e söyleyorlar "Ēavri" taĒ dimek olub şunıñ menba'ı olan taĒa nisbet virmiş ola ammâ ĒazaĒ Ēalkı bu beldeye dom didikleri Rusya kelmezdin şehir binâ bulmazdın burun bu urında dom nâm bir âdemniñ Ēışlavı olub ibtidâda Ruslar dağı Ēal'anı dom isminde söyleyüb şoñra ismi tebdil olsa dağı aĒızlarda evvelgi isim bâĒi Ēalmışdır, nitek⁵⁷⁴ kim Piter Paul SirĒpol Kökbakti Beldeleri Ēalemde bu isim ile yazılısalar da beynü'n-nâs Ēızıl câr AyĒöz Kök Tirek ismiyle yâd olunurlar, bu Ēal'a Semi Pâlâd Oblastınıñ Uyaznay Ēal'alarındın olub on neĒe Boluş İlniñ idâresidir, Ûstikâminniñ bu tafsilni söyleyen AĒmed AĒa ki uşbu 1312 târihinde başları seksendin aşub Ēâlâ BaĒta Ēal'asınıñ birinĒi moy-ı⁵⁷⁵ sefid mu'teber aĒsaĒallarındındır, atası MeĒmed veli ve anıñ atası Baymurad Bay istirĒânıdır. Bu Baymurad Ûstikâminniñ ibtidâ binasında ol caya kelmiş anda istikâmet Ēılmış oĒlı MeĒmed Veli ve nebiresi Ahmed AĒa Ûstikâminde vucûda kelmişler, Ahmed AĒa Rusyanıñ İrtişdin ötüb ĒazaĒ ile Ēılan mu'âmele ve

⁵⁷⁰ غلظه

⁵⁷¹ قوی kuy da olabilir.

⁵⁷² مصبين

⁵⁷³ ؟

⁵⁷⁴ نتاك

⁵⁷⁵ موی سفید

harekât desiselerindin hayli haberlerni atasındin ve babasındin naqlen bize söylemişdi ki lâzım olannı maħal maħalinde yazıb ötdik, intihî.

(480)

Uşbu kitâbdaki sözler meniñ ... bul da kişiyile / .....

(481)

7İNÇİ ENHÂR-I UZÂN ŞU ÇEŞME İLH VE HEM YIL AY İSİMLERİ

Enhâr, Uzân, Su, Çeşme, Bulak, Derya, Köl, Diñiz Ma‘naları Arķa Hudûdı Ve Kılustay İsmiñ Beyanı

Ṭarafımızda yeti uzân yeti şuv diyüb bir ıştılâh bar, şuv ‘ale’l-ıtlâk: <mā’> <āb> demek olub bu ıştılâh-ı āğum şuya ıtlâk idildikde niçe siyâk ile söylenür, büyük nehre: <deryā> dayrā diyorlar, İrtiş İdil kibi orta nehre: <uzân> diyorlar, Aygöz imil kibi kiçrakine <su> diyorlar: Ay nārūn kibi daha kiçikne <çeşme> <bulak> diyorlar ki ma‘lumdur. Mongolça büyük nehre <göl> kiçik uzāna: <nārūn> diyorlar.

Bes <nārūn> lafzı Kazaķda ve Mongolda müşterek olub faķaṭ ‘umūm huşuş farķları vardır, şuv fi’l- aşl ezdāddın olub kete olsun kiçik olsun az köb olsun aña şuv dinilür, yeti uzân didkārı ala tağdın neb‘ān iderek ğarbında balķaç bahiresine tökülür, bunlar : <İla> Nehri, <Kökşu> <Kara Tal> <Aķşu> <Başkan> <Şarķan> <Lepsi> uzanları olub Rusyalu buña, <Simiriçin> diyorlar, Simiriçinski oblast buña mensübdur.

<Yeti Şu> didikleri : <Çenceli> , <Üç Tintek> <Cemantu> <Sinkürtü> <Argaytu> uzānları olub Ala Tağıñ şimālindin aķaraķ az mesāfede Ala Köle koyar, buña yeti şuv diyorlar, ba‘zılar yeti uzānıñ biri Aygöz diyüb İla Nehrini bu namdın hāric iderler ğalatdur zirā yeti şuv isimleri Ala Tağa akan şulara söylenüb arķa şularına bu isim virilmez Aygöz arķa şularındındır.

Tevārîh-i Hāmse 31

<Arka> lafzı a' zā' hayvanın in a' lā cüz'ine ıtlāk olduğu gibi araziniñ dağı yukarı yerine arka diyorlar, Cevheri Efendi bu araziniñ bülendlikini altmış derece ve kırk derecede ağan şimāl ve cenüb şuları ile işbāt ider toğrıdır. Cevheri Efendi ise 'ilm-i hey'et ve coğrafiyaya mahāretindin ḥakikatine yetmiş 'aqlen ve naqlen işbāt itmiş, amma Qazaq ḥalkı bedāvet ile ma' rūf ğabāvet mevşūf ya' ni evvelde nādān olmuş diyorlar iken bu arzıñ 'ulviyyetni neden bilmiş ve ne şeydin istidlāl kılmış burası bize ma' lūm olmadı, birkaç bilümlü diyān zevātlardın şordım, burunğılar arka diyüb kitmişler anlara tağılda⁵⁷⁶ bizler de arka diriz ama 'ilesni⁵⁷⁷ beyāna kadar digilmez didiler, felhizā⁵⁷⁸ demek mümkündür ki evvelgi zamān ādemleriñ okumayub bildiklerini bu eyyāmniñ müdde' ileri okub okamıyorlar imiş. Elān.

Arka didiki araziniñ tulu şarqan Altay Tağındın bede' ile ğarba Ural Tağına kadar uzanub. 'Arzā kara İrtiş başındın Altay iteki ile şimāle toğrı <Ob> Nehri başına kadar mümtedd olur, andan ğarba tartılub <Quş Köl> ya' ni Çani Köl ve Tevkarak⁵⁷⁹ Kölni başarak <Um> Şuy koyġānında Omski beldesindin kiçüb <Çelbe> Qal' ası berāberinde Ural Tağına müntehi olur. Arkanıñ şarq ve şimāl ḥudūdı bu ḥaṭṭ-ı müstakimdin 'ibāretdir bunıñ taraf-ı şimālisi Küçüm Ḥannıñ ḥükümet kıldığı yerler olub Arka Qalmaqları ḥudūdını mezbur ḥaṭṭdın kiserek Küçüm Ḥannı ecdādınıñ Arka dağı mülkindin iḥrāc itdiki ya' ni taşra bıraquub bir muşāleḥa yabdığı mervīdir.

Arkanıñ 'arz-ı ğarbisi Çelbedin Ural Tağı iteki "Ur" soy koyġāna kadar varıb andan şarq tarafa kaytarak Aygöz uzānı koyġānınıñ balqaç baḥiresi şimālindin Ala Köle kelüb İmil uzānı urlayub Büte Moynaq ya' ni Ur Qaçar Tağı aşarak Şağı Şayқан cibālını başarak yine kara İrtiş Nehrine ittişāl ider ya' ni

intihāsı kemā fi's-sābıq başlanmış yerine yeder; bes Arkanıñ 'arz-ı şarqisi ile tulu-ı şimālisi evvelgi ḥaṭṭdın ve 'arz-ı ğarbisi ile tulu-ı cenübisi bu cedveldin i'tibār idilür. Ḥāşılı tulu Altay Ural beyni olub taḥminı ḥaṭṭ-ı müstakim üzere 2500 ve ziyāde çağrım ve 'arz-ı tuluñ nısfı kadar ançaq olur, ḥudūd taḥdidi Öñ Arka Şol Arka diyerek ikiye taqsım idilüb bu ortada Yürün İlleriniñ kilisini⁵⁸⁰ Arka İli diyorlar, yine öz aralarında Tav İli, Oy İli diye farkları vardur Arka aṭanan arāzi içinde ne kadar enhār ve uzān ve şular var ise hiç yerinde yeti uzān yeti şuv ismi muştalaḥ degildir.

⁵⁷⁶ تَقْقِلْدَا

⁵⁷⁷ عَلْه سَنِي

⁵⁷⁸ فَلْهَذَا

⁵⁷⁹ تَوَكَارَاك

⁵⁸⁰ كَلْسَنِي

Amma yeti uzān nāmında yine bir mevzū^c var ki o da Ala Tağnıñ şarkındın aqub yine şarkında <Lop Nur> Köline koyar, bunlara <Kara Şehir Deryası> <Kuca Deryası> <Aqşu Deryası> <Muzat Deryası> <Kaşgar Deryası> <Yarkend Deryası> <Kilyan Deryası> diyorlar, Kilyanıñ zerefşān ismi dağı vardır, Qazaq halkınıñ Āsan Ata Aytub ketkan yeti uzān didiki uşbu şarkı deryālar olub dā'im ol tarafa kitmeke o caya varıb yetmeke arzu iderler ki zāt-ı müşārū'l-ileyh o yere varmağunça il toqtamaz hem tinçlikde bulmaz dimiş imiş, lakin bu künde o yedi uzānıñ şahrāsı şehir ve kışlaq ile tolu tağrağı turğavut Qalmağ ili ile memlu olub Qazaq varsa dağı qararlanmaya orun qalmamış diyorlar, 1310unçı senelerde İrtiş orundaki Kiray İlindin bir tāl'ife o tarafa qaçdılar ise de Hıtay hükümeti aña yıbarmayub kiru qaytardı bu yeti uzān tamamen Hıtay maħkūmindadır.

Ama <Hoten> Deryası enhār seb^c -i sābıknıñ kilesindin kete olub lakin bunıñ başı Ala Tağdın başqa bir tağdın kelmekle yeti uzān ^cadedindin hāricdir diyorlar, Qā'ili Ğaznevī Behlül Halğa ve ğayrıhum.

(484)

Arqa hududı içinde baħr ve baħire olmayub köllerin en?⁵⁸¹ büyük vektesi şimalinde Kuş Kөл ve şark-ı şayfisinde Caysan Köldür, Ay Kөл Çağan Nur Köli kibi kölçeler köbdür baħr büyük deñiz, “baħire” taş^c ir bünyesiyle küçük dimek olub daha küçükiye köl dinilir Ala Kөл Balkaç Kölleri deñiz dimege bir nevi^c münasebeti var ise de ser haddin haddi ya^c ni Arqa çıkiniñ çiti oldıkdın bu iki baħire Arqa Köllerindin sayılmaz.

İmdi arqa hududı içinde olan enhār-ı evzān ve şularınıñ bize ma^clum olanı bunlardır. Arqa şularınıñ in büyük vektesi İrtiş Nehri olub şark-ı şimalde ta^c yin edilen hududdın nehr-i mezbürnıñ arasını ya^c ni <Ob> Nehri ile <İrtiş> beyinni Şol Arqa diyorlar İrtişin cenub ve ğarbını Öñ Arqa diyorlar. Sol Arqa şularınıñ meşhuru Qalmağça “Biçi” Rusça “Biski” diye söylenür. Ba^c de “U⁵⁸²m” şuyı ve “Vabarnagol” ve Ulbe uzanlarudur ki bunlar Altaydın ve ol civārda olan tağlardın neb^c an iderler sa'ir şular dağı köbdür. Sol arkanın in şarkı şuları qaba “Burçun” “Qaran” uzanları olub Altay Tağındın aqaraq Büyük İrtişin başı bunlardır.

Ön Arqa şuları Şağrı Şayқан Tağlarındın aqan bir niçe ğayr-ı meşhür şular olub Kenderli Taraklı Timurşu Camanay Uydana uzanları ve Tarboğataynıñ şimalindin aqan Ters Ayırık, Qarbugabazar, Boğaz, Lastuçurgan, Aygöz uzanlarıdır, Kök Tirek, Narin dağı bu tağın itekindin aqar bu kelen şuv Qalbe Tağındın çıkar. Diğer Narun ve Çakirti şuları Çobar Ayğur Tağındın çıkıb Qalğutı Ma^c mur Şu Batbağ Şu, Qoraylı Çeçeki, Aygöz, Kök Şale Baqanaş bunlar Aqça Tav Arşalañ Tağındın aqarlar. Tañsağ Şuy bil

⁵⁸¹ ايك sondaki kef-i nuni.... Büyük ihtimal yanlış yazılmış olup doğrusu ايك (sondaki kef-i nuni) in olmalıdır. İleride bu şekilde geçiyor.

⁵⁸² Om olabilir mi?

tierekdin “Ay” Şuy Koñur Çavlı Tağındın “Caman Aykün” Aqçavlı Tağındın neb’an ider.

(485)

Qızıl Şu Çar vesâ’ir şular Kalbe Tağındın “Keb Şuy” ve Açı Şu Arbalı, Şarı Tav ve Alcan Tağlarındın cem’ olur. İsbe Şuy Arkat Tağınıñ şarkındın kelür. Ba’de Qandazlı Kuş Ters Akğan şuları Çenfes Tağındın neb’an ider. Karaqol İgen Şu, Arucar, Hatun Şu Karabüte, Kayçı Aq, Çavku, Kara Kitâb, Lastay, Kara Onkur, Abdura, Sebati uzânları Tarboğatayın cenübındın aqub İmil uzânı Qoçur Tağındın ve Urqaçar Tağındın cem’ olur.

İmdi ğarbda İşil Nura, İşim, Dağandili, Toqravn, Camçı uzânları Arkanıñ ğarbı Tağlarındın cereyan iderler. Arqa şularınıñ in ğarbisi “Ur” uzânı olub Urski qal’ası buña mensübdur. Ur şuvınıñ qoyğanındın tobanı Arqadın hesap edilmez. Kezâlik İrtişniñ Omski Beldesindin ya’ni “Om” Nehri koyğanındın qayus ve daği <Ob> Nehriñiñ Qoşköl berâberindin şimal tarafı Arqadın ma’dud degildir. Bunlardın Ob Nehri Om ve İrtişNehri müstesni olaraq uzân isminde yazılanlar evvel bahar taşqında ğayet büyük ve şiddetle derya olaraq aqub soñraları şuv azalsa daği tamam münqa’at olmıyır. Ama şuv isminde yazılanları yaz ortasına qadar aqub ba’de şuları kesilür.

Arqa Tağları bunlardur; Kökçe Tav Qarkalı Çingis Tağı Seymi Tav Orda Tağı, Alcan Arkad, Arbalı, Şarı Tav Dilbekâ Tav, Kalbe Aqçe Tav, Aq Adır, Ayğur Cal, Balta Kara, Otu Yar, Berk Kara Bil Tirek, Kökildir, Koñur, Çavlı, Aqçavlı, Çobar, Ayğur, Olca Murad, Tülküli, Borlı, Ofkatı, Şalkun Bil, Qızıl Bildav⁵⁸³ Tikçe Bahte Tağı Törtköl, Tarboğatay, Qoçur Tağı, Çagan Obe Kirkân Taş, Or Qaçar, Şağrı, Şayқан tağlarıdır ki Arkanıñ in müntehay şarkisi uşbu Şayқан Tağı olub Altay ile faşılması faqat Qara İrtişdür. “Şayıq” lafzı Mongolca “Quyruq” demek olub Arqa

(486)

Tağlarınıñ tamamı bunıñla tukadik⁵⁸⁴din Şayқан dinilmiş. Şargı Tağı quyruqqa ittişâlındın Şağrı ile tesmiye edilmiş.

Ta’cim bundadur ki Qazaq Ta’ifesi qadimi ve hadisi bedeviyet ile muttaşif oqumak yazmak bilmeyen bir badiye-nişin maħluk iken hey’ete müte’allik ‘ilmdin ya’ni araziniñ pest ve bülend yukaru tobanındın haber virüb arz-ı mezbüreniñ ‘ulviyetni neredin bilmiş ola ki tağlarını quyruq Şağrı üvesini Arqa cönini serun caylav şarı bil diye isimni mesmusuna muţâbıq söylemişler, zann olunur ki qadim bunlarını içinde her fenden haberdar ‘ulemâ ve hukemâlar mevcüd olub ahalisi onlardın istima’ ve istifade itmiş o isim bu âna qadar kelüb yetmiş. Filheza bunlarını bir nesneye koygan ismine baqılsa

583

ؤ

584 توكادكدن

elbette bir ma' nāya mebni⁵⁸⁵ ve bir 'alaya bağı tapavır “kemā sebaḫ fī bābü'l-fāz müsta' mile”

Serūn serāvend demek şarı ma' nāsında fārisîdir. Arḫa çubı şarı renkde oldıkdın serūn dimişler. Çün büyük bilki aytulur. Kiçik bulsa bilañ diyorlar. Aḫaḡay Şarkizañ kibi cevn⁵⁸⁶leri pest yerine Kizañ diyorlar .

Şol Arḫa içinde olan ḫal'alar: Omski, Karakav⁵⁸⁷, Semi Palad Üstikāmin, Biski, Barnaḡol ve ḡayri ve ḡayri kete kiçik beldelerdür.

Oñ arḫada olan ḫıla' ve ḫarye: Orski, Ṭurski, Çelbe, Ḳızılçar, Kökçe, Ṭāv⁵⁸⁸, Ḳır Ḳıralı, beyān avla, Aḫmola, Ḳara Tekül, Kök Tirek tane mescid Caysandur. Buncün Çüçek, Baḫte, Maḫançı, Arucar, Ayküz ya' ni Sirkipol vesā'ir bilād ve ḫasabalardur.

Elḫaşıl Arḫa didikleri arazi Sibiryaniñ iñ müntehay cenūbisi olan hey'etçe 25 derece ile 55 'arz-ı şimāldin ötüb ṭulı 85 derece ile 110 derece arasında oldıḡı zan ve taḫmin idilür. Arḫanın iñ şark sşyfisı <Ob> nehri başındın ḡarbında <Ḳuşköl> buña <Araköl> <Çani Köl> <Tokarak Köl> daḫi diyorlar bu köldin

(487)

Kiçüb <Om> Nehri ḫuyḡanındın Omski Beldesini başub ötüb Çelbe Ḳal'ası berāberinde Ural Taḡna müntehi olur ḡarb şayfisı de budur. Ve iñ ḡarb şitāsı “Ur” uzanı ve iñ şark şitāsı Ḳara İrtiş Nehri olub bu ortada müntehay ḫudūd-ı cenūb olan “Eymil” uzanı vardur ki buña “Ḳulustay” diyorlar. Bu ola ki ḫadimde faḫaḫ Ḳulustay isminde söylenüb soñra üç Ḳulustay nāmı virilmiş üç Ḳulustay dimeke sebep ḫaçanki Ablay Ḥan ile ma' mur şuv muşālaḫası ḫararlandı. Ḳazaḫ Ḳalmaḫ ittifaḫla Ḥıtay ḫududına kirdiler. Çüçek ḫoltugunaça keldiler. Ḥıtay me'muru Eymil ülkesini üçke taḫsim iderek “İrkaytu” uzanı ḫoyḡanındın yukarısını Ḳalmaḫ elvetine ta' yin idib Baş Ḳulustay didiler. İrkaytun tobanını çobar aḡaç uzun aḡaç ile ḫoşub Ḳara Ḳamuşa ḫadar Orta Ḳulustay diyerek “Tortul” iline virdiler. Ḳara Kamuşdıñ ḫayusı Ala Kölkeçe Ayak Ḳulustaydur “Şavan” iline ḫoydılar. Üç Ḳulustay didikleri bundın 'ibaretdir diyüb “Çi Ambu” Küñşol Balkaḫın ki böyle söylemiş. Ādemler Ḳıraḡaç Ḥātun şuv uzanlarını Üç Ḳulustaydıñ saydıḫları şehüdü. “Ḳalus” Ḳalmaḫça “Ḳamuş” demek olub “ta” lafzı bizlerçe “li” “lik” “lık” maḫallinde müsta' mel oldıḡı yukaruda ḫeçmişidi ḫamuşlı olaki demek olur. Eh.

ḲAR ḲARA LAFZININ MA' NĀSI

585 مینى

586 جونلری

587 ؤ

588 ؤ

Qır Qaralı divanı bir tağa mensub olduğu öz faşında qalem-i cevheri ile bitilmiş idi, Qır Qara ‘ arabide düz yere ve tiks yere ıtlak kılınur ama etraqda Qazaqdın gayride bu isim mesmu‘ olmadı Qazaqda Qır Qıra demek ‘ Arabiniñ ‘ aksi olarak taqlariniñ içinde sa’irlerdin mümtaz turan büyük ve bülend körinen quleye isim has olub ettafında olan birkaç taqlara bu isim qalebe ider, tarafımızda Lepsi

(488)

Qal‘ası qurbında ve Ala Tağıñ sa’ir maqallerinde dağı Qır Qıra nāmında taqlar mevcuddur. Ve bu ma‘nā ile her bir bülend ve büyük nesnelere Qır Qıra denilür, meşela bir ādem navçe ve uzun bulursa ta‘rifinde falanı top içinde Qır Qıradıñ körünür diyorlar. Ve yine qarğavil kuşu quyruğında ve turna tamağı pirindin cem‘ ve terkib idib köçken vaqıtde iñ aldangı toya üstine qoyarlar buna Qır Qıralı köç diyüb başqa qatardın fāyik siyāqında söylüyorlar ve Qazaq halefindin hacğa varan hacılar Avrupalılarınıñ kız hatunları başında qurāz ve şayşakān quyruklarını körüb bunlarda Qır Qıra sançar iken diye ta‘accüb iderler ve kilünçekleriniñ savkelesine dağı Qır Qıra demek vaki’ oluyor, kilesi büyük ve bülend ma‘nāsını mutazammındur.

Ve dağı mümtaz ve ayruça körünen taşlı bir tağa “Sinkör” diyorlar, bu lafz Fārisidin me’hūzdu ki señkir ve senkin ya‘ni taşlıq ve taşdın meşnu‘ tağ demek olur, bu isim faqat taşın özine has olub cārine sirāyet itmez, Qır Qıra lafzı ise civārında olan birkaç tağ ve tepelerni kendi ismine celb ve cezb ider “Sinkör” ile Qır Qıranın farkı budur, Mongulça “Çavil” dirler Çavil Qır Qıra ma‘nāsında olub, Aqçavlı, Koñur Çavlı taqları Mongulça Qır Qıralı demek ola “Li” Türkiide nisbet maqallinde müsta‘mel idiki yazılmışdır.

Yuqarıda “Savkele” diyüb bir kelime kiçdi Savkele Qazaq aqhalisinde kilünçaklarınıñ baş kiyümidür ki bu kiyüm Qazaqdın başqa hiçbir kabā’ilde körilmiş degildir, baylarınıñ özata turğan kızlarında gayet i‘tināl bir cehāzı ve cehāzınıñ iñ a‘li kıymet bahālısı dağı bu olurdu, ama on biş yikirme yıldın ve yaq bu baş kiyüm tahfif idilüb bunıñ bedeline maşine yāhud gayri bir nesne virmek ‘ādet kılındı savkele demek fi’l-aşl sevkli demek olub zıkr-i hāl irāde-i muhammil murād olur.

(489)

Savkele öyle bir kiyümdür ki bir kez miqdarı kiyüzni uzun kılib tikib üstine turğun ya ki bir kıymet-i nesnedin qaplab aña altun kümüş mervāriyet mercan ile çok ve halkalar şalındırıp kız uzadcaq baylar bunıñ üçün maşşüş üste ya‘ni zerker öznatub bütün bir yaz bu baş kiyümüne ihtimām iderlerdi, bizleriniñ bala vaqtimizde Ayköz Divānına bir rus töresi kelüb bilmem ‘ acayib haneye ya‘ni müzeyeye mi qoymaqçı yāhud gayri bir nesneye mi kıılmaqçı ne ise Şabān ilinde bir töreniñ kilüniniñ savkelesini kitürüb üç miñ şom

baha kıldığını işitmiş idik, mezbür savkeleni körenler baha kılanlar didiler ki iki yañağında toya qomalağı kadar dört dâne mercan taşı vardır ki iki miñ ruble baha buldı bāķi ziyeti miñ şom baha kılandı didiler savkele özlerinçe böyle bir savkele elbisedür lakin kiyenlere hüsñ virmez hüsni kıymeti tahtında mündericdir, kilünlerde bu kiyüm lazım olduğu gibi kiyavlerde daħi maħşüş elbisesi olurdu, şöyleki “Kızıl uçğan” ya‘ni Kızıl māvēt çoqadın ciñ cağasını kıştelib özi kiñ ciñleri boyı ile beraber yerge üstürülgen ayağında büyük ökçe itük başında uzun tobalı tomaq öki tağub kiymek ‘âdet olub eğer bu kıyâfetde kiyavlamasa ta’yib iderlerdi, özinde olmasa ğayridin ‘ariyet alıb kiyüb kiderlerdi, böyle bir lazım ve lâbid olan kârlardın idi, şimdi bu resmler qaldı qadım böyle idi, diyenler inanmaz hale kildi, kiyavlarda tecm ya‘ni uyulub ta‘zım kilünlerde tizlenüb selâmda sireklendi.

Bu yazdığımız ötmüş kitmiş bir resm-i rusüm iken bunu beyândın maqsad evvelde böyle ‘âdetler varlığının haleflermizi haberdâr idib zamâneniñ tebeddül hallinden ve teğayyir aħvâlınden aġâh eylemekdir ki; hâlû’s-selef ‘ibret-i li’l-halef böyle kârlardadır, ve’s-selâm.

(490)

ĤAN, ĤANIM, BĀYBEÇE⁵⁸⁹, TOKĀL VE ĤANÇE ESMĀLARINIÑ BEYĀNI

Yukarıda: “Ĥan” “Ĥanım” “Baybeçe” “Tokâl” ve “Ĥançe” diyüb bu isimler yazıla keldikten burada ma‘nâsıñı ta‘dâd kılmak derkâr körüldü.

Ĥan lafzı fi’l-‘aşl Mongul lehcesi olub soñra Fars ve Etrāk beyninde müşterek isti‘mâl idilen pâdişâh-ı müstakile ıtlâq kılmur bir laqab hasdar, Qazaqda “Qan” diyorlar aşlı da kâf ile olmak gerek, qan dimeniñ ‘alesi çünkü Çengiz Ĥan toġdığı ģinde qolında qan tutdığı sebebden buña “Qan” laqab qonulub ba‘de bu laqab evlâdına bir ‘ilm iftiħâr olmuş qalmışdır, bu nesildin olmayanlara ģan demek taqlidî olub siyâq-ı sâbiqđın istifâde ile pâdişâh olan zevât elbette qan tökmeyüb turmadığının ıtlâq-ı ‘umûmiyeye ‘aleh budur diyorlar, fi’l-haķıkat katl-i nüfûsa nüfûzı olmayan ya‘ni ģükm keşte⁵⁹⁰ qudreti kelmeyen ģâkimlere ģan dinilmeyüb dinilse daħi teşbih yüzündin zîd-i kâlâsad gibi mecâzi ola lakin qan ismi Çengiz Ĥanın muqaddem Mongulyân ģanlarında varlığı tevâriħlerde körülmekle bu laqab Çengiz Ĥan ile başlanmış diyen söze bik de⁵⁹¹ inanılmaz.

Kezâlik “Ĥanım” lafzı daħi Etrāk ve Fars beyninde muhteliğ “Ĥan” ile “nım”đın mürekkeb yarım ģan demek ma‘nâda olub, faqat “hânım” ismi ģanlarıñ töreleriniñ

⁵⁸⁹ بايچه

⁵⁹⁰ حکم کشته

⁵⁹¹ “Pek de” anlamında

zevcesine taḥṣiṣ idilür, ‘umūmi ahāliniñ büyük ḥātunına “Baybeçe” diyorlar ki ma‘ nāsı kiçik bay, ya‘ ni baydın soñra baylavçı o dimekdir.

“Toḳal Ḥanıñ” Toḳal ḥatun “toḳal” demek moyuzsız ḥayvana söylenüb bundın isti‘āre idilerek kiçi ḥatuna da toḳal dirler, moyuzlı ḥayvandıñ moyuzsız ḥayvan sıskandıǵı kibi toḳal daḥi baybeçedein ḳorḳar oldıǵıçün aña teşbih itmişler, lakin baybeçeniñ bu keteliǵı köhne

(491)

zamāneye ve ḳadīmī ḳā‘ ideye mebnî olub soñraǵı ḳānunda ya‘ ni bu eyyāmlarda Toḳal baybeçeyi süzer⁵⁹² olmışdır.

Ḥanıñ kızına “ḥaṅçe” dinilür, ḥan ile çedin mürekkeḳ kiçik ḥan demek olub çe kelimesi ādāt taşǵır ve Fariside daḥi bu maḳamda teşbib ve teşdīb iderler.

QAZAKISTANDA MEYİT UZATMAQ VE MEYİTKE AŞ BERMEK

beyānI

Qazakıstanıñ meyite aş virüb aṭ çapdırmaqları kendilerinçe bir büyük mübāhat ve faḥr-ı ‘aẓım ve köb eyyāmlardıñ bu yaḳ cārī ola kelmiş ‘ādetleridir. Bu ‘ādetiñ ibtidāsı ne zamāndın başlandıǵı aḥdiñ ma‘lumı olmayub lakin Ablay Ḥana ve andan muḳaddem Arǵun Kızbik Bey ve Nāymanda Narunbay Ḳattav Bay Beylerniñ vefātına aṭ çabdırıp aş virdiklerini rivāyāt ittiklerine naẓaran iñ az bulsa iki yüz yıl ve daha yuḳaruda varlıǵı zan kılinur. Aş virmekde ekerçi zāhir emirde meyitke bir türli menfa‘at körinmez ise de ḳalgān evlād ve aḳrabalarına uluǵ abruydu. Şöyle ki artunda evlādı ve bu tertibi yerine ketürir kişisi olmayanıñ aş virmek elindin kelmez. Bu cihetdin meyitiñ ḥayatında ḥālī ve ḳalan malı ve evlādınıñ malı niçük idikini bilmeke ve bildirmeke derkār ya‘ ni imtiḥān meşābesinde bir kārdu. Ḳalanlarınıñ ḳader kıymeti ve müteveffniñ devlet ve serveti bundın ma‘lum olur. Ulum barnıñ malını çāçār, yoḳnıñ itekni açar, didikleri bundın ya‘ ni müstevir ḥālını aşıḳāredin şikāyetdür.

Aş bermek nefsü’l-emrde bī-fakir ve bī-mülāḥaza başlanmış iş degil meşela: alis⁵⁹³ illerniñ söyleşinmeyüb yören sözleri ve aytulmayub yören ‘arzdārları bulsa bu cema‘iyetde bir biriyle yüz körüşüb mülākāt bölüşüb ne ḳadar da‘vālar bitüb ḥācetleri ona⁵⁹⁴lur. Şānī aş

(492)

⁵⁹² سوزار

⁵⁹³ أليس

⁵⁹⁴ اوتالور. Nun un olduǵu yer te harfine de benziyor.

Bahanesiyle iş küşi yok kançe âdemler kelüb müteveffiniñ üyine Qur'an okub Du'a-i Fâtiha kılmak fakran ve mesâkinler aşındın aşab içüb toymak ve şuyulmuş malıñ culüd⁵⁹⁵ nı taşadduk kılmak kibi hayrâtlarını şevâb bilüb bu 'ameli şevâb körmişler câri kılmışlardır.

Bunların bu toğrida ya'ni meyitni uzatmak ve soñra aş bermek huşuşında uşülleri böyledür. Ağniyalar⁵⁹⁶ dın veya ki bik ve beylerdin ve törelerdin bir âdem fevt olsa ibtidâ anıñ üstine aq üy tökerler ve eñraf cânibke cenâze için haber kılırlar akrabası at çapub kelüb töre bulsa haynâm diyüb, qara bulsa bavırım diyüb vârişler ile kuçaklaşub körüşürler. Ba' de tekfîn ve techîz ile berâber fidyesini çıkarırlar toğuzdın toğuzdın olur. Cenâzesine dañi bir mâl 'ali hade bayılıyorlar ve mollalara hatm-i Qur'an emr kılır añada âdemine köre at toya⁵⁹⁷ virirler bu işlerni serencâm kılib meyitni defindin soñra evlâd ve a'yânları cem' olub qara turğuzurlar. Qara didikleri nayze başına 'alem bağlamaqdır meyit yaş bulsa Qızıldın qâret bulsa aq dın kehül⁵⁹⁸ ya'ni orta yaşmış âdem bulsa bir tarafı qara bir tarafı Qızıl, yâhud aq dın mürekkebe tökerler. Bu 'alâmet qara Qazağa haşdur. Amma töre halkı tuğ i'tibâriyle olur ya'ni Qızıl tuğluk töre memâtında dañi Qızıl Aq Tuğluk Töre Aq Kök Tuğluk Töre Kök Tuğ tökerler yaş kart berâberdür. Meyit için tökken 'alem qaysı elvanda bulsun "qara" ile ta'bir idilür. 'Aleside 'alâmet muşibet demek olur ki qara kündin 'ibâretidir.

Qaranî irler maşlaħat ile köterib berdikdin soñra anıñ terbiyesi hârun kızların elinde bulur. Hârunlar Çilevyecni çurt bağlab kızları bulsa ihlâş ile ağlab merşiyeye tutunurlar buña "coktav⁵⁹⁹" diyorlar. Meyitiñ evlâd ve a'yânı kilesi ol qaranın hıdmetinde bezl miqdara kılırlar: kıra turğuzmaqları iki sebebe mebnîdür: biri aş bermekniñ baş muqaddimesi ve 'alâmeti olub kıra köterdi ise aş virmek zımmelerine

(493)

Deyn⁶⁰⁰ ve lazım olur eger uşbu germde ya'ni uşbu asıq ve qazuda kıra torğuzmaqğsa qararlanmasa soñra aş bermeklerine bik de i'timâd idilmez bunıñ için meyitniñ ğamhârları ya'ni can açuları atavsuz qalmasun diye bilâ maħal bu işe ğayret kılırlar. İkinçi sebep her kim kıranî körüb lazım Fâtiha idükini bilüb kelsün Qur'an okusun aç bulsa ta'amlansun çulleyen şusunlansun bunıñ şevâbı müteveffiniñ ruħuna bulsun içündür ol üyge tüşen âdem quru çıkmaz. Qarnı açqan qaralı üyge barsun, demek bundın olub tavilü'l-'imâd qabilindin bir 'âdet-i müsteħşinedür.

595 جلودنى

596 اغتيالر

597 تويه

598 كهول

599 ؤ

600 دين

Ve yine mezbürenin hayâtında minüb yürgen yahşi atlarından bir iki atnıñ kıyruğını kisüb tıllıyorlar. Aţ kıyruğını kismek meyitke maşşüş oldığıçün bikâne âdem bilâ sebeb aţ kıyruğını kisese bir seneye kadar aţ ikesine âfât irişse kiskeñ âdem âniñ zararına zâmin olmasa⁶⁰¹ ya'ni fevt iderse nişf hotna mecbür idi. Kendilerinçe böyle kıatı'lık ile memnu' ve menhî idilmiş bir zan zannınlarıdır. Aţ toladı dimekiñ ma' nâsı mezbür kıyruğu kisilmiş atnı ikâr tokıyı birle ikârtilib üstine müteveffiniñ yahşi kıyümini yapub ikârniñ kıaşına tmağını kiderirler bu aţ binmekdin mu'âf olur. Küçkân vaqıtde yatakelüb yürirler 'alem ya'ni kıra tikilmiş aķ üyke sîb cayarlar. Sîbniñ ma' nâsı cehâz dimekdür ki müteveffiniñ hayâtında cem' kıılmış eşyası ki palas libas ve her ne ki basâtıında var ise zâhire çıkarırlar evlâd ve akrabâsındın dađi kıymet baha nesnelerini ol üyge kıoyarlar. Uzaran kadar öfke ve kineleri bulsa bu eyyâmında âni hatırlarındın çıkarıub cümlesi bir infâkıda olarak bu üyniñ kııdmetinde bil bağlab turırlar. Kilgen, kitken mihmânlarını kötüb uzatub bir baıtında her kıańçe il ve âvil bulmuş barçası bunıñ çevresinde bulırlar birge köçüb birge kıonub yürirler. Hatun kıız her rüz mezbür 'âlemiñ

(494)

Tahtında dâviş kıılurlar ya'ni müteveffaniñ mehâsnı ki bahâdırlıkđın ve çeçenlikđin ve baylık ve beylikđin her ne ki evşâf memdühesi var ânları birer birer ta' dâd idib mu'âşır ve zamândaşlarındın ma' rûf ve meşhûr âdemlerni merşiyede yâd iderler, köçken vaqıtde kıızları tomağnı tiskârı kıoyub kıranı kıolğa olarak tullanğan atnı yataklab⁶⁰² ve niçe kıızlar daği bunıñ ma' iyetinde köçniñ iñ aldında yürirler ve bunıñ arķasında hatunlar töyesine yataklab bir hey'et-i maşşüşa üzerinde kelürler. Yolda avıl körseler ya ki kıonar yer ki kelseler dâviş kıırlarlar. Yoldağı avıldın hatunlar kııkıub bunlara şusun virirler ta'ziye aytub teselli kıılurlar ya'ni köñül itürler.

Ve bâz müteveffaniñ üyne yıraķ yavkıındın şaban artub kelüb Kıur'ân oķub du' â-i Fâtiha kıılmaķ âzâ (*) şalmak ya'ni lazım Fâtiha olan zâtıñ kıadir ve şânına layık nesne alıub varmaķ köñül atmaķ uluğ resmleridir. Kete âdemlerge köñül aytuları köçken kervân kıalğan kinet ötkenni Allah aldınan yarlıķasun kıalğanı artunda yarlıķasun diyorlar. Yaş balalarga ta'ziye tirekdin bulak çaçrabdı diñizdın köbüķ çaçrabdı iki busağa aman bulsun yine urnu tolar indükösine Hıday ömür bersün, demek kibi sözler birle teselli virürler iki busağadın murâd ata anadur. Bındın başķa daği her kimniñ şân ve şöhetine münâsib kelâmları köbdür ki özlerinçe ğâyet yaraşlı ve her kime de yaraşıklı işdür. Ama bu künlerde kitâbçalab köñül aytamız zu' mıyla evvelgi sözdin adaşub "kıayırlı kıaza" bulsun diyorlar. Kıayırlı kıaza telef misillü ayturlar ta'ziye iken insan mükerremni kıayvan-ı muţlaķdın imtiyaz ide bilmeyüb böyle söyliyorlar. İnsaniñ kendine münâsib

⁶⁰¹ Orjinalinde olmasa yazıyor ama üzerinde sonradan bir düzeltme var; olursa yazıyor.

⁶⁰² يتاكلب

könül aytmak gerek ‘ Arabî ta‘ ziye (A‘ zımullah ecrik ve ahsen ‘ izāk ve ğafr lemyetik⁶⁰³)
ya‘ ni bu muşibet-i ‘ azimeye şabır kıldığın için Allah Te‘ āla saña ecr-i ‘ azım ve şevāb

---

(*) Āzā ‘ izā demek ta‘ ziyedendi

(495)

Cemil virsün qadir ‘ izzetiñni ziyāde kılsun müteveffañı Ĥudā maġfiret itsün ya‘ ni
günāhını yaralkasun dimekdir. Şarih Türkiçesi Ĥudā ötkenge iman bersün qalganga
şabır virsün ‘ āqıbetini hayr kılsun ya‘ ni şuñı⁶⁰⁴ yaşşı kılsun demek olur. El-
Ĥükmüllah emr Allahınıñdır bende anıñ emrine ve hükmine rāzı olmak gerek kalganga
şabır virsun ‘ āqıbetini hayr kılsun ya‘ ni soñunu yaşşı kılsun demek olur. dimekdir. Eh.

Cemi‘ yet ile şabā artub “āzā” alub kelüb Fātiħha kılamak vereşe i‘ tibāriyla olur meşelā:
müteveffañıñ vārişleri insaniyetli mu‘teber ādemlerdian bulsa aña büyüklerdin
ketelerdin alıs⁶⁰⁵ virāk yerlerdin kelüb Fātiħa oqurlar vālā ħiş⁶⁰⁶ aqrabālarındın tecāvüz
kılmaz Ĥur‘ān tirikke oqulur ölükke oqulmaz didikleri bundındur.

Elħāşıl bu şūlet ile sene tamamına qadar müteveffañıñ ruħunu ‘ izzet kılıb közedürler
herçe yerine köre güzel işdir ‘ ayb idilmez ve bu eşnāda meyitke künbez yaşab buña bir
kiçik aş berüb aţ çabdırılar bunı beyt aşı beyt başı diyorlar, ba‘ de a‘ yānları ve ilniñ
büyükleri ikinci def‘ a meşverete oturub uluġ aşnıñ maşlahatnı kılırlar kançe il çağırmaq
ve ni qadar māl şuymaq ve neçe ‘ aded üy tikmek oçaġı ya‘ ni aş bereçek orunı qaysı şuv
ve qaysı cayda bulmaq bunları söyleşüb bir mu‘ ayyen küñge şavān ayturlar, şavān
dimeniñ ma‘ nāsı falan aynıñ falan küni müteveffañıñ aşına falan yerge kelürsizler aţ
çapılır paykesi bu qadardur deyüb bir iki ay muqaddem ħaber virürler, yükrük aţı bar
ādemler bu müddetkeçe aţlarını tablab yaradub tayyar kılır aş bireturġan orunġa bu avil
ve anıñ a‘ vānındın ġayri il qonmaz, va‘ deli vaqıt yetdikde mezbūr orunġa qonub
beyelerini baylab şavıb qımuşlarını cem‘ ārıb lazım qadar üyelerini tiķib ħazırlab keçraq
aşda kırk illi üy, uluġ aşlarda yüz iki yüz belki üç yüz ve ziyāde üy tikib kelen
mihmānlarını kötüb alurlar aşqa kelenler her qaysı öz qumanda kişileri ile “qabre”⁶⁰⁷

(496)

---

⁶⁰³ اعظم الله اجرک واحسن عزاک وغفر لميتک

⁶⁰⁴ صوگینی

⁶⁰⁵ الیس

⁶⁰⁶ خیش

⁶⁰⁷ Kaf+re+8 e benzer bir harf

tikilmiş aq üyge kirib Qur'an oqub çıkarlar ol üy cehaz ya'ni teseyyib ile tolu ve hatun kız ile memlu olur, evvelgi zinet üstine baz tecemmilin iz'af-ı müzâ'if ziyâde idib kâmpirler başlarında uzun kündik ile bir qatar kilünçekler süklesini kiyüb bir sınıf ve kızlar daği öz formasında bir saf olarak çarşavnın içinde dâ'im zâviş⁶⁰⁸ kılub otururlar dâviş merşiyedür ki buña "coqtav" daği diyorlar (binanı keçmişdir) kelenler bunı ihlâş ile tıñlayub müteveffanın tiñ tuş âdemleri közine yaş alıb ah kıılır yağlab da qoyarlar dâvişniñ intihâsı soñında Qur'an oqulub ba' de ol mihmânların tâbi'âtı ile tikken üyke başlab barıb tüşürirler aña şabâ ile kımuz ve çaynuk ile çây tikürirler, aşda çay bermek 1250nçi hicriyyedin bu yaq 'âdet olmışdır, andan aqdem çay bermek resm olmayub faqat kımuz ile kifâyelenür ikeneler, belki mezbür târihdin burun Qazaqıstanda çaynıñ ismi ve nâmı daği işidilmemiş imiş.

İmdi mal şoyuludın bir kün burun ocaq aşı kıılıb buña ğonan bayke çabdırırılar, ikinci küni mal şoyub küşini ya'ni aytını⁶⁰⁹ maşşüş üyde serencâm kıılıb kelen mihmanlarğa bir çitdin berüb ve bir çitdin mal şoyub pişürmek ile meşğul olurlar, ibtidâ bir üydin başlab tertibi ile tabaq tarturlar tabaq kelür üyde kaç kişi bardur kançe tabaq kerekdir evvel bir âdem kelüb şanab ba' de işük ki közatçı qoyar ki taşkarıdın kişi kirdirmez ve içdin çıkarmaz tabaqnı hesap ile kergizüb çıqdıqda yine şanab alurlar, o cema'atniñ ketelerine yambaş celük ve ziyâde hürmetlü âdemlere kaş tabaq qoyarlar iki âdeme üç âdeme bir tabaq bulur ziyâde qoyulmaz, mihmañğa tikilmiş üy birle aşhâne arası hayli mesâfe oldıkdın tabaqnı aq ile alıb yürürler, tabaqçılar yağşi aq yağşi corğa ve kümüş iger toqumlarını minerler, âzâde kiyümlerini kiyerler aldında

(497)

bir başçı bulur, qaysı üyge tabaq kerekdir ol başlab yürür, arqasında bir âdem bulur munı idavçı diyorlar ğayr cayğa tabaq kitmesün üçün qoyulmuş közçi közetçidür, bu tertibde bir kün iki kün uluğ ma'rekelerde üç kün 'ale't-tevâli aş berüb iñ tamamında tullanmış atnı şuyarlar, aşnı iñ soñı bu atnıñ şoyuldığıdur bundın soñra aşğa mâl boğazlamak bulmaz, bu atnı boğazlar vaqıtde hatun kız şadâ ve şayha, nâle ve nevhe çıkarıb anların elindin ırlar azar tartub alurlar, bunıñ itni sube yerlerge ya'ni ilniñ iñ ma'rûf ve meşhür âdemlerine yedirirler, irtesi ğales ya'ni ala qaradıñ bir âdem bir uzun yığaçnı başına kurum kızdın 'alem bağlab bülend avaz ile uran çağıraraq aq çabar tarafa yönelür, qaraççı diyorlar yıraqdın qarayub körünmekdin kinâyedür, qaraççı çıqdığı ile cümle halk atlarına minüb her tâ'ife öz uranlarını aytarak ervâhlarını uygatarak qaraççınıñ arqasındın kiderler barub bir caya yatarlar ki anda qaraççı tikilmiş, olur ol caynı kümbe diyorlar, kümbe demek Qazaqçınıñ tobnı yere kömmekdin isti'âredür. Baş qarayub turmaq ile qaraççı tobnı kömülmek ile kümbe diyüb iki 'amel bir yığaça 'alem olur pâykeniñ qararkâhı odur, "Bike" pâyğâh lafzınıñ muhafıfidür ki

⁶⁰⁸ Zel ile yazılmış

⁶⁰⁹ اينتى

qararkāh ma' nāsında olub atnıñ ayağı bu caya irişür ve zayfe-i mu' ayyenesi virilür diyüb zıkr lazım irāde-i mülzum qābilindin mecāzdu.

Kümbe yerine hālāyık tamam kelüb buldıkdın soñra payke atlarını şanab çıkarırlar neçe 'aded atğa payke ta' yin kıldıklarını baş atqa ayak atğanı qadardur bunı i' lām kılurlar, at çapub keldikde kümbeye yatalmayana payke virilmez kümbedin aşub uzğan i' tibār idilmez buña maḥşüş "kirāçı" qoyarlar kirāçı demek körüçi dimekdin az alışınmış nazardur ki

Tevāriḥ-i ḥamse 32

(498)

mu' temed ve işānuçlı ādemlerdin qoyulur uzvātlar kördikine teḥallūf kılmazlar ya' ni kelmiyen atnı keldi, kelen atnı kelmedi dimezler, at talaş bulsa bunlara mürāca' at iderler, ekşer ma' rekede at kötermeli olur, köterme didikleri yardımçı demek olub cökrük atnıñ arqasındın payke alur ümidiyle ne qadar ādem irkeşüb kelmişdir bu atnıñ yolunda közenüb turub birden bire qoldın qola yitgürüb ta kümbegeçe atını sudrab tartub küyā keterib ketürür kibi yitgürirler, her tāl'ife öz uranlarını ya' ni uluğ babalarınıñ isimni elkābnı çağırub ecdādınıñ nāmını işitdikde çapmayan ādem qalmaz binā-berin kötermeçisi kişisi az olanlar aş viren avılınıñ urannı çağırurlar ki ḥalkınıñ köbrāğı ol ilniñ oldığı üçün andan isti' āne iderler, paykeni ekşer ḥalde toquz kılib tikerler, zīrā öz bik resminde 'adedniñ i' tibāri eflāk tes' aya muvaffaq toquz olmaqdır başı cambu ya ki toya bulsa aña sekiz mal yāhud nesne qoşarlar, uranğa çabқан at tartқанlar bunı az azdın bulsa da ulaşub bölüşüb alurlar, aña köb hoş vaqit bulurlar ḥatta yarım kız çarık kizdin bulsa da boş qalmaz eğer qalsa ḥayli öfkeye sebep bulur, ora māl tun bulmaydı colboladı, mekālni ortaya qoyarlar azda bulsa erim dib bundın quruq qalmaqnı büyük naqışs körürler kete kemçilik bulurlar. Ama aş bermek de bu qadar mal şarf ve ḥarācāt kılinur yalğuz vārişleriñ malındın olmayub mezbūr müteveffiniñ ḥāl-i ḥayatında qarib ve ba' iddin her kimniñ aşına i' ānet idib bir nesne bergen bulsa anlar daḥi bunıñ bu künine ' ivaz kılor bedelni berür bu ağır ḥarācāt bunıñla yañl⁶¹⁰ bulur āzā azade qaytur, şavga şavgada, ulca ulcada qaytur kā' idesi böyle maqamda mer' i tutulur, bu ma' rekede küreş ve corga paykesi dahî

(499)

İmdi at çapub paykesini berüb yurt tarkadıkdın soñra üydegi ' alem bağlanmış nayzeke kıra diyorlardı, kız ḥātun bir yıl müddet añı şaklamışlar idi bunı bir ilniñ muy-ı sefid ādeme şındırturlar buña da ḥātun kızığı ve fiğān kılurlar, cayulmuş sebni ya' ni üyde cayulmuş cehāznı yine bir ādeme bozdırurlar, her ikisine layığına köre cev⁶¹¹ berürler at

⁶¹⁰ یگل

⁶¹¹ جول

çapan kibi, elhâşıl merşiyeniñ yuqlavıñ intihâsı ve cümle kârniñ inkıtâ'ı bunıñla itmâma irişüb min ba'd her kim öz kârına meşğül olur hâtunı bulsa mundın şunın ir kılar 'amdın âzâd olur oynab kılür.

Qazâkyada aş bermek öz ara ziyâde müre'î⁶¹² ve mu' teber tutulan böyle bir köhne 'âdet olub huşušen 1200 Hicriyyedin 'ilkeri ve soñra fevka'l-'âde oç alıb 1280inçi ve 90nçı ta 300ünçi senelere kadar yıl bil tezâyüdde idi hatta bir at paykesine yüz cılkı⁶¹³ ve buña yazlab aqçe ve yambu kümüş dañi zam kılarak birbiriyle tefevvuk talaşub tefeñhürleşür idiler. Eger töre ve bik kibi nâmdâr âdemleri fevt olub evlâdı aş bermekge kudreti yetmez ise bir tã'ife il ittifaqla aña aş berürlerdi böyle âdemlerini atavsız kıldırmaq kendilerinçe büyük 'ayıb uluğ hayıfdın şayıldı, ama evâñir 'aşr-ı mezbürda ya'ni 1300 Hicriyye hudüdında Arğun ve Alçan illeri bu 'âdetni ilğa itdiki ile 1300din soñra Nayman ilinde dañi aş bermek azaydıgına sebeb sarañlar bunıñ terkine sa'yi aşñ nef' din bî-ñaberleriniñ nehyi ve buña zamıme zamâneniñ hâl bağıyi ki il arasına riyaşet fitnesi ya'ni boloşlıq telâşı tüşerek ittifaqları kidib biri birine 'adâvet idib partiye partiye bularak çünki pãrtiye ilni çakırmsa 'adâveti artmaq çakırır ise sehl bahâne ile cencâl çıkarıb kãhçı tartmaq, şarañların sa'yi bî-ñaberleriniñ nehyi, didikimiz aş bermekni ağır körüb mürâcatındın kaçanlar, qadimde Qazâk halkımız nâdânlıq birle bilmeyüb çikarmış cevde⁶¹⁴ şarf bikâr isrâfdur bundın meyitke menfa'at yok imiş

(500)

Ãña harc iden malnı Hâtm-i Qur'âna kıluruz mollalara viririz diye fetvâ şorab mollalar dañi bundın tama'a tüşüb aş bermek dürüst imes mes'elesine ziyâde revâc virub neçe kıyasât bî-münasebet ile 'avâmıñ kulağını kıandırdılar añırde aşda berilmeyüb Hâtm-i Qur'ân dañi idilmeyüb aş birürge falan akam⁶¹⁵ könmedi hâtim kıldırurğa toğan akam bulmadı diyerek hiç birini kılamayub kıandırdılar, resm ve şevâb her ikisini me'ã'l-den⁶¹⁶ aldirdılar, ama aş bermekke ğayret idenler her qayusını ya'ni Hâtm-i Qur'ân ve aşnı tamam orunna ketürdiler. İlla şu kadar var ki ba'zılar aşdın 'ivaż⁶¹⁷ hac bedel 'amelni 'âdet idib az köb hayratdın hermin fuqarâlarını intifâ' iderler hâlâ nadir ise de yel bil tezâyidde körünür yine bahâne tabub terk itmeseler aş huşuşunda 'âlî himmet olanlar Hâtm-i Qur'ân hac bedel vesâ'ir hayrât ve aşñ her ne müşkilât olan işlerini yerlü yerinde edâ iderler himmetsizler hiç birini 'uhde kılub bilmiyor elindin bir nesne de kelmiyor, yazdıgımız aş bahşî elân ihyâna mevcut ve cümleye ma'lûm bir iş iken zâhir ve eşkâre işni bir tavda hikâye kılmab yazmaq 'abeş kibi körünür, lakin benim yazdıgım hal hâzîradın kat'-ı nazâr müstaqbeliñ murâdifidir, çünki 1300 târihindin muqaddem bu 'âdetiñ 'alâsı ne dereceye vardığı yuqarıda kiçti şimdi on beş yigirmi yıl zarfında

⁶¹² مرعى

⁶¹³ جلقى

⁶¹⁴ Tam okunmuyor.

⁶¹⁵ اكام

⁶¹⁶ معا الدين

⁶¹⁷ عوض

tenzile tüşüb ekşer yerlerde metrük ve buña binā'en⁶¹⁸ yine birer qarında kella Qazaqıstanda ma' dum olmağı maznün belki meczümdur ve bir neçe yıllar soñra tertib ve tanzimde itāle-i muqal ve daha soñra vücüh ve 'ademinde kıl ü qāl ve daha soñra bi'l-küllıye mahv ve münessi bir hāl olacağı emr bedihi körüldükdin bu kibi köhne emşāllerini arqada yazıb qaldırmaq ehl-i idrāke fā'ideden hālī olmaz 'āqıllar şāyid bunıñçün bizleri 'ayb kılmaz.

Aş virmek Hatm-i Qur'an kılmak her kabilede var resmdür gāyet mā serd tā'ifesi aş vırse pilav kıılır noğı⁶¹⁹ aşı envā' ta'ām

(501)

Olur Qazaq bulsa eyt kıımız virir ziyādesi atdur ya'ni at çapdurmaq olub bu ise cem' iyyetde bir vesile ve ālis yavqdan ādem kelmeke yer bahāne üçün çıkarılmış işdir. Öyle olsa mallarımızdın ba' zısı Qazaqda aş bermek dürüst imes deyüb noğı serdiñ aşña söz aytmadıklarına su'āl vārid olur, eğer dürüst imes qolunı niyete hamal idib meşelā başkalarınñ niyeti şahih Qazaqda aş riyā üçündür dinilse niyet gāyra hükm kılmak 'ilm-i gāyba haber virmek kibi oldıkdın şer'ān böyle aqvāller ile irād kelür, vesā'ir vechelerdin ise vecihelerniñ hiç biri def' su'āle vāfi ve med' āllerini işbāta kāfi olmayub iki şüretiñ birindin hālī olmaz ki yā her tā'ifede aş virmek memnū' yā kilesi meşrū' dur, binā-berin aş virenleri ta'yib itmedikimiz kibi virmeyenleri terğib itmiyoruz, zırā her ikisine yol vardur, aş virmekni cāyiz körmıyenler beyhüde isrāf ve fi' il-i bid' at diyüb bid' atnıñ hüsn ve qabeñinde kıl ü qallere kiderler, cā'iz diyenler, el-' örf-i mü' teber fīmā lā naşfiye qolına ve eşbahane münevviñ iderler, leys-i lilqāzı velā lilmüfti en yehkemā 'ala zāhirü'l-mezheb ve yetrikā'l-' örf rivāyetlerine temessük iderler ve emşālehüm ama dürüst degil diyenlerde çağırsa avlına barırlar at toya berse alurlar aşlarını yayarlar Bārekallah aytub başlarını ayarlar hiç nerse bermese o vaqıtde her nime diyarlar, bizim bildikimiz budur bildikimiz bulsa 'avf buyurıla.

MEYİTKE FİDYE YA'Nİ İSKĀT HİŞUŞUNDA

Fidyeye bir ādemiñ zemesinde olan Haqqullah māl ile edā kılınmaq ma'nāsındadır, "İskāt" demek ol māl sebebiyle Haqq mezbür müteveffiniñ zemesindin sākıt olmak ma'nāsında, lāzım melzüm qabilindin olur.

Fidyeye iki nev'idir, teberru' olur, vācib olur, teberru' olan fidye müteveffādan vaşiyet yok iken vārişler öz ihtiyārınça çıkarırlar, ve fidye sadaqa-i nāfile siyākında bay fakir alursa zarar olmaz ya'ni

⁶¹⁸ بنا

⁶¹⁹ نوغی

Her kime virse alsa cā'izdür, ama vaşiyet ile olursa o vaqıtde sadaka-i vācibe kibi faqırniñ haqqı olub zekāt-ı cā'iz olmayanlara almak dürüst degildir, Qazaqıstanda evvel vaqıtlerde fidyeye alan ādemdin ziyāde nefret idib hatta cenāzesine kirmeye icāzet virmez imişler bunıñ hikmeti de ma'ışeti tüzük ğayr-i müsteħaḳ ādemler fuḳarāniñ haqqına zāmin olmasun üçün böyle bir fi' il 'ār ile zecr⁶²⁰-i mānevî kılmışlar, binā-berin bu küngiler kibi tālāşub kermek şöyle tursun faqırlerde ihtiyāt ile tavranurlar imiş, imdi kāide-i mezbūr mensūh oldıgındın vācib ve nāfilesi fark aytmayub bay faqır bi-aba alur oldılar, bes ba'zı molla şüretinde yoranlar fidyeye alanlardın naḳret kılmak şer'e muḥālif şafdan çıkarmak ğayr-ı muṭābıḳ didikleri işniñ aşlındın bi-ḥaber ve şafındın iden cedeldür, bunıñçün dirim ki Qazaqyanıñ qadimi qānunları aşlında bir esasa müstenid olub faḳat ve şafında bir az özkardakları üçün te' ayyüb idib bilā teftiş ḥaṭā demek ḥaṭadur, ama fidyeniñ fiḳih kitāblarında mufaşşıl beyān idilüb burada yazmağa bize ḥacet qaldırmamışlar.

LĀḤİḲA

Vefāt olanlarmızı tekfın ve techir ve şalavat ve tedfındin lābed olub bunıñla cümlemiz me'muruz, ve cümlemize vācib ve lāzımdur, ama sā'ir 'ādāt-ı 'ādiye ve rusūm-ı cāriyeler ḥuşuşunda emr ve nehy vārid olmayub meġer meytke yaġlamak ve üç kündin (ziyāde)⁶²¹ muşībet ḥanede oturmak ve buña mānend ba'zı işler ma'siyet didiki kitāblarda körülmüş ise de böyle büyük muşibetde az munçe⁶²² inkisarlık mu'affev olmakı mercūdur, 'ale-seyyide⁶²³ beyān idilür, yaġlamak qabre qoymak yıl aşı bermek merşiyeye aytmaq yalġuz Qazaqda olmayub şehir ahālisinde daḫi bu 'ādāt var körünür.

İmdi kerek aḳvāl ve kerek ef' āli ile olsun insanıñ mevtni ḥayvanıñ meyitesindin imtiyāz idib “şümme emāna faḳabre” itminānına muvāfiḳ

Defn kılmak “veleḳad kermenā benī ādem” mefhūmiyla cesed ve ruḥuna raḫim kılmak ḥayātde qalanlarıñ zımmesine lāzım ve elzemdür bu siyāqdın yuḳaruda yazılmış kārlar kelse insanıñ ḥürmet ve tekrimi üçün çıkarılmış resm-i müsteħesine olub aşıl maḳşad ki tilāvet-i Qur'an idi aña bir vesiledür.

⁶²⁰ زجر

⁶²¹ Matbu yazının olduġu satırın üstüne el ile yazılmış.

⁶²² مونچه

⁶²³ عله سيده

Fuḫahâlar Raḫimullah yıḡlamaḡa ve buña mânend ba'zı işleri kılamaḡa icâzet virmedikleri cez'-i fez' de fetḫ bâb olub ḫaddin tecâvüz ider da'iredin ḫâric kider ḫavfıyle bu ḫikmete bina'en bir az tezkîn tartmışlar ola. Valâ insanıñ sebab-i vücûdı olan ata anasına baḡır parası olan balasına qarındaş ini aḡasına yıḡlamayıanda köziniñ yaşına ne künde tükerene vaḡte şaḡlar. Ölümke yıḡlamaḡ evvelâ müteveffanıñ ḫatmesi ne oldı ḫabirde ne körecek şânî şoñunda ḫalan evlâd ve aḫfadınıñ âḫıbeti ne olaḡak bu mülâḫazaları yâdına ketürüb ḫâşıl netice-i dünyası ve aḫıbe-i uḡbâsı üçün ölümke yıḡlamaḡ 'ayb imiş, sır ve tevâriḫ kürün zevâtlar buña bir söz dimez. Ya'ni avazı âdemlerniñ köñline raḡt ketürür ölümni iskâ tüşürür bu ise şer' in maḡlûbu olub “ölüm küreki yıḡlamaḡ” “oyun küreki yırlamaḡ” didikleri bundındır. Ma'-mâ-fih ḫayḡulu olanlara şabr ile teselli virüb şabrıñ ecrini ve şevâbnı yâd ve tezkâr itmek seleflerniñ yoluyla ketmek cümlemize lazımdır. bunıñla berâber her kim öz ḫârîkni bilmek ve öz 'örfiyle yürmek kerek olub “çünkü ba'zı tâ'ife nezdinde yıḡlamaḡ şeni' oldıḡı kibi ba'zılar nezdinde yıḡlamayan ḫabiḫ körünür” öyle olsa yıḡlamayannı tergîb yıḡlayannı te' ayyüb derkâr degildir. Ba'zı mollalar meyitke ' azab kıldırdıñ feriştelere mezâḫ kıldırdıñ diyüb keşif ḫubur kerâmetini izḫâr iderek yıḡlayanlarını şiddetle men' itdiki yaraşur işlerdin şayılmaz “Ed' ila sebîl rabbik bi'l-ḫikmete ve'l-mü' azzete'l-ḫasene” inbâsına muvâfiḫ “edfe' bi'l-letî hiye aḫsenü's-seyyi'eh” isrârına muḡâbıḫ naşîḫatler ile iskâte çalıḡmak kerek ' intilâ kelâm ' inâda sebab olur. eh

(504)

Ama aşda aḡ çabdırmaḡ cem'iyete bir bahane olub aḡ sebebiyle neḡe mîn âdem müteveffanıñ evine kelmekleri bî-ecre ve bî-ḡarż Ḳur'ân oḡub ruḫuna duâ kılamakları ve kelen mihmanlar o üydin ḫâ'âmlanmakları bunlar barçası müteveffâḡa ḫâliş ḫıdmetullah şevâb olan kârlardandır. Ve bizim bu şehrimizde üç küñgeḡe her maḫale cem' olub kelüb irte keḡ lazım Fâtiḫa itmekleri ya'ni bî-teklîf ve bi-tekellûf ile Ḳur'ân oḡub ketmekleri bu daḫi mezbûr cem' iyyetniñ âşârlarındandır. Lakin Ḳazâḫistanda aş bermek azaldıḡı kibi bizler de hem lazım Fatiḫa seyreklenmeye yüz tutdı bir neḡe yıllarda her ikisi intihâya erişür ḡan iderim.

Yuḡaruda yazıldıḡı üzere Ablây Ḫana aş berildikdin ve andan Efdem kıızı bıkbı ve birkaç daḫi meşḫûr âdemlerḡe aş berildikdin bu 'âdet 1200 Hicriyyedin muḫaddem Ḳazâḫistanda var oldıḡı taḫmin kılinub ve anlardın evvel İşim Ḫanıñ şarıb ḡola didiki aḡı öz eyyâmında payke bermemiş didiki ḫaber tevâtürdin aş bermek aḡ çabdırmaḡ resmi uşbu 1300 târiḫimizdin üç yüz yıl ve daha burunraḡ mevcud idiki müşbet ise de aḡdın evvel İslâmda kimdin başlandıḡı ma'lûm degildir. Faḡaḡ Moḡolyan Mecusîlerinde ḫadîmdin varlıḡı tevâriḫlerde körüldükündin bu 'âdet anlardın ḡale keldiki maznûn olub lakin 'âdet-i câhiliyyet diye terki müceb olan kârdın şayılmaz. zîrâ ḫadîmi ef'âllerniñ neḡeleri bâḡî ve câri kılinub Çatayḡa “mersiye” ve “medhiyye” ve bunıñ emşâli köb

nesne cāhiliyyet ‘ādeti iken İslāmda memnū‘ edilmemiştir. Şānî ibtidā İslāmda ta‘lim-i din iden ‘ulemālar cāhiliyyetde ma‘mūl köb işlerini ortadın kötermişler iken aş hūşūşunda men‘î mesnū‘ olmamışdır. Şālîş aş bermek resmi yalguz Qazaqda olmayub sevād a‘zam şayılan büyük büyük İslām beldelerinde daḡi mevcūd olduğındın şer‘e muḡālîf dinilmez eger şer‘-i şerîfe ḡilāf ola idi ‘ulemālar men‘ ve zecr dirler idi. Bes imdi şer‘at-ı muḡahhareye cidā mezād olmayan ‘ādetlerini

(505)

mihmā imkan re‘āya itmekdin ve millete ḡıdmet bundın ‘ibāretdür. Vālā taḡffif can diye ‘ibādetni kāmutmak: tezyī‘ mal diye ‘ādetni terk itmek bunlar ḡıdmet-i memdūhedin ma‘dūd idilmez belki din ve millete ḡıyānet olur. Meger ḡabaḡat olanlar ḡaldırılusun aña kelām diyülmez. Ama aşā zāmıme bir neḡe ḡayrāt yine eyseline daha ḡüzel olur meşelā: ḡac bedel ḡatm-i Qur‘ān mescid ve medreseye vaḡf müderris ve mu‘allimlere vazîfe kibi şadaḡa-i cāriye olan kārıların müteveffanıñ ruḡunı şād iderse nur-‘ilel-nurdur⁶²⁴. Bu da aş virenleriñ elindin kelür aş vire bilmiyenler ḡıç birini ‘uhde ḡılamıyor. ādemler aş bermekni ḡoy ḡılmaḡnı beyḡüde şarf ürünsüz israfdır israfda ḡayır olmaz diyorlar. Ārî israfda ḡayır olmaz lakin insāniyet yolunda idilen kār ḡayrāt meşrū‘ ātdın ma‘dūd olub ḡayır da israf da olmaz. İsraf diyenleriñ senedi falanı aş berdi bildi falanı ḡoy ḡıldı ḡarezdar buldı dirler öyle degildir efendim neḡeleri körürüz ‘ömründe ḡayriye aş bermek şöyle dursun kendi ḡoya ḡamaḡ yemiyor faḡır olur ve neḡeleri körürüz aş ḡoy ḡılmayub kefensiz ölür ve neḡeleri körürüz aş da berür ḡoy da ḡılur devleti teraḡḡı ider yıl bil aşub kider şoñra evlādına yeder. Ama aş da ḡoy da ba‘zı ziyādelik var ise her kimiñ şan ve şöhretine köre bulur bundın menfa‘at aḡrāvî ma‘lūm degilse de merḡamet dinevî zahirdür ki evlād ve aḡfādını ‘ārdın ḡimāyet ‘ırz ve nāmusunı lisān i‘dādın şıyākat ider. “zebvā ‘an i‘rāzkum bā mevālikum” böyle mevādıñ maḡūlesi degil mi yā.

Yazdığımız İşim Han Hicriyye meñdin az şoñra kelen ḡanlardandır. Bu ḡanıñ şarıb ḡavledidiki⁶²⁵ atı Qazaq Qalmaḡda nāmı meşḡūr olub ḡuzūrumuzda neḡe def‘a şarıb ḡavleni sened ketürüb Qazaq Qalmaḡ da‘vāda söyledikleri vāki‘ oldı şarıb dimek ayak aḡrısı dimek olub mezbūr kavle boşlaḡında aḡsāb yürüb paykede şaḡalur imiş.

506

QIMUZ BEYĀNI

Yuḡaruda maḡal maḡal kımuz ismi yazıldıḡdan burada bir az beyān ḡılmaḡ münāsib körüldi. Kımuz Özbik Kabā‘iliniñ en köhne ve ḡadīmi aşlarındanır. Yedi yüz hicriyyedin muḡaddem kelüb keḡmiş Mışır Pādişāhı Melik Zāhir Birske Melük-i

⁶²⁴ نور علی نور

⁶²⁵ قوله ديدکی

Türkmāniyenin dörtünçüsüdür zehirli kımuz içib vefāt itdiki tevārihlerde yazılmış olmağla o zamān Mıŝırda dağı varlığı müŝbet bulunur ve andan muqaddem Konya Pādiŝāhı ‘İzzeddin Keykāvus eyyāmında kımuz mevcut olduğı kitāblarda körünür öyle olsa kımužuñ mevcūdu ya‘ni ibtidā’ kımužu çıkarana Emir Timurdur didiki yañlıŝ olur çünkü ‘İzzeddin altı yüzniñ evvellerinde Melik Zāhir o ‘asrın evāsıtında kelen mülüklerdin olub Emir Timur ise ‘İzzeddindin iki yüz yıl melik zāhirdin yüz elli yıllar miqdarı ŝoñra vefāt itdiki zāhirdür. Muħbirlerniñ içinde “Han Çanbāy” hikāyesindin ve ol iki mevzu‘ iñ bu ana kadar o isimde qaldığındın kımužuñ mücidi Emir Timur olduğı añlaŝılıb faqat Emir Timur kımužu sür olduğıçün aña nisbet virmişler ola.

Kımuz lafzı fi‘l-aŝl ‘arabî olub acı ma‘nāsında olan “kımuz”dın me‘hūzdur. Hıtayda kımužuñ “mānize” diyorlar aq sütü dimekdür. Mongol Qalmaq çıkın diyorlar nazır berin Noğay Qazaq ve Etrāk ve Ekrād küllihum qadim bu isimde söyleyüb ŝoñra eyyām-ı İslāmda ‘Arabların “kımuz” diye iŝidüb kımuz dimişler ola. hālā Ruslar ve bütün Avrupa ahālisi kımuz diye muħāvere iderler.

İmdi kımužuñ tevārihlerde körülmüş seneleri söylendi. Ama andan evvel kımužuñ ne zamānda iħdās edildiki ve ibtidā’ mücidi kim olduđı ahdın ma‘lūmı degildir. Hazret-i Yāfeŝiñ evlādı hem bil küllihum ŝahrā-niŝin olub çünkü ŝahrāvî halkıñ ŝanā‘atı ađlabiyet⁶²⁶ üzere

(507)

çapā malıñ ve bir vaŝuf ve cülūdındın ya‘ni cevñ-i Tibet ve teryesindin olmağla ğazāŝı dağı süt kımuz ayrān katıq irimçik kırt aŝları olub bu siyāqđın mezbūr aŝlarınıñ her biri qadimdin qalmış olduğı muħaqqak bilinür. Zırā bedevî halkıñ zırā‘ata çandan i‘tināları olmayub eđer bu aŝlar evveldin bar olmasa anlar o eyyāmda ne ile Türklük⁶²⁷ ve ne ğazā ile maiŝet itdikine su‘āl vārid olur fi‘liye‘l-beyān lazım kelür.

Kımužuñ terbiyesi baŝka alban kibi olmayub zarūf ve qaŝ‘ayı intiħāb ider ya‘ni idiŝini tañlar ŝöyleki ŝabāŝı simüz yılkıñıñ terisindin olub bunu kenŝe kipdirdiktin ŝoñra qorumga ŝalıb ba‘de tütünge iŝlamaq kerek. İŝ didikleri ŝabā turŝuq dutlamaq için maħŝüş yaŝalmış keñdir⁶²⁸. İŝ Arıŝ diyorlar. Sebeb baħt olan kārđın ŝayurlar. İŝ baħt ve iħbal ma‘nāsınadır. kımužuñ iñ a‘lāsı iŝlı idüşde açyan kımuздur ki köb baŝlub çayqalub acısı qaytmış olanal⁶²⁹ içinde bir az kımız ta‘amı qala. Sānî süt ŝabağa salquntalub qoyulsun qoyuldıktıñ ŝoñra vaqit vaqit peŝile tursun peŝülmese irmeklenür ŝabanıñ astına oturur üstünde suyuğu qalır vaqitindin ötker piŝülmek ve çayqalamak ile tozalmış yürekni ğıclatur ŝalıŝ ŝaf biye sütü bulsun ğayri süt vesā‘ir nesne qatuşsa

⁶²⁶ اغليبيت

⁶²⁷ تركك

⁶²⁸ كاندز

⁶²⁹ اوله نال veya nun yerine te.

lezzeti kim nef'ide az olur, çöbi kışka betekeli yerniñ kımuzi küçlü kuvvetli olur tarafımızda arka kımuzi ve bi'l-ħaşsa Arkat kımuzi ma' rüfdur arka ne yerler idiki yukarıda yazılıb ötedi, kımuziñ öz tab'ından ziyāde kuvvetni isteyen zevāt şonu ışıdub kul koyar koymaz derecede şabağa koyub üç sa'at miqdārı muttasıl pişmek kerek irtesi yene o kadar pişse ba'de içse derhāl başa çıkar mās kılib yağār on çekek⁶³⁰ sütte bir çekek su yeder kifāye ider, kımuziñ kıyāmu odur, şartı faķat ısıtmaq pişmekdür, kemā sabık⁶³¹.

(508)

Biye sütüni üç kısım söylüyorlar, evvelgiye süt, ikinciye şavmal, üçünçiyeye kımuz, diyorlar tamam açmış ola, evvelgi iki vaşıfda içni sorar ya'ni içken hemāne 'amel kıılır huşuş ikincisi ishāle esra'dır, üçünçü rütbede kuvvet i'tidāle irişüb aç ādeme azık, şuşayana şarāb, ağırlara devā ve bi'l-ħaşsa sel-dereşte⁶³² kibi kıurd dertlerine ziyāde enfa' ve iksirdür kımuziñ maşlahatı ayt şorpa olub ğayri aş yaraşmaz kavun ve kürüç maltaķā aralaşmaz, insanı semürtmek ve iştihāyı açmaq kımuziñ tabāyi'inden olub bir az keyfi daħi vardur.

KIMUZ HAĞKINDA ABYĖT-I LEMHERRE

Kımuздur aşlarıñ aşı heme ni' metleriñ başı

Maķvīdir müsmendir mükellem eyliyor nāsı

Odur zinet veren söze daħide reñ viren yüz(e)

Kiderir cev' iyle ' aķaşı içer bulsun birer köze

MuĖarreħdir ' aceb merĖüb mülezziz hemeye merĖüb

Neķe evşāf-ı memdūħa yağlamış bu kımuзда ħüb

Şifādur türlü dertlerge içen dertli ħardelerge

Kerek pirdür kerek başdır berāber māde merdlerge

⁶³⁰ چلاك

⁶³¹ سبق

⁶³² سل درشت

Qımuznıñ haşşasındandır açar baħş cedelge yol

Bir olurlı uruşdıрмаq biravnı küldüredür ol.

İNTİHÂ

Leħüm ħayalniñ ya'ni yılqı aytınıñ iħtilâfı maṭla'ındın "ellibin matüled mine'l-leħüm" külliyesine mebnî ba'zı tã'ife südini içmekde, daħi tevkîf yiderler, ama kelâm-ı kâdimde: "men bin fereş⁶³³ ve demlebenâ ħâlişan sâ'iğa li'l-şâribîn" nazm mecîdi cemî'ü'l-bâni şâmil ħuşüşen "sâ'iğa li'l-şâribîn" kımuznıñ vaşıf mübâlağasına ziyâde ufağ ve kâmil düşdüki huydadur. Beyân itdi vaşıfnı anıñ Ĥüdâ naşıbsız bu ni' metdin buldı cidâ⁶³⁴.

(509)

QAZAQ TÂ'İFESİNİŇ QUDALIĞ TERTİBLERİ

Qabâ'il-i mezkûreniñ qudalıqları tobanda yazılaçaq mal 'adedni söyleşüb toқтаstıqđın soñra kıız alur tarağdın bir neçe kışiler kıız berür tarađnıñ evine kelür kıız ikesi mal şoyub anlarını ziyâfet kılır, şoyulmış malnıñ in evvel kıuyruğ bavrını pişürüb ketürüb kıatıq ile kıatışdıırıp qudalarğa aşatur kıatıqını yüzlerine sürtüb burunlarına kertüb hezel ve oyun kıluşurlar, aşlarını yedikdin soñra kıız tarağdın qudalarğa "küyüt⁶³⁵" berilür, küyüt didikleri bilâ-ta'yın ya'ni her kimiñ vüs'at ve devletine körebülür, qudalarını şuğa şalmağ ve her türlü eziyetler ile külki⁶³⁶ ve meshîre kıılmağ 'âdetleridir qudalar bu ħuşüşta her kança ħağâret körseler aña taħammül iderler. Eger kâbuş yüzün kösterib söz çıkarır bulsalar andan ziyâde cefâya kiderler, yaz künlerinde tiran suğa taşlab yüzdürmek kaduğğa şalub sünkütmek, ħatta kış künlerde buznu iki yerdin tişüb birindin şalıb ikincisindin alıb yâħud qarnı oyub iki tarağ tişükdin yalangaç sudrâb arı beri tartuşdıqlarını söylüyorlar her ne ise kıuyruğ bavır cişüb quda quda dibişüb suğa buzğa kirüb her bileni körüb kiterler bu meclisde 'akd kıılmağ ve nikaħ oğumağ bulmaz çünki her iki tarađnıñ balaları yaş belki bişükde iken quda buluşurlar belâğatke yatub quda bulsa daħi bu def'a 'akd falan 'âdet degildir, mundın soñra vaqti ile kıız veren tarağdın daħi bir neçe kışi barub quda tuşerler bunlara küyüt berilür ise de kıız tarağdın viren küyütdin az bulur, bunıñla berâber qalun mâl berilür, qalun mâl berüde ağa ini ħiş

⁶³³ فرث

⁶³⁴ جدا

⁶³⁵ كیوت

⁶³⁶ كولی

aķrabāları i'ānet ve yardım ķılışurlar her yıl azlab köbleb berüb balaları kemālātķa yetkençe kiyav⁶³⁷ taraf

(510)

malnı edā ķılır kız taraf cehāznı cem' ve mükemmel ķılır cehāz tuğrusunda meşelleri var ki: “altıda cisāñ aşadı citide cisāñ citadı” diyorlar, mefhūmindın añlanan andan keyin ķalsan kemlik itādı, dimekdir.

ĶALUÑ MAL YA'Nİ MEHİR BEYĀNİ

Ķazāķ 'örfünde mehirmi ķaluñ māl diyorlar, ķaluñ demek köb demek ma' nāda olub ' arusnı ya' ni kilünçekni “ķaluñluk” diye söyledikleri de köb māl ve ağır ĥarācāt berāberine kelmiş dimekdin kināyedür, ķaluñ māl illi baytalġa toķtaşsalar iki toya⁶³⁸ üçün iki at berilür on baytalġa ĥesāb, altmış baytalġa toķtasalar üç toya üçün üç at berilür on beş baytalġa ĥesāb, ķalġan kırķ ve kırķ beş baytalnı tamam bermek lazım bulur, ķaluñ mal üçün bir toya beş baytal ve her baytal beş şom rūsī ĥesāb ķılınur.

Ve ba'zan olur ki ķaluñ mal zıkr ķılınmayub faķať Ķara mal diye söyleşinür, meşelā Ķara mal üç toya diyibtoķtaşsalar ķaluñ mal lā meĥālete kırķ beş baytaldın ' ibāret olub üç toya Ķara mal birlen cem' altmış baytal bulur, eđer ķaluñ mal altmış baytaldın yuķaru meşelā yetmiş seksen baytal yā ki toķsan baytal yüz baytal denilse bu şüretde Ķara mal ismi ķalub baş yaĥşi orta yaĥşi ayak yaĥşi diye ta' bir ķılınur, baş yaĥşi beş toya orta yaĥşi üç toya ayak yaĥşi bir toya dinilür, baş yaĥşi üçün bu yaĥşi at yikirme beş baytalġa ĥesāb orta yaĥşi bir at on beş baytal ayak yaĥşi üçün ġonan donandık bir kiçik mal yāĥud bir mantıķ yā ki bir tāzī ayt kibi ' ādetçe nesne beş baytal ĥesāb ķılınur bāķī malnı tamam tükel alur, ĥāşıl illi baytal altmış baytaldın kāmda Ķara māl lafzı zıkr ķılınmayub meşelā yigirmi yeti baytal otuz yeti kırķ yeti diyib söyleşseler bu şüretde orta yaĥşi

(511)

Ķalub baş yaĥşi ayak yaĥşi diyerek yañlaça bir nesne ta' yîn iderler ki o da mezkūr otuz yeti baytal kırķ yeti baytal ĥesābına dāĥil olur, yāĥud yaĥşileri zıkr idilmeyüb müsemmissi alınur ķoyar, buña tögerek māl diyorlar.

⁶³⁷ كياو

⁶³⁸ تويه

Ama büyük baylarında şarih ve mu‘ayyen mal söyleşmek olmaz başrağ söyleşinse daği aña kıaramayub artuğ kem dimeyüb her kaçça bulsa kerek aqçedin ve kerek maldın şorganni alur, yüz baytal iki yüz üç yüz belki beş yüz baytal ve ziyade daği alur aña köre cehazi bulur, ama yakın zamanlardın buyağ otuz yeti kırk yeti falan yeti didikleri kıalmaya yüz tutub toğrı mal söyleşmek ‘adet tahtına kirdikdin kırk yeti kızdın kıaldı ilev⁶³⁹ yeti ilden kıaldı, meşelleri söylenür oldı.

Kaluñ mal ta‘yın kıılınsun kıılınmasun kerek bay ve kerek faķır olsun, “küyüt” “ilev⁶⁴⁰” süt haķķı diyen bu üç nesne kat‘a saķıř kıılınmaz “ata küçi aña süti” diyüb lazım ve lābid olan a‘māldendür. İlev kıız viren tarađıñ küyütine muķābil kıılınur ki meşelā: küyüt cambu bulsa kıyev tarağdın ilev daği cambu bulur. kıız tarağdın ağ toya bulursa “ilev” daği aña köre bulur. Ama süt haķķı didikleri “ilev”din bir derece toban bulur ki ilev cambu bulsa süt haķķı toya ilev toya bulsa süt haķķı ağ bulur ‘ale’l-hezā’l-kıyās, ve daği ulı teri diye bir resmleri var ki buña bir mal ve nesne berürler bu resm şehir ahālisinde daği körünür ulı teri bir kānşun evli kıyev catarma kā‘idesine mebnī ba’zan yaşarunça barsa ‘ayb olmaz.

İmdi kaluñ mal tamam bulub yāhud ekşeri berilüb azı kıalsa kıyev işük körmek kıol uşlamak üçün certiş birlen kelür buña “urun kelken” diyorlar. Orun “burun” lafzının mürādifı olub ‘umüm huşuş farķı vardur, orun lafzı faķađ bu maħalde

(512)

müsta‘meldir evvel kelken dimek olur velīme uluğ toğ bu vaķitte bulur. kıız kaçır dirler ānı bir kışi alıb büyük ceyün cem‘ıyyet kıılıb kıçesi kıız hātun ırler kıāret yaş aralaş “evleñ” aytuşurlar iki yekt iki kıız yā ki iki kilünçek aytuşub biri biriniñ medħ ve mezemmetini kıılışub yeñilüb yeñüşürler. kıız yeñilse yektiniñ başına o ki ya ki mercānlı çuğ taķıb bunlar birbirine eribteş nām virirler, herfeleş⁶⁴¹ dimekdir ki diķķatle mübāħase idişmekdin ‘ibāretidir. Bu kıçe zıfāf kıçesi olub kıız kıyav ibtidā bu kıçede körüşürler buluşurlar bundın şoñra kıyav her vaķit barmağ kelmekte ihtiyārlı olur. Buña oñ yağda yorgan kıyav nāmı virilür ki bizlerçe kıyavlab yorgan dimekdir. Bu def‘a daği nikaħ oķulmaz.uzadılır vaķitte oķulur. ‘ādetleri böyledür. “sici⁶⁴²”

Kıyavnıñ zıfāf kününde hātunlarınıñ cankatay it ırıldar baķan şaldı kempir oldı kibi kereleri erim cerim falanları köbdür. Lakin bu tā’ifede kıyav kıütmeğ hürmet kıılmağ şaylamağ olmayub hürmet şöyle tursun kıyavdın sehl bir bī-edeblik şādır bulursa cankaları haķaretleb söküb atañ kıyav ināñ kilüñ bulmağanmı körkensizdiñ balası dimekdin başka daği yañakılıb çapala kıılıb isini çıkarır. Bu sebebdin ki Barağ Bağur

⁶³⁹ ایلو

⁶⁴⁰ Sonu farklı olarak ۛ ile bitiyor.

⁶⁴¹ حرفلش

⁶⁴² سيجی

dimiş ki alun avn ortasında alubda oranım yok idi kiyavlab barganımda h atunların ayulub kiluşunı k r b k nl m siskendi unki d şman ile muabele ılışmak m mk n, ama h atunlara  z resmine boyun ig b turmadın ayri ilac olmayub eer bir nesnedin bah ne tabib urarsa ne yaparsın dimiş. V fi  h atun ile uruşursın  demler amak diyorlar beravge arz idersen  z ndin key rler.

Lakin kiyavnın k ren eziyyetlerini baldızları başar ki kie ve k nd z cizn larını  resinde perv ne olub tolaşurlar ulaşurlar.

Kiyavniñ orun bargan vaqıtde kiye turğan kiyümleri ne ruşda oldıǵı yuǵaruda yazılmuş idi tekrāra ħācetimis itmez lakin bu bu eyyāmlarda o kıyāfetler ħaldı tar kiyüm kiymek ‘ādetini aldı.

Ƙız yeni uzatdıǵda baylar bayçe⁶⁴³ faǵirler faǵirçe yunaturlar ise de alǵan malǵa münāsib cehāz Ƙılmaǵ şart-ı i‘zamlarındandır. Eger cehāzı alǵan malǵa muvāfiǵ bulmasa öfkege bā‘ iş belki nizā‘a münezzı olur. Yikirme yeti otuz yeti baytal Ƙaluñ mal berilen kelen Ƙilünçek otavsız ya‘ ni üysüz kelür bir toya bir at kiyüm kiçekleri bulur. Ƙırǵ yeti baytalǵa tüşken Ƙilünçek otav berilen tüşer.

Uzatan toйда avcār dirler bir ši‘arları bār. Ƙilünçek bulub keldikde beyt açar dirler atasınıñ üyüne kerküzüb anda bir ādem maǵşuş taǵmaǵnı aytub murad murad⁶⁴⁴ında ya‘ ni fıǵra fıǵrasında toǵtab atasına bir selām kezālik anasına bir selām ve hakezā Ƙayın aǵalarına bir selām diye her birilerine tiz büküb tevāzu‘lık Ƙılır. Anlarda köb yaşa diye du‘ā idib Ƙörmelik yoluna bir nesne atayurlar. Böyle teyüşli ādemlerine ‘ömri boyunca selām Ƙılmaǵ kemāl-i ‘izzetlerindendir. Anlarnıñ üyelerine Ƙirdikde tiz bükürler. Bu tāriħdin berārdur⁶⁴⁵ muǵaddem otǵa may şalmaǵ aña baş Ƙoydurmaǵ resimleri var ise de bu күnlerde o ‘ādet-i Ƙabiħaları mensüh olmuşdur.

Cehāzda bāylar ve töreler altı Ƙatāt üy takıb toǵuz toya toǵuz kilam, toǵuz toñ ve her neresini toǵuzdın toǵuzdın Ƙılıb iki üç yaǵşı at ve corǵa mengüzürler. Ba‘zı baylar yikirme toya Ƙırǵ toñ Ƙırǵ kilam vesā‘ir esbab rüzkar tamam mükemmel oldıǵı ile berāber bir kete aǵ üy ve bir otavçe ve çadır ile uzatdıǵları da Ƙörölmüşdür. Ve ba‘zan mal hidetüb⁶⁴⁶ bereturǵanları da bulur ‘örflerinçe üynüñ küyüzi kiyavdın olub yıǵaç ve başǵa esbābları küllisi Ƙız tarafından Ƙılınur.

Tevāriħ ħamse 33

⁶⁴³ Bayçe şeklinde yazıyor ama barça olabilir.

⁶⁴⁴ مورد

⁶⁴⁵ برار دور

⁶⁴⁶ هيداتوب

Ƙaluñ mal bergen vaqıtde yardımlaşkan âdemlar kilüñ kelgende münâsibne köre kilam tınlarından alur. İnçi bergen eyyâmda yine i' âneleşür ya' ni kilün tarafğa mal berür.

Burunraq vaqıtlerde cehâznıñ iñ başı savukle⁶⁴⁷ olub cümledin ziyâde aña ihtimâm iderlerdi. Şimdi savukleye bedel maşine şamvar kibi şeyler berilüb savukle sıra kelindi belki metrük olmayakeldi. Savukle ne idiki yukaruda yazılmışdır.

Uğlını üylendirdikdin soñra bir yıl iki yıl atası öz qaşında oturtub ba' de inçi berür. Her oğlunu böyle bölek çıkarıb atasınıñ elinde töbçük oğlı ya' ni keyince balası kalur. Hayat ve memâtında atasınıñ malına şahib bu bulur. Uluğ üyde bu oturur. İnçi alub çıkan evlâd atasınıñ vefâtı sonuñda metrükedin bir şey taleb itmez. Ol çıkan evlâd ölken üy oyutqı diye öz malındın ziyâde töbçük oğlınıñ malını ya' ni atasınıñ ornını himâyede bezl-i muqadderât iderler. Ölken üyden qur ketmese barçamızğa yeder dirler.

İr bala inçi aldıǵı kibi bir neçe yıldın keyin kız bala daǵı türkünlik nâmıyla kelüb inçi alur uşbu inçi kız balanıñ miraş haqqı olub soñra miraş taleb kılmaz. Kerek ir bala ve kerek kız bala miraş diyüb mal almak büyük 'ayıbdur. Ama ata mirası diyen bir sözlere bar bu söz miraş demek olmayub "murâ⁶⁴⁸" demekdir ki 'örf ve 'âdet ma' nâsındadır.

'İYDLERDE OLAN 'ÂDETLERİ

Siyâq maqamdın bunların bayram ya' ni 'ıydlerde olan aǵvâli biraz beyân idilmek lazım keldi. Şahrâ ahâlisi evvel vaqıtlerde 'ıyd ve bayram künlerini faqat oyun ve temâşa ile ötkerib namaz-ı 'ıyd oqumaq

yok idi. Zira 'ıyd namazına şurût cum'a derkâr diyüb cum'a oqulmayan orunda 'ıyd oqumaqğa mollalar fetva virmezlerdi belki men' iderlerdi heves idenler qal' aya kelüb oquyorlardı. Ama 1300 Hicriyye hududundın bu yaq nâdiren şahrâda 'ıyd oqulmaya başlayub soñra kile her boluş ve Pravkurday belki her bir aşarşine ve zankiler ve anlardın köre 'âdi zenkinler daǵı öz avıllarında cema' at idib 'ıyd oqumaq 'âdet tahtına kirdi şahrâda cevâzi şâ'i' oldı. Ama cevâzi fetvâ ile olmayub faqat namazı oqumaqdın ne zarar diye 'aqla cür'etlikdir arı namazda zarar yok lakin re' âya-i şer' ve inqıyâd qavlı fuqahâ idib fetva ile oqulsa ecri daha ziyâde olurdu hezâ.

'ıyd künlerini at çapmaq kökböri tartmaq küreş kılmak kız qomak kibi oyunlar ile 'âdi künlerdin imtiyâz itmek 'âdet-i kadimelerindendir. Kız qomak demek bir âdeme nâm

⁶⁴⁷ ساوكله

⁶⁴⁸ مورا

zād olan ya'ni atalmış aytdırılmış kızını bir tiz reftâr yükrük ata mindirib kiyav daği ata miner bir mi'yar yer kösterib o yere yetkençe kız kaçar yikit kovub yetse bekitiñ vazîfesi kızniñ moynundın kaçar o par hezl müfâyebe kılışub kelüb topa kirer, eğer yatalmazsa yikit kayta kaçar kız kovar arqasındın yiterse yikitni kamçı ile ura ura cema'atke ketürüb taqar. Eger kiyavını re'aya kılıb urmaz ise bay canlı kız uyatsız hayâsız camân diyüb ta'yib iderler ihyânen kiyav olmayan ecnebilerdin daği böyle kaçmak kımak vâki' oluyor. Yağın yollarda şehir âdemindin Qazaqçı bir sodâger yikit bir bayniñ kızına meftûn olub ve şaldan diriğ tüşmüş iken nöle⁶⁴⁹ kıvayında⁶⁵⁰ yetib bir kaçayım diyüb ketelerdin iltimâs eyler tâlî' i mes'ud toğub muṭallebi derkâha maqbûl olub ikseni yükrük atqa mindirirler yıraqdın bir ma'yar yer kösterirde yikitke ayturlar eğer yitersen her ne aytarsan saña mübâh bulsun yitelmezsen ne kılırunı kız özü bulsun didikde yikit ve şâlina⁶⁵¹ bunı vesîle bulub bunıñ yolunda özünü

(516)

Fedâ kılıb belki canındın keçüb çapan çalbarlarını çışüb tayyâr ve müheyyâ olur, kııda bunıñ bu hareket nabıcasındın eğer yiter ise aman kıoyamazını taftıdın iderse eğer yatalmaz ise bir iş ideyim ki dillere destan olsun diye eline bir şim üremiş kamçı alaraq hâ falanı diye kaçar yikitde can teni dil kıanı ile kovar lakin cüşşeli kıopal nama baybitça olmağla atı çapalmayub ğayüre kız ma'yarlı yere yiterde yikitni kayta kovub yitib kamçı ile her bir şalarke her şaldıqda Qazaqñın kız kiliñekine yaman köz birle kıarmaysın nesiyede kıalğan maldın üsüm alar mısın falanıñ kıızına bararmaysın didikde yikit bi-çäre aynalay a ki köz şalmayun aynalay a ki üsüm almayun aynalay a ki kıızğa barmayun diyüb her kamçıda on kıısım her kıısımda yüz tövbe ile yüzi başı kıan olarak tobnâ kelüb kırmış hayran olub turmuş kıızık kıızık ile hûb ta'zirini yemiş hemen nime boş yedim dimiş ne yağlamaqqa ve ne külmekke bilmeyüb elemindin atnı başqa başqa urar imiş, aferin böyle kıızlara, yazık kıanlı yüzlere.

YUQARUDA YAZILMIŞ TOYNIÑ AHIRI

İmdi kıaluñ mal tamam buldı uğul ir yetdi. Kıız boy yetdi. Uzdub alur vaqtinde kıyavine yertiş ile kelür bu soñğı yertiş evvelgidin dün ya'ni kemraq bulur kıoy kıılınur, nikâh oqulur, kıoyniñ ahirinde car car diye bir şirleri var ki iki yikit at üstünde kıurub otav üyniñ üzenki kıurub iki kıız içde burkanub oqurub yikit teselli nime şir aytur, kıız ise ata anasındın il yurtındın ağa aynusındın ayrıldığına ğâm ve te'essüf iderek burkanub oqurub şir ile cevâb kıoytarır.

⁶⁴⁹ نوله

⁶⁵⁰ قوايمده

⁶⁵¹ وصالنه

Car car uşbudur buña o car dañi diyorlar.

(517)

YİKİT TARAFDIN

Bismillah diyib başlaymın

Qız biruvnı senet diyib

Atam anam qaldı diyib

Caqsı yarılşañ ata ana

Taqdir cardı Oşulay

Amelsiz birdi ata anañ

Naşihat aytam qarağım

Ölkeniñ ötbe aldunan

Caqsı bulsañ qarandasım

Hıdmetinde dāyin bol

Calguz imes car coldaş

Köb zarlanub celame

Şekerlik qabul Allahğa

Caqsı körse qayın atañ

Öz balası Alğan şon

Edebli bul çerağım

Öz bahañdı kiterme

Nikālenkelen caruñğa

Qayın ağan çan kaynuñuz

Tözü bulsak bir Ana

Coluñ bulsun indi bar

Aytқан iken peygamber

Ya çırağım qılma zar

Onda da bar car car

Sizdi canqa buyurub

Balamay diyüb kiyünüb

Könlüğe kirsün qoyulub

Edeb qıl korsuñ iyülüb

Cüretiñ maqtar sepünüb

İtek ciñüñ turnub

Canuñda bar car car

Qaytub ādem bulam diyib

Artuq sözdi qoyam diyib

Hürmet qılar balam diyib

Nige oylasun caman diyib

Köbdin alqıs tabam diyib

Üsek ayañ bağam diyib

Küçilik kıl çağam diyib

Oylasun caqsı ādem diyib

Onda da bar car car

İnin ve hazin ya' ni nazük ve muñluq ses ile sezilüb süzilüb kız bu şi' iri söylüyor.

Aq oqavım tek kelen cir meydan bulsun

Ötken küñge köñlüm hayran bulsun

(518)

Dünyağa keltürüke sebeb bulğan

Bölük ata akamday qaydın bulsun

On ay şoqdaq içine dolğaq ciken

Aq süt birken anama qaydın tolsun

Oñ çaqdağı buduran indi kelmes

Qayran cüret qayran ilüm aman bulsun

Öz ordamday alçañdar zamān qayda

Aq çuprağ salğansuk bölük cayda

Tar qurşaqdın bir çigub süt imüsken

Öz aqamday inümday bavır qayda

Cevatub calağanga aytasuñdar

Cat cüretğa añaylıq man cağı qayda

Qayran atam anam man ilüm cüretüm

Cürekme zafrān qıldı - payda

YİNE YİKİT ƐARAFDIN TESELLİ

Ayal bulub toğgan şoñ

Töz tovsulsa bul ildin

Bavır baş sañ cat il ki

Ayrulmaşan ilüñ nan

O şalayça aytadı

Sefer küniñ caytadı

Cüretüñ uydan kaytadı

Ol bub tuşañ naytadı

Ferzend berse Hüdâyım * Ana bulub ber cüretka * Bol armanıñ yitedi

Caqsı bulmaķ uzuñdan
Ardakdaytun aśl-ı cüret
Atañ tutdı özine
Bata kılgan va' deñ
Tusurkalı uzunan

O şuv ildayaķ kotadı
Ondada bar car car
Peygamberdiñ lebzün
Ötab buldı qarzun
Mubenindağı qarzun

(519)

Carlıkasun alduñ nan
Qontı bulsun aq ordañ

Aytoldı cüretka arzuvuñ
Aman bul indi car car

Tem

Söziniñ tamamı bu olub yikitlergi kız tarafın çapan köylük kibi yol birilür. Car car bay turabilir. Emsali zevâtlarınñ toya aytulur. Tekme âdem ki tekmes car car tamam boldıqdan soñra oğav müçeliyorlar⁶⁵². Oğav müçelemek şol uzatılaçaq üyni balangaçlab kiyüzlerini sevdireyorlar. Uşbunıñ ise oğav üy yaqılub toynıñ intihası bolur irtesi kün kızını conaturlar.

İmdi kız bundın kitdi kilün bulub o cānibe yetdi. Bardıqdın soñra anasınıñ evine kergüzüb beyt açar naşihatnâmesi aytulur.

Beyt Açar Abyatı Budur

Beyt açayun bismillah
Bu yer vaq man⁶⁵³ kildüñ bu cirge

Ahvālinde ayt kilün
Üydeki ğamdın qayt kilün

⁶⁵² موچه ليرلر

⁶⁵³ وق مان

Tonuq şuday taze bub
Büyüñdi kersiz taze kıł
Caman coldan cıraq bul
Çin boyluñman hızmət kab
Kilün keldi kürüñiz
Bayram diyib busqa cavatbay

Caqsı colday tab kilün
Cumur taqaday aq kilün
Şav şaқanday şak kilün
Ata Aynanki caq kilün
Körümdekin berüñiz
Atın atab koyuñır

Atasına Ber Selam

Urunsuzga söz qatıb
Bayuñdın burun tusek ki
Oy basına qadırıb
Ayraş sözdi uzkartıb⁶⁵⁴

Kenahga batiba koyluñcaq
Özün caniba kıluncak
Usak aytıba kıluncak
Calganga satıba kıluncak

(520)

Atañ inañ⁶⁵⁵ cumsase
Baylab şavğan maluñdı
Mal kederin köb öyle
Çin naşihat aytamun
Kilün keldi körüñiz
Bayra turğan maluñdıñ

Bula körme ayruñcaq
Basqa soqbe kilüncaq
Omutuñ coqbe kilüncaq
Bu kün kelgan kilümsak
Körmedikün biriñiz
Tüsün aynub qoyuñız

İnasine Bir Selam

Gaybdın bülbül kız buldı
Allah naşib qılğan şon
Qutdı bulsun urnuñız
Qayın Ağa qayın barçalar

Gel baqçağa qongalı
Bir cüretqa ana bulğalı
Maqtav sözge tolgalı
Raız hoş vaq bulğalı

⁶⁵⁴ اوزكارتیب

⁶⁵⁵ اينانك

Kaynağalara Bir Selam

Rızıkını Allah buyurdı	Öz curtuñdın cat eylege
‘Ömür birsün Hıdayım	Nikahlankan cas irge
İndi sözni tamamlab	Toqtav kıldıq bu cirge
Bur kançe kün açayun	Aşl yüzün körüñiz
Türde oturğan atalar	Āmin diyib bata birüñiz

Barça Köbke Bir Selam

Tamat Tamam

Ƙa'ili Argun iliniñ, asd aƘun ben nayman bay ben tavaşar. Ben anbay ben çürin Ƙara kisak.

Her faƘire selamda < köb casa köb casa> ‘ibaresiyle alkışlıyorlar.

İñ aħirde karyeler ya‘ni Ƙartlar; ömürçası uzaƘ bulsun,

Hıdayım o burlı çuburlı Ƙılsun; ca‘i töskençe camandaƘ körmesün,

(521)

Nimerse cibresiniñ oğlını saymay bulmasun, Ƙuşağı man Ƙuşa Ƙorsun aminğe Ƙadar darsun diye du‘ā- i fatihā Ƙılurlar.

Netice-i du‘ā-i ‘ömr tābi‘i körsün, aħir, ‘ömrineçe raħatda tursun, bu tilavniñ içinde Hızret-i Hızır-i hazır bulub bizimle bile āmin disün, ya‘ni du‘ālarımızı Hıdā müstecāb Ƙılsun dimekdin isti‘āredür.

Ama burunğa beyt açar iş‘ārları uzağraƘ olub aniñ maşrağında artuƘ sözler vardur. Meşelā;

Delad Ağası şırğa	Hav havlama kilünçak
Davsuñdı civan çağarıb	Ƙav Ƙavlama kilünçak
Ƙabduñ avzı bu şatur diyib	Ƙurt orlama kilünçak

Öziñ catub boyuñdı

Tur turlama kilünçak

İnam üyde çoq goy diyib

Turge çaqba kilünçak

Caravsız qayqım coprakdı

Buqçañ taqba kilünçak

Bunlar kibi vesâ'ir ve vesâ'ir qoşmaları var olub lâkin 'ibâresi ğalîz ve qabâdiye iskilerini qaldırıp yeñilerini qullanmışlardır.

Yar yar vehm kilün tüşkende oqılacaq ğazeller Çağatay şivesiyle Maverâ'ün-nehr ahâlisinde uygurız bânile Altı Şehir ahâlisinde daħi ma' rûftur.

Qazaqta kilünler ölgen üyniñ türine çıqmaq memnu' olub ata inesi ölgengeçe ya ki icazet bir gengeçe üyniñ yartısından yukarıya keçmezler. Hattâ ikinci üydeki kilünler 'ömür boyı⁶⁵⁶ türge çıqmayub ölüb kiterler özlerini ölgen üyni böyle ta' zım ve tercib iterler. Ve yine Qazaq hatunları kızları kerek mahrem ve kerek ğayr-i mahrem olsun irlerniñ aldından kisüb atmazlar. Başı kiçikler büyüklerine "sin" diyib hitâb itmezler. Ve hem ata inesinin ve avıl aqışkallarınıñ ismini şıraht söylemezler kinaye ya künye yaħud terħim ve taşa'id ile tercib ve tekrim iderler. Hattâ avıl arqasında çitde yüren bir kilünçekdin bu avıl kimniñ diyib sorar isen "Noğay Bay" namlı

(522)

Ademiñ avlı ise <Abzı Bay> niñ "Şarat Bay" diyen âdemiñ ise, <Talqayaq Bay> niñ avlı diye cevâb virirler. Añlamayub ne qadar ilticâ idersen atamazlar. İsimde maşq ve ihtiyaqlarını öyle naql iderler ki bir âdemiñ uğul ve a' yânları; Kamuşbay, Qaçkunbay, Qovanbay, Tezakbay, Bulaqbay, Qaşqarbay, Qoylı Bay, Qayraqbay, Paçaqbay, Qılıç Bay nâmlarında olub mezbûr âdem kilüni tüşdikde bunlar irkünçilik ğinde her birini bir isimde yad iderler. Ama aşğuç vaqitlerde ne türli telkıb ider iken diye imtiħan üçün bir küni kilün ötün şuv ala şahrâğa çıqdığında qayın atası şaşılıb kelüb kelüb kilün kilün avılğa avaz kııl davaşla; <bulaqniñ aryaq çitinde kamuşnın bir yaq bitende bir qoynı Qaşqar ceyb⁶⁵⁷ yatubdur. Paçaq birlen Qayraq ketürüb tiz ğelal buğazlab alsunlar min Qaşqarnı qavavin demiş> kilünçekde avılğa davaşlab: <şarqaramanıñ aryağında saldıramanıñ bir yağında mañramanı uluma ceyb yatur daydı celdam bilâvet menen canıma akılıb alâl urafdab alsun daydı. Çabkı Bay celdam cevır celdam itkâm olumanı aydab ketdi demiş> ya' ni Qılıç Bay tiz kil etkam Qaşqarnı qoyb⁶⁵⁸ kitti dimektir.

<Şarqarama> Bulaq <Saldarama> Kamuş <Mañrama> qoy <Uluma> Qaşqar <Canuma> Paçaq <Belâvet> Qayraq <Uraqub> boğazlab dimek. <Çabkı Bay> , Qılıç

⁶⁵⁶ بوی şeklinde yazılmış.

⁶⁵⁷ جیب

⁶⁵⁸ قوب

Bay demek <Celdam cevır> tiz kil demek olub böyle te‘cîl vakıtlarında yañılmayan ğayet re‘âyalı kârlarındandır.

Herçe yukarıda yazılmış ibyâtlarınıñ mefhūmiyla ‘amel idib mihmā imkan köhne ‘âdetlerine ‘adillik iderler. Kâryelerniñ kösterdiki yoluyla kiderler. Şahravîleri böyledür. Ama ħal‘ada oturan Қазақ ħatun kızları bizlerniñ ehliyemize taqlîd idib sözde sin min yürüş türüşde bî ebin kizülür.

(523)

Ehliyermiziñ oĭalı itek şaĭırdavaĭ kâviş ile köçelerde abasız yürdekleri vesâ’ir vesâ’ir uygun sazlıkları yüzi açık yüren şahravîlerdin yüz müratebe ħâtek ve sönük⁶⁵⁹ körünür iken ħatunlarımız şöyle tursun. Kelelim ta‘lim ve ta‘allim içinde usub müdennilik ed‘â iden irlerimize: evlā siz biz kelimesini bilmeyüb <sin> <min> diye tekallüm iderler. Ata anasına ħatta istazlarına daĭi sin min diye söylüyorlar. Buħara-i şerif ve cemi‘ Māvera’ü’n-nehr ahālisi beserhā ‘ādî âdemlere <siz> diyüb büyüklere <ħıdmetiñiz> daha büyüklere <cenābıñız> diye tevķîr idib özlere müraca‘ât iden sözde <biz faķiriñiz, kemineñiz, kulıñız> diye söylüyorlar.

İstanbulda ise <zātıñız, zāt-ı ‘ālîñiz> diyüb kendilerine <çakeriñiz, bendeñiz> diye ħazm-ı nefis iderler. Ğayri milletlerniñ daĭi özlerniñ feşāĭatları olur iken te‘essüfdür ki bizim ahālimiz ne öz milletimizniñ mülāyim sözlerindin ve ne ğayri milletniñ muvāfiķ sözlerindin ‘ibret almıyorlar. Ķabalık ile mevşūf Қазақ Қırғızlardın soñraya ħaldıklarında ğarlanmıyorlar ibtidā uşūl-i cedîd açıldıkda ħan olunurdu ki mu‘allimlerimiz seyahat kılan ve her memleketni kören niçe fā’ideli bābları oĭub bilen niçe insanıyetli nāyāb işlerni örgenüb kelen âdemler olub şakirdlerini güzel mesleke yürdürür. Adāb yoluna kirdirir. Ahālimizniñ ħüsn-i ħabaĭatni bildirir diye böyle ümid var idiler. Anlar ise tar kıyüm kiderüb üre töre seydirüb⁶⁶⁰ seleflerimizni sebdin ħalklarımızı sökmekdin mā‘adā bir netice çıķaramadılar. Yürüş türüşde oturmuş konuşda burunĭa yartı yurtı adābdında ayrılıb ħaldılar. Başķalarını ta‘zîm tekrîm bir taraf tursun enbiyâları ‘ādî âdem menzilesine tenzîl iderek imtiħanda peyĭamber ninday ħişi diye şorub <cevabda biñ yaĭşi ħişi demek ile ta‘lim virirler> bu ise ‘avāmü’n-nāsıñda a‘lisi degil orta mertebesine aytulur elķābdır. Ķünkü ‘ulemānı zikirden fāzıl-ı âdem

⁶⁵⁹ سنوق

⁶⁶⁰ سيدروب

(524)

Baylarını zikirde nâdir âdem diye ta'rif ve tavşif iderler. Medhde yine bir terkîh kiderler iken zât-ı aqdes olan enbiyâ-i 'aleyhimü's-şalatü ve's-selâm Hızır telvini o dereceye de çıkarmayolar. Peyğamberler ekerçe insan cümlesindin bende-i hüdâdur lakin zevât-ı Ekremlerini ya'ni nebi-i muhteremlerini kurb-ı menzilet cihetindin faqat bir muqaddes zât-ı melâ'ike şaffet diye bilmek kerek aña köre işare kılmak kerek.

Şani aq çalma aq çapan kiymek sünnet iken bunı Müslümânda körseler taħiyyetsiz selamsız ötüb kiterler. aq kârtus aq palıtuş kiyenni körseler yüz sajin yerdin oyulub, rükü' iterler. Bunlar bile beyt-i aqdin ısıq ötmes hikmetni tabmiş diye taħsin iderler. Ve halenki her meşru'atnîñ taħtında merkûzınça menfa'at ve her memnu'atnîñ etyânında mestürinça muzarratlar olub cümlesiniñ hikmeti ma'rûf ve münker ta'bir idilen iki kelimedede mündericdür ki ısısqda aq kiymek şoğuşda qara i' tidalde yeşil kiymek sünnet oldığı bu hikmete mebnîdür. Me'murât münehhiyât-ı ağıyârñ tabdığı hikmetlerdin müstagni ider. bunı idrak itmezler mefhûmına yetmezler. Öz kitâblarımızda barnı oqmayub bilmeyüb yürmek oquyanlardın hürküb hürkıyub⁶⁶¹ turmak bizim ta'ifeniñ başlıça programlarındandır.

Körilür ki her milletiñ yol başçısı olan muqtedâları qadîmi tariqinde şâbit qadem olub özlerini ağıyardın imtiyaz iderek bir hey'et-i maħşüşede kiderler. Ama bizim yaşlarımız ve aña ta'biyet iden qardaşlarımız bi'l-'aks 'ulemâların başına kârtüz üstine palıtuş kidermeye sa'y iderler. Heyhât eğer birer 'aşr bu tertîbde kidilürse bilmem milletimiz ne olaqak hüdâkârlarımız ıslâh kılsun müceddidlerimize inşâf birsün bihürmeteħum.

İSTİDRAK

Na'âm uşul-i cedid bir fenn-i sedid ve meslek-i sa'id olubda millete hıdmet itmiş. Faqat mu'allimler başına sille-i kise şâkirdleri kişiyeye

(525)

Selam virse mescide kirib namaz kılsa müyleblerini⁶⁶² yine kisse saçlarını kırsa bu ef'âllerdin ta'lîm ve ta'alime ne kibi kemçilik kelür eğer bunlar ke'l-evvel urnunda turub ba'zı metrük olanlar zım idilse idi beynü'l-'ulemâ' ve'l-'avâm-ı qadîmi hadîşi diyen münâza'ât qalmazdı birbirine raħne şalmazdı. İhtilâf ve iftirâk böyle meşru' olan 'âdetlerini terke çalışub huşuşân ibkâsında taħşile bir zarar ittıkasında talabeye bir fâ'ide melhûz degil iken bi-esas anı nesh itdikleridür. Maqşadımız milleti ihyâ dinimizi şeyânet iken bu ise ħiyânetdür. Ba'zılar obirüzunay⁶⁶³ kelimesine meftûn olub aña tefâhürlenürler bu bizim İslâma yaraşur işlerdin olmayub çünkü <obirüz> taqtaya tersim idilen ziynetli timşâle ya'ni <teri>ye isim oldıqdın elbise ve ef'alde Avrupalılara müşâbehet obirüza mensüb bir hâletdir. Her ne qadar aña

⁶⁶¹ هورقثیوب

⁶⁶² موئلب

⁶⁶³ 8.satır sonundaki kelime. اوبر ووضونای

tapmayanlarını da kana bezenmiş kızlarını <proşta kartına> diyüb haritada olan timşäle teşbih itdikleri gibi <obirüzunni> demek daği o kabildin olur.

Hitaylar obirüzunni kelmesi orunna <riñ siñ> lafzı kullanurlar ki bir âdem başına aydar kıyasa ayakğı çaqay üstine kürte⁶⁶⁴ kiyse Hitaylar buna “riñ siñ” diyorlar. İnsan oşşası demektir. Muqabilinde o hey'etde olmayanlarını hayvan oşşası demek olur. Riñ siñ âdem şüretinde biten bir kıyah olup aña âdem oşşası ismini vire de âdemni yine aña teşbih iderler. Ressamlar timşâlini âdem şeklinde yaşab âdemni yine timşäle teşbih iderek <kartina> didikleri kibidür. Fehay⁶⁶⁵ kelâm Avrupalılar özlerini obirüza nisbet vire kimke anlara oşşar anı özlerine mensüb kıla ya' ni tamam naşara bulub bitken demek ola. Bu hal anlarça mübâhât bizlerçe müzilletdür. Öyle olsa ahlâk ve ef'âl âdâb ve elbisede anların medhlerine aldanmayub tezvîr mekâline yollanmayub bizler yalguz hüner ve şına'atlarını örgenmek ile kifâyelenmekmiz kifâyedür. Farz idelim Avrupalılar hüner ve sınavı'-i

(526)

evvelde İslâmdan aldığı tevârih ile tevatüren müşbet iken o vakitte anlar öz ahlâklarıyla özgertdikler mi? Elbise ve ef'âlde İslâma taklid itdiler mi? Meşelâ; başına sille koyub ayaga müşehhi kiydiler mi? Müslümanlar gibi biri birine selam virdiler mi? İki kol muşafaha ve mu'ânağa kıldılar mı. Körürüz anlar ahlâklarını bozmadılar 'âdetlerindin köñül üzmediler İslâmıñ faqat hünerlerini aldı 'âdetleri özlerinde kaldı.

Halife-i 'Abbâsiyeden vesâ'ir pâdişâh İslâmdan niçeleri kerek Endülüste ve kerek Bağdad da ve kerek başka bilâdda medâris-i nizâmiye ve mekâtib-i kanuniyeler ihdâs itdiki ile berâber kalem-i ecnebiyede ve zebân-ı Frankiyede bitilmiş hikmet kitâblarını tercüme itdirib tevassa'-i şinâ'i' ta'mir-i memâlik itmişler iken elbiselerine helâl ahlâklarına melâl ketürdüler mi. Ya'ni terk-i selâm kıldılar mı? Saqallarını kırdılar mı? Muylab⁶⁶⁶larını uzadub saçlarını koydular mı? Sünnet-i Resûlnı cuydılar mı? Haşâ kılmadılar kırmadılar cuymadılar koymadılar. Dimek ki evşâflarını tağyîr ve tebdîl itmeyübde hiç devletden fevvinden kem bulmadılar. Öyle ise bizlere de lâzım olan (**el- hikmet-i zaletüe'l-mü'min hayş-i vecdihâ ahzehâ**) mantuqça zâyi' kılınan fenlerimizi ya'ni oqulmayub koyulan 'alimlerimizi ahzedib şekil ve hey'etde 'âdet-i İslâma muţâbık seleflerimize muvafık tavranmaq kerek. Hamd olsun 'ulüm-ı 'itikâdiyemiz ve 'ulüm-ı diniyemiz zâhiren ve bâtinan kemâlinçe olub alâ-fünün zevâyid ki her biri ayât ve ehadîş ile me'zûn tefâsîr ve tevârihlerde mersûm iken fi zamânına kadîmi nâmıyla kâ'il olan zevâtlarımız 'ulüm-ı mezbûreyi ilgâb ve ilgâ' iderek seleflerimiz terk itdiki fünün-ı felsefeyi oqumaq ve oqutmaq ca'iz degildir diyüb oquyanları taħfîf itdikleri ile cedîdilerimiz uşûl-i i'tikâdiye ve keteb-i i'timâdiyelerimizi ta'nif belki taħkîr iderler. Bu toğrıda her iki ferîk haţaya ketmişdir 'inâdları kemâle yetmişdir.

(527)

⁶⁶⁴ كورته

⁶⁶⁵ فخواستی

⁶⁶⁶ مویلب

ZANNIMA KÖRE MUḲĀL-İ ALLAH-U A'LEM-İ BİKENÜ'L-ḤĀL

Seleflerimiz 'ulūm-ı hükmiyeyi terk itdikleri bu 'alemiñ ğayr-ı meşrū' olduğundan yāḥud ehl-i İslāma lüzümü olmadığından değil faḳat evvelde buña maḥşūş mekteb ve medrese olmayub mekteb medrese binā iden ehl-i ḥayrāt evkāflarını 'ulūm-i diniyeye taḥşīş ve ta'yīn itdikleri cihetden müderris efendiler vaḳfın şurūḥından tecāvüz idemeyüb şāniyen dine mute'allik 'ulūm-ı 'āliye ile ḥikmete mute'allik ḳanun-i āliyeyi ḳatuş oḳutmaḳ müverridi kelmediki ile berāber müsā'adesi daḥi olmayub ve bu 'ilm-i ḥikmet ḥadd-i zātında köb ağır 'ilm körülmeyüb 'ulūm-ı diniyeyi taḥşīl ve tekmilden soñra her kim ictihād iderse isti'dādına köre üstazsız da bilmek mümkün olduğdan bu sebebler birle oḳulmayub kalmış. Ama ḥazırğılarınıñ za'mençe seleflerimiz bu 'alemi fesh ve nesh itdikleri dine noḳşanlık ketürür üçündür diyerek, çünki vācib ve lāzım olan bir şey bir niçe eyyāmlar metrūk ḳalursa soñra iḥdāşı mekrūh körilür, bid'at ve ğayr-i meşrū' işler bir niçe ezmān-ı cārī olursa 'ādet-i taḥtına kirib lāzım ve'l-ebed menzilesinde ḳılınur, bundın böyle ahālimizniñ fikri ikiye bölünüb 'ulūm-i diniye 'ulemāları ḳadīm-i isimde ḳalmışlar, 'ulūm-i hükmiye mu'allimleri cedīdī nāmı almışlar ve ḥālen ki her iki 'ilm-i ḳadimlerdür.

Ḥāl böyle iken ya'ni her iki meşrū' ve ḳadīmi iken biri birinden nefretleri nedendir su'aline cevābda el-lehm, cedīdelerimizniñ 'ibādetde müsāhelesi i'tikādātında musāḥaması elbise ve ef'āle seleflere muḥālefeti vesā'ir vesā'ir uygunsuz işleri ve orunsuz yürüşleridür, ve'l-enfes 'ilimde yoḳdur. Kelām ya'lem ḥālīḳu'l-enām 'Ali Resūlihü's-salavat ve's-selām 'ulūm-i ḳadīmi didikimiz: tefsīr ve ḥadīs, fıḳıh ve 'akāyid ve 'ilmü'l-uşūl ve'l-ādāb ve cemī' 'ulūm-i 'āliyye ve müte'allikātı olub ve ba'zı 'ulūm-ı 'aliyye-i lābidiler⁶⁶⁷ ve 'ilmü'l-ebedān daḥi

(528)

Bu cümledendir, 'ulūm-i cedīdī didikimiz felekiyyāt ki 'ilm-i hey'et ve ilm-i hendese, 'ilmü'l-ḥesāb ve coğrafya ve 'ilm-i cefr ve firū'āt⁶⁶⁸ ve buña mānend-i fūnūn şetilerdür. Bunlara 'ilm-i zevāyid daḥi diyorlar. Evvelgi cümle evvelden bilā terk oḳula keldikiçün ḳadīmi nāmında ḳalub soñrağı cümle bizim ehl-i İslām arasında uzaḳ zamānlar metrūk turub yakın eyyāmlarda tecdīd edildikden cedīd ismi ile müsemmi olmuşdur, fi'l-aşl her ikisi ḳadīmilerdür. Kemā sıbḳ-ı ḳabīl...

(529)

7NÇİ CÜZGE MÜTE'ALLİK YIL AY İSİMLERİ

Yıl, Ay, Yıldız İsimleri

⁶⁶⁷ آليه لادى
⁶⁶⁸ فروعات

Yıl hesabı zühür-ı İslâmdan miñler yıl muqaddem Hindistan hükemâlarından her hayvanın şüretinde müteşekkil yıldız ‘itibârıyla söylenüb on iki yılını bir müçel dimişler. Hindistandan şarḡ u şimâle yetüşüb ahâli-i Mâvera’ü’n-nehr ve Türkistan ve cemâ‘a-i Mongol ve Tataristan ve ‘umūman ehl-i şarḡ ve Çinistan buña i‘tina idib tâ bu ana kadar sal-i Türkistanı ismiyle isti‘mâl itmekdeler. Qadimî İslâm hanlarınıñ menşür ve tuğra ve fermân-ı ‘âli ve emr-i mu‘âllasında daḡi sene-i hicriye ile berâber bunı yaza kelmişler. Ve bu yaşadığımız 1300 târihinden birer ‘asr muqaddemgeçe bizim Qazan ahâlisi daḡi bu hesabı kullanur iken soñra ehl-i ‘ilm ve qalem sene-i hicriyeyi ‘itibâr itmişdir ehl-i suḡ ve sodâker sene-i milâdiyeyi tutub ketmişdir kilerek sene-i hayvaniye ismi bizlerde tamamen münessi olub yetmişdir. Sene-i hayvaniyeye da‘ir beyânâtı ma‘rifet nâmede ebyât idilmiş oldıktan burada taṭvîl-i kelâm itmedik ya‘ni uzadub ketemedük isteyen ma‘rifet nâmeden ma‘rife ider aniñ beyânı ma‘rifte yeder.

QAZAQİSTANDA YIL İSİMLERİ

Taçqan - Şir - Barş - Quyan - Alu - Celan - Cıllı - Qoy - Miçün - Tavuḡ - İt - Doñız.

Farsça

Muş - Bekr - Pelk - Heküş - Nehn - Mâr - Esb - Küsfend - Hemdüne, Murḡ - Sek - Hük yılı sek olanlar vefâdâr, yılı donuz...

34 Tevâriḡ Hamse

(530)

Olanlar qara kiyük diye söyliyorlar. Qazaqda toḡan yılı isminde olan hayvanı öldürmediki boḡazlamadıḡı kibi şehir ahâlisinde daḡi bu ‘âdet varlığı mesmû‘ mızdur.

QALMÂQÇA TURĠAVINÇA⁶⁶⁹ YIL İSİMLERİ

Qalguna, Ökür, Bar, Tolay, Uluv, Muḡa, Murun, Hıyun,

Sıçqan, Şir, Barş, Quyan, Alu, Celan, Cıllı, Qoy,

Çarmuçen, Take, Nuḡa, Qaḡa, qaytarmasını <muçan> diyorlar, muçal,

Miçün, Tavuḡ, İt, Doñız

⁶⁶⁹ تور غاونچه

bundan me'hūzdir.

Yılı dört faşıl kıılıb birinçi aydan başlab <kükük> <mamur> bu üç ayki yay faşlıdır. Buña <ğarbun, ğurbun, ser> diyorlar. Yaznıñ üç ayına <tamrun, 'urbun, ser> küznıñ üç ayına <zuna, ğurbun, ser> kışnıñ üç ayına <ubulun, ğurbun, ser> diyorlar. Ğurbun üç demek ser niçe ma'nayı şumūl olub bu orunda ay dimektir. Bunlarda kün ismi olmaz. Aynıñ bir niçe küni ikinçi küni diye şanayorlar.

ƘALMĀƘÇA 'ADED YA'Nİ ŞAN

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Niken, Hıyur, Ğurbun, Durbun, Tıabun, Zırgun, Dolan, Namun, Aysun, Arbun,									
11		12		13		14		15	
Arbun Niken, Arbun Hıyur, Arbun Ğurbun, Arbun Durbun, Arbun Tıabun									
16		17		18		19		20	
Arbun Zırgun, Arbun Dolan, Arbun Namun, Arbun Aysun, Hırun,									
30	40	50	60	70	80	90	100	1000	
Ğuğun, Duğun, Tabun, Çerun, Dalun, Nayun, Ayrun, Zon, Meñgin.									

Her iki 'ağd arası on yigirmi arası kibi müferridi ile terkib kıılınur. Meşelâ: Hırun Niken Ğuğun Niken, 'ale'l-haze'l-kıyâs elli ma'it.

(531)

ƘITAYÇA YIL İSİMLERİ

Luça, Nu, Luğu, Tır, Luñ, Çañçun, Ma, Yañ, Hu,
Tıçkan, Şır, Barş, Kıyan, Ulu, Cilan, Cılkı, Kıoy, Miçin,

Cer, Kev, Cuv.
Tavuk, İt, Doñız.

Bir birindin yaş şoraşsalar <şusa> diyorlar. Yılañ nedür ya'ni kıaysı yılda toğan sen dimek olur. Ba'zan <teçkänni> <çur> <yılannı> <çen>, diye de söylüyorlar.

ЃITAYÇA ŞAN YANI 'ADED

İyğa, Lonke, Şığa, Uğa, Luğa, Çiğe, Bağa, Cuğa, Şığa. Bu 'adedler bizlerçe birav, ikāv, yaħud Çağatay Türkīçe birte, ikite dimek kibi olub iħtişarı;

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15
Yi, Er, Sen, Si, U, Lu, Çi, Ba, Cu, Şi, Şi Yi, Şi Er, Şi Sen, Şi Si, Şi U,
16 17 18 19 20
Şi Lu, Şiçi, Şi Ba, Şi Cu, Erşi.

Ya'ni iki on dimektir. İlħ bir on iki on üç on diye şayurlar öz 'adedimiz Türkīçe kibi ki: on birde yikirme birde elli ma'ite on lafzı yikirme lafzı muħaddem olub, bir on iki on şanalursa birden başlanur meşelâ: <şi yi> on bir dimek <yi şi> bir on dimek olur. 'Ale'l-haza'l-kıyâs.

100 1000

Bir yüzni Yibey, bir meñni Yi Çañ, bir şannı yivāñ diyorlar, on miñ 'adeddür.

ҚАЗАҚЧА АЙ ІСІМЛЕРІ

Ѓud, Febral Hamel, Mart Şur, April, Cuze. May, Serşan, İyun Esd, İyul
Berdeñ Ayı Kükük, Mamūr, Mavşim, Çelde, Tamuz

(532)

Seneble, Ağust Mizan, Sintabr Aқreb, Oktabr Қus, Noyabr Cedi, Dikabr
Mizam, Қızan, Çераçe, Celdi Toқsan, Қаңтар,

Delev⁶⁷⁰, Ğanvar

Üç Dâñ Ayı

Berdeñ Ayı didikleri birinçi ay olub uşbu ayıñ yikirmesinden şoñra Nevruz kıılurlar. Nevruz ba'zan Ğanvâr ahîrine ve ba'zan Febrâl başlarına teşādüf ider. Nevruzdan yıl başı kıılıb bir biriyle körüşmeye başlıyorlar. Resmlerinçe kününde bir selam yılında bir körüşmek kifāye ider. Bir kışıye kününde iki selam virmek bir kışıye yılında iki körüşmek 'ayıbdur. 'Alesi ğayr-i millete müşābehet itmiş, zīrā muhālefinlere muhālefet sünnet dimiş. köb işlerde bu kıılı sened tutub ekerçe hādīs-i şerifiñ 'ibāresini bilmezler lakîn ma'nāsı evvelden köñüllerinde yerleşmekle küffara taqlıdden ğayet şakınurlar. Entehi.

Қазақда қоққар күйәки үркер батұшы iles байлануб, Celdi Тоқсан айында алунур бунларда ай авышмақ жоқдыр. Авышмадығы үркер і' tibāryla olub үркер қайсы айда он үчде туғар ол ай Celdi Тоқсандыр уşбу он үчде туғамыş аының он yedisi yigirmisi ve yigirmi beşlerinde kuyak çışlür, yulduz hesābı ile Oktabr evāhiri Noyabr başları olur. Az қуylу kışi oktabr yigirmi beşlerinde köb қойлу kışi Noyabr başlarında olub аының ahîri Noyabr beşinden қалмаз, қоynың һамалны beş ay beş күn ta'yin idib yulduz hesābı ile kāmил beş айда tuvadur, ya'ni Noyabr evvelinde alınan kuyak April evvelinde қузlayor, imdi үркер didikleri bizimçe: <ilek> yulduzı, 'Arapça: <şeryā> Farsça: <Pervin> dirler. Ürkerde аының он beşindin yuқaru тоғамны і' tibāra almayub Қараçe айындан başlab diққat kıılurlar. Қараçe айы он beşinde тоғаб Celdi Тоқсан Айы он үчде Қаңтар он бирde Üç Deñ Ayı

(533)

Toқuzda Birdeñ Ayı yetide күкүк beşinde māmūr үчде mavşum birde тоғayub үркер batar, yulduzça Aprilniñ yigirmilerinde batub ay і' tibāryla birer hafta tefāvütі olur. Ya'ni ba'zan mā ve şom аының Тоқuz onlarında ve ba'zan он beş ile yigirmi aralarında ğayıb bulur, böyle tefāvütli yıllarda Қазақ İsbāçıları аының bir kışımny bir тарafa ve bir kışımny diger тарafa aғdarıb öz ara iһtilāf iderler, koyakda teşifavetide⁶⁷¹ şu қadarça olur, ziyāde olmaз, <ürker тоғadı> dimek қamer ile şeryāniñ iltikā' ve ictimā' indan 'ibāretdir, bir күn тоғам ikinci күn avıl üy қонди үчүнчи күn uzub çakdı diyolar. Uşbu үч kiçe тоғамдан ma' düddur.

Ürker batdı dimek şemsniñ şa'lesinden körünmediki iken ādemler bunı yere түşer deyüb çünki 'avāmnıñ 'aқlı күz kören yerden āriye erişmedikden ufuқny yere teyüb turmuş körüb үркер ufuқdan ğayıb oldıқda yere түşmüş žan iderler, үркер şuға batsa şervetlik olur қurıға batsa қıtlık olur diyüb batmaқ lafzını түşmek ile de ta'bir iderler, үркер yere түşmez şuға batmaз faқat şu қadarça var ki Ürker ğayıb oldıғы vaқitlerde yaғmur yaғsa yazı yaғmurları olub hava açık болursa қurğaqçılık olmaғы tecrübe idilmişdir.

⁶⁷⁰ دلو

⁶⁷¹ تصفاوتى ده

QAZAQDA İHTİYAQLI KÜNLER

Aynıñ ulı arası Ürker Tuğamı diyüb qış bulsa qar yavmaq yaz bulsa dağı yağmur yıl bulmaq ihtimālini közedirler.

Ve yine “utamalı” diyüb bir bilgüli künleri bar ke her qaçar “küçük” aynıñ on birinde kirib on yetisinde çıkar utamalıñın yılsız buransız ötdiki az olur, bu utamalı didikleri kitāblarınıñ eyyām-ı ‘acüz künlerine toğrı kelür ki ‘acüz ismiyle müsemmesi şitānıñ ağır ayı ya‘ni qışnıñ kötü keldiki ‘acız hālinde keldikiün ‘Arablar

(534)

Bu bād şır sırta eyyām-ı ‘acüz ve berd-i ‘acüz dimişler, ama Qazaq tāt’ifesi buna utamalı ile vech tesmiyesi, zamān māda bir boynıñ kuyçı⁶⁷² kılı bulmuş qal tecrübe ile o kün soğuğ ve boran bulmaq ihtimālini tutub hācesinden kiyüm şoramış hācesi de sukub şukub⁶⁷³ kündeği kiyümiyle malna yıbarmış, qal keyüb qab bay körürsen dimiş de qoynı heydemiş ketmiş, vak‘ā yıl çıkıb boran şukub koy itüb Qaşkar kirib qoynı qarib soğuğdan qalda olmuş koyda tamam bulmuş qalınıñ ismi uşamalı olmağla bu boran anıñ nāmında qalmış, güyā hācesine açığlanub yılını o çıkarmış imiş hālā uşamalı künlerinden boran bulub mal oltursa ba‘zıları boynı sökerler kiyümsiz yıbardıki üçün ba‘zıları qalını sökerler. Boran çıkardığı üçün tecrübe-i şariha ve tevafuq-i ğaribedendir, ba‘zıları uşamalı martnın on birinde bulur diye söylüyorlar lakin uşamalı yıldız ile olmayub ay i‘tibarıyla yürüyor bir tağdir martnıñ on birinde soğuğlar boranlar bulsa dağı uşamalı degil faqat bir ameldür, uşamalı kükük ayından tehallüf itmeyüb yıldızca ilkeri keyin keldiki aynıñ avışdığındandır ‘ala küllü’l-hāl Fivral içine teşādüf ider andan tecävüz itmez ğayri aya ketmez, uşamalı demek fi’l-aşl hod ‘amelî demek olub qalınıñ ismi buña ve faqi⁶⁷⁴ toğrı kelmiş ola, ama ‘acāyibü’l-mađlūqātda eyyāmü’l-‘acüzü yıldız ile ta‘yin idib şubatnı yigirmi altısından āzerniñ dörtine qadar diyüb bu şüretde uşamalı eyyāmü’l-‘acüze başqa bulur.

Ve bunlardın ğayri dağı müterakqıb künler var ki meşelā Aprilniñ sekizi şur yıldızınıñ başıdır şur buluğu diye meşhür olub bir hafta ma‘yār iderler yıl ve soğuğlar bulur. Şur bulmay⁶⁷⁵ bavr bulmas didikleri bundındır ya‘ni şurnıñ şalkunı ötmekünçe yaznıñ yılılığına i‘timād olmaz dimekdir, isabçılar şurnıñ buluğını diğkat iderek bunıñla kilesi qışın ađvālinden haber vermeye kefer bulmaya başlıyorlar qaysı oruğa

(535)

Şuruñ buluğu ornaşsa o yerniñ qışı sert ve qatdi olur diyorlar.

⁶⁷² قویچی

⁶⁷³ Biri sin+kef+be ile diğeri sad+kaf+be ile yazılmış. Farklı anlamları mı var yoksa bir yazım yanlışı mı?

⁶⁷⁴ وفاقی

⁶⁷⁵ Be olup olmadığı kesin değil. Noktalaması yok. Be+elif.

Kitâblarımızda ilkeri işden haber virmek memnu^c olub ve hem özlerinde daği bundın nefret maqamında muqâlleri var iken meşelâ küneñ az bulsa kün isabla kibi sözlerini ‘avâm tıñlamayub hemen isabçılarnıñ ağızına i‘tinâ iderler anlarnıñ didikiyle kiderler, ve daği yazılmış amellerden gayri yine yağmur soğuk ihtimâl olan künler meşelâ Qazannıñ qara davılı dirler, Qazan ayında olur, kiyük metevi dirler qañtar ayazı olur, aqban amâli dirler Üç Deñ Ayınıñ toquzında tuğam ile kirib on yetisinde çıkar bunlarnıñ her birini amâl diyüb özlerinçe isim koymuşlar böyle isimlenmiş künler yalğuz Qazaqda olmayub şehir ahâlisinde daği vardır, ez-cümle bizim Qazanlıda puqrav diyorlar Oktabrınıñ birinçi künidir, şani Mâvera’ü’n-nehr ahalisinde <kığrak> Qazaqda <kırgı ek> dirler. Ağust ayında ya‘ni senbelede kelür, senbele mâhiset derun kığrak heftehem nezdehem best yek ya‘ni senbele ayı ki bunıñ içindedür <kığrak> on yedi on toquz yigirmi birinçi künlerinde olur dimekdir. Mezkür künlerde qarğı kuşuñ balası kemâline yetib şayda çapar ya‘ni budna turğayı alar imiş sebeb-i müsemmissi budur diyorlar, entehi.

İmdi cihânıñ cemi’ kârî kerkârîñ emir ve irâdesiyle olub ma‘mâfih hazret-i Hay Qâdir ve Hakim öz hikmet-i hafiyesi ile her işi bir sebebe mübenni ve bir bahâneye bağı kıla keldikden yeryüzinde zuhür iden vâkı‘ât ve hodâşât ya‘ni fitne fesâd şer ve şürür, yıl baran ve yağmur her biri şems ü kameriñ tülû‘ ve gurubından nucüm ve kevakbeñ⁶⁷⁶ sir ve rücû‘ından yâhud bunlarnıñ aqnırân ve iftirâkıñdan hâşıl oldıgını hükemâlar ‘aqlen ve naqlen işabet itmişler, ama fuqahâlar anlarnıñ hilâfına ketmişler, lakin her iki fırqanıñ istinâdları âye-i kerime ve ehadis-i nebeviye ki müstenid olub bu şüretde fuqahâ ile hükemânıñ muhâlefetleri nizâ‘ lafzı qabilinden iken

(536)

Gayet ma biri digerinin sözüne nazâr-i ‘amîk ile bakmadıktan ve yazdıklarının müta’lâsının tabmadıktan ihtihâdları ayrı ayrı diye bilmişler i‘tikâdları gayrı diye zân kılmışlar.

Fukuhâlar rahimâllahü “ veş- şems, ve’l- kamer, ve’l- nucüm masharât bamre” aytenden ve buna müşâbih ayet-i kerimelerden istidlâl iderek cemi’ mevcudâtın mucidi ve sani ve mütebbiri bir vacibü’l- vucūdun biz-zât kendi olub nucüm ve kevâkibin vesâ’ir muvacidin havadisât-i ‘âleme medhali ve ma’seri yoktur diyorlar.

Hükemâ ise cemi’ umûrun ‘amir ve nahisi Hazret-i Hak Cella ve ‘âlâ oldıgını inkar etmeyub yine ayet-i sabıkaya tesmek ve emsaluha medluliyle gün ve fesâdın nucüm ve kevâtibeye isnadi insanın nizâm-i âlemde tedbiri baran ve yağmurun nebatâta tesiri kibi olub takki kunuş olmayan üründe nebat üsemdiği kamer ve nucümün nuru tuşmuyan eşyada ren ve taamin olmadığı ile istidlâl iderek bunlar bedihi olan karlardandır diyorlar. Herçe alim alem-i esbâb olduğu için sebebsiz bir şey vucuda kelmediğini bildigiyle berâber barçesinin mutebbiri ve hâlık ve fatırı yalğuz Allah-ü Teâlî idiğinde iştibâh itmezler müşrikler kibi ‘alemin san-i

⁶⁷⁶ كواكبك

nucüm u kevākib diye gitmezler. Müslümanın kerek fukuhāsı ve kerek hükemāsı bu i' tikkādı batuldan Müberrā ve ol zum-i atılden muarrādur.

Bes sebeblerini müsebbibü'l- esbābın icad etdiğinde kimsenin neza' olmayub ve neza'-i mudi olanda bir nesne kurulmayub faķať fukuhālarının bu huşušta hükemāya şiddetle karşı turdukları ve anlarının yoluna büyük sed kurdukları müslümanlarının 'akidesini saklamak olub müşrikler kibi hālık-i ālem kevākib diye zān itmesunlar ve anlarının yoluna gitmesunlar dimerdir. Fukuhālarının tarikide odur. Zira ümmet-i sabıkanın ekşeri aklın takāzasi ile gidib azmışlar hak yoldan yazmışlardır....

(537)

Ama hükemālar eşyānıñ haķikātine talmagıñ ve mevcudāta nazar idib andan 'ibret almağın ma' rifetü'ş-şan'a medhāl-i 'azīmi var diyüb buña "ye'tü'l- hükme" "evlem yerev" "evlem yunzarü va" "ve yetefekkerün fi hāliķu's-semavāt ve'l-arz" ayet-i kerimeleri ile istidlāl ve "ilmü'l- hey'ete na'imü'l-avn fi mā' rifetü'ş-şan'" ve işbahhā aķvāllere iktibās iderler böyle olaraq her farıķ öz meslekinde kiderler. "kel hizb bimā ledihim ferhun"

NAZM

Berkdir ğatan sebzdir nazār-ı hoşyar * her varaķ defter yest ma' rifete kerdkār.

TERCEMESİ

Her yıgaçnıñ yafrağı altında hikmet-i bişmār * Kim nazar-ı ayār aña 'ibretle alā hoşyar 'azimet haķķa delālet eyliyor kārī hümān * Her varaķ bir bir kitābdır ğudret-i perverdikār.

'ARABİ AY İSİMLERİ

Muħarrem, Şafer, Rebi'ü'l-evvel, Rebi'ü'l-şānī, Cemāde'l-evvel, Cemāde'l-şani, Receb, Şa'ban, Şehr-i Ramazān, Şevval, Zilkāde, Zilhicce. Müdenni olan cumhūr ehl-i İslām ay isimlerini uşbu 'Arabü'l-fāz ile isti' māl idib yıl başnı Muħarremden i' tibār iderler. Ķameriye ayı her yılda ziyādesiyle on kün ve her üç yılda bir ay aşur oldığı tefāsir ve tevāriħ ve fıkh kitāblarında meşşül beyān idilmekle burada diķķati lazım körülmedi.

SÜRYĀNİÇE AY İSİMLERİ

Oktabr, Noyabr, Dikabr, Ğanvar, Febral,

Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Şanī, Kanun-i Evvel, Kanun-i Şani, Şubat,

Mart, April, May. İyun, İyul, Ağust, Senbele, Sentabr, Mizan,

Azer, Nisan, Ayyār, Ğazīran, Temmuz, Āb Eylül

Süryānide birinçi ay oktabrınñ yigirmi dördünden başlanur. Tāriħ-i 'umūmi Ğazret-i Ādemden ğesāb idilen eyyāmda Musevī ve 'İsevilerdeñ.....

Yıl başını Oktabr ayından i' tibar idilür idi. Kaçanki târih-i milâdiyege taḥvîl kılındı Rusya yıl başını Ğanvardan aldı. Yahudilerinî yılbaşı evvelgi ḥâlinde kaldı.

İmdi yıldızlarınî tefâveti üç kısım buldı. Şöyleki Martın toḡuzu hamlin on beşinde “azar” keruz Süryaniçe altınçı aydır. F' iili heza her yıldızınî sikiz toḡuzu bir yıldıza baḡısı diger yıldıza: Süryaniçe nişfi bir yıldıza nişf-i aḡiri diger yıldıza tedaḡil ider. Kezâlik Nevruz daḡi üç kısım olub Mâvera'ü'n-nehr ahâlisi birinçi Martdan Nevruz alurlar. “Nevruz ba' daz, Nevruz, berâber set şeb-i u ruz” ya' ni Nevruzdan toḡuz kün soñra kiçe ve kündüz berâber bulur dimekdir. Bes Nevruz Martnî evveli olmaḡ iḡtizâ ider.

Süryânide şur⁶⁷⁷ aynıñ on beşi April yikirme üç Nisan dâḡil olmaḡla Musevilerinî Nevruzı birinçi Nisandur, bizim Ğazanlı Nevruzı uşbu Nisan ayına teşâdüf idib ' alâmeti saban toḡı olur. Rusyada Maynî evvelini Nevruz i' tibar iderler.

Ğazaḡ Nevruzı ḡameriye ile olub beyânı yuḡaruda kiçdi. Yıldız ile İslâmça birinçi ayda ya' ni ḡamlede İsevide bişinçi ayda, Musevide yedinçi ayda olur, Nevruznî ma' nâ-yı lugavisi yeñi kün dimek olub havanın i' tidâlinde isti' âre idilmiş isimdir. Yıldız ḡesâbından bizlerçe yeñi kün yeñi yıl ikisi bir ma' nâda olub ḡayrilernî yeñi yılı bir başḡa Nevruz yine başḡa yıldıza kelür.

MÜDDETÜ'L-ḡAMUL

İnsanın ḡamili ḡükemâ ḡulunça seba-i seyyâre her biri kırḡ künden ana ḡarnında balanı terbiye kılıb yeti kırḡ, toḡuz ay on kün bulur vücûda kelür dimişler, lakin taḡḡiki sikiz ay kâmil köterib toḡuzunçı ayda vaz'

ḡamal ider kız bala bir az te'ḡire ḡalur, bes ḡükemâ ḡulı taḡribi olub velediñ tuldından soñra arb' ün i' tibâr itdikleri ya' ni kırḡi kütdikleri yıldızın tekmîli üçün ola, sikiz ayda toḡmış bala terklik itmez didikleri sikiz ay kâmil bulmamış sikiz ay tolmamış dimekdir, Resul-i Ekrem Şallallahu ' Aleyh ve Sellem leyle-i reḡâyibde ki cebü'l-mercebniñ evvel cum' a kiçesike anıñ ikinçi künine teşâdüf itmişler ana raḡmine tüşüb Rebi' ü'l-evvelniñ on ikinçi düşünbe üni vücûda keldiki i' tibarıyla sikiz ay on künde tevellüd itmiş oldıḡı men ḡayr nekir müreyyeddür. Bes çelesi çıḡmayub⁶⁷⁸ bala çıramaz didikleri de toḡuz ay tolmaḡıñ lüzûmına

⁶⁷⁷ ثور

⁶⁷⁸ Yanlış yazılmış چقیموب

delil olur. Koy hamli ay beş kün şır toğuz ay cılkı on bir ay toya on iki ay kâmil köterib on üçüncü ayda tevar⁶⁷⁹.

Ama Kazakistan'da ay isimleri ba'zan öz bildiklerinçe bir nâm koyub ba'zan 'Arab ve Farsî ile de sevilürler meşelâ kükük⁶⁸⁰ ayı ki evvel bahar kükük kuşu bu ayda sayramaqla aynıñ ismini kuşa nisbet virüb kükük dimişler.

Mâmur ayı ki bu ayda koy kuzlab şır bazavlab kök çıkıb sütke aqğa toyum olub mallar daği yazılıb şuzılıb rahte kerdekden ma'mür diyorlar 'Arabîdir. <mavşum> mevsüm ayı hâl ve zamân ile ma'mürniñ murad fi olub yayniñ şer ve teli havanıñ mu'tedil ve her bir de kiyâhniñ miyâhniñ ve fert ve keşretinden güzel ay yağşi vaqt demek olur, İza' ir beydir. Çele ayı, Farsî olub kırk künden 'ibâretdir, yaz çeleşi İyun ondan İyul yikirmesine kadar olur. Kazakistan'da yaz çeleşiniñ kırk künni bir ay hesap idib senede olan on kün tefâvüt uşbu çele ayına tedâhül ile aynıñ avışmadığı bundındır, kış çeleşi cedi buldızınıñ evvelinden ya'ni Dikabr toğuzından başlanub Ganvarniñ on sikizinde naman bulur Hıtayniñ <cu> didikleri hesabı daği künden alınub seksen bir künden 'ibâret kışniñ bir fazladur ki bizlerden bir toğuz nâkış kelür cu

(540)

Cu başıyı ya'ni toğuz toğuz seksen bir dimekdir. Cevniñ kirişi Dikabr toğuzda olub çığşı Febral yigirmi toğuz kelürse aynıñ tamamı ile Febral yikirme sekiz kelürse birinci Martda atmana irüşür.

Temmuz <harâret-i şedide ya'ni kattı ısıq ma'nâsında Farsî olub seryanı ile lafzan ve ma'nen müşterekdür> buña serğan daği diyorlar.

Mizâm, mizân kiçe kündiziñ berâber olduğından bu isimde söylenür. Aşlı 'Arabîdür. Kazan, Hazân, demek yafraqlar şarğayub her nebâtât-ı fenâya qarib-i hazin ve garib oldıktan hazân dimişler, Farsîdir eylev celde il caña cüz cel Kazan muqalleri uşbu hazândan ya'ni fenâdan 'ibâretdir.

Karaça ayı "kara" ile çeden mürekkebe şimdi yerniñ karasına az kün kaldı tiz dur kim kar yağub arazi aqğa mübeddel olur dimekten mecazdur. <çe> kiçik ve az ma'nâsında olduğu mirâran yazılmışdır.

Celdi toğsan ayı <yıllı toğsan> yağud yıl toğsanı demek olub çünki senede dört toğsanı kelür iken anlarnıñ üçünü nazarü't-tifâtdan devr idib bu aynıñ yılını ve yılını i'tibâr itdikleri <çarpa> ya'ni dört ayaklı, dört tuluk mal ile ma'ışet kılib çarvâ olduklarındandır ki kışın aynı bi'z-zarüre diğkat itdirir.

Kahtar ayı kahtarmak maşdarından emir olub bu ayda kiyük tekeleri içkilerini ayurub kayrub baylanmış hayvan kibi toğtatub kaçırдықlarından bu münâsebet ile mecâzen kahtar dimişler. Bizlerçe <kış çilesi> Kazakça <kahtar> Hıtayça <cu> bunlarnıñ cümlesi bir ayğa teşâdüf idib, 'Osmanlıça ruz-ı kâsim, Teşrin-i Şaninin yikirme altısında olmağ ile bu daği mezkûr künlere toğrı kelür küz ayı ile kış aynı ayırdığı üçün ruz-ı kâsim dimişler.

⁶⁷⁹ توار

⁶⁸⁰ كوكوك guguk kuşu demek.

Üçdeñ ayı, toğsan dağıl olan künden üçünçi ay demek

(541)

Olub bu aynıñ tamamı ile kış toğsanı intihaya ayırışur. Yulduz hesābı ile kış toğsanı Noyaber on beşinde kirib Febral on üçünde çıkar.

Berdeñ Ayı, birinçi ay demek olub ekerçe bu aynıñ ‘aşr-ı ağır içinde Nevruz kılurlar. Lakin yıl başını Kükük ayından i‘tibār iderler. Kükük Ayı Febral içinde kelen aydır. Ama Hıtaylarda ay ismi olmayub Çığan ayını yıl başı i‘tibār iderek birinçi ay diyorlar. 2nçi ay, 3ünçi ay ilh diye şanab üç yılda bir def‘a yılını on üç ay hesāb kılur. bunıñ birle Çığan ayı ibdā Ganvarnıñ sekizi ile Febralniñ yetisi arasında duran aydır. Senelerine ħanıñ cülüsından şanayorlar.

Muçal, Qalmağda <muçan> dirler biri birinden māĥūzdu. Evvelgisi on üç yıl bir muçal, soñra her on iki yıl bir muçal olur. On üç bir muçal, yirmi beş (2), otuz yeti(3), kırk toğuz(4), altmış bir(5), yetmiş üç(6), seksen beş(7), toğsan yeti(8),bir yüz toğuz(9), bir yüz yigirmi bir(10), cem‘i on üç muçal üç kırk olub ‘ömr-i ħabı‘i budur. “ve menküm min yerd eli⁶⁸¹ erzelü’l-‘ömrü’l-ayeh” erzel ‘ömr ‘ömürde şayılmaz.

Yulduz Hesābı İslāmça Ebced Hesābı Ħurūfe ile Bu Beyitden Çıkar

La vela leb la vela la şes mūhessit

31 31 32 21 31 31

30 30 20 = 9 20 = 9 30 30

Lel Keḥ Vekḥ lel şuhūr kü tesehhüt.

Ya‘ni İslāmça otuz, otuz bir, otuz iki, yigirmi toğuz kelür. Ħayrilerinin otuz, otuzbir, ve yigirmi sikiz olur. Dört yılda bir def‘a Febral yigirmi toğuz kelür. Buña kebıse yılı isim virmişler. Kebıse lāfzı ‘Arabı olub tulturulmuş seneye sene-i kebıse dimişler. Qāmusda mufaşşāl beyān idilmiştir...

(542)

⁶⁸¹ الى

Ḳaysı yıldız otuzbir, ve ḳaysı otuz iki idikini bilmek isterseñ üç barmağını ḳā'im ḳoyub sebābe ile beñsarı bükersin. Martda ibhāmdan başlab iki def' a şanar iseñ her ḳā'ime otuzbir ve her bükülmüş barmaq otuz olur. Febral daḫi bükülmüş barmağa toḡrı kelür.

NAMAZ VAḲİTLERİNİN İSMİ

Şalāvat-ı Fecr, Farside <namaz-ı bamdād> Türkīçe irte namazı dinilür. Şalāvati zuhr Farside <namaz-ı pişin> Türkce öyle namazı diyorlar. Fi'l-aşl 'Arabīden namaz ölü dimektir ki evvel farz olunan namaz oldığıün <ölü namazı> dinilüb az taḫrīfle öyle namazı dimişler. Pişin lafzınıñ tercemesi olur.

Şalavat-ı 'asr Farsiyede daḫi bu isimde söylenüb Türkide <ikindi namazı> diyorlar, ikinci namaz demek olur Uygur tercemesinden ḳalan bir lügat olub Uygur zebānında ikincini <ikindi> diyorlar.

Şalavatü'l-Maḡrib, Farside, Türkide <namaz-ı şam> dinilür iki lügatde müşterekdir. Şalavātü'l-' işā-i marside <namaz-ı ḫıftin> diyüb bunıñ meḫizi 'Arabī olmaq kerek. Leyle-i müzellemede ya'ni ḳaranḡılıḳda oḳıldığı için "ḫıfye" lafzından istikāḳ idilmiş ola. Türkide daḫi ḫıftin diyorlar isimde <yestu> <yestu> <yes'a> namazı ismiylede söylüyorlar. Yestu demek yastuḡa yatar vaḳitde oḳulur namaz demek olub, yes'a lafzı vaḳti keyiñ namaz dimekten me'ḫüz 'Arabī olaki "ves'a yes'a" dandır.

Şalavat-ı Vitr Farsī vitrki ve cemī' lügat-ı İslāmiyede müşterekdir. Cümlesi vitr diyorlar, ama yes'a lafzı ba'zı arazide vaḳtiñ zayf ya'ni tar olduğu ile ismimiz bura ḫelal virmez anıñla irād kelmez. Aḡlibite mübennidür.

(543)

Yıldız Yaḡdığı

Hicriye 1303 niçe sene Şaferü'l-ḫayr yigirminçi küni 1888'inçi Noyabr on beş cum'a ḳiçesi idi asmanda yıldız yaḡub bu vak'adan ādemler ḡayet ḫavf iderek büyük bir vak'a olacağını za'im ittiler. Belki ḳıyāmet ḳoba diye cezm itdiler ama ehl-i tecrübe kileçek yaznıñ yaḡmurlu olaḡaḡına 'alāmetdir didiler. Bu ḫuşuşda bir az beyānāt yādımıza kelüb yazmaq münāsib körüldi.

Mü'esser ḫakīki bi'z-zāt Cenāb-ı Ḥaḳḳ Celle ve 'Alā Ḥazretleri olub maḫlukatnıñ aña müdaḫale yok iken böyle 'alāmetlerden müstaḳbelde bir şey'in vukū'una istilāl cā'izmidir diye vārid olan su'āle: cevābda denilür ki müsebbibü'l-esbāb Allahü Zü'l-celāl Ḥazretleri idikine i'tikād itdikden soñra bir şey diger bir şey'e ve bir nesne aḡer bir nesneye 'alāmet olmaḡına ayḳan şer'an memnū' degildir belki 'ālem 'ālem esbāb olduğu için belā sebep bir şey'in vukū'ına i'tikād itmek aḡlā mezmūm ve naḳlen merdūd olub öyle şey'e şehādet dāhi ḡayr-i maḳbūldür. Bizim Fırḳa-i Nāciye ya'ni ehl-i sünnet ve'l-cemā'atnıñ imān ve i'tikāy bu olub vukū'atı sebebsiz taḳdire ḫavāle ḳılmaq mezheb cebriyedür dimişler. Cebriye-i ḫālişe şunlardır ki 'abd da fi'il ve fi'ile anda aşla ḳudret yoḡdır. Belki ol kendiden şudür iden nesnede cemādāt kebīdür taḳdirde ne yazılmış bende anı bī-iḫtiyār işler nitekim cemādāt bir meḫrek taḫrik itmeyünçe ḫareket itmez taḫrik iderse seküne mecālī yetmez bes bendeyi muḫarrek taḳdir olub dünyevī sebeblerniñ aña medḫali yoḡdır taḳdirde yazılan işi terke

yazılmayan işi atyana insanın iktidarı olmaz diyorlar. Bezlerini de ‘umūman ehl-i ‘avām ve ekşer-i ‘ulemā şüretinde körünen hevām huşušen nādān olub da işānlık iden şakalar ‘aķidesi sebātsiz laķalar ma‘nevī bu mezheb-i bātil ile mübtelādurlar. <‘Aşmana Allah ma‘ mā fiye” kesb ve ma‘āşında sebeb-i dünyevīyesini terk

(544)

İtmeyüb taķdīr yolına muṭlaķa ketmeyüb güzel işde men öyle itmişdim böyle oldu. Eger ḥilāf-ı farz olursa bunu falanı kıldı valla böyle olmazdı diyüb ḥüsni kendiye ḳabḥı ḡayriye isnād iderler sebebinde taķdiri añlamazlar ağızḡa da almazlar. Ėacebki her iş bir sebebe mübenni olduğımı köre böyle töre yine inkār şüretinde işi bilā-sebeb taķdire ḡavāle iderler ikiri yola kiderler. Hisse-i inkār ideniñ ḡayba imānı meşķul degil mi zāhir bātına meşḡud degil mi yā. Ve ḳav‘ātı sebebe ta‘līķden taķdiri selb lāzım kelmez. Taķdiri selb inkār iden Ḳadiriye mezhebidir. Anlar ef‘āl-i ‘ibādī ḳudretlerine isnād idib Ḳadiri inkār itdiki üçün Ḳadiriye ile mülaķķıb oldılar. Bes ma‘lūm buldı ki Cebriye Ḳadiri işbātda ifrāt itmişler Ḳadiriye Ḳadiri nefide tefriṭ ketmişler. Vesā’ir yetmiş iki fırķa daḡı buña ḳıyās oluna.

Ama bizim ehl-i sünnet ve ‘l-cemā‘ at i‘tiķādı ki cemī‘ müzāhib içinde mütevassıṭ ve mu‘tedil ‘akla muvāfiķ naķle muṭābıķ maḡbūb cenāb bārī ve maḡbūl-i esāfil ve i‘ālī olan bir tarīķdür ki kim bu ḡabl-i metini eline ala ol toḡrı cennete vara dünya ve aḡiretiñ āfāt ve azḡunluḡından emin ve imān ola. zamān-ı māzī ve zamān-ı ḡāzırımızda bir ḳaç def‘a ehl-i islāmın başına fitne ve felāketler keldiki mesmū‘mız ve meşḡudımızdur bunlar kelsi i‘tiķād bilmeyeniñ zārarı ve fi‘il-i izṭırarı ile fi‘il-i iḡtiyariyi fark itmeyiñ zırārıdır.

Ceberīye mezhebi <en Allah Lā yezlem mişķāl-i zert> ayet-i kerīmesine inkārı muvaccib ider. Şöyleki ḡazret-i Ḥālīķ kün ve fesād bir bendesini ḡalķ itmezden evvel ef‘ālini fişķ ile ve şirāra ile yazarda bende anı iḡtiyārsız işler işledikten soñra yevm-i cezāda o fi‘ili niye işlediñ diye ‘azab ider. Bu şuña beñzer ki meşela: bir pādīşāḡ şerir digeri bir ādeme tehdid-i şedid ile ḡamr içirürde niye içersin diyüb ta‘zīb ider. Şek yokdır ki bu şüretde pādīşāḡa zālīm dinilür fi‘iline zulm isnād idilür. Vācib te‘ālī bu softadan müberrā ve münezzeḡdir.

(545)

öyle ise <ve’lķadr ḡayra ve şerre minAllah Te‘ālī> demekde ma‘nā nedür. Fuķahā-i uşul bu bābın ḡikmetine böyle vuşul bulmuşlar ki, evvela bilmak kerek taķdir-i muḳaddere tābi‘dür. Şöyle ki Ḥazreti Ḥak Sübhāne ve Te‘ālī bendesiniñ ne zamānda vucūda kelüb evvel ol avanda ne iş ve ne fi‘il işleyecekini ‘ilm-i ezelde kema⁶⁸² ḡaḡķa künahıyla bulub Levḡ-i Maḡfūza yazmış o bende dünyaya keldikte ‘ilm-i Allahdan tecāvüz idemez ḡayri bir fi‘ili işlemez bu ise kerhen ve cebren degildir. Meşela zeyd⁶⁸³ künlerde bir kün ‘ömrün cemī‘ işleyecek işini bulub yazsa ki yarın ‘ömrü öyle ider ve bu tertibde kider. Ama ‘ömrü bilmiyor ki zeyd yazmışda ef‘ālī aña muvāffaķ olsun. ‘Ömrü ançak kendi iştiḡası ve cüz-i iḡtiyārı ile o işi

⁶⁸² كما

⁶⁸³ زيد

vucūda ketürdi. Bes taqdirde taşqarı iş olmaz dimekiñ ma' nāsı bu olub <hayra ve şerre min Allahi Te' āli> demeniñ mebnāsı buña 'āyiddür dimişler. Tarıqa-i Muhammediyede Tarıq Muhammedi budur. Vallā 'avāmiñ didikleri kibi degil ki Allahü Te' āli kuvve-i kähiresi ile ef' āl 'ibādi yaza da cebren ve kähren o yola sevķ ide bende bī-ihtiyār anuñla kide. Kellā.

Ama dinilürse ki insan bir işde kemāl cedd ve sa'y idüb de kesb ve sebebinde ka'tā kusur itmeye yine murādına yetmeye bu ise 'ebedde ihtiyār-ı cüz'iniñ mefkūd iddikini bildirir, cevāb virilür ki bu da bir sebebe mübenni olub ol işiñ vucūdına māni' hıssı bir fi' il yaħūd zımnı bir sebeb ola, ama ħassan ve zımnān bir muvāni' ma' lüm olmayub da o iş fi' ile çıkmaz ise bu şürette Ĥüdā taqdir itmemiş irāde-i ħaķ buña ketmemiş, kalem-i ezel böyle bitmemiş diyüb ihtiyār-ı cüz'iden kuvve-i keleniñ aķvi oldığını iz' ān ider Kadirīye mezhebiniñ ba'tılānını tamam işbāt ider bu kemāl-i inķiyāddur. Ama bizim baħşimiz ihtiyār-ı cüz'iyi selb ile umurātı kellā taqdire ħavāle iden ya' ni Cebriyye sülükine kiden aġlāt 'āmadedür ki sebebe

35 Tevāriħ-i Ĥamse

(546)

İnkār ide söyliyorda yine ef' ālleri aķvāllerine muħālif tüşüb i' tiķādlarına mübāyan ħareket iderler, eh.

Yıldız yaġdıġı siyāķ ile tevāriħiñ ta' rıf ve mevzū' na mülāyim olmayan i' tiķādāt bābından bir az söz dermiyen idildi, bunda ħatıra kelen bu buldı ki (kell cedīd-i leziz) muķtezāsınça aġlab ehl-i zamānemizniñ mu'tammih nazarları yeñi çıkan te'lifātda olub kādīmi i' tiķādāt bābında yazılan kitābları mu'tārrede itdiklerinden ya' ni körmekde müsāhele idüb yırāk ketdiklerinden tarıķ-i i' tiķādiyeyi taħşilde ebnā-yı İslāmıñ bir parça kuşurları nümāyan olmaya başladı, bu 'alemi bilmek lābid ve ürkenmek zārūri oldıġıyla berāber sāhli körünmezkiñ tobi körünmez tiriñ bir baħr-i bī-pāyandır, bu ise cümleye 'ayāndır, o baħre nisbet bizim bu yazdıġımız katre-i orunna turmaz, alā bu kadarça var ki her yeñi kitāb yazan yaranlar münāsebeti keldikçe kitābıñ içinde birer fihrist i' tiķādāt bābından derc eyleseler mukāleme ile teftiše mübāhese ile taħķiķa sebep olub ādemlerde Fırķa-ı Nāciye ne oldıġını bilürlerdi ve Fırķ-ı Dāle kim oldıġını añlab ictināb kılurlardı, dünya dünya diyüb Avrupalılar kibi dinimizi terk itmeyelim, Sudāniyetler ya' ni Dehriler yolını tutub kitmeyelim, seleflerimiz raħmihim Allah dünyayı din ile tabmışlar dini dünya ile tutmuşlar biri birine mani' degillerdür, eh.

Yine yıldız baħşine kidelim sözimizi tamam idelim. Zuhūru'l-İslāmdan evvel yıldız yaġdıġı ve atladıġı tefāsir ise tevāriħlerde körilmiş ise de zamān ve senesi ma' lüm olmadıġından zuhūr-ı İslāmdan şoñraġı yıldız vāk' asını yazmaķ ile iktifā idelim yıldızlar köb kere yere tüşdiki tevāriħlerde yazılıb ez-cümle 310unçı senede tūlı iki zirā' bir yıldız 313ünçide yine bir büyük yıldız ra' id avāzı kibi şedīd bir şayħa ile tüşüb ziyāsı dünyayı kablamiş. 317nçi de yine bir 'aζim yıldız tüşüb yaftalıġı köb yere körünmiş, 320nçi sene

(547)

Zü'l-kā' desindeki rāzı billahi eyyāmıdır vāfir yıldız yere tökülüb o zamāne dek nazîri vākî' olmamışidi, 20 Recebinde üç yıldız tüşmüş, 447 Şaferinde cerm ve ziyāde kamer kadar bir yıldız bir sâ' ate kadar te'ni ile tüşmiş 593ünçü senede bülend-i āvāz ile bir 'azîm yıldız yere tüşüb şadāsından niçe binalar şarşılıb kıyāmet kıpar diye ādemler ağıyarak Cenāb-ı Bārye du' ā ve zārī itmişler deyü mer'et⁶⁸⁴ü'l-kā'inātda yazmışdır, zamān ulı ādemleri böyle hādiseñiñ ilerüsünden ğayet ħavf ve herāse tüşüb büyük belā keliyor dimekden ğayri cihete 'aqlını sevķ itmemişler, ama zamānımız ādemleri böyle vākî' ātūñ evvelden bula keldikini kitāblarda körüb bunlarıñla cihāna bir teġayyür ve tebeddül olmadığını bulub insandan ħavf ve ħaşyet zā'il olmuşda nefsi hevādişden şarf-ı nazar ile anıñ aşlını aramaya ve ħikmetini kıramaya cehd ve ictihād iderek zamānında niçe mefhūmāt hāşıl ve istihrāc ve tahtında niçe ma' lūmāta vāşıl ve istinbāt itdikden hālā dünya yüzinde 'acayib hūnerler bulmuşdur cihān-ı ğarāib şan' atlar ile tolmuşdur. Lakin bir zamān daġi kelür ki bu eyyāmñiñ ādemlerini bilmemişler diyorlar, aġmaġlar cāhiller diye kayurlar nitek kim bu küngiler seleflerimizi öyle şayorlar şoñra anlarda men 'āb-ı 'ayb-ı-selāmı alurlar, ħayli melāmete ħalurlar, eh.

Şeyġ-i Ekber Muġyiddin 'Arabi Ĥazretleri dimiş ki: <Allah Te' āla 'āleminden meñ 'ālemni seyr itdim bu 'ālemde maġāl olan şeyleri o 'ālemde mümkün buldım hālā anları söylüyor isem tekzib iderler, lakin zan kıılınur ki aġırde o maġāl olan şeyler bu 'ālemde daġi mevcūd ola 'akl idrāk itmiyen nesnelere zühūra kele ādemler inanmaz şeyleri közüyle köre> şimdi Şeyġ-i Ekberñ didiki zamānlarıñ muġaddimesi bu olub henüz intihāsına irişmiş degildir daha neler olur daha neler, diye Şam-ı Şerifde Demla 'Abdi Efendi nābilesi Demla Aġmed 'Uşāmeddinü'l-Ĥazāni bu sözleri söyledi.

(548)

8İNÇİ SEYĀĤATNĀME

Hacc-ı Şerifden Kıydetdiğimiz Şoñunda Yazılan Mülġakāt

Rabb-i yessir velā tu' asr ve temim bi'l-ġayr āmin.

Ma' lum ola ki bundın muġaddem Ĥurfan seyāġatimizden Tariġ-i Ceride-i Cedide nāmında bir kitapçe yazıb Tümenli Hacı Ni' metullah Efendiye tevdi'e itmiş idem o zāt da Kızanlı Şemseddin Efendiye verüb tab' ve neşr itmiş idiler, bundın şoñra Fergāna Ĥanlarından başlab 1314ünçü hicriyeye kıadar olan vekāyi' i müştemil ħamse-i şarkī ve tetimme nāmında bir tevāriġçe yazıb mezbūr tariġte ħac seferine çıkdığımız ile yazılacak Yaponya ve Ĥıtay tevāriġi selāmet kaytuşımıza mevķūf kıalmış idi şimdi ol mevķūf tariġçemizni yazmaġ yādımıza tüşüb ibtidā' ħac yolunda körmüş aġvālāt ve işidilmiş iġbārāt ve idilmiş ziyārātı yazmaġ ile teşriġ ve tezyin itmek münāsib körildi. ve buña ' ilāve yukarıda nāmı sebķāt iden tevāriġçelerimizniñ bażan mühemmil keçmiş ' ibārelerini ve ba' zan mücemmil ve muġtaşaran

⁶⁸⁴ مرئات nun harfinin noktası yerinde hemze var.

yazılmış hikayelerini tafsil ve beyân kılmak ile kitâbçemiz daği bir niçe cüz-i şuhûfdan mürekkeb olmak hıdmetini zımmemize alub ehl-i kalem olduğumuzın şükranesini mihmâ-i imkân yerine ketürmek aqşâ-yı emelimiz ve du‘â ümidinde bir ‘amelimizdür.

1314ünçi Hicriyye 25nçi Şa‘bânü’l-muazzam yevm-i şenbe, milâdiye 1897nçi Febral 15nçi, Hıtayça, Badırğa Türküvañsoy Hanın 23ünçi yılı 2nçi ayın 26ınçı küni idi. Hacı Ramazan Efendi ve Hacı İlham Taşkendi ile üçevlerimiz ziyâret-i harameynü’l-şerifeyn niyetiyle yola çıkdık.

2nçi Febrâl pençsenbe kün ‘ıyd-i fıtrını Semeyde oqub andan

(549)

22nçi Febralde Şenbe kün conâb 28inçi Febralde Cum‘a namazını Omski mescidinde otadık⁶⁸⁵ uşbu kün ‘aşrdan muqaddem Vakzalğa kelüb va⁶⁸⁶ğona oturduq 6nçi Mart Pençsenbe küni Şevvâl 14 idi irta sa‘at 9da Moskof beldesine kelüb kirdik Omskiden çıkağandan 6 sa‘at kem 6 Tavelekde⁶⁸⁷ Moskofa keldik.bundan İlkinski Va⁶⁸⁸rotqa ya‘ni Darbaza qurbında Dırjava⁶⁸⁹y Patburyege tüşdük Tavalegi bir şavm yigirmi beş tiyin, Moskofda bir hafta turup pençsenbe kün kiç 13ünçi Martda sa‘at 9da Vakzaldan conâb irtesi cum‘a kün Semolineski,beldesine keldik, bunda Kâsimlik Hayrullah ‘Abdullah oğlu Bufit ya‘ni aş füzün tutar iken Moskofdan bizimle kelmişdi. Bu zât bizleri kıymet baha balık ve envâ‘ ta‘âm ile ziyâfet kıldı bunda yartı sa‘at toqtadıq andan kitip irtesi 15inçi Martda şenbe kün ba‘de Ezpişin Varşava Şehrine kelüb Karkavski Piritmisti ya‘ni cadde uramda Saksonski Gâstinnitsege tüşdük Zağaranişni biletni bu şehirde aldık yürmekçi bulub turduğumuzda Taşkendi yoldaşımız hastalanub ağırdı anı taşlab kitelmeyüb Varşavada bir ay kâmil yatub kaldık.

VARŞAVA BELDESİNİN beyânı

Varşava Hükümeti kadimde bir büyük ve köhne devlet olub ahâlisine <Polonya> ve soñra <palak> ve <polşe> dahi dinilüb İslâm tevârihi coğrafyalarında <leh> kavmi ve <Lehistan> memleketü deyü yazarlar 1800 Milâdiye hudüdında Rusya ve Prusya ve Afusturya devletleri beyninde muqâseme olunaraq in ziyâde hişsesi Rusyalı taşarrufında qalmış iken candan itâ‘atleri olmayub i‘âde-i hükümet ve serbestiyet iddi‘âsıyla niçe def‘a baş köterüb Rusya ile katı muhârebe itmişler ahîrî 1862 tarihinde tam kuvvetlerini bezl iderek şokuşdılar ise de Rusya qahran

⁶⁸⁵ اوتادك

⁶⁸⁶ ؤ

⁶⁸⁷ تاو لك ده

⁶⁸⁸ ؤ

⁶⁸⁹ ؤ

Ve cebren bütün bütün istilâ iden serbestiyet iddi'âlarını hâtırından çıkarmışlar, şehriñ ism-i kadimde <Varşovdiya> ve nâm-ı diğerle <Masovdiya> daği dirler imiş, <Vaystol> nehri palaklar <Vaysla> dirler cenübdan şimâle aķarak Baħr-ı Baltıķa koyar didiler Varşavada mütevattın ya'ni özünden öyle caylı Müslümanlar olmasa da icâre ile istikâmet iden ve sevda vesâ'ir kesb ile kelüb kiden Müslümanlar dâimi birer yüzden az olmayub ba'zan ikiyüz ve ziyâde daği olur deyü imâmı naķl eyledi, bir evi icâre tutub namaz-ı cum'añı ol evide öterler iken imâm daği ol evide turmuşdır. Cum'aya kelen cemâ'ât imâmlarına az köb nazâr-ı nazurlarını virüb imâmetlik haķķını bu tarzda edâ iderler. Cum'adan ğayri namazını her kim öz hanelerinde oķurlar didi. Mezkûr imâm efendi 1855inçi milâdiyede 'askeriye hıdmetine alınub Ğavardiyeski Polokda hıdmet edib aķvendelik rütbesini hâ'iz olmuş Seyfeddin Hüsneddin oğlı Sonayof nâmında bir müy-ı sefidür bu zât 'acayib bir toğrı âdem olub ba'zan külenç ve ba'zan küyünç sözleride var, babü's-sinde beyâni kelür.

Varşova Şehrini iñ aķır zabt iden Ğiraf Paşkayıç diyen general idi, Pamutungi budur diyüb kette köçenin orta yerinde çoyundan yaşab Ostulga oturtub koymuş kösterdi, köçeniñ başında Nikolay Kiferik İslâm coğrafyalarında Nikolay Kopirnik yazılmış bunıñ Pamutungi Bar Eşkuleniñ altında, bu âdem yeriniñ kerevitni taşdıķ ile böyle yerniñ hareketini teşbit itmiş zât imiş elinde kerre-i zemini ya'ni yerniñ şârını tutdırmiş büyük bir kürsiye oturmuş, bu zât 1572 milâdiyede ötmüş hareket-i arzñiñ işâbeti huşuşunda ķasisin ve rehâ bin itfâkla mezkûr Kopirnikiniñ küfrine fetva viruüb eger bu i' tıķâdından dönmez ise ķatline müsâra'at itmişler iken Kopirnikde ķorķdıđından keniseye kerib tövbe itmiş lakin insan bir işiñ haķiķâtine itlâ' ve âni

cezman i' tıķâd itdikden şoñra zâhirde andan dönmüş kibi körünsede bâñında terki mahâl olub Kopirnik hareket-i ' arzı huşuşunda hüccetlerini beyân iderek kitâb yazıb ķaldırmiş bu kitâb mezbürniñ vefâtından şoñra isti' mâl idilüb el-hâlet-i heze cumhür naşarı bunıñ meslekinde ya'ni hareket-i ' arz için bunıñ mezhebindedürler Kopirnikniñ küfriyle fetva viren rehâ-bin kitâb yuş'ak onunçı bâbında <Ķaf yâ Şems> ķolundan şemsniñ seyrine ve ' arzñiñ sukûnına istidlâl idib ' arzñiñ hareketiyle kâ'il olmaķ münker-naşdur dimişler. Binâ-berin Kopirniki tövbeye teklif itmişler, bu vâķı'a Buħara-i Şerifde Abdü'n-naşr Ķorşavini Eş'arî mezhebinden dönmeye tövbe itdirdikleri kibi bir hâl olmuşdır, Avrupalılar arzñiñ hareketini Kopirnikden işidüb hayrân ķalmışlar it'acebe⁶⁹⁰ talmışlar. Ama bizim ehl-i İslâm müfessirlerinin ekşeri arzñiñ kerevitine ķa'il iseler de hareketine ka'il olmayub ma' mâfiye arzñiñ hareketini fikir idenler ve andan baķş idenler vardır, ez-cümle İmam-ı Faħr Râzî Hâzretleri tefsir-i kebirinde hareket-i arzdan kelâm dermiyen itmiş, öyle olsa Avrupalıların hareket-i arzda işbât iddi'ası ya'ni bu haķiķati bizler tabdıķ dimesi yerinde degildir, evvelâ arzñiñ hareketine lânselim bir taķdir-i teslimine İslâm kitâblarından örgenmişler ola, çünkü tefsir-i kebir Kopirnikden 300 yıllar muķaddem taşnif idilmiş olub ve andan daği şarf-ı nazâr, eğer müfessirin Rahimallah(en

⁶⁹⁰ اتعجبه

temeyyüd biküm) ayet-i kerimesinde lâ taqdir itmeselerdi arzın hareketi naş ile istidlâl idülür dimek iddi‘ ada olunurdu ve daği fıkıh kitâbların izâhına bakıldıkda arzın şarka hareketi zâhir olur ki, seyrü’s-siyâret ale’l-maşriğ dimiş, arzın maşruğa seyri esra‘ oldıkdan şems ve kamer bize garba seyr ider, körünür bes öyle ise Avrupalıların ‘ilm-i hey’et toğrusında daği İslâm ‘ulemâlarına iftihâr ider evreni

(552)

çalmıyor, bu ise insanın isti‘dâdına göre kitâblarımızdan istifâde idilmeyen hiç şey çalmadığına delildir, fekeyf bize fahr ider. İderse hağa kider.

Varşavanın büyük köçesinin bir başında in ahır Knezi Ağustofaniskinin Pomutunki çuyundan başamış gayet büyük bir sütun üstüne oturtmuş elinde kılıç tutmuş, bu knez Rusya ile çatı şokuşmuş ise de başa çıkamayub Varşava Knezliki bunun elinde inkrâza erişmişdir Varşava vâlisi Honar Knez ismiyle söylenüb bizim bardığımız hinde Knez İmerteyniski diyen âdem idi, kehâ bazarlara çıkıp yürürdü yaşı illiler çemâsında uzun boylu iri cüsseli şaruşın kürkli âdem iken, Vısla⁶⁹¹ şoyunun Köprüknin boyı: 672 haçve, ‘arzi 25 haçvedir, ortadan araba öter iki çitden piyadeler yürür, ve hem köprünün iki tarafında çuyundan yaşalmış su kenevi bâr ve toban tarafda yine bir köprük bar iki katdur, üstinden vağon yürer astındın araba yürer bu köprük keyin degil o taraf bu taraftan nöbet ile kiçerler, kazarma ya‘ni ‘asker-hane ve keripes bu köprüknin yakınındadır.

Ve bir kün Palak Pâdişâhlarının saray şeyfiyesine ya‘ni yazlık-hanesine kirdik şehrin şuv tarafında bulunluk Kukal Çeram cayda iken sarayın içinde Palak pâdişâhlarından niçelerini taşviri ve resmi tüşürilmiş ve bir bulmasında Hazret-i Ya‘ğub ‘aleyhi’s-selâmın resmini tüşürmüş uğlanları Hazreti Yusuf ‘Aleyhi’s-selâma hıyânet idib kelüb işitirdikde başını igüb gâmkın hâlinde oturduğunu köstermiş ve Hazreti Süleyman ‘Aleyhi’s-selâmın daği şüretini naş kılmış, bu sarayı ibtidâ binâ iden Knez Kazmirof Vılıkı diyen zât olub ba‘de, İstifân Baturı, şâliş Yansvitski râbi‘, Ziñzmut hâmis, ahırği Knez Agustofanos, cümlesi bu sarayda ötmüşler. Bunları bize kösteren bir yaş yekt⁶⁹² idi ânda

(553)

çaldı, ikinci cayda vüzerâların meücemmi‘i Dârü’n-nedve ya‘ni meşveret-hâne Palarmint Sarayı bar iken aña kirdik bunda bir kart Rus yaşı yetmişlerden tecävüz itmiş, belki seksenlere yetmiş, bizlere didi ki bu hanede vüzerâlardan köb âdemler ötmüş Varşava Rusya eline geçdikden birli üç pâdişâhnı burada ziyâfet itdim şimdi dörtinçi pâdişâha müntezirim deyü yine birkaç yıl hayatdan ümid ider, zannımda şol yıldan çalmağandır ölgendir gayet fenâ idi,

⁶⁹¹ ويسلا

⁶⁹² يكت

sābık pādīshāh sarayında bir istol⁶⁹³ kördük şaf kümüşden idi, qādīmde İstanbul şulṭanlarındın hediye kelmiş imiş, ve bir istol daḡi kördük yıḡaçdan idi vezni ḡayli ağır ve zemin körindi, ama bahāsını vezni berāberi daḡi artuḡraq kılıb efrāt söyledi ‘aqlıdan ba‘id ise de didikini yazalım, altmış altı miñ şom didi. Ḥacı Ramazan Efendi altı miñ şomdur didi ise de yikit sözinde ısrār idüb men bilmeyüb söylemiyorum didi El-‘ahdet ‘ale’r-rāvi, kümüş üstol ne baha turar didim anıñ ölçesi ma‘lumdur didi ya‘ni kümüş bahası poṭ ḡesābı ile olur demek murād eyledi ama yıḡaç üstolnıñ kıymetini işitdikden soñra diḡḡatle baḡub kördük bizlere qalsa altmış şomda azlık kılmaz dinilür meḡer öyle zān itdim ki pādīshāhlara bir nesne manzūr olursa ḡadden berün en‘ām itmek edeblerinden olmaḡla bir ādem kemāl-i diḡḡatle hünerini şarf idib a‘la yıḡaçdan yaşab kötürüb taḡdīm ya‘ni tartıḡ kılmışdı altmış yetmiş miñ en‘ām itmiş olur anı baha dimişler ola.

Saraynıñ aldında baḡçe ve köl ve ḡavuzlar var köl yaḡasında aḡ ve ḡare ḡaḡkev, aḡḡav kuşları yürübdür ṭarafımızda aḡ ḡonaḡ aḡı olurdu karesni bunda kördük, ve baḡçeliḡniñ içinde qādīm Knezler vaḡtinde yaşalmış oyun-ḡāneler var iken ḡarabe yüz tutmuş faḡaṭ yıḡaçları qalmış.

Ve bu şehriñ ‘acāyibātlarından biri de Ḡalgufe ‘acāyib-ḡānesidir, şol sene Ḡanvarında tamam bulub taşvirini köstere başlamış kiren

554

ādemden kırḡ beş tiyin alur sekiz burçaḡlı iki ḡat üydür. Yuḡaruya çıḡdıḡdan soñra kendiñ bir reşteke içinde turursun, eṭrafa nazar kılsan taḡmini yüz elli iki yüz çakrım yıraḡda bir taḡ körinür üstü appaḡ ḡar anıñ biri tobanında bir taḡ körinür yeñi ḡar kitib şayıları ḡarlı kırları ḡara körinür anıñ tumanı ya‘ni dāmnında itekinde ḡar tamam kitmiş april ayları mişālinde her yerden şular aḡḡan kök çaremler körine başlaḡan dıraḡtlar fındıḡlaḡan bir yerde hevā şaf kün tüşüb turubdur ve bir cayda buluṭ ve yaḡmur yaḡḡan körinür taḡnıñ itekinde bir yıḡaçlık Tiran Şay Büyük uzan şuv aḡar andan biri her eṭrāfa kiden büyük kete yollar ve bir cānibde heydekān ḡura ḡura ḡoylar ve niçe cayda bülend kenbez ḡubbe ziyāretler var ki tükerekinde toya birlen işān birlen baḡḡan zāyir ve piyade züvvārlar körinedür. Ba‘zı yürgen ba‘zılar otuḡan kibi, ve bir ṭarafda büyük bir cambol ḡurḡan körinür, burçaḡlarında seyr-i ḡane balḡun⁶⁹⁴ çardaḡları var, ve bir ṭaraf pestlikde yine bir sur var bunıñ dār-ı bezesi aldında bazar baḡḡal, nanvay, ḡarbutz, kaḡun, şatḡanlar ve sebāti köterkenler körinür ve bir ḡavz-ı kebīr eṭrafında ādemler şuv alḡan ba‘zılar kir çamarşır çayḡaḡan ve bir tipelik çayıñ yolında ādemler biri yuḡay biri toban yürüb yoldan şıḡışmayub ba‘zınıñ teviyesi yaḡlab yuḡarını boşatḡan ve ba‘zınıñ işeki layḡa batḡan köterib turḡuzub yatḡan körinür ve tepeniñ bir ṭarafında bir firḡa ‘asker-i müsellaḡ ellerinde aybalta nayza tutḡan ve ‘askerniñ bir ṭarafında bir ṭob ādemler turḡān körinür, iñ aldında orta boylı cesim şaḡalı maş⁶⁹⁵ kerüç bir ādem iki ḡolı bilinde kemerini tutub anıñ aldında bir yeşil çapanlı elinde ‘aşası var uzun boylı arıḡ cüşşeli neḡif bir zāt mezkūr kemerli ādema ḡiṭāb kılmış kibi turur, bu cem‘iyetniñ aldında iki büyük sūtun bi-ḡāne tikilmiş aña iki yalangaç ādemni zincirleb baḡlab

⁶⁹³ استول

⁶⁹⁴ بالخون

⁶⁹⁵ İlk harfi karışık(mim,ha,hı,kaf,fe olabilir.)+elif+şın

(555)

koymuşlar ve bu iki sütun ortasında şaruya ma'il aq yüzli seyrek saqallı bir zāt bilinden kıyusunda setre bildimçesi bar yukarusı yalanqaç başı yüzi qan bedenine aqmış kızı asmana takılıb münacāt kılar kibi durmuş, arqa tarafında yuqan yıqaçdan yaşamış <ħac> yatquzub koymışlar, ve iki tarafımıza baqsak iki bülend taq büyük sinker taş yar taş tobanımıza qarasak taqlarıñ astı kehf ğar körinür, turdıqmız yerniñ havası ol bahar bir taqlı caya ba'zı kökal çaya kirer iseñ andan bir türli hoşboy is kelür řunıñ mişali bu caynıñda ise boyı havası kâne kend yeñi taq içinde turır kibi bulursın, ama başqan yerin taqta üstünde turursın temāşaya kelen ne qadar ħalayık bar bir dāviř avaz çıqarqan ādem bulmazsın cümlesi fısildaşub aqrın aqrın söyleşür köb kiřilerniñ qolında birer kitābçe bar anı oqur aldındağı 'acāyibātlara bakar böyle temāşa ħānedür. Refikimiz Molla Sonayofa didim ki řorañız bu turanlar ve bu baqlananlar kimlerdür didikde birisi söyledi bu cem'iyet Yahudilerdür Ĥazret-i 'İsayı dāra asmağa cem'olmışlar şol eyyāmdaki ħallerdir bu körinmiş taq ve direler vesā'ir körinmiş tepe ve tikesi yerler küllisi Qudüs-i şerif ve nevāhisiniñ resmi ve planıdır. Ve bu körinen kemerli ādem o zamāndağı Yahudilerin pādiřāhı Hirodos ve anda turan 'aşalı ħerif Yahudilerin 'ulemāsi olub bunların küllisi Ĥazret-i 'İsaniñ qatline si'āya kılurlar didi. Bildik ki o cayda turan ādemlerin qatline aqrın söyleşdiki Ĥazret-i 'İsaniñ ħuzurında oldıqdan o zātın ħürmetini şaklab imiş. řoñra Kudüs-i şerife vardıqmızda kördük ki Ġalgufada müřāhede idilen arazi ve cibāl vavdiye qal'a ve belde-i 'ayn budur. Meker Ġalgufa tersiminde o zamān boş yerler bu künde 'imāret bulmiş o künde 'imāretli caylar bu künde ħali kalmış, yollar ve yerler bayaqı kördikimiz bi'ane turubdır. Bu taşvir ve tersimi cebel-i zeytāniñ

(556)

Yukaru taq tarafından řam taraf tağa nazar kılmışda andan tüşürmiş ola. Ġalgūfede körilen Tiran řay didikimiz Lūř Köline tamam uzanmiş bir büyük dire iken şahra-yı Tiye bu direniñ verāsidur didiler. Ġalgūfede su'ale cevāb veren Rus mı Palak mı mezkür kemerli ādemni Yahudilerin pādiřāhı Hiridos diye söyledi ama Ĥazret-i 'İsa 'alüyhıs's-selāmi qatle buyurılan <Peylařos> ve ħuzurında 'aşā ile turan Yahudilerin kahin-i a'zim ya'ni řeyħ-i ekberleri olan <kayāfa> olmaq kerek zira qatline fetva viren <qafāya> ve ħüküm iden <peylaşos> olduqında ana cebel-i erba'a müttefiklerdür. Ve irtesi kün řol üyniñ astunğı bölmesine tüşüb Ĥacı Ramařan ikimiz temāşa kıldıq ilikterik maşinesi var iken çerħiniñ ħareketine köz eylemiyor bir daqıqada miñ ikiyüz eylenür didiler.

Ba'zı timurlarından qaçmaq kibi qaşılıb ot qaçar ħareketi ğāyet seri' oldıqıyla berāber müheyyib ve qorqunçlıdır ki eker çerħinin bir yerine keyümiñ⁶⁹⁶ iteki eylenür bulsa yumarlab alıb kitib helāk kılmaqı muqarrerdür. Bu maşine řehriniñ taşrasındağı uluğ Mařineden bir

⁶⁹⁶ كيومك

şî'be⁶⁹⁷ olub anıñ kuvveti ile eylenür didi. Ve bir kün bir maṭba'aya kirdik Birlinden yeñi kelmiş imiş ğazete başub sa'atinde altı miñ çıkarır didiler le'al⁶⁹⁸ toğrıdır. Bir tarafında cayub oyub qoymuş kağaz o kağaz bir cānibden maşineye körür köz yumub açıkunça başılıb büklünüb bir tarafa atılıb çıkar bir ādem alıb zenbile qoyunça yine on yigirmi birden çıkıb qalır şanamaq mümkün degil. Ve bu şehirniñ bağ bağçe bazar baqqal kete kete ḥardanak ya'ni mağazinleriniñ ḥaddi ḥesābı yoq ḥuşūşen Saksonski şādniñ civārında olan bazar ğāyet izdiḥamlıkdur. Ve büyük caddelerde olan dükkanlar kiçesi sa'at ona kadar açık turur köçeler lampa ve panas ya'ni fener ile kündüz kibi olur. Ba'zı meyleç⁶⁹⁹ dükkanlar bar ni nesne alursın baha 20 tiyin ziyāde

(557)

kim sudü'l-eşmağ olmaz. Ve o şehirde İslām zamānesinden qalğan bir mināre var Qırım Ḥanları isti'lāsında olmaq kerek Peşk-i ḥiştiden şalınmış mü'ezzine maḥalinden yuqarusı yığaçdan ama ezan itmek⁷⁰⁰ için yaşalmış olması kerek zirā mü'ezzinesi mescid mü'ezzinesi kibi degil, faqat başına ay qoyub İslām 'alāmeti diye yapmış ola. Eyleneüb çıkılır siksen baqçaq her baqçaq bir çarqdan taqtası ile beş birşükdir. Baqçaqğa yaqdı tüşmek üçün yuqaru ve tobanda terzeleri var, ve bir kün Palaklarınñ kinisesine kirdik içi timşal ve şüretler ile memlūdur ve toludur. İşükdir kergeçde çölmekde şuv bar qollarını aña batırub ba'de barub şurte baş qoyarlar ne vaqit olursa kinisede 'ibādet kılanlar bulunur vaqt-i mu'ayyen yoq şikilli ve hem de Rus kinisesi kibi teveccühleri bir cānibe olmayub her yaqğa qarab şalınmış ve hem secdeleride ne tarafda şüret var o tarafa qarab baş ururlar. Ve ba'zı kiniselerinde nağme ve müzik birlen qoşulışub avāz-ı bülend ile oquğanları da köründi. Palak ahālisi kellā qatulin mezhebinde didiler. Ve Palak ḥalqından Müslüman cem'ası daḥi var iken İmam Aḥund Sutayfniñ ahālisi Varşavadan beş yüz çaqırım yerde Vayelni Qal'asında Müslüman Palakniñ kıızıdır aşıl lisānları Palakça olub mezbūre Ḥatun Rusçada yaḥşi söylenür Müslümançada tekallüm ider aqraraqdır. Vayelni beldesi qurbında Şoruk Tatar diyüb bir Müslüman avılı bar dirler. Qadimde Qazan Tatarlarından mı yā ki Qırım Tatarlarından mı bir ādem barub dört ḥatun alub her birindin onar uğul toğub bu künde bir niçe yüz ḥane bulmuş ise de evvelgi 'aded ile henüz Şoruk Tatar ya'ni kırq Tatar diye söylenür.

15inçi Zülkāde 5inçi april idi Yahudiler şom'asına bardıq şam vaqtine qarib idi ādemler cem' olmuşlar şordum ki bizlerniñ vaqt-i 'ibādetimiz ezān ile ma'lum olur naşāra naqus ile i'lām ider

(558)

⁶⁹⁷ شعبه

⁶⁹⁸ لعل

⁶⁹⁹ ميلچ

⁷⁰⁰ Belki aytmak (elif+ye+te+mim+elif+kef)

sizlerniñ ‘ibâdet vaqtiñize ‘alâmet nedür didük de küniñ tülû‘ı ve ğurubı ‘alâmet-i vaqt ‘ibâdetimiz dür künde iki vaqt ve bayram künlerinde üç vaqt ‘ibâdetimiz olur diye cevâb viridi. Lakin bunlarniñ vaqt-i ‘ibâdetleri <böri⁷⁰¹> ya‘ni sernay ile i‘lâm idilmek lâzım oldığı Tevrat-ı Şerifiñ bâb-ı ‘adâında beyân olunmuş iken burası şoralmadı ne de terk idilmiş şom‘asıda ğâyet bülend ve güzel şalınmış tobanda irler, Sondırada ğatunlar, ve mihrabı toĝrusında olan sondarada mekteb balalar var idi. Mihrabı cenûbadur. Kühen⁷⁰² ya‘ni ruhbanlar mihrâbda üç dört âdem körindü anlar avaz ile biraz oqudıĝdan şoñra heme cemâ‘at elinde heftik ĝadar kitâbları var aña ĝarab şabır⁷⁰³ şabır oqurlar. Şondırada balalar avaz-ı bülend ile âmin âmin diye çağırırılar. Secde kıldıkları körinmedi secde kılugâ orun hem yoĝ cemâ‘at barçası kenefî sâki üstünde oturmışlar aldılarında kitâb ĝoya turĝan üstolleri var. Ruhbanları evĝâlî keyüm keymişler lakin turĝan ta‘yini ĝadar degildir.

Ve bir kün ğayvanat temâşasına bardık her türlü canavar mevcûd idi. Cümleden biri: ner ü mâde ya‘ni irkek urĝaçı iki arslan, irkeki oyuklab tinĝ yatur mâdesi reştne içinde arı biri yürür bir vaqt inesi vardı irkek arslannı tutub aĝzını açdı başını aĝzına şokdı boĝazınaĝa varıb başı körinmeyüb kitdi. Birazdan başını tartıb reştkenen çıĝdığı ile arslanda <varre> kılib timurnı tişledi ikesi de işükni muĝkem yapıdı. Arslanıñ çeşesine nisbet aĝzınıñ keteliki ‘acayib körindi.

Palaklarniñ mu‘abbed ĝânesini <kastol> dirler. Nemse kenisesini <kalbinski> dirler <litiranski> daĝı diyorlar. Nemse kenisesine <kiramdaĝ> Molla Sunayofniñ aytuy boyınĝa anlarda şûret ve timşâl yoĝdır

(559)

didı. Palak lisânı Rusyaya başĝadur. Bizlerĝe <abaĝı> <efendi> yaĝud knez töre diyeĝek maĝalde irlerine <pan> ğatunlarına <panne> diyorlar. ĝazaĝda mütekebbir kimseleri <pañ> demek bundın me‘ĝüz eylemiş ki ketelikden büyüklükden kinayedür.

Varşovada Müslüman ĝaşaba yoĝdır. Küşni Yahudi ĝaşabından alıb türedük ve ekzâlde bufeyt ya‘ni aş füzün tutanlar Müslümandan olub sabıĝ Simulinski ve ekzâlde Ğayrullah Efendiniñ bufeytinden bir şe‘be imiş.

13ünĝi Aprilde yekşenbe kün vaqt-i ‘aşırda ‘Abbas Efendiye varıb bulaĝdıĝ bu zâtı Fransuş zevcesiniñ nikahı ĝuşuşunda İmam Sunayof ile mükâlemesi oldığı işidüb ĝazetelerde yazılan ‘Abbas Fransevî olmaĝ zannıyla istemiş idik. Zalatoy Ulitsa 32nĝi nomır ĝânedede tabdıĝ. Molla Sunayof ile tanışub Fransuş kıızı nerde diye sözleşüb anı parıjda bıraĝdım didikden şoñra Sunayof öz serküzeştesini ya‘ni aĝunlıĝdan ma‘zül oldığını söyleyib bir ğayli vaqt ötdi. Ba‘dehu nöbet bizlere yetdi. Efendim bizler bu şehre keldikimize bir ay buldı cenâbınızı bunda diyüb şimdi bildik körmek arzusuyla keldik aşıl vaĝanıñız nerden olur didim. Şervandanım didi ĝaysı mezhebdenisiz didim. Şervanda Ğanefi, Şâfi‘i iki mezheb var bizler

⁷⁰¹ بوری

⁷⁰² كوهن

⁷⁰³ شیر

hanefimiz didi. Nisbetiñiz kime varır didim, ‘Abbas Mamidof diyorlar didi. Gazetelerde körilmiş Franşevî degilmisiz didikde: anı bilmiyorum didiyse de tebessümnümâ cevâb virdikden ve hem Fransus zevcesi qarinesinden o zât oldığı bilindi. Efendim bizler seyâhat niyetiyle çıkmışdık sefer ahvâlini biraz beyân kılsañız didikde: Fransuz lisanı bilürmisiz didi bilmezmiş didik. Til bilmedikden soñra seyahatiñ lezzeti olmaz fakirde hayli memleket gizdim ama kendim til bilmez isem de kâşemde fransuz tercemânım oldıktan bik de keyifsiz olmadım diye mañbûbesinden kinâye eyledi. Rus zebânı bulursañızda intihâsı uşbu Varşavadur bundın soñra işlemez ama

(560)

Fransuz zebânı her memleketde işe yarar idi. Qayı şehri veqâyisi memleketler körmek ki Arziver didikde Rusya memleketinde bir körecek şehir bu idi bunu körmişsizler envâ‘i eşya ve bazar ile düzenmiş bağ bağçe ezhar kül-i zâr ile bezenmiş belde-i ma‘rûfedür didi. Hacı Ramazan Efendi muqâbele kılib Varşavada körilen geleler bizim tağ ve şahrâlarımızda toludur didi. Anlar ise halkı bunlar şun‘idür diye cevâb virdi. Ba‘dehu didiki İslâm şehirlerinde körmek isteyen İstanbul körsün cevâmî‘ ve mesâcid ve liman ve cem‘iyet ehl-i imân ile hiçbir memleket ve şehir aña mu‘âdil olmaz. Şâni körecek belde <Berlin>dür sâliş <Viyana> şehri ve cümleden ziyâde <Pârij> beldesidir didi. <London> neçükdir didikimde: anda varıb vaqtiñiz hoş olmaz. Evvel havâsı pest hariçden varan elbette hasta olur. Şâni ahâlisi gâyet mütekebbir bir nesneyi iki şorab bulmaz şoradıgña tizde cevâb virmez. Böyle bir insanıyetsiz halktır. Şâliş-i me'külât ziyâde kıymet-i kahtlık mücerred aççe şarfıdır in kim harâcât ile bir kişi tavlikde beş rublesiz kün kiçürelmez didi. O hinde namaz şam vaqti qarib buldı. Özide bir yağğa barmaq mikân içkeriden haber çıkıb Köñlide alañ bula başladı bizlerde ketmeye hareket itdik. Efendim sizler ile hem-şoñbet olur idim. İlkeriden buldım teñ ve tar vaqitde mülâkât oldı didi. Bunda ne kesb ve ne iş ile turursız didikde: taş kömür şerkenmez var ve kilâm ve yefâk mal ve bunıñ emsâli eşyalar ile işğalimiz var diye bir niçe ‘aded yaşsi kilâmlar çıkarıb kösterdi. Sakin oldığı hanesi büyük polat oldıktan bu üyüñiz icâresine kadar didim. Bir aşhâne ile dört bölme evi yılğa yeti yüz şom didi <Viyanada> ne yere tüşerrmez didikde: <Hevtil Losinanğa> tüşeñizler diye adris yazıb birdi. Hevtil demek Ğastinitse demekdir. Uşbu şoñbet ile asanlaşub amanlaşub çıkdık irtesi kün Viyana tarafına

(561)

yollandık. Fransuz hatunı Parijde kaldırıp hâlâ bir müteveffi giniraliñ hatunu ile turmuş iken mezbûreniñ irindin altı miñ şom vazıfesi var imiş, ‘Abbas Efendi herçe körmüye zevk ve iştiyak ile arzu turğan âdem olub kıyâfeti körkem hüsnili nurlı orta boylu koñar kızıl yüzli kara saçallı qarakaşlı büyük başlı kara saçlı tuluğ bedenli oldığı ile berâber sözde feşahatı insanıñ hevesini celb ider zât olub kelâmını cümle cümle idib gâyet şirin edâ ider iken burunraq haberdâr olmayub varış kilüş kılmadığımız ol künde. Bizim tarafda ne yereçe vardıñız didikde Kelsepi Deñizinden ol cânibe ötmedim Hüdâ naşib etse Türkistan Vilâyetine seyâhat itmek köñlimde var didi. İntihâ-i kelâmımız bu olub kaytub namaz-ı Şamı üyde

ötedik. Gazetelerde yazılan Türkistanı Fransevî diyen sözlerini setr itdi ise de Fransevî idikinde iştibâh kalmadı.

Varşavda mecmu'ı nüfus-ı defter hesabı ile 756,436⁷⁰⁴ can olub bunıñ 262,821 can Yahudi, 100 miñ miqdârı Hıristiyan mezhebinde bakiyyesi Kâtolikdür. Bir yüz ve ihyâna iki üç yüz Müslümanlardan kelüb kiden olur didiler. Şehriñ cesâmeti bu kadar nüfusu müstemil olmaz kibi körünür ise de kalindarda böyledür diye cevâb verdiler. Haberlere köre Rusya tasarrufında olan Palak cinsi mecmu'ı beş milyon ve ziyâde tahmin kılınur didiler.

‘ Abbas Efendiye mülâkâtın irtesi April 14nçi Düşenbe kün zi'l-kâde ayı 24 idi öyle namazını ve ekzelde oqub sa'at bir yarımında vağonğa oturdıq Varşavdan <Viyana>ya conadık kiçesi sa'at tokuzda Rusya ve Avusturya hududu olan Ğıranitse istansasına kelüb tüşdik anda bir tavluk toktab 15nçi Aprilde kiç sa'at onda Avusturya vağonına oturdıq. 16nçi Aprilde Çehârşenbe kün ırte sa'at yetide.

Tevârih-i Hamse 36

(562)

VİYANA ŞEHR-İ VİYANA DİRLER

Viyana beldesine kelüb ‘ Abbas Efendiniñ itoy boyunca. Hevtil Losinaniñ 194ünçi nomerasına tüşdik tavluk 3 kişiye 2 şom on tiyin İslâm tevârihinde <yec⁷⁰⁵> diye yazılan belde budur ki Avusturyanıñ pay-i tahtıdır, ahâlisi Nimse nâmında söylenüb, Lemse dağı diyorlar hayli ‘ azim ve büyük şehirdür, bu tarihten on yıl muqaddem on altı çast olarak bir milyon üçyüz miñ nefes hesab kılınışlar iken hâlâ on tokuz çast olub tahminen bir milyon beşyüz miñ nüfusa baliğ bulmuş kerek diyüb her on yılda bir mertebe hesab alınur kilesi sene yine hesab yılıdur didiler, Viyanaya keldikimiz ile ‘ Abbas Efendi didiki kibi Rus zebâni işlemeyüb kaldı Rusça bilen bir tercüman alarak bazara çıkdıq Yahudi kaşabında it may tahım alıb kaytdıq, Nimse ahâlisi koñar şarı beyninde bir reñli ya'ni Rus kibi şarı degil Türk kibi koñar degil koy közli muqteşid yüzlidürler Türk kibi iri de degil İngiliz kibi ufağ da degil kametde i' tidâl üzere olub kıyafetde Palak ahâlisine oğşar zan iderim cinsiyeti de var. Bazardan kaytdıqdan soñra tercüman ile toğrı Türk koşalına kitdik büyük ve bülend Polağ da turur iken kâtibi pasaportımızı yazıb yukarıda koşalğa imzâ itdirdi tüşdi Frankça qol koymış koşalniñ özini köremedik, ba' dehu imparatorniñ, burkina, bardıq, buruk <erik> ya'ni dibaris demek imiş. Bizlerçe orda ve pâdişâh sarayı diriz. Andan parlamint-hâneye vardıq dörti dar Vazalı Kripes menzilesinde binâ kılınımış ğâyet güzel yaşamış. Parlamint <darü'n-nedve> ya'ni meşveret-hane maşlâhat üyi dimekdir. andan kaytuşımızda bir bağçeye teşâdüf itdik faşl-ı ' asr idi.

⁷⁰⁴ ۷۵۶,۴۳۶

⁷⁰⁵ Yec olarak yazmış, bec olabilir mi?

Ahâli seyirde iken hatun kız balaçğa cem' olmuşlar bir çitden yürüb varmışdık bizleri körüb çuldaşub yükürüşdiler kollarını

(563)

Çapalab külüşüb mezaqlab özlerinçe gâyet temessehir itdiler ki bizleriniñ elbisemiz anlarınıñ nazarına muvafık degil imiş de 'ayblı bulmuşız, içinde kete kişileri de var balalara koyuñuz dimiyorlar birge yükürüşürler arkamızdan tüfrağ saçıb kisekler atub belgen poğlarını yiyüb qaldılar bizler yürüb ketdik, baqın eğer isyânıñ İslâm şehirlerinde yahud Çin ve Hıtay ülkelerinde böyle bir na-ma' külelik körülse bî-nizam bî-tertîb halk, ahmağ halk bî-'akıl halk âdem körmegen memleket yürmegen hiç nerse bilmegen üzerlerinden başkanı insan dib fehm kıлмаğan diye cemi' 'aybını asyaluya koyarlar idi, Avrupanıñ büyük bir beldesi ve pây-ı taht imparator olan şehirlerde böyle hemâkat kibi şeyler körildi, eyyâm hâzırda Hüdâ Avrupalılara iqbâl ve abruy virmişde cemi' kârı toğrı olmuş iqbâli idbâra münqalib olursa o zamân âdemlar dirler ki bu ef'âl ve efvârları ve bu aqlâğ ve efkârları ile ne tariğa insan sınıfına kermiş ve ne çok hükümet kılmış ne yol ile yurt tutabilmiş diye çedekârları köbdür faqat bu künde dinilmez. Ama dinilecek zamânda olur. Moskof köçesinde daği böyle bir hal kıçmışdı ki o da bizim elbisemize til uzatmışdı Varşavada gazetelerde yazıb bizleri ta'yîb itdiler İmam Sunayofnı bize ihtilâtdan men'e çalışmışlar ki öyle vahşi âdemler ile yürümek size yaraşmaz dimiş, hâşıl özlerince cemi' kârları dünya ve ahîrete toğrı olmuşdı ağıyârıñ küllisi Hıtaya ketmiş imiş anlarıñ ahlâğ ve elbisesi ile İslâm istinca' ider mi insan öz tariğinden yazıb gayrı yola kider mi, temessehir idenler küñ mihurt qaldı Hüdâ bizleri maqşadımıza alıb vardı, ba' dehu nomeramıza kaydedüb tercemâna hıdmet haqğını virdik sa'atne bir <külder> alur iken, külder goldın hem diyorlar, yüz Grayetse olur bir grayetse üç çit kapike toğrı kelür bu hesâb ile külder didikleri yetmiş biş tiyin ile seksen tiyin aralığında olur andan tramvay ya'ni künke arabasına oturub bir neçe köçelerni yürüb kördük her

(564)

Yerde burunğa ötken bahâdır ve milletine hıdmet itken nâdir âdemlerniñ pamutniki körildü artuğ seyr ve temâşaya fırsatımız olmadı, bu şehirde başkalardan ziyâde közge tüşken atları ve tavuğ tağmı ya'ni yumırkası ve ba' dehu itleri idi, tavuğnı körmesekde tağminen nazaran bu yermiz tavuğna iki bulsa kerek, itlerini köçede raznuşçekler arabağa yekib yürümüşler üzerine münâsib arba üzerine muvâfık hâmut eşleyesi bar atları, itleri gâyet zordur, 'askeri küllisi kök keymişler artuğ mehâbetli körinmedi, bu şehirde on beş sa'at toqtab kıçesi sa'at onda Budapiş ve Bilgrad tarafına conadık, irtesi pençsenbe kün 17nçi April irtte sa'at yeti yarım.

BUDAPIŞ BELDESİ

Budapiş şehrine keldik Macar kralınıñ pây-ı tahtı imiş bunıñ suvı donay nehrine koyar iken ‘azim köprüsi bar, bu şehirde perisatke buldı vağonğa almaşındık bunda fabrik zabut köbder didiler. Bu Macar kavmi Afesteryaya tabı‘ ise de knezlik üzerlerinden imiş Budapişde bir sa‘at miqdârı tevakkıf kılındı etrafında dömbe bağday köz igüni baş çıkarmış çonçka örülmiş üzüm şalgam şalgan bahar igüni bir qarış ösken ve ba‘zı yerde kuş hidâb yer yertüb yürkenleride körindi, andan yürüb sa‘at beşde vaqt-i ‘aşr idi donay köpründen kiçüb tağ astunda tişken yoldan üç(3) daқиқada ötdik, Ural Tağından kettikten soñra körgeñ tağımız budur Balğan Tağınıñ ibtidâsı iken, Varadin isminde büyük bir şehir bar bu şehir Afesterya ile Macar Kralına müşterik imiş ba‘de bir timükdin dört daқиқа kiçdik namaz-ı şâmiñ ahîr vaqt⁷⁰⁶lerinde sa‘at sekiz yarım idi.

(565)

BİLGİRAD BELDESİ

Bilğrad beldesinek Vakzalğa tüşdik bu şehir Şava Şuyınıñ Donay ile Kuşlaşan maşbında⁷⁰⁷ bir şehir-i ‘azim iken, Sulţan Süleyman İbn-i Sulţan Selim Han eyyâmından bu yak ‘Osmanlı hükümetine tabı‘ turub 1294ünçü Hicriye muhârebesinde Rusyanıñ imdâdı ile müştaķil bir karul olmışdır, şarbiye yahud Sırbıye hükümeti didikleri ve tevârihlerde Eflak Boğdan ahâlisi diye yazılan aqvâm bunlardur, bizleriniñ pasportımızni körüb Rusya teb‘ası oldığımızdan vakzalde yahşi re‘āya kılıb ne kerek ve ne de hıdmetiñiz var diye şorab turdılar pasportımızı kayd için üç Frank almışdı kaytarub virdi, bu şehre kiç kelüb kiçesi conab kettikimizden ne bazar ve ne de başka bir şey köremedik irtesi cum‘a kün 18inçü April sa‘at sikizde <Prut> Qal‘asına keldik Şırbıye hududu bunda tamam buldı Bulgarya hududuna kirdik Prutda pasportlarımızni kördi, andan kitib sa‘at tokkuzda Bulgarski Serğurd diyen şehre keldik kümrükke kirdik lakin eşyâlarımızni körmedi andan kitib bir nice tişken Kiskan Tağlarını keçüb köb yerlergeçe tağ arası ile kettik, bu tağların yolını <dirğamanski periğud> dirler iken Bilğraddan o yak körünken tağlarınıñ küllisi koca Balğan isminde olub büyüklükde büyük bülend degilse de hayli cesametli kiñiş tağdır, koy, sır⁷⁰⁸ gâyet köb körindi, hiçbir şarı ve dire koydan şağar⁷⁰⁹dan kuruğ imiş, şağarları appağ hiç başfa tevessülü sır köremedik meğer ba‘zılarınıñ başındağına şarı ve qarası bar, andan şu cum‘a kün sa‘at on bir yarımında ya‘ni kıyâm vaqtı idi.

(566)

SOFYA BELDESİ

⁷⁰⁶ Nun olarak yazılmış

⁷⁰⁷ Harf dizilişi yanlış olabilir. Büyük ihtimal mansıbında

⁷⁰⁸ صير

⁷⁰⁹ صغر

Şofya beldesine keldik bu şehir Bulğarya karolınıñ pây-ı tahtıdır bunda vağon sa'at yarım toktadı lakin tüşmedik buradan İstanbul on sekiz sa'atlik yoldır didiler, bu şehirde faқаt bir cami' mināresi körindi, şehirniñ qurbunda <Bituşe> nām bir büyük qarlı tağ olub şuvı o tağdan kelür şuniñ ismi <Eskar> didiler şehirden bir taş miqdārı yerden aқub şehir bu şuniñ bir ırmağındadır, Şofyadan bir sa'atlik mesāfede <İhtiman> beldesi var anda dağı bir cami' körindi, Arnavud Müslümanlarıdır didiler ba' dehu <Ban> beldesine keldik andan <Seranbi> beldesine kelüb bunda Perisatke buldı, yarım sa'at tevaққuf kıldıq, bu beldeniñ iki tarafında Şalı Tarığan ya'ni körüc ikkenler körindi, Seranbiden yarım sa'atde Tatar Bazarçık Qal'asına keldik bunda üç 'aded cāmi' var iken yol eţrafında üzüm takları körindi yağşığıne mol şuvı bar iken ismi <Somarise> didiler Donay Nehrine qoyar imiş, andan yarım sa'atde <poli poblum> istansesine kelüb bunda bir yarım sa'at toktadıq, andan sa'at yetide <Bozlı> beldesine keldik bunda dağı bir mescid körindi bize söyleyenler beldeniñ ismini <Bozlı> didi ama Vakzal işügi üstünde <Papaslı> deyü yazılmış, Balқан Tağı burada tamam buldı ya'ni tağdan çıkıb şahrāya tüşdik andan 'işā vaқtinde <sehban> vakzalına kelüb az tevaққufdan soñra yürüyüb <Harmanlı> taşbasına keldik Bulğarya hududınıñ intihāsı budur, ba' dehu kiçesi sa'at onda 'Oşmanlı serhadiniñ ibtidā beldesi olan <Muştafa Paşa> deyen beldeye keldik kümrükde eşyalarımızı kördi, andan tün yarısı sa'at on ikide Edirne beldesine keldik bu beldeye kiçesi kelmekle hiç

(567)

Bir nesne köremedik yarım sa'at miqdārı tevaққıf kılıb yürüb ketdik andan irtе namazıñ ağır vaқitlerinde iki çekmece istansalarında bir neçe daқıқа turdıqdan soñra şenbe kün on dokuzıncı April idi irtе birlen sa'at yetide belde-i fağire.

ҚОСТАҢТИНИЙЕ БЕЛДЕСІ

Evvelen İstanbul şehrine kelüb kömerükde baғajdan eşyalarımızı alub Қırımлі 'Oşman Ağa hoteline tüşdik, uşbu kün namaz-ı şamnı Nur-ı 'Oşman Cāmi'inde otab⁷¹⁰ namaz-ı hıftinni Ayaşofya Cāmi'inde otadıq teқabbe'l-lah, irtе kün 25inçi April idi Қazanlı tekyesine köçdik bu belde-i 'azime hāricde İslāmbol İstanbul, Қостаңtiniyye Көstantinopol zergurd, Zerğrad, Serğurad isimleriyle yad ve tezkār olunub şehriñ dağilinde Ğarbī İstanbul şarқ-ı şimālisi <Ĝalaţa> cenūbı <Üsküdar> ve Kazıköy ve neçe neçe isimlere ayrılır, қadimī ve hadişi isimleri ceride namlı tarihçemizde yazılmış oldıqdan tekrarı ҳacet körilmedi isteyen aña mürāca'at eyleye.

İmdi buraya қadar yolda körilen şehirlerni tağ ve şahrālarını yazdıq, ama oturdığımız Timur Yolının ibtidāsı Omskiden olub bu ortanıñ İstanbula қadar mesāfesi ne қadar ve neçe tavlik yoldır anı yazalım, zan ve tağminimize köre Rusya şimendöferi sa'atde kırқ varset yürür lakin her büyük beldelede bu fit ya'ni aş fūzunlar olub anda tevaққıf itdiklerinden таһāretke namazға köb müsā' delidür ama Rusya serhadinden ötdikden soñra vağonlar ğāyet sür'at ile

⁷¹⁰ اوتاب

yürüb perisanke bulmayan yerde çay içmeye fırsat yokdır bu fit olmaz sa'atde illi çağırım ve ba'zılar altmış çağırım yürür didiler. Elhâşıl Rusya Timur Yolu tevaqqıf ile tavlikde altı yüz çağırım

(568)

Frenkistan yolu sikiz yüz çağırım belki ziyâde yürür didiler, iki seyriñ hikmeti de iki 'aley mübenni olub Rusya diplomasınıñ delili bir parça aqrın yürümekde ihtiyâat var şâni yolçılar küllisi aş azıq ile yürümeyüb vaqıt bu kıt aş ve şuga muhtâc olur aña köre maħal maħal bu fit olmağ zarûridir ne kadar insan andan menfa'atlenür, şaliş haatır cem'lik vaqıt hoşlık ile seyirde şihhat bedinge-i sebebiyet var fi'l-aşl insanıñ her kança hırdmeti oldıkda daħi fi'l-ma'ni bir tarafda şihhat-i beden arzusu olmağ muqarrerdir diye te'enni ile yürmek maşlahât körilmiş.

Ama Frenkistan, encümen-i danışları diyorlar ki; <beni âdem istikâmet kıldığı maħalden bir caya kaşd kılib çıkarsa elbette anıñ maşlahatı kaşd kılinmış yere varmağ olur tâ ol caya yetmekünçe yolda haatır cem'lik vaqt-ı hoşlık olmaz belki te'hirde sebab-i müzâyaka var bes yolda tazyi'-i 'ömr kılinmayub arzu iden yere tiz varmağ maşlahata münâsib hikmete muvâfık> diye bilâ tevaqqıf çabdırdığı bundın imiş ah kelâm devletşin.

Yol hesâbı egerçi yürün âdemlere ma'lumdur ma' zâlik yazılıb koyulsa yine zarar olmaz bilmeyenlerde vardur, Omskiden Moskofa altı tavlikde bardık dört cayda perisatke buldı ya'ni vağondan vağona almaşındık biri çelebede ba' dehu rezanda, 3ünçi pinezede, 4ünçi espasda.

Moskofdan Simulinski beldesi üçyüz toksan çağırım yolda tevaqqıfı ile on dört sa'atde Simulinskige keldik andan yigirmi altı sa'atde Varşava keldik Moskof ile Varşava arası kâmil kırk sa'atlik yoldır.

Varşavadan çıkıb yeti yarım sa'atde Rusya hududı olan Granitse istansesine keldik, Granitseden toğuz sa'at yürüb Viyanaya keldik Viyanadan çıkıb bir sa'at kem tavlikde Belgrad beldesine

(569)

keldik. Bilgraddan Şofyaya kadar on bir sa'at Şofya ile Muşafa Paşa beyni toğuz sa'at, Muşafa Paşadan Edirneye iki sa'at Edirnedan İstanbula altı yarım sa'at yol yürüldi: imdi Moskofdan İstanbula kadar mecmu'ı seyr şimendöfer ile yüz sikiz sa'atlik mesâfe olub kün hesâbı dört yarım tavlik ortada tevaqqıfı ile beş tavlikde Moskofdan İstanbula varılır.

Moskofdan İstanbula kadar varset hesâbı üç miñ beş yüzden artuğrak tahmin idildi, Moskofdan evdis⁷¹¹ ile kidildikden bu yolıñ İstanbula iki miñ çağırım miğdârı ile nuçi⁷¹² körinür, zîrâ Moskofdan evdis arklı bir miñ altı yüz çağırım mesâfedür diyorlar.

⁷¹¹ اوديس

Beyân olundığı üzere İstanbula on toközunçı Aprilde keldik ki Zî'l-ka' de ayıniñ yigirmi toközunçı küni idi 'Arafata on kün qalmış olur, yerden vaqtin 'acele ya'ni ğayr-i müsâ' adesi sâniye bu esnâda Yunan muhâberesi yolları hâtırılı itdikden her ne ise bu sene hacge yetüşmek müyesser olmayub İstanbulda yatub qaldık, hacdan qaldığımız ka'î oldıkdan soñra ziyâret-i enbiya' ve türbe-i evliya' ile kün uzdırmak lâzım kelüb. İbtidâ üçünçü zü'l-ħicce yigirmi ikinçı April sehşenbe Papur ile Baykoza qaşabasına kiçüb andan 'araba ile bir sa'atde Ĥazret-i Yuşa' 'Aleyhi's-selâma vardık Sarayburnından tahminen otuz yaħud otuz beş çakrım miqdârı mesafedür, namaz-ı zührı o zâtnıñ camı'inde otadık türbesi taġıñ başında ğâyet bülendlikdedür ki eger mübâlaġa ile söylenürse hava şaf künde dürbin ile Ĥaradiñiziñ biri tarağı körinür dimek mümkündür, hoş hava müferreħ cay olub kökal ve çayramlık ve etrağı bâdamçe oħşaş bir nev'ı derħalikedür, qabriniñ tulu otuz iki ġa'ıve idi, Baykoza ile bu ziyâretin ortalıġında riştekelı bir qabır Ĥazret-i Yuşa'nıñ birâderiniñ qabridür didiler. Ve yine Baykozaye qarib bir bolonluqda Ĥara Ĥulaq Çeşmesi var ve bu

(570)

Bolonluqda ğâyet yoğun çınar dıraġtları körindi Ĥayşer zamânından qalġan deyü söylediler, kismek yasaq ya'ni memnu' imiş Ĥara Ĥulaq Şuy İstanbulda belki bütün Avrupa meşhür bir çeşme olub şehre ve her caya peçe ile poçatlanub ketürilüb şatılır papurlarda ve qahvehânelerde Ĥara Ĥulaq Şuy deyü ta'rif ile virirler.

Dördünçü Zî'l-ħiccede Ĥazret-i Eyüb Enşarî Raziyallahu Te'âla 'Anhayı ziyâret idib cāmı'inde edâ-yı zühr itdikden soñra İstanbulıñ surı ya'ni qurġanıñ taşrasından yürerek Ĥazret-i İbrahim Ĥalebî ve anıñ civârında Qasım Ĥacı Ayközi bin Camanbala ve Qazanlı Demla Muhammed Kerim Ĥazret ziyâretlerine Qur'an oqub Edirne qapusından şehre kirdik, Sulţan Fâtiħ Cāmı'inde namaz-ı 'aşrı otab altın ġal ile kend dest-i ġa'ıları olan kelâm-ı şerifi ve muy-ı mübareki ziyât itdik, <setfethü'l-Ĥoştaniniyye> ilġ ġadış-i şerif künbeziñ içinde yazılmışdır, cāmı' şehrin ortasında inñ büyük mevzi' de binâ idilmiş İstanbulıñ birinçı cāmı' lerindendür. Bu cāmı' civârında her kün ba'de'l-'aşr bazar bulur iken uşbu kün nur ve zenisân diyüb her yerde tob tob âdemler körindi bir az yağmur da yağdı Aprilin 23ünçü küni idi, şerviñ on beş olur. zîrâ şevr ayı Aprilin sikizinde dâħil olmaġla şevriñ on beşi Aprilin yigirmi üçine teşâdüf ider. Andan fayton ile qoşuħanemize ya'ni qatırımıza qaytdık, irtesi kün yine Ayaşofya Camı'ne varıb Ĥacı Ramağan Efendi ey⁷¹³kävlerimiz yuqaru qatına çıkdık onbir başkaç iken bu qatda toşalmış mermer taşlarıñ boyı beş yarım kez ve ba'zan altı kezlileri de bar. 'Arzı yeti çarık kem iki kez olur. Yine bir kün Ĥacı Elham birle barıb mihrâbiñ iki tarağında olan mum şem'ani⁷¹⁴ olçadık kuçaqdan bir qarış artuq keldi, çarık kem üç kez bulur, zîrâ ġulaç didikimiz kâmil iki yarım kez olub yine bir qarış artıġı bar, boyı şem' adandan yuqarusı beş kez idi

(571)

⁷¹² نوچی

⁷¹³ Belki i- olabilir. ikävlerimiz gibi.

⁷¹⁴ شمعی

Mah-ı şerifde koyulmuş iken yanib nâkış olduğu ne kadardur ma' lum degilse de tahminen bir kez miqdârı yanmış ise tamamı altı kez miqdârı zan idilir, Ayasofyanın tulı mihrabdan işükke bir yüz illi haçve, ' arzı yüz otuz haçvedür, bu cami' niñ tarihi ve tarhi ahali-i rab⁷¹⁵-i mesküne belli oldıktan ziyâde beyânın lüzümü körülmeyüb bu kadarça ile iktifâ idildi.

Altınçı Zi'l-hicce Ğalağa tarafa selamlıkğa çıkıb Cum' ayı Sulţan Ğamidiye Cami' nde otadık kaytuşda Yer astı cami' nde Süfyan bin ' Aynıyeyi ziyâret itdik.

Otuzunçı April çeharşanba kün Zi'l-hicce tokuzıdur irtene namazından tekbir-i teşriğ aytıldı ' arefe buldı, uşbu kün Hırğa-i Sa' âdet Câmî' ne varıb namaz-ı zühürni anda otadık, bu câmî' ni Sulţan ' AbdülĞamid Ğan binâ kılmış, andan Sulţan Selim Câmî' ne keldik, Sulţan Mecid türbesi ve aña qarib Sulţan Selim Ğan Türbesi ve bu aralarda şahib-i tecvid qarabaş ' azizlerini ziyâret itdik, bu kiçe, ' ıyd-i qurban kiçesidir dört caydın seksen dört merâtibe tobatlıub kiçelerde her köçe ve câmî' ler kanâdil ve fânuş ile kündüz gidek yağı ve rüşen oldı, bu kiçe namaz hıftını Ayaşofya Câmî' nde otat irtesi kün birinçî maydur irtene namazını yeñi câmî' de otat namaz-ı ' ıydını Dolmabağçe Câmî' nde edâ itdik, Sulţan Ğazretlerini o câmî' e kelür imiş deyü varmışdık anda kelmedi öz câmî' nde otat namazdan çıkdığı soñra Dolmabağçe Sarayında istiğâmet iden Ağası Sulţan Murada ' ıydılab keldi anda kördik ba' de her kün ve her kiçe her yerlerde yürüb köb caylarını seyr ü temâşâ itdik, sulh mâh-ı Zi'l-hicce yevm-i sehşenbe Mevlânâ kapusından çıkıb Ğazret-i Celâleddin İbn-i ' Ömer ve Mevlânâ Rûmî Ğazretleriniñ tekyesine varıb anlarını ziyâret itdik namaz-ı zühürni o tekye cami' nde otat andan kâle kapusından kelüb tıramvay

(572)

ile hânemize kaytdık İstanbul surınıñ diñiz taraf müntehay kapusu budır. Mecmu' ı altı kapu olub birinçisi Yediğule Kapusu, ikinçî Çalpoy Kapusu, üçünçî Kapalı Kapu, dörtünçî Mevlana Kapusu, beşinçî Edirne Kapusu, altınçî Top Kapusudur Ğazret-i Eyüb berâberinde yine bir kapu bar didiler ana varmadık her kapu arası bir çakırından ziyâde olub Ğaliceden diñize kadar bir taş tahmin idülür, surıñ taşrasında diren ' amik or ya' ni hendek var içi zirâ' atlık igünlik surıñ ekşer yeri Ğarâbe olmuş kavlamış bir neçe caylarda surıñ üstine çıktdık. Yekbâre taşdan yapılmış bu surını kördikde kadim eyyâmlar İslâmın kuvveti ne derecede ve ictihâdları ne mertebede idiki zâhir olur şöyle ki şehrin ilânesi diñiz ve qorluğ tarafı sedd-i İskender kibi mesdûd ve meşhûd iken baña ne cür'et ile kelmiş ve ne kuvvet ile almış diye Ğatıra kelür, Nuşret-i Ğüdâ ve Mu' cizât-ı Resulullah ve Kerâmât-i Evliya' olmazsa fetih imkandan Ğaric kibi körinür, nefsi İstanbul bu surıñ içi olub müşelleşü's-şekl oturmuş ya' ni şehri üç burçaklıdur, ekşer köçeleri tar Ğâyet toğuzluk, keyiñ köçeleri Ayaşofya ve Bâb-ı ' Âli ve postahâne caddeleridir ıştılâhda keyiñ köçelerini cadde tar köçelerini sokak, zoğak diyorlar bizlerçe evrâmdur.

⁷¹⁵ رجب

Haliciñ şark tarafı Galata şehri olub pâdişâh sarayı bu tarafdadır, buña Yıldız Sarayı diyorlar, tersâne-i ‘Âmireke, darü’s-şinâ’a demekden muharref top tüfeñ yaşalaçaq zabut ve Kasım Paşa Köyi Haşköy ve Halçulı Köyi vesâ’ir vesâ’ir bir neçe köyler ve Kağıd Hâne seyirkâhı küllisi bu tarafdadır ve boğazıñ cenub tarafında Üsküdar beldesi var, Üsküdarâ qarib boğazın içinde Kızkulesi didiki bir künbez bar aña vardık lakin yaşaq diyüb içine kirdirmedi Vallahi a’lem cebhâne ya’ni ok daru olmaq kerek ba’zılar neft mâyi turar didiler, bu kıle

(573)

Qayşer zamânesinde binâ bulmuş imişki Seyyid Battal Gâziden qorqub kızını bunda qoymuş imiş, diñizin ağımlı yerinde olmaqla yaqınına qayıqını aqzıb ikinci tarafdandır ilandek nazarda boğazın aqdığı ma’lum degilse de burada bilindi ki boğaz qaradıñız tarafdandır Marmar Diñizine aqar iken, andan Üsküdarâ çıqıb Anañol şemendiferine qadar vardık bundın toban Qazıköyi beldesi bir mutaşarrıflıq ya’ni bir u⁷¹⁶yazlıq şehirdür, aşlı Gâziköy imiş ki Seyyid Battal Gâzi binâ kılmış imiş, galat kılıb Qadıköy söylenür didi, Üsküdar tarafıñ havası güzel ve yahşi bağı bağçeler körindi, Üsküdar Anañola tabi’olub Asyanıñ iñ muntehây hududıdır, Qazanlı Abdünnâşır Qurşavi kabri Üsküdar tarafında diyüb işitdik isekde varmadık.

İydi bu seyir ve seyran ile 1314ünçi hicriye itname irişüb, 1415inçi sene kelüb yetdi, mah-ı muharremiñ evveli 1897nçi yılınñ 21inçi May çeharşenbe künine teşädüf itdi, sene-i mâliyenıñ 1313ünçi yılı idi, sene-i mâliye demekıñ aşlı Sulñan ‘Abdülmecid Han eyyâmında sene-i kameriyye ile sene-i şemşiyyesi tatbik idib şemsiye başını hamaldan hesâb ile Abdülmecid Han eyyâmından bu âna qadar şemsiye kameriye beyninde iki sene tefâvüt olmuş ki alum berum derâmât ve harâcât-ı Sulñaniye bunıñla kitâb ve hesâb olundığıçün sene-i mâliye ismi virilmiş, gazetelerde sene-i rümiye deyü yazdıkları dağı bu olub rümiye nisbeti şemşiyeye oldıqandır ki rümilerinñ hesâbı şemsiye ile olur.

Sikizinçi mâh-ı muharrem şemuy mülafide Ahmed Mağdum ile keçen Ayaşofya ya vardık bu câmi’ dağı Qayşer zamânesinden qalmış bir aşar-ı ‘atıqadur Yedikule tarafında şemendöfer bu câmi’ iñ işuk aldındın kiçer, binâsı gâyet müstaħkem ve içinde Yunanı vilâyetni köhne hatlar körindi, ornu toban çukurlıq ve minâresi dağı bülend olmamaqla bi’l-qaşd esteb varmayanlarınñ közine tüşmiyor

(574)

13ünçi mâh-ı muharremde yer astı vağon ile Galata tarafa büyüklük yolına çıqdık bu vağonıñ mesâfesi sikiz merâtibe şalâvat-ı tuncinâ tamam oldıqda toqtadı dört dağıka miqdarı fırsatdır, sa’atim olmamaqla böyle tahmîn idildi.

⁷¹⁶ Elif+vav

İmdi İstanbul beldesike mevki‘i rabi⁷¹⁷ meskūnda birinçi ve ticāret ve köhnelik ve aşār-ı ‘atīka ile ikinçi nüfus cihetinden üçünçi derecede bir belde-i ‘ibret-nümā oldığı tevārih ve ceride kören devletlere rüşen ve hüveydādur böyle bir ma‘rūf ve meşhūr şehri ‘azīmi tafşil yazmaq imkāndan ba‘id olmağla berāber beyāndan müstağni olan bir nesneyi tekrar ta‘rīr itmek mücerred taṭvīl-i kelām ve ‘abeş merām olduğında iştibah meyudur her kim İstanbuliñ tafşilini arzu ide varıb yede andan ğayri o cayiñ aḥvālını bilmek mümkün degildir.

Bu belde-i maḥrūsede hem şöhet olub baruş kilūş iden aḥbāblarımızdan ba‘zı Qazanlı Yāver Muştafa Efendi ve Mirza Şalīḥ Efendi vesā’ir hemşirlerimizdür, ve daḥi ilālik fāri ‘Aziz Efendi bu zāt Hırқа-i Sa‘ādet Sarayında olub ğāyet zeki ve sözde Türklerni şaşurur mertebede feşāhat peydā itmişdir.

Yaver Muştafa Efendilerinin İstanbula vardıklarını aḥbāblarından biri böyle söyledi ki, 1293ünçi hicriyyede Rusya ile ‘Osman Paşa Muḥārebesinde bir kün İslām ‘askeri ile yaqama yaqa eştik baştık kelūb şokuşub kün kiçe buldığı ile iki taraf ayılmışlar, kiçesi dört ādem ittifāḳ itmişler ki ‘askerimizden bu qadar insan telef oldu içinde Müslūmanlardan bu qadar ādem aḥrete ketdi bizlere ecel yetmemiş selāmet qaldıq ama Müslūmanlıqğa münāsib midir ki kāfir şafında ḥaçlı bayraq astunda yürüb kelime-i ṭayyibe yazılan bayraqğa qarşı Müslūmanlara oq atub qılıç tarturız, yevm-i cezāda buña ne cevāb viririz ve qayu yüziyle Resulullahiñ şefā‘atindin ümid ideriz ve qaysı til ile saña ümmet

(575)

Diğeriz diyüb yağlaşub aḥīr kār buña karar virmişler ki bu kiçe kidib İslām ‘askerine ulaşalım Ḥüdā başımıza ne yazmış körelim takdirine razı olalım diyüb dörtisi çıkıb İslām qaravılına yoluqmışlar anlarda casus olmağaydı deyü ihtiyāt iderek ser ‘askere ketürüb tabşırılmışlar bunların ḥāliş niyet ile çıqdıklarına qandıqđın soñra ellerini boşatmış yollarına yonatmış andan İstanbula kelūb her birleri isti‘dād ve qābiliyetine köre ḥıdmet idib bu derecelere irişmiş didi.

Mezbūr devretiñ birisi acı avlınıñ Şakir Paşadur ki ḥālā Devlet-i ‘Aliyyeniñ birinçi me‘mūr ve mu‘temed paşalarından olub bizler vardığımız vaqitde Çanaq Qal‘a Vālisi idi, ikinçi Şakir Efendi o daḥi büyük dereceye ulaşub vefāt itmişdir, üçünçisi yine bir cayda me‘mūr didiler ismi ḥatırında qalmadı feramuş itdim dörtünçisi Sābıq Muştafa Efendi ki Yāver-i Sulṭandır.

Ve daḥi ḥāliş Türkten aḥbābımız iñ biri edbādan Aḥmed Midḥat Efendi ki umūr-ı şıḥḥıye nāzırınıñ re‘is-i şānīsidür til ve qalem ile İstanbuliñ belki cemī‘ ehl-i İslām iñ ḥādimi dimeke layıq bir zāt qayıq olub bunıñla köb kere mücāselet ve müşāḥabet itdik ḥayli istifāde itdik cümleden biri bu edibiñ ḥuzūrında (el-rum lā yedḥale’l-ma‘şum) ḥadış-i şerifi söylenüb ma‘şumdan murād-ı enbiya’dur Ruma kelmemişler dimiş. Ve ḥālānki Ḥazret-i Yūşa‘ ‘Aleyhisselam bunda imiş ziyārete vardıq didikde Efendim Ḥazreti Yūşa‘ Rumda degildir Anaṭol saḥilindedür boğaziñ o tarafına Rum dinilmez bu tarafına peygamber keldiki nā-ma‘lūm deyü cevāb virdi. Ve ğayri ve ğayri yaqaşlı kışşa ve hikāyeler daḥi beyān idilüb her vardığımızda bir iki ma‘ni ḥal olunurdu, ekşer vardığımızda fayda Aḥmed Maḥdum berāber idi, şāni „iḳdām” şāhibi Aḥmed Cevdet Efendi ile bir neçe köre hem şöhet olub bize kendi

⁷¹⁷ ربيع

maḥba'asında başılmış bir dane mevzū'at-ı 'ulūm hediye eyledi ve bizim tāriḥ-i cerīde-i cedīdemizden

(576)

Bir dane aldı baş yekt⁷¹⁸ ise de fehm ve ferāseti kemāle bir zeki zāt körindi.

Şaliḡ ma'lumāt-ı cerīdesiniñ muḥarreri Celāl Ensizāde aşlı kafkazlık olub İstanbul muḥācirlerindendir. Bu zāt ile şöḡbetimiz az oldıysa da ma'lumātlı yekt idi ki müşāhede kılındı.

Ḥāşıl İstanbulda yüz künden ziyāderak turup on yedinci rebi'ül-evvel dördüncü Agust yevm-i duşenbe Alamanya papuru ile Bursa beldesine kitdik, dört yarım sa'atde Mudanya iskelesine kelüb yetdik, şimendifere yetuşalmayub at garaba ile beş sa'at yürüb vaḡt-i şamda.

BURSA BELDESİ

Bursa şehrine keldik 'Ali Efendi nām ādemin ḡahveḡanesine kirdik üç kişiye dört mecidī aylıḡ ile ol üyde ḡarar ḡıldıḡ irtesi kün ibtidā cāmī'-i kebire ḡıḡıḡ ba'de İsmā'il Ḥaḡḡı Ḥāzretleriniñ ḡanḡasını ziyāret itdik. Bu zātın çeşmesi taşında 1135 ve ḡabri üstünde vefātı 1137nçi sene diye yazılmış. Tefsīr-i Ruḡu'l-beyānı taşnif iden hücre sine kirib iki rek'at nāfile oḡudıḡ. Ḥankāsı ḡarābe olmış neden böyle didikde: vaḡfı ḡarim tuḡraḡında olub ḡarime meskūf istilā itdikden soñra vaḡıfsız ḡalib bu ḡāle tenezzül itmişdir didi. Ba'de Sulḡan 'Oşman Ḡāziden başlab şulḡanlarını tamamen ziyāret eyledik. İstanbul fetḡneçe otab şulḡanlarınñ türbesi kellā Bursadadır. Her birileriniñ üstünde künbez ve her birileriniñ öz eyyāmlarında binā iden cāmī'leri var. Sulḡan 'Oşman Türbesi üstünde sene 699 diye yazılmış lakin vefātı yāḡud zuhūru idiki yazılmamış. Bu ḡāḡ türbesi üstünde oldıḡdan vefāt senesi demek maznūn ise de tevāriḡleriniñ taḡḡıḡine nazaran zuhūrı olmaḡ kerek zirā vefātı

(577)

726da Bursanıñ fetḡi daḡı bu senede belki vefātı Bursanıñ sebep-i fetḡi oldıḡını yazıyorlar.

Ve bir büyük cāmī' Ḥāzret-i Emir Sulḡanıñdur. İsm-i mübārekleri Emir Şemseddin Muḡammedü'l-Buḡāri deyü künbeziniñ peşḡakında yazılmış vefātı 833de olub cāmī'ide ḡāyet güzeldür ve türbesi de terbiyelidür, bu ziyāretde irlerden ḡātun zevārler küberek körindi. Zāt-ı müşārü'n-ileyh Ḥāzret-i Ḡoca Bahaeddin Naḡşibendiniñ pirzādesi oḡlı ya'ni Ḥāzret-i Mir Kelāl Babanıñ ferzend ercümendleri olub Sulḡan Beyazıd Yıldırım Ḥanıñ dāmādıdır. Buḡārā-i Şerifden Bursaya varıb şulḡana dāmād oldıḡını bu tarzda ḡikāye ḡıldılar. Emir Sulḡan yaşı nev nihāl vaḡtinde ḡac-ı şerīfe kidib Bursaya kelmiş ol eyyāmda cāmī'-i kebireniñ ornunda bir

⁷¹⁸ بکت

‘acuzîñ eşikine kelüb mihmânım didikde kabul kılib hânesine almış nerden kelürsin ve nerden olursın diyüb şorab emirde ahvâlini beyân itdikden şöra biri analık ve biride uğullığı kabul idüb bir neçe seneler Kamperniñ hıdmetinde qalmış bir kün anası ya‘ni Kamper Emir Sultana diyor ki uğlum senden Hüdâ râzı olsun köb hıdmet itdiñ şimdi seni üylendirmek fikrindeyim didikde: Emir de emriñize baş üstine lakin baña Sultaniñ kızını alıb viresin ğayrini kabul idemem dimiş. Kâmpere bu sözi işitdiki ile lerzeye tüşüb oğlum bu kibi nâ-ma‘kul kelâmı söyleme zirâ şulğanımız ğâyet ğazub zâtdır eğer işidilürse her ikimizi öldirir dir. Emir cevâbında ma‘kul ise anı alub viresin vâlâ qoyasın dimiş. Bunıñla bu söz qalmış yine bir niçe vaqıtden keyin uğlum sen benim maşlahâtımı tiñle falanı ve falanı ve falanı koñşularımızda güzel güzel kızlar var aniñ birini alalum didikde: Emir evvelgi sözünde ısrar idüb ana hele bir def a şulğana var şöra ne ise körelim didikde: bu ğarib divâne olmış diyorsa da

Tevârih-i Hamse 37

(578)

Büyük zâtın oğludur şâyet bir hikmet yâ ki bir kerâmet ile söylüyor diye bir kün Sultân Beyazıdın hanımına varır, dir ki benim terbiyemde bir misafir uğulçığım var idi aşlı büyük zâdelerden Hâzret-i Mir Kelal Babanıñ oğludur köb köre baña bu teklifi kıldıkda işükiñize qeldim ma‘kul olmaz ise bu sırrı ikimizden ğayri kimse bilmesün zirâ şulğandan qorqarım dir kider, hanım fikre varıb bu bir ‘acre kamper oğlı ise künlik ma‘aşını arayub qarnını azar toydırın bir ğarib nâtuvan iken böyle cür'etlikde bir hikmet var bî-çeyiz degil diyüb bu esrarı bir kün şulğana söyler şulğaniñda niçe uğul içinde yalguz kıızı olub eyyâmında hanzâdelerni buña kefev⁷¹⁹ körmiyor iken bu faqirin cür'etlikinden ğazabını hazm idemeyüb derhal vüzerâlarını çağırıp sözi ortaya qoyar dir ki: Kâmpere ve oğlına bir ağır iş buyurañlar ki ‘acizlik ile qatle müsteħak olsun, vezirlerde arı şulğana dâmad olan zâtıñ dünyadan isti’naşı⁷²⁰ lâzım ya‘ni dünya cehtinden kemçiliki olmamaq kerek dâmadlığa münâsib mal ketürirse kıızı alsun valla bu edebsizlik cezâsına her ikisi qatıl qılınsun diyüb kırq çeħar altun kümüş tabub ketürmek ile bu qararı Kampere söylüyorlar eğer buldura almaz ise öldürmek ile tehdid ve teşdid iderler Kamper biçäre bu emirni işitdiki ile canından ümidini üzüb yağlab üyine kelür oğlına kayub aytur ki men saña dimedim mi ki bu sözi söyleme Sultân her ikimizi öldürür şimdi didikim keldi dir, Emirde ya ana ne cinâyet itmişiz qatle müsteħak olmuşuz didikde bu qadar altun kümüş hazır idersen tabalmaz iseñ ölüriz dir, didikde ana tekrar varıb bu ‘ahdi te'kid ve müstaħkem kııl şöra sözinden yanmasun altun tapmaq âsandır diyüb kırq çeħar kerâye alır, Kamper de Sultana varıb hazine ornunu tayıyar kılmak ile haber virir, Emir Sultandan kıçesi kirışlerni alıb qâb ve ğor cevnlerni şalıb kök direye varıb mek⁷²¹ârilere ya‘ni kiraçılara...

(579)

⁷¹⁹ كفو

⁷²⁰ Elif+sin+karalanmış iki harf(te ve ayına benziyor)+nun+elif+sin+ye

⁷²¹ Mekkari olabilir mi?

söyler ki bu taşlardan çeşarlarıñız köterir qadar qablara şalıb ağızını muhkem bağlañızlar lazım iderseñiz özleriñiz dağı qoyun qonçuğıñızğa taqıb aluñızlar soñra alğanuñızda almağanuñızda okunursız diyor, mekāriler emiriñ didiki kibi hıdmetlerini tamam idib ba' zılar bunda bir sır olmaq kerek diye özlerine haş bir āz taş alur, ba' zıların da taş kerek ise hānemiz qaşında her qañçe lāzım ise tabılır diyüb almaz ba' zıları aldıkları da taşlarlar, çeşarlarını artaraq vaqt-i seher Sultān Beyazıdın işükine kelür altunlarını nereye qoyarız diye haber virir, çıqıb körirler qab kab altun kümüş, hayran olarak hazineye qoyarlar kirāçılar körirler taş diyüb atdıqları altun kümüş imiş, alğanlar keşki köbrek alsaq bulmaz mı idi almayanlar az da bulsa alsaqçı idi diyüb her ikisi pişimān olmuşlar, bu kerāmātni kördikden soñra Sultān Beyazıd qızını nikah qılıb emire virmiş damad idinmiş, ba' de bu hazine nereye şarf olunmaq kerek diyüb vūzerālara meşveret kıldıqda kerāmāt ile kelen māl mesācid medāris ve emşāli hayrāta şarf olmaqlıq diyerek cāmi' iñ bināsına Kampiriñ hānesi olan orunni münāsib körmüşler, zirā bu cay öyle bir teberrük cay imiş ki Hāzret-i Nuḥ 'Aleyhi's-Selām eyyāmında yer mü'mine ' acūzıñ hānesi olub Hāzret-i Nuḥ buña tūfandan haber virmiş o künde kemeye alurman va' desini qılmış iken o belā-i mestū' abde Hāzret-i Nuḥıñ yādından çıqıb Kampir cayında qalmış, tūfan köterildikten soñra Hāzret-i Nuḥıñ haqırına tūşüb Kampirden haber aldığında Kampir tūfan qanı men bu vaqte qadar körmedim diyüb Haq Te' āla o bi-çāre Kampirni aman şaqılab tūfan ānıñ hānesine varmayub selāmet qalmış o zamāndan tā bu āna qadar ol cay teberrük olarak bir ' acūz fevt olursa yine bir ' acūz ol hāneye cay kir olub Hāzret-i Nuḥ eyyāmından bu yāq bu tertibde bir ' örf-i qadīm gayr-i mensūh menzilesinde kelerek hāne-i ' atıq ismiyle yād

(580)

olunur imiş binā-berin böyle kerāmet hazinesi ile binā olunan cāmi' bu mübārek maḥalde olmağını tensib itmişler, bu maşlaḥat ile Sultān Beyazıd bu caynı Kampirden şorar Kampir virmez şatıb viriñiz dir kōnmez-ı gayr caydın ' İmāret-i ' Āli ile tebşir ider Kampir qabul itmez altun kümüş ile memlū ve memnūn ideyim dir orunnıdın ketmez bi'l-āḥire Sultān qāzaba kelüb Kampirni hānesinden çıkarır cayına bu cāmi' -i kebiri binā ider. Cāmi' iñ ortası bir kiçik havuzdur soy-ı āstundın **kelür** üstünde ādem boyundın bülend ātlub yine havuza toşar havuzuñ etrafına mermer taş toşalmış bu mermer toşalmış urında namaz oqulmaz cemā' at her qañça toğuzlıq ve izdiḥāmlıq olsun biri üstinne biri secde qılsun taşraya kitse kider ol mevzū' da hiç kim namaz otamaz, sebebi de Kampirden rızālıqsız aldığı üçündür mağşūb-ı cay diyorlar. Mescid-i Kebiriñ işükündin miḥrābğaça yetmiş haṭve ' arzı toqsan haṭve, qiblesi cenūba mināresi ikidür orta künbez piyāleden ḥavz bu künbeziñ āstunda olub içinde balıqları bar minberi Hindistanda batan bir nev' kıymet baha yıqaçdan yaşalmış kıymeti İstanbul menābirleriniñ küllisine mu' ādildir dirler.

Cāmi' -i Kebirin ornu yukaruda yazılmış siyākla bir müteberrik cay oldıqdan ahāli-i Bursa buña Maqām-ı Ḥamis diye ta' bir iderler ama Tefsir-i Ruḥu'l-Beyāniñ taḥkiqine köre Maqām-ı Rāb' demek kerek oluyor. <ve men ezlem mümin men' Mesācidü'l-lah> āyetiñ tefsirinde mezbūr ' acūzıñ tūfandan necatnı beyān maḥalinde <Lā maqām-ı eşref mine'l-cāmi' ü'l-kebir beyrüse ba' de'l-ka' betü'm-mükerreme ve'l-Medinetü'l-Münevvere ve'l-Ḳudsü's-Şerif > dimiş.

Ve bir kün Çekirtke Evliyâ didiki zâtîñ türbesine vardık Sultân Murad evveliñ civârında medfündür mezbûr Sultânîñ Çekirtke Evliyâ zamânında kerâmâtı zâhir bir zât olub ismini bilen âdem bulamadım, <Çekirtke> Baba Çekirtke Evliyâ diyüb meşhûrdur. Bu isim ile iştihare bâ' is bu imiş ki hastalara puf tok kılib ve itken sözleri toğrı kelüb

(581)

beherçe âdemler bu zâtîñ her ne didikini i'tibâr ider olmışlar. Bir kün Sultânîñ huzûrında falçılardan mukâleme olub bunda bir âdem var her ne didiki toğrı kelür köb âdem tecrübe itmîşler 'aceb muvâfık tüşer didikde Sultân i'timâd itmeyüb kötür o herifi ğaybdan haber virüb âdemlerini âzdurmîş kendim imtiñân iderim itkeni toğrı olursa febihâ vala anı ve aña inananları bile cezâsını viririm diye Evliyâyı ketürmeye emr ider yaşavullar âyağ kolını yere tiküzmeyüb alıb kelürler Evliyâ keldi diyüb Sultâna haber virirler. İttifâkan Sultânîñ aldında bir ayağı yok Çekirtke turmış iken anı avşine yumub ketür Evliyâñızı dir o da kirib tiz çöküb oturdığı ile kolumda ne var bilesin vala cezâñı bulasın diyüb dehşet kıldıkda: Sultânım Aksak Çekirtkedek elike tüşibmen ne kılsañ kılasın öziñ bilesin dimiş. Sultân Murâd bu zât şâhib-i keşf imiş diyüb köb en'âm iderek uzatmış mundan bu yağ Çekirtke Baba Çekirtke Evliyâ ismi ile şöhretlenmiş.

Ve dañi bir kün Sultânîñ hazinesi uğrı urur kim âldığını bilemeyüb köb muştar olur. Çekirtke Evliyâyı çağırtub tapasın didikde kırk kün mühlet ile tapmağ va' de kılır kırk künde tapmaz ise öldiririm deyü tehdid idüb bir hânede mañbûs kibi şaklar. Otuz toğuz kün oldıkda irtesi hâlim ne olur fikriyle Evliyâ bir âz havf ve hafâya tüşüb hıdmetinde turan âdeme çerâyını şatub <ruz> otuz toğuz mı didikde o hâdim hazineyi uran uğrınıñ biri imiş <ruz> lafzını <düz> işitüb şâşılarağa tağşir-i benim ile kırk idi cümlesi bardur dir. Evliyâda bu sözden istifâde iderek hazine nerededir tamam-ı tukul türüb mi diyüb uğrı biçâre toğrı söyleyüb, Sultân Hazretleri cenâbıñıza mürâca' at idtikden soñra ahvâl yine müneccir olur diyüb bir çağasına tikmeyüb falan mevzû' a kömmiş

(582)

idik dir. Evliyâ o âdeme bar yoldaşlarıñnı ketür diyüb otuz toğuz uğrını alub kelür kırkı bile Evliyâñın ayağını çoçub Sultândan kanmezi şorâb âlasız diye yalvarır. Evliyâ da 'azırlarını qabul idib irtesi kün Sultânîñ huzûrında uğrılarınñ qânındın keçmek şartıyla hazineyi tamam tukul çıkarıb birürler. Men ba' de Sultân buña kâmil-i ihlâş bağlayub her vaqit huzûrına hâzır kılır olmuş Evliyâ Sultânîñ meclisinden zir köb her ne ise bir edebsizlik ideyim de Sultândan yırağ kideyim diyüb bir kün şaşılıb Sultânîñ sarayına varır Sultân hamama ketmiş imiş arğasındın varıb toğrı hamama kirerde balbağrı Sultânîñ moynına şalıb sürüyerek taşruğa çıkar Sultân ğazaba kelüb bu meni öldürmeke kelmiş bağlañlar diyen esnâda hamamñın içerü künbezi geb idib yıķılıb tüşmüş. Sultân bunu bu zâtîñ kerâmetinden bilüb meni bu varıdan hâlâş üçün kelmiş diye evvelgiden ziyâde muhabbet bağlamış Sultândan yırağ olurum dir iken daha yağın olmuş. Çekirtke Evliyâ didikleri budur.

Naql itdiklerine köre bu şehriñ ahālisi 23000 hâne olub on yedi maħalle Yahudi otuz maħalle Naşārī bāki ahālisi ehl-i İslām olub üç yüzden ziyāde mesācid ve cevāmi‘ var didiler lakin Hacı Meħmed Can ile bir def‘a Ğāzi ‘Oşman künbezi olan bülendlikden ve bir def‘a Hacı İlham oçavlarımız üç kuzı taraf büyüklükden turub şānādık birinde bir yüz illi dört ve birinde bir yüz illi altı ‘aded cāmi‘ iñ mināresi ta‘dād idildi körinmey ıalğanı bulsa daħi iki yüze yetmez zan itdik. Her ne ise İstanbuliñ Anaṭol şehirlerinden vāli oturan bir büyük beldesidir.

7nçı Rebi‘ü’l-āhir 19unçı Ağusda Cülūs-ı Hümāyun tañtanası olub ehl-i İslām cāmi‘lerde Yahudi ve Naşārī şavme‘a⁷²² ve keniselerinde cem‘iyyet ile Sulṭāna du‘ā kıldılar ve ħabs-i hāneden birkaç ādemlerini

(583)

āzād itdiler. Uşbu kün Hacı Meħmed Can ve Hacı İlham oçavlarımız Ermeni kenisesine vardık şüret ve timsal yoğ idi. Şorduk ki Naşārālarınıñ kenisesinde şüret olurdu sizlerde körinmiyor didikde Ermeni mezhebinden ğayri Naşārī azmışlar ħađ yoldan yazmışlar elden Allah yaşab āña tabınurlar ‘ağıl işi degildir deyü cevāb virdi. Miħrab maħalinde bir üstol üstünde üç kitāb körindi bu kitāblar nedür didikde Tevrat Zebur İncildür. ‘İbādet vağtimizde anları oğuruz didi kenisesiniñ içi Yahudi şavme‘ası kibi kānāfili ya‘ni sākili olub secde kılor orun bulmağdan ‘ibādetlerinde secde yoğ zan idildi. Ve andan beldeye maħkemesine kirib bir neçe sađr-ı ebyat yazıb virildi kiçesi köb oyun ve temaşalar körindi.

Ve bir kün Sulṭān ‘Abdül‘aziz Ħan sarāyına vardık buña Köşki Hünkār dirler iken. közetçileri var icāzetle kirib kördük iki astına da iki ayna <közgi> var qararsın öziñi neçe ‘aded körersin buña te‘accüb kılındık ise de ħükümeti ikisiniñ muđābil ya‘ni kara karşı koyulduğı imiş artuk bir şey yoğdur didiler. O yolda <‘arab zāde> <ve Şomunçı Baba>yı ziyāret itdik. Buña Ferdençi Baba daħi diyorlar şomun kıpartub pişüren kömeçke ve ikmekke ayturlar. <Fırın> bizlerçe miç, ‘arabisi <tenevvür> dimekdir. Abdal Murad ve çeltenler mađāmı ve Molla Fenāri ve daħi <dürer> ve ğurer şāħibi vesā’ir ‘azizler ziyāreti köbdür. Ve kıpluça yolında <Süleymān Mevlüdi> Ħazretleriniñ kıabri var ibtidā Mevlüdü’n-Nebī Şallallahu ‘Aleyh ve Sellemi oğumağ ‘ādet-i müstaşsenesi Türkçe cārī iden bu zāt imiş.

Kıpluça demek kıudret-i ħamamıdır. Bizlerçe, araşan <araşan> diriz. Bursada olan kıpluçanıñ her nev‘i var iken Kükürd Ħamamı Naşadır Ħamamı Açutaş Ħamamı vesā’ir vesā’ir ma‘ādenler ħamamike mecmū‘ı kırık ‘adedden ziyāde olub ħasta ādemler özlerini kıbibe köstererek

(584)

kaysı ħamāma tüşmek ta‘yın iderse ve ne miğdar turmağ emr iderse kıbibiñ sözünden tağallüf itmez ama bizler öz ‘ādetimizçe teladıkımız ħamāma tüşüb teladıkımızça turdığ.

⁷²² صومعه

Ve bu kapluça yolında şehre yakın bir çeşme var ahâli-i şehri kirlerini anda yuvarlar şabun kerek degil diyorlar. Bursanın eţrafı tağlık şehri pestlikde ve bülendlikde oturmuş, toban tarafı yazık dala ya'ni ova igünlük piçenlik bağ bağçelik gâyet güzel hoş-ı hava caydur, tağ yemüşi ya'ni cilek börlügenler var. Üzüm vesâ'ir meyve daği mevcüddur tut yığaçı keşret üzere olub yifek fabrikleride köb körindi, bu belde ile Mudanya Kaşabası arasında zeytun yığaçı bî-nihâyedür.

Bursada Kazanlı muhâcirler ba'zı üy caylık ve ba'zıları icâre ile tururlar ticâret ve zirâ'at ve her birileri birer kesb ile güzel ma'îşet iderler, ahâliside misâfir perver olub muhâcirlere vus'atlık üzere mu'âmelede bulunurlar. Bursa şehrinin tağlidi tağ ve şahrâ cihetinden bizim bu tarafda Lepsi Kal'asının oturduğı mevzi'e müşâbedür meğer havasında farkı var ki Bursanın kışı az ve artuk soğukda olmayub in şiddetli kışda yüz kün qar başarmaz didiler Bursada kâmil bir ay turduğ on yedinci Rebi'ü's-Sâni üçünçi Senteberde irtel birlen çıkıb şimendöfer ile bir yarım sa'atde Mudanyađa keldik andan papur ile vağt-i 'aşrda İstanbulla kirdik, papurda beş sa'at timur yolda bir yarım sa'at yürüldi ya'ni İstanbul ile Bursa arası tevekküfi ile altı yarım sa'atlık yoldır, Kaytuşda diñiz sâhilinde olan Fıstık Kaşabası Kaşanlı Köyi ve Armut Karyelerine yolqub bu caylarda kişi tüşürilüb ve oturtulub postaya mektub alıb mektub virildi, baruşdan yarı sa'at ziyâdelik bu tevekküfdandur. İstanbulda baz on kün varub yigirmi yedinci Rebi'ü's-Sâni on üçünçi Senteberde Beyrutđa

(585)

ğadar papurđa oturduğ, vağt-i 'aşrda İstanbulda conab Kelibolı berâberinden kiçesi ötüb vağt-i seher Çanak Kal'ası kurbına kelüb toğtadığ kün çığdığdan soñra andan conadığ kiçesi boğazdan ötküzmiş iken andan Ađdiñize ötedik Selânik tarafda Semendire Tağları ve yolda Kum Köyi, Buğça Atası Ağ Kule Baba ceziresi, Midilli Atası bu ciz köyleri körinüb kaldılar, irtesi kün 14ünçi Senteberdür namaz-ı şam vağtinde İzmir Kal'asına keldik İstanbul ile İzmir arasında bir tavlikden artuğrağ yol yürüldi, o kiçe şuv üstünde toğtab irtesi kün şehre çığdığ Hışar Câmî'inde iki rek'at namaz kılarak bázara varıb yol levâzımatımızı aldık bu şehir gâyet 'azim şehir iken kiçesi iliktirik diñiz boyı tağminen bir taş yerni kündüz gidek yağtı kılıb tün boyı pânuslu fenerli papurlar diñizde karavullab yürüldiler, İzmirin kıblesi noğta-i cenubdan bir hağ ya'ni bir derece şarka tüşmişdür, on beşinçi Senteberde vağt-i 'aşr idi İzmirden conadığ tünde Sağız Cezîresine kelüb az tevağkufdan soñra irtesi Bodim Kaşabası Astan Köyi Deyyan ağaları ötüb 'aşr ve Şam beyninde Rodos Cezîresine keldik burada helal Cemâde'l-Evvelini kördik Rodosda üç sa'at miğdârı tevağkufdan soñra vağt-i 'işâda andan conadığ, bu hinde Rodos Vâlisi 'Abidin Paşa idi buña Cezâyir Vâlisi diyorlar Ađdiñizinin İstanbul idâresinde olan cemi' Cezîre bu valinin zir-i destinde olub yalğuz bu Cezîrede kırk dört büyük kal'a mevcut imiş dörtisi İslâm bâkiyyesi Hıristiyandur didiler, Rodos Cezîresi bizim bu tarafda Barlık Tağına müşâbe olub şarđdan ğarba uzanan ğarb tarafı bülend şarđı bir az pestlik tulu ve 'arzi daği Barlık Tağı miğdârında körindi.

İstanbuldan çığdığımızdan bu yağ papur tüşlük⁷²³ taba yürmiş idi, Rodosdan keldikten soñra bu kiçe tamam yürüyüb irtesike on

⁷²³ توشلوك

yedinçi Senteberdür kün çıkğân vaqtinde Topçı Muştafa Efendi ile bile papurıñ başında yuğan yığaç üstine çıkıp oturdık kün papurıñ naķ tömsüġ⁷²⁴ inden tulu' eyledi, dimek ki toġrı şarka yürilmiş cevānib erba'ada sevāhil ve Cezā'irden hiç nesne körinmedi qırı yerleriñ körinüb qaldığı yıraġdan ise de bir parça teselli-i hātır ya'ni bir az köñül cankuç⁷²⁵ bulur iken asman ile şudan ġayri hiç nesne köze tüşmedikden hayli ve heymelik buldı, bu kün kündizi ve kiçesi ile yürüb irtesi on sekizinçi Senteber idi, Pençsenbe kün vaqt-i zuhıde Mersin mutaşarrıflığına keldik Rodos birlen Mersin aralığında bir yarım tavlik yürüldi, oturan papurumuz sa'atinde on iki mil seyr ider didiler 27 çağırım mesāfe olur bu hesap ile Rodosdan Mersine qadar miñ çağırım tahmın idilür, Mersin Adana İskelesidir Nehr-i Seyhan Nehr-i Ceyhan ikisi koşulub Kızıl Irmaġ nāmıyla bu şehriñ qurbında Akdiñize tökülürler başı Anadol Taġlarından çıkar didiler, Mersinden şol kün vaqt-i 'aşrda conab irtesi 17nçi Senteberde Cum'a kün irte namaz vaqtinde İskenderun Qazāsına keldik bu belde Haleb İskelesidir bunda üç yarım sa'at toġtab andan Lazıqaya conadık 'aşr vaqtinde Lazıka Beldesine vardık, bu şehirde 'azizlerden Hacı Muhammed Maġribi ve İbrāhim ibn-i Edhem Hāzretleriniñ atasınıñ türbesi ve cāmi'i ve ol cāmi'de Mevleviler var didiler, İbrāhim Edhemiñ öz türbesi bundın dört sa'atlik mesāfe Cebele Qazāsında imiş, İbrāhim ibn-i Edhemiñ vālidesi Belh pādişāhlarından iken buraya kelüb medfūn oldıklarını papurda Aħmed Konevi nāmıyla bir Türk böyle hikāye eyledi: <İbrāhim ibn-i Edhem Hāzretleri ki taşarruf kitāblarında menākıbları mersūm ve tevāriħlerde nām-ı 'azizleri meşhūr Evliya'ullahdan olub pādişāhlığını terk iderek çıkıp her sene hac kıldıġdan şoñra arz-ı haremnden kidib hāricde istikāmet itmek 'ādetleri iken bu şehre kelmiş, Belhde

Vālidesi kaç def'a da'vet idib kaytmadıġda oġlını alıb kelmek üçün bi'z-zāt özleri sefer meşakkatini iltizām iderek izleb çıkıp oġlını bu cayda tapmış ki şehirden taşra diñiz yaqasında bir ġarda ana uġul ikisi yaġlaşub körüşüb anası da uġlum bu ne haldir duzeħ⁷²⁶ seniñ üçün mi yaradılmış 'āşī iseñ Hudāniñ raħmeti vāsi' Resūllahniñ şefā'ati de 'āşiler üçündür uġlum böyle yürüme Hudāniñ keremindin nā-ümīd kibi olma memleket ise igesiz ahāli saña intizārdır yürelim dir, İbrāhim yā ana anda varub ne yapacaġım diyor, anası da taħtiña oturursın pādişah olursın diyor, İbrāhim ben burada daġi pādişahım dimiş, pādişahlığıñ bu mıdır ki yatdıġıñ yir toz tofraġ, elbiseñ niçe yirden yırtık yamaġ, üstüniñ kir, saçıñ tolan bet kamil⁷²⁷ dir, anası böyle didikde yamaġ takıb oturan ignesini diñize atmış da yā ana maña şu iġneyi tapub bir dimiş anası da diñize kitdiki iġne nerden tapulur didikde qaşuñızdagi hādimplere ve 'askerlere buyurıñuz ki tabsunlar dir, anası ey oġlum böyle divāneliġi taşla didikde men 'asākirime emr idersem iġnemi tapub kitürürler dir, anası da

⁷²⁴ تومشوغ

⁷²⁵ جواتقوج

⁷²⁶ دوزخ

⁷²⁷ قمل

körelim ketürsünler didikde İbrāhim Hāzretleri yā semek diyüb balıqlara hıṭāb itdiki ile diñiz müvecceh kelüb niçe miñ balık birden başını şudan çıkararak Lebbeyk diye turmuşlar ignemi tapub ketürinler didikde balıklar çomub kidib birisi igneyi ağzına tişleb çıkıb İbrāhim Hāzretlerine virir, ana pādīşāhlık böyle olur dir, anası İbrāhimden bu kerāmeti körüb terk-i dünya iderek ketürün hāzinesi ile bu şehirde bir cāmi‘ ve ḥanḳāh binā idib evḳāflar kılmış bākī ‘ömrini bu cayda ötkerib⁷²⁸ bunda medfün olmuş> diye tamam tertib ve feşāhatle taḳrīr ve beyān eyledi, Türk tā’ifesinden ‘ādi bir ādemiñ feşāhatine bizim ḥalkımızuñ in ‘ālim olanı berāber kelür zan idemem, Lazıqadan ḥıftin vaḳtinde kidib irtesi 20nçı Senteberde Trablus şehrine keldik, Trablusdan tüş⁷²⁹ vaḳtinde conab vaḳt-i ‘aşrda

(588)

BEYRUT BELDESİ

Beyrut şehrine kelüb ‘Osmānlı <loḳaṇṭa>sına tüşdik <lükende> hem diyorlar hotıl ma‘nāsında beyānı keçdi, Beyrutda Hāzret-i Yahyā ‘Aleyhi’s-selāmıñ ḳolı cāmi‘de medfündür ziyāret itdik, imām uzağı yarım sa‘atlik yol şehirden ḥāricde didiler aña varmadıḳ Beyrutda dört kün turub toḳuzıncı Cemāde’l-evvel 24inç Senteber Çehārşenbe kün irtel birlen çıkıb toḳuz sa‘at şimendöfer ile yürüdük vaḳt-i ‘aşrda

ŞAM-I ŞERİF

Şam-ı Şerif şehrine keldik. Beyrutuñ bākī aḥvāli bunıñ aḥirinde yazılır. Şamda ‘Ömer Ağa didiki zātıñ ḥanına tüşdik, üç kişiye aylık toḳsan ğuruş ya‘ni yeti şom illi tiyin icrā anda oturdıḳ, ḥan didikleri insan ḥayvana müşterek maḥal olur Rusça <dobur> Hıtaylı tañ diyorlar. Lükende hevtil⁷³⁰ insana ḥasdır Rusyada Ğastinitsa diyorlar. İrtesi Pencşenbe kün Sancaḳdar Cāmi‘ne çıkıb irtel namazını anda otadıḳ Sancaḳdar nāmıyla şöhret-yāb olan zātıñ aşıl ismi <Seyyid Aḥmed ibn-i Merdasü’s-Selimi>dür didiler ama ḥaceresi⁷³¹ içinde, Seyyid ‘Abdullah ibn-i Merdas yazılmış yanında yine beş ḳabir var şāḥbedür didiler. On birinç Cemāde’l-Evvel cum‘a namazını Cāmi‘-i Ümeyyede otadıḳ teḳabbelu’l-lah ‘inā ve ‘an cemī‘ü’l-müslimīn.

Cāmi‘-i Ümeyyede taşġir-i beniyyesiyledür. Ve nisbetle Cāmi‘-i Ümevvi, daḥi diyorlar. <Ümeyye> üme kelimesiniñ muşāġġiri olub tekellümde >Ümeyye> diye üme nisbet-i ġalaṭdur. İslāmda iñ evvel şöhretli cāmi‘ bu olub hicretniñ seksen sikiz senesinde Velid ibn-i ‘Abdumelik Kemal ziyet ve meşārif-i bi-ḥadd ile binā itmişdir ġāyet terşif ve terşif’nden ḳadimde buña bilāṭ-ı velid

⁷²⁸ اوتكاريب

⁷²⁹ توش

⁷³⁰ هوتيل

⁷³¹ حجرسى

dağı dimişler. Tevârihlerde yazıldığına göre güzellikte nihâyete irişmiş iken bundın bir neçe yüz seneler muḳaddem Ot Ḳazâsında evvelgi ziyetine bir âz şikest kelmiş. Şimdi bizim vardıḡımız seneden üç dört yıl muḳaddem ya'ni miñ üç yüz on birinçisi yine ḫarîḳ zuhûrıyla iñ müzeyyen olan mihrâb taraf eyvân ve revâkları kellâ yanub yaḳılıb faḳat taş sütunları ḳalmış. Binâsını tarz-ı ḳadîm üzere işlemeğe fermân-ı 'âli vârid olub niçe yüz usta bu işniñ üstünde idi faḳat mermer taşlarına naḳış oyub sütun taşlarını işleyen ustalarınñ 'adedi yüzden ziyâde vardır faḳs ḡirhem üç dört yıldan bu yaḳ bu ḳadar âdem çalısub henüz üçden biri tamam olmamış yalḡuz Minâre-i Beyzâ taraf sülûsi yaḳınlaşmış idi. Câmî'niñ tulu şarkdan ḡarba bir yüz toḡsan ḫaṭve 'arzı yetmiş beş ḫaṭve revaḳ astı kırk beş cem' bir yüz yigirmi ḫaṭvedür. Direkleri daḡı 120 'aded olub küllisi taşdandır. Künbez astunda iki direk var bu iki direk belḳısnıñ tahtınıñ ayaḡı imiş Yemenden yâ ki Ḳudûsden ketürmişdür miñ beş yüz altın ile keldikini söylediler yaḡında boyası ketmiş ise de naḳışları belli turubdur. Câmî' de dört mezhebiñ dört mihrâbı var her mihrâbıñ arası illi ḫaṭveden, Hanefî mihrâbıñ aldında Ḥazret-i Yahyâ Aleyhi's-selamiñ başı medfûndur ziyâret kılınur. Bu peygamberiñ ḳolu Beyrutta başı munda vesâ'ir cesedi Nâblisde olub neden böyle kiskiye tüşmiş deyü sorduḡımda didiki, Ḥazret-i Yahyâniñ ḳışşası tefâsîr ve tevârihlerde mestûr ve meşhûr olub zamânesiniñ pâdişâhı ma'şûḳasınıñ ilḳasıyla başını kisüb bunda ketürmiş cesedi mübarekleri şehid olan maḫalde ya'ni Nablisde ḳalub anda defn idilmiş bir zamân vilâyetler ḳaḫt ve ḡıla ile mübtelâ oldıḡda Yahudiler neçe def'a istiskâya çıkıb du'âları müstecâb olmadıḡda 'ulemâ' Yahud ittifâḳ ile dimişler ki ḳaṭ' -ı maṭar⁷³² ve men'-i du'a' ḡünahiñ şe'metidür kerek ki bir bî-günâ elden istimdâd idelim ḡünâhsız

El Ḥazret-i Yahyâniñ elidür diye ḳabirini açub bir ḳolını alurlar anı vesile iderek du'â ḳıldıḡda müstecâb olub asmandan yaḡmur baran inüb ma'mûr çilek olur bunıñla bu ḳolını kefenleyüb Yahudiler teberrüken mihrablarında şaḳlab böyle muḫtar vaḳitlerde anınla istid'â ve istiskâ ider olmuşlar böyle olaraḳ köb sinin ve yıllar ötmüş. Benî İsrâ'il ve Naşâri eyyâmları kiçüb İslâm zamânesi yetmiş uşbu câmî' iñ bânisi olan Velid ibn-i 'Abdümelik, zamânında memleketde bir ḳaḫtlık zuhûr itmiş ahâli-i İslâm neçe künler istiskâya çıkıb du'â ḳılmışlar eşeri ma'lûm olmamış ba' de teb'asında olan Naşârâya emir idib anlara daḡı bir eşer körilmedikde Yahudiler istiskâ ider yaḡmur yaḡar ḳaḫtlık kider yine bir zamânlar böyle olaraḳ Yahudiler çıkıḡı ile yaḡmur olur ma'mûr olur, bu sırrı bilmek için Müslümandan bir âdem bir ḳaḫtlık senede Yahudi dinini ihtiyâr idib ânlarınıñ dinine kirib istiskâya bile çıkar Yahudiler de ḡayr-i milletden âdem olmasun diye yoḳlab bu âdemi buldıklarında bunıñ ihlâşına Yahudi dinini ḳabul ittikine niçe şâhid şehâdetlik virmişler. Ba' de bir sanduḡını açub içindin kefenlenmiş bir ḳol çıkarırda, yâ Râb yer yüzünde bî-günâh bendeñ ḳalmamış anlarını şe'metinden baranı ḳaṭ' ve memleketi ḳaḫt eylediñ şimdi bu ḳol ḡünâhsız kuluñ Yahyâniñ ḳoludur bunıñ ḫürmetinde bizlere baran indir diye münâcât eyledikde asmandan buluṫ kelüb yaḡmur yaḡmış mezbûr Yahudi olmuş Müslüman bu ḫâli bildiki ile derḫâl kelüb ḫâkime 'arz

⁷³² مطر

ider de Yahudileriñ elinden sanduķı alur lakin cüz-i peygambeni Yahudiler kibi elde şaklamak ihānet olur ve meşrū' degildir diyüb Beyrutda defn itmişler üç cayda oldıģınıñ sebebi budur didi, didikiñize köre Velidiñ eyyāmında ise Şamda olmaķ iktizā ider iken Beyruta vardıģı neden imiş didikde burası ma'lūmım degil didide zan iderim ķol Beyrut Yahudilerinde olmuş da o cayda alındıķdan ikinçi

(591)

cāye naķl cā'iz körilmeyüb alındıģı urında defn itmiş ola didi. Bu haberi Aħmed ' Aşāmeddin Efendiye söyledikimde bu taħķık benim de ĥatırıma gāh-ı ĥatır iderdi sebebinı kimseden şormamışdım mezbūrıñ zannı doğrudur dürüstdür didi.

Aħmed ' Aşāmeddin Efendi aşlı Kızanlı olub yigirmi beş seneden ziyāde ol memlekette kizerki birkaç seneden bu yak Şam-ı Şerifde mütevatın kibi cāmi' verd kel cāmi' inde ders küylik ile turmuş aşlını faşlını avlını yurtnı tamam yazdırıb almış idim kāğıdını yoķatdım.

Şam-ı Şerif didikimiz Dımaşķdır aşılda Şam vilāyetine isim olub şehre ' alem degildür, ĥams-ı şāmāt diyor, Kudūs Şam, Dımaşķ Şam, Trablus Şam, ĥamş Şam, Tarsus Şam, bizlerçe Dımaşķ şehrini Şam diriz, Ĥazret-i Nuh ' Aleyhi's-selāmıñ oğlı Sam evlādından Dımaşķ nām kimse evlādı ile bu cānibe kelüb mütevatın olarak ibtidā sözini ya'ni ķurgānı o zāt binā itmiş imiş sur mezbūr köb kere taħrib ve tecdid idilmiş, surıñ içinde yine bir sur bar bunıñ içindegi virāne taş ' imārātlar bađ iremniñ bānisi olan şeddād-ı şedidniñ eşer-i müşeddidür diyorlar, gāyet muħkem ve mustaħkem yaşalmış elĥālete hāze içi cebĥāne ya'ni oķ daru turmuş bir tarafı ' asker ĥāne olmuşdır, ve bunıñ içinde Ĥazret-i Ebu'd-Derda' Rażiyallahu ' Anhnıñ ķabri ve bir ĥānesi muħammil şerifiñ maħllidür kıble tarafında olan ĥāne ĥālī ise de ķaravulı yasaķ diyüb kirdirmedi, taşlarınıñ arasını ķurşun ile berkitmiş, Şeyĥ Cendel Ĥazretleriniñ türbesi buradadır, surıñ arķasında İslām pādişāhlarındın Dımaşķı fetĥ idenleriñ nāmı ve seneleri yazılmış bunları yazıb aldım ise de tevāriħlerde tafşil oldıķdan burada taṭvil-i kelām kılmak derķār körilmedi.

(592)

Cāmi' -i Ümeyye mevzi' i evvel Hūd ' Aleyhi's-selāmıñ ĥānesi ve mescidi olub ol eyyāmdan tā bu ana ķadar ' ibādetĥāne olub kelmiş şöyle ki Ĥazret-i Hūd ' Aleyhi's-selāmdan şoñra Yunāniye ba'de ' abde-i evşān ve aşnām-ı şem Yahudi ve Naşārāya ma'bed olub İslām fetĥinde Yoĥanna Kilisesi diye ta'bir idilir imiş, Ehl-i İslām Dımaşķı fetĥinde nişf-ı seyf ile alındıķdan mescid kılnub nişf-ı aĥeri sulĥan keferi yeddinde ķalmış, 70 yıldan ziyāderak bu minvāl üzere turub tāriħ-i hicretiñ 88inçi senesi ahāli-i Dımaşķ ' abde-i aşnām ile bir cayda ' ibādet itmelerini revā körmeyüb ehl-i Naşārāya teladiki caydan bir kenise bināsına ruĥşat virmek üzere bu nişfi İslāma ķalsun diye itimas ittiler ise de Naşārālar onamayub aĥir-ı ķar Müslūmanlar ĥalifeye şikāyet nāme ve ' arz-ı ĥāl virmişler, şulĥ-i ķadīme binā' anları cebren ya'ni rızālıķsız iħrāc mümkün olmayub lakin ĥāric şehirde Kayseriñ dāmādına mensüb olan kenise ķumayı şulĥ nāmeden taşra bulmalarıyla anı yakmak üçün Müslūmanlar müctemi'

oldıkda kenise-i merķūme ‘inde’n-naşārī muħterem özlerinçe mu‘azzez olduğına binā' anı hedm itdirmeyerek cāmi‘ iñ nişfını anıñ bedeline virmek ile muşālaħa idilmiş bu takrīb ile mecmū‘ sı Cāmi‘ -i Muħammedī olmuşdır Şallallahu ‘Aleyh ve Sellem.

Bu cāmi‘ de Ĥazret-i Hūd ‘Aleyhi’s-selāmiñ ħabri var deyü mürevvi olub ama ħayu maħalde idiki şırāħat belli degildir, ekşer-i aħvāl Hanefī miħrābiñ ħurbında olduğını söylüyorlar, ve bu cāmi‘ de Ĥazret-i Musa ‘Aleyhi’s-selāmiñ (fānfecret mene aşanti ‘aşer ‘aynā) menba‘ı olan taş diyorlar boyı az kem iki kez ‘arzı bir kez ħalunlığı bir çarekdür cāmi‘ iñ tamamında miħrābiñ bir tarafına ħoyulur didiler.

Cami‘-i mezbūriñ niçe āyāt beyenāt ve eħādiş-i nebevī vārid olub, (Ve av yenāhümā ila ebve⁷³³ zāt ħarar ve mu‘ayyen) (ve’t-tin ve’z-zeytūn) āyet-i kerīmeleri uşbu cāmi‘ iñ mevzi‘ ini beyāndır deyişler.

(593)

Mekke-i Mükerrede oħunan bir rek‘at namaza yüz miñ şevab Mescid-i Faħr-i Kā'ināt Şallallahu ‘Aleyhi ve Sellimde edā olunan bir rek‘āta illi miñ, ve Mescid-i Beytü'l-Muħaddesde ħırħ miñ ve Mescid-i Dımaşħda oħunan bir rek‘at otuz miñ şevab sā'ir maħallerde otanan namazdan ziyāde virülür ve her kiçe bu cāmi‘ de Ĥazret-i Ĥızır ‘Aleyhi’s-selām bulunur, üç ‘aded mināresi var biri divār-ı şimālīde bāb-ı silsileye muttaşıl buña mināre-i mü'ezzinetü'l-‘arūs tesmiye iderler ezān-ı şerif uşbu minārede oħunur her vaħte on beş mü'ezzinden yetmiş beş mü'ezzini vardur mü'ezzineyi aylanub yürüb ezan ayturlarr, ve biri cānib-i ħarbdā mināre-i ħarbiyyedür ve biri taraf-ı şarħda Mināre-i Beyzā' ya'ni aħ Mināre ve Mināre-i ‘İsa ‘Aleyhi’s-selām diyüb de söylüyorlar zāt-ı müşārün-ileyh uşbu mināreye nüzül ideçekdir, boyası yeşil ise de beyzā' ile mutaşşif olmuş, on beşinçi Cemāde'l-Evvel Sehşenbe küni 30ınçı Senteber idi bu mināreye çıħdık üç cayda nefes alur veistirāħat ider orun var dōrtünçisi mü'ezzinedür bu def‘a uşbu mü'ezzineden ħaytdık ikinçi def‘a yukaru tabaħasına çıħdık cem‘ iki yüz yigirmi baskaçdur, mezkūristirāħat orunlarını mü'ezzin yatağı diyorlar buñaça her baskaç taşı bir çarekden andan yukarusı altı berşükdendir, mināreniñ ‘arzı altı kezden ziyāderāħ ve beşinçi tabaħadan ħayusı taħmīnen on biş kez olur baskaçları eylenüb çıħulur, varan zāyirler mināreye ħaħ yazmaħ ‘ādet imiş ki, falan ibn falanım buraya keldim yā Resüllallah vaħt-i nüzülde bu mektübümü körüb yevm-i ħiyāmetde bizleri şefā‘atīnden maħrūm eyleme deyü ve bu kibi sözler her kim bildiki ve köñline keldiki ‘ibāreler ile yazmışlar ħaħūtdan mināreniñ aħıħ yeri ħalmamış bizim bu tarafdan ħayli ādemleriñ ismi oħuldu.

Ve cāmi‘ iñ şarħ tarafında Ĥazret-i Ĥüseyn Rażıyallahu ‘Anhıñ re's-i mübārekleri ziyāret ħılınur maħşūş bir ħānede ħāyet terbiyelidür,

Tevāriħ-i ħamse 38

(594)

⁷³³ Daha sonra elle yapılan bir düzeltmede dal(veya ra)+be+vav+güzel he

ve cāmi' ũ dört tarafında dört büyük dār-bāzesi bar bāb-1 cenub ki kıble tarafıdır buña Bāb-1 Gabrānī ve Bāb-1 Ziyāde diyorlar ve Bāb-1 Şimāliye buña Bāb-1 Semiyyātı ve Bāb-1 Nāṭaķın ve Bāb-1 Silsile diyorlar ve Bāb-1 Ğarbisine Bāb-1 Berid diyorlar ve Bāb-1 Şarkisine Bāb-1 Cirun tesmiye iderler. Bu dār-bāzeniñ aldında ķarbuз ķaldıran diyüb bir şuv var menba'ından atılıb bir nayza⁷³⁴ boyı yukaru çıkar alma ve toķum kōteren şunu Bursada kōrmüşidik bu ise ķarbuзı kōterir didiler bunıñçün ķarbuз ķaldıran dimişler ķadide⁷³⁵ Ğazret-i Mu'āviyeniñ sarayı bu orunda imiş, cāmi' ũ küçük işükleri daķı var cāmi' ũ şaķnı ortasında bir kuyusu var üstine ķubbe kılınmış keranit ya'ni çomak koymuş şuv ve ṭahāret andan alurlar, ve bu Belde-i Fāķirede bundın ğayri daķı güzel cāmi' ler olub cümleden biri Sināniye Cāmi' i dinilür Sinan Paşaya mensüb bir müzeyyen Kāşini Cāmi' dir, Derviş Paşaya mensüb bir Zibā Cāmi' daķı vardur, ve şehirden çitde kōk meydānı ķurbında Süleymāniye Cāmi' i var eṭrāfı medrese ve ketephāne ile mükemmel ve ğāyet müstaķem binā idilmiş ise de ḥālā eṭrāf ve ḥavālisi ḥarābe olarak yalğuz mescid cāmi' ũ özi turubdur her kün fuķarālara o cāmi' ũ vaķfındın nan ulaşırlar iken haftada bir def'a aş daķı var didiler bu cāmi' ler İstanbul cevāmi' i ṭarzında ta' mır idilmiştir. Ve bunlardın mā' adā daķı cevāmi' ve mesācidleriñ ḥesābı olmayub mekātib ve medāris ḥanķāh ve ḥanāt ve loķand ve ḥamāmāt ğāyet kōb olub iki yüz miķdāri ḥamām varlığını ḥaber virirler ve şehiriñ içindin yeti 'aded ırmaķ aķub iñ azı bizim çüçik⁷³⁶ de ambu ķara şoy ķadardur, eṭrāfında dört yüze ķarib 'uyün ve çeşme var deyü söylediler bağ ve bağçe meyve ve fevākiheniñ envā' i ve elvānī ve niçe türlik geller ve çiçekler mevcūd olub bal daķı bi-ḥesāb kōbdür bal ardısı ile kōçeler ṭulu olub bunıñ keşreti gel ve çiçekleriñ keşretine dalālet ider Şām-1 cennet meşāmı dimişler ya'ni Şāmdan cennet ise ve cennet boyı

(595)

kelür dimekdir, Ğazret-i Ğaķķ Te'āla Ğazret-i Musa 'Aleyhi's-selāma ḥiṭāben Tevrāt-1 Şerifde ümmetleriñi bal ve süd aķan memlekete şāķib iderim deyü va'ad itdiki memleket budur ki Ümmet-i Muḥammede Şallallahu 'Aleyh ve Sellem naşib olmuştur, (inne'l-arż yurşehā 'ibādi'ş-şāliḥün)

Cāmi' -i Ümeyye bundın muķaddem dört yüz altmış tārīhinde bir def'a yanub lakin o ḥarīķ neden zuḥūr itdiki ma' lüm degil ama bu 1311inçi senede yanğınnıñ sebebi üstünde ķuruşünüñ bir cayı tişilüb anı yememek üçün ķurşun koıdıķda astunda olan ķamuşa tutaşub birden ot kōterilüb ketmiş yartı sa' atde yanub tamam buldı diyorlar, bu ḥuşuşda 'ameleye mi, mühendise mi, mütevelliyeye mi ķāngı yerine cezā kelür, bunıñ ta' mırı üçün Dımaşķa ne ķadar pul ve ḥarācāt ta' yin idilür diye ḥükümetden ḥavf üzere cevāba muntazırlar iken, Sulṭān Ğazretlerinden bu şüretde 'ināyet nāme kelmiş ki, ḥayırlı ķazā ola ahāli-i Dımaşķ buña teşviş tartmasun ğam ve ḥafā⁷³⁷ da olmasun, zan iderim ol belde-i mübārekeye bir belā-yı müberrim keleşek imiş de Ğazret-i Cevād-1 Kerim kemal luṭfından ol belā-yı 'azimi bu cāmi' -i kebirini

⁷³⁴ نيزه

⁷³⁵ Ye ve dal harflerinin üstü çizilip ayın ve dal konulmuş. قدعده

⁷³⁶ چوچك

⁷³⁷ خفا

harîkı ile def' itmiş ola> deyü teselliden soñra şimdi binası Ayasofya tarzında olmak nezdinde münāsib körilür dimiş iken ahāli-i Şām tarz-ı kādīm tağyir idilmese diyüb bu iltimās ile evvelgiçe kalınmış Sulţān 'Abdulhamid Hāzretleri öz cibinden bir milyon ta' yin idib ahāliyi bu ağır hāracātdan mu' āf itmişdir, ustaların ma' āşı her biriniñ hıdmetine köre olub faķať müzemmir taşa naķş çizib virenniñ yevmiyesi bir altundur didiler bu taşlar mihrāba ve kıble-i cānib divara koyulur didiler. bunıñ için ya' ni rub' -ı meskūnda olan cevāmi' niñ in ziyetlisi için buña cāmi' < arus> dimişler ' arus bizlerçe kilünçek demek olub < zifāf> ya' ni küyav⁷³⁸ kelür küni kelinçekniñ bezāndkine teşbiye ' arūs ile tavşif ve tesmiye itmişler imiş, belātü'l-velfd dağı diyorlar.

(596)

Belāť-ı mermer döşenmiş kāşinkārī musayķal ve müzeyyen muzi' a dinülüb bunıñ tercemesi Kaşgar maddesinde dağı beyān idilür.

İmdi ibtidā şehriñ içinde olan ziyāretleri yazıb ba' de Şālihiye tarķa-i şem etrāfa çıķalım.

Dārü's-Selām İstanbulda evvel Hāzret-i Yuşa' ' Aleyhi's-selāmdan başlab Beyrutda yine enbiyādan Hāzret-i Yahya ' Aleyhi's-selāmnıñ ziyāreti ile tebriklendik Dımaşķda ibtidā şahābeden Sancaķdar Hāzretlerini Şem Hāzret-i Yahya ' Aleyhi's-selāmı ziyāret itdikmiz yukarıda yazılıb ötdi, ba' de Re's Hüseyin Rażıyallahu ' Anh ve Hāzret-i Ebu'd-Derda' ve Şeyh Cendel yāhud Şeyh Cendeb Hāzretleri ziyāret kıldı, bundın soñra kabristanda ibtidā Hāzret-i Bilal ve Hāzret-i Mu' āviye ve Hāzret-i ' Abdullah ibn-i Emmektum ve Hāzret-i Aban ibn-i ' Oşman ve ' Abdullah İbn-i Revāha ve ' Abdurrahman ibn-i ' Avf ve ' Abdurrahman ibn-i Ebü Bekir ve Ebü Sufyān ve Miķdād İbn-i Ma'di ve Mu' āz ibn-i Cebel ve Vaşele ibn-i Eşķafi ve Ebü Hureyre ve Hāzret-i Talha ibnü'z-Zebir ve ümmü'l-mü'minin Hāzret-i ümm-i Habibe zevce-i Fahr-i Kā'ināt Şallallahu ' Aleyh ve Sellem ve Evliyā'i Kirāmdan ba' zısı şehirniñ içinde ve ba' zısı tışında ziyāret idilenler ve yes-i ķarnı ve zü'n-Nevn Mışırı ve Şeyh Arslan ve Ebü Müsellem Hulanī ve Ebü Süleyman Darānī ve Şeyh Muhammed Dımaşķi ve Şeyh ' Abdurrahman Evzā' i ve Zeyne'l-' abidin ibn-i Hüseyin ve Şeyh Muhammed Sekākī Ahmed ibn-i Muhammed Surūci, ve haleflerden ' Abdulmelik ibn-i Mervān ve Nureddin Şehid ve Sulţān Şelāhaddin Eyyübü ve bunlardın mā' adā dağı şahābe ve evliyālarnıñ' ad ve işşası mümkün olmayub Hüdā tekrar ziyāret itmek nasib eyleye idi şehirniñ taşrasında Bāb-ı Kaysanda bir kabre vardık tikilmiş taşında (Hezā kabr-i seyyidinā Bilāl bin Hamāme bin riyāhü'l-Habeşī mü' ezzin-i Rasūlullah tevfi fi sene-i ' işrin sene-i erba' at ve sittin naķle imāmü'n-nevi) deyü yazılmış şehirniñ içinde olan kabristanda Hāzret-i Bilāliñ türbesi üstünde (Bilāl Bin Rebaħ) yazılıb künbezli terbiyeli ma' ruf ve meşhür olub taşrada olan maķbere eğerçi terbiyeli dikilse de taşında böyle sarıh

(597)

⁷³⁸ كيار

yazılmışdır köb âdemlerden şordım bu iki qabriñ qangısı Hzret-i Bilâliñdür hiç biri anuq bilmediler cevâb-ı şâfi virmediler ba'zıları taşrada öyle bir ziyâret varlığından haberleri de olmadı faqat bir âdem söyledi Resûlullahnıñ Bilâl isminde iki mü'ezzini olub biri hâzârî ve biri seferî idi taşrada olan Bilâl seferîdür didiye de siyer ve tevârihlerde körilmedikden bu söze tamam i' timâd idemedim.

Bazar içinde bir çınar yıgaçı var Hzret-i 'Ali Kerimullah Veche Düldülni bağlayan dirâht diyorlar tevbiniñ yuğānlığı on kez olur. Böyle çınar yağaçları İstanbulda daği körilmüş idi içinde yamaqçılar oturmuşidi.

ŞALİHİYE

Şalîhiye Dımaşkıñ surından çıkdıqdan soñra bir mil miqdârı yerde cebel-i fâsyoniñ itekinde vâki' olmuş cevâmi' ve mesâcid ve maħalât ve ħamâmâtı müştemil bir qasaba-i kebîredür bu kasabada ziyâretleriñ meşhûrî Şeyh Muhyiddin 'Arabî el-Ma' rûf Beşih-i Ekber Hzretleriniñ türbe-i şerifidür. Sulţān Selim Ħan merħūmiñ binā kerdesi olan cāmi'ñ bir tarafında 'ala ħede⁷³⁹ bir ħānedür, bu zāt-ı ekberiñ tevellüdi beş yüz altmış târihinde Mersîye nām beldede vefâtı altı yüz otuz sikizde olmuş. Ħayat ve memâtlarında kerāmâtı şarih körilüb muşannifâtı da köbdür. Cümle-i kerāmâtından biri bir kün bir ser tıraşa kelüb saçını aldırmaq oldıqda ol bî-temiz ser tıraş bunıñ köhne elbisesine nazāran parası yok faqir zan iderek tizde iltifat itmeyüb intizara qoymuş yeñi keyümliden niçeler saçını aldırıp keçmiş, zāt-ı şerif de bu ħalden münfe' il olarak keyüb <Rabbü'n-nās taht-ı aqdāmı(1)> diyerek yerni bir tipub yürmiş ketmiş, âdemlerde bu herif küfür söyledi diyüb tutub ħākime iletürler. Ħākim Şeyħge

-----
1-En Rabbiküm taht-ı aqdāmı daği mürevvidir.

(598)

ħiţāb idib küfür söylemişsen te'vili var mıdır didikde <eza daħile's-seyyine fi 'ş-şeyn zuhr qavl Muhyiddin⁷⁴⁰> cevâbını virmiş bu kelām-ı 'amiķiñ ma' nāsını bilemeyüb ħabse qoymuşlar ħabisde vefāt itmiş bu söz ağızlarda iştiħar ola söylenerek Sulţān Selim Şam-ı Şerifi fetħ itdikde Qartal Baba didiki bir zāt olub Sulţān Selim o zāta iħlāş itmiş iken Muhyiddin 'Arabiniñ < Rabbü'n-nās taht-ı aqdāmı> qulınıñ ma' nāsı ne ola didikde, bu sözi söyleyen urında ħazine olmaq kerek dimiş. Sulţān da o cayı kim bulur ki vefâtına bu qadar yüz yıllar ötmüş didikde <Qartal Baba> merāqıbeyeye varıb falan mevzū' olsa kerek anı kazsunlar kavlasunlar didiki ile varıb o yeri qazarlar bir niçe çölmek altun tabub ol altun ile Sulţān

⁷³⁹ على حده

⁷⁴⁰ اذا دخل السين في الشين ظهر قول محي الدين

Selim Cāmi⁶ mezbūri binā itmiş Şeyhiñ türbesinide ğāyet ziyetlemiş üstine oĝkalı yā puĝlar yapmış her kün varmaĝ kelmele ile nevm ve yeĝzede⁷⁴¹ zāt-ı müşārü'n-ileyhiñ rühānietlerindin köb feyz ve behreler tabmışdur, ma⁶ lūm oldıki Şeyh Hāzretleri ādemlerniñ mala muĝabbetini rızā'-i Hūdādan fevĝ bildikiçün <Rabb> lafzınıñ ma⁶ nā-yı mecāzisini murād idib taĝt-ı ĝıdeminde altun varlıĝına işāret itmiş de yerini tepmiş ketmiş.

Daĝle's-seynden murād Sulţān Selim Şama dāĝil oldıĝda bu ĝulıñ ma⁶ nāsı zāhir olur dimek imiş. Muĝyiddin ⁶ Arabi ile Ğartal Baba beyninde taĝriben üç yüz yıl miĝdārı müddet ötmüş iken o zātıñ kelāmından merāmıñı añlab ayaĝıyla tebdiki yerini tabdıĝı ve andan ĝazine çıkardıĝı, Ğartal Babanıñ da şāhib-i kerāmāt eyledikine delildür.

Ve daĝı Ğartal Babanıñ kerāmātından künlerde bir kün Sulţān Selim bu zātıñ ĝuzūrında esrārını keşf idib maĝşadım Mışıra varmaĝdır fetĝi müyesser olur mı didikde, Baba Hāzretleri mürāĝabeğe varıb ba⁶ de başnı köterib dimiş ki Mışırınñ fetĝisiniñ eliñde olacaĝı āyet-i kerime ile müşbetdür diyüb (Ve leĝad ketebnā fi'z-zebūr min ba⁶ de'z-zikranü'l-arz yerşehā ⁶ ibādi's-şāliĝün)

(599)

āyetini tilāvet ider. (Ve leĝad) kelimesi Selim ismi ile ⁶adedde berāber (zıkr) toĝuz yüz yigirmi olub bu tārıĝde Mışırınñ fetĝine daldır (⁶ibādi's-şāliĝin) ile Hāzret-i Bāri sizi ve i⁶vānıñızı tavsif eylemişdir dimiş. Āyet-i kerimeniñ ⁶ilm-i ca⁶r ile istiĝrāc idilen te'vil-i mecāzisiniñ tafşili budur ki (ve leĝad) taĝĝik Selim ki (ketebenā fi'z-zebūr) yazdıĝ bizler Levĝü'l-maĝfūzda (min ba⁶ di'z-zıkr) toĝuz yüz yigirmi tārıĝinden soñra (inne'l- arz) ma⁶ ruf bi'l-am arz Mışırdur (yerşehā ⁶ ibādi's-şāliĝün) arz-ı mezbūre şāliĝ kullar vāriş olur dimekdir (ez-zıkra) Elf Lām şemsiye telaffuzda sākıĝ oldıĝı kibi ĝesāba daĝı dāĝil olmamış oradan Mışıra ⁶azimet idib fetĝ eylemişdir. Babanıñ bişārı⁷⁴² ile Sulţān Selim Mışırı fetĝ idib ĝaytdıĝında <baba> ne istirsiz diyüb <baba da> artuk bir şey taleb itmeyüb faĝaĝ bir ĝanĝāhlık cay viresiz dimiş. Sulţān bir ĝuzel ĝanĝāh bina' idib evĝāflarından başĝa māhiye beş yüz ĝuruş vazife ta⁶yin ĝılmış, 24inçi Cemādü's-şānî 6ınçı Noyabr Pençşenbe küni idi ĝanıĝasına varıb ĝalkasına dāĝil oldıĝ Mevlevi tārıĝında zıkrını ve naĝme verĝaşdur <Ğartal> deyü <Köçken> ĝuşine ayturlar iken, Babanıñ başı ĝartal başı kibi aĝ tüyli oldıĝdan bu isim ile müştehir olmuş. Bizim vardıĝımızda bu ĝanĝānın Şeyhi Meĝmed Sabri nām zāt idi yaşı altmışlardan ziyāde olub bunıñda başı ĝartal kibi şāĝalı ile berāber appaĝ körindi.

Yine Muĝyiddin ⁶ Arabi Hāzretleriniñ kelāmındandır (Ezā kāne'l-be⁶ id ĝarib ve tükellemü'l-ĝadidi faĝaĝ zuhr-ı din din-i cedid) ve izā müşārü'n-ileyhiñ kelāmındandır “Sirt elf ⁶ ālem min ⁶ ālemü'l-lah Te⁶ āla ra'iyet-i ⁶ acāyibāthā ve ĝarāyibāthā in aĝberet bahā ĝalā yeri'n-nās maĝālā velakin ezenne in heza'm-maĝāl yeci' fi'l-ma'l> diyub Şeyh Cāmi⁶ ĝikaye eyledi.

Muĝyiddin ⁶ Arabi elif lāmsız zıkr olunursa uşbu şāhibü't-terceme Şeyh-i Ekber Muĝyiddin Muĝammed bin ⁶ Ali Alĝayı' Hāzretleri murād olur.

⁷⁴¹ يقظده

⁷⁴² بشارتی

Muhyiddin El-Arabî diyüb elif lām ile yād olunursa Qazı Ebū Bekir El-Mālîkî El-Endilîsî Muḥammed ibn-i ‘Abdullah muraddur.

Ve yine Şālhiyede Faḥreddin ‘Irākî <Eş-Şeyḥ ‘Abdulḡānî El-nāblîsî> ve Mamuḡ Baba, nām-ı ‘azizleriñ ziyāreti var bu Mamuk Baba aşlı Kürd tā’ifesinden bir təcir olub, Mamuḡ ya‘ni paḡte ile sevdā ider iken bu cayda medfūn olmış tāriḡ-i vefātı ma‘lūmım olmadı bu zātđan ba‘zı ḡavāriḡ zūhūr itmekle herkes kelüb ketmeye ziyāret itmeye başlayub bir kün Vāli-i Şām bu türbede ādemleriñ izdiḡāmını körüb bu kimdir diye şordıḡda Mamuḡ Baba diyen bir ‘azizdür cevābını virmişler aşlı kimdir diye istifsār kıldıḡda aşlı Kürd imiş dimişler <vāli> ve a‘cabā Kürdden daḡi Evliyā çıkar mı deyyān-ı hemāne kabirden bir ayak çıkıḡ <vāli>ni tiper yaḡar ayak tamam tofraḡa kirmeyüb çıkar kalur bu kerāmātı körüb mezbūr vāli ḡabriniñ üstine ḡubbe ve künbez kıldırmiş. Çıkmış ayak şol ayaḡı iken itleri kipüb tırnaḡları sarḡayub topuḡđan toban ḡarafı körinüb turubdır, yaḡın yıllarda bir Paşa bu ayaḡa inkār idüb ya‘ni şey ca‘lı⁷⁴³ olmasun deyü açdırıḡ feḡzeneḡe körmiş iken iki közi kör oldı deyü söylediler. Ve daḡi Cebel-i Qasyoun ḡaraf-ı ḡabristanda zū’l-kefl ‘Aleyhi’s-selāmıñ müdeffin laḡifi ziyāret ḡılınur ve anıñ ḡurbında Aşḡāb-ı Kehf ḡāri var ḡadīmde ‘imārāt ve meşcid ve ḡuyu ve ḡavzları olub ḡālā ḡarāb olmış. Evvelde böyle ta‘mirlı ve terbiyeli iken ḡarābına sebep nedür didikde, Muhyiddin ‘Arabî ḡazretleri Aşḡāb-ı Kehfi isteyen şarḡa varsun burada degildir diyen söziyle ādemleriñ iḡlāşına futūr kelüb betderic budır ceye tenezzül ḡılmışdur diye cevāb virdiler.

Ve bunıñ şarḡ ḡarafında maḡām-ı erba‘ın dirler, Qırḡlar ḡarı var Cebel-i Qāsyonuñ iñ üstündedür, buña çıkđıḡda şehriñ küllisi kefdi kibi körinür ve şahrāsı kum kök yem-yeşil bāḡ ve bāḡḡe ḡedā’ik ve bostan ve bu dıraḡtlar arasında ḡulı ḡışlaḡ ve köy ve ḡasabalar körinür, Cebel-i

Qāsyonuñ verāsı Cebel-i Lübnān ḡış ve yaz, ḡarlı ve buzlı olub ḡehār eḡrāfa aḡan enhārıñ menba‘ ve mecrāsı bu taḡdır, Qırḡlar ḡarınıñ yuḡarusında yol kibi bir ḡızıl taşlıḡ var. Hābil şehidiñ ḡan eşeri diyorlar ve bu ḡarda ḡazret-i Ādem ve ḡazret-i İlyas ve ḡazret-i Yaḡya ‘Aleyhi’s-selām iḡāmet itdikleri ve ḡazret-i ‘İsā ‘Aleyhi’s-selām ḡavāriyyūn ile bu ḡarda ‘ibādet itdikleri ve yatdıḡları mervīdir ve maḡal-i icābetü’d-du‘a’ diyorlar ḡarını arkasında ḡırḡ ‘aded miḡrab var her birinde iki rek‘at namaz oḡulur, ve ḡarını türinde taşđan aḡız til ve tiş ve boḡazı daḡi var yevm-i cezāda bu taḡ uşbu aḡız ve til ile tekellūme kelüb Qābil Hābilni nā-ḡaḡḡ ḡatlı itdikine şehādetlik virir ve ziyāret idenler üçün daḡi şefā‘at ḡaleb ḡılur diyorlar, işük aldında üyleri var züvvārlar anda aş pişürürler her kün zā’irden ḡālî degil ḡuşuşen Receb ayınıñ evvel cum‘ası ki ḡiḡesi Leyle-i Regā’ibdür ahāli-i Dımaşḡ Penḡşenbe kün irtir birlen çıkıḡ ḡiḡeḡe o ḡarda bulunurlar, ba‘de’l-‘aşr ḡārdan ḡaytan ādemleriñ körirseñiz köbrükden köḡelerden yol tabub yürüb bulmuyor ḡiḡeleyüb ḡonub ḡalanlar andan da köb bulur didiler, Qırḡlarıñ miḡrābı vesā’ir mesācidleriñ miḡrābı noḡḡa-i cenubdan bir derece şarḡa mā’il

⁷⁴³ شى جعلى

körindi, ama Cāmi' -i Amvî⁷⁴⁴niñ mihrâbı ‘ayn-ı cenuba ya‘ni ‘ayn-ı kıyâmedür ki kuṭb-ı cenubıñ berâberi olur, bu şıla kampās kıble-nâme ile köb kere diqqat itdim bu kadarça farkı var bülendi ama şoradgam âdemler (na‘m velakin lâ be's bahâ) ve ba‘zılar (eh leysü'l-farḳ illâ ḳalîl) deyü cevâb virdiler ziyâde hiç şey dimediler.

Ve yine şehirden iki mil ya‘ni dört beş çağrım miqdârı mesâfede ḳasaba-i ḳadîm-i şerif dirler ḳasaba-i mezkûriñ mescidinde bir ḳara taş ḳaluñlğı yartı kez, boyı bir kez ve bir tarafı yartı kez müşelleşü’s-şekl bu taşın üstünde bir ayak izi var, Ḥazret-i Cenâb-ı Ekrem Şallallahu ‘Aleyh ve Sellem buraya keldikde evvel deveden düşdiki ile başmış

(602)

nâşı olub bi’t-tariḳ erhaş eşeri ḳalmış didiler ve ol ḳasaba ḳurbında Ḥazret-i Musa Kelimiñ ḳabri var, egerçi iki peygamber ya‘ni Ḥazret-i İbrâhim ve Ḥazret-i Ekrem Şallallahu ‘Aleyhimâ ve’s-selâmniñ ḳabr-i şerifinden ğayri enbiyâlarıñ müdeffini mu‘ayyen bir maḥalde oldığı ḳat‘an ma‘lûm degilse de Ḥazret-i Musa ‘Aleyhi’s-selâmniñ ḳabri diyüb söylediler le‘al⁷⁴⁵ böyle bir ḥaber vardır, ikinci cayda olanı Ḳudüs-i Şerif faşında yazılır.

Ve buña ḳarib Şeyḫ ‘Abdülḳâdir Keylânî ḳabri ba‘zılar o zâtuñ özi ve ba‘zılar oğludur didiler, ve Aḥmed ‘İsali diyen zât daḫi ol caydadur ziyâret itdik, ve bunlardın mâ‘adâ daḫi şehriñ içi ve tışı etrâf ve cevânibi ziyârât Aşhâb-ı Kirâm ve Ḳabr-i Evliyâ-i ‘izâm ile memlû ve mükemmil olub faḳaṭ ziyâret itdikimiz türbeleriñ önden birini yazmağa iḳtidârımız olmadıḡından bu kadarça ile iḳtifâ idildi.

Bu Belde-i Mübârekeniñ mesâcid ve medâris ve mekâtib ve maḥkeme ve muḥâkemelerini seyr ve seyrân idib iki ay yarım ya‘ni yetmiş beş kün kâmil turub 25inçi Recebü’l-Müreccub Düşenbe kün 8inçi Dikabrda çıkıp yine Beyrut beldesine keldik, bir kün Ḥacı Ramażan Efendi ikevlerimiz tıramvay ile râst-ı Beyruta ḳadar yürüb temâşâlar itdik, Beyrutuñ liman boyı miñ ḥaṭvedür ‘arzîyeti ḥaṭvedür limanıñ her bir taşınıñ uzunlğı üç tarafı yigirmi yeti ḥaṭve diñiz taraf taşı on dört ḥaṭvedür ‘acabâ bu taşları ne ḳuvvet ile kötermiş ve ne tariḳa diñiz tobindan tizüb çıkarmış ‘aḳıl ḥayrândır.

Beyrut beldesi bir güzel mevzi‘de oturmuş büyük şehirdür cesâmetde Dımaşḳ ḳadar var bir tarafı Aḳdiñiz ve bir tarafı Cebel-i Lübnan olub bu taḡniñ şay ve tepesi köy ve ḳasabadan boş degildir ekşeri Naşari ve Ḥristiyan didiler tilleri ‘Arabidür taḡ ve şahrâsı zeytun yıḡacı ve üzüm tâki vesâ’ir meyve ve fevâkiheler ile memlû olub ḥurmâ

(603)

⁷⁴⁴ اموی

⁷⁴⁵ لعل

yağâçnı ibtidâ bu şehirde kördik, Beyrutda yine beş kün turub birinçi Şa' bân 14inçi Dikabr idi Yekşenbe kün papurı ile iki sa' at yürüb şayda berâberine yine yarım sa' atde Suriye Beldesi berâberine keldik vaqt-i 'aşrda Zeyb Kaşabası berâberinden kiçüb namaz-ı Şamnı ' Akka Kal' ası berâberininde otadık hıftinnin evvel vaqtı ile Hayfe Şehrine keldik bunda papur bir yarım tavlik toktadı yük tüşürdi façağ tağtadan illi miñ ' aded tağta tüşirdi didiler altı yedi yüz âdem ve ne kadar miñ puğ yük daği vardır. Papurıñ niçük haml ve tağammüline te' accüb idilür, Fesübhâne men ħalağa'l-ħalağa, Hayfeden kiçesi yürüyüb 16nçı Dikabr Şehsenbe küni irte namaz vaqtinde Yâfe Beldesine kelüb toktadık, Beyrutdan Hayfeye altı sa' atde kelmiş idik Hayfeden Yâfeye daği altı sa' atde keldik, Yafede büyük câmi' yokdır şehriñ eñrafında eflisun⁷⁴⁶ limon, mandalik bağçesi ğayet köb olub bütün Avrupaya vesâ'ir bilâdlara eflisun bu iskeleden kider didiler Yâfeden üç dört sa' at miğdârı turub andan şimendöfer ile uşbu kün vaqt-i Şamda Kudüs-i Şerif şehrine keldik.

KUDÜS-İ ŞERİF ŞEHRİ

Kudüs şehrine kelüb Delil İşhad Efendi delâletiyle Şeyh Reşid Efendi Buğârî Tekyesine tüşdik Yâfe ile Kudüs-i Şerif arası şimendöfere dört sa' atlık yoldır miğdârı iki yüz çağırım olur yolda Remle Şehri körinüb ħaldı bunda Şâlih ' Aleyhi's-selâm'ın ziyâreti var didiler, Kudüs-ı Şerife vardığımız kün yağmur yağub köçeler ħarlı şulı oldığdan Çeharşenbe kün çıkmayub yatdık façağ kiçesi ħamama vardık Ĥazret-i Eyyub ' Aleyhi's-selâm'ın (urkuğ biricilike hezâ muğteselun) çeşmesi bu ħamamda iken anda ğusl itdik ve içdik Pençeşenbe kün altıncı Şa' bân 18inçi Dikabr irte namazını Mescid-i Şahratu'l-lahda

604 VE 605. SAYFALAR EKSİK.

(606)

eylediler, kaç sene bu maħalde kalub Benî İsrâ'il ' ibâdetlerinde ğâ'ib ve ħâzır ceht-i ħubbeye iğbâl ve anı ħible idindiler, vağtâ ki Ĥazret-i Yuşa' ' Aleyhi's-selâm ' âlem-i bağâyâ rıħlet itdi ħubbe-i mezküreyi kalkâleden köçürüb <Şilu> nâm beldeye kötürdiler eñrafnı divâr ve binâ ile ihâta ħıldılar bu maħalde ħubbe üç yüz sene miğdârı turdığdan soñra tâl'ife-i Filistin Benî İsrâ'ile teğallüb ve teselluğ ile ħubbe-i mezküreyi yedlerinden aldılar Benî İsrâ'il ħible ħuşuşunda iki fırğa olarak bir fırğa muvağzı' ħubbeye ve bir fırğa ħubbe kiden ħarafa müteveccihen ' ibâdet ider oldılar müddet-i medide mürürından soñra şulğ ve salâğ ile ħubbeyi Filistinler elinden alub <Nuf> nâm beldeye nağl itdiler teveccühleri bi'l-ittifâğ Nuf ħarafa oldı ba' de tâlvetin eyyâm-ı salñanatında <Ken' avn⁷⁴⁷> nâm beldeye köçirdiler vağtâ ki Dâvud ' Aleyhi's-selâm Şeref-i Nübüvvet ve manşib-ı ħilâfet ile müşerref oldı ħubbe-i mezküreyi Beyt-i Muğaddese ketürüb şahratu'l-lâh üzerine vaz' ve naşb eyledi Ehl-i Tevrât ğâ'ib ve ħâzır ' ibâdetlerinde ħubbe ħarafa müteveccih oldılar Ĥazret-i Dâvud ' Aleyhi's-selâm buña bir mescid biña itmek murâd idib lakin ħibelü'l-etmâm ' azm-i kelzâr beğâ itmekin oğlı Süleyman ' Aleyhi's-selâm Mescid-i Şerifi pederiniñ vaşiyeti üzere tamam eyledi, bu mescid Ĥazret-i Musa ' Aleyhi's-selâmın vefâtından beş yüz yıl soñra idi, mescidin ħarğ ve tezyinde

⁷⁴⁶ افلسون

⁷⁴⁷ كنعون

ğâyet ihtimâm eyledi ve tabut 'ahdi, Ken'avndan ketürüb anı vaz' için Mescid-i Şerif zührında bir kubbeye binâ eyledi hâlâ câmi'-i Mescid-i Akşa bu tabutın ornu olub şahratu'l-lah ile câmi' in beyni yüz haşve yerdür, tâ'ife-i Benî İsrâ'il bu Arz-ı muqaddesede kubbeyi kıble idinüb ilâ mâ şa'-allâh⁷⁴⁸ tâ'it ve 'ibâdet itdiler, vaqıt binâ-i mescidden sikiz yüz yıl mürürında bahtü'n-naşr Beyt-i Muqaddese istilâ' idib Mescid-i Şerifi hedm ve tahrib ve Benî İsrâ'ili ta'zib ve tağrib ve kubbeye-i kıbleyi ve tabut 'ahdi ve Tevrât ve 'Aşâ-yı Musayı ihrak ve mescidin taşlarını daği bir yere

(607)

komayub iftirak eyledi ba'd-ı zamân Benî İsrâ'il yine Beyt-i Muqaddese şahib oldıkdâ Hazret-i 'Aziz 'Aleyhi's-selâm Mescid-i Şerifi tekrâr binâ idib lakin Hazret-i Süleyman 'Aleyhi's-selâm binâsından devn⁷⁴⁹ ve küçük eyledi ba'de her doske Hazret-i 'İsa 'Aleyhi's-selâm zamânında olan pâdişahdır Beyt-i Muqaddesi Hazret-i Süleymanın had ve za'î üzere ta'mir idib tazyin ve terş'inde gâyet tekelluf itdi bundın sonra Kayaşra-i Rumdan <Tıtış> nâm mülk zühür idib Benî İsrâ'ile gâlib ve umurlarına mâlik oldıkdâ şahratu'l-lah üzerinde olan mescidi ve Mescid-i Akşayı tahrib ile yerine zerve'ât zar' eyledi sonradan tâ'ife-i Rumdın Mesihî kabul idib ahkâm-ı İncil ile 'amel ve Beyt-i Muqaddesi ta'zim ile murâ'ât itdiler ise de yine ihtilâf üzere olub Beyt-i Muqaddesin binâsına ihtimâm itmediler tâ ol vakte kadar ki Kayaşra-i Rumdan Kostantin zühür idib anası <Hıyâle> nâm hatun tenaşsur itmekle zu'am Naşarî üzere Hazret-i Mesihîni maşlûb oldığı yığacı taleb için Kudüse keldi kenisede olan kasisin ve rehabin haşbe-i mezbûre falan mevzi'e ilkâ olunub has u haşak ile kömülmüştür deyü haber vermeleriyle mezbûre hâton anı kazdırub haşbeye vâsıl oldıda ol çıkarılmış mezbeleyi şahratu'l-lah üzerine tökdirib zu'am fâsidiñce Benî İsrâ'ilin kabri mesihâ itdikleri esâ'it ve ihânete mücâzât eyledi, ve Benî İsrâ'il vaktinde binâ olunan her ne kadar 'imârât ve 'ibâdât hâne var ise küllisini hedm ve tahrib eyledi ve i' tiğâdlarınca Hazret-i Mesihîni medfûn oldığı caya Kamâme nâmiyla ma'rûf bir kenise ve Mesih 'Aleyhi's-selâmın mevlidi olan mağale Beyt-i Lahmi binâ eyledi tâ'ife-i Naşarî bu iki mevzu'a ta'zim ve tercib idib Beyt-i Muqaddese ve Mescid-i Akşaya ihânet ider oldılar. Beyt-i Muqaddesin şanı ve hâli bu minvâl üzere kalub ol vakte irdi ki dîn-i mübin-i İslâm zâhir ve lâmi' oldı Hazret-i 'Ömer Raziyallahu 'Anh fetih-i Beyt-i Muqaddes için bi'z-zât sefere çıkıp nâ'il fevz u zafer oldıkdâ şahrâyı su'al idib tapub astını Naşarîniñ

(608)

ilkâ itdiki şeylerden tahtir ve üstünü toz ve tofrağdan taze iderek üzerine tarz-ı bedevî üzere bir küçük mescid binâ idüb fazl ve şânına münâsib ta'zime kıyam eyledi. Ba'de mülük-i Emeviyeden Velid ibn-i 'Abdülülk mescid-i 'umuri tağyir idib sâ'ir mesâcid-i İslâm tarzı üzere te'sis ve Mescid-i Akşayı daği ta'mir eyledi, vakte ki Hicret-i Nebeviye beş yüze bâliğ oldı vilâyet-i Şâm ve kudise tâ'ife-i Frenk müstevli olub şahra-i Muqaddese üzerine bir

⁷⁴⁸ Yazımına bak... ma+boşluk yap.

⁷⁴⁹ دون

kenise-i ‘azîme bünyād ve anı ta‘zîm ve i‘tibār ve binâsıyla iftiḥār itdiler ba‘de beş yüz seksen üç târihinde mülük-i Eyyübîyeden Sultan Şelâhaddin Frenkleri arz-ı muḳaddeseden târd ve tab‘iyyet eyleyüb Beyt-i Muḳaddesde mübenni olan Kenise-i Efrenci hedm ve taḥrîb ve Şaḥra-i Muḳaddeseyi keşf ve taḥrîr iderek üzerine elân meşhûdmız olan ḳubbe-i şerifi binâ eylemişdir.

İmdi bu beyândan netice-i kelâm ve ḳarâr-ı merâm bu oldu ki Şaḥra-ı Muḳaddes aşlı cennetden olmağla ümmet-i ḳadîm bu taşı tebcîl ve tercîb ide kelüb soñra Ḥazret-i Dâvud ‘Aleyhi’s-selâm ḳubbe-i ḳibleyi ol şaḥrâ üzerine vaż‘ ve nasb itmekle cihet-i ḳubbe Benî İsrâ’ile ḳible olmuş baḥtû’n-naşr ḳubbeyi iḥrâḳ ve i‘dâm itdikden soñra ḳubbeniñ ornu olan şaḥrâyı ḳible idinmişler. Nitekim kim Beyt-i ‘Atîk eğer semâya ref‘ olunursa Beytiñ maḥali ve maḥaliñ havası bizlere ḳible olurdu kezâlik ḳubbe-i şerif hedm ve i‘dâm olındıktan soñra ḳubbeniñ mevzi‘ i olan Şaḥratu’l-lah ehl-i Tevrâta ḳible olub ḳalmışdır. Ḳubbe ḳoyulmasdan evvel Şaḥra-i mezkûreniñ ḳible ittiḥād olındığı şerâyi‘-i sâbıḳıñ hiç birinde ma‘lûm degilse de, Beyt-i Şerifiñ eyyâm-ı câhiliyyetde ḥürmetine ḥelal kelmediki gibi ḳadîmeden bu taşıñ daḫi ta‘zîm ve tekrîmine noḳsan t̄arı olmayub az müddet Naşaranıñ taḥḳîri daḫi Yahudileriñ yüzini bu taşdan döndirmemişdir ya‘ni Yahudileriñ iḳbâl ve teveccühine mâni‘ olmamışdır. Eh

İşhād Efendiniñ naḳli uşûl-i tevâriḥiñ ḥaberine muvâfiḳ tüşdikden uşûliñ tercemesi işhâdiñ naḳl ve taḥrîri ile ma‘an taḥrîr eyledi,

(609)

ama serdâbiñ aşlını şordığımda hevasçaḳ vaḳitde ḥaḫır-cem‘lik ile ‘ibâdet itmek için şalkunlık için yaşalmış diyüb cevâb virdise de uşûl-i tevâriḥiñ taḥḳîki başḳa tarzda olub tafşîlini isteyen o kitâba baḳsun.

Ba‘dâz⁷⁵⁰-ı cum‘a Ḥazret-i Meryem ‘Aleyhi’s-selâma ziyâret itdik ḳabri yer astunda baskıç ile tüşer üstünde künbez ve ḳubbe yoḳ, işükiñ iki tarafında iki ruhban turmuş bunlar Freñdir didiler tilleri ‘Arabî ‘Arapça tekellüm iderler bizleri başlab çıraḳ ile Ḳabr-i Meryeme ketürdi de İkrâ’ Süre-i Meryem didi ise de Süre-i İḫlâsıñı oḳudım Du‘â-i Fâtiḫa ḳılıb çıḳdık, Ḥazret-i Meryemiñ şüretini kemâl-i ziynet ile bir piyâle yâ şeçük içine ḳoymuşlar. Andan toḫrı Ṭur Zeytâye çıḳdık taḫiñ iñ tepesinde Ḥazret-i Selmân-ı Fâris Rażiyallahu ‘Anh ve Ḥazret-i ‘Azir ‘Aleyhi’s-selâm ve Ḥazret-i ‘İsa ‘Aleyhi’s-selâmıñ asmâne-i ‘urûc maḥali ve Ḥazret-i Musa ‘Aleyhi’s-selâmıñ ilḳâ ‘aşa taşı ve ‘Azeriñ ḳabri bunlar cümlesi biri birine yaḳındır <‘Azer> Ḥazret-i İsa ‘Aleyhi’s-selâmıñ ihyâ itdiki zâtdır. Ba‘de Râbi‘a-i ‘Adeviyye vesâ’ir vesâ’ir ‘azizleri ziyâret itdik, Cebel-i Zeytâdan Lût Köli körinür Ḥazret-i Musa ‘Aleyhi’s-selâmıñ ḳabri bu köle ḳarib olub baruş kelüşü bir künlik yoldır senede bir def‘a İslâm ve Yahudi ana varıb büyük cem‘iyyet olur didiler. Ḥazret-i Musa ‘Aleyhi’s-selâmıñ Şamda olan ziyâreti ḥaber ve aḫd gibi ḡayr-i meşhûr olub tevâtüren ma‘rûf türbesi budur didiler.

⁷⁵⁰ بعداز

Şenbe kün Hâzret-i Dâvud ‘Aleyhi’s-selâm ve Hâzret-i ‘Ukâşe ve Hâzret-i Kımar Baba ve qarınında⁷⁵¹ yine dört ‘âdet şâhabe kabri var cümlesine ziyâret itdik.

Tevârîh-i Hamse 39

(610)

HAZRET-İ HALİLÜ’R-RAHMAN

Toğuzıncı Şa‘bân-ı şerif 21inci Dikabr yekşenbe kün tün yarısından soñra fayton ile Hâzret-i Halilü’r-rahman ‘Ali nebıyyına ve ‘aleyhü’s-şalavat ve’s-selâma ktdik namaz fecri orta yolda öteb vaqt-i eşrafda kaşaba-i Halile yetdik, büyük câmi‘ içinde Hâzret-i İbrâhim ve Hâzret-i İshâk ve Hâzret-i Ya‘qub ve Hâzret-i Yusuf ‘aleyhimü’s-selâm vesâire ana ve Hâzret-i İshâkıñ ve Hâzret-i Ya‘qubıñ zevceleri cem‘ yetti ‘aded türbe bir câmi‘ de ziyâret kıldı teğabbel Allah.

Hâzret-i Halilü’r-rahman makberesi yer astunda olub yuğaruda yapuqlı turan kubbe kabriñ berâberinde olan kubbedur. Üstinde bir tişük var her kim ismini yazıb hağ taşlamağ ‘âdetleri iken şefâ‘at taleb iderler astunda qandil körindi, Halilü’r-rahmandan kaytdıkdâ Hâzret-i Yunus ‘aleyhi’s-selâmı yolda ziyâret kılib andan Beyt-i Lahme keldik işükde iki keşiş <pup> turmuşlar bizlere ‘Arabî tekellüm idib <Te‘âl yâ haccâc zer entüm misâfir teğabbel Allah ziyâretküm> didiler. Bu Beyt-i Lahm Hâzret-i ‘İsâ ‘Aleyhi’s-selâmıñ vücûda keldiki mevzi‘ dür büyük bir kenise içinde başkaç ile tüşdik bir küçük caynı tabağ kibi kümüş ile haşieleb qoymuş etrafına kız hâton avaz ile na‘at oğurlar. Beyt-i Lahmıñ qaryesi büyük degilsede bazarları yahşigine körindi şedef-i tesbih ve enva‘ taş eşyalar mevcüddur İslâm ve Naşarî züvvârları tesbih tebrikâtlarını bu caydın alurlar iken, andan Hâzret-i Yusuf ‘Aleyhi’s-selâmıñ anası rahleye ziyâret idib Namaz-ı ‘Aşrı evvel cayda otadık Namaz-ı Şâmda Qudüs-i Şerife qaytub yetdik, Qudüs-i Şerifden Beyt-i Lahm Qaryesi bir taş ya‘ni yeti sikiz çakrım olur Halilü’r-Rahman otuz beş kırk çakrım tahmin kılnur.

(611)

Bu arz-ı Muğaddesede olan Yahudi ve Naşarî küllisi zebân-ı ‘Arab ile söyleyüb biri biriyle e’s-selâmu ‘aleyküm ve ‘aleykümü’s-selâm diye taşıyye kılışurlar başlarında küçük ağ destâr muylabları alınmış, Halilü’r-Rahmâna vardığımızda bir cimâ‘a işük aldında turmuşlar iken içinde ağ selesi muy-ı sefidleri körindikde anlara selâm virmiş idim Delil Efendi didiki bunlar Naşarîdir. Niçük Müslüman kıyâfetinde didim, ‘âdetleri böyledür zî Halil diye i‘tikâd iderler selam virirler selam alurlar didi.

Qudüs-i Şerifde sikiz kün turub on ikinci Şa‘bân 23inci Dikabr Çeharşenbe küni çıkıb uşbu kün Yafaya keldik Hâdoy Papurına oturdık Yafa yolında bir heydâb eygün⁷⁵² şalğanlar körindi ve bizim bu tarafın yaz kuşlarından k⁷⁵³ alangaç kuşu köze tüşdi, irtesi pençşenbe kün tulu‘e’s-

⁷⁵¹ قرينده

⁷⁵² ايگون

⁷⁵³ Fe ile yazılmış olabilir.

şems ile Purıt Se‘id beldesine keldik bu ortada yarı tavlükden artuğrak yürildü, andan vaqt-i zuhürda conab Reşid Kal‘ası berâberinden ve hıftın ve katında Dimyağ Kal‘ası berâberinden ötdik ot körinüb kaldı irtesi cum‘a kün 13inçi Şa‘bân idi vaqt-i işraqda <İskenderiye> Limanına kelüb toktadıq, Purıt Se‘id ile İskenderiye arasında yine yarım tavlükden artuğrak yürildü şehre çıkıb bayram bazarında Helvaçı Cāmi‘i qurbında Buḥārī Ḥanna Ḥoqandī Maḥmud Efendiye tüşdik bu zātın aşıl ismi ‘İnâyetü’l-lah laqabı Topalañ imiş Ḥudayar Ḥan vaqtinde yüz başı rütbesinde ḥanniñ i‘tibārlı ḥādimlerinden idim bir sebep ile kirdâb-ı felek buraya iteledi didi saqalı qara ḥareketi ḥafif ya‘ni yürüş turuşı çağan ise de yaşı seksenden tecävüz itdikini söyledi.

O kün namaz-ı cum‘anı Ebu’l-‘Abbās Mersinī Cāmi‘inde otab ba‘de şāḥib-i qaşide-i berde⁷⁵⁴ İmām-ı Buşrī Ḥazretlerine ve Ḥazret-i Mu‘ārib vesā‘ir ‘azizleri ziyārete keldik, uşbu kiçe Leyle-i Ber‘at idi namaz-ı ‘işāyi Ḥelvacı Cāmi‘inde otab bir az va‘az işitdikden soñra imam Buşrī

(612)

Cāmi‘inde du‘ā-i Fatihāda bulundıq zikrine yetüşalmadıq, irtesi şenbe kün diñiz yaqasında Penapart Tağı dirler Freñ istilāsı eyyāmında tofrağdan yaşamış üstinde sur ya‘ni qurğan top tobhāne ve İslām ‘askeri var namaz-ı zuhürnı ānda otadıq ba‘de büyük caddeye keldik bazarıñ ortasında Meḥmed ‘Ali Paşanıñ pamutnıkı çuyundan ağ üstünde qoymış, o cayda iliklerin tramvay ile şehriñ iñ çiti mal şoyulan yere qadar varıb kaytdıq vardığımız yer altı yeti çakrım belki ziyāde olur, İskenderiye şuy-ı Nil-i mübārekden bir şa‘be ḥarık ile ayrılıb kelüb diñize tökülür, bu belde iki kün turub yevm-i yekşenbe 16ınçı Şa‘ban 28inçi Dikabr irte birlen şimendöfere oturub namaz-ı zuhürdan soñra

BELDE-İ MIŞIR DĀRÜ’N-NAŞR

Mışır Qāhireye keldik cāmi‘i Ḥüsniñ⁷⁵⁵ civārında bir loqandaya tüşdik Skenderiyeden⁷⁵⁶ Mışıra tevakkufından başqa beş yarım sa‘at yol yürildü mesāfesi üç yüz çakrım olur. Ortada olan qaşabalarıñ her birinde ziyāretler var iken hiç birine kirib bulmadı bu qaşabaların iñ ketesi Tañtana, yāḥud Tañta isminde olub Seyyid Aḥmed Bedevī Ḥazretleriniñ türbesi bundadır şeyḫleri vağona kelüb nezr nuzur aldılar.

Mışırda ibtidā Ḥazret-i Ḥüseyn cāmi‘inde namaz-ı ‘aşrı edā itdik cāmi‘niñ içinde Ḥazret-i Ḥüseyn Rażiyallahu ‘Anhıñ başı var diyorlar, şalavatdan soñra ādemlar anıñ ḥizāsında turub du‘ā-ı Fātiḥa kılıb öterler Ḥazret-i Ḥüseyniñ başı diyüb Şam-ı Şerifde ziyāret idildiki yazılmışdı bunda daḫi ziyāret itdik, zāt-ı müşārün ileyhniñ şehādeti Kerbelada olub re’s-i mübārekleri Şamda Yezidin ḥuzūrına vardığı tevāriḫlerde mersum tevātüren meşḥūr iken Şamdan ikinçi caya naql olındığı ve ne vaqıtde Mışıra keldiki aḥdiñ ma‘lūmı olmadı, elān bu

⁷⁵⁴ برده

⁷⁵⁵ حسنين

⁷⁵⁶ Elifsiz yazılmış

(613)

Çadarça hâtırâ hatır ider ki, ‘ubeydiye buña mülük-ı Fâtımiyyün daği diyorlar iki yüz yıl Mışırda pâdişah ve Şam ve Haleb vesâ’ir bilâdlara daği mâlik idiler kendilerini sâdâtdan şayub nisbetni Hâzret-i Fâtıma Razıyallahu ‘Anhâya çıkarub âl-i resul idda’âsında olmağla babası Hâzret-i Hüseyinniñ re’s-i mübâreki öz pây-ı tahtında olmağ münâsib körilüb Mışıra naql itmek zandan ba’îd degildir, bu şüretde Câmî’-i Emevîde ziyâret idilen cay re’s-i mübârekiñ evvelgi ornu olub rasiñ⁷⁵⁷ ‘aynı Mışırda olmuş olur ve Allahu a’lem, irtesi kün Çazanlı Şâkir Efendi diyen talebeyi isteb tabub o zâtta başçı olarak ibtidâ Hâzret-i Şâfi’i ve Ebu’l-leys vesâ’ir ziyâretleri tamam itdikden soñra Mehmed ‘Ali Paşa Câmî’ine vardık civârında Hâzret-i Yusuf ‘Aleyhi’s-selâmin zindânı olan çah var didiler lakin köremedik, câmî’i mezbûr gâyet güzel binâ idilüb cebel-i muqattabiñ itekde bülendlik bir caya oturmuş buña çıkdıkda yeñi Mışır ya’ni Kâhire ve iski Mışır ornu ve Ehram Kulesi Kufede kibi körinür. Hayf ki câmî’iñ etrâfına İngiliz ‘askeri caykir olub surınıñ üstini toğ ve zenbûrek ile tolturmışlar, ba’de Câmî’-i Ezhere vardık gâyet ağ ve ahsen ve berrâğ ma’nasında olub bizler vardığımız vaqıtde içini tazartub sübirüb⁷⁵⁸ ağırtmağ şadedinde ikenler bu sebebden ka⁷⁵⁹ demleb tul ‘arzını had ve mi’yârını bilib bulmadı lakin tahmîni Bursada Câmî’-i Kebir kadar belki ziyâde olur zan itdim şahni vâsi’ her cayda illiden yüzden oturan talebeler körindi ekşeri hâfız-ı Kelâmu’l-lahdur didiler, işük aldında mağbereler var iken her birine Qurân oğub du’â-i Fâtiha kılını lakin kimleriñ kabri idikni şoramaya bilmeye fırsat olmadı zirâ irtesi kün soysadan papur yürer bu papurdan kalsa yine on beş kün tevağkuf kılınur didiler mâh-ı şerifi Medine-i Münevverede ötkermek arzusuyla bu papurdan kalmamağ münâsib körildü, uşbu düşünbe kün 29ınçı Dikabr namaz-ı Şama yağın

(614)

Şimendöfere oturub kiçesi yürürük⁷⁶⁰ sehşenbe küni vaqt-i iştibâk ya’ni tañ alâ çarağusu ile Süveyş beldesine kelüb tüşdik bu şehirde fağat yol levâzımımızı hağırlab konsol hâneye varub pasportlarmızı imzâdan gayrı hiç bir çarafa yürelmeyüb hiç bir cay körelmeyüb toğrı kelüb papura mindik, kabil gürüb’ş-şemsde papur hareket idib kemâl iki tâvlıkde vaqt-i şam idi.

YANBU’U’L-BAHR BELDESİ

Yanbuğa kelüb çıkdık bu kün 1315nçi hicriyye Şa’bânıñ 25nçi pecşenbe küni olub 1898nçi milâdiyenin başı İnçi Ganvar idi, Yanbu’nuñ kıblesi hağt-ı istivâ-i şarqisinden bir az cenûba meylân körindü bizim bu yerimize kıyas idilse kaç kün çığışı ya’ni Urağçar Tağı tümşüğine toğrı kelür kütub yuldızı şol kulakda turur Mışır kıblesi daği buña muğarin idi, Yanbu’da iki kün turub üçünçi şenbe küni sa’at beşde çıkıb namaz-ı zuhrı deve üstinde otadık, on beş sa’at

⁷⁵⁷ راسك

⁷⁵⁸ سيروب

⁷⁵⁹ Dal harfi sonradan kalem ile yapılmış. Altındaki harf muhtemelen vav.

⁷⁶⁰ Yürdik olması daha olası. يوررك

yol yürüb tünde be'ir⁷⁶¹ se'ide kelüb beş sa'at mikdârı tevekkûf kılındı, irte namazını okudıktan sonra yigirmi bir sa'at yol yürüb <cedide> menziline kelüb kondıktan andan namaz-ı zuhr-ı qabilinde köçüb beş sa'atde be'ir 'Abbasa yetüb tüşdik burada bedeviler yolümüzü tuşub⁷⁶² dört kün yatub qaldıq ahîri dört yüz riyal cayuşub virüb cum'a kün bu caydın conadık, buradan üç yol ayrılır iken, biri tarîk-i sultâniye şâni tarîk-i fer'î şâliş tarîk-i şarkî dinilür, be'ir 'abbâsdan on dört sa'atde şühedâ menziline keldik andan irte namazını otab şenbe kün vaqt-i bâmâd⁷⁶³ ile köçüb vaqt-i 'işâda

(615)

MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Belde-i mübareke olan Medine-i Münevvereye kelüb kirdik şerefhâ Allahu ilâ yevme'l-kiyâmete âmin şühedâ menzili ile bu ortada on altı sa'at yol yürüdük onuncu Ganvar idi uşbu kün hilâl-i Ramazan işbat kılınub haremde hatm-i şerife başlandı, irtesi yekşenbe kün farz-ı rûze bulındı on birinci Ganvarda Yanbu' ile Medine arası dört menzil ya'ni beş istansa olub sa'at hesâbı ile Sirable yetmiş sa'atlık yoldır deve yürüşü tefâvüt üzeredür, ba'zan dört çakırım ekşer üç çakırımdan ziyâde yürülmez bu tahmîn ile iki yüz varset zan olunur, ama Türkleriñ bir sa'at yol didikleri bir taş mesâfeden 'ibâretidir her Müsliman ki dilinde muhabbet-i Resu'l-lullah ola bu buq'a-i mübarekeyi körmeke müştâkdır, bu keminelere ki bir yıl tamam sefer meşakkati ile intizârmız kün be-kün izdiyâd olarak arzu ve iştiyâkımız bir mertebeye varmış idi ki ol teberrük cayı körüb de olsa armansız olurdu diyüb köñülde kiçirdi, (külli-i şey'in mevku'f ilâ sa'ate) zamân-ı ziyâretimiz bu küne muqadder imiş Elhamdülillah kelüb yetdik, keldikimiz ile bir ferağ ve sürür hâşıl oldu ki zirâ cay-ı mu'atâr ve cay-ı müferreh cay-ı necât ve cay-ı felâh budur bunâ 'ilâve mâh-ı şerif kibi bir mübarek ayda keldikimiz ve efzâl-i 'ibâdet olan rûze⁷⁶⁴ bu caya dâhil olduğumuz ve Mescid-i Nebevî ve Ravza-i Muṭahharada hatm-i şerifi kördikimiz ve ferzendemize selâmet körişüb hatmine kirdikimiz vesâ'ir kârî ve hâfızları körüb anlardan hâz ve behre aldığımız ve bir cem'iyet-i 'uzmâ ki Ravzaniñ bir cânibine qararsın Allah-u Ekber ve bir cayda Semî'ü'l-lâh-i limen hamideh ve bir cayda elhamdülillahi Rabbü'l-'âlemîn ve bir tarafda Esselâm-ı 'Aleyküm ve Raḥmetullâhi avazlarını işidib böyle şavt ve şadâ ve tekbîr ve zikr-i Hüdâ ile kulaqlar memlû köñüller memnûn olub 'umremiz içinde bu kibi bir zikr Hâkḫ ve 'ibâdet muṭlaq

(616)

Ve böyle temâşâ-i Ahşen ve 'âdet müsteşsen körilmedikten anadan yeñi toğmuş kibi hayran olarak dünyaya yeñi kelmiş kibi ebsem⁷⁶⁵ turduq İslâmiyet böyle imiş rahat ve istirahat bunda imiş diyüb bildik, zirâ memleketimizden çıkdıktan sonra ne yere keldik ise ve qaysı şehre

⁷⁶¹ بئر

⁷⁶² توصوب

⁷⁶³ بامداد

⁷⁶⁴ Aslında olan روزیه... Kalemle düzeltilen روزیه

⁷⁶⁵ ابسم

bardık ise kimsiz nerden kelürsüz nereye varırsız pasportıñız var mı ma‘lüm kıldıñız mı kıılurğa kerek öyledür böyledür ki teşvîşden h̄ ālî degil idik bu belde-i mübâreke de sorak ve teftîş ve böyle avvâre körilmeyüb güyâ ki cennetden bir numüne idi ki zâhir oldı, bu kelâm h̄atıra huṭur ider iken, medrese-i Beşir ‘ Ağa müderrisi Hoca ‘ Arif Efendi infākâ yoldaş hoca işân h̄anesinde toğrı kelüb ešnâ-i müşâhebede didi ki: <h̄ālâ şeyhü’l-ḥaram didikimiz zât zâhirde güzel âdem kibi körinür lakin yaḥşi âdem degildir özü yaḥşi olmasa da sözi yaḥşidür ‘aceb müvâzenesi var, dir ki kanaldan ya‘ni Süveys kenavından ‘arğı yer dünya mişâlinde, kanaldan Yanbu‘a kadar berzaḥdur Yanbu‘a çıkdıñ şırât köpri başına keldiñ deveye bindinek⁷⁶⁶ zebâniler eline kirib şırât yürdiñ kaçan Medine-i Münevvereye keldiñ şıratı kiçib cennete dâhil oldıñ diyor dünya ve ahîret ve berzaḥı bu tarzda teşmîl idib kösterir gâyet toğrı taşavvufdur> didi, eh.

Nezdinde bu söz kâne köñlimdekini bilüb beyân kıldı demek oldı, haremde otuzdan ziyâdeçe cayda h̄atm var idi terâviḥ okuyanlar daḥi bulunur, Mâlîki yigirmi beşinçi kiçede, Şâfi yigirmi altınçı Hanefî yigirmi altınçı⁷⁶⁷ kiçede h̄atimlerini tamam itmek ‘âdetleri olub mevâcede du‘â-i Fâtihâ kılinur kâri⁷⁶⁸lere hükümetden serpâ-i en‘âm idilür, bu kemine daḥi sûtün-ı mağfiret tobında ahîr devede h̄atm başlab 27nçi kiçede tamamı ile teşekkür itdim, Tekabbel Allahu ‘innâ ve ‘an cemî‘ü’l- müslimîn Âmin.

Altı sa‘atde h̄atm iden ‘ Ömer Zâhid Efendiniñ h̄atminde daḥi bulundık sür‘at-ı talâkat celli⁷⁶⁹ kıra‘at tecvîd ve kıa‘ide ile edâda meşhûr

(617)

zât olub yigirmi tokuzunçı kiçede okumaḥ ‘âdetleri iken, altı sa‘atde tamam itdiyar Medine-i Münevvere menzil-i şühedâdan yarım yola keldikde körinmeye başlıyor bunda kuvveti var âdem bu belde-i mübâreke körendikden piyâde yürimek kuvveti yetmez ise şehriñ yakınında deveden tüşüb şehre piyâde kirmek âdabdandır, kaçan ki köziñ mescid-i şerife tüşe bu du‘âyı okuyasın: (Allahümme hezâ harem Resûlullahi Şallallahu ‘Aleyh Vesellem fece‘alehu lî veķâyete mine’n-nâr ve aminen mine’l-‘azâb ve sū’e’l-ḥesâb) kabır-i şerifi ziyâret ider oldıḥda ğusl ve ṭaharet idesin bâb-ı raḥmetden duḥûl idib köziñ Ravza-i Muṭahharaya tüşe bu du‘âyı okuyasın: (Bismillah ve ‘ala millete Resûlullah Rabb edḥılñi medḥel-i şıdk ve eḥricni maḥrec-i şıdk ve ec‘al li men ledunk sultânen neşirâ) ba‘de kemâl ta‘zîm ile müvâceheye kelüb üç dört zirâ miḥdârı yerde turub ḳoluñnı kavşırıp: (Esselâm ‘Aleyke yâ Nebiyyu’l-lah Esselâm ‘Aleyke yâ Ḥayratu’l-lah men ḥalaķa Esselâm ‘Aleyke yâ Seyyidü’l-enbiyâ’ ve’l-murselin Esselâm ‘Aleyke yâ Ḥayru’l-ḥalâyıķ-i ecma‘in Esselâm ‘Aleyke yâ kıa‘id ğırrü’l-mücemmiline⁷⁷⁰ Esselâm ‘Aleyke ve ‘ala ehl-i beytike’ṭ-ṭâhirine Esselâmu ‘Aleyke ve ‘ala ezvâcike’ṭ-ṭâhirât ümmihâtü’l-mü’minine Esselâm ‘Aleyke ve ‘ala aleke ve aşḥâbike ecma‘in Esselâm ‘Aleyke eyyühe’n-nebiy ve raḥmetullah ve berekâtuh cezâku’l-lah ‘innâ Resûlu’l-lah efzâl mâ cezi nebiyyen ve resulen ‘an ümmetihu ve şalli ‘aleyke küllimâ zıkrıke’z-zâkirün ve

⁷⁶⁶ بندك

⁷⁶⁷ Kalemle üstüne çizgi çekilip sol boşluğa yetinçi yazılmış.

⁷⁶⁸ قارى

⁷⁶⁹ جلى

⁷⁷⁰ Sağ boşluğa bu kelime yerine الْمُحَلِّينَ kelimesinin geleceği yazılı.

gafil ‘an zikrike’l-gâfilüne ve şalli ‘aleyke fi’l-evvelin ve’l-aħirin efzal ve ekmel ve eṭib mā şalli eħad min ħalkahu ecma‘in kemā estenķaztinā bike mine’z-zālete ve naşrinā bike mine’l-‘imāyete ve hedānā bike mine’c-cehālete ve eşhedu en lā ilāhe illallah ve eşhedu enne Muħammeden ‘abduhu ve resūluhu ve eminhu ve ħayretehu min ħalkah ve eşhedu yā rasūlallāhe inneke ķad belekatū’r-risālete ve ediyyetū’l-emānete ve naşşahati’l-ümmete ve keşşefetū’l-gamme ve cāhedete fi’l-lahi ħaķķı cehādehu ve ‘abbedete rabbuke ħattā ye’tike’l-yakīn ve naħnu ve fedeke yā resūlallāhe ve ezyāfeke ci’nā ila cenābike’l-kerim min bilādi şāsi‘ate ve emmā kūn ba‘idete naķşade bizzālike ķazā’ ħaķķıke ‘aleynā

(618)

ve’n-nazare ila mü’eşşeruke ve’t-teyemmün bi-ziyāretike ve’t-teberrüke bi’s-selām ‘aleyke ve’l-istişfā‘ bike ila rabbınā ‘izzı ve celle fāne ħaṭyānā ķad ķaşşamet zühürenā ve evzārenā ķad eşķalet kevehlinā ve ente şefı‘ü’l-muşı‘)

Ve ķad ķāla’l-lahu te‘āla: (Velevennehum ez zūlmvā enfusehum cā’uke festağfir (va’l-) ⁷⁷¹lahe ve estağfir lehmü’r-resul levede va’l-lahu tevvāben raħimen ve ķad ce’tuke yā resūlallāhe zālīmın enfusenā müstağfirin lizenevinā faşfa’lenā ilā rabbınā vese’luhu en yemitenā ‘ala sūnnetike ve yaşşerenā fi zumretike ve yuşķınā beke’sike ve yerzūknā min merre efķitike fi’l-firdevsü’l-a‘la ma‘e’z-zıne en‘amu’l-lahe ‘aleyhim mine’n-nebiyyin ve’s-şādıķın ve’s-şühedā’ ve’s-şālihın ve ħüsni ula’ike refıķan yā resūlallāhe e’s-şefā‘ate) üç mertebe (Allahümme şalli ‘ala Muħammedin ve ‘ala āl-i Muħammed nihāyete mā yenbağı en ye’melihu’l-emmaelün Allahümme şalli ‘ala Muħammed ‘abduke ve resūlike’n-nebiyyü’l-ümmı ve ‘ala ālihi ve ezvācihi ve zürriyātihi kemā şalleyte ‘alā İbrāhıme inneke ħamidun mecid) eğer resūlallāħa emānet selām itmiş var ise (E’s-selāmu ‘aleyke min falān ibn-i falān yā rasūlallāh) diye, yāħud: (Yusallimu ‘aleyke yā resūlallāh falān ibn-i falān) andan bir zıra‘ tobanrak turub Ĥazret-i Ebu Bekirü’s-Şıddıķ Rażiyallahu ‘Anhaya selam vire: (E’s-selāmu ‘Aleyke yā ħalıfeti Resūlallāh ve şāni işneyn fi’l-gār) diye andan bir zıra‘ tobanrak turub ‘Ömerü’l-Fārūķ Rażiyallahu ‘Anha selām vire: (E’s-selāmu ‘Aleyke yā emırü’l-mü’minin e’izzu’l-lahi bike e’l-İslām) ba‘de bir zıra‘ ķahķarı çıķılıb (E’s-selāmu ‘Āleykümā yā zacı‘i resūlallāhi şallallahu ‘aleyhi ve sellemu’l-mu‘āvinin lehu fi’d-dın) diyüb kendi üçün ve mü’minin ve mü’mināt üçün du‘ā ve niyāz eyleye, ba‘de ķabr-i sa‘adet ile minber-i şerif mā beyninde iki rek‘at namaz kıla bu ni‘met-i ‘uzmā muķābiline Ĥüdāya ħamd ve şenā ide: (Velevennehum ez zūlmvā enfusehum) āyetni tevvāben raħimāya ķadar oķuya, andan Ravza-i Muṭaħharanını aldında Ĥazret-i Fāṭımātü’z-zehra Rażiyallahu ‘Anhā ķabri berāberine varıb ādab ile selām vire ve şefā‘at taleb eyleye, Delil Efendiler tertibi ile kösterüb maħal maħal du‘āsını oķur bilmeyenler Delil Efendiye tab‘iyyet itmek kerek, andan cennet-i baķı‘aya

(619)

⁷⁷¹ Kalemle sonradan eklenmiş vav+elif

varıb ziyâret idilür baķî' de olan ziyâretler ma' rûf ve meşhûrdur kul muhtâr Hâzret-i 'Abbâsdan başlamak efzaldûür dimişler, ve şöñra medfûn olanlardan Gâzi Şâmil Efendi ve bizim memleket muhâcirlerinden Dimlâ ' Abdü'l-ħaķ Efendiniñ vâlidî Molla ' İmâdeddin merhûm ve ba' zı hacılar ziyâreti var Raħima'l-lah, baķî' ada medķûn olanlar üçün uluğ beşâretler olub anıñ beyânını bu kitâbçemiz taħammül idemez, o cayda defn olmağa iştiyaķ ve arzu ile dâyim du' â kılmaķ kerek.

Siyerlerde yazılan zamân-ı sa' âdetde kazılan hendek ne urında olduğı bilinmedi eşeri kalmamış şehriñ etrafında taşdan surı var, surıñ ibtidâsı 368 târiħinde binâ idilüb taħribinden şöñra 558de Nureddin Şehid tarafından yine ta' mir idilmiş, ba' de yıkılmış yerlerini Mısır şulţanlarından, Melik Şelâhaddin Şâlih bin Nâşır Muħammed tecdid eylemiş, surıñ dört darvâzesi var, beri bâb-ı Baki' buña bâb-ı cebhe daħi diyorlar, şânî bâb-ı Mısrî, şâliş bâb-ı Şâmî râbi' bâb-ı kible buña bâb-ı ' anberî daħi diyorlar, mezheb-i Nâciye bu surıñ içinde olub, Neħlevî diyen yezidî bir bed mezheb surıñ taşrasındadır, bu neħlevî tâ' ifesi bir ħurma dıraħtı tobından toplan laķayt uğlan iken Yezidiñ eyyâmında buña ħazineden ma' âş virilüb terbiye idildikten aña mensûb olaraq Yezidiye nâmiyla Yezid mezhebinde kalmış imiş, bunlarıñ nezdinde nikaħ-ı mut' a ve nikaħ-ı muvaķķat câ' iz olub bununçün bed mezhebiñ ħacı ve zâ' ireleri bunlara tüşerler mut' a ile temettu' ve muvaķķat ile tekif ider diyorlar, Medinede ħavar⁷⁷² ve zelil bir kavimdür ħurma kergez⁷⁷³ miyorlar ağız naķil bu olub, ama merrâtü'l-ħarameyn nâm kitâb-ı laţifde böyle beyân idilmiş ki: <Yezid la' in tarafından Medine-i Münevvereniñ zabt ve istilâsı niyet-i seyyi' esiyle könderilmiş olan ' asâkir la' nes mü' esser ol belde-i mes' üde ahâli kirâmıñ emvâl ve eşyası ġâret ve ħâatunlarıñ elmâs pâre-i nâmuslarını şikest itdikten şöñra Şâm tarafına ketmiş

(620)

Oldıkları ma' lumdur, işte o zamân zulmet-i nişânda Şâmilerin istibâħa itmiş oldukları ħâatunlardan ħâmile kalanlar tefrid ve bu kadınlarıñ dünyâya ketürdikleri <veled-i zinâ> lar Medine civârında kâ' in bağçelerde bağçevanlık işlerine taħyid idilmiş idi Niħâvele kabilesi ol vaķit bağçevanlığa ayrılmış olan piçleriñ evlâd ve aħfâdından ħuşûle kelmiş ve binâ-i ' aleyh kabile-i merķûme efrâdına, Niħâvele ıtlâķ idilmiştir, ol vaķitden berü Medine-i Münevvere ahâlisi bu kabile efrâdıyla kız alub virmekden ictinâb idib ħatta kendiler iħtilâţ bile itmezler, bunlar ' ale'l- ' umüm râfiziiye'l-mezheb olduklarından kerek irkeklerinde ve kerek ħâatunlarında <Ebû Bekir ' Ömer ' Oşman ' Â' işe nâmında bir şahış bulunmaķ iħtimâli yokdır> bu kabileyeye mensûb olan Şam yâdıklararı dâ' imâ hem mezhepleri olan Molla Ĥedde-i Züvvâr ile iħtilâţ iderler. Ve mut' a tarîķiyle ya' ni müddet-i mu' ayyen ile tezvîc itmek şüretiyle biri biriniñ kızlarını ħarılarını alub virirler zamânımızda <müdevven> ıtlâķ olınan Niħâvele familyasından ya' ni Şâmiler tarafından istibâħa olınan kadınlarıñ toğurdıkları piçleriñ cinsinden bir ferd kalmamış ise de Molla Ĥedde ile iħtilâţ itdikleri ve mut' a tarîķiyle yekdigeriñ kızını ħarısını almaķda bulundıkları cihetle ' adedleri ħaylüce artmışdır. Şimdi zıkr olınan bağçelerde ve ħuz ta' bir olınan yer oţalarında sâkin Niħâvelelileriñ efrâdı ' aded cihetinden on iki biñe bâliğ ola bilür Medine-i Münevvereye vârid olan züvvârıñ içinde ne

⁷⁷² خوار

⁷⁷³ كرگز

qadar mlehhid ve rfizi bulunur ise ‘ale’l-‘umm Niavele Medine hricinde vki’ baqçelerle <hou’n-niavele> dinilen maallelerde iskn ve iamet iderler bin-i ‘aliyye Medine-i Mnevverede ehr-i muaddesi dhiline Niavele cinsinden hi bir a bulunmaz <eh kelm merre’t’l-hameyn>

Medineden yarım fersa mdarı yerde Mescid-i Qb Qryesi var Cenb-ı Resl-i Ekremni devesi qkdiki mevzi‘ ve Hzret-i Ftima Rai

(621)

ya’l-lahu ‘Anhni dekirmen taı ve be’ir htim o caydadur. Ve Medineni iml-i arbisinde Mescid-i Erba‘a ve Ehad Taqı civrında Hzret-i Hmza Raiya’l-lahu ‘Anhi ziyretkhı var iki cayda defn kılınm evvelgi caydan seyl qkardıqı oında ikinci caya kqirb bu caya byk cmi‘ bin kılınmlar evvelgi ornunda knbez var. Ehad Taqı iinde Hzret-i Resl-i Ekrem’in Ehad Gzasında oturduqı tada mbrek balarını ornu ziyret idilr. Medine ile Ehad arası bir fersa olur bu ortalar hrmalq baqçelikdr. Ve dai Mescid-i Qbleteynde bir kiik qrye var erafında qy uv ile oqarılıb igen almlar bu‘ dy pimeke yaqın olm vardqmz on toqzıncı Febral idi. Medine-i Mnevverede i air ziyretimiz M’ide Ziyreti oldu. Buni alı Cenb-ı Resl-i Ekrem allallahu ‘Aleyh Vesellem Hzretleri bir kn bu cayda ahb ile oturmlar iken Hzret-i ‘sa ‘Aleyhi’s-selm havriynı M’idede ziyfet itdiki kelm ortaya tb Y Reslallah bizleri de yle bir ziyfet iderseiz didiklerinde Resl-i Hd du‘ idib amandan nan ve bal nzil olm ubu ta stnde tenvl kılınmlar ki kse gibi qkr talardur.

Bu beled-i hayru’l-enmda kmil kırq be kn muqm olub on beinci evval 24inci Febralde qkb be’ir-i ‘arsa kelb qndk irtesi kn Be’ir-i ‘Aliyye keldik bunda bir kiik qrye var z’l-hlife dirler medenilerin meyqtı budur. Bir nie demler burada irma dhil oldılar ama bizler Msr tarafından kelmiler diye irma kirmedik be kn yol yrb yine Yanbu‘a keldik. Burada refkamz Hacı Ramaan Efendi bir az keyifsizlenb bu sebebden Yanbu‘da yigirmi be kn yatub qldk Takend yoldaımız bu yerde bizlerden ayrıldı. Ol hasta olduqda bir ay Varavada toqtab ani hatırası n bir sene hacdan qalm idik bir yıl tamam hicrn derdini tartm idik az kn teveqqfa

(622)

Taamml idemeyb ayrıldı bi-veflq itdi bulund ketdi Hacı Ramaan Efendi ile nie def‘a ayrılır olduqda yaqınladırm idim. Bu def‘a artuq bir ey dimedim hastalkından ni qadar hidmet itdim bize hynet idib İstanblda benim megrimni uqurlab drt tabaq İstanbln potavay kqıdına basub Qqek ki pota birlen ybarm. Keldikden ora kelmeye tili kelmeyb fec’et⁷⁷⁴ veft iden andqları mhrlendikde mezbr kqıdlar andkdan qkb

⁷⁷⁴ فجأت

maḥkemeye alındı. (atḳ-ı şer min aḥsente ileyh) sırrı zāhir oldu elbette bir fikr-i fāsıd ile başmış ola (‘ aliyye mā yesteḥaḳ).

Yanbu‘dan on altınçı Zü'l-ka‘de 26nçı Mart Pençsenbe kün İngiliz papuru ile caddeye conadık <rābi‘ a, rābiḳ> ḥizāsına keldikde ḳapıtan ḥaber virdi: meyḳat⁷⁷⁵ meyḳat didi. İhrāma dāḥil oldıḳ Teḳabbel Allah. Aşıl-da Medineden çıḳdıḳdan soñra zü'l-halifede ihrāma kirmek kerek iken anda terk itdikimiziñ elemni tarttıḳ şöyle ki <meyḳat> avazı çıḳdıḳıyla papurda ādemler birden ihrāma ḥücum idib ḡusülde keşf-i ‘avret-i teḥāretde mā'-ı müsta'mel ile mülevveş ve keyümleri nā-pak yerde münecces biri birini izdiḥām ve eziyet-i telbiye oḳulub du‘ā ve şenā ve şalavāt ḳılınur maḥalde sukışmak⁷⁷⁶ şokışmaḳlar⁷⁷⁷ olub evvelgi meyḳatda ḡafletimiziñ cezāsını buldıḳ. Eger evvelde körilmüş bulsa idi birinçi iḥtilāfdan çıḳardıḳ ikinçi böyle taḡvizlikden ḥātır cem‘ olurdıḳ. Herçe başad Ḥudā ḳabul eylesün.

İrtsi cum‘a kün namaz-ı zuḥūr vaḳtinde <Cidde> beldesi berāberine kelüb toḳtadıḳ Yanbu‘ ile bu ortada bir tavlikden ziyāderāḳ mesāfe yol yürildi o kün orada turub irtesi şehre ḳarib <Re'sü'l-esved> didiki mevzi‘e kelüb çıḳdıḳ ḥacılarını anda çıḳardıḳlar ki Avrupa Koñşolları <vebā> bar imiş diyüb şehre kirdirmemiş. Aşıl-ı ḡarez vebādan degil niyet-i fāsıdleri mümkün ise ḥacıları ḥacdan

(623)

Ḳaldırmaḳ o da mümkün olmazsa eṫrāf-ı şetiden kelen ḥacılar bir politıḳa kösterib Avrupa ḥükümeti sultānıñ ḥārici ve dāḥili işlerine ḳarışub iḥtiyārını elden almış diye memleketlerine söyleb varsunlar bunıñla sultānıñ bi-ḳuvvet idikini añsunlar demek iken bi'l-‘aks ḥuccāc bunı böyle müṫāla‘a ḳıldılar ki yeti ḳıral yabılıb ḥuccācıñ yolını tūsüb Ciddeye çıḳarmasḳa Mekkeye yıbarmasḳa ittifaḳ idib men‘e ḳalışmışlar iken sultān anlarınıñ men‘ine yol virmeyüb mekrine aldanmayub sen böyle idersen men böyle yaparım diye nāzikāne ‘ilācını ḳılıb bütün Avrupayı ah itirdi diye söyleşdiler.

Sultānda küç ḳuvvet olmazsa anlarınıñ ḳaşdına ḳarşı bir şey yapalmazdı bu maşlaḫatı tapalmazdı eḡer sultānda ḥazine olmazsa bir bi-yapan şahrāyı ḥuccāc üçün ḥazırlab ‘ala ḥede bir şehir kibi bazar ve levāzımātını ṫayyār ve müheyyā idelmezdi aferin fikrine aferin ‘aḳlına Bāreke'l-lah ḳuvvetine teslim devletine diyerek sultānı du‘ā ve şenā ile yād ve tezkār itdiler. On toḳuzınçı zu'l-ka‘dede cümle ḥuccāc buradan yürüb ketdiler on sa‘at seyr ile Bahraya kelüb ḳondıḳ irtesi düşenbe kün namaz-ı fecrden köçüb vaḳt-i ‘aşrda.

MEKKE-İ MÜKERREME

Mekke-i Mükerreme Şāniha'l-lahu Te‘āla ‘ani'l-afāt ve'l-beliyyet olan belde-i mübārekeye dāḥil olub mücāvır ‘Ömer Efendi ḥānesine tüşdik 20nçı Zu'l-ka‘de 30nçı mart idi namaz-ı ‘aşrı tüşken ḥānemizde oḳub ba‘de ṫavāfa ketdik, ṫavāfı tamam idib namaz-ı şāmını Ḥarem-i Şerifde edādan soñra sa‘ye yürdik ‘umremizi tamam ve ḥalḳ-ı re's itdikimiz

⁷⁷⁵ میقات

⁷⁷⁶ سوکشمک

⁷⁷⁷ سوقشمقلر

ba‘dından namaz-ı ‘iṣāyı haremde otab ihramdan çıktık Teḳabbel Allah ‘innā ve ‘an cemī‘ ü’l-müslimīn.

Özi üçün varanlara kıran ve ‘umre niyeti cā‘iz olub ba‘dehu tamāmu’l-‘umre ihramdan çıkarlar, ama bedel ile varanlara ‘umre niyeti saḥiḥ

(624)

olmadığıçün farzı tamam itmeyüb ihramdan çıkmazlar, bir niçe bedelçileri kördik cā‘iz nā cā‘izini fark itmeyüb vardığı ile ihramdan çıktılar binā-berīn bedel virenler ādemini tapub virmek kerekdir, bedelçiniñ birindin şordum a‘ var idi, falanı üçün kelmiş sen ihramdan niye çıktıñ didikde: <bundan muḳaddem üç dört def‘ a keldim her birinde ihramdan çıktım> diye cevāb virdi, rivāyet ile mi böyle idersin didikde: <bunda keldik mi sizler kördüñiz buldı> didi ketdi vaṣiyet iden āmir ya‘ni bedel viren ādem me‘mūrını ḳuran ve temettu‘ ve ‘umreye me‘zūndır sen diye icāze virmiş ise, yāḥud anı ücret en yef‘ al keyfe şeyya‘ ev ef‘ al mā şe‘ te ile vasi‘etlik itmiş olursa o vaḳitde ḥac idene asan olur, ya‘ni ‘umre ile ihrama kirib ‘umreyi tamam itdikden soñra yevm-i terviyeye ḳadar ihramdan çıkar yürir, eğer vaṣiyet ideniñ özinden icāzet olmazsa vārişleriñ yā ki vaṣiniñ izin ve icāzeti kifāye itmez anlarıñ böyle icāzete şer‘an ḳudreti yetmez öyle ise bedelçi müfred bi’l-ḥac ya‘ni faḳaḥ farz niyetiyle ihram keyüb farzı tamam işmen⁷⁷⁸ künçe ihramdan ketmez bedel alanlar o ḥidmete varanlar ekşeri bundın ḡāfillerdür ve bundın ḡayri şart ve şerā‘itleri daḡi var, fıḳıh kitāblarında muşarraḥ ve mübeyyen olmaḡla burada beyānı ḥācet körilmedi bu belde-i mu‘azzamada olan ziyāretler ma‘lumdur.

Ta‘dād ve tafşili mümkün olmadığından varan züvvārlarıñ kendine ḥavāle itdik deliller barçasını bildirir ziyāret kıldırır.

Bu sene zi‘l-ḥicce başı cum‘a kün 10nçı Aprilde dāḡil oldu uşbu kiçe ya‘ni ḡurre-i zi‘l-ḥicce leyle-i cum‘adur (ve men deḡale kāne āmennā) āyet-i kerimesi beşāretine dāḡil olmaḡ arzusıyla Beyt-i Şerife kirmek müyesser oldu. Beyt-i Şerifiñ içini öyledür böyledür diye ta‘rif-i ādabdan olmayub illā bu ḳadarça var ki ḥaḡḡ-ı Kūfi ile yazılar köze tüşdi beytiñ mehābetinden direkleri üç yāḥud iki idiki ḥātırından ketdi.

(625)

İşükden kirüşde şol ḳol tarafda şandıḳ kibi bir yıḡaç ḳubbe körindi ḳaşında bir şeyḡ oturmuş varıb ziyāret itdikden soñra bu ḳubbe-i şerif nedür didim Ḥacer-i Esv⁷⁷⁹ ediñ üstine ādemler basmasun üçün ḳılınmış ḳubbedür didi, o cayda teftiş ḳılmaḡa mecal olmayub soñra büyüklerden şoradım, cevāb virdiler ki Ḳaramḡa eyyāmında Ḥacer-i Esvedı alıb ketmişler o vaḳitde balta tişe ḳarbiyla şanub tüşüb ḳalanlarını cem‘ idib ve terkib idib beyt-i şerifiñ

⁷⁷⁸ ايثما

⁷⁷⁹ Orjinalde ayın ile yazılmış, vav, bu harfin üstüne kalemle eklenmiş.

zâviyesine koymışlar ziyâret idilen o mürekkebe taşdır, ba' de Hacer-i Esved karamtılar elinden alınub, Beyt-i Şerifiñ içine vaz' ile üstüne kubbeye kılınmış didiler. Harem-i Şerifiñ şarkdan garba tulu Bâbü'n-nebiden Bâb-ı İbrâhime kadar üç yüz dört hatve ve ikinci def'a kademledikte üç yüz on bir hatve buldı hâşıl üç yüz hatveden ziyâdedür, 'arzı Bâb-ı ziyâdeden Bâb-ı Şafâya kadar iki yüz hatvedür sütunları Bâb-ı Ziyâd ve Bâb-ı İbrâhim sütunları ile mecmû'ı dört yüzden artuğrak sütun şanadım her sütun arası yeti hatvedendür, kiçesi revağın iç sütununa beş kândilden Beytu'l-lah tarafı yeti kândil yakılır, sütunlar Haremiñ tavlinde bir katarı kırk iki 'arzında yigirmi sekizdür cem'an beş katardur, Bâb-ı Ziyâd Beytu'l-lah tarafından Başkaça kadar boyı illi üç hatve şafına seksen belki yüz kişi şıyışur Bâb-ı Ziyâd ve Bâb-ı İbrâhim evlîgi üç yüz hatve ölçekden⁷⁸⁰ hâricdir terviye küni farz niyetiyle ihrâm keyüb 'Arafâta conadık şenbe kün 'Arafâda toktab gurubu's-şems ile kaytub vaqtu'l-'işa' Müzdelifeye kelüb tüşdik mağrib ve 'işâyı bir okub o kiçe anda yatdık cemre taşlarını ol caydan aldık irtesi yekşenbe kün Minaya keldik ihramdan çıkıb zebh kurban kıldık, Tekabbel Allah.

İf'âl-i hac tamam Fıkhîh kitâblarında ve manasın⁷⁸¹ hac risâlelerinde mufaşşal

Tevârih hamse 40

(626)

ve mübeyyen yazıla kelmekle bizim beyânımıza hâcet kalmamışdır hac idenler kitâbdan körüb bilmek ma' mâ fih Delil Efendiye iktidâ kılmakdan lâ-beddür, kemâli anlar ile olur.

Zi'l-hicce ayı ötüb 1316ncı sene evveli, milâdın 1898nci yılı 10ncı May ile başlandı yekşenbe⁷⁸² küni 'Arafâtdan sonra Mekke-i Mükerrerede otuz üç kün turub 13nci Mâh-ı Muharremde 22nci May idi Cum'a kün ba' de'l-cum'a Cidde tarafa kaytub çıkdı Harem ile Cidde arası yüz çakırmıdır azrak mesâfedür, Ciddede Hâzret-i Havvâ anamızı ziyâret itdik türbesiniñ tulu yüz hatvedür Ciddede on bir kün turub ba' de Yanbu'a keldik 9nci İyunda Yanbu'da idik künniñ in uzaq vaqtü tünniñ in kışka vaqtidür sa'at ile tamam dört kılıb kördim kün 13 yarım sa'at tün on yarım sa'at buldı bizim bu yerimiz ile tefâvüti iki sa'atdır. Bu yerimizde künniñ uzağı 15 yarım kışkası 8 yarım sa'ate qalur, Yanbu'dan Tur-ı Sinâya kelüb irtesi kün karantinağa kirdik eşyâlarımızı behurleb⁷⁸³ özlerimize kindir⁷⁸⁴ bağı kıynab⁷⁸⁵ eştan⁷⁸⁶ keydirdiler içimizde zenburlu bir Kaзақ talebe bar idi ismi yâdımdan çıkdı, bu yalanğaç turdığımız hinde bañâ kurab didi ki: Yanbu'dan iki künde keldik Turğa irteñinde keymeden çıkdı zorğa kindirden bavkinebden dambal keyüb, bu kâfirdeñ zorılğan kördik şonda diyüb ilge aytub barurmız diye şî'ir söyledi ağun iken bi-çâre karantinden çıkdıktan sonra yolda Beyrutğa karar küni vefât olub diñizde qaldı Hudâ rahmet eylesün 15 kün Tur-ı

⁷⁸⁰ الجاكن

⁷⁸¹ Kef yazıyor. Ancak doğrusu Türk Kefi olmalı.

⁷⁸² Kelime üstü çizilip kalemle üstüne şenbe yazılmış

⁷⁸³ بخورلب

⁷⁸⁴ كيندر

⁷⁸⁵ كيناب

⁷⁸⁶ اشطان

Sinâda, 5 kün Beyrutda karantın kılınub 13nçi İyul altınçı Rebi'ü'l-evvel idi düşenbe kün İstanbula kelüb kirdik bir ay miqdârı turdık ba' de <Kefe> beldesine ya' ni Fidevsiye Qal'asına çıkdık bunda bir tavlik karantin buldı, Rusyada huccac için olan karantineniñ evveli bu olub bundın muqaddem Rusyada hacılara karantin yok idi.

(627)

PAPURLARNIÑ SEYRİ

Zırhlı ya' ni şokış papurı sa' atde yigirmi mîl ve ziyâde daği yürir didiler. Tüccâr papurınıñ iñ ser' i on sekiz milden artuq yürilmez iñ aqrın yüreni sa' atde dört milden az olmaz didiler. Mil didikleri şülüş fersahtır ki iki çağrım yarımından az artuq olur. 'Osmanlı 'âdetinçe bir sa' at didikleri bir fersahtı demek imiş sikiz çağrımdan 'ibâretdür ba' zılar altı çağrım bir sa' at yoldır didiler bu şüretde şülüş fersahtı iki çağrım tahmîn itmiş olur. İstanbuldan Yunan papurı ile iki tavlikde Kefeye, Kefeden şimendöfer ile yeti tavlikde Omski Beldesine andan Simipalada⁷⁸⁷ kelüb ağa ini aħbablarıñ hürmet ve ziyâfetni körüb toquz kün turdıktan soñra yürüb maskaht re'simiz olan Ayköz Qal'asında bir az tevekkuf kıldık. Andan çıkıb yigirmi üçünçi Cemâdiye'l-evveli Yekşenbe küni ki yigirmi yetinçi Sentabr idi sa' at toquzda beldemiz olan Çöçek şehrine dâhil olub evlâd ve 'iyal aħbâb ve yârenlerimiz ile selâmetlikde mülâkât müyesser oldı. (yesru'l-lehum umurnâ ba' de ħin, ve ec' alnâ min zümretü'l-müħebbîn) Âmin.

Aqça isimleri: <metelik> iki tiyin <guruş> sekiz tiyin <mecidi> bir şom altmış tiyin <rupye> seksen tiyin <feluri> siksen beş tiyin. Afserya aqçası: <ğiraytse> didikleri bir tiyinden kemrak bulur. Yüz ğiraytse bir ğoldır dirler bu da seksen tiyin ki toğrı kelür Afusturya vakzalında Müslimança yazılmış bir Fıranq 6 ğuruş ya' ni 48 tiyin bulur. <burum> didikleri yine bir kümüş tenke bar, aşılda bir rub dimekdir, ki bir şom bulur. Eh

ĤATME

1314nçi sene 25inçi Ramazan-ı Şerifde 1897nçi yıl Febral 15nçi küni Çöçekden çıkıb 1316nçi sene 23nçi cemâdiye'l-evveli

(628)

1898nçi yıl Sentebr 27nçi küninde Çöçek dâhil oldığımız ĥesâbdan kâmil yigirmi ay seferde bulındık. İmdi hac-ı şerife keldikimiz ve keldikimiz ba' dında vâki' olan Çöçek aħvâli 1315nçi seneden başlanub Ĥıtây Ĥanları tercemesiniñ aħirine ilhâk idilür.

Eslâfımızdan müteveffi olanlarıñ isimleri ve ziyâretleri her biri öz maħalinde yazılıb ötdi şimdi Ĥarameynde olan ĥayat aħbâblarımızdan ba' zılarınıñ terceme-i ĥâlini icmâlen beyân idelim.

⁷⁸⁷ Orta Cüz' de bulunan Semey şehridir. Balkaş Gölü'nün kuzeyinde yer alır.

RICÂL-İ MEDİNE-İ MÜNEVVERE

Bizim bardığımız hinde Şeyhü'l-harem Gâzi Meḥmed 'Âdil Paşa Türki el-aşl olub Rusya ile Kıırım Muḥârebesinde bulunan ve ba' de Plevne muḥârebesinde Qazı ' askerlik hıdmeti ile edâ ve icâbet iden aḥırde hıdme-i ḥarame'n-nebi Şallallahu ' aleyh vesellem ile müşerref olan bir teberruk zât idi. Bizler ketdikden iki yıl soñra vefât idib urınna o künde Medine muḥâfızı olan ' Osmân Paşa şeyhü'l-harem olduğı mesmû' idildi. Bu zât aşlı çerkes cinsindendir. Şānī Şamil Efendi oğlu Gâzi Meḥmed Paşa, bu zât manşıbdā degil ise de Gâzi Paşa ile mülâkḥıb olub ḥazineden vazife ve ma' aşl köbdir didiler. Devlet bunu bir vaḫte kerek olur fikriyle şaḫlamış iken eyyāmında aña kolay iş olmayub ya' ni bu taraf ile muḥârebe açılmayub mu' atıl ḫalaraq 1319nçı senede vefât itmiştir.

Şāliş Şeyḫ Ravza Efendi bir hoş kıra'at-ı ḫurra' olub maḡrib ezanına az vaḫit ḫaldıḫda Miḥrāb-ı Resūl ḫurbunda oturub ḫurrā-i seb' a kıra'ati ile tilâvet itdikde muḫim ve misâfir eḫrāfına cem' vâfir toblanub kemâl-i zevḫ ve şevk ile istimâ' iderlerdi üç âyet beş âyet çarık⁷⁸⁸ sa' at miḫdârı oḫulur idi ki yedi kıra'at ile üç âyet 21 kere beş âyet 35 kere tekrar kılınur. Aşlı Türk olsa kerek. Râbi' Türki el-aşl

(629)

ḫara Efendi dimekle müşteḫir bir zât olub bu Efendi ḫatm-i terâviḫ ḫuşuşunda ḫatm-i şerifiñ maḫal-i vâḫidde fehm⁷⁸⁹-i vâḫidden tamamı lâzımdır ya' ni mâh-ı şerifde bir ḫatimni iki üç âdem müşterek oḫumak muvâfiḫ sünnet edâ idilen ḫatimden şayılmaz. Zîrâ ḫatmiñ ibtidâsı Ḥazret-i ' Ömer Raḫiyallahu ' Anha ' ahdinde Ebî ibn-i Ka' b Raḫiyallahu ' Anha ile başlanub aña bir zâtıñ iştirâki menḫül degildir. Bes bizlerniñ ḫatmimiz daḫi anlara ya' ni mebnâ-yı evvele muḫâbıḫ olmaḫ derkârdur. Şānī bir ḫatm-i evvel ve âḫir bir namaz menzilesinde olub şalavat-ı vâḫidde bilâ ḫâcet te' addüd imâm ḡayr-i meşrû' dur diye bu iddi' âda idi. Efendiniñ delilleri eḡerçi ḫatmiñ cevazına men' degilsede efzâliyetine belki seniyyetine ḫalelden ḫālî olmaz miḫmâ imkan maḫal-i vâḫidde femm-i vâḫidden iddi' âsına ihtimâm aḫsendür. (ez-kâr nüvide inne'l-ḫatmu'l-ḫârî vaḫde yesteḫib en yekün fî şalavat) dinilmişdir eh <Raḫmetullahe ' Aleyh>

Hemşerilerimizden muḫâcir Dimlâ Meḥmed Zārif Efendi ibn-i Yesin ḫaremde niçe yıllar ders kavîlik⁷⁹⁰ ḫılıb köb âdemler behre⁷⁹¹ almışlardur 1321nçı senede vefât itdiki ḫaberi keldi ḡâyet ' âlim ve ' âmil ve muttaḫî-i kâmil bir teberruk zât idi <Raḫmetullahe ' Aleyh>

Şānī Ḥacı ' Abdusettâr Efendi ki şeyḫ efendi dimekle ma' rûf aşlı ḫazân müzâfâtından İspas Uyazı Yeñi Çallı ḫaryesinden iken toldu Astar Ḥân Beldesinde olmuş. 1280 sene-i hicriyede Medine-i Münevvereye varmış. Atası Molla Cābir ibn-i Molla Ḥemâde'l-çallivî Bökey⁷⁹² Ḥan oğlu Cihāngir Ḥanıñ imâmı ve hem ḫâzısı olmuş zâtdır Bökey Ḥan ilinde atası Molla Cābirden

⁷⁸⁸ چارك

⁷⁸⁹ Kelimenin üstü karalanıp kalemlle sonradan fe+mim yazılmış.

⁷⁹⁰ كويليك

⁷⁹¹ بهره

⁷⁹² بوکای

kalğan mülk-i mirâş yigirmi otuz miñ şomlık arâzi ve emlaklarını terk idib bu ‘ Abdüssettâr Efendi maħz-ı muħabbet ve iştiyâk-ı Resûlu’s-şakaleyn arzusuyla Medine-i Münevvereye hicret itmiş, vardıkdan soñra Kazanlı nâmına bir medrese binâsına teşebbüs idib ibtidâ öz cibinden ve ba‘ zı ehl-i ħayrâtdan cem‘ idilen i‘ âne on miñ miqdârı şom meblağ

(630)

ile medrese-i mezkûre yer başlab ħâlâ illi miñ şomlık ‘ imâret ve evkâflarını ħazır ve amâde itmiştir. Qırk bir ‘ aded ħücre bir mescid bir dersĥâne ve buña imâm ve müderris ve nâzır ve müteveli ve qayyum naşb idib her biri ornu ornu ile kemâline yetişmiştir köñlinde o caynıñ muħabbeti ve Resûl-i Ĥudânıñ ‘ aşkı olan ümmet-i Muħammed Şallallahu ‘ Aleyhi Vesellem her maħalden pul aqçe yıbarıb ve ba‘ zı yârânlar ĥac-ı şerife vardıkda özlerini aqçe virüb ve Resulleri iki def‘ a kelüb memleketden aqçe cem‘ idüb qaytmışlar. Üçünçi def‘ a 1324nçi sene Muħarremde Çöçek beldesine kelüb Ĥacı ‘ Ali Efendi Ĥanesine tüşmişler idi İbrâhim baybitça oyunda ziyâfet ve maşlahat kılınub ĥâşıl buradan 1700 şom miqdârı aqçe cem‘ idildi bu seferde mecmû‘i 8000 som mi‘ yârında buraya kelinçe qolımıza kirdi her caydan puçta ile yıbarıldı didiler. Mundan soñra Lepsi Qapal Almata, Yarkend vesâ‘ir mevâzı‘ lardan daħi qoşulursa mekteb binâsına başlandıqdan evvel âħir altmış miñ şom çemasında aqçe olub buña qadar talebelerniñ aylığı bir mecediyeden iken şimdi iki mecediye olur bunıñla şeyĥ efendiniñ köñlinde müdda‘ sı tekmil ve tamam idilüb miñ ba‘ d yine ehl-i himmetiñ ihtimâm ve i‘ tinâsı ile talebelerniñ rızkı tevassu‘ a idilse Ĥudânıñ keremindedir diyüb Mersul Aħmed Şâdiq ve ‘ Abdurrahman Efendiler böyle didiler.

Mezkûr Aħmed Şâdiq Efendi ibn-i Molla Ĥüseyn ibn-i Münâdî, ibn-i Maqşûd Şâhibü’t-terceme ‘ Abdü’s-settâr Efendi ile bir şehirmiñ olub Çallı avlındandır.

Abdurrahman Efendi ibn-i Meftâħuddin ibn-i Aħmed ibn-i Toqtar, ibn-i ‘ Abdurrahim İski Mestek Avlınıñ Şaratof Ĥubarnası ĥavaleyn⁷⁹³ uyazınıñdur. Bu zâtlar Çöçekde on künden artuğraq yatub 16nçi Mâh-ı Muħarrem 1906nçi Milâd 26nçi Febralde Yekşenbe küni Lepsi tarafına conab ketdiler bu ikevleri her sefer keldikde Rusyadan külfetler

(631)

tartub köb miñnet meşakqatler körmişler iken vañan ve millet uğurına o belde-i mübârekede bir aşarnık qaldırmaq üçün ĥıdmetlerinde fütür ve kesel ketürmeyüb sa‘ y ve ictihâdda bu qadar ifdâm itdikleri kemâl-i insâniyet ve kemâl-i diyânet ve İslâmiyetlerinden oldığı cay-ı iştibâh degildir. Öyle mehinlere taħammül ve böyle meşakqatlere te‘emmül her kimniñ elinden kelmez ve bu kibi ĥıdmetler Ĥudânıñ ĥâhlakan⁷⁹⁴ bendesine ve Resûl-i Ĥudânıñ münâsib körken bendesine naşib bulur tekme âdeme tekmez, Allah ecrini virsün ten ile tel ve pul ile bu yola yardım idenlerniñ iki dünyada devlet ve abruylarını izdiyâd eylesün âmin bi-ħürmete ĥum.

⁷⁹³ خوالين

⁷⁹⁴ خواه لاكان

Sābıku't-terceme ' Abdüssettār Efendi zamāneniñ kuṭbı demek lāyık ahlākı cümleye faik taḥammüllü sabur bir 'abd-ı şükür olub İslām zuhūrından bu yak bu belde-i münevverede Qazanlı nāmında böyle bir büyük ḥayrat olmamış iken zāt-ı müşārü'n-ileyhiñ sa'y ve ḡayreti ile bu kadar işler yapılub kıyāmete kadar Qazanlı nāmı ve bunā i'āne ve yardım iden ehl-i ḥayrātın nām-ı nikleri defter-i Medinede sebt idilüb şahāyif-ı keteb tevāriḥd, yād ve tezkāre sebep olmuştır. Bu kibi tükenmez sevab ve şadaqa-i cāriyeye teşebbüt iden zāt-ı kirāmı kemāl ḥıqd⁷⁹⁵ ve ḥasedinden seb ve ta'yib iderek bī-edeb ve bī-temiz ehl-i fesad bu işe māni' olmaya çok çalışmışlar ise de o caya 'aşk ve muḥabbeti olan şamimu'l-ḡulüb ol mukezzibün müreyyezu'l-ḡulübleriñ ' Abdüssettār Efendiden şikāyet iden mektubları ile bile Medineye aqçe yıbarırlar idi, ḥannāslar şu mertebede yazarlar imiş ki bu medreseye ḥayrāt diyüb i'āne idenler aqçe virenler özi kāfir ḥātunı ṭalaq olur dimiş, ama şāhib-i devletiñ başireti ḥāsıdler kibi perdelenmiş olmayub böyle kelām-ı fāhiş elbette ḥıqd ve küñçilikden kelürni iz'ān ve idrāq ile mektüb müzeviriñ ḥilāfete kidib nazar-ı yüz ise yine yüzünü koşarak mektubı ile

(632)

bile ' Abdüssettār Efendine yıbarır imişler ḥannaslar zarar idem dir iken 'aksiyle 'amel olunub fayda itmişler.

Şufiyyu'l-lah yarına güzel dimiş: <çırağını ki Haq yandırdı koydu * Anı kim puf didi saçalı koydu> Şeyḥ Efendi bu mektubları okudıktan sonra yine anlara bir söz dimeyüb anlar işiñ aşlını ḥaḳıqatini bilmeyüb söyliyorlar anlamayub yazarlar bilseler aytmazdı demekden ziyāde hiçbir kelām kılmıyordu diyorlar, Şeyḥ Efendi kelāmı leyyin şoḥbeti şirin fikri derin bir teberruk zāt me'ālī şifāt oldığı körenlere ma'lumdur. Ve daḡi mücāvirlerden Tumanlı Muḥad⁷⁹⁶ hanefiye Efendi ki bu zāt da ehl-i 'ilm cümlesinden ahlāk-ı ḥasene şāhibi müneffik ve saḡi bir zāt olub iḡyānen memlekete kelüb bedel vesā'ir cihetden aḡniyālariñ en'ām ve iḡsānına nā'il olan bir zāt kerimü'l-şifātdır. Kim ki buñā iḡsān iderse Medine ṭalebesine iḡsān itmiş olur ki her vaḳit ṭalebeler buñı sofrasında ḥazırdurlar.

Ve yine Medine ṭalebelerinden Demlā ' Abdülḥaḳ Efendi ibn-i Molla ' İmādüddin ḥālā Simipalad beldesiniñ ma'ruf ve meşḥūr imāmlarından biri olub ba'zı ḥāli icmālen yukaruda yazılıub keçmişidi bābü'l-'aynde baz beyāmi kelür.

Ve baz Medine ṭalebelerinden Molla ' Abdürreşid Efendi İbrāhimof cenabları ki taḡsilden sonra memlekete ḡaytub hicriye 1311-1312 senelerinde Ufada ḡazılıq rütbesini ḥā'iz olmuşidi ba'de İstanbula hicret idib bu ṭarafıñ aḡvālını ya'ni Rusyanıñ İslāma itdiği zulm ve te'addisini mübeyyen ve mufaşşal bir risāle yazıub ṭab' ve neşr itdirmiş İstanbulda menzūremiz oldı. Ne derecede cür'et⁷⁹⁷ ve ne derecede İslām için ḡayret itdiki o kitābı okuyanlara ma'lum olur, bu zātı beyān ve ta'rif ḥācet olmayub memleket-i 'Oşmāniyede ve Rusyada nām-ı meşḥūr ahlāk ve ef'ālī ḡayr-i mestür olub risāle-i mur'āt ve ḡazzetü'l-fet ile

⁷⁹⁵ حقد

⁷⁹⁶ محد

⁷⁹⁷ 'metinde bu şekilde yazılmış. Ancak te olsa gerek.

Ma' rûfu'l-enâm beyne'l-havâş vel 'avâm olmuştur, âdemler o zâtın hakkında ne diseler disün ama i' tikâdı muhkem i' timâdı müstaḥkem Müslüman-ı kâmil mecmu' u'l-fezâ'il olduğında kendim hiç iştibâh ve tereddüd idemem vaṭan ve millet için baş ve can virmek mertebesine kadar bir ḥâdim nâdirdür bizimle hiç idi ba' de'l-'arafat Delil Efendi ḥânesinde bile idik her kün çıkıp hem şöbet olub aḥvâlından aḥlâkımdan ḥaberdâr oldık t⁷⁹⁸ oğrı sözlü açık yüzli ötkün közli diren uylı 'amiḳ fikirli medḥe layıḳ bir zât⁷⁹⁹-ı fâiḳdür, büyük 'aybide⁸⁰⁰ ḳavliniñ açıklığı olub özi ihtiyâca ḳalsa daḫi ḡayriniñ ḥacetini ötemek⁸⁰¹ ṭayyiba' tındandır, ves-selâm.

MÜCAVİR-İ MEKKE-İ MÜKERREME

İbtidâ Ḳazân memleketinde taḫşil ba' de Buḫârada tekmi'l-i 'ilm idib ba' de Ḥarem-i Şerife hicret ile Mekke-i Mükerrermede muḳim olan Muḫammed Murad Efendi Minzevelî bir 'âlem nâdir ve fûnûn ŧeti muṭâla' sına ḳâdir bir zât bi'l-eşfât olub ḥaremde müderrislik ile iştigâl ider, kitâb reşḫâti ve mektûbat-ı ŧerifi zebân-ı Fârisiden lisân-ı 'Arabîye ta' rib idib ṭab' itdirmişdir, reşḫâtiñ ta' ribine tekme âdem ḳâdir ise de mektûbatıñ ta' ribi bu zâtdan ḡayri kimseniñ elinden kelmez diye nezdimde meczûmumdur, zîrâ mektûbat-ı ŧerifiñ ŧâḫibi öyle bir zâtdır ki menâḳıbında İmam-ı Rabbânî müceddid-i elf-i ŧânî eble-i mülâḳḳıb olub taḫnifânı lârib o laḳabı taḫdîḳ itdirir, bunu ta' ribe Fârisî ve 'Arabî zebânına mahâretten lâbed olduğundan mâ 'adâ 'ilm-i zâhir ve bâṭını cem' ve taṭbîḳ ile berâber ısrâr-ı 'amiḳi tedḳiḳ ve taḫḳiḳ bâbında ḡâyet ḳaşvâya irişmiş bir kitâb-ı nâdir el-vuḳû' iken bu kibi kitâb-ı ŧekili ta' rib itmeye ne derecede 'ilm ve ne mertebede fehm kerek oldığı beyândan müstaḡnidür, bu zâtı ibtidâ Ḥaremde körüb refiḳlerimiz barub körişdiler ise de böyle

büyük âdeme ıztırârı kibi mülâḳât münâsib körilmeyüb irtesi kün 'Ömer Efendi ile ḥânesine varıb körişdüm dört beş yaşında bir oḫlı köze tüşdikde ferzendden söz açılıb bir oḫlınu kemalatḳa yitgürmek için kâmil yigirmi beş otuz sene muḫanetini tartmak kerek olur imiş didikimde kırḳ yıl mü'evvenetini⁸⁰² zemmeye almak ağır olmazdı o müddetde ḳâbil ve isti' dâdlı olarak insan zümresine dâḫil olursa diye muvâfaḳat eyledi.

Şânî Dimlâ Aḫuncan Efendi Mürḡenânî ki Mâvera'ü'n-nehrde ḫatm-i keteb itdikden ŧoñra Ḥarem-i Şerif de tefsîr ve ḫadîş taḫşil idib bu zâtın daḫi eşirre-i sebâbe⁸⁰³ vesâ'ir mesâ'il müte' addide risâleleri menzûremiz oldı, bu zât 'ilm-i beyânda derece-i 'aliyyeye irişen âdem oldığı körenlere kelâmından köremeyenler de te'lifiniñ merâmından zâhir ve bâhir olur, 'ilm

⁷⁹⁸ ن var ama te olmalı

⁷⁹⁹ Aslında ی var. Kalemle te yapılmış

⁸⁰⁰ عیبی ده

⁸⁰¹ او تامك gidermek anlamında?

⁸⁰² مؤنتنی

⁸⁰³ سبابه

bizim tarafda mı fevķ yoksa bu memleketde mi didikde bizim taraflar fūrū^cı bu cānibler uşūlidūr diye c⁸⁰⁴evāb virdi ziyāde izāh idemedi, cāmī^c ü'l-kelām zāt imiş.

Şāliş Taşkendī ^c Arif Hān hāce bu zāt Dimla Aħuncan sābıķıñ tilmizlerinden olub hayli ^c ālim ve ferāsetli ādem kōrindi bir kün hūcresinde tefsīr-i celālin kōze tūşūb Sure-i Fātiħa cildiniñ aħirinde yazılmış oldıģından su'āl itdim, cevābında didi: <tefsīriñ Muştafa Celāluddin cenābları ibtidā Sure-i Kehfden başlab hıtāmı ba^c dında evvelini tefsīr kılmaya teşebbūş idib Sure-i Fātiħayı tamam itdiki ile hastalanub vefāt itmiş, tilāmızından Celāluddin nām bir zāt Sure-i Baķaradan başlab nışf-ı evvelni tamama yitgürmiş de Sure-i Fātiħa evvelgi Celāluddiniñ tefsīrine ilhāk ile tab^c idilmış Celālin ismine vech-i tesmiye ve Sure-i Fātiħanıñ aħire zamm kılındıģına sebep budur> didi bu tefsīr tefāsirleriñ iñ müvezzic ve muhtaşarı olub Kelāmullahıñ kelimesinden tefsīriñ ^c ibāresi faķať on üç kelime ziyāde imiş bu

(635)

^c āli şıfāt ile şoħbetimiz az oldıķdan faķať bu ķadarķa istifāde itdik bu ħaber azķa ve yeñilķe⁸⁰⁵ bir ħaberdir, lakin tarafimiziñ ekşeri bu ħaberdən bi- ħaberdūr.

Bizim vardıģımız senede Şerif-i Mekke <Şerif-i ^c Avn> nāmında bir ādem olub bunıñ ħaķķında ahāli iki taraf idilūr, biri zulm ve te^c addisinden şikāyet ve biri de medħ va^c d altından⁸⁰⁶ ħikāyet iderlerdi, āri cümleye maķbūl olmaķ mutaşavvır degildir, bunıñķün dimişler ki: <lā yesūd es-seyid bedvin vedūd yemdiħ ve ħasūd yeķdiħ felil'im yefziħ ve'l-kerim yaşliħu'l-leh”.

İNHĀ

Zan olunurdu ki Ehl-i Mekke küllehüm Ķureyş ve Ehl-i Medine cemī^c hum enşārdur, şimdi ma^c lūm oldu ki zannımız zu^c m imiş, Mekke-i Mūkerremede Ķureyşden mecmū^c ı bir maħalleye yeter yetmez imiş, Medine-i Mūnevverede enşārdan faķať iki hāne vardur didiler, biri Delil ^c Ali Ĥayārī ikinçisi de ^c Abbās Ĥayārīdür, bu ikiden ĝayrı enşar ķalmamış sebebi de alā'met-i men Ķureyş ve'l-ķāzı men Enşar ħadiş-i şerifiyle ne yere ķāzı lazım olursa aña enşardan ķāzı ta^c yīn idilüb ķāzı olub kidenlere vardıģı şehirden yer, şu, mülk ve emlak virilmek ķanun olmaģla ķazınıñ tevābi^c i ya^c ni aķraba ve a^c yānları bile kiderek Enşar-ı Medineden bi-tedric hicret idib azalmışlar ħālā bu iki hāneye ķalmışlar. Bu ħadiş-i şerif fi'l-ħaķiķat mu^c cize-i ĝaybiyeden bir siyāsi ħikmetiñ mebd'e'i olub bunıñ icrāsı Ĥazret-i ^c Ömerden başlanmışdır Rażiyallahu ^c Anh, ħadiş-iñ sır ve ħikmeti seyr ve tevāriħ kören zevātları ħafī degildir.

SĀMİ^c ĤUŞUŞINDA

⁸⁰⁴ Aslında ح harfi var.

⁸⁰⁵ یگل چه

⁸⁰⁶ وعدالتندن

Çarırlara sâmi' hüşüşinde kellâ 'avâmü'n-nâs belki ekşer havaş bî-sâmi' hatm-ı mekrûh diyüb i' tîkâd idib bunîñ ise nef' inden zararî

(636)

efvâ idikinden zâhil ve gâfillerdür. Çünkü mâ yecuz be's-şalavat kadar kırâ'at okudıktan sonra maşşûr olursa rükû' a varmak yâhud âyetden âyete intikâl itmek ile me'mûrız bu hinde ittica' imâm yâ ki fetî-i me'mûm mekrûh ve ba' zî kaylde fâsid iken bi'l-' aks iftitâh için hâs âdem ta'yîn kılmak meşrû' olmuyor buña self ve hilafdan hiç bir rivâyet körilmeyüb, öyle iken sâmi' iñ seniyyetine ve belki ve cevviyine zâhib olmak bir emr-i ğarib ğayr-i mazbu' idiki kayd ve tezkârdan vârestedür. Niçe çarırları köririz sâmi' siz mekrûh diye arqasına sâmi' koyarlar sonra loğmasını alamayub yâ ki bi'l-kaşd almayub birisi loğmayı ha'â itdiñ ikinçisi taşlab kitdiñ diye cencal kılib 'avâmîñ keft küyine⁸⁰⁷ bâ' iş olurlar ecr ornuna cürm edeb ornuna şerm alurlar şevab ideriz dir iken bî-şevab kalurlar.

Ba' zılar Hârameynde daği çarırlarınıñ arqasında sâmi' varlığını delîl tutub lüzûmına zâhib olurlar bu da bilen âdemiñ sözü olmayub bizim kördikimizçe bir çarınıñ hilafında niçe çarı iktidâ ider sâmi' ve fâtiğ için ta'yîn kıldığı ma'lûm degildir. ma' zâlik bu vilâyetden varanlar sâmi' derkâr diyen sözünü koymayub buña rivâyet var mı dinilse sâmi' de ne zarar var diyüb cevâbî su'âle şarf iderler rivâyetden yırak kiderler 'âcizlerdür.

Bu hüşüşü burada İşan 'ÂbdulMennân Hâceden şordığımda: sâmi' niñ namaza ve cemâ' ate lüzûmı olmayub meğer çarırlar kendileri için kerek iderler ki maşşûr olursa loğma virmeyenler müte'ehğirinniñ ibdâ' idür dimiş idi. Mekke-i Mükerrerede Dimla Ahuncandan şordığımda: 'âdeti 'ibâdetden şaymış olub tarafımızda böyle çarırlar köbdür didi. Tekrâr şordım ki sâmi' niñ fâ'idesinden şarf-ı nazar namaza noğşanı olmaz mı didikimde: lüzûmına i' tîkâd itmeyüb ve sâmi' a daği i' timâd itmeyüb ve fağı loğma virirse alursa zarar olmaz çann iderim cevâbını ifâde eyledi. <entehi>

(637)

bu zâtlar her ikisi Buğârada taşşil idib 'Abdülmennân Hâce Pencşenbe Beldesinde kâzılık rütbesüne hâ'iz olan Dimla Ahuncan daği Buğârada hatm ketb itdikden sonra Hârameynde tefsîr ve hadîş taşşilini tekmîl idib tadrîslik ile şöhretyâb olan cenâbdur. Yuğaruda daği ba' d kelâmı beyân idilmişidi bâkî ağvâli bâbü'l-elfde yine yazılır <İnşâllahu'r-Rağmân ve hüve Ğafûr Rağim>

BÂZ ÇÖÇEKDE MESCİD İMÂM VE KÂZİ ŞANKİYE OLANLARINI BEYÂNI

Çöçek ki Hıtay tüşdiki ba' dında ibtidâ tobangı mağallede bir mescid sonra yuğaruda bir mescid binâ kılınıb Dimlâ 'Abdülkahhâr Namânkendî imâm buldığı 1291nçi sene siyâğında

⁸⁰⁷ كوينه

yazılıb keçmiş idi. 1300 sene sulh mäh-ı Zi'l-ka' de cum'a kün İshakbay Mergünāni mezkūr mescidniñ tecdidine Fātiha aldı 1892nçi İyun 3nçi küni idi. Ba' de üç ayda itmāma irişüb namaz oqıldı. Bu mescidde evvel İmām Dimlā ' Abdülkähār şümme⁸⁰⁸ oğlu artuq kārī⁸⁰⁹ şümme Molla Yunus şümme Molla Dimlā Seyyid Kemāl ibn-i Celāl Efendiler olub zikri sebkat itmişlerdür. Ba' de 1325nçi hicriye 1907nçi miladiye yazında Hacı ' Ömer Efendi himmetiyle tobası teymirden⁸¹⁰ yapıldı.

İMAM OLANLAR

1316nçi senede Kaşgarlık ağa iniler özleri ' ala hede⁸¹¹ mescid kılib çıkdılar buñarça Artuq Kāriniñ arkasında ya' ni anıñ mescidinde oqur idiler. Kaşgarı mescidinde evvel imam Molla ' Aziz Kārī şümme Muhammed Aħund şümme Mollā Tālib Aħund şümme Molla ' Aziz Aħund ba' de bir zāt ismini unuttım ba' de Molla Bākī Aħund ba' de 1323nçi

(638)

sene Recebinde Andicandan Molla Perem Kal Kārī veled Hacı İbrahim kelüb imam buldılar.

ŞANKİYE OLANLAR

Bizler ibtidā Çöçek ki keldikimizde Altı Şehir Ahālisi Almatadan ötüb yolları Rusya içinden oldığı için ahāli Altı Şehir Rusya himāyetinde turdı Kaşgar alındığı ile evvelgi kibi Hıtay teba'sı buldılar özlerinden Şankiye koydılar bizlerçe aqsaqal mu'adilidir evvel Şankiye Aħmed Aħund buldı ba' de İbrāhim Aħund şümme Raħim Hacı mülakqab kara Hacı ba' de Niyaz Aħunda Şankiye buldılar. Mundın şoñra yurt kobayub⁸¹² müte'addid şankiyeler koyıldı. Artuşıqdan tördi Aħund şankiye şehirlikden taleb⁸¹³ aldı şankiye Dihkänilerge emin şankiye şaylandılar şoñra tördi Aħund mu'attıl turmış idi 1326nçi sene Recebinde turdı Aħundğa barça şankiyeler üstünden <şoñ zoñ> ya' ni nāzırlık manşıbı virildi.

Sābıq emin Aħund şankiye dihkäniler için öz qurāsı qurbında bir mescid-i şevāri' binā kılib uşbuniñ ile hālā Çöçekde altı mescid ve Dunkani ile yeti mescid vardur bunlarnıñ beşinde cum'a oqulur ikisi şalavāt-ı hamse üçündür.

KAZİ OLANLAR

Kaşgarı ahālisine kazı olanlarnıñ evveli 1307nçi senede Kerim Kārī idi kızılgınıñ ikinci senesinde dürbüncünde vefāt olur Çöçekde defn idildi. İkinci Hacı Zāhid, üçünçi Musa kazı

⁸⁰⁸ ثم

⁸⁰⁹ قارى

⁸¹⁰ تيمر

⁸¹¹ على حده

⁸¹² كوبايوب

⁸¹³ تلب

(639)

dörtünçü el-hâlehu hazîhi Aksuluğ Fulad қазаı ve şehirlikden Perim қал қарі imâm ve hem қазılık levâzımındadır.

İsimleri sebkat iden imâm ve қазаı ve şankiyelerniñ o şaf ve aĥvâlleri ĥurûf-ı hece tertîbi ile maĥalinde zıkr ve beyân idilür İnşâllahu'r-raĥman.

(640)

9NÇI MONGUL TATAR İBTİDÂDAN İNTİHÂSINAÇA.

MÜBEDDÂ-İ TEKEMLE.⁸¹⁴

BİMİNNE TE'ĀLA VE HUVE' L-MU' AYYEN

Қабâ'il-i Қазақ ĥuşuşında ihtilâflı olan aĥvâlleri yazıb boşadıқдан soñra tevâriĥlerde körilen ve nisab âdemlerdin işdilüb ve bilinen iĥbârlarıñ iñ işanuçlı olanı ya'ni bu tâ'ifeniñ mâye-i aşliyeleriniñ şeceresini ve andan ĥâsıl olan meyve ve şemresini Ĥazret-i Ādem ve Ĥazret-i Nuĥ 'aleyhi's-selâmdan bu yaĥ ta' dâd қılarak üç cüz' ismiyle Қазақ ismine kelinçe beyân idib ba'de orta cüz'den iki üç budaқnıñ selsesine⁸¹⁵ uşbu miñ üç yüz Hicriyeye қadar beyân idelim bâķi iki cüz'i terk itdikimiziñ 'alası Қазақ mâdesiniñ evvelinde yazılmış olmağla aña istinâden burada kefid⁸¹⁶ itdik.

Yer yüzinde olan cemi' insaniñ uluğ babası Ĥazret-i Ādem 'Aleyhi's-selâmdur. oğlı Şeyyis 'Aleyhi's-selâm oğlı Enuş oğlı Қınân oğlı Mehlâ'il oğlı Berd oğlı Aĥnuĥ Ĥazret-i İdris 'Aleyhi's-selâm budur. oğlı Müteveşleĥ oğlı Lemek oğlı Ĥazret-i Nuĥ 'Aleyhi's-selâmdur. Ĥazret-i Nuĥnıñ üç oğlı bulmış tufandan soñra üçevleri bile Bâbil vilâyetinde turub anda üsüb ötmüşler iken ba'de'l-eyyâm Ĥam evlâdı Afriқа қıt'asına kidüb tevaţtın idib қара ' arab ve zenci ve bir

(641)

Bir ahâlisi vesâ'ir o tarafda olan aĥvamıñ ekşeri bu nesildendür. Sam evlâdı 'Arabistan ve 'Acemistan ve Hindistan ülkesinde olan tevâ'iflerdür. Ĥazret-i Yafeşiñ uğulları (*) İslâm tevâriĥinde on bir 'aded Mongul tevâriĥinde on dört 'aded olub isimleri ba'zan İslâm tevâriĥine muvâfiķ ba'zan başқадur. İgev tuğmış iñ evvelgi oğlı <Çin> ile <Turâķ>dur. Ba'de <Şaķlab> şümme <Maşâķ> <Қumar> <Қалаç> <Arış> <Şaşan> <Baraç> <Buқay> <Tuқay> <Sayun> <Қacar> <Uraz> namlarında olub bu uğullardan niçe niçe қabileler il ve

⁸¹⁴ تکملہمبداء

⁸¹⁵ سلسه

⁸¹⁶ كفيد

niçe buṭon⁸¹⁷ cil qarqalub şarq ve şimal cihetlerine cayılmışlardır. Yafeşden soñra bu ṭā'ifeniñ küllisine Turaq ḥākim bulub Isıq Köl olurında bir şehir yapub anı merkez idinüb tevābi' o şehiriñ eṭraf tağ ve şahrālarında köçüb qonub yürilmişler. Ḥāzret-i Yafeş özinden soñra Turaq ile Çinniñ qaysı birini oruna qoymaqda mütereddid iken ikevleri da'vāba⁸¹⁸ qalkışub Çin Ḥan da'vāsında men dünyaya evvel keldim yol benimdir dimiş. Turaq Ḥan orun benimdür zīrā senden soñra tuğdıgım içde iken senden yukaru oturdıgım üçündür. Şāni sen bevvābim, Ḥıtayça banbanım menzilesinde senke meñe⁸¹⁹ işük açub ḥıdmet itdiñ dimiş. Yafeş bu seneleri büyüklere imtiḥan itdirdikde Turaqññ senedini tercih idüb atasınıñ cayına Turaqñı Ḥan kılmışlar. evlād-ı Yafeş yıl bil köbeyken saray-ı şarq ve şimal cāniblerine cayrab, Turaq Ḥanniñ vefātı ba' denin büyük oğlu Qayıñ Ḥan ile ikinci oğlu Tünük Ḥan ikevleri iline taqşım idirek küçbeli ḥalqğa iki ḥan buldılar. Bunlardın ayrılıb

*) Tevrat-ı Şerifde Yafeşin uğılları Cumır ve Me'cüc, ve Mamay, Devan, ve Tupal ve Māşık, ve Tevās idi. Ve Cumırın uğılları eşkinaz, ve Rıfat, ve Tucırma veyā ve anıñ uğılları el-Yeşhe ve Terşiş ve Ketim, ve Dudanim olub milletleriñ aṭaları bunlardın taqşım olındı dimiş. Nebireleri ile cem' on dört isim yazılmışdır.

Tevāriḥ-i Ḥamse 31

(642-643) YOK

(644)

Sikiz Ḥan ötmüş körinür, ama Mongul tevāriḥinde Tatar Ḥan ile Sevinç Ḥan arasında bir niçe baba ziyāde küstirib Mongullarıñ Tatar Ḥanına muḥālefet iden sebebi neyde yazmışlar ziyāde idenleri yukarğı yedi ḥandan soñra Bayduq Ḥan oğlu Cuçi Ḥan oğlu Cadik Ḥan oğlu Şandu Ḥan oğlu Qamuq Ḥan oğlu Qaşur Ḥan oğlu Abul Ḥan oğlu Mindu Ḥan oğlu İlik Ḥan oğlu İbaq Ḥan oğlu Keyük Ḥan oğlu Cuçi Ḥan oğlu Sivinçük Ḥan bizlerniñ tevāriḥde Sivinç Ḥan diye yazılır, Tatar Ḥandan Sivinçük Ḥana kadar yigirmi 'aded ḥan ötmüş iken Mongullardan bir türlü muḥālefet körinmeyüb hemen Tatar ḥanlarına inqiyādda iseler de Tatarlar buña qanā' at itmeyüb Mongul ḥanlarıñ isimde iştirākine içimaya⁸²⁰ başladılar Mongul biklerine ḥan dimekni ağır körüb Mongul ḥanlarına <Yabgu> ismiyle söylenmekni emir itdi yabgu dimek başlıq dimek bik dimekdir, bu laqab egerçi Mongullarıñ mal ve canına zarar ve ziyān ketürir iş degilse de niçe ecdadlarından bu yaq münslenmiş⁸²¹ olan ḥan isminden ayrılmak ḥuşuşen Tatar ḥanlarına qadimden ferman-ı berdār⁸²² ola kelüb anlara itā' atdan gayri bir şey şadur itmeksizin bilā müveccib böyle tenezzülü büyük ta'didin şayaraq Mongul ḥanzādeleri Sivinçük Ḥan 'aleyhine kıyam itdiler arada 'azim muḥārebeler oldı lakin müdde'alarına netice vermeyüb Sivinçük Ḥan gālib olarak Mongullarıñı didikinçe yürdirdi ise de Mongul

⁸¹⁷ بوطن

⁸¹⁸ دعوايه

⁸¹⁹ مڭا

⁸²⁰ اچيمايه

⁸²¹ مونس لئمش

⁸²² بردار

hanzâdeleri evvelgi gibi şaf dil olmayub fırsat közedir oldılar Mongüliñ fuqarâsı daği öz hanları için mal ve cânlarını bezle müteraşşid idiler, Sivinç Hanıñ pay-i tahtı <Sertağ> şehri olub hâlâ Seyram Köli urını imiş Bura Tara ile Gulca ortalığıdır, Sertağ lafzı <ziynetli taht> demek olub öz bik zebânında boyalmış ziyetlenmiş nesneni serlağan serlangan diyorlar, <Tağ> taht dimekdür, manşıbdâr olan âdeme

(645)

Tehnede tağıñız qutlı bulsun tağıñızda ağıñız diyorlar, manşıb tahtdan mecaz olur o bi'l-⁶ aks Sivinç Han vefât idib bunıñ üç oğı kaldı birisi Tayınguz Han, ikinci Düşün Han, üçüncü Kiçük Han, bu üçevleri atasınıñ caynı talaşub hâşıl ilni üçe taqsim kılarak üç han buldılar Mongullar bi-⁷ taraf turub qayu beriñ gâlib olursın biz aña tâbi⁶ miz diyerek bunları aluşdılar biz seni⁸²³ süriz⁸²⁴ hışmını bir taraf it diyüb her birine itek astundan ota qoyub atuşdırdılar, Mongullarıñ mekri ile Tatar arasında fitneler kün be-kün ziyâdeleşdi fırsat közedir Mongul hanzâdeleri bu nizâ⁶ dan istifâde iderek ayaklandılar yıraqlandılar bilâ hayra Tatar hanlarınıñ nüfuzından çokdılar öz hanzâdelerindin <Kızıl Buqa> Han oğı <Kara Han>nı han kılib

MONGUL HANLIĞI

Mongul cinsi bi'l-ittifaq ve Tatardan daği birinci kabile il koşularak Kara Hana tâbi⁶ oldılar, bu Kara Han Mongul Hanıñ on sikizinci nebiresidir ya⁶ ni bu han on sikiz baba ile Mongul Hana müntehi olur, bir kaç yıldan soñra Kara Han vefât idib oğı Oguz Han han buldı, han buldığı ile Tatar Hanı olan Düşün Han Kiçül Han ikevlerini muşalahtına alarak Tayıngun Han ile uruşub anı öldirdi ilni özine qarardı bu eşnâda Düşün Han ecelinden vefât vefât⁸²⁵ idib evlâdı qalmadığından ahâlisi Oguz Hana tâbi⁶ oldılar Kiçül Han ise Oguz Hanıñ qaşdını añlab özini ⁶ azl kıldı ilni Oguz Hana tabşırdı, Tatar hükümeti mezkür üç ugulda inqıraza ayrışub Oguz Han Mongul Tatarğa tamamen müstaqil han buldı.

Oguz Han hazret-i İbrâhim ⁶ Aleyhi's-selâm şeri⁶ atiyle müteşerri⁶ olub teb⁶ asını tamamen millet-i Hanifeye ketürmiş Müsliman-ı kâmil idi

(646)

Etraf-ı cevâhibde biçe tavâ'if ile gâzâ kılib anları dine da⁶ vet iderdi İslâmı kabul itmeyenlerni kılıçdan kiçürüb katl-i ⁶ am ile evlâdlarını esir ve mallarını ganimet iderdi köb yerlerni fetih ve köb illerni taşarrufına alub İran Turan Pâdişahı keştâsibede⁸²⁶ galeve çalub ⁶ askeri ⁶ Irak, ⁶ Acem hudûdına kadar vaşıl oldu bu vaқтаkaça Mongul Tatar tâ'ifesi köçmeli olub faqat bir cayı merkez idinürler idi, Oguz Hanıñ eyyâmında şehre i⁶ tinâ idib, Hâmi Turfan Yarkend

⁸²³ El ile yazılmış, pek belli değil. sin+nun(belki te)+ye var.

⁸²⁴ سورز

⁸²⁵ İki kez kullanmış

⁸²⁶ كشتاسيبه ده

Hoten, Sağun Kaşgar beldeleri binâ kılınub lisânı üzere bunlara, <ğubalık> didiler beş şehir demekdir, soñra bir şehir dañi ilħaķ idilerek ħâlâ Altı Şehir ismiyle söylenür, İslâm fetħindin soñra Buħâra-i Şağir nâmıyla da yâd idilmiştir. Belħ beldesi dañi bu ħanniñ icâdı olub, Mongulça şehre balık diyorlar, kitâblarda: <ħâ> ile <Belħ> yazılır Alınça Ĥan eyyâmında bir ħanniñ maħkûmı ne ħadar şe‘ub⁸²⁷ olsa da men falanıñ neslindenim ecdâdım falanıdur demek yasaķ idilüb kim ki ħan bulur teb‘ası o ħanniñ evlâdı men demek ile emir kılınub ħünki bir ħanniñ tevâbi‘i bölük bölük ad ile söylenürse soñra aralarına iħtilâf tüşüb iftiraķa sebep olur diye bu ħanunı⁸²⁸ vaz‘ itmişidi böyle oldıķdan az müddetde atalarının ismini unudub ħan isminden ħayrısı yâdlarında ħalmaz idi, bundın üçün Alınça Ĥan eyyâmında Alınça evlâdımız diyüb, Tatar ħanları eyyâmında Tatar evlâdımız dir oldılar, Tatar devletiniñ inķırâzına ħadar böyle keldiler, nöbet-i şâhibü’t-terceme Oğuz Ĥana keldikde şahrâvî ħalknı Mongul ismiyle, şehir ahâlisini Uyğur ile tesmiye eyledi, bu ikiden ħayri isimle söylemek memnû‘ idildi, Uyğur ismi bir cinse münħaşır olmayub nerden olsa olsun bir caya müctemi‘ olub uyuşub oturana Uyğur didiler Oğuz Ĥan bir yüz on altı yıl sultanat sürdikden soñra vefât idib oğlı

(647)

<Kün> Ĥan atası ornuna oturdı, ba‘de birâderi <Ay> Ĥan ba‘de birâderi <Yıldız> Ĥan şümme <Miñli> Ĥan ibn-i Ay Ĥan şümme <Diñiz> Ĥan ibn-i Yıldız Ĥan şümme <İl> Ĥan ibn-i Kün Ĥan mütevarşâ⁸²⁹ ve mütevalyâ⁸³⁰ ħanlıķ ħıldılar lakin bu altınıñ ħükümeti az oldığıyla berâber maħkûmide mezbezab⁸³¹ olub ‘âķıbet İl Ĥan eyyâmında Mongul Tatar ayrıldılar. Tatar tãıfesi Mongullıķdan ħıkıb öz ismini aldılar ya‘ni uğul Ĥanniñ iki isimden ħayriyle söylenmesün diyen vaz‘ımı fesh ve nesh idib Uyğur Mongul, Tatar diye üç isim ile söylenür oldılar. Aralarında köb vâķı‘alar ötdi. Uyğur Tatar Ayrılıb İlħan faķať Mongullara Ĥaşt⁸³² Ĥan bulub ħaldı.

Yazılmış iħbârardan ma‘lum oldı ki Alınça Ĥanniñ vefâtı ba‘dında illeri ikiye ayrılıb ba‘de Tatar Ĥanlığı Mongulları kendine tâbi‘ itdi. Soñra Mongul ħâlib olub Tatarları ħaratdı. Şimdi Tatarlar baş başına kidib ħanlıķ Mongul nesline ħaş ħaldı. Men ba‘d Mongul ħanları İlħana nisbetle Devlet-i İlħâniye diyüb söylenür oldı. Tevâriħlerde Ĥingiziye ve Timuriye ħanlarına İlħaniye diye yazdıkları bundındır.

DEVLET-İ İLĤÂNİYE

Hiçretten yeti yüz yıllar muħaddem İlħan vefât idib oğlı Tağ Ĥan ħanlıķ mesnedine oturdı bunıñ eyyâmında Mongul ahâlisi arasına Buda Mezhebi şâyi‘ oldı Tibetde bir uluğ ateşķde⁸³³ yabdılar anı merkez idinüb Brahmanları o cayda oturır oldı Brahma ve Buda mezhebleriniñ beyânı Ĥıtay Ĥanlarınıñ sikizinçi tãabaķasında yazılır Tağ Ĥan ħâyet bir zât idi eťrâfa aķın ve

⁸²⁷ شعوب

⁸²⁸ aslında قانونی şeklinde yazıyor. Sağ tarafı boşluğuna Kanunı kalemle yazılmış

⁸²⁹ متوالنا

⁸³⁰ متواليا

⁸³¹ مذبذب

⁸³² خاصة

⁸³³ آتشکده te yerine belki nun

çapavul idib ‘askeri Çin hudūdınaça irdiler⁸³⁴ bu vaktlerde Çin hükümeti tavâ’if-i mülük menzilesinde köb Vañlıklara münkasem olub ittifaqları yok idi binā-berin Mongullara azıq idildi bir def’a Çin ve Tatar ahālisi Tağ Hanıñ

(648)

‘aleyhine ittifaqla hücum idib kelüb muhārebe itdiler lakin başa çıkmayub faḥş-i inhizam ile kaytdılar, men ba‘d Çinlüler sed-i meşhūrı yabdılar Tatar tā’fesi daḡı Tağ Hanıñ ḡavfındın İrtişni taşlab Altayñ ubravçına⁸³⁵ ketdiler. Tā şimal-i şarḡıñ intihāsına qadar yetdiler. Mongul Tatar ekşeriyā şarḡ aqvāmı ile meşḡul oldığı eyyāmlarda Qayıñ Han evlādıke Türk ismiyle mevsüm⁸³⁶ dır Alay Tağı ve ol civārda yürirlerdi bunlar ḡarb tarafa hücum ya‘ni Fergana ve Buḡara ve Ḥorasan vilāyetelrine şarf-ı himmet iderler idi.

Şāhibü’t-terceme Tağ Han Altı Şehri tamamen zabt idib inüsi <Kıyan>nı şahrāvī Mongullara <Yabḡu> ya‘ni re’is koyub kendi <Keve Balıq(1) şehrine kirib oturdı bütün Uyḡur ve Mongullara ḡan buldı mülkiniñ hudūdı cenūben Tibet öte Hindistana qadar ḡarben Sırderyā şimālī ile Aral Dinñizi ve şimālen Ural Tağı şarḡan Çin hudūdı olan sed-i meşhūra varança uzatmış idi. Bu eşnāda Çin hükümetindin ayrılarak bir fırqa Qara Hıtay kelüb Tağ Hana tābi‘ oldılar. İrtiş başında Kıran Qaba Burçun şuvlarına şehir şalıb ornaşdılar soñra kile köbeyüb İmil Buratra Rucar Lepsiye qadar cayıldılar ḡālā bu caylarda körinen ḡarābe aşarlar uşbu Qara Hıtaydan qalmış ‘alāmetlerdür Hıtaylara <Çürçin> dimek bundın qalmış ola ki Çürçin lügat-i qadimimizde Çitde yüren Çitleb yüren ma‘nāya tuḡrı kelür. Tağ Han Devlet-i İlḡāniye kemālinçe evc⁸³⁷ ve revāca ketüren ḡandır. Bu ḡan atmış yıl miqdarı hükümet kılib vefatı ya‘dında oḡlı Köl Han ḡan buldı. Bu daḡı atası qadar ḡanlıq kılib vefat itdikde oḡlı Muqan Han atası cayına oturdı. Ya‘ni tevāriḡde bu ḡanı Türk Hanı diye yazarlar ca’izdür zirā Tağ Handan buña qadar Türkler Mongul ḡanına tābi‘ hükminde idiler. Muqan Han ba‘dında oḡlı Tubuq

-----
(1) Köre⁸³⁸ Balıq bu künde Kaşḡar beldesidir beyāni kelür

(649)

ḡan ḡan buldı bu ikisi yüz yıl miqdarı ḡanlıq kılib Tubuq Hanıñ vefatı ba‘dında oḡlı Kutluq Hana qadar bir yüz illi yıldan artuḡraq müddetdir ḡanlar bir nev‘ tinçlik ve ahālide āsudelik ile ‘ömr keçürdiler ne bunlar bir yere ta‘arruz kılmadı ve ne de ḡāricden bunlara bir ḡan te‘addı kılmadı. Bu āsudelik eşnāda Tatar ili daḡı evvelgi caylarına ya‘ni İrtiş ve Altay

⁸³⁴ ایردیگر

⁸³⁵ اوبر اوچنه

⁸³⁶ موسومدر

⁸³⁷ اوج

⁸³⁸ كوره

boylarına cayramışlar idi. Kaçanki Kutluk Han tahta keçdi han boldığı ile Alatağnı aşub Alay Türkleri ile şavaşub andın Māvera'ü'n-nehir taraflarına ötdi Semerkand ve Buğarayı alub Derya-yı ' Amudan keçdi İrana kadar vardı ba'zını cebren ve ba'zını şulhen alıb 'askeri gāyet toyum olub kaytdı ba'de Tatar qaşdına atlanub yolda oturan Kara Hıtay ya'ni Çürçitlerden daği 'asker alaraq Altaynıñ iki tārafında oturan Tatar ilni çabdı bundın köb ulca ve ğanimet ile kaytdı. İrtesi senede Tatar Bikleri ve Hanzādeleri ittifaq iderek intikam almak için Mongula atlandılar yoldağı Çürçitlerni Talat bulab telef kıldılar andan Turfana kelüb ne yerde şehir ve qarye ve kışlak var küllisini küydirüb etrafında olan Mongul ilini çabdı Kutluk Hanıñ Tatarlardan alan malından artuq mal ile illerine kaytdılar. Kutluk Han buña katıg ğazablanub 'asker cem' iderek küz ešnāsında Tatar tarafına yolandı vaqitsiz kıçkıran quraż kana bulanur ka'dasınca qar burana bulandılar. Evvelgi sefergi kibi tiz varub da ğanimete ğarq olurız za' miyle az azıq yufqa keyüm ile çıkan 'asker sağuqđın telef olmaya ya'ni ölmeye başladılar ilkeri keterge qar buldı ilge yeterge zar buldı yoldağı Çürçitlere kelüb şıgındılar ise de köb қоşунға⁸³⁹ kifāye iterlik aşramıqğa⁸⁴⁰ yeterlik elbise ve zahire bunlarda yok idi herçe barını bulşub yediler ortaqlaşub kidilir ol caydın

(650)

İline ādem yıbarıb aldındın evi azıq at ton⁸⁴¹ yitgürüb yarım 'askeri ile yurtına azar azar kaytub yetdi yarı 'askeri yolda telef olub ahirete ketdi.

Kutluk Hana bu sefer kutluk olmadı. Şöyleki bu inhizāndan arqalanaraq Māvera'ü'n-nehir taraftan düşmanlar başa köterib kelüb Kaşgar müzafatını taladılar. Türkistan bir han çıkıb Ala Tağ Issıq Köl İlä etrafında yüren Mongul ilni çabdılar Hindistan cānibinden Tibetni kelüb aldılar Mongullarnıñ öz içinde daği ihtilāf zuhūr itdi bu herc ve mezħ arasında Kutluk Han kaytmas sefere ketdi nöbet oğlu İlä Hana yetdi İlä Hannı ba'zı tevāriħde İlke Han deyü yazarlar. İsminde iftirak oldığı kibi zamānında daği ihtilāf olub ba'zılar hicretten köb zamān muqaddem ve ba'zılar bir az mü'eħħer yazarlar ihtimal ki isimde müşterek iki han olub biri muqaddem biri mü'eħħer ola. Ama yaza çıkmaz evvelgi İlä Handır. Bu zāt han buldığı ile etrafnıñ düşmanlarına bir nev' murāsā⁸⁴² itdi Hindistaniler ile musālaħa kılıb Tibet şehrini mal kuvveti ile kaytub aldı Türkistan ve māverā' hükümetleri ile de muqāvele kılıb hüdūd-ı ta'yın itdi bu cānibde hüdūd-ı ta'yın iden hanlarnıñ evveli budur. Çinlüler ile de ilçileşüb anıñla da mudārā itdi ama Tatarlar haqqında olan atasının ğayzı bunıñ da köñlünde idi etraf-ı cevānib ile tinçleb öz içni bütünledikden soñra 'asker cem' idüb Tatar qaşdına atlandı Tatarlar bundın hürküb qalçub bir bulaki Çin hükümetine ilticā itdiler ve bir kısmı da Ural Tağnı aşub İdil ağumınaça ketdiler Baħr-ı Hazerniñ şimal ve ğarbına caylarak Don Şuvınaça yetdiler. 'Arabnıñ Hazer didikleri ve Türklerniñ Kıbçaq didikleri bu Tatarlardur. Egerçi Kıbçaq şu'ubi⁸⁴³ Tatardan başka ise de yerleri yakın yürüşleri aralaş ruşları kıralaş ya'ni bir kıyafetderak oldıqđan ba'zan Tatarları

⁸³⁹ قوشونغه

⁸⁴⁰ اصرامقغه

⁸⁴¹ طون

⁸⁴² مراسا

⁸⁴³ شعوبى

Qıbçaq ve ba'zan Qıbçaqları Tatar diye ta'bir ide kelüb sonra ikisi ne de Hazar ismi gâlib olmuştır, ama şu'ubiñ ayrı oldığı aşıl mâdeniñ ittihâdına mâni' olmayub fi'l-aşl qarğa Qıpçaq Tatar cinsine mensub Nogay Qazaq Mongul cinsine merbutdurlar, faqat bu dört tâ'ifeye İslâmiyet garbda birleştireb Mongul Tatarı Mecûsiyet Şarqda birleştirmişdür, mezbûr diñiz qadimde Baħr-i Circan⁸⁴⁴ ve Baħr-i Dilem ve Baħr-i Taberistan ve Baħr-i Kilan isimleriyle mevsûm olub fütuħat-ı İslâmiyede 'Arablar bu bahırniñ eṭrafında olan Tatar Qıpçaqqa közilür kiçik ve kısık olduğından şıfatı⁸⁴⁵ zâtına taḥşîş idib Tatar ismini Hazar ismine tebdil itdiler ba' dehu müverrihler aşlını faşlını teftiş itmeyüb bevâsım ile ketdiler sonra Qıpçaqı Hazara muqâbil zıkr idib biri birinden ayrı zu' m itdiler, tâ'ife-i mezbûriñ mesken ve muvaṭṭınları⁸⁴⁶ bu diñiziñ eṭrafında olmağla diñizi daħi bu kavme mensub idib söylediler, men ba' d aqvâmıñ ve diñiziñ evvelgi isimleri külliye mahv ve müsenni olarak tefâsir ve tevâriħlerde Hazar kavmi ve Hazar Diñizi diye yazılır oldu ama Rus ahâlisi Tatarları bayağı isim qadimi üzere söyleyüb Mongul halkını bilâ fark Tatar diye taqrir ve taħrir itmişler, zirâ o künde Ruslar Tatar ile Mongulı ayırıp bilmeyüb Qazaq ile Kırgızı fark kılmayub kör tavuğqa kermekte buğday demek qabilinden nev' ilerni Tatar Qazaqları Kırgız diyüb ketmişler, bunlara taqliden bizim ahâlimiz daħi özlerini Tatar diye ta'bir itmişler, Rusların bu iki isimde yañlışlığı iki sebebe mebnidür, birisi zamân-ı evvelide hûkumet altı yedi yüz yıl Tatar elinde olub o eyyâmlarda Mongul ismi metrûk oldıktan seyyah ve seyyarlar Tatar hûkûmeti Tatar Hanlığı diye söyleyüb ve yazıb sonra rusların ihtilâṭı İlä Handan hürküb qaçub Baħr-ı Hazar ve o eṭrâfa varan Tatarlar ile olub ve daha sonra Tatarlar Çingiz Han teb' ası oldıktan Ruslar barçasını bir qabile

şayub qadimi şöhretine binâ' Mongulları da bilâ muvâzene Tatar dimişler, şoñğı müverrihleri evvelgi yazanların iziyle kidib: <fesum adnâ> ya' ni barım bir kişi diyerek teftiş idemeyüb o gâlatda qalmışlar, aşlı ile söyleselev nev' i Qazaqı Mongul demek vaşfi ile söyleselev mü'min Müsliman demek kerekdür, ama bizim ahâlimiz nezdinde, Ruslar bilmeyüb söylemez körmeyüb yazmaz diye gâyet i' timâd iderler, Rusların iñ bilümlü diyenleri ile söyleşür iseñ yine öz mü'ellif ve müverrihleriniñ noqşanı i' tiraf idib bizim tarihlerimize kulak qoyarlar yazıb alurlar, şehrimize niçeleri keldi Rus tarihlerini oqudı bildiklerini söyledi sonra haṭalarını fikir kılıb oyladı, <toçna tak> diye moyınladı⁸⁴⁷, tarih tevâriħ köb oqıyanlardan biri Konşol Balkağın idiki Qazanda Aħund Hażretlerine bi'z-zât yulqub⁸⁴⁸ sözlerini taħsin idib bize beyân kılmış idi, bu kemineden daħi köb haberler yazıb öz müverrihleriniñ niçe haṭalarına muṭṭali' olmuş idi. Bu zât Qasım Han eyyâmında bu yaq niçe yüz yıllardur Ruslaşmış ise de el-cins ile'l-cins temsil muşaddağınça yine aşlü'l-aşlı olan Mongul Tatarıñ hâli ve tafşilini bilmekte

⁸⁴⁴ جرجان

⁸⁴⁵ صفتنى

⁸⁴⁶ موطن

⁸⁴⁷ موينلدى

⁸⁴⁸ يولقوب

ihtimam-ı tam ve nev' i Qazaqñıñ farkını bilmekte icihad-ı tamam ider idi, ma' -mā-fih Ruslukda kem kösi⁸⁴⁹ olmayub yine öz yolına kider idi.

Qazaqñı Qırğız dimeniñ ' alası hamsede yazılıb ötdiki Ruslar evvelde bilmeyüb soñra bilenleri de toğrı yola kirmeyüb: <Niçiva> diye kitmişler tarihlerini böyle ğalağ ile bir ketmişlerdür.

Avrupa müverrihi ve coğrafiyünları Baħr-ı Hazarnı Kaspi diyüb anlara tabi' yyeten Ruslar daħi Kaspi diyorlar, ama Avrupalılar Ruslardan istimā' ān Kaspi, eñrafında ve o civārda olan Müslimanlarını Tatar diye yazarlar bes Avrupalıların ve Rusların yazdıkları biri birine taqlidi olub aşlından faşlından haberleri yoğdır.

(653)

Şahibü't-terceme İlā Ğan Tatar iliniñ kaçdığını işidüb eger anların arkasından kiderse yine kış faşlına qalub atası kibi qarnıñ qarğısına yolqur ğavfiyle yoldan qaytdı Tatar ile⁸⁵⁰ ketdikden soñra Altay Ob İrtiş bu yerlerine

ĞUÑLAR YĀ Kİ ĞUNLAR

Ğuñ diyen bir tā'ife ğalğ kelüb ornaşdı bunlar da köçmeli yurt idiler. Yuğarıda yazılmış İrtiş İmil, Lepsi, Urcar⁸⁵¹ boyında oturan Çürçitlenmiş Qara Ğıtaylarını her vağt talab bulab bi-tinç kıldıqdan bu bi-çäreler niçe ecdādından bu yağ mütevettin olan yurt yer şehirlerini taşlab şarğda qadimi caylarına varib cinslerine qoşıldılar Altay ile Altı Şehir ortası bir kaç vağitler ademden ğalı açık qaldı çünki ğunların şarğ tarafda şöreti var idiki Çinlüler ile köb kere muğarebe olub Çinliler buña qarşı turamadıqdan Mongul ve Uyğurlarda bundın sissenürlerdi⁸⁵² Mongulların ceñ avırlıkları Ğuñları da ğavfa tüşürirdi binā-berin bir birine yağın kelmekten iħtiyağ idib ortalarından bir aylıq belki ziyāde yerler boş ve açık turdı. Bu Ğuñ tā'ifesi uşul-i tevāriħde <Ğuz> yazılmış, ' Arablar <ğız> Türkler <Oğız> diyüb ğalā Mancuryada <Ğuñ Ğavza> diyenler bu olmağ kerek, ba' zı tevāriħde: <Ğun>, ba' zında: <Hun> ve ba' zında: <Orğun> diye yazarlar, <Ğuñ Ğuz> demek Ğıtay luğatinde <Qızıl Sağal> demek olub bunların ibtidā re'isleri bu şaftda ya' ni şaruşın kıızıl sağallı olmağla tevābi' i re'isine nisbeten Ğuñ Ğuz dinilüb bütin aqvām bu isim ile iştiħar olmuş diyüb Ğıtay tevāriħinden böyle nağl kıldılar, lakin ağızça söyliyenler bu tā'ife fi'l-aşl Çinluden bir şu' be iken altınçı tağağ ğunların birine bağı olarağ Fuñ Luñ nām ādemiñ qumandasına cemi' olmuşlar kiderek her cinsden

(654)

⁸⁴⁹ کم کوسی

⁸⁵⁰ Orjinalde iki yazıyor. Kalemle düzeltilmiş ile yapılmış

⁸⁵¹ اورجار

⁸⁵² سیسکانورلردی

Çoşulub köbeyüb tağlarda mesken tutub özlerindin başkanı düşman bilerek yollarını kisüb ilni başub işleri da'im talan ve tuğyān ile maqşad ve meramları katl ' ibādet-ħarib⁸⁵³ bilād oldıqdan <Ĥuñ Ĥuz> nāmını almışlar bu bed-nāmda qalmışlar, bu şüretde ism-i mezkūr şıfat-ı zātıyesine mebni olmayub şıfat-ı ef' āliyesine nazaran qoymış isim ola tevāriħ sözini de taşdıq idelim evvelde re'isleri Kızıl Şağallı ise ve faqıdur ya'ni şüreti seyretine⁸⁵⁴ muvāfiq tüşmiş olur, lisanımızda zālīm ādemni Kızıl Azu Qanlı Orç demek qabilinden bir kināye lağab olub Fariside <Ĥun Riz> mürādifidir bizlerçe qan töğüçi barumtaçı qati' ü't-tariħ ma' nāsına kelür 'ala küll-i hāl bunlar uzaq müddet öz vañanlarındın ya'ni Amur Ülkesi ve o taraf tağ ve şahrālarındın uzab çıqmayub ekşer hünerleri Çinlülerni çapmaq ve ihyānen Tatar vesa'ir qaba'ili qapmaq ile turmışlar iken hicretten iki yüz yıl muqaddem Atılan Ĥan Mongul tevārihinde <Atulğan Ĥağan> diyen bir Ĥan çıqıb illi altmış şan ya'ni beş altı yüz miñ ' asker ile ġarba toğrı atularaq yolda oturan Başqurd, Tatar, Bulğar ve Rus vesā'ir vesā'ir büyük ve kiçik tavā'ifiñ küllisini başaraq niçe nehirleri kiçüb tağları aşaraq Qaradiñize qadar varıb yetdiler andan daħi içerüye şoşulub Lehistan ve Macara qadar ketdiler, ĥurūcındın⁸⁵⁵ üçüncü yılında Atulğan Ĥan Donay Nehri boyında vefāt itdi, ba' de ' asker iñ ittifaqı ketdi muħārebede inhizāma yüz tutdı memleketne qaytmaya mecbūr oldılar, olandan⁸⁵⁶ perākende olandan qalanları qaytub Atulğan iñ <Matan> nāmında oğlını Ĥan köterdiler ' asker cem' idib qadimi azğı olan çine atlandılar sedden içerü kirib Ĥunan Şehrineçe varıb yetdiler Çin ülkesini qatı ġāret itdiler Ĥunların ġarb ve şarqda bu qadar te' addi ve teraqkileri çerağ iñ söner vaqitde lab lab iden yalqını kibi yaqtılıq viren bir ĥal olub men ba' d-i devletleri sönmeye iqballeri dönmeğe başladı bunların ibtidā-i zuhūrları hicretten

(655)

Miñ beş yüz seneler muqaddem olub lakin parlaq eyyāmları hicretten beş yüz yıllar evvel ve bi'l-ħaşşa uşbu Atulğan Ĥağan ve oğlı Matan Ĥan eyyāmları devrike hicretten iki yüz yıl yüz illi yıllar muqaddem kelüb keçmişler. Matan Ĥandan şoñra ĥükümetleriniñ şebātı olmayub tubanda yazılaçaq Tatarların ġarğışı ile devletleri münkiiz oldı.

Şahibü't-terceme <İlā Ĥan> siksən yıl miqdāri ĥanlıq kılıb vefāt itdikde oğlı <Ebu'l-Qan> Ĥan buldı ba' de oğlı <Dudman> ba' de <Kocaman> ba' de <Kucaq> Ĥan buldılar. Bu dört ĥanniñ zamāni tolkun⁸⁵⁷ ve mezbezblik ile ötüb ĥuşuşen Kucaq Ĥan eyyāmında Alınça Ĥanniñ qānunu bi'l-küllıye terk idildi her qabile öz nesebi ve her kim nisbeti ile söyliyir oldı. Şöyle ki: Qırğız, Qıbçaq, Uyğur, Uymavut, Qalaç, Qañlı, Turğavut, Qalmağ Qarluğ Nayman ve bunlardın ġayri niçe niçe şu' belere bölindi. Qalmağ qabilesi Tibet tarafında 'ala ĥede bir ĥan buldılar başqalar daħi baş başka bir biklik qurdılar her biri öz teb' asına müstaqil turdılar nüfuzını cārī kıldılar. Bu müteferrinelik eşnāda Tağ Ĥanıñ <Alev⁸⁵⁸> isminde ikinçi bir oğlınıñ neslinden <Buğıqra Ĥan> diye bir zāt çıqıb <Sağun> beldesinde ĥanlıq postına kiçdi Altı Şehirni tamamen eline alub ĥayli kuvvet tabdı Tatarların Amur Altay tarafında olanlarını

⁸⁵³ عبادتخریب

⁸⁵⁴ سیرتینه

⁸⁵⁵ خروجندن

⁸⁵⁶ اولاندن belki ölerden

⁸⁵⁷ تولقون

⁸⁵⁸ آل sondaki harf lama birleşik.

Hun t̄alifesi dā'im talab bulab bī-tinç kıldıkdan Tatarlar <Buğukra Hana> ilticā idib anıñ ħimāyesine kirdiler İrtiş başına Şavrı, Şayқан, Tarboğatay, Aykerez, İmil, İlan, Kavırğa, Buğda-Tağı, Yeti Uzan, ve İlā nehrine kadar keldiler cenūbī Mongullarınñ ekseri daħi Kara Hana tābi' oldılar. Mongul Tatar arasında olan evvelgi 'adāvetleri azaldı biri biriyle kız virişüb kız aldı Tatarlarda Buda Mezhebini qabul idib Uyğur ve Mongulnıñ tarıqini tutdılar din ve dünya cihetinden dostlık peydā itdiler. Bu aralıqda Ob İrtiş Yanisey boylarında çitleb yüren Tatarları

(656)

Huñlar kelüb çabdı Tatarlar köb kırğın tabdı. Çapundı kören mazlum Tatarlar Alınça Hanıñ ervāhını çağırarak istimdād idib bütün Tatar Mongul Uyğurları uyğatdı bu nidāya ġarbda olan İdil Don Hazar eṡrāfında yüren Tatarlar da kızdı ħāşıl cümle Alınça Han evlādı Alınça adnı iştihār ile ħarekete kelüb ittifaq iderek buña Alay Türklerinden <Turak Han yāhud Kurak Han> daħi қоşılıb cem' iki yüz miñ miqdarı 'asker ile Sağun Hanı Buğukra Han barçasına baş bularak Huñlar qasdına çıqdılar ġarbdan daħi Tatar Hanı <Çamunat yāhud Çumanat> Han yüz miñden ziyāde қоşun ile kelüb küllisi Caysan Kölinde cem' oldılar. <Caysan> lafzı Mongul lügatında büyük cem' iyete ve uluğ ādemlere ıtlāq idilen elqāb-ı faħireden olub bu cem' iyet sebebiyle Caysan Köline Caysan ismi virilmiş. Qazaq ekābirleriniñ cem' iyetni qaska Caysanıñ cayulğan ceri dimek bundındır.

Qaska keyiñ Mañlay demek, Mañlaynıñ keyiñligi başınıñ büyükligine başınıñ büyükligi miyeniñ⁸⁵⁹ tolıqlıqına, miyeniñ köbliği 'aql ve ferāsetiñ 'amıqlıqına delālet iden 'Arablarnıñ keşirü'r-remād⁸⁶⁰ lafzı kibi bir te'vil-i müste'ardur. Bu laqab yalguz kişiyeye aytulmayub cem' iyete ıtlāq idilür. Huñlaşası encümen-i ma'ārif maħalinde qullanur el-fazdındır.

Caysanıñ bundın burun ne isimde oldıqını bilemedim. Burdan cem' üç yüz illi miñ miqdarı 'asker ile quzğalub yarım 'asker Altaynıñ şarqı yarısı ġarbiyle yürüb varıb Altaynıñ içinde ve taşında olan Huñları Altaynıñ öbir üçine kadar sürüb çapub şarq tarafında olanlarını sed-i meşhūra kadar қоğaldılar. Kara Han iki yaz muttaşıl bunların arqasında yürüb Huñlar sedke yetdikde aldındın Çinlüler çıkıb köb zamāndan birli bunların kören açısınıñ açuynı⁸⁶¹ aldılar. Huñ biçāreyi ortaya қоyub emānete baqmazdan Qızıl Hun kılıb kırdılar qaytub baş kötermez mertebede telef ve helāk kıldılar.

(657)

Bu inhizāmla Huñların ħükümeti intihāya irişüb qalanları sedden içeri kirib Çine tābi' oldılar. Bu cemi' yetde Mongul, Tatar, Uyğur, ve Türk qabā'iliniñ han ve Bayğur vesā'ir manşıbdar il igeleri barçası hazır ve mevcūd idiler. Öz ara bir ittifaq yaşadılar ki birbirimize yardımçı bulub dostımızı dost düşmanları düşman bilelim büyük babamız Alança Hanıñ ismini

⁸⁵⁹ ميه

⁸⁶⁰ كثير الرماد

⁸⁶¹ اچسى نك اچوينى

uluğlab anıñ nidâsına tâbi⁶ olalım ya⁶ ni anıñ ismi çağırıldıkda cümlemiz ol nidâniñ tahtına kirelim ittifaqla hareket idelim diye qollarını qana batırub bu ⁶ahdni muhkem kıldılar. Türk Hıanı dağı bu ittifaqa dağıl oldı. Sağun Hıanı olan Qara Hıana <Buğra> laqab qoydılar. Tatar Mongul hıanlarına <Kaçan> didiler. Türk Hıana <Huhqar> nâminı virdiler. bundın soğıra Sağun, Kaşđara, kim Hıan bışırsa laqabı Buğra Hıan Tatar Mongul hıanlarına <Haqan> Türk hıanlarına <Huñqar> dir oldılar bundın muqaddem elqablarıñ iñ a⁶ lâsı <qara> laqabı idiki iñ büyük hıana <Qara Hıan> didiler idi.

Sağun ya⁶ ni Kaşđar Hıanı Buđraya teşbih itdiler ki hayvanlarıñ iñ ketesi <deve> ya⁶ ni tüye ve anıñ ayđurı <buğra>dur. Qazaqda Bura dirler. Bu büyük hayvanıñ ismini büyük hıana virdiler.

Mongul Qalmaq ⁶örfinde bu künde dağı büyük manşıbdarğa uluğ hayvan ismini qoymaq vardur meşela: <ökürda> dirler uluğ ve kete buqa dimek olur <buqa> baqırnıñ ya⁶ ni şayırnıñ ayđurıdur.

Türk hıanı arslana teşbih itdiler ki zınabıñ⁸⁶² ğayur ve ğayretlisi odur. Huh arslan dimek <qar> şiddetli ve ğazablı dimek ma⁶ nâ-yı terkibi açulı arslan yâhud ğayretli yolbarş dimek olur. Mongul Tatar Hıanına qadimden aytula kelmiş <Qan> ismine bir kelme zım⁸⁶³ iderek qan qan didiler soğıra nevn-i hazaf⁸⁶⁴ idilerek <Qaqan> <Qaqan ve daha şongra <Ha> ile Haqan olmışdır. Mongulda ve Qazaqda <Qan>

Tevârih-i Hıamse 32

(658)

<Qaqan> diyüb kaf ile edâ kıılınur aşlı da budur. Bu vaq⁶ a hicretten virer yüz yıllar muqaddem olub ittifaqları İslâm zühürına qadar devam itdi

Sâbıq ilâ-laqab⁸⁶⁵ hıanlar bu seferde iki yaz iki qış muttaşıl yürüb Huñları tamam izdikden soğıra Çinlüler ile de bir nevc⁶ muşalaqa yabdığı mürevvidür.

Şahıbü't-terceme Buđurdaqra Hıanke Buğra Hıan ile mülakqıb olmış idi yukaruda ötmış Tağ Hıanıñ toqkuzınçı nebiresidir Tağ Hıandan soğıra hıanlıq Qöl Hıan nesline avışdıqdan Tağ Hıan ile Buğra Hıan beyninde olan ataları tevârihlerde yazılmayub nesebleri dağı ismini zabt idememişler faqat turđu⁸⁶⁶ hesabıyla toqkuz baba ve Tağ Hıan neslinden oldığını rivâyet iderler ne ise bu hıan öz iqbalı ile hıan bulub Buğra laqabını aldı, Sağun beldesine merkez idinüb anda qararlandı Sağun soğıra <bilâţ Sağun> <bilâ Sağun> dinilüb hâlâ Astun Artuş didikleri belde budır Kaşđara dört taş yer diyorlar, bu beldeyi ibtidâ pay-i taht idinen bu zât olub evlâdındın hıan olanlar küllisi <Buğra> laqabıyla bu beldede oturub ötmışler, ama tevâriherde Kaşđar Hıanı diye zabt itmişler, bu ise Kaşđarıñ şonđı şöhetine bina' yâhud bilmeyüb yazıb ketmişler. Sağun, Köbalıq, Kaşđar beldeleriniñ beyanı cüz-i ahırniñ ahirine

⁸⁶² ذى ناب

⁸⁶³ كلمه ضم

⁸⁶⁴ نون حذف

⁸⁶⁵ الالقان

⁸⁶⁶ تورغو

ilħaķ idilür bu evvelgi Buğranıñ aħır devri ħazret-i Resul-i Ekremiñ tevellüdi eyyâmlarına ħarib olub ħazret-i Ķıtbeniñ Kaşğara keldiki bu ħanniñ nebireleri eyyâmına müşadif olur, Buğra ħanniñ ħazret-i Yafeşden Tağ Ħana ħadar olan silsilesi budur, Yafeş oğlı Turaķ bizlerçe Türk Ħan bundın bir niçe ‘aded uğul bar, birisi ismi: Ķayuñ Ħan bu Ķayuñ Ħan Türk Ħanlarınıñ babasıdır ki teba‘ sı Türk nâmıyla iştihar olmışlar, İstanbul Sultânları buña müntehi olur, Türk Ħanniñ ikinci oğlı Tütük Ħan uğlo dib Baķu Ħan oğlı Keyük Ħan, oğlıķ Alınça Ħandan Mongul Tatar

(659)

İsminde iki uğul bar, Mongul Ħan oğlı Taķuy⁸⁶⁷ Ħan oğlı Sivinç Ħan oğlı Ķuraķ Ħan oğlı Oğuz Ħan oğlı Ķumaç Ħan oğlı Ķutluķ Ħan oğlı Toğuz Ħan oğlı Budak Ħan oğlı Alb Ħan oğlı Cuçi Ħan oğlı Ķur Ħan oğlı Tumaç Ħan oğlı Ķarbuğa Ħan oğlı Tamğaç Ħan oğlı Ķızıl Buğa Ħan oğlı Ķara Ħan ibtidâ Tatar ħükümetindin ayrılub çıķan bu ħandır oğlı Oğuz Ħan oğlı Kün Ħan İl Ħan Devlet-i İlĥâniye buña mensübdür.

Mongullarıñ İlĥandan yukarğı ħanları Tatar Ħan ile Sivinç Ħan beyninde kiçen ħanlardır ki ismen ħan ile mülakķıb olsalar da cismen Tatar teb‘ası idiler, Mongullarıñ müstakil ħanlıķları İl Ħandan başlanur kemâ ‘örfet⁸⁶⁸ İlĥan oğlı Tağ Ħan bu Tağ Ħanniñ neslinden Sağun Ħanı olan evvelgi Ķara Ħan ile ikisiniñ arasında olmuş tokķuz babalarının nâmı bize ma‘lum olmadı Tağ Ħandan yukarusı bellidür ki yazılıb ötdi. Tağ Ħanniñ devri Hicret-i Nebevî Şallallahu ‘Aleyh ve Sellemden 300 seneler muķaddem olub bunıñ tokķuzıncı nebiresi mezkür Buğra Ħan evveldir, Buğra Ħan ile Şadık Buğra Ħan beyninde 400 yıla ħarib müddet ötmüş, Şadık Buğra Ħanniñ beyân ĥâli ve andan şöñrağı Altı Şehirniñ aĥvâli uşbu ‘aşırımız olan 1300 Hicriyyeye ħadar ħamsemizniñ ikinci cüz’inde yazılmışdır aña baķılısun.

Tağ Ħan ile Buğra Ħan arasında babalarının nâmı zabt edilmediki ħan olmadığında ħükümet kılmadığında mestür ħalmış olsun, ama Buğra Ħan ile Şadık Buğra Ħan beyninde Ħanlıķ uzalmayub⁸⁶⁹ kelmiş iken isim ve resmlerinden hiç bir şey tevâriħlerde yazılmayub meĥül ve nâ-ma‘lüm ħaldığı ‘acib bir kârdur faķať ağızlarda söylenür kifâye ħadar degildir.

Ba‘zı tevâriħde ibtidâ İslâma kelen Buğra Ħan ibtidâ mülakķıb olan Buğra Ħandır diyüb bunıñla Şadık Buğra Ħan arasında, Musa Buğra Ħan, Harun Buğra Ħan, İlik Buğra Ħan, Toğan Buğra Ħan

(660)⁸⁷⁰

Arslan Buğra Ħan, ħadar Buğra Ħan, Arslan Buğra Ħan Şâni İbrâhim Buğra Ħan, ba‘de Şadık Buğra Ħan yazılmış ise de târiħ ve seneleri mażbût olmayub muķaddem mü’ehĥer yazıldığdan bu tertibe o ħadar i‘timad yokdır. Faķať evvelgi Buğra Ħan ile Harun ya‘ni ħamsede yazılmış

⁸⁶⁷ تاقوی

⁸⁶⁸ عرفت

⁸⁶⁹ اوزلمیوب

⁸⁷⁰ Satır başlarındaki harflerin bazıları çıkmamış ve sadece bir kısmı sonradan düzeltilmiş.

Ġarun BuĠra Ĥan bu ikisi Şadık BuĠra Ĥandan muĠaddem olub başkaları Őadıkdan ŐoĠra kelmiş olalar.

ĤATRA

Tatar Ĥanları ile Mongul Ĥanlarının isimde ba'zan iŐtirakleri műverriŐleri iŐtibaha tűŐrűb ekŐer tevāriŐlerinin 'aŐr ve senelerinde sebeb-i ĠalaŐ bundındır, meŐela Tatar Ĥanları iŐinde SivinŐ, OĠuz, ŐuŐi nāmında Ĥanlar ve Mongulda daŐi bu isimde Ĥanlar mevcut olub Tűrk Ĥanlarında daŐi OĠuz SivinŐ ĤaraŐan ĤutluŐ kibi semiler vardur, bunları fark itmediklerinden ve Ĥayı'larında daŐi birini diĠerine alıŐdırub Tatar vak'asını Tűrk, Tűrkni Mongula nisbet virmiŐler, Mongul Tatar ...⁸⁷¹ Őark aŐvāmı ile meŐĠul olduĠı eyyāmlarda Tűrk Ĥanları maĠrib⁸⁷² Ĥarafına ya'ni Fars vesā'ir Ĥabā'il i'cām ile uĠraŐurlardı binā-berin Őin műverriŐleri iŐyānen Tűrk ile olan vak'alarını da Tatar Mongul diye yazıb Ġarb műverriŐleri iŐyānen Tatar Mongul ile olan ĤadiŐlerini Tűrk diye taŐrir itmiŐler bu ise fark idemedikten yāŐud aĠlıbite⁸⁷³ bina' yazub ketmiŐler.

TŲRK ĤANLARINIŐ TERTİBİ

Tűrk Ĥan, oĠlı ĤayuŐ Ĥan oĠlı Ĥara Ĥan, oĠlı OĠuz Ĥan, oĠlı Kűk Alb, oĠlı TurmiŐ, oĠlı Baytimur oĠlı BudulĠan, oĠlı ĤurĤulu, oĠlı Ĥara OĠlan, oĠlı Ĥumas, oĠlı BalĤaŐ, oĠlı Ĥur Ĥan, oĠlı ŐarbuĠa, oĠlı SivinŐ, oĠlı

(661)

Bay Sűyűn, oĠlı BaŐ BuĠa, oĠlı CamaŐ, oĠlı Ĥızıl BuĠa, oĠlı ŐoruŐ, oĠlı Ĥurtar, oĠlı Ĥumar, oĠlı UrtuŐ, oĠlı KűŐ Bik, oĠlı TuĠmaŐ, oĠlı ŐuĠran, oĠlı Bay Bik, oĠlı Celvac, oĠlı ŐaŐav, oĠlı Ĥara Ĥan, oĠlı TuraŐ, oĠlı ĤutluŐ, oĠlı Őemender, oĠlı CasaŐ, oĠlı Toktemur, oĠlı ŐaŐkura, oĠlı BulĠaŐ, oĠlı ŐamanŐur, oĠlı Ĥaytav, oĠlı ŐuĠran, oĠlı ĤutluŐ, oĠlı Baytimur, oĠlı Ĥızıl BuĠa, oĠlı Ĥıyan Alb, oĠlı Sűleyman Őah, oĠlı ErŐuĠrıl, (ĤazaŐ Ői'irinde <İrtaĠun> diye sűylenen meŐŐur zāt budur) ErŐuĠrıl oĠlı 'OŐman Ġāzi, buŐa 'OŐmanŐık diyorlar bilā 'OŐman dimek olur, aŐlı 'OŐman Őocık dimeŐ olub kiŐik vaŐtinden icrā-yı Ĥűkűmet idikiŐűn 'OŐmanŐık nāmıyla iŐtiŐar olmiŐ Rumda ibtidā sultānlık postına kiŐen ve uŐbu kűngi sultānlarnıŐ ced-i a' lāsı bu zātđr.

'OŐman Ġāzi oĠlı Sultān Or Ĥan Ġāzi oĠlı Sultān Murad oĠlı Yıldırım Beyazıd Ĥan oĠlı Őelebi Sultān MeŐmed oĠlı Murad Ĥan Őānı oĠlı Sultān MeŐmed Ĥan Őānı Fatih laŐabıyla műlaŐŐıbdur oĠlı Beyazıd Ĥan Őānı oĠlı Yavuz Selim Ĥan oĠlı Sűleyman Ĥan oĠlı Selim Ĥan Őānı oĠlı Murad Ĥan ŐāliŐ oĠlı MeŐmed Ĥan ŐāliŐ oĠlı AŐmed Ĥan oĠlı İbrāhim Ĥan oĠlı MeŐmed Ĥan Rābi' oĠlı MuŐtaŐa Ĥan Őānı oĠlı MaŐmud Ĥan oĠlı 'AbdulŐamid Ĥan oĠlı MaŐmud Ĥan Őānı oĠlı 'AbdűlmeŐid Ĥan oĠlı 'AbdűlŐamid Őānı <elyevm serir-i sultānat-ı 'OŐmāniyede ŐāŐib taŐt-ı dev baŐt bu zāt-ı 'ālidűr> silsile i' tibāriyle 'OŐman Ĥana

⁸⁷¹ كثرأ+?+Te

⁸⁷² اغرب+?

⁸⁷³ اغلبيته

varınca baba ‘adedi yigirmi iki serir-i saltanata şa‘ud⁸⁷⁴ idenlerniñ ‘dedi otuz dört olur> zīrā bir sulţanniñ iki üç oğlı tahta cülüs itmiş oldığdan ecdāda tedāhül ider.

(662)

TATAR HANLARINIÑ İNŖIRĀZİ BA‘DINDA MONGUL HANLARINIÑ beyānı

Tatar Hannıñ oğlı Buċa Handan başlab Sivinċ Han ve anıñ üç oğlı Taybađun Düşün Kicük Hanlarċa ċadar yigirmi han yuċaruda yazıldı. Tatar Hanlığı mezkūr üç uğulda inċıraza irişüb bundın řoñra Tatarlar başına kidib zamānımızda olan Ĥazāċ töreleri kibi her ċabile biklik ve her bařun⁸⁷⁵ bir yabđur ile keċindikden han ve ĥākimleriniñ tertibi ma‘lum olmadı. Mezbūr üç uğuldan řoñra Hanlıċ Mongul sülalesinden Ĥara Hana ötdi Mongul Handan Ĥara Hana ċadar on sekiz ata isimleri yuċaruda yazıldı. Ĥara Handan Tađ Hana ċadar beř ata dağı yazıldı. Tađ Handan ayrılan bir řu‘be Kařđar Hanları idi o dağı yazılıb ötdi. İmdi Tađ Handan Ĥingiz Hana ċadar yazılır. Tađ Han oğlı Köl Handan tokċuzınċı Buđum Ĥucaċ Hana ċadar yine yazılıb ötdiyse de arada bir az söz dermeyen idildikden bu radde⁸⁷⁶ tertibi ile tekrar yazıldı.

Tağ Han oğlı Köl Han, oğlı Muċan Han, oğlı Tubuċ Han, oğlı Ĥutluđav Han, oğlı İlan Han, oğlı Abul Han, oğlı Duman Han, oğlı Ĥucuman Han, oğlı Ĥucaċ Handır. Ba‘de Ĥıyan Han, oğlı Mañlı Han, oğlı Düyün Bayan Han, oğlı Bayanday Han, oğlı Taştemur Han, oğlı Ĥabul Han, oğlı Tümne⁸⁷⁷ Han, oğlı Davıl Han, oğlı Duyun Bayan Sānı, ba‘de bunıñ Ĥatunı Alanċav Handır. Ba‘zılar Alanċavnı Ĥingiz Hannıñ anasıdur diyorlar ģalařdur. Alanċavdan Budna⁸⁷⁸ Tay, Bilkev Tay, Turumtay, isimli üç uğul toğub Budna Tay oğlı Bay Sunċar, oğlı Casav Bay, oğlı Timuċin Hanċa Han ile mülāċċıb bu zātdır.

Casav Baynı Ba‘zı tevāriĥde <Yesüy> ba‘zında <Yezüy> ve ba‘zında <Bisükey> yazarlar Emir Timurnıñ ecdadı dağı mezküre Alanċav Hatuna

(663)

Müntehi olub Emir Timurnıñ türbesi üstünde yazılan ta‘rifāti öyle yazılmış. şureti kitābeniñ aĥirine ilĥaċ idilür.

Ĥingiz Han evlādı on dört řabaċa olarak ĥamsede yazıldı. İmdi bu radde Ĥingiz Han neslinden uşbu ‘aşırımıza olan Ĥazāċ törelerineċe bir silsile ile beyān idelim. Artuğnı istin zevat ĥamsemizniñ ĥanlar řabaċasına baċsun ve anlarınıñ fer‘ini tememizden⁸⁷⁹ tabsun.

ĤİNGİZ HANDAN BİR SİLSİLE

⁸⁷⁴ صعود

⁸⁷⁵ بطون

⁸⁷⁶ راده

⁸⁷⁷ تومنہ

⁸⁷⁸ بودنه

⁸⁷⁹ فرعنی تتمه مزدن

Çingiz Han oğlu Cuçi Han, oğlu Toķay Timur, oğlu Sarayca, oğlu Küncek, oğlu Tuf al, oğlu Bada ul, oğlu Ruřan, oğlu Cenbik Han, oğlu Badaul şanı, oğlu Bara Han oğlu Centkey Han, oğlu Cadik Han, oğlu şogay Han, oğlu İşim Han, Onnan Han ikevleridür. ızıl Tuğlık A Tuğlık Törelere şogay Hannıñ uşbu iki oğlından ayrılırlar.

İşim Han oğlu Cenker Han oğlu Tevke Han, oğlu Fulad Han oğlu Ebu'l-mümbet Han, oğlu Ebu'l-feyz Han, oğlu Bubi Töre, oğlu şolta Bay Töre, oğlu Bara Handur. Bu zāt Ayköz divan makemesinde hanlıęınıñ ikinci senesi 1279ıncı Hicriyede vefāt idib terceme-i hāli yuķaruda yazılmışdır. Evlād-ı aħfādları elyevm Çingiz Tağında şaban ve tubıķlı elinde yürirler.

ÇİNGİZ HAN NESLİNDEN İSLĀM İLE MÜŞERREF OLAN HANLARINIŃ EVVELİ

Çingiz Han Han oğlu Batu Han oğlu Berke Han Çingiz Han neslinden Saray Hanlarınıñ iñ evvel islāma keleni uşbu Berke Handır ki hicretniñ altı yüz illinçi seneler abilinde İslāma kelmışdir ba' de yeti yüzinçi senelerde İslāma kelen Çingizniñ beşinçi nebiresi ızan Handır. Bu iki Han Müsliman olduğı ile niçe yüz miñ Tatar Mongul şeref-i

(664)

İslām ile müreffeş olmuşdılar. Berke Han teb'ası Mongul cinsine mensub olan nev' i, aza, Mağıt, oņrat, ıtay, aņlı abā'illeridür. ızan Han teb'ası Māvera'ü'n-nehrde Tatar cinsine merbūť ıręız, ıba, ara alpa, Hıtay, Kine Kes tā'ifeleri olub ama Altı şehir ahālisi Uyęur ismiyle icnās-ı muhtelifeden mürekkeb iseler de aęilbeyt⁸⁸⁰ üzerine Mongul cinsine münevetdürler⁸⁸¹. Berke Han vatinde aza nev' i isimleri melfūz degil idi ve azada üç cüz ve Özbik isimleri daęi mezkūr degil idi ve hem de İslāma kelen Tatar Mongul ile küfürde alanlarını daęi hükümetçe ayırmamış idiler. Yedi yüz on üçünçi hicriyede Özbik Han bin Tuğrıl (1) Hanlık mesnedine oturduğı ile abā'il abā'il nāřıřlar ve i' azlar⁸⁸² könderib bu ma' nālı himmetiñ nüfuz ve gayretiyle baťun baťun iller bütün bütün imāna keldiler. İmāna kelenler put perset öt perset ötken⁸⁸³ atalarını ismini aytmağa 'ar ve nāmus ılıb nitek ki bu künlerde daęi aşlımız Tatar Mongul dimekden aba ve ictināb idib diyenlere yaman köz ile baarlar. kezālik anlar daęi küfürde öten atalarını aęızęa almayub bizlerni źulmāt-ı küfürden yaruķlıķęa ıķaran Özbik Handur atamız ve babamız Özbik diyüb İslāmı abul iden abā'il küllisi Özbik oğlimız Özbik ilimi dimek ile şöhretlenmişlerdür. azada hürmetli ādemlerni cartıķ⁸⁸⁴ diye uluğlab söylemek uřbu yarıķlıķęa ıķardı dimekden me'huzdur. El-hāřıl buniñla Tatar Mongul ismi İslām ahālisi arasında bi'l-külliyeye maħv ve münessi olub ism-i adīm küfür ile bile küfre olanlar da almışdır.

Özbik Handan řoņra oğlı Cenbik Han tevābi' ni ikiye ayırıp küfürde alanlarını bilā-cebr öz bildiklerinçe āyinlerinde oyub Müsliman olanlarını řer'-i şerife rabť ildi ya' ni kitāb ile 'amel ılmağa bayladı. Köçmeli olan Müslimanlarını da üçe taķsım ılıb uluę cüz' orta cüz' kiçik

880 اغلبیت

881 منوطدورلر

882 اعظ

883 پوت پرست اوت پرست اوتکان

884 جارقتق

(1) Özbik Han bin Tuğrul, bin Münkev⁸⁸⁵ Timur Han, bin Tevkan, bin Cuçi Han, bin Çingiz Handır.

(665)

cüz' diye nām viridi. <Bay Kutan Biy> nāmında bir zāt Cenbik Hanıñ birinçi veziri olub bunıñ tokkuz oğlı bar idi. Baybiçe Hatundan yalguz <Üysün> ikinçi hatundan Argun, Nayman, Koñrat, Kıpçaq, ve Aq Kiray. Üçünçi hatundan Alçun Cabas nāmında iki uğul idiler. <Baykutan Biy> Çingiz Hanıñ vezir-i a'zamı olan <Maykı Biy>niñ beşinçi nebiresi olub Maykı Biy Çingiz Hanıñ atası Casav Bay ile bir toğma ya'ni Casav Bay Maykı Biy her ikisi Baysunqarnıñ uğullarıdır. Maykı Biy üzerlerince ğāyet faşih ve çeçen mişillü ya'ni ülkevlü⁸⁸⁶ ādem imiş. <Tevkel sözniñ tobi bir tob atası Maykı Biy> bu zātıñ tavşifi olub Kaзақda meşhūr muqaldür. Ya'ni her sözniñ aşlı ve mübennāsı Maykı Biyniñ mişline tevaqquf ider demek olur. Cenbik Han mezkūr Baykutan Biyniñ üç oğlını üç cüzke hākim kılıb herbiriniñ eline niçe tā'ife il tabşırđı. Uluğ oğlı Üysünge uluğ cüz manşıbnı virüb oğlı Calayurnı buña nā'ib kıldı. İkinçi oğlı Argunğa orta cüz rütbesini virüb inüsi Naymanı aña mu'ayyen koydı. Üçünçi oğlı Alçunğa Kiçi Cüz derecesini virüb oğlı yāhud İnisi buña yardımçı kıldı. Ve emir itdi ki tā'ifeler her biri başka başka isim ile söylenmeyüb uluğ cüz' teb'ası uluğ cüz ilimiz o cüz'niñ evlimiz⁸⁸⁷ diyüb her cüzniñ ili öz cüz'leri ismiyle söylensün zīrā her bañun bölük bölük söylenürse soñra sebab-i ihtilāf ve bā'is-i iftirāq ola birbirinden itilaf kide diyüb bu yarlıq ile her şu'ub kendileri mensüb olan cüz'niñ ismiyle söylenmek 'ādet itdiler. Bu 'ādet Toktamış Han ile Emir Timur faci'alarına kadar kilüb yetdi. Toktamış Handan soñra Saray hükümetiniñ kuvveti azalub Cenbek Hanıñ yarlığı tamam bitdi her kim öz bildiklerince ketdi. <Cüz'> 'Arabide bölük demek ma'nāda olub bu urında manşib isimni mutazammın ya'ni bir cüz' başlığına birilmiş 'unvandır.

(666)

Cenbik Han tertıbde ilni üç hākime tabşırub berdikde takid ile emr itmiş ki bitürmiş işleriñizi ve tükenmiş da'vālarıñızı yaz faşında bir def'a küz faşında bir def'a kelüb divānğa ihzar huşurında i'lām idesiz 'adālet iderseñiz mükāfatnı bulasız zulm ve te'addi iderseñiz mücāzātı köresiz diye tenbihden soñra ihtiyar 'inatnı mezbūr üçevlerine virmiş. Hanıñ ta'yin kılğan ve katlarında biyeler kelüb bitürken işlerini 'arz ve beyān kıldıklarında han hāzretleri öñinde ve şolında oturan 'ulemā ve fużalā każı ve müftlerine qarab: <bunlar böyle böyle da'vā şormışlar ve böyle hüküm kılmışlar şeri'ata toğrı mı igri mi toğrı ise tenfiz itmek igri ise ta'lim virmek örketmek kerek> diye 'ulemālara imā itdikde 'ulemālar da: <bu didiklerince şer'a hilaf imiş körinmiyor kitābdan hāric hiç bilinmiyor toğrıdır> diyüb cevāb virirler, han te'accün idib: <bunlar kitāb körmiyor mes'ele müsa'il bilmiyor mücerred zan biran kılğan hükümleri şeri'ata arasta⁸⁸⁸ olursa bunlara każı müfti kerek degil iken özleri każı

⁸⁸⁵ منكو

⁸⁸⁶ الكولو

⁸⁸⁷ اولی مز

⁸⁸⁸ آراسته

imişler> diyüb mübālağa ile: <każı aq> didiki ħanniñ bir kâme⁸⁸⁹ sözinden Qazaq atanmış, Özbek zebanında bir nesneyi artuqça maqtamıq⁸⁹⁰ yolsalar aq lafızını qoşmaq kâ'ide-i telaffuzlarında oldığı Qazaq maddesiniñ altınçı qolında yazılıb ötmüşdir, zan lafzı 'Arabî olub Türkiçesi <üy> birlen ya'ni köñül birlen aytmaq 'aql ve fikir birlen söylemek ma'nâsındadır Cenbik Ħan ğāyet 'ādil ve müteşerri' oldıqdan, <Ez Cenbek Ħan> laqabıyla söylenür ki 'aziz Cenbik demek olur (el-nās 'ala din mülūkehūm) mefādınça ħanniñ 'adāleti ħalqına sirāyet idib Qazaq laqabını almışda Qazaq olmuşdır.

İmdi bu beyānatiñ ħāşıl ve ħuluşı⁸⁹¹ budur ki Qazaq ħalqını Özbek demek Özbek Ħan teb'ası oldığından ve teb'ası tahtına daħil olan Qazaqdan ğayri daħi bir niçe tā'ife Özbek nāmını almışlar meşela nev'i Başkurd daħi bu namda qalmışlar. Ama üç cüz ismiyle Qazaq ismi Cenbik Ħan eyyāmında atalmış oldıqdan Qazaq nessābları üç cüzgeçe

(667)

Atalarını ta' dād kılib üç cüzden bu yuqarusını bilmedikleri bundındır ya'ni metbu'ası ismiyle söylenmek emir kılındığındandır, bes Qazaqniñ ağır sözinde atamız Qazaq, atamız üç cüz, atamız Özbek didikleri ħaş biz kişiye isim olmayub 'umūmī bir elqab oldığı bu ħaberdan istifāde idilür. Qazaqda Qazaq isimli ata yoqdır. Bar diyenler var ise sözleri ve hemi⁸⁹² ve zu'midür. Noğay nāmı daħi bu qabilenden oldığı yuqaruda yazılıb ötmüşdi ya'ni Noğay nāmıyla atamız bulmayub bu da laqab demek olur. Fazlıke-i kelām ħaberleriniñ aşlı Qazaq isminiñ faşlı bu olub eger bu ruşda⁸⁹³ bir niçe şu'ubdan mürekkeb olmadıqda yalğuz bir ādemden ya'ni faqať Bayğutay Biyniñ üç balasından altı yüzge yeter yetmez yılda bu qadar il bulmaq metşür degildir 'ādetu'l-lah böyle cārī olmamışdur. Ħālā ħabe⁸⁹⁴ şalşaq üç cüz'niñ evlādı üç milyon nüfus belki ziyādeye bālig olur. Şöyle ki Rusya teb'asında olan Qazaq ħāzırda yigirmi tokkuz ve otuz uyazlık⁸⁹⁵ ildür.

Her uyazda iñ azı on iki boloş on beş ve yigirmi boloş ve ziyādeye de teraqqi kılır bunu aylanası her uyazda on beş boloş hesab kılsaq her bir boloş miñ üyden artuq bulur kim bulmas bes otuz uyazda cem' dört yüz illi boloş il bulur ziyādesiyle beş yüz boloş diyelim her üyde beş can bulursa beş yüz boloşda iki milyon yarım nüfus bulur. Çin ħükümetine tābi' Qazaqlar ile taħmīnen üç milyon bulsun mezkūr müddetde bir kişiden balıq kibi bu qadar ħalq üsmek⁸⁹⁶ imkânı 'asır-ı 'ağıldan ba'iddür.

Qazaq nessāblarınıñ naqli boyınça atalarını ta' dād kılsaq uşbu miñ üç yüz hicriyeden üç cüz'ge yigirmi ata ile yeterler yigirmi boğumda bir kişiden bu qadar evlādniñ intişarı

⁸⁸⁹ كامة

⁸⁹⁰ ماقتامق

⁸⁹¹ خلصی

⁸⁹² و همی

⁸⁹³ روشده

⁸⁹⁴ Üstü çizilip üzerine kalemlle düzeltme yapılmış ancak tam anlaşılıyor.

⁸⁹⁵ اویازلیک

⁸⁹⁶ اوسمک

‘ādetdendür ‘adedden mevqurdur⁸⁹⁷. Öyle olsa Cenbek Hınnıñ niçe kabile ilni berkdirib bir kişiniñ balası kibi bir isimde söylendikden aşlı bir kişiniñ

(668)

evlādı kibi körinüb nesli bir kaç bañundan terkib idilmiş olur. Ba‘zılar Qazaq ahālisini beş altı milyon belki ziyāde tahmīñ kılurlar bunlar Qırğız Qıbçaq Qara Qalpaq illerini köçmeli oldığıçün Qazaqdan şaydıqları maẓnūndır. Ama Buħāra Hıve Hıanlarına tābi‘ vesā’ir yerlerde çaçılmış qaçılmış Qazaq var ise anlar az oldıqdan evvelgi tahmīne daħil olub herçe aqıl ve adnı hesāb ile Qazaq nāmında olan cemā‘a üç milyon kāmil olur. Artuğnı Allah bilür. <fehẓāü't-tahmīn ‘indi velā a‘lem ‘ind-i ğayri> Qazaq halkınıñ nesebinde Aq Taylaq Biyden naql kılub bu kān⁸⁹⁸ Aral balasınıñ itevi⁸⁹⁹ boyınça Ayköz Divānınıñ Aħund Şeyhü’l-islām ibn-i Muħammed Şadıq Hızretniñ yazıb birdiki silsilesi budur.

Özbek balası Yalañaç Baba balası, Qırğız Çobar balası, Burtay balası, Şolay balası, Toy balası, Bolantay Bañur Balası, Alaç balası, Qayı balası, Bayğutan Biy. Üç cüz’niñ atası budur. Bayğutan balası orta cüz’ balası Aq Şofi balası, Nayman balası, Ökraç balası, Şokurça balası, Tula Katay balası Qıtaydan dört uğul bar.

Qara Kiray törtvul⁹⁰⁰ şadır metay⁹⁰¹. Qara Kiray balası, Baytorı balası, Mayram balası, Bayus balası, Şaban balası, Cankevbek balası Narunbay balası, Qıtavbay balası, Bay Qara balası, Aq taylaq Biy balası, Kinkasbay balası Carğunbaydur. Bunıñ balaları hālā hayatda olub Ayköz seymi ortalarında yürirler.

Qapal imamı Qārī Molla zākir Efendi veled-i Molla Taybniñ yazıb yiberdiki nüshasından intihab idilen orta cüz’niñ silsilesi ve şecere-nāmeniñ aħirinde yazılmış imzāsı budur.

Uşbu şecere-nümāni Şartbay Mollanıñ şeceresinden köçirgüçi İsmā‘il Çerükbay oğlı

(669)

1888inçi yılda 16ınçı Marçta imamke hāzret yiberir üçün Hızret-i Enesden Aq Çolpan Quray isminde iki uğul toğdı Aq Çolpandan Qıtay Qırğız taraldı. Quray oğlı Alaman oğlı Alaç oğlı Seliħan Cayulğan Seliħandan Türkmen toğdı, Cayulğandan Maykı Biy Özbek Şeyban isminde üç uğul toğdı, Şeybandan Qızaq Suzak isimli iki uğul toğdı. Suzakdan Qara Qalpaq taraldı, Qızaqdan Aq Aruş, Can Aruş, Bik Aruş isminde üç uğulları bulub bu üçevleriniñ herbirinden yüzer uğul vücūda kelmiş de üç yüz uğuldan üç cüzniñ ili taraldı. Can Aruşniñ orta cüz atanğan cüz oğlınıñ birinden Qara Hāce toğdı. Qara Hāce oğlı Qara Köben Şofi oğlı ‘Ukāşe Şofi oğlı Arköl Hāce oğlı ‘Ali Hāce oğlı Bökey Hāce oğlı Dayur Hāce oğlı Argundur.

⁸⁹⁷ Belki fe

⁸⁹⁸ بوكان

⁸⁹⁹ اينتوی

⁹⁰⁰ تورتول 3 noktalı vav, te ye birleşik.

⁹⁰¹ متای

Yine Bökey Hâce oğlu Buğa Palvan oğlu Ökraç ya'ni Nayman Çal oğlu Qurmanay oğlu İrteyaz oğlu Töleketay, Töleketaydan dört uğul bar: Törtül, Kara Kiray, Şadır, Mitay. Mitay oğlu Quldaş oğlu Teyke oğlu Asan oğlu Calañ oğlu Hasan oğlu Caqsılaq oğlu Şarıy oğlu Börübay oğlu Quralı oğlu Baykeşi oğlu Dusat oğlu Tenake Qalka Bay Barţay. Tenake oğlu İsim Bik Qalka Bay oğlu Maman oğlu Aşil Bikdür. Entehi şecere-i Şartbay.

Maman bin Qalka Bay oğlu Seyyid Baţtal ile ikevleri bizimle hemhec⁹⁰² idiler yanbu' da bir niçe künler baruş kelüş kılib hem-şoĥbet bulışdıq. Baraq Batır üysünni çabqanda birge buldıqını ve anda ötmiş vaq' alarnı ve Qazaq aĥvâlınden bir ĥayli ĥaberlerni beyân kılmışdı miñ üç yüz yigirmi senelerde vefât oldu Ĥudâ rahmet eylesün.

İmdi bu iki silsileden istinbaţ idilen ĥaberniñ ĥaşılı mezbür iki kılınıñ üç cüz'den tobangı ecdâdlarınıñ 'adedinde muvaffaqatı ki

(670)

Uşbu üç yüz hicriyede olan boğūmdan ta' dād kıldıqda biri yigirmi altı baba ve biri yigirmi sikiz baba ile üç cüz'ge yeter ama üç cüz'den yuqarusında tefâvüt-i 'azım vardır. Şöyle ki bir qolda üç cüz' demek Bayğutan biyniñ üç oğlınıñ ismi olub ikinçi qolda üç yüz 'aded âdemniñ evlâdıdır.

Yazılmış iki nessâbdan başqa daĥi köb âdemlerden şoraldı egerçi üç cüz'den tobangı babalarınıñ isimlerinde iftirâk olursa da 'adedinden bir ikiden ziyâde fırqaları körinmeyüb üç cüz'den yuqarusında ba' zılar evlâd-ı peyğamber emelinde on altı ata ile ĥazret-i İbrâhim 'Aleyhü's-selâma ve ba' zıları da yigirmi baba ile ĥazret-i İşhaq ve İsmâ'il 'Aleyhume's-selâma çıkarıb ne isimde ne de 'adedde ve ne tertıbde ve ne de silsilesinde bir muvâfaqatları körilmedikden aylanub kelüb sözniñ qararı Özbik Ĥanniñ ilimiz üç cüz'niñ evlimiz Qazaq diğen cüretimiz peyğamberke mürtimiz ya'ni <müridimiz> ya'ni <ümmetimiz> didiklerinden taralmış ma'nadan gayri bir 'ale'-şahiĥ ve bir delil-i selim bulamadım. Men ba' de bu sözimi her ne qadar cerĥ ile red ve ne qadar şerĥ ile beyân iderlerse münebbi'i⁹⁰³ yine bu şavla mübenni muşabbi yine bu faşula⁹⁰⁴ müntehi olur.

ṬARAFIMIZDA AŞNI TERK İDENİÑ EVVELİ KİMDİR VE AŞ VİRENİÑ AĥIRI KİMDİR beyân İDELİM

Qazaqıstanda at çabdırub aş birmek ne zamândan başlandığı anuq ma' lum degilse de Ablay Ĥanğa aş virildiki cümleñiñ ağızında bar ĥaberdir. Argun iliniñ Ĥüseyin Mirza bin Puţtay bin Tursumbay bize ĥikâye kıldı ki babam Tursumbay siksən beş yaşında vefât itdi vefâtında on üç yaşında idim mezkür babam 17 yaşında iken Ablay Ĥanniñ aşında atqa çapmış. Üç cüz'niñ evlâdı ittifaqla aş birüb kırk atqa bayke tikildikini söyiyor idi didi aş Qızılcar kırbında

⁹⁰² همج

⁹⁰³ منبى

⁹⁰⁴ فصوله

(671)

Qara Üy didiki yerde bulmuş. Ablay Hıandan soñra kerek bizim zamānda ve kerek muqaddemde büyük mu'arrike ve uluğ aşlar bulub keçmiş ise de kırk atqa kadar bayke tikildiki işidilmemiş ve körilmemiş idi ama Süleyman bin Edelbik Mirzaniñ aşında kırk atqaça payke tikildi. beyanı 'an qarib yazılır. bundın muqaddem Böte Bay Hacıniñ aşı dañi kete ve büyük cem'iyet olmuş idi ise de payke 25 ata kadar idi.

Tarafımızda meşhür ve ma'ruf ādemlerden aşnı terk idenlerniñ iñ evveli 1290mıncı hicriye qabilinde vefāt iden Tüme Camantuk balalarıdır. Camantuk merhüm kerek emvāl ve kerek evlād cihetinden bir divan iliniñ uluğ ve qadri bülend kişisi idi. Balaları ve nebireleri 'ala hede avıl avl bulub oturub her qayusı maldār ve devletmend idiler. Hıuşuşen oğlı Hasan kete sodāgerlerden olub yüz miñ şomdan ziyādeye bāliğ baylığ bar idi kitāb-ı muhtaşırı tamamen oqumış molla idi çünki muhtaşır oqumağ şahrāvī halknıñ hatm-i kerdesi oldığından bu zāt aş birmekniñ meyyitke menfa'ati yok aş birmek at çabdırmaq mañz-ı isrāf ve telef maldur diye halknıñ sözinden ve melāmetinden qorqmayub atasına aş birmekni terk itdi hış ve aqrabāsı da mollağa muhālefet idelmeyüb lav-ı na' m diyelmeyüb anıñ didikiyle kitdi. Ba'd-ı Caysan Hacı Qurban Efendi taqvālīg ile atasına aş birmeyüb Kök Tirek Caysan Çöçek bahta ve ğayri şehirlerniñ mesācidine ikiden üçden at birüb hatm-i quran ile kifāyelendi. Bu iki uluğ ādemniñ evlādı atalarını aşsız atasız conatdıktan bunlara ittibā' idib tarafımızda aş birmek batderic⁹⁰⁵ azalmış idi. 1325inçi hicriyede bu terk idilmiş 'ādetni tecdid ile qanā' at boluş atası Süleyman merhūma uluğ mu'arrike qılıb aş birdi kırk atqa kadar payke tikdi. Ablay Hıandan soñra kırk atqa payke tikmek bundın ğayriden mesmū' olmamışdır. Aşnı bahta tağı itekinde 'azim cem'iyet ile ötkerdi her üyge bir yılqı bir

(672)

Qoydan iki koydan birüb sā'ir levāzımātı dañi kāmil ve mükemmil müheyyā kıldı ekşer ādemler qoyı şoyub şoqumni⁹⁰⁶ yitekleb ketdiler. Karye ādemelrden işitdikimiz iħbāra nazaran Ablay Hıanniñ mu'arrikesinden soñra olan cem'iyetniñ tertib ve tanzımlisi ve iñ büyüki ve ketesi bu bulmuşdır> bu aş cümleye ma'lūm ve zāhir ve huyda oldıqdan ziyāde ta'rife hācet qalmadı. İmdi bundın soñra Qazaqda böyle uluğ mu'arrike olmağı meşhūr dikilir, didiler ise de İne Hacıniñ aşı buldı bunıñ taşlı 26nçı sene beyānātında taħrİR idilür.

⁹⁰⁵ باتدریج

⁹⁰⁶ سوقوم

Nâmı mektûb âdemlerniñ nisbeti budur. Hüseyn Mirza bin Buçtay bin Tursumbay bin İlanan bin Canğözi bin Kul Boldı bin Çomağ bin Sivindik buña Sivinç ve Sivinçi daği diyorlar bin Meyram bin Ağ Sofi bin Argundur.

Mezkûr Hüseyn Mirza didi ki beyānavla Divanı 1821inçi yılda açılıb Argun iline merkez olmış idi yeñi nızamda maħkeme Kirakevke köçüb ekşer ile Kirakevke ve ba'zı Qır Qaralı Divānına qaradı. Beyānavlada evvel imam Baycan ba'de Feyzullah ba'de Qamer nām zāt olub hālā Qamerniñ oğlı imamdır didi.

Beyanavlada evvel Ağa Sulţan Çünk idi ki balası buldı Kandidat Çorman küçük balası idi ba'de Çorman Ağa Sulţan buldı ba'de Maman Töre Ağa Sulţan buldı ba'de atamız Boçtay bin Tursumbay Ağa Sulţan buldı bu vaqtğaça ya'ni yuğarğı üç sultanniñ eyyāmında Zasadat⁹⁰⁷ levāzımında idi. Ba'de Berd Eli bin Qazanqab Ağa Sulţan buldı oğlı Berd Eliniñ vefātı ba'dında Qazanqab özi Ağa Sulţan buldı şümme Eli Töre şümme Hanhāce Töre Ağa Sulţan buldılar. Hanhāce Simi maħkemesine qaradıqda bala Cormanof Ağa Sulţan buldı bunıñ zamānında ki 1879ınçı yıldır yeñi nızam çığıb Ağa Sulţanlık devri intihāya irişdi maħkeme Kerakevke köçüb divan ismi uyaznı maħkemeye taħvıl idildi. Eh kelāme

(673)

Şahibü't-terceme Hüseyn Mirza bizim hac seferimizden kaytuşda Kerakevden Simikeçe papurda irke kelüb hem-şoħbet olaraq bu ħaberleri söyledi. 1316nçı sene 8inçi rebi'ü's-şāni 1898inçi yıl 12nçi Sentabrde idi. Bu zāt Argun iliniñ iñ büyüklerinden olub Ablay Asbas Şarı Bil⁹⁰⁸ Mayramniñ üç balasına Aţalağ idilür imiş. Mayramniñ üç balasınıñ biri Sivindikke Hüseyn Mirza niñ Sikizinçi babası olur ikinçi Qutdağ üçünçi Qara Kisekdür. Hüseyn Mirza köhne ve yeñi nızamda kırk iki yıl bolos bulub hālā zefr nāmında uğı boloş didiler. Hüseyn Mirza köb iş körken köb bilken sözi şebatları orunlı âdem kördi lakin şoħbetimiz az buldı.

Şāni Camantuk bin Kütevbuğ bin Urış bin İr Nazır bin Qara Baş bin aqçe bin Alda Birdi bin Çorantay bin Bayus olur. Bayusdan yuğarusı ħamsede yazılmış olmağla tekrarı ħacet körilmedi.

Şāliş Qurban Hacı, aşl ismi Qunköz idi hacda Qurban Hacı ile müsemmi olmışdır. Qurban Hacı bin Kince bin İstemes bin Atantay bin Memtek bin Caqsılık bin Şaybulat bin Cumuğ bin Bayceket bin Toğtar Hāce.

Rābi' Süleyman bin Edelbik bin Caqaç bin Eli Bağur bin Qıbanbay Bağur bin Qoca Kul bin Membet bin Bayceket bin Toğtar Hāce. Bu şoñğı iki nesil ata tarafından Türkistanlık hāce olub ana Canbenden Bayuşka münthei olur, Süleymaniñ terceme-i hāli ve bākī aħvāli bābü's-seyyinde beyān idilür, cenāzesinde yüzden ziyāde mal ħayrāt idilmiştir.

Toğtar Hāce-i mezkürdan Bayceket Canceket nāmında iki uğul vücūda kelüb Canceket atası ile bile ketmiş idi anıñ evlādı nerde oldığı Anuğ ma'lūm degildir. Bayceketden Membet Cumuğ Tuğaş

⁹⁰⁷ زاسيداتل

⁹⁰⁸ بيل

(674)

nâında üç uğul toğub Bayceket evlâdı hâlâ iki Ökürday il Hıtay teb'ası ve başkaları Leysi Caysan Uyazına tâbi' cem' sikiz bolos ildürler. Eh.

YİNE YUĞARĞI SÖZİMİZE MÜRACA' AT İDELİM.

Bu cânib ahvâlmizniñ tafşilinde ecnebi millet şöyle tursun fütuhat-ı keşire ile Çine kadar cayramış olan 'Arab ahâlisi daği şark kaba'iliniñ beynlerini fark idemeyüb ve isimlerini de anuğ bilemeyüb 'Arabdan ğayri tâ'ifeyi 'umūman 'Acem ile ta' bir itmişler soñra kile 'Aceme muğabil Etrâk ve Hazar ve Kırçak diye bir az başkalmış iseler de yine tafşilinden ta' cir ile ketmişler. Hatta mayası müteħhid vâkıf olamayub ğalibâ Avrupa târihlerinden aħz ve istifâde iderek Kırım Kazan Astarhan ahâlisini Tatar diyüb yazıb anlara taqliden öz ahâlimiz daği Tatar diye taħrîr ve taħrîr iderler. Ama Mongul, Tatar, nev'i, Kazak, Kırgız Kırçak vesâ'ir tavâ'iflerniñ aşlı faşlı yukaruda yazıldı ki bu mütercim kemine ibtidâ İslâm tevârihine te'ammuğ idib ve ba' de Hıtay ve Mongul tevârihlerini tettebbu' idib oğudub işidüb yazıb egerçe kâmil muğtali⁹⁰⁹ olamadım isem de herçe bu kadarça beyâna muğtedir oldım sa'y mezbür 'indü'l-âme mağbûl olur mı olmaz mı bilmem. Çünkü bizim ahâlimizniñ inşaf idenleri <Eger Özbik ki saçsañ söz bilendir. Nihâyet iltifâtı yağşi dibdir> kulinuñ muşaddağı olub biy inşafı öz bilmediklerine uyalmayub bilenlerniñ sözünü cerha çalıışmaq bunı özlerince bir kemâlât şaymaq başlıça hüneleridir.

Ama ecnebi milletlerniñ âdemni körirsın az hıdmet ile köb alkış alurlar. Şöyleki ibtidâ hâzineden miñleb miñleb aqçe alaraq yola çıkarlar vardıkları yerde üyler tikdirib şoyuşlar⁹¹⁰ şoydırub

(675)

Lav minüb tağ aralab temaşalar kılıb taşlarda olan hağ ve nuğuşlarniñ resimni alub zoğ ve şafa ile kesb-i hevâ itdikden soñra o yer ahâlisiniñ azmunça⁹¹¹ bilenlerinden azmunça haber şorub mesûde kılıb kayturlar da kitâblarında yazarlar ki o tağlarda kezmeke o şahrâlarda yürmeke o aqvâmiñ hâllerini bilmeke baş bağırdan ayak timurdan bulmaq kerek diyüb kören raħatlarını miñnete tebdil ve iden keyf ve şafâlarını meşakkat ile ta' bir iderek evvelgi aqçeni hağmdan soñra yine ne kadar muşârefât-ı hâzineden alub ma' aşını teşir ve rütbesini terfi' itdirir. Bunıñ da hükümeti her nesneke pul ile alınur kadri kıymetine göre alub bunıñçün seyyahlar haracâtını köb meşakkatni büyük kösterir. Ma'-mâ-fih yazdıkları bikde istinâdlı olmayub ekşeri 'indiyâtdan⁹¹² 'ibâretidir. Azan cümle Altay Tağı isminde bir kaç coğrafiyün Altun Tağ

⁹⁰⁹ مطلع

⁹¹⁰ صويوش

⁹¹¹ آزمونچه

⁹¹² عنديآتن

lafzından alışınmış diyorlar. Müsteşriķinden⁹¹³ iñ mu' temed seyyah ve meşhūr ve ma' ruf <Radlof> orman ma' nāsına olan <Al Tayğa> terkibinden terh̄im idilmiş dimiş. Al Tayğa Mongul lisānınca muṭṭalık ormana ıṭlaķ idilüb tağ ismi ile iştirā ki münāsebeti yoķdır. zirā şahrāda olan ormana da Al Tayğa diyorlar öyle olsa bir isminiñ iki nesnede ya' ni hem tağ hem ormana iştirāki imtiyaz için konulan vaz' ve aşula münāfi olur. Bes Altaynı Altun Tağdan ve Al Tayğa kelimesinden alınmış didikleri yañlış olub tuğrısı Alutaydur ki: <Ayulı Tağ> dimekdir beyānı Çöçek maddesinde keçdi aña mürāca' at oluna. bundın ğayri dađi köb isim ve cisimlerde bilā muvāzene ketmişlerdür köb yerde ğalaṭ itmişlerdür.

Ama bizim biçāre mü'ellif ve mü' verriḥ ve seyyahlarımız meşārifi öz cibinden olub miḥnet ve ilmi⁹¹⁴öz canından ğayriye bilinmedikiçün sözleriniñ ķadri az ve yazarlarınıñ kıymeti kem olur hiç bir ādem yardım kılmıyor yardım şöyle tursun zararından emin olmuyor. H̄ased birlen h̄üsünni ķabh̄ dimek ğıybet ile mü'minniñ itin yemek bizlerçe büyük faziletten

(676)

Ma' düddur. Körmez misiz ki Aḥund Ḥazretleri memleketimizde mişli körilmemiş kitāb ve tāriḥ te'lif idib ķaldırmış iken Afrin maḥaline ṭa' n⁹¹⁵ taḥsin orunna teşni' den ğayri bir şer işitmedi.

Dimla İsmā' il Ḥazretleri ki ders ile niçe yüz belki miñleb bu ķadar yıllar delni⁹¹⁶ ķan ve fedā-yı can kılib ķalem ile ahālimizi uyğatmış iken yine melāmetden ķutulmadı.

Ve bunlardin ğayri dađi selef ve ḥaleflermizden vaṭana ve millete bī-bul ḥādimlik ve bī-minnet ḥıdmet iden ne ķadar ' ulemā ve fuželā ve ehl-i ķalemlermiz var ki aķl bir danesi ahālimizden rahat körmiyor memnun olmuyor ketmişler hem de kidiyorlar. ' acabā bizlerniñ māye-i ḥamirmiz nerden alınmış ki cümleden ayrı bu aḥlāķ-ı zāmīme ebdānımıza⁹¹⁷ yerleşmiş.

İmdi niçe tevāriḥleri körüb ve niçe yerlerden ḥaber şorub aşlımız Mongul deyü yazdıķ ama Tatar demek kemlik Mongul demek kāmıllık degil faķaṭ müverriḥlerniñ vazifesi her işiñ aşlını ve ḥaķıķatini bildikinçe añlatmaķ ve muḥaṭṭi'niñ ḥaṭasını añgartmaķdur. ' İzzet ve şeref nesl ve nesebde İslāmiyetdedür ki Ḥudānı bir Ḳur'anı ḥaķ Peyğamberi bir ḥaķ bile ve anıñ yolu ile yüre dünya ve aḥiretiñ şerefine nā'il ola ecdādı kerek mevaḥşi⁹¹⁸ ve kerek Vaḥşi olsun. Kim ki

⁹¹³ مستشرقین

⁹¹⁴ والمی

⁹¹⁵ طعن

⁹¹⁶ دلنی

⁹¹⁷ ابدانمزہ

⁹¹⁸ موحشی

Ḥudānı bilmez peygamberi taşdıķ kılmaş babası kerek Türk ve kerek ‘Arab ḥatta evlād-ı peygamber olsa dağı aña fā’ide virmez.

İmdi Noğay Kaзақ ahālisi ağlabıt⁹¹⁹ üzere Moņğul ise de қабул-и İslām itdiki vaķt Tatarдан dağı İslāma kelenler keşir olub evvelgi şöhrete bu zamīme kılınaraq ahālimizniñ Tatarımız didikleri bundın ola. Ne ise aşlımız Yafeşe müntehi menba‘ımbız⁹²⁰ Moņğul Tatarдан münşe‘ab oldı. bundın bir igri şan idilmesün ve bir ḥayal-i fāsıde kidilmesün ki nev‘i Kaзақ aşlı o taraşdan imiş de <el-cins ile’l-cins temil>

(677)

Mücebinçe bir kün cinsdaşı olan Çin ve Yapon⁹²¹ ile serleşürde birleşür <Heyhāt> ehl-i İslām öyle bī-vefāķum degil ki bir taraş ile va‘d ve ‘ahd ide ni ğazer ve bī-ğazer⁹²² ğayrı yola kide aḥlaķ ve eřvārımız řer‘-i şerife merbūtdır özleri ğadr itmez ğadr iden var ise evvel Allahdan isti‘ānet ba‘de İslāmdan i‘ānet taleb ider ketse andan řoñra cinsine kider vālā her kime ķardař olursa din ile ķardař olur cins ile olmaz.

Yazılmış beyānatdan nesil nesebimizi mecus olan Moņğul Tatarı müntehi itmiş diye iḥvanlarımız bizden keyüş kılmasunlar ki mā be alā fetḥārmız olan ‘Arab ve Türk dağı ķadimde mecus idiler müşrik idiler İslām anları ve cümlemizi aķartdı. Zülmet-i küfürden nur-ı imāna tartdı Yahud ve Naşara dağı mecusiyetden kitābı olmişlar idi řoñra kile azdılar toğrı yoldan yazdılar i‘tikādlarında şebat iddiālarında řadāķat ķalmadı ma‘-mā-fih azdıķlarını blenleri az olub ağlabı Naşaralık da‘vāsında Mışır ekşeri İslāma bed-ḥāḥ ve müzirdir.

BALASAĞUN KÖBALIĶ⁹²³ KAŞĞAR BİR SACAN BELDELERİNİN BEYANI

Balasağun beldesiniñ bināsından burun Uyğur bikleri <Köbalıķ> ya‘ni Kaşğar şehrinde turub Moņğul Ḥanları taraşından idāre olunurlardı <Buğuv> Ḥan ki Buğra Ḥan evveldür ḥanlıķ mesnedine keçdiki ile Köbalıķnıñ mařrıķ şayfısında seyr ile bir künlik mesāfe ya‘ni üç dört tař yerde bir şehir binā idib ismini Sağun koydı anda oturdı Sağun <‘Azimü’l-ķadr celilü’ř-šan> ma‘nāsını müştemil Ḥıtay lüğati olub ‘an ař Sayundan muḥarref Moņğulça

(678)

Sağun dimişler. Vaķta ki İslām zuhūr idib ğaziyan ‘Arab bir şehre keldiler binalarını meřnū‘ bī’l-icār mefrūř bī’l-iḥcār kördiler <Sağun> ismine <Balat> kelimesini muşaf idib <Balat Sağun> didiler <Balat> tař düşünmiş ve kāře-i ḥıřt ile bezenmiş büyük saraya dinilür. Bes Balat Sağun ‘azim ma‘nāsını ve ziynet ma‘nāsını ḥāvī Çin ve ğarbirden mürekkeb bu şehre ‘ilm-i ‘ālī oldı keşret-i isti‘malden <ṭā> ḥarfı isķat idilerek Bala Sağun dinilüb kitāblarda dağı

⁹¹⁹ اغلبيت

⁹²⁰ منبعميز

⁹²¹ Yani Japon

⁹²² غدر و بی غدر نی baştaki nun belki te olabilir.

⁹²³ كوبالق

tāsız ūeb̄t idilür oldı. hālā lügātmizde bülend ve büyük taş binaları <Balat> demek bundın me'hūz olub ba' de Ruslar bu lügati bizlerden almış ola imlāda ğalat idib <Palat> <Polat> yazarlar.

Bala Sağun bir niçe ' aşırlar qararkāh selātin ve müdeffin hanlar Türkistan Çin oldıktan soñra seydā Silanhan tahtnı <Köbalık> beldesine köçüb <balat> kelmesiniñ Farisî tercemesi olan <Kaşınkar> ismiyle tesmiye eyledi ' avām az tahrifle <Kaşgar> Kaşkar didiler. Bu terceme ile taht ve han Kaşgara intikal idib <Bala Sağun> beldesi hicriye 842nçi seneye kadar ism-i kadiminde kaldı ise de sene-i mezbūrede şiddetli bir zelzeleden bütün bütün harab ve ahāleden niçe miñ ādem helāk oldı sultanların künbezleride yakıldı. Altmış yıl ādemden hālī turdı. tokkuz yüzinçi senelerde o harābe qurbında bir şehir yapub adını Artuş koydılar bunıñla Bala Sağun ismi ağızlar da metrük ve münessi olub faqat tārīh ve coğrafiyyelerde körildi kaldı hanlar kerek Bala Sağunda ve kerek sā'ir şerlerde keçmiş olsun kadimi ve hadişi kitābların ekşerinde Kaşgar Hanı diye yazılır oldı. 1241inçi Hicriyede Kaşgarın İshaq⁹²⁴ Vañ Şadık Buĝra Hanın künbezini ta' mir ve tecdid itdi. ba' de 1319

(679)

ınçı hicriyede yine bir zelzele olub köb binā ve hayli ādem telef oldı künbez-i mezbūreniñ tarafı yıklıub henüz bilā ta' mir turdıĝnı Qārī Maħmud bize söyledi.

Evvelgi zelzelede Kaşgardan iki taş mesāfede "Ber Sacan,, beldesi daħi virān olub orunna üstün Artuş qaşabası binā idilmiş "Ber Sacan,, daħi bir az müddet muķırr-ı hūkūmet oldıĝı mervidir. Bilād-ı mezkūrātın ğuşuşında müverriħūn ve coğrafiyun ve seyyahlar mużtarib olub ba' zıları isimde ve ba' zıları maħal ve mevķı' inde biri diger yine muħālif yazılmışlar. Bunında sebebi seyyah efendiler bir şehre kelür baña ahvāl-i ' ālimden haberdār bir bilümlü ādem kerek deyü añada bir zātı ketürirler o da seyyah efendiden bir nesne tam' idib ūoradıĝı sözine bilür bilmez hikāyeler serd idib rast yalĝandan mürekkeb bir qaç iħbār ifāde ider kider. Seyyah da işitdiki kibi yazıb kendi inandıĝı kibi kitābında bunu ūeb̄t ider ve her bir kelüb kiden seyyah ve seyyarların hāl ve hareketi bu minval ve bu tarzda olub her biri öz işitdiklerini yazdıĝı ile haberleri biri ahirine muħālif tūşüb ma' -mā-fih içlerinden birisi köbraķ naql kılınub her kitāba yazıldıktan ādemler o haberi rast-ı i' tıkad ider de bunıñla itmāma yeder. Ama diķkate alınsa o yazdıķları haķıqate ğilāf bir kıru laf olur qalur. Çünkü bu taraf ahālimizniñ ' ādet-i ādiyesindedir ki ğayri milletniñ seyyahlarına iħbārāt-ı māzīyeden bildiklerini setr ve ketm iderler bundın vațana yā milletine bir zarar kelür fikrine kiderler. Söyleseler daħi alışdırıb çalışdırub toĝrısını ikerye⁹²⁵ çıkarırlar seyyahlara böyle esrārı satarlar⁹²⁶.

Ama bizlerniñ yazdıĝımız o kelüb kiden seyyahlara kıyas idilmez zīrā bizler maķşad-ı aşlı olan ahāliniñ içinde turub anların ' ulemā ve ' avamları ile birge yürüb bir haberi niçe ādemlerden ūorub tamam haķıkat kılıruz ve ūordıĝımız ādemler daħi bizleri ecnebī kibi körmeyüb bildiklerini kemā yenbaĝı⁹²⁷ iħlaş ile söyliyolar. Başkalar kibi beş

⁹²⁴ والک

⁹²⁵ ایگریه

⁹²⁶ ستارلر

⁹²⁷ كما ينبغي

Kün on kün turub tiyüb kaç ve bî ayak ve bî baş elimizi arıtmıyoruz ağızımızı ağrıtmıyoruz, binā-berin Avrupa müverrihleriniñ bu taraf iħbārında i‘timadmız yoħdır ya‘ni bu cānib aħvālını yazan kitāblarına i‘ tibar itmiyoruz. Lakin Avrupa tārihlerine vahy-i asmāni kibi iman ketürenler de vardur. Bu ise öz kitāblarımıza kemā ħaħqa muħtali‘ olamadıklarından kelür.

Köbalıĸ Kaşğarnıñ ism-i qadimi olub ‘ umūmī tekellümde <ov⁹²⁸> balıĸ dirler beş şehir dimek <lov⁹²⁹> balıĸ altı şehir dimek olur her üçevsi Ħıtay ve Mongul lüğatinden mürekkebdır Ħıtayca ov beş ‘aded lov altı ‘aded balıĸ Mongulca şehir dimek olub ma‘nā-yı terkibi biş şehir altı şehir dimek olıyor.

Kö-köh-köy⁹³⁰ kaşaba ve qarye ma‘nāsında olub balıĸ büyük beldeye isimdir. Köbalıĸ didikleri evvelde kaşaba ismi soñra şehir ismi ile söylenmiş ola kö nāmı bizim bu taraflarda metrük ve münessi olmuş ise de ‘ Oşmanlı lehcesinde qarye ve kaşabaya köy didikleri bu ism-i qadimniñ baĸāyāsındandır.

Ma‘lūm ola ki bizim nev‘i bizim nev‘i zebānında her yerde ki qarye ve kaşaba ola aña avıl diyorlar. Büyük beldeye qala diyorlar qal‘a dimekdir sard tārifesi qışlaĸ diyüb büyük beldeye şehir diyorlar ama altı şehir ahālisi ne yerde sur ve ħişar var aña şehir dirler. Qazaĸ Ħalkı ħişara qurġan bazarlı beldeye kint diyorlar fi‘l-aşl künd lafzından alınmış ola ħıtayıdır.

Yuġaru durbuncun⁹³¹ faşında Qatanofdan naqlen Govbalıĸ Rumça şehri Balasaġun Kaşğar yazılmış idi ekerçi Qatanofniñ ‘ilm-i tārıĸ ve coġrafiyede mahāretine teslim isimde bu ħuşuşda bayaĸı seyyaħ efendilerniñ sözine ittibā‘ān söylediki münfehım⁹³² oldu ħaĸıqatı ile bir ma‘nā ve i‘timadlı bir ħaber istinbať idememişdir o vaĸitte bu kemine daĸı

Lav-ı na‘m⁹³³ dimeye elimde aña müte‘allıĸ bir sened olmadıĸdan süquta mecbür olmuşidim şevābı ile yazılıb beyān idildi faġtenim hezā et-taħrır fanhā min nevadere’t-taħrır ve Allahu a‘lem ba‘leme ya‘lem⁹³⁴.

QUDATQU BİLİK İSMİNİN MA‘NĀSİ

Qudatqu Bilik kitābı uşbu Bala Saġun beldesinde ta‘lif idilüb Yusuf Qadır Ħan tarafından Şadıĸ Buġra Ħana taĸdim kılınmış olduĸı kitābıñ ta‘rifni yazan zātınıñ dibācesinden⁹³⁵

⁹²⁸ اوؤ

⁹²⁹ اوؤ lam ile diĸer harf birleşik

⁹³⁰ كوكه كوی

⁹³¹ دوربونجون

⁹³² منفهم

⁹³³ لاونعم

⁹³⁴ فاغتتم هذا التحرير فانها من نو ادرالتقرير والله اعلم بعلمه يعلم

⁹³⁵ ديباجه

añlaşılır ve añlaşıldığına köre ibtidâ bu kitâba haş bir isim koyulmayub soñra Çinliler âdâbü'l-mülûk maçiniler emînü'l-memleket-i maşriķ hûkemâları zîne'l-ümerâ' İrânlılar Şah nâme ve ba' zılar pend-nâme ve Turanlılar Qudatķu Bilik atadılar dimiş imdi 'Arabî Farisî isimlerinin ma'nâsı belli oldıķdan beyâna hâcet körilmeyüb Qudatķu Bilik isminde müverrihler mużtarib oldıģıçün bir az şerh itmek lâzım ve elzem bilindi heza Qudatķu bilik Qudatķu Bilik dal ile te ile de yazılır bilik 'ilm ma'nâsında muşaddırdur⁹³⁶ bilmek demek olur kud kut her ikisi kut demek kut 'Arabî olan kutub lafzından taħfif idilmiş Türkidir kutub her nesneniñ şebat ve qararlısına dinilür ki kutub yıldızı bundındır kat⁹³⁷ baħt ma'nâsına da kelür filan nesne aña kat buldı diyorlar ya' ni aniñla o âdeme baħt qararlandı demek ola tebrikde ve tehniyede kutlu bulsun demek bu ma'nâ iledür bes bundın fehmlenür ki Qudatķu Bilik iki kelimededen mürekkeb olarak bilikni kutaytķuçı kitâb 'ilmni qararlandırguçı kitâb ve şebâtlandırguçı kitâb yâhud bilikni qararlandıрмақ kitâbnı 'ilmni şebâtlandıрмақ kitâbı demek ola kerek şoģa⁹³⁸-i fâ' il ve kerek muşaddır ile olsun berâberdür yâhud bu kitâbı bilmek insâni baħtli ider demektir ğarbî tekellümde kutbü'l-'ilm ve muķırre'l-'ilm ma'nâsında ola ve Allahu a'lem

(682)

Ama kutaytķuçı ilh kelimelerinde 'alâmet-i fâ' il olan çı harfi bunda nerden keldi dinilmez zîrâ altı şehir ahâlisi ki bunlara da Uygur dinilür kılģuçı koyģuçı kelimelerinde koyģu kılģu ile iktifâ iderler nitek kim Yabģu ismi yapmaқ maddesinden me'hûz olub fâ' ilinde yabķuçı demek kerek iken <ç> harfini hazef⁹³⁹ iderek yabģu diyorlar yabģu iş kılģuçı iş başında bulģuçı hâkimlere dinilür serkâr ma'nâsı melhûzdır yapmaқ bizlerçe kılmaқ demek olur. Vesâ'ir lügatlerde daħi bizlerniñ telaffuzımızdan ba' zı harfini kim ve ba' zını ziyâde söyliyolar Çınançe Bardıyan⁹⁴⁰ maħalinde <r> harfini isķat iderek <be> arpanı apa diyorlar yoķ lafzında <s> harfini ziyâde kıralraқ yoķsu diyorlar ħalife isminde <te> ziyâde iderek ħalifet <ve ba' zan> <m> daħi koşaraq <ħilafetem> diyorlar

Ama <r> lâzım olmyan urında meşela: Musa isminde <Musır Aħund> 'İsa isminde <İsir Aħund> diyorlar. Bulģaç barģaç kelimelerinde <bulģaçça barģaçça> diyorlar. Ve hakezâ helm⁹⁴¹.

Demek ki bizlerniñ telaffuzımızdan ba' zan artuķ ve ba' zan kem söyliyolar eh

Böyle terdidler ile bir niçe ma'nâ yazıldı ama nüşha-i maṭbû'ada <ķutaģu> bitilmiş olmaģla <te>den soñraģı harf elif olmayub Lam olmaқ iķtizâsı aķırıbdır⁹⁴². Ğayet mâ <ģ> ile lam beyni bir az açıķ tüşdikden <te> oķulub <d> ziyâdesi ķalem-i nâsiħdan sehv yâhud kâtiblerniñ 'indiyâtındandır ki özlerinçe bir ma'nâya yürüb koşmış ola, öyle ise Qutulģu⁹⁴³ Bilik ya' ni

⁹³⁶ مصدر

⁹³⁷ قط

⁹³⁸ صغہ

⁹³⁹ Harf yeri karışmış olabilir; büyük ihtimal hıfz

⁹⁴⁰ چنانچه باردیان

⁹⁴¹ هلم

⁹⁴² اقربدر

⁹⁴³ قوتلغو

ķutluđ dimek olub lafzen ve ma' nān ta'vile hācet ķalmıyor. Bunı Ķārī Hġfız böyle ta' bir itdi vāķi' ā tođrı olmaķ gerek. Ćunki Uđđur ħarfleriniñ biri birine müšābehetinden mütercim bikde fark idemeyub mefhūmina da tamam idemeyüb ba' zan <Lam> maħaline elif, ve ba' zan <elif> maħaline lam ketürdiki mezbür maḡbū' ada

(683)

Körildi. Ćınançe bir beytde <irse> kelimesi <lerse> yazılmış „esra” diye terceme idilmiş. Bu ise müdde' ānı müšbet ider Allahu a' lem eh

Bu Ķāza Ħannıñ senesinde iħtilāf olunub lakin dörtingi ' asırınıñ ħanlarından oldığı Őaħte aķrab diye yuķaruda yazılmış idi. Őoñra „Ķutatķu Bilik kitābınıñ” yıl atmış iki irdi dört yüz yıla bu sözi söyledim men ŧutub can sere „beytinden” 362 senede öldiği anuķlandı. Bunı Vamberi 462 ile ta' bir itmiş o ğalaḡdur. Biteniñ siyāķı dört yüze altmış iki idi ki bu kitābı yazdım me'linde⁹⁴⁴ olub Ćunki bu taraf ahālisi toķķuz diyecek urında bir kim⁹⁴⁵ on. Yeti diyecekde üç kim on. ' İbāresiyle Őanayolar beytde ' oķudı⁹⁴⁶ Őoñra ketürdiki bu mefhūma işāre yıl lafzını tekrār ketürdiki dağı bu ma' nāya iħāledür. Bes mevv lafnıñ merāmı (bi-ķayt lā rab' imā'ete kezā sene)⁹⁴⁷ ħalef ' an Őelešmā'ete kezā⁹⁴⁸ sene dimek olur. Bunı tašriħ ider samaniyeden üç yüz altmışınçı seneler neyfinden taħta cülüs İlin Emir Nuħ bin Mañurnıñ Buđra Ħan ile vaķ' ası ki tevāriħlerde mersümdür. Vamberi tecemesi Buđra Ħanı zamānından yüz yıl Őoñraya ķaldırıp tevāfuķ-ı mümkün olmayan tebāyin-i ba' ideye bıraķmış imiş.

Vamberi cenābları herne ķadar müverriħ-i mešhūr ve seyyaħ-ı ma' ruf muħaķķıķ bir zāt ise de bir kelüb kiden yolçı ' ābir-i sebil oldığıdan bu taraf ahāliniñ tarķ-ı lisānına kemā ħaķķa ašinālık idemeyüb ya' ni tamam tüşünüb yedemeyüb üstden gene yazmışdır. Muḡala' asında vaz' indan yazmışdır. Ćibirden men ķalar. Ćeçinden söz ķalar, dimişler Őaħiħdür, degil Vamberi o ise yat millet ecnebī bir ādemdür. Öz ehlimiz müverriħlerinden niçeleri imlāda adaş ma' nāda yanđış kidib az cümle Őaduķ lafzında „satuķ, sātuk” Őadık lafzında „satıķ sātıķ” yazarlar. Böyle oldığda Vamberiden bu ķadarça ħaḡā ' ayb degildir.

(684)

Her ķaçan Buğra Ħan ' unvānı muḡlaķ zıkr ķılınsa Şadık Buğra Ħan Ķāzi murad olunur ne yerde imam pādişahım laķabı söylense Yusuf Ķadir Ħan vezir irāde ķılınur diye 1322nçi senede Şehrimize kelmiş Őeyħü'ş-şeyuħ Dimlā İşan Can bin Celāleddin bin Cemāleddin böyle naķl eyledi bu zātınıñ terceme-i ħāli defter-i aħırde beyān idilür İnřā'allah

⁹⁴⁴ ما لنده hemze tam üstünde değil hemen sol üstünde.

⁹⁴⁵ كم

⁹⁴⁶ عقودى

⁹⁴⁷ بقيت لا ريعما نة كذا سنه

⁹⁴⁸ خلف عن ثلثمائة كذا

ḤANLIQ TOḶḶUZ BOĞUMDA TE'KİDLENÜR⁹⁴⁹

On dörtnçi tabakada yazılmışıdi ki ḥan ismini ḥā'iz olmak için eflak tes' a 'adedinçe toḶuz ata ötmek Özbik uruĖınıñ kânun-ı qadīmīsidir. Bunıñ 'alasıyla çünki Mongul Ḷalmaq i'tikādınça Allah tebārik ve te'āla münezzeḥ 'inne'l-mekān ḥazretlerini semāda diyüb öz ḥikmet-i ḥafiyesi üzere toḶuzınçı tabaka olan 'arş a'lāyı kendi taḥt idinmiş. Bes pādīşah ḥaḳıqatiden böyle fi'il şādır oldıysa pādīşah-ı mecāzinin tertibi daḥi o ta'lime muvāfiḳ toḶuz olmak lâzım kelür farzı ile toḶuz baba biklik ve ḥākimlikde ötmekünçe ḥan ismine⁹⁵⁰ münāsib olmaz dimişler. Bunı bir ḥakim-i Layzal⁹⁵¹ menzilesinde bilüb büyük sened ittiḥaz itmiş imişler. Bu aynı mü'eyyid ve mü'ekkid Çingiz Ḥan olub soñra İslāma kelen Mongul Tatar ḥanları daḥi bunı esas idib ketmişler⁹⁵² ölgiden ziyāde daḥi muḥalleb bir ketmişler. Ve buña bināen her nesne ki tekrīm ve terci'besezā vardur ya'ni tartıḳ ve pişkin kibiler müntehā-yı 'adedi toḶuz olmak ve toḶuz toḶuz olmak resm itmişler. Ve cerimeli ādeme cezā için toḶuz ta'yin itdikleri daḥi bundın numūnedür ki 'adedniñ tamamı toḶuzdur.

(685)

MONGUL ḶALMAQ İ' TİKĀDI

'Umūmen Mongul Ḷalmaq ve Ėalben müşrik ve Mecūsilerinñ i'tikād ve 'aḳidleri böyle imiş ki Cenāb-ı Ḥaḳ sübhāne ve te'āla ḥazretleri yalĖuz ve yekāne iken bir vaḳt ider ki men ferd ve aḥdim şerik ve nazırım yoḳdur. Eger benim ma'ādlım ya'ni ḳudret ve ḳuvvetde kendime mümāsil muḥāşımım bolursa men anıñla ve ol benimle kibi mu'āmele iderdi diyüb köñlindin kiçer (te'āla Allah 'ammā yeḳülun 'ulvā kebirā).

Öyle ḥalḳ bir ḥaḳ ve ḳādir-i muḥlaḳ olan zāt-ı ikdisa⁹⁵³ bu fakir-i lâyıḳ degil idi ki itmişdir. Bes bu fakirden bir maḥlūḳ peydā buldı. Ḥaḳ te'āla aña didi ki men kimim sen kimsin. O maḥlūḳ didiki sen „yaĖlan⁹⁵⁴” men „ḳarmanım” ve didi ki sen ne işliyorsın, o didiki sen ne idersen, men anıñ ḥilāfına kidermen, diyüb yağlan ya'ni Ḥaḳ te'āla ḥayr ve şalāḥa ḳarman şer ve fesāda başlıyub 'ālim bī zābiḩa oldıḳda feriştelere araya tüşerek bu cihānnı yedi şan yıl yāḥud yedi miñ şan yıl ki bir şan on miñ yıl olur yā andan ziyāde mi Ḥudā bilür. Ḷarmanın ihtiyarına virüb muşālaḥa olmuş, bu müddetden soñra ḳarman bir cayda ḳarar kılıb cihāndan ferāĖat ider imiş. El-ḥālete heze 'ālimniñ müdebbir umür⁹⁵⁵ ḳarman oldıḳdan dünyada şer ve şur⁹⁵⁶ zulm ve fesad mevḑur oldığı bundındır. Ama mezkūr müddetden ne keçdi ve ne ḳaldı aḥdnıñ ma'lūmı olmayıb faḳaḩ bizlerçe Buğdı nāmında bir mev'ūd zāt var keleşekdür. Anıñ ḳadımı Ḷarmanın müddetiniñ inkızāsı olur. Buğdı kelüb soñra dünya fenā olub yaḥşılar oñga yamanlar şola ayrılır cihān başḩa şürete avrılır. Ḷaçan ki Ḷarmanın ihtiyarı kite 'ālem

⁹⁴⁹ تاكيد

⁹⁵⁰ اسممه yazıyor. İsmine olmalı.

⁹⁵¹ لايزال

⁹⁵² اولگی دن

⁹⁵³ اقدسه

⁹⁵⁴ ياغلان

⁹⁵⁵ مدبر امورى

⁹⁵⁶ شور

yağlanniñ yed-i taşarrufına öte ahâli yahşılığğa yüz tuta diyüb Şolman nâmında bir Qalmağ Laması⁹⁵⁷ böyle söyledi. (sübhâne ve te‘âla ‘amma yeşifün)

(686)

Şordım ki sizlerniñ i‘tikâdınız bu imiş. Aya⁹⁵⁸ Müsliman ‘aķidesinden hiç nesne añladıñ mı didikimde: Müslimanlar yahşılığını Hūdādan diyorlar bu dürüstür, lakin yamanlığını Hūdādan dimekleri yaraşmıyor başkaları bizimkiden köbde farkı yok dib oylaymın didi. Sizler Hūdāğa mı kulluğ kılursız yoksa „Qarmanğa” mı didikimde burğanda „Yağlan, Qarman” ikisiniñde şüreti bar ikevine de baş qoyamız didi. Anların şüretni kim körgen niçük bilüb yaşağan didikimde: üçe yaşalğan köñilde şol ikevsi buladur didi. Andağ bulsa Hūdānı iki diyemiz iken didikimde: Hūdānı bir dimez Qarman Hūdā imes ol İcen Hūdānı bir hūdandır İcenge de baş qoyamız Qarman da şunday gıy⁹⁵⁹ didi. Eh

Bu Şolman evvelde Qalmağ lamasından iken Dıkanı şokışında Qazağ qolına tüşüb Müsliman bulmış Hıtay keldikde yine evvelgi dinine ric‘at kılmış özlerinçe köb oğumış Qazağ tilni öbden⁹⁶⁰ öknüb bilmiş adem idi.

Mezbürniñ naqlinden ankelenürki⁹⁶¹ Mongul Qalmağ i‘tikadınça <ğayr> <Hūdādan> şer Qarmandan dib bilürler imiş bu i‘tikad i‘tikad-ı şeneviye olub Mu‘tezileniñ daği ba‘zı mezhebine qaribdür ki anlar ğayrı Hūdādan şer şeytandan yāhud bendeden diyorlar. Ama bizim ehl-i sünnet ve’l-cemā‘at ğayr ve şer Hūdādan diyüb meridü’l-ğayr ve’ş-serrü’l-kabiğ ve lakin leys-i yerzi bi’l-mağal diye i‘tikad ideriz emr-i Hūdāya inkiyad ile kideriz Elğamdulillah şekra ‘ala ni‘mete’l-İslām vec‘al firğate’n-nāciye bi’l-luğf ve’l-iğsān

ĦAŞİLÜ’L-KELĀM

Neticetü’l-merām evlād-ı Yafeş erü‘ ve ferü‘⁹⁶² cihetinden ğāyet keşretde olub ibtidā Babilden çıqdığda Hindistan ve Asyay ve Setiyye⁹⁶³ ve andan şarğ ve şimalniñ intihāsına qadar cayılıb ba‘de ğarb tarafa qadar başaraq

(687)

Qarağan ve Oğuz ğanlar eyyāmında Ural İdil boylarınaça ve cenub tarafdān Asyāniñ ğarbindan keçinüb Mışıra qadar vardıkları mürevvidir. Ve yine Yafeşiñ bir budāğı Huniñ sülālesinden atılğan ğan Sibiryayı tamam tebeğğür itdikden soñra Uraldan aşub ğarba atılarak Qara Diñize ve Donay Şuvınaça varmışlar andan qala Çingiz Ħan ve evlādı Asyāniñ ekşerini ve Avrupanıñ daği bir büyük kıt‘asını mālİK olmışlar ve öz büyük urığından Emir Timur

⁹⁵⁷ لاماسی

⁹⁵⁸ ایا

⁹⁵⁹ غوی

⁹⁶⁰ اوبدان

⁹⁶¹ آنکلانورکه

⁹⁶² اروغ و فروغ

⁹⁶³ وسطی یه

Asya-yı vastîdan⁹⁶⁴ zühür idib cenubda Hindistan ğarbda Bağdad ve Şam İzmir ve bütün Anadolıyı zabt idib şimalde Bulğar ve Moskofa kadar ılgar itdiki ve andan dağı ötdiki ma' lüm-ı 'âm meşhür enamdur ve şu'üb-ı etrakden dağı Nureddin ve Sulţan Şelaĥaddin gibi zevatlar muĥârebe-i şalibde cumhür düvel-i Avrupa ile atışub çapışub anlarınñ elinden arz-ı muĥaddeseyi taĥliş itdikiyle beraber Neçend bilâd ve beĥâ' i memâlik-i İslâma zım ve rabt itdiki şahâyif-i eyyâmda merĥûm ve mersümdür ve ta'ĥîben Ĥanân-ı Āl-i 'Oşman Asya ve Avrupadan ne kadar yerler zabt idib Afrika kıt'asını tamamen dimek derecede istilâ itmişler vaĥtiyle cihânnı böyle ast üst ketürüb ebnâ-ı cinsine ecânibi azıĥ iden yalguz biri bütün rebi' meskûnı idâreye iĥtidâriyeden evlâd-ı Yafeş sünnete'l-hay üzere bir niçe yüz yıllardan bu yaĥ tenzile kidib iĥballeri idbâra yüz tutmuş iken şimdi bir vaĥf-ı ayet-i kerime nöbet yine kendilerine kelmekni dört köz ile közetmekdedürler sünnet-i Allah elti ĥad ĥalet min ĥabl ve len teceddül sünnete Allahu tebdilâ⁹⁶⁵

ÇÖÇEK SODĀKERİ ĤACI 'ALİ 'ABDULLEYNNİŃ SEMERĤANDDAN ALIB KELKEN EMİR TİMURNİŃ ĤABRİ ÜSTÜNDEKİ MEKTUBNIŃ ŞURETİDÜR.

Heza marĥadü's-sulţanü'l-a'zim ve'l-ĥaĥan el-ekrem Emir Temur Küreken bin el-Emir ğay bin el-Emir Berkol bin el-Emir Aylañız bin el-Emir İncil bin⁹⁶⁶

(688)

Ĥaracar Noyan bin el-Emir Süĝuççin bin el-Emir İrumci ve Vebalaz bin el-Emir Maculay bin Numnay Ĥan ve venşu' b-ı neseb Cinkiz Ĥan min hede'l-aşl ve ĥasıl ebübe's-sulţan el-ümmede'l-medfün fi hezâ el-marĥad 'âte el-şeref ve'l-faẓl fân Cinkiz an bin el-Emir Bisükey hevâbin el-Emir Bay Sunĥar bin Meydu Ĥan bin Tutumar min el-Emir Buma bin el-Emir Budıncar el-maĝrûf ve'l-dilhezâ el-Mâcid ilâ an ümme'l-enĥu eceleb ve kânet simtihâ el-şaduĥ el-' Afaf el-Mertek ni'bethâ ĥebletehu min nür daĥl-i 'aleyhâ min a'la el-bâb fetmeşel lehâ şerâ suyâ ve diĝer anh inhâ emir el-Mümd bin 'ala ibn ebî Tâlib ve rabma hed ĥümâ fi da'vâhâ ĝalebete evlâdiĥa alâ mücâd fi küll-i zamân 'ala küll-i biz ĥad'â bu fi leble er-râbi' ate min şa' bân sene şey' ve bimâ yemâ'ete.⁹⁶⁷

Yazılmış el-Şaduĥ el-' Afâf kelimesinden soñra ortada 'arızâ bölük yazılĝan el-Mertek ni'bâtehâ kelimesi Bertek Bahadır bin Ĥabul bin Numnay Ĥan el-mezkûr diye yazılmışdur ĥaĥta celi ise de imlâsı bir niçe cayda ĥaĥâdur ma'-mâ-fih kendi ĥatana taĥliden teĥrîr idildi oĥuyanlar ĥarinesinden ez'ân iderler Çingiz Ĥan ve Emir Timurniñ ecdâdları kitâbnıñ evvelinde ĥazret-i Ādeme dek beyân idilmiş olmaĥla bunda yazmaĥ ĥâcet yok iken Alanĥu Ĥatun ĥuşuşında olan şehâdet zor yazmaĝa mecbûr eyledi 'afv buyrıla

⁹⁶⁴ اسياى وسطيدن

⁹⁶⁵ سنة الله التى قبل ولن تجدلسنة الله تبديلا

⁹⁶⁶ Bu son kısımda matba hataları var. Alt noktaları yok ve bazı yanlışlıklar var; Taragay olmalıyken sadece gay yazıyor.

⁹⁶⁷ Bu kısımda da matba hatası olarak birçok harfin noktalaması yapılmamış.

10INÇI⁹⁶⁸ YAPON BEYĀNI

YAPONYA AĶVĀMI

Bizim bu taraf ahālimiz arasında Yapon kavminiñ ismi ve cismi hicret-i nebevīye şalla'l-lahu 'aleyhi ve āle't-taḥiyyetenīñ 1300 ḥudūdında tercimān gāzitesi vāsıtasıyla bi'l-cümle ma'lūm olub andan muḳaddem tāriḥ ve coğrafiyye kören zevātlardan ġayri hiç aḥd bunlarnıñ vücūdına ve nāmını Ḥıtay teb' asından bir ṭā'ife şayarlardı.

'Avāmlarmıza böyle müchül ise de müfessir ve müverriḥlerimize raḥmehum Allah te'āla (ve min kavm-i Musa ümmete Yahudūn bi'l-ḥaḳ ve be ya' dilūn) ayet-i kerimesi tesīrinde ümmet ḥāzret-i Musa 'aleyhe's-selāmdan ve ra' şaynda⁹⁶⁹ bir kavm varlığını ḥaber virmişler. Ve ḥāzret-i Resul-i Ekrem şalla'l-lahu 'aleyh ve sellem mi'rāc kiçesinde bunlara varıb anlar da Resulu'l-laḡa ümmet oldığını yazmışlar. Lakin o kavm⁹⁷⁰ bunlar mı başka mı cezman ma'lūm degil. Ḥālā Yaponlar mecus milletindedürler. Ama elyevm mecus olduğu mi'rācda İslāmı ḳabul itdikine münāfi olmaz. Resulu'l-laḡdan şoñra ehl-i İslāmdan hiç aḥd anlara varamayub İslām resuḡ tabmadığından ba'd-i 'aḥd ve devir dehr ile ḳararmış olurlar. Bizlerniñ bu iḳlim ile anlarnıñ beyninde bir vādi ḳam deryası olub anlara varmaḳ kelmek mümkün degildir deyü rūḡu'l-beyānda vesā'ir tefsīrlerde taḡriḥ itmişlerdür. Ḳādīme ḳam deryası ornu şoñra şuv deryası olmuş olur. zamān-ı evvelīde ḳurı yerler şoñra şuv olduğu ve bi'l-'akis körilmiş ḳārlardan ve yazılmış ḥāllerdendir.

Ve bir daḡi (ve yes'ilū nek 'an Zū'l-ḳarneyn) ayet-i kerimesi tefsīrinde ve niçe mu'teber kitāblarda körinür ki Cenāb-ı Ekrem şalla'l-lahu 'aleyh ve sellem mi'rāc

Tevāriḥ-i Ḥamse 44

(690)

Kiçesi maşriḳda Cablaḳaya ve andan Ablāḳaya varıb Cablaḳa İslāmı ḳabul itdi Ablāḳa ḳabul itmedi "Cablaḳa" "Capon" "Ablāḳa" "Amerika" diyüb zamānımızniñ ba'zı 'ulemāları bundın Yapınyanıñ Müsliman olmaḡnı din-i İslāmı ḳul ḳılmaḡnı ümid iderler. Çünki mi'rācda ervaḡları İslāmiyyete ḳabul iderse zamānı keldikde vücūd ve vicdānī ile İslāma duḡūl ider diyorlar. Nitek kim ḥāzret-i İbrāhim 'ala nebiyyinā ve 'aleyhe's-şalavat ve's-selām ka'be-i mu'azzamayı binā itdikde nidāsına lebbeyk ile cevāb viren ervāḡ vaḳtiyle dünyaya keldikde Ka'beyi⁹⁷¹ cismānī ziyāret iderler ruḡāniyet dāki cevāba inḳıyad idib üyevle kiderler ama burhan ḳaṭı' da cabelsā ve Cablaḳayı 'ālem-i maşaldan 'add itmişdir 'ālem-i maşalnıñ ma'nası mektubāt-ı şerifden estlensün⁹⁷² ba'zılar yulduz 'ālemi diye tefevvuh iderler (Ḥalḳu'l-lah elf elf ḳandil lekel ḳandil 'ālem) ḳavlini sened ketürübü ḳandilden murad yulduzdur 'ālem-i maşal yulduzlarda olan maḡlūḳatdan 'ibāretdir diyorlar 'ilmü'l-ḡayb 'inda'l-lahu lā ya'lem ila'l-lah.

⁹⁶⁸ Yanlıklık yapılarak 15 yazılmış.

⁹⁶⁹ ورأ صين

⁹⁷⁰ قرم olarak yazmış.

⁹⁷¹ كعنه yazıyor. Ka'be olmalı. Öncesinde de nun yerine be yazarak Ka'be yazmıştı.

⁹⁷² استلنسون

COĞRAFYA-İ KEBİRDEN YAPON CEZİRESİNİN BEYANI

Asyaya müte⁶ allik cezā'irniñ in a⁶ zimi Yaponya Cezā'iridür ki Çiniñ cānib-i şarkısında baħr-ı muħit-i şarkda otuz beş derece ⁶ arz-ı şimali ile yigirmi altı ve kırk toħuz derecāt ⁶ arz-ı şimaliye beyninde kā'in hūķumet-i vāhıde taħtında bulğan dōrt kı⁶adan ⁶ ibāret cezā'ir müctemi⁶ adur cezā'ir mezkūre evveli cānib-i cenubda „Keyüsiv⁹⁷³” ceziresidir ki eṭrafında kā'in bir taķım ufaķ aṭlarla berāber mesāhe⁹⁷⁴-i saṭhiyesi yigirmi miñ beş yüz illi iki mil merba⁶ dur „ve kezālik” seykükü⁹⁷⁵ ceziresidir ki bu daħi eṭrafında vāķi⁶ bir taķım ufaķ aṭlarla berāber mesahe-i saṭhiyelerin yüz on miñ yedi yüz altmış sikiz mil merba⁶ dur „veyne” niz ve ceziresidir ki bu daħi eṭrafında kā'in bir taķım

(691)

Evkaf aṭalarla berāber olduğı hālide mesahe-i saṭhiyesi altmış üç miñ dōrt yüz kırk altı mil merba⁶ dır. Ve kezālik mesahe-i saṭhiyeleri biñ sikiz yüz yigirmi yedi mil merba⁶ ında olan „nifev⁹⁷⁶” cezā'iridir sabıkdan buraya dek zıkr itdikimiz Yaponyaya müte⁶ allik kaṭ⁶ at erba⁶ a-i cezā'irniñ bi'l-cümle mesahe-i saṭhiyeleri iki yüz yetmiş biñ iki yüz on bir mil merba⁶ dur. Cezā'ir-i mezkūre ile Çin beynini ķurbı boğazı ve Yaponya Diniñzi ve Sađalyan Boğazı faşıl ve tefriķ ider bi'l-cümle ahālisi illi milyon nüfusa bāliđ olur.

MEVĀD-I ṬABİ'YE

Cezā'ir-i mezkūreniñ arāzisi keşirü'l-evdiye ve'l-cibal olup bu tađlarnıñ in⁹⁷⁷ yükseki daħi Nifun⁹⁷⁸ cezire cānib-i cenūbında bulğan tağdır tepesinden eyyām-ı şehūrusının üzere bir an ķar ve buz hāli olmaz cibāl-i mezkūreniñ ba⁶ zısında balķan bulındığı cihetle Urallarda zelāzil ve hareket rađ çoķ vuķū⁶ bulur enhāri keşir ise de mecrāları uzun degildir havası muħtalıķ olduğından mevsim-i şitāda şedidü'l-berd ve faşıl-ı şayfda şedidü'l-ħarāretidir tofrağı ğayr-ı muħaźzeb ve ķalilü'l-inbāt ise de ahālisi zirā⁶ at ve ħarāset i⁶ tinā itdikleri cihetle işlah itdiklerinden cevdet ve ħaşb peydā eylemişdir. Ħāşılı Çiniñ ħāşılıdır me⁶ ādinden altun kümiş ma⁶ deneri olup lakin her sene bir miķdar ma⁶ lūm istiħrācından ziyādeye ruħşat virmez kezālik küzel baķır ma⁶ deni daħi vardır.

MEVĀD-I SİYĀSİYE

Uşbu Yapın memleketiniñ iki pay-i taħtı olup biri aşlıdır ki Nifun Aṭasında vāķi⁶ 35 derece 24 daķıķa ⁶ arz şimalide

(692)

⁹⁷³ كيوسيو

⁹⁷⁴ مساحه

⁹⁷⁵ سيكوكو

⁹⁷⁶ نيفو

⁹⁷⁷ الشكله اليبك

⁹⁷⁸ نيفون

Ḳā'in altı yüz biñ nüfus-ı muhtevî Miyako⁹⁷⁹ şehridir şehir-i mezkûr hükümdar Revhâni olmağla <Mişado> 'unvanıyla ma'nün Yaponya imparatorunun bi'-z-zât nişmenkâhidür⁹⁸⁰ ve diğerk resmidür ki bu Nifun Ataşının cânib-i şarkiyesinde otuz altı derece otuz dakika 'arz-ı şimalide kâ'in iki yüz biñ miqdârı nüfus-ı hâvî "Yedu⁹⁸¹,, şehridir ki imparator-ı merķumun burada hükümdar-ı cismâni olmağla <Ṭayku> 'unvânıyla ma'nün bir ḳâ'im maḳâmı olub kâ'im maḳam merķum 'ale'l-'umur Yaponya ahâlisinin mâre'z-zikr imparator ise Aminpet Peresti⁹⁸² üzere umur Revhânilerinden başka hiç bir müdâhale itmez Seykükö⁹⁸³ atasında Ava "Vabzu,, şehirleri ve Kivso ceziyesinde Naḳaşaki şehridir ki ötedenberü Çin ahâlisi ve Flimenk ahâlileriniñ maḳal-i ticâretleri oldığı gibi bir müddetden beri Avrupa ve Amerika daḳi belde-i mezkûrede ticârete başlamışladur. <Yezev> Aḫalarının muḳırr hükümetleri <Matsama> şehridir ki atı el-beyân Ḳurıl Aḫalarının cenub taraflarında bulunan bir ḳaç 'aded cezâ'ir-i şagireleri Yaponya tâbi' olmağla Yaponya ḳıṭ'ât-ı cezâ'irinin beşinçisi 'add olunur Yaponya ahâlisi Ağlabit üzere 'âdet ve hey'etde ehl-i Çine müşâbih olub bunlar da hükümet-i muṭlaḳa tahtında bulunurlar ticâretleri baḫşine kelinçe Yaponya ahâlisi Çin ve Flemenk sefâyeninden mâ'adâ sefâyin-i ğarbiyenin iskelelerine dâhil olmasına râzı olmadıklarından tevâ'if-i ecnebiye ile ticâretleri az olub lakin Kendo memâlik-i muhtelifeleri aḳsâmı beyinde ticâret vâsi'aları vardur 'âdet-i ḳadimelerinden olarak memleket-i ahâlisinden biri taşra ketdikde vaḳt-i 'avdetinde aşla ḳabul itmezler salefü'z-zikr Siyo, ceziyesiyle Ferosa Aḫası meyânında otuz altı 'aded miqdârı <Loşo> nâm şıra aḫaları olub mezkûr aḫalarının iñ büyüki yigirmi altı derece on dört dakika 'arz

693

Şimal ve yüz yigirmi yedi derece dakika ṭul şarkide olan cevdet⁹⁸⁴-i hevâ ve keşret-i hâşilat ve mevâşi ve ḫayvanatla meşhûr bir ceziye olub ahâlisi ba'zı umurlarında Yaponya ahâlisine veşâ'ir ba'zı umurlarında Ḳurya ahâlisine muḳallid bulunmuşlardur.

DİĞER BİR COĞRAFYADA MUHTAŞRÂ⁹⁸⁵ BÖYLE DİMİŞ

JAPON ḲIRÂLİYETİ

Japon devletinin hükmi nüfuzı Ḳara Diñizinin taraf-ı şimaliyesinde bulunan cezâ'irden 'ibâret olarak ol daḳi iki kısma münḳasimdür ki anlardan biri nefsi Japon ve diğeri <Matsime> hükümetidir. Ḳasım Ulni ya'ni nefsi Japonun hâvî oldığı aḫalar <Nifun> aḫası <ve Siḳoḳo> aḫası ile hem-civâr bulunan İlün aḫalarından 'ibâretdir. Ve Matesiye hükümeti ise Japonyaya hem küçük ve hem de ḳalilü'n-nüfus olarak 'ibâret oldığı maḳaller daḳi Nifun Ataşının şimalinde vâḳi' <Yezo> <ve Coḳa> aḫalarıyla Ḳurıl Diñizinin Ḳasım cenubından 'ibâretdir ve Japonya hükümetinin muḳırrı <Yedu> şehri olub Nifun atasında vâḳi' dür. Ve aḫa-i mezkûrede bundın mâ'adâ olan şehirlerden biri Yedunun cenubında vâḳi' <Miyako> ikinçisi uzak şehridir ki bir liman olub Japonlar beyinde şafâ sezüsi tesmiye itmişlerdür eh

979 میاقو

980 نشمنکاهی

981 یدو

982 آمینیت پرستی

983 سیکوکو

984 جودة

985 مختصرا

YAPINLARININ İBTİDASINDAN İNTİHÂSINA KADAR İCMÂLİ

Yapon aqvâmı Capon ve Japon diyüb yazılıb bunların evvelleri nerden varmış ve ne zamânda o cezirede qalmış idi ki cezmâ ma' lum olmadığı gibi hicret-i Nebviyeden iki miñ yıl yukaruda olan halleri daği tahte'l-ıfâdur. Faqat Hıtayların ağız içcarı bunlar birlerden olub uzak bir zamânda balıççılık ile deryâda yürir iken ' azim tolğun⁹⁸⁶

694

Kilerek sürüb hideb⁹⁸⁷ âdemden hâlî bir abadan ataya çıkarır anda sâkin olub bir niçe vaqitler ma' iştenden soñra yine bu taraflara qatnab⁹⁸⁸ bunlar ile bile köb halk-ı cezireye ketmiş hicret itmişdürler. Ba' zılar zan iderler qadimde Yapon ceziresi bu iklim ile memas⁹⁸⁹ quruluk olub soñra ortaya şuv başmışda o tarafdâ mütevevvin olanlar atada qalmışlardır. Ve Allahu a' lem başla ve nesle ne ise üsüb onub bu kadar halk bulmuşlar cezâ'irlere tolmuşlar ger biri öz atalarından bir hâkime inqiyad ide turmuşlar iken hicretten iki miñ yıllar muqaddem <Keyu Seyu⁹⁹⁰> ceziresinden âri Manqu⁹⁹¹ nâmında bir bik-i ' azim ' asker ile <Nipun> atasını zabt ve bütûn memleketni kendine tâbi' idüb nâmını <Mikado> ile mûlaqqıb ider. Bu küngi Miqado mezkûr <Erimanço⁹⁹²> neslinden yüz yigirmi üçüncü Miqado olduğunu söyliyolar tevârihlerinde böyle müşebbitdür diyolar. Miqado kök oğlu demek ma' nâda olub ibn-i Allah dimeye qarib bir ' aqide-i bâtıladır. Erimanço cemi' cezâ'iri bi hükumete cemi' idüb bunıñ vefâtı ba' dında ahâlisi ölgi⁹⁹³ hâline qaytarak bölük bölük biklik ile miñ yıl miqdârı eyyâm kiçürmişler bu vaqitlerde Çin Hıtay hükümeti Mongul Tatarın hücümünden muztarib ve Hunların şadasından gâyet bi tinç ve meşüş idilir. ağır kâr-ı uzmânıñ icâbinça hudûdlara sed qurmaq qurğan şoqmaq ve anıñla mezkûr ve haşyelerniñ⁹⁹⁴ zararından qurtulmaq mülâhazasıyla hicretten sikiz yüz yıllar muqaddem Çinlüler hâlâ mevcûd ve meşhûd olan sed-i meşhûrî yabmışlardır bunıñla binânı Hıtay hanlarının yedinçi tabâkasında yazılır. Sedniñ tamamıyla Çinlüler bu taraftan ya' ni Mongul Tatarın hücümünden emin oldılar çünkü pâdişahlara kanâ' at-i mezmûm diyen meşhûr-ı meşeldür. Zleri tinç olursa gayrileri tinçsiz idib mülkine el şuzmaq anların şa'nından olmağla bu ' âdet-i câriye üzere ve sikizinçi tabâka hanlarından sivanıñ⁹⁹⁵ Hıvankdi⁹⁹⁶ Han varıb <Sikoku⁹⁹⁷>

695

---

986 تولقون
987 هيداب
988 قاتناب
989 مماس
990 كيوسيو
991 مانقو
992 اريمانقو
993 اولگى
994 حشيلرنىڭ
995 سيوانىڭ
996 خوانكدى
997 سيكوكو

Ceziresini zabt itmiş bu vâkı‘a hicretten yeti yüz yıllar muḳaddem olduğu tahmin idilür Hıtayların bu cezireye istilâsı cemi‘ cezâ‘ir biklerini ḥavf ve telâşa tüşürüb ihtilâfları ittifaḳa mübeddil olarak cümle bikler <Sağun> laḳabıyla bir zâta inḳıyad idib barḳası bir ḥan teb‘ası kibi oldılar Hıtaylılara ḥücum idib anları cezireden sürüb çıkardılar ta‘kib iderek kelüb ḳurtayı zabt itdiler Hıtay ḥudūdından daḫi bir azire kirdiler birer yüz yıl miḳdârı ḳuryayı taṣarruf ḳıldılar. Ba‘de Hıtaylar Yapınlarını hidab memleketlerinden ve Ḳuryadan çıkardılar. Ḥḡsıl iki üç ‘aşr kâh Hıtay ḡâlib kâh Yaponlar Hıtaya ḡâlib olarak vaḳit keçürdiler. aḫirkiler muḫârebeleri muṣâlahaya ‘âid olub hicretten birer yüz yıl ol Yaponlar Hıtay dini olan <Buda> mezhebini ḳabul itdiler ḥükümeti başḳa ise de mezhebde mütaḫḫid olub bir ṫariḳde kitediler bir iki ‘aşr ötdikden ṣoñra büyüklerniñ burunḡi istiḳlâliyet ṫamurları yine ḳuzḡalub her cezirede biri ḥükümet ḳıldılar. Aralarında reḳabet peydâ olarak dâ‘im biri biriyle atıṣub çapıṣub bu ḫâl ile altı yedi yüz yıl ötdikden ṣoñra hicriye yedi yüz yıllar ḥudūdında Avrupalılardan deryâ-yı muḫıṫa⁹⁹⁸ çıḳmış bir baḫriyün kümesi⁹⁹⁹ Yapın cezirelerinden birine varır ehl-i cezire bu misafirlere köb rıḳ ve mülâyemet küstirib ziyâfet ve miḫman nûvazlıḳ ider. Baḫriyünler ḳaytub memleketlerine keldikde Avrupa ahâlisi ṣarḳda böyle bir araḫi ve insan ve aralıḡını anḳlayolar¹⁰⁰⁰ yunḳarḳa Avrupa ḫalkı Yapon cezâyirinden muṫlaḳâ ḫaberleri yoḳ idi men ba‘d Yaponya ile Avrupalı arasında ticâret başlanub barmaḳ kelmek münâsebeti peydâ olmuṣdur. Avrupalıların mizâcı ḫod ma‘lûmdır ki kimden bir yumıṣaḳ söz işidir ve ḳaysı caydan ‘izzet-i ḫürmet körir o caynıñ ahâlisine fâ‘ide tikürmek ṣöyle tursun zarardan ellerini tartmayub anları ah itdirmek Avrupalarnıñ başlıḳa büyük desmâyesi

696

Olub çünki mülâyemet iden ḫalkı anların ḫalıḳ ve insâniyetinden diyüb bilmeyüb özlerinden ḳorḳdı ḫesâb iderler böyle olduğından faḳat ticâret ile ḳanâ‘at itmeyüb tüccar ile bile misyonerler varıb Yaponların Ḳatolik mezhebine soḳ ve da‘vet itdiler. Yapon ḳavmi ise ibtidâ ḫristiyanlıḡnıñ Buda mezhebine başḳa ikenni fark idemeyüb çünki her ikisi ṣüret ve timṣâle i‘tibâr ve putlara i‘tinâ ider olduğdan kenehne¹⁰⁰¹ yedemeyüb ve hem Yaponiler dinde o ḳadar muta‘aşṣıb olmadıḳlarından misyonerlere mâni‘ olmaḳ tursun ḫristiyanlıḡı ḳabul itmeye biri digerini terḡib ve teşviḳ itmişler bu sebebden az müddet içinde köb ḫalk ḫristiyan dinine kirib Ḳatolik mezhebini tutmuşlar. Misyonerler Yapon ehline sözlerini tizlik ile keçürüb dinlerini ḳabul itdirdikden ḡururlanub ef‘âl ve ḫarekâtlarında kelâm ve merâmlarında urınsız ṫavranmaya başladılar bunların bu bî ma‘ni ḫareketleri maḳṣad-ı aṣlı olan esrâr-ı fâside ve efkâr-ı kâsdelerini açmaya ba‘iş oldu ṣöyleki Naṣrâniyeti falan ‘adede yetiṣdirdik ṣoñra¹⁰⁰² memleketni öz idâremize alub iş başında Naṣrâniyeti ḳabul idenden ḡayriyi Ḳumazız dimek kibi ṣaḡuḳ sözlerinden ḥükümet-i endişeye tüşüb misyonerleri¹⁰⁰³ ve bunlara tâbi‘ olanları ḳılıçdan ḳiçürdiler her bir cezirede on miñden yigirmi miñden âdem telef oldu niḳe yüz miñ âdem oldu bu vâkı‘a hicretniñ miñ bir yüz ḳabilinde olduğu ḳan idilür. Bu ḫinde her cezire bir biklik ile idâre idilürdi ḥükümetleri başḳa başḳa ise de misyonerler ḫuṣûsında ittifaḳları

⁹⁹⁸ محیطه

⁹⁹⁹ كمهسى

¹⁰⁰⁰ آنكلایورلر

¹⁰⁰¹ كنهنه

¹⁰⁰² نصگره

¹⁰⁰³ Nun+vav yazılmış r harfi olmalı.

müteḥḥid olub men ba‘d Avrupalulardan hiç kimni yerlerine kirdirmes ve özlerindin hiç kimni çitke çıkarmas için kânun važ‘ idib ecnebiden el şuzan olursa anıñ def‘ine cümlesi mal can ile çalışmaq ‘ahd ve peymân itmişler bundın beş on yıl soñra ya‘ni miñ bir yüz hicriye ḥudūdında <Ayasa> nām bir zāt

697

Nifun ceziresinde taḥta kiçüb işlerini ḥayli ilerüledi yurtñır aḥt ve asāyişni fikir itdi şöyle ki büyüklerniñ nefüdini kesr itmekünçe nızam ve intızam bulmaya çağnı anñlab ‘aql ve ḡanret¹⁰⁰⁴ ve māhir tedbīr ve siret ile biklerniñ elinden istiklāliyetni aldı ba‘zını özine vezir ve ba‘zını kend tarafından vāli ve emir kânun ile ahāliniñ közini açdı ahālide bir parça ḥaritlik peydā idib bi‘l-cümle ayakğa başdı ‘aql ve hūşiyene keldiler insaniyetniñ¹⁰⁰⁵ tarīkni bildiler <Ayasa> yigirmi yıl miqdārı ḥükümet itdi ba‘de diyer ba‘ide ketdi bunıñ vefātı ile biklerniñ iski nüfuzları yadına kelüb nızamsızlık tamurları yine kuzğaldı ise de <Ayasa>niñ tertīb ve tanzīmi ahāliniñ könkline muḥkem yerleşmiş oldıktan biklerniñ ḥareketi ilerülmeyüb tiz zamān söndirildi ise de yine bir nev‘ imtiyaz ve i‘tiyaz aldılar.

El-ḥāşıl misyonerlerni katl itdiki zamāndan bir yüz yıldan ziyāde raḡ¹⁰⁰⁶ müddet Avrupalılardan Yaponiler bi‘l-külliyē kaṭ‘ ‘alākā kılmış iken hicretniñ miñ iki yüz seneler ḥudūdında Amerikalular ticāret için Yaponyanıñ ba‘zı cezirelerine yol açub va‘de nāme yazışdılar bunıñ ba‘dında Rusya İngiltere ve Fransuşlar daḥi bu talebi teklif itdiler emr-i yaḡaluya¹⁰⁰⁷ virilen müsā‘adeyi bunlarda aldılar bir niçe imtiyazāta nā’il oldılar bundın böyle Amerika ve Avrıpalılar ticāret-i tuḡrusında yerli ahāliye fā’ideli bir şey kıldırmadıḡından ma‘işetlerine sekte kelerek şıḡındılık körmeye başladılar bu kidişle keleşekde bundın ziyāde zarar ve ziyan körileceki melḥūz olub Yapon ahālisi ḥükümetiñ ecānibe viren icāzetine nā-rāzılık kötirib ḥükümetlerine ve ecnebilere ma‘an ḥuşūmet itmeye başladılar ḥükümetiñ ba‘zı vekil ve me’murlarını fuḡarā katl itdiler ḥükümet bu bi başları ḥabs ve kışaş ile mücāzāta tutındı

698

Ḥükümet ile fuḡarā arasında fitne ve fesad kün be-kün ziyādeleşdikde cezā’irniñ vāli ve bikleri nā-‘ilāc ittifaḡ iderek <Nifun> ceziresiniñ ḥükümdārı olan <Fuma’iv> nām Mikadoya mürāca‘at idib ecānibi memleketden çıkarmağa taleb itdiler <Miḡado> ḥod-ez-ḡadīm¹⁰⁰⁸ bu mu‘āhededen ḥāric idi biklerniñ ecānibi viren müsā’delerinden ḥoşnud olmayub çünkü ecānibler cezā’ir biklerini tamam rām itdikden soñra nöbet kendine kelür yine fakir ider idi. aḥīr kār ahāliniñ itticası ve biklerniñ iltimāsı ve kendiniñ de murād ve merāmı mucebince miñ iki yüz sekseninçi hicriyelerde öz ḥalḡından ve cemi‘ cezā’ir ehlinden bir niçe miñ ādem

¹⁰⁰⁴ Solda yapılan bu kelime ilgili sonradan kalemle yapılan düzeltmede و غیرت yazıyor.

¹⁰⁰⁵ Kef olarak yazılmış. Türk Kefi olsa gerek.

¹⁰⁰⁶ راق

¹⁰⁰⁷ يقالويه baştaki harf be olabilir.

¹⁰⁰⁸ خوداز قدیم

toplub ulu⁶ müşāvere itdi müşāverede ecānibi ya⁶ni Avrupalı ve Amerikaluları tamam Yaponya cezā'irinden¹⁰⁰⁹ çıkarmaya karar virdiler. Buniñ üzerine halk ayaklanub ecnebilere hücum itdiler katl ve talan ile tuğyāna ketdiler lakin bu def'a hücumları evvelgi misyonerlerniñ t̄ard ve teb⁶idi kibi olmayub miñ iki yüz seksen ikinci senede Avrupadan ve Amerikadan harbī papurlar varıb kim oldıgını tanıttılar. Yaponya bunlara karşı kan ve can ile turuşmuş uruşmuş iseler de silahsız boş kazular bir işe yaramayub telefatdan ğayri bir netice çıkmayaçağını ankladıqda itā⁶ate mecbur olub ecānibiñ her ne didiklerini ma⁶kul diyüb her tekliflerini q̄abul itdiler bī hayā ecnebiler evvelgi müsā⁶de üstine bir niçe imtiyazāt daħi ilhāk iderek daha içerüsine şoqulmaya yol buldılar lakin bunlarnıñ bu te⁶addisi Yaponlara büyük bir ders olarak a⁶dāniñ müdāfa⁶asıçün ne şey derkār oldıgını derk ve iz⁶ān itdiler şöyle ki haşmınıñ¹⁰¹⁰ elindeki esbāb ve eslihası kibi silah ve ālet olağunça ve anlarnıñ ⁶askeri kibi ta⁶limi ⁶asker ve nizāmı leşker olmağunça muhārebeye ibtidār muqābeleye iktidār ğayr-i mümkün idikini bildiler cemi⁶ cezā'ir bikleri nizām ve intizama şarf-ı efkār iderek tarķi¹⁰¹¹ devletiñ esbābına temessük

699

Ve revac-ı milletiñ te⁶ālisine teşebbüs itdiler bütün bikleri istiklāliyet ve istibdādiyelerini bā-serhā <Miqadoya> tabşırub cümlesi bir hükümet tahtına dāħil oldılar Miqadoyı hākim-i mutlak ve han-ı müstakıl kıldılar böyle olmadıqça ecnebilerin müdāhalesinden qurtulmaya çāre yoq idikini bildiler <bu eşnāda> <Qumaqu> Mikado vefāt idib yerine hāzırki <Mutsokito> Miqadoyı on beş yaşında iken tahta kiçürdiler.

1283inçi hicriye, 1867nçi milādiyede idi, bu yaş Miqadonı vüzerālar öz maşlahatına uydırmiş oldıgı halde vüzerāların ba⁶zı nā-kolay işlerinden memleketde ihtilālçi baş köterib arada bir az telefatdan şoñra Miqado taraf ğālib olarak fitneler başıldı. Miqado öz aqrabālarından ve öz tarafdarlarından idāre başına ādem yerleşdirdi hükümeti ve nüfūzı tamam eline aldı. şadr-ı a⁶zam meşābesinden olan zāt Miqadonıñ hişlerinden <Eryoguba> nām bir ⁶ākıl ve müdebbir ādem idi bu zāt biklerden ve büyük zādelerden bir meclis-i şūrā “Meb⁶ūşan,, topladı müşāvereniñ neticesi uşbu küngi nizām ve tertiplere karar virilüb pay-taht olan “Yadu,, beldesiniñ ismini “Tokyo,, ile tesmiye eylediler bikler Miqado tarafından vekil olarak bikliklerinde oturdu iseler de 1300 hicriye hudūdında biklerniñ vekāletlerini ilğa idib cemi⁶ cezā'irni Miqado öz taşarrufına kiçürdi memleketlerini ğubernalara vāli ve mutaşarrıf felik ve qa'im maqamlıklara taqsim itdi. evvelde ecnebileri memleketden hidāb sürmeye sa⁶y iden Yaponlar bu def'a ecānib ile işnālğa taleb oldılar kelen mihmanlara hoş keldiñ şafa keldiñ diye açık söz küler yüz ile baqub yaşlardan niçelerini Avrupa ve Amerika mekteblerine könderdiler Avrupalılar da Yaponların bu teveccühini körüb her biri kendi tarafına meyl itdirmek için ta⁶aşşub¹⁰¹² be-ta⁶aşşub anlara hüner ve ma⁶rifeti ve örketdiler¹⁰¹³. Yaponlar insaniyeti kāmil her işke q̄abil isti⁶dādli aqvam

¹⁰⁰⁹ Dal harfinden sonra bir harflik yuvarlak şekilde yapılmış bir karalama var.

¹⁰¹⁰ Aslında sadece kef var.

¹⁰¹¹ ترقى

¹⁰¹² تعصب

¹⁰¹³ Aslında وركتديلر şeklinde yazıyor. Kef harfi biraz kötü çıkmış.

Oldıktan az müddetde köb terkih kitdiler ‘ilm ve hükümetde Avrupalılarını kovub yetdiler. ‘Ulüm ve fünün için bikleri de Avrupayı seyahat idib politika yüzinden idyanları teftiş itdiler Yaponya din ezleb¹⁰¹⁴ din ahtarub yorır diye her millet öz dinlerine ködirmek ümidiyle cümle işük bunlara açık oldı ne yere varsa haddinden ziyâde ‘izzet ve hürmet kördi. Bu mükerr ve hayli ile Yaponlar cümle devletiñ ezhânnı özlerine döndirib Avrupalularnıñ hünerini aldılar esrârına muṭalli‘ oldılar. Yaponlarınıñ seyâhatden muḳaṣṣıd-ı aşliyesi bu olub din huşuşı degil idi 1300 Hicriye hudūdında sulṭan tarafından bir papur faḳaṭ dostlık yüzünden Yaponyaya varıb ḳaytuṣda Çin diñizinde ğarḳ oldı selâmet ḳalanlarını Yaponya öz papurı ile İstanbula yitgürüb ğarḳ olanlarınıñ oevlâd ve aḳrabalarına ta‘zıye ve anlara teslîh idib ḳaytdılar. İstanbulda bize söylediler ki şu kelen Yaponlar câmî‘ ve mesâcidlere kirib mekteb ve medreseleri körüb İslâm dinini ğâyet güzel bekenüb ketmişler idi henüz eṣeri ve ṣemeresi ma‘lûm olmadı cümle işi politikî imiş ma‘-mâ-fih eger terk-i âyin idib bir dine kirer olsalar inṣâ'allah İslâm dinine kirerler zirâ ‘aḳl ve ferâsetleri her neye yeder ḳaḳ ile bâṭılını fark ider aḳ ḳaranı ayırıp bilür elinden her ne kelür istifâdeli ḳavmdür diyüb yine İslâmiyetinden ümid var idiler.

El-hâşıl Yaponlar memleketlerinde mekâtib ve darü'l-fününlar açub nızam ve intizam tabdıktan ṣoñra ḳuryaya¹⁰¹⁵ köz tikib ḳurya ise Hıtay himâyesinde olmağla Hıtay bu işe nâ-râzılık kösterdikden aḳır kâr 1313inçi hicriyede Yapon ile Hıtay biyi bozılıṣdı muḳârebe açdılar. Yapon ğâlib olub <Bacin¹⁰¹⁶> beldesine ḳadar başub oldıḳda Rusya ortaya tüşüb Yaponyayı toḳtadı. Ḳurya Kerüleni Hıtaydan ve hem Yaponyadan ḥâric ḳılarak Yaponyanı Hıtay yerinden ḳaytardı bedeline <Farmosa> aṭasını virdi bu Miyanaçılık ḳıdmetine vesâ'ir bahane ve niçe

tezvîr ṣahane ile Rusya Mancuryayı Moḳata ve Portartur¹⁰¹⁷ beldesini kendine mülk ḳılıb aldı Rusyanıñ bu işleri Yaponlara ğâyet ağır keldi zirâ Portartur limanı her devlete mühim huşuṣân Yaponlara bik ehem bir noḳta idi. bu huşuṣ için ne vaḳit olursa Rusya ile bir muḳârebe açılaçağı ve ḳat‘i bilinü Yaponlar bu sebebden esbâb-ı cihâdiñ ikmâline sa‘y-ı tām ve bu kârniñ iḳbâline tamam ile yapuṣdılar bu teşebbüşlerini Avrupalulardan ketm idib ecânibden¹⁰¹⁸ kelen ilçilere ‘askerini nızâmsız esliḳalarını yarasız kösterir idiler. Rusya bu teğâfile tamam aldandı Yapon ile Hıtay bir ṣanub o ṭarafa artuḳ muḳayyed olmadı bu eṣnâda Mancurya Timur Yolu etmâma iriṣdi yolniñ tamamı ile Rusya yine ğurûrâne ṭavranmaya başladı ṣimdi Yapon ṣöyle tursun ṣarḳ semtinden ne ḳadar düşman zuḥûr iderse az müddetde niçe yüz miñ

¹⁰¹⁴ ازلب

¹⁰¹⁵ قوریابه

¹⁰¹⁶ باجین

¹⁰¹⁷ پورتارتور

¹⁰¹⁸ aslında اجاتیدن şeklinde yazıyor. te yerine nun olmalı.

‘asker hâzır ve mihyâ¹⁰¹⁹ idib cümle a‘dāya muqābil kılmaya kadar ve müdāfa‘aya yararız zu‘um itdiler böyle bir hāta fikre ktdiler. <Aliksiyof> nāmında bir zātı namistnuk¹⁰²⁰ ya‘ni nā‘ib ve emirü‘l-ümera‘ demek rütbede Mancuryaya qobdı Yapon ile olan siyāsi vesā‘ir emürniñ küllisi aña tefvīz itdi <Aliksiyof> Mancuryaya vardığı ile Qurya Kerüleni qolına almak ya‘ni anı öz yolına şalmağ şadedinde anıñla muhāvereye kirışüb Quryayı Yaponyadan qurgamaya başladı Yaponlar bu toğrıda söz açub Aliksiyofdan cünli cevāb alamadıqda müdde‘ālarını Piterburğa bildirdiler ministırlarda Yaponıñ mu‘allibine artuğ muqayyed olmayub biz o tārafa vekil qoymış anıñla haberleşsün diye sözlerini kıskartdı Yaponlar bu iltifatsızlıktan tehüre¹⁰²¹ kelüb gāyet kızdılar qanları qaynadı tamurları¹⁰²² galyan eyledi sözni ikinci tārafa çüyirüb¹⁰²³ Qurya tursun Mancuryada nime haqqıñ bar idi dimeye başladı Yaponyanıñ bu sözi Rusyanıñ niyet-i hafıyesine mudār

(702)

ola tüşdi çünki bir bahane ile muhārebe açılursa Quryaya kirmek ve Yaponyaya haddini tanutmaq efkārında idi.

Yaponyanıñ maqşadı dañi muhārebe ile Rusyaya Quryadan qatı‘ ‘alāqa kılıb öz himāyesine almak Portartur ve Mancuryanı da bir tāraf itmek emelinde idi. bes iki tārafniñ da maqşad ve merāmı bir noqtaya cem‘ olub netice-i kār 1321inçi hicriye ahır ayı olan zülhicce 1904inçi miladniñ evvel ayı olan Ganvar evāhirinde Yapon tārafdā muhārebe başlandı.

Sivastopol muhārebesike bunka muhārebe-i <Sesāle> ve Qarım muhārebesi dañi diyorlar Rusyanıñ mağlūbiyeti arāzi ve emvalden ve telef-i insān ve ‘asākirden zarar ve ziyan bundın ya‘ni Yapon muhārebesinden kim degil belki ziyāde iken o muhārebe Rusyanıñ şöhet ve şanına bu kadar hālel ve naqış ketürmiş olmayub bi‘l-‘akis Rusyanıñ kuvvet ve meknetni i‘tirāf itdirmiş idi zīrā o şokuş¹⁰²⁴ üç büyük devlet ile olub yalğuz Rusya anlara üç yıl mutaşşıl muqābele itmiş idi ‘aқıbinde tiz zamān ‘aql ve hoşına kelüb Asyay ve satıya¹⁰²⁵ istilāsı o muhārebenin ālam ve külfetlerini alıb ketmiş idi ve andan şonkra hicriye 1294inçi yıllarda ‘Oşmanlıya gālib oldığı bütün düvelleri hürkitüb çünki zarb-ı meşelde terk ile tutuşmağa taşdan can timürden ten olmaq derkār diyüb böyle qaviyyü’s-şekīme bir qavmi yeñdikde cemi‘ düvel Rusyanıñ küç kuvvetine teslim¹⁰²⁶ olaraq muqābeleden qalmış idi küllisiniñ zühresini almış idi Rusya me‘murları ve murañhaşları qaysı meclisde bir kelām diyorsa ve qaysı¹⁰²⁷ mekanda bir söz söyleniyorsa diqqate alınub anıñ tutan tārafı elbette terciğ bilā merciğ idilürdi ‘avāmü’n-nāsda Rusya bilmeyüb söylemez oylamayub işlemez her ne iderse

¹⁰¹⁹ مهيا

¹⁰²⁰ наместник

¹⁰²¹ تهوره

¹⁰²² تامورلری

¹⁰²³ چویروب

¹⁰²⁴ اوصوقش

¹⁰²⁵ آسیای وسطی یه

¹⁰²⁶ aslında teslim yazıyor.

¹⁰²⁷ aslında قایو yazıyor.

aniñ toğrıdur deyü Rusyayı Allah¹⁰²⁸ dimeye az qalmışlar idi Rusyalu özleri de dâ'ireden çıkıb insan oldığını inkâr ider

703

mertebeğe yetmişler idi eker yine birinçi yıllar bu hâletde qalursa şeksiz yer Tenkrisi olmaq i' tîkâdına ketmişler idi ama Yapon muhârebesi bunları insan sınıfına kirdirdi Yapon kibi yeñi çıkmış nâmı nâ-ma'lûm bir küçük devletden yeñildiki âdemlerniñ ağızında Rusya dağı taqdirde tecâvüz idemez imiş öz didikinçe kidemez imiş diye söylenür oldı <eh>

bu şakil sözleri yazmaqdan Rusyayı tenezzül Yaponları terfi' zan idilmesün çünki târih yazmaqdan maqşad keçmiş vâfi' ayı köñilde bir ketmek ve andan ' ibaret alıb keleşekte olan işlerde mütebeşşirâne ve müte'allimâne hareket itmek lâzım keldikden közimizle körmüş qulağımızla işitmiş oldığı ef'âl ve aqvâlleri bilâ tağir taħrîr idildi. hâzret-i Hâk Te'âla kelâm-ı qadîminde müşriklerni ' adâvet cehtinden aqrab dimiş ve buña zamîme Rusya bizim anı-ı iman ile metbû'mızdur ' adâletlü padişahımızniñ sayesinde cümle ehl-i İslâm refah hâl ferağı'l-bâl keçinüb ağıyarıñ zulm ve te'addisinden aman töre kelmişiz öyle olsa dinde mübâyin ğayr-ı kitâbî mecus-ı menhûsîñ vağan ve matbû' mıza ğâlib olmağını kem istiyor elbette istemiyoruz lakin insan ara şıra bir şekset¹⁰²⁹ körmese kendini bilmeyen Hudâyı anılamayub bes bendelikni hâtırâ ketürmek üçün bu qadarça te'dibi Hudânıñ latîf-i kereminden bilüb zâhirde zarar kibi körinürse de bâtında fâ'idelerini inkâr itmemek kerekdir. Rusyanıñ mağlûm oldığı yalguz bu degil evvelde niçe def'a böyle hâller bulmuşdır zarar-ı bedeline niçe fâ'ideler körmüşdür bunıñla terâkki tamam oldı dinilmesün belki yine cayına bar intîqam alur. (ve telk el-eyyâm nidâ ve lehâ bine'n-nâs¹⁰³⁰)

muhârebe açıldıqda ahâliniñ efkârı ikiye münqasem oldı bir fırqa didiler ki Yapon ğâlib olur zirâ anlar ğayyet hünlerlenmiş nişam

704

ve tertîb-i esbâb ve esliha-i ' asâkir ve hezâ'in-i tamam mükemmil imiş didiler. ve bir fırqa Rusyayı taqviye kılıb rebî' meskûmı ihâfe iden mülki Sedes¹⁰³¹ meskûneyden bir niçe büyük devlet iken Yaponya kibi yarım Rusyaya yetmez yeñi bir hükümet bunıñla muqâbele kılıb başqa çıqalmaz dimeye zâhib oldılar. el-hâşıl bir yarım yıl miqdârı muhârebe olub 1905inçi yıl evâsıtında <Vitte> nâm bir ministur Amerikaya kidib Sentabr ayında muşâlağa buldı muhârebeye huttâm virildi bu şokuşda Rusya berren ve bahren ya'ni şuvda ve qurıda mağlûb oldığı mestür kârlardan olmayub cümleñ ma'lûmı oldıqdan tafşilini yazmağa hâcetimis yetmedi.

¹⁰²⁸ الله yazıyor, muhtemelen Allah

¹⁰²⁹ شکست

¹⁰³⁰ وتلك الايام نداولها بين الناس

¹⁰³¹ سدس

Muşâleha bulur haberi ile ahâli yine iki şınfı ayrıldılar bir şınfı didikleri ki bu muşâlahada Yaponlar istilâ iden yerlerinden ziyâde yer almağınça Vıladivastok ve Amur ve Kâmpatka ve sâhâlınden Rusyayı çıkarmagınça Baykal Kôli ve Ürküt Kal'aları Yaponyaya qalmagınça ve tazminât-ı harbiye niçe milyard Rusyayı qarızdâr¹⁰³² kılmagınça Yaponya şulha mâ'il olmaz kâ'il olmaz didiler. Ve bir şınfı da muhârebe mechûlü'n-netice bir büyük ve ağır kârdur dâ'im böyle galebe çalmağa Yaponlar da büyük i' timâd itmez bu kadarça abruy ile toqtamak anlara da az imi degil Rusyanıñ da kifâye kadar 'askeri hudüdda yetüşdi soñrası ne olaçağına kimniñ közi yeter Yapon da fikirsiz halk degildir bu mülâhazalardan ötiri artuq 'inada ketmez bî ma'ni iş itmez didiler. Vâkı'ân gâlibiyetine nazaran Yaponlar yeñil toqtashdılar. Şöyle ki sehalin atasınıñ nişfi ve Portartur Kal'ası ve Mancuryadan biraz yer ile Qurya hükümeti Yaponya himâyetine qalub timur yol ve diñizde esir tüşen zırhlı papurlar Yaponya virilüb ve bir az zamîmeler ile muşâleha olındı. bu huşûsda <Vitte>ye bütün Rusya fıkrası ve hükümeti kemal hoşnudlık ile alqış itdiler.

705

İmdi muşâleha bu şüretde bitdi lakin memleketke köb tolğun itdi cümlesi ayaqlanub uluğ fikirlere ketdi hürriyyetlik ed'âsıyla padişahdan bir hayli müsâ'eler taleb itdi ba'zı istediklerine de yetdi. Şöyle ki: Padişah hazretleri teb'asına kiñçilik virüb manifest çıkardı bunıñ semeresinden olarak niçe zamândan birli zâhiren Hıristiyan batınen Müsliman olan Mekre Keraşin¹⁰³³ halkı kırk miñleb nüfus-u İslâm dinine kaytdılar. Ve İrtiş ülkesinde Qazaqlardan dañi Naşrâniyeti terk itdiler. Ve niçe 'aded İslâm gazeteleri neşr olundu evvelde bütün Rusya İslâmına yalguz <Terciman> gazetesi var idi ziyâde ruşsat yogıdi.

Hâlâ: "hayat", "Nur", Qızan Mağberi", "Tañ", "İqbal" "Ülfet" "Azad" "İrşad" ve niçe dişad gazeteler meydana çıqıdı ve niçe niçe tabâyi' risâleler tabi' ve neşr olundu şimdi büyük kitâbları da me'arif nezâretszi ya'ni sansürsiz başılmaşını taleb idiyorlar. Hürriyet-i şahşiyeye ya'ni her kim özine mâlik hiç ahd kimseniñ malına toqınmaz maşlahat ve meşveret üçün cem'iyetlerden men' idilmez kibi irkünçilikler gazeteler ile i' lan idildi.

Yazılan şüret i'lanât budur. Nur Gazetesi 9ınçı nomerasında 1323inçi hicriye, 1905inçi miladiye, 3inçi Ramağan, 25inçi Oktebr pencşenbe imparator a' zamniñ manifesti.

Hudâniñ fazl-ı inâyeti bilen biz Nikolay ikinçi imparator hem bütün Rusyanıñ müstaqil padişahı Sarpolski Knez Filandski ve gayri ve gayri ve gayrile.

Şehirlerde ve hem imparatorniñ başqa köb cirlerinde bulğan tınçsızlık ve fitneler bizniñ ceraknı¹⁰³⁴ zor hasret ilen tutırdılar Rusya Padişahınıñ baht ve sa'âdeti halk ve cemâ'atniñ baht-ı sa'âdeti bilen üzilmeslik¹⁰³⁵ birlikde

Tevârih-i Hamse 45

¹⁰³² قرضدار

¹⁰³³ مکره کراشین

¹⁰³⁴ جرائنی

¹⁰³⁵ اوزلمسلك

tutaşkandır halknıñ kayğu ve hasreti anıñ kayğu ve hasretidür hazır çıkgan tınuçsızlık tertibsizliklerden ihtimal bir zor cemâ'at tertibsizliki peydâ bulur hem de bizniñ şahaneniñ birlik ve bütünlükine havf ve hañır kelür padişahlık hıdmetinde zor 'ahd ve nazırmız bizke emr kıladır bütün küç kuvvet ve 'aql taşarrufımız ilan-ı padişahlığğa havf hañırlı bulğan fitne uğunlu başuğa ictihad kılurğa teyüşli bulğan 'ameldar ehl-i taşarrufğa emr kılıb lazım bulğan tedbirleri kılurğa tınuçlıqda tertib üzere şulhde cerüb tuzğan halk cemâ'atni hıfz himāye ilan şaklamak için tertibsizlik nizamsızlık ve küçlevni bitrüge¹⁰³⁶ tizden yañşi 'amelge kertmek için bşr 'umūman şulh tınuçlıq için körsetilgen ba'zı tedbirler bilen yuğargı hükümetniñ "Pravitilstvaniñ,, hareket-i 'amel iş cüretinde bir lakini lazım ve lâbid kördik.

Pravitilstvağa lâzım itemiz tobanda körsetilgen bizniñ irade-i ihtiyarımızni icrâ kılurğa (1) ahâli halk cemâ'atke çaykalmay turğan esas Ğrajdanski Ğaritni¹⁰³⁷ <Aşvabuda> bravke şahşa <Liçnist> eminçilikde bulub anarğa timaske toqnamasğa vicdan söz cem'iyet <Şabraniyeler> siyuzlarğa harit virmek. 2) Ğusudarstuynı Dumağa saylavğa ta'yin kılınğan saylav, Viberlerni¹⁰³⁸ toqtatmay hazırđanuk çağırırğa Duma meclisinde haşşamend¹⁰³⁹ bulur için Duma ceyuluyna¹⁰⁴⁰ vaqitniñ az kaluyna qarab mümkün miğdarınça şol halk arasında kayular hazırki tertibde Dumağa saylanu hukuğından <Prava> tamam maħrūm idiler. Munıñ ba'dında 'ām bulğan saylav Pravasını yañşi teraħkilü halka koyulsun için yangıdan koyulğan zaķunadatilni¹⁰⁴¹ tertiblike birukār¹⁰⁴²

3) hiçbir zāķun öziniñ kutına kelüb yitmes Ğusudarstuynını Dumaniñ hoş körüb taħsininden başka ve hem Dumağa cemâ'atden saylanğan kişiler Abispiçin bulsunlar bizden koyulğan 'ameldār hākimlerniñ

harit ve iş cürtüleri¹⁰⁴³ nızam zaķunğa muvafıķ ikenliki qarab nazır bulub törüde.

Bütün Rusyanın dürüst şadık oğlanlarını da'vet kılamız vañan aldında üstlerine lazım bulğan haķni yādlerike alub bunday işitilmegen fitne ve uğvāni¹⁰⁴⁴ toqtaturğa bizniñ ilin bir ki yardım ve i'āne kılışuğa aşl vañan toprağında tınuçlıq ve şalaħlıq koyulvına bütün küç ve kuvvetlerini şarf ider ki Peterğof şehrine Oktabr 17 künide Ğazret-i 'İsa toğvından 1905inçi yılında aşl-ı nesihada Padişah-ı a'zam hażretleriniñ öz kılı ile yazılğan Niķolay.

BU FERMANIÑ MÜFTİ TARAFINDAN OIĞAN ŞERĖ NĀMESİ

1036 بتروگا

1037 حریت

1038 ڈیبرلرنی

1039 حصہمند

1040 جیولوینے

1041 زاقوناداتیلنی

1042 بیروکار

1043 جور تولری

1044 اغوانی

Nomır 13 Zü'l-ka^c de 1323¹⁰⁴⁵ sene Pencşenbe 1905 sene Dikabr 15 şaḥife Orenburğ cemi^c yet-i şer^c iyesi müftiliki kulu astındaki Aḥund imam-nāmesini ʔaratdı şol şerḥ nāmede aytadur her kim kōnkil ve i^c tiḡad işlerinde irkli olub her kim özi ʔabul itken dinni tutar bu ḥaḡda devlet tarafından men^c dimekdir meşela Mecuslar yā ki Hıristiyanlar İslām dinine kirer ki tileseler iḡtiyarlıdırlar maḥkemeler tarafından ḥükm olunmadıḡında hiç kimni tutub ḥabis idüçi ve yurtına kirib tintuçi¹⁰⁴⁶ bulmaz lakin bu sözlerden başḡa kişilerniñ mallarına canlarına zarar iter ki yarı ma^c nāsı çıḡmaydır. bundın ārı müfti ḥazret-i Ḥaḡ ḡayrike timav¹⁰⁴⁷ üçün naşihat birüni rüḥānilerke ʔoşadur. <entehi>

708

BALAYA MÜTE^c ALLİK

İmdi Yaponya ḥuşuşında üç aḡval yazıldı ki birisi tefāsirlerde ümmet-i Musa ^c Aleyhi's-selamdan bir ḡavm yer astı ile yürüb varıb şarḡa çıḡmış o ḡavm uşbu Yaponya olsa diyüb bir iḡtimal icrā iderler lakin bu ḥaber İsrā'iliyatdan alındıḡı melḥüz olub İsrā'iliyatdan alınmış ise anlarnıñ ḥaberi muḡavvi^c dir. ya^c ni i^c timadsızdur.

İkinçi ḡol: “Cabılsa,, yāḡud Cablaḡa ḡavmi mi^c rac kiçesi imana keldiki seyr ve tevāriḡlerde yazılıb lakin ba^c zılar o ḡavm-i ^c ālem mişalde didikinden ḡavm-i mezkūr rebi^c ¹⁰⁴⁸ meskūndan ḥāric semāda mevcūd bir maḡlūḡ oldıḡı meznündür. (ve men āyete ḡalḡu's-semavāt ve'l-arz ve mā beş fihimā men dābete) ayet-i kerimesinden semavātta anas¹⁰⁴⁹ kibi maḡlūḡāt varlıḡı ḥaber virilün bu şüretde mi^c rac kiçesi imana kelen ʔā'ife anlardan olur.

Üçünçi ḡol: kerek balḡaçılıḡ ile varsun ve kerek sebab-i mine'l-esbāb cezirede ḡalsun Yapon ahālisi şekil ve simāda aḡlāḡ ve eḡvarda aḡvāl ve ef^c ālde vesā'ir a^c mālde ya^c ni bu evşaflara baḡıldıkda evlād-ı Yafeşden bir budāḡ oldıḡı ^c aḡlen ma^c ḡül ve naḡlen maḡbül olub buña nazaran Ḳalmaḡ Mongul Tatar nev^c i Ḳazaḡ Kırgız Kıbçaḡ Türk Başḡurd Tabtar¹⁰⁵⁰ Ḥıtay Ḥoten ve ḡabā'il-i Uyḡur ki Altı Şehir ahālisidür ḡaḡiḡati Uyḡur Sucu¹⁰⁵¹ eḡrāfında olur ve Şalar¹⁰⁵² eḡrāfında turur diyorlar. ve cemi^c cezā'ir şarḡ aḡvāmı ve Özbik Uruḡı küllihum ^c arḡ aşḡar ya^c ni evlād-ı Yafeşden olub faḡaḡ birbirindin ayrı ve başḡa kösteren din ve mezhebleridür. Eger Ḥudā tevfiḡ virüb ḡaḡ dinini tabsalar bāḡil dinni yamsalar mezkūr urū^c ve fūrū^c lar cümlesi bir ḡarındaş oldıḡı körinür ve bir şu^c ubdan münşe^c ab buldıḡı bilinür. (ve ca^c lenāküm şu^c übā ve ḡabā'il let^c ārfevā¹⁰⁵³)

709

¹⁰⁴⁵ ۱۳۲۳ ۲ şeklinde yazıyor.

¹⁰⁴⁶ تنتوچی

¹⁰⁴⁷ تیماو

¹⁰⁴⁸ ربع

¹⁰⁴⁹ اناس

¹⁰⁵⁰ تبتار

¹⁰⁵¹ سوجو

¹⁰⁵² سالار

¹⁰⁵³ وجعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا

Hitaylar özlerini <Daşın kevi¹⁰⁵⁴> diyorlar. Büyük hükümet dimekdir. Yaponları <Erbeñ Kevi¹⁰⁵⁵> diyorlar. İkinci hükümet demek olur. Tekettüb¹⁰⁵⁶de <Erbeñ> tekellümde ejbeñ işidilür. Hitay halkı <r> harfini boğazdan çıkarır kibi mühemmil telaffuz itdiklerinden istimâ' da <ej> fehimenür. Bu siyâkıdan ba'zılar <Erbeñ> ismini <Ejbeñ> yazıb soñra kile hemzeyi janiñ ahirine alıdırarak jabiñ yazıb bundın tañrifile jabuñ, jabun andan çabun ba' de Yapon olmuşdır. diğkât idilürse ekşer isim böyle tebdil ve tağyir ola kelmişdir. Nitek kim daşın ismini öz muharrirleri terceme iderse diçin yazıb bizim kitavlarımızda faķať “Çin,, yazarlar. Ve hekzâ hezâ

11İNÇİ ÇİN VE HITAY HANLARI VE ANDAN 1325 SENEYE KADAR ÇÖÇEK HALLERİ

Fİ BEYÂN-I HANÂN-I ÇİN

Kitâblarda Çin ve Çin Maçin ve fa' fūr Çin yazılıb efve nasd¹⁰⁵⁷, Hitay ve Haťa ve az olur Çürçüt dinilüb ecnâsı muhteliť bi ĥad ta'ife-i muteĥâlifedür bunları bilmez âdem olmaz rebic' mesküniñ şark semtinde vâki' şimal taraťdan sebir-i memâliki ve şark taraťdan baħran şafer ve Capon ve Çin diñizleri¹⁰⁵⁸ cenub cânibinden Cave Aťası ve Hind-i Çini ve ġarbdan Türkistan ve Ferġan ile hem-ĥudūd bulunmuş bir ma'ruf memleketdür. Nizam-ı cedideye Avrupalulardan dün ise de ġanun-ı kadimde müstedim ve müstaķim ve nüfus cihetinden vech-i arzda birinçi hükümet idiki kalindar ve coġrafyalarda mersümdür. Padişahlıkları cümle devletinden aķdem ve köhne olmaġla bizim İslâm tevâriĥiniñ her birinde aĥvâlleri yazıyla kelmiş lakin mücemmil ve ĥuşušen 'aded-i nüfusları mübhemdür ma'-mâfih üç yüz milyon olduġında mutaffik ama iĥtilâf-ı ziyâdesindedür. Öz coġrafyalarında taħrîr-i nüfus ĥesabından on sikiz bütün siniñ¹⁰⁵⁹ beş 'aded yartısınıñ ile mecmu'ı 33 siniñ olub iñ az siñ on milyon nüfusdan kem olmayub ba'zan yigirmi milyon ve ziyâde siñ varlıġını da yazmışlar. Avrupalular bunları <Bütdi> <Buda> ġanfotsiya ġonfüçyus dininde diyüb Müselmanlar Mecus ve müşrik diye ta'bir iderler i' tiĥadlarında olan tefriķası milel ve nemelde tamamen mešťürdür. mezheb başı olan eşĥaşlarınıñ târiĥi kelecekte maĥal be-maĥal taħrîr idilür Hitayın dini ĥuşuşında özleriniñ bir büyük <müvebbid> ve danişmende âdemindin şordım sizler kimniñ kösterdiki tarîķ ile yürirsiz ve kimniñ ta'limi ile 'amel kılırsız didikimde zamân-ı evvelide yer yüzini şuv almış cümle zî

711

¹⁰⁵⁴ داشيك كوى

¹⁰⁵⁵ اربك كوى

¹⁰⁵⁶ تكتب

¹⁰⁵⁷ افوه ناسد

¹⁰⁵⁸ دینگز şeklinde yazıyor. bu yazımı önceki kelimelerin bir kısmında daha yapıyor.

¹⁰⁵⁹ سنیک

ruh helak olmuş ve bî ruhlar harap olmuş bu belâ mestü' bda <lovañ> nâmında bir zât ehl-i 'ayân mal ve manalı ile bu yere bu reyâ¹⁰⁶⁰ üstüne oturub selâmet çıkmış bizler anıñ kösterdiki ile yürüriz ve anıñ didiki ile 'amel kıılırız niçe miñ yıldır henüz ol yoldan ayrılmıyoruz bizlerden başka küllisi azmışlar huşušen Mavzi Kağı Yañgu ya' ni rus Fransuş İñlizler sene be-sene tebdildin tevdid ayin eyleyüb i' tiğadlarında bir i' timad qalmamış anlara nisbet sizniñ ehl-i İslâm çandan¹⁰⁶¹ merâtibe artuğdur ki bir ' aqideden ayrılmıyor bundın üçün ki bizlerniñ qadimde danışmendlerimiz terk-i din ider olsalar İslâm dinini qabul kılmışlar anña kirmişler elbette o dinnin haqıqatini bilmişler anda lezzet bulmuşlar andan behre almışlar ola bizim halk bu eyyâmğaça İslâmdan gayri hiç bir dine intıkal kıldığı bu¹⁰⁶² kadar <eh> demek olur ki bizler öz dinimizden dönmiyoruz bi-şart tebdil-i din ider olsağ İslâmdan gayrini qabul körmiyoruz. Seleflerimizden böyle şadır olmuş bu sired bizlere sebil olub qalmış diyüb kendi¹⁰⁶³ milleti medh zimnında din-i İslâmı daği tezkih kıldı. bu zât bu sözlere benim hatırım üçün dimedi nihayet danalığında¹⁰⁶⁴ ve köb oqub köb bildikden azmarını izhâr eyledi vâkı' â ekşer ata babanıñ yolu diyüb dinni tahkiq kılmadan¹⁰⁶⁵ haq ile bätülni tefriq idemeyüb İslâmdan qaçarlar fikir ve mülâhaza¹⁰⁶⁶ kılsalar ' aqıllara İslâmniñ cemi' edyândan ekmel ve efzal ideki ezher mine's-şems ebher mine'l-kamerdür İslâmdan gayri millet dünya-perest olub ahiretni bilmeyüb bir yoldan başkaya 'atlı¹⁰⁶⁷ yormayub közleri kör başiretsiz bî nur oldıqdan az kün devlet-i dünyeviyeye aldanub aq ile qarayı ayurmazlar nur ile zulmeti fark idemezler dünyanıñ devletini bâkî şanub iqbali 'akabinde idbârını oylamazlar. hazret-i Haq Celle ve 'alâ keteb semâviyenin küllisinde ve bi'l-haşşa quran-ı kerimde bu dünya bendelerim beyinde nöbetdür.

712

Dünyanıñ ahiri ve ahirniñ ahireti var diyüb haber virmişdir ' aqıllar bunu bulurlar tefekkür ve tefettin kıılurlar gâfiller hayvan kibi bî endişe yürürler

mezbür müvebbidniñ naqlindin bunlardın da hazret-i Nuğ 'Aleyhi's-selâma inkıyadı fehmlenür ise de i' tiğadları bir noqtaya qararlanmayub ba' zıları ervâh-ı cism latif-i müntakıl meşela bir âdem fevt olsa ruğı ikinçi bir cesede duğul ider şahş-ı müteveffâ' şâlih ve izkü¹⁰⁶⁸ zâtlardan ise ruğı bir 'azizniñ bedenine kirib anda rahat ve firâhat ile mülezziz olur eker müteveffâ-i tâlih ya' ni yaramaz fâsiğ âdem ise ruğı bir fakir nâ-tavan kese¹⁰⁶⁹ yahud bir hayvan cefâkeşe kirib künahı miğdârı o cesede mu' azzeb olur cennet ve cehennem bundın kinâyedür diyorlar. bu i' tiğad fâsıdlarına münâsib hikâyeler ketürüb dirler ki bir tekür mençiniñ¹⁰⁷⁰ bir âdemde haqqı var imiş de ötemeyüb olmuş bir kün oğlınıñ düşine kirmiş

¹⁰⁶⁰ بوريا

¹⁰⁶¹ چندان

¹⁰⁶² یو yazıyor.

¹⁰⁶³ کند

¹⁰⁶⁴ دانالغندن

¹⁰⁶⁵ kelime üzerinde kalemle karalamalar yapılmış.

¹⁰⁶⁶ ملاحظه şeklinde yazılmış

¹⁰⁶⁷ عتلی

¹⁰⁶⁸ واینکو

¹⁰⁶⁹ نا توان کسه

¹⁰⁷⁰ تکورمنچی

menim falan mençiyeye virecek falan miğdar karzem var idi edā kılmayub idim hālā tekür mençiniñ elinde olan falan töşli işek men dur men ruğım andadur her kün tekürmāne қоşub maña köb cefālar ider arıyub¹⁰⁷¹ çarçab hālīm kider oğlımsın şukır zımnı¹⁰⁷² vir meni bu miñnetden kırtardır oğlı da uyqusından uyğanub tekür mençiyeye varır atamda ne kadar haqqıñ var idi diyüb tekür mençiyeye haqqını edā itdiki ile mezbūr işen derhāl yıqılmış olmış cefā ve miñnetden kıutulmuş diye bunu ve bunka mand emşalleri i' tıkadlarına delil ve müzeħhiblerine sevil tutarlar el-insan nātiq fi'l-ğamar nāhiq <eker vāki' ise>

ve ba'zı fırkaları da meyyite su'al ve hesap rahat ve a'zab var diyorlar 'alāmetleri bu didiklerine muvāfiq körinür şöyle ki büyük put hānelerinde balçıkdan çamurdan sikiz 'aded mücessem şanem қоymışlar şüretleri bed-hey'et mihnet ba'zıları dört kollı ve ba'zan beş kollı altı kollı kılib yaşamış bu şanemlerniñ her biri bir işik

713

başında meşelā birisi zī ruħa ber birisi bī ruħa mü'ekkel bu falan işe müteşaddi ve bu falan işe müterakķib diye söyliyorlar. Ve arka tarafında bir <Çuñı> büyüki cümlesiniñ nāzırı ve nāsırı diyüb her vāhidni 'ala hede bir estüle¹⁰⁷³ oturtmış ve çurasında daħi kete kiçik hādım ve hıdmetkār yaşab birleri kolına kılıç ve birileri gürzi “çokmak tutub”¹⁰⁷⁴ közetmiş ba'zısı atnıñ calavında iger toqmanı tüzetmiş üzenküsini tutmuş¹⁰⁷⁵ ve birleri törübkesine ya'ni çalumına temaküsni¹⁰⁷⁶ salıb tutatmış biri de anı neyinden “çubuğundan” tutub ağızına uzatmış divarlarına padişahlarnıñ şüretini naqş kılib yazmış zaħak marini daħi omuzında yılanı çıkarıb bā-heybet¹⁰⁷⁷ idib kızmış. Ve bir taraf divara cennet ve cehennem mişalini taşvīr kılib yazmış. Şöyle ki bir kızanda şuvnı kıynadub astına ot yaqub ir hatunı yalangaç demeni bileneçe şuvğa tıqub kıynaturlu bişürirler bunlar kimdir diyüb şoradıqda zanī ve zāniyedür didiler. ve bir niçe ādemlerni ayaq kolını bağlab başını ayağına қоşub burışdırıb otdın zincir ile bilendin tartub teraziye aşmışlar bunlar kim dinlese dünyada teraz veya hıyānet idenlerdür diyorlar. ve bir ādemniñ ayağını asmana köterib başını tekürmen taşınıñ tişükine tıqıb yançub kıannı aqzıb itlere yalatub kösterir bunlar tekürmene hā'in olanlardur diyorlar ve bir kızarmış kızmış timur sütunke bir ādemni zincirleib ayağındın moynındın bilendin muħkem tartub bağlab kıuçaklatub қоymış sütunıñ içindin ot yalkun çıkar bu ādem dünyada hatunlarını tiñ körmey birini artuq birini kem körenlerdür diyorlar.

Ve daħi şeytānı bir şüret-i kıbiħada tuşürib özün zincir ile bağlab irinindin tişüb yitekleb cümle halk anıñ arqasında kösek¹⁰⁷⁸ ve çokmak¹⁰⁷⁹ ile urub tibüb ağızı burınıñ kıan kılaruq dünyada barçanı azdıran toğrı yoldan yazdıran sen dür sen diyüb cehenneme alub kidiyorlar. ve sırat köprini yedi tabaқа kılaruq cehennem üstündin

¹⁰⁷¹ أريب

¹⁰⁷² شوقرضمنی

¹⁰⁷³ استواء

¹⁰⁷⁴ tırnaklar ve çokmak kelimesinin sonundaki kaf harfi sonradan el ile yazılmış.

¹⁰⁷⁵ kelime üzerinde yapılan yanlışlık karalanmış.

¹⁰⁷⁶ تماکوسنی

¹⁰⁷⁷ باهیبیت

¹⁰⁷⁸ کوساک

¹⁰⁷⁹ aslında çokmar yazıyor.

tartub her birindin bir fırkayı ötkerib küstirirler mundın selâmet öten ucmağ¹⁰⁸⁰ varır yıkılıb tüşen ebedî ‘ azabdan kalur diyorlar böyle köb ğarâbet ve ‘ alâmetler yaşamış bundın bilinür ki ahîrete ıkanları¹⁰⁸¹ vardur dünyada hayr ve şerden her ne işlerse ‘ aqabi de aña köre mükâfat ve mücâzat var diye i‘ tıkad itmişler ola.

El-hâşıl öz zu‘mlarınça meyyitleri üçün mal şoyub kelav¹⁰⁸² kötermekleri ya‘ni ağaçka aşmaqları kâğıd koydırıb¹⁰⁸³ özlerinçe du‘â kılarak qollarını yüzine başmaqları ve bunıñ emşâli niçe ef‘âl ve eṭvârları oldıktan soñra insan bikar boş ketmez i‘ tıkadına oldıklarına delîldür. Valla södenetler¹⁰⁸⁴ kibi ya‘ni dehriler kibi ‘ izzet ve lezzet hakâret ve zillet yalguz dünyada olur oldıktan soñra nesne yoqdur diye hiç şey ile şey olmazdı.

Netice-i kelâm kerek kim olsun ve qaysı millet bulsun ṭabi‘i selim ve haqlı müstaḳim âdem adını tefekkür ile bulur ki ḫâzret-i Ḥalâq-ı ‘ âlem bir seṭr insana bu qadar fehm ve ferâset virüb cemi‘ maḫlûqatdan fâ‘ik ve ihtiyar-ı cüz‘î ile hayr ve şere layıq ve cümle maḫlûqata ğâlib ve bütün dünyayı müseḫḫir ve aña mâlik ider de oldıktan soñra ḫalkına inḳıyad ve emrine itâ‘at ve ṭa‘atden şormayub ḫayvan-ı ğayr-ı nâṭıq kibi boş ve mu‘aṭṭıl qoyar bunu hiç ‘ aql-ı câ‘iz körmez. Ama ‘ ummi fi‘l-ezl ke‘l-en‘âm bil hem azl¹⁰⁸⁵ olanlar bilmezse bilmez aña kelâm yoqdur (ḫatemu‘l-lahe ‘ ala ḫulûbihim el-ayete ḫâzret-i Ḥaḫ sübhâne ve te‘âla¹⁰⁸⁶ insanı ḫayvan-ı muṭallıqdan dünyada ni ṭarîḳa mümtaz itmiş ise ahîretde yine imtiyazsız qoymaz te‘aṣṣit¹⁰⁸⁷ enbiyâ ile emir ve nehiy insana ḫaş olub ğayriler mükellef olmadığı bu ma‘nâya delîl kâfi ve şahid vâfidür.

Ḥıtaylar egerçe küffar eşrar müsteḫaḫ bi‘l-nar müşrik bi‘l-lah olub enbiyâlardan bir nebiye iman ve keteb münzileden bir kitâba ıkanları yoq ise de ‘ aqıbetde bir kâr barını bilmişler buña muvâfiḳ bir yol bulmuşlar

toğrılıqdan hayr toğar igrilikden¹⁰⁸⁸ şer toğar ḫannıyla ‘ adâletleri kemâlde olub müluk ve ümerâya ya‘ni aḫlâkları ḫarb-ı meşel olmuşdır.

Ḥalife-i ‘ Abbâsiyeden birine ḫâzret-i ‘ aleyhi’s-selam naşihat yüzinden dimiş ki: bin iman seyr ve seyahatimde bir zamân Çin Vilayetine varmış idim meger padişahlarınıñ ḫuvve-i

1080 اوجماح

1081 ايقانلری

1082 كلاؤ

1083 كويدريب

1084 سوده نت لر

1085 عمى فى الازل كالانعام بل هم اضل

1086 ختم الله على قلوبهم الاية حضرت حق سبحانه و تعالى

1087 تعنت baştaki te nin noktaları yok.

1088 ايكريلك

sam'asına¹⁰⁸⁹ afet irişüb semâ' şota¹⁰⁹⁰ kadar ti qalmamış bir kün tırub hâline aqlar iken vüzerâsı körüb padişahım düşmanlarıñ aqlasun bi-hamdu'l-lah şıhhat ve 'âfiyetde devlet ve sa'âdetdesin bu qâdar nesne niçün aqlarsın didiklerinde aytdı ben kendim için aqlamazım ol qapumda feryad iden mazlûmlarıñ avazın işitmez oldım aña aqlarım didi ama qulaqlım işitmez ise de elhamdulillah közlerim sağdır körir şehir ve bazarlarda nidâ itsünler mazlum dâd-hahdan gayri kimse kırmızı libas keymesün tâ ki ben körüb zâlimden haqqını alurım deyü ferman aytdı ve her kün file süvar olub halka nazır iderdi kırmızı kıyen âdemi körirse mazlumdur deyüb anıñ haqqını alıv birmek babında merasim-i 'adl ve inşaf ne ise iqqamet eylerdi yâ mislin kö imdi bir kâfir müşrik bi'l-llah iken müşrikin üzerine itdiki rahm ve re'fet seniñ ehl-i İslâm üzerine olan hıfz ve himâyet ve şefkatiñe gâlib olasın mü'min bi'l-lah kiçinesin ve ibn-i 'am¹⁰⁹¹ Resulullah şalla'l-lahi 'aleyh ve sellem da'vâsın idersin bu ne aql inşafdır diye bu temşili muqaddeme qılarak köb mu'azzalar söylediki tevârihlerde mersümdür. Teveşşür ve en¹⁰⁹² 'âdil ve bundın mâ-'adâ daqi mülük-ı mecdûslarıñ kelâm-ı 'ibaret-âmizlerini ketb-i mu'teberede yazmışlardır binâ-berin bunlar meşhür 'âlim olub evvelde cümle halkıñıñ nazır bunlara idi. Şol keçmiş keteliklerine gururlanub hâlâ daqi bir ferdi kendilerinden fevq förmiyorlar ama danışmendleri tenezzül-i devlet ve inçimas zevletlerindin¹⁰⁹³ haberdâr olub zamânça kirüde qaldıklarıñı bilürler bu bildiklerine binâ' ve ba'zı kâr ve hareketlerine nazaran ve her işlerine baqlıdıqda

---

1089 سامعه

1090 صوته

1091 ابن عم

1092 توشتر وان عادل

1093 ضولت

Bunların insan sınıfına kirmekleri sarî¹⁰⁹⁴ görünür. Şöyle ki kendileri dünyadan bî behre gebi¹⁰⁹⁵ ve ahîretten bî haber dini iken medah menzilesinde nâşihlar şehri-i Beşher yürüb kal'a be-kal'a kirib ahâliyi hüner ve şınâ'ata terğib ve teşvîk itmekleri ve sâmi'ler ihlaş ile aña kulağ koymakları ve tınlamakları âdemçilikniñ ibtidâ meyvesidir ve tiz zamânda kıtara¹⁰⁹⁶ kirmekleriniñ muqaddemesidir. Nâşihları da kışşayı kaşır kılarak neticesini tatvîl idib, ey cema'at kışşadan hişşe alarak aka¹⁰⁹⁷ olınızlar bizler kıysı zâtınıñ neslimiz ve kimniñ züriyetimiz ve kimniñ tevâbi'iz bizler kimdirmiz başkalar kimdir bilmek kerek özlerimizi mizâna şalıb mülahaza kılmak kerek öyle mülahaza ki ibtidâ başlarıñıza karañız <kağı, ferîñ> letesi libaslarıñıza köz şalıñız yañgu İnñiliz¹⁰⁹⁸ eşyası dükkanlarıñıza baķuñız <Ogu¹⁰⁹⁹> <Mavzi¹¹⁰⁰> ya'ni Rusya nesnesi ayaklarıñızı körüñ kimniñ yaşamış küni bazarlarıñız kimniñ pulı ile tolı diyüb memleketine ecnebilerniñ ayak başdığında ve ahâlini ayak astına başdığında açub hâlayıķnı bu yüzden intibah iderek uzaķ naşihatler kılar Avrupalıların zûlm ve te'addîlerini buram¹¹⁰¹ buram beyân ve ilhâķ iderek anlardan intikâma kıvmini tehrîz kılarlar ve bu i'dâlarıñ¹¹⁰² faķat tili ile cezâsını Hüdâ birsün dimek yâhud ğıybet ile itini yimek kifaye itmeyüb intikâmınıñ esbâbına teşebbûs ve temessük itmek kerek bu ise kıvvet ve iktidara mevķûf kıvvet ise ittifaķ-ı enam ve ictihad-ı haş ve 'âm ve tanzîm-i memâlik ta'lîm-i 'asâkir ve meşveret-i arav müsavat-ı pest ve bala¹¹⁰³ ile olur ve bu daķi 'adâlet-i ümerâ ve itâ'at-i fuķarâ ile vücûda kelür diyüb vücuh-ı keşire ile ahvâl-i zamâneye muţâbıķ ve ef'âl ahâliye muvâfıķ sözler söyliyorlar. ama bizim müdahale[le]rmiz nice türlük ihbâr-ı kâzibe aķvâl-i ğayr-i câzime birle kün üzdirib¹¹⁰⁴ meşelâ Ğali babam falan miñ ğulac caĝa tüşdi <div>ler birle uruşdı anka falan didi ol divni baĝladı div kırkub aĝladı babam merĝamet kıldı ayak kıolnı çışdı künahını kıçdı yâ ki ğazab kıldı öltürdi başına kıķıb öltürdi diviniñ

boyı minâre dek imiş başı 'imare dek imiş diyüb bu kibi bî fâ'ide safsata ile âdemlerni anıklandırılar¹¹⁰⁵ tanıklandırılar. bundın ne dünyevî ne ve uhrevi bir şey hâşıl olmaz ħazret 'ala Kerimu'l-lah vecheniñ ibtidâ tevellüdinden intihâ-i 'ömrineçe olan vâķı'atları ile kitâblar meşhûn tevârihler memlûdur kıysı mu'teberede var ki meddahlar söylediki kibi caĝa tüşmiş divler uruşmış bir taķdîr bulsun divler birle uruşsun anlarını kıarsun öldirsün div bed-baĝt yaman nesnedür anı söylemekden nime kıķar eyyâmında uruşmuş mu'acezât-u Resul yâhud

¹⁰⁹⁴ سریع

¹⁰⁹⁵ غیبی

¹⁰⁹⁶ قناره

¹⁰⁹⁷ آکا son harfi güzel he'nin baştaki yazılışına benziyor ama belirgin değil.

¹⁰⁹⁸ İngiliz

¹⁰⁹⁹ اوغو

¹¹⁰⁰ ماوزی

¹¹⁰¹ برام

¹¹⁰² اعدالرتك

¹¹⁰³ بالا

¹¹⁰⁴ اوزدرب

¹¹⁰⁵ آنکلان

keramâta vuşûl yâ kuvve-i cizmânî yâ kudret-i ruhânî ile ğâlib olmuş divlerini kırılmış şimdi bozmâne halkını mı daği miz burçahğa tüşmeke divler birlen uruşmağa mı sevķ ider. Ārî evliyâlarınıñ menâkıbnı söylemekden men' idilmez lakin anları 'ibaret ve temsil yüzinden taķrîr ve beyân kılmak ahîrinde ve ey Müslimanlar bu zamân o zamân degildir anlar ise 'İnda'l-lah ķurb¹¹⁰⁶ münzelit ve ķadar derecâtları yunından¹¹⁰⁷ böyle kılmışlar bizler neye i'timad ideriz bizlerde ne ķadar 'izzet var ve ne ķurb-ı münzelit var zamânımızda divlerden kuvvetli düşman körilüb türemişdir anıñ tedârikini kılalım cezyan-ı 'âdet ve iķtizâ-yı eyyâma köre iş tutalım sa'y ve icthad idelim sebab-i tarîķına kidelim anıñla müsebbibi bulalım 'âlim 'âlim esbabdır bilâ sebab bir şey vücûda kelmez idiki kelâm-ı ķadîm ve eĥâdiş-i nebevî ile müşbet idikni bilelim cihada icthad cümlemiz farzdır icthad vicdan ile olur cihad can ile mal olur til ile ve ķalem ile olur ekerçe can ile cihada 'âciz isek de şonkrağı fıķralar ile muķâbeleden memnû' degiliz dimek gibi sözlerni el-ĥaķ itmek derķâr iken ĥikaye tamam olur olmaz vay Müslimanlar münkā¹¹⁰⁸ bir¹¹⁰⁹ postun yaĥşı yâ ki bir kâviş muĥsi yâ falan ķadar aķça tiyin yâ ki bir keyüm diyüb ķol köterib sâ'illik ile sözlerniñ lezzetini ve özlerniñ 'izzetini cuyarlar¹¹¹⁰ heza

718

Na'm-ı evâ'il İslâmda Câmî' ve cemi' yetlerde nâşihlar bulmuş şehir be-şehir yürmüş lakin anlarnıñ kelâmı i'tikâdât babından olub ayt ĥadisden İslâmı birbirine ķardaş idib ittifaķa delalet iden meşâyiĥden idi bu künki müdâhele gibi yalĥan ĥikayât bî esas rivayât bî ma'ni dirayât ve fâci'a-i Kerbela ve muķattıl Ĥüseyn ve zım¹¹¹¹-ı ĥilafet-i Emevî ve şayi'a ile ehl-i sünnet arasında olan zıķrı nâ-münasib ihtilâfâtları aramaķ taramaķ gibi ehl-i kıbleyi iftirakdan 'ibaret degil idi bunıñçün şimdi Dimla Kemaleddin ĥazret-i cenabları eker Buĥaraya re'is olsam evvel meddahları men' iderdim didiki bundındır. el-an bu zât Simi Palatıñ birinçi 'ulemâlarındandır.

ĤITAY TEVÂRİĤİNDEN İNTİĤAB İDİLÜB MUĤTAŞIRAN YAZILMIŞ ĤITAY ĤANLARINIÑ AĥVÂL VE ESÂMİYESİDÜR

Ĥıtay Ĥanlarınıñ evveli Funk¹¹¹² evlâdından Tayĥi Fus¹¹¹³ nâmında bir zât olub bunıñ ĥükümeti hebuķ Ādem 'aleyhi's-selamdan iki miñ yedi yüz illi yıl miķdarı muķaddemdir. Funk didikleri bizim İslâm tevâriĥinde yazıyla kelen Fudek olursa Yafeş oĥlı Türk oĥlı Fudek yâ ki Tünekdür ki Funk Fudek Tünük bu isimlerniñ imlası biribirine ķarib oldıķdan tevâriĥlerde biraz taĥyîr ile yazılmış ola da fi'l-aşl cümlesi bir kişiniñ nâm ve laķabı ola Tayĥi Fus Fudeknin evlâdından olub Çin Ĥan ve Maçin Ĥanlardan şonkra ĥükümet itmiş olur. Çin Ĥan Yafeş oĥlı ve Maçin Çin Ĥanıñ oĥlı oldıĥı ve Çin memleketinde ibtidâ bunlar ĥükümet kıldıĥı İslâm tevâriĥlerinde mersümdür. Ĥıtay tevâriĥi ile taĥbîķ idilürse ba' zısı isim ve ba' zısı

¹¹⁰⁶ قرب

¹¹⁰⁷ يونندن

¹¹⁰⁸ منكا

¹¹⁰⁹ sonuncu harfin üstünde belirsiz bir nokta var. harf; ز veya ر

¹¹¹⁰ جويارلر

¹¹¹¹ ودم

¹¹¹² فونك

¹¹¹³ طيخي فوس

laķab olur da isimde olan fark ařılġa münāfi olmaz ne ise Hıtay tevārihinde ġanlıkniñ ibtidāsı mezkūr <Ṭayhi Fus>dan başlanub lakin üçünġi šabaķada

719

olan <Yoy¹¹¹⁴> Ĥandan muķaddem olan ġanlarnıñ ġallerini meřkūk ‘add itmişler ya‘ni anuķ ma‘lüm degil diyüb ketmişler ma‘-māfih tarihlerini <Ṭayhi Fus>dan ta‘dād kıılurlar. Şöyle ki ġanlıķları birden bir intıķal ile yigirmi beř nesilke avıřub¹¹¹⁵ uřbu devrimiz olan miñ üç yüz hicriyeye kelinġe dōrt nefer ādem ġanlıķ kıılıb müddet-i ġükümetleri dōrt miñ sikiz yüz ve bir kaç yıl ziyāde olmuşdur. Bunlarnıñ tarih ve seneleri ġanlıķlarnıñ cülūsından i‘tibar idilür meřelā bir ġanıñ itidā¹¹¹⁶ cülūsını birinġi sene diyüb başlab ol šat nice yıl ġanlıķ iderse anıñ züvāl¹¹¹⁷ ba‘dında ikinġi ġanıñ cülūsından yine birinġi diyüb ġesab kıılurlar hakezā helm-i cerā binā-berin senelerini bizim senelere uyuřdıрмаķ aġır ġıdmet buldı ve özlerinġe ‘umūmi ve ġuřuřı tevāriġ kitābları vardur anka <Kank Cank> dirler ġanlarnıñ tarihi dimekdir. Ĥaš ve ġurufılarnıñ envā‘i ġayet köb olu ‘ālemleri ‘ilm-i ġuruf iġbār-ı māžiye i‘tibarıyla ya‘ni her türlük ġašlarını bilen ve ‘ilm-i tarih ve ġaduřat mā-sebaķdan ġaberdar olan ādemlerini ‘ālim diyorlar her kim bunlarnıñ diġķatini celb eylemek iġtizā iderse tevāriġlere řarf-ı himmet elzemdir bundın ötüri bu faķir anlarnıñ kendi tevāriġinden tarih ve senelerini yazıb anı İslām tevāriġine tašbiķ itdikden řoñra ġanlarnıñ mu‘āřırı enbiyālardan kıaysı nebi zi-řān ve mülūk ‘Arab ve ‘Acemden ve İslām padişahlarından kıaysı padişah meřhūr enam eyyāmına toġrı kelür anları İslām tevāriġinden alıb tezyil iderek her šā‘ifeniñ evvel ve aġirine teřādūf iden senelerini yazmak ile iktifā eyledim evāsıtında kıġen ġanlarnıñ zamānı andan ma‘lüm olur ve bir sülalenin intihāsı ikinġi evlādniñ ibtidāsını müsteliz¹¹¹⁸ müderribinlerinde mühemmil boř sene külmiyor.

Fonk Sülalesi Ya‘ni Fonk Evlādındın Ĥan Olanlar

Hıtaylılarnıñ ibtidā ġanı <Ṭayhi Fus> imlası Ṭayġifus¹¹¹⁹ yazılır bu šāt ġazret-i Yafeř olduġı iġtimalden ba‘id degildir. Ṭayġifus¹¹²⁰ bir

¹¹¹⁴ یوی

¹¹¹⁵ أو شوب

¹¹¹⁶ ابتدا

¹¹¹⁷ زوالی

¹¹¹⁸ مستلز

¹¹¹⁹ طيخفوس

¹¹²⁰ ح harfini kullanmış.

Yüz on beş yıl padişahlık kılmış. Dini Lev Vañ ya' ni hazret-i Nuḥ 'Aleyhi's-selâmnîñ şeri'ati ile olub Hıtaylarnıñ iddi'aları henüz o dindedür. Şoñra kelen "Şakmüni"¹¹²¹, "ve Konfüçyus,, vesâ'ir muḳtedâları mezkûr Lev Vañnıñ tarîkıını taḳviye iden müceddid ve mezheb başlarmızdur diye cevâb virirler. Aşıl tarîkıımız Lev Vañnıñ tarîkı ve 'arıkımız daḫi Lev Vañnıñ 'arıkıdır diyorlar. Mezkûr muḳtedâlarınñ tariḫi sikizinci ḫanlarında yazılır.

Şahibü't-terceme Tayḫifusnıñ eyyâmı yukarıda yazılış tariḫe nazaran hazret-i Nuḫ ile hazret-i Hud 'Aleyhimâ es-Selâm beynlerinde keçmiş zamân fitratda oldığı taḫmîn idilür. Padişahlardan mu'âşırı 'Acemde keyümreş¹¹²² ola pay-i taḫt Şançin şehridür.

İkinçi ḫan Yandışan Fonk bir yüz kırk ḫükümet itmiş uşul-i kitâbet icâdı ve tarihlerini padişahnıñ cülüsünden i' tibar itmek bu ḫanıñ vaż'ı imiş İslâm tevâriḫiniñ ba'zında bu ḫanıñ Fu ḫi ve ba'zında Fu Yu ve Fu Da diye yazmışdır.

Üçünçi ḫıvankdi Yusun¹¹²³ bir yüz yıldur tinçi Şav ḫav Zin Tank¹¹²⁴.

Seksen dört yıl beşinci Cunk Suy Kav Yankşi yetmiş sikiz yıl altınçı Dikav Kavsin yetmiş yıl yedinçi Dayçı tokḫuz yıl Bufa Milyade yeti nefer âdem beş yüz tokşan altı yıl padişahlık kılmışlar. aḫirgi ḫanları hazret-i Şaliḫ 'aleyhi's-selam 'aşırına toḫrı kelür. Şaliḫ 'Aleyhi's-selamnıñ velâdeti nüzul hazret-i Âdemden üç miñ iki yüz altı üç yıl müehḫer ve mücerret Resul-i Ekremden iki miñ tokḫuz yüz altmış yıl muḫaddemdir.

İkinçi Sülale Tank Evvel Evlâdı

Birinçi ḫan Div Yav bir yüz iki yıl padişahlık kılmış bunıñ eyyâmı nüzul Âdem 'Aleyhi's-selâmdan üç miñ iki yüz tokşan dört

yıl şoñra ve hicretten 2932 yıl muḫaddem olub hazret-i İbrahim 'Aleyhi's-selam ile mu'âşır olur. Hazret-i İbrahim Hicretten 2893 yıl muḫaddemdir.

İkinçi Disun ḫan illi yıl, bu iki ḫan 150 yıl padişahlık kılmışlar. Hazret-i Luḫ 'Aleyhi's-selam daḫi bu evlâdınıñ vaḫtinde kelüb keçmiş ola. Hazret-i Luḫ hazret-i İbrahim 'Aleyhi's-selamnıñ birader-zadesi olub hazret-i İbrahimden muḫaddem vefât itmişdir. Bu eyyâmlarda Nemrud-ı la' in Babil vilâyetinde padişah idi.

Üçünçi Sülale Ses Evlâdı

Bu evlâdnıñ evveli hazret-i İsmâ' il ve İşḫaḫ 'Aleyhümâ es-Selâmınñ eyyâmlarına müşâdif olur. <Birinçi Yoy ḫan> İslâm tevâriḫinde <Ya'iv> diye yazılmış. Tariḫi nüzul Âdemden

¹¹²¹ شاکمونی

¹¹²² کیومرث

¹¹²³ خوانکدی یوسون

¹¹²⁴ شاو خاو زیر تانک

3450 mü'ehher ve hicretten 2800 yıllar muqaddemdir. Hııay tevārihiñçe bundın evvelgi iki sülaleniñ aħvāli esātiriden 'add idilerek uşbu üçünçi sülale ibtidāsından bu yaq olan vaqāyi' ni mazbūt zan iderler.

Şahibü't-terceme <Yoy Han> han buldıǵı eyaletni toqkuz taqsım idib ahāliye bir hayli qanunlar vaz' itmiş şahrāvi halknı şehire terǵib idib eyyāmında köb caylara qarye ve köyler bina idilmiş. Şehir etrafına sur ve kurgan şokmaq daǵı bunıñ icadı imiş. qararkāhı Şançin şehri müddet-i saltanatı faqat sikiz yıl bulmışdır.

İkinçi <Diki Han> toqkuz yıl üçünçi Tayqan Han yigirmi toqkuz yıl, dörünçi Diçün Han on üç yıl, beşinçi Sañ Dizan sikiz yıl, altınçi Şavqan Han yigirmi iki yıl, yetinçi Dişün Han on yedi yıl, sikizinçi Divan Han yigirmi altı yıl, toqkuzınçi Diman Han on sikiz yıl, onunçı Disay on altı yıl, on birinçi Dibut Zen illi toqkuz yıl, on ikinci Dişarun yigirmi bir yıl, on

Tevārih-i Hamse 46

722

üçünçi Çey Dit¹¹²⁵ Zin yigirmi bir yıl, on dörünçi Diküz otuz bir yıl, on beşinçi Dikav on bir yıl, on altınçi Dikav Zan on toqkuz yıl, on yedinçi Dikev Han illi iki yıl padişahlıǵı soñında ma'zül olub ve evlādınıñ hanlıǵı uşbu Diñev Handa intihāya irişmişdir bu familyaya da on yeti ādem üç yüz seksen sene padişahlıq kılmışlar.

Dörünçi Sülale Şañ Evlādı

Bunlarnıñ ibtidāsı nüzul-i Ādemden 3826 yıl soñra ve hicret-i Nebi Şalla'l-lahu 'Aleyhi ve Sellemden 2390 yıl evveldir.

Birinçi han Cañ Tañ, otuz yıl, ikinci han Tay Dize, otuz üç yıl padişahlıq kılmışlar. bunlarnıñ zamānı hazret-i Musa 'Aleyhi's-selām eyyāmına toǵrı kelür hazret-i Musa ile hicret-i Nebi arası iki miñ üç yüz kırk sikiz yıldır. bu eyyāmda 'Acem padişahı Menuçher nāmında bir ādem olub Babilden tā Yemene qadar ve şarqan Türkistana qadar hūkmi nāfiz idi.

Oçünef¹¹²⁶ Odin Han. yigirmi toqkuz yıl, dörünçi Taykin Han, yigirmi beş yıl, beşinçi Şodize Han. on yeti yıl, altınçi Yüzzi Han on iki yıl, yedinçi Tayu Han, yetmiş yıl, sekizinçi Coñ Din Han, üç yıl, toqkuzınçi vay Cin Han, on beş yıl, onunçı Hudañze Han, toqkuz yıl, on birinçi Zoñ Han, on toqkuz yıl, on ikinci Zoñ Seyen¹¹²⁷, on altı yıl, on üçünçi Odizin Han, yigirmi beş yıl, on dörünçi Hodin Han, otuz iki yıl, on beşinçi Nekin Han, yigirmi beş yıl, on altınçi Yanze Han, yeti yıl, on yedinçi Nanken¹¹²⁸ Han, yigirmi beş yıl, on sekizinçi Yanze Han, yeti yıl, on toqkuzınçi Bankin Han, yigirmi sikiz yıl. Bu cemā'ada on toqkuz nefer zāt-ı kāmil dört yüz yıl padişahlıq kıldılar.

¹¹²⁵ Bu iki kelimenin bulunduğu yerden aşağıdaki satırları da etkileyen dikey şekilde bir bozulma var.

¹¹²⁶ Bozulma burada da devam etmekte olduğundan kelime tam okunamıyor.

¹¹²⁷ Bu isim de bozulmanın olduğu yere denk geldiğinden dolayı belirsizleşmiş.

¹¹²⁸ Aynı sebepten tam okunamıyor.

Beşinçî Sülale Yine Şaň Evlâdından İken Bir Münasebetle İñ Evlâdı Atanmış

Bunların ibtidâsı nüzul-i ĥazret-i Ādemden 3226 yıl soñra ve hicret-i Nebevîden Şalla'l-lahu 'Aleyhi ve Sellem 1990 yıl muĥaddemdir.

İbtidâ ĥanlıĥları benî İsrâ'iliñ Mışırđan çıĥdığđ zamânlara ve evâsıtđ benî İsrâ'iliñ evvel mülukđ olan <Sa'ivel> ve ĥazret-i Davud Süleyman 'Aleyhümâ es-Selâm eyyâmlarına ve aĥırleri Raĥbi'âm¹¹²⁹ ve anıñ oğlı Ebyamniñ eyyâmlarına teşadüf ider. Ĥazret-i Davud Süleyman 'Aleyhi's-selâmnıñ eyyâmları hicretten 1800 yıllar muĥaddem olub ziyâde ve kem ihtilâf daĥı vardır.

Birinçî ĥan Şeyüsiñ, yigirmi bir yıl, ikinçî ĥan Şeyüvi, yigirmi sikiz yıl, üçünçî ĥan Odin, illi tokĥuz yıl, dörünçî ĥan Düzükin, yeti yıl, beşinçî ĥan Düzüdir, otuz üç yıl altınçî ĥan Liñ Siñ, altı yıl, yetinçî ĥan Kañ Diñ, yigirmi bir yıl, sikizinçî Oy Ĥan, dört yıl, tokĥuzınçî Tay Diñ Ĥan, otuz yeti yıl, onunçî Day Ĥan, otuz yeti yıl, on birinçî Vecusu Siñ Ĥan, otuz üç yıl padişahlıĥından soñra ma' zül oldđ ĥâyet şiddetli ve şekimeli âdem olub aña zahire ĥatunı daĥı zâlîme olduğđndan sebeb-i 'azli bu imiş ĥadd-i zâtında ĥunzir¹¹³⁰ ise de memleketine köb yerler ĥoşub a' dasını ĥâlib tevessi' a¹¹³¹-i memâlike râĥıb bir ĥayur ĥan idi diye yazmışlardır.

Altınçî Sülale Deciyu Evlâdı

Bunların evveli nüzul-i ĥazret-i Ādemden dört miñ beş yüz on iki yıl mü'eĥĥer ve hicretten bir miñ yeti yüz dört sene muĥaddemdir ibtidâ ĥanlıĥları benî İsrâ'iliñ mülukđ <Asa> ve anıñ oğlı <İşa> eyyâmlarına teşadüf ider ve evâsıtđ baĥtü'n-naşırniñ salĥanatına ve enbiyâlardan

¹¹²⁹ ر den sonraki harf hizasında dikey bir şekilde bozulma olduğđndan dolayı harf tam belirgin deĥil.

¹¹³⁰ خونزير

¹¹³¹ توسعه

“Cebkuk¹¹³²”, ve hazkıl¹¹³³ Danyal ve Ermiya¹¹³⁴ ‘Aleyhime’s-salam toğrı kelür ki bunlarnıñ zamānı hicretten miñ üç yüz yıllar muğaddemdir. Hendilerniñ muğtedası olan Zerdüşt ve Çinlilerniñ muğtedası olan Buda nām zāt ve Kōnfüçin bunlar dağı uşbu aralıqda kelüb keçmişler ama Buda mezhebiniñ Çin ülkesine zuhūr ve intişarı sikizinci tabağa hanlarnıñ eyyāmında bulmış siya’ti beyāna ağır hanları İskender Rumī zamānlarına muvafıq olur.

Birinçi han Ovanek yeti ikinci han çin Vank otuz yeti yıl üçüncü han Kanek Vank yigirmi altı yıl dördüncü han Decu Vank illi bir yıl beşinci han Mu Vank illi beş yıl altıncı han Kō Vank on iki yıl yedinci han Çi Vank yigirmi beş yıl sikizinci han Sivank on beş yıl toğkuzuncü han Yebi Vank on altı yıl onuncü han Li Vank evvel illi bir yıl on birinci Şiv Vank kırk altı yıl on ikinci İy Vank on bir yıl on üçüncü han Biñ Vank illi bir yıl on dördüncü han Şu Vank yigirmi üç yıl on beşinci han Cu Vank on beş yıl on altıncı han Li Vank Şānī beş yıl on yedinci Kevi Vank yigirmi beş yıl on sikizinci Hanek Vank evvel otuz üç yıl on toğkuzuncü han Kevanek Vank altı yıl yigirminci Dezin Vank evvel altı yıl yigirmi birinci han Dink Vank yigirmi bir yıl yigirmi ikinci han Dizank Vank on dört yıl yigirmi üçüncü han Liñ Vank yigirmi yeti yıl yigirmi dördüncü han Dezin Vank Şānī yigirmi beş yıl yigirmi beşinci han Ciñ Vank birinci ay ba’ dında vefāt yigirmi altıncı Dezin Vank Şālīs kırk dört yıl yigirmi yetinci han Yıvank Vank yeti yıl yigirmi sikizinci Çiñ Diñ Vank yigirmi sikiz yıl yigirmi toğkuzuncü Ay Vank iki ay ba’ dında ma’ zül otuzuncü han Şay Vank üç ay otuz birinci han Kav Vank on beş yıl otuz ikiniç han Visi Vank yigirmi dört yıl otuz üçüncü

han Ank Vank yigirmi altı yıl otuz dördüncü han Li Vank Şālīs yeti yıl otuz beşinci Sank Vank Şānī kırk sikiz yıl otuz altıncı Şiñ Çiñ Vank altı yıl otuz yetinci han Nan Vank illi toğkuz yıl otuz sikizinci Dunk Ciyu Vank yeti yıl bu cemā’ada mecmū’ı otuz sikiz zevat sikiz yüz yetmiş dört yıl padişahlık kılmışlar bunlarnıñ evāsı eyyāmlarından tā ağır hanlarınaça Mongul Tatar ve Hunlar Çin ülkesini ğarat ve tāric¹¹³⁵ ile ğāyet tinçsiz kılmış idiler bunlara muhārebe ile iktidarları olmağdan serhad ve sađurlara¹¹³⁶ sed ve sur ya’ni kurgan ve seyful şokımdan ğayri mecal tapmayub bu huşuşa kaç def’ a hareket itmişler ise de eyyāmları kerek tışda ve kerek içde müteferriçalık ile kiçdikden büyük sur şokımğa kuvvetleri yetmedi ba’ zı havflı keçidlerini sed ile kifayelendiler. Bu sedniñ ibtidası hicretten miñ üç yüz yıllar muğaddem olmağ tahmin idilür. Ama büyük surnıñ binası keleşek yetinci tabağa hanlarnıñ sa’y ve icthadı ile icad idilmiştir.

Yetinci Sülale Cink Evlādı

¹¹³² جيقوق

¹¹³³ وحز قيل

¹¹³⁴ وارميا

¹¹³⁵ belki te yerine nun

¹¹³⁶ ثغور لره

Bu sülalenin evveli nüzul-i hazret-i Âdemden beş miñ üç yüz seksen altı yıl mü'ehher ve hicret-i Nebevî şalla'l-lahu 'aleyhi ve sellemden sekiz yüz otuz yıl muqaddemdir. Bunların eyyâmı İskender Rumî ile bir 'aşra teşadüf itdikden İslâm tevârihinde sed-i meşhûr İskendere mensûb olub Hıtaf tevârihinde öz hanları ismine yazılmışlar Çinlüler kemal kibinden her bir iv ve küzel işi özlerine nisbet virüb her ne ki yaramaz iş olursa gayriye isnad itmek 'âdet-i 'âdiyelerindendir. Ama Kurân-ı Kerimde mezkûr sed-i meşhûr olmayub anı Zülkarneyn yapmışdır ki bu ana kadar keşf olmamış Zülkarneyn hazret-i İbrahim 'aleyhi's-selamın mu'âşırı idi Evkıya Nusda ismi Şa' b ibn-i el-Rayiş dimiş Zülkarneynni

726

Şa' b ve İskender ile ta'bir-i Kurân nâtik olan nâmı ta'yir dinilmez biri isim olur ve dikeri laqab olur.

Ama dinle bilür ki bu zamānede yernin üsti şöyle tursun yernin astunda mübhem mekan qalmamış iken qanda ki sed keşf olmamış ola Kurānda mezkûr sed budur gayri degildir. Lakin bu sözi diyenler medreseden çıkmayan yaş memleket körmiyen o baş¹¹³⁷ harita yüzinden gazete sözünden sened ketürerek söyliyolar ama seyahat itseler uzak yola ketseler meşakkat tartarsalar arıb çarçab kaytsalar dünyanı tamam keşf itmek mümkün mi degil mi o vakit bilürdi çünkü ba'zı seyyahlardan mesmû 'amiz oldı ki üde oturdığımız hinde dünyanı tamam kezmiş anklamış kibi ahvâlınden bilümsiz bir şey qalmamış kibi zan iderdik şimdi binā-berin bu huşuşda ya'ni sed-i Zülkarneyn togrusunda müfessirün ve muhaddisün ve müverrihün ve coğrafiyün küllihüm muhtaribdürler. Evvelā Zülkarneynnin nebi yavlı idikinde şānī isim ve laqabında şāliš zamān ve 'aşrında rābi' sednin mekan ve maḥalinde hāmis sednin eşkal ve evşāfında ihtilāfāt gāyet keşir olub Ye'cüc ve Me'cüc haqqında ihbārlar daḥi bunka mānenddür öyle olsa mekānı ma'lūm ve nā ma'lūm diyen iki feriknin kolına da qarar virmek mümkün olmayub faqat bir nev' tā'vil ve tevfiq ile beyāndan soñra ehl-i fitnet anka köre birini tercih ider kitābları tetebbu' idib aşlına yeder.

Bir taqdīr sed-i mezkûr uşbu eyyāmların¹¹³⁸ ayağı yeten yerde olursa cayız ki binası yaqılıb ornu belürsiz olmış ola ayet-i kerimede fazāca-i va' der bī ca'le dekā-i qaçan ki rebeñ vakit va'di ire sed-i mezkûr arıza-i mestū-yı¹¹³⁹ kılnur ya'ni yer ile yeksan idilür dimiş zamānın ahirine qadar turur dimemiş hurūc Ye'cüc ve Me'cüc ahir zamānda dinmekle in ahir vakitde olmaq lazım kelmez ca'iz ki Çingiznin hurūcı Cuçi ve Hülākülerini ve Luci Ye'cüc ve Me'cüden ma'dūd ola ahir zamānın

727

¹¹³⁷ evbaş olabilir mi? اوباش

¹¹³⁸ bu kelimenin üstü çizilip sağ boşluğa bir kaç kelime yazılmış.

¹¹³⁹ فاذا جاء وعد ربك وقت وعدى ايره سد مذکور ارضه

intihası murad olmadığı bu hadislerden ma' lümdır ki meşakkat-i şerifde lâtekmü's-sâ' ate hatta teħarric-i nâr men arzü'l-ħicaz tezey' i' naķü'l-obl Başri¹¹⁴⁰ diyüb bu nar erba' ve Ĥamsin ve Setmâ'ihde zâhir olduğı şânî ve ezâkân fi aħîrü'z-zaman ca'benu kañturâ diyüb vaķı' fi sene-i set ve Ĥamsin ve Setmâ'ih 'ibâresiyle merķatde yazılmışdır. Ve dağı fethü'l-Ķostantiniyye ma' kıyâmü's-sâ' ate diyüb Ķostantiniyye fetħi beldete tayyibe tarihinde vâķı' olub ve kâmusda lâ-teķümü's-sâ' ate hatta teķatilun ķumākân vüçüheħüm el-mecanü'm-muħarriķat ĥadiş-i şerfinden murad Moñgul Tatar tã'ifesidir ki müsta'şım ĥalife eyyâmında diyar-ı İslâma istilâ-yı tam eylediler dimiş bu ĥuşuşda eħâdiş ve iħbâr köb olub lakin mâl-ı kelâm bu 'alametlerden muķaddem aħîr zamân olmaz aha soñrası ne vaķte ķadar mümettid olur Allahdan ġayri aħd bilmez dimekdir ķul innemâ 'alimhâ 'ind rebî lâ yecliha lev ķatha el-ehu ķul innemâ 'alimhâ 'inda'l-lahü'l-ayete¹¹⁴¹

İmdi tevâriħlerde Ye'cüc ve Me'cücniñ ta'rif ve tavşifinde keşret ve tevķirinde i' mâr ve i' şârında tül ve ķaşrında yazdıķları iħbâr 'aķıldan ba'id olub şebute irişdikde te'vili mümkündür. Şöyle ki ba' zılarınñ boyı bir ķariş olub ķulađınınñ biri tüşek biri yapınçaķ olur didikleri nefsi-i beden ķulađı olmayub murad başındağı tumağıdır ki Şuħradî Ķalmaķlarını şalpañ ķulaķ dib tumaķnı ķulaķ ile ta'bir iderler. bundın ķulađınñ 'aynı murad olmadığı şöyle bilinür ki ĥadiş-i şerifde <i' naķü'l-obl> kelâmı deveniñ zâtını ya'ni niş deveyi taħşiş idib âdemler bunu beden ķulađı diye ķarar virdikleri kibidür. ve ĥâlenki ĥadiş-i şerifdegi i' naķ-ı ebliden murad Başri beldesine ķarib tevih Muynaķ nâmında bir tağ olub mezkür evdiñ¹¹⁴² şa'lasından¹¹⁴³ ol tağ körinmiş âdemler ĥadişniñ zâhirinden bizâtihi deveniñ moynı diye bilmişler kitâblara bitmişler. Bes tumaķnı ķulaķ didikleri dağı bu ķabilden ola ve Allahu a'lem ve ba' zılar Yoyı¹¹⁴⁴ yüz yigirmi kez 'ömri ise miñ evlâd

¹¹⁴⁰ لاتقوم الساعة حتى تخرج نار من ارض الحجاز تضئ اعناق الابل بصرى

¹¹⁴¹ قل انما علمها عند ربي لايجليها لوقتها الا هو قل انما علمها عندالله الاية

¹¹⁴² اودك

¹¹⁴³ شعله

¹¹⁴⁴ يويى

körmekünçe olmaz diyüb bu tül kâmet ve i' mar bahşi bizim eyyâm ulı âdemlerimiz kibi anlarda evvelde atul¹¹⁴⁵oldığına hamal kılinur ve kaçırda qarış ile ta'bir itdikleri o zamân âdemlerniñ qarşı murad ola ki kâmetine¹¹⁴⁶ nisbet anlarıñ bir qarşı bu zamân âdemlerniñ boyı özlerniz kibi 'âdetçeye kelmiş dinile tül qarş didikleri bundın 'ibâretidir. <Faqs-ı i' mâr hem 'ala hezâ

Ye'cüc ve Me'cüc insan cinsinden âdem neslinden iken ensab ve sülâlede şekil ve hey'etde şüret ve kıyafetde i' mar ve kâmetde bu insanlardan mümtaz ve ayrı dinlediki bi ta'bir ve bi ta'lil berkâr olub taşdıķ idilürse hilaf-ı bariye i'tikad itmek lâzım kelür. Hilaf 'âde-i bâriyi taşdıķ ve bunı bilâ te'vil taşvib şer'ân maqbül olmadığı fıkıh körenlerniñ ra'nâ¹¹⁴⁷ ma'lûmlarıdır. Ve bu yazdıķlarımıza mânend bir sened zamânımızda zühür itdi ki 1318inçi hicriyede Avrupalular Hıtaya hücum itdikde fuqarâ kellâ¹¹⁴⁸ eyaklanub muhârebeye tutundılar bu ihtilalçi fuqarayı, Hıtayça <Cıvank fi> Rusça tercemesi <Balşoy Kulaķ>dur. Türkçe <Yuğan Yudırık¹¹⁴⁹> diye gazetelerde yazdılar ya'ni eslihasız faķat ķul küci ile kuzgalmış halk demek olub bizlerçe kara keltek kara¹¹⁵⁰ baķan Aķ Şuv yol mevzû'ında müsta'mel bir isim idi. âdemler öz zu'mlarınça Rusı ve Türkden terkib idib aķır zamânda çıķaçak büyük kulaķ ya'ni bir kulaķı tüşek e biri yapınçak olan kavim budur diye cezm itdiler. Zğhir kelâmdan böyle bir ma'nâ-yı isti'âreye ktdiler. Ve vâkı'ân mürekkebe tercemesini ta'rib idersin <kebirü'l-ezen> demek olur haţta dimbe¹¹⁵¹ yolda kalmıyor. Ve halinke Balşoy Kulaķlar özlerniz kibi insan olub âdemlerniñ didiki şıfat¹¹⁵² ile mevşûf degiller idi. Bes bu huşuşda cerniñ¹¹⁵³ haberleri ve kitâbda yazılan 'ibareleri ekşeri te'vile muhtac olub haķıķat idilse böyle bir ma'nâya maħmûl ve böyle bir ta'bire mevķûf olur.

Tevrat-ı şerifniñ kitâb Hazkıyalda¹¹⁵⁴ Ye'cüc ve Me'cüc haberi bizim tefâsir ve tevârihlere muvâfık tüşüb faķat sed Zülkarneyn anda zikir idilmemiş. Zân olunur ki mezkûr sed¹¹⁵⁵ hażret-i Hazkıyaldan soñra ihdaş idilmiş yaħud sed aña vahiy olunmamış. zirâ enbiyâlar vahiyden artuķnı itmezler emirden ziyâdeyi açmazlar <ve mâ yentüķ 'inne'l-haviyyü'l-evħi yuħi>

¹¹⁴⁵ اطول

¹¹⁴⁶ قامته

¹¹⁴⁷ رعا

¹¹⁴⁸ كلا

¹¹⁴⁹ يوغان يودروق

¹¹⁵⁰ kaf+re?+elif

¹¹⁵¹ ديمبه

¹¹⁵² صفت

¹¹⁵³ sağ boşluğa kelime ilgili bir düzeltme yapılmış; muħabbirniñ/muħbirniñ

¹¹⁵⁴ حزقيال

¹¹⁵⁵ bu kelime sonradan kalemle eklenmiş

Ye'cüc ve Me'cücniñ maħal ve mekanı ve zamān-ı ħurūcı daħi ma' lūm ve muşārriħ olmayub ħazret-i Ĥalıķu'l-kevn¹¹⁵⁶ ve'l-fesād ketb-i semāviyenin küllisinde bunlarıñ ne yerde idikini ve ne ceylden oldıǵını açık beyān itmediki ' ilmü's-sā' ateden ve ' alāmetü't-ṭāmmededen oldıǵı ħikmete mebni ola. Ve Allahu a' lem bi-ħaķıķatü'l-ħāl ' uşmanā¹¹⁵⁷ Allah mine'z-zülāl.

Ve ba' zı tefsirlerde sedniñ maħalni ta' yin idib erminiye ile Azerbaycan benindedür dimişler. Tevāriħlerde timur ħapu yazılan sed budur. Bu şüretde Ye'cüc Me'cüc didikimiz Çingiz Ĥan Cuçi ve Hülaküleriñ ħurūcı olur ki anlar sedniñ verāsından¹¹⁵⁸ ' Arabistana varmışlardur (el- ' ilm ' inde'l-lahe lā ya' lem ilā'l-lah)

Üçünçi ħan <Cuv Sañ> üç yıl, dörtnçi ħan “Şi Ĥıvañdi,, otuz yıl padişahlık kılmış. İslām tevāriħinde “şeyhvā nefi,, imlasıyla yad idilür yazılır. vefāt-ı İskenderden yetmiş altı yıl şoñra dimiş. Bu ħan Brahmanlarına ġāyet zıd ve muħālif olub köb kitāblarını keridirmiş ne ise¹¹⁵⁹ ħāş ve ' āvammı öz didikine uydırmış öz sözi ile yurdırmış Ėayur ve Ėazub Ĥan olmuş. Altınçı ṭabāķanıñ evāħir ħanlarından uşbu Şi Ĥıvañdi Ĥan eyyāmınaça Çin ülkesi bölük bölük biklik ile idāre idile kelmiş iken bu zāt muvāfiķ sired ve münāsib tedbir ve ġayret ile barçasını ittifaķa kirküzüb müstaķil ħan buldı. Vank ismini yoķatub kendine <Ĥıvañdi> laķabını koıdı özleriñce İmpirātor maħalinde müsta' mel imiş. Sed-i meşhūr bu ħanniñ icādı olub bütün

730

Çin ahālisiniñ şülüşü bu sed ki ħıdmet itmişler beş altı yüz miñ ' asker düşmanlarıñ müdāfa' asıçün ħududlara koıyub her yıl on milyon fuķarā ile on on iki yılda sedni tamama yitkürmişlerdür.

İmdi Zülķarneynniñ yabdıǵı sed sedid-i sur-ı ħadid eker bu araıde olursa bu ħanniñ sedinin muķaddem ba' zı muvāza' a yapılmış sedleriñ biri olub şoñra bu büyük sedde ittişal ve tedāħül itmiş olur zirā Zülķarneynniñ seddi faķaṭ iki tağ arasında birinçi fersaħdan ' ibāret olub sed-i Çin ise niçe niçe tağları aşub ve niçe rağları başub keçmiş oldıķdan bu büyük sed anı ihāṭa itmiş ola. Ve Allahu a' lem

Bu sed-i meşhūrı körenlerden biri Ĥüseyn Ni' metullah oǵlı Çanışef 1315inçi hicriyede ticāret ile bacine¹¹⁶⁰ “Pekine,, vardıķda sedniñ üstine çıķmışlar cümesi pişķ-i ħıştan¹¹⁶¹ her yerde koñreleri¹¹⁶² var birirüs bizimle birge idi bu koñreleriñ her birine niçe miñler aķça çıķğandır sedniñ boyı dört miñ çağrım diyorlar. Bu mesāfede böyle koñrelerden niçe koñre vardır ne ķadar milyon ħarcat¹¹⁶³ ve ne ķadar yıllar ve niçe miñler ādem ile tamam buldı iken dib köb ' acebesnub¹¹⁶⁴ ṭurdu deyü söyledi. Bu Ĥüseyn ile bile varan Muħammed Can Mecid oǵlı aytur ki, Cancakü şehri Rusça Kalğan dirler sed-i meşhūr bundın ārī bir künlik yoldır

¹¹⁵⁶ كون

¹¹⁵⁷ عصمنا

¹¹⁵⁸ وراسندن

¹¹⁵⁹ خواص

¹¹⁶⁰ باجنه

¹¹⁶¹ پشق خشت

¹¹⁶² كوگره

¹¹⁶³ خراجات

¹¹⁶⁴ عجيبنوب

Cancaküden çıkğaç sedniñ koñreleri körinmeye başlar sedniñ bülendliki altı yedi gereden¹¹⁶⁵ artuğ degil Ʒalunlığı Ʒalun Һaylı¹¹⁶⁶ astı yunma¹¹⁶⁷ taşdan üsti pişk-i Һıştıden yaşalmış ve hem sed faƷat bir Ʒat degildür niçe Ʒabatdur her Ʒabatınıñ arası birer menzil yol mesafedür küllisi Ʒarye Ʒışlak şehir ile Ʒoludur her şehirniñ yine ‘ala Һede surı Ʒurğanı var bu aralıƷda, Һaynek¹¹⁶⁸ Ʒāmıl nāmında bir uluğ bar ve aña yaƷın “Ҳonan,, şehrinde Һazret-i Һuz Baba ve Һazret-i Maysi Baba diyüb iki ‘azizniñ ziyāreti var ikisi bir Ʒurğın içinde iki künbezdedür her türlü ҺaƷ ve yazular var seneleri

731

dağı körildi lakin yazıb almaƷ ҺaƷırına kelmedi mescidi hem var Ʒadimde canlarınıñ biri bu ‘azizlerniñ evƷāfi Һuşuşında birer nāme yazıb virmiş iken işük Ʒadri bir taƷtağa yapışdırmışlar¹¹⁶⁹ her kün ırte birlen ƷıƷarıb mescidniñ işükünde iki bağana arasına aşub Ʒoyarlar ‘asırdan soñra yine mescid ki kirküzürler Һıtaylar uğurlab ketmesün üçün, mezbür Һıtaylar cedel ƷıƷardıƷda vaƷıf yerlere hiç kim dağil Ʒılmasun diyib Һandan birilmiş ҺaƷ imiş. Sedden içkeri dört künlik cayda “köy Һaşın” şehri bar andan iki künlik “Çenan Fu,, şehri var bunda Vaysi Kaysi Vankazi, nāmında üç ‘azizniñ merƷadı ve künbezi bar didiler anlara barıb bulmadı didi. ceridemizde yazılan ‘azizler bunlardur ki Çin İslāmlarınıñ ibtidā muƷtedāsı bu zātlar idiki mufaşşıl beyān idilmiş idi. Şançin şehri Çenan Fu şehrine yaƷındır didi. Sed-i meşhürdan āri altı kün yol yürüb yetinçi künde Bacin <Piken> beldesine yetdik ırte birlen derbāze açılğan ve Ʒatda dağil bulub sā‘at on birde şehirniñ orta yerinde bir dağğa <Һanğa> tüşdik şehirniñ içinde yetmiş iki mescid bar deyü söylediler didi. Ba‘de Bacinden ƷıƷıb ҺanƷu şehrine yaƷın Çay Tağına vardıƷ Çay Tağınıñ ismini <Yañludun> diyorlar didi entehi kelāmһümā.

Sedin bülendliki altı yedi kezden¹¹⁷⁰ ziyāde degil didikine bikde i‘timad idmem çünki seyyağat nāmelerde bülendliki yigirmi kez ve yigirmi beş kez çemasında yazılmışlar lakin boyı uzaƷ nesne közge pest körinmek ‘ādet oldıƷdan Muğammedcan böyle tağmin Ʒılmış ola. Yağud sedni küllisi bir tarzda olmayub ba‘zan pest ve ba‘zan bülend yerleri olmışda bunlarınıñ kördiki pestlik seyyağlarınñ yazdığı bülend yerlere mağmül ola. Rus lehcesinçe bu sedni biliy istina¹¹⁷¹ dirler aƷ divar dimek olur.

¹¹⁶⁵ گرهدن

¹¹⁶⁶ Kelime üstüne çizik atılıp چلی yazılmış.

¹¹⁶⁷ يونمه

¹¹⁶⁸ خينك

¹¹⁶⁹ burada bulunan harfin noktaları atılmamış.

¹¹⁷⁰ كز

¹¹⁷¹ белый стена -

Beşinçî Han Dil Şi Hayku, üç yıl altınçî han Sañ Şi, üç ay, bu familyada altı âdem kırk üç yıl padişah bulmuşlar. Pay-i Tahtı Şançin şehridir.

Sikizinci Sülale Hanıñ Evlâdı, İslâm Tevârihinde <Han Sülalesi> Diyorlar

Bunların ibtidâsı nüzul-i hazret-i Âdemden 5429 yıl mü'ehher ve hicret-i Resulu'l-lah şalla'l-lahu 'aleyhi ve sellemden 787 yıl ilikdür.

Birinçî han Tay Dizü Kav Hıvañdi, on iki yıl, ikinçî han, Küy Hıvañdi, yeti yıl, bu hanıñ eyyâmında Yaponya kaçına çıkıp deryada <Furtına> tołkun olarak varmayub kaydığı be bir kaç küme¹¹⁷³ asker ile garq oldığı mervîdir.

Üçünçî han Loysi, sikiz yıl, dörtnçî han Şayu Viñ Hıvañdi, yigirmi üç yıl, beşinçî Şayu Diziñ Hıvañdi, on altı yıl, altınçî Şayu Vuñ Hıvañdi, illi dört yıl, yetinçî Çuv Hıvañdi, on üç yıl, sikizinci Sivañ Hıvañdi birinçî, yigirmi beş yıl, tołkuzinçî İvañ Hıvañdi, on altı yıl, bu hanıñ eyyâmı hayli revaclı olub cenubda Annam memleketi ve Hind-i Çini ve şimal ve garbda Mongul Tatar ile ittifaq idirek İrana kadar istila itdiki tevârihlerde mersümdir.

Onınçî Çeñdi Han, yigirmi altı yıl, on birinçî Sivay Hıvañdi, altı yıl, on ikinçî Seyu Piñ Hıvañdi, beş yıl hazret-i 'İsa 'aleyhi's-selam (1) bu hanıñ eyyâmında vücûda kelmişdir.

On üçünçii Şuñ Düzi İñ, üç yıl, on dörtnçî Vañ Mañ Hıvañdi, on dört yıl ba' dında ma' zül, on beşinçî Liyusivañ, iki yıl, on altınçî Kivañ Ev Hıvañdi, otuz üç yıl, on yetinçî

(1) Hazret-i 'İsa 'aleyhi's-selamıñ tevellüdi

Minetu Han yahud Miñdi İvañ Piñ Hıvañdi, on sikiz yıl, on sikizinci Seyu Cañ Hıvañdi, on üç yıl, on tołkuzinçî Seyu Huñ Hıvañdi on yeti yıl, yikiröinçî Seyu Şañ Yañ Peñ Hıvañdi bir yıl, yigirmi birinçî Sivañ Hıvañdi ikinçî, on tołkuz yıl, yigirmi ikinçî Şuñ Hıvañdi, on tołkuz yıl, yigirmi üçünçî Sebu Ceyu Hıvañdi, bir yıl, yigirmi dörtnçî Çi Hıvañdi, bir yıl, yigirmi beşinçî Hıvañ Hıvañdi, yigirmi bir yıl, yigirmi altınçî Liñ Hıvañdi, yigirmi iki yıl, yigirmi yetinçî Sañ Hıvañdi, otuz bir yıl, bu cemâ'ada yigirmi yeti âdem dört yüz yigirmi altı yıl padişahlık kılmışlar. Bu tabakanıñ evvelleri be-ţâlise-i¹¹⁷⁴ Mışırnıñ ikinçî ve üçünçileriniñ eyyâmında ve Daqyanu Siniñ zamânlarına toğrı kelür mezkur bañılmayuslar¹¹⁷⁵ hicretten sikiz yüz yıllar muqaddem ve sikiz yüzden kemde kelmiş mülüklerdendir. ve evâsıtı hazret-i 'İsa 'aleyhi's-selam eyyâmına ve ahîrleri de riyâziyün ve felkiyündan meşhür bañılmayus hakim ve aşhab-ı kehf uyandıkları zamâneye müşadif olur.

¹¹⁷² sayı yanlış yazılmış; 723.

¹¹⁷³ كمه

¹¹⁷⁴ بطالسة

¹¹⁷⁵ بطلميوس

Bu evlâdnîñ ibtidâsından tâ ahîr hanları olan Sank Hıvañdi vaqtine kadar Çinlülernîñ daħil ve ħarici işleri tamam teraqqî ve revacda kiçüb mezbûr ħanıñ vefâtında ŗonkrađı niçe sülalenîñ eyyâmları ġâyet müzebbez-belik¹¹⁷⁶ ile ötmîşdir seta'rif¹¹⁷⁷

Buda, ve Kõnfüçin, diyen âdemlernîñ zuhûri altınçı tabaķa eşnasında olub bunlarnîñ mezhebi Çin ülkesine uşbu sikizinçi tabaķanıñ evveleri ile duħul itmiş beşinçi ve altınçı hanlar eyyâmında resuħ¹¹⁷⁸ tabmîşdır. Ĥuşuşen altınçı Şayu Vank Hıvankdi Ĥan Buda mezhebine ġâyet ihlaşlı olub bunka da'ir kitâblar te'lifine emir ve ahâliyi ol mezhebe ziyâdesiyle soķ ve kemâliyle teşvîķ ve terġib itmiş Budanıñ medħ ve mübâlaġasında cüz'î bir kitâbce yazanlara miñler altun virüb bir iki kâfiye ŗi'ir taķdîm idenlere yüzer altun ihşan itdiki mürevvidir.

734

Budanıñ aşıl ismi Şayunrat laķabı ġâ'ivtay yâħud ġavtamedür bunka Şakmevni Şakyamevni daħi diyorlar Buda demek Hind lûġatında ħekim ve ħikmetli zât demek ġâ'ivtay ħürmetli ma'nâsında Şakmevni zâhid ve ŗaf köñil ve ŗüfî ma'nâsındadır. Tebyan nafî' de Şakmevni nunla kefere-i Hind i' tiķadlarında ŗahîb-i kitâb bir peyġamberdür ferd ahîri de anîñ esrarına muţtali' degildir ve veladeti ħalinde ħâriķ 'âdet mezħarfât¹¹⁷⁹ naķl iderler. Ve kitâbına daħi Şakmevni dirler ve 'inde'l-ba'iz¹¹⁸⁰ peyġamber ehl-i ħitâdur¹¹⁸¹ dimiş eh.

Budanıñ yaşı seksenden tecavüz idib vefât itmişdir bunka bütüdi daħi diyorlar ve İslâm tevâriħiniñ ba'zında mani naķķaş bu zâtdır diyüb lakin Budanıñ tevellüdi hicretten bir miñ iki yüz yigirmi iki yıl muķaddem Mani Naķķaşnîñ tevellüdi Sasanyanıñ ikinçi padişahı olan Şabur bin Erdişirniñ eyyâmında olmaġla Budadan sikiz yüz altmış yıl miķdarı ŗonkra ya'ni hicretten ançaķ üç yüz altmış yıllar muķaddem olur beynlerinde böyle tefâvüt-i 'azim var iken ikisi bir kişi demek ġalaţdur.

Çinlülernîñ ikinçi re'isi mezhebi ķanfoţıdır İslâm tevâriħinde bunka Kõnfüçin Kõnfüçyus Ĥıtaylar Kõng fucyu¹¹⁸² yazarlar Budadan birer yüz yıl ŗonkra kelüb altınçı han olan Şıvunek¹¹⁸³ Hıvankdi Vanîñ ħalifi Ĥuv Hıvankdi ħanlara vezir-i a'zam olmışdır vefâtı hicretten miñ bir yüz yıl miķdarı muķaddem ola aħlâķ-ı 'umûmiyeyi ihlaş idib ŗan'at ve ticaret babında ahâliyi nihayet ilerüetmiş bunîñla berâber 'ulûm-ı fesefeyi kemaline yitġürmiş oldıķdan ħâlâ ehl-i Çin iki mezhep tutub bir hemenleri¹¹⁸⁴ ve 'umûman 'avamları Buda mezhebinde ehl-i ħikmet ve ħükümet me'murları Kõnfutsi mezhebinin ihtiyar itmişlerdür.

Zerdeşt ħekimniñ zamânında ihtilâf olub ekşer müverriħin Keştaseb ibn Lehraseb zamânında zuhûr itmiş demekle Keştasebiñ eyyâmı hicretten miñ

1176 مذبذبايك

1177 ستعرف

1178 رسوخ

1179 مزخرفات

1180 عند البعض

1181 ختنا

1182 قونغ فوجيو

1183 صيونك

1184 هممن لرى

bir yüz otuz sene muqaddem olduğu hesabdan Zerdest dağı Kanfutsi ile bir ʿaşrlarda bulmuş körinür lakin bunıñ mezhebi Çinlülere sirayet itmeyüb Hindistan ülkesinde şāyiʿ ve münteşir olmuş zühür-ı İslāmdan şonkra Hindistanıñ ekseri İslām eline tüşdiki ile bu mezheb maḥv ve münderis olmuş ḥālā Hindistanıñ baʿ zı yerlerinde bu mezheb varlığını söylüyorlar.

Bu muzıllarnıñ¹¹⁸⁵ tafşil-i ḥālī tevāriḥlerde ve keteb-i lügatnin her birinde yazılmış olmağla bu qadarça ile iktifa idildi ziyādesini isteyen keteb-i lügat ve tevāriḥ-i muṭavvilātı tettebbuʿ eylesün

Yine bu aralıkda <Şaman> diye bir mezheb zühür idib bu mezheb Buda mezhebinden münşaʿ ab bir fırqadır. İʿtikadları Alha Keneşde¹¹⁸⁶ oturur diyüb aña taparlar. Müklere yaʿ ni feriştelere inanub Şamanī brahmanlar mülkleriniñ haber-i şıdki ile ğaybı bilür zuʿ m iderler. Cin ve şeytanları düşman bilüb haber-i kez b anlardan şādır olur diyorlar. Bu mezheb Sibiryaniñ şarḳ-ı şimalisinde <Samuyd> vesāʿir o nevāḥide bulğan aqvamnıñ iʿtikad-ı bātılları olub maʿ- fih Avrupalarnıñ iʿtikadından tevezzuv¹¹⁸⁷ kerekdür ki ikri ise de muqtedālarınıñ kösterimiş yol ve yazmış kitāblarınıñ tarīḳından yazmazlar ve ayrılmazlar. Avrupalular iḳan ve iman iden kitāblarınıñ içinde yazılan cinlernin vücūdına kāʿil olmayub feriştelere dağı ekseri münkirdürler yaʿ ni cin diyen maḥlūḳ ve ferişte diyen nesne müṭallik yokdır diyorlar öyle oldıqda Tevrat ve İncili köterib yürüb ne yaparalr imiş bundın ötiri ḥaḳ teʿ āli Qurān-ı Kerimde (kemşelüʿ l-ḥumar yaḥmel isfārā)¹¹⁸⁸ dimiş.

Toqızınçı Sülale Hıvank Evlādı

Bunlarnıñ ibtidāsı nüzul-i Ādmden 1855¹¹⁸⁹ yıl soñra ve hicretten üç yüz altmış bir yıl evveldür. Bu ḥinde Çin ḥükümeti üç ḥanlık

olub birisi uşbu Hıvank evlādı ikinci <Uġu> üçünçı Hank isminde idiler.

Hıvank evlādınıñ birinçı ḥanı <Cuvuli Hıvañdi> üç yıl ikinci Hıyucu Hıyudi kırk bir yıl bu iki zat kırk dört yıl ḥanlık kılib bunlarnıñ evvel aḥir eyyāmları Firuzşah bin Yezid Cerda eyyāmına müşādifdir.

Onunçı Sülale Diziñ Evlādı

Bu evlādınıñ ibtidāsı nüzul-i ḥazret-i Ādemden beş miñ sikiz yüz toqsan toqkuz yıl müʿeḥḥer ve hicret-i Nebeviden şallaʿ l-lahu ʿ aleyhi ve sellem üç yüz on yıl muqaddemdir.

¹¹⁸⁵ مصل

¹¹⁸⁶ ألله كئشده

¹¹⁸⁷ توزو

¹¹⁸⁸ كمثل الحمار يحمر يحمل اسفارا

¹¹⁸⁹ aslının üzerine çizik atılıp üst kısmına 5581 yazılmış, bunun da üzerine çizik atılarak alt boşluğa 5855 yazılmış

birinçi han <Şi Dizü Hıvañdi> yigirmi beş yıl ikinçi “Siyu Kevi Hıvañdi,, on yeti yıl üçünçi “Hıvay Hıvañdi,, altı yıl, dörtninçi Miñ Hıvañdi, dört yıl, beşinçi Şunk Dizünk İvank Hıvañdi, altı yıl, altınçı Miñdi, üç yıl, yetinçi Çiñ Hıvañdi, on yeti yıl, Sikizinçi Kank Hıvañdi, iki yıl, tokkuzinçi Mu Hıvañdi, on yeti yıl, onunçı Ay Hıvañdi, dört yıl, on birinçi Diyi Hıvañdi, beş yıl, on ikinçi Dizank vViñdi, iki yıl, on üçünçi Sivank Hıvañdi, yigirmi dört yıl, on dörtninçi Ank Hıvañdi, yigirmi iki yıl, on beşinçi Künk Hıvañdi, iki yıl, bu familyada on beş nefer zevat bir yüz illi altı yıl padişahlık kılmışlar. Bu hanlarnıñ evveleri müluk-ı Sasanyandan Behram bin Hürmüz ve ahırleri Behram Kür bin Yezid Cerdenk eyyâmlarına tuğrı ola.

On Birinçi Sülale Şoñ Evvel Evlâdı

Bunlar nüzul-i Âdem ‘aleyhi’s-selamdan altı miñ illi beş yıl şoñra ve hicret-i Resul ‘aleyhi’s-selamdan bir yüz altmış bir yıl evveldir.

737

Birinçi han Kav Dizink Evdi, iki yıl, ikinçi İñ Yank Vank Diziñ Çiñ Hıvañdi, ismi uzun ise de hükümeti faqat bir yıldur, üçünçi Sudi Hıvañdi, bir yıl, dörtninçi Vink Hıvañdi, otuz yıl beşinçi Ev Hıvañdi, on bir yıl, altınçı Haydi Hıvañdi, bir yıl, yetinçi Miñ Hıvañdi, sikiz yıl, sikizinçi Dizank Vank Hıvañdi, dört yıl, tokkuzinçi Şoñdi Hıvañdi, iki yıl bu familyada tokkuz nefer âdem altmış yıl hükümet itmişler.

On İkinçi Sülale <Çi> Evlâdı

Evveleri nüzul-i Âdemden 2115 yıl mü'ehher hicretten 101 yıl muqaddemdir. Birinçi Kavdi Han, dört yıl, ikinçi Evdi Han, on bir yıl, üçünçi Düziv Veminkdi Han, bir yıl, dörtninçi Minkdi Han, beş yıl, beşinçi Dunk Hunk Hıyu Han, iki yıl, altınçı Hudi Han, bir yıl, bu cema' atde altı âdem yigirmi dört yıl padişah bulmuşlar.

On Üçünçi Sülale <Lank> Evlâdı.

Nüzul-i Âdem ‘aleyhi’s-selamdan altı miñ bir yüz otuz tokkuz yıl mü'ehher hicret-i Nebi ‘aleyhi’s-selamdan yetmiş yeti yıl muqaddemdir.

Birinçi Evdi Han, kırk sikiz yıl padişahlık kılmış bu hanıñ evâsıtı ya' ni yigirmi dörtninçi senesi cenab-i Resul-i Ekrem şalla'l-lahu ‘aleyhi ve sellem efendimizniñ velâdeti senesinde toğrı kelür zirâ velâdet ile hicret arası illi üç yıldır.

İkinçi han Dizank Dink, iki yıl üçünçi Sivayvank Hıvañdi, üç yıl, dörtninçi, Dizinkdi, üç yıl bu familyada dört âdem illi altı yıl hanlık ve hükümet itmişler. on birinçi sülaleden buraya kadar olan hanlar müluk-i Sasaniyandan Kayruz ibn Yezidcerd

Tevârih-i Hamse 47

738

ve Kıbad ve Camaseb ibn Kayruz, Nuşrevan ‘Adil eyyāmlarına teşādūf ider. Kayruz ibn Yezd Cerdeñ tahta cülüs hicretten bir yüz illi yıl miğdarı muğaddem. Nuşrevanniñ cülüsü hicretten yetmiş yıl muğaddemdir Nuşrevanniñ padişahlığıniñ on yedinçi yılında hazret-i Resul-i Ekrem vücūda kelmiş. Nuşrevan kırk sikiz sene hükümet idib hicretten otuz bir sene muğaddem vefāt itmişdir.

On Dörtinçi Sülale <Çiñ> Evlādı

Bunlarniñ ibtidāsı nüzul-i hazret-i Ādemden altı miñ bir yüz toksan beş yıl mü’ehh̄er hicretten yigirmi bir yıl muğaddemdir.

Birinçi han Evdi, üç yıl, ikinci han Viñdi, yeti yıl, üçünçi han Kevañdi Liñ, iki yıl, dörtinçi han Kavdi Diziñ, on dört yıl, padişah olmuş bu hannıñ toğkuz yılı hicrete dahil olur. İmdi hazret-i Ādem ‘aleyhi’s-selam tarihi terk idilüb bundın soñra hicriye ile yazılır.

Beşinçi han Hayu Çuçañdi, yeti yıl, bu cemā’ada beş eşhaş otuz üç yıl padişah buldılar. toğkuzinçi sülaleden uşbu on dörtinçi tabakaya kadar Çin ülkesi herc merc ya’ni öz arafsad¹¹⁹⁰ ve ihtilalden baş alamayub benaverin hanlıkları tiz yiz birden bire intiğal ile ağırkar iki hükümete bulunarak cenubî han “Nankin,, şehrini pay-i taht ittiğad itmiş şimalî Çin birinçi bekliklerde bulunur baş başına ketmiş. Yondan soñrağı sülale yine kut tabub Hıvañdi derecesine yetmiş.

On Beşinçi Sülale Soñ Şanı Evlādı.

Bu evlādniñ ibtidāsı hicretniñ on ikinci senesi başlanur hazret-i Ebubekir rażiya’l-lahu ‘anh hilafetiniñ ağıri ve hazret-i ‘Ömer rażiya’l-lahu ‘anh hilafetiniñ evveleri yine teşādūf ider.

739

Birinçi han Kav Diziñ Hıvañdi, on beş yıl, padişah bulmuş, evvelde Şançin şehri köb müddet pay-i taht olub soñrağı hanlar bir niçe şehirlerni qararkah idinmiş idiler bu han Şançin şehrini ta’mir-i cedid ile dārü’s-salṭanat ittiğaz eyledi, beldeye Şançi, Çanşı dağı diyorlar. Vilayete de isimdir. Han buldığı ile cenubî ve şimalî hükümetlerni bir idareye cem’ idib toğkuzinçi tabakadan bu yak’adet-i tahtına kirmiş ateş ihtilali söndirib ahalini ittifağa kirdirdi şahibü’t-tedbir ve’t-tezvîr Gayur ve Gazub han olmuş dirler.

İkinçi han Yañdi Hıvañdi, on üç yıl padişahlığında memleketni mazbūt tutub atasına inkiyad itmiyen serkeş biklerni serferv¹¹⁹¹ itdirmiş baş ikdirmiştir. Ahāliyi medeniyete sevğ idib hüner ve şinā’at-ı hedā’iğ ve zira’ate ihtimam idib memālikni ābād eyledi ve sed-i meşhūrı tecdid ve ahāliye nazar-ı cedid vaz’ eyledi.

Üçünçi Küñdi Han, bir yıl, bu üç adem yigirmi toğkuz yıl padişahlık kıldılar.

On Altınçi Sülale Tañ-ı Şanı Evlādı.

¹¹⁹⁰ آرافساد

¹¹⁹¹ سرفرو

Bunların ibtidâsı hicretin kırk birinci senesi Emuy¹¹⁹² hükümetini evveli olan ‘âmü’l-cemâ‘ada başlanmış ola.

Birinci han Kav Dizü Evdi, tokkuz yıl padişah bulmuş. Bu hanın cülûsı sene-i i‘tibarıyla Resul-i Ekrem şalla’l-lahu ‘aleyh ve sellemden sonra ise de Çin İslâmları ya‘ni Dunkaniler bunu Resul-i Ekrem ile hemsal ve zamân-ı sa‘âdetde İslâma kelen handır diyorlar, lakin Dunkanilerin İslâma keldiki o sülalenin altıncısı olan Şıvank Dizünk Han, eyyâmında olmak kerek fa‘at birinci Dunkanilerin ta‘rîrini burada ta‘rîr idelim. Burun bir def‘a sebeb-i İslâmiyetlerini cenab-ı müderris Ab A‘undnînin haberi ile ceridemizde yazmış idik aşıl to‘ğrısı da odur. Ama bu huşu‘î uzak müddet âdemlerdin şorab niçe vakitler kılmış dikhatmiz

740

da‘hi boş kalmasun için ikinci nakli bu cayda yazmak münâsib körildi. Hikayesi burud mezbûr Kav Dizü Evdi Han, tahta cülûs eylediki ile ruzşeb¹¹⁹³ tedbir ‘âmmede tedârik idib kiçesi köçelerde kendi pasbanlık közetçilik idib tolaşurdu. Hıtayların “Cenk,, diki sâ‘at menzilesinde bir nesnelere var kerek etval-i leyalde¹¹⁹⁴ ve kerek akşar-ı leyalde¹¹⁹⁵ beş cenk şokdıkda tañ bilinür böyle bir bî tehallûf miqyâsıdır. Bir kiçe beş cenk şokar tañ bilürmiz han te‘accüb idib ceñde mi ha‘ta ya tañda mı ta‘hîr oldı diyüb teftişe alur cenkde ise ha‘ta yok tañnî te‘hîrinde hikmet ne idikini müvebbed ve hekimlerinden şoradıkda cevâb virirler ki ‘ında’l-lahe kadri a‘zîm bir büyük zât bir to‘ğrıda âdemler ile mübâheşeye itmiş ola da şartları tañ bilürim ki yâ ki kün to‘ğmaya mevku‘f ve ma‘kûd olub o zâtın kelâmı yerine kelsün için koyaş te‘hîr kılınmı tañ ise koyaşnî sa‘ğlası olma‘ğla koyaşnî te‘hîri tañnî te‘hîrini müstelzimdür diyorlar. meker bu kiçe cenab hazretin mi‘rac kiçesi imiş ki küffar Mekkeye Şamdan kelen karvan kün to‘ğar kelür¹¹⁹⁶ diyüb haber virüb aña muntazırlar iken Ha‘k te‘âlî cenab-ı cebibinin sözünü taşdik için şemsi te‘hîr eylemiş. hanın te‘accübi daha ziyâde olub ona kibi zâtlar ki asman ve e‘tab anın elinde ve emrinde ola didikde hükemâlar ha‘kiqatni beyân kılıb o zât peygamber olsa kerek ki andan şadur iden havâri‘¹¹⁹⁷-ı ‘âdât-ı ‘âlime mu‘cize ola diyüb cenab-ı ekremnin mevlûdından ve meb‘ûsından haber virmişler. Han bu kelâmdan Resul Hadâya¹¹⁹⁸ muhabbet idib ‘ında’l-lah böyle bir mu‘azzez ve mükerrem zâtın eyyâmında olub da aña teb‘ît itmim¹¹⁹⁹ bu ‘a‘kıl işi degildir elbette anın yolu ile yürüyüb didiki ile ‘amel ideyim diye gaybâne iman ketürmüş havâşileri da‘hi seniñle bileyiz diyüb bi‘at itmişler itti‘ka‘la Medineye ilçi yiberib ilçiler Medineye varmışlar hanın selam ve peygamnı Resulu’l-lah‘a irişdirib ba‘de kayta‘ca‘k oldıkda hanlarının iltimâsı boyınca

741

¹¹⁹² اموی

¹¹⁹³ روزشعب

¹¹⁹⁴ اطول ليال

¹¹⁹⁵ اقصر ليال

¹¹⁹⁶ كلر bu şekilde yazıyor. Ancak lamdan sonraki harf vav olabilir.

¹¹⁹⁷ خوارق

¹¹⁹⁸ خدایه

¹¹⁹⁹ اتميم

Resulu'l-lahniñ resm ve taşvirini alıb mektüb ile kaymışlar. Kaydıkdan soñra ilçiler Resul 'aleyhü's-şalavat ve's-selamnıñ o şaf-ı zâhire ve mu'cizât bahirelerini söyleyüb huşuşen a'zam mu'cizât şağ-ı kamer olmağa han-ı mezkûr eyyâmında şokılan aqça ve tenkelerniñ bir tarafında Resulu'l-lahniñ taşviri ve bir tarafda şağ-ı kamer şüretni şalıb ortasında hannıñ ismi yazıldığını rivâyet iderler. Ama zamân-ı sa'âdetde Çin mülkindin Medineye ilçi keldiki seyr ve tevârihlerde yazılmış olmayub ve taşvîr-i mes'elesi dañı tevcîz körilmeyüb ve ol eyyâmda şokılan pul ve tenkelerni hiç kimniñ kördiki bilinmeyüb mücerred ağız haber oldıkdan bu haberniñ red ve qabuli haqqında bir şey dimeye mütereddidim. Ma' -mâ-fih ceridede yazılmış haberdan bu hikaye Dunkanıler arasında şayi' ve meşhûrraqdır¹²⁰⁰. Halife Añund didiki bir Dunkanı molla bu iki qolı tañbîk idib şöyle beyân eyledi ki, Kav Dizi Evdi Han hükemâlerniñ söziyle Resulu'l-lahğa ihlaş ve muhabbet idib ve ilçileriniñ taşdıq ve ta'rifî ile İslâma kelmiş anıñ vefâtı ba'dında halifi Tay Dizüñ Han, yâhud bunıñ halifi Kav Dizüñ, Mecusiliki i'âde itmek şaddında¹²⁰¹ iken rü'yâ-yı haqîki ile tecdîd-i İslâm ve intişar-ı din itmiş olur didi eh. Rü'yâ ile olan hikaye ceridemizde yazılmış hikayedür. Bu şüretde Semerqanddan kelmiş 'ulemâlar bu hannıñ eyyâmında kelmiş ola lakin Ab¹²⁰² Añundniñ beyânına nazaran rü'yâ vâkı'ası bu evlâdniñ altıncısı olan Şivank Dizünk Han, eyyâmına müşâdif olub Çin tevârihine nev'ân¹²⁰³ muvafaqati vardır <setketeb> bay sebep kân Dunkanıleriniñ İslâma keldiki uşbu tañ, evlâdınıñ eyyâmında oldığı meşhûr ve muhaqqıkdur.

İkinci han Tay Dizüñ, yigirmi üç yıl üçüncü han Kav Diziñ, otuz dört yıl, dördüncü han Çuñ Diziñ, yigirmi altı yıl şahib-i taht olmuş atasından yaş qalğan sebebli hadetluğa¹²⁰⁴ yetkünçe anası "Vevhiyu¹²⁰⁵ ", hanım niyabet ferman-ı fermâ-yı Çin olub zabt-ı memâlik

742

ve servet ahâliyi kemâlata yetkirmiş ümera't¹²⁰⁶ iken müra'dan¹²⁰⁷ ziyâde iş itmiş diye yazmışlar.

Beşinci han Huy Diziñ iki yıl, altıncı han Şayvañ Dizüñ İnci kırk dört yıl, padişahlık kılmış. rü'yâ ile İslâma kelen han bu ola. Hıtay tevârihinde bu zât evvelde 'adaletli ise de soñra <lama>larnıñ dinine kirib anlara uluğ dereceler virüb hükümet küyalamalarınıñ elinde oldı beş yüz miñ ir hatun birden ya'ni bir künde lamalarınñ tarîqni tutdılar aña tâbi' olub anlarınñ yoluyla ktdiler soñra bî had âdem o tarîqni ihtiyar itdiler diye yazmışdur. <Lama> diyenleri Mani ve Çağan Kikan isminde olan uluğ ve ruhânileriniñ mürid ve telmîzleri olub Lama dinine kirdi demekleri İslâma keldi 'ulemâlarınñ söziyle 'amel kıldı demektir. Vala Lama öz muqtedâları iken anıñ dinine kirdi anlarınñ tarîkiyle yürüdi demek ne demek ola hiç bir ma'nâ

¹²⁰⁰ مشهور راقدر

¹²⁰¹ صدده

¹²⁰² Öncekinde ve bunda دب Añund yazıyor ancak dal harfi düzeltilerek l yapılmış

¹²⁰³ نوعا

¹²⁰⁴ حدبلوغه

¹²⁰⁵ ووخيو

¹²⁰⁶ امرأة

¹²⁰⁷ مرادن elif sonradan kalemle silinmiş.

çıkıyor. Bes ma'lûm olur ki İslâm muhtedilerini kendi mażalları kibi körüb 'ulemâlarını Lamadiye yazıb Lama kelmesi 'an aşıl 'ulemâ lafzından alınmış ola. Hıtay tevârihiniñ bu tañrı nâmı sebkat iden müderris Ab Añundnıñ haberini mü'eyyed olub senesinde toğrı kelür yuğaruda hiç tevârihine nev'â muvâfık var didikim bundındır. Mezbür Ab Añund Dunkanîlerniñ İslâma keldiki Semerğand fetħindin az soñra dimiş idi. Semerğand ve Buğara fetħi 'aşr-ı evvelniñ o aħırinde oldığı tevârih ile müşbetdür. Hınnıñ İslâma keldiki ve aña teb'it iden aña bağsun. Mezbür kitâbçede 'âlimlerniñ sözi ğayrilere nisbet-i naş diye yazdığım müşârü'l-ileyh müderris Añundnıñ haberini taşdığden 'ibâretidir.

Yetinçi han Şoñ Diziñ altı yıl, sikizinçi han Tay Diziñ Hıvañdi, on yeti yıl, toğkuzinçi han Diy Diziñ Hıvañdi, yigirmi

743

beş yıl, onunçı han Şoñ Diziñ Hıvañdi, bir yıl, on birinçi han Sañ Dizin Hıvañdi, on beş yıl, on ikinçi han Mo Diziñ Hıvañdi dört yıl, on üçünçi han Zin Diziñ, iki yıl, on dörtinçi han Diñ, on dört yıl, on beşinçi han Ev Diziñ altı yıl, on altınçı han Şıvañ Diziñ Şanı on üç yıl, on yetinçi han Yi Diziñ, on dört yıl on sikizinçi han Çi Diziñ on beş yıl, on toğkuzinçi han Cu Diziñ, on biş yıl, yigirminçi han Cov Şıvañdi, on üç yıl, bu cemâ'ada yigirmi nefer zevat iki yüz seksen sikiz yıl padişahlık kılmışlar. Ağız-ı ihbârda bu evlâd beş yüz yıl hükümet itmiş didikleri cizaf¹²⁰⁸ olub Ab Añundnıñ üç yüz yıl miğdarı didiki sözi tevârihe toğrı keldi binâberin bu zâtıñ sözine kemal-i i'tibar ve i'timad idiyorum. Müşârü'l-ileyhiñ ismini Ab¹²⁰⁹ Añund dağı diyorlar. Her iki nağilden Dunkanîlerniñ İslâma keldiki uşbu Tañ evlâdında olub Hıtay tevârihinden müstefad idilen dağı budur.

İslâma keldikten soñra bu hanların ismi neden Müslimança olmamış dinilmez dağı Dunkanîler Hıtayça ve Müslimança iki isim ile söylenmekdedürler bizlerde hem Rus kalmanda¹²¹⁰ falanof diye söylenmek mu'teber olub öz aramızda aşıl isim ile söyleriz yazdığımız Hıtay tevârihinden olmağla Hıtay halkı Müslimança isimge tilleri kaçır kalma ketürmek dağı anlara 'asir oldığdan öz tillerince yazmışlar ola. Nitek kim Mongul hanları Hıtay tevârihinde bir isim Mongul tevârihinde bir isim ile yazılmışdır.

On Yetinçi Sülale Hıvılañ Evlâdı

Bunin ve bunin soñında olan dört evlâdnıñ vağtinde dağı yuğaruda keçmiş altı tabağa hanların aħvâli kibi öz ara bilüy¹²¹¹ ve bölüklik

744

¹²⁰⁸ جزاف

¹²⁰⁹ Daha önceden de belirttiğimiz gibi dal yerine elif yapılıyordu. Burada ise elifle beraber dal harfinin üzerine küçük boyutta "v" işareti yapılmış.

¹²¹⁰ قلمنده

¹²¹¹ ارا باوی

oldıktan hükümetleri tiz tiz tebeddül olmuş ya' ni birden bire intikal kılınmış.

Birinçi han Tay Dizü Cü Hıvañdi, altı yıl, ikinçi han Dizüñ Vañ Cutañ on yıl, bu iki şahış on altı yıl padişah olmuşlar.

On Sikizinçi Sülale Hıvtañ Evlâdı

Birinçi han Cevañ Dizüñ üç yıl, ikinçi han Miñ Dizüñ İnçi sikiz yıl, üçünçi han Miñ Dizüñ 2nçi bir yıl, dörtinçi han Fi Di Han iki yıl, bu dört âdem on dört yıl padişah olmuşlar.

On Tokkuzinçi Sülale Hıvdizuñ Evlâdı

Birinçi han Kav Dizü, yeti yıl, ikinçi han Çudi, dört yıl, bu iki âdem on bir yıl hükümet itmişler.

Yigirminçi Sülale Hıyañ Evlâdı

Birinçi han Hav Dizü Hıvañdi, iki yıl, ikinçi han İñdi, iki yıl, bu iki âdem dört yıl hanlık kılmışlar.

Yigirmi Birinçi Sülale Hıyucu Evlâdı

birinçi han Tay Dizin Hıvañdi, üç yıl, ikinçi han Şi Dizüñ Cuñ Sañdi Hıvañdi, bir satrû'l-kâb ile altı yıl, üçünçi Huñ Dizüñ Han, bir niçe ay bu üç nefer zevat tokkuz yıl padişahlık kıldılar. On yetinçi Sülaleden bu raya kadar beş tabaka olub bu beş tabakanıñ ibtidâsı hicretniñ üç yüz yigirmi tokkuzinçi senelerinde halife-i 'ibâsiyyeden Müstekfi Billah eyyâmında başlanub üç yüz seksen sikizde Qadir Billah eyyâmında itmame irişmiş cümlesiniñ müddet saltanatı illi dört yıl olmışdır. Kaşgarda şadık bu Gara Hannıñ devri beş evlâdınıñ eyyâmına tesâdüf ider. Çinde İslâm devletiniñ intihası soñında Hıtaylılar öz ara ittifağı olmayub hükümet talaşından memleketler köb tolkunlanmış diyüb sâbık Deb¹²¹² Aşund müderris söylemiş idi o künde elimizde Hıtay tevârihi olmadıktan haқиқate muṭṭali' olamamış idik şimdi ma'lûm oldu müşârü'l-ileyhiñ didiki bu imiş.

745

Yigirmi İkinçi Sülale Soñ Şâlişe Evlâdı

İbtidâsı hicretniñ üç yüz seksen sikizinçi senesi mezkûr kâdir billah eyyâmında başlanub birinçi han Tay Diziñ Şikdi Hıvañdi, on yeti yıl ikinçi han Tay Diziñ Hıvañdi, yigirmi bir yıl, üçünçi Ceñ Diziñ Hıvañdi, yigirmi beş yıl, dörtinçi Çin Diziñ Hıvañdi, kırk bir yıl, beşinçi İñ Diziñ Hıvañdi, dört yıl, altınçı Şiñ Diziñ Hıvañdi, on sikiz yıl, uşbu han eyyâmında Çinlüler 'asker-i 'azim ile altı şehre istila idib pay-i taht olan <Balasağuna> kadar kelmiş iken İlik Hanıñ oğlu Toğan Han yüz illi miñ 'asker ile qarşulayub memleketden sürüb çıkardığı tevârihlerde mersümdür. Bu seferde Çin 'askeri milyondan ziyâde idikini yazmışlar.

Yetinçi han Ci Dezi Hıvañdi, on beş yıl, sikizinçi han Köy Deziñ Hıvañdi, yigirmi beş yıl, tokkuzinçi han Çin Deziñ Hıvañdi, bir yıl, onunçı han Kav Deziñ Hıvañdi otuz altı yıl, on

¹²¹² Burada dal-elif düzeltmesi yapılmamış.

birinçi Siyu Deziñ Hıvañdi, yigirmi yeti yıl, on ikinçi han Tevañ Deziñ Hıvañdi, beş yıl, on üçünçi han Niñ Deziñ Hıvañdi, otuz yıl, on dörtninçi han Li Deziñ Hıvañdi, kırk bir yıl, on beşinçi han Deziñ Hıvañdi, on yıl, on altınçı han Köñ Deziñ Hıvañdi, iki yıl, on yetinçi han Devañ Deziñ Hıvañdi, iki yıl, on sikizinçi han Cov Evdi Piñ Hıvañdi iki yıl. Bu familyada on sikiz nefer zevat üç yüz yigirmi bir yıl, padişah bulmuşlar. Bunıñ qabilinde keçmiş beş sülaleniñ devri hâricde Mongul Tatarıñ müdahalesinden içde öz ara¹²¹³ ihtilalden tamam kırğın ve sürkin ile mużtarib ötmüş iken nöbet bu şabaqaya keldikde iç ihtilalini küç ile başub Mongul Tatarı virkü ile toqtatdı. On beşinçi han olan <Deziñ Hıvañdi> vaqtine qadar ahali gayet tinç ve asudelik ile ‘ömür kiçürmişler iken

746

ağırğı üç hanıñ yaşlığı sebebli ahâli yine ihtilal ‘âdetine ‘âyid olub bu bî tinçlikdan istifade iderek <Hubilay Han> ‘asker-i ‘azim ile varıb memâlik-i Çini mâlik ve bacın tahtına şâhib oldı. Bunıñ evlâdına Hıtayça <İvañ> diyorlar.

Yigirmi Üçünçi Sülale İvanıñ Evlâdı

Bu şabaqanıñ evveli Hubilay Han ibn Tulı Han ibn Çingiz Han devri ki Bağdadı harab iden halife-i ‘Abbasiyeniñ inkırazına sebep olan Hülakü Hanıñ büyük biraderi olur. İbtidâ hanlığı hicretiñ yeti yüz dörtninçi senesi balanur Rum Sulţanı Gazi ‘Osman ‘Alişan ile mu‘aşır ola

Birinçi han Hıtayça Şi Dezüviniñ ve Vav Hıvankdi Ev Han bu bir setrü’l-qab Mongulça Hubilay Han dimekdir on beş yıl padişah olub köb kâr ve ‘adaletler köstermiş ‘umūman Çin ülkesine ve Tatar ve Mongul vesâ’ir mülük-i tevâyifleriniñ küllisine nâfızu’l-hüküm han olmış pay-i tahtı Bacın Pekin şehridir padişah aruğı diyen qanal bunıñ eyyâmıda qazılmış bu han Çin ülkesini tamamen zabt ve tashîr itdikden şoñra Yaponya memleketine qaşd ve sefer kılmış iken dört yüz ‘aded keme¹²¹⁴ ile çıkan ‘askeriniñ ekşeri deryaya qarq olub azdan azı qayıtı ba‘zı İslâm tevârihinde körildi ama Hıtay tevârihinde bu vâqi‘ayı Hubilay Handan muqaddem yazılmışlar. İkinçi han Çiñ Deziñ Hıvankdi, Mongulça Uvıl¹²¹⁵ Şeytu Timur Han, on üç yıl üçünçi Odzu Hıvankdi Mongulça Caysan Külük Han, dört yıl, dörtninçi Cenk Dezünk Han, Mongulça Bayantu Han tokkuz yıl beşinçi İñ Dezünk Han Mongulça Keygen Han üç yıl altınçı Tay Deziñ Hıvankdi Mongulça İyasun Timur Han beş yıl yetinçi Miñ Dezünk Han Mongulça Küşala Han

747

bir yıl sikizinçi Oyıñ Deziñ Han Mongulça Tu-Timur Han, üç yıl tokkuzinçi Şünkdi Han Mongulça Toğun Timur Han otuz biş yıl ve cemâ‘ada tokkuz neferhan Hıvañdi laqabıyla seksen sikiz yıl, hükümet kıldılar bu ağırğı Toğun Timur yazıyla Çağ Miñ evlâdınıñ Çine

¹²¹³ اوز ارا

¹²¹⁴ كمه

¹²¹⁵ اوول

müdahalesiyle aña muķābeleğe kâdir olamadığından Pekindin çıkıp Mongulistan kelüb kararlanmış tâ'ife-i Mongul ve arazi-i Mongulistan bi-tamāmeḥā¹²¹⁶ bunıñ taşarrufında olub Türkistan Şarkı ya'ni Altı Şehir viyayeti ve Türkistan ğarbı ve Fergana ve Maverā'ü'n-nehir kellā bu hañıñ zābında olmış bizim İslām tevāriḥinde Tuğluķ Timur Ḥan diye yazılan zāt bu ola Dekadkā¹²¹⁷ şahrāsını kum başub ḥarab itdiki ḥaberiñ ḥaķıķatini bilmek için Aķsu şehrine vardıkda Mevlana ḥazretlerine mūlaķat olub İslāma meyl kıldığı ve ilaya¹²¹⁸ kaytdıkda niçe miñ tevābi'atı ile imana keldiki ḥamsemizniñ Altı Şehir maddesinde yazılmış idi. Ḥıtay tevāriḥinde bu ḥanıñ Bekinden çıkıp Mongulistan ketdikini yazmış andan şoñrağı aḥvālini yazmamış bu ḥanıñ İslāmdan evvel ismi Tuğluķ Timur olub ba' de'l-İslām Maḥmud koyulmuş eyyāmı Emir Timur ile bir vaķitde olub sikkesine nazaranḥükümetde ikisi müşterek körinür şöyle ki sikkesiniñ bir yüzünde Sulṭan Maḥmud yarlığı Emir Timur ikinci yüzünde zarb-ı Semerķand ve nāzik ḥaṭ ile Semerķand kelimesi arķasına teskāri kılıb 'umman¹²¹⁹ imlasıyla yazılmış yukarısında ḥeḥ¹²²⁰ bu şüretde bir ḥaṭ dağı var senesi coyılmış¹²²¹ bilüb birilmedi.

Ḥıtay ḥalkınıñ <Li> ya'ni din ve ayinlerinde padişah olan zātı her ne kadar katle müsteḥaķ ise de öldirmek kaṭ' an cā'iz olmayub yā' zıl¹²²² yāḥud öz iḥtiyarınça ḥāḥlamış¹²²³ yerine 'izzet ile uzatmaķ kanun-ı kādīmelerinden olub binā-berin tevāriḥleridne iḥyānen ma' zül yā-maṭrūd¹²²⁴ olanlar körinür kāsden maḥtül ḥan körilmiyor. El-'azl mevt-i kā'idesini muḥkem tutmuşlar ola.

748

Yigirmi Dörtinçi Sülale Miñ Evlādı

Bu evlādniñ evvel cülüsü Emir Timur Kürekeniñ evāsıṭ-ı ḥükümetinde yeti yüz toķsan ikinci hicriyede rum sulṭanı Yıldırım Beyazıd Ḥan ile bir yılda taḥta keçmişdür.

Birinçi ḥan Tay Deziñ Ḥıvañdi yigirmi toķkuz yıl padişahlık kılmış bu ādem aşlı ḥanzāde olmayub özlerinçe müreyyed terbiḥ idiçi Lama cemā'asından imiş kendilerinçe şāḥib-i keramātdan şayub ḥaķķında ba' zı ḥāriķ 'ādāt ve müzḥerfāt¹²²⁵ bī ğāyāt naḥl iderler müreyyed ve itbā'ı köbeydikden şoñra baş köterib Şuñdi Ḥıvankdi ya'ni Tuğluķ Timur Ḥanı pay-i taḥtdın çığarıb memālik-i Çinni mālik oldı ḥayli 'adalet ile turdı ikinci ḥan Köy Dizank Diñ dört yıl üçünçi ḥan Çiñ Deziñ Viñdi otuz bir yıl dörtinçi ḥan Çiñ Deziñ Cuv Ḥıvankdi bir niçe ay beşinçi ḥan Sivaniñ Deziyunk altı yıl altınçi ḥan Dezünk Ciñ Tunk def' a-i evvelide altı yıl Mongul esaretinden kütulub kaydıķdan şoñra Tank Şunk laķabıyla sikiz yıl cem' i on dört yıl padişah bulmuş bunıñ eyyāmı Mongul muḥārebese ile kiçün şoğışda esir tüşmüş idi mal kütü ile azad olunub yine taḥta kiçmiş ise de Mongullar henüz müdahaleden kirü turmadılar.

¹²¹⁶ بتمامها

¹²¹⁷ دکادکا

¹²¹⁸ وایلايه

¹²¹⁹ عمان

¹²²⁰ حح ikinci harf de ilkinin şeklinde.

¹²²¹ جویلمش

¹²²² یاعزل

¹²²³ خواهلمش

¹²²⁴ Belki önceki kelimeye olduğu gibi bunda da ye elif değil be elif vardır. (bi-)

¹²²⁵ مزخرفات

Yetinçi han Kōnk Ciñ Hānk Dink Hıvankdi yeti yıl sikizinçi han Tank Şunk sikiz yıl tokkuzinçi han Sank Dezink Hıvankdi on üç yıl onunçı han Siyu Dezünk on sikiz yıl on birinçi han Ov Deziñ Ceñdi on altı yıl on ikinçi Şi Deziñ Süy Hıvankdi kırk beş yıl on üçünçi han Mu Dezünk Cu Hıvankdi altı yıl on dörünçi han Şiñ Dezink Sank Hıvankdi kırk sikiz yıl on beşinçi Kivank Dezünk Ciñ Hıvankdi bir ay on

749

altınçı Si Dezünk Tanksi yeti on yedinçi han Çunk Çik Hıvankdi on yeti yıl bu on yeti nefer zevat iki yüz yetmiş yıl hükümet itmişler ibtidāsı altınçı handan soñrağı hanlar Mongullara virkü ve mülāzemet ile turmuş iseler de Mongullar buña kana'at itmeyüb her vaķit Çin ülkesini talab bī tinç ider idiler aķır kār Mongul Tatar ittifaķla başub baub Bacinni aldılar. Mancur neslinden ki Mongulnıñ bir başunıdır Şuniñçi ibn Tay Dezünk nām zāta salţanat tacını kiderüb Bacinde serire şa'ud¹²²⁶ itdiler 'asrımız olan uşbu eyyāmğaça hanlık bu şu'ubdan olub buña Dayçin evlādı diyorlar.

Yigirmi Beşinçi Sülale Dayçin Evlādı

Bu tabakanın hanlığı hicretniñ bir miñ altmış ikinçi senesi başlanub İstanbulda Sulţan İbrahim ibn Sulţan Aķmed Hān ve Buķarada Nadir Muķammed Hān ibn Din Muķammed Hān Fergāna hükümdarlarından Şahmast Biylere mu'āşır ola.

Birinçi han Şunkçi on üç yaşında tahta kiçüb on sikiz yıl padişah buldı Rusya ile ibtidā Refet Amid Buķanıñ vaķtinde başlanub Baykof nāmında ilçi Pekine vardı bu hinde Çin ülkesinde seyler olub köb bilād ve şehirler harab ve köb ādem helak oldıķdan ilçiniñ ayağı Nambark Lakenden¹²²⁷ oldı diye teş'e'vim idib han hāzretlerine daķı şa'meti¹²²⁸ sirayet ider¹²²⁹ havfindan ilçini hanıñ huzūrına kirdirmediler. Kirdirmediklerine bahane başka şüretde kösterildi.

Bu hanıñ eyyāmında evvelgi tabakanıñ taşarrufından çıķmış yerler küllisi ercā' ve istirdad idildi ya'ni kaytub alındı han yaş ise de veziri Va'mi Amu Vank hüküm başında bulub köb işlerni tertib ve tanzim kıldı.

750

İkinçi han Kankesi altmış yıl hanlık kıldı bunıñ vaķtinde daķı Rusyadan ilçi vardı Naruçin beldesinde tirektet¹²³⁰ yaşaldı Rusya ile evvel tirektet budur bu han 'adalet ile meşhūr nızam ve tertib ile ma' ruf olub öz içlerinde Livta ismiyle yad idilür ki kanunı dimek ola

Üçünçi han İvenk Ciñ on üç yıl hükümet kıldı bunıñ eyyāmında Hıtaydan Rusyaya ilçi kelüb lisanımızda taķtı söylenür kiyāhte¹²³¹ tirekteti yazıldı Rusyadan daķı Hıtay ilçi varıb ba'zı

¹²²⁶ صعود

¹²²⁷ نامبارك لکندن

¹²²⁸ شاءمتی

¹²²⁹ "sirayet eder" iki defa yazılmış.

¹²³⁰ تراکتات yani muşalaħa-nāme

şurût-nâmeler kararlandı bu haniñ eyyâmında Bacinde büyük zelsele bulub bütün ‘imarât kalmayub yüz miñden ziyade insan telef olmuştır. Dörtinçi Çañ Luñ Hân altmış dört yıl padişahlık kıldı bunıñ eyyâmında Altı Şehir Kaşğar vilayeti tamamen zabt ve istilâ idilüb Tiyañ Şank Tağı etrafında köb caylarğa şehirler şalındı Cunğar Hânlığını bitürdi bu haniñ evâ’il-i cülûsı hazret-i Afağnıñ evâhirdür ne müşâdif olur Cunğar ya’ni İla Hânlığı ki Qalmağ Hânıdur ve Altı Şehir ve Tiyañ Şank nevağisinde olan şokışlarda yüz şandan artuğrak âdem telef oldığını yazmışlar bir milyondan ziyade dimekdir mübalağa bulsa kerek yâhıd evvelgi muhârebeler ile mecmû‘ı murad ola ki vilayet¹²³² üçün evvel ahır bu kadar insan telef idildi dimekdir.

Bu eşnada ğarib taraftan Ablay Hân Cunğar qalmuqlarınıñ yerine kadar başdığı üçün bunı Rusyanıñ ilkası¹²³³ ve ma’nevî imdadı diyüb ufkavkine¹²³⁴ kılıb bir niçe yıllar Rusya ile barmaq kelmekleri kisildi Gulça Çöçek beldelerinin binası bu haniñ eyyâmındadır bir yüzinde Müslimança Kañluy ve bir yüzinde Hıtayça yazılan Kıızıl Yarmıq bu haniñ diyorlar. Şeyhudem Tamnaş Rumçeye¹²³⁵ kadar olan ormanlık kadar yıgaç bunıñ eyyâmında ikelmış oldığını söylüyorlar.

751

bişinçi hân Dizaçnıñ yigirmi bir yıl hanlık kıldı bunıñ vaqtinde Rusyadan ilçi vardı ama yuqarğı yazılmış öfke sebebindin Pekinke kirküzmediler dostlığınıñ şebatı olmayan devlet ile aşnalık kılmak şanıma layık degildir dimişler altınçı hân Dav Vank Kivañdi otuz yıl hanlık kıldı Kaşğarda Cihāngir Hāce Galebesi bunın zamānında bulmuşdır. Çin ülkesinde afyon ikmek şatmak almak ve tartmak yasaq kılınub bu sebebden öz içinde ihtilal çıkdı bu yasaq ve ihtilalni ğanimet bilerek İnkilizler afyon ketürdiler hükümet anı mani‘a çalışdı İñlizler ‘inad itdikde Hıtaylar İñlizniñ papurını afyonu ile bile küydirdiler yandırdılar bu bahane ile İñliz muhârebe açdı Hıtay mağlûb olarak Pekinde şulh-nāme tirektet yazıldı hicriye bir miñ iki yüz altmışınçı senede

Bundan soñra Amerika ile ve hem Fransuş ile de tirektet yaşaşdılar 1265inçi hicriyede ecnebilerniñ bu müdahale ve tirektetleri meşhûr Tayfunan Şokışına sebep buldı hayli uzaqqa tartdı Tayfunan demek harit ve tinçlik demek ma’nada olub çünki bu ihtilal hükümetni ahali özleri alub da cumhuriyet olarak ecnebi devletlerniñ ta’arruzından müdahalesinden memleketni şaklamak ed’asında başlandıktan ‘ala hilaf vâkı‘ fesada ıslağ ismi virilmiş müsemmi bi’n-naqız ola.

Yetinçi hân <Sañ Fiñ Kiyāñ Fuñ> on bir yıl padişah buldı. Tayfunan fitnessi bunıñ vaqtinde ğayet avıc alıb Nankin şehrinde miñ evlādındın <Huñ Siyuçu Çıvañ> nām ademni hân köterdiler laqabını Buğdi Hân atadılar. Bu fesad eşnasında İñliz Fransuş yine muhârebe açub <kañton> “Miçün., şehirlerini zabt itdiler. Bacine daği köz tikmişler iken müdde‘asını alub muşalağa kılılar. bundın üç yıl soñra tekrar İñliz Fransuş kelüb Bacin şehrini aldılar hân pay-

¹²³¹ كياخته

¹²³² burada kelimenin altına not alınmış. tekrar bak.

¹²³³ ...sı kısmı belki mı / şı olabilir.

¹²³⁴ اوفكاو كينه

¹²³⁵ belki Urimçi?

i tahtını taşlab çıkdı. Evvelgi şuruṭ ve muḳavele üstine yine niḳe teklif Mala Yataḳları yükletüb ¹²³⁶ṭav'ān ve kerhen ḳabul itdirdiler

752

Ḳıtaya tamam moyun ikdirdiler. Bu aralıḳda Rusya ile Ğulca tirektanı yaşalıb miñ iki yüz yetmiş ikinci hicriyede “Ğulcaya, Bulcaya,, ya'ni Çöçek şehrine koñsolları ḳoyuldu.

Sikizinci “Tüñçi Ḳan,, on dört yıl padişahlıḳ ḳıldı. Bu ḳanniñ şaḳirliki sebili 'ummi¹²³⁷ “Küçüñ Vañ,, niyabete ḳükümet idib bu zāt Tayfunan iḳtilaline nihayet virdi ise de ceridemizde yazılmış zulm ve te'addiyat zārbından “Şançin,, vilayetinde “Dunkanī,,ler bozıldı. Bu daḳı bir taraf bulub başıldığı eñnada ğarbi Dunkaniler iḳtilal çıkarıb Altı Şehire Ya'ḳub Bik, Ğulcaya Tarançi Rumçi¹²³⁸ manaşda Dunkaniler ḳükümet ḳurdılar. Bu muḳārebeniñ evvelinden başlab <Daḳuşaḳu> bahadırlarıñ Şançinden çıkıb Ḳucu Sucu beldelerine kelüb toḳtadığına ḳadar ceridemizde yazılmış idi. andan soñrağı vaḳı'atniñ her biri mezbūr Daḳuşaḳularniñ aḳır aḳvāllerineḳe maḳal be-maḳal bu kitābçemizniñ yuḳaru bablarında yazılıb ḳeçmişdir. Bu ḳanniñ aḳır eyyāmarındaki miñ iki yüz seksen sikizinci hicriye idi Ğulca şehri Tarançiler elinden Rusya taşarrufına ötdi 1289ınçı hicriyede Çöçekke Ḳıtay kelüb tüşdi. Toḳsanınçı sene Ḳıtay 'askeriniñ başlığı Vayannuy Ğubernātor ya'ni serdar-ı ekremi “Fuya Cañcuñ,, Ayküz beldesi, Sirkipol Şehrini vardı bu ḳaberler bittamamḳum yuḳaruda yazılıb ötmüşdir.

Şāhibü't-terceme “Tüñçi Ḳan,, on dört yıl taht-nişin padişah Çin olub henüz reşidke yeter yetmez fevt olmaḳla ornuna biraderi, Kivañşuy Ḳan cülüs eyledi.

Toḳızınçı ḳan Ḳıtayça “Kivañşuy Ḳan Çuñ,, Mançuça “Badrañḳa Tur Ḳan,, Ḳalmaḳça “Badır Laḳaturun Ḳan,, Ḳazaḳça “İcen Ḳan,, üç yaşında yāḳud beş yaşında iken tahta çıkarıldı. Üç yaş beş yaş diye terdidle yazıldığı fi'l-ḳaḳıḳat üç yaşında olub vüzeralar iki yaş en'am itmişler didiki ḳaber şāyi' ve meşḳurdur.¹²³⁹

753¹²⁴⁰

'orf ve ayinlerinde böyle 'ādetleri var imiş ki ḳazret-i Ādemniñ mensūḳ miraşni bunlar tutmuşlardur. Bu ḳanıñ cülüsü bizim Çöçekke keldikimizniñ ikinci senesi idi ki hicriye 1292nçı ve miladnın 1785inçı yılında idi. Buniñ eyyāmında olan veḳayi'ler Ḳıtayniñ Rumçi Manaş şehri aldığı ve Altı Şehri zābt idib Ḳaşḳara vardığı İla Ayaltını Rusyadan istirdad ya'ni ḳayatarıldığı vesā'ir vesā'ir Ḳıvadsat Sabḳat Basir¹²⁴¹ hem yuḳaruda yazılmış oldıḳdan tekrarına ḳacet ḳalmadı sene-i siyāḳından cümlesi taşḳir idilmişdir.

¹²³⁶ طوعاً

¹²³⁷ عمى

¹²³⁸ رومچه

¹²³⁹ مشهرر şeklinde yanlış yazılmış.

¹²⁴⁰ ۷۳۷ şeklinde yanlış yazılmış.

¹²⁴¹ حوادث سابقات باسر

Miñ iki yüz toqsan beşinçi hicriyede Hıttaydan Çünk Şuv nāmında ilçi Peterburga barıb söz qararlanmayub kaydı 97nçide ikinci ilçi teszın Peterburgda şulhe toqtaşub toquz milün bedel ile İla Meza Fati Hıttaya kayıtub birildi ve niçe şuruğ dağı ta'yın idildi bu tirektat ya'ni muşalağa-nāme tobanda tağrır kılinur.

İmdi bu tevārihçemiz ekerçi icmāli ya'ni faqat ħanlarnıñ isim ve 'adedinden 'ibaret olub tafşilden 'ārīdūr lakin ama bundın aqdem bizim ahalimizde bu qadarça da Hıttay tevārihiniñ tercemesi körilmedikden men ba'de bu ħuşūşda her qanča mufaşşal tevārih yazılır ise cümlesi bu mütercim çakerniñ şakirdi meşabesinde olmaq ehl-i idrake mestūr ve ehl-i başıretden muħaffi degildir. Buña ne derecede cedtam¹²⁴² ve ne mertebede ihtimam-ı tamam itdikim ħayrilere ne ise de bilmezler ne dise de ehl-i qalem inkar idemez zannındayım el-'ilm 'ında'l-lahe'l-mute'āl ħuşūş-ı senelerine tağbikde tartdığım ħıdmetimi köz aldında tutsalar kerek.

754¹²⁴³

Tecdīdāt 1325 Seneye Qadar

Bizim ħac seferine ketdikimizden şoıra ya'ni 1315inçi seneden başlab Çöçekde olan tecdīdāt ve ta'mirāt uşbu yaşadığımız 1325 hicriyeke qadar icmalen beyān idilür.

1315 senede kıble tarafından bir köçe ziyade idilmiş Kara Yusuf Üyinden Tavcan Qurasına qadar uzanmışdır.

Uşbu 16nçı sene Çöçekde Muħammed Nur İşan ibn ħazar Bazar ortasında ħacı İbrahim Kaşğarı cayına bir ħanqah bina idib Oktabr evvelinde nüzul-i aşlarına ötkerib ħatm-i Qurān ile du'ā-i fatıhadan şoıra namaz oqulmaya başladı. Evvel İşan-ı mezbūr özleri imametlikke ötüb turdı ba'de bir az müddet meyan Bađi ħan ibn Meyan Rafi' muvaqqaten imam buldılar şem bilā ta'yın her kim imam olarak taşğarı kelinçeye qadar yuyla¹²⁴⁴ turdılar.

1317nçi sene evveli ile ħasan ibn 'Abdullah Berişef aqsaqallıq manşıbına müneddi uşbu sene yazında yukarı tarafından bir köçe ziyade idildi 'Ömer 'Ali ve Mirza 'Ali Eke qurasından Taşuv yaqasına qadar mümetted oldı yine uşbu senede Manaş Dunkanileri bozulub Müslimanlardan köb ādem telef buldı. Fesadçı başı Naşreddin İşan Hıttayça Licer nāmında bir zāt idi, bu vākı'anıñ beyānı böyle imiş ki mezbūr işanniñ aşıl tevellüdi Kömdi Qaşabasında olub yigirmi beş yaşlarında işanlık iddi'asıyla Kömdide bir ħanqah bina ider. Sülük bitretüb zıkr ve ħalka ile az müddetde atağı ħayli caylara kider. Mürid-i muħallişleri köbeyüb bir niçe meñe yeder. bundın damağına ħükümet hevesi tüşüb böyle büyük bir muqaşşıdnıñ mebnası mal ve a'şabe mevķūf olmağla Manaş şehrinde maldar

755¹²⁴⁵

¹²⁴² جنتام

¹²⁴³ Orjinalde yanlışlıkla 748 yazıyor.

¹²⁴⁴ بويله şeklinde yazıyor. Belki; böyle.

¹²⁴⁵ Orjinalde 749 yazılı

ve zenkin akrabası keşir nafizü'l-kelem ve kebir <Saň Cañuday> nãmında meşhür ve ma' ruf bir adem olub buña istinad itmek şaddında niçe tezvîr ve al ve fa'ide-i bi'l-mâ'il ile mezbûr bayı kendine mürid itmeye terğib ve teşviķ ide körse de Bay İşanıñ sözini aşğa itmez anıñ yolına ketmez. İşan ise aşğa itmedikine qomayub aşarında devam iderek böyle meker¹²⁴⁶ eyler ki bir ademî remal ve falçı şüretine qoyar tamam ta' lim idib münâşa yabarlar dir ki işanı muṭlaq körmemiş bilmemiş olub ırakdan kelesin fal ile ğaybdan haber viresin benim o cayda müridlerim seniñ didikiñni taşdiķ ile şöhret iderler ba' de bir ' ilac kılib mezbûr baya ya' ni, Saň Cıvañdaya mülakat olasin haķķında fal açub aña diye senkesinde bir uluğ devlet körinür. Lakin andan aba ider imiş sen nedür ödeyüb su'al iderse başında padişahlık tacı körinür eker bir ' azizniñ sözine kirürsen anıñ didikiyle yürürsen bu devlet saña ve evlâdıña miras qalur diyüb bu kibi mekerleri örketür du' â-i fatiħa kılarak falçıyı yunatur falçı da Manaşa kelür bir niçe ay ve eyyâm fal ile şöhret çıkarır işanıñ mürid-i muħallişleri de bunıñ iğrisini tuğrı tuğrısını mübalağa ile ṭulı kılib, kaźarâ mezbûr bay ne ola âdemleriniñ ta' rif itdiki falçıyı bir tecrübe ideyim diye özini bildirmeyüb¹²⁴⁷ bir kün falçıya varır benim haķķımda ne körinür diye su'al itdikde falçı da bilüb bilmemiş olub fal taħtasını eline tezvîr saħtesini yanına alarak taşlarını tirüb qaşlarını kirüb köb tañ¹²⁴⁸ ve tefekkürden soñra bayniñ yüzine qarab şaķalını tarab közini yumub ağzını açub bitni¹²⁴⁹ şıfab başı qaşub ornudın turub bir iki qadem yürüb yine kelüb falnı şalıb esmâne teklüb harita talıb ' acabâ böyle devlet saña mı müyesser olur imiş dir. Nedür o diye şoradıķda, ikiñde¹²⁵⁰ libas-ı şavlet başında tac salṭanat körinür bir devlet bir zâtniñ du' âsına mevķuf imiş didikde

756¹²⁵¹

Bayniñ nefsi imaresi harekete kelüb işana varır mürid olur işan da bunı tiz zamân kemalata yitgürüb eline haṭṭ-ı irşad birir Manaşa bunı ħalife kılar. Çünki bu zamân mala i' tinâ Baya i' tibar ider oldıķdan <Saň Cañuday> mürid oldıķı ile faķaṭ Manaş degil eṭraf-ı şitadan Dunkanıler kelüb ħalifeye qul tabşırub andan işana kiderler işanıñ du' âsına müsâra' at iderler irade bir yıl öter ötmez işan Manaşa kelüb ħuruc-ı esbabına teşebbüs ve zuħürniñ alatına temessük ider. Evvelgi fitnelerni körüb o şanan ba' zı Dunkanıler bu işe razı olmayub maħkemeye bildirdikde bu maşlaħatniñ başı kimdir diyüb şorab <Saň Cañuday> dur didikde o âdemden böyle nâ ma' kûl iş şadır olmaz diyte ħaberçini tekzib belki zařb ile tehdid itdikden tekrar bu ħâli söylemeke kimseniñ cür'eti qalmamış va' deli künde eṭrafdan Dunkanıler Manaşa kelüb cem' olub işan ve ħalifeniñ işaresine muntazırlar iken sene-i merķûm şaferiniñ yigirmi altınçı kiçesi 1799ınçı milad İyunınıñ daħi yigirmi niçesi idi cümle Dunkanı işanıñ icazetiyle baş köterib şehirniñ içine her yerden ot qoydılar qurğana yükürmeyüb talana qoyıldılar. Bunlar bu ħalde yükürüşüb yürümişler iken Hıṭay ' asekre qurğan üstünden oķ atub ot yaķtıında yüren Müslimanlardan köb adem telef oldı tañ atdıķı ile qurğandan ' asekr çıkub

¹²⁴⁶ مكر

¹²⁴⁷ Aslında بلدرميوب yazıyor.

¹²⁴⁸ تانی

¹²⁴⁹ بيتتى

¹²⁵⁰ ايگده

¹²⁵¹ Aslında 750 yazıyor.

Müslimanlar her tarafa kaçdılar Hıttaylar kulğa tüşken Müslimanlarını aman virmeyüb öldirüb bir kün içinde böyle büyük zayı'atlar oldu niçe miñ âdem bikâr boşka öldi. Bu qarğaşalık ve qarışıklık arasında işan nâ bedid olub maqtüller içinde bilümsiz ketiki yâhud kerametle uçub bir caya yetdiki ma' lüm olmadı "Sañ Cañuday,, oğlı ile esir tüşüb hâbse koyuldu Manaşdan Rumçeye yiberilüb bir niçe aydın soñra ikisi bile şoyuldu ehl-i ' ayal mal ve manalı muşadire idilüb hazineye alındı bu Cañuday Rumçe siñi

757

ya'ni gubernası içinde ahaliñiñ iñ bayı ve her işde Müslimanlarıñ maşlahat-küzarı iken ahırde böyle derde duçar ve böyle belaya kiriftar oldu ketdi tevâbi'âtnı küffar elinde hâr-zâr itdi. Bu fitne başıldıktan soñra dañı Hıttaylar köb Dunkanıleriñ başına yetdi.

Bu bela-yı mestü' ab-ı mezkûr baya ve ehl-i Manaşa bir 'aziziñ beddu'âsıyla oldu diyorlar ki ceridemizde yazılmış <deb> Ahundnı Hıttaya şikayet iden bu âdem olub evvel hinde ehl-i Manaşnı ekşeri ahırde küllisi bay taraflı olarak 'azizi sürkün itdirmişlerdi. Mezbûr 'aziz o anda Baya dimiş ki: hâlâ ihtiyarıñla bu kâdar pullar saçub beni hanemden çıkardıñ. Allah Te'âli seniñ malıñnı ihtiyarsız eliñden alub haneñni harab itsün dimiş. On üç yılda 'aziziñ didiki kibi oldu dirler. Bu belvadan¹²⁵² kaçub kelen bir Dunkanıni Çöçekde tutub çabdılar Manaş Dunkanıleri ne yerde körinürse bir yıla kâdar böyle yabdılar

Uşbu 17nçi sene 25inçi Şa'ban 15inçi Dikabr idi Çeharşenbe küni uşul-i cedid iftitağ idildi. 18inçi sene ki miladıñ 1900inçi ve Hıttayça Kivañşuy Hıttaynıñ 26nçi yılıdur 'Osmanlıdan gayri cemi' düvel Avrupa Hıttaya hücum idib "Pikin, Bacin,,ni aldılar bu muharebeniñ baş sebebi Germanyanıñ Bacinde olan sefiriniñ katli ise de Hıttaya bir zarb yedirmek bildiklerinçe izüb didiklerinçe yürdirmek Avrupalularnıñ evvelden efkâr-ı fâside ve ittifağ-i kâsıdeleri idi bu niyet zâlimelerine mezbûr sefiriniñ katli bâ' iş-i kıtal ve niçe milyon telefât mal ve helak ricâl oldu.

Çünkü zamân kadimde Çinlüler hüner ve şınâ'at-ı kuvvet ve şalânet ile cümle düvellere üstün ve rebi' meskûne sütun kibi olmuş iken bu soñğı 'aşırılar ülgıye¹²⁵³ kıyas idilmeyüb Avrupalılar ayaklandıktan bu yak bunların şöhretine şekset¹²⁵⁴ ve kıtına nakış ketürdikden Çinlülerniñ okıyanları ve bilenleri dünyadan haberdar olanları eger bu keyfiyetde kidilür

758

ise ahiri vahim ve hükümetimiz olmak meczûm ve maqtû'dır diye nizami' asker tertibine ahaliyi terğib ve Avrupa uşuli ta'lim ve ta'lime tahriş idib hıttaynı sa'y ve ictihadı dañı kiçe ve kündüz bu emirniñ icrâsında ve bu kârniñ ikmalinde oldığı körilmekle Avrupalılar bunu diğkate alıb Çinlüler az hesap ile üç yüz milyon ve ziyadesiyle beş yüz milyon nüfusdan

¹²⁵² بلوادن

¹²⁵³ اولگی

¹²⁵⁴ شکست

‘ibaret bir büyük devletdür eger hünerlenüb bizim kibi alât-ı nariye ve ‘asâkir-i nizamiyeye mâlik olursa soñra ticaretimiz hâlel belki mülkimize zarar ketürir her ne ise uyğuda iken bunu kâpalum uyğanmaz burun üstine ağır yükler yapalım baş köteremez idelim tamam çikine¹²⁵⁵ yedelim diyüb muhârebeye her kün bir bahane arayub teklif mala yatağ¹²⁵⁶ ile taqatlerini taq itdiler Çinlüler de bunların her ne didikine köndiler¹²⁵⁷ her bela bulsa kördiler muqabeleye iktidar hâşilidinçeye kadar ses çıkarmayalım diye turdılar. Fuqarake kerek kimniñ olsun siyasi işiñ aşlından bi haber olmağla kadimi kuvvet ve satutına¹²⁵⁸ kıvanub ‘ayıb ve kuşurı hükümete koyarak bize kalur ise Avrupaluları öyle kesirdek böyle peçerdek nedür bu tenzil nedür bu haqaret ve zul diye Bacin köçelerinde ağız kanlılar laf küzaf ve her beldede böyle cüzaf ile ‘avamları kuzgatub kulağını kandırdılar ahaliñi gayet yalğunlandırdılar siyasi ‘âleminden haberdar olanlar bu iş mücerred ufka ve açu ile olmuyor her işniñ müverridi var şabır idinler diye körseler de sözini aşğa itmediler anların didikine ketmediler naşihatiniñ kenhine¹²⁵⁹ yetmediler hükümete hilaf olarak her şehirde fesadçı baş kötermeye başladılar hükümet bunlar ile alışursa bunları toktatmaya çalışursa Avrupalıniñ daha ziyade haz alur havfindan ahir kâr şurâ-yı devlet buña karar verdiler ki i‘lan-ı harb itmeksizin ‘askerden bir ferd içlerinde ketmeksizin fuqarâyı bu işe şalı virelim didiler. Bunda iki fâ’ide fikir itdiler birisi ki fuqarâ kendileri muhârebeye talibdir

759

can tenleri ile uğraşurlar eger bunların hücumından Avrupalular tard ve teb‘id olunursa fehve’l-maṭlûb eger ellerinden iş kelmezse mücerred hücum hiç nesneye yaramadığını añlab hükümetiñ emrine inkiyad-ı nizam ve intizama boy sünmeye sebep olur diyüb fuqarâyı itek astundan ot koyub yalğun köçaytdılar fuqara her yerde Avrupalı tüccarlarını şokmaya memleketden kit çağ dimeye turdılar misyonirleri kesmeye aña ayaranlarını¹²⁶⁰ turğamaya tutundılar ahaliñiñ bu hareket nabacalarını¹²⁶¹ Avrupalılar efkar-ı hafiyesine alt iderek halkıñıñ bu işden toktat vâlâ bizler te’did ideriz diye hükümete ‘arz itdiler. Hükümet ‘asker çıkârıb zâhiren mani‘a çalışmış kibi olub lakin astdan çıra koymağla fuqarâniñ ‘inad ve tuğyanı kün be-kün ziyadeleşdikden ahir kâr ahaliñi başılmadıq başmaq almazdan kelmedi diye cevam verdiler bu cevâbı Avrupa süferâsı canına minnet bilüb bir cayda cem‘ olmağ ve maşlahatarını kararlandırmak emelinde Kermaniya sefiri o mev‘ud caya varmağ kaşdıyla çıkmış iken fuqarâlar sefir-i mezbûrı tutub Bacin köçesinde kesmişler öldirmişler bu haber Berlinde impirâtorâ irişdikde gayet gâzaba kelüb Bacinni almağ ile anı itmiş bu bahane ile bütün Avrupa ayaqlanub azmarını izhar iderek birden ve bahirden ‘asker yolladılar Hıtay degil öz halkıñı müstaḳil idare idemeyen küçük karullar¹²⁶² daḳı bile çapışub Germanyayı kolladılr her biri Hıtaydan bir şey kaçmağ arzusında idiler. İş böyle oldıqda milyon milyon fuqarâ Avrupalulara karşı canlarını bezl idib uruşdılar ise de Avrupanıñ cehennem ateşi kibi odına duzeḳ taşı kibi oğına karşı kurı gayret hiç işe yaramadı ahir kâr köb şehirleri virüb <Bacin, Pekin>ni hem aldirdılar ḥan taḳtını taşlab çıkıb ba‘de muşaleḳa buldı. Avrupalılar Hıtaynı

¹²⁵⁵ چيكنه

¹²⁵⁶ مالا يطاق

¹²⁵⁷ كونديلر

¹²⁵⁸ سطوتنه

¹²⁵⁹ كنهنه

¹²⁶⁰ ايارانلر

¹²⁶¹ نايجالرينى

¹²⁶² كارول

yeñüb tamam töpesine mindiler hayli fâ'ideli şuruñlar kıldılar ise de yine evvelgi muñala' a iden müdde' âlarına yetelmediler köñildeki dek aytalmadılar

760

Ĥıtaylar bundın köb köb zarar dı da oldı evvelgi sa'y ve ictihadına sekte kelüb niñam ve intizam işi birinçi yıllar tañire kartıldı lakin ahâliniñ ittifakına sebep ve intibahına bâ'is buld bu muñarebeniñ ' aqabinde¹²⁶³ yazan ĥanıñ bir köñsi ya' ni yazlık kağıdı tobanda ' ilave idilür. Bu muñarbe şuruñınıñ birinçi maddesi qararlandıqdan soñra nöbet misyonirleriñ sözine kelüb Ĥıtay murañhası misyonir didikleriñiz nedür neden ' ibaretdir ben añlayayım> didikte, sefirler: <Misionir nâşih dimek ĥaq ile bātılıl âdemlere añladıçı ve i' z dimekdir> diyüb cevâb virmişler, Ĥıtay murañhası ya' ni muşalañçası dimiş ki: <bundan añlanur ki naşarî dini ĥaq, bizleriñ bātıl imiş, bu sözi ya' ni ĥaq bātıl bañsini eger Müslimanlar söyleseler bir nev' ĥaqkı var ki anlarıñ ' ibadetleri bir ĥalıq-ı bâriye olub ma' bedleri şuret ve temaşil din-i ' âridir, ama sizniñ ve bizim ne farkımız var ki birimiz yıgaçdan ve birimiz balçıqdan şuret yaşab anı ma' bûd bilüb aña tabınurmız bizler bir bir birimiznin dinimizi ta' yin kendilerimize ' aybdur> diyüb sefirleri iskan itmiş iken el-ñukm limen ġaleb muşaddağınça yine misyonirlere büyük yol açmışlar, Ĥıtay Müslimanları bu ĥaberi anuñ kılib söylediler la' l¹²⁶⁴ Ĥıtay törelerinden işitmiş olalar.

Çin İslâmları ĥuşuşen Dunkaniler Ĥıtayın kuvvet ve sañveti üzerinden ketmeyen ecnebi istilâ itmeyen vañitlerde her caydan baş köterib tuğyan ider idiler, memleket içinde taşdan böyle tolğun ve temevvüç¹²⁶⁵ olan esnâda hiç bir bozuñ ĥareketleri körilmeyüb bi'l- ' akis ĥükümetniñ ĥamisi ve muñalifleriñ ĥilafında olmışlar, bundın üçün ĥan Müslimanlardan râzı ve ĥoşnud olub <Büyüklerim meñe bildirirler ki Müslimanlar fesadçı tã' ifedür hiç vañt tınç turmaz dâ'im fitne kuzğayorlar diyüb. Şimdi ma' lûm oldı ki ' ayb ve kuşur ĥükümet başında olanlar da imiş ki anlarıñ zulm ve ta' disine tañammül idemeyub fitne arar ikenler¹²⁶⁶ eger

761

ñanlarına şadaqati olmasa idi böyle temevvüç vañitlerde bunlardın nâ-fevlay¹²⁶⁷ iş körilirdi> diye köñsi ya' ni i' lan nâme yarlık çıkarmış vâñi' an bizim ehl-i İslâm "Evfu bi'l- ' uñud¹²⁶⁸" ' ahdiyle ' amel eyleyüb metbû' na inñiyaddan ayrılmaz ya' ni tâbi' olan devletine hiç vañt muñalefet itmez meger ' ahd-i sâbiğ ĥükümet tarafından fesh ve ilğa idile aña köre muñalefete kidile.

¹²⁶³ قيننده _ baştaki harf belirsiz ve diğeri biraz bulanıklaşmış şekilde.

¹²⁶⁴ لعل

¹²⁶⁵ تموج

¹²⁶⁶ ايكانلر

¹²⁶⁷ نافولاي

¹²⁶⁸ اوفو بالعقد

Uşbu 18inçi sene Hıtaylar Çöçekde yuğargı but-häneni bina itdiler ki bu cay evvelde nāmı sebkat itmiş Muḥammednur İşanniñ ḥanḫah üçün ḥazırlab ḥavz-ı dıraḥtlar tikmiş cayı iid naşib but-hāneye imiş ‘aceb degil vaḫtiyle yine mescid olursa, koñsol Bariḫan bu put-hāneyi yaşıatmaşka bir az söz kılıb kördi ise de Hıtaylar tıñlamadılar meger bu ḥuşuşda Hıtay oluğları bir politika yaşamış ki o da koñsolniñ icazet-i ḥafiyesi ile ola, çünli Hıtaylar Avrupalıdan ma‘lüb olub bu yerimizde ‘avamlar Rus kelüb Çöçekni almak yāḥud Hıtay başub bahtaya barmaq ya‘ni muḥārebe olmaq i‘tikadında idiler tiliğram ve ğazeteye inananlar Hıtayniñ yeñildikini Bacinniñ elden çıkdığını söyleyüb ama inanmayanlar rü'ya ile Avrupanıñ ma‘lüb oldığını ḥuşuşen Rus ‘askerinden bir ferd ḳalmadığını te'vil iderler idi, şahrāvi Qazaq ise ḳanğı taraḫa hücum kılmakda mütereddid olub çünki böyle vaḫitlerde anlarıñ ḫābi‘ yeti yel ne semtden iser aña kider oldıqdan mantıq avazına müntezir idiler, Hıtay bi-çareler ki öz aḫvālinden ḥaberdar idi ḥuşuşen evvelgi belvalerde¹²⁶⁹ Qazaqdan zarb yayan¹²⁷⁰ elimizdeler bu ḫalden ḥavf idib emval ve eşyalarını Rus sodakerlerine kenürüb ḳoydılar, ahali arasında böyle bi zābiḫlik köridikden bu tolḳunni başmaya mezbür put-ḫaneni alet idindiler şöyle ki koñsol put-ḫane şaldırmayım diye mani‘a çalışmış iken Hıtaylar koñsolniñ sözini aşğa eylemeyüb benim yerime şāhib degilsin dimiş

762

avāzesini çıkarıb ‘avam ḫalkı ki ma‘lūmdir rastḫa yalğanı terciḫ az keş keş ile fesad-ı sehl nesne ile tıñ olurlar, bu şayi‘a ile Hıtaylarıñ Avrupadan yeñildiki bikār imiş rast olursa koñsola böyle cür'etlik ile cevāb bu kibi te‘addi nā-şevab sözi aytalmazdı koñsola bir işi söz açub başaldıqdan soñra böyle cevāba ḳāni‘ olub ḫalebinden ḳayalmazdı falanıñ tüşi tuğrı imiş ğazete ḫaberi ikri imiş diye keftkü¹²⁷¹ ‘aksine dönüb ahaliñ başılmasına bā‘ iş oldı, vālā o taraf ‘imratden ḫāli açık turmaq belki Çin ve Qanand¹²⁷², toktalmış iken koñsolniñ men‘ kılmaya ḫaḳḳı da var idi mezbür maşlaḫatdan ötiri sükuta mecbür ve icazete yol virmişdir

Bu Bacin muḫaresi ‘acib bir muḥārebe buldı ki bir taraḫda cebren ve ḳahr pay-taḫtnı alıb ḫannı şehirden sürdiler birü taraḫda böyle dostlık ile mu‘āmelede turdılar.

Ve uşbu yılda mezkūr Muḥammednur İşan ahaliye öfkeleb bazardağı ḫanḫahısını taşlab çıkıb ḫanḫah Taşkendilere ḳaldı işanıñ kidişi ile imam Taşḳarı ibn Kāmil Canbay kelüb imametlikke ta‘yın kılındı işan bu ḫanḫadan kitib yuḳaruda yine bir ḫanḫah icad ieyledi 19inçi senede etmama irişdi ḫanḫah tamam olub iki üç yıl miḳdarı tamaz ve Cum‘a oḳuldıqdan soñra imam Artuḳ Qārī ve ba‘zı ḳavmleri bunu mescid zarar diye da‘vaya ḳalḳışub bu ḥuşuşda kemineye mürāca‘at idilmiş idi yazılan fetva ve ḫükm-i zeylde taḫrİR idilür.

19inçi sene Şaferü'l-ḫayrniñ birinçi Düşenbe küni milad 1901inçi May yedisi idi. Öz mescidimizniñ şiam taraḫında tevsı‘a¹²⁷³ idilüb Rebiü'l-aḫirde namaz oḳulmaya başladı yine

¹²⁶⁹ بلوالرده

¹²⁷⁰ belki, beyan

¹²⁷¹ كفت كو

¹²⁷² بالكاچين وقتند

¹²⁷³ توسعه

uŝbu yılda timur ŝoyulı¹²⁷⁴ üstünde birer iŝan ayusı zuhūr idib tiz ŝöhrete tabmıŝ idi iki yıldan ŝoñra bir hem birilüb ŝöhretine ŝekset yetdi ya‘ ni baruılar bitdi.

---

¹²⁷⁴ صویولی

yine uşbu sene 25inçi Oktabrda aqçukuda kirib qarlıngaç kuşu körildikini Şâlih ve ‘ Abdüsselam Ağa ve ğayrielr haber virdiler üy ve quralarğa konub sayrab iki sa‘ atçe turub ba‘ de ketmişler. Qarlıngaç kuşu bu yermizde Ağust aħirinden qaldığı hiç kime ma‘ lüm degil iken bu sene iki ay miqdarı te‘ ħir körildiki te‘ accübden şayıldı âdemler bunı kış cılı kiçer diye tefe‘ül kıldılar vâkı‘ ā kış cılı keçdi lakin şağuk kışdan ziyade âdemlerni şaşdırdı şöyle ki qar yağub iriyüb şuv bulub kiçesi qatrub muz bulub kündizi muz tamam irimeyüb muzdan malıñ ayağı qayulub yüremeyüb mal küllisi qolğa qaradı çob cunıçqa nihayet bahalandı kün cılı dib dalağa çıqarğan mallar ayaqdan ayrılıb qolğa keldi Aprilğaça qurada yediler cılılık ile kiçüb katılığı haťurdan çıkmazlık bir kış buldı böyle Şa‘ ban altınçı Noyabr dörtninçi küni konşol Bariħan fevt olub ornuna sekretar İsmilkof turmış idi yazında A‘ ver Pılaħov nāmında bir zāt niyabete konşol bulub keldi.

1320inçi sene Cemādü’s-şāni 23inçi küni milad 1902nçi yıl 11inçi Sentabrda Konşol Sirkiy Vasiliç Şavkof kelüb tüşdi. Uşbu yıl 27nçi Cemādü’s-şāni 17nçi Sentabrda Sehşenbe küni köhne¹²⁷⁵ konşol üstvade¹²⁷⁶ uçitel açıldı balalar oqıy başladı 1321inçi sene 4inçi Şafer 1903inçi milad 17nçi April idi nā’ib Pılaħof Ğasan Aqışkal Ğacı ‘ Ali vesā’ir sodakerler barıb Cuk Kantorında Tırfanda Astanadan kelmiş yaşçuklarını açdırıb kördik büyük bir yaşçukda yazulı taş boyı iki kez yarım ‘ arzı bir yarım kez qalunlığı bir çarekke yakın haťtı Ğıtayça idi bunı bir Ğıtay ve bir Dunkanī ikevleri oqudı Disayons nāmında bir âdemiñ ismine yazılmış taş diyüb senesi miñ beş yüzden ziyade oldığını söylediler Ğıtay didiki hať bizimçe ise de bizler de Disayons namlı âdem olmaz ğayri milletiñ olmaq kerek didi

bu taşı çıkarırlar Kermanya körkevleri olub Tırfanda Aħrar Ğan Töre mezkūr Kermanyalardan naqlen bu taşnıñ tariħi iki miñ dört yüz yıl miqdarı oldığını Qārī Ğafızğa söylemiş ağırlığı otuz iki puť dimiş ve başqa yaşçuklarında daħi her türlü köhne eşyalar ve yırtılmış elbise bölük bölük titilmiş defter kağız kıt‘aları olub tertib kıılmağunça oqumaq mümkün olmadı mecmu‘ı kırk dört yaşçuk idi altısını açdırıb kirdik başqalarında ne var bulamadık ve yine bağlanmış nerselerini çışdirib kördik yığaç keravat ustul urındaq¹²⁷⁷ kibi yığaç idi naqış ve beyzaki¹²⁷⁸ Qazaq tüşek ayağı kibi boyası prastuy¹²⁷⁹ cuşa¹²⁸⁰ oħşaş körindi bu eşyalar küllisi mezkūr taş tabdığı mevzū’ nıñ bir țarafında vāsi‘ bir Ğanede iken didiler. Eşyaların küllisi bundın Simi Palada yiberildi andan Kermanyaya yollanur Tırfanılerden ba‘ zı bize öfke kılıb dimişler ki Kermaniler bunı kitāb-ı cerideden körüb bilmişler de kelüb qazmışlar vālā nice miñ yıldır mestūr ve maħfi qalmış aşarı neden bilürdi mezbūr kitābıñ ‘ aqabinde zıhūr itdiki elbette andı istifade itmişler ola dimişler zırā o kitābda Tizin

¹²⁷⁵ كوهنه

¹²⁷⁶ استواده

¹²⁷⁷ اوستول اور ندق

¹²⁷⁸ بيزاکی

¹²⁷⁹ پراستوی

¹²⁸⁰ جوصه

Daqyanosiñ Divan Hānesi diye bir hikaye keçmiş idi ama bilmezler ki bu zamānede Avrupalılar yerniñ astunda ne var cümlesinden haberdar olub bizim semā' i yazdıgımıza ihtiyacları yokdır.

Astanaya vardığımızda Tizinniñ üstine çıkıp refiklerimiz ile söylemiş idik ki padişahlar turdığı vaqıtde bunıñ üstine çıkmak degil köçesinden ötmekle ādemler havf itkendir hālā bu hāle kelmiş 'aceben bunıñ üstinde neler var iken dinemiş¹²⁸¹ idi o müddetden on altı yıl ötdikten soñra astundağı esyar zāhir oldı körildi men ba'd dañi köb nesnelere çıkardığını söylediler ve aħır cettü'l-arz eşkalehā ve kālū'l-insān mālilhā yine uşbu 21inci sene beşinci Cemade'l-evvel 15inci İyulda Çöçekke Rus ve Hıtay Bankası açıldı.

1322nci sene evveli ile Hacı Şakir Bay Efendi bağına Eşkül¹²⁸²

765

şalınub uşbu sene Cemadü's-sāni Sehşenbe küni milad 1904inci yıl 17nci Ağustda Eşkülke balalar berildi Qārī Hafız o küb ma' lum Lekke ta' yin idildi Eşkül cemā' at akçası ile bina idilüb padişah isminde Nikolayski Eşkül diye nām virildi.

Yine bu yılda Hasan Aqışkal baş olarak cemā' at akçası ile astı taş kılınub ziyaret etrafı ihāta idildi mundan muqaddem üç def' a divar şokılmış ise de astı taş oldıkdan az yılda fena bulurdu şark taraf darbāzesini Hasan Aqışkal öz cibinden garb taraf darbāzesini Hacı Halilullah Efendi yaşatdılar.

Uşbu sene Ramazan-ı şerifde Mevlana Sa' id bin Muhammedü'l-' aslū's-şāmī hazretleri kelüb Kaşgar qurbında Tomşuk¹²⁸³ didiki mevzi' de bir harabeden tabılmış kağız virdi hañniñ senesi yeti yüz yigirmi tarihli olub Emir Timurniñ tevellüdinden muqaddemdür ki ādemler altı şehirmi Müsliman iden Emir Timur diye söyliyordı anları tekzib idib bu vilayet ahalisi Emir Timurdan aqdem İslām vilayeti oldığına şahadet ider şüreti zeylde yazılır yine uşbu 22nci sene aħır ayı olan 16nci Zi'l-ħicce Milad 1905inci yıl 8inci Febralde bahta tağındağı yazılı kurağa¹²⁸⁴ ketürdiler şüreti tobanda kösterilür.

1323inci yılınıñ Zü'l-ħicce evāħirindeki Miladınıñ 1906nci yılınıñ evvel ayı olan Ğanvar içinde Akışkal ve hem biyle şaylandı Hoqandlık Yar Muhammed ibn Halmuhammed Bay Akışkal buldı buñarça Akışkallık levazımı konşol mahkemesiniñ intiħabı ile olub kimni hāhlarsa ihtiyar konşolda olurdu cemā' at tarafından Akışkal şaylandığıniñ ibtidāsı budur. Hasan Akışkal kāmil yeti yıl aqışkallık levazımını eda kılıb ba' de cemā' at tarafından ve hem konşoldan takriż nāme ya' ni itistat ile teqā' id itdi ħıdmet-i mahmūdesi muqabiline oqkalı çakman bir midal ve hem Hıtay ħanı tarafından kazıl taşlı ejdeha¹²⁸⁵ şüretli bir nişan-ı ' āli birilmiştir.

766

¹²⁸¹ دینامش

¹²⁸² اشكول belki bir şehir ismi?

¹²⁸³ تومشوق

¹²⁸⁴ قوراغه

¹²⁸⁵ ejderha?

Bu def a şaylanmış biylerimiz ‘Ābid Bay Taşkendi Mirzahd Bay Ufa Hacı ‘Aleyke Şamvi ‘Abdurreidof Emin Canbay Taşkendi İlhamcanof Hacı ‘Ali ‘Abdulleyn Çučkilerdür.

1324inçi sene 27nçi Aprilde Peterburgda meb‘ūsan ya‘ni Duma açıldı diyüb Çöçekde bayraq köterdiler soñra köb kiçükmeyüb Duma yabıldıgı haber gazetelerde körildi kilesi yılğa qalmış. Uşbu sene Molla Arnuq Kārī ornunda nā'ib turan Molla Yunus kitib ornuna Dimla Seyyid Kemal bin Dimla Cemal İmam naşb kılındı. Cemade'l-aħir evāhiri birinçi Ağust idi. Yine uşbu yıl aħirinde Hıtay birlen siyaz açılaçaq bulub qadimi urınğa ya‘ni bahta ile Çöçek aralıgına üyle tekellüb etrafdan boloslar cem‘ oldılar idi Hıtay ili Rusyaya qaçdıqdan cem‘iyet Oktabr başınaça yatub aħirde boşqa tarqaldılar. Uşbu sene ‘ıyd-i qurban 1907nçi Miladıñ on birinçi Ğanvar Pençsenbe künine Müşadif olub bu namaz koşolnıñ teklif ve küçlevi ile üç maħle ehli cem‘ olub da‘valı mağşüb cayda oquldı. Dimla Seyyid Kemal İmam buldı.

1325inçi Hicriye Muħarremü'l-ħaramnıñ başı Miladıñ 1907nçi sene Fevralnıñ evvel küni Pençsenbeye müşadif oldı. Bu bizim Muħarrem Ayı Hıtaylarnıñ daħi yıl başı olub, badrañğadur¹²⁸⁶ Kevañşuy Hıannıñ otuz üçünçi yılı daħil oldı.

Yuqaruda yazılmış Aqışkal biyeler bir yılğa şaylanmışlar idi Hacı ‘Ali Efendi senesini tekmil idib biylikni maħkemeye tabşırub mu‘af oldı bāki uç biyeler ornında turmışlardur Aqışkal daħi levazımındadır. Entehi

-----

1292nçi sene Muħarremniñ başı Miladıñ 1875inçi yılı Ğanvar 27nçi Duşenbe künine tuğrı kelüb <Badrañğadur Kevañşuy> Hıannıñ birinçi senesi çığan ayı idi. Uşbu 25inçi senede kāmil

---

¹²⁸⁶ İki kez yazılmış. Diğeri metne alınmadı.

32 yıl tolub 33inçi sene yine şol vaqte toğrı keldi faqaq beş kün şoñrası var.

1326nçı yılññ Muħarremi 1908inçi Miladññ 21inçi Ğanvarı Düşenbe küñne teşādūf idib bu Muħarrem ayı daħi Ğıtayññ yıl başı ya'ni otuz dörünçi tariħi daħil oldı. Ğaşılı't-tecrübe 1292nçı yılğa Muħarremden uşbu üstümize olan 1326nçı Muħarremkeçe otuz üç yıl ya'ni bir devr¹²⁸⁷ kâmil olub altı kün muħaddemde eylenüb evvelgi ornuna keldi.

İmdi bundın şoñra olan veķāyi' ve ħavādişatı 1325inçi yıldan başlab yazıb tarde'l-bāb elf bi-terettübiyle¹²⁸⁸ her şehiriññ imam ve mü'ezzin ve şāħib-i ħayrat zevatlarıññ iħsan-ı 'adide ve kār-pesendideleriyle berāber ba'zı şerin-sefn¹²⁸⁹ ağalarıññ leṭā'if āmiz kelām şükürlerini yazmaq maķşadımız oldıķdan ħālā bu ķadarça ile iktifā kılındı kar'in-i kiram zu'l-iħtiram aħbablarımız du'āda olsunlar ki anlarıññ du'āsı bir katıyla o yazaķığımız kitābçeniñ tamamı daħi müyesser ola. El-muvaffıķ Huvallah lā ħavl ve lā ķuvvet illā bi'l-lah.

Mevlana Sa'id ibn Muħammed el-'aşlü'-ş-Şāmī ħazretleriññ ketürdiki ħaṭ Kaşğar ķurbında Tomşuķ didiki mevzi'niñ ħarabesinden tapılmış bir şandukıñ içinde bulunmışdır ki ķadim-i İslām zamānesinde ķazılarıññ kılmış ħükümleri ħaṭ ve kitābetleriññ taşvīr ve tanzimi ne rüşde¹²⁹⁰ oldıķını añlamak üçün teberrüken bi-'ibārete ve bi-ķalleme bunda derc idildi.

Hezā Kitābete

Mevlana 'İmadeddin Ķazı ħuzurında

Tariħ biñ yeti yüz yigirmide Tavışğan yılı Şa'ban ayınıñ ol irdi kim Şekir Muħammed Muħammed İsmā'ilniñ vaşi bulğan Fem'ān Ğay Aħmed¹²⁹¹

768¹²⁹²

ora da'va kıldı kim imam noğması Şekir Ğasan vefāt bulub miraş bizniñ mürür tib da'va kıldı Muħammed ve İbrahim İsmā'il serser bu burın ķaş nar seyyideler uluğ anasır tendrus ħalida serkā'lik kılub mülkleb yürdi tib 'aleyk nāme ħāzır keldürdiler ve aħi ħuzurıda māmüller baña sandıķladılar ķazı 'aleyk nāmeni rast bulub bu da'va fil'an mülkni naresdelerke ħüküm kıldı kim arsaniñ da'vası ķalmadı bu ceride ķazı ħuzurıda bitildi bu ceride bitilmiş ħalde Mevlana aķzu'l-ķuzat 'İmadeddin Toğmasī Celaleddin birle erdi "eh,"¹²⁹³

Terceme

¹²⁸⁷ بردور

¹²⁸⁸ باتر تيبيله

¹²⁸⁹ سرين سفن fe harfine benzeyen harf el ile sonradan yazılmış, gayın da olabilir. Belki başında mim harfi de var.

¹²⁹⁰ روشده

¹²⁹¹ Başlıktan itibaren yazılanların noktalama işaretleri bulunmamaktadır.

¹²⁹² Sayfa sayısının yanlışlığı ile ilgili dipnot verdiğimiz 753. sayfadan bu sayfaya kadar süren hata sona eriyor. (Bu sayfa dahil)

¹²⁹³ Bu kısmın tamamında harflerin noktaları bulunmamaktadır.

Mevlana ‘İmadüddin Ka‘zı Huzûrıda

Tarihniñ yüz yigirmide Tavışkan yılı Şa‘ban aynıñ onı irdi kim Şekir Muhammed Muhammed İsmâ‘ilniñ vaşii bulğan kumğançı Aħmed üzerine da‘ va kıldı kim ânām noğması Şekir Han vefât bulub miras bizniñ turur dib da‘ va kıldı Muhammed İbrahim İsmâ‘il bir kız bu dere kaş nar seyyideler uluğ anamız tendrus hâlilde biz ki temlik kılib mülkleb yürdi dib temlik nâmeni hâzır keltürdiler ka‘zı huzûrıda mâ‘munlar bile şâbit kıldılar ka‘zı temlik nâmeni râsit diyüb bu da‘ va kılgan mülkni nar seyyideler ki hüküm kıldı kim irseniñ da‘ vâsı kalmadı bu ceride ka‘zı huzûrıda bitildi bu ceride bitilmiş halde, Mevlana Akzıyyu‘l-kuzat ‘İmadeddin Toğmasî Celaleddin birle irdi.

Bu mektüb elimize keldikde Hacı Şakir Bay Efendi küstirib mu‘tâla‘ a idiñiz diye eline virdim közini sürtüb közlükini arıtub

Tavışkan “Tavşadi,, ya‘ni kıyan yılı. bu burun kaş bu yere kaş, yudra kaş demek. Tendrus hâlilde, ya‘ni şahihü‘l-beden selimü‘l-a‘zan vaķtinde demek. Me‘münlar, ya‘ni emin ve maķbülü‘ş-şehâde âdemler nezdinde demek. Sabit, ya‘ni şâbit kıldı demek. Huzur, huzûr demek, imlası zâ, ile bitilmişdür.

769

közine keyüb az teveķķufdan soñra “Mevlana ‘İmadeddin Mâsî Harurbedâ,, diye okudu. Buña külüşüb oturdığımız hinde Hacı Muhammedcan Tekinçi kelüb kirdi o zât kıyafetde Molla postında yüren âdem idi anıñ eline virdik. Mevlana ‘İmadeddin ka‘zı kelmelerine toğrı okub Harurbedâ, didi. Soñrasını oķuñız didikde mu‘tâla‘ a idib <Tarançınıñ Nebi Nur tekerrümünde¹²⁹⁴ diye okudu mefhümü ne ola didikde, Harurbedâ didiki şehirde ka‘zı ‘İmadeddin diyen âdem tekerrümünde Turğuçı Nebi Nur isimli Tarançıye yazmış mektüb balsa kerek diyüb ta‘ bir kıldı. Meclislerde bir hayli külkü ve laţifeye bâ‘ iş buldı. Yine mezkûr Mevlana cenabları ikinçi def‘ a keldikde Altı Şehiriñ kadimi hanlarınıñ bir yerliğ hattını ketürmiş idi ki, şüret-i hat budur,

Basım Sübhane Ebu‘l-Hâdi Muhammed Bahadır Ğazi Sözim

‘İmad mülk ve devlet ‘Atan Eyalet ve saltanat qarındaşlar bile cemşid şan padişah nişan kiti setan ejderha sanan ferzendlarğa devlet şi‘ar nuşret aşar muğavvilü‘l-vesiniñ tuman miñ қоşun yüz on bikileri bilen pese Kaşğar vilayetiniñ hâkim ve daruğaları bilehür han biki imaķ yeki işçi küşçi minveli tavaçı teşmil ‘ameldar şâhib cem‘ bitikçileri bile sipahi ve himayeti uluğ kiçik hâce şerik ra‘iyyelarığa vâzih velâyiğ bulsun kim mu‘temedü‘l-hâş cels-i meclis-i haş muķarrebü‘l-hâzret el-sultâniye Haydar Bik kâ‘inayet padişahâne ve merhamet hüsrevâne bile müfteħiz ve ser-firaz kılib merhumı mağfûrı babaları Emir Bik ketteniñ uruñ arıķ bile kavm sikiz mevzi‘i dağı yerleri kim had ğarbu ba‘zı danarlığ yerike muttaşıl fâşıla uruñ arıķniñ kadimķi arıķı ve ba‘zı damabiririke¹²⁹⁵

Tevâriğ-i Hamse 49

¹²⁹⁴ تکر مندا

¹²⁹⁵ دامابیریریکا

muttaşıl fāşıla Ergaviyolu ve büte tirkāni ve ḥasd-ı şimalī ıŝıĝ yargā. Muttaşıl ve ḥadd-ı ŝarķī col fāşıl qarĝuy ve ḥadd-ı cenubī ba‘zı da üstad Mir ‘Ali Buḥariniñ yerike muttaşıl fāşıla ikiz ŝor ve ba‘zı da kavm-i artlaĝ taĝıĝa munaŝşıl ve ba‘zı da colĝa muttaşıl fāşıla yine kaĝuy taḥminen iki miñ batmanlıĝ yer bulĝay cümledin tört yüz batmanlıĝ yerni Hıdır Bikniñ babaları mülklik kad‘uy kılĝanda ŝaḥiḥ-i ŝer‘ī beyah teslim kılĝan şābit bulĝaç mülklikni müsellim tutub mülkliğe Siyurĝal kıldı kılĝan memleke yerni taķı temlik vechi bilen babaları desturı bilen siyurĝal kıldıķ imdi yarlıĝ vācibü‘l-iṭā‘at ve‘l-ez‘ān körkeç mezkūr bulĝan Maḥmud yerlerni cemi‘ ḥuķuķ ve mürāfiķ tevābi‘ ve levāḥıķı bilen müŝarü‘l-ileyhniñ mülki bilib hiç kim müdāḥalet ve müŝareket ve münāza‘at kılmasunlar her kim bu Maḥmud yerlerde zira‘at kılsa veya dıraḥt tikse ŝeri‘at-ı ĝarra bilen ḥuŝul birsünler ihmal ve tāḥir ve ḥacet kılmasunlar olturĝan kiŝi qaralarıĝa nime kerek ḥavāle kılmasunlar dib mihirlük niŝan ‘āliŝan tariḥ miñ on üç peçen yılı Zi‘l-ḥiccesı ayının evāḥiri darü’s-saltānat Yarkend vilayetide bitildi

Şükrullah tevāriḥçemi tazıb tamam itdim niçe meŝāĝil ve meŝaķķatler ile buraya kelüb yetdim imdi aḥval-i millet ve aḥbab-ı bī minnetlerden iltimāsımdur ki savabını taŝdıķ ḥaṭasını taşvib ideler zirā insan lā yeḥlu ‘inne‘l-ḥaṭa‘ ve‘n-nisan rabbena lā tu‘aḥiznā in nesina ev aḥṭa‘nā

Bi-zillet himmeti lecmi‘ hezā lektab aḥdi ve ‘ıŝrın sünnete ve mā ḥaşıl zak elā bi-‘ināyete min lā te‘heze nevm ve lā sünnete ve şādif ḥutāme lil-sünnete’s-şadis ve‘l-şelaşın men imameti fi‘l-beldetü‘l-beyarite ve lil-sünnete’s-şāmen ve‘l-‘ıŝrın men cülüsi munaŝşbü‘l-kaḫa‘ bi-lā ḥükkām ‘ayete ve zālik men yevmü’s-şāmen ve‘l-‘ıŝrın men Şa‘ban men ŝehur sünnet seb‘ ve ‘ıŝrın ve şelaşemā‘ite ba‘dü‘l-elif men hicrete seyyid benī ‘Adnan şalla‘l-lahu ‘aleyhi ve ‘ali ala ve aŝḥābe eli mede‘l-ezmān ve billahü‘t-tevfıķ ve ‘aleyhü‘t-teklan.

**Mü'ellife Muḥarrıre İmam Kārī Qurban‘ali Każı Veled Hālid Hacı Ayközi
Mütevelliden¹²⁹⁶ Şümme Çöçekī Mütevattınan¹²⁹⁷.**

¹²⁹⁶ متولدا

¹²⁹⁷ متوطننا

12nci Tirektat Vesâ'ir Te' alluqat

Hicriye-i Nebeviye 1297nci Milad 1881inci yılında Yaşalğan Rusya İle Hıtaý Traktatınıñ Şureti ve Tercemesi

Qoruq Yol bilen kıladurğan soda¹²⁹⁸ üçün tertib bulunğan nızam nâmeniñ nüshası uşbudur.

Evvelgi Bab

Rusya Devleti birlen Hıta'ie Devleti arasında vâki' bulğan serhadiniñ her iki cānibiğa illik çaqırım yerkeçe her iki devletniñ ra'iyeleri bac ya'ni zekat birmesdin soda kılmaqları mümkündür ve her iki devletniñ serhadlerde turğan 'ameldarları öz devletleriniñ nızamı boyınça ol sodagerlerğa nezaret kılğaylar.

İkinçi Bab

Muğavvil aymaqlarığa ve tañşanniñ şimal ve cenub tarafıdağı yurtlarğa soda üçün varğan Rusya ra'iyalarığa lazımdır ki uşbu nızam nâmeniñ aħiri de taħrİR bulunğan caylardın barğaylar diger yoldın barmaqları memnu' dır.

Ve bu sodagerlerniñ uluğlarındın kullarında Rus ve Hıtaý zebanide muğavvil veya Noğay tercemesi bilen bilit¹²⁹⁹ hañaları bulmağı lāzımedir ve Hıta'ie tercemeside mal şāhibiniñ veya kervan başınıñ ismi ve taķi malnıñ cinsi ve kaçça tay ve yük uluğlarınıñ miqdarı muğavvil veya Noğayça taħrİR bulunmağı lāzımedir.

Ama Hıtaý hududığa dāhil bulğan vaķitde kirekdür ki bilitni qaravılda olturğan 'ameldarğa ma' lūm kılğaylar ve ol taķi keltürilğan malnıñ bilitğa muvafıķ bulğanı bilitniñ sırtığa kayd kılğaydır bilit almasdan serhadin ötken sodagerlerni tohtatub serhadde olturğan Rus mansıbdarığa veya konsolğa katıķ cezā kılmaķ üçün yıbarmağa Hıtaý 'ameldarlarınıñ iħtiyarları bar.

Bilitni yoķ kılğan ādemlerğa lāzımedir ki yeñidin bilit almaķ üçün yaķında bulğan konsolğa ma' lūm kılıb ve hem şol yer ħakimidin muvaķķaten bilit alıb mallarını ilkeri uzatqaylar.

Muğavvil ve Tañşan vilayetleride satılmağan mallarını Tantısız ve Suçjevi şehirlarğa ve andın taķi arı yurtlarğa yibergenleri mümkündür.

Ve diger tamujna ya'ni zekat ħāne resimleri ħuşuşlarıda kirekdir ki tobanda merķūm bulunğan kavā' id üzeriğa 'amel kılğaylar.

Üçinçi Bab

¹²⁹⁸ سودا

¹²⁹⁹ بيليت

Tantısız şehriğa Keyahtadın¹³⁰⁰ ve Narçındın¹³⁰¹ mal alıb barğan Rusya re' ayalarığa lāzımedir ki qalğan Dunbavtun Çejevidin bargaylar ve taqı Tantısız şehriğa qubduğunçu --Va--çendin alıb barğan mallarını kirekdir ki uşbu yol bilen yıbarğaylar mal alıb barğan Orus sodagerleriğa Rus manşıbdarları birgen bilitni Hıtaynıñ teyüşli ' ameldarları kevahlendirib¹³⁰² üzeriğa Orus veya Hıtay zebāniçe mal şahibiniñ ismini ve taylarınıñ miqdarını ve malnıñ censini kayd kılğaylar Hıtay tarafıdın yollarda ta' yin bulınğan Tamujna ya' ni zekat hāne ' ameldarlarığa lāzımedir ki te'hır kılmasdın mallarınıñ hesablarını bilit üzeriğa teftiş ve gevahlandırıp¹³⁰³ cevāb birgeyler. Eger Tamujnada malnı qarağan vaqıtde taylar bozılsa kirekdir ki ol tayların yeñidin

773

muhkem bağlayub qańça tay bozulğanı bilitğa kayd kılğaylar iki sa' atdin ziyade Tamujnada qaramaq üçün malnı tohtamak mümkin imesdür. Bilitni bitürmek üçün altı ay içinde Tantısız Tamujnasığa kaytarub birgeyler eger bu va' de mal şahibiğa az körinse ol zamānda vaqıt ötmesdin burun Hıtay hükümetiğa a' lam kılınsa kirekdir.

Bilet yuğaltқан sodagerğa lāzımedir ki yeñi bilit almak üçün bilit birgen manşıbdarğa yuğalğan bilitniñ numerası ve tarihi bilen ma' lüm kılğay ve ol mevzi' de bulğan Tamujna ' ameldarları bilitniñ yoq bulğanı taħkik itdikdin keyin mezkür sodagerğa muvaqqıt kevah nāme birgeyler malnı ilgeri uzatmaq üçün eger şol vaqıtde malnıñ şatğanı puşide¹³⁰⁴ kılmaq ve bac birmekey niyetiyle malnıñ hesabnı hilaf köstermağa şābit bulsa mezkür sodager uşbu nızam nāmeniñ sikizinçi bābınıñ emri boyınça cezāğa müsteħaқ bulur.

Dörtinçi Bab

Rus sodagerleri Rusyadın keltürgen mallarınıñ bir haşşasını qalğan şehride şatmaq hāhlasalar kirekdir ki beş küngeçe ol yir hākimeğa ma' lüm kılğaylar ve mezkür taqı teyüşli bacnı tamam aldıkđın şoñra anlarğa şatmaqğa icazet birgeydir.

Beşinçi Bab

Rus sodagerleriden Qoruқ Yol bilen Rusyadın Tantısız şehriğa keltürgen maldın qarardad bulğan bacnıñ üçdin iki hişsesi tamam alunadır. ve taqı Rusya memleketidin Suçjevi şehriğa kelğan maldın hemçenin Tantısız şehride birilğan kā' ide üzere bac birmağı lāzımedir.

774

Altınçı Bab

¹³⁰⁰ کیاخته

¹³⁰¹ نرچین

¹³⁰² گواهلندریب

¹³⁰³ گواهلندریب

¹³⁰⁴ پوشیده

alan Şehride bac birilüb Őatılmaan malnı Şahibinin itiyarı bar diker bac birmesdin alıb Tunjevi veya Tantisız Őehirlaria bargay ol vaitde alan Tamujnası sodakerdin alan bacnıñ iidin birini sodakera red ılıb bilitni zeria ayd ılaydır.

Ve taı alan Şehride bac birilüb Őatılmaan malnı Őahibleri ikeri ıtay Őehirleria yıbarıa telaseler¹³⁰⁵ kirekdir ki ecnebi sodakerler n bu torıda mu ayyen bulıan nıam nme zere tranzit ya ni nişf-ı bac birkeyler uşbu malnı yıbaran vaitde birilken bilitni kirekdir ki yollarda ta yın bulıan Tamujna ve zaŐavlarda¹³⁰⁶ ma lm ılaylar ama bilit bulmasa ol mallardın Tamujnalarda bac ve zaŐadlarda¹³⁰⁷ lizin¹³⁰⁸ alaylar.

Yetini Bab

Orusyadın SjyŐehria keltrilan malnı mümkindir ıtay memleketiniñ ikerki sodaane Őehirlaria yıbaraylar ama kirekdir ki Tantisız Şehridin ikeri ıtay Őehirlaria mal yıbaranı torıda uşbu nıam nmeniñ tokkuzını baıda tahrir bulıan Őurularını baca keltrkeyler.

Sikizii Bab

Eker Tantisız Őehria keltrilan malnı Tamujna araan vaitde ma lm bulsa ki bilita ayd ılınan malnı taydın ıkarıb  avzıda diker mal oyanlar veya malnıñ esabı alan Şehride oyulandın baŐa bilita muvafı imesdir ol vaitde malnıñ barasını anfıŐkovat ılaylar ya ni padiŐahlıa alınur.

¹³⁰⁵ تالسه لار

¹³⁰⁶ وراسطاولرده

¹³⁰⁷ وراسطادالار

¹³⁰⁸ ليچزين

yolda bozulğan ve yeñidin bağlangan malnı elbette kıanfıskovat kılmaylar eker yolda bulğan birinçi Tamujnağa ma' lüm kılib bilitğa kayd kılinmış bulsa ki malnıñ hesabı dürüstür dib. Ve eker ma' lüm bulsa ki keltürilğan maldın yolda şatıblar taķı elbette kıanfıskovat kılgaylar Tamujna kıaramasdın aba kılib üçünçi babda mu' ayyen kılingan yolnıñ ma' adasdın mal alıb kelğan sodakerlerdin tişli bac hesabınça cezā-i naķdiye alğaylar.

Ama fevķda mezkūr hılaf kā' ide hareket mal şāhibleridin icazetsiz kirakeşlerdin¹³⁰⁹ şadır olğan bulsa ol vaķitde Tamujna cezā karar birkenide şu aķvālātnı nazırığa almaķ kirekdir uşbu kā' ide Kırot Yol bilen mal alıb barğanlar üçündür saķilde ya' ni derya boyında ve içkeri memleketlerde bulğan soda hāneşehirleriğe daķlı yoķdır. Ve taķı kıanfıskovat kılingan malnı Hıķtay manşibdarlarınıñ rızāsı bilen karar bulınğan bahasını birib almağa sodakerniñ iķtiyarı bar.

Tokızınçı Bab

Kırot yol bilen Tantısız şehriğe keltürilğan ve üçdin iki hişşe bac birilken malnı şāhibi su bilen diker Hıķtaynıñ saķilde bulğan ve ecnebi devletlerniñ soda kılguçlarını amdurefte¹³¹⁰ icazet bulınğan soda hāne şehirleriğe alıb barğan vaķitde üçdin bir baķiye bacnı birmaģı lāzımedir ve bundın soñra diker saķilde vāķi' bulğan soda şehirleride hiç bac birmeydir.

Ve taķı Tantısız şehridin veya diker saķilde vāķi' bulğan soda hāne şehirleridin içkeri mevzi' larde bulğan soda hāne şehirleriğe mal yıbarğan vaķtde ecnebi memleketlerniñ soda kılguçları barısında vaz' kılingan nızam 'āme¹³¹¹ muvāfiķ tranzit ya' ni nişf-ı bac birkeyler.

Onınçı Bab

Rus sodakerleri öz memleketleriğe alıb barğan Hıķtay meta' ını kirekdir ki Kılgan Şehridin ve üçünçi babda mu' ayyen bulğan yol bilen alıb barğaylar. Çıķadurğan maldın tekmil bac alğaylar ama Tantısızda kıyartmak üçün harid kılingan dāķil bulğan maldın ve taķı diker saķilde vāķi' soda hāne şehirleride harid kılib tranzit resmi üzeriğe Tantısız bilen Rusyağa yıbarılğan maldın dubara¹³¹² bac almağaylar eker çıķadurğan huşuşıda firar bulınğan bacnı birkeni toğrısında kevah nāmesi bulsa ve ' ilave Tantısızda kiredürğan toğrıda birilken bacnı kıyartıb birkeyler eker sodakerler hemen bacnı birken malnı bir yılğaça alıb Rusyağa barsalar.

Rusya ki mal alıb barmağğa Orus kıonsolı birken bilitde Orus ve Hıķtay tiliçe mal şāhibiniñ ismi ve taynıñ hesabı ve hem malnıñ cinsi yazıladur ve hemen bilitni soda hāne şehride vāķi' bulğan Tamujna kevahlandırmaģı lāzımedir ve andın keyin ol bilitni yollarda bulğan Tamujnalar malğa kıarağan vaķitde her yerde ma' lüm kılgaylar.

¹³⁰⁹ كراکشالار

¹³¹⁰ آمدورفته

¹³¹¹ belki nāme

¹³¹² دوباره

Bilit Tamujnağa birkeniniñ va' desi toğrısıda ve taqı bilit yoq bulğanı huşuşıda uşbu nızam nāmeniñ üçünçi babında taħrır bulğan kā' ide üzeriğa 'amel kılğaylar.

Sodakerlernin mallarını kirekdir ki üçünçi babda mu' ayyen bulğan yollar bilen yıbarğaylar ve taqı malnı yolda şatmağaylar uşbu kavā' idniñ hilafığa 'amel kılğan sodakerlerğa nızam nāmeniñ sikizinci babınıñ maźmūnı boyunça cezā kılğaylar ve taqı yollarda vāqı' Tamujnalar üçünçi babnıñ maźmūnığa muvāfıq mallarğa qarāğaylar.

777

Orus sodakerleri Orusyağa keltürmaq üçün Suçjevi–Çeza-Yoy-Ġavan şehrıde ħarid kılğan Hıtay malıdın ve taqı ebçekarıda vāqı' bulğan soda ħāne şehirleride ħarid kılıb Suçjevığa keltürılğan mallardın Tantısız şehrıdın yıbarılğan maldın alınğan kā' ide üzerine bac alğaylar.

On Birinçi Bab

Ton Çezevi Şehrıde ħarid bulğan malnı Orusyağa alıb barğan vaqıtde <Tārif> ya' ni bac taħrır nāmesi boyınça tekmil bacnı birkeyler.

Ama Qalğan Şehrıde ħarid bulğan malnı Orusyağa alıb barğanda tārif boyınça nışf-ı bac alğaylar.

İçkeri memleketlerde ħarid kılıb Tun Çezevi ve Qalğan şehirleriğa keltürılğan malnı Orus sodakerleri Orusyağa yıbarğan vaqıtde ecnebi soda kayğuçıları üçün vaż' kılınğan nızam boyınça daħi tranzit bac birkeyler.

Fevqde mezkūr şehirlerde bulğan Tamujnalar ya' ni zekvat ħāneler sodakerler bacnı birüb eda kılğandın keyin anlarğa mallarını yıbarmaq üçün bilit birkeyler ama Tunçjuy Şehrıdın çıkadurğan mal üçün bilitni Don-Bā-Tamujnası birkeydir ve taqı bilitni almaq ve malnıñ tişli bacnı birmaq üçün mezkūr Tamujnağa i' lam kılğaylar ve hemin bilitde malnı yolda şatmaq men' bulğanı kayd kılğaylar, üçünçi babda bilet birmaq ve malnı yolda Tamujna qaramak ve ħayrileri toğrısıda taħrır bulğan nızam ve kā' ideniñ fevqde zıkr olınğan caylarıdın çıkadurğan mallarğa hem daħli bardur.

On İkinci Bab

Tantısız-Tunçjevi-Çalğan-ve Çejayvi ğavān¹³¹³ şehirleridin Çoruğ Yol bilen çıkadurğan ecnebi malıdın bac almağaylar eker sodaker kiredurğan bacnı ve tranzit bacnı birib eda kılğanı ğuşuşıda Tamujnadın alğan Hıtanı ma' lüm kılsa likin kiredurğan bacnı birit tranzit ğaracı Çalğan vaĳitte yolda tişli Tamujna tranzit bacnı bac-nāme boyınça alğaydır.

On Üçüncü Bab

Hıtay memleketiĳa kiredurğan ve çıkadurğan mal üçün Orus sodakerleridin 'umūman ecnebi soda ĳayguçılardıñ alınğan bac taħrİR nāmesi üzeriĳa ve taĳı, 1862nçi yılda Orus soda ĳayguçıları üçün taħrİR bulınğan -tarif- ya' ni bac nāme üzeriĳa bac alğaylar. Uşbu bac taħrİR nāmeleriĳa nām be-nam yazılmağan mallardıñ balarıdın yüzdin beş bac alğaylar.

On Dörtüncü Bab

Uşbu nām be-nam bulğan mallardıñ kiredurğan ve taĳı çıkadurğan vaĳitte bac lamağaylar. Altun ve Kümüş Yambu - Ecnebi Sikkesi - Un - Birinç - Toĳaç Küşt ve Sebzyat - Penir-Saĳir Mayı - Kanfit - Ecnebi Libası - Zerkar ve Cevāhir-firüş İşleri - Kümüşdin Kılınğan¹³¹⁴ Eşyalar - ' İtır ve Şabun Kōmür - Odun - Ecnebi Şam' ı - Tanbaku - Sıĳar-Ecnebi Şarabı - Piva ' Arağ - İvlerde ve Keştilerde Maşrūf Bulğan Ba' zı Me'külāt - Yol mā Yaħtacı - Maħkemelerĳa Derkar Bulğan Eşyalar - Yüñdin Kılınğan Meĳā' Bıçak ve ĳayçı ve Balta Şekillü Eşyalar - Ecnebi Darusı - ve Bulur.

Uşbu meĳā' lardıñ Çoruğ Yol bilen alıb barĳanda ve taĳı çıkadurĳanda bac almağaylar likin nızam-nāmede bulğan soda ĳāne şehirleridin içkeri memleketĳa yıbarğan ĳalde malnıñ bahasıĳa ĳarab kırĳdın bir tranzit alğaylar ama yol māyiħtacıdın¹³¹⁵ altun ve yambudın ve taĳı ecnebi sikkesidin tiranzit bacnı almağaylar.

On Beşinci Bab

Zeylde merĳūm mallardıñ kiredurĳanı ve çıkadurĳanı memnū' dır ve kenterebanı¹³¹⁶ kılıb ya' ni uğuruñça alıb kelgen vaĳitte kanfiskavat kılğaylar. Daru ya' ni Barut - Tobĳāne Levāzımatı - Tob - Tüfeñ - Vintofĳa¹³¹⁷ - Taĳança ve diĳer Esliħa - Ceñ Ālātı ve Mayiħtac Tuz Afyon.

¹³¹³ غوان

¹³¹⁴ ilk harfini ف olarak yazmış.

¹³¹⁵ مايحتاجيدین

¹³¹⁶ كانترابانطه

¹³¹⁷ винтовка; Tüfek

Ḥıtay memleketlarıǵa barǵan Rus sodakerleriǵa öz muhafazaları üçün birer tüfeñ tapança alıb barmaǵa iḥtiyar birilür ama kirekdir ki biliteride yazdurǵaylar.

Ḥıtay manşıbdarlarını icazetleri bilen Rus sodakerleri Ḥıtay memleketiǵa şura kükürt ve kurguşun alıb barmaǵa iḥtiyarları bardur ama Ḥıtay hükümetidin icazet bulmaǵan Ḥıtay ehliǵa kirekdir ki şatmaǵaylar Ḥıtay hükümetidin birinç ve Ḥıtay baqır pulı alıb çıqmaǵı memnū^c dır ama birinç ve her türlü aşıqlarını alıb kirmek bac almasıdın icazetdür.

On Altınçı Bab

Rus sodagerleri Ḥıtay sodagerleriniñ malnı öz malı dib alıb barmaǵı memnū^c dır.

On Yetinçı Bab

Ḥanrabanto ya^c ni uǵırlıq bilen soda kılıçılarnıñ haqqıda lāzım bulǵan tedbir kılmaǵa Ḥıtay manşıbdarlarınıñ iḥtiyarları bardur.

780

İmza Kıldılar

Nikalay Ğırs¹³¹⁸

Teszin¹³¹⁹

Yoǵnı Beyuçsef¹³²⁰

Mühür

Mühür

Mühür

bulǵan nüsha uşbudur.

Ḥıtayǵa barǵan Rus sodagerleri kirekdir uşbu nāmeleri merķüm serḥadlerde vāki^c mevzi^c lerdin barǵaylar.

Rus Ḥaravılı

- 1 Estaru Çor Ḥaytviski
- 2 Çaǵan Uluviviski
- 3 Keliv Çıfski
- 4 Ḥalitsu Tayefski
- 5 Çasoçi'yefski
- 6 Durulǵuyefski
- 7 Toḥturaski
- 8
- 9 Aşın Ğıneski
- 10 Min Çizineski

Ḥıtāy Ḥaravılı

- Ḥubul Çeziḥu
- Çeze Rintu
- Mu Ḥaǵayd Zıǵa
- Ulyantu
- Doruluq
- Ḥurin Narasu
- Ḥuraçsa
- Bayandarıǵa
- Aşınǵa
- Mindza

¹³¹⁸ غیرس

¹³¹⁹ تسزین

¹³²⁰ یو غنی بیوچسف

11	Şarağvaliski	Uyalğa
12	Küdarinski	Küdra
13	Keyahta	Keyahta
14	Puçiski	Ĥaraĥuçjir
15	Jeyletverinski	Çejirgati
16	Ĥaraçsayski	Ortuĥu
17	Ĥamnayski	İraqçılam
18	Kelyuçıfski	Uyułt

781

19	Ĥanfinski	Buıtıs
20	Olkenski	Çezay - Ġvavıl
21	-----	Çijinçijilik
22	-----	Pustit
23	-----	Svavıĥ
24	-----	Çesağan Obu
25	-----	Burğustay
26	-----	Ĥabar Asu
27	-----	Yaĥtı
28	-----	Ĥabtağay
29	-----	Ĥuĥ Sodaban
30	-----	Ĥurgus
31	-----	Bedel Daban
32	-----	Tiraklı Daban
33	-----	Turuğart Daban
34	-----	Suyı Yoĥ Daban
35	-----	İrkişdam

Sodakerlerğa mallarını alıb barmaq üçün uşbu fevķde mezkūr siyahide¹³²¹ ta' yin kılınğan mevzi' lerni Orusya konsollarınıñ ve taķı serħadlerde olturğan Hıtay ' ameldarlarınıñ ma' lüm kılmaķlarına bina-i bacinde olturğan Orusya Devletiniñ ilçisi Hıtaynıñ ħariciye veziri bilen ittifaķ kılışub tebdil ve taġyir kılmaķğa iħtiyarları bar ve taġyir bulması şöyle bulġay ki mezkūr mevzi' lerniñ ba' zısını siyahidin bi'l-külliyeye iħrac kılıb ve ' avzıda sodakerlarġa zarar ve isan¹³²² bulğan diker mevzi' ni ta' yin kılġaylar.

782

İmza Kıldılar

Nikalay Ğırs

Teszin

Yoġnı Beyuķsef

Mühür

Mühür

Mühür

Tem

Ğulca şehrini kaytarub birdiki ħuşuşda ve andan hicret iden Tarançi ve Dunkanlara yer birmek ve hicret itmeyüb¹³²³ Hıtay teb' asında kalan Müslimanlar cebir cefa kılmaslık ħuşuşlarında daġı bir traktat yaşalmış olub bu traktatnı konşol Balkaçinniñ elinden alıb oķub tercümanı İbrahimden köçretüb almış idim ħala yoķatdım eker tabulsa soñraġı deftere ' ilave kılınur.

Avrupalularnıñ Hücumından Soñra İcen Ğanıñ Çıķarmış Yarlık Kaġıdınıñ Şureti Şarı Kaġıddan bi-' İbārete ve bi-Ķalma¹³²⁴ Tahriir İdildi

Kevañsuynıñ yigirmi altınçı yılı on ikinçi aynıñ onı küni içkerki ordaġa Ulu' Ğan din tüşiken yarlık şolki kadımdin kadımgā bu ' ālem yutkalmaydur her kaydaġ iş bulsa bir tüzülüb buzulmay ħalmaydurlı kā' ide uzun bulsa fayda ziyannı şundın bilikli buladur lin yudiken kitābda aytıbdur ki sen Vank Ucañ dikenli kā' ide belki kün yultızınıñ şunısı bu ' ālemgā tilib ruşen ve leġandik¹³²⁵ buladur uşbu zamānıdaki yüteklib turğan iş ħuluñ tamburınıñ tar ni yütekkendik kadımdin tartıb ' ālem sazlık kevah ābet buladur kevah viren buladur bizniñ ħan lu kaymaznıñ¹³²⁶ her ħaysı babamız ve her ħaysı evlāda mizlerniñ toħtatķan ħanlıķnıñ li ħā' ideleri ba' zısı oħşaş ve ba' zısı oħşaş imes biz ħaķan Çin yurtķa

783

kelkendin keyin baldırķı zamānlar nihayeti ābet idi Cañ Deluvank ħanlardın tartıb İş Yuçeñ Canluñ ħanlarnıñ vaķtideki köhne işlerġa batmaydur uşbu vaķitdeki toħtatķanlı kā' ideler iķlimlerke ħuvvet kirsün fuķaralarġa fayda bulsun dib kılınğan iş men pay-i taħtadın yüteklib

¹³²¹ سیاهی

¹³²² اسان

¹³²³ ایتموب ; ye unutulmuş.

¹³²⁴ بعبارتہ و بقلمہ

¹³²⁵ لغانديک

¹³²⁶ لوقيمز نك

kelkennik boyzıǵa ħankıttıu¹³²⁷ bulsa kiçe ve kündiz ğamkin bilen men hem bulsam anıñdın muzyade¹³²⁸ özümke cezā kılıb turamen ħayal kılsam bu neçeldilniñ barısındaki yaǵlıb qalǵan ‘ayb işlerni rastnı yaǵan dib yamannı yaǵşı dib miñdin yuşundurub şebucunıñ bela ħavisǵa meni kiriftar kıldı el-ħāl heme¹³²⁹ eǵallimler bilen ittifaq bulduq kıladurǵan heme işi nihayeti rastlıq bilen tüzeb ħazırkut kirib bay buladurǵanǵa ümid kılsa buladur ħaıtıttıunıñ kılgan naşıhatı üy köyniñ kıladurǵan uzun işlerni alıb kelib biz cunıñ küniñ kısqı işleriǵa ulalsa evvelkı bozuq işlerni yoqatub taşlab itib keyin kıladurǵan işlerǵa endāze bulsa buladur yigirmi ikinçi yıldın tartıb yaǵan söz birle köhne yeñi işlerni bozub bukanıñnı¹³³⁰ nik belası ħonk can cuylardın muzyade bulub keti mezkūr bukanıñ ni diken yurt moyuret qaçıb yürüb fuyu küni avnı dib ħaıt kılıb fuqaralarnı yaman yolǵa başlab fenefen¹³³¹ kılıb ħanǵa yanını dibi yıvayan kılıb bukanıñnıñ yeñi kılgan kâ‘ idesi yurtnı bozadurǵan kâ‘ ide iken obdan imes mezkūr bukanekniniñ işleri toyulub kılıb bozulub qaldı andın men ħaıtıttıudın iltifat tileb o kişi künksi tutub meni ot belasıdın qoturub yaman cen zuynı bir künde öltürüb hiç kişike nâħaq bulmadı andaǵ bulǵandın keyin ħanektıttıuǵa bu yeñi kılgan kâ‘ idedeki bulǵan fayda zararǵa ısqı cunla bulmaydur men hem kıladurǵan köhne kâ‘ ide dek işlerni yaǵşıda ādemler bile hem sal buladurǵannı taşlab atmaymen biz anablanık köñil

---

1327 خانکیتخو

1328 موزیاده

1329 همه

1330 بوکانک نی

1331 فنفن : kelimenin üzerine çarpı yapılmış

Birlikni vezirlerim ve fuqaralarım heminiñler körken siler el-hal anamnıñ buyruqını tutub bir köñil birlen yurtını ābet bulaşığı köhne yeñi çıkan kâ' idelerini yoqatub aytıb cunıñ kevadı köy bile ittifaq bula şeyni tohtatdıq bizniñ cunıñ köniñniñ 'āciz bulğanı nāhaq işler tola bulğan üçün haṭnıñ ma' nāsı yeñiçe¹³³² üçün nādan manşıbdarlar tola iş kıladurğan danışmendler az haṭnıñ işi yeñiçe bulsa nādanlar özini yaşundurub aladur manşıbdarlar hem nefsinı yuğan kıladır kelken barğan köñsi bulsa murāsıtğa çıqmaydur iş kıladurğan ādemlerini işde qoymay iş kılmay durğanlarını işde qoyub kündin künke o firab¹³³³ kitib baradur iqlimğa¹³³⁴ zırar kılğanı her kişi öz nefsike coq tartqandıñ buldı bu 'ālemnink viran bulğanı her işni li anake¹³³⁵ baqıb kılmağan buldı bu yaqında kıble tarafıdaki iqlimniñ sözini örkimek haṭnı örgermek cabduğ futkaradurğan¹³³⁶ hünlerini örgermek ve örgengenler mezkür kıble tarafıdaki uşaq¹³³⁷ hünler iken suñsi kıladurğan hez imes iken uluğnıñ kursağı keñ bulsa tobankilerniñ kılğan işi faşık bulsa kılğan sözi i' timad bulsa kılğan itilik bulsa bu sözler burunğı ötker bizniñ peyğamberimizniñ kılğan naşihatleri ve heme kıble tarafıdaki ādemler eşbu kâ' ideke baqıb iş kılıb öziniñ iqlimğa kuvvet kirib bay buldı bizniñ coñku iqlim bu yukarqı naşihatlerini taşlab aytıb başqa iqlimleriniñ sözi ve hünlerini örgerib yüz haṭır bilen ādem bulub fayda tağıbdur öz iqlimniñ obdan sözlerini örgermey başqa iqlimniñ uşaq hünlerini örgerib işniñ te' addike yatmay mundağ kılssa bizniñ iqlimge qaydağ kuvvet kirib qaydağ bay buladur 'ala haza'lı- kıyas hükümetni yütkeb turmaysa 'ayb işlerini yoqatub atmasa obdan iş kıladurğan bulsa bulak cankeçiñ tohtatub qoymasa bulmağudık miñki iş kıla durğan cuñçı daçıñğa daşısı' a alta bölüğe

tokuz küñ çinğa her qaysı iqlimğa biredurğan daçıñlerğa her qaysısıñlardaki zuñdu şunğularğa özünler biledurğan her qaysı yurtınıñ hevesi qaydağ biz haqan iqlim kıble tarafıdaki iqlimniñ kılğan köñsisike baqıb qaydağ cankçink tohna taytdur qaydağ manşıbdar qoyadur qaydağ fuqaralar terikçilik kılatur qaydağ mekteb tohtaytdır qaydağ kücüy cin şusıyla buladur qaydağ cerkni tutadur qaydağ dünyanı abrun kılatur qoyadurğanı qoyub çıqadurğanı çıkarub qaydağ kılssa haracat az buladur qaydağ kılssa ikini bir kılğalı buladur hāh kişi inticam bulamdur hāh özidin çıqamdur qaydağ kılssa bizniñ iqlim abet buladur qaydağ kılssa bizniñ iqlimdin danışmend çıqadur qaydağ kılssa ğazna tuşadur qaydağ kılssa haberiñ tayyar buladur her qaysıñlar öziñler bilkeni ve öziniñler körkenni heminiñlerke iki ay qarar birdim buladurğan işni nihayeti bikçikiñ birle meñe ceze haṭ kılıb añlatsañlar andın men yukarıdaki Mihriban anamğa atlatıb o kişi oylab hayal kılıb obdan buladurğan işlerini ilğab kılatur andın men sen şey tay yend obdan¹³³⁸ kâ' ide söz bulsa meñe aylatıñlar dib tüşürken yarlıkımda bu vaṭti ğaçlık meñe tutqan ceze haṭda izhar kılğan iki kısmı iş bar iken bir kısma iş şolki medrisda

¹³³² بکچکه ; bu şekilde yazılmış ancak bir satır aşağısında بگچکه olarak geçiyor.

¹³³³ اوفیراب

¹³³⁴ اقلیمغه

¹³³⁵ bu kelime ilgili düzeltme de muhtemelen آینه ke yazıyor. (ye ve nun'un yeri değişebilir.)

¹³³⁶ فوتکار ادورغان

¹³³⁷ اوشاق

¹³³⁸ من سن شی طی بین داویدان

olturub qılğan oñ cañnıñ sözini aylatıbdur yine birqısma oquğan taleblerniñ bilken ve körkenlerini aylatıbdur ‘aceb kölke dik bī ma‘nā işlerni dibdür bir tarafke yan basıb fayda buladurğan közke yatıbdur zarar buladurğan közke yatmabdur. Sılar kelken kücale¹³³⁹ qılıb yangan mansıbdarlar qılğan künah işleriñlerni saqaytqalı bulmaydur meker bu keselni saqaytman diseñler öziñleriniñ köñilni ‘inda’l-lah qılıb nefsiñler coq tartqanı taşlab

Tevāriḥ-i Ḥamse 50

786

aytıb andın keyin qılğan işleriñler bulsa rastğa çıqadur bu iş bulsa taranı tözkendik eski işlerni yeñleşleğandın keyin danışmendlerni işde qoyub andın yuqarı toban her iş bulsa köñil qoysañlar buladurmen ḥañṭıḥu özündin bu bizike iş tutub bela ḥādışler bulsa körüb bizniñ iqlimğa kuvvet kireşi ve ‘āciz bulaşı heme iş söyler iş qıladurğan vezirlerdin buladur mundın keyin yine nāḥaḳ iş qıladurğan bulsañlar ve qarux sözlerni meniñ aldımğa alıb kirseñler özünler tınç bulub meni ensiz qılsañlar bulmaydur mübada bu yarlıqni tutmay evvelkı dik qılsañlar men her kez künahıñlarnı ‘afvı qılmaymen dib tüşürken yarlıq kañsuşañçañ nişuñgu vezirleri fen şusu kañsuşañçaq bu çeñsi vezirleri li zi siñ kansuşañçañ ikram bile seriḳ kağızğa basıb çıqarğan kevsı kivañşuynıñ yigirmi toquzınçı yılı beşinçi aynıñ, temte’n-nüşa ba‘bartha

Yuqarıda Yazılmış Ḥanḳahnıñ Oldıǵına Ḥüküm Bimene Te‘āla

Köhne mescidniñ üç köçe ba‘dında ve ḥudud ile daḥi ayruça maḥalde ḥanḳah nāmında bina qılınmış ve ol mescidde beş namaz ezan ve iḳāmet ile oqulmuş soñra bu mescidni ba‘zı zevat-ı kiram ḳurb-ı ṭarīḳ ya‘ni mesāfe-i ḳarib ve tefriḳ-i beyne’l-mü’minin ile te‘allil idib mescid zarar deyü namaz oqumaqdan men‘ qılmış. Bu şüretde mescid zarar diye mezbür ḥanḳah nāmında olan mescidde namaz oqulmaqdan men‘ idilür mi idilmez mi fāḥkem binana¹³⁴⁰ bi’l-ḥaḳ diyüb faşl-ı nizā‘ ve def‘ du‘āvi olmaḳni taleb qıldılar.

¹³³⁹ كوجاله

¹³⁴⁰ فاحكم بيننا

Hüküm

Evvelde mescid zarar olmak muhtlağa mescide yakın olmak ya ki ehlini bilmek ile olmayub ibtidā bānī mescidniñ kaşd ve niyetine mevķūfdır ki zamān-ı ‘ādetde münāfıklar ħazlehum Allah mescid-i Kuba ħurbında bir mescid bina idib Resul-i Ekrem şalla’l-lahu ‘aleyh ve sellemi bu mescidde bir def a teberriken namaz oħumaġa teklif ve iltica itdiler. Resulu’l-lah mescid-i Kubbaya ħarib oldıġından degil münāfıklarniñ kaşd ve niyetine ve Ħayye’l-hay ile muṭalli‘ olub <ve’l-zeyn etħazva mesciden zarāran> ayeti kerimesi nüzuli ile mescid-i mezbūrniñ hedm ve taħribine emir itmişdir ama ba‘de’l-Resul ve ħay münṭaṭı‘ olub niyete ħüküm cā’iz olmadıġından mü’mine ħüsn-i zan vācib körilüb her kim mescid bina iderse bāniniñ niyetini şaħte ħamal evveli ve lāzımedir.

Vālā soñra şalınan her bir mescid evvelginiñ zararı olub ahaliyi bölde mescide zarar ve ziyan buldı da‘vasından hiç bir mescid ħālī olmayub kılub nāsıh iştibah şalarak Müslimanlar beynine nifāk ve şıķak tüşmeye bā’iṣ olur zīrā her soñraġı mescidniñ ħavmi evvelniñ ħavminden ayrılıb cemā‘at olmaġı inkar iden kārden degildir. bunıñçün Resulu’l-lah eyyāmından soñra hiç bir mescid mescid-i zarar deyü ħüküm kılinur mu‘aṭṭal ħaldıġı kitāblarda körilmiyor “Men ad‘i fe‘aleyhe’l-beyan,, ve hem de Taşkend ve Kaşġar kibi darü’l-İslām ve sevad-ı a‘zam şehirlerde bir birine yakın mesācid varlıġını ħaber virirler eker şer‘e muħālif olursa ‘ulemālar men‘ iderlerdi men‘i işidilmiyor. Şānī mezbūr ħanġayı mescid-i zarar deyü iddi‘ā idib bu ħuşūşa yazılan rivāyeti bir ħüküm-i ‘ādile taḡdīm itmişler iken ol rivayāt ile mescid-i zarar ve ħüküm olmayub mezbūr rivayātniñ taħriķi ile mescid-i zararlıġdan çıķıb mescid-i ħālīş oldıġı müşebbit olmuşdur. Ħüküm olan mevlana ħazretleri rivayātı temzīķ ve taħriķ

ve iħraķ bi’l-nar ile emr itdikden soñra kendileri bi’z-zāt varıb mütenāzi‘ fiħ¹³⁴¹ mescidde ma‘e’l-cemā‘at eda’ ferāyiş itdikleri mescid-i zarar olmadıġını bildirdikden fazla mescid-i ħālīş oldıġını te’yīd ve te’kid ider. Şālīş bu mescidniñ evvelden ħudud ile daħi fāşıla oldıġı ve ibtidā binasından bu yaķ mescid-i evvelniñ imam ve mü’ezzin ve ahali-i sā’ireleri bu mescid-i şāniye varıb def‘ātle namaz otadıkları ve niçe sene ve eyyāmlardan bu yaķ mescid-i zarar dimiyor sükut itdikleri bi şübhe ve bī nizā‘ mescid-i müteffīķ oldıġına delildür. Rābi‘ mescid-i bina bulmazdan muḡaddem faḡdan¹³⁴² ba‘zı şuruṭ sebebiyle mescidniñ binasından men‘ idilse kūnahkar olmazdı ama ba‘de’l-bina’ mescidde namazdan men‘ kılmaķ cā’iz degildir <ħavle te‘āli> ve men eḡlem memen men‘ mesācidu’l-lah ilāyete tefsīrinde bunu taşriħ itmişdir. Ħāmīs bu mescid ibtidāda ittifaķ-ı ħavm ve ħazı ve şāñbelerniñ¹³⁴³ icāzeti ile ezan ve iķāmet ve eda-i şalavat ma‘e’l-cemā‘ate itmişler iken böyle icāzet nāme ve ittifaķ-ı ‘amme ilen açılan mescidi ‘ibādet ma‘būddan maħrūm ve mu‘aṭṭal ħaldırmaķ mü’min-i muvaħħidniñ

¹³⁴¹ فيه

¹³⁴² فقدان

¹³⁴³ شاګبه لر نك

şa'nına münāsib olmadığından ziyade māni^c olanlar ve 'ıyd-i mā sebiķniñ¹³⁴⁴ tahtına dāhıl hāvfi daħi vardır. Sādis bu mescidniñ kavmi mescid-i evvelniñ ahalisinden olmayub hāricden olduğu otuzdan ziyade zevatniñ iķrar ve imzāsı ile zāhir ve ma'lūm oldu sābi^c mescidniñ şuruṭından levcehu'l-lah¹³⁴⁵ olmaķ mescidnin astunda ya üstünde muşālih mescidden mā^c adā bir şey olmasun ya^c ni bāni mescid ehl-i maħle bundın bir fā'ide temettu^c itmesün şāmen ṭarīķ ile daħi mümtaz ve ayrıķ olsun işük ve darbāzesi bir kimseniñ ķurası ve üyniñ işüki ve darbāzesi ile müşterik olmasun ve mescidniñ işüki açıķ ezni^c am¹³⁴⁶ olsun her kim kirib namaz oķursa men^c idilmesün. Tāsi^c 1347 hūkm-i mescidniñ etmam ve ilmaline müte^c ayyin imam ve mü'ezzin olmaķ daħi derkārdur. İmdi edile-i mezkūrāt ve beyānat-ı mersūmātdan ötüri mescid-i mezkūr mescid-i zararlıķdan çıķdı ve şuruṭ ma'lūmāt ile mescid-i hāliş ve mescid-i müteffik

789

oldı. Bes şalavat hāmseyi ezan ve iķāmet ile otamak cā'izdür māni^c yoķdır oķulsun deyü icāzet virildi hūküm kılındı. İmam Kārī Kırban^c ali Veled-i Hālid Hacı. mühür.

E^cuzu Billahi Mine's-Şeytanü'r-Racīm

Ve men ezlem memen men^c mesācidu'l-lah 'ām lekel men hārab mescidā ve sa'y fi te'aṭtil mekān müreşşeh lilşalavat (tefsir ķazı)

Ve men ezlem memen men^c mesācidu'l-lah in yezker fi hā esme ve sa'y fi hārahā fān zāhirhā yeķtezi in yekunu'l-sā'i fi taħribü'l-mesācid esvā-i hālen mine'l-müşrik lān ķavle ve men ezlem yetnāvelü'l-müşrik (tefsir-i kebir)

El-sa'y fi taħribü'l-mescid-i kadīmün levcehin eħdihā men^c el-muşlin ve'l-mu'abbidin ve'l-mute'addin leh men duħule fikün zālik taħribā (tefsir-i kebir)

Eza beni mescid lā yezul mülke hatta yefrize 'an mülke bi-ṭarīķa ve yāzen bi's-şalavat fi hā ve yaşli fi hā vāhid ve fi rivāyete şarṭ şalavat cemā' ate cehren bi-zān ve iķāmete elh (mülteķi¹³⁴⁸)

Velā yecuz lil-ķayman yec'al şeya' mine'l-mescid müstağla velā meskenā (Mücemmi^c ü'l-enher)

Dar fi hā mescid in kānet lev ağliķat kān lil-mescid cemā' at memen fi hā velā yemni^c un aħden mine's-şālavat fi hā mescid-i cemā' at teşebbüt fi hā cemi' ü'l-aħkāmü'l-müteķaddimete ve yeşh fi hā el-i' tikāf (hālebī)

Ve'l-mesācid elti¹³⁴⁹ 'ala ķavāri' el-ṭarīķ leys lehā cemā' ate rātibē fi hūkmü'l-mescid lakin lā ya' tekef fi hā (hālebī)

1344 ماسبقناك

1345 توجه الله

1346 اذن عام

1347 تاسع

1348 ملتقى

1349 مساجد التي

El-mesâcid elti fi el-medâris mesâcid lâ nehüm lâ yemne' une'l-nâs mine'ş-salavat fihâ ve ez aġlekat yekun fiha cemâ' at yekun fiha cemâ' at men ehlihâ (Rede'l-muhtar)

Şem mesâcidü'ş-şevâri' lâ nehâ aġf rütbe lâ neh lâ ya' tekuf fihâ eza lem yekun lehâ imam ma' lûm ve mü'ezzîn (Rede'l-muhtar) 689 fi aġkâmü'l-mescid.

Temet.¹³⁵⁰

790

İmdi bu kitâbçemizi bu radde tamam idüb toġtadıġ yuġaruda ve 'add idilen ba' zı sözler bulsa bundın şoñraġı kitâbçemize derc idilür inşâ'e'l-lahe te' âli Rabbü'l-' âlemin.

**Mü'ellife muharrire İmam Kârî Kurban' âli veled-i Hacı Hâlid Bik
Kavliyye Fî Beled-i Ayköz Mütevelliden Şemü'l-çevâcki Mütevatınan**

791

Zeyl

Hıtay tevâriġinden terceme olınan aġbar egerçi iġtişar üzere yazılmışdır lakin bizim ehl-i İslâm arasında Çin aġvâlinden baġış iden böyle bir mecmu' a bu ana ġadar körilmedikden buña bir az mübâhât itsem câ'izdür, Hıtay tevâriġini Rumci beldesinden ketüren tüccar eşref Hasan oġlı Çanişof idiki bir lûgat kitâbı ile berâber bize hediye itmişdi” bundın muġaddem Dunganî İmamlarından ve zurġan ya' ni <maġkeme> kişilerinden şorab bilüb ġaylı ġaberler yazmış isem de ġürmetlü Hasan Efendiniñ ketürdiki tevâriġ o ġaberlerniñ muşaddıġı oldıġıçün mezkûr Hüseyn Efendiye ziyade şükranemi müceb eylemişdir> bu zât-ı kiramıñ terceme-i ġâli babü'l-ġâde şâ'ir vesâ'ir yardımçı zevatlar ile bile taġrîr idilür çünki bundın şoñra elf bi-tertibi ile 'aşrımızda olan her şehirmiñ imam ve mü'ezzîn müderris ve mu'allimlerniñ merâtib ve ġallerini 'ulemâ-i 'âmil işan-ı kâmil ve mürşid-i fâzıllarnıñ münâkıb ve aġvâllerini ve bu kitâbçemize ġula ve fa' ilâ i' âne ve yardım iden baylarnıñ ve baybetçelernin ef'âl ve eġvarlarını ve tañilâ¹³⁵¹ ba' zı zât saġn-ı cuy ve lañife köylerniñ emşal ve aġvallerini yazmaġ ile nâm 'aziz ve kelâm-ı lezizi yad idilüb iki 'âlemde ġaleflernin du' â-i ġayrına hedef olmaġları ümid idilür Hudâ etmamını müyesser ve iġtitamına muvaffıġ ileyh bi-ġürmet ġem ve bi-ġürmete ta ve yes ve bi-ġürmete seyyide'l-murselîn

İmam Kurban' ali Hâlidî.

¹³⁵⁰ تمت

¹³⁵¹ طفيلًا

Şahıfe	Satır	Ĥaıa	Şavab
8inçi	20nçi	Bulsa	Bulmasa
14	2	Sebh	Senç
۱۵	6	Mecazlı	Mecazisini
16	10	Oraııye	Oratıpe
17	31	Ĥıblekâhımızke ¹³⁵²	Ĥıblekâhımızke
18	6	Zaman Lipik	Zamanbik
20	1	Müyessit	Pest
30	9	Mezkür	Merküz
33	16	Ĥılıb	Tilib
43	18	Biraz	İbraz
39	22	Du' â Küldi	Du' â Külri
۵۱	11	Vefat	Şehid

۵۱ = Ĥazi 'unvannı ıazanub aıırde şehâde derecesini buldı

۵۷	18	Kirameñ	Kirabek
63	8=İkevlerine ġazi dimek câ'iz ise de ĥükümeten elĥ		
67	L	Adaşıra	Araşıra
68	13	Berdeşine	Berdişine
		Şaılamak Muvâfiı	Şaılamaya Muvaffiı
۷۵	9	Ĥadir Ĥandan	Ĥadir Ĥan
81	11	Ĥarĥan	Ĥurfan
ne yerde ĥarĥan <ĥ> yazılır <f> ile ĥurfan oıulur şehir ismidir.			
	19	İmiş	İnmiş
89	12	Ĥâcem	Ĥâcemniñ
91	L	'Ömür Ĥan	'Ömür Ĥanıñ
	<	İsehde Bik	İseh Bik İseh
	24	Tüşekeñezler	Tüs Señezler

¹³⁵² قبلہمزا

101 8 Altınçı Altmışınçı

793

Şahife	Satır	Hata	Şavab
152		Üstün	Sütun
113	14	Nemud	Nemudav
116	9	Hak Kulı Bik	Bik Kulı Bik
117	13	Neylürmiz	Neyliyormız
120	21	Ṭa' amlı	Ṭa' amnı
130	۲۵	Qalmış	Mülehmun ¹³⁵³
132	10	Hakr	Hakir
133	2	İse	İse de
۱۳۵	16	Diyor	Dimiyor
144	13	Hal	Cala
146	9	Yemasma	İmasma
147	7	Olmış	Kelmiş
	16	Çert	Şart
148	20	Laqaba	Laqabla
۱۵۱	16	Senede	Sened
۲۵۱	8		İli
۱۵۵	16	Keliyor	Kelmiyor
161	8	Kelürikde	Keyüdikde
163	21	Qıla	Qılmağa
170	24		Daği
178	17	Keldiklerini	Keldi Didiklerini
182	7	Qıra'it	Müra'it
۱۸۵	6	Dikilim	Dikilmeyim
186	14	Ne Var	Ne Dard

¹³⁵³ ملهمون

189	8	Bildikini	Ve Bilmedikini
	14		Ala Buğdırçe Varke ¹³⁵⁴
194	2	Қысымдан	Қырмақдан

794

Şahıfe	Sağur	Ҳаға	Şavab
195	8	Dinile ki	Dinilse ki
201	13		ve 'alā
	22		hāricimiz
221	13	Kendini	Kenheni
224	27	Babaları	Balaları
238	L	Buncun	durbuncun
246	1	Pa	Pad
			Lakin
262	3	ve kıllarından	ve kımillarından
266	19	ta' mīm	taşmīm bi'ş-şād
283	19	Ablay Ҳан	İla Ҳanı
297	2	Ateşleyüb	Aş yeyüb
	2	Atlub	Atlanub
298	۲۵	kelüb	kelür
319	26	Ortat	Ortaya
320	12	Қатmışлар	Қайтmışлар
	19	Yaşında	Yaқашında
327	10	Baddan	Baladan
۳۳۵	14	Siyaye'	Saye-i Siyāsetinde
346	7	Yazılıқdığı	Yazılmadığı
367	14	İdi	İdildi
382	11	ve birinçe yıl ta' dīl	Sirkipol diye ta' dīl

¹³⁵⁴ الایوقدرچه وارکه

412	2	vaḥlā	veflā
419	11	Köl Şuv	Kök Şuv ¹³⁵⁵
438		Ṭul	
443	L	Köl	Kün
444	14	Bu iki bukayniñ	Bu ikiniñ

795

Şahıfe	Saṭur	Ḥaṭa	Şavab
۴۴۵	23	1803	18L3
	24	1808	18L8
446	3	1809	18L9
448	20	Ḳāhir	Māhir
448	18	De'dipeygam	ve eda'peygam
4LL	9	Divanı eyyāmında	divanı bunuñ eyyāmında
4L7	20	Manaşdan	Münāşibden
470	21	Üçünçi	Üçünmi
494	14	olsa	olur
497	3	Calğa	Cayğa
L02	20	Künden muşibet	ziyade muşibet
L03	14	ya'ni	yağı
L04	8	Sirklenmiçe	Sirklenmiye
	20	Ḥırayca	Çanança
	21	İslāma	İslāmda
L0L	L	İslene	İşlense
L06	13	İçinde Ḥan	İçdi Ḥan
¹³⁵⁶	¹³⁵⁷	Maşlahatı	Maşlahı
L10	21	Yaḥşı	Üçün

¹³⁵⁵ İki kelimenin arasında yazılan قى karalanmış.

¹³⁵⁶ Kalemle 507 yazılmış.

¹³⁵⁷ Kalemle 6 yazılmış.

L32	2	Çıraça	Çıraça
L38	10	Novuz	Neruz
L41	7	On üç	On Muçal
L42	1	32	Otuz
L48	19	Şa'banü'l-mu'azzam	Ramažanü'l-mu'azzam
LL4	23	Çaş	Maş
L61	16	Bitülik	Çatulık
L62	22	Dörti	Dört

Şahife	Satır	Haşa	Şavab
L6L	20	Şarı	Şay
L73	2 ¹³⁵⁸	Yanşa kayıķını	Yanına vardıkda
L76	19	İstanval	İstanbul
L78	16	Caşer	Haacer
	26	Kiriş	Kerkiş
L89	L	verdaķ	Revaķ
L92	7	Qurub	Turub
L94	8	Qayda	Qadimde
L98	20	Üç yüz miķdarı	Üç Yüz yıl muķaddem ¹³⁵⁹
602	6	Vaddır	Vārid
613	19	Qumlab	Qıdemleb
61L	L	Şerit	Şerif
	19	Ruze	Ruzeye
616	22	Altınçı	Yedinçi
617 ¹³⁶⁰	17	Boydan	Bundan
627	2L	2nçi	L 2nçi
629	2	Fehm	Fem
632	12	Mā'il	Nā'il
633	L	Hemc	hemhaac
637	4	Olman	Olan
641	L	İkev	İkiz
	18	Seneleri	Senedleri
64L	6	Aluşdılar	Aluşdırdılar
	7	Senen	Seni
6L3	3	İki	İli

¹³⁵⁸ Aslında 6 yazıyor. Üzerine çizik atılıp 2 yazılmış.

¹³⁵⁹ مقاد dan sonrası kağıt sonuna geldiğinden görünmüyor.

¹³⁶⁰ kalemle üzeri çizilip 624

660	13	Barķ	Farķ
664	11	Ma ^ç nāl	Mu ^ç āl

797¹³⁶¹

Şahıfe	Sağur	Hıta	Şavab
667	12	Hıbe	Hesāba
	24	7 yaşında	17 yaşında
623	13	1831	1821 inçi yılda
625 625	24	Canbından	Canından
626	9	Hıdamyñ	Hıdamelik
629	9	deyü	diyor
673	25	Olmadıķdan	oldıķdan
674	12	Kend	Kendiye
682	4	Tecehhür	Teshür
692	3	Ve ğazeh	ve ğayret
701	22	Ķoymış	ķoymuşmız
711	19	ķılmadı	Ķılmadıķdı
713	7	Tutaşmış	Tutmış
719	26	Aması	İmlası
726	21	Eyyamluñ	Eyyamında Ādemleriñ
727	21	naż	nefisdüñ
727	25	Cern	Muħbirin
729	3	Mezkür ħazun	mezkür ħazret serhez ķapadı
743	13	Deb Aħun	Ab Aħund
746	7	ve zayfa ^ç Abbāsiye	Hılife-i ^ç Abbāsiye
747	19	^ç Aman	^ç Oşman
	26	Şad	Ķaşva
755	18	Vilayet ehul	Altı Şehir Vilāyeti Ehn
761	13	Saman	Saħn

¹³⁶¹ Bu kısmın tamamı sonradan kalemlle not alınmış.

Fihristü'l Kitāb¹³⁶²

01	Beyan-ı Hān Ferġana	5 ¹³⁶³
02	Altı Şehirniñ Aġvāli	69
03	Qazaq beyānı	140
4	Ecdād-ı Qazaq	225
5	Qalmaq Mongul beyānı	262
6	Rusyanıñ Bu Tarafllara Qadem Qoydıġı	369
7	Qırkralı Divan Huşuşında	428
8	Mongul Tatar İbtidā-i Res ¹³⁶⁴ İntihāsınaça	630
9	Mongul Qalmaq İ' tiqadı	670
10	Çin ve Hıtay Hānları	710

¹³⁶² Bu kısım da kalem ile yazılmış.

¹³⁶³ Aslında 69 yazıyor. Çizilip üzerine 5 yazılmış.

¹³⁶⁴ rı+sin yazıyor olabilir. Kesin değil.

SONUÇ

19.yüzyılda Rusya Müslümanları arasında kendi ahvallerini, konumlarını, dünyanın gidişatı içerisinde fark edenlerin başlıca sorusu şuydu; “*Rus denizinde boğulmak üzere olan, geri kalmış bu millet, nasıl kurtulur?*” birçok ceditçinin ve yine bir ceditçi olan Rızaeddin Fahreddin’in bu soruya cevabı; ticaret, eğitim ve matbuat olmuştur.¹³⁶⁵

Yenilik fikrinde olanların başlıca görüşü, hâkim kuvvetler arasında küçük güçler olarak varlık göstermekten, bu egemen güçlerin çıkar ve menfaatlerine göre onların uygun gördükleri şekilde yönlendirilmekten kurtulup medeniyet pastasından tatmaktı. Bu ise yalnızca birlik olmayla mümkün olabilirdi. *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* parolası Gaspıralı tarafından bu görüşe uygun olarak ortaya atılmıştı. Birleşme hususunda, özellikle de dil sahasında, birçok aksaklık ve eksiklik olmasına rağmen tüm bu eylemler bahsettiğimiz temel parolaya dayanıyordu.

İsmail Gaspıralı Bey’in büyük katkılarıyla başlayan Türkçülük cereyanı, Türk Dünyası’nı kültürel ve sosyal açıdan yakışlaştırmış, bu geniş coğrafyanın ruhuna işlemiş olan Cengiz Han, Timur, Yesevî, Nevâyî, Fuzulî, Baykara vs. gibi şahsiyetleri ortak değerler haline getirmiştir. Rusya Türkleri ile Türkiye arasında ceditçiler tarafından kurulan köprüden, birçok ortak öge Türkiye’ye de aktarılmış ve bu öğeler Türk Kültürü’ne, Türklerin fikir hayatına yeni bir ivme kazandırmıştır.

Elimizde bulunan bu eser de bahsettiğimiz öğeleri, bir arada ve ortak bir pencereden inceleyerek geniş eksenli bir Türk Dünyası algısına hizmet etmiş ve

---

¹³⁶⁵ İsmail Türkoğlu, **Rızaeddin Fahreddin**, s.317

etmektedir. Tevârih-i Hamse'nin, bu ögelerin kültürel, sosyal bir değerler bütünü olması yönünde büyük katkıları olmuştur.

Gurban Gali'nin Türkistan'ın yerlisi ve modern dünyayla temasını yitirmemiş birisi olması eserlerinin önemini artırmıştır. Aynı zamanda yazarın çok yönlü bir insan olması dolayısıyla sahip olduğu bakış açısı, araştırmacılar için Türk Dünyası'na açılan objektif, bilimsel bir pencere sağlamıştır.

Özellikle kendi dönemine dair birçok malumat paylaşması, Rusya Müslümanları hakkında ayrıntılı noktalara değinmesi, Çarlık Rusya'sının siyasî, içtimaî, iktisadî durumu hakkında verdiği bilgiler dönemi anlamak yönünden oldukça mühimdir. Bu eser, özellikle Japonya bahsinde halkın Rusya'yı nasıl bir şekilde gördüğünü ve Türk aydınlarının halkın gözündeki "*güçlü ve yenilmez*" Rusya algısını yıkmak için ne kadar zorlu bir mücadele vermek zorunda olduklarını anlamakta bize yardımcı olmaktadır. Çünkü bu dönemde halk kendi geçmişinden dahi kopmuş bir haldeydi. Böylesine hacimli bir eserle yazar, Türklerin kendi geçmişleriyle olan kopukluğunu Türk aydınlanmasına uygun bir perspektifle gidermeye çalışmıştır.

Ayrıca Gurban Gali Halidî, Batı'yı yakından takip etmiştir. Ancak Avrupa, kendisi için bir kompleks haline gelmemiştir. Hac Seyahati sırasında da şahit olduğu gibi bilim yönünden Avrupa'yı takdir etmekte, lakin bir hayranlık beslememektedir. Kendi toplumu için ise gereksiz yüceltmelere girişmemiştir. Bu yaklaşımı, onu Batı ile Türk Dünyası arasında bir köprü yapmıştır.

Eser, Türk Dünyasına dair ansiklopedik bilgiler vermesi bakımından Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügati't-Türk adlı eserinin çağdaş bir güncellemesi gibi görülebilir. O da Kaşgarlı gibi Türk Dünyası'nı gezmiş, tecrübelerini paylaşmış, çok büyük bir alana yayılan Türk kavimlerinin farklılıklarını ve benzerliklerini kaydetmiş, dil ve üsluplarına büyük önem vererek bunları aktarmıştır.

SÖZLÜK

A

‘adāvet: yağılık, husumet

‘adīm: bir şeyi olmayan, yoksun, mahrum

ağrıq: dert, hastalık, ağrı

ağust: Ağustos

aḥlāf: gelecek kuşaklar

aḥart: ağartmak, aklamak

aḥız: akıtmak

aḥrun: usul, yavaş, sessiz

aldında: önünde

ālī-cāh: yüce makamı olan kimse

āmed: geliş, gelme

anğart: Kendine getirmek, bilinçlendirmek

angız: fitne, fesad

‘anhümā: onlardan(ikilik)

April: Nisan

aralaş-: karışmak, kendisini ortaya atmak

aralaş-: uzaklaşmak

arman: istek, dilek, talep

artuğraq: daha fazla

asanlıq: kolaylık

‘asīr: güç, zor

aşna: dost

atalıq: hanın/hükümdarın taşraya gönderilen oğullarına yardımcı olan güvenilir kişidir. Makam adı olarak da kullanılır.

a‘vān: yardakçılar, şakşakçılar

avıl: köy, karye

aybalta: ay şeklindeki savaş baltası

ayt-: söylemek, demek

azıq: yiyecek, yolluk

B

ba' de: sonra

bala çaka: çoluk çocuk

barça: hepsi

başk1ç: Merdiven

başmaççı: ayakkabı yapan kişi, haffâf

barım: varlıklı, zengin, iktidar

bed: kötü

benâm: şanlı, şöhretli

belâgat: iyi ve güzel konuşma sanatı

bes: ya (edat)

beyn: ara, aralık, arada

bezl: bol bol sarfetme

binâ-berîn: bubdan dolayı

bitil-: Yazılmak

budağ: kol, uzantı

burunrağ: daha önce

C

cânib: taraf

cayıl-: yayılmak

cay: yer

cedel: Tartışma, savaş, kavga

cencal: kavga, tartışma, savaş

cege: yenge

cer: yer

cevâz: izin

civâr: etraf, yöre, çevre

Ç

Çaç: Saçmak

çağrım: kilometre

Çapavul: akıncı

çayğa: yıkamak, temizlemek

çölmek: çömlek, kap

D

dā' i=davet eden

derkār: işin içinde olan, zahir, aşikar

der-miyān: ortada, arada

deşt: bozkır

Dikabr: Aralık

Duma: Rus meclisi

E

ebyāt: beyitler

el-ḥāşıl: sözün kıyası

enām: yaratılmışlar, halk

eslāf: geçmiş kuşaklar

ester: katır

eyyām: günler

ezhār: yüzeyle, satırlar, sırtlar

F

fāḥir: iftihar eden

fā'ik: üstün olma, çok yüksek

febral: Şubat

felizāhā: Bunun için

fevc: akın akın

fevt: ölüm

G

ġanvar: Ocak

geb/gep: laf, söz

ġüb: tüm,bütün.

ġümān: şüphe.

H

ḥafīd: torun

ḥalāyık: bütün yaratıklar, esir olarak alınan kadın.

ḥavf: korku

hengām: zaman, çağ, sıra, mevsim

her yaq: Her taraf

hin: zaman, vakit, an

hon: han

hüb: güzel, hasen

huşušen: özellikle, ayrıca

huşūnet: sert davranma, katılık

hürk: ürkmek

I

ılğar: ileri hamle yapmak, akın, hücum

İ

ihyā: diriltme, güçlendirme, geliştirme

ikev: ikisi

inābet: bir şeyhe mürid olma

inқыyād: boyun eğme, uyma

inımās: belirsiz olma, kaybolma

iltimās: ayrıcalık tanıma

inşād: şiir okuma

intifā^ç: Yararlanma

irād: söyleme, dile getirme

irkeş: toplanmak, arka sıra gitmek

irkünçilik: özgürlük, serbestlik

isti^ç āre: eğretilme

istiḥāle: başkalaşma, biçim değiştirme

işan: Türkistan ve İdil Havzası'nda bilgin ve şeylere verilen unvan

işkār: av, avlanma

iştibāh: şüphe, kuşku

iştikāk: türeme, yarılmış bir şeyin bir bölümünü alma

işük: eşik

^ç itikād=inanma, kalben tastik

itkān: inanma, emin olma, sağlamlaştırma

iyun: haziran

iyul: temmuz

izāle: giderme, ortadan kaldırma

K

kaçan: ne zamān

kāmkār: arzusuna erişmiş kimse

ķanda ki: nasıl ki

ķaŋġi: Hangi

ķaraŋġılık: Karanlık

ķara: Bakmak

ķarġış: beddua

ķayt-: Dönmek

ķaysı: hangi

ķeķük-: gecikmek

ķem-nām: adı kötüye çıkmış, iyi anılmayan kimse

ķemraķ: daha az, daha eksik

ķemyab: az ve nadir.

ķerih: iġrenç, çirkin, pis koku saçan

ķerrāt: kereler, defalar

ķert: azıcık kesmek, bir parça koparmak

ķete: Büyük

ķey-: giymek

ķeyin: sonra

ķeyüm: Giyim

ķıķkart-: kısaltmak

ķıķķa: kısa

ķilesi yıl: gelecek yıl

ķiņiş: geniş

ķirü: geri

ķiyav: Güvey

ķoyaş: güneş

ķöçe: sokak

ķöçmeli: göçer

köçmeli yurt: konar-göçerler için kullanılan deyim

körsetil-: gösterilmek

köprük: Köprü

köter-: kaldırmak

közetçilik: gözcülük

küllü'l-vucuha=her vucuhla

ķurķan: hisar, kale

ķuŗbik: baş vezirliķe denk gelen makam

ķutul-: kurtulmak

ķuzķal-: hareketlenmek

kün: gün

künbez: Kumbet

küt: beklemek

küz: güz

L

lay: çamur

M

ma' adā: başka, gayri

ma' ānī: manalar

ma' dūm: mevcut olmayan, yok

maḥbūb: sevgili

maḥşūr: etrafı çevrilmiş, kuŗatılmış

maḥşūr: kısaltılmış, ayrılmış

maḫtūl: öldürölmüş

mā' māfih: buna rağmen, buna karşın

ma' mūr: bayındır

maŗlaḫat: barış, önemli ve ciddi mesele

Mariŗa: hasta, hastalıklı, sayrı

ma' rūf: bilinen, ok tanınmış, belli

May: Mayıs

ma' yūb: kusurlu, ayıplanmış

medḫ: övmek, takdir etmek

Medlūl: Delil, tanık
medyūn: Borçlu
memnū^c: yasak
menāfi^c: çıkarlar, menfaatler
menkūş: eksik bulunan
mergūb: arzu edilen, sevilen
merrāt: sık sık tekrar edilenler
mersūm: yazılmış, çizilmiş
mervī: rivayet edilmiş
meslūb: soyulmuş, çıplak hale getirilmiş
mesmū^c: öğrenilmiş, bilgi edinilmiş
mesned: makam, dayanak
metrūk= bırakılmış, vazgeçilmiş.
meveddet: muhabbet, bağlılık, sevgi
mevrid: varılacak yer, hedef
mevşūf: nitelenmiş, vasıflandırılmış
mısrā^c: dize
Mihman= misafir
moyın: boyun(kzk.)
mu^c ādelet: eşitlik, denklik
muḳaddem: önce olan
muraşşā^c: değerli taşlarla süslenmiş
mu^c teber: itibarlı, saygın
muṭī^c: baş eğen, tâbi olan
muṭṭali^c: Haberi olan, bilen, özüne inen
mużtar: çaresiz
mübāderet: bir işe başlama
mübālağa: bir işi kusursuz yapma, abartma
müdda'î= dua eden kişi
mülâhaza: düşünce, fikir
mülaḳḳab: lakabı olan, unvanlı
münāza^c a: münakaşa

münekker: bilinmeyen bir şeye karşılık olan
münif: yüce, ulu
münkād: itaat eden, boyun eğen
müntic: sebep olan
mürākabe: nefsinin bütünüyle taat ve ibadete verme
mürevviç: nüfuz ve itibar kazandıran
müsemma: çağrılan, adı konulmuş
müşeccer: ağaç gibi dallı, budaklı.
müştak: türemiş
müteşerriç: fıkıh bilgini
mütevattın: vatan edinilmiş
mütevvelid: doğan, dünyaya gelen.
müttaķi: korkan, ürken
müttehid: birlikte
müyesser: Kolaylıkla elde edilen

N

nādān: kaba, terbiyesi kıt, bön
nāḥaķ: haksız
nā'il: ermiş, muzaffer
nayza: mızrak
naẓar=bakma, bakış
nevç: çeşit, tür, cins
nime: yarım, yarı, buçuk
nime: ne
nisyān: unutma
nişin: oturan, oturmuş.
niza'i=kavga.
noyabr: Kasım

O

oca =kuyruk sokumu.
od: ateş
oḡşaş: benzemek

oktabr: ekim

ornaş: yerleşmek

orun: mekan, yer

oyla: danışmak, meşveret etmek

Ö

ökürda: boğa

ötmek: geçmek

örge: öğrenmek

ötke: geçirmek

ötkün: delip geçici, tesirli, keskin

özen: nehir

özge-: değiştirmek

P

pāye: rütbe, mevki, basamak

puţ: yaklaşık 16 kg ağırlığındaki tahıl ölçüsü

R

rafz: terketme

S

şaffet: saflık, arılık

şahih: doğru, gerçek

sākıt: düşen, düşmüş

saķim: doğru olmayan.

şena': övme, methetme

şana: zannetmek

sanç-: batırmak, saplamak

şayır: Boğanın Dişisi

sa' y: çalışıp çabalama, didinme

-sāz: yapan, uyduran, düzen anlamı katan ek.

sebt: yazma, kaydetme

sefir: büyük elçi, elçi

serkerde: bir takımın başı

server: reis, başkan, ulu kişi

sezā: uygun, yaraşır

Şındır: kırmak, parçalamak

Sintabr: Eylül

silsile=birbiri ardına devam eden

siyāk: sözün gelişi, anlatım biçimi

siyāk ü sibāk: bir metinde anlatım bütünlüğünün sağlanmış olması, üslup

şokış/şoğış: Savaş

şoñğı: sonuncu

şümme: sonra, tekrar ve tekrar

sürūr: sevinç, mutluluk

Ş

şazz: kuralsızlık

şeci' : yiğit, cesur

şuğul=işler, dertler, gaileler

T

tab/tap-: bulmak

Tabşır: Sunmak

tafaṭṭun: düşünme, hatırlamaya çalışma

taḫşir: kabahat, yetersizlik, kısaltma

taḫvā: Allah'tan korkan

tala-: talan etmek

tarḫal-: dağılmak

tart-: çekmek

tartıḫ: armağan

taşla-: bırakmak

tav': isteyerek birşey yapma

ta' yib=ayıplama.

tazaccur: sıkılma, ruhen bunalma

ta' zir: azarlama

ta' dād: sayma, sayım

tefavūd: karşılıklı yarar gözetme

tafsil: ayrıntılı açıklama

tekürmen: Değirmen

temeyyüz: benzerlerinden ayrılarak sivrilme

tenāsül: nesil, birbirinden doğup üreme

terķīm: yazma, rakamla işaretleme

teserrüf: melik ve sahib olma.

teshīr: zaptetme, ele geçirme

tevaķķūf: durma, bekleme

teveccüh: doğrulma, yüzünü bir tarafa dönme

tevellüd=doğma.

tezeyyün: süslenme

tezķār: anma, yad etme, hatıra getirme

ținçsızlık: yaramazlık, sürtüşme vs.

tik-: deymek

tişük: delik, deşik

Toķtamak: Durmak

Toy: Düğün

töpe: tepe

trektat: Antlaşma

turguz-: durdurmak, uyarmak, ikamet

turumtay: Yırtıcı bir kuş, bozdoğan, çakır

tüye: Deve

U

‘ubūr: karşı kıyıya geçme, yer değiştirme

‘udvān=husumet, düşmanlık

uğrı: hırsız

umur: işler

ulca: ganimet

uşla: Tutmak

uyal-: utanmak

uyğat-: uyarmak, ikaz etmek

Ü

üçev: üçü

üke: erkek kardeş

ümerā: emirler, beyler

üsüb: uzamış, büyümüş

üy: ev

Ü

vārid: söylenen, erişen

vām=borç

vāz: bırakma, terk

vasaʔ: orta, ara, merkez

vintofқа: Tüfek

Y

yanç-: ufalamak, dövmek, inceltmek, parçalamak

yaqtılık: aydınlık

yalanğaç: çıplak

yalğuz: yalnız

Yalkın: parlak, serap, ılgın

yapuk: örtük

yarlık: menşur, ferman

yaruklık: Aydınlık

yeñilçe: hafifçe

yetkir-: yetişmek

yığaç: ağaç

yiber-: göndermek

yitgür-: yetiştirmek

yolқ-: karşılaşmak, uğramak

yükrük (at): hızlı

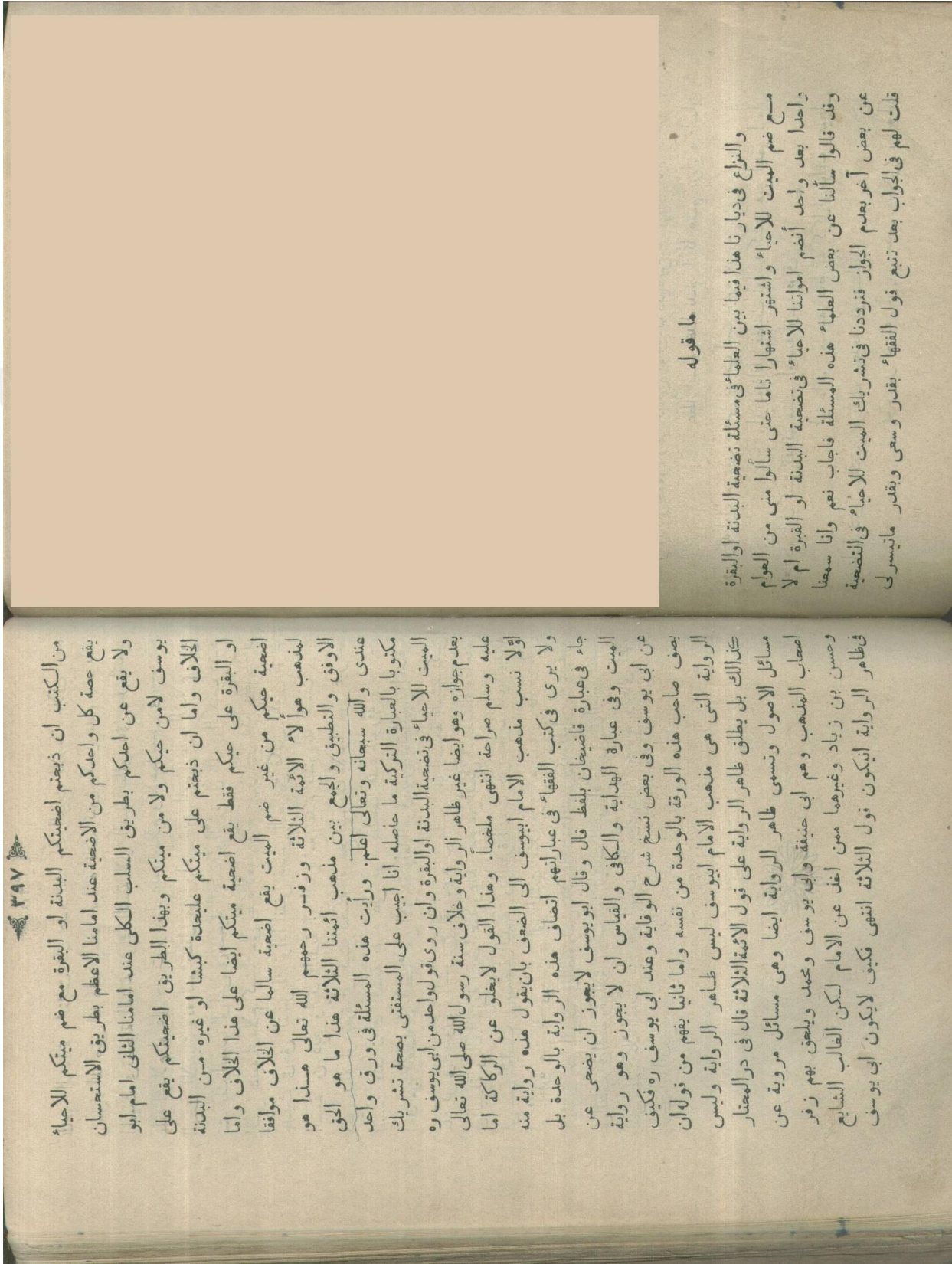
Z

zagon: kanun

zebān: dil, lisan

zımn: sebep, maksat

zuhūr: meydana gelme, oluşma

ظاهر الرواية والثالث قال عدم تشريك البيت للاحياء خلاف سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم صراحة قلت كيف يكون عدم تشريك البيت في تضيعة البدنة ترك السنة لان السنة يطلق على فعل النبي عليه السلام او على حديث رسول عليه السلام وكلاهما منطبق في تشريك البيت للاحياء لانه لم ينتقل من واحد ذبح النبي عليه السلام مع تشريك البيت الى الحي في تضيعة البدنة او البقرة بل نقل في الكتب ذبح النبي عليه السلام كيشا على حدة لانه لم يرد غير هذا ولم ينتقل حديث في حق التشريك واذا انتفى هذين الامرين فكيف يكون ترك السنة ان ذبح واحد البدنة او البقرة مع عدم تشريك البيت وان ذبح بدنته او بقرة او كبشا لنفسه او مع تشريك الاحياء من غير ضم البيت فقد ترك السنة بذاء على قول صاحب هذه الورقة ولم يقل احد من العلماء او الفقهاء من الازمنة واما الفرق بين المسائلين احدهما ما ذكر في المتن والشرح بقولهم وان مات احد السبعة المشركين في البدنة وقال الورثة ادبعوا عنه وعنكم صح عن الكل استحصانا واثنيها ان ضم الوارث في تضيعة البدنة او البقرة البيت بان يقول هذه البدنة او البقرة من نفسي ومن ابي البيت مثلا ففرق من غير فارق لان الوارث ضم البيت في صورتين الاحياء بهاله المتروكة للوارث غاية ما في الباب في الصورة الاولى ضم ابيه البيت للحي الاجنبي وفي الثانية لنفسه الحي على كلا التقديرين ضم البيت للاحياء والله سبحانه وتعالى اعلم

«كمال الدين»

رسالة مزبورهناك رديهسنه جواب

له الحمد والمنة فلما صدعت برسالة الفريضة ولملومة المفيدة علمنا كيف يتفاضل الانشاء وان الفضل بيد الله يؤتية من يشاء ثم قد اعتلق من اودائنا بدينها وقلدوا فلئمة من نيلها واخذوا كل عسلى تشربينا من جهة تشريفنا وتغريبتنا وظنوا كانه ما بقى لنا في لجة هذا البيهر مسبح ولا في ساحله مسرح وكانه الليل قد وقب ووجه المهيجة قد انتقب لعمري قد قيل هذا ولكن كم قول آدمي مع اني آليت ان لا ابذل العر الا للعر ولو اتى مت من العر فاراحت اذكركنا من الكد وعيشت ايضا العطية بالنقد. فقولنا في آخر الرسالة هذا هو الحق عندى اى

(*) فلما صدعت اى جورت اخنا من الصديق وهو شو الصبح كما قال الشاعر

فان يبش غرته صديق وينه فواتك فاصبح بنا تؤمر معناه اجهر بارك كما في التفسير برسالة الفريضة ولملومة المفيدة املومه افعوه من البلاعة وهى هونا عبارة عن الكلام الملعج الذى يعجب علمنا كيف يتفاضل الانشاء وان الفضل بيد الله يؤتية من يشاء فلا لاحد ان يتفضل ويتكبر اقبس بهذه الاية على من يتفخر ويتشوق برد رسالة المفيدة او تصادف العبارة ببيان الكلام يشبه الاية في المراد كما قال على رضى الله عنه فقرأوا الى الله في سؤال ابن المغر ثم قد اعتلق اى قد تعلق من اودائنا اى بعض من الاحباب بنيلها اى ذبل رسالتنا المنتقم فيها قبل وقلدوا فلئمة اى اخذوا قطعة منها من نيلها اى من عطائها واخذوا كل على تشربينا اى اخذوا كل من هذا الاوداء بالملامة والتوبيخ والعتاب كما قال واحد من هذه فى رسالته انت ربيت السهم الخ من جهة تشريفنا وتغريبتنا اى من جهة الشرق والغرب وظنوا كانه ما بقى لنا فى لجة هذا البحر مسبح من السباحة ولا فى ساحله مسرح اى محل الذهاب وكانه الليل قد وقب اى الليل قد اظلم كما ورد فى التنزيل ومن شر غاسق اذا وقب ووجه المهيجة قد انتقب اى الطريق قد تغشى واستتر وهو كناية عن ظلمة الطريق لعمري اى اقسى بعمرى قد قيل هذا اشار بها سبق ولكن كم قول آدمي اى كثير من القول كلفة مع اني آليت اى حلفت وسميت ان لا ابذل العر اى ماء الوجه الا للعر اى للكرسى ولو اتى مت من العر اى من السور فاراحت اذكركنا من الكد اى اعطيت الراحة خواطرنا من التعب وعيشت ايضا العطية من النقد اى جعلت الهدية عسرا بكلام مستقيل. فقولنا الخ.

٤٠٠
 كون المسئلة مختلفا فيه على تقدير التشريك ومتقفا عليه على تقدير
 علم التشريك حق عندى ولا اعلم عند غيره كما هو مصرح في
 رسالتنا الموجزة ومن لم يأخذ بالمتفق عليه اعجز انا اقول كذا ما
 قلت غير هذا يا عجبا كل العجب لمن يدخل ذالذهب يسؤ ظنه على
 الغير بالبحج بعمل الغير على العوج فال فقهاء رحمهم الله تعالى
 الخروج من الخلاف ستة ما لم يشتد ضعف مدركه او تصادم ستة
 صحيحة او يتووع الخروج منه فى خلاف آخر كذا نقل عن المؤلف
 وقال على القارى فى شرعه لعين العلم فى حق انتزاقه من النهى
 لانه نجس عندنا وعلى القول بطهارته كما هو مذهب الشافعى فلا
 يطو عن كراهة الطبيعة مع ان الخروج عن الخلاف مستحب باجماع
 علماء الشريعة انتهى. وقال فى در المختار نقلا عن شرح الهبة
 الامام العلى ادا تعارضان الامامان المعتبران عبر احدهما بالصحيح
 والاخر بالاصح فالأخذ بالصحيح اولى لانها انتقا على انه صحيح والاخذ
 بالمتفق عليه اوفق فليحفظ انتهى. وفى شرعه قال قوله لانها انتقا
 وانفرد احدهما يجعل الاخر اصح قلت والعللة لا يختص هذا للفطنين
 بل كذا لك الوجبه والاوجه والاحتياط والاوجه افاذه ط انتهى. واذا
 كان الامر كذلك فالأخذ بالمتفق عليه فى الاضحة ايضا سنة او مستحب
 باجماع علماء الشريعة اولى ومن المعلوم بالبيهية عدم استواء
 المتفق عليه بالمختلف فيه فان الباحثفة لا يعترض ان ذبح الاضحة
 من غير التشريك كما لم يعترض ادا اغتسل من اجناب ولم يخرج
 منه شبع وان لم يجب عندك لكن الغسل واجب عند حمده و احتياطا وان رجعية
 الاتفاق من ائمة العشيعة معتبر مطلقا واما رعاية الاتفاق من غير ائمة الحنفية غير
 معتبر فى الفتوى ومعتبر ايضا فى الفتوى فانهم يعترضون اتفاق كل
 الائمة او اتفاق غير من قلده ايضا لانه وان خطأ فى الفروع لكنه
 يحتل الحق كقولنا ان مذهب ابى حنيفة ره حق يحتل الخطا ومذهب
 غيره خطأ يحتل الحق فال البسماوى فى حل الرموز ويجب على الصوفى
 ان يحصل ما يصح به عمله على وفق الشرع على الاتفاق بين المذاهب

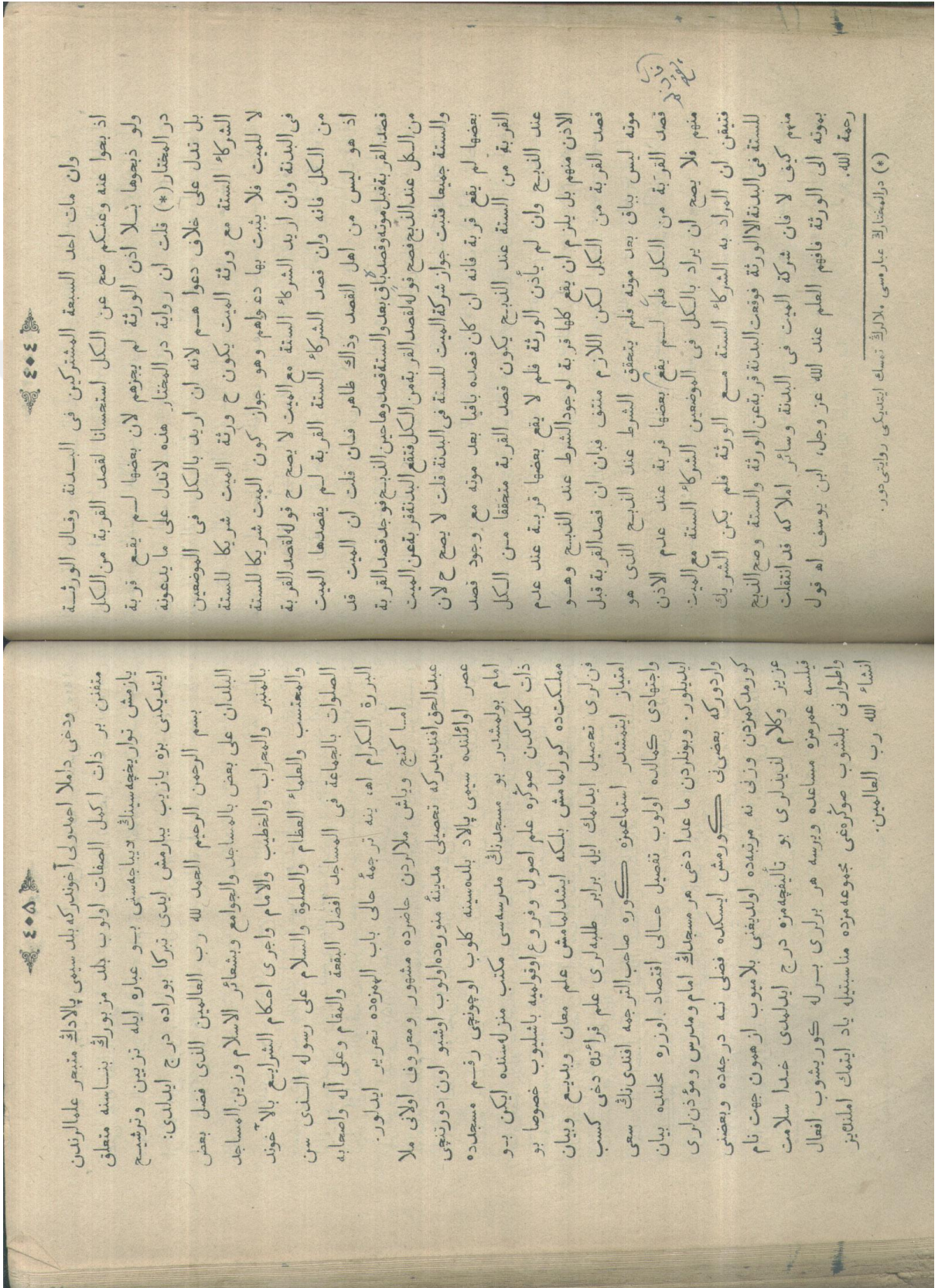
٤٠١
 الاربعة فى الصوفى ادا كان حنفى المذهب مثلا وجب عليه الاخطا
 فى امر وضوئه وصلاته وسائر عباداته حتى يكون موافقا لمذهب
 الشافعى ومالك واحمد فان مذهب الصوفية الجمع بين اقوال الفقهاء
 فان لم يتيسر الجمع يأخذ بالااوسط والاولى فان الشافعى لا يعترض
 عليك ان لم تتوصا فى الفلتين واما حنيفة لا يعترض ايضا ادا توصات
 لمس الذكر والمرأة والواجب ان يجب اصحاب المذهب الاربعة ويبدو
 بالخبر جميعهم ولا يتعصب اصلا كذا فى الخادى هل نطق ان أهل
 النوى على طريق غير مستقيم وهل نطق ازم عليهم القول بتعدد
 الحق اين هذا من ذلك واين القرى واشجارها وبينهما بون بعيد
 والبقول بالتعصب بلزوم تعدد الحق على من اختار الوفاق من مذهبه تقول
 ودخل من غير مدخل لان مقصوده العمل بهذه باختيار الوفاق على غير
 مذهبه ايضا لا احتمال الحق مع اعتقاد الخطا وهذا لا يستلزم القول بتعدد
 الحق نعم ادا قيل فى صورة التشريك الميت بعقبة جواز الاضحة
 وعدم جوازها فى نفس الامر يلزم القول بتعدد الحق ويلزم اجتماع
 النقيضين فى مادة واحدة فى ان واحد وهذا محال لكن لا يقال هذا
 ولا يقول احد منا بل يقال جواز الاضحة مع تشريك الميت حق
 مع احتمال عدم الجواز وعدم الجواز خطأ مع احتمال العقبة الجواز
 ولا يدم ايضا على من أخذ عدم الجواز واعتقد بذلك لان ذلك
 ايضا مذهب ابى حنيفة ره وان نسب الى ابى يوسف ره نسب جازا
 للموافقة ومذهب ابى يوسف ره ليس غير مذهب ابى حنيفة ره لانه
 قال لا صحابه ان توجه لكم فقولوا به فكان كل يأخذ برأية عنه
 ويرجهها فليس لاحد منهم قول خارج عن اقواله ولنا نقل عن ابى يوسف
 ره ما قلت قولا خالفتم به ابا حنيفة ره الا قولا قد كان قاله بل قالوا
 ما قالوا من اجتهد ورأى اتباعا عالما ما قال استاذهم ابو حنيفة ره فلم
 يتفق ادا فى الفقه جواز ولا مذهب الاله كفيها كان وما نسب الى
 غيره الا بطريق المجاز للموافقة كذا فى رد المختار نقلا عن الراباوييه
 تاريخ خمسة ٢٦

٤٠٢

ومن حاوى القسسى ثم حرر في تعليقه المختصرة احمد ضياء الدين
الهندى بطريق الاعتراض وقال ان الدلالة الاربعة من عبارة النص
واشارته واقتضائه ودلالته تعبر في الاحاديث كما تعتبر في الكتاب بل
في عبارة اهل العرف واللغة العارفين بوجود الدلالة وجوز ايضا كون
هذا الدلالات في عبارة الهداية والفهستى وغيرهما من الفقهاء والمجتهدين
كلهم نعم قال الفقهاء الادلة الشرعية اربعة الكتاب والسنة والاجماع
والقياس فلما لا بد للاجماع من سند من احدهما حالاً ومآلاً على
الصحيح والقياس من اصل ثابت باحدهما وانه مظهر لا مثبت فمرجع
الاحكام ومشتها اثنان في الحقيقة والحاصل ان الدلالة راجعة الى الاربعة
والاربعة راجعة الى اثنين بل الى ثلثي الاثنين يعنى السنة راجع الى
اوليها اى الكتاب او السنة والسنة وشرح وبيان لكتاب الكتاب فالدليل
في الحقيقة هو القرآن والدلالة الاربعة معتبر في نظم القرآن وان اعتبر
ظاهراً في الاحاديث الشريفة فهو يرجع الى القرآن حقيقة هذا وقال
ايضا ان القول بكون الدلالة الاربعة فسمان من نظم القرآن
الكريم قول لا يعرف له اصلاً ولا اسمع له نقلاً وهذا ايضا مهالاً
يعاب لان من لم يعنى النظر الى عبارة التوضيح والتلويح يجعل
الجزرات المقسم مطلق اللفظ ويعتبر في كل العبادات ولا عبارة التوضيح والتلويح
صريح في هذا الباب قال في متن التوضيح فنضع الكتاب على قسمين
الاول في الادلة الشرعية وهو على اربعة اركان الركن الاول في الكتاب
اى القرآن وهو الخ وقال ايضا ونورد ايضا اى الكتاب في بابين
الاول في اعادة المعنى والثاني اعادة الحكم الشرعى الباب الاول لما كان نظم
القرآن دال على المعنى قسم اللفظ بالنسبة الى المعنى اربع تقسيمات انتهى المراد
من اللفظ لفظ القرآن فادثر النظم عاية الادب واشاره تشبيه الكلمات بالدرر
وقال في التلويح وبالتقسيم الرابع الى الدال بطريق العبارة وبطريق الاشارة
وبطريق الاقتضاء لان دل على معنى بالنظم فان كان مسوقاً له عبارة والاشارة
وان لم يدل عليه بالنظم فان دل بالمفهوم اعني هو الدلالة والاقتضاء انتهى بالاحكام

٤٠٣

الشرعية كلها مستفاد من القرآن الكريم حقيقة اما بدلالة عبارة او
اشارة او اقتضاء او نسا دلالة ومستفادة من الادلة الاربعة ظاهراً
وابضا ان اعتبر الدلالات الاربعة في عبارات المجتهدين والفقهاء بل
في عبارات اهل العرف واللغة العارفين بوجود الدلالة بلزم عدم
انحصار الادلة على الاربعة يرتقى عدد الادلة بعدد عبارات الفقهاء
والمجتهدين الى غير النهاية هذا خلق فافهم ثم قال في هامش الرسالة
هذه رسمته لم يصل الى محلها بل يخاف برجعها على راميها اصلاية
مرماها ومثانة ناوايها ادلل بدولته واغتر بصولته واحاط وخاف من
رجوع رسمته واحدة مع انه نيل وسلم رسمتين اخريين باصاية وقوله
ايضا تنادى من يعيب ليس في محله كما لا يخفى عنى من له ادنى فطنة
وقوله لكون التنكير للتقليل واظن انه اشبهه مع رب وقال غلطاً او اشتهبه
تنكير المسند اليه كما في قوله تعالى ورضوان من الله اكبر اى
رضوان قليل من الله تعالى اكبر ولا تنكير المسند فللارادة عدم
الحصر والعهد او للتنظيم او للتخفيف وجاء صاحب الهداية بتفسير
المسند وقال هو رواية ليس البتة للتخفيف لان شأن الامام الثاني اعظم
منه مراراً وجئته تنكير المسند اما للافاة عدم الحصر او للتنظيم
وكلا التقديرين بنا في قولهم وهو للتقليل (كما قال السبى به مقام سبى).
كندى اليه بازان رسالته نسخة ابدلى، اوشبو اضعه مسهلسى
١٢٨٠ هجى سنلرده قزجارى ملا رحمة الله من صدور ايدب اودات
صم البيت للاحياء جائز دكل ديه مجلس لرده سويلوب اكثر ملالار
بوكا مخالفت اينشلىر ايكن فلم ايل، مباحثديه كريسوب تعبير يريه
هر شهرگ علما وفضلا لرى بقصر الوسع بعض لرى رديه وبعض لرى
تطبيق صورتنده عربى وتركى رساله لى بازيب نشر وشر ابلديلىر
حاصل ١٣٠٠ سنهيه قدر بو مناقشه هر بلده وهر جمعيت ده مكالمه
اونده يوروب اخبرى ملا رحمة الله ناك فوتى ايله بيله نعت الترتله كردى
انتهايه ايردى، رحمة الله عليه. مبدأ انتشار واشتهار اولن نسخه
بذور عبارته:

وان مات احد السبعة المشتركين في البسنة وقال الورثة
 اذ يعول عنه وعنكم صح عن الكل استحصانا لقصد القرية من الكل
 ولو دبعوها بئلا اذن الورثة لم يجزهم لان بعضها لم يقع قرية
 درالمختار (*) قلت ان رواية درالمختار هذه لا تدل على ما يدعونه
 بل تدل على خلاف دعواهم لانه ان اريد بالكل في الموضعين
 الشركاء السنة مع ورثة الميت يكون ح ورثة الميت شركا للسنة
 لا للميت فلا يثبت بها دعواهم وهو جواز كون الميت شركا للسنة
 في البسنة وان اريد الشركاء السنة مع الميت لا يصح ح قوله لقصد القرية
 من الكل فانه وان قصد الشركاء السنة القرية لم يقصدها الميت
 اذ هو ليس من اهل القصد وذاك ظاهر فان قلت ان الميت قد
 قصد القرية قبل موته وقصد باقي بقصد السنة وقصد ما عين الذبيح فوجد قصد القرية
 من الكل عند الذبيح فصح قوله لقصد القرية من الكل فتقع البسنة فيقر بقصد الميت
 والسنة جميعا فثبت جواز شركة الميت للسنة في البسنة قلت لا يصح ح لان
 بعضها لم يقع قرية فانه ان كان قصده باقيا بعد موته مع وجود قصد
 القرية من السنة عند الذبيح يكون قصد القرية منقضا من الكل
 عند الذبيح وان لم ياذن الورثة فلم لا يقع بعضها قرية عند عدم
 الاذن منهم بل يلزم ان يقع كلها قرية لوجود الشرط عند الذبيح وهو
 قصد القرية من الكل لكن اللازم منقذ فان ان قصد القرية قبل
 موته ليس بباقي بعد موته فلم يتحقق الشرط عند الذبيح الذي هو
 قصد القرية من الكل فلم يقع بعضها قرية عند عدم الاذن
 منهم فلا يصح ان يراد بالكل في الموضعين الشركاء السنة مع الميت
 فنتبين ان المراد به الشركاء السنة مع الورثة فلم يكن الشركاء
 للسنة في البسنة الا الورثة فوعدت البسنة القرية عن الورثة والسنة وصح الذبيح
 منهم كفي لا فان شركة الميت في البسنة وسائر املاكه قد انتقلت
 بهوته الى الورثة فافهم العلم عند الله عز وجل، ابن يوسف اه قول
 رحمه الله.

(*) درالمختار عبارة مسمى ملائق تسمك ايتديكي روايتي دور.

ودعى داملا احمدولى آخونكره بلسى بالادك منبر علماء الرنين
 منقش بر ذات اكمل الصفات اولوب بلد مزبورك بنسائسه منقول
 يارمش تواربخه سينك ديباجه سنى بو عباو ايله تزيين وترشيع
 ايتديكى بو يازيب ييارمش ايتدى تيركا بوراده درج ايتدى:
 بسم الرحمن الرحيم العهد لله رب العالمين الذى فضل بعض
 البلدان على بعض بالمساجد والجموع وبشعائر الاسلام وزين المساجد
 بالمنبر والمحراب والخطيب والامام واجرى احكام الشرايع بالآخوند
 والمعتمد والعلماء العظام والصلوة والسلام على رسوله الذى سن
 الصلوات بالجهاد فى المساجد افضل البقعة والقيام وعلى آله واصحابه
 البررة الكرام اه، ينه ترجمه حالى باب الهزده تحرير ايدلور.
 امسا كنج وياش ملاردن حاضرده مشهور ومعروف اولانى ملا
 عبدالحق ايتديكره تصصلى مدينه منوره اولوب اوشبو اوزن دورنجى
 عصر اولئنده سيمى پلاد بله سينه كلوب اوچونجى رقم مسجده
 امام بولمشدر بو مسجده نك مرسى مكتب منزله سنه ايكين بو
 ذات كلدكن صوكره علم اصول وفروع او قوليه باشليوب خصوصا بو
 ملكتده كورامامش بلكه ايشدليامش علم معان وبيع وبيان
 فن لرى تصصلى ايدليك ايله برابر طلبه لرى علم قرآن دعى كسب
 امتياز ايتمشدر استماعه كورو صاحب الترجمة ايتدى نك سعى
 واجتهادى كماله اولوب تصصلى حالى اقتصاد اوزرو مجلده بيان
 ايدلور. ويولردن ما عدا دعى هر مسجده امام ومدرس ومؤدى لرى
 واردوكره بعضى كوروش ايسكه فضلى نه درجهه وبعضى
 كورمده كورون ورنى نه مرتبه اولديغى بلا ميوب از مهمون جهت نام
 عزيز وكلام ليدلارى بو تاليفه مزه درج ايدلى عدا سلامت
 فلسفه علمونه مساعده ويرسه هر برلى برلى كوريشوب افعال
 والطوارى بلشوب صوكره جموعه مزه مناسبه ياد ايتيك املدنيز
 انشاء الله رب العالمين.

KAYNAKLAR

AKÇURA, Y., **Türkçülük**, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1978

ATALAY, Besim(haz.), **Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970

DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara, 2014

DURGUT, Hüseyin, **‘Şeyh Süleyman Efendî-i Buhârî Lügât-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî Cild-i Evvel’ Adlı Eserinin Transkripsiyonu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1995

ECKMANN, Janos, **Çağatayca El Kitabı**, çev.G.Karaağaç, Kesit Yay., İstanbul, 2013

ERCİLASUN, A.B., A.Mehmedoğlu Aliyev, Almas Şayhulov, E.Z.Kajıbek vd., **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Başbakanlık Basımevi, c.1, Ankara, 1992

ERCİLASUN, A.B., A.Mehmedoğlu Aliyev, Almas Şayhulov, E.Z.Kajıbek vd., **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Başbakanlık Basımevi, c.2, Ankara, 1992

ERGÜN, Mustafa, Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar, **Kuramsal Eğitimbilim Dergisi**, c.2, s.1, 2009, 31-56

GANIYEV, Fuat, Rifkat Ahmet’yanov ve Halil Açıkgöz, **Tatarca-Türkçe Sözlük**, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova, 1997

GÜNDOĞDU, Abdullah, “İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım ve Türkler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi**, 20-24 Eylül 2010, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII.Dizi-Sayı 13^b, c.2, Ankara, 2015, s.1-33

GÜNDOĞDU, Abdullah, “İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım ve Türkler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi**, 20-24 Eylül 2010, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII.Dizi-Sayı 13^b, c.2, Ankara, 2015

GÜNDOĞDU, Abdullah, Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması, **Türkiz** (17), 2012

GÜNDOĞDU, A., “Kurban Gali Halidî'nin Tevârih-i Hamse-i Şarkî'sine Göre Kazaklar”, **III.Uluslararası Türkoloji Kongresi**, Türkistan: Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2009, s.

HABLEMİTOĞLU, Necip, **Gaspıralı İsmail**, Birharf Yayınları, İstanbul, 2006

HALİDÎ, K. G., **Kitab-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde**, Şincan Halk Neşriyatı, 1989

HALİDÎ, G.G., **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, Kazan, Örnek Matbaası, 1910

HÂLİDÎ, K.K., **Kitâb-ı Târih-i Cerîde-i Cedîde**, Düz.B. Gencal, Ankara, TTK, 2013

HALİD, K.,**Tevarih-i Hamse**, Düz. B. Tötenaev, & A. Joldasov, Almatı-Kazakistan, 1992

HAYİT, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, TTK. Ankara, 2004

TÜRKOĞLU, İsmail, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin**, Ötüken, İstanbul, 2000

KURAT, A.N., **Rusya Tarihi**, Ankara, TTK, 1987

KONUĞU, Enver, Hokand Hanlığı, **DİA**, 1998, Ankara, s.215-216

MARAŞ, İbrahim, **Türk Dünyasında Dinî Yenileşme**, Ötüken, İstanbul, 2002

MARAŞ, İbrahim, “İsmail Gaspıralı ve Siyasî Faaliyetleri”, **Vefatının 100'ncü Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey**, 25 Haziran 2014, Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.28-36

PARLATIR, İsmail, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yay., Ankara, 2011

SAMİ, Şemseddin, **Kâmus-ı Türkî**, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1989

TAYMAS, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966

TOGAN, Zeki Velidi, **Bugünkü Türki(Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981

ÜNAL, F.,Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyehati, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi** (14), 2009

YAZBERDİYEV, Almaz, **Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005

YÜKSEL, Dilek Yiğit, **Rus Modernleşmesi ve Türkiye(1682-1905)**, Hacettepe Üniversitesi AİİT Enstitüsü Doktora Tezi, 2006

Öz

Bu çalışma etnograf, tarihçi, dil-bilimci ve din âlimi Gurban Gali Halidî'nin *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinin değerlendirmesine ve transkripsiyonuna ilişkindir. Türkistan Aydınlarından olan yazar, 19. yüzyılda doğmuş, babasının ticarî işlerinden ve kendi ilgisinden kaynaklı olarak seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu gezilerinde Türkistan'a, Avrupa'ya, Osmanlı Türkiyesi'ne, Çin'e ve Rusya'ya dair çok önemli bilgileri, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî* adlı bu hacimli eserinin içerisinde toplamıştır. Eser, kültürel ve fikrî yapı, şecereler, edebiyat, folklor, tarih, etimoloji, yer-sular, dünyayı etkileyen gelişmeler, siyaset, din ve ekonomi gibi birçok alanda bilgiyi ihtiva eder. Aynı zamanda, Türk Edebî Dili'nin ortaklaşma eğiliminde olduğu bir dönemde yazılması sebebiyle, *Tevârih-i Hamse Türk Dili*'nin güzel bir örneğini teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gurban Gali Halidî, *Tevârih-i Hamse-i Şarkî*, Türkistan, Altun Bişük, Fergana, Kazaklar, Kırgızlar

Abstract

This study relates to a general evaluation and transcription of the work of the ethnographer, historian, linguistic scientist and religious scholar Gurban Gali Khalidi, *Tevarih-i Hamse-i Sharki*. The writer, who is from Turkestan's intellectuals, was born in the 19th century and travelled based on his father's commercial affairs and his own interests. In this trips he gathered important informations about Turkestan, Europe, the Ottoman Empire, China and Czarist Russia in this sizable work called *Tevarih-i Hamse-i Sharki*. The work contains informations many fields such as cultural and intellectual structure, dynasties, literature, folklore, history, etymology, geography, developments affecting the world, politics, religion and economy. At the same time, *Tevarih-i Hamse* is a good example of Turkish Language, because it was written in a period when the Turkish literary language was in a tendency of union.

Keywords; Gurban Gali Halidi, *Tevarih-i Hamse-i Sharki*, Turkestan, Altun Bishuk, Fergana, Kazakhs, Kyrgyzs